

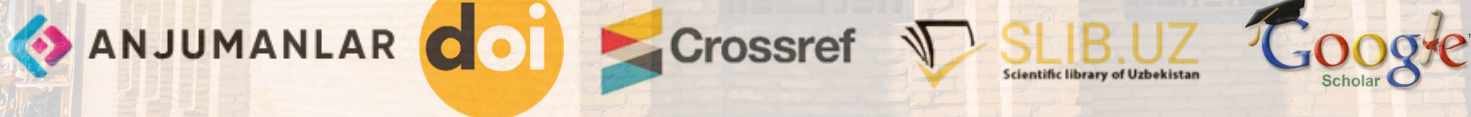
URGANCH DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

URGENCH STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

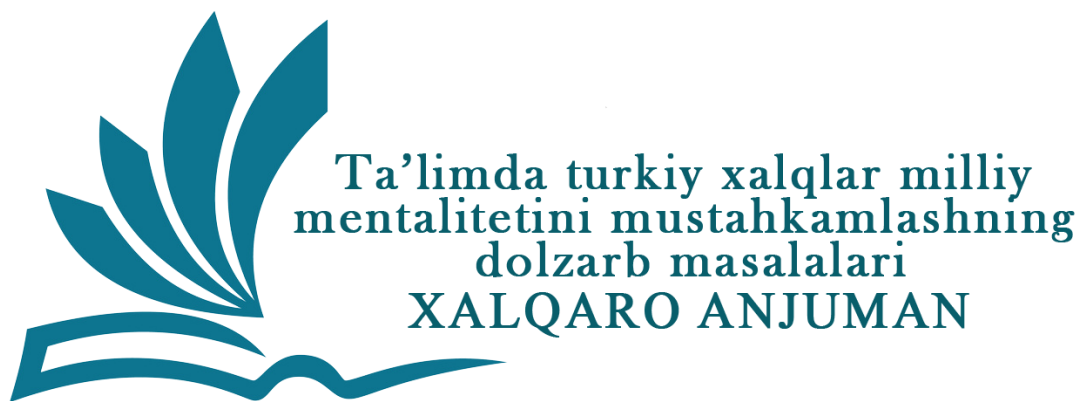
“TA’LIMDA TURKIY XALQLAR MILLIY MENTALITETINI MUSTAHKAMLASHNING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN

INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON THE TOPIC “CURRENT ISSUES OF STRENGTHENING THE NATIONAL MENTALITY OF THE TURKIC PEOPLE IN EDUCATION”

Urgench, Uzbekistan
March 18, 2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
MATERIALLARI**

(18-mart, 2024-yil, Urganch sh.)

Urganch pedagogika instituti kengashining
2024-yil 29-martdagi 8-sonli yig‘ilish
bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

UO‘K 811.512.1:37.013(08)

T 29

Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari [Matn]: to‘plam / muharrir D.N. Abdullayev; tuzuvchilar H. Yunusxo‘jayev, S. Allanazarov; tarjimonlar S. Xo‘jayeva, M. Matquliyeva. – Xorazm: Ziyo scientific centr, 2024. – 1043 bet.

“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda Turkiy xalqlarning madaniy aloqalari taraqqiyoti tarixiga asoslangan umumiy adabiy masalalar, o‘zaro adabiy ta’sir masalalari, tarixiy an’analar, turkiy xalqlarning o‘ziga xos va mushtarak jihatlarini tadqiq qilish, tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalari, ta’lim masalalari yoritilgan. Anjuman – Turkiy xalqlar adabiyotining dolzarb masalalari, Turkiy xalqlarda ona tilini o‘qitishning metodologik asoslari, Tillarning qiyosiy o‘rganilishi masalalari, Mustaqillik yillarida turkiy xalqlar tarixining o‘rganilishi, Yoshlar ilmiy-ijodiy dunyoqarashining rivojlanishida turkiy xalqlar falsafasining o‘ziga xos xususiyatlari, Turkiy xalqlar mentalitetiga xos ta’lim va tarbiya masalalari yo‘nalishlarida ish olib borgan.

Mas’ul muharrir:

D.N.Abdullayev – t.f.d., dotsent.

Tahrir hay’ati raisi:

F.R.Madraximova - p.f.d. (DSc). dotsent.

Tahrir hay’ati

N.O.Masharipova – Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

a’zolari:

M.F.Matquliyeva – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori.

Sh.B.Samanova – falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

U.R.Xo‘jamuratov – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Taqrizchilar:

N.E.Sobirova – f.f.d., prof.

U.A.Sheripov – t.f.n., dotsent.

A.J.Atajanova – f.f.n., dotsent.

© Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari

© Ziyo scientific centr

TABRIK SO‘ZI

**Salayev San‘at Komilovich
O‘zbekiston Respublikasi Xorazm viloyati hokimining
yoshlar siyosati, ijtimoiy rivojlantirish va ma’naviy-ma’rifiy
ishlar bo‘yicha o‘rinbosari**

Assalomu alaykum, hurmatli konferensiya ishtirokchilari!

Qadrli mehmonlar!

Shu tarovatli kunlarda tabiat uyg‘onib, go‘zal diyorimizga barchamiz orziqib, kutgan Navro‘zi olam kirib kelmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich tomonidan 2024-yil 4-mart kuni qabul qilingan “2024-yilgi Navro‘z umumxalq bayramiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq 2024-yilgi Navro‘z umumxalq bayrami mamlakatimizda “Olam nurga to‘lsin sen bilan, Navro‘z!” degan bosh g‘oya asosida umumxalq sayillari shaklida ko‘tarinki ruh va yuqori darajada keng nishonlanmoqda.

Asrlar osha ma’naviyatimizning ko‘rk-u ziynati bo‘lib kelayotgan bu ajoyib bayram bilan siz azizlarni muborakbod etaman!

Ma’lumki, 2022-yil 21-iyunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko‘tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta’lim, ilm-fan va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash maqsadida qabul qilindi.

Mazkur qarorga muvofiq 2022-2023 o‘quv yilida Urganch davlat universiteti pedagogika ta’lim sohasining bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va ularning negizidagi tegishli magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha qabul qilingan talabalar o‘qishlarini tegishlilik bo‘yicha yangidan tashkil etilgan Urganch davlat pedagogika institutida boshlashdi.

Institut tashkil qilinganiga atigi ikki yil bo‘lgan bo‘lsada, ta’limning barcha yo‘nalishlarida juda katta muvaffaqiyatlarga erishib kelmoqda. Institut professor-o‘qituvchilari va talabalari jamiyatning barcha jabhalarida o‘z tashabbuskorliklari bilan faoliyat olib borayotganliklarining guvohi bo‘lyapmiz. Shuningdek, institutning chet el oliy ta’lim muassasalari bilan olib borayotgan hamkorliklari diqqatga sazovordir.

Mamlakatimizda 2024-yil 1-fevralda “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi ham ta’lim-tarbiya borasidagi mashaqqatli faoliyatingiz davlat va jamiyat tomonidan hamisha qadrlanishi uchun huquqiy zamin yaratdi. Umid qilamanki, ushbu qonun barcha pedagoglarimizni o‘z kasbidan faxrlantirdi.

Bugun 18-mart sanasida institutda **Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”** mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanning

o‘tkazilishi turkiy xalqlar azaldan tariximizning turli davrlarida doimo yonma-yon, hamjihatlikda yashaganligi, tilimiz, dinimiz va madaniyatimiz mushtarakligi tufayli mustaqillik yillarida davlatlarimiz o‘rtasida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ayniqsa, ilm-fan sohasidagi do‘stona aloqalarimiz yanada mustahkamlanib borayotganligidan dalolat beradi. Zotan, ta’lim-tarbiya jarayonida yosh avlodni milliy mentalitetimizga sodiq qilib tarbiyalash, dars mashg‘ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda olib borish har bir pedagogning oldiga qo‘ygan maqsadidir. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, konferentsiyada ishtirok qilayotga barcha professor-o‘qituvchilar ta’lim sohasida olib borayotgan faoliyati natijasida shakllangan tajribalarini ilmiy va nazariy jihatdan tahlil qilgan holda o‘z mulohazalari bilan o‘rtoqlashishlari pedagogika sohasining yanada rivojlanishiga zamin yaratadi degan fikrdamiz. Bugungi konferensiyaga chet el oliy ta’lim muassasalaridan professorlarimizning tashrif buyurganligi, shuningdek, zoom platformasi orqali ishtirok qilayotganliklari konferensiyaning yuqori saviyaga o‘tkazilayotganligidan dalolat beradi.

Shu munosabat bilan bugungi anjuman ishiga muvaffaqiyat tilayman. Siz orqali barcha ilm-fan ahliga, siz olimlarimizga mustahkam sog‘liq, ilmiy va ijodiy ishlaringizda muvaffaqiyatlar tilayman.

So‘zimning yakunida siz azizlarni yana bir bor hammamiz uchun qadrli bo‘lgan Navro‘z bayrami bilan muborakbod etaman. Navro‘zi olam har bir xonadonga, butun el-yurtimizga tinchlik-xotirjamlik, qut-baraka olib kelsin!

TABRIK SO‘ZI

**Qutlimuratova Nigora Masharipova
Xorazm viloyati hokimi o‘rinbosari - Oila va
xotin-qizlar boshqarmasi boshlig‘i**

Assalomu alaykum, hurmatli mehmonlar, konferensiya ishtirokchilari!

Ayni paytda go‘zal diyorimiz bo‘ylab Navro‘zi olam shukuhi kezmogda. Bu ulug‘ ayyom bilan siz azizlarni muborakbod etaman.

Bilamizki, har bir xalqning milliy urf-odatlarini, an‘analari asrlar davomida shakllanib, sayqallanib boradi. Bu an‘analarning davomiy bo‘lishi, kelajak avlodga to‘laligicha yetib borishi bevosita ta‘lim-tarbiya jarayoni bilan bog‘liqdir. Keyingi yillarda Oliy ta‘lim muassasalarida talabalar zamonaviy ilm egallashlari uchun katta imkoniyatlar yaratilayotgani ham hech kimga sir emas. Shuningdek, yoshlarimiz nafaqat O‘zbekistonda, balki chet elning nufuzli oliygohlarida ta‘lim olib o‘z bilimlarini oshirmogda. Qolaversa, olimlarimiz va tadqiqotchilarimizning o‘zaro fikr almashishi va ilm-fan taraqqiyotidagi dolzarb masalalarni atroflicha muhokama qilishlari uchun tashkil etilayotgan respublika va xalqaro konferensiyalar yurtimizda ta‘lim sohasiga bo‘lgan e‘tiborning yana bir isbotidir. Ma‘lumki, asrlar davomida turkiy xalqlar qadimiy an‘analari va urf-odatlarini bilan bir-biriga yaqindir.

Bugun Urganch davlat pedagogika institutida “Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari” mavzusida o‘tkazilayotgan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda ham turkiy xalqlarning madaniy aloqalari taraqqiyoti tarixiga asoslangan umumiy adabiy masalalar, o‘zaro adabiy ta’sir masalalari, tarixiy an‘analari, turkiy xalqlarning o‘ziga xos va mushtarak jihatlarni tadqiq qilish, mustaqillik yillarida turkiy xalqlar tarixining o‘rganilishi va yoshlar ilmiy-ijodiy dunyoqarashining rivojlanishida turkiy xalqlar falsafasining o‘ziga xos xususiyatlari yoritilishi rejalashtirilganligi diqqatga sazovordir.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari, yuqorida qayd etilgan masalalarga oydinlik kiritish va uni keng ommaga targ‘ib qilishda bugungi anjumanning ham o‘ziga xos o‘rni borligiga ishongan holda konferensiya ishiga muvaffaqiyat tilayman.

TABRIK NUTQI

Madraximova Feruza Ruzimbayevna
Urganch davlat pedagogika instituti rektori,
pedagogika fanlari doktori

Assalomu alaykum, hurmatli konferensiya ishtirokchilari!

Bugun sizlar bilan **“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”** mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda uchrashib turganimdan mamnunman.

Ilm-fan taraqqiyoti bugungi kunda jadal rivojlanayotgani hech kimga sir emas. Butun dunyoda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish avvalo fan taraqqiyotidagi global muammolar bilan bevosita bog’liqligi barchamizga ma’lum. Bugun o’tkazilayotgan ilmiy-amaliy anjuman butun turk dunyosi olimlarini bir yo’lda, ya’ni ilm yo’lida birlashtiradi va ilmiy tadqiqot olib borayotgan turk dunyosi izlanuvchilarini fikr almashishi uchun munosib maydon va katta imkoniyat deb o’ylayman. O’ylaymanki, bugungi konferensiyada ham ilm-fan rivojiga katta xissa qo’shadigan tajribali va yosh olimlarning fanda qilayotgan yangiliklari bilan tanishamiz.

Hurmatli konferensiya ishtirokchilari!

Shu o’rinda keyingi yillarda Turkiy davlatlar bilan hamkorlikni rivojlantirish O’zbekistonning faol tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo’nalishlaridan biriga aylanganini ta’kidlab o’tmoqchiman. 2019-yil oktabrida O’zbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi to’laqonli a’zosiga aylanganini o’zbek xalqi xursandchilik bilan kutib oldi. Oradan ikki yil o’tgach, 2021-yilda Istanbul sammitida Kengash tarixida yangi sahifa ochildi, u “Turkiy davlatlar tashkiloti” deb qayta nomlandi. Toshkentning turkiy davlatlar oilasiga qo’shilganidan buyon o’tgan qisqa davrda O’zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan Tashkilotga a’zo davlatlar o’rtasidagi o’zaro hamkorlikni yanada rivojlantirish va mustahkamlashga ko’maklashish bo’yicha 30 dan ziyod tashabbus va takliflar ilgari surildi. Jumladan, turkiy tilli davlatlarning tarixiy, ilmiy va madaniy merosini o’rganish tadqiqot markazini tashkil etish olib borilayotgan islohotlarning to’g’ri yo’lda ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, 2023-yil 3-noyabrda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Turkiy davlatlar tashkiloti Davlat rahbarlari kengashi majlisidagi nutqida ko’p tomonlama va uzoq muddatli aloqalarimizni yanada kengaytirishga qaratilgan “Ijodiy fikrlaydigan, iste’dodli va shijoatli yoshlarimiz istiqbolda turkiy dunyoning yangi Renessansini barpo etishiga ishonchim komil. Bu yo’lda ularga buyuk ajdodlarimiz yaratgan ilmiy kashfiyotlar va ma’naviy meros mustahkam zamin bo’lib xizmat qiladi” – degan takliflari turkiy davlatlar olimlarining kelajakda yanada faol aloqalar orqali tadqiqot olib borishga undaydi.

Bugungi konferensiyaning nechog’li muhim va dolzarbligi uning **“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”** deb nomlanishidan

ham yaqqol ko‘rinib turibdi. Bizning mintaqamiz xalqlarini ming yillik qardoshlik va yaxshi qo‘shnichilik rishtalari bog‘lab turadi.

So‘zim so‘nggida shuni ta’kidlamochimanki, turkiy tilli davlatlar olimlari o‘rtasidagi do‘stona ilmiy aloqalarning natijasi, albatta, fan va madaniyatda ham o‘z mevasini berishi kerak deb o‘ylayman. Zero, xalqlarimizni til, din, mushtarak madaniyat va boqiy an‘ana, qadriyat va urf-odatlar bog‘lab turadi. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda ishtirok qilayotgan chet ellik olimlar, mamlakatimizning ilm ahliga tasahbusimizni qo‘llab-quvvatlagani uchun minnatdorchilik bildirmoqchiman. Do‘stona munosabatlarimiz abadiiy bo‘lsin.

TABRIK SO‘ZI

**Karimulla Mammadzoda Zabulla o‘g‘li
O‘zbekistonda Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon
Madaniyat Markazi maslahatchisi, inspektor**

Assalomu aleykum hurmatli konferensiya ishtirokchilari, aziz mehmonlar!

Bugun Urganch shahrida Urganch davlat pedagogika instituti hamkorligida o‘tkazilayotgan ta’limda mentalitet masalasiga bag‘ishlangan “Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari” mavzusidagi jiddiy va muhim konferensiyada ishtirok etayotganimdan bag‘oyat xursandman. Konferensiyaning mavzusi juda jiddiy bir masaladir. Chunki milliy mentalitet masalasi nafaqat ta’lim bilan bog‘liq, balki tarix, adabiyot, falsafa, madaniyatshunoslik, tilshunoslik va san’at sohalarini ham o‘z ichiga oladigan ulkan tushunchalar majmuidir. Qolaversa, turkiy xalqlar milliy-ma’naviy boyliklarining himoya qilinishi va pedagogika sohasi bugungi kun uchun juda dolzarb va muhim masaladir. Ta’lim sohasida mental masalasiga bag‘ishlangan konferensiyaning Urganch davlat pedagogika instituti tarafidan amalga oshirilishi turkiy davlatlar orasida bu masala muhimligining yana bir isbotidir. O‘ylaymanki, bu boshqa turkiy davlatlarni ham qamrab oladi va ualr ta’limda, ilm-fanda mentallik masalasini o‘z faoliyatlarida qo‘llaydilar. Men muhim mavzuda konferensiya tashkil qilganligi uchun Urganch davlat pedagogika instituti jamoasiga o‘z minnatdorchiligimni bildiraman. Konferensiyada qatnashayotgan hurmatli olimlar, professor-o‘qituvchilarni ko‘rganimdan minnatdorman. Turli sohalarda turkiy davlatlar o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yganligining isboti o‘laroq tashkil qilingan ushbu konferensiya ishiga omadlar tilayman. O‘ylaymanki, bu konferensiyaning kelajak hayotimizga, ta’limimizga juda jiddiy ta’siri bo‘ladi. Butun konferensiya ishtirokchilariga va institut rektoriga o‘z tashakkurimni bildiraman.

TABRIK NUTQI

Yavuz Unal

Ondokuz Mayis universiteti rektori, professor

Hurmatli mehmonlar va hurmatli Urganch davlat pedagogika instituti rektori Feruza honim.

Bugun bu yerda turkiy xalqlar mentalitetiga bag‘ishlangan konferensiya uchun yig‘ilganimiz uchun Ondokuz Mayis universiteti nomidan sizlarga murojaat qilishdan faxrlanaman. Mening ismim Yavuz Unal, men Ondokuz Mayis universiteti rektori lavozimida ishlayman. Bugun biz turkiy xalqlarni birlashtirgan madaniyatlar, tarix va mentalitetlarni o‘rganish uchun yig‘ildik.

Turkiy xalqlarni Anadoludan O‘rta Osiyogacha, Kavkazdan Sibirgacha bo‘lgan ulkan hududlarni qamrab olgan umumiy meros bog‘lab turadi. Bizning umumiy ildizlarimiz ko‘chmanchi an‘analar, mustahkam barqarorlik, jamoa va qarindoshlikka chuqur hurmat bilan shakllangan asrlarga borib taqaladi.

Turkiy xalqlar mentalitetining zahirida xilma-xillik ichida chuqur birlik hissi yotadi. Tuproqlarimizga xos bo‘lgan son-sanoqsiz tillar, urf-odatlar va e‘tiqodlarga qaramay, bizni chegara va chegaralardan oshib ketadigan jamoaviy ruh birlashtiradi. Bu ruh asrlar davomida saqlanib qolgan mehmondo‘stlik, saxovatpeshalik va o‘zaro hurmat kabi umumiy qadriyatlarimizda o‘z ifodasini topadi.

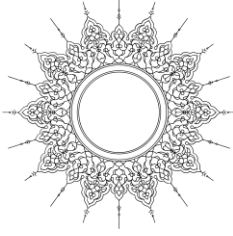
Turkiy mentalitetni belgilovchi xususiyatlardan biri uning qiyinchilikka chidamliligidir. Tarix davomida turkiy xalqlar bosqin va ko‘chishlardan tortib, siyosiy to‘ntarishlar va ijtimoiy o‘zgarishlargacha bo‘lgan son-sanoqsiz bo‘ronlarni boshdan kechirgan. Shunga qaramay, bularning barchasida biz o‘zligimiz va turmush tarzimizni saqlab qolish uchun qat‘iyatimizni saqlab qoldik.

Bizning mentalitetimiz tabiat olami bilan chuqur aloqadorlik bilan ham ajralib turadi. O‘rta Osiyo cho‘llaridan tortib, Onado‘li tog‘larigacha bo‘lgan turkiy xalqlar doimo yer va uning boyliklari bilan yaqin aloqada bo‘lib kelgan. Tabiatga bo‘lgan bunday ehtirom tabiat olami, uning mo‘jizalari tasviri bilan to‘la bo‘lgan an‘anaviy san‘atimiz, adabiyotimiz, xalq og‘zaki ijodida o‘z ifodasini topgan.

Biz kelajakka nazar tashlar ekanmiz, turkiy xalqlarning o‘ziga xos mentalitetini ulug‘lash va tarbiyalashda davom etishimiz zarur. Borgani sari o‘zaro bog‘langan dunyoda umumiy merosimiz kuch va ilhom manbai bo‘lib, bizni xalq sifatida birlashtirgan rishtalarni eslatib turadi.

Xulosa qilib aytganda, keling, turkiy xalqlar mentalitetining rang-barangligi va boyligini o‘zimizga olib, umumiy merosimizdan quvvat olib, birgalikda olg‘a intilaylik. Kelajak avlodlar uchun porloq kelajak qurishga intilayotganimiz uchun ushbu konferensiya muloqot, almashish va hamkorlik uchun platforma bo‘lib xizmat qilsin.

E’tibor uchun rahmat.

TURKIY
MASALALARI

XALQLAR

1-SHO‘BA:

ADABIYOTINING

DOLZARB

KAZAK TÜRKHESİNİN GÜNEY BÖLGESİ AĞZINDA OĞUZCA UNSURLAR

Zh.Ibragimov

PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası

Türk-Kazak Üniversitesi (Kazakistan)

E-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

I.Yoqubov

PhD O‘zbekiston-Finlandiya

pedagogika instituti

(Samarqand)

e-mail: ixtiyoryoqubov08@gmail.com

doi.org/10.59470/202411

Özet. Oğuz Türkleri VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kitleler hâlinde Siri Derya bölgesine yoğun göç ettikleri bilinmektedir. Oğuz Türkleri Siri Derya nehrinin ağzından orta yatağına kadar olan kısmının her iki kıyısı ve Aral Gölü’nden Hazar denizine kadar uzanan bozkırları yurt tutmuşlardır. Siri Derya Oğuzlarının ilk kuruluşu Yedi Su bölgesinde oluştu ise de, batıya ilerlemesi sonucunda Oğuzlar güney ve batı Kazakistan topraklarındaki göçebe ve yarı göçebe toplulukları tarafından gelişmiştir. Bu bölgeye gelen Oğuz Türkleri Siri Derya boyunda yaşayan zümrelerle birleşerek Siri Derya Oğuzlarını oluşturmuşlardır. Bu bölgede bir arada yaşayan Oğuz, Kıpçak ve Karluk unsurlarının ağız ve lehçeleri birbirinden etkilenmiştir. Daha sonra Oğuz Türkleri diğer Türk boyları olan Karluklar, Peçenekler ve Kıpçaklarla mücadele ederek Siri Derya boylarını ellerinde tutmaya çalışmışlar da Kıpçaklara yenilerek bu bölgeyi terk etmeye başlamışlardır.

Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağız ile Standart Kazak Türkçesi arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Söz konusu bölge ağzının bünyesinde bazı Oğuzca unsurlar bulunması ve bu bölgeye Oğuz etnik yapısının etkisi olduğunu düşündürmektedir.

Bu çalışmada, Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağzında bulunan Oğuzca unsurlar “ses bilgisi” ve “şekil bilgisi” bakımından incelenmiştir.

Abstract. It is known that Oghuz Turks had massively migrated to the area of Siri Derya after the second half of the 8th century. Oghuz Turks settled in the steppes from the mouth of the Siri Derya river to the middle bed and the steppes stretching from the Aral

Lake to the Caspian Sea. Although the first settlement of the Siri Derya Oghuzes was formed in the Yedi Su regions, as a result of its progression to the west, the Oghuzes were developed by the nomadic and semi-nomadic communities in the territory of southern and western Kazakhstan. Oghuz Turks who came to this region merged with the tribes living in the size of Siri Derya and formed the Oghuzes of Siri. The dialects of the Oğuz, Kıpçak and Karluk elements living together in this region were influenced by one another. Later, although the Oghuz Turks tried to keep the Siri Derya tribes in their hands by struggling with the other Turkish tribes, Karluk, Pechenegs and Kipchaks, they started to leave this area by defeating the Kipchaks.

There are some differences between the dialect of the southern region of Kazakh Turkish and Standard Kazakh Turkish. There are some Oghuz elements in the dialect of the region in question and it suggests that the Oghuz ethnic structure had an effect on this region.

In this study, the Oghuz elements in the dialect of the southern region of Kazakh Turkish were examined in terms of “phonetics” and “morphology”.

Аннотация. Известно, что после второй половины VIII века тюрки-огузы массово мигрировали в Сырдарьинскую область. Тюрки-огузы расселились по обоим берегам части Сырдарьи от ее устья до среднего русла и в степях, простирающихся от Аральского до Каспийского морей. Хотя первое заселение Сырдарьинских огузов произошло в районе Жетысу, в результате их продвижения на запад огузы сформировались в результате кочевых и полукочевых общин на землях южного и западного Казахстана. Тюрки-огузы, пришедшие в этот регион, объединились с племенами, жившими по перешейку Сыр-Дарьи, и образовали сырдарьинских огузов. Дialectы и наречия огузских, кыпчакских и карлукских элементов, совместно проживающих в этом регионе, испытали влияние друг друга. Позже тюрки-огузы пытались удержать в своих руках племена Сыр-Дарьи, воюя с другими тюркскими племенами карлуками, печенегами и кипчаками, но после поражения от кипчаков они начали покидать этот регион.

Есть некоторые различия между южным диалектом казахского языка и стандартным казахским языком. Наличие некоторых огузских элементов в диалекте рассматриваемого региона свидетельствует о том, что этническая структура огузов оказывает влияние на этот регион.

В данном исследовании огузские элементы южного диалекта казахского языка были рассмотрены с точки зрения «фонологии» и «морфологии».

Anahtar kelimeler: Kazak Türkçesi, güney ağzı, Oğuzca unsurlar, ses bilgisi, şekil bilgisi.

Keywords: Kazakh Turkish, southern dialect, Oguz elements, phonetics, morphology.

Ключевые слова: казахский язык, южное наречие, огузские элементы, фонетика, морфология.

Ötüken’deki Büyük Uyğur devletinin 840’da Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra bu devlete bağlı olan boyların göçü başlayınca Oğuzlar Yedi Su havhalisinde belli bir süre durakladıktan sonra, Karluklar’ın ve Yağmaların baskılarına Sır Derya nehrinin orta ve aşağı yataklarına ve Karaçuk dağları bölgesine gelip yerleştiler. Bu topraklar daha önce Peçeneklerin elinde bulunuyordu. Oğuzlar Peçenekler’i asıl yurtlarından Emba nehrinin ötesine göçe zorlamışlardır. Böylece onlar daha da yayılarak, X. yüzyılda Hazar denizinin doğusundan, Aral Gölüne ve Sır Derya’nın orta sahasındaki Farab ve İsficab (Sayram) bölgesine kadar uzanan yerlerde ve bu nehrin kuzeyindeki bozkırlarda yaşadılar [10, 23 s.].

Korkmaz [6, 26 s.], Oğuzların daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan (760-766) kitleler hâlinde yoğun göçlerle, Karluklar önünden çekilerek Siriderya bölgesine geldiklerini gösteriyor. Oğuzlar, IX-X. yüzyıllar içerisinde Seyhun Irmağı’nın aşağı kesimleri ile Aral Gölü kuzeyindeki steplerde kısmen yerleşik hayata geçmiş, kısmen de göçebe yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuzların bu bölgede bazı şehirler kurdukları ve Yeni-Kent merkez olmak üzere bir Yabgu Devleti oluşturdıkları da bilinmektedir. Bu bölgede, Oğuzlar dışında elbette Kıpçak, Yimek, Yabaku, Kalaç, Basmil, Çiğil, Yağma gibi başka Türk boyları da vardır.

Aynı şekilde X-XI. yüzyıllardan itibaren önce ecki Oğuzların Sirderya ve Aral gölü havzasındaki devletinin (Oğuz Yabgu devleti) Harezmi siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkilemesi, 1040 yılından itibaren ise Harezmi’nin önce Gazneviler, sonra Selçuklular ve Harezmişahlar gibi Oğuzların baskın ettiği durumunda olduğu devletlerin topraklarında yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun hızla arttığı ve yerli toplulukların hızla Türkleştiği bilinmektedir [3. 84 s.].

Oğuzların Sır Derya boyundaki maceraları Türk destanlarının en mühimlerinden biri olan Dede Korkut kitabında anlatılır. Dede Korkut kitabında geçen yer adlarının bir kısmı bugün de aynen veya bazı değişikliklerle Kazakistan’da yaşamaya devam etmektedir. Karaçuk Dağı bugün Karatau olarak anılmaktadır. Ayrıca Karaşık adlı bir kasaba da vardır. Dede Korkut kitabında destan kahramanlarından biri Karaçuk’un kaplanı diye anılmaktadır. Bir tarihî kaynakta Selçukluların çıktığı şehirler Karaçuk ve Sıgnak olarak bildirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un dünya haritasında da Karaçuk dağları etekleri Oğuzların yaşadıkları yerler olarak gösterilmektedir. Kaşgarlı Mahmud bu bölgelerdeki Oğuz şehirleri arasında Sütken ve Karnak’ı da saymaktadır. Ahmed-i Yesevî’nin türbesinin bulunduğu Türkistan (Yesi) şehrine 70 km. mesafede yer alan Şavuldir kasabası da Oğuz boylarından biri olan Çavuldur’un adını taşımaktadır. Farabi’nin doğduğu bu bölgenin en mühim şehri Otrar olmuştur. Otrar bölgesi veya şehirden Orhun Âbidelerinde Kengü Tarban olarak bahsedilmektedir [9, 1 s.].

O dönemin tarihî, siyasi ve sosyal koşulları dolayısıyla yer yer Karluk, Kıpçak, Peçenek, Basmil, Yabaku gibi öteki Türk boyları ile de temasları bulunduğu için lehçenin temel yapısında bir değişiklik olmamakla birlikte, kendi boyları arasındaki ağız ayrılıkları bir yana, yer yer öteki Türk kavimleri ile oluşan karşılıklı etkileşimlerin de etkisinde kalmışlardır [6, 41 s.].

Bu bölgedeki Oğuzların önemli bir bölümü çeşitli sebeplere bağlı olarak batıya, İran, Irak ve Anadolu’ya, diğer bölümü ise Hazar’ın kuzeyinden Balkanlara göçmüşlerdir. Ata

yurtta kalanlar ise bugünkü Türkmenistan ve Güney-batı Kazakistan’da Sırı Derya boylarında Kıpçaklarla karışık yaşamaya devam etmektedirler [2, 25 s.].

Tarihî, sosyal ve siyasî olayların neticesinde bu coğrafiyda yaşayan Türk kavimlerin dil yapısına Oğuzcanın etkisi olduğu şüphesizdir. Bu bölgede kalan Türk boylarının kendi ağızlarına has lehçe özellikleri yanında burada oluşan karışık lehçe unsurlarını kullanmaya devam etmişlerdir.

Yöntem

Kazak Türkçesi diyalektoloji alanına katkıda bulunabilmek amacıyla Kazakistan’ın güney bölgesindeki ağzının ses bilgisi, şekil bilgisi yönünden Oğuzca unsurları incelemeye çalıştık. Bu bölgeden diyalektoloji alanında yaygın olarak başvurulmuş anket ve sesli derleme metoduyla metinler derlenmiştir. Çalışma alanımızın 23 köyünden derleme yapılmıştır, ses kayıt ve görüntülü kayıt toplam 18 saatten oluşmaktadır. Derlenen dil malzemeleri transkripsiyon (çevriyazı) alfabetiyle yazıldı. Aynı zamanda Kazak Türkçesi ağız çalışmalarıyla ilgili bir literatür taraması da yapılmıştır. Kazak Türkçesinin güney bölgesindeki ağzında bazı ünlü ve ünsüzleri telaffuz sırasında farklılıklar göstermektedir. Bu ünlü ve ünsüzlerin telaffuz sırasında gösterdiği özellikler üzerinde çalışıldı.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Ses Bilgisi

Kapalı /è/ ünlüsü

Eski Türkçedeki kapalı /è/ ünlüsü ile bunun Oğuz-Türkmen lehçelerindeki devamı arasında bir bağlantı kurmak gerekirse, Oğuzların büyük bir çoğunluğunun ilk hecelerde kapalı /è/’yi benimsedikleri göz önüne bulundurarak, Eski Türkçede rastlanan kapalı, /è/’nin Oğuzcaya özgü bir belirti olduğunu kabul etmek yanlış olmaz kanısındayız [6, 45 s.]. Kazak Türkçesi yazı dilinde bulunmayan Kapalı /è/ bölge incelenen ağızlarında rastlanmaktadır. Kapalı /è/ genellikle ilk hecede görülmektedir. Kapalı /e/ şeklinde konuşulan örnekler şunlardır:

bès “beş”

yèndi “şimdi”

jèr “yer”

yèmes “değil” *dègen* “diyen”

yègin “ekin”

kèyin “sonra”

yègiz “ikiz”

Uzun Ünlüler

Oğuz Türkmen lehçelerindeki *āç*, *āç*- “acıkmak”, *ād*, *āt* “at, isim”, *āgu* “ağı zehir” gibi birçok sözcüğün ilk hecelerindeki uzunlukların Eski Türkçe dönemi ile paralel olarak bu güne kadar sürdüreğelmış olması. Eski Türkçe dönemindeki bu uzunlukların Oğuzcaya da temsil etmekte olduğunun bir tanığıdır [6, 45 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde bulunmayan uzun ünlüler incelenen bölge ağzında ilk hecede rastlandığı görülmektedir. Uzun ünlülü örnekler şunlardır:

qālīqtiki < *qalıqtiki* “halka ait”

bārımtaşılar < *barımtaşılar* “gaspçılar”

bārliḡınıñ < barlıḡınıñ “hepsinin”

ārnayı < arnayı “özel”

āday < aday “aday”

bōrşımdı < borışımdı “vazifemi”

kōbşülüḡü < köpşiligi “çoğunluğu”

Ünsüz Değişmeleri

/t-/ > /d-/ değişmesi:

t > d değişimi Oğuzcanın diğer Türk lehçelerinden ayıran karakteristik özelliklerinden biridir. Korkmaz, sözcük başında /t-/ > /d-/ değişimi için: “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki /t-/ harfini /d-/ harfine çevirirler” demektedir [6, 45 s.]. İncelediğimiz bölgede t > d değişimi Oğuz lehçesinin etkisi olduğunu çeşitli Kazak bilim adamları kendi görüşlerini bildirmiştir. Tomonov, “Güney ve Batı bölgeleri Kazaklarının ağızındaki kelime başı /d/ ünsüzü Oğuz lehçeleriyle ilişki kurmasından olabilir” demektedir [7, 73 s.]. Omarbekov ve Junisov, “XI. yüzyıldan önceki devirlerde Siri Derya boyu, Küzey Hazar, Aral gölünün etrafı ve Karadağ, Jetisu bölgeleri Oğuz devletinin yaşadığı topraklar olduğu tarihten bellidir. Kazak toprağında Oğuz birliğinin dağılmasıyla bazı Oğuz uruk, taifeleri Kazaklarla karışmıştır” [5, 86-87 s.]. Jusipova ise, Kazak Türkçesinin diyalektoloji bilim uzmanları S. Amanjolov, J. Doskarayev tonsuz /t/ ünsüzünün /d/ ünsüzüne tonlulaşması Kazak toprağında IX-XI. yüzyılda yaşayan Türk dilinin Oğuz grubunun tesiri olarak değerlendirmiştir [6, 45 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde genel olarak kelime başı /t-/’ler korunmaktadır. Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızında kelime başı /t-/ > /d-/ değişimine çok rastlamaktayız.

dürmöge < türmege “hapishaneye”

doy < toy “düğün”

durad < turadı “duracak”

deñizine < teñizine “denizine”

duradın < turatın “duracak olan”

dalas < talas “tartışma, dalaş”

dolıb < tolıp “dolup”

darı < tarı “darı”

damaḡdı < tamaqtı “yemeği”

dam < tam “dam”

dört < tört “dört”

dizze < tize “diz”

/k-/ > /g-/ değişmesi:

Oğuzca’nın Eski Türkçe ve onun devamı sayılabilecek Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden ayrılan en önemli özelliklerinin başında /k-/ > /g-/ tonlulaşması gelir. Oğuz ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesinde söz başındaki tonsuz damak ünsüzü /k-/ tonlulaşarak /g-/ye dönüşmüştür [2, 121 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde kelime başı /k-/ ünsüzü korunmaktadır. Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızında ise, kelime başı /k-/ > /g-/ değişimine rastlamaktayız.

göl < köl “göl”

gereg < *kerek* “gerek”

giyin < *keyin* “sonra”

giyimderim < *kiyimderim* “elbiselerim”

görsetsin < *körsetsin* “göstersin”

gilemge < *kilemge* “kilime”

/-b-/ > /-v-/ değişmesi:

Kâşgarlı, /b-/ > /v-/ değişimi bakımından, Karahanlı Türkçesindeki /b/ ile /f/ arasındaki boğumlanan /w/ ünsüzünün Oğuzlarca /v/’ye çevrildiğini kaydetmiştir. Ancak, Kâşgarlı’nın bu değişimi tanıklamak için verdiği örneklerdeki v-’ler yalnız sonses v’lerdir: *eb* > *ev*, *ab* > *av* gibi. Eserin başka yerinde de yine Oğuzca kaydı ile *tavar*, *savaş*, *savcı*, *yavlak* sözcükleri vermiştir ki, bunlar da iç ses -b- > -v- değişimini tanıklayıcı örneklerdir. Bu duruma göre sözcüklerin içsesleri ile sonseslerinde *b* > *v* değişimi gerçekleşmiştir [6, 57 s.].

Kazak Türkçesi’nin güney bölgesi ağızında Kazak Türkçesinin yazı dilindeki patlayıcı /-b-/ ünsüzü sızılışarak /-v-/ olmasına dayanan örnekler bulunmaktadır.

keyvir < *keybir* “bazısı”

jivergen < *jibergen* “göndermiş”

balavaşsa < *balabarşa* “kreş”

kövnese < *köbnese* “çoğunlukla”

sevevi < *sebebi* “çünkü”

javadı < *jabadı* “kapatır”

şuvar adben < *şubar atpen* “ala atla”

tavasız < *tabasız* “bulursunuz”

şövöre < *şöbere* “torunun çocuğu”

Bununla birlikte Kazak Türkçesi’nin güney bölgesi ağızında /b-/ > /v-/ değişimi, iki ünlü arasında kalan /b/ ünsüzü /v/’ye dönüşmektedir. Bir ünlü ve akıcı ünsüz arasında kaldığı veya bir ünlü ve sızıcı ünsüzün arasında kaldığı durumlarda da süreklileşmektedir. Metinlerde /bar-/ , /bol-/ , /baq-/ , /ber-/ , /köp/ kelimelerinde görülür.

suwı var < *suwı bar* “suyu var”

jeKeşe vob < *jekeşe bolıp* “özel olup”

jaşsı völd < *jaqsı boldı* “iyi oldu”

dästürinde var < *dästürinde var* “âdetinde var”

meKtebmiz var < *mektebmiz bar* “okulumuz var”

doğdırımız var < *doğdırımız bar* “doktorumuz var”

qız vosın < *qız bolsın* “kız olsun”

“oñay volad < *“oñay boladı* “kolay olacak”

mal vaqqan < *mal baqqan* “hayvan gütmüş”

araldar var < *araldar bar* “adalar var”

qalay vered < *qalay beredi* “nasıl verecek”

kövnese < *köbnese* “çoğunlukla”

/-k-/ > /-h-/ değişmesi:

Bu özellik daha çok Oğuzcanın özelliği olarak bilinir. Akar, Eski Anadolu Türkçesinde de kurallı olmamakla birlikte özellikle Azerbaycan bölgesine yakın yerlerde yazılmış metinlerde art sıradan ünlü taşıyan kelimelerde söz içi ve sonundaki /k/ lar sızılaşılarak /h/ ya dönüşmüştür [2, 120 s.]. Kazak Türkçesi yazı dilinde kelime içi /-k-/ ünsüzü korunmaktadır. Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızında ise, iç seste /-k-/ > /-h-/ değişimine rastlamaktayız. Tonsuz, süreksiz /k/ ünsüzü iki ünlü arasında kaldığında veya akıcı ve sızıcı ünsüzlerin yanında /h/ ünsüzüne değişmektedir. Bu değişimin Oğuzcanın Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızlarına bir etkisi sonucu olduğunu düşünmekteyiz.

başhası < basqası “diğeri”

jaında < jaında “yakın zamanda”

jan jağa < jan jaqa “her tarafa”

qazahıy < qazaqıy “kazaklara mahsus”

jılınıñ < jılqınıñ “yılığının”

woıdı < woqıdı “okudu”

turmusha < turmısqa “evlenmeye”

bosha < bosqa “boşuna”

baıy < baqıy “sürekli”

mahsat < maqsat “maksat”

taıwa < taqwa “takva”

/- ñ -/ > /- n -/ değişmesi:

Eski Türkçedeki /ñ/ ünsüzü, Kazak Türkçesi yazı dilinde büyük ölçüde korumuştur. Oğuzcada ise, ñ > n değişmesi en mühim özelliklerinden biridir [4, 92 s.].

Bu değişim Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızlarında genellikle /ñ/ > /n/ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

a) II. teklik genizli /-ñ/ şahıs ekinin genizsiz /-n/ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

kör-di-n < kör-di-ñ “gördün”.

b) II. teklik şahıs nezaketlilik bildiren /-ñiz/ eki, genizsiz /-niz/ şeklinde kullanılmaktadır.

bil-di-niz < bil-di-ñiz “bildiniz”.

/ş-/ ~ /ç-/ değişmesi:

Kazak Türkçesi yazı dilinde /ç/ ünsüzüyle kullanılan kelimeler genellikle alıntı kelimelerde görülür. Ancak Kazak Türkçesinde kelime başı ve kelime sonu /ş/ ünsüzüyle söylenmesi gereken kelimeler incelediğimiz bölgede /ç/ ünsüzüyle telaffuz edildiği tespit edilmiştir. Eski Türkçedeki /ç/ ünsüzünü Oğuz lehçeleri ve Özbek, Kırgız, Uygur lehçeleri koruduğu ve bu lehçelerin incelediğimiz bölge ağızına etkisi olduğu bilinmektedir.

çığarıb < şığarıp “çıkartıp”

çamalı < şamalı “az, biraz”

çıgamaysız < şıgamaysız “çıkamazsınız”

çayılğaylaw < şalğaylaw “biraz uzak”

çarwa < şarwa “iş, çalışma”

çoqparın < şoqparın “çomak, sopa”

çawamayd < şawamaydı “dört nala gidemez”

birinç gılasğa < birinşi kılāsqa “birinci sınıfa”

2. ŞEKİL BİLGİSİ

İlgi Hâli Eki

Uygur metinlerinde ilgi durumu (genetivus) eki, ünlü ve ünsüzlerden biten ad köklerinden sonra hep *+nIn* biçimleri olduğu hâlde, Yazıtlarda ve kısmen *n* lehçesi metinlerinde, ünsüzle biten adlardan sonra bu günkü Oğuz lehçelerinde olduğu gibi *+In* biçimindedir: *moncuğ-uñ, taşlar-ıñ, at-ıñ, Kül Tigin-iñ* gibi. *-n* ilgi durumu ekinin yazıtlardaki ve bir kısım Mani metinlerindeki durumu ile Oğuzcayı temsil ettiği görülüyor [6, 49 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde ilgi hâli eki şu şekildedir: *-niñ, -niñ, -diñ, -diñ, -tiñ, -tiñ*. Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağızlarında bazı kelimelerde ilgi hâli eki */-ın/, /-in/* olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, bu bölgeye Oğuz etnik yapısının etkisi olduğunu düşündürmektedir.

-ın, -in < KzT. -niñ, -niñ:

äkemuñ < äkemniñ “babamın”

mekeniñ < mekenniñ “mekanın”

apamıñ < apamniñ “ninemin”

qazanıñ < qazanniñ “sucuğun”

adamıñ < adamniñ “insanın”

-ın, -in < KzT. -diñ, -diñ:

biziñ < bizdiñ “bizin”

balañızıñ < balañızdıñ “çocuğunuzun”

jastarımızın < jastarımızdın “gençlerimizin”

awlumızın < awlumızdın “köyümüzün”

jëriñ < jërdiñ “yerin”

ˆözimiziñ < ˆözimizdiñ “kendimizin”

-in < KzT. -tiñ:

yërkekiñ < yërkektiñ “erkeğin”

Belirtme Hâli Eki

Daha Karahanlı Türkçesinden başlayarak, Uygurcanın devamı sayılabilecek olan Doğu Türk lehçeleri, zamirlerde kullanılan *+nI* yükleme durumu ekini isimlere de aktarıp yaygınlaştırdıkları hâlde, Oğuz-Türkmen lehçeleri, *-ğ/-g* ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra bile, aradaki *-I-, -U-* bağlantı ünlülerini birer yükleme durumu eki olarak kullanıp yaygınlaştırmışlardır: *taş/taşı, daşı, ata/atayı, söz/sözü, ev bark/evi barkı* gibi. Bu duruma bakılarak *+IG, +UG* yükleme durumu ekinin Eski Türkçe döneminde Oğuzcayı öteki lehçelere oranla daha çok temsil eden bir ek olduğu yargısına varmak yanlış olmaz kanısındayız [6, 48 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde belirtme hâli iyelik teklik 3. şahıs eklerini alan isimlerden sonra *-n* eki gelir. Ancak incelediğimiz bölge ağızındaki bazı kelimelerde iyelik 3. teklik şahıs ekinden sonra *-nı, -ni* ekleri geldiği görülmektedir. Bu bölgede Oğuz etnik yapısının olabileceğini düşündürmektedir.

-nı, -ni < KzT -n:

sırrını < sırrın “sırını”

sözünü < sözün “sözünü”

Yönelme Hâli Eki

Eski bir yönelme ve bulunma (dativus-lokativus) eki olarak n lehçesi metinleri ile Orhun ve Yenisey Yazıtlarında bir +A ekine rastlamaktayız. Bu ek, -k ünsüzü ile sonuçlanan sözcükler ile yer zarflarına ve 1., 2. şahıs iyelik eki almış sözcüklere gelmektedir: *adaḡ/adaḡa*, *suwsamaḡ/ suwsamaḡa* gibi. Oğuzcanın XI. yüzyıldaki kesitine göre, başlamış ve yol almış ve ğ ünsüzünün erimesi ve sonraki yüzyıllarda +GA’dan +A’ya dönüşmüş bulunan yönelme durum eki ile Eski Türkçedeki bu +A eki arasında bir bağlantı kurulabileceği kanısındayız [6, 48 s.].

Kazak Türkçesi yazı dilinde yönelme hâli eki şu şekildedir: -*ğa*, -*ge*, -*qa*, -*ke*, -*a*, -*e* şeklindedir. İncelediğimiz bölge ağzında bazı kelimelerde yönelme hâli ekinin ünsüzü sızıcılaşarak düştüğü görülmektedir. Bu durum, bu bölgeye Oğuz etnik yapısının etkisi olduğunu düşündürmektedir.

jaylawā < jaylawğa “yaylaya”
qıstawā < qıstawğa “kışlığa”
qolmıza < qolmızğa “elimize”
qızılordaā < qızılordağa “Kızılordaya”
awıla < awılğa “köye”
malmıza < malmızğa “hayvanımıza”
adama < adamğa “insana”

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesindeki öğrenilen geçmiş zamanı bildiren -p + zamir kökenli şahıs eki yapısı Türkiye Türkçesinde {-mXş} ekini karşılamaktadır. Bu ek, incelediğimiz ağızda bazı örneklerde görülmektedir. Bu ek incelediğimiz ağızda öğrenilen geçmiş zaman -p ekinden sonra getirilerek anlamı daha da kuvvetlendirdiği görülmektedir. Bu örnek sadece III. teklik şahıs ekinde kullanılır. Bu yapının bölge ağzımızda bulunması Oğuz kalıntıları olarak düşünmekteyiz.

kögşetäwdiñ üstüm beribtimiş diydi “Kökşetavın üst (tarafını) vermişmiş” *üş şolvarıs bobdımuş* “Üç kaplan olmuşmuş”

Sonuç

Ağızlar, dildeki tabii seyri açısından değerlendirildiğinde, dilin kendine özgü belirgin özelliklerinin tespit edilmesi, dildeki gelişmenin ve değişimin takip edilmesi ve dilin söz varlığının ortaya konulması açısından son derece önemlidir. Oğuzca ile Kazak Türkçesinin güney bölgesi ağzının etkileşimi “ses bilgisi” ve “şekil bilgisi” yönünden ele alınmıştır. Yukarıda verdiğimiz ve çalışmanın tamamında incelenen örnekler ışığında Oğuzca dil özelliği incelediğimiz bölge ağzının bünyesinde barındırdığı, bunları işlevsel şekilde kullandığı görülmektedir. Bu çalışmamızda Kazak Türkçesinin güney bölgesinde daha önce yapılan ağız çalışmalarından farklı olarak şu yeniliklere yer verilmiştir.

a) Daha önce Kazakistan’ın güney bölgesi ağızları üzerinde Oğuz unsurları çalışması yapılmamıştı.

b) Bu bölgenin ağızları üzerinde “metin” odaklı veri sağlanmıştır.

c) Bu bōlgenin ağızları üzerinde genellikle kelime hazinesini toplama çalışmaları yapılmıştır. Fakat, tarafımızdan yapılan bu çalışmada, incelediğimiz bölge ağzının kendine özgü ses bilgisi, şekil bilgisi tespit edilmiştir.

b) Ses bilgisi ve şekil Bilgisi bölümünde ekler üzerinde mümkün olduğu kadar art zamanlı karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar // Gazi Akademik Bakış. – 2016. – Cilt 10. – №19. – S. 169–182.
2. Akar A. Oğuzların Dili. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018. – 335 s.
3. Eltararov J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezmi Oğuz Diyalekti Hakkında // Tehlikedeki Türk Dilleri. – 2016. – Cilt 3. – S. 81–115.
4. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2013. – 391 s.
5. Жүсіпова Б. Түркістан тұрғындары тілінің ерекшеліктері. – Түркістан: Тұран, 2018. 80-б.
6. Korkmaz Z. Oğuz Türkçesinin Gelişimi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 226 s.
7. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 2010. – 187 б.
8. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 208 б.
9. Pala A. Oğuzların Ata Yurdu Kazakistan. [Elektronik kaynak]. URL: <https://www.fikircografyasi.com/makale/oguzlarin-ata-yurdu-kazakistan> (dolaşım tarihi 19.04.2020)
- Şalbayev A. IX-XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları. Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış YLS Tezi. – Ankara, 2000. 145-6.

CHINGIZ AYTMATOV IJODINING TADRIJI ADABIY JARAYON KONTEKSTIDA

Islamjon Yakubov
Filologiya fanlari doktori, professor
“Jahon adabiyoti va qiyosiy adabiyotshunoslik” kafedrası,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
islamxoja_yakubov@mail.ru
+99890 321-97-08.

doi.org/10.59470/202412

Annotasiya. Maqolada Chingiz Aytmatov qissa va romanlarida tasvirlangan murakkab taqdirlar yozuvchi ijodining tadriji va yaxlit adabiy jarayon kontekstida kuzatilgan Ularda adibning ezgulik va olijanoblik, yaxshilik va to‘g‘rilik, adolat hamda haqgo‘ylik haqidagi adabiy-estetik konsepsiyasi ifodalangani ko‘rsatilgan. Ch.Aytmatovning tabiat, jamiyat, inson va imon muammolari to‘g‘risidagi hayotiy taoyillari o‘rganilgan.

Аннотация. В статье анализировано сложные судьбы, изображенные в рассказах и романах Ч.Айтматова в контексте поэтапного и целостного литературного процесса. Изучены жизненные установки Ч.Айтматова по проблемам природы, общества, человека и веры.

Annotation. The article analyzes the complex destinies depicted in the stories and novels of Ch. Aitmatov in the context of a gradual and holistic literary process. The life attitudes of Ch.Aitmatov on the problems of nature, society, man and faith have been studied.

Tayanch so‘zlar. Ijod mas’uliyati, adabiyotshunoslik, janr, syujet, kompozitsiya, milliy xarakter, poetik mahorat.

Ключевые слова: творческая ответственность, литературоведение, жанр, сюжет, композиция, национальный характер, поэтическое мастерство.

Keywords: Creative responsibility, literary criticism, genre, plot, composition, national character, poetic skill.

Qirg‘iziston xalq yozuvchisi, Qirg‘iziston Fanlar akademiyasining akademigi, taniqli davlat, jamoat arbobi, diplomat Chingiz To‘raqulovich Aytmatov hayoti va ijodi, xususan badiiy va ilmiy-ommabop asarlari Rossiya, Germaniya, Xitoy, Koreya, Ozarbayjon, Dog‘iston, Armaniston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tatariston, O‘zbekiston mamlakatlari, keng ma’noda esa jahon adabiyotshunoslik, tilshunoslik, folklorshunoslik pedagogika, metodika, falsafa, tarix, tarjimashunoslik, san’atshunoslik fanlari yo‘nalishlarida tahlil va tadqiq etilgan [Azizov M.S., 1974]. Adabiyotshunoslar uning adabiy-estetik qarashlari,

publitsistikasi, shaxsiyati, adabiy hamkorligi, va ijodiga xos ikkitillilik, asarlarining janrlar tarkibi, syujet va kompozitsion strukturasi, milliy xarakter yaratishdagi poetik mahorati, adabiy-estetik konsepsiyasi, adabiy an’ana hamda o’ziga xoslik, zamonaviy adabiyotlarga ta’siri, adekvat tarjima singari o’nlab masalalarni tahlilga tortishgan [Alisultonova N.A., 2021].

Adibning «Oq kema» (1970) qissasida insoniy go’zallik, ezgulik va hayot ziddiyatlari, ekologiya muammolari teran tadqiq etildi. Bolatbek Shamshev tomonidan Qirg’izfilm kinostudiyasida 1975 yilda suratga olingan «Oq kema» kinofilmi ham asar kabi katta shuhrat qozondi. Albatta bu jarayonda Orziqul (O’rozbek Qutmanaliev), Bola (Nurg’ozi Sidiqaliev) Guljamol (Ayturg’an Temirova) va boshqalarning aktyorlik mahorati ham muhim rol o’ynagan. Biroq, qadimiy ildizlari milliy an’analar hamda insoniy qadriyatlarga tutashuvchi bu go’zal qissada tasvirlangan Bola obrazi o’zining nurday shaffof, samoday toza, suvday tiniq orzular og’ushida yashashi, shu bois “Ona bug’u” hamda “Oq kema” haqidagi ertaklar jo’n cho’pchak emas, balki chin haqiqat ekaniga astoydil ishonishi, ularning ro’yobga chiqishiga ko’z tutib yashashi bilan kitobxonni o’ziga rom etadi.

Ismi jismiga monan Mo’min bobo tabiatan nihoyatda halol, samimiy va haqgo’y bo’lishiga qaramay sevimli qizi hamda nabirasining tinchligi va osoyishtaligini uchun o’zgalarga qaram va mute’ bo’lib yashashga ham rozi. Ayniqsa, inson qadr-qimmati, milliy qadriyat va azaliy urf-odatlarini sariq chaqaga olmaydigan, moddiy dunyoning quli bo’lmish johil O’rozkul bilan qiyosda bu obrazlar qismati yanada ta’sirchanlik kasb etadi. Ona bug’u o’ldirilgach, barcha orzu-umidlari chilparchin bo’lgan Bolaning baliqqa aylanib, Oq kemaga talpinib suvda nobud bo’lishi kartinalariga yashiringan ramziy tasvirlar kitobxon tuyg’ularini muvozanatdan chiqaradi. Zotan, Ch.Aytmatov bunday poetik ifoda mehvariga pokiza umid va ma’naviy tubanlikka qarshi isyon, insoniy barkamollikni ulug’lovchi katta estetik ma’nolarni singdirgan edi.

«Asrga tatigulik kun» [Aytmatov Ch., 2018], «Qiyomat» [Aytmatov Ch., 1989], «Kassandra tamg’asi» [Aytmatov Ch., 2014] romanlarida zamonning umuminsoniy muammolari, ona Sayyoraning takdiri, kuchli falsafiy, axloqiy va ijtimoiy masalalar ko’tarilgan. Romanda Ch.Aytmatov ijodining muhim qirralaridan biri o’z o’tmishini unutgan, hissiz, hamma narsaga loqayd, itoatu, buyruqni bajarishdan boshqa narsaga yaramaydigan, milliy tuyg’u, nozik hissiyotlari so’ndirilgan manqurt – Jo’lomon obrazining tasviri bo’ldi. Bu roman Chingiz Aytmatovning jahon miqyosidagi shuhratiga yangi shuhrat qo’shdi. Romanda aks ettirilgan voqealar, Qozog’istonning hayhotdek Sario’zak cho’lida joylashgan va Bo’ronli deb nom olgan temir yo’l bekatida, yanada aniqrog’i olti-yettigina oila umrguzaronlik qiladigan kichkkina ovulchada sodir bo’ladi. Katta olamning ajralmas uzvi bo’lgan shu makon bir umr oddiy temiryo’l xizmatchisi bo’lib olamdan o’tgan Qazangap uchun qadrdon maskan edi. Uni so’nggi yo’l, ya’ni Ona Bayit qabrstoniga yetkazish badiiy vaqti roman kompozitsiyasining asosini tashkil qiladi.

Hayot ko’rguliklari va ikkinchi jahon urushi mashaqqatlarini boshidan kechirgan, sabr-bardoshli, halol va mehnatkash qahramon Edigey Jongeldin obrazi hamda qadimda Sario’zak yerlarini zabt etgan bosqinchi junganglar va Nayman ona, uning o’g’li Jo’lomon

qismati bilan bog‘liq rivoyat bu romanni nafaqat biz yashayotgan makon va zamon bilan, balki koinotga daxldor global muammolar bilan ham uzviy tutashtiradi. Tarixiy xotirasi unuttirilgan, hatto tuqqan onasini ham tanimaydigan zombilarga nisbatan qo‘llanadigan “manqurt” atamasi va uning geneologiyasi aynan shu badiiy voqelikdan oziqlanadi.

Ch.Aytmatovning «Qiyomat» romanida ezgulik va oliyjanoblik, yaxshilik va to‘g‘rilik, adolat va haqgo‘ylikning qiyomat-qoyim darajasiga tushayotgan holatlari tabiat, jamiyat, inson va imon muammolarini aks ettirish orqali ko‘rsatildi. Adib Ona tabiatni payhon etayotgan iste’molchi avlodning Akbara va Toshchaynarga o‘z qadrdon maskanida mo‘jazgina oshyon ham qoldirilmasligi misolida ularning turli davrlardagi prototiplari: Bozorboy, Qo‘chqorboev, Ober-Qandalov hamda Pontiy Pilatlar fojiasini ko‘rsatib berdi. Avdiy Kalisratovning achchiq qismati, ayrim kufrona intilishlari bahonasida adib romanga ilohiy talqinlarni ham olib kirdi. U insoniyat va Olohga muhabbat bilan to‘lmagan, o‘lik dillarning razil basharalarini keskin tanqid ostiga oldi. Adashgan qavmni tavba va tazarru sarhadlari sari yetaklashga urindi. Shu ma’noda, bu roman global dunyoning moddiyati ilinjidagi kishilari uchun imon-e’tiqod chorlovi, ularga izhor etilgan mungli iltijo va ogohnoma maqomiga yuksaldi. Hayotiyligi, haqqoniyligi va ta’sirchanligi oshdi Adibning: “ insonning ma’naviy qudrati botiniy ishonchidan nurlanuvchi imonidadir”, degan xulosaga kelishi va bu fikrni Bo’ston, Avdiy, Iso Masih obrazlariga singdirishi fikrimizni dalillaydi.

“Kassandra tamg‘asi” (“Oxirzamon nishonalari”, 2007) romanida adib shafqatsizlik, yovuzlik, vahshiylik urug‘lari kelajakda qanday dahshatli mevalar berishini kosmik yuksaklikdan turib bashorat qildi. Yozuvchining fikricha, yer kurrasi axloqiy muammolar poligoni. Insoniyat halokat yoqasida. Dunyo bedavo ijtimoiy dard iskanjasida. Insoniyat ulardan forig‘ bo‘lmas ekan, intiqom ham muqarrardir. Demak, Ch.Aytmatov ushbu romanda jahon sivilizatsiyasining istiqbollari, aniqroq aytganda, inson axloqi bilan bog‘liq muammolarga e’tibor qaratdi. Insonni o‘z botinidagi Azozil vasvasalariga uchmaslik: ochko‘zlik, yovuzlik, axloqsizlik, xudbinlik kabi nafs ilinjidagi turfa evrilishlardan asranish va tiyilishga chorladi. Kitoxonni jamiyatni sog‘lomlashtirish yo‘llarini qidirib topishga undadi. Ko‘rinadiki, “Kassandra tamg‘asi” insoniyat va ayniqsa, intellektuallarni ezgulik g‘alabasi va razolatning mahv etilishi yo‘lidagi kurashga da’vat etadi [Suyun Qoriyev. 2014].

“Tog‘lar qulayotgan zamon” (“Abadiy qalliq”, 2009) nomli so‘nggi romanida yozuvchi inson taqdiri jumbog‘ini yangicha badiiy-falsafiy talqin qildi. U yagona burj yulduzlari ostida dunyoga kelgan, samoviy qardosh ikki mavjudot – zamonaviy shaharda yashaydigan jurnalist Arsen Samanchin va yirtqich Jabbars taqdirlari misolida ro‘y berishi muqarrar halokatlarni parallel ravishda sinchkovlik bilan kuzatdi. Roman matniga singdirilgan azim Tangritog‘lik buyuk ovchi va uning sohibjamol qallig‘i haqidagi afsona inson tiynatidagi hasadgo‘ylik va fitnakorlik kabi razilliklarni fosh qilishga yo‘naltirildi. Real haqiqatlar bilan mohirona bog‘langan bu afsona bayoni romanga o‘ziga xos joziba bag‘ishladi. Romanda ommaviy madaniyat xuruji va jamiyatdagi tabaqalanishda kuzatiluvchi notekislik keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlar fosh etildi. Zamona qurboni va qismat quli bo‘lgan qahramonlar taqdiri bizni o‘ylashga, fikrlashga, buyuk muhabbatni ardoqlashga undashi bilan e’tiborlidir.

O‘z asarlari bilan dunyodagi millionlab kitobxonlarni maftun qila olgan Ch.Aytmatovdek yozuvchilar jahon adabiyoti tarixida ham kamdan-kam topiladi. Darhaqiqat, adibning eng sara asarlari yangi jahon adabiyoti klassikasi tarkibidan munosib o‘rin oldi. Adib hikoya, qissa va romanlari kitobxonni hayajonga solishi, ma’naviy-ruhiy olamiga kuchli ta’sir ko‘rsatishining siri:

a) jamiyatda pishib yetilgan muammolarga o‘z vaqtida hozirjavoblik bilan poetik munosabat bildirilganida;

b) adib o‘zini inson va jamiyat, tabiat va inson qismatiga daxldor sezgani, qismatiga bitilgan yozuvchilik kasbiga teran sadoqat bilan yondashganida;

v) Alloh in’om etgan iqtidorga xiyonat qilmaganidadir.

Darhaqiqat, mas’ullik hissi uni hech qachon tark etmagan. Barcha asarlari hamisha adib bezovta qalbidan otilgan nola, dilida tug‘yon urgan iztirob va fig‘on, yuragidan silqib chiquvchi dard va alamlar bayoni, inson va insoniyatga muhabbatining izhori, qadriyatlarimizni asrashga chorlov va da’vat bo‘lib jaranglayveradi. Bu asarlar Chingiz Aytmatov nomini nafaqat qirg‘iz xalqining ulug‘ yozuvchisi, balki nomlari XX asrda xalqaro miqyoslarda tan olingan jahon adabiyotining L.N.Tolstoy, F.Dostoevskiy, Folkner kabi buyuk vakillari safiga qo‘shadi. Darhaqiqat, Chingiz Aytmatov hayotlik chog‘idayoq har bir yozuvchi havas qilgulik nihoyatda sharaflı nom – mumtoz adib degan e’tirofqa munosib ko‘rilgan jangavor poetik so‘z ustasi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azizov M.S. Masterstvo Chingiza Aytmatova: Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Maxachkala, 1974
2. Aytmatov Ch. Sohil yoqalab chopayotgan olapar Ruschadan Asil Rashidov va Mahkam Mahmudov tarjimasi. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti – Toshkent, 1984
3. Aytmatov Ch., Shoxonov M. Cho‘qqida qolgan ovchining ohi zori . Ruschadan Nabijon Boqiy, Yoqubjon Xo‘jamberdiev tarjimasi. ShARQ NMAK. – Toshkent, 1998.
4. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent, 2005 Yoshlar nashriyot uyi, – Toshkent, 2018.
5. Aytmatov Ch. Qiyomat. Rus tilidan Ibrohim G‘afurov tarjimasi Toshkent G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti , – Toshkent, 1989
6. Aytmatov Ch. Cassandra tamg‘asi (“Oxirzamon nishonalari”), Suyun Qoriev tarjimasi. Yangi asr avlodi . – Toshkent, 2014.
7. Aytmatov Ch. Tog‘lar qulayotgan zamon (“Abadiy qalliq”), Ibrohim G‘afurov tarjimasi. Yangi asr avlodi. . – Toshkent, 2016.
8. Alisultonova N.A. Chingiz Aytmatov asarlarida folklorizmlar tipologiyasi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa dok-ri (PhD) diss... – T.: 2021
9. Botobaeva J.N. Xudojestvenno-publitsisticheskoe sotvorchestvo Ch.Aytmatova, K.Muxametjanova i M.Shaxanova: Dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 2006

10. Suyun Qoriev tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014
11. Tagaev B. Tragicheskoe v tvorchestve Chingiza Aytmatova: Avtoref. dis... d-ra. filol. nauk. – AlmaAta, 1989
12. Yuldasheva V.V. Konsepsiya nraavstvennogo vьbora v xudojestvennom mirovidenii Chingiza Aytmatova yee vliyanie na Severokavkazskuyu prozu 60-80-x godov: Diss. ... kand. filol. nauk. – Maykop, 2002
13. Yan szyuyxua. Vospriyatie sovremennoy sovetskoy prozy v KNR (Ch.Aytmatov, V.Rasputin, Yu. Bondarev): Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Moskva, 1991.

QISSAXONLIK AN’ANASINING TURKIY XALQLAR HAYOTIDA TUTGAN O’RNI

Sariev San’atjon
UrDU professori, DSc.

doi.org/10.59470/202413

Annotatsiya. Ushbu maqolada qissaxonlik an’anasi, “Go’ro’g’li” dostonlari turkiy versiyalari xususida so’z yuritilib, folkloriy jarayonlarga e’tibor qaratib o’tiladi. Eposni o’rgangan olimlar faoliyatiga nazar tashlab o’tiladi.

Kalit so’zlar: Qissaxonlik an’anasi, epik an’ana, “Go’ro’g’li”, tarixiy voqelik, og’zaki variantlar, qo’lyozma variantlar, motiv, syujet asoslari,

Аннотация. В данной статье рассматриваются традиции кыссаханов, дастанов «Гороглы», изучения тюркских версий этих дастанов, а также уделяется внимание на особенности фольклористических процессов.

Ключевые слова: Традиция кыссаханов, эпические традиции, «Гороглы», историческая реальность, устные варианты, рукописные варианты, мотив, сюжетные основы.

Annotation. In this article it will be discussed the features of kissakans traditions, which made the base to form dastans “Gurugli”, and also it is paid attention to the comparative analysis of motive and plot basis of the epos.

Key words: “Gurugli”, epos traditions, kissakans traditions, historical reality, oral versions, hand-written versions, motive, plot basis.

Qissaxonlik tarixiga nazar tashlaksak, bu an’nananing ildizlari ham qadim-qadimlarga borib taqaladi. Qissaxonlik bir tomondan xalfachilik bilan bog’lanib ketadiki, Xorazmda qadimiy kitoblarni, jangnomalarni, dostonlarni qiroat bilan o’quvchi xalfalar “qissaxon xalfalar” deb nomlanadi. Xalfachilikning boshqa uslublari, turlari esa “qissaxon xalfalar” asosida, undan o’sib, ajralib chiqqan.

Qadimiy zardushtiylik an’anasiga ko’ra, inson vafot etganidan keyin koinlar “Avesto”dan gohlarni qiroat bilan o’qiganlar. Emishki, o’likning ruhi osmonu-falakka tezroq uchib ketishi uchun gohlar o’qilgan. Ana shu koinlar keyinchalik islom bilan bog’lik kitoblarni, qo’lyozmalarni o’qishga o’tganlar. Ana shu koinlarning keyingi nomlanishi xalfa bo’lib, ular islom dini bilan bog’liq keyingi faoliyatlarida Qur’oni karim va hadislardan namunalarni o’qiganlar. Keyinchalik ularning repertuaridan payg’ambarlar haqidagi qissalar, xalq dostonlari, jumladan “Go’ro’g’li” dostonlari ham joy olgan va ular qissaxonlar deb atalgan. Ikkinchidan qissaxonlikning shakllanishida qadimiy rivoyatlarni hikoya qiluvchi roviylarning ham roli katta bo’lgan. Ular rivoyat aytishdan asta-sekin din va payg’ambarlar haqidagi qissalarni o’qib berishga o’tganlar.

Qadimiy ziyofat va sayllarda, qissaxonlik kechalarida ko‘plab savodli kishilar, baxshilar, jumladan, qissaxonlar yig‘ilganlar. Ular bunday yig‘inlarda xalq kitoblarini (qissalarni, dostonlarni) o‘qiganlar va muxolaa qilganlar. Jumladan, Z.Vosifiyning “Navodir ul-vaqoe” asarida keltirilishicha, Navoiy zamonasida ham bunday yig‘inlar mavjud bo‘lgan. Hazrat Navoiy ishtirokida haligi aytganimizdek qissaxonlik kechalari bo‘lib turishi, “Amir Hamza”, “Qissai Abo Muslim”, “Dorob” kabi kitoblarning, qissalarning o‘qilishi va mutolaa etilishi borasida ma’lumotlar berilgan (1.118).

Shoir Uyg‘un ana shunday qissaxonlarni eslab yozadiki: “Dasturxon atrofida dadam, mahallaning qari-qartang va yosh-yalanglari davra olib o‘tirishardi. To‘rda esa Ahmadali tog‘am ohang bilan qandaydir bir kitobni o‘qirdi. Bular mahallamizning qissaxonlari edi... Ahmadali tog‘am yashagan bizning mahallamiz ko‘p vaqtga qadar mahalla-kuydagi “qissaxonlar” to‘planadigan, kitob va olamda bo‘layotgan yangiliklar haqida miriqib suhbatlashadigan madaniy o‘choqqa aylandi. Go‘ro‘g‘li, Avazxon, Bahrom-Gulandom, Tohir –Zuhra, Farhod va Shirin”, Zaynularab, Ertorg‘in, Qiz jipak va boshqa o‘nlab o‘zbek qozoq dostonlarini dastavval ana shu Ahmadali tog‘amdan eshitganman (2.221).

Taniqli ijodkor Sayfi Qudash shunday usta qissaxonlardan biri Yaguda haqida eslaydi: “Butun oila a‘zolarimiz bilan shiftga osilgan osma chiroq tagiga to‘planardik. Bu jimlikdan faqat Yaguda tog‘amning siniq ovozi eshitilardi, xolos. Tog‘amning repertuarida “Risolai Aziza”, “Bo‘z yigit”, “Qahramon Qoyil”, “To‘tinoma”, Kesik bosh”, “Yusuf va Zulayho”, Tohir va Zuhra” kabi asarlar bor edi (3.6).

V.M.Jirmunskiy: “Professional qiroatxon qissaxonlar xalq kitoblarini omma orasida, bozorlarda, uylarda o‘qib berardilar. Xalq hofizlari ularga kuy bastalar edilar. Shu tarzda og‘zaki epik she‘riyat yozma adabiyot rivojiga ta’sir ko‘rsatar edi”, deb yozadi (4.29).

Qissaxonlik esa o‘z navbatida xalq dostonlarining, jumladan, “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari qo‘lyozmalarining shakllanishida va bizgacha asl holida yetib kelishi va xalqimizning ushbu ma’naviy merosdian bahramand qilishda o‘ziga xos ahamiyat kab etgan an‘analardan biri bo‘lib, kelmoqda. Go‘ro‘g‘li” dostonlarining qo‘lyozma nusxalarining shakllanishi og‘zaki variantlar bilan deyarlik bir davrning o‘zida boshlangan. Nega deganda, tarixiy manbalar qator olim va tadqiqotchilarning izlanishlari, bir qancha daliliy ma’lumotlar fikrimizni tasdiqlaydi. Avvalombor qo‘lyozmalar, Ozarbayjon muhitida paydo bo‘lganligini aytib o‘tish joiz. Chunki, epos syujetining yadrosi Ozarbayjon-turkman muhitida paydo bo‘lgan va o‘z navbatida eposning qo‘lyozmalarining shakllanishiga ham turtki bo‘lgan.

“Go‘ro‘g‘li” dostonlari ajdodlarimiz orzu qilgan qahramonlarning badiiy ifodasi sifatida yaratildi. To‘g‘ri, bu turkum dostonlarning yaratilishiga XVI asrda Kichik Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari, xususan, Ozarbayjonda bo‘lib o‘tgan Jaloliylar ozodlik harakatining janglari asos bo‘lgan. Ushbu tarixiy voqealar asosida dastlab ko‘plab rivoyatlar, afsonalar, qo‘shiqlar va hatto ertaklar yaratilgan. Keyinchalik ijtimoiy taraqqiyotning talabi va zarurat tufayli “Go‘ro‘g‘li” dostonlari yaratildi.

Bizga ma’lumki, yillar, asrlar o‘tishi bilan tarixiy voqelik adabiy voqelikdan uzoqlashib ketadi. Demak, tarixiy Go‘ro‘g‘li shaxsi va Jaloliylar harakati voqealari xotiradan uzoqlashadi va adabiy Go‘ro‘g‘li obrazi va uning adabiy voqeligi yaratilgan.

Tarixiy Ko‘ro‘g‘li va Jaloliylar ozodlik harakati, uning asosiy ishtirokchilari bo‘lgan shaxslar haqidagi real ma’lumotlar esa faqat tarixiy solnomalarda, arxiv ma’lumotlari va ayrim tarixchilarning asarlaridagina saqlanib qolgan. Nazarimizda, ajdodlarimiz o‘z orzu qilgan qahramonni, ya’ni Go‘ro‘g‘li timsolini go‘yoki, ming-ming yillardan buyon kutgan ideal qahramon sifatida qabul qilgan va unga ixlos qo‘ygan, mehr qo‘ygan. Natijada endi “Go‘ro‘g‘li” voqeligi ertak yoki qo‘shiq yoxud rivoyat sifatidagina qolishi mumkin emas edi. Ajdodlarimiz ushbu qahramon timsolida shunday bir buyuk, ideal epik qahramonni yaratdiki, uning nomi tillarda doston bo‘lib, ajdodlardan-avlodlarga, bugundan ertagacha, kelajak avlodlarga ideal qahramon sifatida, namuna sifatida yetib borsinki, uning nomi hech qachon unut bo‘lmasin, kelajak avlodlar ham “Go‘ro‘g‘li” epik timsoli xuddi “Alpomish” kabi xalqning o‘tmishidagi eng og‘ir kunlarida unga madad bergan, hayotga, yashashga umid bergan, ularga ma’naviy kuch bag‘ishlaganligini chuqur va mustahkam anglab olsinlar.

Shuni qayd qilish kerakki, turkum shoxobchalari avvalombor, tarixiy voqealarga asoslangan holda yaratildi. Turkum dostonlardagi qator tarixiy shaxslar, jumladan, XII asrda yashagan Oshiq Oydin pir nomi bilan mashhur bo‘lgan Shahobiddin bilan bog‘liq dostonlar (xususan “Xirmondali” dostoni), shuningdek, arab bosqini bilan bog‘liq Rayhon Arab, Bektosh arab kabi personaj va syujetlar kiritilgan dostonlar fikrimizning dalilidir. “Xirmondali” dostonidagi motivlardan bo‘lgan birgina syujetni keltirib o‘tamiz. Dostonda “qizni olib kelish uchun talabgor so‘rab Go‘ro‘g‘li davrada o‘tirganida o‘z yigitlariga sharob to‘la kosani tutadi”. Buning ma’nosi shuki, biror qizni olib kelish yoki biror qahramonlik ko‘rsatish uchun safarga talabgorni aniqlash kerak. “Talab” so‘zi ham o‘sha davrlarda qahramonlik ko‘rsatuvchi hayotiy hodisa sifatida talqin qilinganligi va o‘sha davr urf-odatlaridan biri sifatida tasvirlanganligi e’tiborni tortadi. Talabgorni aniqlash uchun Go‘ro‘g‘li tomonidan sharob to‘la kosa tutiladi. Kimki kosani olib mayni ichsa, o‘sha kishi talab uchun safarga jo‘nashi kerak bo‘ladi. Sharob to‘la kosa tutish syujeti turkumning bir necha dostonlarida uchraydi. Shuni aytish kerakki, ushbu motivning shakllanishi qadimiy sak-massaget qabilalari urf-odatlariga borib taqaladi.

Shuningdek, buddaviylik elementlari, jumladan, Go‘ro‘g‘lining qabrda tug‘ilishi (ushbu syujet qadimgi greklarda mavjud bo‘lgan syujet asosida shakllangan), islom dini bilan bog‘liq Hazrat Ali, qirq chiltan, o‘n ikki imom kabi personaj va syujetlarning turkum dostonlari tarkibiga kiritilganligi shular jumlasidandir.

Turkum dostonlariga xalq epik tasavvurida ming yillardan buyon shakllanib, yashab kelgan syujetlar, voqeliklar, lavhalar, timsollar, personajlar, tushuncha va aqidalar kiritildi. Misol tariqasida yana aytish o‘rinliki, “Go‘r” so‘ziforschada “qabr”ni bildirsa, qadimgi turkiy tilda “bahodir, mard” degan ma’nolarni anglatishi aytiladi. Turkiy hoqonlar orasida Go‘rxon nomli xonning nomi ham uning mard va bahodirligini anglatgan. Go‘ro‘g‘liga nisbat berilishida ham birinchidan, uning qabrda tug‘ilishi bo‘lsa, ikkinchidan, nazarimizda Go‘ro‘g‘li nomining shakllanishida “bahodirning o‘g‘li” tushunchasining ta’siri bo‘lganligi, ehtimol. Ko‘rinadiki, mavjud epik syujetlar qayta ishlanib, xalq epik tafakkurida yana bir bor sayqallanib, dostonlar syujetiga singdirildi. Zero, “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining shakllanishi va rivojlanishi shu tarzda ro‘y bergan.

Demak, “Go‘ro‘g‘li” epik syujeti yadrosining shakllanishida XVI asr tarixiy voqeligi asos bo‘lgan bo‘lsa-da, uning turkum sifatida, epos sifatida shakllanishida xalqimiz og‘zaki epik merosining salmoqli qismi, ko‘plab epik syujetlar asos bo‘lgan.

Shuni alohida qayd qilish kerakki, epik turkumlikning shakllanishi bilan yana bir hayotiy zarurat paydo bo‘ldiki, uni kelajak avlodlarga bekamu-ko‘st yetkazishda, hatto, barcha ijodiy jarayonlarida eposning dastlab qo‘lyozma, XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib toshbosma, shuningdek, tipolitografik nusxalari paydo bo‘la boshladi. Hattotlar va kotiblar ham bu jarayonda ancha faol qatnashganlari holda xalq dostonlari, xususan “Go‘ro‘g‘li” dostonlarini qo‘lyozmalarga ko‘chirish bilan birgalikda ularni o‘z ijodiy imkoniyatlar darajasida sayqallagan holda ijodiy qayta ishlab dostonlarning ko‘plabi qo‘lyozma nusxalarini yaratdilar. Zero, shu asnoda “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining ham qo‘lyozma nusxalari shakllandi va xalqimizning bebaho merosi qatoridan munosib joy oldi.

Umuman olganda, ajdodlarimizning kitobat tarixiga nazar solsak, uning “Avesto”dan boshlangan kitobatchilik islom dini kirib kelgach, bu faoliyat diniy kitoblarni targ‘ib qilishga va shu zaylda bu an‘ana keyinchalik xalq ijodiyotining eng nodir namunalarini xalqqa taqdim qilishga yo‘naltirildi. Shu tariqa o‘ziga xos “Xalq kitoblari” nomini olgan qo‘lyozmalar paydo bo‘la boshladi.

Bu an‘ana XIX asrda Ozarbayjon hududlarida, O‘zbekistonda va ayniqsa Xorazm vohasida keng quloch yoydi. XIX asrning boshlarida Xorazmda “Malikai Zavriyo”, “Ediga” dostonlari, keyinchalik “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Go‘ro‘g‘li”, sharqiy o‘zbek xalq dostonlaridan “Malika Ayyor”, “Nurali”, “Xoldorxon”, “Hasanxon”, “Hikoyati Go‘ro‘g‘li sulton”, Qissai Avazxon” kabi dostonlar yozuvga olingan. So‘ngra ushbu dostonlarning ayrimlari toshbosmada chop etilgan. Bu kabi asarlar “xalq kitoblari”, “kitobiy dostonlar”, “qissa-dostonlar” kabi turli nomlarda aytilib kelinsa-da, ularni umumlashtirgan holda “kitobat dostonlar” yoki “folklor matnlari” deb atash birmuncha to‘g‘riroq deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

- 1) Navoiy zamondoshlari xotirasida. –T.: “Fan”, 1985. 118-bet.
- 2) Uyg‘un. “O‘tmishni eslaganda”. –adabiyotimiz avtobiografiyasi”. –T.: 1973, 221-betlar.
- 3) Kudash S. “Памятные минуты” Kazan. 1959. 6-bet.
- 4) Jirmunskiy V.M., Zarifov X. Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos. Moskva-1947. (28-29-str.)

G‘AFUR G‘ULOM SHE’RIYATIDA PEYZAJ TASVIRI

Matyoqubova Tozagul Rajapovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va dabiyoti universiteti
E-mail: tozagul_matyakubova@mail.ru
Telefon. 998284171

doi.org/10.59470/202414

Annotatsiya. Ushbu maqolada G‘.G‘ulom she’riyatidagi peyzaj tasviri o‘rganilgan. Unda shoir lirik merosidagi tabiatning inson hayoti va ruhiy kechinmalari bilan bog‘liq jihatlari kuzatilgan. Shoirning peyzaj lirikasi inson ruhiy kechinmalarining turfa tovlanishlari bilan uyg‘unlikda tadqiq etilgan. G‘.G‘ulom ijodidagi tabiatning betakror lavhalari tasvirlangan she‘rlar tahlil etilib, shoir mahorati haqida muayyan umumlashmalar chiqarilgan.

Аннотация. В данной статье исследуется образ пейзажа в поэзии Г.Гулама. В нем рассмотрены аспекты лирического наследия поэта, связанные с природой и человеческой жизнью и духовными переживаниями. Пейзажная лирика поэта исследуется в гармонии с духовными переживаниями человека. Проанализированы стихотворения, изображающие уникальные картины природы в творчестве Г.Гулама, и сделаны определенные обобщения о мастерстве поэта.

Abstract. In this article, the image of landscape in the poetry of G.Ghulam is studied. In it, aspects of the poet’s lyrical heritage related to nature and human life and spiritual experiences were observed. The poet’s landscape lyrics are researched in harmony with human spiritual experiences. Poems depicting unique pictures of nature in G.Ghulam’s work were analyzed and certain generalizations were made about the poet’s skill.

Kalit so‘zlar: An’ana, badiiy mahorat, o‘ziga xoslik, lirik qahramon, mushtaraklik, obraz, tuyg‘u, kechinma. obraz.

Ключевые слова: Традиция, художественность, своеобразие, лирический характер, общность, образ, чувство, опыт, изображение

Keywords: Tradition, artistry, originality, lyrical character, commonality, image, feeling, experience. image

G‘afur G‘ulom she’riyatida peyzaj tasviri muhim o‘rin tutadi. Uning she‘r va dostonlarida tabiatning turfa xil ko‘rinishlari mahorat bilan aks ettirilgan. U tabiatning inson hayoti, ruhiy olami bilan bog‘liq jihatlari alohida urg‘u bergan.

Professor U.Normatov aytganidek: “Inson va uning tabiati, qalbi, ruhiyati haqiqatini kashf etishda hech bir soha adabiyot bilan tenglasha olmaydi, uning o‘rnini bosa olmaydi” [Normatov U. 98 b.]

G‘.G‘ulom **peyzaj lirikasida** sub’ektning his-tuyg‘u va kechinmalari ko‘pincha tabiat manzaralari orqali ochiladi. Odatda, ko‘klam o‘rtalarida quyosh tikkaga ko‘tarilgan vaqt – peshin paytida dehqonu bog‘bon nafas rostdash uchun soya-salqin manzilga oshiqadi. Bunday kezda suvlari sharqiroq ariqlar labi, zilol suvli hovuz yoki bog‘u gulzor qo‘ynida dam olish, ayniqsa farahbaxsh.

O‘rta ko‘klam tongi bu, kunlar qiyomga yetib,

Rasta bo‘lgan yigitday ovozlari do‘rillar.

Endigina g‘unchadan g‘unchaga hatlab o‘tib,

Muhabbat notasini yodlar jo‘ja bulbullar. [G‘.G‘ulom. MAT.J.3. 1984. 270 b.]

G‘unchadan g‘unchaga hatlab sayrayotgan bulbullar navosi va ularga ergashib muhabbat notasini o‘rganishga shaylangan palaponlar qo‘shig‘i inson ko‘nglida hayotning qadri haqida mahzun o‘ylar uyg‘otadi. Zotan, she‘rda kun peshinga og‘ayotgan vaqt tanlangani bejiz emas. Bu bilan shoir ikki avlod almashinadigan davrni nazarda tutgan.

Binobarin, bulbul – jo‘ja; gul – g‘uncha; ota – farzand tomonidan inkor etiladi. Vorislikka asoslanuvchi ushbu inkorni-inkor qonunida tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining mohiyati aks etgan. Borliq va jamiyatdagi rivojlanishu yangilanish eskining zaminida paydo bo‘lib, nisbatan yuqori bosqich sifatida barqarorlashadi. Shoir ana shu ikkinchi inkor orqali taraqqiyot tabiatiga xos uzluksizlikni nazarda tutgan. Bulbul va palaponning g‘unchayu gulga bo‘lgan mehri orqali inson Vatanni qanday sevishi lozimligining tabiiy asoslari ko‘rsatilgan. Ibratingiz bu **qiyosda** jo‘ja bulbul tovushining balog‘atga yetgan yigit ovoziga **o‘xshatilishidan** anglashiladiki, bog‘bon (ota)ning yurtga muhabbati farzandlar orqali uzluksiz davom etajak. Vositali tarzda uqtirilayotgan hikmat mazmuni yosh avlodga qaratilgan. Demak, lirik qahramon ma‘naviy olamidagi mamnuniyat hissining kitobxon ruhiyatiga ko‘chishi ko‘zda tutilgan.

Peshona teri, qalb qo‘ri bilan yaratilgan chamanzorda gulqaychi ko‘tarib yurgan oltmish yosh ostonasidagi shoir alvon gullardagi go‘zallikni inson umriga qiyoslaydi. U yo‘qotilgan yoshlik va inson mehnati bilan yaratilgan so‘lim bog‘, gulu gulzor o‘rtasida turib umr mazmuni haqida falsafiy-poetik xulosalar chiqaradi. Chunki, gulqaychi va gulzor ziynati biri ikkinchisi uchun zarur va ayni paytda inkori ham. Ortiqcha shox-butoqlari qirqib turilmasa, gulzor chiroy ochmaganidek, aniq maqsad sari yo‘naltirilmagan umr ham yetuk mazmun kasb etolmaydi. Inson yoshligi alvon gullarday go‘zal. Bu o‘tkinchi faslning mazmuni qanday ulug‘vor maqsadlarga sarflanishi bilan o‘lchanadi. Bog‘ va Vatan tushunchalari o‘z ko‘lami bilan farqlanuvchi chiroy ochishi lozim bo‘lgan hududlar. Demak, bog‘ gul, Vatan fidoyi inson bilan fayzli. Anglashiladiki, o‘z hayot yo‘llarini sarhisob qilayotgan lirik qahramon gulday yoshligini shu yurtga baxshida etganidan mamnunligi barobarida, yosh avlodni ham shunday xayrli yo‘l tutishga undamoqda.

Qo‘limdagi gulqaychi chiyqillar ahyon-ahyon,

Bir nima yo‘qotganday kezaman chaman ichra.

Yo‘qotganim yoshlikdir, gullarday alvon-alvon

Jon kabi singib ketmish jonimdek Vatan ichra.

[G‘.G‘ulom. MAT.J.3. 1984. 270 b.]

G‘.G‘ulom “dostoncha”, ya’ni ko‘lamdor adabiy meros qoldirayotganini yaxshi anglagan. Bitiklari Sirdaryoday to‘liq va toshqin, o‘zani teran ekaniga shubha qilmagan. Xalq dostonlari og‘izdan-og‘izga o‘tib kelajak nasllarga, daryo suvi uzoq yo‘l bosib olis sarhadlarga yetib borgani singari o‘z asarlarining ham barhayot qolishiga umid bog‘lagan.

Ufqim doirasidan dostoncha gullar terib,

Qachondir ushbu she’rim Sirdaryoday oqolsa.

Vatanim tuprog‘ining mag‘zi-mag‘zida erib,

Qatra-qatralaridan xalqimiz gul taqolsa [G‘.G‘ulom. MAT.J.3. 1984. 271 b.]

Daryo suvi Vatan tuprog‘ini obod etganiday, nafosat bo‘stonidan tergan chechaklari el ko‘ngliga bir qatim nur ulashishini orzulamagan shoir bo‘lmasa kerak. Shu ma’noda, she’r o‘z ijodkorining ko‘ngil istagi amalga oshishiga ishonchidan ibtidolanadi. Qalamkashning umidli nigohi hamisha istiqbol ufqlariga tikilgandir.

Ma’lumki, ufq – ko‘z ilg‘agan uzoqlikda samo bilan yer tutashganday bo‘lib ko‘rinuvchi chiziq. Inson umrining ufqi ham hayot va o‘lim chegarasida tutashsa ajab emas. Ehtimol, shuning uchun badiiy adabiyotda ufq tasviriga murojaat etilsa, umr shomi yoki istiqbol tongi ma’nosiga ishora qilinadi.

“Har bir yangi she’r – yangi bir hodisa. Demak, uning o‘z tabiati, o‘z kechinmasi, o‘z obrazlar jilvasi mavjud. Shunday ekan, umuman she’riyatning barcha sehrli, nozik qirralarini to‘la qamrab olish mumkin emas”.

[Sarimsoqov B. 10 b.]. Har bir she’rning o‘z tabiati, obrazlar olami, kechinmasi bo‘lsada, badiiyatning shunday umumiy qonuniyatlari ham borki, ular she’riy asar haqida universal tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

G‘afur G‘ulomning peyzaj tasviriga bag‘ishlangan bir qator she’rlarida tuyg‘ular tovlanishi kuylanadi. Bunday she’rlarida tongotar paytidagi yurtimiz fayzi, chiroyi, qalbida junbushga kelayotgan tuyg‘u-kechinmalar shoirona nig‘oh bilan ilg‘anadi. Shoir she’rlarini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, u tong subhidamni kuzatishni juda xush ko‘rgan ekan. Shu bois aksariyat she’rlarida tong otishi, quyoshning o‘z zarrin nurlarini chor atrofga taratishi shoirona ruhda aks ettirilgan.

Chinorlar uchida birinchi nurni

Dastavval ko‘rishga ko‘zim uchadi.

Qalam ham quyoshdek tez yurish bilan

Satrimdan satrimga qarab ko‘chadi [G‘.G‘ulom. MAT.J.2. 1984. 136 b.]

Ma’lumki, tong otish paytida dastlabki quyosh nuri chinorlar uchiga tushadi va tezda tevarak-atrof yorishib ketadi. She’rda shunchaki tong otdi, degan ifoda qo‘llanilsa uning estetik qimmatiga putur yetgan bo‘lardi. Shuning uchun ham san’atkor chinorlar uchiga tushadigan birinchi nurni ko‘rishga ko‘zi uchishini aytish orqali tong va uning lirik qahramon kayfiyatiga ta’sirini yoritadi. Shoirning chinorlar bargiga tushadigan birinchi nurni ko‘rishga ishqibozligi shunchaki tasodif emas, albatta. U tong otishi va ijodni bir-biri bilan mushtaraklikda tasvirlaydi. Tong otishi shoir uchun ilhom manbaidir. Shoirning “Anor” she’rida shunday satrlar bor:

Bog‘imga gul o‘tkazdim chakkangizga taqqudek
Har g‘uncha bu bog‘imda qon qalbimdan nishona.
Gulshanlar tuzib qo‘ydim mehmonlar o‘tquzgidek

Sizni taklif qilmoqqa ushbu she‘rim bahona [G‘.G‘ulom. MAT.J.3. 1984. 150 b.]. Bu she‘r 1958-yilda yozilgan bo‘lib, unda G‘afur G‘ulom yer yuzidagi ijtimoiy adolatsizliklarning barham topishini istaydi. Butun dunyoda “tinch-omonlik zamon” bo‘lishini orzu qiladi. Odatda gul chakkaga taqiladi. G‘unchaning rangi esa qizil bo‘ladi, gulshanga esa eng aziz mehmonlar taklif qilinadi. Bu odatiy kundalik turmushda uchraydigan holat. Lekin misralardagi g‘uncha, gul, gulshan, bog‘ shunchaki tabiat manzarasi emas, unga ramziy-majoziy mazmun ham yuklatilgan. Biz bu o‘rinda bu manzarani ijod jarayoni bilan bog‘lab tushunishimiz mumkin. Bunday bog‘-ijod olami, gulshan-shoirning ijod namunalari, gul-she‘r, g‘uncha esa she‘rning uzvlari ramzidir. Zero, g‘unchaning qizilligi shoir “qon qalbidan nishona” ekanligini kuzatsak, chinakam she‘r yurak qoni bilan, dard bilan yozilishi haqidagi fikr ifoda etilgani anglashiladi.

Ko‘rinadiki, G‘afur G‘ulomning peyzaj lirikasi yuksak insonparvarligi, badiiy yetukligi, fikr va tuyg‘ular san‘atkorona ifoda etilgani bilan alohida qimmat kasb etib kelmoqda. Uning tabiat tasviri bilan bog‘liq she‘rlari inson tuyg‘ularini noziklashtiradi, so‘zning betakror va iliq nafasini his qilishga undaydi. Zero, tabiatning betakror manzaralari aks ettirilgan she‘rlar tevarak-atrof fusunkorligini his qilishga, cheksiz vatanparvarlik tuyg‘ularini kamol toptirishga, tabiat va inson qalbi o‘rtasidagi azaliy bog‘liqlikni anglab yetishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Matyakubova T.R. Poetic character and its specific features // Theoretical & Applied Science. – Marseille, 2015. pp. 40-43
2. Matyakubova Tozagul. A mastery of affecting a student with a lyric feeling. // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). Vol. 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 290-292
3. Nazarov B. G‘afur G‘ulom olami. – T.: Fan, 2004.
4. Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. – T.: «Ma’naviyat», 2000..
5. Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. 14-tom, – T.: Fan, 1979.
6. Sarimsoqov B. Lirikada badiiy tafsil // O‘zbek tili va adabiyoti, 1992, – № 5-6
7. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – T., 2004.
8. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.1. – T.: Fan, 1983
9. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.2. – T.: Fan, 1984
10. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 12 tomlik. T.3. – T.: Fan, 1984
11. O‘zbek filologiyasining dolzarb muammolari. – Andijon, 2003
12. Yakubov Islamjan. Выражение челovechesкого духа в экстремальных ситуациях // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. №5-6 2011, str. 168-175

13. Yakubov Islamjon. Poetic thought and expression possibilities in uzbek novels // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). Vol. 6 Issue. 2 (February-2020)

14. Yakubova Sevinchoy. Description of the spirit of call for patriotism and unity in the poetry of Fitrat / International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) Vol. 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 83-85

DOSTONLARDA BADIY TASVIR VOSITALARINING ISHLATILISHI

Raximova Shoira Atabekovna
TTA Urganch filiali Ingliz tili kafedrası
v.b.dotsenti, f.f.f.d.(PhD)
+998975121793
shoira77.77@bk.ru

doi.org/10.59470/202415

Annotatsiya. Maqolada dostonlarda foydalaniladigan turli hil badiiy tasvir vositalari haqida soʻz boradi. Xususan, “Davlatyorbek” tarixiy eposi tarkibidagi badiiy tasvir vositalari dostonning oʻzgacha ahamiyat kasb etishiga va uning jozibadorligini mohirona oshirishga xizmat qiladi. Shu jarayonda dostonlarning tipologik va oʻziga xos hususiyatlarini yoritilishiga urgʻu berilgan.

Аннотация. В статье речь идет о различных средствах художественного изображения, используемых в эпосах. В частности, средства художественного изображения в историческом эпосе "Давлатёрбек" служат особому значению эпоса и умелому повышению его привлекательности. При этом акцент делается на освещении типологических и специфических особенностей былин.

Abstract. The article is about various types of artistic image tools used in epics. In particular, the means of artistic representation in the composition of the historical epic “Davlatyorbek” serve to skillfully increase the appeal of the epic and its appeal. In the same process, the emphasis is placed on the illumination of typological and specific peculiarities of epics.

Kalit soʻzlar: badiiy tasvir vositalar, oʻxshatish qobiliyati, qiyoslash obʼektlari, “Davlatyorbek” dostoni, tipologiya

Ключевые слова: средства художественного изображения, умение сравнивать, объекты сравнения, эпос “Давлатёрбек”, типология

Key words: artistic image means, the ability to emulate, objects of comparison, the epic "Davlatyorbek", typology.

Turli dostonlarda turlicha oʻxshatishlar, turli xil badiiy tasvir vositalardan keng foydalaniladiki, bular oʻz navbatida dostonning goʻzalligini va jozibadorligiga taʼsir koʻrsatadi. Dostonda oʻxshatish, sifatlash kabi anʼnaviy badiiy vositalardan keng va atroflicha foydalanilgan. Maʼlumki, “... Oʻxshatish insonga bolalikdan xos boʻlgan xususiyat. Inson boshqa jonli mavjudotlardan oʻxshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ham farqlanadi, hatto dastlabki bilimlarni u oʻxshatishdan oladi va bu jarayon samaralari barchaga huzur bagʻishlaydi”. “Davlatyorbek” dostoni qissaxonlar tomonidan qayta ishlanganligi sababli unda mumtoz adabiyotga xos oʻxshatishlar koʻproq koʻzga tashlanadi.

Ularning negizida savodxon kotiblarning hissasi ancha bo‘rtib ko‘rinadi va badiiy tasvirda xususiylik ustuvorlik qiladi. Binobarin, “...badiiy nutqning ifodaliligini kuchaytirish uchun xususiy-muallif o‘xshatishlari alohida ahamiyatga molikdir. Ijodkorning bevosita o‘zi yaratgan, uning o‘tkir ko‘zi, ko‘lamli tasavvuri va bepoyon taxayyuli, ziyrak kuzatishlari mahsuli sifatida yuzaga kelgan va o‘z o‘rnida qo‘llangan o‘xshatishlar betakror obrazlarning go‘zal ifodachilariga aylanadi, haqqoniy ta’sirli tasvir uchun xizmat qiladi, nutqda kuchli poetik mazmun kasb etadi”. Doston matnida istifoda etilgan o‘xshatish vositalarida qo‘shimchalar yordamida shakllanganlariga qaraganda ko‘makchi so‘zlar zahirida ro‘yobga chiqqan namunalari ko‘pchilikni tashkil etadi. O‘xshatishlarning -day, -dek singari qo‘shimchalar bilan shakllanganlari ham anchani tashkil etadi: “Qozondek qoralsin falakning yuzi...” (41-bet); “Bir oh urdi, uy ko‘tarilib tushganday bo‘ldi” (25-bet). Shevaga xos -din shakli ham bor. Shuni ta’kidlash kerakki, ko‘makchi so‘zlar vositasida yuzaga kelgan o‘xshatishlar asar matnida juda faol ishlatiladi: “Misli: Men G‘arib, sohibi misli Shohsanam” (12-bet); Yali (yanglig‘): “Bulut chaqmoq chaqqan yali” (64-bet); Kabi: “Qoplon kabi sakrab-bo‘kib...” (71-bet); Go‘yo: “Go‘yo sherday o‘nga surib, Qalbimizni shod ayladi” (66-bet); Mangzamoq: “Mangzayur tog‘larning ajdar-morina” (86-bet); Xut (xuddi): “ul xut Gulchamanning o‘zi” (34-bet). Ushbu keltirilgan misollarda yali (yanglig‘ so‘zining qisqargan shakli), kabi, mengzamoq (sheva) ko‘makchilari turkiy qatlamga tegishli bo‘lib, misli ko‘makchisi arab tiliga, go‘yo, xuddi ko‘makchilari forsiy leksikaga oiddir. Dostonda yana bir o‘xshatish shakli borki, u qo‘shma so‘z tarzida birikadi: “Shersifat qaddini tutib turibdir” (16-bet). O‘xshatish vositasining birinchi komponenti fors tiliga, ikkinchisi esa arab tiliga tegishlidir. Ular birikkan holda asar qahramoni qiyofasini bo‘rtirib ko‘rsatishga vosita sifatida tanlangan. Dostondagi o‘xshatishlardagi qiyoslash ob’ektlari nihoyatda rang-barang bo‘lib, tabiat, o‘simliklar, qushlar va hayvonot olami, osmon jismlari doirasini qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Дурдыев. Қ. Историко –героический эпос Гурбанали Магруппи «Даулетярбек»., Автореферат канд. дисс., Ашхабад. 1969. –Б.20.
2. Душенко К. Афоризмы. // Большая книга афоризмов. –М.: ЭКСМО, 2003. –С.1056.
3. Elmira Fikrət qizi. Türk xalqlari ədəbiyyatında vücudnamalar. 1 cild. BakI, “Elm və təhsil”, 2015. -S.224.
4. Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадийати. –Т.: Фан, 1974. –Б.186.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳраманлық дәстанларының поэтикасы. –Т.: фан, 1965. - Б. 332.
6. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1992. –Б. 348.

LUQMON BO‘RIXON HIKOYALARIDA QAHRAMON RUHIYATI TALQINI

Moxira Sadullayeva
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD,
Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

doi.org/10.59470/202416

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijodkorning ruhiyat ifodalash masalasi, inson ruhiyati, uning o‘ziga xosligi, tadrijiy takomili va uning ijtimoiy turmush bilan bog‘liqligi kabi masalalar yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Bekatsdagi qiz” hikoyasi misolida tahlilga tortilgan. Asardagi psixologizm ma’lum jamiyatdagi ishchilar sinfi va bosh obrazlar oddiy ishchi Zamonqul va bekatda avtobusga chiqqan noma’lum go‘zal qiz orqali tasvirlanganligi tahlillar orqali konkretlashgan.

Аннотация. В данной статье на примере рассказа писателя «Девушка на вокзале» анализируются такие вопросы, как выражение психики художника, психики человека, ее своеобразие, постепенное совершенствование и связь с общественной жизнью. Лукмон Борихон. Психологизмом в произведении является рабочий класс в определенном обществе, а главные герои изображены через обычного рабочего Замонкула и неизвестную красивую девушку, севшую в автобус на вокзале.

Annotation. In this article, issues such as the expression of the artist's psyche, the human psyche, its uniqueness, its gradual improvement and its connection with social life are analyzed on the example of the story "The Girl at the Station" by the writer Luqmon Borikhon. The psychologism in the work is the working class in a certain society and the main characters are depicted through the ordinary worker Zamonqul and the unknown beautiful girl who boarded the bus at the station.

Kalit so‘zlar: ruhiyat, badiiy psixologizm, obraz, obrazlilik, qahramon, talqin, tahlil, hikoya, nasr, badiiyat.

Ключевые слова: духовность, художественная психология, образ, образность, герой, интерпретация, анализ, рассказ, проза, художественность

Key words: spirituality, artistic psychology, image, figurativeness, hero, interpretation, analysis, story, prose, artistry.

Jamiyat hayotida ro‘y bergan tub o‘zgarishlar davr, millat ahli ruhiyati, alohida olingan insonlar ichki olamida, o‘zaro munosabatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Har qanday yozuvchining badiiy iqtidori inson ruhiy olamini qay darajada tahlil qila olganligi, uning serqirra va murakkab faoliyatini qanday ochib bera olganligi va tasvirlay bilganligi, shuningdek, o‘zi qalamga olgan voqea-hodisalar zamirida kitobxonga qanday yangi gap ayta bilishi bilan ham belgilanadi. “Inson ruhiy dunyosining adabiyotdagi tasviri, ifodasi

qonuniyatlarini tekshirish bugunning dolzarb ilmiy-estetik muammosi hisoblanadi. Kuzatishlar ko’rsatdiki, inson ruhiyati, ichki olamidagi o’ziga xoslik hamisha ham tashqi dunyoga bog’liq bo’lavermaydi. Inson ko’nglida kechayotgan hissiyotlar, orzu-maqсадlar, intilishlar atrofidagi muhitga kamdan kam holatlarda to’g’ri keladi. To’g’ri, inson ruhiyatidagi tadrijiylik tashqi muhit vositasida yuz beradi. Odamning ruhiy tushkunligi ham, ko’tarinkiligi ham ijtimoiy muhit ta’sirida yuzaga keladi. Ko’pincha insonning o’zi o’z ruhiy holatini to’g’ri tushunish yoki izohlashga ojizlik qiladi”[Кенжаева П. 1:9]. Shu bois buyuk yaratiq – insonni tushunish, uni o’rganish uchun ham keyingi yillarda badiiy asarlarda botiniy olam – ruhiyat tasviri talqinlariga keng urg’u berilmoqda.

Yozuvchi Luqmon Bo’rixonning “Bekatlardagi qiz” hikoyasida ham ruhiyat muammosining o’ziga xos tasvirini kuzatish mumkin. Undagi psixologizm ma’lum jamiyatdagi ishchilar sinfi vakillarining kundalik turmush-tarzi avtobusdagi bekatlararo qisqa safar jarayonida aks ettiriladi. Asarning bosh obrazlari oddiy ishchi Zamonqul va bekatda avtobusga chiqqan noma’lum go’zal qiz. Shuningdek, hikoyada ismlari qayd etilmagan boshqa qator qahramonlarning ruhiyatiga ham chizgilar beriladi. Bosh obraz sifatida gavdalantirilgan Zamonqul – shahar chekkasidagi katta bir zavodning kichik bir ishchisi, barcha ishchilar qatori har kuni avtobusda zavodga qatnaydigan oddiy inson. Ammo muallif unga xos xususiyatlarni ifodalash jarayonida Zamonqul ruhiyatidagi o’zgarishlarga diqqatini qaratadi. Bosh qahramon tuppa-tuzuk ishchi bo’lishiga qaramasdan, so’nggi kunlarda uning tabiatida bir qator o’zgarishlar yuzaga kelmoqda. Tajanglik va qo’rslik doimiy odatiga aylanib boryapti. Anchadan beri nimanidir intiq izlayotgan va ilhaq kutayotganday sarosimada yashayapti. Tushunib bo’lmas qo’msash azobi uning ichini kemirmoqda. Undagi bu o’zgarishlarni, avvalo, xotini payqaydi. Biroq hech kim Zamonqulning bu holatiga jiddiy e’tibor qaratmaydi. Shu bois, u o’zini tamomila keraksizday his qiladi. Kundalik turmush tashvishlaridan, doimiy tarzda davom etib kelayotgan ish, majburiyatlardan zerikkan Zamonqul avtobusda tikka turgancha xorg’in ketib borar ekan, nogahon bekatda “mo’jizalar-mo’jizasiga” duch keladi. U butun diqqat-e’tiborini o’sha qizga qaratadi. Avtobus saloniga kirib kelgan qiz siymosida u anchadan beri izlayotgan halovatni topadi go’yo. Bu hodisa unga chaqmoq tekkandek ta’sir qiladi. Hayotga chanqoqlik ruhini qayta uyg’otadi. Uning qalbidagi bir xillikka moyil tuyg’ulardan o’lislab, yangi olamga qadam qo’yishiga sababchi bo’ladi. Bu qizning avtobusga tashrifi salondagi dim va shovqinli havoga yengil bahoriy shabada olib kirgandik tuyuladi. Uning nozik jussasiga jo bo’lgan zebolik butun yo’lovchilarni o’ziga jalb qiladi. Bu yo’lovchilar orasida uning go’zalligiga suqlanib boqayotgan yosh yigitlar-u, qizning chiroyiga hasad bilan qarayotgan ayollar ham yo’q emas. Mazkur hodisa yo’lovchilarning qizga bildirayotgan munosabatlarida namoyon bo’ladi. Ammo Zamonqulning qalbida yuz berayotgan o’zgarishlar mutlaqo o’zgacha. O’sha qizning tashrifi uning yuragida hayajon va chuqur entikish uyg’otadi. Qizning husniga suqlanib boqayotgan, unga tegajog’lik qilayotgan asabbuzarlardan uni himoyalash istagi bilan yonadi. Biroq Zamonqul har qancha istamasin, botinidagi qandaydir andisha uning qizga yaqindan nigoh solishiga yo’l qo’ymaydi. Qizning hijolatli vaziyatda avtobusdan shoshib tushib ketishi uning battar ikkilanishiga sabab bo’ladi. O’zi ham qizning ortidan yuguradi-yu, ehtiyotsizlik oqibatida jarohatlanadi. Ayni shu lahzada Zamonqul o’zi uzoq vaqtlardan beri ilinj bilan

izlagan nodir xazinasidan ayrilib qolganligini anglab yetadi. U qizning yonida o‘zini moviy osmonda uchayotgan erkin qushdek his qilgan bo‘lsa, qiz avtobusni tark etgandan so‘ng salonda o‘zini qafasda qolgan tutqun qushdek tuyadi. Bu notanish qiz uning yuragidagi muzlab qolgan hislarni qayta eritib, atrofga teran nigoh bilan nazar solishiga, olam go‘zalliklarini qayta kashf etishiga sababchi bo‘ladi.

Hikoyadagi ikkinchi obraz bu – notanish suluv qiz. Uning o‘ziga xosligini muallif nafaqat tashqi go‘zallik bilan, balki ana shu go‘zallikka yondosh bo‘lib, unga yana-da bebaholik baxsh etayotgan soflik va beg‘uborlik bilan belgilaydi. U qizning siymosida atrofni band etayotgan tashvishlar, mish-mishlar, avtobus salonidagi og‘ir va dim havo ta’siri, insonlarning bir-biriga munosabatida yuzaga kelayotgan qo‘pollik va terslikdan mutlaqo o‘zgacha samimiyat, tortinchoqlik, andisha va go‘zallikning mujassamligini yuzaga keltiradi. Qizning avtobusga nima maqsadda qadam qo‘yganligi haqida adib biror o‘rinda bayon etmagan bo‘lsa-da, uning salondagi yo‘lovchilarda, ayniqsa, Zamonqulda uyg‘otgan taassurotlari zahirida muallifning maqsadi oydinlashadi. Ushbu notanish qiz – hamisha bir xillikda hayot kechirayotgan, dunyo go‘zalliklaridan, mo‘jizalaridan bexabar, bor kuch-g‘ayratini ishga bag‘ishlab yashayotgan insonlarning – jamiyatning ma’lum bir tabaqasining hayotida xuddi boshqa bir sayyoradan kelganday, to‘satdan paydo bo‘ladi va ularni uzoq yillik mudroqdan uyg‘otadi. Adib notanish qiz siymosida o‘zligidan chekinib, o‘z istaklarini bir chetga surib qo‘ygancha misli hisob mashinasi kabi umr kechirayotgan insonlarning tipik obrazi – ismi-jismiga monand Zamonqul tabiatini yoritish orqali avtobusdagi unga o‘xshagan bir qator insonlarning dunyoqarashini ham ko‘rsatib beradi.

Ushbu hikoyada muallif kundalik turmush-tarzimizda doimiy ravishda uchraydigan voqealar tasvirini aks ettiradi. Hikoyada keltirilgan obrazlarning bir-biri bilan mutanosibligi asarni mutolaa qilish jarayonida kitobxonning diqqatini o‘ziga jalb qiladi. Hikoya voqealarning keskin o‘zgarishiga asoslanmagan bo‘lsa-da, asar qahramonlari ruhiyatida yuzaga kelayotgan turfa o‘zgarishlar hikoya mohiyatining keng yoritilishiga xizmat qiladi.

Luqmon Bo‘rixon o‘z hikoyalarida, asosan, real hayotda mavjud voqealarni aks ettirishga harakat qiladi. Shuningdek, uning asarlarida inson kechinmalarining tasviri, shaxs psixologiyasi masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Albatta, inson ichki olamini tushunish, his qilish va uni badiiy talqin qilish nihoyatda mushkul vazifadir. Zero, “Dunyodagi eng qiyin va mashaqqatli ish fikr, tuyg‘u va tushunchalarning tabiiy ifodasini topmoq, inson botinida mavjud ming bir kayfiyat, holat va hislarni moddiylashtirmoqdir. Hisni so‘zga aylantirish nechog‘liq qiyin bo‘lsa, ruhiy hayot manzaralarini fikrda gavdalantirib berish undan ham mushkul” [Хаққулов И. 2:172]. Adibning “Bekatladi qiz” hikoyasi ham yuqoridagi ta’riflarga to‘la mos keladigan asardir. Mazkur hikoya jamiyatda mavjud muammolarning insonlar hayotiga ta’siri va kutilmaganda yuz beradigan notanish insonlarning tasodifiy uchrashuvlari inson ruhiyatida qanday o‘zgarishlar yasashini ochiq-oydin ko‘satib bera olishi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Кенжаева П. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида қаҳрамон руҳиятини тасвирлаш тамайиллари. Филол. фанл. номз.дисс.автореферати. 2008. Б. 9.
2. Ҳаққулов И. Мушоҳада ёғдуси. Тошкент: “Фан”. 2009. Б. 172.

3. Luqmon Bo‘rixon. Xizr ko‘rgan yigit. Qissa va hikoyalar. Toshkent: “Sharq”. 2007. B.247.

АВЛОНИЙ АСАРЛАРИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИНИНГ НОЁБ ДУРДОНАСИ

Сайёра Эркиновна Самандарова
Урганч инновация университети доценти,
филология фанлари номзоди.
+99891 987-05-50
sayyorasamandaro68@gmail.com

doi.org/10.59470/202417

Аннотация. Ушбу мақолада 20 аср туркий халқлар адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган жадид маърифатпарвари Абдулла Авлониининг асарлари таҳлил қилинади. Мақолада Авлониининг ҳаёти ва фаолиятига тўхталган ҳолда, унинг асарларининг оила ва жамиятда тутадиган ўрнига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилади.

Аннотация. В данной статье анализируется творчество современного просветителя Абдуллы Авлони, внесшего большой вклад в развитие литературы тюркских народов в XX веке. Статья посвящена жизни и творчеству Авлони, а также акцентирует внимание на месте его произведений в семье и обществе.

Abstract. This article analyzes the works of modern enlightener Abdulla Avloni, who made a great contribution to the development of the literature of the Turkic peoples in the 20th century. The article focuses on Avloni's life and work, and also focuses on the place of his works in the family and society.

Калит сўзлар: туркий халқлар, жадид, адабиёт, Авлони, оила, жамият.

Ключевые слова: тюркские народы, современность, литература, Авлони, семья, общество.

Key words: Turkic peoples, modernity, literature, Avloni, family, society.

Туркий халқлар адабиётининг ривожланишида 20 асрда яратилган асарларнинг ҳам аҳамияти катта. Айнан бу даврда Туркистон жадидлари томонидан юзага келган назм ва наср, шунингдек драматургиядаги асарлар миллий уйғонишнинг юзага келишига сабаб бўлди ва ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Маълумки, ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида жамиятнинг барча қатламларини қамраб олган ва Миллий Уйғонишга асос солган жадидчилик 1880-йилларида Россия мусулмонлари, хусусан Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракати сифатида пайдо бўлди. Бунда Қримлик Исмоил Гаспираниннг “Таржимон” газетаси ва у асос солган “усули жадид” мактаби катта роль ўйнади ва ҳаракатга асос бўлиб хизмат қилди ҳамда унинг ғоялари Туркистон, Бухоро амирлиги, Хива хонлигига ҳам кириб келди. Айнан Туркистондаги

жадидчилик ҳаракати, хусусан матбуот ва адабиётда ўз ўрнига эга бўлган маърифатпарвар Абдулла Авлоний эди.

“Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча маҳалласида дунёга келди. Абдулла 7 ёшида эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтди “(Б.Қосимов, “Миллий уйғониш” “Маънавият” нашриёти, 2002 й, 244, 245 б).

Авлоний вояга етган даврда Қримдаги Исмоил Гаспралининг “Таржимон” газетаси, шунингдек Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларидаги матбуот нашрлари ҳам Туркистоннинг зиёли қатлами орасида кенг тарқалган ва бу ҳолат маҳаллий тараққийпарвар ёшларни ҳам жамиятда фаол бўлишга, шунингдек ўзларининг ҳам жадид мактаблари, газета-журналлари, театрлари юзага келишига сабаб бўлди.

Авлоний ҳам шу сабаб 21904 йилда Мирободда усули жадид мактаби очади. 1907 йилда ўз ҳовлисида “Шухрат” газетасини чиқара бошлайди” (Б.Қосимов, “Миллий уйғониш” “Маънавият” нашриёти, 2002 й, 245 б).

Авлоний мактаб ва газета очибгина қолмай, ўз матбуот нашрига мақолалар, шунингдек жадид мактаблари учун дарслик, қўлланмалари ҳам яратди. Бу борада унинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” тўпламлари бир неча бор талдаб ва эҳтиёж бўлгани боис қайта қайта нашр этилади.

Авлоний асарларининг ҳар бири нафақат ўзбек, балки туркий адабиётда муҳим ўрин тутди ва улар ичида эса “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асари алоҳида ажралиб туради ҳамда адиб ижодининг дурдонаси ҳисобланади.

Маълумки шарқда дидактик услубда кўплаб асарлар яратилган ва уларнинг инсон тарбиясида, камолотида ўрни бениҳоя катта. Бу борада Саъдийнинг “Гулистон” асари ва бошқа ноёб дурдоналарни мисол кетириш мумкин. Авлоний эса Саъдийга тақлидан эмас, ҳавас ва ўз даври, қолаверса келажак авлод тарбиясида муҳим ўрин тутувчи асарини туркийда яратди.

Асарда инсон феъл-атвори, унинг ҳаётида муҳим ўрин тутувчи хислатлар билан бирга ёмон хулқ аъморлар ҳақида ҳам содда, самимий, аммо ғоятда бадийона услубдаги мулоҳазалар ёритилган. Шу билан бирга эса айнан ҳар бир мавзуга алоҳида тўхталган ҳолда, мавзу моҳиятини очиб бериш учун уни шеърда ҳам ифода қилиб ўтади. Масалан, “ҲИЛМ- Ҳилм деб бўлар-бўлмас ишга аччиқланмайдурган, арслон юракли, юмшоқ табиатли бўлмоқни айтилар. Ҳилм инсонларнинг табиатидан хусумат, адоват, ғазаб, ҳиддат каби ёмон хулқларни йўқ қиладурган ҳар кимча мақбул бир сифатдур. Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур...”Шу тарзда Ҳилм таърифлаб борилади ва охирида қуйидаги шеър келтирилади:

Ҳалимликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқ олам санга дўст-у ёр.
Бўлур мевалик шохни боши паст,
Ҳалим ўлғуси оқили хушёр.

(А.Авлоний, Асарлар, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2008 й, 23 б).

Ёки: “ВИЖДОН-Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув – туймақдан иборат маънавий қувватни айтилар. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракотимизни яхши ва ёмонлиғини, фойда ва зарарлиғини онжак виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур.... Ғоятда самимий ва мантиқий изоҳлардан сўнг эса охирида қуйидагича шеър илова қилинади:

Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
Шод-масрур ўлар инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўғри, чин инсон ўлмаз.

(А.Авлоний, Асарлар, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2008 й, 32 б).

Шу тариқа Авлоний ўз асарида инсон камолотида муҳим ўрин тутувчи ҳар бир жиҳатларга алоҳида тўхталиб ўтади ва уларни тавсифлаган ҳолда, якунида шеърни илова қиладик, бу мавзунини очиқ беришда муҳим ўрин тутди. Шу боис ҳам Авлоний асарлари нафақат ўз даврида, балки бугун ва келажакда ҳам катта аҳамиятга эга.”Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асари эса туркий халқлар адабиётидаги ноёб дурдона сифатида халқимизга хизмат қилаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. .Б.Қосимов, “Миллий уйғониш” “Маънавият” нашриёти, 2002 й, 244-245 б.
2. Б.Қосимов, “Миллий уйғониш” “Маънавият” нашриёти, 2002 й, 245 б
- 3.. А.Авлоний, Асарлар, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2008 й, 23.
4. А.Авлоний, Асарлар, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2008 й, 32 б.

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA “TUSHUN” SO‘ZINING MA’NOSI VA TALQINLARI

Jumayev Ilhom Hamroyevich
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti (Toshkent)
+99893-765-85-30 ijumayev12@gmail.com

doi.org/10.59470/202418

Annotatsiya. Maqolada “tushun” so‘zining o‘z va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi, ularning “Qutadg‘u bilig” (Yusuf Xos Hojib) dostoni matnidagi o‘rni va poetik imkonlari haqida so‘z boradi.

Аннотация. В статье говорится об употреблении слова «тушун» в прямом и переносном значении, его месте и поэтических возможностях в тексте эпоса «Кутадгу билиг» (Юсуф Хос Хаджиб).

Abstract. The article talks about the use of the word "тушун" in its literal and figurative sense, its place and poetic possibilities in the text of the epic "Kutadgu Bilig" (Yusuf Khos Hajib).

Tayanch tushunchalar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘u bilig”, “tushun”, inson, umr, qadriyat.

Опорные слова: Юсуф Хас Хаджиб, "Кутадгу билиг", "тушун" – пристанище, место остановки, человек, жизнь, высшая ценность.

Key words: Yusuf khas Hadjib, "Kutadku Bilig", "tushun" – shelter, stopping place, person, life, high value.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida asardagi yetakchi qahramonlardan biri – Oyto‘ldining shaharga kelishi bilan bog‘liq epizod tasvirida shunday misralar mavjud:

Кириб кенд ичинда тиләди тушун.

Тушун булмади көр таруди ажун.

Tabdili:

Shahar ichiga kirib qo‘nish uchun joy izladi,

Tusharga joy topmadi, ko‘rgin olam unga toraydi. [Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”, 1971. – S.130–131]

Ko‘rinib turibdiki, Oyto‘ldi shahar uchun begona, ya’ni musofirdir. Shuning uchun ham u vaqtinchalik qo‘nib o‘tish joyiga muhtojlik sezmoqda. Mana shunday joyning nomi yuqoridagi misralardan ayon bo‘lganidek, “tushun” so‘zi bilan ifodalangan. So‘zning o‘zagi “tushmoq” fe‘lidagi “tush”dir. U “tushmoq”, “to‘xtamoq”, “o‘rnashmoq”, “joylashmoq” ma’nolarini anglatadi. [4. 218] Ayni paytda uning “boshpana” ma’nosi ham seziladi. Shunda uning “vaqtincha yashab turish uchun muvaqqat joy” ma’nosiga egaligi anglanadi.

Asar matnida bu soʻz “karvonsaroy” maʼnosida ham keladi. Quyidagi misolda esa mazkur soʻz oʻxshatish – tashbeh tarkibidagi “oʻxshagan narsa” vazifasin ado etadi:

Тушун – ул бу дуня келигли көчәр,
Яңан ел бөкә-тег ер эркән ачар.

Tabdili:

Bu dunyo bir rabotdir, unga kelib tushgan koʻchadi,

Dunyo fil va ajdaho kabi yer ekan, yana ochiqadi (yeb toʻymaydi). [Yusuf Xos Hojib. “Qutadgʻu bilig”.,1971. – S.230-231]

Eʼtibor berilsa, dunyo ham “tushun” – tushib oʻtiladiigan joy, “rabot”ga ham, ayni paytning oʻzida “yaʼnan” (fil), “yel” (jin) va “boʻka” (ajdar)ga ham oʻxshatilmoqda. Asosiy maqsad, inson umrining abadiy emasligini, uning muvaqqatligini taʼkidlashdan iboratdir. Shuning uchun ham dunyo yeb toʻymaydigan hayvon va afsonaviy maxluqqa oʻxshatilmoqda. Ular matnda yeb toʻymaslik ramzi sifatida ifodalangan.

Yuqoridagi fikrlarga hamohang tarzda Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida keltirilgan misralarga eʼtibor qaratmoqchimiz:

Очун кулчерар боз элин кош четар,
Бир элкин тутиб шахд бири захар қотар.
Асал татруб элкин тамоғ татиртиб,
Кединги қадахқа сунуб захр қотар.
Сучук таттинг эрса ачикқа анун,
Бирин келса роҳат, келур ранж ўнун.
Сучук таттинг эрса ачикқа анун,
Бирин келса роҳат, келур ранж ўнун.
Йилонтек бу очун йилон ўғлағу,
Йўмоққа юмшоқ ичи бўр оғу.

Tabdili:

Dunyo kulib boqadi, yana yosh va manglayi bilan xoʻmrayadi;

bir qoʻli bilan bol tutsa, ikkinchi qoʻli bilan zahar qoʻshadi.

Qoʻli bilan asal yedirib, taomni lazzatli qilib,

keyingi qadahga esa zahar qoʻshib beradi.

Shirinlik totisang, achchiqqa yoʻy,

kishiga bir yoʻl rohat kelsa, orqasidan oʻnlab qiyinchilik keladi.

Bu dunyo avraydigan ilon kabidir, (uni) yuvosh, yumshoq deb yoʻysang,

ichi achchiq ichimlik kabi ogʻudir. [Ahmad Yugnakiy “Hibatul-haqoyiq”., 1968. – S.57–58]

Shu mazmundagi misralarni biz Fariduddin Attorning “Ilohiynoma” asarida ham uchratishimiz mumkin:

Oʻlaksa, losh erur dunyoi gʻaddor,

Sen ersang it kabi mashgʻuli murdor.

Itu losh birla bundoq band erursen,

Ulardan yuz karat tuban erursen.

Agar losh yeydi it, toʻymaydi aslo,

Sening ham istaging shu loshi dunyo.

Ochofat itni boyla, top najoting,

Yo‘q ersa, qayg‘u, hasratdir hayoting. [Shayx Fariduddin Attor “Ilohiynoma”., 2007. – S.135]

Demak, dunyo tasviri barcha mutasavvuf ijodkorlarda deyarli bir xil tashbeh(mazmun)da, ammo turli qiyofa(shakl)da aks etganini ko‘rishimiz mumkin.

Yusuf Xos Hojib inson umrini safarga chiqqan yo‘lovchiga mengzaydi. Odatda, yo‘lovchi yo‘lga chiqqanidan keyin bir joyda muqim bo‘lib turolmaydi:

Бу ажун түшүн – ул сан арқиш сани,

Түшүндө нечэ болғай арқиш сани.

Сарай бил ажунни бу қазғанч ери,

Некү булса минда нару ид юри.

Tabdili:

Bu dunyo bir rabot, sen esa karvon kabidir,

Rabotda karvon qancha turadi? Hisob qil.

Dunyoni bir saroy bil, u (mol-mulk) qozonish yeridir,

Bundan nimaiki topsang, nariga [u dunyoga] surib yurgin. [Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”.,1971. – S.268–269]

Adib dunyoni karvonsaroyga, unda yashayotgan insonni esa karvonning o‘ziga nisbat bergan. Bu o‘quvchi uchun ham juda aniq tasavvur etilishi mumkin bo‘lgan obrazdir. Karvon degani karvonsaroyda qancha muddat qolishi mumkin?.. U bir nafas rostdab oladigan joy, xolos. Karvon o‘z ot-ulovlariga bir muddat dam berib, so‘ng karvonsaroyini tark etadi va navbatdagi manzil sari oshiqadi. Xuddi shunga o‘xshab tug‘ilgan har bir inson ham bu dunyoda muayyan bir vaqt oralig‘ida umrguzaronlik qiladi, so‘ng, umriga yakun yasab, bu dunyoni tark etadi. Uning “navbatdagi manzil”i – “u dunyo”. Yusuf Xos Hojib buni majoziy tarzda juda chiroyli va munosib tasvirlab bera olgan.

Ijodkor aytib o‘tgan dunyo – karvonsaroy qiyosini yuqoridagi badiiy matnlarda ham uchratamiz. Jumladan, Ahmad Yugnakiy o‘zining “Hibat-ul-haqoyiq” asarida dunyoning rabot ekanligini tasvirlab, unga ko‘ngil bermaslikka chorlaydi:

Бу очун работ ул тушуб кўчулук,

Работқа тушукли тушар кўчулук.

Ўнг арқиш узади кўпуб йўл тутуб,

Ўнги кўпмиш арқиш неча кўчулик.

Tabdili:

Bu dunyo qo‘nib yana ketadigan rabotdir,

bu rabotga tushib o‘tuvchilar qo‘nib keta beradi.

Oldingi karvon yo‘l bosib o‘zib ketdi,

(shu) oldingi karvon necha manzilni (bosib) o‘tdi. [Ahmad Yugnakiy “Hibatul-haqoyiq”., 1968. – S.53] Mavzuning yanada to‘laroq, tushunarliroq yoritilishi uchun Yusuf Xos Hojib endi “qo‘nuq” (“qo‘noq”, “mehmon”) obrazini asar tarkibiga olib kiradi:

Қонук я бу дуня сеңәр бир түшүн

Түшүндө севүнч тутма артуқ узун.

Tabdili:

Sen uchun bu dunyo bir mehmonxona yoki rabotdir [ya’ni tushib o’tadigan joydir].

Rabotdan ko‘p, uzoq sevinma. [Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”.,1971. – S.550-551]

Karvonsaroygina emas, bezatilgan saroylar, hashamdor qasrlar ham odddiygina bir marta qo‘nib o‘tiladigan joy yoki rabotdan farq qilmaydi:

Эй элиг бу қарши бу орду орун

Сеңә тегмиши бир түшүн-ул көрүн.

Tabdili:

Ey elig, qasr-saroy, bu o‘rda, o‘rin,

Senga tekkan bir qo‘noq joydir, ko‘rgin. [Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”.,1971. – S.766–767]

Bularning barchasi insonni hushyorlikka chorlaydigan, bu dunyoga ochiq va ziyrak ko‘z bilan qarashga undaydigan namunalardir. Shoirning asosiy maqsadi insoniyatni hushyor va ziyrak bo‘lib, inson degan nomga munosib bo‘lgan umr egasi bo‘lishga chorlashdir. Zero, adibning nazarida inson umri yakunlanganida undan ikki xil nom qolishi mumkin. Ulardan biri “ezgu”, ya’ni “yaxshi”, ikkinchisi esa “esiz” – “yomon”dir. Shunday ekan, mana shu natija har doim insonning ko‘z oldida turishi kerak.

Нәкү тәр эшитгил өлүги оң эр

Өлүмкә өкүнүб улығлы бәг эр.

Қарындын чықардың қарыңқа кирүр

Шакардин игидтим йыланқа бэрүр.

Эсизим тириглик эсизим тириглик

Өкүнчүн сығыт бирлә гөркә кирүр.

Mazmuni:

O‘lishi muqarrar bo‘lgan kishi nima deydi, eshitgin,

O‘limdan o‘kinib ulib yig‘lovchi beg kishi:

Qorindan chiqarding, qoringa kiraman,

Lazzatlar bilan parvarish topdim, ilonlarga yem bo‘laman.

Esiz tirikligim, esiz tirikligim,

O‘kinch va yig‘ilar bilan go‘rga kiraman. [Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”.,1971. – S.271-272] Bundan chiqadigan asosiy xulosa shuki, inson umri – oliy qadriyat. Uni behuda ishlarga emas, balki inson nomini ulug‘laydigan, unga sharaf keltiradigan yumushlarga sarflash lozim. Bu esa biz va zamondoshlarimiz, kelajak avlod uchun ham eng munosib o‘g‘itdir. O‘quvchi –kitobxondan esa ularga to‘la va nuqsonsiz amal qilish qoladi, xolos.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”. Toshkent, “Fan”, 1971.
2. Ahmad Yugnakiy “Hibatul-haqoyiq”. Toshkent., G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968
3. Shayx Fariduddin Attor “Ilohiynoma”. Toshkent., “Musiqqa” nashriyoti . 2007

4.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent 2006-2008

LUQMON BO‘RIXON ASARLARIDA TASHBEH QO‘LLASHNING ESTETIK SAMARASI

Ruziyeva O‘g‘ilnor Egamberdiyevna Guliston
davlat universiteti tayanch doktoranti.

Tel: 998 97 772 14 03.

uruzieva2909@gmail.com

doi.org/10.59470/202419

Annotatsiya. Ushbu maqolada Luqmon Bo‘rixon asarlari tahlilga tortilgan bo‘lib, muallifning romanlarida qo‘llangan tashbehning turg‘un va erkin turlari sanab o‘tilgan. Maqolada badiiy-estetik qimmat jihatidan kattaroq lingvopoetik salmoqqa ega bo‘lgan erkin tashbehlariga keng o‘rin berilgan va asar poetikasiga, badiiyatiga qo‘shgan hissi tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируется творчество Лукмана Бурихана, перечисляются фиксированные и свободные виды аллюзий, использованных в романах автора. В статье широкое место отведено свободным аллюзиям, имеющим больший лингвопоэтический вес с точки зрения художественно-эстетической ценности, и анализируется их вклад в поэтику и художественность произведения.

Abstract. In this article, the works of Luqman Borikhan are analyzed, fixed and free types of allusions used in the author's novels are listed. In the article, free allusions, which have greater linguopoetic weight in terms of artistic and aesthetic value, are given a wide place, and their contribution to the poetics and artistry of the work is analyzed.

Kalit so‘zlar: O‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi, o‘xshatish sababi, turg‘un o‘xshatish, erkin o‘xshatish, tasvir vositasi, original o‘xshatish.

Ключевые слова: Эталон сравнения, основа сравнения, причина сравнения, стабильное сравнение, свободное сравнение, инструмент изображения, оригинальное сравнение.

Keywords: Simile benchmark, simile basis, simile reason, stable simile, free simile, image tool, original simile.

Tashbeh (o‘xshatish) juda qadimiy ildizlarga ega bo‘lgan, eng sodda va ta’sirchan usul hisoblanganligi sababli ijod mahsullarida tez-tez qo‘llanadigan sintaktik hodisadir. Ma’lumki, tashbeh ikki narsa yoki hodisa o‘rtasidagi umumiy belgi, umumiy sifat, umumiy bo‘lgan vazifaning taqqoslanishi, solishtirilishi natijasida o‘xshatilishidir. Ilmi bade’ga oid nazariyada tashbehning to‘rt unsuri, ya’ni qismi bo‘lishi aytib o‘tiladi. Birinchisi o‘xshatilgan narsa, ya’ni subyekt. Bunga mushabbah ham deyiladi. Ikkinchisi o‘xshayotgan narsa, ya’ni o‘xshatish etaloni. Buning mushabbahbihi deb nomlanishi ham mavjud. Uchinchisi o‘xshatish vositasi, ya’ni shakily ko‘rsatkichi bo‘lib, odatiy tashbeh deb ham

yuritiladi. To’rtinchisi o’xshatish asosi, ya’ni qaysi jihatiga ko’ra o’xshashi bo’lib, bunga vajhi tashbeh – o’xshatish sababi ham deyiladi.

Yuqoridagi jihatga ko’ra Luqmon Bo’rixon ijodida to’liq tashbehni ham to’liqsiz tashbehni ham kuzatish mumkin. Har to’rtala unsur ham mavjud bo’lgan tashbehlar to’liq tashbeh bo’lsa, biror juzvi – qismi qatnashmagan tashbehlar to’liqsiz tashbehlardir. O’xshatishning yana ikki turi mavjudki, bulardan nasriy asarlarda foydalanish konkretlikni yuzaga keltirish bilan birga estetik zavq berishi bilan ham ajralib turadi.

Turg’un o’xshatish – doimiy, barqarorlashgan, jamiyatda urfga kirib milliy tildan joy olib ulgurgan, xuddi tayyor frazeologik birliklar, ya’ni ibora yoki tasviriy ifoda kabi nutqqa olib kiriladigan o’xshatishlardir. Masalan, otning qashqasidek ma’lum, toshdek qattiq, baqadek qotib qolmoq, tulkiday ayyor, chumolidek mehnatkash... Bu kabi turg’un o’xshatishlar nutqni boyitishga xizmat qiladi.

O’xshatishning yana bir turi erkin o’xshatish bo’lib, bu badiiy-estetik qimmat jihatidan kattaroq lingvopoetik salmoqqa egadir. Bunda muallif o’zining badiiy tasvir maqsadiga ko’ra xilma-xil original o’xshatishlar qo’llaydi, bu turdagi o’xshatishlar kutilmaganligi bilan, ohorliligi bilan ajralib turadi. Masalan, Luqmon Bo’rixon “Bir tomchi yosh” qissasida rasm chizishga iqtidori bo’lgan Baxtiyorning bo’r bilan xarsangtoshlarga turli narsalar suratini chizar ekan, atrofini o’ragan teng – to’shlarini “tappiday tizilgan edi” [Bo’rixon L., 2015. – B.15.] deb tasvirlaydi. Tizilish haqida doimiy turg’un o’xshatish “askardek”, “marjondek” bo’lsa ham, muallif bularni emas, “tappiday tizilish” o’xshatishini qo’llaydiki, bu kitobxonni zavqlantirish bilan birga, uning tasavvurida qishloq hayotini bir qur jonlantiradi. Ushbu asarda qo’llangan “Kengsoyning lat yegan qovuniday bo’shashib yurish”, «pati ketgan palosdek to’zib yurgan qiz-juvonlar”, “manzilga eltuvchi yakka-yu yagona ulovidan qolib ketgan yo’lovchiday” kabi bir qator erkin o’xshatishlar yaratib asar badiiy tilining ifodaliligini ta’minlagan [Bo’rixon L., 2015. – B.16.]. Tashbehning mumtoz adabiyotda yana bir necha ko’rinishlari borki, bular, asosan, lirikaga taalluqlidir, masalan, tashbehi sareh – ochiq o’xshatish, tashbehi mashrut – shartli o’xshatish, tashbehi aks – teskari o’xshatish, tashbehi tafzil – chekinish usuli bilan o’xshatish, tashbehi musalsal – ketma-ket o’xshatish...

Luqmon Bo’rixonning “Jaziramadagi odamlar”, “Titrayotgan tog’”, “Begonalar yurmas bu yerda”, “Olov tutgan odam”, romanlarini o’qirman mutolaa qilar ekan, ushbu asarlarning muallifi bitta ijodkor ekanligiga ishonqiramaydi. Negaki “Jaziramadagi odamlar” juda yengil o’qiladi, asarda kinoyaviy parodik usul bo’rtib turadi. Qo’llangan tasvir vositalari ham betakror bo’lib, asar jozibadorligini ta’minlaganiga guvoh bo’lish mumkin. Ushbu romanda qo’llangan tasvir vositalariga diqqat qilamiz:

- “Qizlar ancha narida, jondordan hurkkan echkilardek g’uj bo’lib ur-kaltak maydoniga jonsarak qarab turishibdi”. [Bo’rixon L., 2018. – B.16.] Ushbu o’xshatish qiz talashgan yigitlar janjalini qo’rquv bilan kuzatayotgan qizlar obrazini to’liq tasavvur qilinishida muhim rol o’ynagan. To’liq tashbeh sifatida har to’rtala unsuri ham mavjud: o’xshatilgan juzv qizlar bo’lsa, o’xshagan narsa bo’ridan hurkkan echkilar, o’xshatish asosi esa bir joyga yig’ilib g’uch bo’lib turishganligi, vosita esa -dek qo’shimchasi. Luqmon Bo’rixon mana shunday ohorli o’xshatishlar qo’llab adresantning sezgisiga ta’sir qiladi,

tashbehning xususiyatlarini, ishlatilish o‘rnini va paytini yaxshi bilganligi va to‘g‘ri tanlaganligi uchun ham estetik zavq uyg‘ota oladi.

Romandagi asosiy obrazlardan biri bo‘lgan bosh hisobchi Fayzulla aka haqida ishlatilgan quyidagi tashbehga e’tibor beramiz: “...davralarga ipakdek eshilib suqilar, mullaga mulla, fosiqqa fosiq bo‘lib ko‘rinar, xullas, otam aytganiday, razmersiz paypoqqa o‘xshardi” [Bo‘rixon L., 2018. – B.29.]. Ushbu o‘xshatishda tashbehning ikki turi birdan qo‘llanganligini kuzatamiz. Ya’ni shunday o‘xshatishlar borki, til taraqqiyoti bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan bo‘ladi. Bularga lingvistik o‘xshatishlar, an’anaviy o‘xshatishlar yoki turg‘un o‘xshatishlar deyiladi. “Ipakdek eshilmoq” o‘xshatishi shu turga kiradi. Jumladagi “razmersiz paypoq” o‘xshatishi esa xususiy, ya’ni zamonaviy o‘xshatishga kiradi. Individual topilma darajasidagi bunday o‘xshatishlar erkin o‘xshatish nomi bilan ham ataladi. Bular borliqning muallif sub’yektiv munosabati orqali nomlanishidan hosil bo‘ladi va betakrorligi, originalligi, bilan doimiy turg‘un o‘xshatishlardan farq qiladi.

O‘roq va Lolaning to‘yida kavkazcha qo‘shiqqa raqs tushgan Ulash agronom va Safarmurod chavandozning holati quyidagicha tasvirlanadi: “Ikki “kavkazlik” goh charx urib, goh dikonglab, qudag‘aylar o‘tirishgan yoqqa bostirib borishmoqda. [Bo‘rixon L., 2018. – B.57.] Ayniqsa, Ulash aka nafaqat agronom, nafaqat shoir, balki chapdast raqqos ekanligini ko‘rsatib qo‘yish uchun butun hunarini ishga solar edi”. Bu parchada muallif birgina kavkazlik leksemasining o‘ziga ham o‘xshatish, ham kinoya tasviriy vositasining vazifasini yuklaganligi ta’sirchanlikni oshirgan.

Tashbeh san’ati tasvirlanayotgan shaxsni yoki uning ruhiy olamini kitobxon ko‘z o‘ngida aniqroq, ravshanroq gavdalandirishga xizmat qilib, badiiy konsepsiyani yorqinroq, o‘qirman ongiga to‘laroq singdirishga imkon beradi. “Jaziramadagi odamlar” romanida mana shunday funksiyani bajargan tashbehlardan biriga diqqat qilamiz: “Safarmurod aka esa gap-so‘zlarga e’tibor bermay, nogoh qimmatbaho idishni sindirib qo‘yib, otasining jazosini kutayotgan go‘dakday tirishib-burishgancha taboro quyuqlashayotgan qorong‘ulikka singib borardi”[Bo‘rixon L., 2018.– B.69.]. Safarmurod chavandoz obraziga romanda o‘ziga xos yondashilgan bo‘lib, “otsiz chavandoz”ning otga, ko‘pkariga ishqibozligi ayricha ifoda qilingan. Sharoit taqozosiga ko‘ra otidan ayrilgan Safarmurodning xarakteri ot qamchisini xuddi jonivordek e’zoslashi, avval muzeyga topshirib qo‘yib yana qaytarib olishi kabi epizodlarda juda aniq ochib berilgan. Yuqoridagi tashbeh esa otini sotib uning puliga olingan mashinaning pachoq bo‘lganligi uning ruhiyatiga qanday ta’sir qilganini ko‘rsatishda muhim rol o‘ynagan.

Asarning yana bir o‘rnida shaharlik kelin tushirib, odamlar og‘ziga tushgan Fayzulla aka xonadoni tasvirida quyidagi o‘xshatish qo‘llangan: “Topildiq tilloday huzurijon kelin uni va uning xonadonini yaxshi-yu yomonning nazariga tushirib, katta-yu kichikning og‘ziga saqichday solib qo‘ygan edi”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 80.] Muallif bitta jumlada ikki yoki undan ortiq o‘xshatish qo‘llab, ushbu tasviriy vositaning kengaytirilgan formasini yaratgan. Bu o‘rinda kelin tilloga mengzalar ekan, ijodkor tashbeh qatiga bir qadar noziklik va aniqlikni singdira olganiga tanig‘ bo‘lamiz. Bu o‘rinda tilloning qimmatbaholigi qadrini oshirsa, topildiq sifatlanishining qo‘llanishi kelin, ya’ni Lolaxonning bu xonadon uchun

chinakam omad ekanligiga ishora mavjud. Qobil va obro’li farzandlar, shaharlik go’zal kelin dovrug’i atrofdagilar tilida kezib yurishi esa saqichday chaynalishga o’xshatilmoqda.

Luqmon Bo’rixonning ijodda uslubiy zahiralardan foydalanishdagi mahorati, yangi so’z ayta olgani, o’zbek tili imkoniyatlarini zukkolik bilan o’rinli qo’llay olgan quyidagi tashbehda ham yaqqol ko’rinadi: «...tevarakdagi parcha-parcha paxta paykallari befarosatlarcha tuflab yuborilgan nosvoy laxtalari kabi yoyilib yotar, unda-munda ekinlarga imillay-imillay ishlov berib yurgan texnikalar o’sha nosvoy dog’lariga botib qolgan pashshalardek ko’rinar edi”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 130.] Haqiqatan ham paxta paykallarining tuflangan nosvoyga, traktorlarning esa pashshalarga o’xshatilishi nihoyatda ohorli bo’lib, muallifning novatorligi natijasidir. Luqmon Bo’rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanini o’qishli va jozibador qilgan asarga o’ziga xos badiiy tarovat bag’ishlab turgan ikki muhim xususiyat mavjud. Bularning birinchisi asar tilida piching va kinoya ifodasi yetakchilik qilishi bo’lsa, ikkinchisi muallifning badiiy matnda o’xshatish vositasini erkin va o’rinli qo’llay olganligi va bu tashbehlarning nihoyatda originalligi hisoblanadi. Romanda bu kabi ohorli, o’qirmanni zavqlantira oladigan o’xshatishlarni ko’plab uchratish mumkin. Masalan. «...To’lqin, Durbek va men bir mahal tomoshabinlarning zich xalqasidan xuddi anor donalaridek sitilib chiqib qoldik”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 136.] Kurash tomosha qilinayotgan davradan chekkaga chiqib qolgan bolalarning anor donalariga o’xshatilishi erkin tashbehdir.

“Lolaxon kelinning baxt balqqan chehrasidagi yal-yal tabassumlari, ha-ha, o’sha ko’rgan kishiga kinnaday, darrov yuqib qoladigan tabassumlari ham Nurini isitib, muzdek nigohlarini eritilmadi”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 146.] Yoki quyidagi parchada ham muallif tashbeh vositasidan ustalik bilan foydalanib, muzey-kutubxonaning betartib holatini mohirona tasvirlagan. “...muzeyning antiqa-antiqa ko’rgazmalari mag’lub qo’shinning mag’lub askarlari kabi ayqash-uyqash to’zg’igan, biri qiyshayib, biri yiqilgan, beton qoplamali yer poshna izlaridan, befarosatlarcha tuflangan nosvoy yuqidan ifloslangan edi”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 167.]

“...tuyqus, tizim-tizim turnalar, “qurey-qurey” qo’shig’ini takrorlab, qator-qator, qahramon qo’shunday qaytishdi”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 201.] Turnalar qatorining qo’shinga o’xshatilishida bo’yoqdorlik kuchli tasvirlangan.

«O’sha bahor Xosiyat xola esidan og’ibdi, degan mish-mish yomg’irdan keyingi zamburug’dek urchib ketdi”. Bu o’xshatish esa xalq tilida ham ko’p uchraydigan turg’un tashbehtar turiga kiradi. [Bo’rixon L., 2018. – B. 278.]

“Lolaxon kelin arzanda qo’g’irchog’i yashirib qo’ygan joyida turganini ko’rgan qizaloqdek quvonib ketdi”. [Bo’rixon L., 2018. – B. 286.] Ushbu tashbeh shaharlik kelinning eri O’roq vafot etgach, qo’shni bola Samad tomonidan yanga deb murojaat qilganidagi ruhiy holati tasviriga juda mos tushgan.

Temiryo’l qurilishi, temiryo’lchilar hayoti tasvirlangan “Titrayotgan tog’” romanida esa xalqimiz hayotidagi ulkan o’zgarishlar va bu o’zgarishlarga ichki va tashqi munosabat masalalari qalamga olingan, estetik yondashilgan. Asarda ijtimoiy voqelik, davr taraqqiyoti, davlat miqyosida olib borilayotgan islohotlar, fidoyi insonlar hayoti keng ko’lamda tasvirlanganligi bilan muallifning boshqa asarlaridan anchayin farqlanadi.

Asardagi muhim obrazlardan biri Gulsaharning ruhiy holati tasvirida qo‘llangan o‘xshatishlar ancha diqqatga sazovor. U o‘zini hayotda, oilasida begona o‘t kabi his qilganligi, yulib tashlanishga mahkum ekanligi o‘ziga xos tarzda ifoda etilgan: “Sen begona o‘tday yulib tashlanishing shart, insofing bormi, namuncha o‘zgalar baxtiga, o‘zgalar quvonchiga to‘g‘anoq bo‘lasan”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 146.] Inson o‘zini odamlar orasida, yaqinlari orasida xuddi keraksizdek his qilishi, bu olamga begonaman deb xayollanishi, o‘zini begona o‘tga qiyoslashi juda original chiqqan. Gulsaharning sep sandiq ichidan sirka idishini joniga qasd qilish niyatida qidirishini muallif quyidagi tashbeh orqali ifodalaydi: “Ana ilon solingan idishga qo‘lini tiqqan mag‘rur Misr malikasi kabi u ham sep sandiq ichini paypaslamoqda”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 146.] Ushbu o‘xshatish orqali Gulsahar obrazining psixologik holati aniq chizib berilganligi bilan joziba kasb etgan. U o‘zini o‘ldirishga qasd qilar ekan, doimiy, odatiy tasvirlardagidek, ezilgan, bukchaygan, yig‘lab-siqtagan holatda emas, mag‘rur misrlik malika Kleopatra holatida tasvirlanganligi ohorlilikni ta’minlagan.

Romanning yana bir o‘rnida peyzaj tasvirlanar ekan, muallif tepaliklarni o‘qtalغان mushtga o‘xshatadi: “Qorong‘ulik qa’rida o‘qtalغان mushtday do‘ppayib turgan tepaliklarga xomush tikildi”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 131.] Bu ikki narsa o‘rtasidagi o‘xshashlik ularning biri orqali ikkinchisining belgisi, mohiyati to‘laroq, konkreteroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berilgan. Ammo aytib o‘tish joizki, tepalikning mushtga qiyoslanishi ham muallif topilmasi bo‘lib, o‘qirmanni zavqlantiradi.

Romanning bosh qahramoni Dovudbek Yakubovichning ruhiy holati bir o‘rinda quyidagi tashbeh orqali ochib berilgan: “Qoq qanshariga musht tushgan jabrdiydaday gangidi... xalq kontrolining yog‘ tekkandek yiltillab turgan bit ko‘zlari aldamabdi”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 131.] Temiryo‘l qurilishi rahbarining qo‘l ostidagi lider ishchisi xorazmlik Dishodbek haqida eshitgan achchiq gapi uni “qanshariga musht tushgan jabrdiyda” holiga soldi. Rahbar odamga oddiy ishchi haqidagi bo‘htonlar shu qadar ta’sir qilishi uning buyuk qalb egasi ekanligidan. Bu tavsifni, e’tirofni muallif yuqoridagi tashbeh orqali ochib bera olgan. “Ko‘zning yog‘ tekkandek yiltillashi” tashbehida ikki predmet o‘xshashligi emas, balki predmet va jarayon o‘xshashligi ko‘zga tashlanadi. Shu bilan birga, hech qanday izohlarsiz ham bu tashbeh salbiylikni, kinoyaviy emotsiyani yuzaga keltirganini sezamiz. “Bit ko‘z” tashbehi ham biror salbiy obrazga tegishli ekanligini o‘qirman oson ilg‘ay oladi. Yuqoridagi kabi tashbehtar faqat ijobiylikdan yiroq obrazlargagina qo‘llaniladi. Jumladan, ushbu tashbeh ham romandagi qo‘shirnoq ichidagi xalq kontroli Pirmqulning shaxsiy munosabatlarni noto‘g‘ri talqin qilib, chaqimchilik qilayotgan vaziyatida qo‘llangan.

Luqmon Bo‘rixon “Titrayotgan tog‘” romanida peyzaj yaratish mahoratini namoyon qilar ekan, qir-adirlarga, asfalt yo‘lga nisbatan quyidagi tashbehni qo‘llaydi: “Quyosh ufq tomon oqqan. Tevarak polvon odamning yag‘riniday yastanib, tog‘larga tutashib ketgan qir-adirlik. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 137.] Qoramtir tog‘lar tomondan yengil shamol esmoqda. Olis-olislardan bukilgan qayishday avtoyo‘l ko‘zga tashlanadi”. Yuqoridagi o‘xshatishlar boshqa ijodkorlarning ifoda uslubidan o‘z individualligi bilan ajralib turadi, muallifning o‘xshatishlarni yaratishdagi novatorligini yaqqol ko‘rsatib beradi. Romanda Gulsaharning

o‘lganligini Dilshodbekning eshitib gangigan holatini muallif tasvirlar ekan, obrazning iztirobiga mos peyjaz tasvirini ham yaratadi va shu tasvirning o‘zida bir yo‘la uchta original, erkin tasbeh qo‘llaydi: Quyosh qoyalar ustiga balg‘am quyqasidek yopishib qolgan. Chirkintus nurlari ko‘zga tig‘day qadaladi. Qir-tepaliklar zardobi salqigan suzma xaltalardek sap-sarg‘ayib, g‘ujanak tortib qolishgan”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 148.] Nurning tig‘dek ko‘zga qadalishi doimiy, turg‘un tashbeh bo‘lsa-da, quyoshning balg‘amga, qir-adirlarning suzma xaltaga o‘xshatilganini boshqa birov ijodida uchratmaymiz. Romanda “Jalpangtosh yalangligi kambag‘alning tovoniday tars-tars yorilib yotibdi”, “yo‘l tannozning beliday ingichka tortgan” kabi bir qator original tashbehlar qo‘llanganki, o‘qirmanni ta’sirlantirib, tasavvur olamini kengaytiradi. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 149.]

Bugungi davrning ish odami zagotzerno boshlig‘i timsolida yoritib berilgan yana bir roman “Begonalar yurmas bu yerda” romanidir. Ushbu romanning o‘tgan asrda yaratilgan ish odami va uning yutuqlari tasvirlangan boshqa shu mavzudagi asarlardan farqi, qahramonning ichki dunyosi, tuyg‘ulari, umuman olganda, oddiy odamlilik olami ham hisobga olinganidadir. Bu romanda muallifning tashbeh qo‘llashi boshqa asarlari bilan solishtirilganda nisbatan kamroq. Jozibali o‘xshatishlar, asosan, peyjaz tasvirida berilgan bo‘lib, obrazlarning psixik holatiga moslikni, mutanosiblikni kuzatamiz: “O‘sha yili qish erta keldi. Kuz hali etagini yig‘ib olmay turib, yomg‘ir aralash qor yog‘di. Qizg‘ish, sarg‘ish xazonlar qovjiragan yurakdek shilta- shalabboga qorishib ketdi”. [Bo‘rixon L., 2018. – B. 23.] Ushbu tasvirda romandagi obrazlardan biri Jananing qasos olish epizodiga yondosh tabiat holati berilgan. Xazonlarning qovjiragan yuraklarga o‘xshatilishi ham tasodifiy emas.

“Hamma muxlislar, ishqibozlar qatori men ham eshagi egiz tug‘gan kambag‘alday hayajonlanib yurardim”. Bu kabi tashbehlar syujetning harakatdagi jarayonini mohiyatan to‘ldirib, o‘qirmanning estetik ilg‘amini boyitadi. Romanda bunday o‘xshatishlar ko‘plab uchraydi: “qurilish maydonida ko‘tarilayotgan chang-to‘zon xuddi qimmatbaho upa-elikday ko‘rinar edi”, “So‘nggi paytlar qo‘l telefoni yonimizda bo‘lmasa, xuddi qovurg‘amizning bir parchasi tushib qolgandek gangiydigan odat chiqardik”... [Bo‘rixon L., 2018. – B. 84.]

Yuqorida tahlilga tortilgan romanlar mavzu jihatdan turli mazmunga, turli shaklga ega bo‘lgan bir-biridan farqli san‘at yaratilari bo‘lsa-da, ularda qo‘llangan o‘xshatish tasvir vositasi har qanday o‘qirmanning diqqatini tortib, unga o‘zgacha ta’sir ko‘rsatadi. Har uchala romanda qo‘llangan o‘xshatishlar sistemasi uslubni keltirib chiqaruvchi faktorlardan biriga aylangan va to‘ldiruvchi mohiyat hosil qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bo‘rixon L. Jaziramadagi odamlar. – T.: G‘ G‘ulom nomidagi nashriyot, 2012. – B. 323.
2. Bo‘rixon L. Titrayotgan tog‘. –T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 271.
3. Bo‘rixon L. Begonalar yurmas bu yerda. – T.: Mashhur-Press, 2019. – B. 287.

ABAY ASARLARINING O‘ZBEK ADABIYOTIDA O‘RGANILISHI

Abduvalitov Nurjan Buranovich
TDPU, Qozoq tiki va adabiyoti kafedrası
dotsent, p.f.f.d., PhD
nurjan4346@gmail.com

doi.org/10.59470/2024110

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk shoir va ma’rifatparvar Abay adabiy merosining o‘zbek tilidagi nashr ishlari va milliy maktablarda Abay ijodini o‘qitishning muammolari haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассмотрены издания литературного наследия великого поэта и просветителя Абая на узбекском языке, также проблемы преподавания творчества Абая в национальных школах.

Abstract. In this article the publications of the literary heritage of the great poet and enlightener Abay in the Uzbek language are demonstrated, as well as the problems of teaching Abay's creativity in national schools.

Kalit so‘zlar: shoir, mutafakkir, badiiy asar, adabiy aloqlar, tarjima, adabiy meros, xalqlar do‘stligi.

Ключевые слова: поэт, мыслитель, художественное творчество, литературные связи, перевод, литературное наследие, дружба народов.

Keywords: poet, thinker, artistic creativity, literary connections, translation, literary heritage, friendship of peoples.

O‘zбекистон Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2018 yil, 13 martdagi “Buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abay Qo‘nonboev ijodiy merosini keng o‘rganshi va targ‘ib qilish to‘g‘risida”gi Qarorida shunday deyilgan: “Buyuk ma’rifatparvar shoir va mutafakkir, xalqlar do‘stligining otashin kuychisi Abay Qo‘nonboevning sharaflı nomi va boy ijodiy merosi nafaqat qozoq xalqi, ayni paytda, butun turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqining ham qalbida bezavol yashab kelmoqda. O‘zbekiston va Qozog‘iston davlatlari o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik va hamkorlik munosabatlari yangi bosqichga ko‘tarilayotgan bugungi kunda Abay Qo‘nonboev singari ulug‘ allomalarning o‘lmas merosi xalqlarimiz uchun yanada muhim ma’no va ahamiyat kasb etadi”.

Ushbu qarorda ko‘rsatilgan vazifalar o‘zbek va qozoq adabiy aloqlarini mustahkamlabgina qolmasdan, qardosh o‘zbek va qozoq xalqlari o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik va hamkorlik rishtalarining yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu qaror ikki qardosh xalqlar adabiyotining zabardast shoir va yozuvchilarning asarlari bilan yaqindan tanishish va o‘rganishga davlatimiz tomonidan keng yo‘l ochildi.

Bugungi kunda Abay asarlari qardosh xalqlari tillari bilan bir qatorda xitoy, koreys, fransuz, ingliz, nemis, gruzin va rus kabi 40 dan oshiq tillariga tarjima qilingan. Shu o’rinda biz Abay asarlarining qardosh o’zbek tilidagi tarjimalari bilan qizig’ib ko’rdik.

Abay Qo’nonboev va uning asarlari haqida o’zbek adabiyotida qilingan ilmiy izlanishlar hususida so’z yuritganda, shartli ravishda ikki bosqichga – sho’rolar davridagi va mustaqillik yillaridagi qilingan ilmiy izlanishlarga bo’lib o’rganish maqsadga muvofiqdir.

Sho’ro davrida Abay asarlarini Mirtemir, Uyg’un, G’ulom Shodi, Rozzoq Abdurashidov, S.Xudoyberganov, Xakim Xo’jaev va Nosir Fozilov kabi adabiyot namoyandolari tomonidan o’zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilingan.

Ilk bor, Abay asarlari 1845 yili shorining 100 yilik tavalludiga bag’ishlab o’zbek shoirlarining tinimsiz mehnatlari natijasida o’zbek tilida “O’lanlar” nomli kitobi nashrdan chiqadi.

Undan so’ng 1961 yili “Abay Qunonboev. Tanlangan asarlar” (mualliflar G’ulom va N.Fozilov) nomli kitob chop etildi. Ushbu kitobning ikkinchi betida “... Ushbu “Tanlangan asarlari”ga uning hayoti haqida chuqur mulohaza yurutuvchi, ishq-muhabbatni tarannum etuvchi, xalqqa nisbatan mehr va sadoqat hissi bilan to’lib-toshgan she’rlari bilan bir qatorda “Ma’sud”, “Iskandar”, “Azim qissasi” nomli uchta poemasi hamda falsafiy va publitsistik xarakterga ega bo’lgan “Nasihatlari” ham kiritilgan va ushbu nashrdagi Abayning asarlari 1948 yili KazOGIZ nashriyoti bosib chiqargan qozoqcha to’liq asarlar to’plamidan tarjima qilindi degan ma’lumot keltirilgan.

Undan keyin ushbu kitobning to’ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashri 1972 yili, Mirtemir tahriri ostida “Abay. She’rlar va poemalar” nomi bilan qayta nashr etildi. Birinchi kitboda jami Abayning 50 yaqin she’rlari tarjima qilingan bo’lsa, ikkinchi to’ldirilgan va tuzatilgan nashriga jami 75 she’ri va uch poemasi kiritilgan. Mustaqillikgacha boshqa Abay asarlarining o’zbek tiliga tarjima qilingan nashr ishlari kuzatilmaydi.

Shu bilan birga M.Avezovning “Abay yo’li” roman-epopeyasining birinchi va ikkinchi kitobi 1953-1960 yillarda Zumrad tomonidan o’zbek tiliga tarjima qilingan.

Abay asarlarini o’zbek tiliga tarjima qilish ishlarining ikkinchi bosqichi – mustaqillik yillaridir. O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so’ng o’zbek adiblari tomonidan yillar moboynda qozoq adabiyoti shoir va yozuvchilarining asarlari o’zbek tiliga tarjima qilinib, maxsus kitob etib nashr qilingan. Jumaladan, 2007 yili “Tiriklik qo’shig’i” nomli qozoq adiblarning nasriy asarlari o’zbek tiliga tarjima qilingan. Ushbu kitobga qozoq adabiyotning klassik nasrnafislari Muxtor Avezov, Sobit Muqonov, G’abit Musrepov, G’abiden Mustafin bilan bir qatorda bugungi kunda qozoq adabiyotida sermahsul ijod qilib kelayotgan Muxtor Mag’auvin, Dulat Isobekov, Sobit Do’sonov, Marhabat Boyg’ut kabi ist’dodli yozuvchilarning qissa va hikoyalari ham kiritilgan. Jumladan, taniqli qozoq yozuvchisi Sobit Do’sanovning “Qashqir uligan tun” (2014 yil) romani tarjimon Mehmonqul Islomqul tomonidan mohirona o’zbek tiliga tarjima qilingan. Bunday misollarni ko’plab keltirishimiz mumkin.

Asosiy maqsadimizga o’tsak, mustaqillik yillarida Abay asarlari haqida mustaqil izlanishlar bilan bir qatorda, oliy o’quv yurtlari uchun yaratilgan “Turkiy xalqlar adabiyoti”

nomli o‘quv qo‘llanmalarda Abay hayoti va ijodi haqida umumiy ma’lumotlarni uchratishimiz mumkin.

2015 yili atqoli o‘zbek shoiri Mirpo‘lat Mirzo tomonidan, “Sayra do‘mbiram” kitobida qozoq klassik shoirlari Abay, Jambul Jabaev, Shokarim Xudoyberdiev, Axmet Boytursunov, Sultonmahmud To‘rayg‘irov, Mag‘jon Jumaboyev, o‘rta bo‘g‘in adiblari Abdulla Tojiboev, Muqag‘ali Maqatoev, Muzaffar Alimboev, Qodir Mirzaliev, To‘legen Aybergenov va hozirgi kundagi qozoq adabiyotining iste’dodli shoirlardan Marfug‘a Aytxo‘ja, Muxtor Shoxonov, Ulug‘bek Yesdavlat, Kulash Axmetova, Xonbibbi Yesenqoraeva h.k.larning she‘rlarini o‘zbek tiliga tarjima qilib, qozoq she‘riyati antologiyasini nashr ettirgan. Ushbu antologiyaaning 7-9 betlarida Abayning “Kuz”, “Qish” “Uyg‘otar dilda ishqni” va “O‘lsam, umrim qordagi iz bo‘lmasmi?” o‘lanlari tarjima qilingan.

2007 yili I.Qurbanboev tomonidan yaratilgan “Sharq adabiyoti” nomli o‘quv qo‘llanmaning (ma’ruzalar matni) 6-10 betlari qozoq adabiyotiga ajratilgan. Ushbu kitobning 10-sahifasida Abay hayoti va ijodi haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Ma’lumot o‘rnida, Abayning asarlari 1945 yili, “O‘lanlar” nomi bilan o‘zbek tiliga nashr qilindi degan ma’lumotni uchratamiz.

2012 yili olim T.Qaldiboev tomonidan “Navoiy Abay yurtida” nomli kitobi Toshkentda chop etildi. Bu kitobda ham Abay asarlarining o‘zbek tilidagi tarjimasini uchratamiz.

2015 yili, Abdulla Rustamovning Abay tavalludining 170 yilligiga bag‘ishlab “Abay olami” kitobi nashr qilingan. Bu kitobda Abayning hayoti yo‘li, ijodiy merosi, she‘riyati va nasri haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek kitobga Abay asarlarining mustaqillikgacha tarjima qilingan nashr ishlaridan she‘rlari, poemalari va nasihatlaridan (*qisqartirib olingan*) namunalar berilgan.

2018 yili, Muzaffar Ahmad va Adhambek Alimbekovlar tomonidan “Abay. Saylanma” nomli to‘plam nashr etilgan. Ushbu saylanmaga Mirtemir, Uyg‘un va boshqa shorilar tomonidan nashr qilingan tarjimalar qatorida yangi tarjimalar ham kiritilgan. Shunindek, prof. Q.Yo‘ldoshev Abay “Nasihatlari”ni qayta tarjimalab nashrdan chiqardi.

Eng quvonarlisi shuki, 2020 yili o‘zbek yozuvchisi Isohjon Nishonov Abayga bag‘ishlab “Millat vijdoni” nomli romanni chop ettirdi. Endilikda kitobsevar o‘qirmonlar ushbu romanni o‘qish orqali Abayning hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo‘ldi.

Endi Abay asarlarining milliy maktablarda o‘qitilishi haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, umumiy o‘rta ta’lim maktabining 6-sinf “Adabiyot” darsligining (2017 yil) 69-78 sahifalarida Abayning hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar aks ettirilgan. Asarlaridan “Nasihatlari”dan (3,7,17,31,32,37 so‘zlar) namunalar berilgan. Qolgan sinflarda Abayning hayoti va asarlari haqida ma’lumot berilmagan. Deylik, o‘zbek maktablarida Abayning “Qora so‘z” asaridan parcha o‘rgatilar ekan, bu asarning shunchaki istalgan joyidan emas, balki o‘zbek xalqiga xos mehnatkashlik, ishbilarmonlik, tirishqoqlik kabi sifatlar ko‘rsatilgan ikkinchi, bilim, hunar va intiluvchanlik xislatlari madh etilgan beshinchi, oltinchi, yettinchi kabi qoraso‘zlari o‘rgatilishi ko‘zda tutilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Abayning qora soʻzlari oʻquvchiga oʻz millatiga boshqa millatga mansub kishining koʻzi bilan qarash imkonini beradi.

Yuqoridagi keltirilgan maʼlumotlarga tayansak, oʻzbek maktablarida oʻqitiladigan “Adabiyot” darsliklarida 6-sinfdan tashqari, boshqa sinflarning “Adabiyot” darsliklarida Abay hayoti va ijodi haqida hech qanday maʼlumot berilmagani va oliy taʼlim yurti talabalari uchun yaratilgan darslik va oʻquv qoʻllanmalarda shoir ijodi haqida umumiy maʼlumot berilishi afsuslanarli holatdir.

Xulosa qilib aytganda, Abay Qoʻnonboev hayoti va ijodini oʻzbek adabiyotida oʻrganish boʻyicha mustaqillik yillaridagi ilmiy izlanishlar mustaqillikgacha boʻlgan nashr ishlarining takror ekanligini kuzatishimiz mumkin. Jahon adabiyotining rivojiga salomqli xissa qoʻshgan Abay asarlarining oʻzbek tiliga tarjima qilish ishlari yetarlicha darajada emas. Bugungi kunda hamma sohalarda qardosh ikki xalqlar oʻrtasidagi doʻstlik va hamkorlik ishlarining tobora ortib borayotgan bir davrda buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abayning asarlarini oʻzbek tiliga tarjima qilish uchun yetarlicha kuch mavjud.

Shuni aytish joizki, birinchidan mustaqillik yillarida Abay hayoti va ijodi haqida chop etilgan kitoblar oʻzbek (kirill) shriftida bosligani uchun yangi oʻzbek alifbosida savod ochgan oʻquvchi-talabalar oʻqishi uchun qiyinchilik tugʻdirishi mumkin. Uning ustiga bu kitoblarning tiraji kam sonda nashr etilgan. Ikkinchidan, Abay Qoʻnonboevning asarlarini keng oʻrganish va targʻib qilish uchun umumiy oʻrta taʼlim maktablari uchun yaratilgan yangi avlod “Adabiyot” darsliklariga Abay Qoʻnonboevning sheʼrlaridan ham namunalar kiritish lozim. Uchinchidan, qozoq adabiyotining choʻqqisi hisoblangan “Abay yoʻli” roman-epopeyasini oʻzbek tiliga tarjima qilish ishlari qayta qoʻlga olinsa maqsadga muvofiq boʻlar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mipoʻlat Mirzo. Sayra, doʻmbiram. Qozoq sheʼriyati antologiyasi. Toshkent, “Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2005.
2. Qaldibaev T. Navoiy Abay yurtida. Toshkent, “Tafakkur”, 2012.
3. Rustamov A. Abay olami. Toshkent, “Adabiyot uchqunlari”, 2015.
4. Tiriklik qoʻshigʻi. Qozoq adiblarining nasriy asarlari. Toʻplab nashrga tayyorlovchi Muborak Solijon qizi. Toshkent, “Sharq”, 2007.
5. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
6. Abduvalitov N. The Function In The Process Of Literary Education. Journal of Pharmaceutical Negative Results: Volume 13: Special Issue 5: 2022. - P: 1729-1733.

“BOBURNOMA” ASARI VA UNING O’RGANILISHI

Muxammedova Sumbul Ikrombek qizi
UrDPI “O‘zbek va rus tili adabiyoti”
kafedrası o‘qituvchisi
Sumbulmuxammedova0304@mail.ru
Ozodova Oyshajon UrDPI talabasi
ozodovaoyshajon787@gmail.com

doi.org/10.59470/2024111

Annotatsiya. Ushbu maqolada shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodiy faoliyati haqidgi ilmiy-nazariy qarashlar umumlashtirilgan. Ijodkorning eng mashhur memuar – “Boburnoma” asarning tarixiy ahamiyati ochib berilib, tadqiq qilingan. Asarning jahon miqiyosida o‘rganilishiga oid yangi ma’lumotlar berilgan.

Аннотация. В этой статье обобщены научно-теоретические взгляды на жизнь и творческую деятельность шаха и поэта Захириддина Мухаммада Бабура. Самые известные мемуары создателя – “Баburnoma” раскрывают и исследуют историческое значение произведения. Дана новая информация об исследовании работы в мировом масштабе.

Annotation. This article summarizes the scientific and theoretical views on the life and creative work of the king and poet Zahiriddin Muhammad Babur. The work's most famous memoir, “The Beaver”, has been revealed and researched. New references to the study of the work in the world mica are given.

Kalit so‘zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburnoma”, tarixiy fakt, badiiy talqin, aruz vazni.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бакур, “Баburnoma”, исторический факт, художественная интерпретация, аруз.

Key words: Zahiriddin Muhammad Babur,” Baburnoma”, historical fact, artistic interpretation, aruz.

Kirish. So‘nggi temuriy shahzodalardan Zahiriddin Muhammad Boburning jozibador shaxsi, jo‘shqin hayoti va faoliyati, insoniy fazilatları, jahon faniga qo‘shgan hissasi haqida ko‘plab ilmiy-tarixiy, badiiy asarlar yaratilgan. Ta’bir joiz bo‘lsa, jahon tarixnavislik ilmidagi “Eng ko‘p va xo‘p” o‘rganilgan vatandoshimiz ham Boburdir. Ayni kunga qadar o‘zbek yozuvchilaridan tashqari Bobur haqida asar yaratgan bir necha o‘nlab chet ellik mualliflarning nomlari tanish. Jumladan, 1995-yili yaratilgan ingliz tarixchisi U.Erskinning “Bobur Hindistonda” asari, hind tarixchisi L.P.Sharmaning 1988-yili nashr etilgan “Boburiylar saltanati” asari, amerikalik olim S.M.Berkning “Akbarshoh – boburiylarlarning

eng buyugi” asarlari orqali Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi haqida ma’lumotlarga ega bo’lamiz.

Berk Akbarshoh shaxsiyati va faoliyati misolida Hindistonga Bobur asos solgan, jahon tarixiga, “Buyuk mo’g’ul imperiyasi” nomi bilan kirgan saltanatning mustahkam tomir yozish jarayonini batafsil tasvirlaydi. Bundan tashqari zamondosh tarixchilarning qo’lyozmalari, Hindiston tarixiga oid tadqiqotlar, XX asrning jahonga mashhur olim va tarjimonlarining asarlarida Boburning butun hayot yo’li, bolalik, o’spirinlik, yigitlik yillari, tashvishli kunlari, hukmronlik faoliyati, diniy-falsafiy qarashlari, davlatni boshqarish usuli, madaniyat va san’atga munosabati singari masalalar tasvirlangan.¹

Amerikalik tadqiqotchi Berk Boburga bergan qisqa va lo’nda tavsiflarida ulug’ siymoning hayot yo’li, davlatchilik tarixidagi xizmatlari va shaxsiyatidagi eng muhim jihatlarni muxtasar tarzda yoritishga erishgan. Muallif Boburning hukmronlik siyosati xususida shunday yozadi: “Boburshohning fikricha, fothlik va hukmdorlik ishida yuz ming usul qo’llasa ham haq va zarur hisoblanadi. Biroq bosib olingan yerlarni, ayniqsa, bu o’lkalarni o’z saltanati tarkibiga kiritish rejalashtirilgan bo’lsa-da, u g’olib askarlar mag’lublar mulkini talon-taroj qilishiga mutlaqo yo’l qoymasdi”.

“Boburnoma” haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovor: “Men bor haqiqatni yozdim”, – deydi muallif. Haqiqatan ham u o’zining kamchiliklari, omadsizlikka olib kelgan noto’g’ri xatti-harakatlarini o’quvchidan yashirmaydi.²

Bobur hayoti va ijodiyb faoliyati Fransiyada ham keng o’rganilgan bo’lib, Fransiya ilm ahliga Zahiriddin Muhammad Bobur va “Boburnoma” haqida dastavval ma’lumot bergan fransuz sharqshunosi Bartoleme D’Erbelo (1621-1695) hisoblanadi. D’Erbelo o’zining “Sharq kutubxonasi” (La Biblioteque orientale. Paris, 1967) qomusidagi “Bobur yoki Bobar” nomli maqolasida Boburning hayoti, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san’atga qiziquvchi ilg’or fikrli kishi bo’lgani haqida ma’lumot beradi.

XIX asrga kelib Yevropa, xususan, fransuz sharqshunosligida Bobur merosini o’rganish, uning asarlarini tarjima qilish borasida yangi davr boshlandi. Ayni shu yillarda Boburning ulkan asari “Boburnoma”ni fransuz tiliga tarjima qilish, uning matn xususiyatlarini o’rganish, siyosiy-tarixiy ahamiyatini baholashda fransuz olimlari e’tiborga molik tadqiqotlarni yaratishdi.³ “Boburnoma”ni fransuz tiliga tarjima va tadqiq qilishga sharqshunos Anri Jyul Klaprot (1783-1835) birinchilardan bo’lib harakatni boshlaydi. 1824-yil A.Klaprotning, “Sulton Bobur yohud “Boburnoma” tarixiga oid kuzatishlar” nomli maqolasi omma e’tiboriga havola etadi. Markaziy Osiyo va Sibirda yashagan xalqlar tarixi, madaniyati va adabiyotini yaxshi bilgan Klaprot Yevropa sharqshunosligida “Boburnoma” xususida ilk bor to’laqonli fikr yuritgan edi. Shundan so’ng 1854-yili Parijda “Hozirda va qadimda yashagan tarixiy shaxslar hayoti” nomli katta kitob chop qilinadi. Mazkur kitobdan sharqshunos M.Langle (1763-1824) ning “Zahiriddin Bobur hayoti va ijodi” nomli maqolasi ham o’rin olgan edi. Maqolada Bobur haqida avvalgi manbalarga nisbatan ancha boy ma’lumot berilgan bo’lib, o’quvchi undan adib hayoti va ijodi to’g’risida chuqurroq bilim

¹ Stebleva I.V. Semantika gazeley Babura. — M.: 1983

² Stebleva I.V. Semantika gazeley Babura. — M.: 1983

³ X.Nazarova. “Boburnoma” tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. — T.: 1980;

olishga muvaffaq bo‘ladi. Boburning hayoti va ijodi fransuz kitobxonini tobora qiziqtirib bormoqda edi. Fransuz olimlari so‘nggi yillarda Bobur to‘g‘risida tez-tez maqolalar chop ettirar, kitoblar nashr qildirardi.

Muhokama va natijalar

Zahiriddin Muhammad Bobur merosini o‘rganish, “Boburnoma”ni tarjima va lisoniy tarjima qilishda fransuz turkologi Anri pave de Kurteyl (1821-1889)ning xizmatlari alohida tahsinga loyiq. Fransuz kolleji (College de France) turkiy tillar kafedrası mudiri, fransuz akademiyası a‘zosi, Sankt-peterburg fanlar akademiyası muxbir a‘zosi bo‘lgan Pave de Kurteyl vatani Fransiyada turkologiya ilmining rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shdi. Professor A.Pave de Kurteylning olimlik faoliyatida u tuzgan “Sharqiy-turkiy tillar lug‘ati” (“Dictionnaire de turc orientale”. –Paris, 1870) yohud “Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Abulg‘ozi Bahodirxon asarlarini o‘qish uchun izohli lug‘at” alohida ahamiyatga molikdir. Professor A.Pave de Kurteyldagi bu katta tayyorgarlik, eski o‘zbek tili va adbiyotidan egallagan puxta bilim uni “Boburnoma”ni tarjima qilishga undagan edi. 1871-yilda “Boburnoma”ning Pave de Kurteyl tarjimasi ikki jildda nashrdan chiqdi (“Memoire de Baber”. Traduit pour la premiere fois sur le texte djagatai par A.Pavet de Courteille, — editions, 1871). Birinchi jildda tarjimonning o‘n olti sahifalik so‘zboshisi berilgan. Unda “Boburnoma”ning yozilish jarayoni, kitobda keltirilgan voqealar, Boburshohning Afg‘oniston va Hindistonda barpo etgan qudratli imperiyasi xususida ma‘lumotlar berilgan.

G‘arblik ayrim olimlar “Boburnoma”ning bunyod bo‘lishini Bobur Hindistonda hukmron bo‘lgan davr bilan bog‘laydilar. Fransuz tarjimoni bu haqda quyidagi fikrni aytadi: “Agar mendan “Boburnoma” qaysi davrda yozilgan deb so‘rasalar, men kitob Bobur Hindistonni zabt etgandan so‘ng, ya‘ni 1526-yildan boshlab yozilgan va Boburshoh hayotining oxirigacha davom etgan, deb javob qilardim”. Professor Pave de Kurteyl bunday xulosaga kelishida, asarning dastlabki boblaridanoq Hindiston davri voqealarining uchrab turishini nazarda tutgan edi. Shunday qilib, Pave de Kurteyl Zahiriddin Muhammad Boburning merosini Fransiyada o‘rganish va targ‘ib qilishda o‘zining yuksak xizmatlari bilan katta hissa qo‘shdi. “Boburnoma”ning tarjimoni sifatida mashhur bo‘ldi. Olim boshlagan bu tarjimonlik ishi jahon ahliga manzur bo‘ldi va Bobur hayotini ko‘plab olimlar tomonidan doimiy ravishda o‘rganilishiga sabab bo‘ldi.

1888-yil “Osiyo jurnali” (Journal asiatique)ning ikkinchi jildida sharqshunos Jyul Darmstetye o‘zining “Kobul yozuvchilari. Boburshoh va boshqa mo‘g‘ul shahzodalarining qabr toshlaridagi bitiklar” nomli maqolasini e‘lon qilganligi, boburiylar barpo etgan maqbaralarda bitilgan so‘zlar ma‘nosi bilan tanishishga yordam beradi.

Ma‘lumki, Boburning “Aruz risolasi” asari o‘zbek, arab va boshqa turkiy xalqlar she‘riyati qonuniyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan qo‘llanmadir. Bu asar qo‘lyozmasining hozirgacha saqlanib qolganligi ilmiy jamoatchilikka ma‘lum bo‘lmasligi mumkin. Qo‘lyozmaning bir nusxasi Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanib kelinayotgani haqida 1923-yil turk olimi M.F.Ko‘prulizoda ilk bor ma‘lumot beradi. Fransuz sharqshunosi

Edgar Bloshé o‘zining Parijdagi “Milliy kutubxonada saqlanayotgan qo‘lyozmalar katalogi” kitobida “Aruz risolasi”ning ushbu qo‘lyozmasiga alohida to‘xtalib o‘tadi.⁴

XX asrda ham fransuz sharqshunoslari tarafidan Zahiriddin Muhammad Bobur merosini o‘rganish, “Boburnoma”ni tarjima qilish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Fransuz adiblarining Bobur hayoti, ijodi va “Boburnoma” kitobi haqida umumiy ma’lumot beruvchi maqolalari ko‘paydi. 1930-yili fransuz olimi Fernard Grenardning “Bobur. Hind imperiyasining asoschisi”⁵ nomli risolasi nashr etildi. Kitob 10 bobdan iborat bo‘lib, unda Boburning bolalik vaqtidan to umrining so‘nggi davriga qadar boshidan kechirgan voqealar tarixiy-badiiy asnoda hikoya qilingan.⁶ Grenardning ushbu risolasi “Boburnoma”ga hamohang bo‘lib, undagi voqealarga monand keluvchi ilmiy-ommabop ocherklardan, Boburning Samarqandni tashlab chiqqan, Andijonni qo‘ldan chiqargan paytdagi holatini quyidagicha tasvirlaydi: “Orzu-umidlari chilparchin bo‘lgan Bobur orqaga qaytadi. Bahor fasli edi, u tog‘asi yurti Toshkent tomon yo‘l oldi. U ezilgan ko‘ngliga taskin berish niyatida o‘zining quyidagi misra bilan boshlanuvchi g‘azalini bitadi:

Jonimdan o‘zga yori vafodor topmadim,
Ko‘nglumdan o‘zga mahrami asror topmadim.

Boburning Hirot va Kobuldagi hayoti Grenard kitobida bir muncha jonli tasvirlanadi. Bu yerda Bobur taxtu toj uchun jangtalab sohibqiron emas, balki nozikta‘b va dilbar shoir qiyofasida ko‘rinadi.⁷

Shuningdek, hind olimi, Kashmir universiteti professori Muhobbul Hasan “Boburnoma” hususida fikr bildirarkan, bu asarning Boburshoh shaxsiyati va davlat tizimini o‘rganishidagina emas, balki Hindiston tarixi, geografiyasi va madaniyati, o‘tmishini o‘rganishda ham qimmatbaho manba ekanini, Hindistonni, uning xalqi hayotini tasvirlashda muallif idrokining naqadar o‘tkirligini ta’kidlab o‘tadi. “Boburga qadar bironta musulmon tarixchisi yoki geografi (al-Beruniydan mustasno) Hindistonni bu qadar jonli va to‘g‘ri tasvirlagan emas”, deydi muallif. Shuningdek, shoh Boburning o‘z fuqarosi – hind xalqi bilan do‘stona muomalada bo‘lganini, hindlar ham shoh tuzumidan mamnun yashaganliklarini ko‘p bora ta’riflab o‘tadi.

“Boburnoma”ning doktor Bakye-Grammon tarjimasi fransuz o‘quvchisining didiga yaqin saviyada amalga oshiraladi. Unda Bobur hukmronligi davri Movorounnahr, Afg‘aniston va Hindiston yerlarining xaritalari berilgan.

“Boburnoma”ning A.J.Klaprot, A.Longper’e, M.Langle, A.Pave de Kurteyl, F.Grenard, Barye-Grammon kabi tadqiqotchi va tarjimonlari Bobur merosining tarixiy-etnografik, bibliografik hamda lingvistik jihatdan tavsif qilish bilan Yevropada boburshunoslikning rivojiga munosib hissa qo‘shdilar. Qolaversa, Zahiriddin Muhammad Boburning ilm-fan, adabiyot va san’atga baxshida boy merosini to‘plash, nashr etish hamda

⁴ S.Hasanov. Boburning „Risolayi aruz— asari. -T.:1986;

⁵ Baber. Fondateur de l’Empire des Indes. – Paris: 1930, 179 p)

⁶ X.Nazarova."Boburnoma" tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. — T.: 1980;

⁷ G‘aybulloh as-Salom, N.Otajon. Jahongashta „Boburnoma—. — T.:1996;

jahon miqyosida munosib baholamoq uchun yuqoridagi manbalarni e’tirof etish maqsadga muvofiqdir.⁸

Chet ellik taniqli olimlar Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini o‘rganar ekan, vatandoshimizning nechog‘lik buyuk shoh, sohibdil shoir, ma’rifatli inson, ruhiy-ma’naviy jihatdan barkamol shaxs bo‘lganligiga amin bo‘ladilar. Bu esa Bobur shaxsiga va merosiga bo‘lgan hurmatni yanada oshiradi. Zero, ulug‘ vatandoshimiz Bobur hazratlarining jahon ilmiga va davlat boshqaruviga qo‘shgan hissasini anglab yetish hamda o‘rnak bo‘larli jihatlarini o‘zimizga qaul qilish uchun olimlar va adiblar yuqorida keltirilgan maqolalar hamda kitoblarni chop ettirish orqali amalga oshirishlari zarur. Buyuk shoh va shoir ijodini o‘rganish bugun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa

Tarixning shohidlik berishicha, insoniyat tarixida yuksak iz qoldirgan, keyingi avlodlarga o‘zining jamiyatdagi mavqei, ilmiy, badiiy merosi bilan ibrat namunasi bo‘la oladigan shaxslar dunyoga juda kam keladi. XV- XVI asr uzbek xalqi, adabiyoti, ma’naviyati tarixida Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Mirzo Boburni bemalol ana shunday shaxslar qatoriga kiritish mumkin. Zahiriddin Muhammad Bobur umrining o‘zi avlodlarga ibrat namunasidir. U 47 yoshli qisqa, ammo ijodiy barakali, barkamol hayotida yuz yil yashab ham uddalab bo‘lmaydigan ishlarni ado etdi. Bobur o‘z davrining shoh va shoirligidan tashqari, ulkan tarixchisi, etnografi, o‘lkashunosi, biolog, geograf, dinshunos olimi sifatida ham dovuq topgan. Shariat ahkomlarini mukammal bilgan va bu borada ham risola yozgan. Arab alifbosining murakkab, o‘rganish og‘ir bo‘lganligi bois, yangi “Xatti Boburiy” alifbosini yaratgan. Davlatchilikda vaqt me’yorlarini qayta ishlab chiqqan, pochta tizimiga qulay tarzda tartib bergan va yana qanchadan-qancha islohotlarni amalga oshirgan. Borgan yerida obodonchilik, bog‘-rog‘ barpo etgan, Movarounnahr sivilizasiyasini Sharqda tarqatgan buyuk shaxsdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azimdjanova S. Indiyskiy divan Babura. –T.: Fan, 1966.
2. X.Nazarova."Boburnoma" tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. –T.: 1980.
3. Stebleva I.V. Semantika gazeley Babura. – M.: 1983.
4. H.Qudratullaev. Boburning adabiy-estetik qarashlari. –T.: Fan, 1983.
5. S.Hasanov. Boburning „Risolayi aruz – asari. –T.:1986.
6. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. –T.:1996.
7. G‘aybulloh as-Salom, N.Otajon. Jahongashta „Boburnoma“. –T.:1996.

⁸ G‘aybulloh as-Salom, N.Otajon. Jahongashta „Boburnoma—. — T.:1996;

АЙТИШУВ –ЎЛАНЛАРНИНГ ТАРИХИЙ-МИЛЛИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Сатторов Улугбек Файзуллаевич,
филология фанлари доктори,
Навоий шахри
+998914386001

doi.org/10.59470/2024112

Аннотация. Мақолада ўзбек халқ оғзаки ижодининг айтишув ва ўланлар жанри ҳақида фикр юритилган.

Аннотация. В статье рассматривается жанры айтышу и уланы узбекского устного народного творчества.

Abstract. The article discusses the genre of the Uzbek folk art of sayings and poems.

Калит сўзлар: миллий, номоддий маданий мерос, санъат, ўлан,

Ключевые слова: национальный, нематериальное культурное наследие, культура, песня

Keywords: The art of national, immaterial cultural heritage, is national poem.

Ўзбекистон Республикасида учинчи ренессанс даврида тарихий-этимологик қадриятларнинг номоддий маданий мерос сифатида тикланиши, уларнинг аксарият кўпчилиги ЮНЕСКО томонидан эътироф этилиши маънавий қадриятларимизни қайтадан тикланишига эътибор қаратилиши эса миллий маданиятимизнинг тараққиётига қўшилган буюк ҳисса деб эътироф этсак, айти ҳақиқатга ёндашган бўламиз.

Номоддий маданий меросларимизнинг Республика ва халқаро ЮНЕСКО даражасида тикланишида катта ашула, мумтоз ашула ва наволар, бахшичилик санъатлари Наврўз анъаналари, Насриддин Афанди латифалари ва бошқа номоддий объектларни келтиришимиз мумкин⁹. Мумтоз ашула ва наволар, катта ашула, бахшичилик санъати эса мусикий санъатда етакчи роль ўйнайди. Лекин уларнинг амалга оширувчи субъектлари, ижрочилари маълум бир ижрочилар томонидан амалга оширилиши эса оммавий характерга эга эмас. Уларнинг бу санъат турларини меъёрига етказиб ижро этилиши халқ қалбида асрлар давомида яшайди. Жумладан, Хўжа Абдулазиз Абдурасулов, Юнус Ражабий, Берта Давидова, Маъмуржон Узоқов ва бошқа ўнлаб санъаткорларни мисол келтиришимиз мумкин.

⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунига ўзгартишлар киритиш ҳақида»ги 2009 йил 9 октябрдаги ЎРҚ-228-сон Қонунини амалга татбиқ этиш ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг «2010 — 2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори. Lex.uz

Номоддий маданий мероснинг турларидаги аксия ва латифалар айтишлари аноним(муалифсиз) бўлса ҳам, уларнинг ижроси бир ёки бир неча ижрочининг иштирокида амалга ошади. Бунда энди барча номоддий маданий мерослар ичида ўзбек фольклоршунослиги материаллари асосида амалга ошуви бир қанчаси миқдорий жиҳатдан шу санъат ва маданият ва маърифат соҳасига тааллуқли эканлиги нафақат бу асар намуналарининг ижрочилари, уларга илмий-назарий илдизини мустаҳкамловчи фольклоршунос олимларимизнинг хизмати беқиёслигини эътироф этишимиз айти ҳақиқатга яқин. Бир қанча номоддий маданий меросларнинг Респулика ва Халқаро даражада тикланиши миллий маънавият ва маърифатимизнинг юксак даражада бўлган этимологик-тарихий қатламларининг илмий ва маънавий илдизларининг ўрганилишига ёш авлод олдидаги бизнинг юксак ватанпарварлик бурчимизни адо этаяпмиз деган хулосага келишга асослимиз.

Миллий номоддий ва маданий меросларимиз таркибидаги санъатимизнинг турлари яна бир қанча эътироф этилган жанр ва турлар мавжудлиги илмий, назарий ва тарихий илдизлари яна бир қанча санъат турларининг оммавий хусусиятга эга йўналишларнинг эътирофи эса тарихий-этимологик илдизлар тавсифларининг изчил ўрганилиши зарурлиги эътироф этилмоқда. Ҳозирда ёшларимизнинг никоҳ тўйларидаги оммавий ашула ва кўшиқ турлари тўй маросимларида оммавий ижро этилмоқда. Лекин булардан ташқари келин салом ва бошқа маросимларда ҳам оммавий ашула ва кўшиқлар ижроларига оммавий ёндашув сабаб амалга ошувини келажакда такомиллашувига эришиш эса бу каби санъат турларининг ривожлантириш зарур эканлиги кенг омма орасидаги талаб ва таклифлар мазмунида мавжуд¹⁰.

Тадқиқотчи етакчи фольклоршунос олима М.Алавиянинг ишларида оммавий айтиладиган тарихий-этниқ хусусиятга санъатнинг бу тури юқорида номоддий мерос сифатда эътироф этилган санъат турларига ўзининг халқчилиги, оммавийлиги ва уларнинг этимологик тарихий қатламлари тарихий миллий қадриятларимизнинг асосий мазмунини бойийитишга хизмат қилади¹¹.

Ўлан (айтишув) фольклор жанри тарихий-миллий менталитетимизнинг ажралмас қисмидир. Ўлан жанридаги миллий санъатимиз тури ҳозирда ҳам ўзини оммавийлигини йўқотган эмас.

Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи дехқон, айниқса, кўчманчи, ярим кўчманчи чорвадор хўжаликлар орасида кенг тарқалган кўшиқнинг бир тури ўландир. Ўлан, одатда, қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб диалог шаклида айтилади. Ўланда чорвачилик учун муҳим бўлган тоғ-тош, қир, сой, яйлов, йилқи, қўй-қўзи, турли ўсимликлар, ов қуши ва сайроқи қушларнинг номлари кўп айтилади. Бу хусусият мазмуннинг бойишига, образнинг ёрқинлигига, кўшиқнинг таъсирчанлигига хизмат қилади, чунки халқнинг турмуши, тирикчилик шароити, меҳнати кўз ўнгимизда намоён бўлади. Шу билан бирга, халқ оммасидаги ишонч, эътиқод, орзу-

¹⁰ Кўрсатилган манба. Lex.uz

¹¹ XX аср Антология. Тошкент ўзбек фольклоршунослиги...: 64-79/

армон, кайғу ва шодлик ўланга хос бир йўсинда акс эттириладиган фольклор жанри туридир. Аҳолининг турмушга, одамга, меҳнатга бўлган муносабати ҳар бир бадий асардагидай кўриниб туради. Аммо ўланнинг бошқа қўшиқлардан мазмундан фарқи шуки, оху фиғон, ҳасрат, хижрон аламлари, жудолик, шахсий тутқунлик, изтироблар оз бўлиб, нисбатан фикрий эркинлик бор. Кўпчилик олдида кўнгилда борини очик, тўғридан-тўғри ифодалайди ¹².

Фольклоршунос олима М.Алавиянинг таъкидлашича “...ўлан айтишнинг маълум расм-русумлари ва тартиби бўлади. Масалан, Оҳангарон дарёси бўйларида, Курама тоғлари этакларидаги қишлоқларда яшовчи аҳолида бир одат бор. Тўй бошида қизнинг янгаларидан ёшроғи сочига сочпопук, бўйнига маржон, тумор каби турли тақинчоқлар тақиб, бошига желак ёпиниб, юзи очик ҳолда ясатилган отга миниб, орқасига 13-14 ёшлардаги болани мингаштириб « Ўланга» - деб уйма-уй юриб хабар қилади. Шунда «Фалон кун, кунбеткайдаги уйга Ўланга боринглар» - деб айтса, орқасидаги бола тўй қилаётган кишининг отини атаб «Бозорбой отанинг уйига» - деб хабарни тўлдиради. Чунки янга қиз томоннинг келини бўлгани учун кайната, кайнана, кайин-бўйин, ҳатто кайин юртдаги қўшниларининг отини айтмайди, агар айтса, катта хурматсизлик бўлади. Эрининг номини ҳам айтмайди. «Бойим», «болаларнинг отаси» ёки боласининг исми билан чакиради. Кайнатани ота, кайнанани эна, бошқаларни қайним, қайнағам деб атайдди. Улар эрининг синглиси, ҳатто кайин юртнинг кизларини болали бўлиб кетган бўлса ҳам қиз деб атайдди¹³.

Бу каби таъкид ва хулосалар ўзбек фольклоршунослигидаги ноёб ўлан жанрининг бардавомийлигини таъминлаш мақсадида жойлар ҳудудий бўлинмаларнинг ареал хусусиятини ҳисобга олиб уларни жойларда тарғиб қилиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, Поп туманидаги уйғур қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Чоркесар қишлоғида яшовчи Туйчи Юсуфов ўланчиларнинг кўп бўлганини таъкидлайди. Бундан ташқари жойларда мана шундай ўланни кўп биладиган чечанлар бўлган, деган хулосани ҳам беради ¹⁴.

Манбаларда кўрсатилишича , ўланчилар томошабинларга нисбатан яна эркинрок, яна шўхрок кўриши таъкидланади. Ўланларни биринчи бўлиб эрлар бошлайди. Ўланда ҳам аниқ мисралар бўлади. Бутунлай янги ўлан ҳам айтадилар. Ўланлар борки, Ўзбекистоннинг қайси бурчагига борманг, шу ўланни билишади. Хусусан, қуйидаги ўланлар бир-биридан узоқ туманлардан бир неча вариантларда ёзиб олинганлиги буни яққол мисоли:

Қайрағочни кесганда мултоқ бўлар,
Бедананинг қуйруғи чўлтоқ бўлар,
Киши ёри бировга ёр бўлмайди,

¹² Кўрсатилган манба. 64-79 б.

¹³ Ўша манба. 64-79 б.

¹⁴ Кўрсатилган манба. 64-79 б.

Туйхонадан кепгганча ўртоқ бўлар¹⁵.

кейинги байтларда баъзан ўзгариш билиниб туради. Натижада ўлан мазмунида бошқа бир сўз ёки таъбирни қўллаш билан бутунлай янги маъно касб этади:

Демак,Тенг ўсганлар қолди дема, умрдошим,
Яхши бўлсанг, куёвинг ҳам ўртоқ бўлар¹⁶.

Диалог шаклида ташкил этиладиган ўланлар эрлар бир томон, қизлар бир томон, яъни куёв томон йигитлар (куёв навкарлар) қиз томоннинг аёллари билан айтганда, «ёр-ёр» радифи кушилса ҳам «ёр-ёр айтдик» демай, «Ўлан айтдик» дейишади, шунинг учун биз ҳам бундай намуналарни «Ўлан» деб атаيمиз. Жанр таснифи жиҳатдан қай даражада тўғри бўлар экан. Сирдарё вилоятининг Зомин туманидаги Ёрлақаб шоир Бекназар ўғлидан Темур Очилов ёзиб олган ўланлардан айрим намуналар келтирамиз. Бунда шоир ўлан жанрига ёр-ёр анъанавий никоҳ қўшиқларини киритишида асосли этник ва этнографик асослар бор. Лекин уларнинг ўлан жанри таркибидаги ашула ёки қўшиқлардан фарқланиши ҳақида аниқ хулоса берилмаган. Бу масалани қуйидаги манбада фарқланиш томонларини кўрасиз: Йигит:

Серкаларнинг бошида шохи бордир, ёр-ёр,
Ҳар бозорнинг узининг нархи бордир, ёр-ёр,
Қиз боланинг барисин бирдай дема, ёр-ёр,
Қиз бола билан қиз бола фарқи бордир, ёр-ёр¹⁷.

Киз:

Саратонда тоғдаги қордай бўлар, ёр-ёр,
Ярашиқли қаторда нордай булар, ёр-ёр,
Синчи бўлсанг айтиб бер, охун оға, ёр-ёр,
Яхши, ёмон фарқлари қандай бўлар, ёр-ёр.

Йигит:

Тошкентнинг бир бозори уймоқ бозор, ёр-ёр,
Йигитлик жумард элга қўй боқтирар, ёр-ёр,
Қиз боланинг яхшиси тушиб қолса, ёр-ёр,
Отинг бойлаб олдингда ўйнаб турар, ёр-ёр.
Йилқи ичида минганим жийрон чубар, ёр-ёр,
Қаёқдаги шумликлар бийдан чиқар, ёр-ёр,
Қиз боланинг яхшиси тушиб қолса, ёр-ёр,
Тол чивикдай буралиб уйдан чиқар, ёр-ёр¹⁸.

Ёр-ёр радифли қўшиқ ёки ашулани ўлан жанрига киритилиши озроқ бўлсада илмий жиҳатдан ёндашишни талаб этади. Ёр-ёр радифли ашула ёки қўшиқ кўпчилик никоҳ тўйларида оммавий тус олади.

¹⁵ Кўрсаётилган манба.64-79 б.

¹⁶ Кўрсаётилган манба.64-79 б.

¹⁷ Кўрсаётилган манба. 64-79 б.

¹⁸ ¹⁸ Кўрсаётилган манба.64-79 б.

Демак, ўзбек фольклоршунослигида ўланлар тур ва жанрлари худди фольклор этнографик ансамбллари сингари хусусиятга эга. Лекин Ўзбек фольклор этнографик ансамбллари эса маълум туман ёки худудда оммавий ижрочилик имкониятлари доирасида амалга ошади.

Ўлан жанри туркумидаги оммавий ижрочилик санъатини авлоддан-авлодга етказиш номоддий маданий меросимизни тиклаганимиз билан бир қаторда тарихий - этнографик илдизга миллий қадриятларимизнинг теран илдизи мазмунини бойитади деган умиддамиз.

Ўлан жанри санъат турлари: кўшиқлар, ашулалар, айтишувлар, ёр-ёр, алла жанрлари конкурсларини(танловлар) уюштириб ва уларнинг мазкур анъанамиз бардавомийлиги ва умрбоқийлиги ва сақлаган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунига ўзгартишлар киритиш ҳақида»ги 2009 йил 9 октябрдаги ЎРҚ-228-сон Қонунини амалга татбиқ этиш ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг «2010 — 2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори. Lex.uz
2. XX аср Антология. Тошкент ўзбек фольклоршунослиги..: 64-79

XX ASR BOSHLARI O‘ZBEK-OZARBAYJON ALOQALARIGA BIR NIGOH

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-49-42
askarovazulayxo@gmail.com

doi.org/10.59470/2024113

Annotatsiya. Har bir davrda har bir ijodkor o‘z xalqi, tili, dini, urf-odatları va qadriyatlaridan kelib chiqib umummilliy va umuminsoniy g‘oyalarni o‘z “hudud”i doirasida teranroq yoyish va yetkazish mas’uliyatini his qilgan. Abdulla To‘qay tatarlar, Aliakbar Sobir ozarbayjonlar, Behbudiy, Abdulla Avloniyler esa o‘zbeklar uchun ana shunday mas’uliyatni o‘z zimmalariga olgan ijodkorlardir. Ushbu maqolada yuqorida nomlari sanalgan turli turkiy xalqlar shoirlari o‘z asarlarida mumtoz adabiyot namoyondalarining asarlarini chuqur va teran o‘rgangan holda ijod qilganliklari, turkiy xalqlar uchun mushtarak mumtoz janrlar qiyosi, Alisher Navoiy an‘analariga ergashish, mustazod janrining qardosh turkiy xalqlar adabiyotiga ta’siri kabi fikrlar haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. В каждую эпоху каждый творец чувствовал ответственность за распространение и передачу национальных и общечеловеческих идей глубже внутри своей «территории» на основе своего народа, языка, религии, традиций и ценностей. Абдулла Токай татары, Алиакбар Сабир азербайджанцы, Бехбуди, Абдулла Авланий – художники, которые взяли на себя такую ответственность за узбеков. Вышеупомянутые поэты разных тюркских народов создали в своих произведениях после углубленного изучения произведений классической литературы сравнение общих для тюркских народов классических жанров, следуя традициям Алишера Навои, влияние жанра мустазад на литературу тюркских народов. обсуждаются мысли братских тюркских народов.

Abstract. In every era, every creator felt the responsibility to spread and convey national and universal ideas deeper within his "territory" based on his people, language, religion, traditions and values. Abdulla Tokai Tatars, Aliakbar Sabir Azerbaijanis, Behbudi, Abdulla Avlaniy are artists who have taken such responsibility for Uzbeks. The above-mentioned poets of different Turkic peoples created in their works after studying the works of classical literature in depth, the comparison of common classical genres for Turkic peoples, following the traditions of Alisher Navoi, the influence of the mustazad genre on the literature of the brotherly Turkic peoples. thoughts are discussed.

Kalit so‘zlar: matbuot, adabiyot, jadid, g‘azal, mustazod, surud, tatar adabiyoti, ozarbayjon adabiyoti, o‘zbek adabiyoti.

Ключевые слова: пресса, литература, джадид, газель, мустазад, песня, татарская литература, азербайджанская литература, узбекская литература.

Keywords: press, literature, jadid, ghazal, mustazad, song, Tatar literature, Azerbaijani literature, Uzbek literature.

Matbuot nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma’rifiy hamda maishiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo’llarini axtarish uchun mashvaratgoh, o’z navbatida, tabiiyki, turli hudud va sharoitdagi ijodkorlar uchun bir-birining ijod namunalaridan bahra olish, o’zaro ta’sir maydoni ham bo’ldi. Matbuot shakllanishiga qadar turli hududlardagi ijodkorlar bir-birlarini kam sonli qo’lyozmalar orqali bilgan bo’lsalar, endlikda ular o’zaro fikr almashish, g’oyibona do’st, ustoz-shogird tutinish imkoniyatlariga ega bo’lishdi. Ayrim hollarda g’oyibona boshlangan munosabatlar iliq muloqotlarga aylandi. Ana shu tarzda qardosh xalqlar adabiyotida o’zaro ta’sir bilan birga mumtoz janrlarni birgalikda shakliy va mazmunij jihatdan rivojlantirish, umummilliy va umuminsoniy g’oyalarni hammaslaklikda targ’ib qilish kabi juda ko’plab imkoniyatlar yuzaga keldi. Fikrimizcha, har bir ijodkor umummilliy va umuminsoniy g’oyalarni o’z “hudud”i doirasida teranroq yoyish va yetkazish mas’uliyatini his qilgan. Masalan, Abdulla To’qay o’z “qalamrav”ida bo’lgan tatarlar, Aliakbar Sobir ozarbayjonlar, Behbudiy, Abdulla Avloniyilar esa o’zbeklar uchun ana shunday mas’uliyatni o’z zimmalariga olganday taassurot beradi. Ular butun faoliyatini ona xalqi taraqqiyoti yo’lida tikkanini ko’rar ekanmiz, bu andishamiz haqiqatdan yiroq tuyulmaydi.

Jadid adabiyoti vakillari oqilona fikrlab, adabiyotimizning jahoniy darajaga chiqishi unda joriy bo’lib kelayotgan janrlar yoki shakliy o’ziga xosliklarga ko’p jihatdan bog’liq emasligini yaxshi angladilar. Alisher Navoiy ijodi mumtoz adabiyotimizda qo’llangan janrlardan tashqari chiqmagan holda, butun dunyo adabiyotiga daxldorlik kasb etishini hech kim jadidlardek erta va chuqur his qilmagan. Shunday bo’lishiga qaramay, ular o’z faoliyatida mumtoz adabiyotda qo’llanilib kelayotgan janrlarni shakliy va mazmunij jihatdan rivojlantirdilar. Masalan, odatij g’azallar yangi-yangi tazmin shakllarning maydonga kelishi uchun zamin bo’lar ekan, XX asr boshlarida yaratilgan yangicha mustazodlar ham bundan mustasno emas, albatta¹⁹. “Mustazod uchun zamin – asos janr g’azal bo’lganiga shubha yo’q” – deb yozadi O.Nosirov²⁰.

Hazajning eng o’ynoqi va dilkash tarmog’i hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf – maf’ulu mafo’ilu mafo’ilu faul vaznidagi bu she’rni Alisher Navoiy o’z vaqtida “surud” – “qo’shiq” deb nomlagan edi: “Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt boshlab bitib, aning misraidin so’ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, surud nag’motig’a rost kelturur ermish va ani “mustazod” derlar ermish...”²¹.

O’zbek adabiyoti tarixida mukammal mustazod ijodkori deb ta’riflangan Muhammad Rizo Ogahiy o’zigacha amalda bo’lgan mustazodni yana bitta nim misraga oshirib, orginal mustazodlar yaratgan edi:

¹⁹ Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX – XX бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал ва гошма) – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 98.

²⁰ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Б. 113.

²¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1967. – Б. 180.

Ey yor, sango ushbu jahon bog‘i aro gul
Bir oshiqi hayron,
Diydoringa shaydo,
Bir shiftadur kokuli mushkinga sunbul,
Ham holi parishon,
Ham boshida savdo ²².

“Mullo Nasriddin” sahifalarini varaqlar ekanmiz, unda turkiy xalqlar mumtoz adabiy janrlariga yangicha yondashuv, ularni shakliy va mazmuniy rivojlantirishga bo‘lgan intilish mahsuli sanalgan ijod namunalarini ham kuzatamiz. Masalan, ozarbayjon shoiri Aliquli G‘amgusor (1880 – 1919) ijodidan:

Navro‘z yetishdi, fuqaro o‘ldu parishon,
Afsurda va nolon,
Har mamlakatin pullulari xurramu xandon,
Pulsuzlari giryon,
Kaflan gecha-gunduz,
Xarj et pulu yuz-yuz,
Chaldir nag‘arani,
Dush o‘rtalig‘a, suz²³.

Jadid matbuoti, xususan, “Mullo Nasriddin” orqali butun turkiy xalqlar adabiyotiga o‘zining sezilarli ta‘sirini o‘tkazgan shoirlardan biri ozar farzandi Aliakbar Sobir edi. Ozarbayjon shoiri Mushfiq kulgusida cheksiz dard, dardiga umid yo‘g‘rilgan Sobir haqida

O guldu-ag‘ladi, ag‘ladi-guldu,
Gulushu xichgirdi, faryodi guludu – degan edi ²⁴.

Aliakbar Sobirning yuqoridagi satrlari beixtiyor Muhammadsharif So‘fizodaning quyidagi baytlarini yodga soladi:

Mening yozganlarim, bilsang agar xuni jigardandur,
Bu nutqi toamdirkim luqmayi poki padardandir.
... Qalam birla kurashdim, so‘zni yozdim ko‘pni naf‘iga,
So‘zimni uqmad, ko‘ngling temirdan yo hajardandir²⁵.

Sobir o‘z taqdirini 1906-yildan e‘tiboran “Mullo Nasriddin” bilan bog‘ladi. Betakror shoir Sobirning g‘azal janriga kiritgan yangiliklari asosan unda yangi zamonaning ziddiyatlari yuksak tuyg‘u, ziyrak iqtidor va o‘tkir hajviyot ostida qalamga olinganligi, g‘oyaviy-tematik o‘zgarishlar, shuningdek, g‘azal shakliga u yoki bu darajada yangiliklar qo‘shishga intilish, ya‘ni g‘azal oxiriga qator yarim misralar qo‘shib (mustazoddagi kabi) she‘r mazmun va ruhini mustahkamlashga intilish, xalq so‘zlashuv tiliga xos ibora, atama va so‘zlardan keng foydalanish va boshqalarni ko‘rsatish mumkin. Sobirning Fuzuliyga nazira

²² Муҳаммад Ризо мироб Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. II жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1972. – Б. 86.

²³ Мулла Насриддин. 1913, 8 март.

²⁴ Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX – XX бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал ва гошма) – Тошкент: Фан, 1989. –Б. 56.

²⁵ Ибрat. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. –Б. 222 –223.

tariqasida yaratilgan “Go‘rjak” radifli g‘azali publitsistik she‘riyatning o‘ziga xos namunasi sifatida ahamiyatlidir:

Vor-yo‘xunu sarf ayla barishnalara, angjaq,
So‘n hamsari mazlumi nolonini go‘rjak.
Gul, gulki, javonsan,
Ayyomi jahonsan,
Sarxushlarga jonsan,
Holo gulajaksan²⁶.

Ushbu satrlar ohangi ham, mazmuni ham, mavzu va muxotabi (kimga qaratilgani) ham va boshqa ko‘plab jihatlari Turkiston jadid adabiyotining yetakchi vakillari ijodiga qiyoslagudek. Masalan, Hamza Hakimzodaning “Yig‘la, Turkiston” she‘rining naqorat qismi o‘zining kishini sergak tortishga undaydigan, inson ruhiyatida mudroq tuyg‘ularni tebranishga majbur qiladigan maxsus ohang tanlangani bilan ajralib turadi:

“Yig‘la, yig‘la, Turkiston, yig‘la, Turkiston,
Ruhsiz tanlar tebransun, yig‘la Turkiston”.

Shuningdek, shoir (Hamza)ning mahorati shundaki, “Uxlama ko‘p, o‘zbek eli asri taraqqiy vaqtida” misrasi uchun aynan kishini uxlashga yo‘l bermaydigan tovushlar tarkibiga ega so‘zlar tanlangan. Bu bilan shoir hayratomuz mohirlik bilan ham mazmun, ham shakliy mutanosiblikni bera olgan. Xususan, “asri taraqqiy vaqtida” birikmasi kishini bedorlikka undaydigan, g‘aflat uyqusidagi odamni ham sergak tortishga majbur qiladigan “taraq-taraq-taraq” ohangini eslatadi. Bunday holatni Aliakbar Sobir ijodida ham ko‘plab kuzatamiz. Masalan, uning “Mullo Nasriddin” sahifalaridan joy olgan she‘riyatidan bir parcha:

Man bilmaz edim baxtda bu nakbat o‘lurmush,
Izzat do‘nub, oxir bila zillat o‘lurmush,
Charxning, ajabo, sayrida min bobat o‘lurmush,
Millat ayilub, tolibi hayrat o‘lurmush,
Millatda-da yohu bila bir g‘ayrat o‘lurmush.
Yolquz na deyum getdi manim millat alimdan,
Tuproq boshima chiqdi, butun izzat alimdan²⁷.

Jadid matbuoti o‘ziga ijod maydoniga aylanganiga “Mullo Nasriddin”ning 1908-yil 30-iyun sonida “Shikoyat” she‘ri bosilishi, unga javoban tatarlarning “Yashen” jurnalida Abdulla To‘qayning “Mulloning zori” she‘ri nashr qilingani yaqqol misollardan biri bo‘la oladi²⁸.

Turkiy xalqlar vakillari orasidagi adabiy munosabatlar nafaqat gazeta va jurnal sahifalari orqali, balki bevosita kechgani ham o‘z navbatida jadid matbuoti taraqqiyotiga hissa bo‘lib qo‘shildi. Masalan, Aliakbar Sobir 1890 – 1895 yillarda Sharq o‘lkalariga

²⁶ Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX df XX бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал ва гошма) – Тошкент: Фан, 1989. –Б. 34 –35.

²⁷ Мулла Насриддин. 1906, 34-сон 6-саҳифа.

²⁸ Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX – XX бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал ва гошма) – Тошкент: Фан, 1989. –Б. 39.

sayohati davomida Muhammadsharif So‘fizoda bilan uchrashgan²⁹. So‘fizoda ijodiga maslakdosh birodarlarning adabiy ta’siri kuchli bo‘lgani ozarbayjon tilida “Xonim” she’rini yozgani, muhimi, bu she’rda ham g‘oyaviy kurashlar ifodasi o‘z aksini topganidir:

Xanim, sevimli sachin var, na sud, shanasi yo‘x,
Achin dasam so‘zumu, ma’rifat nishanasi yo‘x³⁰.

1901–1903 yillarda sayohatga chiqqan Ajziyning Tiflisda Mirzo Jalil bilan uchrashuvi uning ijodiy faoliyatiga samarali ta’sir ko‘rsatdi. Bu adabiy va adabiy do‘stlik keyinchalik “Mullo Nasriddin” sahifalarida o‘z aksini topdi. B.Qosimov Ajziyning “Mir’ot ul-ibrat” va “Anjuman ul-arvoh” asarlari Turkistonda senzura o‘tmagani bois 1912-yilda Jalil Mamatqulizoda ko‘magi bilan “G‘ayrat” matbaasida chop qilinganini qayd etadi. Shuningdek, V.Abdullayev “Fan va turmush” jurnalining 1967-yil 7-sonida “Sobir va Ajziy” maqolasini e’lon qilgan. Almaz Ulvi bu ikkala ijodkorning ko‘pgina asarlarida ilgari surilgan g‘oya va ifoda shakllari bilan bir-biriga uyg‘unligini ta’kidlaydi. Jumladan, Sobirda “Ey, pul”, Ajziyda “Chervon”; Sobirda “Ekinchi”, Ajziyda “Ekin yerlarining dard-u hasrati”; Sobirda “Uchitellar”, Ajziyda “Ziyolilar” nomli she’rlar fikrimiz isboti bo‘la oladi.

Yuqoridagi kabi ayrim fakt va misollar o‘zbek, ozarbayjon, turk, tatar, turkman, qozoq, umuman, turkiy xalqlar fikriy va ma’naviy taraqqiyotida jadidchilik katta o‘rin tutgani, davr adabiyotida alohida bir sahifa ochgani, zamondosh va zamondosh darddoshlar avlodi yetishib chiqib, xalq farovonligi, istiqbol va istiqboli yo‘lida jonbozlik qilganini ko‘rsatib berishda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси (XIX – XX бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал ва гошма) – Тошкент: Фан, 1989. –Б. 98.
2. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Б. 113.
3. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1967. – Б. 180.
4. Мухаммад Ризо мироб Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. II жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1972. – Б. 86.
5. Мулла Насриддин. 1913, 8 март.
6. Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. –Б. 222 –223.
7. Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (ciğatay) ədəbi əlaqələri. Dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər. – Bakı: Qartal, 2008. – S. 47.
8. Қасымов Я. Сабыр ва XX аср ўзбак сатираси // Абадият ва инсанийят. 1979, 1 июнь

²⁹ Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (ciğatay) ədəbi əlaqələri. Dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər. – Bakı: Qartal, 2008. – S. 47.

³⁰ Қасымов Я. Сабыр ва XX аср ўзбак сатираси // Абадият ва инсанийят. 1979, 1 июнь.

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ ГАФУРА ГУЛЯМА, КАК ПОЭТА И ПИСАТЕЛЯ

Отажоновна Мохигул Маркс кизи
преподаватель стажёр
кафедры узбекского и русского языка
и литературы УрГПИ
+998887511997

Otajonova.m@icloud.com

Дурдиева Севинчой Одилбек кизи
Студентка 1-курса УрГПИ
Факультета филологии и истории

doi.org/10.59470/2024114

Annotatsiya. Ushbu maqolada G‘afur G‘ulomning shoir va yozuvchi sifatidagi she’riy uslubi, she’riyatning lirik qahramoni, shoir ijodidagi an’ana va yangilik, uslub masalalari, shuningdek, rus adabiyoti bilan bog‘liqligi, yoshlarga ta’siri haqida so‘z boradi. Umuman, G‘afur G‘ulomning individual uslubi ko‘rib chiqildi.

Аннотация. В данной статье дана характеристика поэтического стиля Гафура Гулама, как поэта и писателя, а также лирического героя поэзии, традиции и новаторство в творчестве поэта, вопросы стиля, а также его связи с русской литературой, было исследовано влияние на молодых писателей. В целом рассматривались наставники Гафура Гулама, индивидуальный стиль.

Abstract. Abstract: This article describes the poetic style of Gafur Gulam, as a poet and writer, as well as the lyrical hero of poetry, traditions and innovation in the poet’s work, issues of style, as well as its connection with Russian literature, the influence on young writers was explored. In general, Gafur Gulam’s mentors and individual style were considered.

Kalit so‘zlar: G‘afur G‘ulom, “Turksib yo‘llarida”, “Vatan”, “Yashasin dunyo!”, “Yangi she’rlar”, “O‘zbekiston olovlari”, “Onalar”, “O‘zbek xalqining iftixori”, “Tong qo‘shig‘i”.

Ключевые слова: Гафур Гулам, «Дорогами Турксиба», «Родина», «Да здравствует мир!», «Новые стихи», «Узбекистанские пожары», «Матери», «Гордость узбекского народа», «Утренняя песня».

Key words: Gafur Gulam, “On the Roads of Turksib”, “Motherland”, “Long Live the World!”, “New Poems”, “Uzbekistan Fires”, “Mothers”, “The Pride of the Uzbek People”, “Morning Song”.

История узбекского народа нашла свое художественное отражение в поэзии и прозе известного и любимого писателя узбекского народа Гафура Гулама. Творчество писателя разнообразно – стихи, песни, былины, оды, повести, новеллы. Творчество Гафура Гулама в послевоенный период имело несравненное место в развитии узбекской литературы. Гафур Гулам, как и Пушкин, Лермонтов, Грибоедов, Маяковский, Назим Хикмет, Руставели, Низами, Шекспир, Данте, Бомарше умело переводил произведения на узбекский язык. Гафур Гулам родился 10 мая 1903 года в Ташкенте, в крестьянской семье. Его отец был грамотным. Он читал узбекскую и таджикскую классическую литературу, знал русский язык и сам писал стихи. Осенью 1916 года, когда к нему в дом пришли Муками, Фуркат, и другие поэты, Гафур приступил к занятиям. После смерти матери (отец умер раньше) ему пришлось работать. Перепробовав множество профессий, он наконец устроился в типографию, а затем учился на педагогических курсах. С 1919 по 1927 год он работал учителем, директором школы, председателем Духовного союза работников, принимал активное участие в создании детского дома. В 1923 году началась литературная деятельность Г. Гулама. В газетах и журналах стали публиковаться стихи, былины, очерки, юмористические рассказы. Стихотворение «Дети Феликса», написанное в 1923 году, можно назвать автобиографическим, так как писатель показывает свою жизнь, рассказывая о сиротах. В журнале «Воспитание и учитель» готовится к публикации его второе стихотворение «Где красота». Один за другим выходят поэтические сборники: «Динамо», «Фотографии Китая», «Мы с тобой живы», «Живые песни», «Тебе», «Подарок», «Утренняя песня», «Я» и др. В стихотворениях Гафура Гулама, написанных в начале 1930-х годов, наблюдается переход к новым формам, на которые значительное влияние оказало изучение им классического русского языка. Кроме того, необходима новая лексика, новые поэтические краски, новый тон и вес, чтобы описать чудесные перемены, происходящие на родной земле, такие как рост промышленности, строительство Турксибской железнодорожной линии. "Динамо" (1931), "Живые песни" (1932) - первые поэтические сборники, в которых ясно видна направленность молодого поэта. "Зима и снег" (1929), "Хлеб" (1931), "Ташкент" (1933), "Выборы на полюсе" (1937), «Я еврей» (1941), «Зима» (1941), «Жена» (1942), «К сожалению, я похоронил свое сожаление» (1945), «Сад» (1934), «Горе» (1942), «Осень пришла» (1945), «Осенние всходы» (1948). В его стихах нашли свое отражение темы человечности и гуманизма. Многие из его стихотворений содержат образ восточного мудреца : «Вы не сирота» (1942), «Горе» (1942), «Ученики друг друга, учителя друг друга» (1950), «Вам — молодые люди» (1947), «Весна песни» (1948) и др. «Нетай» (1930), «Ёдгор» (1936), «Шум бола» (1936-1962), рассказы и повести «Шариатские проделки» (1930), «Мой вороватый мальчик» (1965), изображали настоящих народных героев и нашу национальность. В годы войны Гафур Гулам создал «Ты не сирота», «Я жду тебя, сын мой!», «Время», «Наблюдение», «Женщина», «На нашей улице будет праздник» замечательные стихи. «Жду тебя, сынок!» В своем стихотворении поэт воспекает терпение и силу отцов, которые своим героическим трудом приблизили победу над врагом. В трудные

времена, любовь людей к детям приобрела большое значение. Это видно в замечательном стихотворении «Ты не сирота», в котором говорится об искренней заботе простых людей, потерявших родителей. Стихи поэта «Бахайбат», «Песня о победителях», «Время», «Хотин», написанные в годы войны, являются образцами высокой гражданской поэзии. Они из сборника «Я иду с Востока». В послевоенные годы Гафур Гулам издал ряд поэтических сборников: «Новые стихи», «Узбекистон оловли», «Матери», «Гордость узбекского народа», «Утро песни», «Да здравствует мир!» и «Это твоя подпись». В стихах из этих сборников поэт пытается найти ответы на важные вопросы мирного периода, показать успехи узбекского народа в его трудовой деятельности. Герои его произведений – бывшие военные, занятые мировыми делами и мирным трудом. Гафур Гулам – страстный борец за мир, дружбу и счастье людей. Поэт создал сборник, посвященный борьбе за мир. Лучшие из них: «С кафедры мира», «Да здравствует мир!», «Это ваша подпись» и другие. Гафур Гулам также известен своим умелым переводом на узбекский язык произведений Пушкина, Лермонтова, Грибоедова, Маяковского, Назима Хекмета, Руставели, Низами, Шекспира, Данте, Бомарше и других, а также литературных и публицистических статей. На художественный вкус большое влияние оказали произведения Владимира Маяковского. Гафур Гулам пишет в одной из своих статей: "Я знаю и люблю русских художников-классиков, и многие их произведения я перевел на родной язык. Но для меня весом, словарным запасом, стали произведения Маяковского, я хочу сказать, что я - ученик Маяковского, открывший самые блестящие и неограниченные возможности в области литературы. Помимо сатиры Маяковского, критического сарказма, огромной эмоциональной силы в его лирике, я старался собрать в себе смелое красноречие его методов, смелость метафор, выразительность преувеличений. Мне даже пришлось использовать методичное, мелодичное и содержательное построение стихотворений в структуре узбекской поэзии». Они отражены, во многих стихотворениях Гафура Гулама, например: «Дорогами Турксиба», «Родина», «Да здравствует мир!» Послевоенный период творчества Гафура Гулама занял важное место в развитии узбекской литературы. В довоенную эпоху его стихи описывают внутренние переживания и мысли людей, желавших мира на земле. Послевоенная лирика поэта является логическим продолжением и развитием его военной лирики: «Не забывай, Родина ждет тебя!» и стихотворения «Праздник Победы» являются связующим звеном этих двух творческих периодов поэта. Сегодня, педагогические взгляды Гафура Гулама, стали частью нашего национального педагогического наследия. В 20-е годы прошлого века, обсуждались идеи об устранении вредных привычек в поведении детей. Глядя на творчество писателя, можно понять, что он страдал от растущего в его время числа вредных привычек среди детей. Причины вредных привычек он ищет в среде, в которой живут дети. В стране сотни тысяч детей остались без крова, семьи. В результате безнадзорность детей достигла своего пика в стране. Тысячи детей, оставшихся вне школы и семейного контроля, усвоили вредные привычки из «уличной школы». Рост преступности среди несовершеннолетних стал проблемой

государства и широкой общественности. Поэтому поэт переживал за судьбу таких детей-сирот и писал об этом в своих стихотворениях. В своих произведениях поэт подчеркивает, что вредные привычки не являются необходимостью для человеческого организма. В частности, оно предупреждает молодежь о том, что употребление алкоголя, мака, табака, конопли, черных наркотиков крайне вредно. Он подчеркивает, что употребление таких вредных вещей и приучение к ним организма в конечном итоге разрушает здоровье человека. Гафур Гулам за свою жизнь написал множество стихов и эпосов. Под влиянием политики и идеологии он призвал народ жить и работать в духе высокого энтузиазма. Он прославлял добро, доброту, братство, дружбу. Он призвал народ мобилизоваться на пути великих целей и идей. Смотреть в будущее с большими надеждами. Таковы важные черты, характерные для его произведений. В художественном воплощении этих особенностей глубокие мысли и наблюдения лирического героя, его мудрость отражаются в разнообразии, многослойности, многозначности и полноте образов, которые показывают эту мудрость, словом, а также философия выступает важным знаком творчества поэта.

Гафур Гулам внес большой вклад в становление узбекской школы переводов. Он умело переводил на узбекский язык такие шедевры мировой и русской литературы, как «Отелло» и «Король Лир». Гафур Гулам был действительным членом Академии наук Узбекистана (1943). К 60-летию со дня рождения (1963) ему было присвоено почетное звание Народного поэта Узбекистана. Многие произведения поэта переведены на азиатские и европейские языки. Гафур Гулам – пламенный глашатай узбекской поэзии, великий художник слова. Скончался 10 июля 1966 года в Ташкенте. После его смерти был награжден орденом «За заслуги» (2000 г.).

Использованная литература:

1. Мамажонов С. Стиль глянца. - Т: Литература и искусство, 1972.
2. Матёкубова Т. Искусство Гафура Гулама. – Т: Наука и технологии, 2006.
3. Назаров Б. Мир Гафура Гулама. - Т: Наука, 2004.
4. Гафур Гулам. Собрание работ. 5 т. - Т: Наука, 1986.
5. Гафур Гулам. Собрание работ. 6 т. – Т: Наука, 1986.
6. Гафур Гулам. Собрание работ. – Т: Наука, 1989.

O‘ZBEK VA QIRG‘IZ XALQLARI ADABIYOTIDA CHINGIZ AYTMATOV IJODINING XARAKTER XUSUSIYATLARI

Qalandarova Soxiba Sarvarbek qizi
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchi-stajyori
+998905787661

sohibakalandarova8@gamil.com
Qurambayeva Muhayyo Shuxrat qizi
UrDPI Filologiya va tarix fakulteti
O‘zga tilli guruhlarda rus tili
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+998942338816
muhayomuhayo06@gail.com

doi.org/10.59470/2024115

Annotatsiya. Mazkur tezisdá Chingiz Aytmatov asarlarining xarakteri va ijodining o‘zbek-qirg‘iz xalqlari adabiyotidagi o‘rni, shuningdek adib ijodiga boshqa xalqlar tomonidan qiziqish va asarlarining tarjima muammolari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Аннотация. В данном тезисе обсуждаются характер творчества Чингиза Айтматова и место его творчества в литературе узбекско-киргизских народов, а также интерес к творчеству писателя других народов и проблемы перевода его произведений.

Abstract. This thesis discusses the nature of the work of Chingiz Aitmatov and the place of his work in the literature of the uzbek-kyrgyz peoples, as well as interest in the work of the writer of other peoples and the problems of translating his works.

Kalit so‘zlar: realizm, revolyutsiya, partiya, syujet, badiiy adabiyot, personaj, feodalizm.

Ключевые слова: реализм, революция, партия, сюжет, художественная литература, персонаж, феодализм.

Key words: realism, revolution, party, plot, fiction, character, feudalism.

O‘tgan asrning ikkinchi choragida amalga oshgan sotsialistik realizm aqidalari bir necha o‘n yilliklar sho‘ro ijodkorlarining asosiy tasvir prinsipiga aylandi. Undagi “sinfiylik”, “partiyaviylik”, “vogelikni revolyutsion taraqqiyotda ko‘rsatish”, “sinflar kurashi” kabi tushunchalar adabiyot tarixi bilan zamonaviy adabiyot o‘rtasiga rahna soldi³¹. Mumtoz adabiyotning qahramoni o‘zligini taftish qilgan bo‘lsa, zamonaviy qahramon o‘zgalarni taftish qilishga kirishdi. Mumtoz qahramon o‘z nafsiga qarshi kurashgan bo‘lsa,

³¹ Sizdiqboyev N. Chingiz Aytmatov badiiyatining ayrim qirralari // Til va adabiyot ta’limi, 2008- yil 12-son.

zamonaviy qahramon birovlariga qarshi kurashga targʻib qila boshladi. Insonga insondek qarash, uning jamiyatidagi oʻrni, mavqeini anglash, hayot faqat gʻalabalardan iborat emasligini tushunish, inson tabiati xato va qusurlardan xoli emasligi, erkka tashnaligi, oʻy-xayollari, xatti-harakatlari hamisha ham “risoladagidek” boʻlavermasligini badiiy tadqiq etishga harakatlar boshlandi. Adabiyotga yangi isteʼdodlar kirib kela boshladi. Shulardan biri Chingiz Aytmatov edi.

Chingiz Aytmatov ijodida islom va nasroniylik taʼlimoti anʼanalari, Sharq va Gʻarb madaniyatining hayotbaxsh xususiyatlari oʻziga xos tarzda sintezlashganligini koʻrish mumkin. Yozuvchining eng muhim xizmatlaridan biri shundaki, u sotsializmning tor, biqiq muhitiga toza nasimlar olib kirdi, rangin va serqirra uslubi bilan uning imkoniyatlarini kengaytirdi. Chingiz Aytmatov ijodini unga zamondosh boʻlgan,

Chingiz Aytmatov isteʼdodining maʼlum qismini oʻzi mansub boʻlgan tuzumning xohish-irodasi uchun qurbon qilishga majbur edi. Oʻz davrida va undan keyin shoʻro tuzumining obyektiv manzarasini, uning tub mohiyatini tasvirlashda Chingiz Aytmatovga teng keladigan yozuvchi boʻlmasa kerak. Biroq ulkan adibning bu estetik hukmlari sotsialistik realizm ruxsat bergan chegaralar doirasida edi. Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar tarixiga yozuvchi biografiyasi orqali qaraydigan boʻlsak, bu xarakterlar va qahramonlar tarixi –Aytmatovlar oilasi tarixidir. Chingiz Aytmatovning syujetlari – boshidan kechirgan, jonidan oʻtkazgan, koʻnglida tuygan, ongida muhrlangan, bolaligining begʻubor osmonlarning quyuq bulutlarga toʻldirgan voqelikning hayotiy fabulasidir. Taqdiri azal uning manglayiga baxtsiz bolalik dasxatini qora harflar bilan bitgan edi. Tosh asrida ham, quldorlik va feodalizm sharoitida ham xunrezliklar, zoʻravonliklar, vayronagarchiliklar boʻlib turgan, azaliy va muqaddas qadriyatlar toptalgan, inson xorlik va zorlikka giriftor etilgan, roʻzi qiyomatdan darak beruvchi zamon alomatlari bot-bot boʻy koʻrsatgan – biroq ularning hech biri koʻlami, tragizmi, bardavomiyligi bilan XX asrdagidek boʻlmagan edi.

Adib yaratgan xarakterlarning koʻpchiligi yakka, yolgʻiz, yetim, oʻgay, kimsasiz. Ularning biografiyasini bir qur koʻzdan kechirib chiqsak, yozuvchi deyarli barcha asarlarida ushbu motivga qayta-qayta murojaat qilganligini koʻrish mumkin. Adibning ijodidan koʻrishimiz mumkinki ota-onasining, uka-singillarining hayot yoʻllarini qahramonlariga ulashib chiqqan. Qisqaroq qilib aytganda, XX asr qirgʻiz xalqining hayoti Aytmatovlar oilasining taqdiri misolida tipiklashadi. Garchi mifologiya ijodining ajralmas qismi boʻlsa-da, Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar yunon mifologiyasidagi qahramonlardek osmondan tushib kelmaydi, ularning zuvalasida maʼbudlikka yo Xudolikka davogarlik ham yoʻq. Ular bor boʻy-basti, ruhiyati, sezimlari bilan tarixan konkret makon va zamondan oʻsib chiqadilar.

Chingiz Aytmatov asarlarida har bir xarakter oʻzining oʻtmishi bilan kirib keladi. Oʻtmish bu xarakterlar uchun – xotiralar taftida isinib, bir pas tin olgach, bir manzildan oʻzga manzilga, bir faoliyatdan boshqa bir faoliyatga yoʻllovchi oʻziga xos adabiy bekat. Piyoda, otda, aravada, traktorda, yuk mashinasida, poezdda kelayotgan yo ketayotgan bu qahramonlar shu bois hamisha yoʻlda. Davr suronlari aro oʻzliklarini izlashadi. Goʻyoki ular sabru bardoshdan yaralgandek taqdirning qaqshatqich zarbalarida ham oʻzliklarini

yo‘qotmaydilar, yashashga bo‘lgan ishtiyoq, hayotsevarlik ularni absurd ko‘chalarga kirib ketishdan asraydi.

Ming yilliklar bilan bo‘ylashadigan qirg‘iz xalqi hayotidagi qiz olib qochish motiviga yozuvchi yangi, zamonaviy libos kiydiradi. Chingiz Aytmatovning talqinicha, chinakam sevgi, muhabbat oldida uzoq asrlik urug‘chilik an‘analari, rasm-rusumlari o‘z ahamiyatini, mazmun-mohiyatini to‘liq saqlab qololmaydi. Yozuvchi go‘yoki qo‘liga torozi olib, uning bir pallasiga qirg‘iz xalqining o‘tmishini, ikkinchi pallasiga kelajagini qo‘yib salmoqlayotgandek, chamalayotgandek. “Jamila” qissasida Jamila Doniyor bilan ahdu paymon qilganida urushga ketgan sovet askari Sodiqning xotini edi. Sotsrealizm aqidalaridan kelib chiqadigan bo‘lsak, Chingiz Aytmatovning bunaqa talqini “shakkoklik”da boshqa narsa hisoblanmasdi. Qissa sho‘ro adabiyotshunosligida ancha tanqid qilindi. Biroq mashhur farang adibi Lui Aragon Aytmatovning mazkur qissasini farantsuz tiliga tarjima qilib, “Jahondagi eng go‘zal sevgi qissasi” deya e‘tirof etgani Chingiz Aytmatovni yuz berajak ko‘pgina kasofatlardan saqlab qolgani ham haqiqat. Chingiz Aytmatov poetik uslubining yana bir jihati – uning personajlari ko‘pincha tabiiy ofat sinovlariga duch keladi. Kutilmaganda yog‘ib qoladigan yomg‘ir, jala, qor, suv toshqini, havo haroratining to‘satdan pasayishi, quyuq tuman va boshqa tabiat hodisalari shusiz ham murakkab vaziyatni, munosabatlarni, konfliktni yanada chigallashtirib yuboradi, syujetning yangi bir tarmog‘ini yuzaga keltiradi.

Chingiz Aytmatov realist ijodkor.

Uning realizmi mifologiya, xalq og‘zaki ijodi, diniy syujetlar va motivlar, fantastikaga to‘yingan realizmdir. “Musibat pallalarida bir og‘iz aytilgan gapning tagida undan necha barobar ko‘p haqiqatlar aytilmasdan turadi”, deydi “Sarviqomat dilbarim” asari qahramonlaridan biri. Agar adib ijodini sho‘ro davri musibatlari tarixi deb tasavvur qiladigan bo‘lsak, yozuvchi aytmqochi bo‘lgan juda ko‘p haqiqatlar uning uslubiga jilo bergan ertak, rivoyat, miflarning qat-qatiga singdirib yuborilganligiga ishonch hosil qilish mumkin. Chingiz Aytmatovning real hayotdan mifologiyaga, mifologiyadan real hayotga tabiiy o‘tib ketishini ta‘minlaydigan poetik usullari bor. Bular – tush ko‘rish, isitmada alahlash, ayni paytda o‘zga jonzodga evrilish istagi, galyutsinatsiya holatlaridir. Adib fenomenini yuzaga chiqargan yana bir jihatga e‘tibor qaratish zarur. Buyuk yozuvchi adabiyotga yangi insonni, yangi xarakterni olib kirdi. Bu inson obrazi o‘zining yaqin salaflaridan farqli o‘laroq kurashchan, jangovor hamda muayyan g‘oyalar yalovbardori emas, balki, kichikroq bir jug‘rofiy hududda o‘zligini, jamiyatdagi o‘rnini izlayotgan inson.

Realizm va mifologiyaning uyg‘unligi, parallel holda kechishi har ikki asar uchun xos xususiyat. Bundan tashqari, har ikki asarning voqea-hodisalari tsivilizatsiyadan chetroq, ovloq yopiq makonlarda kechadi. “Yolg‘izlikning yuz yili” qahramonlari Makondoning to‘rt tarafidan suv bilan o‘ralganligini anglab, tamaddundan chetda chirib, nom-nishonsiz yo‘qolib ketmaslik uchun u erdan chiqishga harakat qilishadi. “Oq kema” qahramonlari esa o‘z makonlari – o‘rmon xo‘jaligidan chiqib ketishni xayollarga ham keltirishmaydi. Chunki ularni tsivilizatsiyaning o‘zi shu ovloq go‘shaga uloqtirib tashlagan. Uzoq asrlar davomida chorva ortidan yaylovdan toqqa, tog‘dan yaylovga o‘tovi bilan ko‘chib yurgan kishilar uchun shahar hayoti zerikarli, diqqinafas, soxta. Shu bois hech qanday kuch ularni bu

makonlaridan chiqarolmaydi. O‘rmon xo‘jaligida bor-yo‘g‘i uchta oila: Mo‘min chol kampiri va nevarasi bilan, O‘rozqul xotini Bikey hamda Seyidaxmed xotini Guljamol va qizchasi bilan yashashadi.

XX asrning oxirgi o‘n yilliklarida kechgan tarixiy jarayon – bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o‘tish boshqa ong qirralari kabi badiiy adabiyotda ham ijtimoiy fikrning salmog‘ini oshirdi. Shulardan kelib chiqib, Chingiz Aytmatov uslubidagi ikki asosga e‘tibor qaratmoq zarur. Qissalarida tabiat va tabiatga yaqin xarakterlar kashf etilgan bo‘lsa, romanlarida jamiyat va shaxsning ijtimoiylashish jarayonlari kuchayganligi seziladi. Hozirda ana shu ikki asosning turli xil kombinatsiyalaridan rang-barang asarlar yaratilayaptiki, bu alohida tadqiqot mavzuyi. Taniqli adabiyotshunos I.G‘afurov³² Aytmatov asarlaridan qiyomat azoblarining faryodi eshitilib turishini ta’kidlaydi. Chindan ham bu asarlarda oxirzamon alomatlari o‘zining butun mahobati bilan gavdalanadi. Shu bilan birga yozuvchi inson umrinining poydorligi va bardavomligiga, insoniyat kelajagiga umid bilan qaraydi, ana shu umidvorlik eng og‘ir damlarda ham uning qahramonlari qalbiga taskin va dalda beradi.

Shuni alohida takidlash lozimki, Ch.Aytmatov o‘zbek xalqi va o‘zbek adabiyotining katta do‘stidir. Buning isboti o‘laroq, buyuk qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatov tavalludining 90 – yilligiga bag‘ishlab O‘zbekiston Respublikasida kata adabiy kechalar va adibning xotirasini abadiylashtirish maqsadida ulkan ishlar amalga oshirildi. Chingiz aytmatov tavalludining 90 – yilligini keng nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston respublikasi Prezidentinig qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, xalq ta’lim vazirligi, Tashqi ishlar vazirligi, O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi, Vazirlar Mahamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi O‘zbekiston yoshlar ittifoqi va jamoatchilik vakillarining buyuk adib va jamoat arbobi Chingiz Aytmatov tavalludining 90 yilligini mamlakatimiz miqyosida keng nishonlash to‘g‘risidagi takliflar ma’qullanishi, tashkiliy qo‘mita Chingiz Aytmatov tavalludining 90 yilini yuqori saviyada nishonlash bo‘yicha tegishli chora tadbirlar rejasi ishlab chiqilishi aytiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sizdiqboyev N. Chingiz Aytmatov badiiyatining ayrim qirralari // Til va adabiyot ta’limi, 2008- yil 12-son.
2. Solijonov Y., Abdulkarimov T. Chingiz Aytmatov - inson va tabiat kuychisi Farg‘ona, 2008.
3. Valixojayev B. O‘zbek epik poeziyasi tarixidan. - Toshkent, 1974.
4. G‘aniyev I., Ibragimov R. Chingiz Aytmatov va XXI asr. - Toshkent: Akademnashr, 2013.

³² G‘aniyev I., Ibragimov R. Chingiz Aytmatov va XXI asr. - Toshkent: Akademnashr, 2013.

“FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDAGI SHE’RIY SHAKLLAR HAQIDA

Sapayeva Gulnoz Ulug‘bekovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti
kafedrası o‘qituvchisi
+99897-452-21-12
hamdambekibrogimov@gmail.com

doi.org/10.59470/2024116

Annotatsiya. Ushbu maqolada Munis va Ogahylarning “Firdavs ul-iqbol” asaridagi she’riy shakllar, janrlar haqida Munis va Ogahiyning adabiyotshunoslik fanidagi teran ziyrakligi, kuchli bilim, aniq mushohada, har bir jarayonni belgilashda xolislik, yondosh tillarni bilish kabi mahorati ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье раскрываются поэтические формы и жанры произведения Муниса и Огахи «Фирдавс уль-Икбал».

Abstract. In this article, the poetic forms and genres of Munis and Ogahi's work "Firdavs ul-Iqbal" are revealed.

Kalit so‘zlar: Nazm, g‘azal, tuyuq, muammo, chiston, qit’a, ruboiy, qasida.

Ключевые слова: Назм, газель, туюк, проблема, чистан, кита, рубай, касыда.

Key words: Nazm, ghazal, tuyuq, problem, chistan, kita, rubai, qasida.

“Firdavs ul-iqbol” asarida shoir-muarrixlarlar o‘z iqtidorini yana bir bor lirik janrlarga murojaat qilish orqali sinab ko‘rishgan. Badiiy mukammalligi jihatidan ushbu lirik asarlar shoirlarning devonida aks etgan janrlardan hech qolishmaydi. Muarrixlar ta’rif-tavsif, jang bayoni, o‘rin-joy tavsifi keltirilgan o‘rinlarda lirikaga murojaat qilishadiki, bu birinchidan, voqea bayonining ta’sirli chiqishini ta’minlasa, ikkinchidan, o‘quvchi kitobxonni quruqdan quruq voqealar bayoni jarayonida zerikib qolishdan saqlaydi.

“Firdavs ul-iqbol” asarida muarrixlar tomonidan mahorat bilan yozilgan nazm, she’r, misra, abyot, manzuma, matla’, maqta’ kabi atamalarning uchrashi, ularning xarakter xususiyatlari haqida fikr bildirilgan.[1;20-b]

Nazm nomi ostida berilgan she’rlar, asosan, masnaviy, ba’zan g‘azal shaklida qofiyalangan.

Nazarga borgohe bo‘ldi paydo,
Emas hamsar ango charxi muallo.

Qilib devori Chin naqshin muayyan,
Kavokib suvrati saqfida ravshan.

Qanodil anda oltundin sarosar,

Bo‘lub har sham’i bir xurshidi anvar.

Charog‘onlik aningdek majlisafro‘z,
Ki erdi go‘yokim, shomi navro‘z [2; 15-b].

Ushbu parchadagi har bayt mustaqil qofiya tizimiga ega bo‘lib, masnaviy yo‘lida (a-a, b-b, d-d...) qofiyalangan.

Ey, arsh burji xonaqohing ichra minbari,
Vay lavhi hikmatining ilgida daftari.

Ham ruhi sham’i ro‘yingga parvona erur,
Ham Jabroildur, haramingg‘a kabutari.

El bo‘lsa ul dameki, shafolat mayig‘a mast,
Ul zumra ichra qil mango ham lutf sog‘ari [2; 11-b].

Ushbu she‘r ham nazm sarlavhasi ostida berilgan bo‘lib, boshqalaridan farqli ravishda g‘azal shaklida (a-a, b-a, d-a...) qofiyalangan. Ya’ni birinchi bayti matla’ bo‘lib, o‘zaro ohangdoshlik hosil qilgan, qolgan misralarning faqat juft misralarigina qofiyalangan. “Firdavs ul-iqbol” asarida jami 161 ta “nazm” sarlavhali she‘r uchraydi. Shundan 151 tasi Munis qalamiga, 10 tasi Ogahiy qalamiga mansub [1;20-23b]. Xuddi shu tarzda “she‘r” sarlavhali (69 ta, faqat Munis qalamiga mansub), “manzuma” sarlavhali (1 ta), “abyot” sarlavhali (1 ta), “bayt” sarlavhali (117 ta) she‘rlar ham uchraydi. Bu shakllarning aksariyati masnaviy tarzida qofiyalangan.

Azaldan Sharq adabiyotida shoirning poetik mahorati g‘azal janrida qanday, qay darajada ijod qilgani bilan belgilangan. G‘azal (arabcha oshiqona so‘z, ayollarga xushomad, xotin-qizlar bilan yoqimli munosabatda bo‘lish) janri ilmiy adabiyotlarda 3 baytdan 19 baytgacha bo‘ladi, deb ta’kidlangan. Mumtoz shoirlarimiz ijodini kuzatar ekanmiz, g‘azalning ko‘pincha 7 baytlik turiga duch kelamiz. Tadvin qoidalariga ko‘ra, devonda birinchi o‘rinda g‘azal janri keladi va oxirgi harfiga qarab ketma-ketlikda joylashtiriladi.

“Firdavs ul-iqbol” asarini kuzatar ekanmiz, g‘azalning 5 baytlik (1 ta), 7 baytlik (1 ta), 9 baytlik (1 ta), 10 baytlik (1 ta), jami 4 ta g‘azalga ko‘zimiz tushadi, ularning barchasi Munis qalamiga mansub. Shuni ham ta’kidlash kerakki, g‘azallar ko‘pincha toq baytli yaratilgan. Buning sababini musulmon xalqlarida toq raqamlarga alohida e’tibor qaratilganligi bilan isbotlashimiz mumkin.

Ulki matlubim erur bu kecha mehmondur mango,
Jon aro manzil tutub ul jism-u, bu jondur mango [2; 82-b].

Muhammad Amin inoqning turkman yavmutlariga qarshi kurashib, Usti qariya hokimi Nekmuhammad dodoxhning uyidagi mehmondorchilik aks etgan ushbu g‘azal ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, foilun: – V – –/ – V – –/ – V – –/ – V –) vaznida yaratilgan. Bu bahr o‘ynoqiligi bilan davralarga mos kayfiyat bera oladigan g‘azallar yaratishda qo‘l keladi.

Bayt ma’nosidan anglashiladiki, talab qilguvchim (matlubim) bu kecha jondek aziz mehmonim sanaladi, deyiladi. Bu o‘rinda jonning jismga mehmon ekanligi ta’kidlanib,

mehmon xuddi jismga jon qanchalik keraklik bo‘lsa, xonadon sohibi uchun mehmon shunchalik qadrlidir, deyiladi. Ushbu fikrlar keyingi misralarda mazmunan boyitilib, to‘ldirilib boriladi:

Javhari jonimni gar isor qilsam tong emas,
Kim Azizi Misr qalbim ichra mehmondur mango.

Mezbon javhardek (qimmatbaho toshdek) qimmatbaho jonini mehmon uchun nisor (qurbon) qilmoqchi bo‘ladi. Zero, bizning o‘zbek xalqida “Mehmon atoyi xudo”, – degan xalq maqoli bor. Albatta, bu o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolgan emas. Asrlar davomida o‘zining mehmonnavozligi bilan mashhur o‘zbek xalqi mehmon kim bo‘lishidan qat’iy nazar, ochiq chehra, yuzda tabassum bilan qarshi olgan. Baytning ikkinchi misrasida tashbeh va talmeh san’ati qo‘llanilgan bo‘lib, unda Muhammad Amin inoq “Azizi Misr”, ya’ni bir paytlar Misr hukmdori bo‘lgan Yusuf alayhissalom nomiga ishora mavjud.

Vah na xush soatki mehmonim qudumi lutfidin,
Baytul ahzon g‘ayrati firdavsi rizvondur mango.

Baytda mehmon qadamining lutfidan hazin uyim jannat bog‘idek fayz-u tarovatli bo‘lib ketdi degan mazmunga duch kelamiz. O‘zbek xonadoniga kim tashrif buyursa, shod-u xurramlik, o‘yin-kulgu, xushchaqchaq kayfiyat avjiga chiqadi. Bu bilan boshqa xalqlar bizning milliy qadriyatlarimizdan o‘rnak olsa, arziydi.

“Firdavs ul-iqbol” asarining ikkinchi faslidan olingan navbatdagi 18 misrali g‘azalda ov (shikor) jarayoni aks etgan. Eltuzar Muhammad Bahodirxonning shikorga chiqishi Munis tomonidan ajoyib tarzda bayon etilgan:

Iroda qilsa qachon shohi komkori shikor,
Qilur qudumig‘a jon javharin nisor shikor [2; 159-b].

Bu baytda shohning ov mashg‘ulotiga juda qiziqishi, tez-tez shikor (ov)ga chiqib turishiga ishora mavjud. Xorazm xonlari ov mashg‘ulotini juda yaxshi ko‘rganlar. Ov ularning ko‘ngilochar mashg‘ulotlaridan biri hisoblangan. Xorazmning go‘zal va boy tabiati ham katta ov sayllariga imkon bergan. Shu boisdan, asarda ov tasviri ham ko‘plab uchraydi. Muarrixlar ov manzarasi fonida o‘lkaning rang-barang qushlar va hayvonot dunyosini ham tasvirlashga muvaffaq bo‘ladilar.

Surub samandi sabuktoz, uchursa shahbozin,
Bo‘lur havoda malak, yerda har shikor shikor.

Ko‘ngul qushi najot istasa shikor ovlamoq,
Ki jav’ birla bo‘lur saydi har na bor shikor.

Keyingi o‘rinlarda keltirilgan g‘azallar ham har xil mavzularda [shohning Xivaga tashrifi (“Saning quduming ila”), avliyolar tavsifi (“Avliyo” radifli)] yozilgan. Bu she’rlar ham o‘zining badiiy ahamiyati bilan ahamiyatlidir.

Har bir lirik janrning o‘z qo‘llanilish mavzulari bo‘ladi. Mumtoz adabiyotimizni kuzatar ekanmiz, har bir lirik janrning o‘z mavqeini, o‘rnini kuzatishimiz mumkin. ana shu jihatlari bilan she’riy shakllar shoir maqsadiga xizmat qiladi. Deylik, shoir ma’shuqasiga o‘z ishqini bayon qilmoqchi yoxud hijron azoblaridan shikoyat qilmoqchi bo‘lsa, unda bu o‘rinda g‘azal shakli qo‘l keladi. Xuddi shu tariqa epik

bayon tasvirida masnaviy; topqirlik va zukkolikni sinash jarayonida tuyuq, muammo, chiston (lugʻz); pand-nasihat uchun qitʼa; ijtimoiy-falsafiy fikrlar bayonida ruboiy; taʼrif-tavsif holatida qasida shakllari mos keladi.

Munis va Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asaridagi lirik janrlarni kuzatar ekanmiz, ular orasida qitʼa shoirlar poetik maqsadini ravshanlashtirishda muhim janr ekanligini anglaymiz. Asarda jami 119 ta qitʼa mavjud boʻlib, shundan 113 tasi Munis, 6 tasi Ogahiy qalamiga mansubdir.

Qitʼalarning oʻrtacha hajmi toʻrt misradan oʻn ikki misragacha boradi. “Firdavs ul-iqbol”ning muqaddima qismi ham qitʼa janri bilan boshlangani ham bejiz emas:

Zihi soneʼi kim yavmi sunʼida,
Falak bir janobi nigunsor erur.
Nujum-u quyosh naqshin anda chekib,
Tun-u kun alardin padidor erur [2; 50-b].

Qitʼalarning ayrimlari maʼlum bir hodisa-voqealar munosabati bilan yaratilgan. Masalan, Habash va Elbars sultonlar voqeasini olaylik. Tarixdan maʼlumki, bu nomi tilga olingan besaodat va shoʻrpeshona qotillar oʻz otalari Sulton Muhammad Arabxonning ikki koʻziga mil tortib, Xiva taxtini egallashadi. Oradan bir yil oʻtib, otasi Sulton Muhammad Arabxonni hijriy 1031, milodiy 1622- yilda oʻldirishadi. Tarix qaytalanganidek, padarkush qotillar ham olti oyga yetmasdan Isfandiyorxon tomonidan oʻldiriladi. Munis bu haqda qitʼa janri vositasida shunday yozadi:

Bu iki bad sirsh-tu besaodat,
Chu oʻlturdilar aylab zulm atosin.
Falak ahli jahongʻa ibrat aylab,
Yetti oy yetmayin berdi jazosin [2; 50-b].

Munis bu oʻrinda falak ahliga ibrat tariqasida bir qancha padarkushlarni ayanchli qismatini aytib oʻtadi. Xususan, Shirinni yoqtirib qolib otasi Xusravni qatlga yetkazgan Sheruya, Abbosiy xalifalardan Mutavvakil ibn Muʼtasim ibn Horunni oʻldirgan nobakor Mustansir Halifa, Movarounnahr xoni Sulton Ulugʻbek mirzo ibn Shohruh Mirzoni oʻldirgan oʻgʻli Abdullatif Mirzoning fojeali taqdirini misol tariqasida keltirib, Saʼdiy Sheroziy qalamiga mansub mashhur baytni qistirib oʻtadi:

Padarkush podshohiro nashoyad,
Agar shoyad bajuz shash mah napoyad [2; 50-b].

Yaʼni padarkush podsho boʻlolmaydi, agar boʻlsa ham olti oydan oʻtmaydi. Yaratganning qudratini qarangki, Habash va Elbars sultonlarning ham umri ana shu qismat bilan nihoyasiga yetadi. Munis bu voqealarni keltirar ekan, ayrim taxt talashuvchi shahzodalarga pand berish, oʻgit uqtirishni ham maqsad qiladi.

Ruboiylar, asosan, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy mavzularda yaratilishi bilan ahamiyatlidir. Bu janrning qatʼiy poetik belgilaridan biri uning vazni va mavzusi hisoblanadi. “Firdavs ul-iqbol” asarida jami 32 ta ruboiy oʻrin olgan boʻlib, shundan 31 tasi Munis va bittasi Ogahiy ijodiga mansub hisoblanadi.

Munis biror falsafiy fikrni ifoda etishni maqsad qilganda ruboiy janriga murojaat qiladi:

Yo rab, tilima kalomi xush joriy qil,
Ma’ni gauharini kilkim isori qil,
Har so’zki sahifa uzra taqrir etsam,
Ko’rgan kishi ko’nglini giriftori qil.

Shoir aytadi: Ey Yaratgan, tilimga eng ezgu kalomni joriy qil, Ma’nolar gavharini qalamimga jo ayla. Sahifa yuzasida tahrir qilgan har bir kalomimni o’quvchi kitobxonga qalbiga oshufta qil.

Ogahiy qalamiga mansub ruboiy peyzaj – tabiat tasviriga bag’ishlangan bo’lib, unda Bodoy to’qayning o’ziga xos yovvoyi tabiati, qalin o’rmoni, sher-u qoplonlari ko’pligini aytib o’tadi:

Vus’at aro monandi oning kam erdi,
Qoplani falakka sheridin ram erdi,
Andoq qalin erdiki, ilon yo’l topmay,
Ashjori avji charxg’a mahkam erdi [2; 318-b].

Bu orqali shoir, birinchidan, atrof-muhitning ziyrak kuzatuvchisi, ikkinchidan, mohir peyzaj ustasi ekanligini ko’rsatib o’tgan.

Ushbu fasldan quyidagi xulosalarga keldik:

- “Firdavs ul-iqbol” asaridagi she’riy shakllar o’zining poetik belgilari nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi;
- Asardagi g’azalilar turli ijtimoiy masalalar – ov (shikor), pand-nasihat, bazm ta’rifiga bag’ishlangan;
- She’riy shakllarning vazni ham bayon qilinayotgan voqea xarakteridan kelib chiqib tanlangan. Bunda xush kayfiyat o’rinlarida ramal (foilotun) bahridan foydalanilsa, hijron o’rinlarida boshqa bahrlar tanlangan.

Foydalangan adabiyotlar ro’yxati:

1. Рўзимбоев С., Аҳмедов А. “Фирдавс ул–иқбол”даги адабий жанрлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009.
2. “Фирдавс ул–иқбол”(Шермухамад Мунис, Мухаммад Ризо Огахий) – Т.: “Sharq” нашриёти, 2009.

OGAHIY TARIXIY-ADABIY ASARLARIDA YULDUZLAR BILAN BOG‘LIQ TIMSOLLAR

Ismailov Is’haqjon Otabayevich
UrDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, f.f.n. +998914378284
mirkjj20062006@gmail.com

Sapayeva Gulnoz Ulug‘bekovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99897-452-21-12
hamdambekibrogimov@gmail.com

doi.org/10.59470/2024117

Annotatsiya. Maqolada Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida qo‘llanilgan yulduzlar timsoli tabiiy va ijtimoiy omillar asosida tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье анализируется символика звезд, используемая в историко-литературных произведениях Агахи, исходя из природных и социальных факторов.

Annotation. The article analyzes the symbolism of stars used in the historical and literary works of Agakhi, based on natural and social factors.

Kalit so‘zlar: tarixiy-adabiy asar, timsol, astral afsonalar, tabiiy va ijtimoiy omillar.

Ключевые слова: историко-литературное произведение, символ, астральные легенды, природные и социальные факторы.

Key words: historical and literary work, symbol, astral legends, natural and social factors.

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlaridagi fikrlar uyg‘unligi, badiiy barkamollik, timsollarning o‘quvchi zehniga kuchli ta’siri ularning o‘ziga xos ichki bir qonuniyat asosida shakllanganini ko‘rsatadi. Ana shu qonuniyatning eng birinchisi, nazarimizda, muarrix ularni o‘z mezonlariga ko‘ra tanlab ishlatganidir. Bizningcha, muarrix bu o‘rinda o‘z tarixiy-adabiy asarlarida ishlatilgan timsollarni ular o‘quvchi uchun tanish, bir qarashda anglanadigan, uning zehnida mustahkam qoladigan; kuchli axloqiy-ta’limiy, zarur o‘rinda siyosiy ta’sir kuchiga ega; turli tabaqa vakillari manfaatlariga xizmat qiluvchi, ezgulikka chorlovchi vosita bo‘lishi, gumanistik g‘oyalar ifodasi bo‘la olishi lozimligi kabi talab va mezonlar asosida ishlatgan. Sababi Ogahiy tarixiy-adabiy asarlaridagi har bir timsol pirovaridida qayd etilgan xususiyatlarga ega bo‘lib chiqadi.

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida yulduzlar, shuningdek, muayyan yulduzlarning timsol sifatida qo‘llanilishiga e’tibor qaratsak. “Keyingi o‘n yilliklarda dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida ularning tarixiy ildizlariga, an’anaviy madaniyatiga, milliy adabiyotning

kelib chiqishiga qiziqish kuchaymoqda. Bu ko‘plab xalqlar orasida etnik o‘zini o‘zi anglashning umumiy yuksalishi, ularning o‘z madaniyatlarini jahon tamadduni tizimidagi o‘rnini aniqlash, shuningdek, milliy folklor va mifologik an‘analar asosida asrlar davomida yaratilgan qimmatli narsalarni to‘plash va qayd etish, o‘z xalqining adabiy merosini saqlash va anglashga bo‘lgan intilishi bilan bog‘liq [3. – C. 3].

Mumtoz adabiyotimizda yulduzlar aksar hollarda yuksak e‘tiborga ega shaxs atrofidagi insonlar; qo‘shin kabilarning timsoli sanalgan. Bu timsollar asosini esa o‘xshatishlar tashkil qiladi. Masalan, Alisher Navoiy Muhammad alayhissalomni oyga, boshqa payg‘ambarlarni yulduzlarga qiyoslab,

Muhammadkim, rusul anjumdur, ul oy,

Qayu oy, balki mehri olamoroy, – deydi [8. – B.8.]

Mumtoz adiblarimiz tilida oy timsoli *yulduzlar* bilan birgalikda kelganda ulug‘ maqomli zot ma‘nosini kasb etadi. Jumladan, quyidagi parchaga e‘tibor qaratsak: “Hamul kecha oy *sipahsolori anjum xayli* bila falak vodiysin qat’ qilg‘andek, ul oftobi olamgir sipohi sitoranazir bila shabgir qilib, masofatpaymo bo‘ldi...” [1. 310^b]. Mazkur parchada diqqat qaratadigan bir-ikki jihat bor: birinchidan, muallif xonni *oftobi olamgir* deb ta‘riflash orqali tilga olingan oy *sipohsolori* birikmasiga nisbatan ruju‘ qilib, xon madhini yuqori nuqtaga olib chiqmoqda; ikkinchidan, qo‘shinga nisbatan *sitoranazir* [yulduzga o‘xshash] degan original so‘zni ijod qiladi. Bu esa *olamgir*, *shabgir* so‘zlari bilan birgalikda ichki ohangdoshlikni yuzaga keltirib, o‘zbek mumtoz adiblari tilida mavjud *anjumsipoh* so‘zini munosib mutarodif bilan boyitadi. Boshqa bir o‘rinda Ogahiy “Anjumdin o‘tub adadda afzun, Kunjoyishidin tang o‘ldi homun” [1. 257^a], – deydi. Bu kabi misollarning Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarining har birida bir necha bor uchratishimiz mumkin: “Bu sifatlig‘ raboti foyizu-n-nishot va bu vasflig‘ bog‘i naxoratirtibotg‘a quyosh shomi *anjum* sipohi bila falak qasrig‘a vorid bo‘lg‘andek...” [1. 287^a]; “...biyoboni bepoyon va manozili faravon qat‘idin so‘ng *sipohi anjummisol* bila qum ramolidan chiqib...” [1. 298^a]; “biyoboni bepoyon va manozili faravon qat‘idin so‘ng sipohi *anjummisol* bila qum ramolidan chiqib...” [1. 310^b].

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida yulduzlar zamondoshlar, davrdoshlar, mumtoz adiblarimiz o‘z tillari bilan aytganda, abnoyi jins timsoliga vosita bo‘ladi. Bunda ham tashxisning katta o‘mi bor. Bunday holatlar aks etgan satrlarni o‘qib, hayratdan ko‘zlari bir tusga kelgan tumonot odam yoki ko‘zlaridan shashqator yoshlar to‘kib turgan xokisor xalq tasavvurimizda jonlanadi:

Kecha andoq bo‘lub zohir charog‘on,

Ki anjum ko‘zlarini qildi hayron [1. 295^b].

Bu misralar beixtiyor Alisher Navoiyning

Sham’ emas yerdin, kavokib charxdin bayram tuni,

Kim erur yer-ko‘k tuman ming ko‘z bilan hayron sanga –
baytlarini esga soladi [5. –B.19^a].

Ogahiy esa quyidagicha yozadi:

Har kunguri charxg‘a chekib bosh,

Anjum ko‘zi ichra to‘lturub yosh [1. 333^a].

Muarrix shu bilan muayyan yulduz yoki yulduzlar turkum nomlari orqali ham o‘z poetik maqsadlariga mos timsollarni yaratadi yoki mavjud timsollarga yangicha joziba baxsh etadi. Masalan, *Yetti qaroqchi* yulduzining timsol sifatidagi anglamlari ham M.Jo‘rayev tomonidan yetarlicha o‘rganilgan [6. – B. 46-49]. A.Primov bu yulduz turkumining turli davrlarda har xil nomlanishi xususida mufassal so‘z yuritadi [7. – B. 166-170].

M.Jo‘rayev yozishicha, *Yetagan* yulduzlarini homiy kuch timsoli deb tasavvur etish an‘anasi o‘zbek xalq samoviy miflarida ham o‘z ifodasini topgan. Astral afsonalarda hikoya qilinishicha, Yetti qaroqchi g‘animlar tomonidan zaharlab o‘ldirilgan singlisining tobutini ko‘tarib borayotgan yetti aka-uka emish [8. – B. 26]. Shulardan biri *Dubbi akbar* va *Dubbi asg‘ardir*.

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida ishlatilgan *Farqadon* yulduz nomi juda yuksak maqomdagi inson timsolini aks ettiradi. Bunda muarrix *Farqadon* va *farq* so‘zlari tovushdoshligi va ma‘naviy mutanosibligidan mohirona foydalanilgan. *Farq* so‘zining lug‘aviy ma‘nolaridan *bosh*, *yuksaklikdir*: “tavoyifi mazkurag‘a beklarbegilik yarlig‘i humoyuni vusulidin *farqi* mubohoti *farqadon* avjidan o‘tdi” [2. 398^b].

Ogahiy ko‘pgina o‘rinlarida yulduzlarning an‘anaviy timsollaridan foydalanadi. Masalan, *Atorud* عطار “Navoiy asarlari lug‘ati”da *Atorid*, *Utorid* Merkuriy sayyorasi [mifda bu yulduz yozuvchilar homiysi hisoblanadi. Forschasi dabir] deb izoh berilgan [9. – B. 63].

Mavlono Jaloliddin Rumiy aytadilar:

Charxi gardonro qazo gumrah kunad,

Sad Utorudni qazo ablah kunad,

ya‘ni “Taqdir bu aylanuvchi falakni yo‘lidan adashtiradi. Qazo yuz Atorudni go‘l qiladi” [12. – B. 850].

G‘iyosiddin Rampuriy ushbu so‘z izohida “Avvalgi harf zamma, “ro” kasra bilan – *Utorid*, ikkinchi falakdagi mashhur yulduz nomi. Uni falak dabiri ham deydilar. Ilm va aql unga taalluqli bo‘lib, tole‘i sunbulada va zavoli qavsdadir” [13. – B. 86]. “Lug‘atnomai Dehxudo”da uning sinonimi sifatida Tiyr va Sunbulu-t-tayib terminlari keltirilgan [14].

Umuman, mumtoz adabiyotda har bir sayyoraning o‘z maqom va manzila[vazifa]si bor, deb tasavvur qilingan. Ogahiy “Zubdatu-t-tavorix”dagi charxga murojaat shaklida berilgan masnaviysida ulardan bir nechasini zikr qiladi:

...Oliy qilibon manga mahalni,

Ta‘zimima past qil *Zuhal*ni.

Madhim bila *Mushtariy*g‘a och til,

Minbar anga ostonim etgil.

*Mirrix*ni qil qopumda darbon,

To‘ksun xusamog‘a tig‘ ila qon.

Manzil *Quyoshing* yonimda tutsun,

Nuri bila maskanim yorutsun.

Zuhrang qilibon qoshimg‘a ohang,

Vaqtini xush aylasun chalib chang.

Yonimda *Atoruding* hamisha,

Qilsun qalamim yo‘narni pesha [2. 389^b].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. رياض الدوله O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. 5364 / II. 246^a-364^a.
2. زبدة التواريخ O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. 821 / III. 386^a-435^a.
3. Тен Алина. Поэтические образы луны и звезд в японской классической литературе VIII-X вв. Автореф. диссертация ... кандидата филологических наук: – Москва, 2009.
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987.
5. امير على شير نوائى ديوان (“Бадойиъ ул-бидоя”) Хаттот Султон Али Машҳадий. – Техрон, Китобхонаи мажлиси шўрои миллий. – №86970. – Б. 19^a.
6. Жўраев М. Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – № 2. – Б. 46-49.
7. Примов А. Етти қароқчи юлдуз туркумининг номланиши // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – №7. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти. 2002. – Б. 166-170.
8. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари тарихий асослари. Филол. фан. док. дис... автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 26.
9. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 63.
10. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари тарихий асослари. Филол. фан. док. дис... автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 26.
11. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 63.
12. جلال الدين محمد بن محمد بلخي. مثنوى معنوى. به تصحيح رينولد انيكلسون. با كشف الابيات. تهران. 1390. انتشارات هرمس. چاپ پنجم.
13. غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپورى. غياث اللغات. جلد دوم. با حواشى و اضافات. بکوشش محمد دبیر سياقى. تهران: چاپ گیلان.
14. King Dehkhoda. Kingroid.co@gmail.com

MUHAMMAD YUSUFNING “IQROR” SHE’RIDA VATAN MAVZUSI

Sapayeva Gulnoz Ulug‘bekovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99897-452-21-12
hamdambekibrogimov@gmail.com
Bobojonova Sevinchoy Ilhomboy qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
talabasi +99888-606-05-12

doi.org/10.59470/2024118

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek she’riyatining zabardast shoiri Muhammad Yusufning ona vatanimizga bag‘ishlab yozilgan “Iqror” she’ri tahlil qilinadi. Shuningdek, she’rdagi she’riy san’atlarning qo‘llanishi, badiiy talqini haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируется стихотворение «Исповедь», написанное великим поэтом узбекской поэзии Мухаммадом Юсуфом, посвященное нашей Родине. Также рассматриваются использование поэтических искусств в стихотворении и художественная интерпретация.

Abstract. This article analyzes the poem "Confession" written by the great poet of Uzbek poetry, Muhammad Yusuf, dedicated to our motherland. Also, the use of poetic arts in the poem and artistic interpretation are considered.

Kalit so‘zlar: Iqror, ota, ona, makon, o‘lka, O‘zbekiston, soya, Rim, go‘sha, yurt, farang, Parij, restoran, tandir, ko‘z uyqu, xalovat, sayohat, tuproq.

Ключевые слова: Исповедь, отец, мать, космос, страна, Узбекистан, тень, Рим, угол, страна, француз, Париж, ресторан, печь, сон, уют, путешествие, почва.

Keywords: Confession, father, mother, space, country, Uzbekistan, shadow, Rome, corner, country, Paris, restaurant, oven, sleep, comfort, travel, soil.

Ona diyor va istiqloq kuychisi – Muhammad Yusuf noyob iste’dod egasi, odamlarga mehribon, sofdil, mard va kamtarin inson edi. Muhammad Yusuf bolalikdan ziyrak, juda qiziquvchan bo‘lganligi bois ko‘p kitoblarni sevib o‘qigan va savollarga javob izlagan. Shu bilan birga, Muhammad Yusuf ochiqko‘ngil va hayolparast bola bo‘lib, she’riyat va adabiyotga mehri juda baland bo‘lgan. Bunday mehrni uning qalbida buvijonisi Tursunxon ena uyg‘otgan edi. Muhammad Yusuf garchi oddiy dehqon oilasida dunyoga kelgan bo‘lsa-da, o‘qish va ishlarida katta muvaffaqiyatlarga erishadi.

Jannatmakon vatanimizga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi ila yashagan o‘zbek xalqining fidoiy farzandi Muhammad Yusuf har bir she’rida vatanimiz nomini faxr va iftixor ila qalamga oladi. Vatan muqaddas tushuncha. Vatanni onaga, otaga, suyuqli farzandga mengzaydilar. Albatta, bu o‘rinlidir. Ota-onaga, farzand biz uchun qanchalik muhim va qadrlidir.

bo’lsa, vatan ham shunday. Zero, F.Skorina aytganidek: “Cho’lda o’rmlab yurgan jonivorlar ham tug’ilishidanoq o’z makonlarini biladilar, havoda uchuvchi qushlar ham, dengiz va daryolardagi baliqlar ham o’z oshyonlarini his qiladilar, hatto bolari va shunga o’xshashlar ham o’z uyalarini muhofaza qiladilar, shuning kabi odamlar ham qayerda tug’ilib parvarish topsalar, o’sha joyga cheksiz mehr qo’ygan bo’ladilar”. Ana shunday vataniga bo’lgan sadoqati va hurmatini she’rlarida his qildirgan olgan shoir Muhammad Yusufning har bir she’ri hayotga bo’lgan muhabbatimizni oshiradi. Birdamlikka, ezgu fikrlashga chorlaydi. Shuningdek, Muhammad Yusufning “Iqror” she’riga nazar tashlar ekanmiz, go’yo o’zimizni she’riyat olamiga g’arq bo’lgan inson kabi his qilamiz. Shoir ushbu she’rini jannatmakon o’lkamiz bo’lmish O’zbekistonimizga bag’ishlab yozadi:

*O, ota makonim,
Onajon o’lkam,
O’zbekiston, jonim to’shay soyangga.
Senday mehribon yo’q,
Seningdek ko’rkam.*

Rimni alishmasman bedapoyangga.

Ijodkor Vatanni ushbu misrada ota kabi makonga, ona kabi o’lkaga qiyoslamogda. Vatanimiz shunday keng bepayon o’lkaki, uning issiq taftida orom olishni xohlaydi kishi. Rimni bedapoyaga almashligi esa, chiroyli mubolag’a qilingan. Shoirimiz bir siqim bug’doyiga butun bir Rimni alishmasligini, shunday faxr ila bitganki, har bir yosh avlod o’zbek millatiga mansubligidan iftixor hisini tuyadi, desak mubolag’a bo’lmaydi.

*Bir go’sha suv bo’lsa, bir go’sha qirlar,
Qancha yurtni ko’rdim, qancha taqdirlar.
Qayga borsam suyak, boshni tik tut deb,
Tog’laring ortimdan ergashib yurar.*

Shunday Vatanda tug’ildikki, hech kimga g’araz ila boqmadik, boshni tik tutib o’zbek farzandi ekanligimizdan faxr hisini tuydik. Bu ham, albatta, Parvardigor bergan ne’matlardan biri. Ijodkor ushbu misralarda ko’p yurtlarda bo’lganligini, shu jumladan, o’z Vatanini qumsaganligini bildirib o’tadi. Bilamizki, tabiat mo’jizasi bo’lmish tog’ viqor ila qaddini tik tutadi, jumladan, ijodkor tog’ga ishora qilish mobaynida o’zining g’ururini, faxr hisini ifodalamoqda:

*Ko’rdim suluvlarning eng faranglarin,
Yo xudbinman men, yo bir sodda kasman men –
Parijning eng go’zal restoranlarin
Bitta tandiringga alishmasman men.*

Ushbu she’riy misralarda shoir talmeh san’atidan unumli foydalangan.

Talmeh – she’rda mashhur tarixiy voqea, afsona va dostonlar qahramonlari, taniqli tarixiy shaxslarga ishora qilish orqali tasvirlanayotgan obrazning u yoki bu jihatini ta’kidlash, bo’rttirib ko’rsatishga yo’naltirilgan she’riy san’at.[1,245-b]

Dunyoda chiroyli mamlakatlar, bir-biridan ajoyib dam olish maskanlari mavjud. Ammo Vatanimiz o’zining mehmondo’st xalq hamda muruvvatpesha millat ekanligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, Vatan so’zi muqaddas tushuncha ekanligini anglagan holda,

jannatmakon yurtimiz O‘zbekiston ekanligidan shukronalar aytamiz. Uyimizdan chiqishimiz bilan darrov qaytgimiz keladi. O‘z uyimizni qo‘msaymiz, ketish uchun oshiqamiz. Vatan ham xuddi shunday o‘ziga qayta-qayta chorlayveradi.

*Na gapga ko‘nayin,
Na til bilayin,
Ko‘zdan uyqu qochdi,
dildan halovat –
Uch kunda sog‘insam nima qilayin,
Chala qolar bo‘ldi hamma sayohat.*

O‘tkir qalam egasi Muhammad Yusuf yuqorida keltirilgan misralarda boshqa yurtida safarda ekanligini, o‘z Vatanini qo‘msayotganligini o‘g‘ir o‘tinchi ila qalamga oladi. Vatan sog‘inchi uning qalbini tilka pora qilayotganligini har bir o‘qigan kitobxon ko‘ziga yosh olib his qiladi.

*Bildimki, baridan ulug‘i o‘zing,
Bildimki, yaqini shu tuproq menga.
Bahorda Baxmalda tug‘ilgan qo‘zing,
Arab ohusidan azizroq menga.*

Ushbu misrada ijodkor iqror keltirayotganligini, shunday jannatmakon Vatanda tug‘ilganligidan faxrlanayotganligini anglaymiz. Tuproqning qanchalar qadrli ekanligini, arab ohusining yonida, bahorda tug‘ilgan qo‘zimiz qadrli ekanligini ta’riflamoqda. Shoirning “Bildimki, baridan ulug‘i o‘zing” jumlasini tanamizni junbushga keltiradi. Darhaqiqat, dunyoda qadrli hamda ulug‘ hisoblaydigan tushunchalar ko‘p. Ammo ushbu jumlada adib baridan ulug‘ sen deb Vatanimizni qalamga olganligi tahsinga loyiqdir.

*Sen bilan o‘tgan har kun bayramdir - bazm,
Sensiz bir on qolsam, vahmim keladi.
Seni bilganlarga qilaman ta’zim,
Seni bilmaslarga rahmim keladi.*

O‘lkamizning shonli tarixiga nazar tashalar ekanmiz, tinchlik uchun kurshilgan kezlarni yodga olmasdan ilojimiz yo‘q. Shunday ekan, mana shunday tinch, farovon kunlarning ortida ne-ne zahmatlar chekilgan. Tinch Vatan farzandi ekanligimizga har onimizda shukronalar keltirsak arziydi. Otashin qalb egasi Muhammad Yusuf ham “Bilganlarga” va “Bilmaganlarga” jumlasini keltirish orqali tariximizga nazar tashlamoqda. Qolaversa, yurtimiz buyuk mutaffakirlar, jumladan, daholar maskani ekanligini aytib o‘tishimiz joiz. Biz ham ajdodlarimizga munosib avlod bo‘lib yetishmog‘imiz darkor. Zeroki, yurtimiz kelajagi yosh avlod qo‘lida.

Xulosa qilib aytganda, yuragi olovdek yongan va yondira olgan, otashin qalb egasi Muhammad Yusuf o‘zining “Iqror” deb nomlangan she’ri orqali Vatanni suyishga, har bir kun uchun shukronalar keltirishga chorlaydi. Vatandan uzoqda bo‘lish naqadar mushkul ekanligini qalblarda mangu qoladigan she’rlari orqali ifodalaydi. Vatanimizning qadrli hamda suyukli ekanligiga iqror bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. F.Sapayev, G. Qurboniyozov, “Adabiyotshunoslik atamalarining izohli soʻzligi”. “Yangi asr avlodi”, 2010.
2. M.Yusuf, Saylanma. “Sharq”, 2007.

ОТРАЖЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И ПРАВА ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА В ЕГО ТВОРЧЕСТВЕ

М.Ф.Исмагилова

*Преподаватель Ургенчский государственный
педагогический институт*

Ургенч, Узбекистан

madik_smile86@mail.ru +998(90)7130713

Б.Рузметова, студентка 235 группы

doi.org/10.59470/2024119

Annotatsiya. Maqolada shoir lirikasi mavzularining rang-barangligi, uning hayoti va ijodiy taraqqiyot yo‘li, el-yurt, yaqinlari tashvishi, Bobur qalbiga bir vaqtlar yarador bo‘lganlarning mag‘firatlari, shuningdek, buyuk mutafakkirning iymon-e‘tiqodi bilan birga o‘rganiladi. eng zo‘r.

Аннотация. В статье рассматривается разнообразие тематики лирики поэта, его жизненный и творческий путь развития, сопровождаемые переживаниями за народ, за близких, прощение тех, кто когда-то ранил сердце Бабура, а также вера выдающегося мыслителя в лучшее.

Abstract. The article examines the variety of themes of the poet’s lyrics, his life and creative path of development, accompanied by worries for the people, for loved ones, forgiveness of those who once wounded Babur’s heart, as well as the outstanding thinker’s faith in the best.

Kalit so‘zlar: rostgo‘ylik, rahm-shafqat, she‘r, san‘at, shoh, sargardonlar, din.

Ключевые слова: правдивость, милосердие, поэзия, искусство, шах, странствия, религия.

Key words: truthfulness, mercy, poetry, art, Shah, wanderings, religion.

Жизнь и творчество одного из неиссякаемых звёзд истории Узбекистана – Захириддина Мухаммада Бабура - продолжает все больше привлекать поклонников мирового искусства. Эта уникальная личность одновременно покорила как сторонников литературы, так и государства. По мнению востоковеда Денисона Росса, Бабур в тюркской поэзии занял второе место после Алишера Навои [5,49]. Изучая произведения этого выдающегося мыслителя, мы признаем его в качестве благодушного и высокоразумного человека.

Самым важным качеством в Бабуре – это правдивость. Он, переживший все испытания жизни, всегда признавал свои недостатки и умел их анализировать, каждый совершенный им поступок подвергался к тщательному рассмотрению. Произведение «Бабур-наме» написано было с тем намерением, чтобы каждый учился

у него того, что помогло бы избежать ошибок: «Пусть тот, кто будет читать «Вакои», узнает правду и не повторит его ошибки»[1,113]. Эта мемуарная книга, охватывающая исторические события почти пятидесяти лет, считается выше «Комментариев» Цезаря, потому что произведение Бабура – это сочинения великой личности, обладавшей огромным сердцем[4]. Он уделил особое внимание на честное и реалистичное описание не только своего состояния, но и положения современников.

Изложение «Бабур-наме» представляет собой ясность, лаконичность и в то же время впечатляемость. Оно украшено пословицами, поговорками, разными фразеологическими единицами и собственными байтами, которые использованы невероятно остро и уместно. Например, когда Шейбанийхан, убивший шейха и его сыновей, не признает свой проступок и обвиняет в этом беков, Бабур говорит негодуя: «Есть поговорка: «Его извинение хуже, чем преступление»[3,120]. Или же «Камбар-Али, рассчитывая на помощь Тенбея, пришел из своей области, Ходженда, в Ахсы, чтобы переговорить с ним о делах войска. Как только он явился, Тенбель схватил его, заковал и пошел на его владения. Есть тюркская поговорка: «Не доверяй другу, – он набьет твою шкуру соломой»[3,116].

Тематика лирики поэта разнообразна, но в ней преобладает мотив разлуки с Родиной. Он до конца жизни воспевал безграничную любовь к родному краю и тосковал о нем в отчаянии:

*Ты на чужбине — и забыт, конечно, человек!
Жалеет только сам себя сердечно человек.
В своих скитаньях ни на час я радости не знал!
По милой родине скорбит извечно человек.[6]*

Одной из важных черт Бабура была милосердие. В течение все суровости жизни он много раз сталкивался с предательствами, особенно, со стороны родных людей, но долго не держал обиду. Когда перед ним искренно извинялись, он прощал людей, причинивших ему когда-то столько боли. В «Бабур-наме» это особенность доказана много раз «прощение Бабура». Например, Когда Носир Мирзо, противодействуя брату, увезит войско, а в конце концов разоряется и в жалком состоянии возвращается к Бабуру. А простительный брат его встречает приветливо, не упрекая за прошлые поступки. Когда Бабур уезжает в Герат, Мухаммед Хусейн мирза бунтует и старается бесцеремонно занять трон. Бабур вполне имеет право казнить его худшим образом, но он не станет убивать своего неблагодарного родственника и при этом оказывает ему милость.

Бабур знал себе цену, умел во время показывать гордость. Например, когда сыновья Хусейн Байкара – повелители Герата - относились к нему пренебрежительно, то он со строжайшим видом потребовал от них немедленного достойного почета и в итоге добился этого.

Бабур был настойчив в религии, считал все происшествия, связанные с ним, благом от Аллаха. Однажды в столкновении с предателями пехотинец, имени Дуст-и Сар-и Пули, не узнав Бабура, ударил мечом по его обнаженной руке. Бабур несколько

не пострадал, хотя был без кольчуги и шлема. Этот случия еще больше уверовал Бабура в том, что милостив всевышний:

Меч может сдвинуть мир со своего места,

Но не порежет ни жилки, пока не захочет господь [2,149].

Чтобы немедленно добраться до Кабула, ему с подчиненными пришлось пересечь перевал, засыпанный сильным снегопадом. Это настоящее испытание раскрыл натуру всех. Сам Бабур, не стоял на сторонке, делая вид повелителя, а, к удивлению всех, разгребал снег наряду с нукерами. Его совесть не позволила укрыться от снега в пещере, когда другие оставались снаружи. Он излагает: «В сердце моем пронеслась мысль: «Люди — в снегу, на метели, а я стану там отдыхать в теплом помещении; народ терпит тяготы и страдания, а я буду там спать и блаженствовать. Это дело далекое от мужества и не похожее на товарищество. Я тоже испытаю все тяготы и затруднения и вытерплю все, что терпят люди. Есть персидская поговорка: Смерть с друзьями — пиршество» [2, 146]

Изучая личность Бабура, мы находим в нем также качества понимающего и любящего отца. Известно из истории, что во многих государствах повелители-отцы и сыновья жили в несогласии и были готовы убить друг друга ради власти. А Бабур был из числа тех редких правителей, которые имели здоровые отношения с наследниками. Особенно его взаимосвязь со старшим сыном достойна глубокого восхищения. Требовательность и проницательность Бабура придавало высокое значение нравственности и способностям Хумаюна. Преданный Мирза Хумаюн искренне любил, уважал и всегда поддерживал отца. Когда Хумаюн тяжело заболел, Бабур попросил Аллаха обменять свою жизнь на жизнь сына. Хумаюн стал выздоравливать, а состояние Бабура ухудшилось и вскоре умер. Эта чудесная история о великой любви отца к сыну.

Лучшие грани личности Бабура являются примером для сегодняшнего молодого поколения. Наслаждаясь его разнообразным и нравоучительным творческим наследием, каждый читатель духовно и интеллектуально развивается.

Список использованной литературы:

1. Adabiyot darsligi, 10-sinf: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, .-Toshkent, 2017.
- 2.«Бабур-наме» 2-книга, издательство ЦК Компартии Узбекистана, — Ташкент,1982.
3. Захириддин Бабур, «Бабур-наме» Баку 2011. “Нагыл Еви”
- 4.«Личность Бабура сквозь лирику и «Бабур-наме» К. Т. Муллаходжаева, <https://fledu.uz/ru/babur-personality-through-the-lyrics/>
5. Nizomiddinov D.N «Boburiylar davri Hindiston turkiy tili va adabiyoti»
6. <https://greylib.align.ru/461/zaxiriddin-muxammad-babur-rubai-i-aforizmy.html>

TARIXIY EDIGO VA UNING DOSTONDAGI OBRAZI XUSUSIDA

Eshchanova Gavhar
Urganch davlat pedagogika instituti
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
eshchanovagavhar@gmail.com

doi.org/10.59470/2024120

Annotatsiya. Mazkur maqolada manbalardagi tarixiy Edigo haqidagi ma’lumotlar, Edigo obrazining yaratilishida ham barcha xalqlar eposida bo’ladigan jarayonlar kechganligi, uning hayotdagi qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati umumshtirilganligi, prototipga xos xususiyatlar xalq ideali asosida qayta idrok etilganligi haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье обобщены сведения об историческом Эдиге из источников, процессы, происходящие в эпосе всех народов, его образ в жизни, общественно-политическая деятельность, заново восприняты характеристики прототипа на основе идеал народа.

Abstract. In this article, the information about the historical Edigo from the sources, the processes that occur in the epics of all peoples, his image in life, socio-political activities are summarized, the characteristics of the prototype are re-perceived based on the ideal of the people.

Kalit soʻzlar: Epos, tarixiy Edigo, Toʻqtamishxon, V.V.Bartold «Edigoning otasi», Temur Qutlugʻxon, Abdurazzoq Samarqandiy, Ibn Arabshoh, epik qahramon, «Edigo» dostoni, Idiku, V.M.Jirmunskiy, Xorazm, Dashti Qipchoq, Toʻkashoh.

Ключевые слова: Эпос, исторический Эдиге, Токтамышхан, В. В. Бартольд «отец Эдиге», Темур Кутлугхан, Абдураззох Самарканди, Ибн Арабшах, эпический герой, эпос «Эдиге», Идику, В. М. Жирмунский, Хорезм, Дашти Кипчак, Токашахо.

Key words: Epos, historical Edigo, Toqtamishkhan, V.V. Bartold "Edigo's father", Temur Qutlughkhan, Abdurazzokh Samarkandi, Ibn Arabshah, epic hero, "Edigo" epic, Idiku, V.M. Zhirmunsky, Khorezm, Dashti Kipchak, Tokashaho.

Xalqning tarixiy oʻtmishida yashab, oʻz xalqi hayotida buyuk xizmatlar qilgan mashhur shaxslar millat qalbidan joy olib, uzoq yillar uning shaʼniga olqishlar aytiladi. Tarixiy shaxslar haqida yaratilgan folklor asarlari, jumladan, dostonlar ham oʻsha olqishlarning keng va badiiy tafakkur orqali qayta ishlangan shaklidir.

Darvoqe, «Har bir xalq eposi uning milliy tarixi bilan bogʻliq xotiralar asosida yuzaga kelgan. Biroq bizgacha etib kelgan epos shakli tarixiy voqealarning aniq aks sadosi emas, balki uning badiiy qayta idrok etilgan shaklidir»[1. Azbелев С.Н. С.209].

Edigo obrazi ham harbiy sarkarda sifatida tarix sahifasiga kirgan shaxs boʻlib, dostonida uning obrazi butunlay qayta ishlangan.

Tarixiy Edigo haqida manbalarda, ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Jumladan, Xiva xoni Abulg‘ozi Bahodirxon o‘zining «Shajarayi turk» asarida shunday yozadi:

«Oq manqit qabilasidin Qutluqqiyo tegan bir kishi bor erdi. Aning bir o‘g‘li, bir qizi bor erdi. Qizni Temurbek o‘g‘lon oldi. Temur Qutlug‘xon andin vujudga keldi. O‘g‘lining oti Edigay turur. Ul To‘qtamishxonga navkar bo‘ldi. ».. [2. Abulg‘oziy B.99]

Keltirilgan ushbu ma’lumotlarga qaraganda, Edigo (Edigay) XIV asr o‘rtalaridan XV asr boshlarigacha bo‘lgan davrda faoliyat ko‘rsatgan Temur va To‘xtamishxonlar bilan birgalikda o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etgan shaxslardan biri hisoblanadi.

V.V.Bartold o‘zining «Edigoning otasi» («Отец Едигея») nomli maqolasida Edigo haqida shunday yozadi: *«Temur tarixida Ediga ilk marta 1376-ilon yilida tilga olinadi.»[3.Бартольд В.В С.800].*

Amir Temur haqida asar yozgan Ibn Arabshoh Edigoni Temur saroyida o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan. Tarixchi uning portretini shunday chizadi:

«Idiku (Edigo) qorachadan kelgan bug‘doy rang kishi edi. Qomati o‘rtacha bo‘lib, tanasi yo‘g‘on edi: u shijoatli, o‘z ta’siri xatariga ishontira olardi. U ulug‘vor bo‘lib, saxiy va tabassumi yoqimli edi. Idiku o‘z fikr-mulohazasining g‘oyatda to‘g‘riligi bilan ajralib turardi. U olim-u fozillarga mehr qo‘ygan taqvador va fuqarolarni o‘ziga yaqin tutib, eng latif iboralaru nozik ishoratlarni qo‘llab, ular bilan hazil-mutoyiba qilar edi» [4. I.Arabshoh.B.163]

Ko‘rinadiki, Edigo har tomonlama to‘kis va mard inson bo‘lgan. Uning eng asosiy xususiyati xalqparvarligi va insoniyligi bo‘lib, ushbu fazilatlar Edigo haqida turli rivoyat va afsonalarning yaratilishiga sabab bo‘lgan Dostonning shakllanishiga asos bo‘lgan yirik omillardan biri o‘sha afsona va rivoyatlar, deyilsa mubolag‘a bo‘lmaydi, albatta.

O‘sha davr voqealarini qalamga olgan tarixchilarning asarlariga diqqat qilinsa, Edigoning nihoyatda ehtiyotkor, Temur va To‘xtamish kabi salaflari singari harbiy taktikani to‘la egallagan, o‘z vatani hamda xalqining farovonligi, ozodligi uchun kurashadigan kishi ekanligi ma’lum bo‘ladi.

Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Edigo Xorazmga yurish qilib, hududni 1405-yilning 23-dekabridan 1406-yilning 21-yanvari oralig‘ida to‘la egallab oladi. Xorazmga amir Ankoni hokim etib tayinlab, o‘zi Dashti Qipchoqqa jo‘nab ketadi. Ammo u Temur Qutlug‘xonning o‘g‘li Temurxon tomonidan yengilib, yana Xorazmga qaytib keladi. So‘ngra To‘xtamishxonning o‘g‘li Jaloliddin Sulton Temurxonga shikast yetkazadi. Shundan keyin u Edigoni mahv qilish choralari izlay boshlaydi. Shu tariqa jang-u jadallar davom etadi. Edigoning Xorazmdagi hukmronligi 1413-yilda o‘z nihoyasiga yetadi [5. Samarqandiy A.B. 179].

Umuman olganda, tarixiy Edigoning hayoti jang-u jadallar, urush va savashlar bilan o‘tgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, u Litva knyazi Vitovitga qarshi urush ochgan, Moskvani qamal qilgan, umrining oxirigacha To‘xtamishning o‘g‘illari bilan kurash olib borgan. Nihoyat, u To‘xtamishning o‘g‘illari tomonidan 1419-yilda o‘ldiriladi.

Ibn Arabshohning yozishiga qaraganda, Idikuning yigirmaga yaqin o‘g‘illari bor edi. Idiku Dasht jamoalari ustida yigirma yil chamasi hokimlik qildi. U hukmronlik qilgan

kunlar o’sha davr peshonasidagi (oq) qashqa, u idora qilgan (zamon) kechalari asr chekkasidagi gajaklar zulfi edi [6. I. Arabshoh B.163].

Tarixiy Edigo haqidagi ko’pchilik ma’lumotlar uning botir jangchi, mashhur lashkarboshi, talantli davlat arbobi, fuqaroparvar hukmdor, adolat va sahovat sohibi bo’lgan ajoyib inson ekanligidan dalolat beradi. Shunday ekan, bu toifa insonlar obrazi xalqning epik tafakkurida qayta jonlanishi haqiqatdan yiroq emas. Shunisi xarakterliki, Edigoning dovrug’i katta hududga yoyilgan. Shu sababli bu shaxs haqida qozoq, tatar, boshqird, o’zbek, qoraqalpoq va boshqa qator xalqlar orasida turli rivoyatlar, ertaklar va dostonlar yaratilgan. Ushbu janrlar bilan birgalikda Edigoning hayot davrlaridayoq epik qo’shiqlar ham yaratilgan bo’lishi mumkin. Ayniqsa, qozoqlarda botirlar jiri faqat poeziya orqali namoyon bo’ladi. Zero, ko’chmanchi xalqlarda botirlar haqida maqto’v qo’shiqlari kuylash an’anasi bo’lib, ular qahramonlik eposining shakllanishida uning tarkibiga muhim bir komponent sifatida kirib kelgan [7. Липец Р.С.119].

Bunday maqto’v qo’shiqlar ko’plab xalqlarning eposi shakllanishiga asos bo’lib xizmat qilgan. Aslida ko’pgina epik qahramonlar o’ziga xos prototiplarga ega bo’lib, o’zi hayot vaqtidayoq uning sha’niga qo’shiqlar to’qilgan, uning jasoratlari haqida rivoyatlar paydo bo’lgan.[8. Акимов М.С.46]. Edigo obrazining yaratilishida ham barcha xalqlar eposida bo’ladigan jarayonlar kechgan. Uning hayotdagi qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati umumlashtirilgan, prototipga xos xususiyatlar xalq ideali asosida qayta idrok etilgan. Chunki «Real hayot epik syujetga aniq taqvimga asoslangan ma’lum voqealar-kurash, qamal, harbiy yurish, hokimiyat almashish kabi hodisalarni o’zida jamlaydigan yilnoma kabi emas, balki tipik muntazam voqealar, hayotiy jihatlar, vaziyatlar, o’sha davr turmushini belgilaydigan, umumxalq ahamiyatiga ega bo’lgan hodisalarni ifodalagan holda kirib keladi. Shu bilan birga turmushdagi reallik epik jihatdan qayta idrok etilib, badiiy ishlov beriladi, qayta shakllanadi. Eposdagi qadimgi an’anaga moslab voqealar umumlashtiriladi. Ideallashtirish, bo’rttirish, shartlilik kabi epik estetika tamoyillari unda o’z aksini topadi»[9. Путилов Б.Н. С.173].

«Edigo» dostonining Xorazmda tarqalgan variantida faoliyat ko’rsatuvchi Edigo obrazini ham hayotdagi Edigo qismatiga taqqoslash, uning prototipi taqdirini badiiy obrazdan axtarish mumkin emas. Negaki, dostondagi Edigo tarixiy Edigodan mutlaqo uzoqlashib, fantastik qobiqqa o’ralgan qiyofa shakliga kirgan. Bu uning faoliyatidan tarixiylik mutlaqo o’chdi, degani emas, albatta. Uning doston voqealaridagi qaltis vaziyatlarda tutgan pozitsiyasi, dushmanga qarshi jang epizodlari, xon va uning amaldorlari bilan bo’lgan munosabatlarida qandaydir hayotiylik ko’zga tashlanadi.

Epik qahramonning tug’ilishi, o’sishi, dastlabki qahramonliklari, epik to’siqlarni yengib o’tishi to’la-to’kis epik an’analarga moslashtirilgan holda bayon etilgan. Dostonda bayon etilishiga qaraganda, Edigo befarzad bo’lgan Tulumxo’ja va Navbahorbibilar oilasining asrandi farzandidir. O’zining ota-onasi g’ayritabiiy xususiyatlarga ega bo’lgan ilohiy qudratga ega obrazlar sifatida talqin etiladi.

Dostonda Edigo tarzida nomlangan epik qahramonning asli ismi Rahimberdi bo’lib, Edigo uning laqabidir. Bu laqab Edigo, Adiga, Aytgo, Hayitgoh, Idiga, Idiku, Edege, Edigey kabi shakllarda turli tillarda turlicha talaffuz qilinadi.

V.M.Jirmunskiyning ta’kidlashicha, Edigoning ismi turli versiyalarda turlicha izohlanadi. Uning Qo’ychiboy, Qubugul degan laqablari ham bor. Keyinchalik u Idiku, Idige, Ido’ko’ kabi ism (laqab) oladi. «Bu ism (chamasi kelib chiqishi bo’yicha mongol tiliga aloqador bo’lsa kerak) izohlanishicha laqab bo’lib, etik qo’njidan topilgan yoki qo’njga yashiringan ma’nosiga ega. («Idug»- etik)» [10.Жирмунский В.М. С.380].

Folklorshunos S.Ro’zimboyevning ta’kidlashicha, qadimda hayit kunlari ma’lum bir joyda bolalar uchun oshiq o’yini tashkil etilib, bu joy Iydgoh deb atalgan. Dostonda tasvirlanishicha, Rahimberdiga bu laqab o’sha joyda tengqurlari tomonidan berilgan[11.Ошикнома, I том . В.345].

Epos qonuniyatlaridan biri shuki, epik qahramon yoshligidan boshlab, tengqurlari orasida alohida ajralib turadi, adolatsizlikka, haqoratga murosasozlik qilmaydi. Shaddod va urishqoq bo’lib kamolga yetadi. Bu holatni Go’ro’g’lining yoshligida, ayni paytda Edigoning yoshligida bo’lib o’tgan turli voqealar orqali ko’rish mumkin.

Tasvirlanishicha, Edigo asrandi farzand sifatida Tulumxo’ja oilasida tarbiyalanadi. Tulumxo’ja esa To’xtamishxon saroyida katta mansabda, ya’ni «amaldorlar jamoasining ulug’i» edi[11.Ошикнома, I том. В. 377].

Edigo xushbichim, salobatli, aqlli bola bo’lib o’sadi va uning ta’rifi To’xtamishxonga borib etadi. Natijada xon Edigoni saroyga olib keladi.

Epik asarlarning syujet yo’nalishiga xos asosiy xususiyatlardan biri epik qahramon taqdirini turli ziddiyatlarga duch keltirish, ushbu vaziyatlar tug’diradigan epik to’siqlarni yengib o’tishda uning jasurligi va matonatini namoyish etishdir.

Fikr yuritayotganimiz «Edigo» dostonida ham bosh epik qahramon hali bolalik yillaridan boshlab turli ziddiyatlar qurshovida qoladi. Edigoning saroyga keltirilishi o’sha ziddiyatlarning birinchi nuqtasi bo’lib, bu qarama-qarshiliklar tobora kurtak otib boradi. Ko’p o’tmay uni otasi, onasi bag’ridan tortib olib saroyga keltirgan qora guruhlar Edigo taqdirini yana tahlikali vaziyatlarga boshlashadi. Qalmoq podshosi To’kashohga qarshi kurashish uchun uning nomzodini To’xtamishga ma’qullashadi. Natijada Edigo jiddiy sinov va o’lim xavfi muqarrar bo’lgan xatarli safarga lashkarboshi bo’lib jo’nab ketadi. Bu motiv ham epos uchun asosiy qonuniyatlardan biridir. Chunki, «Epik qahramon biografiyasining asosiy mazmunini bahodirlik faoliyati tashkil etadi. Atayin o’sha faoliyatda eposning asosiy mohiyati, uning pafosi mujassamlashgan bo’ladi» [12. Путилов Б.Н 77.]

Edigo oldida turgan asosiy dushman To’kashoh edi. Epik qahramonning jasorat ko’rsatish uchun otlanishi epos an’analariga to’la mos keladi. Ushbu sahnada xayrlashish, oq yo’l tilash, faxriyalar berilgan.

Edigo obrazini berishda insoniy ichki kechinmalar, uning yoshlik qilib, dastlab vahimaga tushishi, homiylarga murojaat qilishi, homiylar yordamidan bahramand bo’lishi jarayonlari batafsil tasvirlanadi. Binobarin, epik qahramon barcha epik to’siqlarni yengib, dastlabki jasoratini amalga oshiradi.

Eposdagi an’anaviy qonuniyatlardan yana biri, Edigoning qalmoq shohini engandan keyin uning qiziga uylanishidir. Epik qahramonning raqibga qarshi otlanib, g’alaba qilgach, o’ziga yor topib kelishi turkiy xalqlar eposi uchun an’anaviy hodisadir»[13. Жирмунский В.М. С. 38]. Edigoning qalmaq shohiga qarshi safari juda ko’p sarguzashtlarni o’z ichiga

oladi. Bu sarguzashtlarning berilishi asarni ko‘proq arxaik epos motivlariga olib borib bog‘laydi. Jumladan, u devlar bilan jangga kirishadi. Homiylar yordamiga tayanibgina o‘z maqsadini amalga oshirishga muvaffaq bo‘ladi. Shu bilan birga u raqib lashkarlari bilan yuzma-yuz turib jang qiladi. Jang epizodlarida mifologik va hayotiy lavhalar tez-tez almashinib turadi.

Doston yakunida Edigo dushmanni yengib, To‘kashohning qizi Oysuluvni olib, o‘z eliga qaytadi. To‘y epizodi tasviri bilan asar yakunlanadi.

Edigo barcha sarguzashtlari jarayonida sobitlik va mardlik ko‘rsatib, uni mahv etmoqchi bo‘lgan dushmanlarini dog‘da qoldiradi.

Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, Edigoning faoliyati goh hayotiy voqealar, goh xayoliy carguzashtlar aralashgan holda tasvirlanadi.

Darhaqiqat «Epik tarix ma’lum ma’noda tarixiy realikka nomutanosib bo‘ladi. Go‘yoki, u tarixdagi etishmovchiliklarni to‘ldiradi, uni fojiaaviy xatolar, adolatsizliklardan xoli qiladi. Unga aql-farosat va insoniy qonun-qoidalarini olib kiradi. Bedavolikka-optimizmni, zulmga-ozodlikni, halokat va vayronagarchilikka-istiqbol va g‘alabani, huquqsizlikka-xalqning irodasi va hal qiluvchi, kuch-qudratini qarama-qarshi qo‘yadi [14. Путилов Б.Н.С.173].

Mana shu nuqtai nazaridan qaraganda, tarixiy Edigo obrazining dostonda badiiy tafakkur prizmasidan o‘tkazilib butunlay qayta ishlanganligiga ajablanmasa ham bo‘ladi.

Tahlil obyektimiz «Edigo» dostonida bosh qahramonning hayoti butunlay o‘zgacha, ya’ni an’anaviy epos qoidalariga moslashtirilgan va barcha voqealarning yakuni optimistik g‘oyalarga bo‘ysundirilgan.

Xulosa shuki, doston voqealariga ko‘ra tarixiy Edigo faoliyati deyarli to‘la qayta ishlangan. Uning To‘xtamish saroyida ish olib borishi, mohir lashkarboshi ekanligi, jangdagi jasoratlari, adolatpeshaligi-yu, xalqparvarligi kabi xislatlari doston voqealariga singdirib yuborilgan. Biroq dostonning Xorazmda tarqalgan o‘zbek versiyasida Amir Temur haqida biror ma’lumot uchramaydi.

Dostonda Edigo hayotining butunlay qayta ishlanishi Xorazmda tarqalgan arxaik eposning jiddiy ta’siridan boshqa narsa emas, nazarimizda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора, С.209.
2. Abulg‘oziy B. Shajarayi turk, T.: Cho‘lpon, 1992, 99-100 betlar.
3. Бартольд В.В. Ко‘rsatilgan asar. 800 - bet.
4. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. T.: Mehnat, 1992, 163-bet
5. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa’dayn va majmai bahrayn, T.: 1969, 179-182-betlar
6. Ibn Arabshoh, Amir Temur tarixi, 163-bet.
7. Липец Р.С. Образы батыра и его коня. Тюрко-монгольском эпосе, М.,Наука, 1984, С.119.
8. Акимов М. Художественные особенности героических и любовных дастанов Азербайджана, Баку.Знание, 1986. С.46.

9. Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. // Типология народного эпоса, М.: Наука, 1975, С.173.
10. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. С. 380
11. Ошикнома, I том, Urganch, 345-bet;377.
12. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л., Наука, 1988. С.77.
13. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, С.38
14. Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. //Типология народного эпоса, С.173

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ ЭРКИНА ВОХИДОВА

Г.Н.Халматова

*преподаватель, Ургенчский государственный
педагогический институт*

+998 91 572 44 77 holmatovaqulnora9@gmail.com

doi.org/10.59470/2024121

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erkin Vohidovning she’riy uslubining o’ziga xos xususiyatlari, shoir ijodining ilk qadamlaridanoq, o’z og’ir yukini ongli ravishda o’z zimmasiga olgan ijodkorligi va fuqarolik mas’uliyati haqida ma’lumotlar berilgan

Аннотация. В данной статье представлена информация об особенностях поэтического стиля Эркина Вахидова, его творчестве и гражданской ответственности с первых шагов творчества поэта, сознательно взяв на себя его тяжкое бремя.

Annotation. This article provides information about the features of Erkin Vakhidov’s poetic style, his creativity and civic responsibility from the first steps of the poet’s work, consciously taking on his heavy burden.

Kalit so’zlar: Erkin Vohidov, shoir, adabiyot, she’riyat, poetika, doston, g’azal.

Ключевые слова: Эркин Вахидов, поэт, литература, поэзия, поэтика, эпос, ода.

Key words: Erkin Vakhidov, poet, literature, poetry, poetics, epic, ode.

Творчество талантливого поэта современности Эркина Вахидова – один выдающихся океанов. Если принять во внимание опубликованные первые статьи о творчестве поэта, то становится ясно, что сокровища, собранные в этом океане очень сложно недооценить. С тех пор мы замечаем, что нет ни одного узбекского литературоведа, который хотя бы раз не упомянул имя Эркина Вахидова в своей научно-исследовательской работе и не открывал новую качественную характеристику творчеству поэта! Также очень богаты неизведанные пласты творчества этого художника. Наша задача состоялась в том, чтобы мы погрузиться в глубь его творческих пластов и проанализировать некоторые качества поэзии Эркина Вахидова.

Прежде всего, поэтическое мышление Эркина Вахидова очень широко и ясно. Желание глубоко взглянуть на события, происходящие в жизни, понять их суть, уметь определить, что хорошо, а что фальшиво, сопровождало поэта с первых его творческих шагов. Благодаря тому, что художественная мысль поэта находилась в постоянном движении, она стала быстро и обильно приносить свои жизненные плоды. В результате творчество Эркина Вахидова стремительно достигло своего пика и, как говорил литературовед Умарали Норматов: «Каждое слово, каждая строка, вышедшая из-под пера поэта, — это действительно поэзия, трогающая сердца».

Мы все прекрасно помним: в 1961 году вышел в свет сборник стихов Эркина Вахидова под названием «Дыхание утра», который вскоре был распродан. Особенно молодые люди, такие как мы (я тогда был студентом 1-го курса), выучили наизусть все стихи из этого буклетика и читали их как «свои» в кружках, на свадьбах, на свиданиях с девушками. Конечно, иногда мы слышали и замечания, ведь в то время не было никого, кто не читал Эркина Вахидова! Но нас эти замечания не столь были обидны, потому что поэт Эркин Вахидов ободрял нас, утешал нас тем, что мы один народ. Действительно, Э.Вахидов стал нашим с первой книги стихов, его стихи вошли в наши сердца и они безбедно живут до сих пор.

Сегодня Эркин Вахидов признан яркой звездой узбекской литературы, великим художником, создавшим великую творческую школу. Известно, что поколение Эркина Вахидова вошло в литературу в 60-е годы прошлого века, и она полностью обновила свою форму написания и содержание. Именно в эти годы сердца поэтов и писателей, взявших в руки перо, наполнились ощущением свободы. Люди этого творения, стремившиеся к свободе и мужественности, желавшие прославить достоинство нации и вселить в дух своих произведений чувство национальной гордости, и смело взялись за это. В результате уже первые стихи этого поколения звучали как бунт против лжи, фальши и высокомерия, глубоко укоренившихся в обществе того времени. Но этот бунт нельзя было объявить открыто, потому что коммунистическая идеология, не желавшая терять свою монополию, скрежетала своими ядовитыми зубами. В поэзии существуют различные способы и средства выражения мысли посредством символических образов, например «обертывания шипа цветком» и придания ему «жесткости». Художники 60-х годов эффективно использовали эти методы и инструменты и тем самым проникали в сердца людей. Сам Эркин Вахидов говорил: «Одно из каждых трех моих стихотворений, относящихся к тем годам, несет в себе чувство бунта против лжи и обмана в обществе».

Каждый художник брался за перо с благостным намерением, чтобы осужденные на рабство люди поняли суть своей несчастной жизни и взглянули на нее с критической точки зрения, открывались буквально новые страницы в истории литературы, духовности и просвещения. Они средствами художественного слова пробуждали дремлющие сердца людей, создавали бунт в их сознании. Желание жить глубоко, чувствуя, что людям нужен не только партнер, но и они сами, побуждало Эркина Вахидова всегда идти в первых рядах это поколение. С первых шагов своего творчества поэт глубоко ощущал ответственность творчества и гражданственности, жил и творил, сознательно взяв на себя свою тяжелую ношу. Произведения Эркина Вахидова больше посвящены пониманию долга человека перед жизнью, тому, как избавиться от унижительного бремени, которое возлагает на его плечи время, а не восхвалению чести нации, что он считает его более важным, так как это необходимость. Поэтому на протяжении всей своей жизни он совмещал как творческую, так и общественную деятельность, и эта взаимозависимость придавала стихам неповторимый смысл и колорит.

Эркин Вахидов всегда говорил в начале своей работы:

Народ – мой учитель, и я – искатель, и слова – моя работа.

От самих людей,

«Моя работа — давать людям», — жил и творил он.

Его признали настоящим народным поэтом, на протяжении всего своего творчества поэт воспевал ни с чем не сравнимые качества и боли своих «ласкательных, трудолюбивых, широко мыслящих, великих людей, подобных его мечтам». Именно поэтому народный дух и простота всегда являются приоритетом в творчестве нашего поэта.

Смело можно сказать, что не только каждое стихотворение Эркина Вахидова, но и каждая строка в нем – это «океан, полный тайн». Потому что «поэт – это частичка сердца своего народа» в прямом смысле этого слова. Несомненно, в таком сердце зародится бунт. Нелегко противостоять бунту, поэтому бунт – это революция пробудившейся души. Такое сердце дышит только болью народа. Вот почему «Я» поэта предстает как язык народа, раба, ребенка. К лучшему или к худшему, он — живая душа, которая вобрала в свое сердца миллионов людей и вдыхает их заботы и радости. Выражение боли этого народа – суть личности художника.

Эти стихи были написаны поэтом не просто так:

Я всегда чувствовал тебя во мне

У меня есть ваши мысли, мысли и пожелания.

Каждый вздох горит в моей груди

Ваше сердце бьется.

«Весеннее тепло и утренняя ясность» устойчивы в стихах Эркина Вахидова именно потому, что бьется сердце этого народа.

Каждое стихотворение Эркина Вахидова в полной мере отражает яркий пейзаж эпохи, бессмертный дух народа, монументальный образ нации. Поэт не настойчиво разъясняет читателю идеи, которые он выдвигает в своих стихах, и не утяжеляет строки. Насколько это возможно, он преподносит это в легкой форме посредством простых слов и поведения лирического персонажа. Послушайте следующие «Слова Гаджи Ота Маргилани»:

Семьдесят лет моей жизни прошли за границей,

Я буду твоим отцом, паломником, которого будет более сотни.

Я жил в Стамбуле, Париже,

Как я могу умереть без Родины?

Как я могу уехать, не увидев родину?

В мире нет боли лучше, чем привязанность.

Я здесь, спасибо вам большое,

Теперь, дитя мое, некому умирать!

В этом стихотворении нет излишних высоких слов, страстного чувства патриота, аллюзий и метафор, повышенных голосов. Это просто человеческий разговор. Однако разговор настолько искренен и прост, что в нем сияет все сердце отца Хаджи, которому уже более ста лет. Слова, выбранные для выражения мыслей

отца Хаджи, просты и достойны возраста героя. Ни одно слово заменить невозможно. В каждом слове ясно чувствуются перенесенные им до сих пор страдания, его тоска по родине, благодарность и удовлетворение от ощущения того, что он видит свою страну свободной. Настоящее стихотворение такое, каждое слово в нем трогает сердце, как уголь. Эта особенность творчества Эркина Вахидова сопровождает его с первых творческих шагов и до сих пор.

Можно без колебаний сказать, что идею независимости, тему борьбы за независимость в узбекскую поэзию в 60-е годы 20 века привнес Эркин Вахидов. Поколение, выросшее и выросшее в период Шуры, писало стихи, выражавшие волю народа, его уникальную историю, честь и достоинство нации, физическую и духовную силу, прославлявшие славу предков ему немного трудно было читать с увлечением, и даже когда он читал, он мог правильно воспринимать ее (т. е. слышать). Поэтому в то время ода «Узбегим», созданная Эркином Вахидовым, как молния поразила сознание людей. Он сжег некоторых людей и заставил других онеметь. Но эта молния осветила тьму в сердцах многих людей, потому что ода «Узбегим» зародилась в свое время в форме духовной потребности нации и выразила нынешнее, хотя и несколько обновленное, стремление народа.

Созданные вскоре после этого эпос «Восстание духов», такие оды, как «Инсан» и «Это руки», вывели просветленный дух нашего народа на путь надежной борьбы. С этой точки зрения не подлежит сомнению, что эти стихи и их автор Эркин Вахидов внесли большой вклад в массовое движение за независимость, начавшееся в середине 80-х годов.

Творчество Эркина Вахидова, одного из крупнейших представителей узбекской литературы XX века, имеет особое значение благодаря своей уникальности и многогранности. Принципами благородных идей, такие как национализм, гуманность, философия и история, которыми покрыто его творчество, невольно приглашают читателя к поэтическому наблюдению. Манифестация реальности жизни во всей ее сложности и полноте, с ее противоречиями, смело поднимающая острые социальные проблемы, художественно изображающая свободу духовного и телесного духа – одна из основных особенностей творчества поэта. Если поэзия поэта приобретает свое место в лирике конца XX - начала XXI века, то такие стихотворения поэта, как «Крик», «Бунт духов», «Комедия золотой стены» высокий художественный уровень и ставшие любимыми произведениями нашего народа.

Через публицистические работы Эркина Вахидова понимается, что он является специалистом во многих областях, что он глубоко изучил классическую литературу, в частности, творчество Навои, и что он является знатоком мировой литературы.

Список использованной литературы:

1. Вахидов Э. Статья «История моей жизни». Ташкентский журнал «Молодежь». Номер 10. 1992.
2. Вахидов Э. «Верность сердца» 5 том. Ташкент. Г'. Литературно-художественное издательство «Гулам». 2018.

3. Вахидов Э. «Эпосы». Ташкент. Литературно-художественное издательство «Гулам». 1976.
4. Вахидов Э. «Любовь». Ташкент. Литературно-художественное издательство «Гулам». 1976.
5. Спасибо за жертву. Ташкент. «Уроки учителя». Издательство «Шарк». 2016.

MAQSUD SHAYXZODA SHE’RIYATINING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Matquliyeva Marg‘uba Farxodovna
Urganch davlat pedagogika instituti
“O‘zbek va rus tili adabiyoti” kafedrası dotsenti,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
marguba1783@mail.ru

doi.org/10.59470/2024122

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ozarbayjon va o‘zbek xalqining vatanparvar shoiri Maqsud Shayxzoda ijodi va shaxsiyati haqida fikr yuritiladi. She’rlari badiiy jihatdan tahlil tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье автор размышляет о творчестве и личности поэта-патриота Азербайджана и узбекского народа Максуда Шайхзаде. Его стихи подвергаются художественному анализу.

Annotation. In this article, the author reflects on the creativity and personality of the poet-patriot of Azerbaijan and the Uzbek people Maksud Shaykhzade. His poems are subject to artistic analysis.

Kalit so‘zlar: Maqsud Shayzoda, “O‘zbekiston”, nasr, lirika, she’r, tashbeh, talmeh, badiiy tasvir vositalari.

Ключевые слова: Максуд Шайхзаде, «Узбекистан», проза, лирика, поэзия, аллюзия, сравнение, средства художественного образа.

Key words: Maksud Shaykhzade, “Uzbekistan”, prose, lyrics, poetry, allusion, comparison, means of artistic image.

Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi [1]. Og‘zaki va badiiy adabiyot inson ma’naviy tafakkurining ajralmas qismidir. Har bir millat va elatning adabiy merosi o‘sha xalqning urf-odatları, an’analari va milliy qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi. Chunonchi, xalq folklorida mavjud og‘zaki janrlarda ertak, afsona, rivoyatlarda, dostonlaridan o‘sha millatning qahramonlari ramziy va majoziy shaklda gavdalanadiki, asarni mutolaa qilgan har bir kitobxon beixtiyor asar qahramonini ko‘z oldida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, yozma adabiyotda ham yozuvchi va shoirlarimiz har qanday janrda ijod qilmasin, asar zaminida insonga xos ulug‘ va samimiy xarakter xususiyatlar yotadi. Asar uchun tanlangan g‘oya, mavzu xalqqa, kitobxonga tushunarli va aniq bo‘lgan materiallar asosida quriladi. Ilmiy filologik izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, asar qahramonlarining prototipi real hayotdan olinadi. Qahramon aynan bir shaxs bo‘lmasligi mumkin, biroq bir necha shaxsga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ayniqsa, ma’lum bir xalqning milliy qahramonlari badiiy asarlarda gavdalanganda teran

fikrlaydigan, xalq ozodligi, tinchligi. yo‘lida kerak bo‘lsa, jonini fido qiladigan vatanparvar inson sifatida tasvirlanadi.

Ozarbayjon va O‘zbekiston farzandi, isre‘dodli shoir, dramaturg, serqirra ijodkor, jahon adabiyoti klassik asarlarining o‘zbek tiliga mohir tarjimalari muallifi Maqsud Shayxzoda o‘zbek adabiyotida o‘chmas iz qoldirdi. U 1908-yil Ozarbayjonning Oqtosh shahrida tavallud topgan bo‘lib, ijodining eng yashnagan davrini O‘zbekistonda davom ettirgan. Chunki shoir yashagan davrlarda Ozarbayjon sobiq sovet ittifoqining mustamlakasi edi. U yerda ham O‘zbekistonda bo‘lganidek, ozar xalqining shoir va yozuvchilar yurt ozodligi, xalq savodxonligini oshirish maqsadida sa’y harakatlar olib borganlari tarixdan ma’lum. Shunday ziddiyatli davr siyosati ozar yozuvchisi Maqsud Shayxzoda ham chetalab o‘tmadi. U aksiinqilobiy g‘oyalarni ilgari surganlikda ayblanib, 1908-yilda O‘zbekistonga surgun qilinadi. Vatanidan ayrilgan shoir ijodini so‘ndirmadi, aksincha, bor vujudi bilan ijodga sho‘ng‘idi. Bor iste‘dodini ishga solib, she‘rlari va nasriy asarlarida vatan, do‘stlik-birodarlik, sevgi-muhabbat, yurt ozodligi, erkinligi uchun harakat qilgan, fidoiylik g‘oyalari aks ettirilgan she‘rlari bilan badiiy ijod olamini boyitdi. Yozuvchining:

Yopiq sandiqda ham saqlanar havo,
Ammo u yo‘qotgan havo nafasini.
Uni havo deyish, o‘zi noravo,
Bandilik bo‘g‘ibdi orzu-havasin.

misralari bilan boshlanuvchi “O‘zbekiston” she‘rida sobiq sovet davrida erkini, ozodligini yo‘qotgan mamlakatning ma‘naviy mafkurasi haqida o‘z tuyg‘ularini ifodalagan. Misradagi “Yopiq sandiq” tashbehida mustamlaka mamlakatning huddi yopiq sandiqda saqlanayotgan havoga o‘xshatadi. Buni chuqur ma‘noda anglaydigan bo‘lsak, “havo” erk, ozodlik ramzidir. Chunki uni na tutib, na ko‘rib boladi, faqat xis qilish mumkin. Mustaqillik ham har bir davlat olib borayotgan siyosatida, bajargan ishlarida ko‘zga ko‘rinadi. She‘rning to‘rtinchi misrasidagi “Bandilik bo‘g‘di orzu havasin” jumllarida esa ochiq-oydin erki o‘zida bo‘lmagan mamlakatning ahvolini tasvirlagan. Keying misralarda ham tashbeh san‘atining o‘ziga xos namunalarini ko‘rishimiz mumkin.

U o‘lgan sharobdek beparvo, bejon,
Na mastlik keltirar va na hayajon.
Holbuki bir chog‘lar erkin parvozda
Elga sherik bo‘lb o‘ynab yugurgan,
Bepoyon cho‘llarda qumlar sovurgan.

Ko‘rinadiki, ushbu misralarda ham shoir “o‘lgan sharobdek” deya o‘z xalqiga qat’iy tayziqlar tufayli dalda bo‘la olmayotgan vatanni ifodalaydi. Chunki xalq uchun, millat uchun muqaddas maskan uning vatanidir. Bunday purma‘no misralarni yozish o‘sha davr shoirlari uchun qiyin bo‘lgan davrda Maqsud Shayxzoda qo‘rqmasdan ijod qila oldi. Bu misralarda adib yurt ozodligi bilan bir qatorda vatan sog‘inchini teran ifodalagan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Yoki adibning 13 yoshligida ilk marta Oqtosh sahnasida aytgan she‘rini eslaylik:
Qizil o‘rdu nomimiz,
Yigitdir unvonimiz.

Mazlumlar ko‘p jang qilgan,
Xalol bo‘lsin qonimiz.

Bayrog‘imiz shonimiz,
Usmonli unvonimiz.
Vatan – bizning jonimiz,

Xalol bo‘lsin qonimiz. [2] Bu misralar orqali shoirning bolalik davridayoq vatan muhabbatini xis qila olganining guvohi bo‘lamiz. “Vatan bizning jonimiz” deya vatanni jon kabi azizligini ta’riflagan. Shuningdek ijodkor o‘zi haqida: “... men yoshi kattalar deb atalgan avlodga mansubman. Bu avlod yigirmanchi yillarning romantik havosida qad ko‘targan, o‘ttizinchi yillarning romantik havosida qad ko‘targan, o‘ttizinchi yillarning qurilish ma’rakasida pishiqqan, qirqinchi yillarning jang sinovida suyagi qotgan va elliginchi yillarning tinch muhitida faollik ko‘rsatgan avloddir”, - degan so‘zlari ijodkorlik shoirning qon-qoniga singib ketganidan dalolat beradi.

Maqsud Shayxzoda she’rlarini nazariy jihatdan tahlil qiladigan bo‘lsak, she’riy san’atlarning katta ko‘pchiligidan mohirona foydalana olganligini ko‘rishimiz mumkin. Biz tahlilga tortgan “O‘zbekiston” she’rida tashbeh san’atidan o‘rinli foydalangan bo‘lsa, quyidagi she’rida tazod san’atini kuzatishimiz mumkin.

She’rsiz qalblarga achinaman men,
Ularda na tonglar kunduzin boshlar.
Na oqshom yulduzlar ufqin ochar keng,
Na bahor chog‘ida sayraydi qushlar. (“She’r chin go‘zallik singlisi ekan”)

Bu misralarda “tong”, “oqshom” so‘zlari tazod san’atini vujudga keltirgan bo‘lib, “oqshom”, “ufq”, “yulduz” so‘zlari esa tanosib san’atini shakllantirgan. Shoir “She’r chin go‘zallik singlisi ekan” deb nomlanuvchi ushbu she’ri badiiy jihatdan salmoqdorlik kasb etadi. She’rdagi asosiy g‘oya she’riyatga oshno bo‘lmagan qalblarga achinish, hatto she’r o‘qilmaydigan xonadonlarda kulgi, xursandchilik ham begona bo‘lishi, she’riyat shaydolari esa hamisha qalban jo‘shqin va go‘zal insonlar ekanligini misralar zamiriga singdira olgan:

...Bechora odamlar bilmaski ular,
She’r chin go‘zallik singlisi ekan.
Har kimki u bilan sevishsa agar,
Xusniga chiroylar qo‘shilar aynan.

She’riyat diyorin shoirlarimiz.
Har uy, hark o‘ngilga baytlar bo‘lsin yor.
Elga dastyor bo‘lsa she’rlarimiz.
Demakki umrimiz o‘tmabdi bekor!...

Shuningdek, shoirning:

Oltmish yillik umrning hayajonlarin,
To‘polonlar, hujumlar, qahqahalarin,
Ko‘priklarni, bog‘larni, chorrahalarin,
G‘azablarni, mehrni, so‘z marjonlarin –

Bir lahzada tark etib ko‘chdingmi, do‘stim?

Shahringning ro‘yxatidan o‘chdingmi, do‘stim?

kabi o‘zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri G‘afur G‘ulomning vafoti munosabati bilan yozilgan ushbu “G‘ofurga xat” deb nomlanuvchi she’rida shoirning o‘z zamondosh shoirlari bilan ijodiy aloqalarining yaxshiligini va o‘z ruhiy kechinmalarini misralarda ifodalay olishlik mahoratini kuzatishimiz mumkin.

Maqsud Shayxzoda ijodi va shaxsiyati haqida ko‘pgina adabiyotshunos olimlarimiz ham o‘z fikr-mulohazalarini bildirishgan. Chunonchi munaqqid Ozod Sharafiddinov ijodkorni *“Shayxzoda shunday odamlar toifasidan ediki, u bilan bir marta hamsuhbat bo‘lgan odam uning jozibasiga maftun bo‘lib qolardi, u bilan yana ko‘rishgisi, suhbatlarini eshitgisi, loaqal asarlari orqali uning teran o‘ylariga, qaynoq hislariga sherik bo‘lgisi kelardi. Shayxzoda o‘zida ko‘p fazilatlarni mujassamlashtirgan go‘zal inson edi. Uning ma’naviy dunyosi g‘oyat boy bo‘lib, bu boylikni u saxiylik bilan odamlarga ulashishga hamisha tayyor edi.”* [3] deya e’tirof etgan bo‘lsa, Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek: *“Shayxzoda she’rlarining shakli rang-barangdir. U ruboiy (falsafiy mazmundagi to‘rtlik), ballada, poema va lirik she’rlar shaklidan foydalanadi. O‘z fikrlarini ifoda etish tarzi Mayakovskiyning tasviriy vositalariga o‘xshab ketadi. U ham Mayakovskiy singari porloq va kutilmagan obrazlar yaratgan”* [3]deb ijodiy faoliyatiga baho beradi. Yuqorida bildirilgan fikrlar shuni ko‘rsatadiki, Maqsud Shayxzoda shunchaki ijod qilmagan. U har bir yozgan asarining kitobxon ongida chuqur iz qoldirishga, asardan o‘zi uchun ibratli va ma’naviy ozuqa olib, falsafiy fikrlashga undagan.

Adibning ijodiy faoliyati nafaqat lirikada, balki nasrda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning Xorazm xalqining qahramoni Jaloliddin Manguberdiga bag‘ishlab yozgan “Jaloliddin Manguberdi” tragediyasi mo‘g‘ul bosqinchilaridan xalqni qutqarish uchun qahramonona kurash olib brogan, xorazmshohlar shahzodasi Jaloliddin Manguberdining kurashlari va fojiali o‘limi haqida yozilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, har qanday ijodkor xoh u o‘zbek, xoh u qozoq, xoh u ozarbayjon millatiga mansub bo‘lmasin, ijodiy merosida o‘sha xalqning dardi, iztiroblari va kelajak umidlari bilan yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. (Sh.Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi. 2017.08.04.)
2. N.Karimov. Maqsud Shayxzoda. –T.: “Sharq” 2009.15-bet).
- 3.<https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/maqsud-shayxzoda-haqida-fikrlarxotiralarbagishlovlar-va-shoirning-ozuqa-oqigan-she’rlar.html>

“ASIL VA KARAM” DOSTONINING O‘ZBEK ADABIYOTIGA KIRIB KELISHI TO‘G‘RISIDA

Norboyev O‘ktam Safarboyevich
Ma’mun universiteti, PhD

doi.org/10.59470/2024123

Annotatsiya. Maqolada “Asil va Karam” dostonining genezisi xususida so‘z yuritiladi. SHu jarayonda doston haqida boshqa xalqlar folklorshunosligida e’lon qilingan tadqiqotlarga munosabat bildiriladi. Uning obrazlari va motivlaridagi arxaik elementlarga e’tibor qaratiladi. Asardagi zardushtiylik bilan bog‘liq elementlar yoritib beriladi.

Аннотация. В статье говорится о зарождении эпоса «Асил и Карам». В этом процессе происходит реакция на опубликованные в фольклорных исследованиях других народов исследования об эпосе. Уделяется внимание архаическим элементам в его образах и мотивах. Выделены в произведении элементы, связанные с зороастризмом.

Annotation. This article is about the origin of the written and verbal versions of “Asil and Karam” epic poem which is widely spread among Turkish peoples. The article also expresses attitude to the research about the epic poem announced in other people’s folk-lore studying, pays attention to its images and archaic elements of motives. Elements related to Zardushtizm are well illuminated in the article as well.

Kalit so‘zlar: Epos, “Asil va Karam”, Xorazm, genezis, olov, zardushtiylik, Unsuriy.

Ключевые слова: Эпос, «Асил и Карам», Хорезм, генезис, огонь, зороастризм, Унсурь.

Key words: Epic poem, “Asil and Karam”, Khorezm, origin , fire, zardushtizm, Unsuriy.

Turkiy xalqlar folklorida mashhur shakllanishi jihatidan eng qadimiy dostonlardan biri “Asil va Karam”dir. Bu doston o‘zbek xalqi orasida asosan qo‘lyozma nusxalar shaklida tarqalgan bo‘lib, qissaxonlar va xalfalar repertuaridan keng o‘rin egallagan. Uning 1900 yilda ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxasi asosida tayyorlangan matni 2006 yilda “Oshiqnoma” majmuasida bosilgan. (1) Asarning o‘zbekcha og‘zaki varianti ham bo‘lib, u asosan xalfalar repertuarida ommalashgan. Bu variantni 1930 yilda folklorshunos Xodi Zarif Xonim xalfadan yozib olgan. Xonim xalfa haqida Hodi Zarif quyidagicha ma’lumot beradi: “Men bu vaqtga qadar xalq ijodchilarining zo‘r vakillarini ko‘rganman, asarlarini qayd etganman, dostonchilar maftuni bo‘lib kolganman. Ammo ayol xalq shoirlari bilan shaxsan uchrashmagan edim. Xivada shunga muyassar bo‘ldim. Bekjon Rahmonov xivalik Xonimjon ayani Dasht-hovliga yetaklab keldi. Mendan anchagina katta yoshli bu ayol ta’zim bilan, ulug‘ kamtarlik, hurmat va ikrom bilan ko‘rishganda, men o‘zimni

musofirlikda onam o‘z bag‘riga olayotgandek his etdim. Biz suhbatlashib, tezda onaboladek bo‘lib qoldik. Men toshkentlik, bu aya xivalik. Biz bir oilaning farzandi – opa-ukaday suhbat qilishdik.

Meni Xorazmdagi traditsion epos ham qiziqtirar edi. Shu tufayli men Xonimjon ayani traditsion dostonlarga yo‘llay boshladim. U buni o‘rgangan, qaysi yig‘inda bo‘lsa, kuylashga hozir ijodkor ekan. Repertuarini eshitib chiqqanday keyin “Asilxon” (“Asil-Karam”) dostonini yozib olishni tanladim. Bu –Ozarbayjon xalqi va Xorazm o‘zbeklari ijodiyoti munosabatlarini o‘rganishda muhim bir fakt bo‘ladi, degan niyat bilan amalga oshirildi. (2) Bu doston hajman ancha kichik bo‘lib, 432 misra she‘riy parchani o‘z tarkibiga qamrab olgan. Doston matni hozirda O‘zR FA TAI folklor bo‘limida №42 – raqam ostida saqlanmoqda.

Qardosh xalqlar folklorshunosligida mazkur doston ancha ilgaridan beri chop etib kelingan. Xususan, doston Ozarbayjonda 1892-1979 yillar orasida olti marta, Turkmanistonda 1943-1965 yillar davomida ikki marta chop etilgan.

Doston haqida tadqiqotlar ham anchani tashkil etadi. Bu asar haqida turk olimlarining ko‘plab tadqiqotlari mavjud. Bu xususida alohida to‘xtalishga to‘g‘ri keladi. Dostonning O‘rta Osiyodagi versiyalari haqidagi dastlabki ma’lumotlar A.N. Samoylovichning ishlarida qayd qilingan. (3) Doston syujetining shakllanish masalasida turli fikrlar mavjud. Ozarbayjon olimlari H.Orasli va M.Taxmasiblarning fikricha, asar syujeti XVII asrda yashagan Dada Karam ismli baxshi-ashug faoliyatiga aloqadordir. (4) Turkman olimi B.Qarrievning ta’kidlashicha, doston XIV-XV asrlarda Eron, Ozarbayjon, Armaniston, Qorabog‘, Diyorbakir, Kurdiston, Iroq kabi viloyatlarda tarqalgan oq qo‘yli va qora qo‘yli turkman qabilalarining turmushiga aloqador asarlardandir. (5)

Ushbu doston haqida nomzodlik dissertatsiyasini yozgan A.Durdieva ham mazkur fikrga qo‘shiladi. “Asil va Karam” dostoni haqida yozilgan yuqoridagi barcha tadqiqotlarda uning genezisi masalasida chuqur ma’lumotlar juda kam.

O‘zbek folklorshunosligida “Asil va Karam” dostoni bo‘yicha ayrim tadqiqotlar mavjud. Biroq, ushbu tadqiqotlarda ham doston syujetining shakllanish ildizlari to‘layoritilmagan. Masalan, S.R.Ro‘zimboevning “Xorazm dostonlari” monografiyasida “Asil va Karam” dostonining tipologik xususiyatlari, badiiyati, xalfa variantlari haqida batafsil ma’lumotlar berilgan. Ammo doston genezisi xususida muayyan bir fikrga kelinmagan. Shuningdek, G.Eshchanovanning maqolasida dostonning kompozitsiyasi, motivlari, qo‘lyozma nusxalari haqida yaxshigina xulosalar berilgan. Biroq bu maqolada ham tadqiqotchi asar genezisi masalasiga to‘xtalib o‘tmagan. (6) Shu sababli biz ushbu tadqiqotimizda dostonning ilk manbalari, genetik asoslariga e’tibor topishni lozim topdik.

“Asil va Karam” dostonidagi olov bilan aloqador lavhaga e’tibor qaratilsa, asar syujetining juda qadimiy ekanligi diqqatni tortadi.

Bu borada E.E. Bertelsning fikrlari juda asoslidir.

E.E. Bertels “Eron adabiyoti va madaniyati tarixi” kitobida ko‘plab forsigo‘y adiblar qatorida XI asrning I yarmida yashab ijod qilgan shoir Unsuriy haqida alohida to‘xtalib o‘tadi. Olimning ta’kidlashicha, Unsuriy ko‘plab lirik asarlar bilan bir qatorda uchta doston ham yaratgan. Bular–“Vomiq va Uzro”, “Xing but-u Surx but” (Oq sanam va Qizil sanam”

(but), “Shodbahru Aynul Hayot” dostonlaridir. Shu narsa xarakterliki, Unsuriy Abu Rayhon Beruniy bilan birga ishlab ijod qilgan. Uning uchta dostonini Beruniy arab tiliga tarjima qilgan. Bu asarlarni yozishda Unsuriyning o‘zi ham arab manbalaridan foydalangan. Ushbu doston orasida “Vomiq va Uzro” alohida ko‘zga tashlanib turadi. Bu doston syujeti keyingi asrlarda yashab ijod qilgan qator shoirlarni o‘ziga jalb qilib kelgan. Shu narsani ta’kidlash joizki, “Vomiq va Uzro” asarining muqaddimasi va xotimasidagi ikki lavha barcha shoirlarda deyarlik bir xilda berilgan.

Asar muqaddimasida befarzandlik motivi berilgan bo‘lib, unda bitta olmani er-xotin bo‘lib yeyishlari asnosida farzandga ega bo‘lishadi. Bu motivning ildizlari qadimgi zardushtiylik diniga aloqador miflardagi motivlarga uyqash keladi va ibtidoiy jamiyatdagi partogenezis hodisasi bilan uzviy bog‘lanib ketadi.

E.E. Bertelsning ko‘rsatishicha, “Vomiq va Uzro”dagi ushbu lavha Ozarbayjonda keng tarqalgan “Asli-Karam” dostonining syujetida yaqqol ko‘rinadi.

“Asli-Karam”da hikoya qilinishiga ko‘ra, Eron shohining saroyida bitta arman ruhoniysi yashar edi. Shoh ham ruhoniyy ham befarzand edilar. Ularning ayollari g‘oyibdan paydo bo‘lgan bitta olmani teng bo‘lib eyishadi. Shundan keyin shohning xotini o‘g‘il, ruhoniyni xotini qiz farzand tug‘adi. Shohning o‘g‘li ruhoniyni qizi bilan o‘zaro sevishadi. Shoh qizni o‘g‘liga so‘raganida arman o‘z qizini musulmonga bermasligini bildiradi va saroydan bildirmasdan qochib ketadi. Karam Aslini izlab butun Sharq mamlakatlarini darbadar kezadi. Nihoyat sevgilisini topadi. Biroq jismida yongan ishq o‘ti og‘zidan alanga bo‘lib otilib chiqadi va Karam yona boshlaydi, o‘t Aslini ham o‘z girdobiga olib sevishganlar yonib kulga aylanishadi. Ular kul bo‘lib, abadiy birga qolishadi. Asardagi bu motiv sevgi, ishq olovi sifatida ro‘yobga chiqsada, aslida u olovning poklovchi vosita ekanligini ta’kidlovchi g‘oyadir.

Quyoshga, olovga sig‘inish bilan aloqador ushbu motivlar islom dini g‘oyalariga mos kelmaganligi uchun Unsuriyning uchala asari ham yo‘q qilingan. Ularning ayrim parchalari va asosiy g‘oyasi boshqa mualliflarning asarlari orqali bizgacha etib kelgan. Bu ko‘hna g‘oyalar yozma adabiyotga eng qadigi asotirlar orqali kirib kelgan.

Yuqorida ta’kidlaganimiz kabi “Asil va Karam”ning Xorazmda tarqalgan qo‘lyozma nusxalari va og‘zaki variantlari ham mavjud.

Dostonning bizning qo‘limizdagi qo‘lyozma nusxalari va og‘zaki varianti E.E. Bertels kitobida berilgan mazmundan jiddiy farqlarga ega. Yillar o‘tib zardushtiylik davrida keng ommalashgan syujet muayyan transformatsiyaga uchragan, islom dini aqidalarini o‘z mazmuniga to‘la singdira olgan. Undagi muqaddimada partogenezis hodisasi to‘la barham topgan. (7) Ammo befarzandlik motivi saqlangan. Befarzand podsho Alining qabrida tunab, undan farzand tilaydi va orzusiga erishadi. Uning o‘g‘il farzandi dunyoga keladi. Ulg‘ayib, shikorga chiqqach, nogahonda armanilar qarorgohiga kelib, notanish qizga duch keladi va ular o‘zaro sevishib qolishadi. Biroq, Asilxonning otasi Karamga dini boshqaligi uchun qizini berishdan bosh tortib, ko‘chib ketadi. Shundan keyin Karamning darbadar hayoti boshlanadi. Oxir-oqibat armani yashaydigan el podshosining tazyiqi bilan armani o‘z qizini Karamga berishga rozi bo‘ladi. Biroq Asilxonni biror qo‘l tegsa yonib ketadigan tarzda tilsimlaydi. Natijada u Karam bilan uchrashib, o‘zaro qo‘l berishganda olov chiqib Karam

yonib kul bo‘ladi. Asilxon esa Karamning kuli ustida gumbaz bino qilib, mujovirlik qiladi. 50-60 yillardan so‘ng Asilxon ham boqiy dunyoga qadam qo‘yadi. O‘sha paytda Karam va Asilxonlarning ruhi kaptar shakliga kirib, bir-biri bilan birlashib qanot qoqib uchib ketishadi.

Dostonning finalidagi olov bilan aloqador motiv saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uning poklovchi xususiyati, ishq olovi ekanligi transformatsiyalashib, tilsimlash tamoyiliga aylangan.

Muqaddima va xotima Islom dini aqidalari asosida qayta ishlanib, eng qadimgi otashparastlik bilan aloqador g‘oya o‘z kuchini yo‘qotgan.

O‘z navbatida shu narsani ta’kidlash kerakki, epos genezisini aniqlash, uni muayyan bir davrga bog‘liqligini belgilash nihoyatda qiyin. Shu sababli, bu muammoni echish uchun dastlab har bir dostonning boshqa qardosh xalqlar orasida tarqalgan versiyalar bilan tarixiy-qiyosiy asosda chuqur o‘rganish zarur. Qolaversa, biror millatga tegishli muayyan bir dostonning ilk manbalarini aniqlash uchun uning tarkibidagi motivlar, obrazlar, turli urf-odatlariga aloqador lavhalarga jiddiy e’tibor qaratish zarur bo‘ladi. Bu esa tadqiqotchidan yuksak bilim va iqtidorni talab qiladi. Darvoqe, asar genezisi masalasidagi xulosalar ham ko‘proq farazlardan iborat bo‘ladi.

“Asil va Karam” dostonining o‘ziga xos xususiyati shu erdaki, unda boshqa ishqiy-romanik dostonlardagi kabi oshiq –ma’shuqalarning murod va maqsadlariga etishishi emas, balki ikki sevishgan yoshning fojiali hayoti tasvirlab beriladi. Feodal jamiyatning noinsoniy qonun-qoidalari, yovuz kuchlari ikki oshiqning boshiga bitmas-tuganmas balolar yog‘diradi. Doston diniy cheklashlar, sevgi-muhabbatning poymol qilinishi, insoniy his-tuyg‘ular bilan hisoblashmaslik kabi illatlarga qarshi o‘tkir aybnomadek jaranglaydi.

“Asil va Karam” dostoni o‘zining hayotiyliigi, do‘stlik, birodarlik g‘oyalarini targ‘ib qilishi, sevgi muhabbatning ijtimoiy hayot bilan bog‘liq tomonlarini ochib berishi, vafodorlik, fidoyilik, maqsad yo‘lidagi kurashchanlik, taqdir taqozosiga bo‘ysunmaslik kabi qator ijobiy xislatlarni ulug‘lashi bilan tarbiyaviy ahamiyatga ega, chunki undagi asosiy hayotiy voqealar, gumanistik tendensiyalar, dunyoviy sevgi madhiyalarining jo‘shqin ohanglari bugungi kitobxon uchun ham yot emas. Bu narsa dostonning katta tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Binobarin, har qanday folklor asari davr o‘tishi bilan jamiyatda qaror topgan mafkura asosida o‘zgarishlarga uchraydi. Shu bilan birga eng qadimiy ildizlarga ega bo‘lgan arxaik motivlarni, urf-odatlarini, har bir tilning substrat qatlamiga aloqador bo‘lgan ayrim so‘zlarni, toponim va antroponimlarni ham o‘zida ilg‘ab oladigan darajada saqlab qoladi. Mana shu omillarning barchasini sinchkovlik bilan tekshirish muayyan bir dostonning genetik asoslarini aniqlashda o‘ziga xos tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Oshiqnoma”, 2-kitob, Urganch, “Xorazm”, 2006, 254-297-betlar.
2. Mirzayev T. Hodi Zarif saboqlari. –T.: “Shams Asa”. 2013. – B. 262-263.
3. Samoylovich A.N. Ocherki po istorii turkmenskoy literatury. Turkmeniya. T.I.,-L.: 1929. –S.130.

4. Durдыеva A. Turkmenskiy narodnyy destan “Asly i Kerem». Avtoref. Kfnd. Diss. Ashxabad, 1970. –S.5.
5. Ro‘zimboyev S. Xorazm dostonlari. –T.: “Fan”, 1985. –B. 80-92.
6. Eshchonova G. “Asil va Karam” dostonining kompozitsiyasi. // Xorazm folklori, VI tom. Urganch, “Universitet”. 2004. –B. 36-39.
7. Kalandarov A.R. General Peculiarities of Comparativeness in Uzbek Language // Восточно-европейский научный журнал.– 2017. – №. 8-2 – С. 30-3

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA AMIR TEMUR SIYMOSI

Norboyev O‘ktam Safarboyevich
Ma’mun Universiteti, PhD

doi.org/10.59470/2024124

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amir Temur faoliyatining xalq og‘zaki ijodida e’tirof etilishi haqida ma’lumotlar beriladi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о признании творчества Амира Темура в фольклористике.

Annotation. This article provides information about the recognition of Amir Temur's work in folklore.

Kalit so‘zlar. Amir Temur, Ibn Arabshoh, Mirzo Rumuz, Abdurahmon Sirot, Mahmud Taymur, E. Markov, Professor L.Keren, Sharafiddin Ali Yazdiy, Rui Gonsales de Klavixo.

Ключевые слова: Амир Темура, Ибн Арабшах, Мирза Румуз, Абдурахман Сирот, Махмуд Таймур, Э. Марков, профессор Л. Керен, Шарафуддин Али Язди, Руи Гонсалес де Клавихо.

Key words: Amir Temur, Ibn Arabshah, Mirza Rumuz, Abdurahman Sirot, Mahmoud Taimur, E. Markov, Professor L. Keren, Sharafuddin Ali Yazdi, Rui Gonzalez de Clavijo.

Amir Temur kabi ulug‘ zotning shaxsi bilan bog‘liq afsona, rivoyat, hikoyatlar ko‘plab to‘qilishi mutlaqo tabiiydir.

Shu mavzudagi barcha ma’lumotlarni to‘plash juda maqbul ish bo‘lar edi. Bunday to‘plam Amir Temur tarjimai holidagi qanday fazilatlar va voqealar xalq xotirasida uzoq vaqtgacha mustahkam o‘rnashib qolganini tasavvur etish imkonini beradi.

Bu o‘rinda ayrim misollar bilangina cheklanamiz. Amir Temur mo‘g‘ul xalqlari eposida tez-tez uchraydigan personaj desa bo‘ladi. Qozoqlar, qoraqalpoqlar, ko‘chmanchi o‘zbeklar, nog‘oylar, turkmanlar, Qrim dashti va Janubiy Sibirda yashovchi turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan «Idiga go‘g‘risida ertak» ni misol qilib ko‘rsatsa bo‘ladi. Bu she’riy asar Amir Temur bilan To‘xtamishning o‘zaro kurashi bilan bog‘liq haqiqiy voqealar yaqqol aks etgan va bu epos o‘sha arboblarning «hayotlik davridayoq» to‘qila boshlagan.

Mirzo Rumuzning «Temur haqida kitob» (yoki «Baxtiyor Amir Temur Guragoniy tarixi») 1712 yilda yozib tamomlangan. Avvalgi mualliflarning birqancha tarixiy asarlari asosida tuzilgan mazkur yig‘ma asar ko‘pgina afsonaviy va rivoyat tusidagi, xalq og‘zaki ijodi tarzidagi ma’lumotlarni qamrashi bilan diqqatga sazovordir [1.97].

Abdurahmon Sirotning XVIII asr boshlarida dunyoga kelgan, Amir Temurning tug‘ilishidan vafotigacha bo‘lgan tarixini o‘zichiga olgan «Behisob xazina» asariga alohida

e’tibor bermoq kerak. Unda tarixiy manbalar bilan xalq og’zaki ijodidagi afsonaviy ma’lumotlarning chambarchas bog’lanib ketishi ko’zga yaqqol tashlanadi. Amir Temurning ismoiliy shoir va targ’ibotchi Nosiri Xusrav (1078 yilda vafot etgan) bilan munosabatlari va kurashi, Dashti Qipchoqqa va Rusiyaga yurishi, shundan keyin Rusiyadan Shohruh hukmronligi davrigacha kelib turgan o’lponlar va hokazolar haqidagi hikoyalar rivoyat ekanligi ochiq ravshan ko’rsatilgan[2.56].

Sharqshunos V.A. Jukovskiy shu asardan Amir Temur haqidagi afsonalarning birini tarjima qilgan.

XIX asr ro’yxatlarida nomi noaniq muallifning eski o’zbek tilidagi asari— «Amir Temur haqidagi hikoyadan parcha» ham mavjud bo’lib, unga Amir Temur haqidagi xalq rivoyatlari va hikoyatlari asos qilib olingan.

Arablarning «Sirot Abi Zayd» xalq eposida Amir Temur arab qabilalaridan biri olib borgan afsonaviy janglardagi personajlar orasida tilga olinadi.

Ba’zan Amir Temur shartli personaj va allegoriya tarzida namoyon bo’ladi. Masalan, zamonaviy arab mumtoz adabiyotining namoyandasi Mahmud Taymur o’zining xayoliy satirasida (1946) Amir Temurni (Antoniya va Kleopatra singari) zamonamizda misrlik patsifistlar g’oyasining asossizligi xususidagi bahslarda qatnashuvchi narigi dunyoda misifatida shartli tasvirlaydi.

Xalqimiz avvalgi zamonlardagi barcha azim qurilishlarni Amir Temur nomi bilan bog’lashi esa xalqning Amir Temur haqidagi xotirasi boqiy ekanligini bildiradi.

Jurnalist E. Markovning Markaziy Osiyo bo’ylab safari shohidligi ham diqqatga sazovor. U Markaziy Osiyodagi turli davrlarga mansub qaysi me’moriy yodgorlikni (machit, mozar, karvonsaroy, madrasa, sardoba va shu kabilarni) ko’zdan kechirmasin, mahalliy aholi ularni albatta Amir Temurning binokorlik faoliyati bilan bog’laydi. Shu sababli u o’z esdaliklarida Amir Temurni «Markaziy Osiyo xalqlari nazaridagi suyuqli qahramon va eng buyuk podshoh» deb tilga oladi. Alaut darasida («Temurdarvozasi» da) qoyaga yozilgan mashhur yozuvlarda Markov «Mana shu tog’larni Temur o’z qo’llari bilan nari surgan» degan afsonani o’qidi, eng katta sardobalardan birini ko’zdan kechirish vaqtida Markovning hamrohi unga: «Sardoba—Quduq Suv! Temur qurgan..., tuyalarni, otlarni sug’organ, odamlarni, butun dunyoni sug’organ», deb aytgan[3.35].

Shu o’rinda Amir Temurning Samarqanddagi kutubxonasi taqdiri bilan bog’liq masala shupaytgacha vaqti-vaqti bilan ko’tarilib kelayottanini eslatib o’tmoqchimiz. Bu kutubxona Amir Temur amri bilan, shu jumladan Armaniston, Suriya va boshqa mamlakatlardan keltirilgan «yunoncha, rimcha, arabcha va armancha» nodir va qimmatbaho qo’lyozmalardan bunyodga keltirilgan edi. Bu hakdagi ma’lumotlar o’sha zamon rivoyatlaridan shu paytgacha etib kelgan. Harholda, hozirgacha bu kutubxonaning izi topilgani yo’q.

G.Vamberi, A.L.Kun va boshqa sharqshunoslarning bu boradagi barcha urinishlari zoe ketdi.

«XXI asr» gazetasida «Amir Temur tug’ilganida... o’zga sayyoraliklar kelganmi?» nomli qiziqarli maqola e’lon qilindi. Muallif – Farrux Jabborov tarixiy manbalar yordamida ulug’ bobomizning tug’ilishi bilan bog’liq afsona va rivoyatlarning nechog’li haqiqatga mos

ekanini aniqlashga urinadi. O‘ylaymizki, muallifning kichik tadqiqoti Sizni ham befarq qoldirmaydi.

Buyuk insonlar tug‘ilgan payti g‘ayrioddiy voqealar sodir bo‘lgani haqida ma’lumotlar ko‘p. Biriga ishonib, biriga ishonging kelmaydi. Tarixiy faktmi yoki keyinchalik to‘qib-bichilganmi aniqlash mushkul.

Har sakkiz yuz yilda Sohirqiron dunyoga kelishi to‘g‘risidagi ishonch azaldan keng tarqalgan. Amir Temur uchinchi va hozircha oxirgi Sohirqiron deb bilinadi. Bu ulug‘ bobomizning tug‘ilishi bilan bog‘liq afsona va rivoyatlarni ko‘p eshitganmiz, ko‘p o‘qiganmiz. Jahon tojdorining kichik zamondoshi Ibn Arabshoh yozib qoldirgan ma’lumotlar ham qiziqarli.

Ibn Arabshoh (1389–1450) o‘n ikki yasharlighida Amir Temur farmoniga binoan Damashqdan qarindoshlari, ilmu hunar ahli bilan birga Samarqandga olib kelingan. Jahon poytaxtida yetti yil yashab, tahsil ko‘rgan. Uning «Ajoyib-ul maqdur fi tarixi Taymur» («Amir Temur tarixida taqdir ajoyibotlari») asari o‘sha davrdagi saroy tarixchilari kitoblaridan ajralib turadi. Olimlar Ibn Arabshohni matnda badiiy bezakka berilib ketish, shaxsiy adovatini aralashtirib yuborish— xolislikka qat’iy rioya qilmaslikda ham ayblaydi[4.6].

«Ajoyib-ul maqdur»da g‘aroyib hodisadan so‘z ochiladi: «Hikoya qiladilarki, (Temur) tug‘ilgan kechasi havoda qandaydir uchib yurgan temir qalpoqchaga o‘xshash bir narsa paydo bo‘lgan. Keyin u keng bo‘shliqqa tarqalib, yer yuziga yoyilib ketgan emish. Undagi cho‘g‘ va uchqunga o‘xshash narsalar har tomonga sachragan va o‘yilib, hatto o‘troq va badaviy joylarni ham to‘ldirib yuborgan emish (Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Toshkent: «Mehnat», 1992-yil. 68-bet).

«...kechasi havoda qandaydir uchib yurgan temir qalpoqchaga o‘xshash bir narsa» daf‘atan uchar likopchalar haqidagi gaplarni yodga soladi. Yerdan tashqarida ham hayot borligiga, gohi-gohida o‘zga sayyoraliklar mehmonimiz bo‘lib turishiga ishonish va ishonmaslik qadimdan uch-quyruqsiz bahs-munozaralarga sabab bo‘lib kelgan. Qadimgi Misr manbalarida «quyoshdan ham porloq olov halqalar» kuzatilgani, keyin samoga ko‘tarilib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lgani yozib qoldirilgan. Tarixdan bunaqa misollar bisyor [5. m.xabar.uz/uz/].

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Муқимов З. Амир Темур тузуклари ҳуқуқининг тарихий манбаи сифатида. /Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси. Халқаро конференция тезислари. – Самарқанд. 1996, 22-23 май, 2-қисм.Б-89-97.
2. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан. 1969. Б-56.
3. Якубов М.К. Амир Темур образининг бадий адабиётда акс эттирилиш масалалари. Илм сарчашмалари.– Урганч: УрДУ, 2015. -№10. – Б. 58-62.
4. <http://m.xabar.uz/uz/madaniyat/amir-temur-tugilganida-ozga-sayyoraliklar-kelganmi>. Murojaat qilingan sana: 15/02/2023.

5. Yakubov M.K. Substantiation report on the scientific research “The personality of Amir Timur in English-speaking literature”. Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 9th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2020. Pp. 247-251. URL: <http://sci-conf.com.ua>

6. Якубов М.К. “Инглиззабон адабиётда Амир Темур сиймоси” илмий тадқиқотнинг долзарблиги хақида. Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси. 2019-3/2. – Б.84-86.

“АСИЛ ВА КАРАМ” ДОСТОНИНИНГ ТУРК ВА ОЗАРБАЙЖОН
ВЕРСИЯЛАРИНИНГ ЎЗБЕК ВЕРСИЯСИ БИЛАН ГЕНЕТИК ВА
ТИПОЛОГИК АЛОҚАЛАРИ

Норбоев Ўктам Сафарбоевич (PhD)
Маъмун университети

doi.org/10.59470/2024125

Аннотация. Ушбу мақолада “Асил ва Карам” достонининг озарбайжон, туркман ва турк версияларининг ўзбек версияси билан ўзаро алоқалари, типологик мотивлари хусусида сўз юритилади.

Аннотация. В данной статье говорится не только о взаимодействии азербайджанской, туркменской и турецкой версий эпоса «Асил и Карам» с узбекской версией, а также типологических мотивах.

Annotation. This article talks about the interaction between the Azerbaijani, Turkmen, and Turkish versions of the epic "Asil and Karam" and the Uzbek version, as well as typological motifs.

Калит сўзлар: Хоразм, достон, эпос, “Асил ва Карам”, типология, турк, озарбайжон, ўзбек.

Ключевые слова: Хорезм, эпос, «Асил и Карам», типология, турецкий, азербайджанский, узбекский.

Keywords: Khorezm, epic, "Asil and Karam", typology, Turkish, Azerbaijani, Uzbek.

Ҳар бир халққа тегишли эпос аввало миллий ўзига хослиги, муайян социал шароитда яратилганлиги, уни ижод қилган халқнинг турмуш тарзи ва урф – одатларини ёрқин акс эттириши, маҳаллий аҳолининг ижтимоий орзу умидларини қуйлаши, воқеаларни миллий эпик анъаналар орқали тасвирлаши билан кўзга ташланади.

Эпос миллий муҳитда яратилиб, оммалашар экан, албатта ижрочиларнинг устозлик-шогирдлик анъаналари, қўшни халқлар билан бир ҳудудда яшаб, маданий алоқаларга киришиши асносида бир халқдан иккинчи бир халққа ўтиб, оммалашishi мумкин. Эпик асарларнинг типологик ва ўзаро таъсир натижасида ўзлаштирилиши хусусида фанда турлича қарашлар юзага келган.

“Ижтимоий ривожланишнинг ўхшашлиги асосида типологик параллелларнинг юзага келиши фольклор соҳасидаги халқаро алоқалар таъсири масаласини инкор қилмайди. Аксинча, айнан ижтимоий вазиятнинг бир-бирига яқинлиги бундай ўзаро таъсирларга шарт-шароит ҳозирлаб генетик фактор учун қўшимча имконият яратади.

Чунки реал тарихий шароитда бошқалардан мутлоқ ажралган ҳолда, алоҳида бир маданий ривожланишнинг бўлиши мумкин эмас...

Компаративистларнинг хатоси шуки, улар истаган бир типологик мосликни ўзаро таъсир натижаси деб ҳисоблашади. (1)

Бу борада рус фольклоршуноси В.И.Чичеровнинг фикрлари янада характерлидир: “Рус фольклори шундай бир халқлар фольклори билан умумий қирраларга эгаки, ушбу тоифа халқлар билан руслар ҳеч қачон на сиёсий, на иқтисодий, на маданий-тарихий, на қариндошлик алоқаларига эга эмас. Масалан, Шимолий ва Жанубий Америка, Африка халқлари ижодида шундай сюжетлар ва қўшиқлар борки, улар рус ва Европа, Осиё халқлари фольклоридаги айрим сюжет ва қўшиқларга тўла мос келади. Бу ҳолат оддий мос келиш, типологик параллеллардир”. (2)

И.В.Пухов туркий халқлар эпосидаги типологик ўхшашликларнинг сабабини икки омил билан боғлайди:

1. Халқнинг ҳудудий яқин яшаши ва уларнинг маданий ҳаётининг умумийлиги ҳамда генетик бирлиги.

2. Ижтимоий ҳаёт тарзининг ўхшашлиги.

Ушбу омилларнинг биринчиси генетик умумийликка, иккинчиси типологик ўхшашликка олиб келган. (3)

Шу билан бирга биз сўз юритмоқчи бўлган туркий халқларнинг ҳам ҳаёт тарзининг табиий ва социал ўхшашлиги, диний-мифологик тасаввурларининг ягоналиги ва яқинлиги жуда кенг географик ҳудудларни қамраб олиши, маданий-тарихий умумийликнинг пайдо бўлишига олиб келди”. (4)

Туркий халқлар ўртасидаги сиёсий-иқтисодий, тарихий-маданий алоқалар уларнинг ёзма ва оғзаки адабиётига ҳам ўзининг жиддий таъсирини ўтказди.

“Асил ва Карам” достонининг ҳудудий географик тарқалишининг асосий сабаблари ҳам ўша омилларга боғланади.

Умуман типология, хусусан туркий халқлар эпосидаги ўзаро таъсир масалалари бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. (5)

Ушбу мақолада “Асил ва Карам” достонининг озарбайжон, туркман ва турк версияларининг ўзбек версияси билан ўзаро алоқалари, типологик мотивлари хусусида сўз юритамиз.

Достонлардаги шеърӣ матнлар ҳар бир халқ ижодида ўзгача жило, ўзгача оҳанг касб этган. Туркман ва ўзбек версияларидаги шеърлар бир-бирига жуда яқин келади. Озарбайжон версиясидаги шеърӣ матнлар эса ушбу версиялардаги матнлардан анча узоқлашган. Лекин шуниси борки, бу достондаги шеър матнлари ўзбекча ва туркманча версияларда “Тўрўғли” туркуми достонларидаги даражада бир-бирига яқинлик касб этмайди. Уларда анчагина бир-биридан узоқлашиш ва ўзгача мустақиллик хусусиятлари кўзга ташланади. Бу хусусият достоннинг “Тўрўғли” туркуми достонларига қараганда қадимийлигидан бўлса керак деган хулосага олиб келади.

Турк версиясидаги шеърий парчалар билан ўзбекча матндаги шеърлар бир-биридан анча узоқлашган. Баъзи тўртликларнинг уч мисраси ўзгарган ҳолда тўртинчи мисра икки матнда ҳам айнан ўзгаришсиз берилади. Масалан, ўзбекча матнда “Ман дўнарман, кўнглим дўнмас” мисраси такрорланадиган шеър учрашини айтиб ўтдик. Ундан яна мисол келтирамиз:

Эшитинг Карамнинг додин,
Асилхон паризод ёдин,
Кўлдан бермай ўз сайёдин,
Ман дўнарман, кўнглим дўнмас. (Ошиқнома, II китоб, 264-бет.)
Бу тўртлик турк версиясида қуйидагича берилган:
Keklik gibi sekişliden,
Gögsi elvân nakişlidan,
Bir harâmi bakişlidan,
Ben dönerim gönül dönmez (Duymaz, 2001.288.)
Озарбайжон версиясидаги тўртлик бу парчага жуда яқин келади:
Кәклик кими сәкишлидән,
Көксу әлван нахышлыдан,
Бир һарамы бахышлыдан,
Мән дөнәрәм, көнул дөнмәз.
(Азәрбајжан мәһаббәт дастанлары, 151-бет.)

Учта версиядаги парчаларга разм солинса, турк ва озарбайжон версияларига дахлдор парчалар ўзаро жуда яқин, ўзбек версияси эса улардан жиддий узоқлашиб, фақат охирги мисра ўзгаришсиз ҳолда сақланиб қолган. Шу билан бирга ушбу парчаларнинг генетик жиҳатдан бир нуқтага бирлашишига шубҳа билдириш қийин. Турк ва Озарбайжон версияларидаги мисраларга мос келувчи қуйидаги сатрлар ҳам киши эътиборини ўзига жалб қилади:

Қиё-қиё боқишлининг,
Жоним ўта ёқишлининг,
Оч қарчиғай боқишлининг,
Дод алиннан, дўст алиннан. (Ошиқнома, I китоб, 27-бет.)

“Саёт ва Ҳамро” достонидан олинган ушбу тўртлик турк ва озарбайжон версияларидаги шеърга жуда ҳамоҳанг келадик, бу ҳодиса ҳам тасодифий эмас. Ушбу ўхшашликлар қадимий адабий алоқаларнинг акс садосидир.

Туркман версиясидаги тўртлик қаторлари эса ўзбек версиясига айнан мос келади. Ушбу хусусиятнинг асосий сабаби ҳудудий яқинлик, минтақавий бирлик билан изоҳланади.

Турк версиясидаги шеърий парчаларнинг аксарияти ўзбек ва туркман версияларидаги шеърий мисраларга ҳамоҳанг келади.

Саримдур санго садаға,
Ёрим қирмизи кийибдур. (Ошиқнома II китоб, 284-бет.)

Турк версиясида:

Yaraşır kendi dalına,

Al kirmizi giyinmiştir.

Достон элдан-элга кўчиб, ижрочидан ижрочи репертуарига ўтиб, ёзувга кўчирилгандан сўнг котибдан котибга ўтиб, каттагина ўзгаришларга учраган. Қуйидаги парчада ҳам ўша ҳодисани кузатиш мумкин:

Вафоли ёримсан, дўнай бўйинга,

Эгри юрма Асил ёрим, дуз юри. (Ошиқнома II китоб, 273-бет.)

Турк версиясида:

Güzeller içinde bir Asli Han'sin,

Kaşın, gözün, kirpiklerin süz yürü.

Айрим шеърӣй парчаларда турк, озарбайжон ва ўзбек версияларидаги шеърӣй бандлар бир-бирига жуда ҳамоҳанг келади.

Оқди кўзим ёши сел каби бўлди,

Селдин ўтиб ман қайсисина борайин. (Ошиқнома II китоб, 277-бет.)

Озарбайжон версиясида:

Кеча-кундуз чағырарам јарадан,

Мән бу јолун һанкысына келдејим?

(Азәрбајҹан мәһаббат дастанлары, 140-бет.)

Турк версиясида:

Çağırırım gece güdüz yaradan,

Ben bu yolun hangisine gideyim? (Öztürk, 2006:83).

Версияларнинг матнларини солиштирганда яна бир нарса эътиборни ўзига жалб қилади.

Ёзувга олинган қисса-достонларда ўзига хос стереотип бошланма мавжуд. Ўша анъанавий муқаддима турк достонларида ҳам ўзгаришсиз ҳолда учрайди: “Raviyan-I ahbâr ve nâkilân-i âsâr ve muhaddisân-I ruzi-gâr şöyle rivayet ederler ki, zaman-I evâilde, Isfahan şehrinde bir Şah`la onun haznedari bir keşiş vardı”.

Ушбу анъанавий муқаддималар туркий халқлар орасида тарқалган қўлёзма достонларидаги услубнинг бир хиллигини қўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қаландаров А.Р. Инглиз ва ўзбек тилларида компаративлик категорияси ифодаланишининг синтактик-семантик хусусиятлари // PhD дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б. 7.
2. Чичеров В.И. Русское народное творчество. изд.МГУ, 1959. –С.19.
3. Қаландаров А.Р. Comparativeness as a Separate Category (in the Examples of English and Uzbek Languages) // Минтақада замонвий фан, таълим ва тарбиянинг долзарб муаммолари. Урганч, 2017. – Б. 83.
4. Стеблева И.В. Культурные контакты тюркских народов в древности и раннем средневековье. // «Советская тюркология». Баку. 1987. №3. –С.83
- Пропп В.Я. Русский героический эпос. М.: Наука, 1958.

JADIDCHILIK NAMOYONDASI FITRAT VA ESKI TURK ADABIYOTI

Ro‘zmatova Dilfuza Yuldashevna
Urganch davlat pedagogika instituti
Filologiya va tarix fakulteti “O‘zbek
va rus tili adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024126

Annotasiya. Mazkur maqolada Prezidentimizning “Turkiy adabiyot durdonalari” to‘plamini o‘zbek tilida nashr qilinishi va ushbu ma’naviy xazina barcha avlodlarimizni o‘zaro mustahkam zamin yaratishiga ko‘mak bo‘ladi degan. Jadidchilik namoyondasi Fitrat turkiy tilni o‘zlashtirish haqida qilgan faoliyati haqida bayon etilgan.

Аннотация. В данной статье говорится, что издание Президентского сборника «Шедевры турецкой литературы» на узбекском языке и этого духовного сокровища поможет создать прочный фундамент для всех наших поколений. Описана работа представителя джадидизма Фитрата по освоению турецкого языка.

Abstract. In this article, the publication of the President's collection of “Masterpieces of Turkish Literature” in Uzbek and this spiritual treasure will help all our generations to build a solid foundation. It is described about the activity of Fitrat, a manifestation of Jadidism, about learning the Turkish language.

Kalit so‘zlar: “Sarf”, “Nahv”, “Oila”, “Sayxa”(Chorlov), diplomatiya, ensiklopediya publisist ,faylasuf, dramaturg, nosir quvronlar.

Ключевые слова: «Сарф», «Нахв», «Семья», «Сайха» (Чорлов), дипломатия, энциклопедия, публицист, философ, драматург, Насир Кувронс.

Key words: “Sarf”, “Nahv”, ”Family”, “Saikha»” (Chorlov), diplomacy, encyclopedia, publicist, philosopher, playwright, Nasir Kuvrons.

oriy yilning 11-noyabrida Samarqand shahrida Turkiy davlatlar tashkiloti Davlat rahbarlari kengashi yig‘ilishida Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning mazkur muhtasham to‘plam haqida ham to‘xtalib ,jumladan, shunday dedilar:Biz yaqinda Tashkilotimizga a’zo va kuzatuvchi mamlakatlar adabiyotining sara namunalariidan iborat 100 jildli “Turkiy adabiyot durdonalari” to‘plamini o‘zbek tilids nashr qildik. Ushbu bebaho ma’naviy xazinani barcha a’zo va kuzatuvchi davlatlar tillarida ham chop etsak, qardosh ellarimizni avvalambor, yosh avlodlarimizni o‘zaro yaqinlashtirish uchun mustahkam zamin yaratgan bo‘lar edikk. Turkiy adabiyot durdonalari to‘plamiga umumturkiy adabiyotning qadimgi davrlaridan to XXI asrning shu kunlariga qadar yaratilgan sara namunalari O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon shuningdek kuzatuvchi mamlakatlar- Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi .usadabiy xazina turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor

ro‘yobga chiqarilgan yirik adabiy loyiha sifatida ayniqsa qadrlidir. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi hamda Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan qisqa muddatda katta mehnat talab qilgan ya’ni «Turk adabiyot durdonalari» to‘plami jami 1010 nafar muallifni kamrab olgan ijodiy ish amalga oshirildi. Qardosh davlatlarga materiallar to‘plash maqsadida bir necha bor ijodiy safarlarga uyushtirildi. 50 nafarga yaqin adabiyotshunos va matnshunos olimlar, adib, muharrir rassomlar majmuani nashrga tayyorlash va chop etish ishlariga keng jalb etildi. Shu o‘rinda aytish kerakki, Prezidentimiz ma’naviyat va ma’rifat kengashi yig‘ilishida O‘zbekiston mafkuraviy sohada raqobatga tayyormi, degan savolni berdi. Uning aytishicha, mamlakat madaniy diplomatiyani kuchaytiradi. Shuningdek, O‘zbek xalqi jadidlar ko‘rsatgan yo‘ldan og‘ishmay borish kerakligi ta’kidlandi. Shavkat Mirziyoyev ziyolilarni tinchlik va bagrikenglik muhitini mustahkamlashds va yanada faol bo‘lishga, ma’naviy fazilatlar bilan boshlashlariga o‘rnak bo‘lishga chaqirdi. Vatan ravnaqini va millat taraqqiyotining asosiy omilni xalqni savodli va ma’rifatli qilishda jonkuyorlardan biri Abdurauf Fitratdir. Abdurauf Fitrat 1886- yilda Buxoroda ziyoli oilasida tug‘ilgan . U Buxoro, Istanbul madrasalari va dorilfununlarida tahsil oldi. Arab, fors, turk tillarini mukammal bilganligi tufayli Sharqning buyuk allomalari ijodini o‘zlashtirdi. Fitrat 1909-1911-yillarda Istanbulda ta’lim olgan. Turkiyada tashkil topgan “Buxoro ta’limi maorifi” uyushmasida faoliya ko‘rsatdi. Uning ijodiy faoliyati kuchli harakatga ega bo‘lib, u Turkiston hurligi g‘oyasidir. Uning badiiy asarlari, ilmiy nazariy asarlari bu ommabop maslakdan sira ham chetlashgan emas.

Adib ko‘liga qalam olganidan boshlab to umrining oxirigacha bu maslahatgoh kuchlanib goh pasayib goh o‘zgacha shakllarda namoyon bo‘la bordi. Uning “Tilimiz”(1919) yil nomli maqolasi shunday yolqinli so‘zlar bilan boshlangan edi: “Dunyodagi eng boy ,eng baxtsiz bir til qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha...” Bunday ohang 20 -yillar o‘rtalariga qadar davom etgan so‘z erkinligini bog‘ish uchun qo‘li bo‘shamagan vaqtlar edi. Fitrat qaytadan kurashning yashirin va samarali usuli ilm-marifat yo‘lida faoliyat boshladi. “Sarf” (1924), “Nahv”(1925) kabi tilshunoslikka oid asarlar «eng boy ,eng baxtsiz» turkiy tilning yashirin imkoniyatini kashf etish uchun yozildi. Tilimizning butun qoidalarini aniqlab, atamalarini maydonga ko‘ymoq uchun yana bir oz tirishmoqimiz, bir-birimizga ko‘maklashishimiz lozim «deb yozgan edi u “Nahv” (3- bet) so‘z boshida. Uning ilk to‘plami 1911- yilda “Sayxa” (Chorlov) nomi bilan chop etildi. ”Sayyohi Hindu”, “Munozara” kabi asarlari ham shu yillarda Turkiyada nashr etildi. Undan tashqari Turkistonda ruslar Sharqda inglizlar Sharq siyosati nomli asarlari va maqolalari mavjud edi. Petrograd shahrida Sharq fakultetida ma’ruzalar o‘qigan va o‘zbeklardan birinchi bo‘lib, professor unvonini olgan. Britaniya ensiklopediyasida o‘zbek faylasuv olimi sifatida qayd etilgan. Fitrat 1917 -yil fevral inqilobidan keyin» Hurriyat» gazetasini tashkil etdi ,unda xalqni istiqloq uchun kurashishga da’vat etuvchi she’r va maqolalarini e’lon qildi. Uning “Hurriyat” gazetasida bosilgan “Yurt qayg‘usi” nomli she’r va samarali Turkistonning hurligi va kurashishga bel bog‘lagan lirik qahramonning jushqin da’vati baralla eshitiladi.

Orqadoshlar, to‘planaylik jahlning uyin yiqqani.

El ko‘zin olgan qorongu pardalarni yirtqali,

Biz erurmiz ma’rifat aristonlari, ilm erlari ,

To‘planaylik turk eligi to‘g‘ri yo‘llar ochkali...
Ellarni mahvdan kutgargan ilm erur ,
Bizlarni ham bu kundan o‘zi qutqarur.
Biz erurmiz elning insonlik qonin qaynatguchi.
Turk arslonlarin o‘rinsiz uyqudan uyg‘otuvchi.
Ma‘rifat bayrog‘i ostida yig‘ildik darchamiz,
Kim,bizi otganlarga haq yullarin ko‘rsatuchi
Haydang ,o‘rtoq ,qutqaraylik jahldan kuvronlari,
Yoritaylik ma‘rifat nuri-la Turkistonlari.
Ilm o‘chog‘ida yetishgan er yigitlar ,to‘planing,
O‘chdiraylik jahl o‘rgusin, ochaylik onglari!

Abdurauf Adurahim o‘g‘li Fitrat o‘zbek madaniyati tarixiga shoir va nosir, dramaturg va publisist tilshunos va adabiyotshunos, tarixchi va faylasuf, san‘atshunos va jamoat arbobu sifatida kirdi. Fitratning 1990-1913 yillarda Turkiya dorulfinida, o‘qiyotganida jadidchilik g‘oyalari bilan tanishib, shu g‘oyalar bilan sug‘orilgan asarlar yozdi.U Turkiyadagi tahsili davrida o‘ziga Fitrat (zukko, dono, bilimdon) deb taxallus oldi. Adurauf Fitratning “Oila” haqidagi kitobining asosiy qismi ayolga uni qanday hurmat qilish va unga qanday munosabatda bo‘lishga bag‘ishlangan. O‘sha kitobda “Qiz bolalar o‘qishi kerakmi?” degan band ham bor. Muallifga ko‘ra,insonning intellektual holatini, oladigan ta’limi ko‘p jihatdan ayollarga, onalarga bog‘liq. Yozishicha, erkak tirikchilik uchun yegulik ichkilik topish bilan band, ayol esa erkakdan ko‘ra ma’lumotliroq bo‘lishishi shart chunki u, asosan bolalar bilan shug‘ullanadi. Darhaqiqat shunday .

Fitrat ozodlikka, mustaqillikka qon to‘kilishlarga olib keluvchi urushlarsiz, xalq savodini chiqarish va ma‘rifatini ko‘tarish orqali karamlikning millat taqdiridagi oqibatlarni anglatish uchun kurashdi. Milliy ongni rivojlantirish, milliy birlikni ta’minlashning asosiy omillar ekanligini va u taraqqiyot omili ekanligini tushuntirishga harakat qildi. Fitrat o‘z g‘oyalarini ilgari surish va tashviqotdan tashqari o‘z hisoblaridan maktab ochish,gazeta va kitoblar nashr qilish ishlarini olib borishda jonkuydirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurauf Fitrat.Chin sevgi. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti ,1996, 34-bet.
2. Arat R.R. Eski T,rk Ankara: TTK basımevi, 1991.
3. Bombaci A. Histoire de la littÈrature turque. P., 1968
4. Стебова И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. 2007

SAID AHMADNING “QORAKO‘Z MANJUN” HIKOYASIDAGI TIMSOLLAR TALQINI

Matquliyeva Marg‘uba Farxodovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-50-20
matquliyeva83@gmail.com
Bobojonova Sevinchoy Ilhomboy qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
talabasi +99888-606-05-12

doi.org/10.59470/2024127

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek yozuvchisi Said Ahmadning “Qorako‘z majnun” hikoyasidagi obrazlar tahlili orqali insoniy fazilatlar hamda o‘z dinidan, ona tilidan voz kechgan ma’naviy manqurtga aylangan o‘g‘il va vafodorligi, sadoqati bilan tahsinga sazovor bo‘lgan it haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье на основе анализа персонажей повести «Каракуз Меджнун» узбекского писателя Саида Ахмада рассматривается сын, отрекшийся от своей религии и родного языка и ставший духовным манкуртом и о собаке которого хвалили за верность и преданность.

Abstract. In this article, through the analysis of characters in the story "Korakoz Majnun" by the uzbek writer Said Ahmad, the son who renounced his religion and mother tongue and became a spiritual manghurt, who was praised for his loyalty and devotion the dog is thought of.

Kalit so‘zlar: Iymon, sabr, sadoqat, sog‘inch, manqurtlik, urf-odat, mehr.

Ключевые слова: Вера, терпение, верность, тоска, гордость, традиция, добро.

Keywords: Faith, patience, loyalty, longing, pride, tradition, goodness.

O‘zbek adabiyotining qalami o‘tkir ijodkorlaridan biri bo‘lgan Said Ahmad, asl ismi Saidahmad Husanxo‘jayev – mashhur o‘zbek adibi. Said Ahmad hikoyanavis sifatida tanilgan. Uning bir qancha asarlari kitobxonlar qalbidan joy olgan, shuningdek, o‘nlab hikoyalarida sadoqat, mehr, insoniylik, ishonch, e’tiqod singari ma’naviy qadriyatlar ta’sirchan aks ettirilgan. Adib hikoyalarida inson ruhiyati tovlanishlarini ko‘rsatishga katta e’tibor berganligi uchun ham yozganlari zavq bilan o‘qiladi va u prozaning shoiri hisoblanadi. Yozuvchi hajviy hikoyalar yaratish bo‘yicha Abdulla Qahhor an’alarini davom ettirgan ijodkordir. Uning ko‘plab hajviyalarida inson tabiatidagi qusurlar badiiy talqin etiladi. Said Ahmad hajviy so‘z jilolarini nozik payqaydi va undan mohirona foydalanadi.

Qalami o‘tkir ijodkor Said Ahmadning ma’naviy boyliklari hisoblanmish asarlari har biri kitobxonni o‘yga toldiradi va sevib mutolaa qilishga chorlaydi. Shu jumladan adibning, “Qorako‘z majnun” hikoyasi ham ijodkordan katta iste’dod talab qilgan, desak adashmagan bo‘lamiz. Shuningdek, inson – eng oliy mavjudot. Inson – tabiat gultoji. U o‘zida shunday xazinalarni jo aylaganki, bundan hatto o‘zi ham bexabardir. Ammo inson o‘z iymonini yo‘qotar ekan, eng tuban jonzotga aylanib qolishi ham mumkin. Bil’aks, ba’zan hayvonlarda shunday ezgu fazilatlarni ko‘rib qolamizki, ularni insonlarning barchasida ham ko‘rish imkonsizdir.

Adib ushbu asarda Saodat buvi timsolida o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan fazilatlar haqida fikr yuritadi. Shu bilan birga, buvining bola sog‘inchida iztirob chekkanligi, yo‘llariga intizor bo‘lganligi har bir kitobxonda achinish hisini uyg‘otadi. Ushbu hikoyada nafaqat Saodat buvining holati, balki jamiyatda sodir bo‘layotgan mudhish voqealar ham qalamga olingan. Hikoyaning yana bir muhim jihati shundan iboratki, ijodkor hayvon timsolida sadoqat hamda vafodorlik kabi qimmatli fazilatlarni ko‘rsatib bera olganligi ham alohida tahsinga loyiqdir.

Hikoyani o‘qish jarayonida adib ikkita mavzuni olib chiqqanligini bilishimiz mumkin. O‘z etiqodini, ona tilini unutgan, onasini sog‘inch azobida kuydirgan manqurt farzand qismatiga guvoh bo‘lsak, yana bittasida esa sadoqat hamda vafo kabi fazilatlari bilan asarning bosh qahramoniga aylangan Qorako‘z majnun laqabli kuchukchaga e’tiborimizni qaratamiz.

Epigraf asar yoki hikoyani asosiy ma’nosini ochib beruvchi vosita hisoblanadi. Said Ahmad o‘z hikoyasida shunday epigraf keltiradi: “Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvondan biri bu – “As’hobi kahf”ning vafodor itidir”. (Al-jome al-Kabir.) [Said Ahmad. 2001. – S.90.]

Yozuvchi o‘z asaridagi bor ma’noni ana shu epigraf orqali yoritib bera olgan. Aytish joizki, epigraflar hamma asarlarda ham uchramaydi. Bu asarni o‘qimasdan turib oldindan ma’nosini anglashga qaratilgan! Epigrafdan foydalanish ham yozuvchidan katta mahorat, iste’dod talab qiladi.

Shuningdek, hikoyaning prolog qismida ijodkor Qur’oni karimdan ushbu muqqaddas surani epigraf sifatida keltiradi: “Sizlardan qaysi biringiz o‘z dinidan qaytsa va shu kofirligicha o‘lsa, bas, ana o‘shalarning (qilgan savobli) amallari xabata (bekor) bo‘lur, ular do‘zax ahlidurlar va u yerda mangu qolurlar”. (Baqara surasi, 217-oyat.) [Said Ahmad. 2001. – S.90.]

Ushbu oyat Saodat buvining harbiy xizmatga ketgan Bo‘rixon ismli bolasiga nisbat qo‘llanganligiga, asarni o‘qish jarayonida guvoh bo‘lamiz. Bo‘rixon bir qizni yaxshi ko‘rib qoladi, buning oqibatida esa boshqa dinga o‘tishga majbur bo‘ladi. O‘z dinini, milliy qadriyatlarini unitgan Bo‘rixonning manqurtdan hech farqi qolmaydi. Oradan bir necha yillar o‘tgandan so‘ng Bo‘rixon qaytib keladi. Onasi uni ko‘rgach, yoniga chopib borib bag‘riga bosadi. Ammo o‘zga yurt fuqarosiga aylangan o‘g‘lining qismatiga dosh berolmaydi. Farzandinig bu holatidan iztirobga tushgan Saodat buvining sochlarini oq oralaydi, yoshligini eslab dard chekadi.

“U uyga kirib tugun ko’tarib chiqdi. Undan Bo’rixonning go’dakligida, bolaligida kiygan kiyimlarini olib qaradi. Ilgari kampir ba’zi-ba’zida bu kiyimlarni hidlab yig’lardi. Endi ko’ksidagi muz uni yig’lashga qo’ymadi. U hovli o’rtasiga xazon to’plab gugurt chaqdi. Gurillab yonayotgan gulxanga Bo’rixonning kiyimlarini birma-bir tashlay boshladi. Gulxanda Bo’rixonning bolaligi yonardi. Qorako’z gulxan atrofida aylanar, goh alanga taftiga chidolmay nari ketardi. Bir bo’xcha kiyim zum o’tmay yonib kulga aylandi. Shamol kuyindilarni hovlining to’rt tarafiga uchirib ketdi”. [Said Ahmad. 2001. – S.103.]

Yuqorida keltirilgan matndan bilishimiz mumkinki, Saodat buvi o’z farzandining yoshlikdagi kiyim-kechaklarini yoqib yuboradi. Bu ona uchun juda og’ir bo’lsa-da, farzandidagi iymonsizlik, o’z diniga hamda qadriyatlariga bo’lgan hurmatsizlik, onani iztirobga soladi. Buning asl sababi nimada? Bo’rixon qaytib kelgach hattoki otasini ham so’ramaydi, bu holatdan esa Saodat buvining qalbi qonga to’ladi. Qolaversa, o’z ona tilini unutkan farzandiga onaning mehr bergisi ham kelmay qoladi. Aslida, ushbu hikoyaning qurboni Bo’rixonning o’zi.

Shu o’rinda Qorako’z majnun laqabli itga to’xtalsak, to’g’ri u jonzot, lekin unda vijdon bor. Saodat ayaga yupanch bo’ldi, sodiq bo’ldi, xatto o’limidan so’ng ham Saodat ayani qidirdi. Farzand onasiga itchalik qaray olmasligi juda ayanchli voqea. Zero, Insonning insoniyligini yo’qotishi fojiadur.

Hikoyani mutolaa qilish jarayonida kitobxon o’zini asardagi har bir obraz bilan yonma-yon turgandek his qiladi. Shuningdek, ijokor ushbu hikoyasida insoniy fazilatlarni tom ma’noda ko’rsatib bera olgan. Shu bilan birga, Qorako’z majnun timsolida sadoqat hamda vijdon kabi tushunchalarni namoyon qiladi. Insonlarni bir-biriga mehrliroq bo’lishiga, o’z tili, dinini oyoqosti qilmasdan, bu dunyoda yashab o’tishga chaqiradi. Nahot insonlar, bir it egasiga qilgan mehr-shafqatni, bir birlaridan ayasalar... Hikoyada yozuvchi juda ham og’riqli, mulohazali holatlarni qalamga olib o’quvchiga oyna tutgandek go’yo. Said Ahmad barcha hikoyalari kabi ushbu hikoyasini ham o’zining yorqin iste’dodi bilan boyitgan, desak mubolag’a bo’lmaydi.

Xulosa o’rnida shuni aytish joizki, iymon, e’tiqod, sadoqat, vijdon kabi insoniy fazilatlar har bir shaxsning ko’rkidir. Bizning milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, qaysi millat vakili ekanligimiz, albatta, vujudimizda buyuk bobokalonlarimiz qonlari jo’sh urib turganligidan dalolat beradi. O’z dinidan kechgan odamni, o’z joniga qasd qilgan odamga taqqoslash muvofiqdir. Ona o’z farzandi tomonidan topmagan mehrni, vafoni Qorako’z majnun laqabli kuchukchadan topadi. Qorako’z majnun o’z egasi Saodat buviga shunday mehr tuyg’usini tuyadiki, uning vafotidan keyin bormagan joyi qolamaydi. U miltiq o’qidan jon taslim qiladi. Ijodkor ushbu holatni shunday tasvirlaydiki, shunchaki, qog’oz qoralab qoralab emas, balki voqeani inson tassavvurida gavdalandira olish mahoratidan ham to’liq foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Said Ahmad. Qorako’z majnun. Hikoyalar. – T.: “O’zbekiston”, 2001.
2. Normatov U., Said Ahmad. Adabiy portret. – T., 1971.
3. G’afurov I., Prozaning shoiri. – T., 1984.

4. Mirvaliev S. O‘zbek adiblari. – T.: “Yozuvchi”, 2000.
5. Karimov N.va boshqalar. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – T.: “O‘qituvchi”, 1999.

CHINGIZ AYTMATOV VA O‘ZBEK YOZUVCHILARI ASARLARIDA ILOHIY MOTIVLAR

Muxtorova Umida Tolib qizi ,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi,
erkin tadqiqotchi
muxtorovaumida06@gmail.com
+998930736096

doi.org/10.59470/2024128

Annotatsiya. Adabiyotshunoslikda taqlid asosan salbiy baholanadi. Ammo aslida hamma vaqt ham taqlidni salbiy hodisa deb qarash to‘g‘ri emas. Chunki ko‘pchilik ijodkorlar ijodining dastlabki pallalarida albatta ulkan san‘atkorlar, o‘zi yaxshi ko‘rgan ijodkorlar ta’sirida bo‘ladi va ularga taqlid qiladi.

Аннотация. В литературоведении подражание оценивается преимущественно негативно. Но на самом деле не всегда правильно считать подражание негативным явлением. Потому что большинство художников находятся под влиянием великих художников, художников, которых они любят, и подражают им на ранних этапах своего творчества.

Abstract. In literary studies, imitation is mostly evaluated negatively. But in fact, it is not always correct to consider imitation as a negative phenomenon. Because most artists are influenced by great artists, artists they love, and imitate them in the early stages of their work.

Kalit so‘zlar: gumanizm, arxitektonika, poetik novatorlik, kompozitsiya, syujetlar chizig‘i, g‘oyaviy-poetik kashfiyotlar, ijodiy konsepsiya, retrospektiv yo‘l.

Ключевые слова: гуманизм, архитектура, поэтическое новаторство, композиция, сюжетная линия, идейно-поэтические открытия, творческая концепция, ретроспективный путь.

Key words: humanism, architecture, poetic innovation, composition, plot line, ideological-poetic discoveries, creative concept, retrospective path.

Taqlid katta iste’dod sohiblarini individual ijod yo‘liga olib chiqadigan bir yo‘lak deb qarasak ham xato bo‘lmaydi. Bu haqda Chingiz Aytmatov ham shunday degan edi: “yozuvchining, ayniqsa yosh ijodkorning o‘z yo‘lini axtarishiga nima yetsin! Lekin, mayli, taqlid qilib bo‘lsa-da yozaverishsin. Hammagap ana shu taqlid tufayli paydo bo‘ladigan asarning qanday chiqishida” [“Sharq yulduzi” jurnali, 1978. - S.9].

G‘affor Hotamov ham taqlidu havas doirasida qolib ketmadi, keyingi ijod mahsullari bilan o‘zbek nasriga yanada o‘ziga xos teran bir iste’dod sohibi kirib kelganligini isbotladi. G‘affor Hotamovning asarlari buyuk turkiy adib Chingiz Aytmatovning yuksak ideallar va

gumanizm bilan sugʻorilgan ijodiy konsepsiyasidan, adibning adabiy maktabidan ta’sirlanish keng imkoniyatlar berishi, keng oʻquvchilar ommasiga maqbul asarlar yaratish mumkinligini koʻrsatadigan yorqin timsoldir.

Ma’lumki, davr ijtimoiy haqiqatlari aholi qatlamlariga gʻoyat tezkor ommabop shakllarda yetkazish vazifasini kun tartibiga qoʻygach, mustaqillik yillari va uning arafasidagi vaqtda jangovar publitsistika barcha adabiy janrlarning eng oldingi safiga chiqdi. Yirik soʻz sanʼatkorlari, jumladan, Ch.Aytmatov faoliyatida ham bu janr salmoqli ahamiyat kasb etdi.

Hatto, Ch.Aytmatovning “Qiyomat”, Odil Yoqubovning “Diyonat”, “Oq qushlar, oppoq qushlar”, Omon Muxtorning “Egilgan bosh”, Said Ahmadning “Jimjitlik”, Nurali Qobulning “Unutilgan sohillar”, Erkin Samandarning “Daryosini yoʻqotgan qirgʻoq”, Murod Muhammad Doʻstning “Lolazor” singari romanlari ham yanglanish davrining publitsistik nafasi bilan sugʻorilgan asarlar sifatida gʻoyaviy-poetik mushtaraklik kasb etishi eʼtiborni tortadi.

Faqat nasriy asarlar emas, balki bu davrda sheʼriyat ham publitsistik ohang kasb etganligini uning susayishi mazmunida emas, balki asarlar hozirjavoblighi va jangovorligining kuchayishi maʼnosida tushunmoq kerak boʻladi. Adolat nuqtai nazaridan aytganda, oʻzbek adiblari, ayniqsa, ham yoshlar publitsistikasining faollashuvida, oshkoralik minbariga aylanishida Aytmatovning oʻktam publitsistikasiga xos taʼsir nafasi yorqin seziladi.

A.Oripov va E.Vohidovning, P.Shermuhammedov va Oʻ.Hoshimov, A.Ibrohimov va Sh.Ubaydullayevning, N.Qobul va X.Davronning, N. Aminov va S.Salimovning, Sh.Otaboyev va M.Kenjaboyevning, X.Sultonov va Gʻ.Hotamovning paxta yakkahokimligi, ekologiya, maʼnaiy qadriyatlar, iqtisodiy va milliy masalalar atrofida qizgʻin bahs yurituvchi publitsistik asarlarining teranlik kasb etishida Aytmatov publitsistikasi bergan gʻoyaviy-badiiy harorat quvvati ham bor.

Chingiz Aytmatov anʼanalari tizimida badiiy asar poetikasi masalasi ham salmoqli ahamiyatga ega. Koʻp tarmoqli bu masalaning bir jihati - asar arxitektonikasi bilan bogʻliq qirrasini eslab oʻtish bilan cheklanamiz.

70-yillardan eʼtiboran adabiyotda inson hayoti va maʼnaviyatini tasvirlashning oʻziga xos bir shakli namoyon boʻla boshladi. Bu - adabiyotda avval ham maʼlum boʻlgan, ayrim adiblar ijodida qoʻllanib kelingan voqelikning eslash va xotirlash asosiga qurilishi bilan bogʻliq masala. Rus klassik adiblari A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov va ayniqsa, I.S.Turgenev asarlarida bu adabiy shakl muvaffaqiyat bilan qoʻllanganligini eslash mumkin. Ch.Aytmatov ijodida esa bu adabiy shakl birmuncha takomillashgan, aytmatovona kashfiyot darajasiga koʻtarilgan hodisa sifatida shakllangandir.

Ch.Aytmatov uslubi inson hayotining koʻp qavatli voqelik koʻlamida talqin qilish bilan bogʻliq adabiy usul sifatida shakllanganligi bilan eʼtiborni tortadi. “Birinchi muallim”, “Jamila”, “Sarvqomat dilbarim” qissalarida voqealar talqini maʼlum qahramonlarning oʻzi uchun muhim hayotiy kechinmani eslashi bilan bogʻliq tarzda namoyon boʻladi. “Alvido, Gulsari!”, “Oq kema” qissalaridan boshlangan “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat”, “Kassandra tamgʻasi” romanlarida poetik fazilat sifatida shakllangan bu tasvirlash uslubi

esa eslash poetikasining takomillashgan ko‘rinishi sifatida e’tiborlidir. Bu qahramonlar hayotining o‘tmishdan, bugungi kunda va hatto kelajakda bir butunlikda tasvirlanadigan ko‘p qavatli voqealar shakli sifatida e’tiborni tortadi. Hatto, bu uslub Lotin Amerikasi xalqlari adabiyotining (ayniqsa, Gabriel Garsia Markes ijodining) ham o‘ziga xos ahamiyatini belgilovchi xususiyat sifatida ko‘zga tashlanadi. Ammo, u Aytmatov ijodida vaqt e’tibori bilan ancha avval paydo bo‘lgan va to‘la shakllanib, o‘zining novatorona mohiyatini namoyish qilib ulgurgan edi. Ehtimol, shu jihatdan “ko‘p qavatli voqealik” shakliy an’anasini adabiyotimiz uchun ma’naviy yaqin Aytmatov ijodi bilan bog‘lasak, ilmiy mantiqqa ham to‘g‘ri kelar.”Ko‘p qavatli voqealik” uslubining an’anaviy tasvirlash uslubidan afzalligi, poetik novatorligi fan-texnika rivojining beqiyos taraqqiyoti va shu taraqqiyot asosida inson qalbini tasvirlash, uni yangicha poetik rang-baranglikda ko‘rish maqsadi bilan uzviy bog‘liqdir.

Shuningdek, Chingiz Aytmatov bilan bir davrda, bir xil ijtimoiy-siyosiy vaziyatda qalam tebratgan o‘zbek adabiyoti vakillaridan biri Asqad Muxtor ijodida, xususan, “Chinor” romanida ham ko‘p qavatli voqelik kuzatiladi. Asqad Muxtor qalamiga mansub asarlar va buyuk Qirg‘iz yozuvchisi Ch.Aytmatov ijodiy yaratmalaridagi davriy muammolarda, kompozitsiya – asar tuzilishida, syujetlar chizig‘i hamda motivlar borasida bir qancha mushtarakliklar ko‘zga tashlanadi.

Bu ikki roman o‘rtasidagi mushtarak jihatlarning salmog‘i natijasida Asqad Muxtor asarlarining “gultoji” hisoblangan “Chinor” romani “Asrga tatigulik kun” romani ta’sirida dunyoga kelgan deb o‘ylash mumkin. Amimo “Chinor” (1969) romaning “Asrga tatigulik kun”(1980) romanidan, chamasi, o‘n yillar oldin yaratilganligi bunday o‘ylashga to‘sqinlik qiladi. Ushbu ikki roman o‘rtasidagi mushtarakliklardan biri romanlar kompozitsiyasida yaqqol seziladi.

O‘ziga xos uslubda retrospektiv yo‘l bilan xikoya qilingan Asqad Muxtorning "Chinor" romani sharq adabiy an’analarini eslatuvchi yangi bir shaklda yozilgan. “Asrga tatigulik kun” romani strukturasi besh qissa, besh hikoya, besh rivoyatdan tashkil topgan Asqad Muxtorning "Chinor" romani kompozitsiyasiga anchayin yaqin. Har ikki asarda ham voqealar rivoji roviy-personaj tilidan – (Edigey bo‘ron – “Asrga tatigulik kun”, Ochil buva – “Chinor”) boshidan o‘tgan yoki atrof muhit bilan bog‘liq o‘zi habardor bo‘lgan o‘tmish voqeaalarini eslash asnosida hikoch qiladi. Bu jihatdan qaralsa, har ikkala roman kompozitsiyasida ko‘p qavatli voqelik ko‘zga tashlanadi..

Fikrimizcha, 70-yillarning so‘ngidan e’tiboran iste’dodli o‘zbek yozuvchilari ijodida paydo bo‘la boshlagan shu sohada adabiy-shakliy izlanishlar bevosita Ch.Aytmatov ijodidan ta’sirlanishning natijasi bo‘lsa kerak. O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi”, “Tushda kechgan umrlar”, O.Muxtorning “Egilgan bosh”, N.Qobulning “Unutilgan sohillar”, M.M.Do‘stning “Lolazor” romanlari, O.Matjonning “Gaplashadigan vaqtlar” dostoni, E.A’zamovning “Bayramdan boshqa kunlar”, N.Qilichevning “Chig‘irliq”, G‘.Hotamovning “Quduq tepasidagi oy” qissalariga xos poetik teranlikning asosi - voqealarning eslash, xotirlash ko‘pqavatli shakl bilan bog‘liqligiga ham daxldor.

“Ko‘p qavatli voqealik” uslubi, avvalo, hajm muxtasarligini ta’minlaydi, muxtasarlik esa salmoqdor axloqiy-ma’naviy, falsafiy-ijtimoiy g‘oyalarni teran talqin etish, qahramonlar

ma’naviy duyosini barcha nurlari bilan chuqur tahlil nazaridan kechirish imkonini yaratadi. Yuqoridagi asarlar aytmatovona adabiy shakl an’anasi asosida davr va inson dardi sifatida ko’zga tashlanuvchi ma’naviy-axloqiy masalalarni milliy o’zanda, milliy jozibadorlikda talqin etishi jihatdan o’zbek adabiyotining keyingi yillar bilan bog’liq badiiy yutuqlari sanaladi. Iste’dodli o’zbek adibi Nurali Qobul Chingiz Aytmatovning katta haqiqatni aytayotganini ta’kidlab, “bu haqiqat nurlari qalbimizni yoritib, bizni yana bir bor dunyoni o’zgacha ko’z bilan ko’rishga, mushoha etishga chorlamoqda”, degan edi. Xolisona aytilgan bu haqqoniy fikrlar Aytmatov va o’zbek adabiyoti mazuidagi ba’zi bir umumiy kuzatishlarimizni qisqacha xulosalash imkonini beradi. Darhaqiqat, Chingiz Aytmatov kabi mumtoz so’z san’atkorining “haqiqat nurlari”dan bahra olish va undan g’oyaviy-poetik kashfiyotlar yaratish yo’lida foydalana olishning o’zi ayni vaqtda o’zbek adabiyotining taraqqiyotini hamda salmog’ini tasavvur qilish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Binobarin, Aytmatovdek ulug’ adibning hayotbaxsh adabiy an’analari o’z mohiyatiga ko’ra uzluksiz davom etuvchi jarayondir. Bu ayniqsa, hali adabiyotimizning yosh, navqiron kuchlari taqdirida o’z tasdig’ini, o’z yangilanishlarini topa borishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Qiyomat. Romanlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. – 560 b.
2. Aytmatov Ch. Sarvqomat dilbarim. Qissalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1973. – 167 b.
3. Aytmatov Ch. Sohil bo’ylab chopayotgan olapar. Qissa. – Toshkent: Ilm-Ziyo-Zakovat, 2020. – 96 b.
4. Aytmatov Ch. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. Ikkinchi tom. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978. – 70 bet.
5. Eshonqul J. Folklor – millatning boqiy tarixi. “Yoshlik” jurnali, 2014-yil, 8-son.
6. Ву Цзя-цин. Поэтика мифологизма в творчестве Чингиза Айтматова: на материале “Белый пароход”, “Пегий пес, бегущий краем моря”, “И дольше века длится день”: Автореферат дисс... магистра гуманитарных наук. – Тайвань, Тайбэй, 2006. – 12 стр.
7. Imomova G. Milliylik va badiiy nutq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 118 b.
8. G’aniyev I. Ogohlik qo’ng’irog’i // «Tafakkur» jurnali. 2001 yil, 8-son. – 82-88-bet.

OMINA SHENLIK O‘G‘LINING “IMOMNING MANEKEN QIZI” ASARIDA FOTIMA OBRAZI TAHLILI

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-49-42
askarovazulayxo@gmail.com

Atanazarova Zuhra Ulug‘bek qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
talabasi +99888-606-78-70
atanazarova zuxra4@gmail.com

doi.org/10.59470/2024129

Annotatsiya. Mazkur maqolada turk adabiyotining yirik vakili Omina Shenliko‘g‘li hayoti va ijodi yuzasidan ma’lumotlar berilgan. “Imomning maneken qizi” romanining bosh qahramonlaridan biri Fotima obrazi tahlil qilingan. Personajning sujet liniyasida tutgan o‘rni, obrazning badiiy-estetik g‘oyasi, individual xarakter egasining tarbiyaviy funksiyasi o‘rganilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация о жизни и творчестве Омины Шенликоглу, выдающейся представительницы турецкой литературы. Дан анализ образа Фатимы, одной из главных героинь романа «Девушка-манекенщица Имама». Изучены роль персонажа в сюжетной линии, художественно-эстетическая идея образа, воспитательная функция личности персонажа.

Abstract. This article provides information about the life and work of Omina Shenlikoglu, a great representative of Turkish literature. An analysis of the image of Fatima, one of the main characters of the novel "Imam's Mannequin Girl", is given. The role of the character in the plot line, the artistic and aesthetic idea of the image, the educational function of the individual character were studied.

Kalit so‘zlar: Personaj, sujet, roman, badiiy g‘oya, obrazlar talqini, “zamanoviy” hayot, e’tiqod, “ommaviy madaniyat”, farzand tarbiyasi.

Ключевые слова: Персонаж, сюжет, роман, художественная идея, интерпретация образов, «современная» жизнь, вера, аккультурация, воспитание детей.

Keywords: Character, subject, novel, artistic idea, interpretation of images, "modern" life, faith, "popular culture", child upbringing.

Har bir millat va davr o‘zining yorqin yozuvchilari va adiblariga ega. XXI asrda turk adabiyotida salmoqli ijod qilayotgan Turkiyalik adiba Omina Shenliko‘g‘li noyob iste’dod

egasi bo‘lib, uning asarlari o‘ziga xosligi bilan boshqa asarlardan tubdan farq qiladi. Adiba 1953-yilning 27-may sanasida Turkiyaning Giresun viloyati Darfali tumaniga tegishli bo‘lgan Anbaralan qishlog‘ida dunyoga kelgan. Omina Shenliko‘g‘li diniy ilmda chuqur izlanishlar olib borgan. Shuning uchun uning ko‘pgina asarlari diniy mavzudagi asarlardir. Turkiyada adibanining muxlislari uni “romanlarning onasi” deya e‘zozlashadi. Uning ko‘pgina asarlari o‘zbek tiliga tarjima qilingan va o‘zbek kitobxonlari tomonidan sevib o‘qib kelinmoqda. Chunonchi, “Imomning maneken qizi”, “Nasroniy atirguli”, “Mariya”, “Yolvoraman xiyonat qilma”, “Ayollarni ayollar ham ezadi”, “Ishqqa yengilmayman”, “Iskanja”, “Ehromlar qizi Laylo” kabi asarlari o‘zbek kitobsevarlarining sevimli asarlariga aylanib ulgurgan. Yozuvchi asarlarida yosh ayol, qizlarimizning hayoti, ularning iroda va matonati, o‘z oilasiga, vataniga va e‘tiqodiga bo‘lgan muhabbatini bosh g‘oya sifatida ko‘rsatadi. Omina Shenliko‘g‘li “Yoshlar iymonini savollar bilan o‘g‘irlashdi” asari tufayli sudlanadi. Adiba ikki yarim yilga qamoq jazosiga mahkum qilingan. U qamoqda bo‘lganda ham 7 ta kitob yozadi. “Bu yer jazo uyi” kitobi ham munozaralar ostida qolib tarqatishga ruxsat berilmagan.

Omina Shenliko‘g‘lining “Imomning maneken qizi” romani bugungi kun yoshlari hayotidan olib yozilgan. Yozuvchining bu asari tarbiyaviy ahamiyatga ega. U asarda islom dinining qanchalar go‘zal va betakror ekanligi, ota-onalarimiz uchun farzand tarbiya qilishda nimalarga ko‘proq e‘tibor berishi kerakligiga urg‘u beriladi. Omina Shenliko‘g‘lining “Imomning maneken qizi” romani o‘zbek kitobxonlari va adabiyot ahli tomonidan iliq kutib olindi. Sababi, asarda qalamga olingan mavzuning dolzarbligi, roman g‘oyasining har jihatdan mustahkam asosga qurilganligi, bugungi kun uchun eng dolzarb mavzu bo‘lmish farzand tarbiyasidagi murakkab qirralar, ommaviy madaniyatning islomiy oilalarga kirib kelishi va oqibatlari, qahramonlarning murakkab va fojeali hayot yo‘llaridagi kurashlari har bir o‘quvchini befarq qoldirmasligi aniq edi. Roman diniy mavzuda yaratilgan. Romandagi personajlar tizimi tahliliga nazar tashlaganimizda turli xarakterdagi murakkab va oddiy obrazlarga duch kelamiz va har bir obrazning romanda tutgan o‘rni juda ahamiyatli ekaniga guvoh bo‘lamiz. Ularning ba’zi birlari bir qarashda ahamiyatsizdek tuyulsa-da, vaqti kelganda roman uchun eng zarur bo‘lgan qimmatli ma’lumotlarni berishi yoxud asosiy voqealarning guvohi yoki ishtirokchisi bo‘lib chiqishi mumkin. Misol uchun romandagi nogiron yigit obrazi asarga shunchaki olib kirilmagan. Yozuvchi bu obraz orqali tanasi nogiron, ammo qalbi sog‘lom bo‘lgan kishilar hayotimizning bir bo‘lagi ekanligiga, ular asar bosh qahramoni Fotima kabi to‘rt muchasi sog‘, ammo hayotidan noliyveradigan, xudbin obrazga qarama-qarshi qo‘yiladi. Bunday personajlar romanda talaygina. Biroq asosiy voqealar bosh qahramonlar tegrasida sodir bo‘lar ekan yozuvchining obraz yaratishdagi mahorati, maqsadi va ularning tahliliga to‘xtalib o‘tish joiz.

Personaj (lotincha persona-shaxs, teatr maskani)-badiiy adabiyotdagi inson obrazi. Adabiy asardagi voqea ishtirokchisi, his-kechinma va nutq subyekti [1.223] demakdir. Epik asarda personajlar sistemasi-ularning o‘zaro aloqadorlikda joylashtirilishi g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliyotda “obrazlar sistemasi” va “personajlar sistemasi” terminlari ba’zan sinonim o‘laroq qo‘llanadiki, bu to‘g‘ri emas. Negaki, “obrazlar sistemasi” atamasi, asardagi barcha obrazlarni anglatga, “personajlar sistemasi” deganda shuning bir qismi-

inson obrazlari tizimigina ko‘zda tutiladi[2.186]. Omina Shenliko‘g‘lining “Imomning maneken qizi” romanidagi personajlarga, ya’ni inson obrazlariga nazar tashlasak, yozuvchining har bir personaj gardaniga qiymatli yuk tashlay olganini ko‘ramiz. Darhaqiqat, obrazlarning xilma-xilligi, ularning xarakter-xususiyati, jamiyatdagi mavqeyi murakkab voqealar linyasida yaqqol ochilib boradiki, yozuvchining bu obrazni yaratishdan asl maqsadi, badiiy-estetik g‘oyasi nima ekanligi o‘quvchiga tobora oydinlashaveradi. Xususan, asarda juda oddiy hayot kechiruvchi masjid imomi Yoqub, uning shaddod qizi Fotima, doim qizining tarbiyasida erini, ya’ni imomni ayblayveradigan ayoli Gulxonim, uzoq yillardan keyin ko‘rishib imomning dardiga darmon izlagan do‘sti Ahmad, hatto Fotima o‘zini katta olib, mensimay, jerkib berganda ham “Men senga emas yuragimdagi Fotimaga qarayapman” deya majruh tanali, go‘zal axloqli yigit obrazi ham o‘quvchini mushohadaga undaydi. Romandagi murakkab xarakterga ega obraz bu Fotima.

Adabiyotshunoslikda ijodiy metod taqozosiga ko‘ra obrazlar quyidagi turlarga: mifologik, afsonaviy, hayoliy-fantastik, simvolik, romantik, realistik obrazlarga bo‘linadi. Realistik obraz-hayot haqiqatiga monand obrazlar bo‘lib, ular jonli odamlarga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi[3.57]. “Imomning maneken qizi” romanidagi Fotima murakkab xarakterga ega realistik obrazdir.

Adabiyotshunos olim To‘xta Boboyev “Adabiyotshunoslik asoslari” kitobida “Asarda iroda yo‘nalishi va individual ruhiy xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turuvchi shaxslargina xarakter bo‘la oladi,”[4.51]deb yozgan edi. Darhaqiqat, badiiy asarning markazida turuvchi bu kabi obrazlar asarning mavzu jihatdan qiziqarli bo‘lishini ta’minlab beradi. Omina Shenliko‘g‘lining “Imomning maneken qizi” romanidagi Fotima personajini xarakter darajasiga ko‘tara olgan.

Xarakter, birinchi navbatda, konkret hayotiy sharoitda o‘z individual xatti-harakatlari va ruhiy kechinmalari bilan namoyon bo‘ladigan insonning aniq tasviri. Umuman aytganda, qahramonning muhim xususiyatlarini aniqlaydigan asosiy belgilar majmuyi xarakter deb yuritiladi[5.51-bet]. Yozuvchi asarda Fotimani xarakter darajasiga olib chiqar ekan uning individualligini har bir harakatida ochib berishga urinadi. Misol uchun uyidan chakki o‘tganda ona va qiz polni artish, chakkilarga lagan, chelak qo‘yish epizodini olaylik. “Xonadonning qizi Fotima chakka o‘tayotgan yerlarga idishlarni qo‘yar ham tinmay nolirdi.

- To‘yib ketdim axir, to‘yib ketdim. Oyi, meni eshityapsizmi? Eringizga ayting bizni tuzukrok uyga joylashtirsin endi” [6.1-bet]. Omina Shenliko‘g‘lining “Imomning maneken qizi” romani bugungi kun yoshlariga ko‘zgu tutgan. Adibaning bu asari tarbiyaviy ahamiyatga ega. Asarda islom dinining qanchalar go‘zal va betakror ekanligi, ota-onalar uchun farzand tarbiyasida nimalarga ko‘proq e’tibor berishi kerakligiga urg‘u berilgan.”Imomning maneken qizi” asari islom dinining asosiy muammolarini yoritib bergan. Bugungi kunda nafaqat Turkiyada, balki, butun musulmon davlatlarida bunday muammolar barchani o‘ylashga majbur qilmoqda. Avvalo, asarning sarlavhasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, har bir kitobxonning xayolida “Qanday qilib imomning qizi maneken bo‘lishi mumkin”degan savol tug‘iladi. Asar voqelariga nazar solsak, asarda imom oilasida voyaga yetayotgan Fotimaning oilasiga qilayotgan salbiy munosabatlari, otasi Yoqub imom qanchalik ilm berishga harakat qilmasin, qizining xayollari ko‘chadagi o‘yin-kulgular bilan

bandligi, ota-onasining gap-soʻzlariga quloq solmasdan, boshqa yurtlarda sarson-sargardonlikda shaʼniga putur yetkazishi va asarning yakunida qiz oʻzining qilgan qilmishlaridan pushaymon holatda oʻz yurtiga qaytib kelishi oʻziga xos tarzda ochib berilgan.

Asarning bosh qahramoni Fotima (Chechak, Demet) eʼtiqodining oldida zamonaviy hayot tarziga boʻlgan havasi ustunlik qilgan, oʻzi bilib-bilmay taqdirning beshafqat oʻyinlari changaliga tushib qolgan qiz. Ammo uning yoshligida otasidan olgan diniy va dunyoviy bilimlari botqoqlikdan chiqishiga sabab boʻladi. Yozuvchi Fotima timsolida jamiki islom olami qizlariga murojaat qiladi. Ularni “zamonaviy” hayot tarzi qanday yakun topishi, bu yoʻlning oxirida qanday “mukofot”lar kutayotgani haqida ogohlantiradi.

Fotimaning otasi Yoqub imom masjidda imomlik qiladigan, oʻz dinini puxta bilgan, egallagan bilimlarini farzandlari bilan boʻlishishga harakat qiladigan soddadil inson. U har qanday muammoni goʻzal muomala bilan hal qilishga intiladigan goʻzal xulqli kishi. Bir soʻz aytganda, uning barcha xislatlarini ibrat qilib koʻrsatsak arziydi. Onasi Gul xonim ham diyonatli, soliha ayol edi. Asarda farzand uchun ota-onada yaqin kishi boʻlmasligi, beminnat mehr ulashuvchu bu zotlar oldida har bir inson bosh egishi kerakli quyidagi misralar orqali goʻzal ifoda etilgan:

Hayot boʻlsa gar ota-onangiz,
Mehringiz poyiga poyandoz qiling,
Ardoqlang ul aziz, munis zotlarni,
Oʻtirgan oʻrnini joynamoz biling.

Bu dunyoda har bir munosabatlar oʻziga xos manfaatlar asosida quriladi. Bizga qilingan har bir munosabatning toʻlanadigan badali bor. Ammo ota-onamizning bizga bergan mehri bundan mustasnodir. Ular bizga bagʻishlagan umrlari evaziga hech narsa talab qilishmaydi. Afsuski, bugungi kunda bularning qadrini bilmaydigan farzandlar uchrayotgani inson koʻnglini xira qiladi. Asar qahramoni Fotima ham unga beminnat berilayotgan mehri qadriga yetmagan, “eski” hayot tarzidan bezor boʻlgan, “zamonaviy” hayot tarziga havasi ortgan, eʼtiqodiga qarshi borgan qiz timsolida ochib beriladi.

Har narsada hayr bor deganlaridek, Fotimaning taqdiri boshqa bir insonlarning taqdirini oʻzgartirishga, hayot sinovida sinalgan qizlarning islom dinini qabul qilib, haqiqiy musulmon boʻlishiga sababchi boʻlgan.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, adibaning bu romani tarbiya masalasi, ota-ona va farzand oʻrtasidagi munosabatlar, dinga boʻlgan munosabatlar, adashib qolgan qizning taqdiri haqida soʻzlaydigan asar. Asarni oʻqigan har kitobxon chuqur oʻyga toladi. Har narsani borida qadriga yetishni, boriga shukr qilishni oʻrganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2000.
2. Y. Isʼhoqov. Soʻz sanʼati soʻzligi. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2014.
3. B. Karimov Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – Toshkent: “Muharrir”, 2011.

4. Omina Shenliko‘g‘li. Imomning maneken qizi. Toshkent: “Azon kitoblari” nashriyoti, 2021.
5. Omina Shenliko‘g‘li 500 yildan so‘ng. Toshkent: “Azon kitoblari” nashriyoti, 2022.
6. Omina Shenliko‘g‘li”. Ishqqa yengilmayman Toshkent: “Zukko kitobxon” nashriyoti, 2021.
7. “Civil.uz” sayti <https://civil.uz>

TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA MAROSIMNING O’RNI
(“Alpomish” dostoni misolida)

Sharipova Maxbuba Baxshilloyevna
BuxDU, Maktabgacha ta’lim kafedrası
o‘qituvchisi, PhD
+998 91- 413-02-77
m.b.sharipova@buxdu.uz
maxbuba013@gmail.com

doi.org/10.59470/2024130

Annotatsiya. Ushbu maqolada nafaqat turkiy tillar adabiyotida, balki jahon adabiyotida beqiyos o‘rin egallagan o‘zbek qahramonlik eposining poetik qonuniyatlari, motiv va obrazlar, sujet hamda kompozitsiyasi haqidagi fikr-mulohazalar mushohada qilingan.

Аннотация. В данной статье рассмотрены мнения о поэтических законах, мотивах и образах, сюжете и композиции узбекского героического эпоса, занимающего несравненное место не только в литературе тюркских языков, но и в мировой литературе.

Abstract. This article examines opinions on the poetic laws, motives and images, plot and composition of the Uzbek heroic epic, which occupies an incomparable place not only in the literature of the Turkic languages, but also in world literature.

Kalit so‘zlar: turkiy xalqlar, epos, marosim, patriarxal-urug‘chilik, marosim, motiv, obraz, epik xususiyat, poetik qonuniyat, sujet hamda kompozitsiya.

Ключевые слова: тюркские народы, эпос, ритуал, патриархальное воспитание, ритуал, мотив, образ, эпический признак, поэтический закон, сюжет и композиция.

Key words: Turkic peoples, epic, ritual, patriarchal education, ritual, motive, image, epic sign, poetic law, plot and composition.

“Alpomish” dostonida keltirilgan marosim motivlari nafaqat turkiy xalqlar, balki jahon eposlarining tipologik jihatdan o‘zaro bog‘liqligini o‘zida namoyon eta oladi. Jumladan, uning bevosita marosim motivi bilan boshlanishi qirg‘iz xalqining “Manas”ini yodga soladi. Faqatgina “Alpomish” bosh qahramonlar Boybo‘ri va Boysarining xatna to‘yiga taklif etilmasligi motivi bilan boshlansa, “Manas” qahramoni Manasning Ko‘katoy botir azasiga chaqirilmasligi motivi voqealarga kirish vazifasini o‘tagan. Shuningdek, “Alpomish” dostonidagi bir qator motivlar Gomerning “Odisseya” dostonidagi motivlarni yodga solishi bilan e‘tiborlidir. Jumladan, Alpomish va Odisseyning yoyini ularning o‘zidan boshqa hech kim yerdan uzib tortolmasligi, har ikkalasining dushman bilan kurashishga ketib, makr tufayli ma’lum muddat tutqunlikda qolib ketishlari, ularning taxtini o‘z

yaqinlari egallashga urinishi, yana ularning sevgilisi Barchinoy va Penelopaning o‘z yorlarini sadoqat bilan kutib, turli bahonalar bilan to‘yni ortga surishlari, aynan to‘y kuni qahramonlarning ehtiyotkorlik choralari ko‘rib, o‘zga kishi qiyofasida to‘yga kelishlari, o‘g‘illari Yodgor bilan Telexmax taqdiridagi o‘xshashliklar ayri-ayrigan diqqatni tortadi. Ayniqsa, bunda “Alpomish” dostonining bevosita to‘y motivi bilan boshlanib, yana to‘y motivi bilan tugashi alohida qiziqish uyg‘otadi.

Marosim – real hayot haqiqati bilan bog‘liq hodisa. Shuning uchun marosim aks ettirilgan asarlar hayot haqiqatiga mos keladi. Mana shu ma’noda sujet tarkibiga marosim motivlari kiritilgan dostonlarda epik haqiqat bo‘rtib turadi. Marosim motivlari bevosita epik haqiqatning muhim elementi sifatida namoyon bo‘ladi.

Doston yoki ertaklarda marosimning badiiy ifodasi real voqelikka asoslanadi. Bu esa epik ijodkorlikning haqiqatga asoslanishini anglatadi. Ammo bu boradagi ijodkorlik qadimga xosligi bois o‘zida inson ongining turli darajadagi taraqqiyot xususiyatlarini namoyon etadi. Epik ijodkorlikda marosimlarga oid real hayot hodisalari estetik maqsad va vazifalarda aks ettirilishi bois ularning tuzilishiga xos xususiyatlar sujet voqeasi sifatida qayta ifodalanar ekan, ayrim o‘zgartirishlar bilan berilishi tabiiy.

Dostondagi marosimlar ifodasi orqali hozirgi paytda unutilgan, iste’moldan chiqib ketgan ayrim marosim, urf-odatlar haqida ham ma’lumot olish mumkin. Chunki ular o‘ziga xos real olam manzarasi sifatida muayyan poetik qonuniyatlar asosida quriluvchi epik asarlarda epik haqiqat hamda epik olam manzarasining o‘ziga xos modeli tarzida ifoda topadi. Lekin marosimlarning badiiy modeli bilan haqiqiy marosim hamisha bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Chunki marosimlar kishilik jamiyatining turli bosqichlaridagi siyosiy-tarixiy va kundalik hayot, ijtimoiy munosabatlar, tafakkur tarziga mos holda yashaydi. Shunday bo‘lsa-da, marosim badiiy modeli bilan haqiqiy marosim ma’lum bir tarzda bog‘liqdir. Chunki u ko‘pincha buzilgan tasvirda berilsa ham, realistik o‘xshashligini yo‘qotmaydi. Uning ishonchli rasmi (surati) hisoblanadi.

Ma’lumki, to‘y marosimi ikki tomonning o‘zaro kelishuviga asoslanadi. To ular kelishguniga qadar turli kelishuv marosimlari (sovchilik, javobini oldi, non ushatdi, qalin bichdi, fотиha singari) o‘tkaziladi. To‘y boshlagan ikki tomonning o‘zaro munosabatlari ushbu yirik marosimning turli bosqichlari davomida izga tushib, anglashilmovchilik va ziddiyatlar asta-sekin bartaraf qilib boriladi. Bunday o‘zaro munosabatlarning yaxshilanishiga xizmat qiluvchi marosimlar esa to‘yning xavfsiz va muvaffaqiyatli o‘tishiga qaratilgan. Epik asarlarda esa u haqiqiy murosasiz kurash xarakterida aks ettiriladi. Natijada sovchilik epizodi qatorida kuyovni sinash, kelinni olib ketayotgan kuyov karvoniga hujum uyushtirish singari epik motivlar tasviri orqali mana shu kurash jarayoni hayotiy uydirmalar fonida aks ettiriladi. Bular “Alpomish” dostoni sujet voqealari misolida ham o‘z tasdig‘ini topadi.

Dostonlarda ko‘pincha bir tomon to‘yni muvaffaqiyatli yakunlashga intilsa, ikkinchisi uni buzishga, kuyov yoki kelin tomonga zarar yetkazishga, ko‘pincha kuyov va uning do‘stlarini yo‘q qilishga harakat qiladi. Bu holat “Alpomish” dostonida qalmoqlarning Alpomish do‘sti Qorajonga yetkazgan ozorlari tasvirida aks etadi. “Alpomish” dostoni turkiy xalqlar patriarxat hayotining o‘ziga xos poetik ko‘zgusidir. Bu

doston bir qancha turkiy va ularga yaqin yashagan ayrim turkiy bo‘lmagan xalqlar orasida juda keng tarqalgan. Uning o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq, oltoy versiyalari doston holida; tojik, tatar, boshqird, O‘rta Osiyo arablari versiyalari ertak va rivoyatlar tarzida mashhurdir. O‘rta asr o‘g‘iz eposining muhim yodgorligi “Kitobi Dada Qo‘rqut” tarkibidagi “Bamsi Bayrak” asari o‘zining sujeti va kompozitsion qurilishi jihatidan “Alpomish” dostoniga juda ham yaqin turadi.

V.M.Jirmunskiy o‘zining “Turk qahramonlik eposi” kitobida Alpomish mazmunidagi asarning qo‘ng‘irot, o‘g‘iz, qipchoq, oltoy versiyalari mavjudligini ko‘rsatib o‘tadi. “Alpomish” dostoni o‘zbek xalqi orasida ikki (o‘zbek va qoraqalpoq) versiyada va ko‘plab variantlarda juda keng tarqalgan. O‘tgan asrda uning variantlari o‘ttizga yaqin xalq baxshisidan qirqqa yaqin variantda yozib olingan. Uning to‘la variantlari Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan, Berdi baxshi, Bo‘ri Sodiq o‘g‘li, Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li, Mardonaqul Avliyoqul o‘g‘li, Abdulla Nurali o‘g‘li, Saidmurod Panoh o‘g‘li, Umir Safar o‘g‘li kabi yetakchi dostonchi baxshilardan yozib olingan. Shular orasida eng mukammali, badiiy jihatdan eng yuksagi atoqli xalq shoiri Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lidan yozib olingan nusxa hisoblanadi. Unda shoirning yuksak dostonchilik mahorati to‘la namoyon bo‘lgan. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li “Alpomish” dostonini butun umr bo‘yi kuylab kelgan. Atoqli shoir Hamid Olimjonning obrazli iborasi bilan aytganda, bu doston uning shoirlik beshigi bo‘lgan.

“Alpomish” dostonida patriarxal-urug‘chilik munosabatlarining yemirila borishi badiiy aks ettirilgan. U qahramonlik, mardlik, vatanparvarlik, turli elatlar va xalqlarning birodarligi, sevgi va sadoqat, oila mustahkamligi va urug‘ birligini kuylovchi ulkan eposdir. Doston qo‘ng‘irot urug‘i boshliqlari – aka-uka Boybo‘ri va Boysarilarning farzandsizligi tasviri bilan boshlanadi. Unda bo‘lajak qahramonlar – Alpomish va Barchinlarning ajoyib-g‘aroyib holatlarda tug‘ilishi, Alpomishning bahodirona yoshligi va birinchi bor pahlavonlik ko‘rsatishi, Boysarining Boybo‘ridan arazlab qalmoq eliga ko‘chishi, qahramonning yorini olib kelish uchun o‘zga mamlakatga safari va Qorajon bilan do‘st tutinishi, raqiblari – qalmoq alplari bilan yonma-yon turib, Barchinning shartlarini bajarishi va yorini olib o‘z eliga qaytishi, qaynatasi Boysarini qutqarish uchun ikkinchi marta safar qilganda, yetti yil tutqunda qolishi, asirlikdan oti Boychibor yordamida qutulib, o‘z eliga xotini Barchinning zo‘ravon Ultontoz bilan bo‘layotgan to‘yi ustiga kelishi hamda raqibini yengib, o‘z hokimiyatini o‘rnatishi voqealari tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, eposdagi urf-odatlar talqini, har bir turkiy xalqlar adabiyotida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Asarning badiiy qimmatini anglash uchun marosimlarni yaxshi bilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи Ҳ.Зарифов. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.14-15.
2. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М., 1960.

3. Манас. Қирғиз халқ эпоси. 2-китоб. С.Ўзрозбек ўғли варианты бўйича. С.Акбарий таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.6-7.
4. Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи. 2-нашри. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 41-44.
5. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент: Фан, 2011. – 304 б.
6. Райхл К. Райхл Карл. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. Пер. с англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа. – М.: Восточная литература, 2008. – 383 с.
7. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. – Нөкис: ҚҚМБ, 1963.
8. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 132 с.
9. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 236 б.

TURKIY ADABIYOTNING KELIB CHIQISHI

Ro'zmatova Dilfuza Yuldashevna

Urganch davlat pedagogika instituti

Filologiyava tarix fakulteti "O'zbek va rus tili

adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

Avezova Nafisa Feruz qizi

Urganch davlat universiteti magistri

doi.org/10.59470/2024131

Annotasiya. Turkiylarni o'z ichiga olgan ko'plab ko'chmanchi jamoalarning hayoti va tarixi haqida ularning og'zaki va yozma xalq og'zaki ijodlari haqida.

Kalit so'zlar. Qadimgi turkiy adabiyoti, xalq og'zaki ijodi, 8-asrda rivojlana boshlagan.

Abstract. About the life and history of many nomadic communities, including the Turks, about their oral and written folklore.

Key words. Ancient Turkish literature, folk art, began to develop in the 8th century.

Siz turkiylarni ham o'z ichiga olgan ko'plab ko'chmanchi jamoalarning hayoti va tarixi haqida ularning og'zaki va yozma xalq og'zaki ijodidan ma'lumot olishingiz mumkin, ular ko'pincha epik xarakterga ega. U so'z va mazmun orqali ham tarixiy voqealarni, ham xalqning afsonaviy e'tiqodini aks ettiradi. O'rta asrlar boshlarida O'rta va O'rta Osiyo hududida yashagan ko'chmanchi qabilalar ba'zan yirik va qudratli qabila ittifoqlariga to'planishgan, ammo vaqt o'tishi bilan ular parchalanib ketgan. Shuning uchun ham o'sha davrdagi barcha adabiy yodgorliklar barcha turkiy tilli jamoalarning umumiy mulki hisoblanadi. Olimlarning fikricha, turkiy adabiy jarayon 8-asrda rivojlana boshlagan.

Qadimgi turkiy adabiyotda nafaqat o'z xalqining madaniy hayoti, balki tarixiy-madaniy qadriyatlarning shakllanishida muhim bo'lgan boshqa hodisalar haqida ham hikoya qilinadi. Turkiy asarlarni o'rganishdagi qiyinchilik adabiy va og'zaki elementlarning o'zaro bog'lanishidadir. Xalq og'zaki ijodi tarixiy voqealar bilan chambarchas bog'lanib, kitobiy adabiyotga moslashgan. Masalan, "Janagara" asarining mavjudligi haqida juda ko'p e'tiqodlar mavjud, ammo u hech qachon topilmagan, ammo ideal matn hisoblanadi. Turkiy adabiyotning ilk asarlari VII asrda umumiy xoqonlikdan ajralib chiqqan Sharqiy Turk xoqonligida vujudga kelgan, bularga runik yodgorliklar kiradi. Ulardagi matnlarda o'z xalqiga o'z xoqonliklarini mustahkamlashga da'vatlar bor.

Antik va ilk o'rta asrlarda O'rta va O'rta Osiyoning bepoyon hududlarida yashagan turli qabilalar yo yirik, kuchli qabila birlashmalariga aylanib, keyin yana parchalanib ketgan. Binobarin, bu davrdagi adabiy yodgorliklarni turkiy tilli xalqlarning umumiy merosi deb hisoblash mumkin. Bugungacha yetib kelgan eng qadimgi yodgorliklar runik yozuvlar

bilan bir qatorda manixey va uyg‘ur yozuvlarida ham bitilgan. Turklar islom dinini qabul qilishlari bilan ular orasida arab yozuvi asta-sekin uyg‘ur yozuvi o‘rniga tarqala boshladi. Runa yozuvining dastlabki yodgorliklari qadimgi turklarning murakkab dafn marosimlari majmualari tarkibida bizgacha etib kelgan stellardagi yozuvlardir. Ular shartli ravishda o‘rxuncha matnlarga (Shimoliy Mo‘g‘ulistonda O‘rxon, Selenga va Tola daryolari havzalarida topilganlar) va Yenisey matnlariga (Yenisey vodiysidan topilgan) bo‘linadi.

O‘rxon matnlar guruhi Kul-tegin sharafiga yozilgan Kichik va Katta yozuvlar, Bilge xoqon sharafiga, Tonyukuk sharafiga yozilgan bitiklar, shuningdek, Ongin yozuvlaridan iborat. Yenisey matnlari guruhi turli shaxslarga qo‘yilgan qabr toshlaridagi bir qancha kichikroq yozuvlarni o‘z ichiga oladi. Turkiy matnlar. Ba’zi dialekt farqlariga qaramay, ikkala guruh matnlarining tili, odatda, bir xil bo‘lib, bu qadimgi davrda O‘rta va O‘rta Osiyo va Janubiy Sibirning ulkan hududida keng tarqalgan umumiy turkiy adabiy til va yozma an‘ananing mavjudligidan dalolat beradi. O‘rxun matnlarining mazmuni O‘rta Osiyoning eng yirik davlati – Turk xoqonligi tarixi bilan bog‘liq. 6-asr o‘rtalarida paydo bo‘lgan, lekin ular Sharqiy Turk xoqonligi davrida (8-asr) yozilgan. Yenisey matnlari Yenisey qirg‘izlari davlati (Xagyas davlati) davriga to‘g‘ri keladi. O‘rxon-Yenisey matnlarining ritmik tashkil etilishi Oltoy va Janubiy Sibir, Volga bo‘yi, O‘rta va Kichik Osiyoda yashovchi hozirgi turkiy xalqlarning folklor she‘riyatining ritmiga o‘xshaydi. Bilge koton va Kul-tegin sharafiga bitiklar VIII asrda yaratilgan. bir muallif, hukmronlik qilayotgan Yo‘llig‘-tegin xonadonining kenja qarindoshi tomonidan yozilgan va shuning uchun ular mavzuning bir xil kompozitsiyasining izini bor.

Ularda matn muallifi turklarning o‘ziga xos “tarixdan oldingi davri” sifatida ko‘rsatgan Turk xoqonligi davridan to 8-asrning birinchi uchdan bir qismigacha bo‘lgan tarixiy davr tasvirlangan. Bular Sharqiy Turk xoqonligining tashkil topishi va mustahkamlanishi bilan bog‘liq voqealar: turklarning Xitoy bo‘yinturug‘idan ozod bo‘lish tarixi va xoqonlikni kengaytirish va boyitish maqsadida olib borilgan harbiy yurishlar. Uch xoqonning maslahatchisi va qo‘shinlari boshlig‘i Tonyukuk sharafiga yozilgan bitik (muallifi noma‘lum, ammo matnni Tonyukukning o‘zi tuzgan degan taxmin bor) Qul sharafiga yozilgan bitiklar bilan asosan bir xil voqealarni tasvirlaydi. -tegin va Bilge xoqon, lekin muallifning asosiy e‘tibori bu yerda Tonyukukning davlat – turklarning qabila ittifoqi oldidagi xizmatlarini tasvirlashga qaratilgan. Tarixiy voqealar bitiklar mualliflarini, birinchi navbatda, turkiy xalq qahramonlari obrazlarini yaratish va ularni ulug‘lash uchun zamin sifatida qiziqtirgan. Turkiy matnlar mavzulari. Yodgorlik matnlarida hukmdorlar (beklar) va xalqqa turkiy xoqonlarning yuksalishiga hissa qo‘shishga chaqiriq va murojaatlar mavjud.

O‘rxun bitiklarining ba’zi qismlariga xalq marsiyalari ta’sir qilgani aniq, bu “Buyuk bitik”ning Kul-tegin sharafiga yozilgan so‘nggi qismining mazmuni bilan tasdiqlanadi: “Agar Kul-tegin bo‘lmasa, hammangiz o‘lar edingiz. Kichkina ukam Kul-tegin vafot etdi, o‘zim ham qayg‘urdim. Ko‘ruvchi ko‘zlarim ko‘r bo‘lib qolgandek, bashoratli fikrim xiralashganday bo‘ldi, o‘zim ham xafa bo‘ldim”. Shuningdek, Bumin xoqon va Istemi koton, shuningdek, Kul-Tegin vafotidan so‘ng ko‘p yig‘ilganlar yig‘ilib, o‘lganlar uchun nola qilganlar. Bu odat Markaziy va O‘rta Osiyo hamda Kavkazning ko‘plab turkiyzabon xalqlari tomonidan saqlanib qolgan. Yodgorliklar matnlarida qo‘shinlar boshlig‘i muhitida

shakllangan otryad eposi ta’sirining izlari osongina ochiladi. Masalan, Kul-teginning jangda qatnashishi tasvirida qahramonning jangovar oti uch marta tilga olinadi: “Avvalida (birinchi marta) Todiqin-churga tegishli bo‘z ot minib, hujum qildi. [dushman]. Ot u erga tushdi. Ikkinchi marta u Yshbar-Yamtarga tegishli kulrang otga minib, [dushmanga] hujum qildi. Ot u erga tushdi. Uchinchi marta u [Yegin-Sili-bekka tegishli] jihozlangan dafna otiga minib, [dushmanga] hujum qildi. Ot o‘sha yerga tushdi”. Qahramonlarni epik ideallashtirish O‘rxon yodgorliklarining barcha matnlariga xosdir. Tarixiy hukmdorlar afsonaviy-epik ruhda tasvirlangan: “Yuqorida moviy osmon, pastda jigarrang yer paydo bo‘lganida, ularning o‘rtasida inson o‘g‘illari paydo bo‘ldi. Inson o‘g‘illari ustida mening ota-bobolarim Bumin xoqon [va] Istemi kogonlar [shohlikda] o‘tirganlar”. Yoki: “Ular dono xoqon edilar, mard xoqonlar edilar. Ularning kotiblari ham dono, mard edilar. Xalq ham, beklar ham vafodor edilar...”.

Bu davrda (6-asr o‘rtalarida) Turk xoqonligi nafaqat O‘rta, balki O‘rta Osiyoning siyosiy hayotida katta rol o‘ynay boshladi. Mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi xitanlar va qirg‘iz turklari bosib olindi, O‘rta Osiyoda eftalitlar mag‘lubiyatga uchradi, Kimmeriya Bosfori qo‘lga kiritildi; ikkala Shimoliy Xitoy davlati turklarga soliq to‘lashga majbur bo‘ldi. 6-asr oxirida. Turk xoqonligining Vizantiya, Eron va Xitoy imperiyasi bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalari bor edi. Aynan shu davr O‘rxun matnlarida xalqning ideal o‘tmishi, “birlamchi tarixi” obrazi uchun asos bo‘ldi. Keyinchalik mustaqillikka intilgan turkiy qabila zodagonlarining boyligi va nufuzining oshishiga xizmat qilgan bosqinchilik urushlari, oddiy jamoa a‘zolarining qashshoqlashuvi xoqonlikni ichki nizolar va ijtimoiy-siyosiy inqirozga olib keldi. natijada Turk xoqonligi Sharqiy Turk va G‘arbiy Turk xoqonliklariga bo‘linib ketdi. Turkiy matnlarni o‘rganish. Qadimiy turkiy bitiklar haqida adabiy yodgorlik sifatida faqat asrimizning 60-yillarida gapira boshlagan. Ular birinchi marta mashhur turkshunos N.A. risolasida tilga olingan bo‘lsa-da. Baskakov “Oltoy folklori va adabiyoti” (1948).

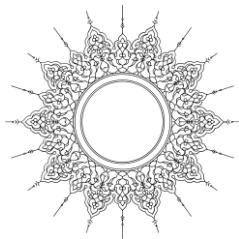
Tadqiqotchi o‘z ishida bir qator uslubiy muhim tavsiyalar berdi. Jumladan, u shunday deb yozgan edi: “Oltoy xalq adabiyotini o‘rganish, uning substratini aniqlash va eng qadimiy manbalarini, boshqa xalqlar og‘zaki va yozma adabiyoti bilan aloqalarini tahlil qilishda tadqiqotchi, eng avvalo, xalq og‘zaki va yozma adabiyotining barcha yodgorliklaridan foydalanishi zarur. qadimgi turkiylar davri VI-VIII- XII asrlar va Mo‘g‘ullar davri XIII-XVII asrlar”. Aniqrog‘i, tarixiy voqealar nuqtai nazaridan Turk xoqonligi parchalanganidan so‘ng uyg‘urlar tarixiy maydonga chiqdi, shunga mos ravishda qadimgi uyg‘ur adabiyoti (Qudadgu bilig) mavjud bo‘lib, mo‘g‘ullar davrida uyg‘ur adabiyoti an‘analari davom ettirildi. turkiy tilli chag‘atoy adabiyoti tomonidan. Chunki N.A. Baskakov “Oltoy og‘zaki adabiyotining keyingi taqdirini mo‘g‘ul madaniyati, yozma va og‘zaki adabiyotining rivojlanishi bilan bog‘lashni” taklif qildi.

Tadqiqotchining Oltoy xalq og‘zaki ijodiga nisbatan bildirgan bu fikrlarini Oltoy yozma adabiyotining shakllanish jarayoni bilan bog‘lash mumkin. N.A. Baskakov o‘z shogirdi, oltoy folklorshunosi va adabiyotshunosi S.S. bilan birga qadimgi turkiy yodgorliklarni o‘rgangan. Surazakov. Bu vaqtga kelib tilshunos olim S.M.ning kitoblari nashr etilgan edi. Malova. S. Surazakov birinchi navbatda transkripsiya qilingan matnning alohida qismlarini hozirgi oltoy tiliga tarjima qilishga harakat qildi va eng ko‘zga ko‘ringan

turkologlarning kashfiyotlariga murojaat qilib, N.A. Baskakov qadimgi turkiy yozuv tili oltoy tilining shimoliy lahjasiga yaqin ekanligini ta’kidladi. Keyinchalik, qadimgi turkiy yozuvlarning adabiy yodgorliklarga mansubligi haqida birinchilardan bo‘lib adabiyotshunos tadqiqotchilardan bo‘lgan. Afsuski, o‘tgan asrning 60-yillari boshida o‘z ona tilida nashr etilgan bu kashfiyotlar o‘sha paytda keng tarqalmagan. Biroq, S.S. Surazaqov O‘rxun yodgorliklari turkiy tilli xalqlarning xazinasini, eng qadimiy merosi ekanligini alohida ta’kidladi.

Использованная литература

1. Arat R.R. Eski T, rk Ankara: TTK basımevi, 1991.
2. Bombaci A. Histoire de la littÈrature turque. P., 1968
3. Стебова И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. 2007

2-SHO‘BA
TURKIY XALQLARDA ONA TILI O‘QITISHNING
METODOLOGIK ASOSLARI

АТАУЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Сүйінжанова Жанар Киікбайқызы
Филология ғылымдарының
кандидаты, доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-4036-9016>

Әбдісаттар Гулфайруз Әбдіманапқызы
6B02336 – Филология: қазақ филологиясы
мандығының 2-курс студенті

doi.org/10.59470/202421

Резюме. В этой статье рассматриваются формирование и употребление номинативных словосочетаний в казахском языке.

Annotation. This article deals with semantic peculiarities of nominal phrases.

Қазіргі қазақ тілінде, әсіресе ғылыми зерттеулер мен арнайы сөздіктерде атаулық тіркестер жиі кездеседі. Олардың семантикалық сипаты мен қолданыс қызметін зерттеудің, мағыналық және тұлғалық ерекшелігін талдаудың қазақ тіл білімінің кейбір теориялық мәселелерін шешуде өзіндік қосатын үлесі бар. Өйткені, әдеби тіліміздің дамуы, ең алдымен, жаңадан жасалатын тұлғалардың семантикалық құрылымының дамуымен байланысты десек, сол даму деңгейі мен бағыты, ең алдымен, тіліміздегі сөз қолданысын анықтаумен, жаңадан жасалып жатқан атаулық тіркестердің сипатын, қызметін, қолданысын, прагматикалық ерекшелігін, функционалдық мәнін, атаудың семантикалық жіктелісін көрсетуімен де тығыз байланысты болып есептеледі.

Атаулық тіркестердің семантикасын зерттеу тіліміздің лексикалық қабатында болып жатқан өзгерістерді байқауға, сөзжасамдық жүйедегі өзгерістер мен ерекшеліктерді саралауға, жаңа сөз қолданыстарының жасалу жолдары мен

сөзжасамдық қалыбын, сөзжасамдық жұптардың ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Атаулық тіркестердің өзіндік ерекшелігін талдау арқылы аналитикалық сөзжасамдық тәсілдің қалай дамып келе жатқанын аңғаруға болады.

Кез келген тілдік тұлғаның сөйлеу барысында өзіндік қызметі болары даусыз. Тіл біліміндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарына сүйене отырып, атаулық тіркестердің мынадай қызметі болатынын анықтаймыз:

Атаулық тіркестің коммуникативті-синтаксистік қызметі өзге тұлғалардың осындай қызметімен сәйкес келеді. Коммуникативті-синтаксистік қызмет атаулардың негізгі қызметі, мұнда белгілі бір ақпарат берілу үшін, сөздердің сөйлемдегі орны мен тәртібі сақталуы керек болады. Сөздердің орын тәртібі, әсіресе, жазба тілде толық әрі жүйелі сақталады. Ең негізгі ақпарат – рема – көбінесе, қазақ тілінде сөйлемнің соңында келеді де, тема – айтылымның басында келеді. Атаулық тіркес көбінесе екі не бірнеше сөзден тұратын болғандықтан, онда берілетін ақпарат та күрделі болып келеді. Сондықтан мұның өзіндік ерекшелігі бар деп есептейміз.

Мысалы: *Редакторлар кеңесінің төрағасы болып Н. Оразалин сайланды* деген сөйлемдегі рема – *Н. Оразалин сайланды*; тема – *Редакторлар кеңесінің төрағасы болып*. Тема толықтай атаулық тіркес арқылы берілген. («ҚӘ» газетінен)

Бас редактор қарап шықты – *Бас редактор* – тема атаулық тіркес қалпында берілген («ҚӘ» газетінен).

Бұлардың қатарында қазақ азаматтарынан РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов та бар еді. РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов та бар еді – рема («ҚӘ» газетінен).

Қазанда өткен пленум шешімімен Бүкілодақтық Жаңа Түрік Әліпбиі Орталық Комитеті құрылды деген сөйлемде *Бүкілодақтық Жаңа Түрік Әліпбиі Орталық Комитеті* («ҚӘ» газетінен) – рема болады, өйткені негізгі ойдың тірегі осы атаулық тіркес арқылы берілген. Ал бұл белгілі бір ұйымның жеке есімі болғандықтан, атаулық тіркес құрап лексикаланып тұр деп есептейміз.

Кирилл әліпбиіне көшіру саясаты қалай жүзеге асырылды? – *Кирилл әліпбиіне көшіру саясаты* екі атаулық тіркес бір-бірімен меңгеріле байланыса келіп, тема құрайды. Мұндағы – кирилл әліпбиі – нақтылы бір әліпбидің атауы болса, көшіру саясаты – осы контексте лексикаланып келген.

Солтүстік Кавказ тау халықтары латын әліпбиіне өтті – Солтүстік Кавказ тау халықтары – тема; латын әліпбиіне көшті – рема. Солтүстік Кавказ тау халықтары белгілі бір халықтың атауы ретінде қолданылғандықтан, еркін тіркес лексикаланып келіп, атаулық тіркес құрайды.

Көрсетілген мысалдардан байқалатыны сөйлем ішінде атаулық тіркестердің атқаратын рөлі ерекше. Екіншілік мағына беретін күрделі құрылым болғандықтан, ондағы ерекше семаның номинативтік мағынасы да күрделі. Осы реттен, атаулық тіркестер тема да, рема да болып қызмет атқара алады. Атаулық тіркестердің тема және рема болып қызмет атқара алуы олардың мағыналық құрылымының күрделілігімен байланысты қарастырылады. Мұның өзі сөйлемнің құрылысы үшін аса

маңызды. Ұжымның атауы күрделі композитжасам арқылы жасалғанда көбінесе жазу барысында толық сақталады. Жазба әдеби тілдің ауызекі сөйлеу тілінен өзгешелігінің өзі де осында болса керек.

Тілдегі конструктивті-синтаксистік қызмет синтаксистік құрылымды түзудегі сөздердің орын тәртібі және оның рөлі саналады. Атаулық тіркестер кез келген туынды сөздер сияқты жеке тұлғалармен байланысып, еркін тіркес құрай алады. Еркін тіркес құру барысында олар сөз тіркесінің бір ғана сыңары болып, бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесі болатыны үнемі есте сақталғаны дұрыс.

Атаулық тіркестер сөйлемде кез келген сөйлем мүшесі болуы ықтимал.

Бірнеше мысал келтірелік:

Ай сайын шығатын басылымның құрылтайшысы – “Қазақ тарихы” Жауапкершілігі Шектеулі Серіктестігі. “Қазақ тарихы” Жауапкершілігі Шектеулі Серіктестігі – баяндауыштық қызметте келген.

Жаңадан шығарыла бастаған “Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл” атты жаңа басылымның бас редакторы - Ә. Салықбай. Бұл сөйлемдегі жаңа басылым атаулық тіркесі – ілік септігінде тұрып, анықтауыштық қызмет, бас редакторы – бастауыш қызметін атқарып тұр.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде “Қазақстанның Еңбек Ері” атағына тұңғыш ие болған Алматы қаласының Ыбырай Алтынсарин атындағы №159 көпсалалы гимназия директоры Аягүл Төреқызымен кездесу болды. “Қазақ әдебиеті” газетінің 2009 жылғы бір нөміріне шыққан “Еңбек Ері ел алдында” деген мақала осылай басталады. Байқап отырғанымыздай, осы келтірілген бір ғана сөйлемнің ішінде төрт атаулық тіркес бар:

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті – университеттің атауы;

Қазақстанның Еңбек Ері – жоғары мемлекеттік атақтың бір түрі, есім;

Алматы қаласы – қала аты, жалқы есім;

Ыбырай Алтынсарин атындағы №159 көпсалалы гимназия – гимназия атауы – есім; *гимназия директоры* – лауазым атауы, есім.

Мұның өзі атаулық тіркестердің белсенді жұмсалатындығының бір кепілі болса керек.

Сөйлем ішінде “*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде*” – мекен пысықтауыш; “*Қазақстанның Еңбек Ері*” анықтауыш; *Алматы қаласының* – анықтауыш; *Ыбырай Алтынсарин атындағы №159 көпсалалы гимназия* – анықтауыш қызметін атқарып тұр.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайында ақын Ізтай Мәмбетовтың туғанына 80 жыл толуына арналған “Жыр әлемінің Ізтайы” атты әдеби-сазды кездесу көрме өтті. Аталған сөйлемде *Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайында, әдеби-сазды кездесу, “Жыр әлемінің Ізтайы”* деген атаулық тіркестер бар.

“Жыр әлемінің Ізтайы” – контексте окказионалды мәнде қолданған атаулық тіркес. *Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайында* – мекен пысықтауыштық

қызметте, әдеби-сазды кездесу көрме – бастауыш, “*Жыр әлемінің Ізтайы*” – анықтауыштық қатынаста тұрған тұлғалар.

Атаулық тіркестердің конструктивті-синтаксистік қызметі әртүрлі қызметте жұмсалып, сөйлем ішінде әртүрлі орында жұмсала береді. Мұның өзі атаулық тіркестердің номинативтік қызметімен, белгілі бір денотатты атау қасиетімен тығыз байланысты қарастырылады.

Сондай-ақ, атаулық тіркестер әртүрлі сөзформада жұмсалып, бірде бастауыштық, бірде анықтауыштық немесе баяндауыштық қызметте жұмсала алады. Атаулық тіркестер құрамының неше сөзден тұратынына қарамастан сөйлемде бір ғана сөйлем мүшесі болатынына да көз жеткіздік.

Атаулық тіркестің мағыналық-мәндік қызметі оның тұрақты қолданысы арқылы анықталады. Өзге атаулармен салыстырғанда, сөйлемдегі мағыналық-мәндік қызметі атаулық тіркестер үшін аса маңызды. Олай болатын себебі атаулық тіркестердің атаулық қызметі мәтін арасында нақты көрініс тауып отырады. Ал авторлық қолданыста келетін окказиональдық мәндегі атаулық тіркестердің мағынасы тек мәтінде анықталатынын жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Атаулық тіркестердің коммуникативті-синтаксистік қызметі мен конструктивті-синтаксистік қызметі де осы мағыналық-мәндік қызметінің нәтижесінде іске асырылады. Атаулық тіркестердің мағыналық-мәндік қызметі ерекше көңіл бөлетін мәселе.

Сөйлеу тілінде және тілдік қолданыста атаулық тіркестердің жиі және белсенді жұмсалуды олардың толық мағынада қалыптасуының кепілі. Мысалы, қазіргі тілімізде даяр қалпында жұмсалатын *ақ тұйғын, ақ саңырауқұлақ, ақ аю, ақ сусар, ақ орда, ақ нәсіл, ақ отау, ақ жүгері* атаулары олардың мағыналық тұрақтылығы арқылы жасалған номинативтік атаулар болып саналады.

Ал мына мысалдарға назар аударып көрелік: *ақ құйын, ақ жүрек, ақ жауын, ақ шабақ, ақ тілеу, ақ сөйлеу, ақ шашты, ақ тамақ, ақ түсу, ақ түндер, ақ шаңқан, ақ неке, ақ өлең* т.б. Тереңірек назар аударып, бұлардың мағыналық құрылымына назар аударар болсақ олардың құрамындағы сыңарлардың мағынасы арқылы жасалып, тіл дамуында бірте-бірте ауыспалы мағынаға ұласа бастағанын аңғарар едік.

Ақ тамақ – тамағы әппақ, таза дегенді білдірсе, *ақ тілеу* – жақсы тілеу, адал тілеу деген мағынада, мұнда да «ақ» сөзінің таза, жақсы деген ерекше мағыналары сақталады. Бұл атаулық тіркестер тіл дамуы барысында мағыналық-мәндік жағынан дами келе, ауыс мағынаға ұласты деп есептеуге толық негіз бар.

Атаулық тіркестердің стилистикалық қызметі туралы да мол айтуға болады. Кез келген номинативтік бірлік сияқты атаулық тіркестер де өзіндік стилистикалық қызмет атқарады. Бұл атаулардың өзге номинативтік бірліктерден біршама айырмашылығы да бар.

Қазіргі тілдік қолданысымыздағы атаулық тіркестердің көпшілігі термин сөздер мен терминдік атаулар екені белгілі. Бұл туралы көптеген ғылыми зерттеулерде жазылған, дәлелденген. Бұл терминдер мен терминдік атаулар көбінесе

ғылыми әдебиеттер мен ғылыми зерттеулерде кездеседі. Мұны атаулық тіркестердің өзіндік ерекшелігі ретінде тануға болады деп есептейміз.

Сонымен бірге атаулық тіркестер арқылы жасалған номинативтік мәнді номенклатуралық атаулар да көбінесе бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне тән де, мұндай атаулар көркем шығармаларда сирек ұшырасады.

Орыс мектептері мен мектепке дейінгі мемлекеттік мекемелерде қазақ тілін оқытудың деңгейін қалай көтереміз? Қоғамның өзекті мәселесіне айналған осы сауал өткен жұмада елордамыздың №56 мектебінде Мемлекеттік тілді дамыту Президенттік қоры мен Қалалық Білім басқармасының ұйымдастыруымен өткен дөңгелек үстелде талқыланды. Жиынға қатысқан қазақтану ғалымдары, қазақ тілі пәні мұғалімдері және сарапшылар осы мәселеге қатысты тұшымды ойларын ортаға салды (“Жас қазақ” газеті). Мұндай жұмсалымдар тек БАҚ тіліне ғана тән деп түсінеміз.

Келтірілген мәтінде мынадай атаулық тіркестер кездеседі: *Орыс мектептері, мектепке дейінгі мемлекеттік мекемелер, қазақ тілін оқыту, елорда, №56 мектебі, Мемлекеттік тілді дамыту Президенттік қоры, Қалалық Білім басқармасы, дөңгелек үстел, қазақтану ғалымдары, қазақ тілі пәні мұғалімдері.* Бұл атаулық тіркестердің “қазақтану ғалымдары” деген тұлғадан басқасы түгелдей тілімізде қазір қалыптасып қалған атаулық тіркестер екені анық.

Ал *қазақтану ғалымдары, қазақтану ғылымы* деген атаулық тіркестер бірнеше рет ғылыми журналдарда қолданылып, белсенді жұмсалып келе жатыр, дей тұрғанмен, өзге атаулық тіркестермен салыстырғанда толық қалыптасып, халықтық қолданысқа түсті деуге ертерек. Сондықтан бұл тіркестерді окказиональдық қолданысқа жатқызу орынды болмақ.

Атаулық тіркестердің стилистикалық қызметі көбінесе тілімізде толық қалыптасқандарына қатысты анықталады.

1 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. – Алматы, 1973. – 195 б.

2 Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

3 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

4 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 139 б.

5 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 183 б.

PROSPECTS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN A FOREIGN LANGUAGE TEACHING PRACTICE

Karlygash Ashirkhanova
Professor of Atyrau University
named after Kh. Dosmukhamedov, PhD

Albina Smagulova
1st year master degree student in the educational
program "Foreign languages and intercultural
communication"

doi.org/10.59470/202422

Annotation. Artificial intelligence has completely changed the usual model of education. Information technology has become of great importance. The article considers the use of modern information technology in the study of a foreign language. The advantages of studying a foreign language using artificial intelligence systems are described.

Keywords: information technology; artificial intelligence; studying foreign languages.

In an era of technological progress and the rise of artificial intelligence, which has already become an integral part of our daily lives, it is difficult to underestimate its impact on all spheres of human activity. Medicine, industrial production, everyday life – it is almost impossible to imagine an area in which artificial intelligence systems would not be used, simplifying the work of a person or at least taking on part of his duties. This technology is one of the main scientific breakthroughs of our time, which also influenced the education system, in particular, the study of a foreign language.

The purpose of our research is to determine the superiority of learning a foreign language using information technologies and artificial intelligence systems.

Currently, digital technologies expand the possibilities of studying any discipline that interests a student, including foreign languages, and set trends in building a modern educational process – there is an active computerization of all educational activities in general. The introduction of artificial intelligence has changed many of its components, not only significantly simplifying, but also allowing students to achieve the best results in obtaining knowledge compared to classical methods. The reason for this influence lies in the ease of use of information technologies, their capabilities, and their ability to change under the requirements of each student.

The convenience of using artificial intelligence systems when learning a foreign language is determined by their four main components (capabilities): interactivity, a flexible

system for setting up the educational program, an analytical component of the learning process, and mobility.

Interactivity. Unlike classical lessons, language learning applications equipped with an artificial intelligence system offer a variety of lesson construction formats, ranging from the simplest, as close as possible to the usual pairs for the student, and ending with a game form. The game is one of the most common means of developing interest in the subject. The use of games provides ample opportunities for activating the educational process, making boring work more interesting and exciting [1, p. 292]. The main motto of such apps is active participation and practice. They were originally programmed to build the learning process in the most user-friendly way while maintaining their effectiveness.

Learning apps provide the ability to manage the course of the lesson and, if necessary, make a change of activity, switching, for example, from learning new words to listening or performing grammatical exercises, which helps to diversify the lesson and make it more interesting, and also, unlike monotonous work, helps to maintain the student’s attention. The entire application/Internet resource is designed to keep the student interested in the learning process for as long as possible.

Flexible system for setting up the educational program. The importance of forming motivation to learn a foreign language is emphasized by many scientists – P. B. Gurvich [2], I. A. Zimnyaya [3], and others.

To increase motivation, most training programs use a student performance monitoring system – if a student has faithfully completed the lesson plan assigned by the artificial intelligence system for a certain amount of time (most often a week), then at the end of this period they will receive a reward (for example, in the form of new materials that the student receives completely free of charge instead of buying). In addition to flexible lesson progress settings, learning applications use an individual approach to the selection of educational materials – an artificial intelligence system analyzes the information provided by the user and, based on this, offers them materials based on their interests. This method is most often used when automatically selecting books or articles to train their reading and translation abilities.

Mobility. In addition to interactivity, the use of information technologies in learning a foreign language is also supported by their mobility. Software products and applications that allow you to get instant access to the necessary information (dictionaries focused on various topics, translators, short manuals, and guidelines), as well as containing training tests and audiobooks can be installed on any user’s mobile devices. Thus, the student receives all the necessary materials for studying and working, which are always on his smartphone and ready to use at any time convenient for him. Thanks to this, language development continues continuously – students can improve their knowledge without reference to a specific place and time, which allows them to make the most of their free time while continuing to learn the language, for example, when traveling on public transport to or from the university. When using this method, there is no need for large printed literature, because training materials are already in the libraries of the app or resource, and the only requirement for the user is just to install them.

Analytics. Applications that use artificial intelligence systems allow you to partially automate the process of learning a foreign language thanks to the existing functions of selecting teachers depending on the requirements put forward by the user, searching for tasks on a specific topic, and the level of language proficiency and automatically checking them if the curator was not selected. The most common forms of tasks provided by such applications are: word constructor, phrase constructor (and both tasks can be issued as in when both interactive and in-game formats), choosing the correct spelling of a word, solving crosswords - to train vocabulary and vocabulary; tasks that include the correct placement of words in the text, restoring the history of previously listened text or retelling it - to develop reading skills and listening comprehension of foreign speech. One of the indisputable features of training applications is that each of the tasks is accompanied by a picture, voice acting (in rare cases - from a native speaker), and translation. In addition to drawing up an individual training plan, the built-in artificial intelligence system provides a full-fledged analysis of the user's progress – based on successfully and, on the contrary, unsuccessfully completed tasks, it forms an overall picture of the student's abilities. The system takes into account which topics caused the greatest difficulty for the student and creates a new personal lesson plan, including more of them to repeat and consolidate the material. By implementing artificial intelligence systems it is possible to continuously track the student's progress at all levels – information is provided both to the student himself and his teacher, if one was chosen. This helps you view performance statistics and, if necessary, redesign the curriculum, which helps you achieve the highest results. transfer some of your functions to a computer, freeing up your time to perform more intelligent and creative tasks.

Let's move on to an overview of AI technologies that can be used in the process of teaching a foreign language. First, let's look at programs designed directly for these purposes. These are, for example, the *Duolingo* and *Babbel* apps.

The *Duolingo* education platform offers courses in more than 30 languages. The *Duolingo BirdBrain* AI tool examines each user's profile and makes predictions about their learning path, thus providing an individual approach to learning. The system tracks tasks that cause difficulties for the course participant and also remembers mistakes made in these tasks, based on which it forms a further training plan. The *Explain My Answer* platform feature allows language learners to communicate with the *Duo* bot. The bot can rate and comment on the response, as well as offer additional examples that will help the student better understand and assimilate the material. Thanks to the *Roleplay* feature, you can earn points for practicing real-world communication with virtual characters from different countries (linguistic bots).

Babbel is an interactive online foreign language learning course languages. Thanks to AI technologies, the *Babbel* system can recognize speech and correct pronunciation by matching words spoken by students with speech samples in the database recorded by course editors for whom this language is their native language.

Currently, there are several fairly effective online resources for editing texts in a foreign language that use AI technologies. One of these resources is *Grammarly*, which corrects more than 150 types of errors, such as errors in grammar, spelling, punctuation,

writing style, and sentence structure. If there are errors, *Grammarly* provides recommendations for correcting them, offering various options. Working with this service allows students to analyze their texts, developing critical thinking skills, which can be useful for them in the future when writing coursework, master’s theses, scientific articles, annotations, and other written works.

Quillbot’s AI artificial intelligence-based paraphrasing tool, helps students edit and change the tone of their text to improve clarity and understanding. Chatbots in the Telegram channel, which is a mobile learning tool, can also help you master a foreign language. These are bots like *@multitrans_bot*, *@AndyRobot*, *@eddy_en_bot*, *@EnglishSimpleBot*. The *@multitrans_bot* chatbot provides the ability to automatically work with online dictionaries. The bot returns all possible options translation options and meanings, duplicating the main functionality of Multitrans (an Internet system of bilingual dictionaries). *@Andyrobot* focuses on practicing spoken English, so the bot invites students to choose one of the everyday topics (Weather, Hobbies, Work, etc.). The virtual teacher provides an opportunity to take daily grammar lessons with explanations and a test for mastering the material. *@eddy_en_bot* helps you learn new vocabulary, the free version allows you to learn five words. Using *@EnglishSimpleBot*, you can read texts in English and mark unfamiliar words for further study in a special mode, pass tests on specific topics, and improve your grammar skills. There are also reference materials on grammar and language levels, including Upper-Intermediate.

Bots can «communicate» with a student at a certain time interval on a certain topic, as well as conduct knowledge monitoring during the time specified by the teacher, collect statistics on material acquisition, and automatically notify the teacher about the progress of students.

There are also AI tools that were not created for teaching a foreign language but can be used for this purpose. These tools include the *GPT chat* mentioned above. One of the important features is that *GPT chat* is characterized by its ability to understand and generate text in a context-sensitive way. The platform takes into account previous messages and responds with context, creating natural and appropriate communication situations. This feature of the *GPT chat* allows teachers and students to interact with the «virtual interlocutor»: conduct dialogues, discuss various topics, ask and answer questions.

With *GPT Chat*, students can gain additional practice and support outside the classroom, improve their reading, writing, and speaking skills, expand their vocabulary, and improve their communication style. In the classroom, the key organizer of the educational process, as P. V. Sysoyev P. V. and E. M. Filatov rightly point out, should still be the teacher, acting as «an assistant and expert in the field of a foreign language, helping and creating conditions for learning, upbringing and development» [7, 66-72].

In addition to programs that can be used to teach a foreign language, there are also AI-based teaching assistants. These helpers also include the *Twee* site. This platform was developed specifically to facilitate the process of preparing tasks in various aspects of a foreign language (vocabulary, grammar, reading, listening, speaking, and writing). You can use it to create texts and questions for them (open-ended, with a choice of the correct

answer, true/false). In addition, the platform generates lexical and grammatical exercises to fill in gaps, correlate words with definitions, expand parentheses, arrange words in the correct order, and so on. Twee performs transcription to videos, formulates questions to these videos, finds interesting facts and quotes from famous people on the chosen topic, composes questions for discussion, lists of advantages and disadvantages, lists of topics for essays, etc. Tasks generated by the platform must, however, be carefully checked. Not all of them are ready for use without proper correction. Nevertheless, this system helps to significantly reduce the teacher’s time to prepare for classes and also encourages the creative process by offering a large selection of ideas and tasks.

Below are examples of tasks for students studying in different areas of professional training

Assignment for students to work on the site CHARACTER.AI

1. Choose a well-known businessman that you would like to talk to (Elon Musk, Mark Zuckerberg, Bill Gates, Tim Cook, or Jeff Bezos). Make up 10 questions that you would like to ask them, including questions on the following topics: facts from the biography, business, success, professionalism, money, charity, corporate responsibility, etc.
2. Find the chosen person on the site *Character.AI*. Ask it your questions. Try to maintain a coherent conversation by responding to your character’s comments.
3. Take a screenshot of the conversation and attach it in the comments. Tell the others tell the group members what you found most interesting from the conversation with the character.

Assignment for students to work on the site ELEVENLABS.IO

1. Make a presentation about a well-known travel company or hotel chain based on the proposed plan, using speech cliches for each stage of the presentation.
2. Enter the text in the dedicated window on the site *ELEVENLABS.IO*. Choose your favorite voice from the list (with British or American pronunciation). Generate audio of the written text.
3. Report the text behind the speaker using the *shadowing* technique.
4. Make a presentation to your classmates.

The presented task options focus on developing different language skills. The first task is aimed at language practice in situations of communication that are close to real ones. The goal of the second task is to improve the pronunciation and articulation of words (students who speak a foreign language at low levels often pronounce words incorrectly in oral presentations, which negatively affects the perception of the presentation itself).

Of course, to get significant results in teaching a foreign language, such tasks should be organized in a certain system, and not have a one-time nature. In addition, the teacher can act as a facilitator for students’ independent work, providing them with links to various AI sites and applications, and explaining why this or that tool can be used.

We also note that it is too early to judge the degree of effectiveness of using artificial intelligence for teaching a foreign language since the work is carried out at the initial stage and it is necessary to conduct experiments to obtain statistical data. However, it is already possible to notice an interest in AI on the part of students and an increase in their motivation

to learn a foreign language, as well as a decrease in the number of mistakes made by students who use AI to prepare for classes.

Thus, we can distinguish the following advantages of using information technologies and artificial intelligence when learning a foreign language:

1. Interactive learning. The student himself actively participates in the educational process and defines his/her tasks.
2. Availability. A student can use the app on a mobile device at any convenience.
3. Individualization. The student has the opportunity to choose the means of training (vocabulary, grammar, pronunciation, translation, writing).
4. Analytics. Apps send alerts with repeat reminders, like memorizing/learning something at regular intervals.
5. Reliability. An account is created in the apps allows to store and track student progress data.
6. Interest and increased motivation.

Work on the use of AI for teaching a foreign language is very promising and should be continued not only in terms of developing new AI tools but also in terms of creating algorithms and mechanisms for interaction between teachers and students with AI, as well as systems of corresponding tasks.

Reference list

1. Bashkirova O. A. Ispol’zovanie kompyutera v obuchenii inostrannomu yazyku v vuze [The use of a computer in teaching a foreign language at a university] // Actual issues of modernity through the eyes of young researchers: materials of the 1st International Scientific and Practical Conference, April 14-15, 2016 - Omsk: SibADI, 2017. - pp. 291-295.
2. Gurvich, P. B., Grigoryan, S. T. Strengthening the motivation of educational activities aimed at mastering the vocabulary of a foreign language / P.B.Gurvich, S.T.Grigoryan // Foreign languages at school. - 1976. - No. 6. - pp. 50-55.
3. Zimnyaya I. A. Pedagogicheskaya psikhologiya [Pedagogical psychology]. - Rostov-on-Don: Phoenix. - 1997. - 480 p.
4. Sysoyev P. V., Filatov E. M. Chatbots in foreign language teaching: advantages and controversial issues // Bulletin of Tambov University. Series: Humanities. 2023. No. 1. pp. 66-72.

ACCESSING ENGLISH TEXTBOOKS THROUGH TRANSLINGUAL SUPPORT MATERIAL IN EFL CLASSROOMS IN UZBEKISTAN

Dr. Vasim Salim Tamboli (India)³³
Ministry of Pre-school and School Education
The Republic of Uzbekistan
+99899-302-70-32 vasim.vasim@gmail.com
Lola Bekmetova (Uzbekistan)³⁴
+99891-436-35-77 bekmetovlola85@icloud.com
Mamajan Kuranbayeva (Uzbekistan)³⁵
+99897-299-01-04 maya198577@gmail.com

doi.org/10.59470/202423

Annotatsiya. O‘zbekistondagi davlat maktablari ko‘p tilli, chunki dengizga chiqish imkoni bo‘lmagan mamlakatda ko‘p madaniyatli va ko‘p millatli guruhlar mavjud. Maktablar turli xil ta’lim vositalari - o‘zbek (80%), rus (15%) va boshqa tillar (5%) orqali ikki/ko‘p tilli o‘quvchilarning ehtiyojlarini qondiradi, lekin ingliz tilidagi darsliklar bir tilda qolmoqda. Shunday qilib, ushbu maqolaning bir qismi sifatida O‘zbekistonning Urganch shahridagi umumta’lim maktabi o‘qituvchilari O‘zbekiston maktablarida keng qo‘llaniladigan 7-sinf Ingliz tili PREPARE kitobi asosida translingual yordam materialini tayyorlaydilar.

Abstract. The public schools in Uzbekistan are multilingual owing to the presence of multicultural and multi-ethnic groups in the landlocked country. The schools, through different mediums of instruction – Uzbek (80%), Russian (15%) and other languages (5%) – cater to the needs of bi-/ multilingual learners, but the English textbooks remain monolingual. So, as a part of this paper, the teachers from a public school in Uzbekistan, have prepared translingual support material based on the Grade-7 English PREPARE Book which is widely used in the schools in the country.

Keywords: EFL context, translanguaging, support material, textbooks, Uzbekistan

Introduction

Children receive early print exposure through their textbooks. They need to decode information and learn with the help of teachers. A meaningful engagement with textbooks could contribute to their academic achievements. However, the prescribed English

³³ Dr. Vasim Tamboli works with the Ministry of preschool and school education of the Republic of Uzbekistan as an international teacher and as a teacher trainer at Maktab No. 15, Urgench, Khorazm Region, Uzbekistan.

³⁴ Mrs. Lola Bektimova is a head teacher, English at Maktab 15, Urgench.

³⁵ Mrs. Mamajan Kuranbayeva is another local teacher who works at Maktab-15, Urgench. She was also a part of English Access Microscholarship Programme and had a chance to receive training in the USA.

textbooks in schools are often purely monolingual, likely to cause learning obstacles, bottlenecks, and slurs in academic growth.

Translanguaging has the potential to help EFL learners access information from English textbooks, as acquiring more than one language gives multilingual individuals an advantage in some respects – a better ability to engage in problem-solving and adapt to new ideas (Lambert, 1985). Translanguaging makes language learning easier as the learners possess much knowledge about the languages they already know, such as the functions of language, how different languages handle functional components like verbs or pronouns, and sociocultural knowledge, such as understanding what is considered polite in one language may be impolite in another.

What is translanguaging?

English textbooks in the EFL context are a significant source of print exposure for school children. They wish to reach a stage where they can read textbooks thoroughly to access the information. In independent use of textbooks, the learners must tap into their language-specific knowledge (vocabulary, grammar, and language structures in a particular language) and areas related to reading – making inferences, activating prior knowledge, and expressing comprehension (Lartec et al., 2014). These language and comprehension-based skills are associated with students' overall academic success during school and in future academic endeavours.

In an EFL setting, learners in the primary grade of schooling face issues with higher-order reading skills like interpreting or evaluating the text content (Shankar, 2018). As a result, most of them remain silent and unengaged during learning activities. Translanguaging, a way to provide opportunities for learners to draw upon the full span of their language and social resources to make meaning of their literacy experiences (Garcia & Wei, 2014), in such scenarios paves a way to help and make multilingual learners feel counted in the teaching-learning process. It prevents teaching material from denying learners' linguistic repertoire in the formal classroom contexts. As a child attempts to read a unit in a textbook (e.g. Sports in other countries) with a language focus on reading comprehension, lexis, and grammar, he/she listens to the teacher or reads the monolingual text aloud. However, not all of them in class can read independently or fully understand the English text in spite of the teacher's monolingual assistance. So, they may get involved in a follow-up discussion with a peer on similar games in their country, rules, or visualise to recall how the referees shout out the rules during games. All these follow-up activities are possible in a language that is comfortable to them. Thus, this kind of multilingual discussion mutually preferred by both the learners and teachers in the class created a context from their 'linguistic repertoire' (Garcia et al., 2017) or 'funds of knowledge' (Moll Luis et al., 1992) as a key goal of good educational practices to learn and access content. Additionally, making learners aware of their own cultures and connecting them with foreign language learning is a way to respect and value their identities in the classroom (Souto-Manning, 2016; Zapata & Laman, 2016).

Translanguaging provides opportunities to access the entire pool of resources – social and linguistic experiences – to participate in learning language more creatively, actively,

and critically (Wei, 2011) than sitting quietly in the corner of the classroom during English lessons. Kabuto (2017, p. 39) also supports the importance of a range of linguistic features (irrespective of a specific language) in understanding a written text, as transcending language borders helps better access the text information.

An ability to fully access textbooks through reading modality requires undertaking a pool of processes from lower-order to higher-order reading skills. It involves relying on memory resources, skills and abilities to utilise the entire linguistic and social repertoire. Heterogeneous learners with varying proficiency levels are one of the dominant features of EFL classrooms, which potentially causes difficulties in accessing English textbooks. For example, English in Uzbekistan’s public schools is taught as a subject from Grade 1 onwards since 2018. So, most learners who did not have English during their Grade 1 but from Grade 5 onward lack enough exposure to learn English through English. They need help accessing the monolingual textbooks and workbooks. So, school children who started studying English in First Grade are better able to access textbooks than children who started learning English very recently in Fifth Grade. In such situations, it will be unjust to allow EFL learners to think and participate in reading in the target language only. This way, we tend to deprive our learners of thinking, inferring and comprehending information and share their understanding most fluidly (Ascenzi-Moreno, 2018, p. 357). Furthermore, purely monolingual textbooks and different versions – Students' textbooks and workbooks and Teachers' books – across all the grades of schooling (e.g. Grades 2 to 9) make it challenging for EFL teachers, too.

Monolingual Textbooks & Translanguaging Strategies

There are several good reasons for incorporating translanguaging strategies for a language class, particularly the potential of using translanguaging support material to help EFL/ESL learners and teachers access monolingual textbooks.

Translanguaging offers some cognitive benefits to multilingual learners in processing information with the support of existing knowledge. A student from a multilingual context through his home or local language (e.g. Uzbek) can already share knowledge of his culture, local beliefs, environment, history, and livelihood in a school where he formally communicates in another language (e.g. Russian). That means such a learner already possesses knowledge of his language. For nationwide communication, it is a must for school children to learn the language of the medium of instruction at school (Russian) in addition to their home language (Uzbek/ Tatar). Similarly, for future benefits, learning an international language, mostly English, is often encouraged and supported by government bodies at multiple levels. As EFL learners already possess knowledge of different languages, this paper identifies the multilingual ways to enable learners to access monolingual textbooks and workbooks and to help teachers tap into learner’s familiarity with multiple languages for lower to higher level understanding of textbook content by ‘bringing one language to another’ (Milambiling, 2011, p. 18).

The maximum benefits of multilingual education can be achieved through different strategies or systematic ways such as *cross-linguistic transfer* (multilingual vocabulary, syntax), *cross-linguistic flexibility* and enhancing *metalinguistic awareness* of learners using

activities based on translanguaging features which soften the boundaries between languages (Cenoz & Gorter, 2011b), enabling learners to differentiate and adapt target language through translation or activities in which input and output are in different languages, help learners to build their background knowledge and deepen understanding, and gain new knowledge through reading multilingual texts, collaborative dialogues or multilingual writing (Garcia & Wei, 2014, p. 119). Furthermore, there are some additional strategies, such as providing learners with an explicit focus on the similarities and differences among the features of languages through teacher-initiated activities such as Pedagogically Based Code Switching – PBCS and Translation for Other Language Contexts – TOLC (Lopez & Gonzales-Davis, 2016).

Various studies examining translanguaging practices reveal that learners and teachers are aware of the benefits, and they perceive multilingual instruction as an important method of learning content and language that can have long-term educational achievement (Cummins, 2007). Although the literature provides several ways to use translanguaging as a pedagogical practice in a classroom with students or teachers with varying modalities and subject matter (Lewis et al., 2012), it is not an easy way for teachers, especially in the EFL context. The teachers face many challenges in their work, such as a lack of training to use translanguaging strategies, a lack of shared language knowledge, learners with limited literacy skills, and sometimes limited language proficiency in foreign languages (Illman & Pietilla, 2018). Additionally, the excess of monolingual material as a part of the curriculum becomes the central pedagogical document for them to rely on without any simplistic support material available in multilingual mode. Moreover, the number of learning activities prescribed per unit, text complexity and time allotted per unit in the textbook are additional concerns. Despite the widespread acceptance of translanguaging benefits, teachers or educators do not always consider this phenomenon in their educational practices (Schissel et al., 2018, p. 2). Hence, these challenges faced by the EFL teachers warrant practical support from the educators that translingual material may serve as one of the solutions to these challenges.

Translingual texts can take away EFL learners’ anxiety to read in English what they probably cannot understand. Such texts can make a systematic effort by chunking information into steps to learn and understand information in school.

Moreover, the additional infographic material with clear instructions, the learners as well teachers find such texts handy, time-saving and yet the most effective material with the simple explanation of the rules in multiple languages, incorporation of their culture and history, and sometimes a way to have parental involvement in the learning process.

Classroom Activities Based on Translingual Strategies

The following are some suggestions for translingual strategies to achieve different content and language goals (Garcia & Wei, 2014) that can help learners make meaning to learn and develop academic success. We present the different ways in which the teachers use translanguaging in EFL classrooms in Uzbekistan to ensure that multilingual learners learn both content and language to overcome the obstacle of monolingual textbooks, teacher manuals and workbooks. These activities draw learners’ attention to linguistic, cultural, and

sociolinguistic knowledge. It makes them use reading comprehension abilities and academic English in their writing, work in groups, be involved in peer assessments, seek feedback from the teacher and be aware of social norms in language use.

Table 1: An overview of translingual activities based on PREPARE Book, Uzbekistan

Grade 7 (Upper primary; A2 Level)	
Activities (In Sync with translingual strategies)	Goals & Strategies (Garcia & Wei, 2014, p. 120)
<i>Pre-reading/Warm-up activities:</i> ● Draw an object related to your favourite sports. ● Know the categories – (a) Indoor vs Outdoor games (b) Alone vs Team? ● Answer questions about favourite sports	<i>Build background knowledge:</i> ● Collaborative dialogue ● Sentence starters
<i>Activity 1:</i> Read the texts for general understanding and ask-answer questions in L1	<i>Build background knowledge, deepen understanding, develop and extend new knowledge:</i> ● Reading texts ● Answering questions in L1 ● Thematic unit
<i>Activity 2:</i> Identify the correct sequence of adverbs of frequency in the sentences.	<i>Cross-linguistic transfer and metalinguistic awareness:</i> ● Multilingual vocabulary inquiry ● Multilingual syntax/ Morphology inquiry
<i>Activity 3:</i> Read the short multilingual paragraphs as answers match them to the appropriate questions about the characters from the text in L1.	<i>Deepen understanding, develop and extend new knowledge, critical thinking:</i> ● Reading multilingual texts ● Collaborative dialogue
<i>Activity 4:</i> Write a short text about any of the games from your country and post about your game. In addition to English, you mix languages (Uzbek, Russian, etc.) if required to complete the task.	<i>Cross-linguistic flexibility:</i> ● Alternating languages ● Translanguaging in writing
<i>Activity 5:</i> Identify and categorise given sports and games of Uzbekistan.	<i>Build background knowledge:</i> ● Project learning ● Research

Pre-reading Activity

School children with a lot of energy and enthusiasm like participating in sports. They prefer spending time at sports or games and exploring the same. Therefore, we may use sports as a theme to help them learn English. So, before asking them to read a text about the same theme, we can decide on the concept we will teach and invite curious minds to explore the language.

- a. Here is a blank page. *Can you draw any object related to your favourite sports and write the name of that object (e.g. football, gloves, skating board)?*
- b. You may check with your partner if his/ her object is from the same categories –
(a) Indoor vs Outdoor games (b) Alone vs Team?
- c. Which sport do you like to play? When do you play your favourite outdoor sport?

Activity 1: Reading Comprehension (General Understanding)

School children can read a text about the favourite sports of a student from abroad – Sophie (PREPARE – Teacher’s Book, 2022, p. 24). They need to attempt reading English text and then discuss the follow-up questions with their partners in a comfortable language. In this activity, we can chunk the sentences as per idea units for the better retention of information.

TEXT 1: It’s fun!

My sport is ... rugby! / That’s me in the photo. / People think that rugby is for boys,/ but that’s not true./ More than 18,000 women and girls play rugby/ in England./ My team always plays a match on Saturday or Sunday/, and/ I usually go to practice games three times a week./ It’s hard work, but it’s never boring!/ I’m 14, and I play for the U15s./ That’s the team for players under the age of 15./ When I’m older,/ I want to go to the rugby summer camp at Loughborough University./ My favourite player, Fran Matthews,/ went there and now she plays for England’s National Rugby Team./ She sometimes goes live on Instagram/ for her fans./

Posted by
Sophie White

Sr. No.	Statements	Yes/ No
1	Sophie always play her favourite game in Tashkent. Sofi har doim o‘zining sevimli o‘yinini Toshkentda o‘ynaydi. Sofi vsegda igrayet v svoyu lyubimuyu igru v Tashkente.	
2	Sophie is a girl with curly and short hair. Sofi - jingalak va kalta sochli qiz. Sofi — devushka s v'yushchimisya i korotkimi volosami.	
3	Sophie is a fifteen-year-old girl. Sofi o‘n besh yoshli qiz. Sofi - pyatnadsatiletnyaya devochka.	
4	Sophie says that rugby is only for girls.	

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

	Sofining aytishicha, regbi faqat qizlar uchun. Sofi govorit, chto regbi tol'ko dlya devochek.	
5	In England, women and girls play rugby. Angliyada ayollar va qizlar regbi o‘ynaydi. V Anglii zhenshchiny i devochki igrayut v regbi.	
6	Sophie’s team plays match on weekends. Sofi jamoasi dam olish kunlari o‘ynaydi. Komanda Sofi igrayet matchi po vykhodnym.	
7	Sophie likes to practice rugby thrice a week. Sofi haftada uch marta regbi bilan shug‘ullanishni yaxshi ko‘radi. Sofi lyubit zanimat'sya regbi trizhdy v nedelyu.	
8	Sophie has attended a summer camp at university when she was older. Sofi Yoshi kattarok paytida universitetdagi yozgi lagerda qatnashgan. Kogda Sofi byla starshe, ona poseshchala letniy lager' pri universitete.	
9	Fran Matthews is a boy. Fran Metyus o‘g‘il bola. Fren Met'yuz — mal'chik.	
10	England has women’s national rugby team. Angliyada ayollar milliy regbi jamoasi mavjud. V Anglii yest' zhenskaya sbornaya po regbi.	

Activity 2: Grammar (Adverbs of Frequency)

As a part of this activity, we can explain the grammar rules and the unusual rules or exceptions in using adverbs of frequency. As the explanation of the rules and re-enforcing is done using the learner’s language of comfort, this will likely make them more interested and less anxious in learning grammar rules.

Activity 2a: We usually put the adverb before the verb in English. <i>Ingliz tilida odatda fe'ldan oldin qo'shimchani qo'yamiz.</i> Check if this is followed in the sentences below (1-3). If yes, tick [✓] in the box.		
My team always plays...	I usually go to practice...	She sometimes goes live...
always + play	usually + go	sometimes + goes
har doim + o‘ynaydi vsegda + igrayet	odatda + ketadi obychno + khozhu	ba'zan + ketadi inogda + ide
(1) Yes/ No	(2) Yes/ No	(3) Yes/ No

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Activity 2b: But, if the verb is to be, we put the adverb after the verb. Lekin, agar fe'l to bo'lsa, fe'ldan keyin qo'shimchani qo'yamiz. To be means a form of a verb (<i>I am; He/She/It is; We/You/They are</i>) used with perfect and passive tense. Check if the sentences (4-6) below follow the same. If yes, tick [✓] in the box.		
It is never boring!	They are usually on holiday in July.	He is sometimes late for school.
is + never	are + usually	is + sometimes
hech qachon nikogd	odatda obychn	ba'zan bo'ladi inogda byvaye
(4) Yes/ No	(5) Yes/ No	(6) Yes/ No

Activity 3: Read short paragraphs to answer the questions

In this activity, we can ask extrapolative questions based on Sophie's text to help learners deepen their understanding and improve critical thinking abilities. Learners first need to read the questions and identify the correct paragraph that matches the questions. For this, they can be encouraged to read multilingual paragraphs and discuss with peers in a language of their comfort, if required.

Questions	Write the correct option (a, b, c, d)
1. How does Sophie describe her involvement in rugby?	
2. What does Sophie enjoy about playing rugby?	
3. How does Sophie challenge stereotypes about rugby?	
4. What are Sophie's aspirations related to rugby?	

Short Paragraphs:

- Sophie mentions that people think rugby is for boys, but she clarifies that more than 18,000 women and girls play rugby in England, suggesting that rugby is not just for boys/ regbi faqat o'g'il bolalar uchun emasligini ko'rsatadi.
- Sophie mentions playing matches on weekends and going to practice games three times a week, showing a dedicated commitment/ Maxsus majburiyat to the sport.
- Sophie expresses a desire to attend/ ishtirok etish istagithe rugby summer camp at Loughborough University. She mentions her favourite player, Fran Matthews, who also attended the camp and now plays for England's National Rugby Team.
- Sophie enjoys the challenge and excitement of playing rugby, stating that it is hard work but never boring/ qiyin ish, lekin hech qachon zerikmaydi.

Activity 4: Write a short text about your favourite sport

In this activity, learners need to write a short text about their favourite sports from their own country & and post about it on the classroom wall. In addition to English, they may be allowed to mix languages (Uzbek, Russian, etc.) to complete the task.

Activity 5: Identify and categorise given sports and games in Uzbekistan.

This activity is a unique way to involve school children and their parents in the learning process. As a part of this activity, the learners must identify the sports categories from their country. If they find some sports unknown, they may get help from parents and check on the Internet too. This way, we can tap into their background knowledge and create cultural references in their learning. This list is not exhaustive, and many more games can be added.

Folk Games of Uzbekistan	Games	Alone (✓)	Team (✓)	Indoor (✓)	Outdoor (✓)	Similar game in other countries
1. Shepherds' games	Tuptosh					
	Kotarma tosh					
2. Games associated with crafts	Paqilloq					
	Uzuk soldi					
3. Games associated with agriculture	Jon burgam					
	Shaftoli shaker					
4. Imitation games	Khola-khola					
	Kim oladi-yo					
5. Action games	Chunka					
	Shuvoq					
6. Word games	Kim chaqqon					
	Botmon-botmon					
7. Games played during get-togethers	Gap-gashtak					
	Topik oyin					
8. Folk wrestling	Milliy kurash					

Conclusion

Successful translingual strategies help learners access English textbooks and foster content knowledge while developing language skills. The activities presented in this paper suggest adapting to different multilingual contexts and proficiency levels depending on the reading texts chosen. The material in translingual form is relatively easy for EFL learners and teachers to use in their L1 (Uzbek) and L2 (Russian), which mainly aim at easy understanding of grammar rules, and reading comprehension. Using a translingual strategy systematically and formally has the potential to motivate learners to be active during the

lessons. We have successfully used these activities in the Uzbekistan Public School contexts with EFL learners and with the teachers in teacher training sessions.

References

- Bahry, S., Niyozov, S., Shamatov, D. A., Ahn, E., & Smagulova, J. (2017). Bilingual education in Central Asia. *Bilingual and multilingual education*, 259-280.
- Cenoz, J. and D. Gorter. (2011b). Focus on multilingualism: a study of trilingual writing. *Modern Language Journal* 95/3: 356–69.
- Corcoll López, C. and M. González-Davies (2016). ‘Switching codes in the plurilingual classroom’. *ELT Journal* 70/1: 67–77.
- Cummins, J. (2007). Rethinking monolingual instructional strategies in multilingual classrooms. *The Canadian Journal of Applied Linguistics*, 10(2), 221–240.
- García, O., & Wei, L. (2014). *Translanguaging: Language, bilingualism, and education*. London, United Kingdom: Palgrave Macmillan Pivot.
- García, O., Lin, A. M., May, S., & Hornberger, N. (2017). Bilingual and multilingual. *Springer International Publishing*, 10, 978-3.
- Heyderman, E. (2022). *PREPARE: Teacher’s Book - English Language Grade 7*. Uzbekistan: Cambridge University Press.
- Illman, V., & Pietilä, P. (2018). Multilingualism as a resource in the foreign language classroom. *ELT Journal*, 72(3), 237-248.
- Kabuto, B. (2017). A socio-psycholinguistic perspective on biliteracy: The use of miscue analysis as a culturally relevant assessment tool. *Reading Horizons*, 56, 25–44.
- Lartec, J. K., Belisario, A. M., Bendanillo, J. P., Binas-o, H. K., Bucang, N. O., & Cammagay, J. L. W. (2014). Strategies and Problems Encountered by Teachers in Implementing Mother Tongue Based Instruction in a Multilingual Classroom. *IAFOR Journal of Language Learning*. <https://doi.org/10.22492/ijll.1.1.04>
- Lambert, W. E. (1985). Some cognitive and sociocultural consequences of being bilingual. In *Perspectives on bilingualism and bilingual education*, ed. J. Alatis and J. Staczek, 116–31. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Ascenzi-Moreno, L. (2016). An exploration of elementary teachers’ views of informal reading inventories in dual language bilingual programs. *Literacy Research and Instruction*, 55(4), 285-308.
- Lewis, G., Jones, B., & Baker, C. (2012a). Translanguaging: Developing its conceptualisation and contextualisation. *Educational Research and Evaluation*, 18(7), 655–670.
- Wei, L. (2011). Moment analysis and translanguaging space: Discursive construction of identities by multilingual Chinese youth in Britain. *Journal of Pragmatics*, 43, 1222–1235.
- Milambiling, J. (2011) Bringing One Language to Another: Multilingualism as a Resource in the Language Classroom. *English Teaching Forum*, 49, (1).

Moll, L. C., Amanti, C., & Neff, D. (1992). Funds of Knowledge for Teaching: Using a Qualitative Approach to Connect Homes and Classrooms. *Theory into Practice*, 31(2), 132-141.

Shankar, D. (2019). *Student learning at primary grades in Uzbekistan: Outcomes, Challenges, and Opportunities: A Summary of Uzbekistan National Learning Achievement Study, Grade IV, 2018*. Ministry of Public Education, Government of Uzbekistan and UNICEF, Uzbekistan office.

Schissel, J. L., De Korne, H., & López-Gopar, M. (2021). Grappling with translanguaging for teaching and assessment in culturally and linguistically diverse contexts: Teacher perspectives from Oaxaca, Mexico. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 24(3), 340-356.

Souto-Manning, M. (2016). Honoring and building on the rich literacy practices of young bilingual and multilingual learners. *The Reading Teacher*, 70, 263–271.

Zapata, A., & Laman, T. T. (2016). “I write to show how beautiful my languages are”: Translingual writing instruction in English-dominant classrooms. *Language Arts*, 93, 366–378.

O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATLARIDA SOTSIAL SEMALI SO‘ZLARINING MORFOLOGIK TASNIFI

Qobilova Mahbuba Mo‘minjonovna
DTPI, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
tayanch doktoranti.
+99891-910-07-95.
qmahbuba95@gmail.com

doi.org/10.59470/202424

Annotatsiya. Amaliy leksikografiya sohasida erishilgan muayyan muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda lug‘atchilikning nazariy muammolariga – lug‘atshunoslikka ham e’tibor qaratildi. Ushbu maqolada o‘zbek tilining izohli lug‘atlaridagi sotsial terminlarga morfologik tasnif berilgan.

Аннотация. Помимо определенных успехов, достигнутых в области практической лексикографии, внимание уделялось и теоретическим проблемам лексикографии – лексикологии. В данной статье представлена морфологическая классификация социальных терминов в толковых словарях узбекского языка.

Abstract. In addition to certain successes achieved in the field of practical lexicography, attention was also paid to the theoretical problems of lexicography - lexicology. This article provides a morphological classification of social terms in the explanatory dictionaries of the Uzbek language.

Kalit so‘zlar: Termin, morfologik tasnif, izohli lug‘at, sotsial sema, tub, yasama.

Ключевые слова: Терминология, морфологическая классификация, толковый словарь, социальный контекст, корень, искусственный.

Key words: Terminology, morphological classification, explanatory dictionary, social context, root, artificial.

O‘zbek tilining sotsial terminologiyasi alohida mikrotizim sifatida til sistemasida o‘z o‘rniga ega. Istiqlol yillarida ijtimoiy hayot, iqtisodiyot, savdo, fan-texnika kabi sohalarning jadal taraqqiy etishi natijasida bu soha terminosistemasida ham ulkan o‘zgarishlar yuz berdi. Biroq soha terminologiyasida qator muammolar mavjud. Xususan, sotsial sohada terminlar tizimini yanada takomillashtirish, o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida berilgan terminlarni tartibga solish – dolzarb masalalardan sanaladi. Lingvistik vositalar yordamida tilning kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyot davrlarini belgilash leksiko-statistik yoki glottoxronologik metod sanaladi [Nurmonov A., 2010. – S.61].

Quyida sotsial semali so‘zlarga oid bo‘lgan 2 tomli va 6 jildli o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida mavjud terminlarning morfologik xususiyatlariga ko‘ra statistik tasniflashga harakat qildik:

- sotsial semali leksemalarining umumiy miqdori;
- soʻz turkumlari boʻyicha miqdori;
- 2 va 6 jildli lugʻatlarda umumiy berilgan terminlar miqdori;
- 2 va 6 jildli lugʻatlarning bir-birida takrorlanmagan terminlar;
- oʻz qatlam terminlari;
- oʻzlashgan qatlam terminlari;
- sodda tub terminlar;
- hosil qilingan (sodda yasama) terminlar;
- umumisteʼmol terminlari miqdori;
- eskirgan terminlar miqdori;

Statistik tahlil orqali sotsial semali terminlar berilishining ikki davr uchun dinamik tavsifini terminlar va ularning illusstrativ misollari orqali keltirib oʻtish mumkin.

6 jildli oʻzbek tilining izohli lugʻatida sotsial semali terminlarning umumiy soni – 174 ta.

2 tomli oʻzbek tilining izohli lugʻatida sotsial semali terminlarning umumiy soni – 154 ta.

Soʻz turkumlari boʻyicha (6 jildli va 2 tomlida mos ravishda):

Ot soʻz turkumiga oid sotsial semali terminlar: 174 ta; 154 ta. Soʻz turkumlari faqat ot turkumiga mansub.

2 va 6 jildli lugʻatlarda umumiy berilgan sotsial semali terminlari soni – 146 ta.

Ushbu izohli lugʻatlarning har ikkalasida ham berilgan terminlar quyidagilar: *ayol, ada, aka, amaki, amakivachcha, acha, abira, avagʻa, afifa, bachcha, beva, beka, bekach, bekvachcha, bibi, birodar, bobo, boboy, bobokalon, boja, boldiz, boligʻa, bonu, buvak, buvi, boʻz, bola, boyvuchcha, boʻyqiz, boʻla, boʻroz, bacha, bachajish, bachchataloq, bola-baqra, bola-chaqa, buva, valad, volida, volidayn, goʻdak, dada, doyi, domod, ezna, esir, etim, etimvachcha, etim-esir, jiyan, joriya, juvon, jujuq, jezna, jigar, jigarband, jigargoʻsha, zavj, zavja, zaifa, zantaloq, zangʻar, ichkuyov, ini, yigit, kampir, kaniz, kanizak, kelin, kelinoyi, kuyov, kundosh, kennoyi, malika, mankuha, moma, momo, moʻysafid, nabira, navara, navjuvon, nevara, nevara-chevara, ovsin, oyba, opa, ota, ojiza, oyi, ona, onaxon, opa-uka, opoqi, opogʻoyi, ota-ona, otaxon, ogʻa-ini, ogʻa, padar, pochcha, rafiq, rafika, sabiy, sagʻir, singil, tagʻoyi, togʻa, togʻoyi, tul, xola, xolavachcha, xoloyi, xotin, xonim, chaqa, chaqaloq, chevara, chol, chol-kampir, shavhar, evara, egachi, ena, er, erkak, yazna, yanga, oʻgʻil, oʻgʻil-qiz, qayinboʻyin, qayliq, qaynana, qaynata, qaynagʻa, qayni, qaynsingil, qaynegachi, qalliq, qariya, qiz, quda, quda-anda, qudagʻay, quda-qudagʻay, qari-qartang.*

2 va 6 jildli lugʻatning bir-birida takrorlanmagan terminlar soni:

- 6 jildli OʻTILda 25 ta;
- 2 tomli OʻTILda 10 ta.

Oʻz qatlam terminlari soni:

– 6 jildli OʻTILda 115 ta. Shundan sof turkiy soʻzlar: 95 ta (*aka, beka, bekach, boja, buvi, bola, boʻyqiz, dada, ichkuyov, yigit, kelin, kelinoyi, kuyov, kundosh, ovsin, opa, ota, pochcha, singil, tagʻoyi, togʻa, togʻoyi, tul, uka, xotin, chevara, chol, egachi, er, erkak,*

yanga, o‘g‘il, qayinbo‘yin, qaynana, qaynata, qaynag‘a, qayni qalliq, quda, qudag‘ay va boshq.)

– 2 tomli O‘TILda 113 ta. Shundan sof turkiy so‘zlar: (*aka, beka, bekach, boja, buvi, bola, bo‘yqiz, dada, ichkuyov, yigit, kelin, kelinoyi, kuyov, kundosh, ovsin, opa, ota, pochcha, singil, tag‘oyi, tog‘a, tog‘oyi, tul, uka, xotin, chevara, chol, egachi, er, erkak, yanga, o‘g‘il, qayinbo‘yin, qaynana, qaynata, qaynag‘a, qayni qalliq, quda, qudag‘ay va boshq.)*

O‘zlashgan qatlam terminlari soni:

– 6 jildli O‘TILda 53 ta;

– 2 tomli O‘TILda 51 ta.

Sodda tub terminlar soni:

– 6 jildli O‘TILda 114 ta;

– 2 tomli O‘TILda 111 ta.

Hosil qilingan (sodda yasama) terminlar soni:

– 6 jildli O‘TILda 18 ta;

– 2 tomli O‘TILda 16 ta.

Umumiste‘mol terminlari soni:

– 6 jildli O‘TILda 160 ta;

– 2 tomli O‘TILda 142 ta.

Tarixiy va eskirgan terminlar soni:

– 6 jildli O‘TILda 14 ta; *ajuz, ajuza, beka, bonu, valad, zavj, zavja, zaifa, mankuha, sabiy, tag‘oyi, tog‘oyi, shavhar, afifa.*

– 2 tomli O‘TILda 12 ta. *beke, bonu, valad, zavj, zavja, zaifa, mankuha, sabiy, tag‘oyi, tog‘oyi, shavhar, afifa.*

Yuqoridagi fikrlarga tayanib aytish mumkinki, til birliklarining rivojlanish jarayoniga oid xulosalar chiqarishda statistik metod natijalarini qo‘llash eng samarali usullardan sanaladi. Xususan, sotsial semali terminlarining izohli lug‘atda berilishi, terminlarni tanlab olib ushbu lug‘atga kiritilishi statistikasini tahlil qilish sotsial sohaga oid faol jarayonlarni belgilashga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent, Akademnashr, 2010.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. – Москва: “Рус тили” нашриёти, 1981.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli – Toshkent.: G‘ofur G‘ulom nashriyoti, 2023.

РОЛЬ ТВОРЧЕСКОЙ РАБОТЫ С УЧЕНИКАМИ ВО ВНЕУРОЧНОЕ ВРЕМЯ

Каюмов Василий Мухаматдинович
Кафедра узбекского и русского
языка литературы УрГПИ
преподаватель +99897 3648261.
vasilijkaumov866@gmail.com

doi.org/10.59470/202425

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinfdan tashqari soatlarda talabalar bilan ijodiy ish olib borish shakllari to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Unda o‘quvchilar bilan olib boriladigan ijodiy ish shakllari batafsil tahlil qilinadi va tasniflanadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari bilan bog‘liq ish shakllari ochib berilgan. Unda sinfdan tashqari ishlarda ijodiy ish shakllarini tashkil etishning asosiy xususiyatlari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются формы творческой работы с учениками во внеурочное время. В ней дается подробный анализ и классификация форм творческой работы с учениками. Раскрываются формы работы, связанные с современными средствами информации. В ней описаны основные признаки организации форм творческой работы во внеурочной деятельности.

Annotation. This article discusses the forms of creative work with students during extracurricular hours. It provides a detailed analysis and classification of forms of creative work with students. The forms of work associated with modern media are revealed. It describes the main features of organizing forms of creative work in extracurricular activities.

Kalit so‘zlar: ijodiy ish, madaniy va dam olish tadbirlari, viktorina, tanlov, virtual sayohat, multimedia yordami, joylashuv.

Ключевые слова: творческая работы, культурно-досуговая деятельность, викторина, конкурс, виртуальная поездка, мультимедийное сопровождение, локация

Key words: creative work, cultural and leisure activities, quiz, competition, virtual trip, multimedia support, location

К формам творческой работы с учениками можно отнести: экскурсии, организацию творческих вечеров, встреч с интересными людьми, недель русского языка, фестивали. Методисты относят данный тип работы к культурно-досуговой деятельности. Как и в других формах внеурочной деятельности учащихся, главная цель этой деятельности – это развитие и обогащение словаря, расширение знаний и умений по лексике, грамматике, фонетике, а также монологической и диалогической речи в атмосфере языкового общения. Они способствуют формированию

мировоззрения школьников, раскрытия творческого материала. Они используются для осмысления культуры, традиции народа. Как пишет исследователь Даведьянова Н.С: «Внеклассная работа по иностранному языку имеет, общеобразовательное, воспитательное и развивающее значение»[1, С 20]

Это вид деятельности носит воспитательный характер. Наиболее распространенные формы деятельности, при работе организации вечеров:

- 1) тематические вечера;
- 2) встречи с интересными людьми;
- 3) конкурсы и викторины.

В современном образовательном процессе экскурсии можно организовать как очном, так и заочном формате. Экскурсия заочной формы предполагает использование интернета с определенным набором информации. Как известно, сейчас очень распространен термин «локация». Он означает маршрут или адрес, по которому везут людей. Предположим, ученики и учитель рисуют карту города с обозначением улиц, затем они другу кидают локаций. Задача определить маршрут, а затем каждый из учеников рассказывает о тех местах города, указанных в локациях своего адреса дома. Ученики совершают путешествие по городу, не выходя из учебного заведения. Учитель может при помощи интернета совершить поездку в самые знаменитые музеи мира.

Следующей формой работы является работа по организации конкурсов. Например, конкурс на лучший рисунок, на прочитанную книгу. Особый интерес представляет встречи с интересными людьми. Под формулировкой «интересные люди» понимаются встречи с гостями, добившихся успеха в той или иной деятельности. Формат встречи может проходить либо в виде вопросно-ответной беседы, либо интервью. Как правило, организация такого типа работы должна носить запланированный характер. Необходимо подготовить заранее вопросы

Встреча с приглашенным гостем должна проходить в оформленном кабинете или зале, она должна иметь мультимедийное сопровождение.

Следующим типом внеклассного взаимодействия является художественно-оформительская деятельность учеников. К ней можно отнести:

- выпуск стенгазет;
- создание стендов;
- оформление объявлений
- организация выставок;
- изготовление реквизита.

При такой форме внеурочной деятельности ученики не только углубляют, но и расширяют свои знания по русскому языку. Главная особенность этого типа деятельности является смещения акцента с образовательной формы обучения на творческую и воспитательную деятельность.

Первый признак – это формирования среды, в которой учитель и ученик могут взаимодействовать как единое целое. Если под развитием внеурочной

деятельности, мы будем понимать, только повторение и закрепление учебных материалов, то интерес может иссякнуть.

Второй признак- это вовлечения учащихся посредством организации мероприятий, приуроченным к памятным датам.

Третий признак – это широкое применение достижений информационно-коммуникативных технологий

Поэтому культурно-досуговая деятельность являются подспудным звеном, которая дополняет и развивает внеклассную работу, позволяет ребятам повысить интеллектуальный уровень и раскрыть креативные способности. Когда профессионально растет учитель, то растет ученик. Другой немаловажный факт в формировании познавательного интереса к творческой деятельности во внеурочной деятельности – это семья. Как считает ученый Жигулина О.В: «Необходимо отметить роль семьи в построении внеурочно деятельности»[2, с 88]. Поэтому роль творческой работы постоянно возрастает, а ее формы работы с учениками меняются.

Список использованной литературы:

1. Даведьянова Н.С., Жиркова О.П. Внеклассная работа по иностранному языку: Учебное пособие для студентов педагогических.- Владимир: ВлГУ, 2018.-147 с.
- 2.Жигулина О.В. Развитие творческих способностей обучающихся подросткового возраста во внеурочной деятельности в соответствии с ФГОС ООО/ О.В.Жигулина, С.П. Муравьева.- Молодой учёный.-2017.-№32(166).-С88

ТЕХНИКА ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИНИ
САМАРАЛИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ЎҚУВ ТОПШИРИҚЛАРИ МАЗМУНИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Умарова Нигора Зайнитдиновна,
Ислом Каримов номидаги
Тошкент давлат техника университети, “Ўзбек тили ва адабиёти”
кафедраси мудири в.б., п.ф.н., доцент. +99893-511-30-74
umarovanigora22@gmail.com

doi.org/10.59470/2024255

Аннотация. Мақола ўзбек тили таълимида, хусусан, техника олий ўқув юртларида ўзбек тили таълимини самарали ташкил қилишда ўқув материаллари мазмуни ҳисобланган ўқув топшириқларини такомиллаштириш орқали талабаларнинг нутқий компетенциясини ривожлантириш масалаларига бағишланган.

Аннотация. Статья посвящена вопросам развития речевой компетенции студентов путём совершенствования учебных заданий, являющихся содержанием учебных материалов при эффективной организации преподавания узбекского языка, в частности, преподавания узбекского языка в высших технических учебных заведениях.

Abstract. The article is devoted to the development of students' speech competence by improving educational tasks, which are the content of educational materials in the effective organization of teaching the Uzbek language, in particular, teaching the Uzbek language in higher technical educational institutions.

Калит сўзлар: ўзбек тили, таълим, ўқув топшириқлари, нутқий компетенция, коммуникатив саводхонлик, ўқитиш мазмуни.

Ключевые слова: узбекский язык, образование, учебные задания, речевая компетенция, коммуникативная грамотность, содержание обучения.

Keywords: Uzbek language, education, educational tasks, speech competence, communication literacy, content of education.

Жаҳонда глобаллашув жараёни тезлашаётган бир пайтда тилларни асраш, уларни такомиллаштириш ва ўқитиш масалалари долзарб бўлиб бормоқда. Бугунги кунга келиб тил таълимига доир турли интерфаол усуллар амалиётда кенг қўлланилмоқда. Ҳар қандай ўқитиш методикасининг асосини ўқув топшириқлар тизими, яъни савол ва топшириқлар ташкил қилади. Инглиз, француз, немис ва бошқа ривожланган хорижий тилларни ўқитишга доир илмий адабиётларда топшириқлар сифати ва хилма-хиллигига алоҳида эътибор берилади ва таълим жараёнида саволлардан самарали фойдаланилади. Дунё тажрибасида ўқув топшириқлари бўлим

ёки мавзулар кесимида ранг-баранглиги билан ажралиб туради³⁶. Амалдаги дарслик ва қўлланмаларда келтирилган савол ва топшириқлар талабада ҳаётий нутқий кўникмаларни етарли шакллантирмайди.

Дунёда тилларни ўқитиш компетенциявий ёндашувга асосланган бўлиб, дарс жараёнида лингвистик компетенцияларни шакллантириш нутқий компетенцияларнинг ривожланишига олиб келади. Шу ўринда чет тилларни ўқитишда бўлгани каби ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитиш мақсадлари маълум маънода фарқ қилишини, уларни бир чизикда тасаввур қилиб бўлмаслигини ҳам таъкидлаш лозим. Шунга қарамай, инглиз тилини ўрганиш бўйича белгиланган даражалар ўзбек тилига ҳам татбиқ қилинмоқда. Тил ўрганишга қўйилган мазкур талаблар асосида тинглаш, гапириш, ўқиш ва ёзиш малакалари шаклланади³⁷. Бундай ёндашувдан ижодий фойдаланиб, ўзбек тили дарсларини ҳам самарали ташкил этиш мумкин.

Аксарият мамлакатларда ҳам ўзбек тили ўқитиш компетенциявий ёндашувга асосланган. Техника олий ўқув юртлари таълим тизимидаги ўқув топшириқлар мазмунини такомиллаштириш, талабаларда зарурий нутқий кўникмаларни шакллантириш, унинг натижасида коммуникатив саводхонликни ошириш бугунги кунда давлат сиёсати даражасидаги долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Ўзбек тили ўқитиш орқали талабаларда креатив фикрлаш кўникмаларини шакллантириш зарур. Зеро, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”³⁸, – деб таъкидланиши ўзбек тили таълими олдига мамлакатимиз ёшларини ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда эркин ҳамда саводли баён қила оладиган мустақил фикр соҳиблари этиб тарбиялашдек долзарб вазифаларни қўяди. Шу маънода техника олий ўқув юртлари таълим тизимида ўзбек тили ўқитиш орқали талабаларда нутқий ҳамда лингвистик компетенцияларни, хусусан, адабий талаффуз кўникмасини тўла шакллантириш, имловий саводхонликни ривожлантириш, сўз бойлигининг ошишига замин яратиш ва мустақил фикрлашга ўргатиш учун ўзбек тилига доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштириш зарурати мавжуд.

Ўзбек тили ўқитиш методикасида кейинги йилларда бир қатор илмий-методик тадқиқотлар олиб борилди. Жумладан, Х.Мухитдинова, Г.Асилова ва Н.Юлдашева кабилар ўз тадқиқотларида ўзбек тилини янги педагогик технологиялар асосида ўқитишни тарғиб қилган. А.Ғуломов, М.Саидов ва Н.Алавуллоновлар эса она тили ўқитиш орқали мустақил ишлаш, ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш методикаси устида изланишлар олиб борган.

³⁶ Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Пед. фан. фал.док.дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.

³⁷ Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Пед. фан. фал.док.дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.

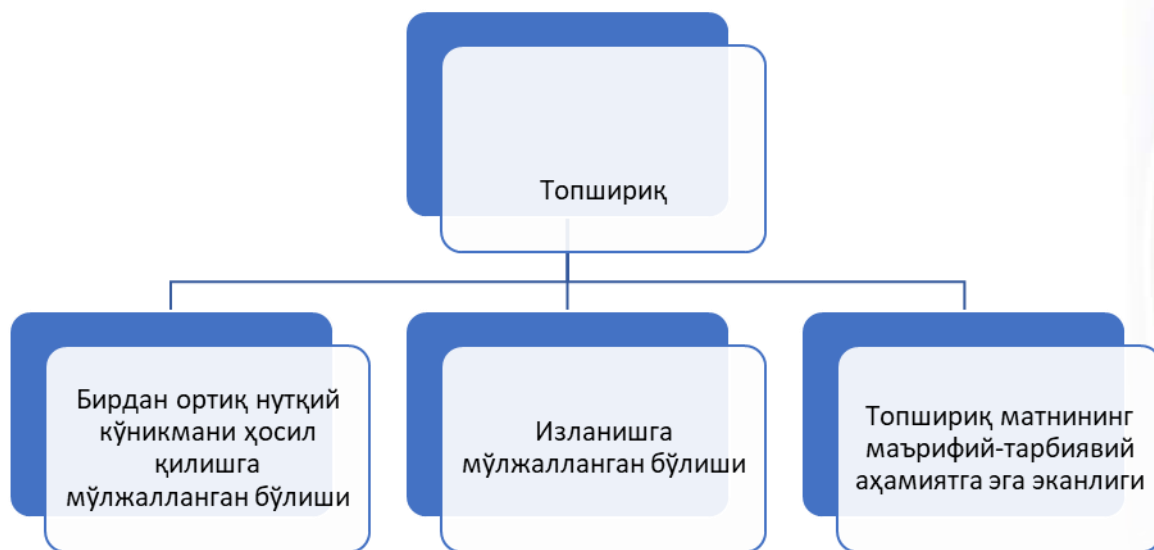
³⁸ <https://uza.uz/uz/posts/erkin-va-farovon-demokratik-zbekiston-davlatini-mard-va-olizh-14-12-2016>

Аммо техника олий ўқув юртларида ўзбек тили ўқитишнинг бирламчи вазифаси, яъни адабий талаффузга ўргатиш, талаффуз машқлари, талаффузнинг имлога таъсири кабилар эътибордан четда қолган. Мазкур тадқиқотда ўзбек тили ўқув материаллари мазмуни ҳисобланган ўқув топшириқларини такомиллаштириш орқали талабаларда сўзларни тўғри ва ўринли қўллаш, мулоқот маданиятини шакллантиришга эришиш мақсад қилинган.

Ўқитиш амалиётида, дарсликларда бундай топшириқлар умуман йўқ деб бўлмайди, бироқ улар асосида талаб қилинган кўникма ва малакани ҳосил қилишнинг имкони йўқ. Ўқув топшириқлари аниқ мезонлар асосида баҳолашга қулай тарзда ишлаб чиқилмаган. Топшириқ шунчаки тузилмаслиги, пухта ўйланган, мақсадли, кўп томонлама фойдали шаклда бўлса, белгиланган дарс вақтидан унумли фойдаланилган бўлади. Топшириқ биргина кўникмани ҳосил қилишга қаратилган бўлса, у бугунги кун талабига тўла жавоб бериши қийин. Бир топшириқни бажариш мобайнида бир нечта кўникмани шакллантириш пайти аллақачон келган³⁹. Дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларнинг аксариятида машқ ва топшириқлардан унумли фойдаланилмайди. Яъни биргина топшириқ билан кифояланилади.

Бизнингча, бир пайтнинг ўзида бир неча топшириқ бериш самаралироқ натижа беради:

- биринчидан, тилдан фойдаланиш имкониятини кенгайтиради;
- иккинчидан, техника олий ўқув юртларида ўқитиладиган бошқа ўқув предметлари, жумладан, математика, физика, кабилардан масала берилганда талаба қийналмайди. Чунки у ўзбек тили дарсларида бу шаклдаги муаммоли топшириққа кўп дуч келган ва босқичма-босқич ҳал этилиши топширилган топшириқларни бажаришга одатланган бўлади. Ҳар қандай топшириқ қуйидаги уч хусусиятга эга бўлиши мақсадга мувофиқ:

³⁹ Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Пед. фан. фал.док.дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.

Топшириқлар, асосан, лингвистик компетенцияни шакллантиришга, билим олишга хизмат қилади, талабаларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиради, шунинг учун уларнинг қўлланиш ўринларини ҳам аниқлаб олиш лозим.

Ғ.Ҳамроев таъкидлагани каби, қуйидаги бўлимларни ўқитишда кўпроқ топшириққа таяниш керак:

Қуйидаги бўлимларни ўқитишда, асосан, машқ турларидан унумли фойдаланиш, қолаверса, *имло, орфоэпия, орфография, тиниш белгилари* ва, албатта, *ҳуснихат* билан боғлиқ дарсларда нутқий компетенцияни шакллантириш учун топшириқдан кўра машққа кўпроқ эҳтиёж борлигини унутмаслик керак.

Таълим тизимида топшириқларнинг хилма-хил турларидан фойдаланиб келинади. Жумладан, ўзбек тили ўқитиш методикасининг замон талабларига мослаштирилиши ҳаётий зарурат, аммо ўқув топшириқларидан фойдаланиш масаласига кўп ҳолларда эскича ёндашилмоқда. Бутун бошли топшириқ орқали биргина кўникмани шакллантириш бугунги кун нуқтаи назардан камлик қилади. Замонавий дарсликларда топшириқлар маълумотларни хотирага киритувчи қурилма вазифасини бажаради. Талаба тафаккури, сўз захирасини бойитмасдан туриб, унинг равон, мантиқан изчил, таъсирчан нутқи ҳақида гап бўлиши мумкин ҳам эмас. Бугун дарс жараёнида жуда кўп қўлланилаётган “Матн тузинг” қабилидаги топшириқлар энди ўзини оқламайпти. Чунки талаба ўзидаги ночор сўз бойлиги, тор тафаккури билан талаб қилинган мазмунни, кутилган савияда ёзиб бера олмайди. Талабада айтилган мавзуга алоқадор муҳим, фойдали, таъсирли маълумотлар жуда кам ёки умуман бўлмайди. Шу маънода топшириқлар орқали зарур маълумотларга эга бўлиш имконияти бор, фақат ундан ўринли фойдаланилса, бас.

Топшириқлар таълим жараёнида бажарадиган вазифалари нуқтаи назаридан бир неча кўринишга эга, аммо миллий методикада ҳалигача улар таснифланмасдан аралаш қўлланилмоқда.

Миллий методикада топшириқлар машқдан фарқли ўлароқ ўз мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб турли вазифаларни бажара олади. Ўзбек тили ўқитиш тарихида машқлар топшириққа нисбатан устувор ҳисобланиб келинган, аслида топшириқлар машқларни ўз ичига олиши ва етакчилик қилиши керак. Ўзбек тили ўқитиш методикасида топшириқ ўз ўрнида қўлланса, нутқий кўникма ва малакалар

тезроқ шакллана бошлайди. Мавжуд дарслик ва ўқув қўлланмаларда топширик характеридаги машқлардан фойдаланиб келинади. Асосий такрорни ташкил қилувчи том маънодаги машқлар дастлаб талабада эгалланган билимга алоқадор кўникма, ундан кейин малакани ҳосил қилади. Савол ва топшириклар эса билимни бойитади, мустаҳкамлайди, фикрлаш кўникмасини ривожлантиради, энг муҳими, ўзбек тили ўқитиш методикасида эътибор берилмай келаётган, аммо жуда муҳим бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлик даражасини аниқлаш – синаш вазифасини бажаради⁴⁰. Савол ва топшириклардан мақсадли ва самарали фойдаланиш нутқий компетенциянинг тез ва осон шаклланишига олиб келади.

Айтиш мумкинки, агар келажак авлод дарсликлари шу тизимда ишлаб чиқилса, ўқитувчилар шу асосда ўз машғулотларини ташкил этса, давлатнинг ўзбек тили таълими олдига қўйган ижтимоий буюртмаси бажарилган бўлади. Хорижий тажрибалардан ижодий фойдаланган ҳолда давлат тили таълимини ҳам талаба нутқ кўникмаларини ривожлантиришга, грамматик қоидаларни эса амалий фаолиятга йўналтиришга эришиш лозим. Айниқса, техника олий ўқув юртларида ўқитиладиган грамматикага ажратилган ўқув материални нутқий компетенцияни шакллантиришга йўналтириш, тизимлаштириш энг долзарб масалалардан биридир. Қолган тил сатҳлари нутқий малакани ривожлантиришга тўғридан-тўғри хизмат қила олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://uza.uz/uz/posts/erkin-va-farovon-demokratik-zbekiston-davlatini-mard-va-olizh-14-12-2016>
2. Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Пед. фан. фал.док.дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.
3. Yo‘ldosheva D. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida ta’lim maqsadini belgilashning didaktik asoslari.–Т.: “Fan”, 2006.
4. UN Zaynitdinova. Modern approaches to the method of teaching russian as a foreign language. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (4), 278-282.

⁴⁰ Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Пед. фан. фал.док.дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.

TURKIY XALQLARDA ONA TILI O‘QITISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Rajabova Sabohat Shuhratovna
Urganch davlat pedagogika instituti
Xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi
Jumaniyozova Gulhayo Hasanboy qizi
Filologiya va tarix fakulteti talabasi
E-mail: gulhayojumaniyozova23@gmail.com
Tel: +998940787343

doi.org/10.59470/202426

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy xalqlarda ona tilini o‘rganishning metodologik asoslari haqida turlicha ma’lumotlar va ularning farqlari ko‘rsatilgan va ularni qo‘llashdagi asosiy qiyinchiliklar ochib berilgan.

Abstract. This article presents various information about the methodology foundations of mother tongue learning in Turkish countries and their differences .

Аннотация. В данной статье представлен различные сведения о методологические основах изучения родного языка в Тюркских странах и их различиях .

Kalit so‘zlar: ona tili, til va tafakkur, nutq, etnos , jamiyat, ta’lim, metodika, ta’lim prinspi.

Keywords: mother tongue, language and thought, speech, ethnicity, society, education, method, the principle of education.

Ключевые слова: родной язык, язык и мышление, речь, этно, общество, образование, методология, принцип воспитания.

Kirish

Hozirgi davrda har bir inson yoshlik chog‘laridanoq turli tillarni o‘rganishi va eng birinchi o‘rinda o‘zining ona tilisini juda yaxshi bilishi lozim. Til – bu bir narsa yoki voqea-hodisaning asl sababini anglashda yordam beruvchi asosiy faoliyatdir. Til – murakkab muloqot tizimi yoki shu tizimni tushunish va o‘rganish, ishlatish qobiliyati hisoblanadi. Inson esa tafakkuri orqali o‘zi xohlagan nutqni hosil qila oladi. Shuningdek, tilning o‘ziga yarasha vazifalari va birliklari mavjud. Tilning jamiyatda tutgan o‘rni beqiyos va biz uchun juda zarur bo‘lgan faoliyat jarayonlaridan biridir. Tilni tafakkursiz, tafakkurni esa tilsiz rivojlantirib bo‘lmaydi. Tilni mukammal o‘rganish orqali har xil muammolarga yechim topish mumkin. Avvalo, til jamiyatni rivojlantiruvchi ko‘rinmas quroldir. Ona tilining ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati faqatgina o‘quvchiga emas, balki, barcha insonlarga keraklidir. Ona tilini o‘rganish orqali biz uning so‘z boyligining qanchalar go‘zalligini his qilishimizga also shubha yo‘qdir. Insonning gapirgan tilidan biz uning qaysi millat vakili

ekanligini bilib olishimiz mumkin. Bundan tashqari, hamma insonlar o‘zlarining ona tillariga hurmat bilan qaraydilar, shuning uchun hech kim o‘zga tillarni yoki o‘zining tilini haqorat qilishiga haqqi yo‘qdir. Shuningdek, davlatimizda til to‘g‘risida turli qonun va qoidalar mavjud. Bu qonularga esa hamma fuqarolar amal qilishi zarur.

Hozirgi vaqtda ona tilini, eng avvalo, maktablarda chuqur o‘rgatishadi va bu borada har xil metodlardan foydalanishadi. Bu esa darsning samarali va qiziqarli o‘tishiga juda katta yordam beradi. Bundan tashqari, ta’lim prinsplari mavjud bo‘lib, u shaxsni har tomonlama rivojlantirishga o‘z hissasini qo‘shadi. Ta’lim prinsplari jamiyatimizning maktab yoki litseylar oldiga qo‘ygan talablaridan kelib chiqqan holda tuziladi. Bundan tashqari, uning boshqa turlari ham mavjud. Biz ular orqali ona tillarimizni yanada tezroq va tushunarliroq qilib o‘rgana olamiz. Ona tilini o‘rganish jarayonida biz, avvalo, o‘zligimizni va milliy an’analarimizni anglaymiz. Har bir yurt o‘zining tillari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, turkiy tillar necha asrlardan buyon hammani o‘ziga maftun etib kelyapti. Tilsiz jamiyatni tasavvur etib bo‘lmaydi, chunki barcha millat o‘zining tillari bilan tirikdir. Bu borada esa o‘qituvchilar ona vatanga muhabbat bilan o‘quvchilarning tarbiya qilishlari alohida o‘rin tutadi. Ona tili fanini o‘qitishning ham o‘ziga yarasha vazifalari bor. Bu fanning metodikalari, asosan, turli nazariyalarga ega. Chunki ushbu nazariyalarni, eng avvalo, yoshlar o‘rganadi. Ona tili fanini o‘qitishning asosiy maqsadi bu - tilga bo‘lgan muhabbatni oshirish va uning qanchalik muhimligini barcha o‘quvchilarga tushuntirishdir. Ona tilini o‘qitish metodikasi amaliy fan hisoblanadi va uchta asosiy vazifalarni o‘z oldiga qo‘yadi.

Metodikaning amaliy ahamiyati shundaki, barcha o‘quvchilarning til boyligini oshirish va har tomonlama tilni to‘liq bilib olishni ta’minlashdir. Metodologiya orqali esa turli xil narsalarni o‘rgana olamiz yoki qiyin savollarga oson yechim topishimiz mumkin. Tilning, avvalo, asosiy aloqa vositasi ekanligini barchaga tushuntirish va har bir so‘zning ma’nosini anglash kabi vazifalari bor. Shu sababli tilning imkoniyatlari juda ko‘p va buni anglash lozim. Hozirgi davrda ba’zi insonlar hatto o‘z ona tillarini unutib qo‘yib boshqa tillardan foydalanishyapti. Bu esa tilga bo‘lgan eng katta hurmatsizlik belgisidir. Har kim qaysi millat vakili bo‘lishidan qat’iy nazar o‘zining tillarining qadrini yerga urmasliklari lozim. Chunki har bir yurtning ma’naviy boyliklaridan biri bu uning tilidir. Ayrim olimlarning fikriga ko‘ra, hozirda mavjud bo‘lgan tillarning 50 yoki 90 foizichasi 2100-yillarga kelib yo‘qolib ketishi mumkin ekanligi aytilgan. Bu esa achinarli holdir, sababi barcha tillarning o‘ziga yarasha tarixi va milliyligi mavjuddir. Xulosa qilib aytganda, biz bu xatarni yo‘q qilishimiz va biz uchun qadrlı bo‘lgan tillarni asrab qolishimiz zarur.

Z.K.Tarlanova fikriga ko‘ra” Til – bu kommunikatsiyaning oddiy bir turi yoki oddiy vositasi emas, bu ya’ni bir mutloqo yaxlit bir mustaqil olam bo‘lib, uning qonun va qoidalari o‘z mohiyatiga ko‘ra til vositasida ifodalansa, til egalarining psixologiyasi va ular yaratadigan madaniyat tipi bundan tashqari, tarkibi bilan juda nozik bog‘langan bo‘ladi”. Demak, etomadaniyat etnik tilsiz yoki umuman bo‘lmaydi, yoki mavjud bo‘lsa ham ishonchga ega bo‘lmaydi, chunki etnoslar faqat o‘z tillari orqali keng miqyosda, o‘zini betakror namoyon etadi. Boshqa tomondan olganda, etnik madaniyat, etnik dunyoqarash va bilish faoliyati tajribasidan ajralib turgan til o‘zining mohiyatini yo‘qotadi. Bundan tashqari,

u oddiy muloqot vositasiga aylanadi. Ushbu fikrlarga qaraganda, til faqatgina oddiy soʻzlash uchun emas, avvalo, atrofdagi turli voqea-hodisalarni anglash uchun yordam beruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Til, eng avvalo, kelajak avlodga meros qoldirishda eng asosiy rolni oʻynaydi. Shu sababli, necha asrlar oldin yashab, ijod qilgan olim va allomalarimizni bizga qoldirgan buyuk meroslarini oʻrganib kelmoqdamiz. Bu borada esa tilning oʻrni juda kattadir.

Turkiy tillarda soʻzlashuvchi davlatlar haqida juda koʻplab maʼlumotlar mavjud boʻlib, asosan, ushbu tillardan Oʻzbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qirgʻiziston, Qozogʻiston, Turkmaniston, Afgʻoniston, Eron va Tojikiston davlatlarining aʼzolari juda koʻp foydalanadi. Bundan tashqari, turkiy tillar Ruminiya, Bolgariya, Ukraina, Albaniya, Saudiya Arabistoni va boshqa bir qancha mamlakatlarga tarqalgan. Maʼlumotlarga qaraganda, oʻtgan asrning oxirlarida turkiy tillarda soʻzlashuvchilarning soni 130 million kishidan oshgan va kun sayin bu koʻrsatkich ham oʻzgarib bormoqda. Asosan, Turkiyadagi koʻpchilik insonlar turk tillari oʻrniga turk lahjalari atamasini qabul qiladi. Turkiya, Oʻzbek, Ozarbayjon va shuningdek, hammasi turk tilining lahjalari hisoblanadi. Avvalo, turk tili deganda faqat Turkiya davlatining tili emas, balki butun lahjalarni qamraydigan til tushuniladi. Turkiy tillarni oʻrganish uzoq oʻtmishga borib taqaladi va hozirgi davrda ham juda koʻplab tilshunolar turkiy tillarni oʻrganishmoqda. Oʻzbek tili ham turkiy tillarga mansub boʻlib, oltoy nazariyasiga koʻra moʻgʻul, toʻngʻuz, manjir va yapon tillari bilan birgalikda oltoy tillari oilasini tashkil etadi. Shunga koʻra, turkiy tillarning, jumladan, oʻzbek tilining tarixi oltoy tillarining qadimda bir til boʻlgan oltoy davridan boshlanadi. Oltoy tillari moʻgʻul tillari bilan turkman tili eron tillari bilan oʻzbek tillari fors-tojik tillari bilan oʻzaro yaqin aloqada boʻlgan. Ana shu aloqa natijasida turkiy tillar orasida sezilarli farqlar paydo boʻlgan. Shuning uchun ham bizning oʻzbek tilimiz boshqa tillardan ajralib turadi. Turkshunoslik olamida oʻzbek tilining ham obroʻyi ortib bormoqda. Bu til hozirgi vaqtda Amerikaning koʻpgina universitetlarida va bundan tashqari, Germaniya, Turkiya, Hindiston va Afgʻonistonda alohida izlanishlar olib borilmoqda. Oʻzbek tili, uning tarixi va mumtoz adabiyotimizga oid kitoblari ilmiy tadqiqotlarning xorijda nashr qilinayotgani esa fikrimizni mutlaqo tasdiqlaydi. S.E.Mavlov oʻz asarlarida turkiy tillar tasnifiga doir bir qator qiziqarli fikrlarini bayon qildi. U mavjud tasniflarga qilingan oʻzining qoʻshimcha va ilovalarda eskirgan xususiyatlarning saqlanishi hamda yangi xususiyatlarni hosil boʻlish jihatidan barcha turkiy tillarni 4 ta guruhga ajratadi:

1. Eng qadimgi tillar
2. Qadimgi tillar
3. Yangi tillar
4. Eng yangi tillar.

Dunyoga mashhur olimlarning bizning turkiy tillarimizni oʻrganishi va unga qiziqishi bizga oʻzgacha gʻurur baxsh etadi. Yana bir mashhur olim V.Radlov ham turkiy tillarni fonetik xususiyatlari va qisman geografik joylashuvidan kelib chiqib klassifikatsiya qilgan. Shu sababli uning asari juda mashhur boʻlgan. Albatta, turkiy tillar ham fonetik, ham leksikologiya boʻlimi tufayli ham ajralib turadi.

Xulosa

Davrlar o‘zgargani sayin tillarning soni ham ko‘payib bormoqda, shu sababli, tillarning xususiyati ham o‘zgaradi. Ammo turkiy tillarning ahamiyati yillar o‘tgani sayin o‘zgarmaydi, chunki ular hammani o‘ziga rom qila oladi. Ayniqsa, yillar o‘tsa ham ularning qadr-qimmatini o‘zgarmaydi. Turkiy tillarni o‘rganish esa insonga o‘zgacha bir g‘urur va ishonch baxsh etadi. Shuning uchun ham bugungi kunlarda turkiy tillarni o‘rganuvchilarning soni oshib bormoqda. Bu esa turkiy tillarning ahamiyati yildan yilga oshib borayotganligidan xabar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arxiv.uz wikipedia
2. “Talqin va tadqiqotlar” Respublika ilmiy-uslubiy jurnali.
Zulxumor Karimovna Yusupova.
3. <https://interscience.uz/article>
4. cyberleninka.ru Uzbekistan www.caajsr.uz
5. uz.m.wikipedia.org
6. Aliyev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan. – T. 1995.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ДИКТАНТОВ В ШКОЛАХ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

*Ургенчский государственный
педагогический институт
Г.Н.Халматова, преподаватель
+998 91 572 44 77*

holmatovagulnora9@gmail.com

Г.Базарбаева

*Студентка 224-группы факультета
филологии и истории*

doi.org/10.59470/202427

Аннотация. В статье рассматривается методика проведения диктантов в школах с узбекским языком обучения. Диктант имеет большое значение для развития устной и письменной речи учащихся, повышения их грамотности. Правила правописания связаны с грамматическими событиями. Поэтому, чтобы написать грамотный диктант, необходимо знать грамматические правила.

Ключевые слова: диктант, методика обучения, учебный объяснительный, факультативный, произвольный.

Annotation. The article discusses the methodology for conducting dictations in schools with Uzbek as the language of instruction. Dictation is of great importance for the development of students’ oral and written speech and improving their literacy. Spelling rules are related to grammatical events. Therefore, in order to write a competent dictation, you need to know the grammatical rules.

Key words: dictation, teaching methods, educational explanatory, optional, free.

Диктант – одно из полезных упражнений для повышения грамотности учащихся. При диктовке важно учитывать возможности учащихся, обращать внимание на точность в работе, идти от простого к сложному. Также необходимо приучать учащихся к самопроверке. При написании диктанта учащийся не видит буквального выражения слова, а представляет себе посредством органа слуха комплекс звуков и записывает звуки взаимозаменяемо с буквами. В этом случае совместное движение психологического процесса и физиологического процесса позволяет закрепить у ребенка форму слова. Вот почему диктант по своему характеру является полноценной учебной письменной работой по обучению правописанию.

Диктант является традиционным и широко используемым методом преподавания и оценки языковых навыков в школах с узбекским языком обучения. В этой статье исследуется важность диктанта в образовательных целях.

Метод диктанта заключается в устном или письменном повторении слов, фраз или предложений, сказанных учителем или преподавателем. Эта практика обычно используется при изучении языка, особенно при обучении правописанию, грамматике, пунктуации и словарному запасу. Кроме того, диктант служит инструментом оценки понимания на слух, навыков письма и владения языком.

Важность диктанта заключается в том, что:

1. Правописание и словарный запас: диктант побуждает учащихся внимательно слушать и повторять правильное написание и употребление слов, способствуя точности речи.

2. Грамматическая точность. Диктуя предложения с различной грамматической структурой, учителя могут закрепить правильное построение предложений и синтаксис.

3. Владение языком. Диктант служит инструментом оценки языковых навыков учащихся в режиме реального времени и помогает учителям определить области, требующие улучшения.

Обучение, ориентированное на использование: упражнения под диктовку помогают учащимся сосредоточиться на конкретных аспектах языка, таких как формы слов, времена и структуры предложений.

Оценка: она обеспечивает немедленную оценку уровня владения языком учащихся, позволяя учителям соответствующим образом корректировать свои методы обучения.

Одностороннее общение. Некоторые критики утверждают, что диктовка способствует преимущественно пассивному обучению с ограниченными возможностями для интерактивного использования языка.

У некоторых учащихся необходимость точного воспроизведения продиктованного текста может вызвать беспокойство и помешать их успеваемости.

На этом этапе мы сочли допустимым остановиться на упомянутых способах диктанта.

Приведем некоторые особенности диктантов проводимых в школах.

Словарный диктант. Словарный диктант проводится с целью закрепления усвоенных правил правописания и увеличения словарного запаса учащихся. Кроме того, оно может проводиться с целью проверки и учета усвоения учащимися изученных правил правописания. Словарь используется для диктанта на основе выученных правил правописания, слов, словосочетаний или различных предметов и их изображений. Если нужно записать готовые слова и словосочетания, сначала в ходе беседы объясняются их значение, произношение и написание. Если в диктанте используются различные предметы или их изображения, работа организуется следующим образом: учащимся по порядку показываются изображения выбранной вещи или самой вещи. Учащиеся пишут название предмета, изображенного на картинке, и ставят запятую. Работа продолжается в том же духе. Учитель подчеркивает, что первое слово следует писать с заглавной буквы и после последнего слова ставить точку. Учащиеся проверяют написанное, сравнивая его с

орфографическим словарем или собственным словарем. Они самостоятельно исправляют свои ошибки, после чего их оценивает учитель. Написать словарный диктант: 3 слова на 2 занятиях; 10 слов в 3 классе; В 4 классе может быть 12-15 слов[2,16].

Элективный диктант. Элективный диктант способствует закреплению усвоенных правил грамматики и правописания, помогает применить их на практике, а также определить степень усвоения учащимися предмета. При этом виде диктанта учащийся не записывает весь текст или предложения, заданные учителем, а выбирает только те слова или фразы, которые нужно написать, исходя из выученных правил, поэтому его называют выборочным диктантом. Элективный диктант проводится в следующем порядке: учитель выбирает текст с наибольшим участием в этом написании, по правилам, изученным из «Сборника диктантов». Текст написан на доске перед уроком. (Вы также можете использовать портативную доску для письма). После того, как учитель один раз прочитает текст, текст анализируется, определяются слова или словосочетания, которые необходимо записать на основе выученного правила, и правило закрепляется повторением. Затем текст зачитывается ученику и к этому написанию обращается внимание детей. Текст закрывается занавеской и воспитатель говорит детям: - Я прочитаю предложения в тексте по порядку. Вы не пишете предложения, которые я прочитал, полностью, а пишете только те слова и фразы, которые соответствуют правилу повторения. Если в предложении нет слова или сочетания слов, которые можно было бы написать по этому правилу, не пишете предложение целиком. После того, как учащиеся напишут факультативный диктант, текст на доске раскрывают и проверяют работу под руководством учителя: учитель подчеркивает слова и словосочетания, которые необходимо написать, а также то, что учащиеся пишут текстом на доске. доска, они сравнивают. В 3-4 классах целесообразно проводить факультативный диктант. Для написания данного вида диктанта учащийся должен иметь глубокие знания грамматики и правил орфографии. Элективный диктант приучает учащихся внимательно всматриваться в каждое предложение, словосочетание, каждое слово, учит быть смекалкой, быстро находить нужное слово, грамматическую форму, правильное написание.

Показательный диктант. Показательный диктант проводится во всех начальных классах. Для этого текст по теме выбирается из «Сборника диктантов» и записывается на доске с соблюдением правил этикета урока. Текст читается один раз, не торопясь и выразительно. Объясняется с помощью беседы (вопрос-ответ), напоминаются изученные правила, закрепляется содержание текста. После этого текст закрывают занавеской и записывают. После написания текста занавеска закрывается. Учащиеся сравнивают написанное с тем, что написано на доске, и исправляют ошибки. Например, во 2 классе после того, как понимание речи и предложения сформировано, проводится демонстрационный диктант по соответствующему тексту. После выразительного прочтения текста на доске с помощью беседы поясняется понижение голоса в конце предложения, постановка точки в письме, начало первого слова предложения с заглавной буквы. Затем текст

закрывается занавеской и пишется. Учитель произносит первое предложение (Рассвет наступил), но не ставит знаки препинания. Учащиеся записывают предложение и ставят точку в конце. Учитель записывает следующие предложения в том же порядке. После написания текста текст на доске откроется. Учащиеся сравнивают написанное с тем, что написано на доске, и исправляют ошибки [4,56].

Хотя метод диктанта по-прежнему широко распространен в школах с узбекским языком обучения, учителя все чаще внедряют интерактивные и коммуникативные подходы к изучению языка. Важно поддерживать баланс между традиционными практиками диктовки и инновационными методами обучения для всестороннего овладения языком и развития коммуникативных навыков. «Признавая трудности, которые могут быть связаны с традиционной практикой, это может быть ценным инструментом для улучшения владения языком и оценки учащихся» языковые навыки.

Список использованной литературы:

- 1.Абдуллаева К., Рахмонбекова С., Бекмуродова Г., Газиходжаева Г. Сборник диктантов. (Для учителей начальных классов). - Ташкент: «Нисо Полиграф», 2017.
2. Азимова И., Мавлонова К., Куронов С. и другие. Родной язык и грамотность чтения. Учебник для 1 класса общего среднего образования. Часть 1-2. - Ташкент: Республиканский образовательный центр, 2021.
- 3.Азимова И., Мавлонова К., Куронов С. и другие. Родной язык и грамотность чтения. Учебник для 2 класса общего среднего образования. Часть 1-2. - Ташкент: Республиканский образовательный центр, 2021.
4. Джумаева С. Некоторые пути повышения письменной грамотности учащихся// «Реформы в родном образовании: задачи, пути решения и проблемы» Материалы республиканской научно-практической конференции.- Карши, 2015, стр. 70-73.
- 5.Мирзаев А. Методика диктанта.- Ташкент, «Учитель», 1979.

ONA TILI DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Tuliyeva Sevara Baxtiyarovna
UrDU Akademik litseyi ona tili va adabiyot fani
o‘qituvchisi +99897-459-51-15
tuliyevasevara@gmail.com

doi.org/10.59470/202428

Annotatsiya. Bugungi kunda ona tili darslarida matn bilan ishlash, darslarni ko‘rgazmalar bilan tashkil etish o‘quvchida mavzu yuzasidan mustahkam bilimga ega bo‘lish va mustaqil fikrini bayon etish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Mazkur maqolada dars jarayonida foydalanish uchun mo‘ljallangan matnli topshiriqlar berilgan bo‘lib, topshiriqlar asosida o‘quvchining tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllanishi haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. Сегодня работа с текстом на уроках родного языка, организация уроков с выставками помогает ученику приобрести прочные знания по предмету и выразить свое независимое мнение. В данной статье приведены текстовые задания, предназначенные для использования в ходе урока, и на основе заданий рассматривается формирование основных и предметных компетенций обучающегося.

Abstract. Today, working with the text in native language classes, organizing lessons with exhibitions helps the student to acquire solid knowledge of the subject and to express his independent opinion. In this article, text tasks intended for use in the course of the lesson are given, and on the basis of the tasks, the formation of the student's basic and subject-related competencies is discussed.

Kalit so‘zlar: matn, adabiy matn, mavzu, g‘oya, fanga oid kompetensiya, nutq, uslub, matn ustida ishlash.

Ключевые слова: текст, художественный текст, тема, идея, предметная компетентность, речь, стиль, работать над текстом.

Keywords: text, literary text, topic, idea, subject competence, speech, style, work on the text.

O‘qituvchi o‘z o‘quvchilarining dars jarayonidagi ilmiy-amaliy faoliyatini samarali tashkil qilish – avvaldan rejalashtirilgan, aniq bir maqsadga – mustaqil matn yaratishga yo‘naltira bilishi uchun har bir dars rejasi va dars mavzusi bayonini puxta o‘rganib chiqishi, darslikdagi amaliy mashqlar yetarli bo‘lsa, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida darsni tashkil qilish, kamroq bo‘lsa, yangi, qiziqarli mashq namunalarini tanlab, qo‘shimcha mashg‘ulot sifatida mavzuviy rejaga kiritishi, darsni o‘zaro musobaqa ruhida olib borishi nihoyatda foydali.

Adabiy matnlar har doim til darslari uchun muhim material manbayi bo‘lib kelgan, chunki ular haqiqiy kontekstlarda tillardan keng foydalanishni namoyish etadi. Ta’kidlash joizki, badiiy matnlar tilni o‘qitishning sinfda va darsdan tashqari mashg‘ulotlari uchun asosiy o‘quv materiallarini to‘ldirish uchun qimmatli manbaa sifatida ko‘rib chiqilgan.

Har qanday matn bilan ishlash asosiy didaktik birlik sifatida maktab o‘quvchilarining savodli yozish va nutqni rivojlantirish amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha faoliyatini birlashtirishga imkon beradi. Zotan, matn zahirida asar muallifining dunyoqarashi, inson va jamiyat haqidagi konseptsiyasi, badiiy-estetik printsiplari, san‘ati, makon va zamon, milliy tafakkur mujassam bo‘ladi. Qolaversa, matn tahlili badiiy asarni xolis baholashga imkon yaratadi.

Ona tili darslarida matn bilan ishlashning maqsadi - qurilish qonuniyatlarini tushunish, tilning stilistik, fonetik, morfologik, sintaktik va imlo resurslari bilan tanishishdir. Bu maqsadlarga quyidagi tadbirlardan foydalanish jarayonida erishiladi:

- matndan jumlarlar chegaralarini topish;
- matnni paragraflarga ajratish;
- deformatsiyalangan matnni tiklash;
- parchalardan matn yig‘ish;
- mavzuni, asosiy g‘oyani aniqlash;
- matn oxirini qo‘shish;
- har xil uslubdagi, har xil nutq turidagi matnlarni yaratish.

Ona tili darslarida nega aynan matn ustida ishlash kerak? Matn ustida ishlash murakkab jarayon bo‘lib, undan ko‘zlangan maqsad ta’limni tarbiya bilan birga olib borish, o‘quvchining jamiyatga shaxs bo‘lib shakllanishida yordam berishdan iboratdir.

Ona tilining yangi-yangi ifoda imkoniyatlarini izlab topish va uni dars jarayoniga tatbiq etish o‘quvchilarning ijodiy tafakkur, hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez, tanlash, guruhlash, yaratish kabi bilish qobiliyatlarini takomillashtirib, ularda milliy mafkura, mustahkam e’tiqod, milliy dunyoqarashini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Ushbu topshiriqli matnlar 5-11-sinflarda ona tili darslarida foydalanish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda o‘quvchilar o‘z tanlovi asosida topshiriqni bajarishi mumkin. Shuningdek, bu topshiriqlarda o‘quvchining egallashi zarur bo‘lgan tayanch va fanga oid kompetensiyalarini rivojlantirishga ham alohida e’tibor qaratilgan.

1-topshiriqli matn

Biz pokiza zodlarning naslidanmiz. Ota-bobolarimiz, momolarimiz mehnatkash, toza qalbli, imonli, odobli, e’tiqodli, vijdonli, bir-biriga oqibatli, mehr-muhabbatli, saxovatli insonlar bo‘lishgan. Bizning tomirimizda ularning pok qoni bor . Ularning yuksak ma’naviyati hech qachon bizni tark etmaydi.

Topshiriq:

1. Matnni qayta hikoya qiling.
2. **Saxovatli** so‘zini fonetik tahlil qiling.
3. Gapdagi sifatlarni tuzilishiga va tarkibiga ko‘ra tasniflang.
4. Gapdagi olmoshlarning sintaktik vazifasini aniqlang.

5. Paronim soʻzni qoʻllash bilan bogʻliq xatoni aniqlang.
6. Matndagi ixtiyoriy gapni koʻchirma gapli qoʻshma gapga aylantiring.
7. Oxirgi gapni sintaktik tahlil qiling.
8. Matndagi kesimlarning tuzilishiga koʻra turini aniqlang.
9. Uyadosh soʻzlarni aniqlang.
10. Matnda qaysi boʻlak uyushayotganini aniqlang.

2-topshiriqli matn

Bir bola ulgʻaygach, otasi unga pul topib keltirishni buyuradi, lekin koʻngilchan ona “Oʻgʻlim qoʻlini qavartirib qiynalib yurmasin”, deb eridan oʻgʻrincha pul beradi. Sezgir ota oʻgʻli keltirgan pulni oʻtga tashlaydi. Bola beparvo, loqayt turaveradi. Bu hol ikkinchi bor ham takrorlanadi. Oʻgʻlining uchinchi marta olib kelgan pulini oʻtga otmoqchi boʻlganida, bola uning qoʻliga yopishib, yondirmasligini soʻraydi. Ota shundagina bu safar oʻgʻlining haqiqiy peshana teri bilan pul topganiga ishonadi va unga shunday deydi: “Oʻgʻlim, mehnat bilan topilgan pul qadri mashaqqat bilan qoʻlga kiritilgan barcha narsalar singari azizdir”.

Topshiriq.

1. Matnni qayta hikoya qiling.
2. Matndagi imlo xato bilan yozilgan soʻzni aniqlang.
3. **Oʻgʻlim** soʻzi gapda qanday gap boʻlagi vazifasida kelganini aniqlang.
4. Matndagi koʻchirma gapli qoʻshma gapning qolipini yozing.
5. Matnda ishtirok etgan feʼllarning vasifa shakliga koʻra turini aniqlang.
6. Matnda ishtirok etgan sonlarning maʼno turini aniqlang.
7. Matndagi 1-gapning tuzilishiga koʻra turini aniqlang.
8. Matndagi uyadosh soʻzlarni aniqlang.
9. Matndagi shakldosh soʻzni aniqlang va uning boshqa maʼnolarini izohlang.
10. Matnda ishtirok etgan harflar birikmasi mavjud soʻzga 3 ta misol keltiring.

3-topshiriqli matn

Yaponiyalik Komatsu tilshunos olim sanaladi. U Osaka chet tillar institutining fors tili boʻlimini bitirgan. Oʻzbek tilini mustaqil oʻrgangan. Oʻzbek tilini chuqur oʻrganish maqsadida 1976-1981- yillar mobaynida Oʻzbekistonga toʻrt marta safar qilgan. U “Oson oʻzbek tili” va “Oʻzbekcha - yaponcha lugʻat”ni nashr qildirgan. Komatsu oʻzbek tilini Yaponiyada targʻib qilayotgan fidoyi olimlardan biridir.

Topshiriq:

1. Matnni qayta hikoya qiling. Yaponiya davlati haqida bilganlaringizni bayon qiling.
2. Matndagi atoqli otlarni aniqlang.
3. Xato yozilgan soʻzni aniqlang.
4. Matndagi qoʻshma feʼllarni aniqlang.
5. Munosabat shakli mavjud 3ta otni aniqlang va uni izohlang.
6. Yana qanday lugʻat turlarini bilishingizni ayting.
7. 3-gapning eganing ishtirokiga koʻra turini aniqlang.
8. Faqat ochiq boʻgʻindan iborat boʻlgan 3 ta soʻzni aniqlang.

9. Matnning ma’lumotnoma yoki ijodiy-tavsifiy matn ekanligin ayting, sababini izohlang.

10. **O‘zbek** zo‘zini fonetik tahlil qiling.

Adabiy ta’limda nafaqat o‘qituvchi, balki o‘quvchilarning ham ko‘plab she’r yodlashi muvaffaqiyat garovidir. She’rni yod olish o‘quvchi xotirasi bilan bog‘liq jarayon bo‘lsa-da, she’rdagi estetik mohiyat, hissiy-emotsional ifoda, badiiy latofat uning qalbiga ham “yuqadi”, hislarini tarbiyalashga, kommunikativ, og‘zaki va yozma nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, ma’naviyatini boyitishga munosib hissa qo‘shadi. Shuning uchun ham, bugungi adabiy ta’limda o‘quvchilarni ko‘proq she’r yodlashga undash joiz.

Lirik asarlarni tahlil qilishda samarali natijaga erishish uchun adabiy ta’lim jarayonida lirik asarlar tahlilini quyidagi tartibda amalga oshirish maqsadga muvofiq.

4 - topshiriqli matn

Boshing egib, ta’zim ayla, shukrona ayt,

Seni guldek erkalagan chaman uchun.

Osmonlarda yurgan bo‘lsang, tuproqqa qayt,

Aytgil, do‘stim, nima qildik Vatan uchun? (Iqbol Mirzo)

Topshiriq:

1. She’riy matndan qanday ma’no tushundingiz? O‘z fikringizni qo‘shib qayta hikoya qiling.

2. Undalma berilgan gapni aniqlang.

3. Matndagi fe’l kesimlarni aniqlang.

4. Hokim bo‘lakka ko‘makchi vositasida bog‘langan to‘ldiruvchili birikmalarni belgilang.

5. Shart ergash gapli qo‘shma gapni belgilang.

6. Matndagi bog‘lovchisiz qo‘shma gapni aniqlang.

7. Qaysi qo‘shimcha ko‘makchi bilan ma’nodosh bo‘la olishini izohlang.

8. Vositasiz to‘ldiruvchi qaysi so‘zga bog‘langanini aniqlang.

9. Matndagi gaplarni eganing ishtirokiga ko‘ra turini aniqlang.

10. **Vatan** so‘zining ma’nodoshlarini toping.

Demak, o‘quvchilarda turli tipdagi matnni tuzish va yozishga o‘rgatish uchun ularning so‘z boyligini oshirish va badiiy asarlarni o‘qishga qiziqish uyg‘otish bilan birga ona tili darsliklaridagi qoida va ta’riflarni chuqur o‘rganib, matnda to‘g‘ri qo‘llashga o‘rgatish kerak.

Ayniqsa, o‘quvchilar badiiy asarlarni mustaqil o‘qib, asar mazmunidan kerakli hayotiy xulosaga kelishi, she’rlarni yod olib, uning asosiy mazmunini anglab yetishi, xalq maqollaridan foydalanib muloqotda foydalanishi va ularga izoh berishi ularning fikrini teranlashtiradi, nutqini, bilimini, dunyoqarashini boyitadi, o‘zbekona milliy qadriyatlarimizga hurmat tuyg‘usini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sobirova M. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchi so‘z boyligini oshirish. Til va adabiyot ta’limi. Toshkent. 1998. 1-son. 38 b.
2. G‘ulomov A. Ona tili o‘qitish prinsiplari va metodikasi. Toshkent. O‘qituvchi. 1992. 326 b.
3. Rajapova K. O‘quvchilarni matn ustida ishlash va gap tuzishga o‘rgatish. QQDU – 2009.
4. Ziyodova T.U. “Matn yaratish texnologiyasi”. Toshkent – Fan, 2007.
5. Qurbonov M., Sayfullayeva R. “O‘zbek tili struktual sintaksisi”. Toshkent – 2004.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. –T., O‘qituvchi, 1995.
7. Madayev O. va boshqalar. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant. – T.: Turon zamin ziyo, 2017.

**ONA TILI DARSLARIDA “QO‘SHMA GAPLAR TASNIFI” MAVZUSINI
O‘RGATISHDA TURLI INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH
USULLARI**

Yakubova Nilufar Egamberganovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-50-20
niilufar.yakubova@gmail.com

Matqurbanova Yulduz Sharifboy qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
talabasi +99888-606-05-12
yulduzmatkurbanova@gmail.com

doi.org/10.59470/202429

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish asosida o‘tiladigan har bir darsda o‘quvchilarning faol bo‘lishi, o‘tilgan mavzuni chuqur o‘zlashtirishi, shuningdek, o‘qituvchiga har bir o‘quvchining bilim saviyasini aniqlab olish imkoniyati xususida so‘z yuritilgan.

Аннотация. В данной статье ведется речь о проявлении активности учащихся на каждом уроке на основе использования педагогических технологий на занятиях по родному языку, а учитель должен иметь возможность определить уровень знаний каждого учащегося.

Abstract. This article discusses the manifestation of student activity in each lesson based on the use of pedagogical technologies in native language classes, and the teacher must be able to determine the level of knowledge of each student.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiyalar, innovatsion, metod, interfaol metod, noan’anaviy dars, kichik guruhlar.

Ключевые слова: педагогические технологии, инновационный метод, интерактивный метод, нетрадиционный урок, малые группы.

Keywords: pedagogical technologies, innovative method, interactive method, non-traditional lesson, small groups.

Hozirgi davr ta’lim taraqqiyoti yangi yo‘nalish – innovatsion pedagogikani keltirib chiqarmoqda. Davr talabi bilan kun sayin ta’lim tizimida yuksak marralar ko‘zlanmoqda, yangiliklar kiritilmoqda. Bilimlar ham endi yuksalmoqda, talaba yoshlarning, maktab o‘quvchilarining talabi yanada kuchaymoqda. Darsliklar yangilanmoqda, o‘qitish metodikasi ham o‘zgarmoqda. Bugungi kun talabi bilan yoshlarning ongi tez yuksalib, kuchli bilimga va mahoratga ega pedagoglar bilan ishlashni afzal bilishmoqda. Zamonaviy texnologiyalar bilan dars jarayonlarini tashkillashtirish ham anchayin faollashgan.

Ma’lumki, yurtimizdagi islohotlar, o’zgarishlar, yangilanishlar ta’lim sohasiga ham o’z ta’sirini ko’rsatdi. Bugun bilim maskanlarida an’anaviy dars o’tish usullaridan voz kechib, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim berishga e’tibor kuchaytirildi. Ona tili mashg’ulotlarini yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish natijasida o’qituvchilar dars tiplari va dars shakllariga xos metodlar tanlashni ko’rsatmali va texnik vositalardan unumli va o’rinli foydalanishni o’zlashtirib oldilar.

Ona tilidan saboq beruvchi o’qituvchi haqiqiy ijodkor bo’lishi lozim. O’quv mashg’ulotlarini zamonaviy shakl va usullarda olib borish, o’quvchilarni ham shunga tayyorlash, ularni mashg’ulot jarayonida maqsadli boshqarishni bilish – o’qituvchilik faoliyatining bosh mezoni sanaldi. So’nggi yillarda ona tilini o’qitish metodikasi sohasida darslarni yangi tiplari va usullarda, ya’ni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish talab qilinmoqda.

Metodikaning asosiy tushunchalari bu — metod, usul hamda prinsip. “Metodika” atamasi tor ma’noda ta’limning konkret shaklidagi jarayon bilan bog’liq tushunchani anglatadi. Mashg’ulotlarni qay darajada tashkil etish, shuningdek, tarqatma materiallardan ko’proq foydalanish, dars jarayonini ko’proq amaliy tashkillashtirishni talqin qiladi. “Metod” tushunchasi keng ma’noda o’quv materiallarini taqsimlash, tabaqalash hamda tanlashni nazarda tutadi.

Shu o’rinda interfaol uslubning mohiyati haqida ham qisqacha to’xtalib o’tsak, interfaol – “inter” – o’zaro, “akt” – harakat, ya’ni o’zaro harakatlanmoq yoki kim bilandur suhbat, muloqot qilmoqni anglatadi. [Qiyomov Y. va b., 2022. – S.487.]

Boshqacha aytganda, o’qitishning interfaol uslublarini bilish va ularni amalda qo’llash, muallim faoliyatini tashkil etishning maxsus shakli bo’lib, unda o’quvchilarni bilim va malakalarini egallash vazifasi mustaqil ish sifatida topshiriladi. Mashg’ulot jarayonida esa topshiriq shu yo’l bilan o’quvchilardan qabul qilinadi, noto’g’ri o’rinlar to’g’rilanadi, o’quvchi mavzuga qo’yilgan maqsad asosida yo’naltirib boriladi. Demak, o’quvchi o’zi harakat qiladi, sinfdagi boshqa o’quvchilar bilan erkin muloqotga kirishadi. Interfaol uslub ta’lim tizimi oldiga qo’yilgan eng oliy maqsadlarga olib boruvchi samarador usullardan biri ekanligini ko’rsatadi.

Fan texnika taraqqiy etgan hozirgi davr talabi shuki, o’quvchilar ijodiy izlanishlari va mustaqil fikrlashlari uchun o’qituvchi yangi pedagogik texnologiyalardan, noan’anaviy dars turlaridan keng foydalanish lozim. O’qituvchi pedagogik mahoratining kundan kunga o’sib borishi o’quv jarayonida yangi pedagogik axborot texnologiyalarini qo’llashi uning pedagogik faoliyatida amalga oshadi.

Interfaol metodlar qo’llanadigan mashg’ulot boshida o’qituvchi o’quv jarayoni qatnashchilarini kichik guruhlariga ajratadi. Guruhlarni joylarga o’tkazib, ularga tayyorlanishga vaqt ajratadi va taqdimot qoidalari bilan tanishtiradi, o’quvchilarning tayyorlanishlari uchun sharoit yaratadi. Tekshirish, mustahkamlash, baholashga mos tarqatma materiallar tayyorlanadi.

Masalan, 9-sinf ona tili darsligidagi “Qo’shma gaplar tasnifi” mavzusini o’tayotganda o’qituvchi slaydda berilgan qo’shma gaplar qanday hosil bo’lishini so’raydi. O’quvchilar kichik guruhlariga bo’linadilar va guruh bo’lib o’zaro maslahatlashib, qo’shma

gaplar qanday hosil bo’lishi haqida fikr yuritishadi. Demak, ikki yoki undan ortiq sodda gapning o’zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan, ohang tugalligiga ega bo’lgan butunlik qo’shma gaplar sanaladi. [Mahmudov N. va b., 2019. – S.17.]

Keyingi slaydda qo’shma gap turlari namoyish qilinadi va qo’shma gap qismlari qaysi yordamchi vositalar yordamida bog’lanishi slaydlar orqali tushuntirib boriladi. Dars “Venn diagrammasi”, “Insert”, “Aqliy hujum”, “Quvnoq soyabon” “Do’stingni top” kabi interfaol metodlar yordamida olib borilsa, maqsadga muvofiq bo’ladi.

“Insert” metodi. Sinf o’quvchilari guruhlariga bo’linadilar, guruhlar nomlanadi. O’qituvchi yangi mavzuni e’lon qiladi va har bir guruhdan yangi mavzuga oid ikkitadan fikr bildirishlarini so’raydi. Guruhlar navbati bilan (ushbu jarayonda guruhning barcha a’zolari faol ishtirok etishlarini ta’minlash maqsadga muvofiq) fikr bildiradilar. Bayon etilgan fikrlar yozuv taxtasiga yozib boriladi. Faoliyat yakunlangach, o’qituvchi yangi mavzu mazmuni yoritilgan matnni o’quvchilarga tarqatadi. So’ngra shunday topshiriq beriladi:

Topshiriq.

a) Matn bilan tanishib chiqing;

b) Matnning har bir qatoriga quyidagi belgilarni qo’yib chiqing:

Z - matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikr o’z aksini topgan bo’lsa;

S - matnda guruhlar tomonidan bildirilmagan fikr yuritilgan bo’lsa;

D - matnda bildirilgan fikrlarga zid fikrlar mavjud bo’lsa;

? - matn bilan tanishish jarayonida tushunmovchiliklar yuzaga kelsa.

So’ngra guruh a’zolari shaxsiy qarashlarini o’zaro o’rtoqlashadilar, guruh bo’yicha belgilar soni umumlashtiriladi. Liderlar vositasida har bir belgining miqdori bayon etiladi va izohlanadi. O’qituvchi guruhlar tomonidan qayd etilgan sonlarni ularning nomlari yozilgan ustunga yozib boradi.

O’qituvchi har bir guruh lideri fikrini tugatgach, yuzaga kelgan qarama qarshilik va tushunmovchiliklarni o’quvchilar to’g’ri hal etishlariga va tushunib olishlariga yordam beradi. Shundan so’ng guruhlar darslikda berilgan matn bilan tanishib chiqib, asosiy tushunchalarni ajratidalar ular o’rtasidagi mantiqiy munosabatlarni ochib berishga harakat qiladilar. Guruhlar tomonidan ilgari surilgan fikrlar umumlashtirilib, liderlar tomonidan sinf jamoasida yetkaziladi.

Venn diagrammasi metodi. Bu metod grafik tasvir orqali o’qitishni tashkil etish shakli bo’lib, u ikkita o’zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko’rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko’rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o’ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi. Masalan, bitta doiraning ichiga bog’langan qo’shma gaplar, ikkinchisiga ergashgan qo’shma gaplar deb yoziladi va kichik guruhlariga tarqatiladi. Guruh a’zolari ikkalaturdagi qo’shma gaplarni bir-biriga taqqoslab o’rganadilar.

Bunday interfaol metodlarning barchasi o’quvchiga bilim berish bilan bir qatorda jamoa bilan ishlash mahorati, ijodiy fikrlash, xushfe’llik, ko’nukuvchanlik, o’zgalar fikrini

hurmat qilish, faollik, ishga ijodiy yondashish va o‘zini baholash kabi tarbiyaviy xarakterdagi sifatlarni ham shakllantirish imkonini beradi.

O‘qitishning ilg‘or texnologiyalari foydali tomoni shundaki, o‘quvchilar ma’lumot olish bilan birga o‘zlariga mavhum bo‘lgan dalillarni tushunib oladilar, o‘z fikrlarini muhokama qiladilar, mavzu yuzasidan qarashlarini shakllantiradilar.

Mutaxassislarning fikricha, inson ma’ruza eshitish orqali 5% ma’lumotni o‘zlashtirar ekan, bunda u nafaol ishtirokchi bo‘ladi. O‘qiganda esa 10% ni o‘zlashtirar ekanmiz. Eshitish va ko‘rish orqali 20% ma’lumot bizning bilimlar bazamizga qo‘shilar ekan. Bunda bizga o‘qitishning texnik vositalari yordamga keladi.

Ko‘rgazmali qurollar asosida o‘quvchi 30% bilimni o‘zlashtiradi. Shu o‘rinda slaydlar, maketlar, diagrammalar, tarqatma materailar, bukletlar bizga yordamga keladi.

Guruhlardagi muhokamalar yordamida 50% li natijaga erishamiz. Chunki guruhlarda o‘quvchilar o‘z fikrlarini bayon qiladilar, talashib-tortishadilar, o‘z qarashlarini himoya qiladilar.

Mustaqil tadqiqot va amaliy mashg‘ulotlar 70% foyda beradi. O‘quvchi ma’ruzada eshitgan ma’lumotlarining shuncha foizini o‘zlashtirishga erishadi. O‘zini o‘qituvchi sifatida sinab ko‘rish esa 90% o‘zlashtirish demakdir. Bunda o‘quvchi o‘zi bilgan ma’lumotlarni boshqalarga tushuntiradi va hammadan ko‘p yutuqqa erishadi.

Yuqoridagi ma’lumotlarga tayangan holda shuni ta’kidlash lozimki, kichik guruhlarda ishlash usuli o‘quvchining o‘z qobiliyatini ko‘rsatish maydonidir. Bu maydonda bilim va ko‘nikmalar haqiqiy imtihondan o‘tadi.

Xullas, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda o‘quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatib kelingan edi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo‘llangan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning bilimlarini o‘zi qidirib topishiga, mustaqil o‘rganib tahlil qilishiga, hatto xulosalarni ham o‘zi keltirib chiqarishiga qaratilgan. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllashi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, ayni chog‘da, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari – Toshkent: “Fan”. 2006.
2. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili — Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2010.
3. Международный научный журнал № 3, часть 1 “Научный импульс” – Октябрь, 2022.
4. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A. Ona tili. Darslik, 9-sinf –Toshkent: “Tasvir”, 2019.
5. Jo‘rayev R., Rahimov B., Xolmatov Sh. Yangi pedagogik texnologiyalar. Metodik qo‘llanma. – Toshkent: “Fan”, 2005.

ONA TILI DARSLARIDA INREAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

Qodirova Guli Marselovna
UrDPI, O‘zbek va rus tili adabiyoti
kafedrası o‘qituvchisi
+998 88 600 92 22
gulimarselovna@gmail.com

Ganjayea Anabibi
UrDPI, O‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi talabasi
+998 94 391 02 04

doi.org/10.59470/2024210

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ona tili darslarini tashkil etish haqidagi fikrlar bayon etilgan. Unda “So‘zlarning ma’no munosabat shakliga ko‘ra turlari” mavzusini o‘qitishda qo‘llash mumkin bo‘lgan metodlar va matnli topshiriqlar keltirilgan.

Abstract. This article outlines ideas for the establishment of Mother Tongue classes. It lists techniques and textual assignments that are the subject of “Types of words according to the form of meaning relation” to be used in teaching.

Аннотация. В этой статье изложены идеи по организации уроков родного языка. В нем представлены методы и текстовые задания, которые можно применять при обучении теме “Виды слов по форме смыслового отношения”.

Kalit so‘zlar: Metod, shakl, munosabat, interfaol, dunyoqarash, sinonim, omonim, antonim, jamoaviylik.

Key words: Method, form, attitude, interactive, worldview, synonym, homonym, antonym, communalism.

Ключевые слова: Метод, форма, отношение, интерактивность, мировоззрение, синоним, омоним, антоним, общность.

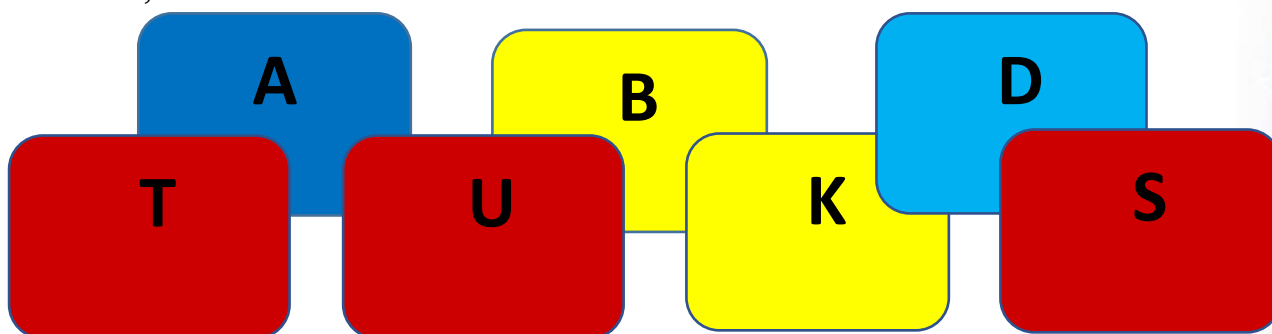
Har jabhada rivojlanish bo‘layotgan bir paytda, o‘zbek tili va uning ravnaqi uchun ham bir qator islohotlar o‘tkazilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonda: “... mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy va innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa sohalarida davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish; ta’lim muassasalarida davlat tilini o‘rgatish va uni bilish darajasini baholash

tizimini yanada takomillashtirish, davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish; davlat tili qoidalarining buzilishi bilan bog‘liq holatlarni muntazam va har tomonlama o‘rganish, ularni bartaraf etishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish; davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzi, uning uning boshqa tillar bilan aloqalari istiqbollarini belgilash ...” kabi vazifalar soha xodimlari oldiga asosiy vazifa sifatida belgilab berildi.

Bugungi kun o‘quvchisi oldida insoniyat yaratgan jamiki boyliklarni, bilimlarni o‘rganish, o‘zlashtirish va rivojlantirish vazifasi turadi. Hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu vazifani amalga oshirishning birdan bir yo‘li ta’lim tizimini tubdan takomillashtirib borish orqali yosh avlodni ilm-fan asoslari bilan chuqur qurollantirishdir. O‘zini yetuk malakali pedodog deb hisoblovchi shaxs dars mashg‘ulotlarini mazmunli o‘tkazish, mavzuni keng ko‘lamda qamrab olish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Buning uchun, albatta yangi metodlar va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishi zarur. Rivojlangan davlatlar ta’lim tizimidan andoza olinayotgan bir paytda, o‘quvchilarda milliylik, vatanparvarlik tuyg‘ularini ham tarbiyalab borish darkor. Shunga ko‘ra, ushbu maqolada 5-sinf ona tili darsligidagi “So‘zlarning shakl va munosabatiga ko‘ra turlari” mavzusida qo‘llash mumkin bo‘lgan samarali interfaol metodlar haqida so‘z yuritiladi.

“Alifbo topshirig‘i” metodi. Bu metod barcha o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda o‘quvchilar yakka tartibda ishtirok etishadi. Omonim so‘zlar haqida ma’lumot berilgach, har bir o‘quvchining daftariga rangli qog‘ozlardan tarqatmalar yopishtirilib chiqiladi. Tarqatmalarda alifbodagi harflar yozilgan bo‘ladi va o‘quvchilar shu harfdan boshlanuvchi omonim so‘z va uning ma’nolarini yozishlari kerak bo‘ladi.

Masalan,

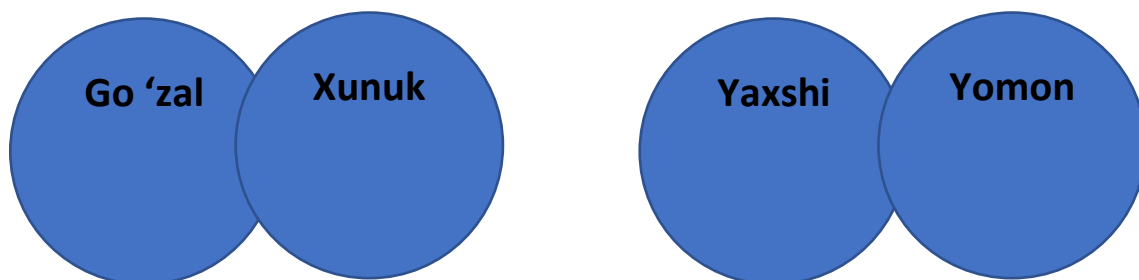
Bu metod darsga qiziqishini oshiradi, jarayonga kayfiyat bag‘ishlaydi, o‘quvchilarda topqirlik va tez fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

“Juftingni top” metodi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar ham mavzuni mustahkamlab olish, ham jamoa bo‘lib ishlash imkoniyatini qo‘lga kiritishadi. Metodni qo‘llash jarayonida o‘quvchilar antonim so‘zlarni qanchalik bilishlari baholanadi. Bilamizki, maktablarda o‘quvchilar Ona tili darsda ko‘pincha stulda o‘tirishadi, bu metod esa o‘quvchilarni joyidan qo‘zg‘atadi va dars boshida o‘quvchilarni chiniqtiradi. Metodni o‘tkazish tartibi quyidagicha:

- Barcha o‘quvchilar doskaga taklif qilinadi;

- Har bir o‘quvchiga antonim so‘zlar yozilgan kartochkalar beriladi;
- O‘z antonim juftini topgan o‘quvchilar joylariga o‘tirishadi.

Namuna:

Bu metod o‘quvchilarda tezkorlikni oshiradi, jamoaviylik va sinfdagi do‘stona muhitni shakllantiradi.

O‘qituvchi o‘quvchilarda lingvistik ya’ni nutqiy bilimni oshirishi muhim hisoblanadi. O‘quvchi matnda biror yangi so‘zga duch kelganda uning kontekstual ma’nosini eslab qolishi juda muhim hisoblanadi. O‘quvchi darsliklarning har bir mavzusida duch kelgan yangi so‘zga duch kelganda uning ongida yangi bir kontekst oshib borishi bilan birgalikda so‘zning ma’nosi aniqlashadi va muhrlanib qoladi. Shu tariqa o‘quvchining lug‘at boyligi oshadi [Ona tili darslarida matn bilan ishlash. G.Qodirova Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi. 2023-1/4].

Matnli topshiriqlar o‘quvchilarning fikrlash doirasi, dunyoqarashini kengaytiradi, lug‘at boyligini oshiradi. Shu bilan birgalikda gapirish va yozish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun ham Ona tili darslarida ko‘pincha matnlar bilan ishlanadi. Quyidagi matn asosida topshiriqlarni ko‘rib chiqamiz.

Matn. *C vitamini suyaklar va tishlarning yaxshi o‘sishi, terining sog‘lom rivojlanishi, yaralarning tez bitishi uchun juda zarur. Bu vitamin asosan turli meva va sabzavotlar tarkibida bo‘ladi. 1928- yili kimyogar Albert Sent-Dyordi C vitaminini kimyoviy yo‘l bilan olishga erishadi. 1933- yili esa Uolter Xouors C vitaminining murakkab kimyoviy formulasini o‘rganib chiqadi. Bu bilan olimlar dunyo bolalarining sog‘lom o‘sishiga ko‘mak beradi. Bu xizmatlari uchun Sent-Diyordi va Xouorslarga Nobel mukofoti beriladi.*

1-topshiriq. Matnga mos sarlavha tanlang.

2-topshiriq. Matn tarkibidagi sifatlarni aniqlang.

3-topshiriq. *C vitamini suyaklar va tishlarning yaxshi o‘sishi, terining sog‘lom rivojlanishi, yaralarning tez bitishi uchun juda zarur.* Ushbu gapdagi sifatlarni antonimlarga almashtiring va mazmundagi o‘zgarishni izohlang.

4-topshiriq. *C vitamini suyaklar va tishlarning yaxshi o‘sishi, terining sog‘lom rivojlanishi, yaralarning tez bitishi uchun juda zarur.* Ushbu gapdagi sifatlarni sinonimlarga almashtiring va mazmundagi o‘zgarishni izohlang.

Topshiriqlarda o‘quvchilar bajarishi lozim bo‘lgan vazifalar pog‘onama-pog‘ona o‘tib borganligini ko‘rishimiz mumkin. Sababi til o‘qitishda soddadan murakkabga tomon

brish samarali ekanligi bizga ma’lum. 1-topshiriq o’quvchining o’qib tushunish ko’nikmasini rivojlantirishga hissa qo’shadi. 2-topshiriq orqali lingvistik bilimlar sinalladi. 3- va 4-topshiriq o’quvchida ham lingvistik, ham nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga hissa qo’shadi.

XXI asr texnika asridir. Shunday ekan, bugungi kunda har bir pedogog darsda o’quvchilarga fan yuzasidam bilimlar o’rgatish bilan birgalikda ularga g’oya va yangilik berib borishi kerak. Yuqorida ko’rsatib o’tilgan interfaol metodlarni darslarda qo’llash orqali o’quvchilarning fanga bo’lgan qiziqishlarini oshirishga, o’zlarining fikrlarini erkin bayon eta olishga, atrofdagilarning fikrlarini hurmat qilishga, o’zining nuqtayi nazarini himoya qila olish qobiliyatlarini rivojlantirishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.To’xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodova. O’zbek tili o’qitish metodikasi. “O’zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg’armasi” – T.:2006
2. G’oziyev E. Umumiy pedagogika. T.: 2010.
3. N. Mahmudov, A. Sobirov, Sh. Sattorov, Sh. Toshmirzayev, D. Mannopova. Ona tili. 5-sinf uchun darslik T.: 2020.

TURKIY XALQLARDA ONA TILINI ILK O‘QITISH DAVRIDA IZOHLI O‘QISHGA O‘RGATISH MASALALARI

Abdullaeva Gulmira Abdullaevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrası assistent o‘qituvchisi
+99897 651-31-00
abdullayevagulmira688@gmail.com

doi.org/10.59470/2024211

Annotatsiya. Ushbu tezisda turkiy xalqlar folklori manbalari orqali ona tili darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini izohli o‘qishga o‘rgatish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Аннотация. В данной дипломной работе рассматриваются вопросы обучения учащихся начальных классов толковому чтению на уроках родного языка через источники фольклора тюркских народов.

Abstract. In this thesis, the issues of teaching elementary school students to interpretive reading in their mother tongue classes through the sources of folklore of Turkish peoples are considered.

Kalit so‘zlar: folklor, ona tili, izohli o‘qish, metod.

Ключевые слова: фольклор, родной язык, интерпретативное чтение, метод.

Key words: folklore, native language, interpretive reading, method.

KIRISH

Folklor asarlari azaldan-azaldan ifodali o‘qib kelingan, xalqning qon-qoniga singib ketgan marosimlarimizda ifodali o‘qishning ahamiyati beqiyos bo‘lgan. Masalan, sayllarda, to‘ylarda yigit-qiz aytishuvi bo‘lib o‘tgan, “Guli surx” ham deyilgan. Qizlar yigitlarga, yigitlar qizlarga she‘r aytib, gul tutqazishgan. Aytilgan she‘rga mazmundosh, ohangdosh she‘r aytishga intilishgan. Bunday aytishuvlar yoshlardagi ifodali o‘qish qobiliyatini o‘stirgan, ruhoniyyatini tarbiyat qilgan.

Folklorda ifodali o‘qishning roli, ayniqsa, dramatik asarlarda ko‘rinadi. Masxaraboz, qiziqchi, qo‘g‘irchoqbozlar ijod qilgan, ular ijrosida an‘anaviy xalq teatri tomoshalari sifatida ajdoddan avlodga og‘zaki o‘tib kelgan. Og‘zaki dramalarmonolog va diologlardan tashkil topgan bo‘lib, ko‘proq satirik, yumoristik xususiyatga ega bo‘lgan. Og‘zaki dramalarni ijro qiluvchi qiziqchilar, masxarabozlar o‘ta mahorat bilan, so‘zlarni ochiq-ochiq talaffuz qilib, asarni xalqqa yetkaza olganlar.

ASOSIY QISM

Azaldan bolalarni o‘yinlar tarbiyalagan. O‘yinlar bolalarning topqir, uddaburon, chaqqon, sog‘lom bo‘lishni ta’minlaydi. Muhim jihatlardan yana biri shundaki, o‘yinlar bolalarga fikrini ravon, tushunarli, chiroyli qilib ifodalashni, mazmuniga mos ifoda topishni

o‘rgatadi. Bir qaraganda judda oddiy, ammo nihoyatda murakkab va go‘zal ifodali o‘qish mashqi bor. “Ona g‘oz” ovozi onalarnikiga monand qilishga intiladi. Har galki o‘yinda “ona g‘oz” bo‘lish har xil bolalarga to‘g‘ri keladi. Demak har bir bola ovozi tanlashga intiladi. “G‘ozlar” “Qo‘rqamiz” so‘zini g‘amgin, qo‘rqa-pisa, “Bo‘ridan” so‘zini vahima bilan aytishlari lozim. “Ona g‘oz” “Uchib-uchib kelinglar” jumlasini ko‘tarinki, madad beruvchi ohangda aytishi kerak. G‘ozlar uning jasoratli ovozi kuch olib, bo‘ridan qochishlari darkor. Bu o‘yin tarkibidagi she‘r bolalarda ifodali o‘qish ko‘nikmalarining hosil qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa shuki, folklor asarlari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalardan boshlab kattalargacha, kattalarni ham har tomonloma tarbiyalaydi. Ayni damda, ifodali o‘qish ko‘nikma va malakalarini hosil qiladi, rivojlantiradi.

Yozma adabiyot namunalarining ifodali o‘qilishida janriy o‘ziga xoslikning ahamiyati

Adabiyot epik, lirik, dramatik, liro-epik turga bo‘linar ekan, ular yuzaga keltirgan asarlarni ifodali o‘qish ham tafovutlidir. Ayniqsa, nasriy asarlarni ifodali o‘qish mahorat talab qiladi, sababi, adabiy asarlarning badiiy xususiyatlari unda oldinga surilgan fikrlar, yozuvchi dunyoqarashi kabi muhim masalalarni aniqlashda ifodali o‘qish muhim ahamiyatga ega. Nasriy asarlarni ifodali o‘qishdan oldin unda qanday g‘oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Avvalo, matnni tanlashda juda ehtiyot bo‘lish kerak. Ifodali o‘qish uchun tanlangan nasriy asar yuqori saviyaga, yuksak badiiy qimmatga ega bo‘lgan, ayni choqda talim-tarbiya yo‘lida xizmat qiladigan asar bo‘lishi darkor. Epik tur o‘z ichiga hikoya, qissa, roman kabi janrlarni qamrab olar ekan, ularni ifodali o‘qish uchun janriy xususiyatlarini ham anglash kerak. Hikoyani ifodali o‘qishda bu janrning inson hayotining bir jihatigina yoritadigan kichik nasriy asar ekanligini inobatga olish (matndagi muallif nutqi, tabiat tasviri, dialoglar hamda qahramonlarning nutqi bor bo‘lsa-da, qissa va romandan qisqa ekanligini inobatga olish lozim. Boshlang‘ich sinflarda hikoya, qissadan parcha, ilmiy-badiiy matn berilgan: "Qaysi kuni buzoqni podadan haydayman desam, u bug‘doyzorga urib ketaverdi. Tayoq topolmay, shoshganimdan dadam ekib qo‘ygan o‘rik ko‘chatini sug‘urib olibman. Shuni eslab qizarib ketdim. Keyin dadamga bu voqeani aytib, uzr so‘radim. "Endi sen ikki tup daraxt o‘tqazishing kerak. Biri sug‘urib olganingning o‘rniga, biri o‘z hissang", – dedi dadam". Mahmud Murodovning "Bir tup sada" hikoyasidan olingan bu parchani o‘qituvchi ikki xil ovozda o‘qib berishi shart. Negaki parchada muallif nutqi va ota obrazi bor. Bu hikoyada muallif va asarning bosh qahramoni bitta – bola. O‘qituvchi bolaning ovozi mayin va jo‘shqin ohang aralashuvi ko‘magida aytsa, otaning ovozi uchun qattiqqo‘l, ayni damda, vazmin ohang mujassamlashgan ovozdan foydalanishi zarur.

Sinfda o‘qishning muvaffaqiyatini ta‘minlaydigan omillardan biri tanlab o‘qishdir. O‘qituvchining tushuntirishi, ifodali o‘qish namunasini ko‘rsatishi katta ahamiyatga ega. Ifodali o‘qilgan matngina tushunarli bo‘ladi. Bu esa o‘qish darslarida o‘qilgan matnning ongli o‘zlashtirilishiga bog‘liq. O‘quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini aniqlasagina o‘zida shunday xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan esa yaxshi inson bo‘lishi uchun o‘qishning zarurligini anglaydi. Ongli o‘qishni ta‘minlashda

matn bilan unga ishlangan rasmlar o’rtasidagi bog’lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqat qaratishi lozim. Ifodali o’qishning asosiy prinsipi o’qiladigan matnning g’oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir. O’qituvchi matnning mazmunini bayon qilishda o’z nutqi ustida qancha ko’p ishlasa, uning nutqi shuncha ma’noli, o’tkir va tushunarli bo’lib boradi. Ifodali o’qishni mashq qilib borish o’quvchining nutqini boyitadi va o’qituvchining nutqi bolalar nutqining tarkib topishi uchun asosiy omillardan biri bo’lib qoladi. Bunda nutq texnikasiga e’tibor berilishi lozim. Chunki ifodali o’qish jonli nutq bilan uzviy ravishda bog’lanadi. Binobarin, o’qituvchi va o’quvchilar og’zaki nutq malakalarini nafas olish va diksiyaga doir maxsus topshiriqlar orqali mustahkamlab boradilar. O’qituvchi, odatda, matnni birinchi bo’lib o’zi o’qiydi: “Daraxtlarning yaproqlari tillaranga kira boshlaydi. Ertalab va kechki shabadada ular zarqanot qushchalarga o’xshab uchadilar. Yoz bo’yi shovqin solib, ba’zi joylarda loyqalanib oqqan suvlar sokinlashadi, tiniq tortadi” (50-bet). Buni o’qituvchi sokin, ammo zavq bilan o’qiydi. Negaki parcha badiiy tasvir vositalari bilan bezalgan. Ammo quyidagi matnni o’qiyotganda zavqdan ko’ra tantanavorlik ohangi kuchayishi lozim. Sababi, keltirilgan birinchi misol badiiy asardan, ikkinchisi ilmiy-badiiy matndan: “Navro’z – tabiat tantanasi, ekologik bayram, mehr-oqibat, mehnat va tinchlik ayyomidir. Yurtimizda har yili Navro’z arafasida umumxalq hashari o’tkaziladi. Katta-yu kichik ko’chaga chiqib, ariqlarni tozalaydi, atrofni supurib-sidiradi, daraxtlarni oqlab, xilma-xil gullar ekadi” (119-bet). Anglash mumkinki, ifodali o’qishda badiiy asarning turi hamda janri muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilariga uyga she’r yodlab kelish topshiriladi. Yodlash jarayonida mustaqil ravishda ifodali o’qishni ta’minlash bolaning o’zida qoladi. Mustaqil ravishda ifodali o’qish, nutq o’stirish bilan shug’illanishda nutqning ifodali, hayajonli va tog’ri bo’lishiga birdaniga erishib bo’lmaydi. Dastlab kishi so’zlagan vaqtida o’zining nafas va ovozidan foydalana olishi, shuningdek, tovushini, to’g’ri va aniq talaffuz etish malakalarini tekshirib ko’rishi kerak. Bunday pallada nutq texnikasini bilish zarur. Boshlang’ich sinf o’quvchilariga sekin-asta o’rgatib boriladi.

Nutq texnikasi deyilganda o’qish va so’zlash jarayoni, to’g’ri nafas olish, ovoz va talaffuz tushuniladi. Nutq texnikasi o’z ob’ekti va vazifasiga ko’ra to’rt muhim qismga bo’linadi: ovoz, nafas, artikulyatsiya va diksiya. Ifodali o’quvchining nutq texnikasi so’z ijrochiligi san’ati darajasida bolishi zarur. Mana shunga ko’ra ifodali o’qishni egallashda 3 muhim masala ko’zda tutiladi:

1. Nutq jarayonida nafas olishdan foydalana bilish.
2. Har bir tovushning to’g’ri artikulyatsiyasi va aniq diksiyasini egallash.
3. Adabiy talaffuz me’yorlarini bilish.

XULOSA VA MUNOZARA

Boshlang’ich sinf o’quvchilariga bu vazifalar elementar darajada o’rgatiladi. Shu sabab bolalarni ifodali o’qishga o’rgatadigan ustozning o’zi nazariy qurollangan bo’lishi lozim. Nafas ifodali o’qishning muhim vositalaridan biridir. U kishi a’zosi uchun ham asosiy ozuqa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jo‘rayev K. Ifodali o‘qish va hikoya qilish. Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 160 b.
2. Inomxo‘jayev S. Badiiy o‘qish asoslari, Toshkent: O‘qituvchi, 2013. 110 b
3. Imomxo‘jayev S., Zunnunov A. Ifodali o‘qish asoslari, Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 236 b.
4. Irisxo‘jaeva S. Bolalar adabiyotida didaktika. – Toshkent: Fan, 2017. – Toshkent, 2016. – B. 109-110.
5. Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2011. – 120 b.
6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akadem nashr, 2010. 295 b.

ONA TILI DARSLARIDA “ANIQLOVCHI VA UNING TURLARI” MAVZUSINI O‘QITISH METODIKASI

Yakubova Nilufar Egamberganovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-50-20
niilufar.yakubova@gmail.com
Saliyeva Risolat Turg‘unboy qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
talabasi +99888-606-05-12
risolatsaliyeva33@gmail.com

doi.org/10.59470/2024212

Annotatsiya. Bugungi kunda dars jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalanib, samarali natijalarga erishish maqsad qilingan. Darslarning interfaol metodlar, ko‘rgazmalar bilan tashkil etilishi o‘quvchida mavzu yuzasidan mustahkam bilimga ega bo‘lish, mustaqil fikrini bayon etish, faol ishtirok etish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Mazkur maqolada dars jarayonida interfaol metodlarning ahamiyati hamda ona tili darslarida qo‘llaniladigan ba’zi interfaol metodlar haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. Сегодня целью является достижение эффективных результатов за счет использования передовых педагогических технологий в ходе урока. Организация уроков с использованием интерактивных методов и выставок помогает ученику получить прочные знания по предмету, выразить свое независимое мнение и активно участвовать. В этой статье говорится о важности интерактивных методов в учебном процессе и некоторых интерактивных методах, используемых на уроках родного языка.

Abstract. Today, it is aimed to achieve effective results by using advanced pedagogical technologies in the course of the lesson. The organization of lessons with interactive methods and exhibitions helps the student to acquire solid knowledge of the subject, to express his independent opinion, and to actively participate. This article talks about the importance of interactive methods in the teaching process and some interactive methods used in mother tongue classes.

Kalit so‘zlar: aniqlovchi, aniqlanmish, qaratqich, sifatlovchi va izohlovchi aniqlovchi, metod, sirli maktub, bahs-munozara.

Ключевые слова: определение, несогласованные определкние, приложение, уточняющий и объяснительный определение, метод, загадочное письмо, дискуссия.

Keywords: definition, inconsistent definitions, application, demonstrative, qualifying and explanatory definition, method, mysterious letter, debate. discussion.

Dars – muqaddas. Buni har bir o‘qituvchi chuqur anglagan holda har bir darsiga alohida e’tibor va mas’uliyat bilan yondashmog‘i lozim. Shundagina o‘qituvchi o‘quvchilarga yangi bilim beribgina qolmasdan, ularning qalbida fanga bo‘lgan qiziqish uyg‘ota oladi. Buning uchun esa bugungi kunda mamlakatimizda barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yetarli. O‘qituvchilardan esa yaratilgan imkoniyatlardan to‘laqonli foydalanishgina talab etiladi xolos.

Ma’lumki, bugungi kunda mamlakatimizda yosh avlodga, ularni har tomonlama komil insonlar qilib tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunda esa, albatta, ta’lim muassasalarining, ayniqsa, maktablarning roli va ahamiyati nihoyatda katta. Shuning uchun ham mamlakatimiz ta’lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilib, amaliyotga tatbiq qilinmoqda.

Hozirda ta’lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri interfaol ta’lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Interfaol usullarni qo‘llash natijasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o‘z fikrini bayon qilish, sog‘lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko‘nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi. Interfaol metodlar o‘z mohiyatiga ko‘ra ta’limiy yoki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda ma’lum darajada samaradorlikka erishishni ta’minlasa-da, biroq ularning har biri ta’lim yoki tarbiya jarayonida mahsuldorlikni ta’minlash bo‘yicha turli imkoniyatlarga ega.

Interfaol metodlarni qo‘llashda ta’lim oluvchilarning yosh, psixologik xususiyatlari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Bu o‘qituvchilardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik va sezgirlikka ega bo‘lishni taqozo etadi. [R.Yo‘ldoshev va b., 2011. – S.26.]

Maktabda 8-sinf ona tili darsligi asosida “Aniqlovchi va uning turlari” mavzusi kiritilgan bo‘lib, ushbu mavzusini o‘quvchilarga tushuntirishda quyidagi metodlardan foydalansa maqsadga muvofiq bo‘ladi:

“Bahs-munozara” metodi. Metod ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan muayyan vaqt oralig‘i va qat’iy qoidalarga muvofiq tashkil etiladigan og‘zaki bahs bo‘lib, o‘quvchilarda o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha erkin, asosli fikrlarni bildirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quv mashg‘ulotlarda bahs-munozaradan foydalanishda mavzuga doir ma’lum masalalar hal qilinadi.

Metodni qo‘llashda quyidagi tartibda ish ko‘riladi:

1. Bahs-munozara uchun tanlangan mavzu o‘quvchilarga oldindan ma’lum qilinadi.
2. Jarayon o‘qituvchi tomonidan olib boriladi.
3. O‘quvchi o‘zi yoki guruh nomidan nazariy fikrlarni bayon qiladi.
4. Bahsda masalaning yechimi bo‘yicha bir-biriga zid fikrlar ilgari suriladi.
5. Yechim bo‘yicha asosiy fikrni bayon etadigan o‘quvchiga 5 daqiqa, fikrlarni to‘ldiradigan o‘quvchiga 3 daqiqa vaqt beriladi.
6. O‘qituvchi bahs-munozara yuzasidan yakuniy xulosa bildiradi.

Ushbu metod bo‘yicha o‘quvchilarga quyidagi tartibda savol va topshiriqlar berish mumkin:

1. Qaysi so‘z turkumlari aniqlovchi vazifasini bajaradi?

2. Aniqlovchining turlari haqida ma’lumot bering?

Tushunchalar tahlili metodi. Mazkur metod o’quvchilar yoki qatnashchilarni mavzu bo’yicha tayanch tushunchalarni o’zlashtirish darajasini aniqlash, o’z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo’yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo’llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg’ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o’quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo’lgan so’zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- o’quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo’llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o’qituvchi berilgan tushunchalarning to’g’ri va to’liq izohini o’qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to’g’ri javoblar bilan o’zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o’z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

Tushuncha	Tahlil
Sifatlovchi-aniqlovchi	
Qaratqich-aniqlovchi	
Izohlovchi	

1-topshiriq. Ajratilgan gap bo’laklarining so’rog’i, qanday bo’lakka tobelanayotgani va qaysi so’z turkumiga mansubligini aniqlang. [Qodirov M. va b., 2019. – S.87.]

1. Hunari va odobi bo’lmagan kishidan baxt va davlat ketadi. (Mahmud Koshg’ariy)
2. Hunar bilan davlatning birikishi barcha nodir narsalardan ham qimmatliroqdir. (Ahmad Yugnakiy)
3. Kasb ayla nishot mehnat oyinlik aro, kim ishrat umidi keldi g’amginlik aro. (A. Navoiy)
4. Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo’lmas. (Mashrab)
5. Kissayi purzar emish elga hunar, behunar elni derlar rishi xar. (Gulxaniy)
6. Qaysi ilm va hunar kishining aqliga, ruhiga tarbiya berar ekan, unday ilm va hunar o’z egasini har doim qo’llab-quvvatlaydi. (A. Donish)

Berilgan gaplar tarkibidan aniqlovchilar aniqlanadi va quyidagi jadvalga joylashtiriladi:

Qarashlilik ma’nosini ifodalovchi aniqlovchi	Belgi-xususiyat ma’nosini ifodalovchi aniqlovchi	Shaxs yoki narsani boshqa tomondan nomlovchi aniqlovchi

“Sirli maktub” metodi. Mazkur o‘yin-topshiriq o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash faoliyatini rivojlantirish, o‘rganilayotgan mavzuga oid tushunchalarni mustahkamlash maqsadida o‘tkaziladi. Jarayon uchun 8-10 daqiqa vaqt ajratilib, kichik guruhlarda tashkil etiladi. Har bir o‘quvchi o‘zi haqida aniqlovchi qatnashtirib, bittadan gap yozib, idishga soladi. Keyin ular yaxshilab aralashtiriladi va o‘quvchilarga olish taklif qilinadi. O‘quvchilar o‘zlari olgan ma’lumotni o‘qib, kim yozganini, gap tarkibidagi aniqlovchini aniqlashadi.

Xulosa qilib aytganda, bundan tashqari darslarda “Domino”, “BBB”, “Klaster”, “Qizil va yashil kartochkalar” kabi metodlardan ham foydalanilsa, darslar yanada samarali bo‘ladi. Darslarni bunday tashkil etish o‘quvchilarning darsga qiziqishini yanada kuchaytirib, ularning faolligini oshiradi. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchilarning tafakkurini o‘stirish, ularning mustaqil ishlash mahoratini oshirishga qaratilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev R., Xusainova R., Bobojonova U. Ta’limning interfaol metodlari. Metodik qo‘llanma. Urganch-2011.
2. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”— Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2010.
3. Qodirov M., Ne‘matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. Darslik, 8-sinf, Ona tili – Toshkent, “Cho‘lpon”, 2019.
4. Sobirova M.R. O‘zbek tili darslarida interfaol usullardan foydalanish Молодой ученый. – 2020. - № 14 (304).
5. <http://interfaol-metodlar.sayti>.
6. www.ziyo.uz.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОШИБКИ УЧЕНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРОСТЫХ И СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Зариббаева Зарнигор Рустам кизи
УрГПИ, преподаватель кафедры
«Узбекский и русский язык,
литература» +99899-957-99-71
zaribbaevaz@gmail.com

doi.org/10.59470/2024213

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy rus adabiy tilining sintaktik me’yorlari ko’rib chiqilgan va uni o’quvchilarga o’rgatish bo’yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Eng keng tarqalgan noto’g’ri grammatik konstruktsiyalarni tahlil qilish muhim o’rinni egallaydi. Unda til materialidan foydalanishdagi sintaktik xatolar turlari to’liq tavsiflangan bo’lib, bu o’quvchilarning og’zaki va yozma nutqida ularning paydo bo’lishining oldini oladi.

Аннотация. В статье рассмотрены синтаксические нормы современного русского литературного языка и предприняты попытки разработки методических рекомендаций по обучению им учащихся. Значительное место занимает анализ наиболее часто встречающихся ошибочных грамматических конструкций. Содержится комплексная характеристика типов синтаксических ошибок с привлечением языкового материала, что позволит предупредить их появление в устной и письменной речи обучающихся.

Abstract. The article examines the syntactic norms of the modern Russian literary language and attempts are made to develop methodological recommendations for teaching it to students. A significant place is occupied by the analysis of the most common erroneous grammatical constructions. It contains a comprehensive description of the types of syntactic errors with the use of language material, which will prevent their occurrence in students’ oral and written speech.

Kalit so’zlar: grammatik kategoriyalar, grammatik me’yorlar, yagona davlat imtihoni, nutq madaniyati, sintaktik me’yorlar, zamonaviy rus tili.

Ключевые слова: грамматические категории, грамматические нормы, единый государственный экзамен, культура речи, синтаксические нормы, современный русский язык.

Keyword: grammatical categories, grammatical norms, unified state exam, speech culture, syntactic norms, modern Russian language.

Синтаксис – это, во-первых, одна из сфер грамматического строя языка, в которой, с одной стороны, реализуются морфологические категории и словоизменение, а с другой – существуют собственные единицы, категории и

средства. В V классе введен небольшой курс синтаксиса, создающий элементарную основу для развития речи и для понимания морфологии: словосочетание, виды предложений по цели высказывания, члены предложения, однородные члены, простые и сложные предложения, прямая речь; предусмотрен синтаксический разбор. В методике разработано направление – изучение морфологии на синтаксической основе (В. П. Озерская). Основной курс синтаксиса – в VIII–IX классах: словосочетание и предложение, двусоставные и односоставные предложения, полные и неполные, с однородными членами, с обращениями, вводными словами, словами *да, нет*, междометиями, с обособленными второстепенными членами, способы передачи чужой речи – прямая и косвенная речь. В IX классе – сложное предложение: сложные союзные и бессоюзные предложения; сложносочиненные и сложноподчиненные предложения; основные группы сложноподчиненных предложений по их значению; сложные предложения с разными видами связи. Синтаксис в школе изучается как основа пунктуационных умений и совершенствования культуры речи. Большое внимание уделяется синтаксическому анализу в разных вариантах и связях с морфологией. Синтаксис целого текста в программу русского языка не включен.

Синтаксические умения учащихся – составная часть умений по русскому языку при завершении курса в IX классе (в современных программах разработаны перечни умений также для каждого класса). Учащиеся должны уметь: находить в предложении грамматическую основу и словосочетания, главное и зависимое слова в них, составлять словосочетания всех важнейших видов и уместно употреблять их в собственной речи; различать в тексте простые и сложные предложения, определять типы тех и других, выделять в них члены предложения, определять способы их выражения, находить вводные слова, словосочетания и предложения, обособленные второстепенные члены предложения, разбирать синтаксически любые типы предложения, составлять простые и сложные предложения всех изученных типов и уместно употреблять их в собственной речи в соответствии со стилем и типом создаваемого текста; синтаксически обосновывать пунктуацию конкретного текста, а в отдельных случаях – и орфографию (например, согласование, управление падежной формой имени существительного и т. д.); синтаксически обоснованно совершенствовать, править текст: устранять ошибки и недочеты в построении предложений, в связях между ними, исправлять пунктуационные ошибки; оценивать собственный и чужой текст с точки зрения синтаксической сложности, разнообразия, правильности, с точки зрения коммуникативной целесообразности выбора синтаксических средств языка.

Актуальным в этой связи становится вопрос о синтаксических ошибках в речи школьников как виде грамматических, речевых ошибок. В современной классификации ошибок, на основе которой определены нормативы оценки письменных работ, синтаксические ошибки не выделяются в особый класс и специально не учитываются: они входят в число тех ошибок, которые обозначены термином «грамматические ошибки». Очевидно, это одна из причин отсутствия

специальных работ, посвященных классификации синтаксических ошибок отдельно от других видов.

Синтаксические нормы языка — это нормы построения словосочетания и предложения. Такие нормы связаны, например,

- с выбором падежа существительных: *не видеть ошибку* — *не видеть ошибки*. Нормативно переходные глаголы при отрицании требуют постановки существительного в Р.п.), т.е. нормативным будет вариант — не видеть ошибок,

- с порядком слов *Созданный роман Лермонтовым дает представление о герое нашего времени*. (Нормативно причастный оборот ставится или перед или после определяемого слова), т.е. правильным будут варианты: *Созданный Лермонтовым роман дает представление о герое нашего времени* или *Роман, созданный Лермонтовым, дает представление о герое нашего времени*;

- с использованием причастных и деепричастных оборотов *Приехав работать в маленький город, люди ему посоветовали посетить семью Туркиных*. По правилам деепричастие обозначает действие подлежащего, т.е. следует написать: *Когда Старцев приехал работать в маленький город, люди посоветовали ему посетить семью Туркиных*;

- с использованием однородных членов предложения: *Чехов был знаменитым прозаиком и новеллистом*. Нормативно нельзя соединять в качестве однородных членов родовое и видовое понятия: слово прозаик является родовым (более широким по значению) по отношению к слову новеллист, т.е. нужно было написать: *Чехов был знаменитым прозаиком*.

- с построением сложного предложения *Первое, на что хочу обратить внимание, — это на экономическом положении*. (По синтаксическим нормам сказуемое, выраженное существительным, употребляется в Им.п.) Правильным будет предложение: *Первое, на что хочу обратить внимание, — это экономическое положение*.

К синтаксическим ошибкам рекомендуем относить следующие:

- нарушения согласования (например: «По просеке ехала *громыхающая* комбайн»); этот и последующие примеры взяты из ученических творческих работ);

- нарушения управления предложного и беспредложного («Если в жаркий день дотронешься *к* березе, то почувствуешь прохладный ствол»; «Я всегда радуюсь хорошей *книгой*»);

- нарушения связи между местоимениями и теми словами, на которые они указывают («Видимо, на *море* шторм, и поэтому *он* полон опасностей»);

- местоименное дублирование подлежащего, других членов предложения («Многие книги *их* можно перечитывать по несколько раз»);

- пропуски членов предложения (неоправданные) («Снова садиться в жаркую кабину, снова крутить лоснящийся от ладоней *штурвал*, (?) ехать (?)»);

- синтаксические повторы, однообразие синтаксических конструкций;

- неверный порядок слов в предложении («Справа у окна стоит стол *письменный*»);

– неточное употребление союзов, в том числе в сложносочиненном и сложноподчиненном предложении («Мальчик был лобастый, но очень серьезный»);

– несоотнесенность форм глагола в предложении («Я с мамой *остались* дома»);

– смешение форм прямой и косвенной речи («Дедушка сказал, что в детстве у них был такой закон: в дни рождения дарили мы только то, что сделано было своими руками») и пр.

Таковы основные виды синтаксических ошибок в письменной речи учащихся.

Причинами синтаксических ошибок, на наш взгляд, являются следующие факторы: плохое знание правил и неумение применять их; малый объем упреждающего синтеза речи; неспособность охватить сознанием весь объем предложения или нескольких предложений. Следствием синтаксических ошибок могут быть пунктуационные ошибки. Повторим, что синтаксические ошибки – самые частые среди речевых ошибок. Знание их учителем должно стать базой для научно обоснованной работы по развитию речи учащихся.

Литература:

1. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Кашаева Е. Ю. Русский язык и культура речи : учебное пособие для вузов. - Ростов н/Д. : Феникс, 2003. - 544 с.
2. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. - М. : Просвещение, 1989. - 208 с.
3. Данилова Е. А., Таратина Е. Г. Теория и практика развития культуры речи у студентов нефилологических факультетов : учебное пособие : в 2 ч. Ч. 1. - Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2014. - 91 с.
4. Данилова Е. А., Таратина Е. Г. Теория и практика развития культуры речи у студентов нефилологических факультетов : учебное пособие : в 2 ч. Ч. 2. - Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2016. - 134 с.
5. Культура русской речи / орг. ред. Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев. - М. : Норма-Инфра-М, 1999. - 560 с.
6. Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке. - М. : Рольф, 1996. - 368 с. 7. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь трудностей русского языка. - М. : Айрис-Пресс, 2005. - 832 с.
8. Русский язык и культура речи : учебник для вузов / под. ред. В. Д. Черняк. - М. ; СПб. : Высшая школа ; Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. - 509 с.
9. Русский язык. Учебный экзаменационный банк: типовые задания / под ред. И. П. Цыбулько. - М. : Национальное образование, 2018. - 384 с.
10. Юркина Т. Н. Функционирование императивных глагольных форм при выражении предостережения // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева. - 2017. - № 3(95), ч. 2. - С. 150-156.

XALQ OG‘ZAKI IJODI ORQALI O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRISH (ERTAK O‘QISH DARSLARI MISOLIDA)

Jumaniyozova Muhabbat Xo‘sinovna
UrDU Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrası
dotsenti, f.f.n.

+99891-423-09-90

khiva1970@mail.ru

Xo‘janiyozova Gulhayo Ilhom qizi

UrDU stajor tadqiqotchisi

+998 99-564-30-52

xojaniyazovagulhayo96@gmail.com

doi.org/10.59470/2024214

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq og‘zaki ijodi asarlarini o‘rganish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nutqini o‘stirish masalasi ertak o‘qish darslari misolida o‘rganilgan.

Аннотация. В данной статье вопрос развития речи учащихся младших классов посредством изучения произведений народного творчества рассматривается на примере уроков чтения сказок.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, boshlang‘ich ta’lim, o‘qish savodxonligi, ertak o‘qish darsi, nutq o‘stirish, so‘zlarga izoh berish.

Abstract. In this article, the issue of developing the speech of elementary school students through the study of works of folk art is studied on the example of fairy tale reading lessons.

Ключевые слова: народное творчество, начальное образование, грамотность чтения, урок чтения сказок, развитие речи, комментирование слов.

Key words: folk art, primary education, reading literacy, fairy tale reading lesson, speech development, commenting on words.

Bugungi kunda ta’lim tizimini isloh qilish, unga rivojlangan mamlakatlarning ilg‘or texnologiyalarini joriy etish, milliy qadriyatlarimizni singdirgan holda bu texnologiyalar asosida o‘quv mashg‘ulotlarini zamonaviy tashkil etish va o‘tkazish ishlari muhim hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim uzluksiz ta’lim tizimining asosiy poydevori hisoblanadi. Bu bosqichda o‘qitiladigan fanlar orqali o‘quvchilarning dastlabki bilim, ko‘nikmalari, shuningdek ta’limning keyingi bosqichlarini samarali o‘zlashtirishga nisbatan motiv shakllantiriladi. [1] Har bir inson umri davomida xalq og‘zaki ijodidan bahramand bo‘lib ulg‘ayadi. Odam dunyoga kelgach, turli darajadagi ertak, rivoyat, afsonalarni eshitadi va

aynan o‘shalar orqali dunyoni o‘rganadi. Ularda xalq badiiy tafakkurining eng sara mevasi yashiringan. Buni anglash va ularni qayta kashf etish kishiga hayotni tushunish, odam va olam munosabatlarini o‘rganishga yordam beradi. [Madayev O., Sobitova T., 2009: 9] Xalq og‘zaki ijodini o‘rganish – xalq tarixi, urf-odati, an‘analari, o‘y-kechinmalari, buguni va kelajagini tadqiq etish demakdir. Unda millatning o‘zini anglashi, o‘zligini namoyon qilish xislatlari, intilishlari, hayot tarzi, dunyoqarashi aks etgan. [Azizova N., 2017:15] Shunday ekan, boshlang‘ich ta’lim davridayoq, yosh avlodni xalq og‘zaki ijodi asarlari bilan tanishtirish, shu jarayonda adabiyotning badiiy-estetik ta’siri asosida ularda o‘zlikni anglash, go‘zallikni his qilish, yuksak did va ma’naviyatni shakllantirish katta axloqiy-tarbiyaviy vazifani ado etadi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi nutq o‘stirish vositasi ham hisoblanadi. Zero, ularni qayta hikoya qilish, lug‘at ustida ishlash, savol-javob kabi ish usullari o‘quvchilar nutqini o‘stirishda katta o‘rin tutadi.

Xalq og‘zaki ijodining eng keng tarqalgan janri ertak hisoblanadi. O‘quvchilar ertaklarni juda sevib o‘qiydilar va aytadilar. Ertaklar kishilarning ichki dunyosini, ularning his-tuyg‘ularini, xarakterlarini ochib berishi bilan bolalarni hayajonlanishga, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga va uni muhokama qilishga orgatadi. Ertaklarning eng yaxshi namunalari bolalarda axloqiy sifatlarni tarkib toptirishga: yaxshiyomon, haq-nohaq, rost-yolg‘on va h.k. so‘zlarning ma’nosini tushunib olishlariga yordam beradi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so‘z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta’sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi bolalar uchun juda qiziqarlidir.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar “Botir mergan va chaqimchi”, “Halollik”, “Donishmand yigit”, “Ahillik-ulug‘ baxt”, “Davlat”, “Ilm afzal”, “Ko‘zacha bilan tulki”, “Ochko‘zboy”, “Hiylagarning jazosi”, “Hunarsiz o‘limga yaqin”, “Ziyrak uch yigit” ertaklari kabi ko‘plab ertaklar bilan tanishadilar. Boshlang‘ich sinf ertak o‘qish darsi jarayonida motivlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilarning o‘quv-biluv faoliyatlarini tashkil etishda ham motivlarga ko‘proq e’tibor berishi o‘quvchilarning bilim egallash jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

Ta’limda faqat qiziqishga tayanib qolish ham motivatsiyaning asosli samarasi bo‘la olmaydi. Bunda eng muhim samarali usul motivatsion — muammoli vaziyatlarni qo‘yish yoki o‘rganilayotgan predmetning ijtimoiy mohiyatini aks ettiradigan maxsus bilishga oid vazifalarning qo‘yilishidir.

Masalan, yangi dars boshlanishida yoki o‘tgan darsni so‘rash va mustahkamlash paytida didaktik o‘yinlardan foydalanib, o‘quvchilarning darsga qiziqishlari oshiriladi. Motiv hosil bo‘lgach, dars davomida o‘quvchilarning qiziqishlari saqlanib turgan holda o‘rganilayotgan mavzuning ijtimoiy ahamiyatiga e’tibor qaratiladi. Birinchi sinfda dars jarayonida motivlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatlarini tashkil etishda ham motivlarga ko‘proq e’tibor berishi o‘quvchilarning bilim egallash jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

Boshlang‘ich sinf ertak o‘qish darslarining tuzilishi ta’lim-tarbiyaviy maqsadi, dars tipi va o‘rganiladigan materiallarning xususiyatiga ko‘ra turli xildir. [Qosimova K. Va b. 2009:74] Shuningdek, dars qurilishida ham qat’iy andoza bo‘lmaydi, chunki yagona andoza

birinchidan, ijodkorlikka yo‘l bermaydi, ikkinchidan, o‘quvchilarning imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi.

Ertaklarni o‘qitish o‘qituvchilar oldiga quyidagicha talablarni qo‘yadi:

- 1) ertak matnlari asosida o‘quvchilarda yaxshi o‘qish sifatlarini hosil qilish;
- 2) o‘quvchilarning matn mazmunini to‘la tushunishlariga erishish;
- 3) ertakdagi obrazlarni bir-biridan farqlay bilishga o‘rgatish;
- 4) o‘quvchilarni voqea-hodisalarni, hayotiy faktlarni, fantaziyani to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish;
- 5) o‘quvchilarning estetik zavq olishlariga erishish;
- 6) ertaklardagi qiyin so‘zlarning to‘g‘ri tushunilishini ta’minlash;
- 7) o‘z axloqiy sifatlarini obrazlarning axloqiy sifatlari bilan qiyoslab ko‘rish orqali ma’lum xulosa chiqarishlariga erishish;
- 8) o‘quvchilarning ertaklarni to‘liq holda ikkinchi shaxsga aytib berishlariga erishish.

Boshlang‘ich sinfda ertaklarni o‘qitish orqali nutq o‘stirishda quyidagi ish usullaridan foydalanish mumkin:

1. O‘quvchilarda ertaklarga qiziqish hissini uyg‘otish maqsadida, ularning leksik va sintaktik xususiyatlarini saqlagan holda, og‘zaki hikoya qilib beriladi va shunday hikoya qilib so‘zlash talab etiladi. Chunki ertak mazmunining o‘quvchilarga to‘la yetib borishi uchun o‘qituvchi yoki o‘quvchi uni mustaqil badiiy hikoya qilib berishi kerak.

2. Ertak hikoya qilib berilgandan so‘ng, mustaqil o‘qitiladi, o‘qish jarayonida ayrim (tushunilishi qiyin) so‘zlarga izoh beriladi.

3. Ertakning g‘oyasi savol-javob yo‘li bilan ochiladi.

4. Ertak sujeti asosida rasmlar chiziladi va o‘z so‘zlari bilan tavsiflanadi.

5. Ertak qahramonlarining sifatlari hayotdagi ayrim kishilar xarakterlariga, sifatlariga solishtirib o‘quvchilar xulosalarini mustaqil aytishlari o‘quvchilardan talab etiladi.

6. Ertak mazmuni asosida o‘quvchi aqliy faoliyatining rivojlantirilishiga doir mustaqil ish o‘tkaziladi.

Boshlang‘ich sinfda ertak matnlari o‘qilganda, o‘quvchilaridan quyidagilar talab qilinadi:

1. Ertakdagi har bir so‘z va gapning ma’nosini bilish.
2. Har bir mantiqiy tugallanmagan qismning ma’nosini anglash va so‘zlab berish.
3. Ertakdagi asosiy va ikkinchi darajali fikrni topa bilish, ularni bir-biriga taqqoslay olish.

Bayon etilgan talablar, shubhasiz, o‘quvchilar nutqining yanada boyishiga ijobiy ta’sir etadi. Ertaklarni o‘qish, uni o‘rganish o‘quvchilar nutqini o‘stirish bilan bog‘liq holda olib boriladi.

O‘quvchilarning lug‘at boyligini o‘stirish ishi o‘quvchiga notanish so‘zlarni tushuntirish, xalq iboralari, maqollarni nutqda qo‘llash, predmetlarni turkumlarga ajratish orqali amalga ashiriladi.

Gap tuzdirish mashqi savollarga javob olish, nutqda xalq iboralari, maqollarni ishlatish asosida o‘qiladi. Matn tuzish esa, rasimga qarab hikoya yozdirish, o‘zgalardan eshitgan ertakni qayta aytirishdan iborat bo‘ladi.

Ko‘rinadiki, ertak o‘qish darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirishning imkoniyatlari keng. Shu bois ertak ustida ishlash o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi, badiiy tafakkurini o‘stiradi, lug‘at boyligini oshiradi, ifodali o‘qish malakasini shakllantiradi. O‘qilgan ertak matnlari asosida o‘quvchilarning nutqi qanchalik yangi so‘zlar bilan boyitilsa, u shunchalik jozibador va ma’noli bo‘lib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi (Boshlang‘ich ta’lim).- Toshkent, 2017.
2. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi. –Toshkent: ”Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003.
3. Azizova N. Ertaklar olamida// Boshlang‘ich ta’lim, 2017, 4-son, 15-bet.
4. Qosimova K., Matchonov S. , G‘ulomova X., Yo‘ldasheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. –Toshkent: “Nosir”, 2009.

BOLALAR NUTQINI O‘STIRISHGA OID NAZARIY ISHLAR

Matquliyeva Marg‘uba Farxodovna
UrDPI Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Matkarimova Nuriya G‘ayrat qizi
UrDPI t‘lim va tarbiya nazariyasi (boshlang‘ich
ta’lim) magistranti

doi.org/10.59470/2024215

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og‘zaki ijodi namunalari hamda ularning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nutqini shakllantirishga qo‘shadigan asosiy hissalar hamda bu soha bo‘yicha ish olib brogan, yangiliklar kiritgan va o‘z ilmiy asarlarini yaratgan chet va o‘zbek olimlari, filologlari, ularning asarlari va uning mazmunlari yoritiladi. Shu jumladan, ularning ilm- fan sohasida qilgan yangiliklari va bu haqida bildirilgan o‘z fikrlarini ham ushbu maqola o‘z ichiga oladi.

Аннотация. В данной статье приведены примеры народного устного творчества и их основной вклад в формирование речи учащихся младших классов, а также зарубежные и узбекские учёные, работавшие в этой области, внесшие новшества и создавшие свои научные труды, филологи, свои труды и свои труды. содержание закрыто. В эту статью вошли, среди прочего, их новости в области науки и их мнения о ней.

Abstract. This article provides examples of folk oral creativity and their main contribution to the formation of the speech of primary school students, as well as foreign and Uzbek scientists who worked in this area, introduced innovations and created their scientific works, philologists, their works and their works. contents are closed. This article includes, among other things, their news in the field of science and their opinions about it.

Kalit so‘zlar: tajriba-sinov, Ye.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, O.I.Solovev, A.N.Govzdev K.D.Ushinskiy, boshlang‘ich ta’lim metodik rivojlantirish, og‘zaki nutq, ko‘rgazmaviylik va kuzatish, original didaktik material, M.Sh.Rasulova, N.U.Bikboyeva, A.G.Grigoryans, R.M. Qodirova, F.R.Qodirova, G.X.Jumasheva, S.G‘oziyeva, verbal va nonverbal aloqa.

Ключевые слова: эксперимент-тест, Е.И.Тихеева, Е.А.Флери́на, О.И.Соловьёв, А.Н.Говздев К.Д.Ушинский, методические разработки начального образования, устная речь, демонстрация и наблюдение, оригинальный дидактический материал, М.Ш.Расулова, Н.У.Бикбоева, Григорьянс, Р.М. Кади́рова, Ф. Р. Кади́рова, Г. Х. Джумашева, С. Газиева, вербальное и невербальное общение.

Key words: experiment-test, E.I.Tikheeva, E.A.Flerina, O.I.Soloviev, A.N.Govzdev K.D.Ushinsky, methodological developments in primary education, oral speech, demonstration and observation, original didactic material, M.Sh.Rasulova, N.U.Bikboeva, Grigoryans, R.M. Kadirova, F.R. Kadirova, G.H. Dzhumasheva, S. Gazieva, verbal and

nonverbal communication.

Respublikamizda boshlang‘ich ta’lim allaqachon davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Shu bois ta’lim tizimining ilk bo‘g‘iniga doir har qanday muammo davlat miqyosida hal qilinmoqda. Jumladan, boshlang‘ich ta’lim tizimi tarbiyachilari bugungi kunda bolalarni maktabga tayyorlashning bazaviy dasturi hamda tajriba-sinov jarayonida yuqori baholangan o‘quv-metodik materiallarga ega. Mazkur dasturda bolalarni jismoniy rivojlantirish, nutq va tafakkurini shakllantirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish kabi turli masalalar qamrab olingan.

Boshlang‘ich yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish metodikasini fan sifatida shakllantirishga Ye.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, O.I.Solovev, A.N.Govzdev va boshqalar katta hissa qo‘shganlar. Yelizavetta Ivanovna Tixeyeva (1866-1944) talantli pedagog va yirik jamoat arbobi edi. Ye.I.Tixeyeva namunali insonni tarbiyalashga yordam berish va ilk yoshdan boshlab to keksalikka qadar insonni har tomonlama rivojlantirishni ta’minlaydigan pedagogik nazariyani yaratish ustida ishlagan.

Ye.I.Tixeyeva o‘z pedagogik faoliyatining dastlabki yillaridayoq bolalarni o‘qitishda ona tilining muhim ahamiyatga egaligiga e’tiborini qaratgan. K.D.Ushinskiy ta’limoti asosida inqilobgacha bo‘lgan davrdayoq ishlab chiqilgan oilada, boshlang‘ich ta’lim muassasasida, maktabda bolalarga ona tilini o‘qitish jarayonida ularning nutqini rivojlantirish metodikasi Ye.I.Tixeyevaning pedagogik nazariyasida markaziy o‘rin egallaydi. 1913-yilda Ye.I.Tixeyevaning «Ona tili va uni rivojlantirish yo‘llari» nomli asari bosilib chiqdi. Tixeyeva nutqni rivojlantirishning ahamiyati, yo‘llari va vositalariga oid muhim masalalarni til madaniyatini umumiy rivojlantirish, bolalarda o‘z xalqiga, Vataniga muhabbatni tarbiyalash bilan bog‘liqlikda o‘rgangan. Ye.I.Tixeyeva tilni o‘rgatishni ilk bolalik chog‘idan boshlash zarur, deb hisoblagan, chunki to‘g‘ri nutq ko‘nikmasi boshqa ko‘nikmalar singari oilada orttiriladi. Ye.I.Tixeyevaning fikricha, boshlang‘ich ta’lim muassasasi bolalarning barcha qobiliyatlarini rivojlantirgan holda nutqni egallashning juda ahamiyatli va muhim qobiliyatiga e’tiborni qaratishi darkor: «Chunki nutqni muntazam o‘rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish boshlang‘ich ta’lim muassasasidagi tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog‘i lozim» [2].

Boshlang‘ich ta’lim muassasasining Ye.I.Tixeyeva tomonidan olg‘a surilgan asosiy vazifasi - bolalarning barcha qobiliyatlarini, shu jumladan nutqni egallash qobiliyatini jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Ayni paytda nutqni o‘rgatish bolalar bog‘chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog‘i zarur.

Ikkinchi vazifa – bolalar nutqining shakli, uning kichkintoy atrofdagilardan o‘zlashtirib oladigan narsalar tuzilmasi ustida ishlashidan iborat.

Uchinchi vazifasi – bolalar nutqini rivojlantirish vazifasini tarbiyachilar zimmasiga yuklagan holda pedagog Ye.I.Tixeyeva fikriga ko‘ra, bolalar nutqini rivojlantirishning eng yangi metodlarini o‘zlashtirishi, nafaqat metodik usullarni bilishi, balki ularni bolalar bilan muloqot chog‘ida qo‘llay olishi ham darkor.

Ye.I.Tixeyeva o‘z metodikasida bolalar nutqini rivojlantirishga oid ishlar mazmunini hamda nutqning rivojlanishi, og‘zaki nutq rivojlanishi ro‘y beradigan faoliyat turlarini

aniqlaydi.

Mashg‘ulotlar jarayonida ushbu faoliyat turlarini yo‘lga qo‘yishda Tixeyeva asosiy e‘tiborni lug‘atni boyitish va ravon nutqni rivojlantirishga qaratish lozimligini ko‘rsatadi. U ko‘rgazmaviylik va kuzatishni bola nutqini rivojlantirish asosi deb hisoblaydi. Ye.I.Tixeyeva tomonidan ekskursiyalarni o‘tkazish metodikasi ishlab chiqilgan, ekskursiyalarni bunday tashkil qilish, uning fikricha, bolalarni bevosita tabiatga oshno qiladi, ularga jonli borliqni ularning tabiiy munosabatlari bilan birgalikda tanishtiradi.

Ye.I.Tixeyeva nutqni rivojlantirish mashg‘ulotlariga nisbatan qo‘yadigan asosiy talablari qatorida bolalar qiziqishlari va tajribalari, ularni jonli o‘tkazish, harakatlanish va sinab ko‘rish imkoniyatlari bilan aloqasini olg‘a suradi.

O‘z davrining ilmiy yutuqlari doirasida Ye.I.Tixeyeva quyidagilarni ishlab chiqqan:

- bolalarni maktabda ta’lim olishga tayyorlovchi uyushtirilgan dasturiy mashg‘ulotlarni o‘tkazish metodikasi;

- Boshlang‘ich yoshdagi bolalar nutqini, fikrlashini rivojlantirish;

- original didaktik material tizimi va undan boshlang‘ich ta’lim muassasasida foydalanish metodikasi.

Sinchiklab ishlab chiqilgan nutqni rivojlantirish metodikasi boshlang‘ich tarbiya nazariyasi va amaliyotiga qo‘shilgan ulkan hissa bo‘lib, u bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ye.I.Tixeyeva tomonidan yaratilgan «Boshlang‘ich yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» nomli kitobi bosilib chiqdi, mazkur asar boshlang‘ich ta’lim muassasasida bolalarga ona tilini o‘qitishga doir ishlarni tashkil qilish jarayonida ulkan ahamiyatga ega bo‘ldi.

«Boshlang‘ich yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» kitobida bayon etilgan amaliy tavsiyalar ta’lim muassasalarida hozirgi kungacha qo‘llanib kelinmoqda. Yevgeniya Aleksandrovna Flerina (1889-1952) Boshlang‘ich tarbiya sohasidagi birinchi pedagogika fanlari doktori bo‘lib, u nutqni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shgan.

Ye.A.Flerina umumiy estetik tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida badiiy o‘qish muammolari bilan shug‘ullangan.

Bolalar bilan ishlash va o‘qituvchilik borasidagi o‘z tajribalarini Ye.A.Flerina «Boshlang‘ich tarbiya muassasalarida jonli so‘z» nomli boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi bilim yurtlari va institutlar uchun birinchi o‘quv qo‘llanmasida aks ettirgan. Ushbu qo‘llanmaning asosiy bo‘limlari og‘zaki nutq, suhbat, badiiy o‘qish va bolalarga hikoya qilib berish hamda bolalarning o‘zlari hikoya qilib berishlariga bag‘ishlangan. Ayniqsa, Ye.A.Flerinaning badiiy asarga san‘at asari sifatida katta e‘tibor bergani, badiiy matnni o‘quvchiga yetkazishning turli usullarini, jumladan o‘qilgan asar bo‘yicha suhbat o‘tkazish usulini ishlab chiqqanligi juda qimmatlidir [1]. Ilmiy va amaliy xodimlarning aniq maqsadni ko‘zlagan holda asta-sekinlik bilan olib borgan ishlari natijasida boshlang‘ich ta’lim muassasalarida ona tilini o‘qitish tizimi shakllandi. Tarbiyachilar uchun ona tiliga doir qo‘llanmalar, ta’lim muassasalaridagi eng yaxshi ish tajribalari haqida maqolalar to‘plamlari muntazam ravishda chop etila boshlandi. 1956-yili maktabgacha tarbiya yo‘nalishidagi pedagogika bilim yurtlari uchun birinchi marta «Bolalar bog‘chasida nutqni rivojlantirish va

ona tilini o‘qitish» nomli o‘quv qo‘llanmasi dunyo yuzini ko‘rdi. Mazkur qo‘llanma muallifi O.I.Soloveva edi. 50-60-yillarda nutqni rivojlantirish metodikasida yangi bo‘lim - grammatik to‘g‘ri nutqni shakllantirishga katta e‘tibor berila boshlandi. Ushbu masalani yoritishga professor A.N.Gvozdev ulkan hissa qo‘shdi, u o‘zining «Bolalar nutqni o‘rganish masalalari» nomli kitobida (1961) bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni o‘zlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan. Ye.A.Flerina «Boshlang‘ich yoshdagi bolalarni o‘qitish muammosini tor darajada hal etish»ning xavfliligi haqida ogohlantirgan, Boshlang‘ich yoshdagi bolani o‘qitishning o‘ziga xosligini ta’kidlagan: «Bolalar bevosita hayot bilan muloqotga kirishish yo‘li bilan, tengdoshlari va kattalar misolida hamda mashg‘ulotlar va maxsus mashg‘ulotlarda tarbiyachining ko‘rsatib o‘tishi orqali o‘qib o‘rganadilar». U o‘zining tarbiya tizimida san‘atga va undan har xil faoliyat turlarida, shu jumladan badiiy-nutqiy faoliyatda bola imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanishga asosiy o‘rinni bergan. A.P.Usova Boshlang‘ich ta’lim muassasalarida o‘qitishning umumiy nazariyasini ishlab chiqqani holda unda ona tilini o‘qitishga alohida o‘rin bergan. Uning fikricha, ta’lim jarayonining o‘zi to‘g‘ri nutqiy rivojlanish kafolati bo‘lib xizmat qiladi, chunki «bolalarning nutqiy rivojlanishiga shunday sifatlarni kiritadiki, ular odatda, oddiy sharoitlarda zaif rivojlanadilar». Ta’lim nutq rivojlanishi qonuniyatlari to‘g‘ri hisobga olingan taqdirda u barcha bolalar nutqining maqbul darajada rivojlantirilishini ta’minlaydi, hisoblaydi A.P.Usova. U bolalarning mustaqil ravishda egallab olishlari qiyin bo‘lgan hikoya qilib berish qobiliyatini shakllantirishga alohida ahamiyat bergan. A.P.Usova ona tili bo‘yicha dasturni o‘zlashtirish uchun barcha bolalar bilan mashg‘ulot o‘tkazish lozim, deb hisoblagan. Ayni paytda u mashg‘ulot o‘tkazish metodikasini ishlab chiqish uchun ham ko‘p ishlarni amalga oshirgan.

Tadqiqotchilarning asosiy e‘tibori nutqiy mashg‘ulotlar mazmuni va metodikasiga qaratildi, bu asta-sekin Ye.A.Flerina ogohlantirgan «nutqni o‘rgatish» tushunchasining torayishiga, amaliyotda esa – nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg‘ulotlar ahamiyatining oshishiga olib keldi. 60-70-yillarda bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini o‘rganish ishlari faollashdi.

Hozirgi paytda bolalarning yuqori darajada aqliy va nutqiy rivojlanishini, ularning til qobiliyatlari shakllanishini ta’minlash imkonini beruvchi bolalar o‘quvini tashkil etishning maqbul shaklini qidirish ishlari olib borilmoqda. Nazariy va amaliy tadqiqotlarda bunday o‘quvning mazmuni va shakllari haqidagi masalalar hal etiladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, M.Sh.Rasulova, N.U.Bikboyeva, A.G.Grigoryans, R.M.Qodirova, F.R.Qodirova, G.X.Jumasheva, S.G‘oziyeva kabi bir guruh olimlar tomonidan bazaviy umumta’lim dasturidan samarali foydalanish yuzasidan metodik tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Bola hayotining barcha ko‘rinishlarida til rivojlanishining ahamiyatini oshirish mushkul. Hayotiy qobiliyat kaliti sifatida aloqa va tilning asosiy roli haqida ishonchli dalillar keltirish mumkin. Rasmiy ta’lim va maktab hayotining dastlabki yillarida ta’sirli verbal va noverbal aloqaga asoslangan til mahorati o‘rganish va rivojlanishga zamin bo‘lgan. Til va boshqa muhim qobiliyatlarning o‘sishi o‘qishga tayyorgarlik, savodxonlik va hisob- kitobni o‘z ichiga olgan. Bundan tashqari, hozir aloqa va til rivojining qiyinchiligi

butun umr ta’sirining dalilidir. Til mahorati muvaffaqiyatli ta’limning eng yaxshi bashoratchisi: boshlang‘ich maktabning dastlabki 2 yilida tilning rivojlanishi bolaning xarakteristikasini oldindan aytib beradi. Aks holatda til o‘rganishdagi qiyinchiliklar o‘quv muvaffaqiyatsizligi bilan bog‘liq: nutqi va tilida muammosi bor bolalar maktabga ilk qadam qo‘yganda eng katta qiyinchiliklar ularning savod chiqarishi bilan bog‘liq. Tili yaxshi rivojlanmagan bolalarda 5 yoshda 7 yoshdagiga nisbatan muvaffaqiyatsiz ta’lim ehtimoli katta bo‘ladi. [1]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Flerina Ye.A. Boshlang‘ich tarbiya muassasalarida jonli so‘z. - M., 1933.
2. Тихеева Е.И..Развитие речи детей. - М.: Просвещение, 1976.
3. Edited by Mary Rafferty “A brief review of approaches to oral language development” USA 2014 y.
4. Babayeva D. Bolalarni nutqini o‘stirish nazariyasi va metodikasi.T.;2018.B.143.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IFODALI O'QISH MALAKALARINI RIVOJLANTIRISH

Ollaberganova Sanobar Xamidovna
filologiya fanlari nomzodi, dotsent, UrDU

doi.org/10.59470/2024216

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining ifodali o'qish malakalarini rivojlantirish haqida fikr yuritiladi. Ifodali o'qish malakalarini rivojlantirishga doir fikrlar bildiriladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие навыков выразительного чтения у учащихся младших классов. даны мнения о развитии навыков выразительного чтения.

Annotation. This article discusses the development of expressive reading skills of elementary school students. opinions on the development of expressive reading skills are given.

Kalit so'zlar: ifodali o'qish, to'g'ri, ravon, tezlik bilan ifodali o'qish, ona-Vatan, uning tabiati kishilar mehnatidagi qahramonlik, jasurlik, badiiy asarlar.

Ключевые слова: выразительное чтение, точное, беглое, быстрое выразительное чтение, Родина, ее природа, героизм в труде народа, мужество, художественные произведения

Key words: expressive reading, accurate, fluent, fast expressive reading, Motherland, its nature, heroism, bravery in the work of people, artistic works.

Jahon zamonaviy ta'limi oldida turli vaziyatlarni oqilona tahlil qilish, murakkab vaziyatlarda yechim topish usullarini rivojlantirish, muammoli holatlar va ularni bartaraf etish yo'lini ishlab chiqish uchun rejalashtirilgan imkoniyatlarni yanada kengaytirish zarurati mavjud [1]. Shuning uchun bugungi kunda, fan, uzluksiz ta'lim va umuman jamiyat oldidagi eng muhim vazifa - har joyda faol, mustaqil fikrli, tafakkuri rivojlangan avlodni shakllantirish, ularni nafaqat ilm-fan yutuqlari, balki yuqori darajadagi madaniyat bilan qurollantirish maqsadga muvofiq. Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida integrativ mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini ifodali o'qishga o'rgatish metodikasini takomillashtirish mavzusi bilan bog'liq asarlarni o'qitish metodikasini takomillashtirishga ustuvorlik berilib, ifodali o'qish asosida o'quvchilarni ongli bahs-munozara yuritishga o'rgatish, fikrlashga undash, o'z nuqtai nazarlarini bayon qilishlariga imkoniyat yaratish, o'zaro fikr almashishlari uchun qulay shart-sharoitlar vujudga keltirishning didaktik tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. [2] Boshlang'ich sinf o'qish darslarida ifodali o'qishga o'rgatish, asarlarni o'qitish metodikasini

takomillashtirish va fikrlashga o’rgatish jarayonini tizimlashtirish strategiyalarini ishlab chiqish va uni amalga oshirish metodikalarini loyihalashtirishga doir qator izlanishlar amalga oshirilmoqda. Bunda o’quvchilarning keng va ijodiy fikrlash faoliyatini rivojlantirishga yo’naltirilgan ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishga alohida e’tibor berilib, bolalarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda maqsadga yo’naltirilgan tayanch va fanga oid kompetentsiyalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsga yo’naltirilgan ta’lim strategiyasi talablari ifodali o’qish asosida boshlang’ich sinf o’qish darslarida asarlarni o’qitish metodikasini takomillashtirishga o’rgatish jarayonini samarali shakllari va usullarini joriy etish, boshlang’ich sinf o’qituvchilarining innovatsion faoliyati ko’lami darajasini kengaytirish, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalariga ustuvorlik berishga katta e’tibor qaratilmoqda. Boshlang’ich ta’limda ifodali o’qish asosida boshlang’ich sinf o’qish darslarida o’qitish metodikasini takomillashtirish uchun mo’ljallangan adabiyotlar tizimga solinmaganligi maxsus ilmiy-metodik tadqiqotlar bo’lsa-da, kichik yoshdagi o’quvchilarda yuksak umuminsoniy fazilatlarni yuksaltirish, shuningdek, boshlang’ich ta’lim tizimining muhim bo’g’ini bo’lgan boshlang’ich sinf o’quvchilarida ifodali o’qish malakalarini rivojlantirish orqali o’qish mazmunini tashkil etish usullari bilan bog’liq muammolarni hal qilish kechiktirib bo’lmaydigan vazifalardandir.

Respublikamizda so’nggi yillarda boshlang’ich ta’lim tizimining metodik ta’minotini takomillashtirish, boshlang’ich sinf o’quvchilarida ifodali o’qish malakalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa, o’z navbatida, boshlang’ich sinf o’quvchilarida ifodali o’qish malakalarini rivojlantirish mavzusi bilan bog’liq asarlarni o’qitish metodikasini takomillashtirish mazmuniga zamonaviy yondashuvlarni singdirish, bolalarni mantiqiy fikrlashga o’rgatishning pedagogik-psixologik yo’nalishlarini aniqlash, o’quvchilarni mantiqiy fikrlashga o’rgatishga yo’naltirilgan pedagogik jarayon modelini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Boshlang’ich sinflarda o’qitilayotgan ona tili va o’qish savodxonligi adabiyot fanining tarkibiy qismi hisoblanadi. Dasturlarning o’qish va nutq o’stirish bo’limida o’tkaziladigan mashg’ulotlar mazmuniga; o’quvchilarni to’g’ri, ravon, ma’lum darajadagi tezlik bilan ifodali o’qishga o’rgatish; bolaning ona-Vatan, uning tabiati kishilar mehnatidagi qahramonlik, jasurlik, milliy istiqloq g’oyalarini ular ongiga singdirish kabi bilimlarni boyitish orqali o’quvchilarning bilim, ko’nikma malakalari kengaytiriladi, shakllanadi va mustahkamlanadi. Ona tili va o’qish savodxonligi darslarini davlat talablari asosida hayotiy tajribalarga, kuzatishlarga suyanib, hayotga bog’lab o’tishi uning ta’sirchanligi ongli idrok etishlarini ta’minlaydi. O’qish va nutq o’stirishning ta’limiy - tarbiyaviy maqsadlari, sinflar bo’yicha o’qish mazmunini o’qish ko’nikmalarining og’zaki va yozma nutqlarini rivojlantirish usullarini, o’qish mashg’ulotlarining yozma nutq bilan bog’lanish kabi masalalar aniq kiritilgan. Ona tili va o’qish savodxonligi darslar davomida o’quvchilar so’zdagi harflarni bir-biriga bog’lab yozish, so’z va gaplarni kichik hamda bosh harflarni alifbe kitobida berilgan tartibda yozishga o’rgatiladi. Boshlang’ich sinflarda ona tili va o’qish savodxonligi darslari yuqori sinflardagi o’zbek adabiyoti, tarix, geografiya, biologiya va boshqa fanlarni o’zlashtirish uchun dastlabki asosni yaratadi. Shuning uchun boshlang’ich sinflardagi o’qish darslariga jiddiy e’tibor talab qilinadi. Ona tili va o’qish

savodxonligi darslarini talabdagidek olib borish uchun o’qituvchi asosan quyidagilarga e’tibor berishi lozim. 6-10 yoshdagi bolalar bir soatga mo’ljallangan saboqni sabr-toqat bilan tinglay olmaydilar. Ularning ruhiy tuzulishi qoyil harakatda, xayoli o’yinda bo’ladi. 10-15 minutdan ortiq davom etadigan gaplarni tinglay olmaydilar. Shu tufayli bu sinflarda ta’lim-tarbiya vazifalari, asosan o’yin, ashula, qisqa muddatli, qiziqarli suhbat, hikoyalash va ifodali o’qish orqali amalga oshiriladi. Ifodali o’qish turli badiiy va amaliy matnlarni puxta o’zlashtirishning muhim metodlaridan biri sifatida o’qituvchi uchun kalit rolini bajaradi. Ifodali o’qish darslarda o’quvchilarning zerikishiga yo’l qo’ymaydi, aksincha, faollashtiradi, badiiy asarlarga qiziqishini kuchaytiradi, adabiyotga havas uyg’otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi (Nyu-York shahri, 2017- yil 19- sentabr). (“Xalq so‘zi”, 2017-yil 20-sentabr, № 189(6883).

2. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy O‘quv Dasturi loyihasi “Ona tili” (1-11 sinf))- Toshkent, 2020 .-163 b.

3. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S. va b. Ona tili va o’qish savodxonligi. Umumiy o’rta ta’limning 1-sinfi uchun darslik. 1-qism. - Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021.-104 b.

3. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S. va b. Ona tili va o’qish savodxonligi. Umumiy o’rta ta’limning 1-sinfi uchun darslik. 2-qism. - Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. -104 b.

ADABIYOT DARSLARIDA “DILEMMA” USULIDAN FOYDALANISH

Yakubova Nilufar Egamberganovna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-50-20
niilufar.yakubova@gmail.com

Tangriyeva Umida Allaberganovna
UrDU Akademik litseyi ona tili va adabiyot fani
o‘qituvchisi +99897-459-51-15
umidatangriyeva84@gmail.com

doi.org/10.59470/2024217

Annotatsiya. Mazkur maqolada dars jarayonida foydalanish uchun mo‘ljallangan turli interfaol metodlar, usullar hamda topshiriqlar haqida ma’lumotlar keltirildai. Shuningdek, adabiyot darslarida “Dilemma” metodidan samarali foydalanish haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о различных интерактивных методах, методах и задачах, предназначенных для использования в ходе урока. Кроме того, на занятиях по литературе рассказывают об эффективном использовании метода «Дилемма».

Abstract. This article provides information about various interactive methods, methods and tasks intended for use in the course of the lesson. In addition, literature classes talk about the effective use of the "Dilemma" method.

Kalit so‘zlar: metodlar, Dilemma metodi, oqlovchi, qoralovchi, izquvarlar, usul, noan’anaviy dars.

Ключевые слова: методы, метод «Дилемма», оправдание, осуждение, поклонники, метод, нетрадиционный урок.

Keywords: methods, Dilemma method, justification, condemnation, fans, method, non-traditional lesson.

Inson shaxsini har tomonlama kamol toptirish, o‘sib kelayotgan yosh avlodda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini uyg‘otishda, milliy tilga, o‘z xalqining an‘analariga iftixor hissini kamol toptirishda ona tili va adabiyot fanlarining o‘rni beqiyosdir. Shunday ekan, biz ham o‘z darslarimizni tashkil etishda aynan shu maqsadlarni ko‘zlagan holda ish olib boramiz.

Dars o‘tish qulay va jonli bo‘lishi uchun turli ko‘rgazmali qurollar ishlab chiqamiz. Ulardan o‘z vaqtida va o‘rnida foydalanishga harakat qilamiz. Murakkab mavzuni o‘quvchilar ongiga osongina etkazish uchun “Aqliy hujum”, “Zakovat”, “Modul dars”,

“Zigzak”, “Sinkveyn”, “O‘yin dars”, “Tushunchalar tahlili”, “Sayohat dars”, “Musobaqa dars” kabi usullardan foydalanamiz. Darslarda o‘zimiz o‘rgatgan manbalardan, savollar yoki testlardan unumli foydalanamiz. Ta’lim har doim takomil va yangilanishga mushtoqdir. Shuning uchun, ilojini boricha, ta’limning yangi usullari ustida izlanishimiz talab etiladi. Chunki o‘quvchilarga ham bir xil qolipdagi darslar yoqmaydi, ularni zeriktiradi. Natijada o‘quvchi darsni yaxshi o‘zlashtira olmaydi. Har bir usuldagi darslar ikki-uch marta o‘tilganda o‘zini oqlaydi. Me’yoridan oshmasligi, o‘quvchilarni zeriktirmasligi uchun usullarning turlicha bo‘lishi darsning samaradorligini yanada oshiradi. Dars jarayonlarida notiqlik, suhbat, hikoya, mustaqil ish, yozma ish, zamon bilan bog‘lash, mustaqil fikrga tayanish shakllariga katta e’tibor berishimiz lozim. Har bir o‘tilayotgan darsga o‘quvchilar tomonidan berilayotgan baho biz uchun qadrlidir.

Noan’anaviy darsning asosiy yo‘nalishlari:

- o‘quvchilarga mustaqil fikr yuritishni o‘rgatish;
- o‘quvchi fikrini bir nuqtaga jamlash;
- o‘quvchilarda fan asoslari, yutuqlari to‘g‘risida aniq tushuncha hosil qilish;
- olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llash va boshqalarga o‘rgatish va hokazo.

Dars jarayonida umumiy yoki mavhum tushunchalar o‘rniga aniq ilmiy asoslangan ma’lumotlar berish va boshqalar. Bugungi taraqqiyot har bir o‘qituvchidan o‘ziga xos ijodkorlikni, malaka va tajribani taqozo etmoqda. Bu, o‘z navbatida, ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi. XXI asr muallimi yuksak taraqqiy etib borayotgan bugungi fan-texnika yutuqlariga har doim hozirjavob bo‘lishi, ulardan o‘z darslarida samarali foydalana olishi kerak bo‘lmoqda. Darslarda qo‘llanadigan interaktiv usullar o‘quvchilarda o‘z ona tili va yurtiga mehr-muhabbat tuyg‘ularini uyg‘otish, ularni mukammal savodxonlik darajasiga ko‘tarish, mantiqiy aniq va to‘liq nutq sohibi bo‘lishiga erishish kabi muhim vazifalarni bajarishni nazarda tutadi. Ona tili darslarida o‘tiladigan mavzuga oid materiallarni topish, ularni bajarishda o‘yin usullaridan foydalanish yaxshi natija beradi.

O‘qituvchi adabiyot darslarida o‘tiladigan mavzuga qarab o‘qitish metodikasini oldindan belgilashi, uning rejasini tuzib chiqish kerak. Adabiyot darslarida ba’zi asarlarni o‘qitishda interaktiv usullardan foydalanish, shuningdek, mavzuni guruhlariga bo‘linib tahlil qilish, har bir o‘quvchini u yoki bu timsolga fikr bildirishi darsni jonlantiradi, darsning sifat va samarasini oshirib, unga o‘ziga xos mazmun beradi. qolaversa, o‘quvchini mustaqil ishlashga, asarga ijodiy yondashishga o‘rgatadi. Bu hozirgi kun talablaridan kelib chiqib, darsda yangi pedagogik texnologiyalarni yo‘lga qo‘yishga yordam beradi. Quyida O‘tkir Hoshimovning «Urushning so‘nggi qurboni» asarini interaktiv usulda o‘rganish bunga misoldir.

Dars o‘quvchilarga mazkur hikoyaning bir epizodini magnit lentasidan eshittirishdan boshlanadi: “Shoikrom uxladimi, yo‘qmi, bilolmadi. Bir mahal bola yig‘ladimi, yo tashqarida shamolning guvillashi aralash dahshatli bir faryod qulog‘iga kirdimi, anglay olmay qoldi. Sapchib o‘rnidan turib ketdi. Ayvon chirog‘ini yoqishi bilan qulupnay pushtasida muk tushib yotgan odam gavdasini ko‘rdi-yu, dahshatdan qotib qoldi. Shu ondayoq xato qilganini, qotillik qilganini payqadi. Sim uchini shartta ilgakdan yulib olib,

hovliga otili. «Boshqalari qochdi» degan fikr lip etib hayolidan o’tdi. Pushtalar ustida sakrab-sakrab yurib borarkan, oyog’i botib ketayotganini payqadi. Keyin g’ujanak bo’lib yotgan odamdan uch qadam beriroqda to’xtadi-yu, birdan cho’kkalab qoldi. Bir lahza ko’zlari olayib tikilib turdi-da, ko’ksidan shamol g’uvurini ham, o’z vujudini ham larzaga soluvchi bir nido otilib chiqdi: - Oyi-i-i!” [Hoshimov O’. 2018. – S.76.]

So’ng munozara uchun savollar beriladi:

1. Asar nima uchun «Urushning so’nggi qurboni» deb nomlangan?
2. Urushning so’nggi qurboni kim? U nima sababdan qurbon bo’ldi?
3. Urush Shoikromning ongiga qanday ta’sir ko’rsatdi?
4. Nima sababdan Shoikrom hayotdan hursand emas?
5. Shoikrom kimlardan o’ch olmoqchi edi? Uning qalbida o’ch olish tuyg’usi qay tarzda paydo bo’ldi?
6. Bu tuyg’u Shoikromni yaxshilikka olib keldimi? Qanday voqea sodir bo’ldi?
7. Nima sababdan Shoikrom xotini yolg’on gapirayotganini bilib tursa ham, uni qoralashni istamaydi?

O’qituvchi ushbu savollarga javob olish uchun “Dilemma” usulidan foydalansa, maqsadga muvofiq bo’ladi. Dilemma - bir-biriga zid bo’lgan ikki nomaqbul imkoniyatdan birini tanlashga majbur bo’lish demakdir. [<https://uz.wiktionary.org.>]

Bu usuli talabalarning axloqiy fazilatlarini birgalikda muhokama qilishlarini o’z ichiga oladi. Har bir bosqich uchun savollar ishlab chiqiladi, unga muvofiq muhokama tuziladi. Har bir savol uchun talabalar ishonchli va qarshi dalillar keltiradilar. Javoblarni quyidagi mezonlarga ko’ra tahlil qilish foydalidir: tanlov, qiymat, ijtimoiy rollar va adolat. [H.И. Холод 2018. – S.95.]

O’qituvchi guruhni ikki guruhga, ya’ni qoralovchilar va oqlovchilar guruhlariga bo’lib, o’zaro hamkorlikda munozarada faol ishtirok etishini ta’minlashi kerak.

Savol: Ayting-chi, sodir qilingan qotillikda Shoikromni ayblash mumkinmi?

Qoralovchilar guruhi: Ha, asosiy aybdor Shoikrom. Uning ko’ngli hech narsadan to’lmaydi. O’z shaxsini o’ylaydigan ichi qora odam. Bolalarining ko’pligidan ranjiydi. Xudoga shukur qilishni bilmaydi. O’g’irlangan sigiri uchun hammadan alamzada.

Oqlovchilar guruhi: Shoikrom – ko’ngli nozik yigit. U har bir narsaga e’tibor beradi. Sopol tovoq, bandi kuygan qoshiq, hattoki shinni dog’i qotgan quroq dasturxon ham, ter hidi anqib turgan lo’labolish, kunlar isib keraksiz bo’lib qolgan sandal ham uning g’ashiga tegadi. Xotining pishiqligidan uni hurmat qilmaydi.

Qoralovchilar guruhi: Shoikrom - bemehr inson. U keksayib qolgan onasidan, o’lim to’shagida yotgan ukasi Shone’matdan haftalab xabar olib turmaydi. Hatto kechasi bezovta bo’lib yig’layotgan chaqaloqning, o’z bolasining ovozi ham unga yoqmaydi.

Oqlovchilar guruhi: Bu fikringizga qo’shilmayman. Shoikrom la’nati urush tufayli kambag’allashib ketgan. U ertadan yarim kechagacha Tekstilda ishlaydi. Horg’in holda ishdan qaytadi. Umri xola chiqqan kuni choy ichib o’tirib, onasining barmoqlari tars-tars yorilib ketganini ko’rib eziladi. Ukasidan xabar ololmaganidan afsuslanib xo’rsinadi. Ocharchilik, qashshoqlikda uchta bolani boqish og’irligidan urushda o’lib ketishni afzal ko’radi.

Qoralovchilar guruhi: U har doim yomon narsalarni o‘ylab yuradi. Masalan: Ukasini ko‘rgani kirganda uning qoqsuyak bo‘lib qolganini ko‘rib «Yaqinda o‘ladi, baribir o‘ladi», - deb xayolidan o‘tkazadi. Ilhom samovarchining xotini echkisini o‘g‘rilardan olib qolmoqchi bo‘lganida uni pichoqlab ketishganini bila turib xotinini sigirining o‘g‘irlanishida ayblaydi. U o‘z kasbidan ham odam o‘ldirish uchun foydalanadi.

Oqlovchilar guruhi: Shoikrom – mehnatkash inson. Suyagi mehnatda qotgan. Otasi vafot etganda, u 6-sinfda, Shone‘mat esa 2-sinfda o‘qishardi. U ukasi Shone‘matni har kuni maktabga olib borgan, olib qaytgan, ukasini tarbiyalashda onasiga yordamlashgan. Endi shu ukasi uch oydan beri erga yopishib, qoqsuyak bo‘lib yotibdi. Ukasining o‘lishi muqarrarligini bilib, unga achinadi. U hammasi uchun o‘zini aybdor hisoblaydi. Ukasini urushga olishmaganida qancha suyungan edi. Afsuski, u sil kasal ekan. U odamlarning og‘irini engil qilish, xonadonlarga nur olib kirish, to‘yxonalarni charog‘on qilishga o‘rgangan. Faqat yaxshilikka xizmat qilardi.

Qoralovchilar guruhi: O‘sha kuni oqibati nima bilan tugashini bilgan holda simni tokka ulab, qulupnay pushtalari orasiga tashlab qo‘ygan. U o‘g‘ri bahona ichidagi yomon niyatini amalga oshirmoqchi bo‘lgan.

Oqlovchilar: Shoikrom o‘sha tunda ko‘p o‘yladi. Ilhom samovarchining xotinini pichoqlab ketishgani, o‘zi bilan ishlaydigan bir yigitning g‘arq pishib yotgan uzumlarini o‘g‘irlab ketishgani, qolaversa, erta bahorda tug‘ay deb turgan sigirining o‘g‘irlanishi, non puli bo‘lar deb yetishtirgan mevalaridan judo qilishayotgani uchun o‘g‘rilardan qasos olmoqchi edi.

Qoralovchilar: U qotillikka qo‘l urar ekan, o‘z ishidan zavqlanadi. Xotinini «hovliga chiqma, bolalar ham chiqmasin, o‘ladi» deb ogohlanitiradi. Ko‘rinib turibdiki, Shoikrom qotillikda, qasddan odam o‘ldirishda ayblanadi.

Oqlovchilar: Biz Shoikromni qasddan odam o‘ldirishda ayblanadi degan fikringizga qo‘shilmaymiz. U qulupnay pushtasi ichida yotgan odamni ko‘rib dahshatga tushadi. Shu ondayoq xato qilganini, qotillik qilganini anglaydi. Titrog‘ qo‘llari bilan loy changallagancha cho‘kkalab ko‘ksiga mushtlaydi. U aybdor ekanligidan ko‘z yumayotgani yo‘q. Og‘ir va nochor hayot uni charchatgan. Shoikrom bu ishi uchun bir umr armonda yashaydi, ma’naviy jazoga hukm etiladi.

O‘qituvchi: Endigi bosqichimizda hikoyaning boshqa personajlari hatti-harakatlarini chuqurroq o‘rganib tahlil qilsak. Bu bizga qotillikni keltirib chiqargan ba’zi sabablarni topishimizda yordam beradi. Izquvarlar va zukkolar qotillikka dahldor bo‘lgan isbot va dalillarni keltirishi bu ishimizga aniqlik kiritadi..

Izquvarlar: Ushbu qotillikda Xadichaning ham aybi bor. Chunki Shoikromga turmushga chiqib, uni tubdan o‘zgartirib yubordi. Shoikromday mehribon yigitni o‘z shaxsini o‘ylaydigan, qizg‘anchiq, xudbin yigitga aylantirdi. «Erni er qiladigan ham xotin, qaro yer qiladigan ham xotin», deb bejiz aytishmagan dono xalqimiz. Bu xonadonga Xadicha kelin bo‘lib tushibdiki, oilada tinchlik yo‘q. Uning injiqligidan, ikir-chikir gaplar chiqaverganidan Umri xola ularning qozonini boshqa qilib berdi.

Zukkolar: Bizning fikrimizcha, qotillikni sodir etilishida qo‘rquv va o‘sha kungi ob-havoning ham ta’siri bo‘lgan. Shoikrom Xadichaning “Shu kunda yana o‘g‘ri oralab qoldi”

degan gapidan so‘ng vahimaga tushdi. U aylanib yong‘oq tagiga bordi. Bordi-yu, chindan ham ko‘cha tomondagi devorning bir cheti o‘pirilganini, ostiga tuproq to‘kilganini ko‘rib, yuragi orqasiga tortib ketdi. Nazarida devorning kemtik joyidan birov mo‘ralab turganday bo‘ldi. Yong‘oq shoxlarining shamolda vishillashi ham, oyog‘i ostida to‘kilib yotgan devor tuprog‘i ham shubhali, vahimali ko‘rinib, darrov orqasiga qaytdi. Shamol borgan sari avjga chiqar, yong‘oq shoxlari shubhali qirchillar, allakim ship-ship qadam bosib, ayvon labiga kelayotganday bo‘lardi.

Izquvarlar: Xadichaning qurumsoqligi, uy tutishni bilmasligi, ziqnaligi, qaynonasi bilan munosabatining yomonligi Shoikromni doim g‘ashlantirgan. Bolasini ham ovutishni bilmaydi, oqibatda bolasi ham yig‘loq bo‘lib qolgan. Eri ishdan charchab kelib, bolasining yig‘i ovozi yoqmay, uni tinchlantirishini so‘raganda Xadicha darrov beshikni mushtlab zarda qiladi. Bolalariga qarashadigan qaynonasidan ovqatini qizg‘anadi. Yolg‘on gapiradi.

Zukkolar: Shoikromni qo‘rquv bosadi. U Ilhom samovarchining xotinini so‘yib ketishganini eslaydi. O‘zi smenada kechasi bilan qolib ketsa, xotini uchta jo‘ja birdek jon, jon hovuchlab tong ottirsa, o‘g‘riga o‘ljaning katta-kichigi bormi? Bordi-yu, o‘zi yo‘g‘ida uyini o‘g‘ri bossa, xotini dod solsa, pichoqlab tashlasa. U yoqdan onasi chiqsa, uniyam pichoqlasa.. «Vijdonsiz! Odamlarning boshiga kulfat tushganidan foydalanib qoladiganlarni qirish kerak», degan o‘y keladi. Qo‘rquv nafratga aylanadi.

Izquvarlar: Xadicha o‘sha kuni vahima qilib erini gij-gijlamaganda, bir hovuch qulupnayga bir kosa jo‘xori beradi, demaganida Shoikrom o‘sha tokni simga ulamasmidi. Erining - Hovliga chiqma, bolalar ham chiqmasin, o‘ladi! - deganiga qiziqmaydi ham. Bemalol kirib uxlaydi.

Zukkolar: Shoikromning sigiri yo‘qolgan kuni ham rosa jala quygan edi. Bugun ham osmonning goh u, goh bu burchida chaqmoq yaraqlab, shamol o‘kiryapti.. O‘g‘rilarga bo‘lgan nafrat qo‘rquvni yengdi. «Menga desa otib yubormaydimi!- deb o‘yladi u ayvon labiga cho‘qqayib o‘tirganicha usti yopiq simni ochiq simga ildam ularkan: «Harna bitta xaromxo‘rni o‘ldirganim. Bittasi o‘lsa, boshqalari adabini yeydi» deb, a‘zoyi badani terlab ketgan edi. U qilayotgan ishining oqibatini o‘ylaydigan holatda emas edi. Simlari yaxshilikka xizmat qilayotganiga imoni komil edi. Uni qotillikka nafrat undadi.

Izquvarlar: Xadicha shu qulupnay tufayli bulturgi yili qaynonasini qattiq ranjitgan edi. Bir hovuch qulupnay olganiga, norastalarning nasibasiga tegmang, deb bobillab bergan edi. Yoz bo‘yi Umri xola bilan yuz ko‘rmas bo‘lib yurgandi. Xadicha shu oilaga qayishganida, qaynisining holidan xabar olib turganida qotillik yuz bermasdi.

Zukkolar: Bu voqeani sodir bo‘lishida Umri xolaning o‘zi ham aybdor. Negaki, Umri xola qishloqda bo‘layotgan o‘g‘irliklardan xabardor edi. O‘g‘lining sigiri yo‘qolib, alamzada bo‘lib yurganini bilardi. Kelinining injiqliklariga barham berishi, o‘g‘liga Shone‘matning og‘ir ahvolini tushuntirib, qulupnayga sut olishini bildirishi kerak edi. Shone‘matning qarshiligiga qaramay Umri xolaning yarim kechada o‘g‘lining hovlisiga o‘g‘irlikka kirishi, farzandlariga o‘z fikr-o‘ylarini ochiq-oydin aytmagani, xokisorligi, har qanday sharoitda ham bolasini o‘ylaganligi uning o‘limiga sababchi bo‘ldi. 1945-yil 8-may kuni kechqurun o‘g‘li tomonidan o‘ldirildi. Urushning so‘nggi qurboni bo‘ldi.

Izquvarlar: Asosiy aybdor urush. Urush bo‘lmaganida ocharchilik, qashshoqlik bo‘lmasdi. Odamlar xudbinlik qilishmasdi. Yozuvchi ham urushni qoralaydi. Bu hikoya hajm jihatidan kichik bo‘lsa-da, urushga qarshi yozilgan eng katta aybnomalardan hisoblanadi. Yozuvchi «Ikki eshik orasi» romani orqali ham hech qachon urush bo‘lmasligi kerak, deb ogohlantiradi.

Noan’anaviy darsda vaqt talabi dars vaqtining ko‘p qismi talabalarning mustaqil topshiriqlarni bajarishi, fikr almashishi, mushohada qilishi, o‘z xulosalarini bayon qilishi va himoyalashiga sarflanishi bilan belgilansa, an’anaviyda dars vaqtining ko‘p qismi o‘qituvchining yangi mavzuni tushuntirishi, tahlil qilishi, topshiriqlarni tushuntirishi, o‘zlashtirishni nazorat qilishiga sarflanadi. Noan’anaviy dars turlari dars samaradorligini oshiradi va akademik ishlarga barqaror qiziqish uyg‘otish va dasturiy ta’minot materiallarining eng yaxshi yutug‘ini saqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hoshimov O‘. Urushning so‘nggi qurboni. – Toshkent, 2018.
2. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. –Toshkent, 2018.
3. Neuner G., Hunfeld H. Chet til o‘qitish metodlari. O‘quv qo‘llanma. –Namangan, 2005.
4. Айкина Т.Ю. Метод кейсов в формировании коммуникативной компетенции студентов // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (TSPU Bulletin). 2013. Вып. 1 (129). С. 58–61.
5. Холод Н.И. Применение метода моральных дилемм для развития коммуникативной компетенции студентов на занятиях по иностранному языку в вузе. Вестник ТГПИУ (TSPU Bulletin). 2018. 7
5. Brewer M. B., Kramer R. M. Choice behavior in social dilemmas: Effects of social identity, group size and decision framing // Journal Pers. Soc. Psy-chol. 1986. Vol. 50. P. 543–549.
7. <https://uz.wiktionary.org/>
8. <https://psylist.net/praktikum/>

WORKSHEETS ARE EFFECTIVE TOOLS IN ESL CLASSROOMS

Kamilova Rozakhon Dilshodovna

Teacher of Foreign philology department, UrSPI

Tel: +99891-869-02-14

e-mail: roza.kamilova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024218

Annotatsiya. Yozma o‘quv materiallari muvaffaqiyatli o‘qitish strategiyalarini amalga oshirishda o‘qituvchilar foydalanishi uchun muhim vositadir. Eng tez-tez ishlatiladigan materiallardan biri bu ishchi varaqdir. Ikki o‘lchovga asosanib, fan yutuqlari, ish varag‘idan foydalanish va boshqa bog‘liq o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi besh turdagi korrelyatsiya aniqlangan. Birinchi o‘lchov to‘rtta o‘qituvchi va maktab o‘zgaruvchilari uchun nazoratdan oldin va keyin asos sifatida ishlatiladigan fan yutuqlari va ish varaqlari o‘rtasidagi munosabatlarning ahamiyatida biron bir o‘zgarishlar bor-yo‘qligini so‘raydi: maktablar tomonidan akademik muvaffaqiyatga, xavfsizlikka va maktabning tartiblilik, o‘qituvchilarning fan o‘qitishga bo‘lgan ishonchi, o‘quvchilarning ta’limga faolligi. Kurslarning tayyorlanmaganligi va asos sifatida ish varaqlari o‘rtasidagi munosabatlar ikkinchi o‘lchovni tashkil qiladi.

Abstract. Written instructional materials are crucial tools for teachers to use when implementing successful teaching strategies. One of the materials that is utilized the most frequently is a worksheet. Five types of correlations between science achievement, worksheet usage, and other associated variables are discovered, based on two dimensions. The first dimension asks whether there are any changes in the significance of the relationship between the science achievement and the worksheets used as a basis before and after controlling for four teacher and school variables: the emphasis placed by the schools on academic success, the safety and orderliness of the school, the confidence of the teachers in teaching science, and the student's instructional engagement. The relationship between courses' lack of preparation and worksheets as a basis makes up the second dimension.

Аннотация. Письменные учебные материалы являются важнейшими инструментами, которые учителя могут использовать при реализации успешных стратегий преподавания. Одним из наиболее часто используемых материалов является рабочий лист. Обнаружены пять типов корреляций между научными достижениями, использованием рабочих листов и другими связанными переменными на основе двух измерений. Первое измерение спрашивает, есть ли какие-либо изменения в значимости взаимосвязи между научными достижениями и рабочими листами, используемыми в качестве основы, до и после контроля четырех переменных учителя и школы: акцента, который школы делают на академических успехах, безопасности и порядок в школе, уверенность учителей в преподавании

науки и учебная активность учащихся. Взаимосвязь между отсутствием подготовки к курсам и рабочими листами в качестве основы составляет второе измерение.

Key words: worksheets, materials, learning tools, activity, methods, outcomes academic success.

Ключевые слова: раздаточные материалы, измерение, инструменты обучения, упражнение, метод, результаты обучения, академические успехи.

Kalit soʻzlar: tarqatma materiallar, oʻquv qurollari, mashgʻulot, metodlar, taʼlim natijalari, akademik muvafaqqiyat.

A worksheet is a sheet of paper that tutors assign to students to complete a certain activity. The most efficient learning tool for ensuring that kids are actively learning is a worksheet. Worksheets are created by teachers to guarantee comprehensive subject learning. Worksheets come with questions and concepts.

For a very long time, educational methods have included the use of worksheets. Worksheets are now so prevalent in some countries that they are the main curricular component (Lesley & Labbo, 2003; Martin, Mullis, Foy, & Stanco, 2012; Reid, 1984). According to Anderson et al. (1985), thousands of American primary kids had to complete roughly 1,000 worksheets a person in order to become literate in a school year in 1985. Worksheets are used by teachers to facilitate learning, encourage active learning, spark students' interest in science, and aid in assessment. Numerous research indicate that well-made worksheets have improved students' learning outcomes (Sasmaz-Oren & Ormanci, 2012). But according to study, a lot of worksheets that were poorly made and abused impeded learning (Lesley & Labbo, 2003).

There are numerous ways in which worksheets might benefit academic performance. Worksheets can be used, for instance, to add information for specific classes to textbooks. Furthermore, worksheet blanks provide as opportunities for students to develop new information by inviting them to fill in the blanks. When used in conjunction with effective teaching strategies, well-crafted worksheet questions can pique students' interest. Additionally, worksheets serve a number of purposes in various settings. According to McDowell and Waddling (1985), well-designed worksheets can assist teachers in overcoming time-management issues and improve their students' acquisition of knowledge and skills during laboratory investigations. Worksheets can serve as advance organizers during activities in museums, according to Kisiel (2003), which can assist students in organizing their observations and knowledge in a disorienting learning environment. Worksheets are useful in assisting kids between the ages of 11 and 15 in gaining knowledge such as * Che-Di Lee can be reached at chedi.lee@ntnu.edu.tw 96. In a natural history museum, Lee biodiversity can help organize the visit, focus students' attention on specific items, and serve as a foundation for additional coursework. Worksheets are an assessment tool that teachers can use to gauge their students' prior knowledge, learning objectives, and learning process. They can also be used by students to track their own learning progress.

Numerous studies have concentrated on worksheet design to guarantee worksheet efficacy (Campbell, 1999; Hoener, Salend, & Kay, 1997; Sasmaz-Oren & Ormanci, 2012).

Layout is key to effectively communicating with kids. Rotter (2006) introduced the COLA (contrast, orientation, lettering, and artwork) layout principle as a way to improve teachers' worksheet-designing skills. The qualities of the questions in worksheets are crucial components. According to Calderhead et al. (2006), students' learning outcomes can be impacted by the way items with varying degrees of cognitive complexity are arranged. Teachers are also concerned about the information formats, or scaffolds, included in worksheets.

There are drawbacks to worksheets in addition to their benefits for academic performance. Lesley and Labbo (2003) maintained that obtaining educational objectives cannot be facilitated by mass-produced worksheets. Their findings can provide some insight into the use of worksheets for science learning, even though the worksheets they saw were geared toward literacy development. In their comments, they listed the following characteristics of worksheet problems: the reading demand (e.g., that the language of instruction was too complex and required teacher explanation); the openness of the questions (e.g., that some offered only one correct answer and could not reward students for their natural curiosity); the challenge of the tasks (e.g., that tasks were boring or designed for practicing skills repeatedly instead of making students learn new strategies or techniques); and the relationship between students' interests and tasks. Worksheets may be invalidated by students' cognitive processes in addition to quality problems when they complete them. According to Ueckert and Gess-Newsome (2008), students employ a word-matching technique that maintains their passive learning status by having them match terms in questions with the relevant phrases in the textbook.

With low-achievement students, teachers typically employ worksheets, according to Reid (1984). There could be two causes for this tendency. One is that textbooks require adaptation because they are written for general education pupils. However, teachers surveyed for Reid's (1984) study regarded worksheets as best performing because they can encourage pupils and provide pertinent questions. Second, because worksheets are written materials, they can serve as teachers' agents by directing students' attention and providing opportunities for independent work. This allows students to complete assignments at their own pace and gives teachers more time to assist students who require more assistance (McDowell & Waddling, 1985). Worksheets can assist students' thinking if they are appropriately created and utilized. The "repetitive" character of worksheets, the possibility of student boredom, and the lack of pedagogical expertise needed to stop kids from thinking too little before finishing worksheets, however, worry a lot of teachers (Reid, 1984). These elements could lead to worksheet application failure in unprepared classrooms.

The usefulness of worksheets in the classroom is sometimes overlooked by educators, despite the fact that they are among the most important resources for improving productivity and ease of use. The use of worksheets in the classroom has the following eight advantages.

- Flyers
- Collages
- Videos

Animations

Types of worksheets

There are many different child development worksheets on the Teachers Club Card and they can be used to practice skills, and solve problems. There’s a wide variety of subjects such as math, writing, science and grammar.

Math worksheets: Math worksheets are designed to help kids practice and master important math concepts. They can be very basic, or very complex. They can be used to supplement other activities or as a stand-alone activity. They start simple – just copying numbers and counting for younger children and get more complex for different ages.

Language arts worksheets: Language arts worksheets are designed to help kids practice and master writing, reading, and grammar skills. They can be very simple, or designed to help kids practice more advanced concepts. They can be used to supplement other activities or as a stand-alone assignment.

Science worksheets: Science worksheets can be used in a wide range of grade levels and subjects. They can be used to help kids practice and learn fundamental concepts.

Arts and crafts worksheets: Arts and crafts worksheets can help kids practice their artistic skills. They can be as simple as colouring in, or as complex as designing and making their own creations.

Games and puzzles worksheets: Games and puzzles worksheets can be used to help kids practice a wide range of skills and concepts. They can be as simple as matching, or as complex as solving a puzzle. They can be used to give kids a mental break, or to help them practice important skills.

References

1. Anderson, R. C., Hiebert, E. H., Scott, J. A., & Wilkinson, I. A. G. (1985). *Becoming a nation of readers: The report of the Commission on Reading*. Washington, DC: National Academy of Education, National Institute of Education, Center for the Study of Reading.
2. Calderhead, W. J., Filter, K. J., & Albin, R. W. (2006). An investigation of incremental effects of interspersing math items on task-related behavior. *Journal of Behavioral Education*, 15(1), 51–65.
3. Campbell, C. P. (1999). *Instructional materials: Their preparation and evaluation*. *Journal of European Industrial Training*, 23(2), 55–107. Department of Education and Science (2007).
4. Inclusion of students with special educational needs: Post primary guidelines. Dublin: Stationery Office. Foy, P. (2013). *TIMSS and PIRLS 2011 user guide for the fourth grade combined international database*. Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College and IEA.

5. Hayes, D. P., Wolfer, L. T., & Wolfe, M. F. (1996). Schoolbook simplification and its relation to the decline in SAT-Verbal scores. *American Educational Research Journal*, 33(2), 489–508.
6. Hoener, A., Salend, S., & Kay, S. I. (1997). Creating readable handouts, worksheets, overheads, tests, review materials, study guides, and homework assignments through effective typographic design. *Teaching Exceptional Children*, 29(3), 32–35.
7. Hoffman, D. A., & Gavin, M. B. (1998). Centering decisions in hierarchical linear models: Implications for research in organizations. *Journal of Management*, 23, 723–744. IEA Data Processing and Research Center (2013). IDA analyzer. Amsterdam, Netherlands: IEA. Retrieved from <http://www.iea.nl/eula.html>.
8. Kisiel, J. F. (2003). Teachers, museums and worksheets: A closer look at a learning experience. *Journal of Science Teacher Education*, 14(1), 3–21.
9. Krombab, A., & Harms, U. (2008). Acquiring knowledge about biodiversity in a museum - Are worksheets effective? *Journal of Biological Education*, 42(4), 157–163.

ОСНОВНЫЕ ПРИЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В ТЕКСТАХ ДЛЯ ДЕТЕЙ

Зариббаева Зарнигор Рустам кизи
УрГПИ, преподаватель кафедры
«Узбекский и русский язык, литература»
+99899-957-99-71 [@zaribbaevaz@gmail.com](mailto:zaribbaevaz@gmail.com)

doi.org/10.59470/2024219

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz bolalar matnlarida til o‘yinlarining asosiy usullarini ko‘rib chiqamiz, ularning tilga muhabbat va savodxonlikni rivojlantirishga ta’kidlaymiz. Bolalar matnlaridagi til o‘yinlari til rivojlanishini rag‘batlantirish, til va adabiyotga muhabbatni tarbiyalashning bebaho vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada biz bolalar matnlarida til o‘yinlaridan foydalanishning asosiy usullarini o‘rganamiz.

Аннотация. В этой статье мы рассмотрим основные приемы языковых игр в текстах для детей, подчеркнув их влияние на развитие любви к языку и грамотности. Языковые игры в детских текстах служат неоценимым средством стимулирования языкового развития, воспитания любви к языку и литературе. В этой статье мы исследуем ключевые способы использования языковой игры в детских текстах, подчеркивая их влияние на улучшение языковых навыков и поощрение увлечения языком и грамотности на протяжении всей жизни.

Abstract. In this article we will look at the main techniques of language play in children's texts, highlighting their impact on the development of a love of language and literacy. Language games in children's texts serve as an invaluable means of stimulating language development and fostering a love of language and literature. In this article we explore key ways in which language play is used in children's texts, highlighting its impact on improving language skills and promoting lifelong engagement with language and literacy.

Kalit so‘zlar: Til, adabiyot, til bilimi, ta’lim, kitobxonlar, o‘quv jarayoni, savodxonlik.

Ключевые слова: Язык, литература, языковые навыки, образование, читатели, учебный процесс, грамотность.

Keywords: Language, literature, language skills, education, readers, educational process, literacy.

Языковые игры играют важную роль в вовлечении и развитии языковых навыков в детской литературе. Сочетая в себе образование и развлечение, эти игры могут улучшить овладение языком и когнитивное развитие юных читателей.

Метод 1: Словесные головоломки и загадки.

Словесные головоломки и загадки – популярные языковые игры, стимулирующие у детей любознательность и критическое мышление. Включение их в тексты для детей приносит элемент развлечения, одновременно расширяя их словарный запас и развивая навыки решения проблем. Поощрение учащихся расшифровывать подсказки и решать лингвистические головоломки обогащает их лингвистические навыки и способствует игровому подходу к обучению.

Метод 2: Скручивание языка

Скороговорки – отличные лингвистические упражнения, которые побуждают детей правильно и быстро произносить слова. Их присутствие в детских текстах не только развивает фонематическую осведомленность, но и вселяет чувство удовольствия от освоения звуков языка. Поощряя повторение и точность, складки языка способствуют повышению четкости и беглости речи.

Метод 3. Расскажите историю, используя аллитерацию и рифму.

Интеграция аллитерации и рифмы в повествование привлекает молодую аудиторию и закрепляет языковые модели. Ритмическая и мелодичная природа аллитерации и рифмы улучшает навыки запоминания и аудирования, а также делает изучение языка приятным занятием. Благодаря игровому повторению и слуховой стимуляции детские тексты, включающие эти элементы, повышают фонологическую осведомленность и творческое выражение.

Метод 4: Языковые настольные игры и головоломки.

Включение в детскую литературу языковых настольных игр и головоломок, таких как поиск слов и кроссвордов, способствует интерактивному обучению. Эти игры в веселой и увлекательной форме способствуют расширению словарного запаса, развитию навыков грамотности и когнитивному развитию. Поощряет детей активно участвовать в процессе обучения, поощряя решение проблем и распознавание слов.

Эти методы предлагают игровой подход к изучению языка, сочетая обучение и развлечение. Авторы и преподаватели могут создавать увлекательные и интерактивные впечатления от чтения для юных читателей, включая словесные головоломки, загадки, скороговорки, аллитерацию и рифмованные рассказы, а также интерактивные настольные игры.

В связи с тем, что игра является основным и любимым занятием ребенка в детсадовском и школьном возрасте, ребенок также через игру познает окружающее. Если иностранный язык преподается в игровой форме, это в несколько раз повысит эффективность изучения языковых навыков. Почему ваш ребенок просит вас скачать на телефон новую игру? Почему дети читают разные книги, смотрят разные мультфильмы, а потом вместо мультфильмов начинают смотреть красочные фильмы? Потому что со временем то, что поначалу приносило им удовольствие, вскоре приедается. Ребенок уже усвоил это и теперь хочет нового. Психологическое развитие ребенка основано на ведущей деятельности. Ведущая деятельность участвует в формировании личностных и возрастных особенностей ребенка, что, в том числе, влияет на процесс обучения языку. Это значит, что если ведущая деятельность дошкольника связана с игрой, то все следует учиться, играя в игру. Но игровая

деятельность должна быть разной, то есть, как правило, ролевые игры следуют за более простыми играми, например играми с предметами, играми на развитие памяти и внимания. Однако уже в 6 лет дети начинают интересоваться реальным процессом обучения как «взрослые»; им скучно танцевать и петь; они очень стараются выучить алфавит и английские буквы. Когда-нибудь, если они начнут изучать язык в школе, для них будет весело, если процесс обучения будет основан на игровой деятельности, в отличие от другой учебной деятельности. Интересно, что вместо того, чтобы просто читать и писать, они могут играть, петь, смотреть мультфильмы, проявлять физическую активность на уроках. Но не следует забывать, что ведущей деятельностью школьников является обучение, и их интерес к новому, в том числе к английскому языку, должен проявляться в форме образовательного процесса для развития детей. Поэтому мы всегда должны поддерживать и создавать условия для того, чтобы наши дети занимались тем, чем они хотят.

Игра – это настоящая жизнь для ребенка. Он сможет добиться положительных результатов только в том случае, если воспитатель сумеет грамотно организовать детскую игру. Главная задача в предложении игры детям, по мнению С. А. Шмакова, заключается в «возбуждении интереса к ней, в такой постановке вопроса, когда совпадают цели воспитателя и желания ребенка» [102; 206]. Также важно знать, как выбрать игру. Взаимосвязь между игрой и обучением меняется по мере взросления ребенка. В малой группе игра считается основной формой обучения, а при переходе в большую группу роль обучения в обучении возрастает. Поступая в подготовительную группу, дети сами становятся заинтересованы в учебе в школе. Но ценность игры для детей не исчезает, а меняется ее содержание. Сейчас детям интересны игры, требующие большей интеллектуальной активности, игры спортивного типа (с соревновательным аспектом). Игра является основным средством воспитания личности ребенка. Через игру дети приобретают опыт работы взрослых, знания, умения и способы действий, моральные нормы и правила, рассуждения и дискуссии. В игре формируются способы взаимоотношений ребенка со сверстниками и взрослыми, воспитываются чувства и вкусы. Интеграция детей в игру делится на несколько этапов. Первый этап – формирование детской игры «рядом». Это характерно для детей первого года и малой группы. В такой игре дети с интересом смотрят на игру друга, с удовольствием играют вместе и сидят «рядом друг с другом». Игра детей этого возраста организуется путем воздействия на их поведение под руководством взрослых. На втором этапе дети начинают механически подключаться через игру. Такие слияния недолговечны. К этому периоду становится ясно, кому из детей какая игра интересна, если одних детей интересуют дидактические игры, другим нравятся подвижные игры, третьим – творческие игры и т. д. Задача воспитателя – научить детей дольше играть в ту или иную игру. На третьем этапе группу играющих детей объединяет дружба и взаимная симпатия. Хотя игроков вместе немного, дети играют с интересом. К этому времени возникает общая потребность оценивать друг друга. На этом этапе воспитатель должен создать нравственную основу единения детей в игре, сформировать у них взаимоподдержку,

дружбу, дружбу. Языковые игры — бесценный инструмент детской литературы, предлагающий в игровой форме овладение языком и развитие грамотности. Добавляя в детские тексты словесные головоломки, загадки, скороговорки, аллитерации, рифмы и интерактивные настольные игры, учителя и авторы могут воспитать глубокое уважение к языку и литературе в раннем возрасте. Эти методы не только обогащают языковые навыки, но и способствуют воспитанию у юных читателей любви к чтению и творчеству на всю жизнь.

Литературы:

1. Амири, Л.П. Словообразовательная игра: к вопросу о количественном соотношении окказиональных существительных, прилагательных и глаголов в текстах рекламного дискурса [Текст] / Л.П. Амири // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. – Сер. Филологические науки. – 2011б. – № 3. – С. 54–59.

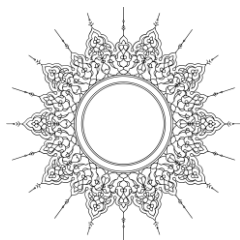
2. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. М., 1985. – С. 24-37.

3. Горячев А.А. Стратегии создания рекламного образа // Коммуникативные исследования 2009: Виды коммуникации. Обучение общению: Продолжающееся научное издание / Науч. ред. И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2009. – С. 28-41.

4. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. – М.: Едиториал УРСС, 2003 -10-11с.

5. Тангейт. Всемирная история рекламы = Adland. A Global History Of Advertising. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 270 с

6. Шмаков С. А. Игры учащихся — феномен культуры.- М.,1994. С. 206—208.)

3-SHO‘BA:
TILLARNING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI

SEMANTIC RELATIONSHIPS

Masharipova Nargiza Otaxonovna
Associate Professor, PhD – Urgench State
Pedagogical Institute

E-mail: nargizamasharipova0787@gmail.com

Matkarimova Shokhista Habibullayevna

PhD student, Urgench State University

E-mail: matkarimovashohista076@gmail.com

doi.org/10.59470/202431

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tilshunosligida uchraydigan semantik munosabatlar ingliz tilida keltirilgan misollar yordamida o‘rganiladi. Bundan tashqari, ushbu maqolada bir nechta ilmiy munosabatlar haqida sharhlar va tushuntirishlar mavjud.

Аннотация. В данной статье исследуются семантические отношения, встречающиеся в узбекском и английском языкознании, на примерах, приведенных на английском языке. Кроме того, в этой статье представлены комментарии и пояснения по поводу некоторых научных связей.

Abstract. This article explores the semantic relations found in Uzbek and English linguistics using examples given in English. In addition, this article provides comments and explanations about several spiritual relationships.

Kalit so‘zlar: semantik munosabat, sinonim, antonim, omonim, giponomiya, parafraza.

Ключевые слова: смысловая связь, синоним, антоним, омоним, гипонимия, парафраз.

Key words: semantic relationship, synonym, antonym, homonym, hyponymy, paraphrase.

Semantic relationships are the associations that there exist between the meanings of words between the meanings of phrases, or between the meanings of sentences (semantic relationships at phrase or sentence level). Following is a description of such relationships.

Synonymy

The semantic relationship between two or more words that are written differently but have the same (or nearly the same) meaning and belong to the same part of speech is known as synonymy. Stated differently, synonymy might be defined as the semantic

correspondence between lexical objects. Words that have this kind of semantic relationship between them are referred to as synonyms or synonymous pairings. For instance,

big = large

kind = courteous

hide = conceal

to cease = to stop fast = quickly

small = little

to begin = to start

couch = sofa

Antonymy

An antonymy is the semantic relationship between two (or more) words that have opposing meanings. Word combinations with diametrically opposed meanings are called antonyms. Generally speaking, two synonymous words belong to the same grammatical category (both parts can be nouns, adjectives, verbs, and so on). They are said to share almost all of their semantic features, with one notable exception. As an example,

Girl woman

+ animate+ animate

+ human+ human

+ female+ female

+ young-young

- adult+ adult

There are three major types of antonyms:

a. Antonyms that are complimentary or contradicting. These are word pairings where one word possesses a particular semantic feature and the other does not. As a result, the other member cannot be true in the context(s) in which one member is. For example, male or female, married or single, whole or incomplete, living or dead, present or absent, awake or asleep. It is said that there is no middle ground in this either/or type of contrast between these pairs of antonyms. Antonyms that are complimentary or contradicting. These are word pairings where one word possesses a particular semantic feature and the other does not. As a result, the other member cannot be true in the context(s) in which one member is. For example, male or female, married or single, whole or incomplete, living or dead, present or absent, awake or asleep. It is said that there is no middle ground in this either/or type of contrast between these pairs of antonyms.

b. Relational antonyms. These word pairings are those in which the existence of one member presumes the existence of another semantic attribute in the other member. Stated differently, the presence of one term indicates the presence of the other. For instance, higher/lower, buy/sell, physician/patient, educator/student, halt/continue, employer/employee, taller/shorter, and less costly/more expensive.

c. Gradable or scalar antonyms. They are pairs of words that are contrasted with respect to their degree of possession of a certain semantic property. Each term represents or stands for an end-point on a scale (e.g., of temperature, size, height, beauty, etc.); between those end-points there are other intermediate points E.g., hot/cold, big/small, tall/short,

good/bad, strong/weak, beautiful/ugly, happy/sad, fast/slow. Antonyms may be (a) morphologically unrelated (i.e., one of the elements of the pair does not derive from the other), e.g., good/bad, high/low; or (b) morphologically related (i.e., one of the members of a pair of antonyms is derived from the other member by the addition of a negative word or an affix), e.g., good/not good, friendly/unfriendly, likely/unlikely.

Morphologically related antonyms can be formed in the following ways:

b.1. By using the word not; e.g., alive/not alive, happy/not happy, beautiful/not beautiful.

b.2. By adding negative prefixes such as un-, im-, in-, il-, ir-, non-, mis-, dis-,

E.g., happy/unhappy, do/undo, lock/unlock, entity/nonentity, conformist /nonconformist, tolerant/intolerant, decent/indecant, please/displease, like /dislike, behave/mishave, hear/mishear, moral/amoral, political/apolitical, legal/illegal, logical/illogical, probable/improbable, relevant/irrelevant. b.3. By adding negative suffixes such as -less. E.g., careful/careless, joyful/ joyless.

Homonymy

A homonymous relationship exists when two or more words that are in the same grammatical category, have the same spelling, and may or may not be pronounced alike, but differ in meaning and etymology (i.e., they are unrelated both semantically and etymologically) E.g., to lie (= to rest, be, remain, be situated in a certain position) and to lie (= not to tell the truth); to bear (= to give birth to) and to bear (= to tolerate); bank (= the ground near a river) and bank (= financial institution); lead [li...d] (= the first place or position, an example behavior for others to copy) and lead [led] (= heavy metal); bass [beIs] (= musical instrument) and bass [bæs] (= edible fish). Homonyms typically have distinct entries in dictionaries, which are sometimes denoted by tiny numerals that are superscripted; for example, lie¹, lie². Lexical ambiguity can also result from homophonic homonyms in isolated spoken phrases. For instance, it is nearly hard to determine what the intended meanings of the terms "bank" and "bear" are in the following lines. Take note of the subsequent phrases. John went to the [boenk], which is either the riverbank or the financial institution.

To conclude, the semantic relations between words can be expressed in different forms of speech and in different meanings, but no word can completely replace the other. Using words with different meanings instead of one makes the speech more attractive.

The list of used literature:

1. R. Safarova. "Hyponymy in the Uzbek language" 1990.
2. Bozorov O. "Leveling in Uzbek language" dissertation for doctor of science of philology. Tashkent. 1994.
3. Cruse D. A. Lexical semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 1986.
4. Djumabayeva J. "Lexicgradunymy in Uzbek and English languages". "Mumtozsuz" Tashkent. 2014
5. Synonyms and near synonyms by Hirst (1987).
6. Emele, Heid, Momma, and Zajac 1992.

7. OrifjonovaSh. “LexicalgraduonymyinUzbeklanguage”. Dissertation for receiving candidate of science of philology. Tashkent. 1996.

NOMLARDAGI TARIX

Anorgul Jumaniyazovna Atajonova
Urganch davlat pedagogika instituti
“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi”
kafedrası mudiri, filologiya fanlari nomzodi
anorgulatajonova005@gmail.com

doi.org/10.59470/202432

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko‘hna madaniy markazlardan hisoblangan qadimgi Xorazm vohasidagi joy nomlarining kelib chiqishiga ko‘ra qaysi tillarga mansubligi hamda ulardan ayrimlarining etimoni haqida so‘z yuritilgan.

Аннотация: В этой статье рассматривается, к каким языкам по происхождению относятся названия мест в Древнем Хорезмском оазисе, считающемся одним из древних культурных центров, а также этимология некоторых из них.

Annotation: This article discusses the origin of toponyms in the ancient Khorezm oasis and the etymology of some of them.

Kalit so‘zlar: etnonim, toponim, etimon, etnolingvistik jarayon, lisoniy element, arg‘in, kerayit.

Ключевые слова: этноним, топоним, этимон, этнолингвистический процесс, языковой элемент, аргин, керайт.

Keywords: ethnonym, toponym, etymon, ethnolinguistic process, linguistic element, Argins, Karaites.

Markaziy Osiyodagi turkiy va turkiy bo‘lmagan xalqlarning etnotoponimlari tizimida muayyan darajada mushtaraklik mavjudligi barchamizga ma’lum. Bunday mushtaraklikning yuzaga kelishiga o‘sha xalqlarning tarixiy kelib chiqishi va urug‘-qabila silsilasidagi umumiylik sabab bo‘lgan. Shuning uchun ham o‘zbek etnotoponimlarining yuzaga kelishi va etimonlarini aniqlashda milliy toponomik materialni ushbu mintaqadagi bir qator qardosh va noqardosh tillardagi ana shunday materiallar bilan chog‘ishtirish, ya’ni qiyosiy nomshunoslikning ilmiy tadqiq usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qadimiy manbalarda saqlanib qolgan joy nomlari o‘tmish zamonlarda O‘rta Osiyoda yashagan xalqlar va qabilalarning tillari hamda yozuvlarini o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nomlar tarkibida muayyan tarixiy davrlar mahsuli bo‘lgan fors-tojikcha, arabcha va mo‘g‘ulcha leksemalar ham uchraydi.

Ko’hna madaniy markazlardan hisoblangan qadimgi Xorazmda istiqomat qilgan ajdodlarimiz(xorazmiylar) o’tmishda har xil xalq va qabilalar bilan aralashib yashaganlar. Tarixiy manbalarning ma’lumot berishiga qaraganda, Xorazm viloyatida XIX asrning oxiri - XX asrning boshida 60 ga yaqin katta-kichik o’zbek urug’-qabilalari yashagan (1.11-b). Avshar, qang’li, pichoqchi, pishkakli, olim, kenagas, soyapir, qushchi, suyrum, qaramazi, sayot, karvak, tos, tama, uyshun, uyrot, xo’jeli, qurbonaq, xizreli, misit, chandir, irg’aqli, nayman, sart va boshqalar shular jumlasidandir.

Xorazm etnotoponimlari asosida yotgan so’zlar lisoniy jihatdan tahlil qilinganda, ular etnolingvistik jihatdan turkiy, eroniy (qadimgi so’g’d, fors-tojik, xorazmiy-fors), mo’g’ul va arab tillariga mansub ekanligi ma’lum bo’ldi. Bizningcha, etimonini aniqlash qiyin yoki noanik bo’lgan nomlarning asosiy qismini qadimiy toponimlar tashkil etadi. Shunga ko’ra, toponimik tadqiqotlarning murakkab vazifalaridan biri qadimiy nomlarning etimonini aniqlashdir.

Demak, mana shunday murakkab etnolingvistik jarayonlar Xorazm toponimiyasida xam o’z izini qoldirgan. Shu sababli ham bu yerdagi etnotoponimlar tarixiy-etimologik jihatdan turli tillarga mansubdir. Xorazm toponimiyasida kelib chikishiga ko’ra turkiy xamda mo’g’ul tillariga mansub bo’lgan etnotoponimlar salmoqli o’rin tutadi. Biz quyida ulardan ayrimlarining etimoni haqida so’z yuritamiz.

Arg’ın (Arg’in) etnotoponimi. Arg’in ham turkiy qabilalardan biri hisoblanadi. Xorazmda (Gurl.) bu nom bilan ataluvchi qishloqlar mavjud.

Arg’in etnonimi, ko’pgina manbalarda arg’u tarzida uchraydi. Arg’u so’zi M.Koshg’ariyning «Devon»ida uch ma’noda berilgan: apg’y - qabila urug’ nomi; arg’u - ikki tog’ orasi, Tiroz va Balasog’un orasidagi shahar nomi. Chunki u ikki tog’ orasidadir; arg’un uzunligi yarim gaz keladigan sichqon jinsidagi bir jonivor, devor yoriqlaridan chumchuqlarni ovlaydi, qo’yga otlsa go’shtini sarg’aytiradi, uyku dagi odamga otlsa, u kishining siydigi tutiladi (2. I. 142-148-b.), deb izohlangan. Bu so’z qirgiz tili lug’atida *arg’un -duragay* (turli jinslardan chatishtirib olingan hayvon yoki o’simlik (3. 66-b.) ma’nosini anglatuvchi leksik birlik sifatida berilgan.

A.Abdirahmonovning fikricha, bu etnonim ikki komponentdan tashkil topgan: *ar* + *g’in* (4.94-b.). *Ar* o’zagidan bir necha ma’nodagi so’zlar tarqalgan. Muallif *arg’in* etnonimining etimonini aniqlashda A.M.Shcherbakning tadqiqotlariga suyanadi.

Chunki A.M.Shcherbak *ar* so’zini omonim hisoblab, uning ma’nolarini shunday tushuntiradi: *ar* 1.toza, sof; *ar* II. 1) «qarshidagi tomon», «ort», «orqa»; 2) «boshqa tomonga osib ko’yilgan biror narsani joylashtirmok», «qandaydir chegara orqali ko’chmok, biror narsani orttirmok» (5.193-6.). A.Abdirahmonov *ar* so’zining ikkinchi, ya’ni «qarama-qarshi tomon», «ort tomon» «orqa» ma’nolari *arg’in* etnonimining etimoniga yaqin kelishini aytadi. Shuningdek, u turkiy tillarda tarixan *ar* o’zagiga aloqador orqa so’zi ham mavjud bo’lib, bu leksik birlikning «botish» ma’nosi borligini aytib o’tadi.

A.Abdirahmonov etnonimning ikkinchi qismi ma’nosini izohlashda, mo’g’ul, buryat-mo’g’ul, qalmoq tillarida «odam», «kishi» ma’nolarini anglatuvchi «xun» so’ziga ham asoslanadi.

A.N.Kononov esa *turkun* soʻzi ikki lisoniy elementdan tuzilgan boʻlib: *tur* + jamlik, koʻplik affiksida yasalganligini, *kun* esa ehtimol qadimgi turkiy tildagi «xalq», «urugʻ», «familiya» maʼnolarini anglatuvchi kun soʻziga borib taqalishini hamda *arkagʻun* atamasi ham ana shu -gʻun affiksi orqali yasalganligini qayd qiladi. Muallifning fikricha, *Argʻin* etnotoponimining birinchi qismi hisoblangan *ar* soʻzi tarixan orqa leksemasiga aloqador boʻlib, «urugʻ, avlod, nasl» maʼnolarini anglatar ekan (6. 91-6.). Ana shunday ilmiy dalillarga asoslangan A.Abdirahmonov, *argʻin* etnonimi *ar* («orqa tomon «orqa», «ort taraf», «botish») + *gʻun* (*kun//gʻunn*) - «urugʻ», «toifa», «kishi» soʻzlaridan yasalgan, deb hisoblaydi (4.99-6.).

S.K.Kenesbaev bilan T.D.Jonuzaqovlarning tadqiqotlarida ham *argʻin* etnotoponimining etimoni haqida eʼtiborga molik ilmiy mulohazalar mavjud. Ular bu soʻzning fonetik oʻzgarishi jarayonlarini quyidagicha talqin qiladilar: *arqagʻun* < *argʻan* < *argʻin* < *argʻu* < *arqa* (7. 83-6.). Bu soʻz qadimgi turkiy tilda «koʻpchilik, toʻda, olomon, yigindi» kabi maʼnolarni anglatgan (8. 53-6.).

Ushbu mualliflar *argʻu-arga* soʻzining shakli oʻzgargan fonetik variantidir, bu yerda q//q//gʻ//r; a//y tovushlarining almashiluvini yuz bergan deb hisoblaydilar (7.84-b.). Demak, *Argʻin* etnotoponimining oʻzagi *ar* emas, balki *argʻudir*. -n esa qadimgi turkiy tilda koʻplik affiksi vazifasini bajargan -gʻun koʻshimchasining birinchi asosiy variantidir. Shunday qilib, S.K.Kenesbaev bilan T.D.Jonuzoqovning fikriga tayaniladigan boʻlsa, *Argʻin* etnotoponimi «qabila birlashuvi», «qabila ittifoqi», «koʻp qabila» kabi maʼnolarni bildiradi.

Kerayit etnotoponimi. Oʻzbek xalqining shakllanishida ishtirok etgan yirik etnik guruhlardan yana biri kerayitlardir. Qozok, qirgʻiz, oltoy, tuva, boshqird, noʻgʻoy kabi turkiy hamda buryat va moʻgʻul xalqlari tarkibida kerayit, kerey, kereit, kirey deb yuritiluvchi etnonim bor.

Kerayitlar oʻrta asrlar (X-XI)da Moʻgʻulistonning Onon, Kerulen viloyatlari hamda Tula daryosi boʻylarida yashaganligi maʼlum (9.74-6.). Kerayitlarning maʼlum bir qismi XIV asrda Dashti qipchoq oʻzbek qabilalariga qoʻshilgan, keyinchalik ular bilan birgalikda Sharqqa qarab yurish qilgan. Hozirgi Oʻzbekiston hududiga ular XV-XVI asrlarda kelib oʻrnashganlar (10. 89- 6.).

Bu etnik atama Xorazmda joy nomiga aylangan. **Käräyit//Kärit//Keräyit** (Xuj. Ber.), **Käriytavul** (Kun., Amud.) kabi etnotoponimlar mavjud.

A.Abdirahmonovning qayd qilishicha, *kerey* etnonimi va bu nom bilan ataluvchi qabilaning kelib chiqishi haqida dastlabki ilmiy mulohazalarni bildirgan olimlardan N.Aristov, Xovors ularni turkiy tilli etnik guruhga mansub deyishsa, V.V.Bartold kereylarni moʻgʻul deb hisoblaydi (4.102-b.). Kerey etnonimining etimoni hakida ham turli xil munozarali fikrlar uchraydi. Bu etnonim haqidagi muayyan karashlar Rashididdinning asarida ham uchraydi. Uning fikricha, qadimgi vaqtlarda bir podshox boʻlgan. Uning yettita (sakkiz) oʻgʻli boʻlib, ularning hammasi qora boʻlgan. Shuning uchun ularni keraitlar deb atashgan (9.128-6.). Rashididdin kerayit soʻzining maʼnosini qora odam deb izohlasa, Abulgʻoziy Bahodirxon qora qoʻy deb talqin qiladi (11. 33-6.). Hind-Yevropa tillarida *Ker* - *Qora*» maʼnosini bildiradi. Dravid tilida *Kar*, oltoy tilida *Kara*, moʻgʻul tilida *Kara* - «qora,

to‘k» ma’nolarini bildiradi (12. 337-338-6). Shunga asoslanib ham Rashiddin kerayit so‘zini qora odam deb tarjima qilgan bo‘lishi mumkin.

A.Abdiraxmonov venger olimi Y.Nemetning *kerey* etnonimining etimoni haqida yozgan maqolasidagi fikrlarni qo‘llab quvvatlaydi. Muallifning keltirishicha, Y.Nemet o‘zining «*Kereyt, kerey, giray*» nomli maqolasida, *kerey* atamasi vengercha «*ker*» hamda turkiycha «*ker*» («yuqori», «yuksaluvchi») so‘zlaridan olinganligini yozadi. *Ker* so‘zi qadimgi turkiy tilda ham «baland», «ko‘tarilgan» ma’nolarini anglatgan. Hozir bu so‘z Venger tilida mavjud bo‘lib, shu ma’noda qo‘llaniladi. Bundan tashqari, shunisi ham muhimki vengerlar ichida «*ker*» degan toifa ham bor, deb yozadi muallif (4. 102-103-6.).

A.Abdirahmonov *kerey* etnonimining etimonini ochish uchun Y.Nemetning ana shu fikrlarini asos qilib oladi va *ker* o‘zagi qadimgi turkiy tillarda «tog‘», «qir», «tog‘ tizmasi», «tog‘ boshi» kabi ma’nolarda ham qo‘llanilganligiga bir qancha tarixiy- lisoniy dalillar keltiradi (4.103-104-6.).

Ker so‘zi ushbu ma’noni anglatganligini E.M.Murzayev va V.M.Illich-Svitichning kuzatishlari ham tasdiklaydi (13.342-343-6; 12. 340-341-6.).

Shu o‘rinda -(ye)y qo‘shimchasining ma’no hamda vazifalari xususida to‘xtalib o‘tsak. Bunday so‘z yasaydigan ko‘shimcha ilgari turk-mo‘g‘ul tillarida faol qo‘llanilganini, xususan, oltoy toponimi shu orqali yasalganini B.Y.Vladimirsev yozgan va G.I.Ramstedt mo‘g‘ul tilida -*ai* so‘z yasovchi qo‘shimchasi mavjudligini aytib, oltoy tillariga mansub turli xil lisoniy ma’lumotlar bilan solishtirgan (4.106-6.). Bundan tashqari, A.Abdirahmonov - (ye)y affiksining funksional ko‘lami o‘zgargani, uning eski ma’nosi hozirgi qozoq tilidagi – *lbyq* affiksiga yaqinligini qayd qilgan. Shunday qilib, A.Abdirahmonovning fikricha, *ker(ye)* (tog‘, tog‘ tizmasi, qir) +(ye)y (so‘z yasovchi qo‘shimcha) turida yasalgan *kerey* etnonimi «tog‘lik», «qirlik» degan ma’noni bildiradi, keyingi -t eskirgan ko‘plik qo‘shimchasi (4. 106- 6.).

Kerey etnonimining ikkinchi qismi A.Abdirahmonov tomonidan so‘z yasovchi qo‘shimcha deb qaralib, qozok tilidagi -*lbyq* affiksi bilan ma’nodosh hisoblanadi. E.V.Sevortyan esa ayrim turkiy tillarda, jumladan, chuvash tilida -*ay* kichraytirish affiksi vazifasini bajaradi deb yozgan (14. 97-6.). G.I.Ramstedt xam bu qo‘shimchani hech qanday etnonim yoki toponim bilan bog‘lamaydi (15.183-6.). Shuni ham aytib o‘tish kerakki, *kerey* etnonimining etimoniga asos bo‘lgan qadimiy so‘z «tog‘lik» ma’nosini bildirmasligini tarixiy ma’lumotlar ham isbotlaydi, chunki, kerayitlar tog‘lik joylarda emas, balki daryo bo‘ylarida yashaganlar.

R.G.Axmetyanov mo‘g‘ullarning *kirey* (*kireyt, kereyt*) qabilasi qarg‘a ma’nosidagi *kerey* so‘zidan deb izohlagan(16.93-b). Bu fikrlar haqiqatga ancha yaqinroq. Chunki mo‘g‘ul tilida *xeree(n)* – qarg‘a degan ma’noni bildiradi (17.593-b). *Kerey* qabilasining mo‘g‘ulcha nomi *xereed* (17.593-b). *Kerayit* etnotoponimining mo‘g‘ulcha “qarg‘a” totem nomidan kelib chiqqanligini isbotlovchi dalillar anchadir. Masalan, ta’kidlaganimizdek, ayrim qabila va urug‘ nomlari totemlardan yuzaga kelgan: *qarg‘a, shunqor, kiyikchi, shag‘al* va h.k.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Xorazmda turkiy va mo’g’ul tillariga xos etnotoponimlar ancha miqdorni tashkil qiladi va bu nomlar ushbu elatlar tarkibiga kirgan urug’ va qabilalar shu hududda qadimdan yashab kelayotganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Rustamov M. O’zbek etnografiyasi. T.: Fan, 1990. -32b.
2. Koshg’ariy Mahmud. Devonu lug’otit turk.3 tomda. T.: O’zSSR Fanlar Akad.nashr, 1960. T.1 - 1960 – 499 b., T.2 - 1961 - 427-b., T.3 - 1963.- 466 b.
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1965.- 973 с.
4. Эбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы:(Зерттеу тарихынан)- Алматы: Ғылым, 1979.- 126 б.
5. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.- Л.: Наука, 1970.- 204 с.
6. Кононов А.Н. Родословная туркмен - М-Л.: Акад. наук СССР, 1958.- 193 с.
7. Кенесбаев С.К., Джанузаков Т.Д. О лексических пластах ономастики казахского языка//Советская тюркология 1976.- No 3.-С.78-88. Баку.
8. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969. - 676 с.
9. Рашид-ад-дин. Сборник летописей.т.I кн. I –М.-Л. Акад.наук СССР, 1952.- 222 с.
10. Востров В.В., Муқанов М.С. Родо-племенной состав и расселение казахов (Конец XIX –начало XX вв.) – Алма-Ата: Наука, 1968. -256с.
11. Doniyorov X. O’zbek xalqining shajara va shevalari. –T.: Fan, 1968 1968, -98b.
12. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. –М.: Наука, 1971. -370с.
13. Мурзаев Э.М. Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. – М.: Наука, 1966. -382с.
14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков –М.: Наука, 1974. -767 с.
15. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. –М.: Иностран.лит., 1957. - 254 с.
16. Ахметьянов Р.Г. “Лес”, “дерево” и “барс” у тюрков (Этимологические этюды)//Советская тюркология. –Баку, 1980. -№5. –С.87-95.
17. Монгольско-русский словарь. –М.: Гос.изд.иностр. и нац.словарей, 1957. - 716 с.

THE CATEGORY OF PLESIONYMY IN MODERN LINGUISTICS

Masharipova Nargiza Otakhonovna,
Associate Professor, PhD – Urgench State
Pedagogical Institute +998 91 996 69 39
nargizamasharipova0787@gmail.com

Ismoilova Onagul Ibrohimovna,
PhD student, Urgench State University
+998 93 745 99 90 ismoilovaonagul@gmail.com

doi.org/10.59470/202433

Abstract. this article discusses the phenomenon of “Plesionomy” - a new topic for the Uzbek language, which is the cause of current discussions among modern linguists. At the same time, the theories of several linguists who conducted research on this topic are analyzed and the topic is clarified with the examples of English and Uzbek literature.

Аннотация: в данной статье рассматривается феномен «плесионимии» - новая тема для узбекского языка, которая является причиной актуальных дискуссий среди современных лингвистов. При этом анализируются теории ряда лингвистов, проводивших исследования по данной теме, и поясняется тема на примерах английской и узбекской литературы.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslar o‘rtasida dolzarb muhokamalarga sabab bo‘layotgan, lekin o‘zbek tilshunosligi uchun yangi mavzu bo‘lgan “Plesionomiya” hodisasi muhokama qilinadi. Shu bilan birga, ushbu mavzu bo‘yicha tadqiqot olib borgan bir qancha tilshunos olimlarning nazariyalari tahlil qilinib, ingliz va o‘zbek adabiyoti namunalari bilan mavzuga oydinlik kiritiladi.

Key words: near synonyms, quasi-synonyms, hyponymous, plesionymy, thrash, beat, motherland, oasis.

Ключевые слова: околосоинонимы, квазисинонимы, гипонимность, плесионимия, трэш, бит, родина, оазис.

Kalit so‘zlar: sinonimlar, kvazinonimlar, giponimlar, plesionimlar, ona yurt, voha.

Modern linguistics is so broad and deep that the flow of news as it is studied and analyzed encourages linguists to do more research. While the phenomenon of plesionomy is not a new topic for English linguists, it is considered as a new phenomenon in Uzbek linguistics. These types of words seem to be mutually synonymous, but based on their functions, it can be clear that they create the phenomenon of plesionymy.

The difference between synonymy and plesionymy is that while synonyms have more similarities, plesionyms have more differences in meaning. A number of scientists who conducted research on this linguistic phenomenon called this "near synonyms", "quasi-

synonyms" [1]. We can distinguish whether these words belong to synonymy or plesionymy by researching the explanatory dictionary of the language being studied. Several representatives of world linguists have stated about the category of plesionymy in their scientific articles as a result of their scientific research.

At the same time, such near synonyms have been very useful in creating several innovations in a number of research works on computer linguistics. In particular, P. Edmonds, G. Hirst and other scientists have shown in their scientific research works and articles that these near synonyms are of particular importance in creating WordNet and Synset. In the field of computer linguistics, it has been proven by these scientists that it is the most alternative approach that separates lexemes based not only on their lexical meaning, but also on the basis of their manifestation in language corpora. The main reason for this is that such lexemes may not always be synonyms according to their lexical meaning. Among the given definitions, the most perfect and understandable explanation is given by A. Cruz: “Plesionyms are distinguished from cognitive synonyms by the fact that they yield sentences with different truth-conditions: two sentences which differ only in respect of plesionyms in parallel syntactic positions are not mutually entailing although if the lexical items are in a hyponymous relation there may well be unilateral entailment. There is always one member of a plesionymous pair, which it is possible to assert, without paradox, while simultaneously denying the other member:

*He was not **murdered**, he was legally **executed**” [2].*

In this example, the word negation “not” and similar units such as not exactly, more exactly, extremely, not just are included in the sentence, the purpose of which is to express the fact that the words form a mutual plesyonymy and interpret their meaning in a clear way.

The category of plesionymy can also be seen in Uzbek linguistics and J.Jumaboeva proved this with English examples in her scientific articles and research works:

*Bu mening **qarindoshim**, **akamning qizi**, **jiyanim** bo’ladi, tanishing!* [3]

It can be seen that the units “my relative, my brother's daughter, my niece” in this sentence form mutual plesionymy. However, in Uzbek linguistics, such units were considered to be cohesive units if they came in a row and were separated by commas. Now, based on their mutual semantic differences, it is appropriate to call them plesionymy.

During the research, we found it necessary to emphasize that we witnessed many occurrences of words belonging to the category of plesionymy in historical books.

For example, we encountered many cases of plesionymy in the work “Khorezmnom” by Ozod Masharipov, dedicated to the history of Khorezm during the time of Jalaluddin Manguberdi:

*Yarim orolning g’arbiy qismida Qizil dengiz sohillari bo’ylab cho’zilgan va Hijoz deb nom olgan **o’lka** bu davrda iqtisodiy jihatdan bir muncha rivojlangan bo’lib, bu qisman suvli **vohalardagi** dehqonchilik bilan asosan janubdan shimol tomon o’tgan qadimiy karvon yo’li bilan bog’liq edi* [5].

Although the words “o’lka” and “voha” in this sentence seem synonymous at first glance, they belong to the category of plesyonymy. The main reason for this is that the word

“o’lka” can be used interchangeably with the words “vatan”, “diyor”, which mean motherland or native country. But the word “voha” cannot always be used interchangeably with the words above. It is clear for all of us that it does not make sense for the inhabitants of the mountainous region to use the word “oasis” in order to express the word motherland. Because the words mean as follows:

O’lka – motherland, native country;

Voha - oasis;

According to the results of researching dictionaries the word “o’lka” can easily be used interchangeably with other synonyms but the word “voha” which means oasis can only be used to express the place which is desert. Plesionymy, as we mentioned above is not a new phenomenon for English linguistics. We can learn from several linguists’ researches who have been working in this field [4]. Linguists such as D.A. Cruz, G. Hirst, K. Di-Marco, M. Stede, P. Storjohann expressed their opinions about the category of plesionymy found in English sentences. For example:

You didn’t thrash us at badminton – but I admit you beat us [2].

Although the words “thrash” and “beat” in this sentence look identical and synonymous, we can consider that they are plesonymy due to their mutual semantic difference. If we look up the words from monolingual dictionary, we can see the following result:

Thrash - to defeat someone thoroughly in a game or sports competition;

Beat - to defeat or do better than [6].

Comparing these units in English with their Uzbek version, we can be more sure that the phenomenon of plesionymy has occurred.

Thrash – musobaqada raqib tarafni mutloq g’alaba qozonish;

Beat – yaxshiroq harakat qilib musobaqada qatnashish.

In the course of our research, we analyzed the units that formed the phenomenon of plesionymy in the example of historical works, especially in the example of the work “Khorezmnom” dedicated to the description of the heroism experienced by Jalaluddin Manguberdi, who is considered the proud leader of the Uzbek people. As a result of the research, we came to the conclusion that although this phenomenon is considered a novelty for Uzbek linguistics, we can show many examples of it from the examples of Uzbek literature. We should also note that, the words which form a plesionymic series in a certain language may not always form the same series in other languages.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. DiMarco Ch., Hirst G., Stede M. The semantic and stylistic differentiation of synoymys and near-synonyms. In AAAI Spring Symposium on Building Lexicons for Machine Translation. –Stanford, CA: March. Dorr, Bonn, 1993. – P. 114-121.
2. Cruse D. A. Lexical semantics. – Cambridge, England: Cambridge University Press, 1986. – 310 p. – P. 285.
3. J.Djumabaeva. Plesionymy and graduonymy in English and Uzbek. European Journal of Literature and Linguistics. 2015.

4. Джумабаева Ж. Ш. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – Б. 121-127.
5. О.Машарипов. Хоразмнома. Иккинчи китоб. Хоразм, Юксалиш ва инқироз. Хоразм нашриёти. 2007.
6. Cambridge Advanced Learner’s Dictionary. Cambridge University Press. 2008.
7. <https://izoh.uz/word/o%E2%80%98lka>
8. <https://izoh.uz/word/voha>

DOSTONLAR LEKSIKASIDA GENDER MA’NO IFODALOVCHI LISONIY BIRLIKLAR

Xo‘jayeva Sayyora Sotimboyevna
UrDPI “Xorijiy filologiya” kafedrası
o‘qituvchisi, +99897-516-90-11.
sxojoyeva75@gmail.com

doi.org/10.59470/202434

Annotatsiya. Mazkur maqolada folklor asarlari tilida, xususan, dostonlar leksikasida gender ifodalash xususiyatiga ega bo‘lgan leksik-grammatik elementlar xususida fikrlar bildiriladi. Jumladan, kishi nomlarining ayol va erkak jinsiga xos ifoda imkoniyatlari, nomlarning jinsga moslashishiga xizmat qiluvchi vositalar haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье высказываются мнения о лексико-грамматических элементах, имеющих характеристику гендерного выражения в языке фольклорных произведений, в частности, в лексике дастанов. В частности, обсуждаются возможности выражения специфичных для женского и мужского пола личных имен, инструменты, служащие для адаптации имен к полу.

Abstract. In this article, opinions are expressed about the lexical-grammatical elements that have the characteristic of gender expression in the language of folklore works, in particular, in the lexicon of dastans. In particular, the possibilities of expression specific to the female and male gender of personal names, the tools that serve to adapt names to gender are discussed.

Kalit so‘zlar: gender ifodalash, antroponim, gender universalialar, leksik vosita, grammatik vosita, antropoformant.

Ключевые слова: гендерное выражение, антропоним, гендерные универсалии, лексический инструмент, грамматический инструмент, антропоформант.

Key words: gender expression, anthroponym, gender universals, lexical tool, grammatical tool, anthropoformant.

Tilimiz, urf-odatlarimizni, ma’naviy qadriyatlarimizni butkul yo‘qotib qo‘yish xavfidan saqlab, asrab-avaylab, ularning azaliy mazmuni va qudratini tiklashga keng yo‘l ochib berildi. Jumladan, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi o‘zbek tilining ravnaqi uchun keng yo‘l ochilishi barobarida o‘zbek tilshunosiga va uni o‘qituvchi mutaxassislar zimmasiga ulkan vazifalar yuklamoqda.

O‘zbek tilining dunyodagi boshqa tillarga bo‘lgan munosabati, o‘zga tillar bilan leksik va grammatik o‘xshashliklarni o‘rganish uchun, eng avvalo, xalqlarimizning folklor

manbalarini qiyosan o‘rganish, og‘zaki ijod namunalarida tilning eng nozik ifoda imkoniyatlarini yuzaga chiqarish kerak bo‘ladi.

Bizning ushbu masalaga alohida e’tibor qaratayotganimizning asosiy sabablaridan biri, ona tilimiz – bu millatning ruhidir, o‘z tilini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan judo bo‘lishi ayni haqiqatdir. Bu borada mashhur o‘zbek pedagogi va ma’rifatparvari Abdulla Avloniyning quyidagi fikrlari yodimizga keladi: “...Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on oinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak, millatning ruhini yo‘qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursin, kundan kun unutmak va yo‘qotmakdadurmiz...” [Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar 2 jildlik., 2006: 61].

Folklor manbalari orasida dostonlar leksikasi keng hajmda ekanligi, kishilik jamiyatining to‘liq bir lavhalarini, voqea-hodisalarini qamrab olishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Dostonlar matnlari turmushning turli sohalariga mansub ma’lumotlarni saqlab kelishi bilan harakterlidir. Ularda xalqimizning muayyan davrlardagi hayoti, turmush tarzi, yashash sharoitlari, ijtimoiy munosabatlari, urf-odatlar va an’analar o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Shunday ekan bunday matnlarda lingvistik, tarixiy, jug‘rofiy, astronomik, o‘simliklar olami, boringki, bugungi zamonaviy ilm-fanning rang-barang tarmoqlariga oid materiallarni uchratish mumkin.

Keyingi davrlarda xalq og‘zaki ijodiga mansub asarlarni o‘rganish, tadqiq etish jadal suratlar bilan davom etmoqda. Jumladan, Z. Xolmonovanning “Shayboniyxon” dostoni leksikasi, B. Soatov “O‘zbek xalq maqollari poetikasiga doir” mulohazalar; shu jumladan xorazmlik olimlar: S.S. Ro‘zimboyev “Janubiy Xorazm leksikasi dostonlarining lisoniy xususiyatlari (“Shahriyor” va “Malikai Zavriyo” dostonlari asosida)”, S.S. Sariyev “Go‘ro‘g‘li” dostonining qo‘lyozma variantlari, A. Xoliqov “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari”, Q. Olloyorov “Xorazm dostonlari onomastikasi” [2-7 adabiyotlar] kabi bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bularning barchasi milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan e’tibor, ularni o‘rganishga qiziqish natijasi desak yangilishmaymiz.

Og‘zaki ijod manbalari, xususan, dostonlar leksikasi boshqa folklor janrlaridan o‘zining katta hajmli matnlarni saqlashi bilan ajralib turadi. Mazkur kichik tadqiqotimiz gender ma’no ifodalovchi birliklar xususida ekan, jins ma’nosini ifodalash, ko‘pincha, jonli obyektlar, xususan, shaxslar bilan bog‘liq lisoniy birliklarda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, jins tushunchasi haqida gapirganda, birinchi navbatda, insonlar kishining ko‘z oldiga keladi.

Dunyo tillarining ko‘pchiligida oddiy leksik birliklarda yoki grammatik elementlarda ham jins (rod) (он-она, пришёл-пришла) ifodalash hodisasi mavjud bo‘ladi. O‘zbek tili esa o‘z ifoda xususiyatlari nuqtayi nazaridan jins ifodalanmaydigan tillar qatoriga qo‘shilsa ham, tilimizning turli birliklarida jins ifodalanib turganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu jihatdan, eng birinchi o‘rinda, kishi ismlari (antroponimlar) va ularni hosil qiluvchi leksik-grammatik elementlarni keltirish mumkin.

Ma’lumki, kishi ismlari ilmiy adabiyotlarda antroponim atamasi bilan yuritiladi. *Antroponim* (yunoncha: *antropos* - *antropos* + *onoma-atoqli ot*) – kishi atoqli oti (ism, familiya, laqab, taxallus, patronim va boshqalar). Atoqli ot tiplaridan biri [Begmatov E.,

Uluqov N., 2006: 71]. Ma’lum bir tilda mavjud bo’lgan barcha kishi atoqli otlari majmuyi, fondi *antroponimiya* deb yuritiladi. Antroponimika yoki ismshunoslik esa onomastika (nomshunoslik)ning kishi atoqli otlari (antroponimlar)ning paydo bo’lishi, rivoji va vazifaviy xususiyatlarini o’rganuvchi bo’limidir.

O’zbek tilshunosligida antroponim termini bilan bir xil ma’noda “ism”, “kishi ismlari”, “odam otlari” kabilar ham ishlatiladi [Begmatov E.A., 2013: 10]. Dostonlar onomastik tizimida ham, bugungi o’zbek tili onomastik tizimida ham kishi ismlari eng katta “makroko‘lam”ni tashkil etadi [Yo‘ldoshev B, 2011: 24]. Kishi ismlari o‘zining jins ifodalash (genderlik) xususiyatiga ko‘ra ikki katta toifaga bo‘linadi. Ya’ni, erkak kishilarning nomlari va ayollarga xos nomlar.

Qiziq bir fakt diqqatni tortadi. Bugungi kunda dunyodagi aholining katta qismini ayol jinsiga mansub kishilar tashkil etadi. O‘zbekiston aholisining ham tegishli qismi foiz jihatidan yuqoridagi ko‘rsatkichga bo‘ysunadi. Lekin tilimizda mavjud nomlar fondining katta qismi bu statistikaga bo‘ysunmaydi. Ya’ni erkaklar ismlari xotin-qizlarga xos ismlardan kam emas, balki ko‘p. Xalq og‘zaki ijodiga mansub manbalar tilidagi kishi nomlari bo‘yicha tekshirish olib borilganda bu miqdor ancha katta tafovutda ekanligi ma’lum bo‘ladi. Ya’ni erkaklar ismlari soni ayollarga xos ismlar sonidan foiz hisobida to‘rtga bir nisbatni tashkil qiladi. Ana shu faktning o‘zi jamiyat a’zolarining gender jihatdan bo‘linishida og‘zaki ijod manbalari leksikasining alohida qonuniyatlarga bo‘ysunishini bildiradi.

Insonlarga qo‘yiladigan ismlarning o‘ziga xos jihatlaridan biri, ularning ko‘pchiligining xarakter jihatidan erkaklarga yoki ayollarga moslanishi bo‘lsa, antroponimlarning muayyan foizining asos qismida universallik kasb etishidir. Boshqacha qilib aytganda, shunday nomlar borki, ularning gender ifodalashi asosdan keyin qo‘shiladigan leksik-grammatik vositaga bog‘liq bo‘lib qoladi. Masalan, *Nodir/Nodira*, *Salim/Salima* va boshqalar.

Bu deganimiz, folklor manbalari leksikasında uchraydigan nomlarning barchasi muayyan formant orqaligina ma’lum bir gender ma’nosini ifodalay oladi degani emas. Odatda, shunday nomlar bo‘ladiki, ular hech qanday leksik yoki grammatik elementlarsiz ham muayyan jinsni ifodalash xarakteriga ega bo‘ladi. Bu holatni zamonaviy kishi ismlari fondiga ham taalluqli deb hisoblash mumkin. Masalan, Botir, Sobir yoki Lola, Zebo kabi ismlar gender ifodalash xususiyatiga ko‘ra hech qanday grammatik vositalar talab etilmaydi.

Bu holat kishi nomlarining tanlanish tamoyillari bilan bog‘liq an’analar asosida yuzaga chiqadi. O‘zbek milliy an’analariga ko‘ra erkak jinsiga qo‘yiluvchi nomlarda kuch-qudrat, bahodirlik, jasorat ko‘rsatish kabi xususiyatlar yetakchilik qilsa, ayollar jinsiga mansub nomlarda go‘zallik, nafislik, gulga qiyoslanish kabi faktorlar yetakchilik qilishini kuzatamiz. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, gender ifodalash uchun xizmat qiluvchi bu kabi lisoniy faktorlar dunyodagi ko‘pchilik tillar uchun ham o‘ziga xos umumiylik kasb etadi. Jumladan, ingliz, fransuz, rus tili kabi bir qancha tillarning erkak va ayollarga xos nom tanlash prinsiplarida lingvistik jihatdan uyg‘unliklar mavjud.

Grammatik ko‘rsatkichlar yordamida gender ifodalashga moslashgan nomlarda esa butunlay boshqa faktor yetakchi o‘ringa chiqadi. Birinchidan, bunday tipdagi nomlarning

asos qismida gender universallik mavjud bo’ladi, ya’ni nomning asosidan qaysi jinsni ifoda etishi ma’lum bo’lmaydi. Ikkinchidan, bu tipdagi nomlarning aksariyati birdan ortiq komponentlardan iborat bo’ladi, ya’ni qo’shma tarkibga ega bo’ladi, juda bo’lmasa, qo’shimcha formant yordamida shakllangan bo’ladi.

Qo’shma tarkibli nomlar borasida fikr yuritar ekanmiz, ular tarkibidagi ikkinchi qism ko’p hollarda o’z atash ma’nosini yo’qotgan holda qo’llaniladi, ya’ni nomga qo’shimcha ma’no ottenkalarini qo’shish uchun xizmat qilayotganini sezish qiyin emas. Masalan, *Albandjon, Alibek, Ahmadbek, Boboxon, Lolaqul, Navbahorbibi, Oysulton* va boshqalar. Ushbu nomlar tarkibidan o’rin olgan *-jon, -bek, -xon, -gul, -bib, -sulton* kabi birliklar o’rni bilan leksik birlik vazifasida ham kelishi mumkinligini hech kim inkor qilmasa kerak. Yuqoridagi nomlar tarkibida bu birliklar o’z atash ma’nosida kelmagan. Shunga o’xshash birliklar ilmiy adabiyotlardagi affiksoidlar atamasiga qo’yiladigan barcha talablarga javob bera oladi.

Umuman olganda, folklor manbalari leksikasida uchraydigan gender ma’no ifodalovchi birliklar o’ziga xos lisoniy vositalar yordamida amalga oshiriladi. Bunday vositalarni to’plash, tekshirish, tahlil qilish va eng muhimi jahonning boshqa tillardagi xuddi shu funksiyalarni bajarishdan lisoniy unsurlar bilan qiyosan tadqiq qilish tilimiz taraqqiyoti uchun juda muhim lingvistik faktlarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар 2 жилдлик. 2-жилд. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Ҳифзи лисон. –Тошкент: Маънавият, 2006.
 2. Xolmonova Z. Shayboniyxon dostoni leksikasi. NDA. Toshkent, 1998;
 3. Soatov B. “O’zbek xalq maqollari poetikasiga doir” o’zbek tili va adabiyoti. Toshkent 1998;
 4. Ro’zimbayev S.S. Janubiy Xorazm dostonlarining lisoniy xususiyatlari. NDA. Toshkent. 2000;
 5. Sariyev.S. “Go’ro’g’li” dostonining qo’lyozma variantlari. NDA. Toshkent 2007;
 6. Xoliqov.A “Go’ro’g’lining tug’ilishi” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari” NDA Toshkent 2009;
 7. Olloyorov Q. “Xorazm dostonlari onomastikasi” NDA, Samarqand, 2018.
 8. Begmatov E., Uluqov N. O’zbek onomastikasi terminlarining izohli lug’ati. – Namangan, 2006.
 9. Begmatov E. O’zbek tili antroponimikasi. –Toshkent: Fan, 2013.
- Yo’ldoshev B. O’zbek onomastikasi masalalari. –Samarqand:SamDU nashriyoti, 2011.

ANALYSIS OF THE WORD "BUSINESS"

Masharipova Nargiza Otaxanovna
Student of foreign language: Salayeva Gulasal
Urgench State Pedagogical Institute
Foreign language and literature
Email: asalayeva4@gmail.com
Mobile: +998883627002

doi.org/10.59470/202435

Annotatsiya. Ushbu maqolada "biznes" so'zining o'zbek tiliga o'zlashish jarayoni va uning mazkur tilda kashf etgan leksemalari va ularning ma'nolari tahlil qilinadi. Shuningdek maqolada ingliz tilidan o'zlashgan ayrim so'zlar yoritilgan.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс изучения слова «бизнес» в узбекском языке, а также обнаруженные лексемы в этом языке и их значения. Статье освещены вопросы заимствования некоторых слов английского происхождения.

Abstract. This article analyzes the process of studying the word "business" in the Uzbek language, as well as the lexemes found in this language and their meanings. Also article is given some borrowed words from English languages.

Kalit so'zlar: o'zlashma, chet so'z, lug'at tizimi, milliy til, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, treyd, broker, internet.

Ключевые слова: заимствования, иноязычные слова, словарный состав, национальный язык, социально-политические изменения, торговля, брокер, интернет.

Keywords: borrowed words, foreign words, vocabulary system, national language, sociopolitical changes, trade, broker, internet.

In my opinion, after our country gained national independence, a certain language began to develop as part of the dictionary. After all, the socio-political traditions that take place in the life of the people, first of all, are manifested in the language. Binobarin, sharp aggravation of social relations, penetration into our lives of the experience of advanced countries of the world in the political, economic and cultural spheres served as a basis for penetration into our language of new lexical units. Do not take any area of our daily life or listen to the reports of any media - you are facing strangers foreigners. These are economic (business, marketing), agriculture (leasing, engineering), sports. (training, dribbling) Technician (computer, internet), political (speaker), trade (broker, broker), Maorif. hundreds of foreigners such as (rating, test), agriculture (farmer, tender). (Avom) not very familiar with the people, we want to say that these features are terms. (underwriting, but-howe) or the specificity of certain specialties, professions (broker, broker, dealer). But there are other foreigners, like the farmer, the tender, the business, who very quickly entered our daily life

and absorbed. Because these traditions have become active traditions, clearly defining (defining) the features of our vital social relations.

In this article we would like to name «Business» one of such remarks. Apparently, my people are familiar with this tradition beforehand (usually since the 20th or 30th of our century). In some years it was formalized mainly to express the capitalist way of life, in the sense of «business, reflecting exclusively personal profit». Not only were the Communist traditions of the normal period perpetuated by well-known events, but also those who intended to flee in the wake of personal gain. This is because in our socialist way of life it was completely irrelevant. The achievement of our country’s national perspective is the second time, but with some surprise penetrates our language and plays a big role in making it one of the most actively formalized traditions in the daily life of the Uzbek people. The most unusual thing is that «business» has significantly expanded the lexical meaning in the ancient Egyptian language, which now means employment in activities engaged in charity, business, finding profit (money), or «business» - production and sale of goods, Profitability, transport and other services.

This includes large businesses (more than 500 people), as well as enterprises with 20 to 500 people and small businesses (up to 20 people). With great interest in «business» affairs of our people, wide attention to the movement of «business» of our state led to the fact that this tradition not only became an active figure in our language, but also created new linguistic units that were not laid down in this mediation. With the help of this word - «business», «business understanding», «business», «business preparation of businessmen» and so on. d. business world, business management, business center, business subject, business technology, business technology, business-sphere, business-seminar, business-partner, business-partnerplan, business class, business internship, drug-business, business-business, business-business tools business-business, bank and business. In addition, our people began to widely distinguish «business» and to form it with such quality players as small business, big business, private business, modern business. It follows from the comment that «business» increasingly expands its importance. As a result, our language is enriched, its power of expression becomes diverse.

The popularity of the term businessman in communication has led to the displacement of negative lexical units such as swindler, speculator, speculator, allof or swindler, which have negative meanings in our language. Therefore, our people have always disliked the way of life of such people and included them in the ranks of people who do not earn money or income in an honest way. "Alibsotar" and "speculator" (in the Spanish-Khorazm dialect) were the vices of the society, and for those who had such nicknames, these names were insults. Don't ask anyone in the business of profit or gain these days, "Business!" Baralla says that none of the interlocutors perceives negativity in the given answer, and its use in communication is not considered a departure from the language norm. As it can be seen from the analysis, the words "business (businessman)" have become assimilated into our language and expanded their meanings, in which the meaning concretization, generalization of meaning, meaning expansion, depending on the place of communication. lexical features such as chishi were discovered. In addition, it is not

difficult to understand the activities of our people such as "useful advice, giving knowledge or assistance, drawing up projects and plans" for the purpose (business) at hand. These, in turn, make a great contribution to the activation and functional development of the Uzbek language.

REFERENCES

1. An explanatory dictionary of the Uzbek language. – Tashkent, 2006.
2. Mamatov A.E. Hozirgi zamon ozbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. – Tashkent, 1991.
3. Wahrig G. Großes Deutsches Wörterbuch, Berlin-München-Wien, 1966. Duden Das

ANALYZING THE IMPACT OF LITERATURE IN ENGLISH EDUCATION

Xo‘jayeva Sayyora Sotimboyevna
English teacher at Urgench State Pedagogical Institute
sxojayeva75@gmail.com

Allaberganova Umida Maqsud qizi
The student of Foreign Philology and Literature
at Urgench State Pedagogical Institute
allaberganovaumida538@gmail.com

doi.org/10.59470/202436

Abstract: In this article, the influence of literature in teaching English is explored. From this article, it can be learned how literature impacts people who are learning English and also, how it helps enhance language skills, language acquisition, and the development of critical thinking skills. To be more precise, the role of literature in studying English is described clearly and thoroughly.

Аннотация: В данной статье исследуется влияние литературы на обучение английскому языку. Из этой статьи можно узнать, как литература влияет на людей, изучающих английский язык, а также как она помогает улучшить языковые навыки, овладеть языком и развить навыки критического мышления. Если быть точнее, то роль литературы в изучении английского языка описана четко и подробно.

Annotatsiya: Bu artiklda adabiyotning ingliz tilini o‘qitishdagi ta’siri o‘rganiladi. Bu artikldan adabiyot ingliz tilini o‘rganayotgan insonlarga qay darajada ta’sir qilishi va shuningdek, u til mahoratlari, tilni egallash va tanqidiy fikrlash mahoratlarini oshirish va rivojlantirishga yordam berishini bilish mumkin. Aniqrog‘i, ingliz tilini o‘rganishdagi adabiyotning roli aniq va batafsil bayon etiladi.

Keywords: Impacts of literature, English education, language acquisition, critical thinking skills, cultural understanding, personal growth and empathy, critical analysis and interpretation.

Ключевые слова: Влияние литературы, английского образования, изучения языка, навыков критического мышления, культурного понимания, личностного роста и сочувствия, критического анализа и интерпретации.

Kalit so‘zlar: Adabiyotning ta’sirlari, ingliz tili ta’limi, tilni egallash, tanqidiy fikrlash mahoratlari, madaniyatni tushunish, shaxsiy rivojlanish va hamdardlik, tanqidiy tahlil va tarjima.

Introduction

Literature has long been a cornerstone of English education, playing a crucial role in shaping students’ understanding of language, culture, and society. Undoubtedly, the effect of literature on English education is significant and multifaceted. Using literature as

teaching makes language learning more enjoyable, develops critical thinking skills, increases cultural acuity, and inspires pupils to value the beauty and power of language. By analyzing the impact of literature on English education, it can be clear that literature encompasses a wide range of potential insights. Moreover, literature can help pupils both mentally and spiritually. It can help in their difficult situations and give them motivation because understanding the language gives them a sense of pride. The most important part is the improvement of reading skills. To tell the truth, literature can bring several benefits to the learners.

Literature can have a profound impact on individuals in various aspects, especially in the process of learning English. Firstly, it can improve:

LANGUAGE ACQUISITION

Language acquisition in learning English through literature can be a powerful and effective approach for language learners. [J. A. M. Buddhima Karunarathna.] Because literature can enhance language acquisition in many ways:

1) Vocabulary expansion: Reading literature exposes learners to a wide range of vocabulary words, including idiomatic expressions, synonyms, and complex language structures. This exposure helps them expand their vocabulary and improve their word recognition skills.

2) Contextual understanding: Literature provides rich contexts in which new words and phrases are used. By encountering vocabulary in context, learners can better understand the nuances of language and how words are used in different situations.

3) Grammar and syntax: Literary works often showcase varied sentence structures, verb tenses, and grammatical forms. By reading literature, learners can observe how grammar rules are applied in real-life contexts, improving their understanding of English grammar.

4) Cultural insights: Literature reflects the cultural norms, values, and traditions of the society in which it is produced. By engaging with literary works, language learners gain insights into the cultural aspects of the English language, helping them develop cultural competence alongside language proficiency.

5) Critical thinking skills: Analyzing literary texts requires readers to think critically about the author’s intentions, themes, and characters. This analytical process can help language learners develop their critical thinking skills while engaging with the language in a meaningful way.

6) Language fluency: Reading literature aloud or discussing it with others can improve language fluency and pronunciation. By practicing reading and speaking English through literary contexts, learners can enhance their oral communication skills and fluency.

7) Writing skills: Literature can serve as a model for writing in English. By studying the structure, style, and techniques used by authors in literary works, learners can improve their writing skills and develop their creative expression in English.

8) Motivation and Engagement: Literature can be a motivating and engaging tool for language learners. Reading compelling stories, poems or plays can spark interest and

enthusiasm for learning English, encouraging learners to engage with the language in a meaningful way.

Incorporating literature into English language learning can provide a holistic and immersive language learning experience that enhances vocabulary acquisition, grammar skills, cultural understanding, critical thinking abilities, and overall language proficiency. [Open Journal of Modern Linguistics, 2021, 11, 647-654]

Secondly, it can increase:

EMPATHY DEVELOPMENT

Empathy development is an important aspect of learning English through literature. Here are some ways in which literature can help in the development of empathy while learning English:

1) Character identification: Literature often presents characters from diverse backgrounds, cultures, and experiences. By reading about these characters and their stories, learners can empathize with their struggles, joys, and challenges. This helps learners develop a sense of compassion and understanding towards people who are different from them.

2) Perspective-taking: Literature allows readers to see the world from different perspectives. By immersing themselves in the lives of fictional characters, learners can practice taking on various viewpoints and understanding the world through someone else’s eyes. This helps in developing empathy by broadening one’s worldview and fostering a sense of connection with others.

3) Emotional engagement: Literature evokes a wide range of emotions in readers, from joy and excitement to sadness and anger. By engaging emotionally with literary works, learners can develop their emotional intelligence and sensitivity towards the feelings of others. This emotional engagement can lead to a deeper understanding of human emotions and experiences.

Additionally, literature is useful while learning English because it can teach:

LIFE EXPERIENCES

Literature is rich in life experiences and valuable life lessons in the context of learning English. Through reading literature, students are exposed to a wide range of human experiences, emotions, and perspectives. They can learn about different cultures, historical events, societal issues, and personal struggles through the characters and stories portrayed in literature. [English Department, Faculty of Arts, Red Sea University, Port Sudan]

Literature often explores complex themes such as love, loss, friendship, identity, and resilience, which can resonate with students on a personal level and help them develop empathy and understanding for others. By engaging with these themes in English-language literature, students not only improve their language skills but also gain insight into the human condition and the complexities of life.

Furthermore, literature can inspire students to reflect on their experiences, beliefs, and values, encouraging self-discovery and personal growth. By analyzing and discussing literary works, students can develop critical thinking skills and learn to articulate their thoughts and opinions effectively in English.

Literature can also serve as a powerful tool for teaching life experiences and fostering personal development in the context of learning English.

By connecting language learning with meaningful and relatable stories, literature can enrich students' educational experiences and help them navigate the complexities of life with greater understanding and empathy.

CREATIVITY IMPROVEMENT

Engaging with literature in English education can significantly enhance students' creativity in various ways. [Alan Duff and Alan Maley, *Literature*, Oxford University Press, 2001] Here are some key aspects of how literature fosters creativity in language learning:

1. **Imagination and visualization:** Literary texts often paint vivid scenes, characters, and settings through descriptive language and imagery. When students read and interpret these descriptions, they are encouraged to visualize the story in their minds, stimulating their imagination and creative thinking. Visualizing the world of a novel or poem can inspire students to create mental images, scenarios, or even artworks based on their interpretations of the text.

2. **Interpretation and analysis:** Analyzing literary works in English requires students to think critically, make connections, and draw conclusions based on textual evidence. By interpreting themes, symbols, characters, and plot developments in literature, students engage in complex cognitive processes that challenge them to think creatively and critically. This analytical approach encourages students to explore multiple perspectives, consider alternative interpretations, and develop their unique insights into the text.

3. **Creative writing:** Literature serves as a source of inspiration for creative writing activities. Reading diverse genres, styles, and voices in literature can spark students' creativity and encourage them to experiment with different writing techniques, narrative structures, and storytelling approaches. Students may be inspired to write their own stories, poems, essays, or reflections that draw upon the themes, motifs, or characters they encounter in literary texts.

4. **Role-playing and drama:** Engaging with plays, scripts, or dialogues in literature can lead to opportunities for role-playing, dramatic performances, or creative interpretations of characters. By embodying characters from literary works, students can explore different personalities, emotions, and perspectives, fostering empathy, emotional intelligence, and creativity. Performing scenes from plays or reenacting dialogues can also enhance students' oral communication skills, confidence, and expressive abilities.

5. **Creative projects and presentations:** Teachers can design creative projects that integrate literature with other forms of expression, such as art, music, film, or technology. For example, students may create multimedia presentations, visual artworks, soundtracks, or digital storytelling projects inspired by a literary text. These interdisciplinary activities allow students to explore their creativity through different mediums and express their understanding of the text in innovative ways.

Incorporating creative activities, discussions, projects, and performances related to literature in English education can inspire students to think imaginatively, express themselves creatively, and engage with the texts they study. By nurturing creativity through

literature, educators can empower students to explore their artistic potential, develop their unique voices, and cultivate a lifelong passion for creative expression in English language learning. [Sandra Silberstein, Techniques and resources in teaching reading, Oxford University Press]

Literature can have a positive impact on students' moods in English education. Reading and studying literature can evoke a wide range of emotions and feelings, such as joy, excitement, and inspiration. [www.asian-efl-journal.com] Engaging with well-written and meaningful texts can transport students to different worlds, introduce them to diverse perspectives and experiences, and help them connect with characters and themes on a personal level. This deeper engagement with literature can lead to a sense of fulfillment, intellectual stimulation, and emotional connection that can positively impact their overall mood and well-being. [maria-spellers-manatee-community.html]

In addition, literature in English can serve as a form of escapism for students, allowing them to temporarily escape from the stresses and pressures of everyday life and immerse themselves in captivating stories and imaginative worlds. This can provide a much-needed break from reality and help students relax, unwind, and recharge their emotional batteries. [using-literature-with-English-language]

To sum up, the analysis of literature in English has shown that it plays a crucial role in enhancing students' language skills, critical thinking abilities, empathy, and cultural awareness. Through the study of diverse literary works, students can engage with different perspectives, experiences, and emotions, which can broaden their understanding of the world and themselves. Additionally, literature plays a significant role in advocating for social justice, fostering creativity, and nurturing a love for reading and learning. Therefore, integrating literature effectively into the English education curriculum is essential for developing well-rounded and empathetic individuals who are equipped to navigate the complexities of the modern world.

References:

- 1) J. A. M. Buddhima Karunarathna. Department of Language Studies. University of Vocational Technology. Sri Lanka. contactbuddhima@gmail.com
- 2) Open Journal of Modern Linguistics, 2021, 11, 647-654
<https://www.scirp.org/journal/ojml>
- 3) English Department, Faculty of Arts, Red Sea University, Port Sudan.
saeed.oba20@gmail.com
- 4) Alan Duff and Alan Maley, Literature, Oxford University Press, 2001
- 5) Sandra Silberstein, Techniques and resources in teaching reading, Oxford University Press
- 6) www.asian-efl-journal.com
- 7) <http://insights-into-tefl.blogspot.com> maria-spellers-manatee-community.html
- 8) literacynews.com/2009/12/using-literature-with-English-language

ELEKTRON LUG‘AT FUNKSIYALARI BILAN O‘QISH MALAKASINI OSHIRISH

Nargiza Masharipova Otaxonova
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
dotsenti, f.f.f.d. (PhD). +998919966939
narziss_0787@mail.ru

Matkarimova Malika Oybek qizi
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
talabasi. +998942306909.
malikammatkarimova@gmail.com

doi.org/10.59470/202437

Annotatsiya. Ushbu maqolada dars jarayonida elektron lug‘atlardan foydalanish chet tillarini o‘rganishda va o‘qish malakasini o‘shirishda foydali va zarur vosita ekanligi ta’kidlab o‘tilgan. Elektron lug‘atlarning tezlik, ma’lumotni topishda qulaylik, katta hajm, so‘zning ovozli va grafik tasviri, imlo tekshiruvi, til va nutq orqali ma’lumot almashish imkoniyatini berishi, tarjima jarayonini tez va foydali qilishi, matnning tushunarligi va boshqa afzalliklari mavjud. Maqolada talabalar elektron lug‘atlardan foydalanish ularga o‘qish malakasini oshirishda yordam berishi ham ko‘rsatilgan.

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что использование электронных словарей в ходе урока является полезным и необходимым инструментом изучения иностранных языков и совершенствования навыков чтения. Электронные словари обладают скоростью, удобством поиска информации, большим объемом, звуковым и графическим представлением слов, проверкой правописания, возможностью обмена информацией посредством языка и речи, делают процесс перевода быстрым и полезным, понятностью текста и другими преимуществами. В статье также показано, что студенты используют электронные словари, чтобы улучшить навыки чтения.

Abstract. In this article, it is emphasized that the use of electronic dictionaries in the course of the lesson is a useful and necessary tool for learning foreign languages and improving reading skills. Electronic dictionaries have speed, ease of finding information, large volume, sound and graphic representation of words, spelling check, the ability to exchange information through language and speech, make the translation process fast and useful, text comprehensibility and other advantages. . The article also shows that students use electronic dictionaries to help them improve their reading skills.

Kalit so‘zlar: elektron lug‘at, dars jarayoni, veb-ilova, mobil ilovalar, o‘quv malakasi, lug‘at, xorijiy til.

Ключевые слова: электронный словарь, учебный процесс, веб-приложение, мобильные приложения, образовательный ценз, словарь, иностранный язык.

Keywords: electronic dictionary, teaching process, web application, mobile applications, educational qualification, dictionary, foreign language.

KIRISH

Elektron lug‘atlar va tarjimonlar bilan ishlashning ko‘p afzalliklari ularning tezlik, hajm, vizualizatsiya va texnik imkoniyatlar bo‘yicha katta yordam berishini o‘z ichiga oladi. Bulardan tashqari ularda o‘qish ko‘nikmalarini hamda nutq madaniyatini oshirish, individual so‘z boyligini boyitish va o‘rganilayotgan til normalarini joriy etish kabi qo‘shimcha imtiyozlari ham bordir [1].

Elektron lug‘atlarning funksional imkoniyatlari va ularning o‘rganishda keng qo‘llanilish sabablarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash joizki, elektron lug‘atlar ko‘plab qulayliklarni (jumladan, qidiruv va talaffuz funksiyalarini) taqdim etuvchi, talabalarning o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bo‘lgandir.

Elektron lug‘at bilan ishlashda bir necha turdagi vazifalar mavjud. Bunga lug‘at yozuvlarini qidirish, yozuvini tahlil qilish, axborotni to‘g‘ri qo‘llanilish va nutq muammolarini hal qilishni misol qilib aytishimiz mumkin [2].

Audiovizual ta’lim vositalaridan ya’ni. rasmlar, videolar, audio kliplar foydalanish imkoniyati esa uning ajrasmaz afzalliklardandir. Elektron lug‘atlarda so‘zlarni o‘qib berish imkoniyati mavjudligi esa o‘rganuvchining gapirish malakasini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari o‘rganuvchilar o‘zlarining ham eshitish ko‘nikmasini yaxshilashi, ham so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilishni o‘rganishi mumkin [3].

Elektron lug‘at so‘zni toppish, uni buyruqda yozish, uni lug‘at qatori yoki alifbo tartibida toppish imkoniyatini beradi.

Elektron lug‘atning asosiy xususiyatlari lug‘at hajmi, tarjima tafsilotlari, ishonchliligi, korpusini doimiy ravishda yangilanishi, avtomatik qidirish va ma’lumotlarning dolzarbligidan iboratdir [6o].

So‘z yoki so‘z birikmalarini qidirish jarayonining sezilarli tezlashish, shuningdek kengaytirilgan lug‘atda tarjima qilingan ma’nolarni, so‘z mazmunini ko‘rishning turli imkoniyatlari, kerakli ma’lumotlarni maksimal darajada mahalliyashtirish, tarjima qilingan ekvivalentlarni tezda almashtirish muhim jihatlardandir. Online lug‘atlarda matnli fayllardan nusxa olish, tez-tez yangilanib turish, lug‘atga qo‘shimchalar kiritish va muallif bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanib taklif va kamchiliklarni bayon etish imkoniyatlari ham mavjuddir.

Elektron lug‘atlarning afzalliklarining katta hajmi ma’lumotlarni qidirishning tezligi va qulayligi, ovozli grafik illyustratsiyasi bilan bog‘liqligi, qidiriliniyotgan so‘z haqida yangi va qo‘shimcha ma’lumot olish imkoniyati, keng qamrovli so‘z ma’nolarini ochish imkoniyati va lug‘atni muhokama qilish va muallar bilan a’loqaga chiqish va ulardan qo‘shimcha ma’lumotlar olishdan iboratdir [4]. Elektron lug‘atlar o‘rganuvchiga qo‘shimcha illyustratsiyalar, diagrammalar, rasmlar, video yoki jonli nutqni saqlab olish va ulardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Elektron lug‘atlar - bu bizning zamonamizning talabi, ular talabalarning o‘rganish imkoniyatlarini yanada kengaytirish vositasi bo‘lib, ular tobora ortib bormoqda va hamma uchun mavjuddir [5].

Dars jarayonida elektron lug‘at bilan ishlash talabalar uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, talabaning lingvistikasini, dunyoqarashini va nutq madaniyatini rivojlantirishga xissa qo‘shadi. Elektron lug‘atlardan foydalanib lingvistik va nutqiy xarakterdagi ko‘plab muammolarni hal qilishi mumkin [6].

O‘qituvchilar talabalarga lug‘at bilan ishlash, va lug‘at yozuvlarini tahlil qilish va ishonchli axborotni qanday topish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi kerak. Kerakli ma’lumotlarni qamrab olgan, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan lug‘atlar o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirishga yordam beradi hamda orfografik savodxonlikni va nutqini rivojlantiradi [7].

Elektron lug‘atlardan foydalanib lingvistik va nutqiy xarakterdagi ko‘plab muammolarni hal qilishi mumkin. O‘qituvchilar talabalarga lug‘at bilan ishlash, va lug‘at yozuvlarini tahlil qilish va ishonchli axborotni qanday topish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi kerak. Kerakli ma’lumotlarni qamrab olgan, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan dars mashg‘ulotlari o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirishga hamda orfografik savodxonlikni va nutqini rivojlantirishga katta yordam beradi.

Lug‘atlar individual va guruh ishlarida, ma’ruzalarda, amaliy mashg‘ulotlarda va mustaqil ishlar davomida, uy vazifalarida va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda muvaffaqiyatli qo‘llaniladi. Ushbu zamonaviy lug‘at turlarining o‘quv jarayoni uchun afzalliklari o‘qish, yozish, tinglash va gapirishda sof lingvistik ko‘nikmalar, shuningdek, qo‘shimcha til va nutq madaniyati va malakasidan iboratdir.

Lug‘atlar fanning barcha sohalarini qamrab olishi va foydalanuvchiga ko‘plab afzalliklar yaratib berishi kerak. Biroq, bu muammolar qog‘oz lug‘atlarda ham mavjuddir. Elektron lug‘atlar bosma nashrlarga qaraganda ishonchliroqdir va dars jarayonida ularga har doim murojaat qilish mumkindir. Kompyuter leksikografiyasining rivojlanishi, xususan, har xil turdagi yangi elektron leksikografik mahsulotlarni ishlab chiqish, bizningcha, zamonaviy amaliy tilshunoslikning istiqbolli talabidir.

XULOSA

Elektron lug‘atlarning ma’lumotlarni qidirishning tezligi va qulayligi, katta hajmliligini, axborotni yangilash, audio va vizual variant, gipermatn va internet resurslari, dizayni, moslashuvchanlik, teskorlik va ko‘p funktsionallik o‘qitish usullari, va yana boshqa texnik afzalliklari majduddir.

Elektron lug‘atlarning funksional imkoniyatlari va ularning o‘rganishda keng qo‘llanilish sabablarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash joizki, elektron lug‘atlar ko‘plab qulayliklarni (jumladan, qidiruv va talaffuz funksiyalarini) taqdim etuvchi, talabalarining o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bo‘lgandir.

Ushbu lug‘atlar o‘qish, yozish, tinglash va gapirishda sof lingvistik ko‘nikmalar, shuningdek, qo‘shimcha til va nutq madaniyati va malakasi oshirishga katta xissa qo‘shadi.

Elektron lug‘atlarni universitetning o‘quv faoliyatida qo‘llashning afzalliklari bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biz ulardan o‘quv jarayonida to‘g‘ri qo‘llash uchun tavsiyalar berdik.

Elektron lugʻatlar katta hajmga va toʻliq matnli qidirish imkoniyatiga ega yuqori maʼlumotnoma boʻlib, xorijiy tillarni oʻrgatish va oʻrganishda foydali va zamonaviy vositadir. Shubhasiz, bunday lugʻatlar va ilovalardan toʻgʻri va maqsadli foydalanilsagina ularni darsda qoʻllab koʻp yutuqlarga erishishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Rublyova O.S. Electronic encyclopedias and their features. Additional professional education in the context of modernization: collection of articles. Art. IX Int. scientific-practical internet conf. Yaroslavl: YAGPU im. K.D. Ushinsky Publ. 2010, 129–137.
2. Chumarina G.R. Comparative characteristics of electronic and paper dictionaries in the functional aspect. Bulletin of the Chuvash University. 2009, 265–270.
3. Bogdanova N.V., Nemich N.N. Working with dictionaries in the classroom on the Russian language with foreign servicemen. Text: Philological, socio-cultural, regional and methodological aspects. Collection of materials of the VI International scientific conference. Ed. G.N. Taranosova, I.A. Izmestyeva, 2019, 281–285.
4. Kopylova N.V. Using online dictionaries in teaching English for special purposes. Business education in the knowledge economy, 2018, 60–66.
5. AbuSeileek, A. F. Hypermedia annotation presentation: the effect of location and type on the EFL learners’ achievement in reading comprehension and vocabulary acquisition, Computers & Education, 2011.
6. Sinitsa A.I. The use of electronic dictionaries in the lessons of the Russian language and literature, Electronic journal “RONO”, 2014.
7. Chen I. J. & Yan, J. C. Hypertext annotation: Effects of presentation formats and learner proficiency on reading comprehension and vocabulary learning in foreign languages. Computers and Education, 2013, 416-423.
8. Chun, D. M. L2 Reading on the Web: Strategies for Accessing Information in Hypermedia. Computer Assisted Language Learning. 2001, 367-403.
9. Gettys, S., Hof, L. A. & Kautz, J. O. Computer-assisted reading: The effect of glossing format on reading comprehension and vocabulary retention, Foreign Language Annals, 2001, 91-99.

TEACHING METHODS AND THE ROLE OF TECHNOLOGY IN LEARNING ENGLISH

Allanazarova Nigora Bakhtiyarovna

A teacher at Urgench state pedagogical institute

Rustamova Gulnoza Bakhramovna

Student of Urgench state pedagogical institute

doi.org/10.59470/202438

Annotation. The ability to speak English fluently is related to it’s teaching. Teaching methods are used to make a suitable condition between the learners and teachers during the teaching and learning processes. This article studies about some types of teaching methods of foreign language and the role of technology in this process.

Annotatsiya. Ingliz tilida ravon gapirish qobiliyati uni o‘qitish bilan bog‘liq. Ta’lim metodlari o‘qitish va o‘qish jarayonida o‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida qulay shart-sharoitlar yaratish uchun qo‘llaniladi. Ushbu maqolada chet tilini o‘qitish metodlarining ayrim turlari va bu jarayonda texnologiyaning roli o‘rganiladi.

Аннотация. Способность бегло говорить по-английски связана с его преподаванием. Методы обучения используются для создания подходящих условий между учащимися и учителями в процессе преподавания и обучения. В этой статье рассматриваются некоторые типы методов обучения иностранному языку и роль технологий в этом процессе.

Keywords: teacher-centered method, student-centered method, differentiated instruction, group learning, individual learning, inquiry-based learning, game-based learning, flipped classroom, technology-based learning, social media, educational apps, online quizzes, authentic material, online library;

Introduction. A foreign language teaching method is a set of teacher and student activities that achieve the practical, general, educational and developmental goals of foreign language teaching. [Allanyazov M.B., 2022. -p.3] Teaching methods are strategies used to guide students toward understanding and retention of material. Some of the most effective teaching techniques make it possible for teachers to provide content to pupils in a clear, succinct manner while also guaranteeing long-term retention. Students can apply knowledge and skills learned in the classroom to both their personal and professional life if they can grasp material at a deep level and practice them effectively.

Activities are the various ways in which these methods can be put into practice, whilst teaching methods are the more general strategies utilized to assist students in meeting learning objectives. Teaching strategies assist students in learning the course material and how to apply it in certain situations. There are given some types of teaching methods:

Teacher-centered method is one kind of instruction that is commonly used in schools is the method. This approach, as its name suggests, focuses the learning process on the teacher, who serves as the primary source of information and guidance. With this method, the instructor guides the students' learning, determines the speed of instruction, and manages the information flow.

Student-centered or constructivist approach is another type of teaching methods which emphasizes active learning and puts the student at the center of the learning process. In this approach, the teacher serves as a facilitator, guiding students as they explore and discover the material independently.

Differentiated instruction is the method that places a focus on attending to the various needs of kids in the classroom. This method aims to establish a learning environment that takes into account the fact that each student is unique in their learning preferences, skills, and histories. that emphasizes meeting the diverse needs of students in the classroom. There are 4 predominant learning styles: *Visual, Auditory, Read/Write, and Kinaesthetic*. While most of us may have some general idea about how we learn best, often it comes as a surprise when we discover what our predominant learning style is.

Group learning, commonly referred to as collaborative learning, is a style of instruction that highlights the value of student cooperation and social contact in the classroom. With this method, students collaborate in small groups to finish tasks, find solutions to issues, and gain knowledge from one another. Enhancing student involvement, developing critical thinking abilities, and encouraging a sense of community and cooperation among students are the main objectives of group learning.

Individual learning, this teaching approach, commonly referred to as self-directed learning, gives the student ultimate control over their education. By establishing their own objectives, selecting their own resources, and working at their own speed, students are encouraged to participate actively in their own education. Rather than controlling the learning process, the responsibility of the teacher is to offer direction, assistance, and resources.

Inquiry-based learning is a style of instruction that emphasizes inquiry and discovery led by the students. With the use of research, experimentation, and teamwork, students are encouraged to look into problems, pose questions, and actively seek out solutions. Rather than giving all the answers, a teacher's job is to direct and support the learning process.

Game-based learning is a type of teaching method that involves the use of games, either digital or non-digital, to facilitate learning. In order to boost motivation and engagement, this method includes introducing game-like components into the learning process, such as point systems, challenges, and prizes. Science, math, and language arts are just a few of the areas that may be taught via game.

The flipped classroom is a type of teaching method that reverses the traditional order of learning activities. Rather than having teachers lecture in class and give homework to be done at home, students view lectures on videotape or finish readings ahead of time, using class time for group projects and hands-on learning. This method promotes a more

participatory and interesting learning environment in the classroom by giving students more autonomy over their education.

Technology-based learning, also known as e-learning, is a type of teaching method that incorporates technology into the learning process. This approach can take many forms, such as online classes, educational software, or multimedia presentations.

In today's era, information and knowledge stand out as very important and critical input for growth and survival. Rather than looking at education simply as a means of achieving social upliftment, the society must view education also as an engine of advancement in an information era propelled by its wheels of knowledge and research leading to development. [C. Namitha, 2012. –p.2]

Technology plays a significant role in teaching English by enhancing the learning experience, providing access to a vast array of resources, and facilitating interactive and personalized learning opportunities. With the help of interactive technologies, students can learn English more effectively and enjoyably. Examples of these tools include games, educational apps, and online tests. With the abundance of authentic materials available on the internet, including articles, films, podcasts, and online libraries, students can investigate English language content and situations found in real-world scenarios. Exposure to real language improves both linguistic acquisition and cross-cultural comprehension. Through channels like video conferencing, email, social media, and language exchange websites, language learners can interact with native speakers or other students worldwide. This in-the-moment communication enhances fluency, pronunciation, language proficiency, and cultural understanding. Technology makes remote learning possible through webinars, online courses, virtual classrooms, and educational platforms. This is especially important in the current environment. Geographical barriers are removed from English language instruction for students thanks to this flexibility in learning possibilities.

By leveraging technology in English language teaching, educators can create dynamic, engaging, and effective learning environments that cater to the diverse needs of students and prepare them for the challenges of a globalized world where English proficiency is increasingly important.

Conclusion. Technologies and methods are important when learning a foreign language. A collection of exercises designed to help teachers and students accomplish the general, instructional, and developmental objectives of teaching foreign languages is known as a foreign language teaching technique. The exact learning objectives, the subject matter, the learning styles and skills of the students, and the learning environment all influence the best teaching strategies. Technology integration helps to create environments for English language learning that are more dynamic, interesting, and productive. There are many chances to improve language learning, promote intercultural competency, and modify instruction to fit the various requirements of language learners through the use of technology and social media in English language training.

Reference

1. Allanyazov Marat Bakhavedonovich. “Methods of teaching foreign languages in Uzbekistan”. Web of scientist: International scientific research journal. Tashkent, April, 2022.
2. C. Namitha. “Modern methods of teaching”. Journal of Applied and Advanced Research. India, 2012.
3. Mukhammadieva Nargiza. “The importance of modern teaching methods in English language teaching”. Eurasian scientific Herald. Tashkent, August, 2022
4. www.englishlive.ef.com
5. www.fluentu.com
6. www.goabroad.com

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA ELEKTRON LUG‘ATLARDAN FOYDALANISH ORQALI O‘QISH KO‘NIKMASINI OSHIRISH

Nargiza Masharipova Otaxonovna
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
dotsenti, f.f.f.d. (PhD). +998919966939
narziss_0787@mail.ru
Matkarimova Malika Oybek qizi
UrDPI Xorijiy filologiya yo‘nalishi
talabasi. +998942306909.
malikammatkarimova@gmail.com

doi.org/10.59470/202439

Annotatsiya. Ushbu maqolada dars jarayonida elektron lug‘atlardan foydalanish chet tillarini o‘rganishda va o‘qish malakasini oshirishda foydali va zarur vosita ekanligi ta’kidlab o‘tilgan. Maqolada elektron lug‘atlarning funkcionalligi, ularning afzalliklari, kamchiliklari va muammola yechimlar ko‘rsatilgan. Maqolada talabalar ma’ruza, amaliy mashg‘ulotlar va mustaqil ishlar davomida elektron lug‘atlardan foydalanish ularga o‘qish malakasini oshirishda qay darajada yordam berishi ham ko‘rsatilgan.

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что использование электронных словарей в ходе урока является полезным и необходимым инструментом изучения иностранных языков и совершенствования навыков чтения. В статье показаны функциональные возможности электронных словарей, их преимущества, недостатки и пути решения проблем. Также в статье показано, как использование электронных словарей на лекциях, практических занятиях и самостоятельной работе помогает студентам совершенствовать навыки чтения.

Abstract. In this article, it is emphasized that the use of electronic dictionaries in the course of the lesson is a useful and necessary tool for learning foreign languages and improving reading skills. The article shows the functionality of electronic dictionaries, their advantages, disadvantages and solutions to problems. The article also shows how the use of electronic dictionaries during lectures, practical exercises and independent work helps students improve their reading skills.

Kalit so‘zlar: elektron lug‘at, dars jarayoni, veb-ilova, mobil ilovalar, o‘quv malakasi, lug‘at, xorijiy til.

Ключевые слова: электронный словарь, учебный процесс, веб-приложение, мобильные приложения, образовательный ценз, словарь, иностранный язык.

Keywords: electronic dictionary, teaching process, web application, *mobile applications, educational qualification, dictionary, foreign language.*

KIRISH

Ta’lim jarayonida elektron lug’atlardan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Terminlarning izohi va sinonimni toppish va to’g’ri ishlatilishini o’rganish asosiy vazifalardan biridir. Elektron lug’atlardagi terminologiyalar yetarlicha soddadir va ularni talqin qilish yoki tushunishda hech qanday qiyinchilik tug’dirmaydi. Elektron lug’atlarning turlari ham oflayn, ham onlayn ilova shaklida bo’ladi. Maxsus sohaga ixtisoslashgan so’zlar guruhlarga bo’lingan holda tuzilgan lug’at til o’rganish jarayonida qo’llaniladigan lug’atlarning alohida turlaridan biridir.

Til o’rganishga nomutaxassis bo’lgan talabalar o’z sohasiga ta’qul ilmiy so’zlar va qoidalarini o’z ichiga olgan tarjimonlar, lug’atlar, ensiklopediyalar va ma’lumotnomalardan dars jarayonida keng foydalanishlariga to’g’ri keladi. Bulardan tashqari ularda o’qish ko’nikmalarini hamda nutq madaniyatini oshirish, individual so’z boyligini boyitish va o’rganilayotgan til normalarini joriy etish kabi qo’shimcha imtiyozlari ham bordir.

Universitetlardagi o’quv faoliyatiga elektron lug’atlarning joriy etilishi til o’rganishga nomutaxassis bo’lgan yo’nalish talabalari uchun o’quv jarayonida chet el ilmiy ishlarida to’g’ridan-to’g’ri foydalanish orqali bo’lajak mutaxassislarning yuqori kasbiy tayyorgarligiga xizmat qilmoqda.

Yuqorida aytib o’tilganlar tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi, darslarda Ingliz tillarini o’qitishda mualliflarning elektron lug’atlardan dars jarayonida foydalanish tajribasini tahlil qilish ushbu maqolaning maqsadidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maqolda til o’rganish jarayonida elektron lug’atlardan foydalanish zamonaviy ta’lim jarayonida tobora ortib borayotgan axborot oqimiga moslashtirishning istiqbolli va maqsadli jarayoni sifatida ochib berilgan. Hozirda onlayn va oflayn elektron lug’atlar bosma nashrlar va katta lug’at kitoblar o’rnini egallamoqda chunki tilning leksik xususiyatlarini amaliy hamda nazariy jihatdan o’zlashtirish uchun zamonaviy lug’at turlariga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir [1].

Elektron lug’atlar - bu zamonamizning talabi, ular talabalarning til va o’z sohasini chuqur o’rganish imkoniyatlarini yanada kengaytirish vositasi bo’lib, ular tobora ortib bormoqda. Dars jarayonida elektron lug’at bilan ishlash talabalar uchun katta ahamiyatga ega bo’lib, talabaning lingvistikasini, dunyoqarashini va nutq madaniyatini rivojlantirishga xissa qo’shadi [2].

Elektron lug’at ma’lumotlarni to’g’ri tushunish, so’zlarning yozilish va yangi lug’atlar eslab qolish ko’nikmalarini rivojlantiradi [3]. Mustaqil va dars jarayonida lug’atlardan foydalanish o’rganuvchining yangi lug’atlarni gapda qo’llashida hamda frazeologiya, maxsus atamalar va sinonimik qatorlardan foydalanishida katta ahamiyatga egadir [4].

Elektron lug’atning asosiy xususiyatlari lug’at hajmi, tarjima tafsilotlari, ishonchliligi, korpusini doimiy ravishda yangilanishi, avtomatik qidirish va ma’lumotlarning dolzarbligidan iboratdir [5].

Ko’pchilik o’quv dargohlar cheklangan qog’oz lug’atlarga egadirlar. Elektron lug’atlar, mobil ilovalar va onlayn ilovalarda so’z ta’riflari va shu so’zlar qatnashgan

misollar keltiring. Bu talabalarga katta yordam beradi, ular soʻz taʼriflariga tayangan soʻzlarni chuqurroq yodlashi mumkin.

Elektron lugʻatlarning muhim afzalligi audiovizual taʼlim vositalaridan yaʼni. rasmlar, videolar, audio kliplar foydalanishdir. Elektron lugʻatlarning yana bir muhim vazifasi bu – ularda soʻzlarni oʻqib berish imkoniyati mavjudligidir. Oʻrganuvchilar bu orqali oʻzlarining ham eshitish koʻnikmasini yaxshilashi, ham soʻzni toʻgʻri talaffuz qilishni oʻrganishi mumkin. Elektron lugʻat soʻzni toppish, uni buyruqda yozish, uni lugʻat qatori yoki alifbo tartibida toppish imkoniyatini beradi.

Elektron lugʻatlar oʻrganish kerakli leksik birliklarning tarjimai bilan ishlashda moslashuvchanlik, talaffuz (ovozni takrorlash) ustida ishlash va bir yana qator afzalliklarga egadir. Shuni taʼkidlash kerakki, elektron lugʻatlar maʼlum bir soʻzni oʻz ichiga olgan barcha arqaror soʻz birikmalarini koʻrsatish, misollari, grammatik sharh, transkripsiyadan foydalanish, oʻz ikki tomonlama lugʻatlarini tuzish, barcha lugʻatlar, shuningdek, individual lugʻatlar boʻyicha tarjimalarni qidirish, tezkor tarjimalarni qidirish, notoʻgʻri yozilgan soʻz yoki iborani tuzatish va matndan nusxa olish orqali soʻzlarni MS Word dasturiga tez oʻtish imkoniyatini beradi.

Elektron lugʻatlar tugamas soʻz manbaidir. Ularda soʻz yoki soʻz birikmalarini qidirish jarayonining sezilarli tezlashish, shuningdek kengaytirilgan lugʻatda tarjima qilingan maʼnolarni, soʻz mazmunini koʻrishning turli imkoniyatlari, kerakli maʼlumotlarni maksimal darajada mahalliyashtirish, tarjima qilingan ekvivalentlarni tezda almashtirish mumkindir [6]. Bu esa oʻz navbatida oʻqish koʻnikmasiga katta taʼsir koʻrsatadi.

Shu bilan birga, elektron lugʻatlarning funksional imkoniyatlari va ularning oʻrganishda keng qoʻllanilish sabablarini hisobga olgan holda shuni taʼkidlash joizki, elektron lugʻatlar koʻplab qulayliklarni (jumladan, qidiruv va talaffuz funksiyalarini) taqdim etuvchi, talabalarning oʻquv jarayonining ajralmas qismiga aylanib boʻlgandir.

Elektron lugʻatlar - bu bizning zamonamizning talabi, ular talabalarning oʻrganish imkoniyatlarini yanada kengaytirish vositasi boʻlib, ular tobora ortib bormoqda va hamma uchun mavjuddir.

Dars jarayonida elektron lugʻat bilan ishlash talabalar uchun katta ahamiyatga ega boʻlib, talabaning lingvistikasini, dunyoqarashini va nutq madaniyatini rivojlantirishga xissa qoʻshadi. Elektron lugʻatlardan foydalanib lingvistik va nutqiy xarakterdagi koʻplab muammolarni hal qilishi mumkin. Oʻqituvchilar talabalarga lugʻat bilan ishlash, va lugʻat yozuvlarini tahlil qilish va ishonchli axborotni qanday topish boʻyicha yoʻl-yoʻriq koʻrsatishi kerak. Kerakli maʼlumotlarni qamrab olgan, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan lugʻatlar oʻquvchilarning soʻz boyligini kengaytirishga yordam beradi hamda orfografik savodxonlikni va nutqini rivojlantiradi.

XULOSA

Elektron lugʻatlar individual va guruh ishlarida, maʼruzalarda, amaliy mashgʻulotlarda va mustaqil ishlar davomida, uy vazifalarida va darsdan tashqari mashgʻulotlarda muvaffaqiyatli qoʻllaniladi. Ushbu lugʻatlar oʻqish, yozish, tinglash va

gapirishda sof lingvistik ko‘nikmalar, shuningdek, qo‘shimcha til va nutq madaniyati va malakasi oshirishga katta xissa qo‘shadi.

Universitetlar faoliyatida elektron lug‘atlarning joriy etilishi til o‘rganishga nomutaxassis bo‘lgan yo‘nalish talabalari uchun o‘quv jarayonida chet el ilmiy ishlaridan va adabiyotlaridan to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanish orqali bo‘lajak mutaxassislarning yuqori kasbiy tayyorgarligiga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. AbuSeileek, A. F. Hypermedia annotation presentation: the effect of location and type on the EFL learners’ achievement in reading comprehension and vocabulary acquisition. Computers & Education, 2011.
2. Sinitsa A.I. The use of electronic dictionaries in the lessons of the Russian language and literature. Electronic journal «RONO». 2014.
3. Gitman E.K., Timkin Yu.Yu. Information technologies in the process of teaching a foreign language at a university: monograph. Perm: Perm State Agricultural Academy Publ., 2014, 136.
4. Bogdanova N.V., Nemich N.N. Working with dictionaries in the classroom on the Russian language with foreign servicemen. Text: Philological, socio-cultural, regional and methodological aspects. Collection of materials of the VI International scientific conference. Ed. G.N. Taranosova, I.A. Izmestyeva, 2019, 281–285.
5. Kopylova N.V. Using online dictionaries in teaching English for special purposes. Business education in the knowledge economy. 2018, 60–66.
6. Kantysheva N.G. Hypermedial structural elements of the representation of special knowledge in computer lexicography. Bulletin of the Chelyabinsk State University. Ser. Philology. Art Criticism. 2012, 47–50.

ИЗУЧЕНИЕ ЮМОРА НА УЗБЕКСКОМ, АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.

Ургенчский государственный университет,
PhD Байджанова Ирода Абдуллаевна,
Алланазарова Нигора Бахтияровна
преподаватель-стажёр Ургенчского государственного
педагогического института,
Полвонова Махлиё Ойбек кизи
студентка Ургенчского государственного
педагогического института

doi.org/10.59470/2024310

Аннотация. В этой статье исследуются культурные различия и сходства юмора в узбекском, английском и русском языках. Путем сравнительного анализа в исследовании рассматриваются сходства и различия комедийных выражений, языковых приемов и культурных нюансов в контексте узбекского, английского и русского языков. Углубляясь в различные формы юмора, такие как игра слов, сатира и ирония, исследование стремится дать представление о том, как юмор воспринимается и передается в этих различных языковых и культурных рамках. Кроме того, статья пытается пролить свет на роль языка и культурного контекста в интерпретации и оценке юмора, способствуя более глубокому пониманию межкультурной коммуникации и языкового разнообразия.

Ключевые слова: язык, лингвистические средства, сопоставительный анализ, язык в контексте, юмористическое общение, игра слов, сатира, ирония, культурные рамки.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek, ingliz va rus tillaridagi hazilning madaniy farqlari va o‘xshash tomonlari o‘rganiladi. Qiyosiy tahlil orqali tadqiqot o‘zbek, ingliz va rus tillari kontekstida komediya iboralari, til texnikasi va madaniy nyanslarining o‘xshash va farqli tomonlari, hazilning turli shakllarini, masalan, so‘z o‘yinlari, satira va istehzolarni o‘rganish orqali tadqiqot ushbu turli xil til va madaniy doiralarda hazil qanday qabul qilinishi va muloqot qilinishi haqida tushuncha berishga intiladi. Bundan tashqari, maqola hazilni talqin qilish va baholashda til va madaniy kontekstning rolini yoritishga harakat qiladi, madaniyatlararo muloqot va til xilma-xilligini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: til, lingvistik vositalar, qiyosiy tahlil, kontekstdagi til, hazil-mutoyiba, so‘z ustida o‘yin, kinoya, kinoya, madaniy ramka.

Annotation. This article explores the cultural differences and similarities of humor in the Uzbek, English and Russian languages. Through comparative analysis, the study examines the similarities and differences of comedic expressions, language techniques and

cultural nuances in the context of Uzbek, English and Russian languages. By delving into different forms of humor such as puns, satire and irony, the study seeks to provide insight into how humor is perceived and transmitted within these different linguistic and cultural frameworks. In addition, the article attempts to shed light on the role of language and cultural context in the interpretation and appreciation of humor, contributing to a deeper understanding of intercultural communication and linguistic diversity.

Key words: language, linguistic means, comparative analysis, language in context, humorous communication, play on words, satire, irony, cultural framework.

Введение. Исследование юмора на узбекском, английском и русском языках представляет собой интригующее путешествие в уникальные культурные и языковые нюансы, которые формируют комедийное выражение. От игры слов и разговорной речи до ситуативного юмора и комедийного повествования — пересечение этих языков образует богатую палитру комедийных стилей и форм. Цель этой статьи — погрузиться в увлекательный мир юмора, анализируя сходства, различия и особенности, которые способствуют смеху, встречающемуся в этих разнообразных лингвистических ландшафтах. Посредством углубленного анализа мы стремимся раскрыть ткань юмора, проливая свет на универсальные и культурно специфичные элементы, которые объединяют и различают комедийный опыт на узбекском, английском и русском языках. Различия в юморе между узбекской, английской и русской литературой можно объяснить культурными, историческими и лингвистическими факторами. Узбекский юмор часто отражает уникальные культурные и языковые нюансы узбекского общества, включая игру слов, пословицы и анекдоты, которые могут быть менее знакомы неузбекским читателям.

В английской литературе юмор часто включает в себя иронию, сатиру и сухое остроумие и передается посредством игры слов, сарказма и комедийного ритма. Юмор часто формируется под влиянием культурного контекста и лингвистических особенностей английского языка. В английской культуре юмор отражает множество влияний, включая давнюю традицию комедийной литературы, театра и стендап-комедии. Английский юмор часто включает в себя игру слов, сарказм и сатиру и глубоко укоренен в историческом и социальном контексте страны. Кроме того, английский юмор может формироваться под влиянием мультикультурной природы современного британского общества, включая элементы различного этнического, регионального и языкового происхождения.

Русская литература отличается своим особым стилем юмора, который характеризуется акцентом на иронию, абсурд и самоуничижение. Русский юмор часто опирается на богатые традиции фольклора, абсурдизма и черного юмора страны, отражая уникальный культурный и исторический опыт российского общества. Русский юмор находится под сильным влиянием богатых литературных и художественных традиций страны, в том числе произведений таких знаковых авторов, как Гоголь, Достоевский и Чехов. Русский юмор часто содержит элементы абсурда, черного юмора и самоуничижения, отражая сложности российской истории,

политики и общества. Кроме того, влияние юмора советской эпохи и наследия русского фольклора и сказок придают русскому юмору особый характер. На русскую литературу и юмор существенно повлияла бурная история страны, включая феодализм, имперское правление, большевистскую революцию, советское правление и постсоветскую эпоху. Цензура и политический климат в эти периоды повлияли на темы, стили и формы юмора в русской литературе. Кроме того, богатая традиция русского фольклора способствовала исторической глубине и сложности русского юмора.

Важно отметить, что юмор очень субъективен и может зависеть от индивидуальных вкусов и опыта. Таким образом, хотя можно определить общие тенденции юмора в этих культурах; Отдельные авторы и произведения в рамках каждой литературной традиции могут демонстрировать широкий спектр комедийных стилей и подходов. На различия в юморе в узбекской, английской и русской культурах могут влиять различные культурные факторы.

В узбекской культуре юмор часто вращается вокруг традиций, фольклора и повседневной жизни в Центральной Азии. Он может опираться на такие темы, как гостеприимство, семейная динамика и культурные нормы, характерные для региона. Кроме того, узбекский юмор может быть обогащен влиянием исламских традиций и исторических повествований, уникальных для контекста Центральной Азии. В узбекской литературе исторические факторы включают влияние среднеазиатского фольклора, историю торговли региона по Шелковому пути и влияние исламской культуры. Исторический опыт Узбекистана, включая периоды персидского и российского влияния, а также советскую эпоху, также повлиял на развитие юмора в узбекской литературе. В английской литературе историческое влияние на юмор варьируется от средневековья до наших дней. На английский юмор повлияли такие факторы, как эпоха Возрождения, протестантская Реформация, колониальная экспансия, индустриализация, две мировые войны и послевоенная эпоха. Каждый из этих периодов оставил свой след в развитии литературного и бытового юмора в Англии и англоязычном мире.

Эти культурные факторы играют значительную роль в формировании тем, стилей и комедийных приемов, присутствующих в литературе и повседневном юморе каждой из этих культур. Важно признать, что юмор — это динамичный и постоянно развивающийся аспект культуры, постоянно формируемый историческими событиями, социальной динамикой и индивидуальным творчеством.

Несколько ученых и исследователей изучали юмор в лингвистике. Некоторые известные цифры в этой области включают:

1. Томас Витч — известен своими работами о юморе и его взаимосвязи с языком, особенно в контексте философии и лингвистики.
2. Сальваторе Аттардо — известен своими исследованиями в области лингвистики юмора, включая разработку Общей теории вербального юмора (GTVH) и компьютерного юмора.

3. Виктор Раскин — известен своим вкладом в изучение юмора в лингвистике, включая разработку семантической теории юмора и концепции теории юмора, основанной на сценарии.

4. Кристи Дэвис — получил признание за исследования лингвистических аспектов юмора, включая межкультурные исследования юмора, а также социальные и политические последствия языкового юмора.

5. Линда Р. Во. Известна своими работами по языку и юмору, в которых основное внимание уделяется взаимосвязи лингвистических и культурных аспектов при создании и интерпретации юмористического дискурса.

Эти ученые внесли значительный вклад в изучение юмора в лингвистике, и их работа продвинула наше понимание того, как язык используется для создания и передачи юмора в различных контекстах.

Одной из примечательных диссертаций по юмору в лингвистике является «Юмористические тексты: семантический и прагматический анализ» Марты Дайнелъ. В этой диссертации исследуются семантические и прагматические аспекты юмора в текстах, предлагая углубленное понимание лингвистических механизмов и стратегий, используемых для создания юмористических эффектов в языке. Работа Дайнела внесла значительный вклад в понимание юмора с лингвистической точки зрения.

Исторические факторы, влияющие на юмор в узбекской, английской и русской литературе, значительны и многогранны.

Важно признать, что исторические факторы создают богатую палитру влияний, формирующих юмор, встречающийся в литературе и повседневной жизни этих культур. Уникальный опыт и события, сформировавшие историю Узбекистана, Англии и России, породили различные формы юмора в рамках соответствующих литературных традиций.

Конечно, вот несколько примеров юмора в литературе узбекской, английской и русской традиций:

Узбекская литература:

1. Чингиз Айтматов, выдающийся узбекский писатель, часто использует юмор в своих произведениях, таких как «Длится день более ста лет», используя иронию и остроумие, чтобы отразить сложности жизни в Центральной Азии.

2. Абдулла Каххор и Гафур Гулам, известные своими сатирическими и юмористическими рассказами, часто используют игру слов и абсурдные ситуации, чтобы подчеркнуть особенности узбекского общества.

Английская литература:

1. Книга Оскара Уайльда «Как важно быть серьезным» представляет собой классический пример английского юмора, в котором остроумные диалоги и ситуативная ирония используются для критики социальных норм викторианской Англии.

2. Серия П.Г. Вудхауза «Дживс и Вустер» демонстрирует английский юмор через фарсовые сюжеты, умную игру слов и преувеличенных персонажей.

Русская литература:

1. «Мертвые души» Николая Гоголя — известное произведение русской литературы, в котором абсурд и сатира используются для юмористического изображения недостатков российского общества.

2. «Мастер и Маргарита» Михаила Булгакова умело сочетает в себе черный юмор, сюрреализм и острые социальные комментарии, создавая уникальное русское комедийное произведение.

Эти примеры иллюстрируют разнообразные и тонкие способы выражения юмора в литературе узбекской, английской и русской культур, отражая различные литературные традиции и культурные особенности каждой из них.

Значение юмора в человеческом общении глубоко и многогранно. Вот несколько ключевых аспектов его значения:

1. Социальные связи. Юмор играет решающую роль в социальных взаимодействиях, способствуя взаимопониманию, налаживанию связей и созданию чувства принадлежности внутри группы. Совместный смех и веселье могут укрепить социальные связи, ослабить напряженность и стимулировать сотрудничество.

2. Эмоциональная регуляция. Юмор может служить мощным инструментом управления эмоциями и их регулирования. Он обладает способностью снимать стресс, уменьшать беспокойство и повышать устойчивость перед лицом невзгод. Когда люди используют юмор, чтобы справиться с трудными ситуациями, это может способствовать эмоциональному освобождению и открыть новый взгляд на сложные обстоятельства.

3. Когнитивная обработка. Использование юмора включает в себя сложные когнитивные процессы, такие как когнитивная гибкость, распознавание образов и мысленное моделирование. Преодолевая лингвистические, логические и семантические несоответствия, люди реализуют свои когнитивные способности и творческие способности, способствуя когнитивному развитию и умственной ловкости.

4. Выражение идентичности. Юмор может быть средством выражения личной и культурной идентичности. Различные стили юмора отражают индивидуальные склонности, взгляды и ценности, а также отражают более широкие культурные нормы и социальные тенденции. Юмор может служить средством самовыражения и обсуждения социальной идентичности.

5. Убеждение и влияние. Юмор может быть эффективным инструментом убеждения и влияния. При стратегическом использовании юмор может привлечь внимание, улучшить запоминание сообщения и способствовать изменению отношения. Юмористические призывы могут сделать серьезные или сложные темы более доступными и интересными, тем самым влияя на восприятие и поведение аудитории.

6. Эффективность коммуникации. Включение юмора в общение может улучшить понимание, удержание и вовлеченность сообщения. При правильной подаче юмор может оставить у аудитории незабываемые и приятные впечатления, что приведет к более эффективным результатам общения.

Юмор — это универсальный аспект человеческого общения, который сильно различается в разных языках и культурах. Статья «Расшифровка смеха: изучение юмора в узбекском, английском и русском языках» направлена на изучение культурных и языковых аспектов юмора в этих трех разных языках. Путем сравнительного анализа исследование исследует сходства и различия в комедийных выражениях, языковых приемах и культурных нюансах, проливая свет на сложный мир юмора в контексте узбекского, английского и русского языков.

Понимание культурных и лингвистических аспектов юмора:

Исследование углубляется в различные формы юмора, такие как игра слов, сатира и ирония, распространенные в узбекском, английском и русском языках. Путем углубленного изучения комедийных выражений статья дает представление о том, как юмор воспринимается и передается в этих различных языковых рамках. Изучая культурные и языковые факторы, формирующие юмор, исследование направлено на раскрытие уникальных способов, которыми представители разных культур создают, интерпретируют и ценят комедийный контент.

Сравнительный анализ:

Сравнительный анализ, проведенный в статье, направлен на выявление сходств и различий юмора в узбекском, английском и русском языках. Анализируя лингвистические приемы, комедийные структуры и культурные отсылки, исследование подчеркивает различные характеристики юмора в каждом языке. Например, в то время как узбекский юмор может в значительной степени опираться на игру слов и культурные отсылки, характерные для региона, английский юмор может использовать сарказм и иронию в качестве основных комедийных инструментов. Между тем, российский юмор может представлять собой смесь политической сатиры и абсурда.

Роль языка и культурного контекста:

В статье подчеркивается решающая роль языка и культурного контекста в интерпретации и оценке юмора. В нем исследуется, как культурные нормы, исторические события и социальная динамика формируют комедийное содержание на каждом языке. Юмор, глубоко укоренившийся в культурных ценностях и социальных взаимодействиях, отражает уникальные точки зрения и опыт конкретного сообщества. Понимание взаимодействия языка, культуры и юмора позволяет нам более эффективно ориентироваться в межкультурной коммуникации и ценить языковое разнообразие, существующее в мире.

Вклад в межкультурную коммуникацию и языковое разнообразие:

Изучая юмор в узбекском, английском и русском языках, это исследование способствует более глубокому пониманию межкультурного общения и языкового разнообразия. Он подчеркивает богатство и сложность юмора как культурного явления и поощряет межкультурное понимание и понимание. Статья служит ценным ресурсом для ученых, лингвистов и людей, заинтересованных в изучении сложной динамики юмора и его роли в развитии межкультурного диалога.

Заключение. «Расшифровка смеха: изучение юмора в узбекском, английском и русском языках» представляет собой всестороннее исследование культурных и лингвистических аспектов юмора в этих трех языках. Сравнительный анализ выявляет сходства и различия в комедийных выражениях, языковых приемах и культурных нюансах, предлагая ценную информацию о том, как юмор воспринимается и передается в различных языковых и культурных контекстах. Проливая свет на роль языка и культурного контекста в интерпретации и оценке юмора, статья способствует более глубокому пониманию межкультурной коммуникации и языкового разнообразия.

Рекомендации

1. Мартин, Р.А. (2007). Психология юмора: интегративный подход. Академическая пресса.
2. Бочнак М. и Мартин К. (2016). Лингвистические реплики и обработка юмора. Когнитивная наука, 40 (5), 1270–1286.
3. Апте, М. (1985). Юмор и смех: антропологический подход. Издательство Корнельского университета.
4. Аттардо, С. (1994). Лингвистические теории юмора. Вальтер де Грюйтер.
5. Лурия А.Р. (1976). Когнитивное развитие: его культурные и социальные основы. Издательство Гарвардского университета.
6. Раскин В. (1985). Семантические механизмы юмора. Спрингер.
7. Вуд А. и Лонг Д.Л. (2015). Психология юмора и остроумия: От классики к современности. Издательская компания Спрингер.
8. Ричи, Г. (2005). Лингвистический анализ анекдотов. Рутледж.
9. Рух В. и Каррел А. (1998). Психология юмора: теоретические перспективы и эмпирические проблемы. Академическая пресса.
10. Норрик, Н.Р. (2003). Разговорная шутка: Юмор в повседневной беседе. Издательство Университета Индианы.

STYLISTIC DEVICES AND THEIR ANALYSES IN “HARRY POTTER”

Allanazarova Nigora Bakhtiyarovna

A teacher at Urgench state pedagogical institute

Khudayberganova Bonu Ibrat qizi

A Student at Urgench state pedagogical institute

doi.org/10.59470/2024311

Annotation. Stylistic devices, also known as literary devices, are powerful techniques employed by writers to produce a specific effect, capturing the imagination of readers and making their writing more engaging. Some crucial types of stylistic devices are given in this article and their usage analyzed in Harry Potter series. These literary devices are more than just word arrangements; they elicit strong emotional reactions and intricately weave multiple levels of meaning.

Key words: simile, metaphor, hyperbole, personification, irony, alliteration, assonance, onomatopoeia, oxymoron, euphemism;

Annotatsiya. Stilistik vositalar, shuningdek, adabiy vositalar sifatida ham tanilgan, yozuvchilar tomonidan o‘ziga xos effekt yaratish, o‘quvchilarning tasavvurini jalb qilish va ularning asarlarini yanada jozibador qilish uchun qo‘llaniladigan kuchli usullardir. Ushbu maqolada stilistik vositalarning ba’zi muhim turlari keltirilgan va ularning ishlatilishi Garri Potter asarida tahlil qilingan. Bu adabiy vositalar shunchaki so‘zlarni tartibga solishdan ko‘proq ular kuchli hissiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ma‘noning bir nechta darajasini murakkab tarzda ifoda etadi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, metafora, giperbola, personifikatsiya, ironiya, alliteratsiya, assonans, onomatopeya, oksimoron, evfemizm;

Аннотация. Стилистические приемы, также известные как литературные приемы, — это мощные приемы, используемые писателями для создания уникального эффекта, захвата воображения читателей и повышения привлекательности их произведений. В этой статье представлены некоторые важные типы стилистических приемов и анализируется их использование в Гарри Поттере. Эти литературные приемы — это не просто расположение слов, они вызывают сильные эмоциональные реакции и сложным образом выражают несколько уровней значения.

Ключевые слова: сравнение, метафора, гипербола, персонификация, ирония, аллитерация, ассонанс, звукоподражание, оксюморон, эвфемизм;

Introduction. Stylistic devices play a crucial role in enlarging the property of writing. They fulfil multiple receptions, each contributing to the overall impact of the text.

Stylistic devices render emphasis, drawing awareness to key elements within the text. By utilising techniques such as repetition or strong imagery, writers can highlight essential ideas or concepts. This subdues that the message is clearly communicated and leaves a lasting imprint on the reader. Another significant function of stylistic devices is to boost clarity. Through the use of procedure like parallelism or rhetorical questions, writers can structure their sentences in a way that makes complex ideas easier to understand. By employing stylistic devices, writers can successfully convey their thoughts and ensure that the reader grasps the intended meaning. Stylistic devices can be used to produce a unique writing style. By carefully selecting the relevant techniques, writers can add their own flair to the text and distinguish themselves from other authors. This not only allows them to articulate their ideas effectively but also creates an individual voice that resonates with readers.

Types of Stylistic Devices

There are various stylistic literary devices, each serving a specific intention . Here are ten main types:

1. Simile

A simile is a immediate comparison using 'like' or 'as.' For example, "Her smile is as bright as the sun."

2. Metaphor

A metaphor is an indirect collation , stating one thing is another. For instance, "Time is a thief, stealing precious moments."

3. Hyperbole

A hyperbole is an exaggeration exploited for emphasis. Like saying, "I've told you a million times."

4. Personification

Personification is a literary device that attributes people characteristics to non-human entities. As in, "The wind whispered secrets in my ear."

5. Irony

Irony conveys a definition opposite to the literal one. Such as, "It's raining on my wedding day, how ironic."

6. Alliteration

Alliteration is the repetition of primary consonant sounds. Like, "Peter Piper picked a peck of pickled peppers."

7. Assonance

Assonance is the recurrence of vowel sounds. For example, "The fat cat sat on the mat."

8. Onomatopoeia

Onomatopoeia is the use of words that simulate sounds. Like, "Buzz, hiss, pop."

9. Oxymoron

An oxymoron merges contradictory terms for effect. Such as, "Jumbo shrimp" or "Bittersweet."

10. Euphemism

A euphemism substitutes a mild or indirect expression for something unsavoury or harsh. For instance, "He passed away" instead of "He died."

We can come across various kind of stylistic devices while reading Harry Potter series. Through the use of bookish devices such as simile, metaphor, alliteration, hyperbole, irony and others, author J.K. Rowling established a rich and immersive world that transports readers to the wizard realm of Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry. There are provided some examples of stylistic devices which are used in this book.

"The eyes behind his glasses were shining green, and on his forehead, clearly apparent through his hair, was a thin scar, configured like a bolt of lightning" [Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, Chapter 1, J.K.Rowling p.6]

It is an exemplar of simile that his scar is shaped like lightning reflects the element of fate in Harry's legacy, the idea that he was in the proper place at exactly the right time and as a outcome is now a savior figure.

"Harry's instant impression was of a large, glittering insect" [Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, p.102).

Trelawney's bug eyes and hovering, mantis-like demeanor further identify her as a spacey, other-worldly figure.

A handful of distinguished characters all had metrical names in the Harry Potter series: Minerva McGonagall, Severus Snape, Godric Gryffindor, Helga Hufflepuff, Salazar Slytherin, Rowena Ravenclaw, Moaning Myrtle, Peter Pettigrew, (The) Bloody Baron, Luna Lovegood, Filius Flitwick, Cho Chang, Colin Creevey, Quirinus Quirrell...

"Harry Potter and the Sorcerer's Stone," hyperbole is used for humorous effect, such as when Ron assert that Hermione's study timetable would "burn out a lightbulb."

"No, no, no I tried to stamp out you...I'd have managed it before then if Snape hadn't been muttering a countercurse, trying to preserve you" ["Harry Potter and the Sorcerer's Stone," pgs. 288-299]. This is absurd because throughout the whole book, through Harry's eyes, we are made to consider that Snape is the villain, only to find out that, Quirrell, the quiet and jittery Dark Arts teacher, was actually the one harboring Voldemort's soul and going after the Stone the whole period.

Onomatopoeia is used to bring the magic explain of the wizarding world to life, such as „Expelliarmus” and „Wingardium Leviosa”.

Since personification majorly prosperes on the reader's imagination, Rowling has used this number of speech in the best potential way to bring the world of Harry Potter to life. Be it through the "wand [that] selects the wizard" or "Harry's broom jumped into his hand at once," the book is full of endless illustrations of this literary instrument..

Conclusion. In this article, we delved profoundly into the world of stylistic devices and their concern on text and communication. Stylistics, as a significant sphere of linguistics, permits us to understand how language can be not just a means of conveying data but an art form in itself. Stylistic devices are key tools in the hands of authors, writers, orators, and anyone who requests to make their text more charming and sentimentally rich.

Reference

1. J.K.Rowling. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban.

2. J.K.Rowling. Harry Potter and the Sorcerer’s Stone.
3. Usmanova D.S., Madazimov Kh., M. Comparative analyses of stylistic devices of the English language poetry. 2020.
4. Askarova S., Tursynbayeva K., Boltabekova A. Usage of stylistic devices in the process of language acquisition. 2021.
4. Turakulova B. N. Specific features of stylistic devices in English. 2021.
5. www.studiobinder.com
6. www.study.com
7. www.academia.edu

COMPARISON OF RUSSIAN AND ENGLISH PROVERBS AND SAYINGS IN SPOKEN LANGUAGE

Masharibova Lobar Rayimberganovna
English teacher at Urgench State Pedagogical Institute
+998914253360 masharibovalobar5@gmail.com

doi.org/10.59470/2024312

Abstract: The article is devoted to the analysis of Russian and English proverbs, reflecting the attitude to work and friendship in order to reveal specific features of the ethnic mentality of peoples.

Аннотация: Статья посвящена анализу русских и английских пословиц, отражающих отношение к труду и дружбе, с целью выявления специфических особенностей этнического менталитета народов.

Annotatsiya: Maqola xalqlar etnik mentalitetining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun mehnat va do'stlikka munosabatni aks ettiruvchi rus va ingliz maqollarini tahlil qilishga bag'ishlangan.

Keywords: research, proverb, speech, culture, national mentality

Ключевые слова: исследование, пословица, пословица, речь, культура, национальный менталитет.

Kalit so'zlar: tadqiqot, maqol, maqol, nutq, madaniyat, milliy mentalitet

In the modern world for an interesting, fulfilling life and successful career people try to learn foreign languages. Knowledge of the language presupposes not only good pronunciation, correct use of grammatical rules, and a rich vocabulary, but also knowledge of the culture, history, and national characteristics of the people. Every language has such stable phraseological expressions, like proverbs and sayings.

Before starting a comparative analysis of proverbs found in the English and Russian languages, it is necessary to determine the basic concept of what is meant by the term proverb. According to the dictionary of F.A. Brockhaus and I.A. Efron: "A proverb is a concise, commonly used saying that lives in popular speech. The content of proverbs is so diverse that it is hardly possible to define them on the basis of this feature; usually it is a general judgment or instruction relating to some aspect of life."

According to the dictionary of F.A. Brockhaus and When starting to directly evaluate the proverbs that exist in English and Russian, it is necessary to explain what conditions influenced the appearance of proverbs in both languages.

In S.I. Ozhegov's dictionary, "a proverb is a short folk saying with an edifying meaning; a folk aphorism, and a saying is a short stable expression, figurative, which, unlike a proverb, does not constitute a complete statement," and "aphorism is a short expressive saying containing general conclusion." The compiler of the famous dictionary of Russian

proverbs, V.I. Dahl, gives the following definition for a proverb: “a proverb is a short parable. It is a judgment, a sentence, a teaching, expressed in an oblique manner and put into circulation, under the coin of the people. An indirect proverb, with an application to the point, understood and accepted by everyone. For example: it is not expensive to blame a sick head on a healthy one. A saying is a roundabout expression, figurative speech, a simple allegory, a circumlocution, a way of expression, but without parables, without judgment, conclusion, application, this is the first half of the proverb. For example: to blame a sick head for a

healthy one.” It is in proverbs and sayings that the peculiarities of national culture manifested. Studying English proverbs and sayings will allow you to learn the English language “from the inside” and understand how folk wisdom formed.

In the dictionary T.F. Efremova understands a proverb as “an apt figurative saying, usually rhythmic in form, generalizing, typifying various phenomena of life and having an edifying meaning,” and a saying is a common apt, figurative expression that, unlike a proverb, is not a complete phrase or sentence.”

Based on the above definitions we can conclude that a proverb is a short folk expression that is not a complete phrase and does not carry an instructive meaning. Both proverbs and sayings are products of folk speech. A saying is similar to a proverb, but unlike a proverb, it is not a complete judgment, but only a part of it. The people themselves offer the following distinction between proverbs and sayings: a proverb is a flower, and a proverb is a berry. From which we can conclude that proverbs contain folk wisdom, a complete judgment.

Comparison of Russian and English proverbs and sayings

From a comparative analysis of more than 250 Russian proverbs and sayings and their analogues in English, the following conclusions can be drawn: 1) Russian and English proverbs and sayings perform a number of specific tasks: they warn (for example: Hope for the best and prepare for the worst. *Надейся на лучшее, но готовься к худшему.*); высмеивают недостатки (например: Set a beggar on horseback and he’ll ride to the devil. *Посади свинью на стол, она и ноги на стол.*); подытоживают народный опыт (например: Devil is not so black, as he is painted. *Не так страшен черт, как его малюют.*); комментируют внешний вид (например: The tailor makes the man. *Одежда красит человека.*); дают советы (например: Keep your mouth shut and your ears open. *Меньше говори, больше слушай.*); учат мудрости (например: Better a lean peace than a fat victory. *Худой мир лучше доброй ссоры.*) и др. 2) Proverbs are usually metaphorical, rhythmic and often rhyme (e.g.: Easy come easy go. *Что легко нажито, легко тратится.*). 3) Brevity is characteristic of both English and Russian proverbs (e.g. : Live and learn. *Бек живи, век учись.*). 4) English and Russian people are concerned about the same problems: love - hate; mind is stupidity; good evil; labor is laziness; happiness - sorrow; faith - unbelief; beauty - ugliness; good bad; nature - weather. 5) The main sources of origin of English and Russian proverbs and sayings are: folk art; literary works; biblical stories; borrowing from other languages.

References:

1. Brockhaus F.A., Efron I.A. Encyclopedic Dictionary. Modern version. M.: EKSMO-Press, 2002. 672 p.
2. Dubrovin M.I. English and Russian proverbs and sayings. M.: Education, 1993. 678 p.
3. Kugel A.V. Deontic norms in Russian and English proverbs representing the concept of “Дружба” // Central Russian Bulletin of Social Sciences, 2014. No. 3. P. 19.
4. Orlova T.G., Nikulina E.F. Expression of good and evil in English and Russian proverbs as a reflection of the mentality of the English and Russian peoples // Bulletin of RUDN University, series Theory of Language. Semiotics. Semantics, 2016. No. 2. P. 102-103.
5. Loginova T.G., Khorosheva V.S. Implementation of the concept work/labor in English and Russian proverbs and sayings // Problems of Romano-Germanic philology, pedagogy and methods of teaching foreign languages, 2014. No. 10. P. 89-90.
6. Kaytova I.A. Mental characteristics of labor in Russian, English and Ossetian proverbs and sayings // Philological Sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Certificate, 2015. No. 2: in 2 hours. Part 1. P. 98.
7. Androsova O.E., Brykina S.V. Cultural values in English and Russian proverbs and sayings // Current problems of theoretical and applied linguistics. Collection of articles of the All-Russian Scientific and Practical Conference. Edited by S.S. Pashkovskaya, T.A. Rumyantseva, G.V. Vishnevskoy, 2014. pp. 11-15.

CROSS-CULTURAL COMMUNICATION IN THE WORKPLACE.

Kamilova Yulduz Karimovna

UrDPI Xorijiy til va adabiyot (ingliz tili) yo‘nalishi

221-guruh talabasi +998881333383

yulduz.kamilova@icloud.com

Masharipova Lobar Rayimberganovna

UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası

o‘qituvchi-stajori +99891425336,

masharibovalobar5@gmail.com

doi.org/10.59470/2024313

Abstract: This article reveals information about the importance and the role of cross-cultural communication, and understanding it among in daily lives. Moreover, the national culture has an impact on the workplace and the behaviors of individuals who identify differently, which causes communication hurdles. In addition, culture affects how individuals think and act, leading to varying perspectives on the goals and vision of businesses.

Keywords: awareness, preparation, language humor, openness, communication, cross-cultural

Аннотация: В данной статье раскрывается информация о важности и роли межкультурной коммуникации, а также о понимании ее в повседневной жизни. Более того, национальная культура оказывает влияние на рабочее место и поведение людей, которые идентифицируют себя иначе, что вызывает трудности в общении. Кроме того, культура влияет на то, как люди думают и действуют, что приводит к различным взглядам на цели и видение бизнеса.

Ключевые слова: осведомленность, подготовка, языковой юмор, открытость, общение, межкультурный

Annotatsiya: Ushbu maqolada madaniyatlararo muloqotning ahamiyati va roli, shuningdek, kundalik hayotdagi tushunchasi haqida ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari, milliy madaniyat ish joyiga va odamlarning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi, bu esa muloqotda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, madaniyat odamlarning fikrlash va xatti-harakatlariga ta'sir qiladi, bu esa biznesning maqsadlari va qarashlariga turlicha qarashlarga olib keladi.

Kalit soʻzlar: xabardorlik, tayyorgarlik, til hazil, ochiqlik, muloqot, madaniyatlararo

What is a cross-cultural communication in the workplace? Is cross-cultural communication important in the workplace? Communication between individuals with different cultural backgrounds—nationality, age, working style, gender, ethnicity, race, etc.—is referred to as cross-cultural communication. When connecting across cultures, it

can be both verbal and nonverbal and involve body language, gestures, eye contact, and words. When used in a business context, cross-cultural communication describes the degree to which individuals from various cultural backgrounds get along in a work setting and how successfully they modify their communication style to fit the cultural norms of their colleagues. In order to bring out the best in each team member's cultural background and foster a healthy work environment, cross-cultural communication is essential. It is essential to have strong cross-cultural communication abilities in a multicultural setting. Managers can take advantage of numerous chances to boost a company's growth potential by looking at this in more detail.

Employers can learn a lot about a generation's habits and preferences by, for instance, hiring workers from a variety of age groups. This can be quite helpful from an organizational perspective when figuring out how to effectively contact different target groups during marketing campaigns.

A company's chances of success increase with its level of target audience understanding. Regardless of the scope of an organization's operations or sector, this rule is always applicable. Furthermore, regardless of factors like age, gender, financial status, etc., the aforementioned statement and example are still relevant. Examples of cross-cultural communication in the workplace. Let's now demonstrate how crucial cross-cultural communication is in internal settings to avoid misunderstandings.

It is obvious that a varied workforce includes a range of linguistically distinct individuals, which might cause miscommunication.

There may be circumstances in which non-native speakers of the selected working language face difficulties, even when these organizations demand a high degree of proficiency in it.

Non-native speakers may find it more difficult to structure their ideas in their second language because of their potential lack of fluency. When this occurs, native speakers have an obligation to be patient and considerate with their non-native speaking coworkers. Even if that is a severe example, small mistakes can nonetheless lead to strained relationships. Before pressing, "send," it is crucial to have cross-cultural awareness, even for something as basic as sending an email. For instance, whereas email greetings are typically informal in American culture, people in Japanese and Austrian cultures value titles. Making lunch for the office without taking into account any dietary requirements or preferences depending on people's cultures is another example of disregarding cross-cultural communication. Respecting the cultural beliefs of your staff members demonstrates your concern for appreciating, respecting, and honoring their individuality.

Tips for improving Cross-Cultural Communication. Many organizations may have difficulties with intercultural communication in the workplace because some believe the problem is too complex to resolve. While recognizing cultural differences may appear like an enormous task, any firm that is prepared to invest the necessary time and energy can successfully navigate it. The following advice is beneficial to anyone trying to speak clearly.

- 1. Have an open Mind.**

Numerous businesses have discovered that there are multiple approaches to achieving an objective.

Even so, when they are exposed to knowledge about different cultures, they may become narrow-minded. Avoid thinking along these lines.

Learn as much as you can about a wide range of diverse cultures while maintaining an open mind. Please ask inquiries when the time is right. Learning can lead to the discovery of new ways of thinking that might be useful while making business decisions.

2. **Learn to Adapt.** When interacting with people from other cultures, you frequently need to be adaptable and flexible.

Some people also find it challenging to learn new things and accept changes. This could be the result of concerns that these adjustments will not provide improved outcomes or a fear of failing.

Strive to push those ideas out of your mind and acknowledge that life is about progress. Increase your openness to trying new things and discovering alternative viewpoints. Feel free to try out new concepts and observe how they help you and your business.

3. **Develop self- awareness.** Everyone has preconceived notions about other people. Acknowledging your assumptions is the first step in rectifying them. This entails developing one's self-awareness. Examining your communication style with others is one of the best methods to do this. Review your emails again and take note of your responses. Do your responses vary based on who you are responding to? Do you consider the cultural background of others? To what extent do you assign assignments and engage in activities that are inclusive? Improved communication with others will result from increased introspection.

There are a number of strategies that may be used to improve cross-cultural communication, including developing cultural awareness, active listening, adaptability, and effective use of technology. These abilities foster successful communication and improve understanding among various cultures.

References:

1. Adorno, Theodor W. (2001). The Culture Industry:
2. Benjamin, Walter (2008). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction, 'Great Ideas (trans. J. A. Underwood). London: Penguin Books
3. Brinkley, Alan. (1991). American History: A Survey.
4. Selected Essays on Mass

METAPHOR AS A MEANS OF CONCEPT FORMATION IN RUSSIAN AND ENGLISH

Matkurbanova Umida Muzaffar kizi

**Student at UrDPI, Foreign language and it's literature,
(english) of the group 222
+998977356272**

Masharibova Lobar Rayimberganovna

**Teacher at UrDPI, of the department
Foreign language and it's literature (English) .+998914253360
masharibovalobar5@gmail.com**

doi.org/10.59470/2024314

Abstract: In this article, we will consider the effectiveness of linguistic metaphors in generating new concepts in both Russian and English. The main tasks include the study of the interaction between the conceptual spheres of these languages.

Аннотация: В этой статье мы рассмотрим эффективность лингвистических метафор в порождении новых концептов как в русском, так и в английском языке. К основным задачам относится изучение взаимодействия концептосфер этих языков.

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz rus va ingliz tillarida yangi tushunchalarni yaratishda lingvistik metaforalarning samaradorligini ko'rib chiqamiz. Asosiy vazifalar qatoriga ushbu tillarning kontseptsiya sohalarining o'zaro ta'sirini o'rganish kiradi.

Keywords: the linguistic perspective of the world, the conceptual representation, the sphere of concepts, and the cultural aspects of language.

Ключевые слова: лингвистическая перспектива мира, концептуальная репрезентация, концептосфера и культурные аспекты языка.

Kalit so'zlar: dunyoning lingvistik nuqtayi nazari, konseptual tasviri, tilning konseptosferasi va madaniy jihatlari.

V. Humboldt was the first to bring up the issue of the variations in the "structures of human language" in the field of linguistics. According to him, a word that refers to an object is not simply "a direct representation of the object that can be perceived by the senses," but rather an expression of the subjective understanding of the object or a particular concept that prevailed at the time of its naming. Humboldt emphasized that "language does not directly depict objects, but rather the concepts about them that are individually shaped by the mind during the process of language formation".

Metaphor serves as a tool for creating fresh interpretations and is an essential component of language. In recent times, philosophers have been inclined to define metaphor as the interplay between the characteristics of an object, which serves as the referent for

conceptualization, and certain signs associated with the sensory depiction of reality. These signs are employed to tackle problematic conceptual situations, specifically those involving the formation and expression of new concepts. An example that illustrates this notion is the following: "Still, Juan's background provided the seeds of his power." (Newsweek, 1998). The word "seeds" conjures up two distinct meanings in our minds. Firstly, it brings to mind the literal definition - the reproductive part of a plant capable of developing into a new plant. Secondly, this knowledge triggers an image of something that will inevitably bring forth a bountiful harvest or fruitful outcome.

The field of conceptual metaphor is experiencing significant growth within the realm of contemporary cognitive linguistics. While still embracing traditional teachings, new theories propose the utilization of cognitive linguistic principles in the examination of metaphor. This approach promises to unveil previously unseen dimensions within this seemingly well-explored phenomenon. The cognitive understanding of metaphor as a mode of thinking can be traced back to the Middle ages. Theological, philosophical, and logical works have regarded it as a foundational principle of thought, rooted in the concept of creativity. Within cognitive linguistics, metaphor is recognized as a central characteristic of cognition, serving as an essential element of our conceptual system. While J. Lakoff and M. Johnson are considered the pioneers of the cognitive theory of metaphor, other scholars, such as J. Locke, J. Vico, E. Cassirer, N. Goodman, have also contributed valuable insights into the cognitive nature of metaphors.

The concept of metaphor as a tool for constructing ideas is also explored in the interaction theory of metaphor, pioneered by I. Richards and M. Black. This theory examines metaphor as the interaction between different elements involved in it - the literal and figurative components - and seeks to explain how their interaction gives rise to the emergence of a novel semantic structure. To illustrate this point, let's consider the phrase "the hot sun poured down..." by A. Christie. In this expression, the verb "poured" conveys the idea of movement, but without the typical attributes such as speed or acceleration. Instead, it portrays a steady and continuous stream of scorching light, thus creating the concept of a "scorching sun".

Therefore, metaphors not only serve as a means of expression, evaluation, and other functions, but they also have a conceptual role in language. This conceptual function is derived from their capacity to create new concepts by building upon existing ones. The term "conceptual metaphor" captures the link between the concept as a means of perceiving the world through consciousness and the utilization of language to articulate this perception. The concept is brought to attention through its verbalization in the form of a metaphor, and it is through this form that the concept can evolve and grow in the future.

When discussing the formation of a cognitive metaphor, it is imperative to consider the notion of the "conceptual sphere", which is intricately linked to the concept itself. In recent years, various approaches to understanding the concept have been presented in linguistic literature. However, most of these approaches share the fundamental belief that the concept represents the content of the concept and is synonymous with meaning. For instance, a concept can be defined as a linguistic and cognitive phenomenon, serving as a

unit of mental resources that reflect human knowledge and experience. It encompasses components such as memory, mental lexicon, conceptual system, and the language of the brain, ultimately presenting a comprehensive representation of the world within the human psyche. Academician D.S. Likhachev coined the term "conceptosphere" to describe the collective set of concepts within a nation. In his definition, the richness of a nation's culture, including its folklore, literature, science, art, historical experience, and religion, contributes to the depth and breadth of its conceptual sphere. Various studies have shown that these conceptual spheres exhibit a certain orderliness. The individual characteristics of concepts determine their systemic relationships, such as similarities, differences, and hierarchies, with other concepts. Further investigation is necessary to explore the specific nature of these systemic relationships, both within a single language and in a comparative analysis across languages.

The main goals of this research encompass examining the interplay between the conceptual domains of Russian and English languages in metaphorical expressions, analyzing the variations and similarities in their compatibility and frequency of usage among individuals from Russian-speaking and English-speaking backgrounds. The divergences in cultural perspectives between Russian and English speakers have a profound influence on their thought processes and the associations they form. These cultural influences are evident through the presence of cultural components, which find expression in various forms of metaphors. The significance of this study lies in the necessity to explore metaphor as both a cognitive tool and a language feature that reflects the unique perceptions and comprehensions of the world across different languages and cultures.

The reason why we sometimes struggle to grasp metaphors in foreign languages is attributed to the differences in the conceptual frameworks of linguistic cultures. A prime example of this is the abundance of English proverbs and sayings, whose meanings can only be understood with specific background knowledge. However, we often find ourselves unable to comprehend the usage of certain words, expressions, and comparisons due to the unique linguistic worldviews of different languages and cultures. For instance, the English phrase "It's not my cup of tea" does not actually refer to one's preference or suitability. This comparison becomes clear when we consider the well-established fact of the British's fondness for this beverage.

The following examples showcase cultural elements inherent in English-speaking countries: A feline wearing gloves catches no rodents (A cat in gloves does not eat mice) - comparable to the Russian proverb "You can't easily pull a fish out of the pond"; Curiosity led to the demise of the feline (A curious Barbarian had her nose torn off at the bazaar) - the Russian equivalent; A feline can observe a monarch (And a cat can look at a king) - akin to the Russian proverb "They don't take money for a look"; The feline shuts its eyes when it pilfers the cream (The cat closes its eyes when it steals cream) - similar to the Russian proverb "Uncle would have gasped, looking at himself"; The feline desires the fish but fears getting its paws wet (A cat would like to eat a fish, but does not want to soak its paws) is comparable to the Russian proverb "I want to eat a fish, but I do not want to climb into the water", and so on.

Therefore, through analyzing metaphorical expressions that describe different aspects of time in Russian and English, we have successfully depicted a portion of the linguistic worldview in both languages. As a result, we have concluded that despite the notable disparities in how Russians and English speakers perceive time, the dominant linguistic model in both cultures is dynamic.

During our study, we discovered that there are frequent instances where the characteristics of one conceptual domain align with those of another. These occurrences are commonly observed in the domains of "movement" and "space", "movement" and "time", "time" and "space", "man" and "nature", "man" and the "social environment", and so on. As a result, it can be concluded that there are no distinct boundaries separating these conceptual domains. The categorization of a concept within a specific context is dependent on the individual's personal worldview as well as the collective perception of a linguistic and cultural community.

REFERENCES

1. Humboldt V. On the differences in the organisms of the human language / Per. P. Bilyarsky. St. Petersburg, 1859.
2. Telia V.N. Metaphorization as the main method of creating lexical and phraseological means
The role of the human factor in language: Language and the picture of the world. M., 1986.
3. Lakoff J., Johnson M. Metaphors by which we live // Language and modeling of social interaction. M., 1987.
4. Black M. Metaphor // Models and metaphors. Ithaca; N.Y., 1962.
5. Makarova O.A. Metaphor in the British and American literature of the twentieth century in the light of cognitive Linguistics: Dis. ... candidate of Philological Sciences. Samara, 2005. ISSN 0321-3056 IZVESTIYA VUZOV. THE NORTH CAUCASUS REGION. SOCIAL SCIENCES. 2008. No. 4128
6. Kubryakova E.S. Concept // A concise dictionary of cognitive terms. M., 1996.
7. Likhachev D.S. Conceptosphere of the Russian language // Ser.lit. and yaz. 1993. Vol. 52.
8. Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. Volgograd, 2002.

STUDY OF METAPHORS OF NATURAL PHENOMENA IN ANCIENT POETRY

Maksudova Bibiniso Zafarovna

**Student at UrDPI, Foreign language and it’s literature,
(english) of the group 222+998886000797**

maksudovabibiniso@gmail.com

Masharibova Lobar Rayimberganovna

Teacher at UrDPI, of the department

Foreign language and it’s literature (English)

+998914253360 Masharibovalobar5@gmail.com

doi.org/10.59470/2024315

Abstract: The article is devoted to the analysis of metaphors that represented natural phenomena in ancient times, The main objectives include investigating the interaction between conceptual spheres of these languages during metaphorization. To depict this, several parts of poems are presented, focusing on metaphorical expressions related to the concept of nature.

Аннотация: Статья посвящена анализу метафор, репрезентировавших явления природы в древности. В основные задачи входит исследование взаимодействия концепт сфер этих языков при метафоризации. Чтобы изобразить это, представлены несколько частей стихотворений, в которых основное внимание уделяется метафорическим выражениям, связанным с понятием природы.

Annotatsiya: Maqola qadimgi davrlarda tabiat hodisalarini ifodalagan metaforalarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Asosiy vazifalarga metaforizatsiya paytida ushbu tillarning kontseptsiya sohalarining o‘zaro ta’sirini o‘rganish kiradi. Buni tasvirlash uchun tabiat tushunchasi bilan bog‘liq metaforik iboralarga qaratilgan she’rlarning bir nechta bo‘limlari keltirilgan.

Keywords: research, metaphor, phenomena, nature, ancient times, poetry, connection of soul with nature.

Ключевые слова: исследование, метафора, явления, природа, древность, поэзия, связь души с природой.

Kalit so‘zlar: tadqiqot, metafora, hodisalar, tabiat, antiklik, she’riyat, ruhning tabiat bilan aloqasi.

Ancient poetry testifies to man's enduring fascination with nature and captures the essence of existence through metaphorical expressions. Literary devices used by ancient poets include metaphors based on natural phenomena, which become powerful tools for conveying complex emotions, philosophical reflections, and existential insights. By delving

into the metaphors of natural phenomena found in ancient poetry, we embark on a journey of discovery and reveal the deep connections between humans and the environment.

Metaphors in Ancient Greek Poetry: The poetry of ancient Greece, embodied by greats such as Homer, Hesiod and Sappho, is full of metaphors that draw inspiration from the pure beauty and primal power of nature. The sea, with its boundless depths and moody moods, often serves as a metaphor for the turbulent journey of life. In Homer's epic sagas such as the Iliad and the Odyssey, the sea becomes the metaphorical stage on which man's struggle with fate and the gods unfolds with breathtaking intensity. Homer's epics, like the "Iliad" and the "Odyssey," are rich sources of such metaphors. In these poems, the sea often symbolizes life's journey, storms reflect the challenges faced by heroes, and celestial bodies offer glimpses into fate.

In addition, celestial bodies such as stars and constellations have symbolic meaning because they represent the unchanging forces that determine human destiny. With these celestial metaphors, ancient Greek poets address existential questions of mortality, fate, and the eternal search for meaning amid the chaos of existence. In addition, celestial bodies such as stars and constellations have symbolic meaning because they represent the unchanging forces that determine human destiny. With these celestial metaphors, ancient Greek poets address existential questions of mortality, fate, and the eternal search for meaning amid the chaos of existence.

Metaphors in Ancient Chinese Poetry: The rich heritage of ancient Chinese poetry, especially during the famous Tang Dynasty, abounds with metaphors drawn from nature as a means of exploring human existence and the mysteries of existence. Nature is revered as a harmonious manifestation of the Tao and serves as a source of inspiration for poets who seek to capture the essence of life's fleeting beauty. By grounding their poetry in nature, Chinese poets captured the interconnectedness between humans and the natural world, offering profound insights into the human condition and the passage of time.

Think of the delicate cherry blossoms, whose ephemeral bloom symbolizes the transience of earthly joys and the transience of all things. Likewise, the moon, with its serene radiance and cyclical phases, becomes a metaphor for the eternal rhythm of birth, growth, decay and renewal that permeates the cosmos. Through these metaphors, ancient Chinese poets invite their readers to think about the interplay between the temporal and the eternal, the finite and the infinite, the ephemeral and the permanent.

Significance and implications. Studying the metaphors of natural phenomena in ancient poetry allows us to gain a deeper understanding of the cultural, philosophical, and spiritual landscapes of ancient civilizations. These metaphors not only reflect the worldviews and values of their respective cultures, but also transcend time and geography to resonate with readers of all eras and cultures.

Moreover, beyond their aesthetic appeal, these metaphors have profound implications for our relationship with the natural world. They serve as a powerful reminder of the connection between people and the environment, inspiring awe at the beauty and complexity of the natural world and highlighting the importance of environmental stewardship and sustainability.

In the kaleidoscope of ancient poetry, metaphors of natural phenomena appear as shining beacons that illuminate the depths of the human soul and the mysteries of the universe. Whether the stormy seas of ancient Greece or the tranquil landscapes of ancient China, these metaphors continue to fascinate and inspire, inviting the reader on a journey of self-discovery and enlightenment.

By delving into the metaphors of natural phenomena found in ancient poetry, we gain a deeper understanding of the timeless wisdom and universal truths contained in these ancient texts. By exploring these metaphors, we establish a deep connection with the natural world and affirm our shared humanity across time and space.

In ancient poetry, metaphors of natural phenomena served as bridges between the tangible world and the realm of the imagination, allowing poets to explore the depths of human experience and the mysteries of the universe. Whether it is the epic poetry of ancient Greece or the lyrical compositions of ancient China, these metaphors continue to captivate and inspire the reader, inviting them to reflect on the beauty, complexity, and interconnectedness of the natural world. By studying these metaphors, we not only gain a deeper understanding of the poetic traditions of the ancient world, but also reveal timeless truths about the human condition and our relationship to the world around us. As we delve into these ancient texts, we embark on a journey of discovery, guided by the enduring power of poetic imagery to illuminate human experience across time and space. Ancient poetry serves as a window to the past, offering insights into the beliefs, emotions, and perceptions of ancient civilizations. Among the myriad poetic devices employed by ancient poets, metaphors drawn from natural phenomena stand out as powerful tools for conveying complex ideas and emotions. By examining the metaphors of natural phenomena in ancient poetry, we gain a deeper understanding of how ancient cultures interpreted and interacted with the natural world.

References

1. Iliad by Homer, the epic poem
2. De Rerum by Lucretius, didactic poem
3. Dictionary “Merriam-Webster”
4. Black M. Metaphor // Models and metaphors. Ithaca; N.Y., 1962.
5. Kubryakova E.S. Concept // A concise dictionary of cognitive forms. M., 1996.
6. The Epic of Gilgamesh, by Maureen Gallery Kovacs, Stanford University Press, 1989.
7. The Pharsalia of lucan with Notes. By Lucan; H.T.Riley. Henry G.Bohn, 1853.

COMPARISON OF ENGLISH AND RUSSIAN RELATIVE ADJECTIVES

Rustamboeva Mokhinur Rahimboevna
UrDPI Xorijiy til va adabiyoti(ingliz tili)
yonalishi talabasi, +998904297275
rustamboevamohinur@gmail.com
Masharibova Lobar Rayimberganovna
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
O‘qituvchi-stajori. +998914253360
masharibovalobar5@gmail.com

doi.org/10.59470/2024316

Abstract: The article provides information revealing the importance and the role of adjectives in two different languages, specifically, Russian and English, helping to compare the differences between them. This statement includes the formation of adjectives, usage in the sentences, meaning and morphology.

Keywords: linguistics, comparison, humans, tool, difference, languages, adjective, sentence structure.

Аннотация: В статье представлена информация, раскрывающая значение и роль прилагательных в двух разных языках, а именно, русском и английском, помогающая сравнить различия между ними. Это утверждение включает в себя образование прилагательных, их употребление в предложениях, их значение и морфологию.

Ключевые слова: лингвистика, сравнение, человек, орудие, различие, языки, прилагательное, структура предложения.

Annotatsiya: Maqolada ikki xil tilda, xususan, rus va ingliz tillarida sifatlarning ahamiyati va rolini ochib beruvchi ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular orasidagi farqlarni solishtirishga yordam beradi. Bu gapda sifatlarning yasalishi, gapda qo'llanishi, ma'nosi va morfologiyasi kiradi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, qiyoslash, odamlar, vosita, farq, tillar, sifat, gap tuzilishi.

What is a language? Is it a tool that is essential to the surveillance of humanity? Or is it destroying it day by day? The truth is that none of us can adequately convey our ideas on this controversial topic, despite the fact that we live in the world that has been stepped by thousands of the most powerful linguists and philosophers, and here, the actual magic of language lies. Every individual possesses the most powerful and, at the same time most dangerous trait. It is a major tool which is capable of rewriting almost any person's mind without having to perform any surgery. According to the ancient sources, early humans developed one single language in order to be able to work together and reach their desired

goal: the construction of the tower that would take them all the way to heaven, the Tower of Babel. Then God, angered at this attempt to underestimate his power, destroyed the tower, and then, to ensure that it would never be rebuilt, he scattered the people by giving them different languages. Here an interesting irony occurs: that our languages exist to prevent us from communication, that one day being able to express our ideas anywhere and to anyone could probably lead to major threats. Today, even living in the era of computers and robots, we know that there are words we cannot say or cannot use. It is the language that shapes humanity; even the simplest acts of exchange that we engage in are utterly dependent upon language.

In the contemporary world, people have a great desire to acquire more and more languages. Every language represents not only the history, culture and the traditions of a specific country but also provides good linguistic skills like ability of pronouncing the words correctly and coming up with a decent sentence structure. In order to be able to avoid errors, it is better to learn the function of words both in the written and spoken format. The word form that beatifies our language is an adjective, a language element which directly shows the emotions that we are having and opinions that we are coming up. According to dictionary.com: “Adjective is a part of speech that describes a noun or pronoun”.

In order to give more detailed answer, the origin of Russian and English is discussed and compared by demonstrating them with different examples. Given that both Russian and English are members of the Indo-European language family, there should be a number of similar characteristics between the two languages. In more precise terms, nevertheless, Russian is a member of the Eastern branch of the Slavonic language family. Numerous characteristics set this group apart from the other Indo-European language family. In addition to using a different alphabet (Cyrillic), it is a synthetic language as compared with analytical English (Ivanov, 2007). This characteristic is essential to the language's grammatical structure. Since Russian adjectives have so many characteristics, they stand among the most significant parts of speech because they can work well and effectively with other elements of speech. Furthermore, as this paper will show later, Russian adjectives are far more complex than English adjectives. The initial aspect that should be mentioned is the existence of short and long forms of adjectives, considering that short forms of adjectives hold a more formal value. In order to be able to distinguish types, endings that are added to the root should be closely studied, but their meanings remain the same:

Examples:

Она красивая – She is beautiful.

Она красива – She is beautiful.

Он сильный- He is strong.

Он силен- He is strong.

This phenomenon also can be observed in English language, but only with words which have endings like ic/ical:

Classic – classical

Historic – historical

Electric – electrical

Economic – economical

Short adjectives change only by gender and number.

Long adjective	Correct Usage	Wrong usage (long form)
<i>занятый</i> (occupied)	<i>Эта комната занята.</i> (This room is occupied.)	<i>Эта комната занятая.</i>

It is common for the adjectives in both Russian and English to be combined with specific derivative affixes to create adverbs. The English suffix -ly, which is similar to the Russian suffix -о, is typically used to accomplish this operation.

Adverbs in English can be formed by simply adding the suffix, whereas in Russian, the ending must be removed before the suffix can be added, and the bare root is used instead.

<i>Adjective</i>	<i>Adverb</i>
<i>interesting</i>	<i>interesting+ly</i>
<i>интересный</i>	<i>интересно</i>

This study analyzed the forms, uses, and distinctions between Russian and English adjectives. The basic principles are a thorough examination of the two languages' structural similarities as well as a close examination of the function of an adjective as a part of speech. When morphology, semantics, and syntax were examined, it became clear that Russian adjectives were more complex than English adjectives.

References.

1. Dictionary.com , founded by Brian Kariger and Daniel Fierro
2. Ikeya, A (1995). Predicate-Argument Structure of English Adjectives. Amsterdam: Toyo Gakuen University.
3. Ivanov, V, Browne, W (2007). Slavonic Languages. R. K. P. Web.
4. Levine, J (2009). Shaum’s Outline of Russian Grammar, 2nd Edition. NY: McGraw Hill.
5. Matushansky, O (2006). How to Be Short: Some Remarks on the Syntax of Russian Adjectives. Paris: IUMR Seminar.
6. Make Pagel: How language transformed humanity(2012)
7. Mythology: The Tower of Babel (2020)
8. Sihombing, K (2008). The Morphological Processes of English Adjectives. A Thesis. Faculty of Letters: English Department. Depok: Gunadarma University.

THE IMPORTANCE OF USING INFORMATION - COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS.

Rajabova Sabohat - English language teacher,
Department of Foreign Philology, Urgench State Pedagogical Institute.

Yuldasheva Havojon Qudrat qizi –
The student, Department of Foreign Language,
Faculty of Philology and History,
Urgench State Pedagogical Institute.

Email: yuldashevahavojon5@gmail.com

Mobile: +998914340327

doi.org/10.59470/2024317

Abstract: The article describes the features of the use of computer technology in teaching a foreign language. Emphasis is placed on the theoretical and practical use of information technology and the benefits of this approach for students studying English in independent work.

Аннотация: В статье описаны особенности использования компьютерных технологий в обучении иностранному языку. Делается акцент на теоретическом и практическом использовании информационных технологий и преимуществах такого подхода для студентов, изучающих английский язык в самостоятельной работе.

Annotatsiya: Maqolada chet tilini o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish xususiyatlari ochib berilgan. Asosiy e'tibor axborot texnologiyalaridan nazariy va amaliy foydalanishga va talabalarning mustaqil ishlarida ingliz tilini o'rganish uchun ushbu yondashuvning afzalliklari taqdim etilgan.

Ключевые слова: иностранный язык, информационные технологии, самостоятельная работа, ИКТ, язык, метод.

Key words: foreign language, information technology, independent work, ICT, language, method.

Kalit so'zlar: chet tili, axborot texnologiyalari, mustaqil ish, AKT, til, metod.

INTRODUCTION.

Currently, society is rapidly advancing due to the emergence of modern information technologies. Utilizing computer technologies in education and harnessing its new capabilities are of great importance nowadays. This aids educators in finding various methods to enhance the quality of teaching. For instance, within modern educational processes, the project-based methodology of teaching foreign languages and internet resources are utilized to personalize teaching based on students' abilities, learning pace, interests, and proficiency levels. Moreover, it's essential to emphasize that the role of

educators is to create a supportive classroom environment, where they continuously guide, encourage, explain, connect old and new knowledge, interpret nonverbal cues, and provide moral support.

DISCUSSION AND RESULTS

Today, as our global community strives for appropriate placement among nations, both individually and in collaboration with our foreign partners, the importance of mastering foreign languages is paramount for our people who are building their promising future. As a logical continuation of these ideas, on December 10, 2012, the Presidential Decree further expanded the possibilities for language learning. In our Republic, teaching foreign languages and assessing the knowledge and skills of foreign language teachers have been aligned with the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Accordingly, textbooks have been developed for both students in general education schools and higher education institutions. In line with these requirements, classrooms have been equipped with stands and new information communication technologies. The demand for language learning is increasing day by day. The subject of teaching foreign languages is divided into four aspects (reading, writing, listening, and speaking), with separate criteria and skills provided for each. Educational technologies involve the efficient use of modern information technologies in the educational process. Additionally, the integration of modern innovative technologies into the educational process aims to improve the quality and effectiveness of education. In particular, there are several advantages to using information and communication technologies in teaching foreign languages. The role of modern technology in language learning and teaching is undeniable. The use of technological tools is essential in every aspect of language learning (reading, writing, listening, and speaking). For instance, for listening comprehension, it's impossible to carry out this process without computers, players, or CDs. Listening comprehension is one of the most vital parts of language learning. It requires the student to pay attention to the pronunciation, adherence to grammar rules, word length, and meanings. In using modern technologies in education, students should also be familiar with information and communication technologies and benefit from them. Utilizing modern technology to teach and learn foreign languages is one of the most effective methods.

Currently, the hottest topic is artificial intelligence. The 21st century is the era of technology, and technology is the future. So, what is Uzbekistan doing in this regard? Artificial intelligence has moved from science fiction novels to our modern life. Today's computerized intelligence encompasses all fields. However, along with creating convenience, it may also contribute to the increase in unemployment. Artificial intelligence has changed our way of life. It determines how we travel, what we see, and even what we eat. The role of artificial intelligence in education is also significant. Any subject can be taught with the help of artificial intelligence, and it can also assess and show how mistakes are made.

Artificial intelligence is a separate field of computer science, usually associated with human-like capabilities: understanding language, teaching, discussing, problem-solving, translation, and creating computer systems that possess such capabilities.

Artificial intelligence (AI) engages in creating computer systems that adapt to given parameters and perform tasks that were previously only possible for humans. In many cases, implementing artificial intelligence, from computer chess players to self-driving vehicles, is crucial to deep learning and processing natural languages. Through these technologies, computers can reinterpret vast amounts of data and accomplish specific tasks through "learning."

CONCLUSION

In conclusion, the implementation of information and communication technologies has been a significant direction in teaching foreign languages. PowerPoint presentations, writing through email, CD-ROM-based learning programs, and internet resources in language teaching help students enhance their language and communicative competencies, thereby increasing their interest in independent learning.

REFERENCES:

1. Bekmuratova U. B. Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent, 2012.
2. Войтко С.А. Об использовании информационно-коммуникационных технологий на уроке английского языка / Интернет-журнал «Фестиваль педагогических идей» - Открытый урок, 2018.
3. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие для высших учебных заведений, заведений. М.: Академия, 2018. – С. 338.
4. Морохин, Д. В. Опыт использования элементов lms Moodle при проведении расчетно-графических и реферативных работ // Новые образовательные технологии в вузе: Материалы XI международной научно-методической конференции. Уральский федеральный университет, 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24655/1/notv-2014-129.pdf> (дата обращения: 04.04.18).
5. Волчкова В. И. Социально-психологический климат в педагогическом коллективе // Высшее образование в России. – 2009. – № 1. – С. 167-170.

DIGITAL LITERACY FOR TEACHERS IN TEACHING LANGUAGES

Teacher: Rajabova Sabohat

Student of foreign language: Khudaybeganova Dilnavoz

Urgench State Pedagogical Institute: Foreign language and literature

Email: dilnavozhudajbergenova@gmail.com

Mobile: +998937517555

doi.org/10.59470/2024318

Abstract. The similarity between the research of the reviewed works and my work lies in the fact that the focus of my research is also digital literacy for teachers. But I have even more specific. I want to check the digital literacy level of digital immigrant teachers (Teachers who prefer face-to-face classes in traditional ways than applying any technological items) rather than digital native teachers. After determining the special needs and characteristics of these teachers, I will develop a model of TPACK appropriate in local context to train those teachers to be digital literate to meet the requirements of digital students and parents.

Аннотация. Сходство между рецензируемыми исследованиями и моей работой заключается в том, что основное внимание в моих исследованиях также уделяется цифровой грамотности учителей. Но у меня есть еще более конкретная информация. Я хочу проверить уровень цифровой грамотности учителей-цифровых иммигрантов (учителей, которые предпочитают очное обучение традиционными способами, а не использованию каких-либо технологических инструментов), а не учителей-носителей цифровых технологий. После определения конкретных потребностей и характеристик этих учителей я разработаю модель TPACK, подходящую для местного контекста, чтобы обучить этих учителей цифровой грамотности, чтобы удовлетворить потребности цифровых учащихся и родителей.

Annotatsiya. Ko'rib chiqilgan asarlar tadqiqoti va mening ishim o'rtasidagi o'xshashlik shundan iboratki, mening tadqiqotimning asosiy yo'nalishi ham o'qituvchilar uchun raqamli savodxonlikka qaratilgan. Ammo menda aniqroq narsa bor. Raqamli immigrant o'qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasini tekshirmoqchiman (har qanday texnologik narsalarni qo'llashdan ko'ra an'anaviy usullarda yuzma-yuz darslarni afzal ko'radigan o'qituvchilar) raqamli mahalliy o'qituvchilar. Ushbu o'qituvchilarning maxsus ehtiyojlari va xususiyatlarini aniqlagandan so'ng, men ushbu o'qituvchilarni raqamli talabalar va ota-onalarning talablariga javob beradigan raqamli savodxonlikka o'rgatish uchun mahalliy sharoitga mos keladigan TPACK modelini ishlab chiqaman.

Key words. Digital literacy, survey, dimensions, paradigm, higher education.

Ключевые слова. Цифровая грамотность, опрос, измерения, парадигма, высшее образование.

Kalit soʻzlar: Raqamli savodxonlik, soʻrov, oʻlchovlar, paradigma, oliy taʼlim.

INTRODUCTION

In today's digital era and education, it is a must for teachers of English as a foreign language to be digital literate. But unfortunately, teachers are still falling behind in this regard. Digital literacy for teachers helps them to utilize various available apps and information, thereby imparting a better and more elaborate education. That is why my research focus is on improving the digital literacy of teachers of English as a foreign language. Before I proceed with my research work, I will review the corresponding articles. Tretyakova, Fedorov, Kharakhordina, and Liu (2018) investigated the level of digital literacy of teachers. He also focuses on building digital competencies of teachers. The author uses a survey as the data collection tool. 634 lecturers from Russian higher education and 555 teachers from general education were among the respondents to this survey. The NAFI Analytical Centre was the facilitator for the survey conducted in 2018. The results indicated that school instructors and professors at higher education institutions have attained the highest level of digital literacy among various social groupings in the survey. The survey involved four types of literacy: information, communication, computers, and media. The survey also required the attitudes of teachers and professors toward using digital technologies while conducting lessons and lectures. The authors suggest a didactic model for further developing the digital literacy of teachers. It is called “Didactic learning triangle”. This uses the movement of three dimensions: real, virtual, and neurocognitive synergistically. The adaptation to digital technologies begins in a real learning environment. Then teachers make use of information and communication technologies. Then acquired knowledge and skills are practiced cognitively. This study only involved checking the digital literacy level of teachers. Even though the researchers have suggested a model to develop digital literacy, it needs to be experimented with in action research to be generalizable. It is in close relationship with my study with regard to the purposes. It also aims at building digital competencies among teachers of English and a new learning paradigm. The difference is that this research applied didactic model, whilst I will be using a TPACK model.

The COVID-19 epidemic created a situation where teachers now need to be adequately digitally literate in order to teach online and use cutting-edge teaching strategies. Sánchez- Cruzado, Campión, and Sánchez-Compaa (2021) studied the digital and technological literacy of teachers. They designed their research as a quantitative research framework. Questionnaires were used as the main research instrument to collect data. The questionnaires were held on a platform called "Survey Monkey". Collected data was analyzed through statistical analysis. During the most recent academic years, 4883 Spanish teachers from all educational levels took part in this study to assess their digital literacy. The tool ACDC (Analysis of Common Digital Competences) was the instrument to gather data. According to the results of this research, teachers have a low self-perception about their digital literacy. The researchers suggest that teachers need an urgent training program to achieve an optimal level of digital literacy and to incorporate methodology and educational

strategies into digital literacy. They propose to work jointly with the National Institute of Educational Technologies and Teacher Training to work out a model for teacher training for digital literacy.

Another researcher to check the digital literacy of teachers is Tomczyk. Tomczyk (2019) conducted a diagnostic study determining the digital literacy of teachers within 6 areas: the ergonomics of using ICT; assessing the credibility of information; secure online communication; maintaining anonymity in the digital world; safe logging-in; and intellectual property. A knowledge and competence test were applied as data collection methods. 701 primary school teachers participated in the study in Poland in 2017 and 2018. They were selected randomly.

Another researcher to check the digital literacy of teachers is Tomczyk. Tomczyk (2019) conducted a diagnostic study determining the digital literacy of teachers within 6 areas: the ergonomics of using ICT; assessing the credibility of information; secure online communication; maintaining anonymity in the digital world; safe logging-in; and intellectual property. A knowledge and competence test were applied as data collection methods. 701 primary school teachers participated in the study in Poland in 2017 and 2018. They were selected randomly. The results show that the respondents have the least amount of knowledge in the field of intellectual property law and are most knowledgeable about ergonomics. Gender didn't make any difference in the degrees of knowledge or abilities. As the previous study of Sánchez-Cruzado, Campi3n, and Sánchez-Compaa also detected, the Dunning-Kruger effect was seen among teachers. It is an effect when teachers regard themselves as digital illiterate. They overestimated their digital literacy. The researcher concludes that one of the most important difficulties facing schools today is identifying and supporting the development of digital literacy teachers. They contend that altering government initiatives aimed at educators is crucial for raising awareness of digital safety and literacy.

According to Akayolu, Satar, Dikilitaş, Cirit, and Korkmazgil, the ability to use currently existing digital tools is no longer adequate for language instructors and pre-service teachers (PTs) given the fast developments in information and communication technology. In order to evaluate these tools and platforms critically for safe, intelligent, and beneficial use, they also need to be digitally literate (2020). Regarding this, they conducted qualitative research. Their focus was the conceptualization of digital literacy. Four open-ended questions were sent to all participants through email, and after that, a smaller sample of students took part in semi-structured interviews. The replies were qualitatively analyzed. The replies were qualitatively analyzed. The researchers' questions about attitudes toward digital technologies, what technological items they use, and for what kinds of purposes. The results of the research discovered that PTs' conception of digital literacy encompasses a variety of levels, ranging from knowledge to usage to critical, creative, and collaborative use. Furthermore, teachers of higher institutions are crucial in the growth of PTs' levels of digital literacy. Additionally, PTs make extensive use of social media platforms for a variety of objectives. However, they need more advice to help them use these channels for their professional growth. The results of this study provide insight into the level of digital literacy

now possessed by Turkish PTs, and they will be useful for developing teacher preparation programs for the twenty-first century. This research is connected with my study, as I also include finding perceptions of English teachers to use technology and how digital literate they consider.

The results show that the respondents have the least amount of knowledge in the field of intellectual property law and are most knowledgeable about ergonomics. Gender didn't make any difference in the degrees of knowledge or abilities. As the previous study of Sánchez-Cruzado, Campión, and Sánchez-Compaa also detected, the Dunning-Kruger effect was seen among teachers. It is an effect when teachers regard themselves as digital illiterate. They overestimated their digital literacy. The researcher concludes that one of the most important difficulties facing schools today is identifying and supporting the development of digital literacy teachers. They contend that altering government initiatives aimed at educators is crucial for raising awareness of digital safety and literacy.

The list of used literature:

1. Akayoğlu, S., Satar, M., Dikilitaş, K., Cirit, N., & Korkmazgil, S. (2020). Digital literacy practices of Turkish pre-service EFL teachers. *Australasian Journal of Educational Technology*.
2. Gómez-Trigueros, I., Ruiz-Bañuls, M., & Ortega-Sánchez, D. (2019). Digital Literacy of Teachers in Training: Moving from ICTs (Information and Communication Technologies) to LKTs (Learning and Knowledge Technologies). University of Alicante.
3. Sánchez-Cruzado, C., Campión, R., & Sánchez-Compaña, M. (2021). Teacher Digital Literacy: The Indisputable Challenge after COVID-19. *Sustainability*. <https://doi.org/10.3390/su13041858>.
4. Tomczyk, L. (2019). Skills in the area of digital safety as a key component of digital literacy among teachers. *Education and Information Technologies*. Tretyakova, N., Fedorov, V., Kharakhordina, M., & Liu, Z. (2018). Digital Literacy and Digital Didactics as the Basis for New Learning Models Development. Russian State Vocational Pedagogical University.

HISTORY OF ENGLISH LANGUAGE

Teacher : Rajabova Sabohat

Ssatudent of foreign language and literature : Rakhimova Guli

Urgench State Pedagogical Institute: Foreign language

Email: gulirakhimovaaa@gmail.com.

Mobile: +998918691334

doi.org/10.59470/2024319

Abstract. No matter how many languages a person is lucky enough to speak well, English remains one of the most widely spoken languages in the world, impacting up to +2 billion people worldwide. It's understandable that many of you believe studying English grammar is the main focus of an English language education. While studying English grammar will help you become a better speaker of the language overall, it is only a small portion of the curriculum overall, which immerses students in a history shaped in part by myths, battles, and legends, as well as the daily struggles of the country's various social classes.

Аннотация. Независимо от того, на скольких языках человеку посчастливилось хорошо говорить, английский остается одним из наиболее распространенных языков в мире, на котором говорят более 2 миллиардов человек по всему миру. Понятно, что многие из вас считают, что изучение грамматики английского языка является основным направлением обучения английскому языку. Хотя изучение грамматики английского языка поможет вам лучше говорить на языке в целом, это лишь небольшая часть учебной программы в целом, которая погружает учащихся в историю, частично сформированную мифами, сражениями и легендами, а также повседневной борьбой. Различных социальных классов страны.

Annotatsiya. Biror kishiga qancha tillarda yaxshi soʻzlash baxtiga ega boʻlishidan qatʼi nazar, ingliz tili dunyodagi eng keng tarqalgan tillardan biri boʻlib qolmoqda va butun dunyo boʻylab 2 milliard kishiga taʼsir qiladi. Koʻpchiligingiz ingliz tili grammatikasini oʻrganish ingliz tili taʼlimining asosiy yoʻnalishi ekanligiga ishonishingiz tushunarli. Ingliz tili grammatikasini oʻrganish sizga umumiy tilda yaxshi soʻzlashuvchi boʻlishingizga yordam beradi, bu umumiy oʻquv dasturining kichik bir qismi boʻlib, oʻquvchilarni qisman miflar, janglar va afsonalar, shuningdek, kundalik kurashlar bilan shakllantirilgan tarixga singdiradi. Mamlakatning turli ijtimoiy tabaqalari.

Key words: Curriculum, myths, battles, legends, grammar, education.

Ключевые слова: Учебный план, мифы, битвы, легенды, грамматика, образование.

Kalit soʻzlar: Oʻquv dasturi, afsonalar, janglar, afsonalar, grammatika, taʼlim.

INTRODUCTION

Today's lingua franca is English. It denotes that the language is that of the moderator (Berns, 2009). Compared to individuals who speak English as their first or native language, there are more people who speak English as a second or foreign language. The former can be found mostly in North America, the United Kingdom, Ireland, Australia, New Zealand, South Africa, and Canada. The inner circle is the term used to describe them. In 67 different nations and 27 non-sovereign organizations across the world, English is recognized as the official language. There are several nations where English is an additional official language, including Denmark, Germany, the Netherlands, Slovenia, and Sweden.

The numbers are unexpected. English is the most widely used business language in the world, used by one in four people. The nations with the most proficient speakers are England, the United States, and Canada, followed by India, South Africa, Hong Kong, and various Caribbean nations (English-speaking countries, 2022).

DISCUSSION AND RESULTS

English is one of the officially recognized languages of the organizations, international bodies such as United Nations, the European Union, NAFTA, the African Union, the Organization of Islamic Cooperation, the Caribbean Community, the Union of South American Nations (The World Factbook, 2007).

These numbers tell the story regarding the direct reasons why we should learn English and find ways to easily teach it. As a matter of fact, the numbers above are increasing day by day, requiring professional English teachers around the world to find new approaches, methods, and ways of teaching English efficiently.

English is held in high regard in three enormous walks of life, such as the economy, social life, and culture. From an economic perspective, individuals take advantage of their ability to speak English to join the world economy as they can easily get access to crucial knowledge and skills and, eventually, these lead them to profitable employment opportunities. On the other hand, international corporations enjoy a workforce that speaks English, has many functions, and comes from different backgrounds with higher productivity levels. From an economic perspective, individuals take advantage of their ability to speak English to join the world economy as they can easily get access to crucial knowledge and skills and, eventually, these lead them to profitable employment opportunities. On the other hand, international corporations enjoy a workforce that speaks English, has many functions, and comes from different backgrounds with higher productivity levels.

Speaking English opens up countless potential to enhance societal progress through enhancing education, communication, and quality of life. As a result of being able to communicate in a single language and better understand one another, it fosters greater social cohesion and brotherhood. Additionally, people nowadays may read any book, travel to any place, and make friends from all over the world without worrying about being misunderstood. As technology develops, it is crucial to speak and comprehend English since most instructions, programs, and apps are written in this language.

From a cultural perspective, having English as a common language helps different countries approach and develop cross-cultural dialogue. Peace is assured on a bigger scale because, as Edward Hall claims, proficiency in cross-cultural communication increases tolerance of individuals throughout the world (Rogers, 2002). English speakers can learn more about the customs and cultural practices of other nations through films, soap operas, music, art, sculpture, and other creative endeavours.

Learning English has become very critical and desirable for non-native speakers for the following reasons. First of all, English has become the language of the globe. Every fifth person out of 10 on the globe speaks, or at least understands, English. Secondly, knowing English has become one of the compulsory criteria for taking on employees. Employees who speak English have prestige over those who don't. Thirdly, English can aid in broadening the circle of friends irrespective of the place of residence as it is a lingua franca. Furthermore, English is the language of science and researchers should know English as long as they need materials to base their studies and investigations or literature reviews on. Today's era and contemporary people are dependent on the media. Most of the media content is released in English and it is the next reason why many people are taking English courses. Traveling may become easier than in the past as travellers don't have to be afraid of not being understood by locals, travel agents, airport staff, and others. This is also urging people to learn English. Additionally, business opportunities appear if a person knows English. Business is the dream of many prospectors, and they have a burning desire to make a financial profit. Knowing English is one of the primary ways of expanding business abroad and boosting income. Another incentive to take English courses is for educational purposes. English can open doors to any country today. Even if their native language is not English, their mutual language can be English. Last but not least, English can help to break the borders of culture, making more and more people culturally aware, tolerant, intelligent global citizens. This can lead to mutual understanding and solutions to many global issues.

In summary, most desire English as it is a global lingua franca and it guarantees good working opportunities, educational and academic conditions, cultural and social development, and easy and enjoyable travel.

REFERENCES

- [1] Howell, R., & Vetter, H. (1985). Language in behavior. New York: Human Science Press.
- [2] Hudson, R. (1981). Socio-linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- [3] Lyons, J. (1981). Language and linguistics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- [4] Proxemics. (n.d.). In Wikipedia. Retrieved from

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Jumaboeva Adolat Davronbek qizi
Teacher of the department “Foreign Philology”
at Urgench State Pedagogical Institute

doi.org/10.59470/2024320

Annotation: The attention paid in our country to foreign language teaching in this country, as well as English language. There is information on how to use new advanced technologies in English. Teaching English should start with preschool education, so that the child thinks earlier, acquires more knowledge earlier. The use of innovative technologies is a modern requirement, so it would be appropriate to teach in English using innovative technologies.

Аннотация: Внимание, уделяемое в нашей стране преподаванию иностранных языков в этой стране, а также английскому языку. Имеется информация о том, как использовать новые передовые технологии на английском языке. Обучение английскому языку следует начинать с дошкольного образования, чтобы ребенок раньше думал, раньше приобретал больше знаний. Использование инновационных технологий является современным требованием, поэтому было бы целесообразно преподавать на английском языке с использованием инновационных технологий.

Annotatsiya: Mamlakatimizda bu davlatda chet tillarini o‘rgatish, shuningdek, ingliz tiliga qaratilayotgan e’tibor ingliz tilida yangi ilg‘or texnologiyalardan foydalanish haqida ma’lumotlar mavjud. Ingliz tilini o‘rgatish maktabgacha ta’limdan boshlanishi kerak, shunda bola ertaroq o‘ylaydi, ko‘proq bilimga ega bo‘ladi. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish zamonaviy talab bo‘lgani uchun innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda ingliz tilida dars o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Keywords: Innovation, CEFR, Cd player, graphics organizer, computer technology, teaching, foreign languages.

Ключевые слова: Инновации, CEFR, проигрыватель компакт-дисков, графический органайзер, компьютерные технологии, обучение, иностранные языки.

Kalit so‘zlar: Innovatsiya, CEFR, CD pleer, grafik organayzer, kompyuter texnologiyasi, o‘qitish, chet tillari.

In today's rapidly evolving world, science and technology are also growing rapidly. The development of the island is moving forward. In particular, great changes are taking place in science. Delivering each subject to students using new innovative pedagogical technologies is one of the main requirements of today's education. Especially after the

adoption of the Resolution of the First President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov dated December 10, 2012 No PP 1875, the attention to teaching and learning foreign languages in our country has become even stronger. A new stage, a new era in the teaching of foreign languages has begun in our country. The use of advanced pedagogical technologies, interactive, innovative methods, communicative media is required in the process of teaching foreign languages. New methods and requirements for teaching a foreign language, assessment of knowledge and skills of foreign language teachers have been developed in the country in accordance with the recommendations of the Pan-European Framework (CEFR). According to him, textbooks have been created for students of secondary schools and vocational colleges. In accordance with these requirements, classrooms are stands and new information is communicative equipped with techniques. The demand for learning a foreign language is also growing day by day. Foreign language science is divided into four aspects (reading, reading, listening comprehension and speaking), each of which is given a separate understanding and skills. is to use. It also aims to improve the quality and effectiveness of education through the introduction of modern innovative technologies in the educational process. In particular, there are several advantages to using such information-communication technologies in learning a foreign language. The role of modern technology in language learning and teaching is invaluable. The use of technological tools is useful in every aspect of learning a foreign language (reading, reading, listening comprehension and speaking). For example, to listen and understand, of course, it is impossible to do this process without a computer, player, CDs. Listening comprehension is one of the most important parts of language learning. This requires the reader to pay attention to the speaker's pronunciation, grammatical rules, vocabulary, and meanings at the same time. An important factor in the use of modern technologies in the educational process is the ability of students to know and use information and communication technologies. Teaching and learning a foreign language using modern technology is one of the most effective methods. In this process, including:

- when using computers, the student can watch and hear videos, demonstrations, dialogues, movies or cartoons in a foreign language;
- It is possible to listen and watch radio broadcasts in foreign languages and TV programs;
- use of tape recorders and cassettes, which is a more traditional method;
- CD players are available. This is the use of technical means ensures that the process of students learning a foreign language is more interesting and effective. In the process of globalization, it is hard to imagine our lives without the internet. It is one of the most effective ways to use a language effectively in the process of learning and teaching a foreign language. There will be an opportunity to communicate with foreign speakers through the Internet. Writing exercises can be improved by writing a letter via e-mail. The most important issue is the introduction of modern communication technologies in the educational process, their purposeful and correct, effective use, through which the student's interest in a foreign language, increasing the effectiveness of teaching. This will create opportunities for the use of innovative educational technologies and increase demand. There are several different methods of innovative learning technologies available today. If they

use a wide range of topics in the classroom, the effectiveness of the lesson will be high and students' interest in the lesson will increase. It is intended to increase the effectiveness of education through the introduction of innovations in the educational process and their implementation. The use of different role-playing, action games in the teaching of foreign language lessons leads to an increase in interest in both the lesson and the language learning. By working in pairs or small groups, it helps students to communicate with others. The use of graphic organizers in the educational process is one of the most important visits in the coverage of the topic, its delivery to students. It is also possible to use several different graphic organizers to illuminate a theme. In teaching a foreign language, it is advisable to explain new words, grammatical rules on the topic, using graphic organizers. These are also easier to remember if they are given through graphic organizers. The use of different tables in the process of teaching a foreign language is also highly effective. Using tables in the learning process, students can follow a specific grammatical rule, such as composing sentences using tenses and placing new words. At a time when the need for learning a foreign language is high, the effective use of modern information technologies, innovative educational technologies in the educational process makes this process more effective. The effectiveness of innovative educational technologies lies in their correct and effective use in the educational process. At the initial stage, important attention is paid to pronunciation. According to Harmer, the first requirement for those who know the native language during the conversation is pronunciation. At the beginning of the learning process, the teacher should focus on the student's pronunciation. While grammar and vocabulary are key, if the speaker's pronunciation is wrong, it's all useless. Native speakers can also understand speech with grammatical errors if the speaker pronounces the words correctly. Therefore, in teaching, the main focus is first on pronunciation. In this case, the use of different audios of native speakers gives good results. The teacher should teach the correct pronunciation of letters and words throughout the lesson. Great attention is also paid to the development of oral speech and reading techniques at the initial stage. At the same time, if we consider the types of speech activities of foreign language teaching, it is necessary to perform the following tasks in their teaching:

- a) to create a learning mechanism;
- b) Development of oral reading techniques;
- c) Teach them to understand what they are reading.

At the initial stage, a large place is given to the type of reading, mainly reading aloud. The texts set aside for reading are also the simplest and slowest from the simplest becomes more complicated. However, it should be noted that although the work in the early stages is mainly focused on the development of oral speaking skills, it does not solve the problem of developing oral speech in English. He is only in the process of preparing to work on a real speech. In addition, reading words beautifully and fluently increases a student's love of learning that language. In addition, students are introduced to The Present indefinite Tense. The Past indefinite Tense. They are required to be familiar with verb tenses such as The Future indefinite Tense and to be able to use verb forms vividly in these tenses. Students will be introduced to the use of nouns in the singular and the plural, the

addition of the suffix "or" es to the third person singular form of a verb in the present indefinite tense, and the interrogative, negative, and imperative forms of sentences. In the middle stage of teaching English, the main focus should be on using methods that help to increase thinking and speaking initiative in reading and understanding larger texts. Students are given texts as homework. To check their comprehension of the text. Given the intended exercises, they can be expressed as follows:

Answer the question on the text Samarkand: Why Samarkand is called like this? Where is the ancient center of the city? How many population is there? speech enhancement, memory improvement, repetition results are achieved new words are memorized. Question-answer results in the repetition of those words in memory and the ability to use them in speech. In addition, the organization of various games in the classroom increases the student's interest in language learning and speeds up learning. In the “Hot Ball” game, students form a circle and tell the ball to each other one of the new words. Participants will not be allowed to repeat each other's words, will be expelled from the game if they repeat or stop speaking. In this way the game continues. In the middle stage, grammar is taught in more depth than in the first stage, on the basis of the passed grammar rules, students are given exercises, tests and knowledge is tested. Computer and language learning programs on phones are also good for language teaching in elementary and middle school.

Examples include Talk (English speaking practice), Daily English, Learn English (English master), How to speak real English. These programs are structured in such a way that they include all sections of reading, listening and testing. Listening to new words on a telephone dictaphone in your spare time is another good way to repeat. In addition, showing more English subtitled movies and cartoons is an effective way to teach the language. Independent work at a high level plays a special role, especially with a foreign language. The requirements for the lesson at this stage are different from the previous stages. Now the lesson is not seen on the basis of oral speech, because at this stage most of the language material is studied passively

(receptively). That is, reading comprehension plays a key role.⁴ Texts are also large in size, and language material is complex. Reading, speaking, listening exercises are held regularly. A separate day is set for Reading, a separate day for Speaking, and a separate day for Listening. Homework assignments are also more structured and more complex than previous steps. In speaking lessons, a topic is left for 2 minutes speech is defined. In another method, cards with text topics are distributed to students. Each student gives his or her own feedback on the topic given on the card of his or her choice. The speech requires the use of previously mentioned combinations, phrases, introductory words, new words, synonyms. The preparation of additional text topics using the press, periodicals, media, Internet materials can be given as homework. Students learn texts about interesting research and scientific discoveries with interest. In conclusion, modern language teaching is aimed at forming a more cultured individual who has the skills to self-analyze and systematize new knowledge. Innovative methods are an integral part of modernizing the entire system. With this in mind, teachers can become acquainted with the most advanced approaches and then

combine them and use them in their work to achieve significant growth in the education system. Many organizations are moving to a new level by using multimedia capabilities to send and receive information. The use of computers and other devices determines the success of the entire learning process. Adequate attention should be paid to the formation of speech skills and the development of social resilience in trainings conducted in the educational process. In addition, the success of each lesson in education depends in many ways on the proper organization of the lesson. The lesson should be based on the creative collaboration of teacher and student. Only then will students be able to think independently and their wills will be nurtured. We know that in the current educational process, the learner must be a subject. At the same time, focusing on more interactive methods increases the effectiveness of education. One of the most important requirements for English lessons is to teach students to think independently. Today, English teachers in the United States, Based on the experience of English educators, they use the following innovative methods: - "Creative Problem Solving" to apply this method, the beginning of the story is read, how it ends, the students are judged; - "Merry Riddles" Teaching riddles to students is important in teaching English, they learn words they are unfamiliar with and find the answer to a riddle; - "Quick answers" helps to increase the effectiveness of the lesson; - "Warm - up exercises" - the use of various games in the classroom to engage students in the lesson (3); - "Pantomime" (pantomime) this method can be used in a lesson where very difficult topics need to be explained, or when written exercises are performed and students are tired; - The "a chain story" method helps to develop students' oral skills; - "Acting characters" This method can be used in all types of lessons. Professionals such as Interpreter, Translator, Writer, and Poet can participate in the class and talk to students to teach the craft; - "Thinkers meeting" It is possible to invite poets and writers such as W. Shakespeare, A. Navoi, R. Burns. In this case, the use of the words of wisdom they say in the classroom will help young people to become perfect people. - The "When pictures speak" method is more convenient and allows you to speak English in teaching, the student helps to develop students' oral speech, which requires the use of pictures related to the topic; - Quiz cards are distributed according to the number of students and allow all students to attend classes at the same time, which saves time (4) As we have seen, each innovative technology has its own advantages. All of these methods involve collaboration between teacher and student, active participation of the student in the learning process (5). In short, the use of innovative methods in English lessons develops students' logical thinking skills, fluency, and the ability to respond quickly and correctly. Such methods arouse in the student a passion for knowledge. The student strives to prepare thoroughly for the lessons. This makes students active participants in the learning process. As the education system sets itself the task of nurturing a free- thinking, well-rounded, mature person, in the future we will contribute to the further development of effective ways for future teachers to effectively use innovative technologies possible.

References:

1. Bekmuratova UB Abstract on "The use of innovative technologies in teaching English". Tashkent – 2012
2. Otabela, MP The use of modern innovative technologies in foreign Language teaching and its effectiveness / M. P. Otabela. - TEKCT : HenocPeACTBEHHBIÉ,
3. ONEKTPOHHbI // Monoqon yuehbé. - 2017. - № 4.2 (138.2). - C. 36-37. - URL <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (Aata obpauehus: 27.04.2020) NQ Khatamova, MNmirzayeva. "INTERACTIVE METHODS USED IN ENGLISH LESSONS" (methodical manual), Navoi, 2006, 40 pages.
4. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. "FOREIGN LANGUAGE USE OF ASSISTANCE IN TEACHING "" Tashkent: Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, 2005
5. O. Hoshimov, I. Yakubov. "METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH" (textbook) Tashkent: "Sharq" Publishing House, 2003
6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. -London., 2001: - 64 pages.
7. Jal fire J. Methods of teaching a foreign language. - Tashkent. , 2012: -48 - p.

TECHNIQUES FOR TEACHING AND LEARNING VOCABULARY EFFECTIVELY

Jumaboyeva Adolat Davronbek qizi – Teacher at UrSPI
Kamolova Madina Umarxo‘ja qizi – Student at UrSPI
Urgench State Pedagogical Institute

doi.org/10.59470/2024321

Abstract: Effective vocabulary acquisition is essential for language proficiency, yet traditional methods often prove time-consuming and less engaging. This article explores innovative approaches to learning vocabulary rapidly and efficiently. Drawing on recent research in cognitive science and pedagogy, we present a comprehensive overview of diverse methods designed to enhance vocabulary acquisition. The article critically evaluates the effectiveness of each approach based on empirical evidence and practical applications.

Аннотация: Эффективное приобретение словарного запаса имеет важное значение для владения языком, однако традиционные методы часто оказываются отнимающими много времени и менее интересными. В этой статье рассматриваются инновационные подходы к быстрому и эффективному изучению словарного запаса. Опираясь на недавние исследования в области когнитивной науки и педагогики, мы представляем комплексный обзор различных методов, предназначенных для улучшения усвоения словарного запаса.

Annotatsiya: Samarali so‘z boyligini o‘zlashtirish tilni bilish uchun zarurdir, ammo an’anaviy usullar ko‘pincha vaqt talab qiladi va kamroq jalb qiladi. Ushbu maqola lug‘atni tez va samarali o‘rganish uchun innovatsion yondashuvlarni o‘rganadi. Kognitiv fan va pedagogika sohasidagi so‘nggi tadqiqotlarga asoslanib, biz lug‘atni o‘zlashtirishni yaxshilash uchun mo‘ljallangan turli xil usullarning to‘liq sharhini taqdim etamiz.

Key words: vocabulary acquisition, language learning, pedagogy, effective methods, language proficiency, learning strategies, efficient learning, cognitive science, spaced repetition, memory techniques.

Ключевые слова: приобретение словарного запаса, изучение языка, педагогика, эффективные методы, владение языком, стратегии обучения, эффективное обучение, когнитивная наука, интервальное повторение, методы запоминания.

Kalit so‘zlar: so‘z boyligini o‘zlashtirish, til o‘rganish, pedagogika, samarali usullar, tilni bilish, o‘rganish strategiyalari, samarali o‘rganish, kognitiv fan, intervalgacha takrorlash, xotira texnikasi.

INTRODUCTION

In our dynamic and interconnected world, language proficiency is a valuable asset that opens doors to cultural experiences, professional opportunities, and meaningful communication. At the heart of language acquisition lies the mastery of vocabulary, a cornerstone skill for effective communication. However, traditional methods of learning vocabulary often prove to be time-consuming and challenging, prompting the exploration of innovative strategies to expedite the learning process.

This article delves into the realm of language education, specifically focusing on methods designed to facilitate the rapid and effective acquisition of vocabulary. As we navigate the ever-evolving landscape of education and technology, the need for efficient language learning methods becomes increasingly apparent. Whether you're a language enthusiast, a student striving for academic excellence, or a professional seeking to enhance your global communication skills, the insights presented here aim to offer a comprehensive guide to learning vocabulary fast and effectively.

From cutting-edge cognitive science findings to practical applications in real-world language learning scenarios, this article navigates the diverse avenues available for accelerating vocabulary acquisition. Join us on a journey through immersive learning experiences, explore the nuances of spaced repetition techniques, and uncover the power of gamification and mnemonic devices in enhancing language proficiency. By the end, you'll not only understand the science behind rapid vocabulary acquisition but also gain actionable strategies to turbocharge your language learning journey.

Understanding the landscape of vocabulary acquisition methods requires a comprehensive exploration of existing literature. Over the years, researchers and educators have investigated various approaches to expedite the process of learning vocabulary, recognizing its pivotal role in language proficiency. This literature review synthesizes key findings from diverse sources, offering a panoramic view of the current state of knowledge in the field.

Literature review: unlocking the secrets of rapid vocabulary acquisition.

Understanding the landscape of vocabulary acquisition methods requires comprehensive exploration of existing literature. Over the years, researchers and educators have investigated various approaches to expedite the process of learning vocabulary, recognizing its pivotal role in language proficiency. This literature review synthesizes key findings from diverse sources, offering a panoramic view of the current state of knowledge in the field.

Traditional approaches and their limitations:

Early language learning methodologies have often centered around rote memorization, reading comprehension exercises, and repetitive drills. While these methods have their merits, studies highlight their limitations in fostering long-term retention and engagement. The need for more dynamic and efficient vocabulary acquisition strategies becomes evident as language learners seek ways to navigate the linguistic challenges of our rapidly changing world.

Cognitive science insights:

Recent advancements in cognitive science have shed light on the intricacies of memory and learning. Research into the mechanisms of memory formation and retention has paved the way for innovative vocabulary learning techniques. Understanding how the brain processes and stores information has informed the development of strategies that align with natural cognitive processes, enhancing the speed and effectiveness of vocabulary acquisition.

Technology in language learning:

In the digital age, technology has emerged as a powerful ally in language education. Immersive learning experiences, language learning apps, and virtual platforms offer learners the opportunity to engage with vocabulary in context, making the learning process more dynamic and enjoyable. This section explores the impact of technology on vocabulary acquisition and examines how it can be harnessed to accelerate learning.

Spaced repetition, gameification and mnemonic devices:

The literature review also delves into specific methodologies proven to expedite vocabulary learning. Spaced repetition, a technique involving strategically spaced review sessions, has demonstrated remarkable results in promoting long-term retention. Gamification, incorporating game-like elements into learning, adds an element of fun and motivation. Mnemonic devices, memory aids such as acronyms or visualization techniques, provide learners with tools to enhance memorization.

By synthesizing insights from these diverse sources, this article aims to present a comprehensive guide to the methods of learning vocabulary fast and effectively. Through an amalgamation of traditional wisdom, cognitive science, and technological advancements, we embark on a journey to empower language learners with the tools they need for rapid vocabulary acquisition.

While literature extensively covers various methods of vocabulary acquisition, a critical examination reveals a conspicuous research gap that calls for exploration and innovation. Existing studies predominantly address traditional approaches and some emerging technologies, yet there is a notable absence of a comprehensive synthesis that evaluates and integrates these methods. This article aims to bridge this gap by offering a nuanced exploration of the effectiveness of diverse strategies, drawing from traditional, technological, and cognitive perspectives.

Lack of comprehensive synthesis: While numerous studies delve into specific aspects of vocabulary acquisition, there is a paucity of literature that consolidates these findings into a cohesive framework. This research gap limits our understanding of how these methods can complement each other and be applied synergistically to optimize the learning process. This article seeks to fill this void by providing a comprehensive overview that integrates traditional, cognitive, and technological insights into a unified approach.

Limited attention to cognitive science: Cognitive science has significantly advanced our understanding of memory and learning processes. However, a review of the literature indicates that the incorporation of cognitive science findings into vocabulary acquisition methods is still underexplored. This research gap hinders the development of strategies that leverage the latest insights from cognitive science to enhance the speed and

efficiency of vocabulary learning. Our article addresses this gap by incorporating cognitive science perspectives into the discussion of effective vocabulary acquisition.

Evolving technological landscape: While some studies acknowledge the impact of technology on language learning, there is a need for an up-to-date analysis of the rapidly evolving technological landscape. New language learning apps, virtual reality experiences, and other innovative tools have emerged, yet there is a dearth of literature that critically evaluates their effectiveness in vocabulary acquisition. This article aims to fill this research gap by exploring the latest technological advancements and their implications for fast and effective vocabulary learning.

Here are some tips for learning vocabulary quickly and effectively:

Set clear goals: define specific, achievable goals for your vocabulary learning. Break them down into smaller milestones to track your progress.

Use flashcards: create flashcards with the target word on one side and its definition/example on the other. Review them regularly to reinforce your memory.

Use mnemonics: create associations or memory aids to help remember new words. Mnemonics can be rhymes, acronyms, or visual images that connect to the meaning of the word.

Contextual learning: learn words in context. Read articles, books, or passages where the words are used naturally. This helps you understand how the words are used and makes them easier to remember.

Word associations: connect new words with words you already know. This can help you remember the meanings more easily.

Practice regularly: consistency is key. Set aside dedicated time each day to study and practice vocabulary. Regular exposure enhances retention.

Use vocabulary apps: there are various apps designed specifically for learning vocabulary. They often include interactive exercises, quizzes, and games to make learning engaging.

Engage in conversations: use the words you've learned in conversations. Applying them in real-life situations helps solidify your understanding and usage.

Read widely: read a variety of materials such as articles, books, newspapers, and blogs. Different contexts expose you to a diverse range of words and usage.

Join vocabulary challenges: participate in vocabulary challenges or competitions. This can add an element of fun and motivation to your learning process.

Create word maps: create visual maps connecting words with related meanings. This can help you visualize the relationships between words and their nuances.

Group words by themes: group related words together by themes or categories. This helps in organizing and remembering them more efficiently.

Teach someone else: teaching someone else what you've learned reinforces your own understanding. This can be a friend, family member, or even an online community.

Review and revise: regularly revisit previously learned words to reinforce your memory. Revision is crucial for long-term retention.

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Stay curious: cultivate a curious mindset. Be open to learning new words naturally through curiosity about the world around you.

Vocab item	Grammar	Pronunciation	Meaning (Definition / Picture)
Cat	Noun	/kæt/	
Example	Collocations	Translation	Other (i.e. word family, synonyms, antonyms)
Tom has got two cats and a dog.	-	Macska	Kitten – a young cat. Wild cats – lion, tiger, etc

Vocab item	Grammar	Meaning	Example	Translation	Picture / Clue
To let the cat out of the bag.	Idiom	To tell someone something that was meant to be a secret.	He really let the cat out of the bag when he told Jack that Mary was getting married.	Kiugratni a nyulat a bokorbol (Word for word this means <i>To make the rabbit jump</i>)	Possibly a cat jumping out of a bag or some one whispering to another

				<i>out of the bush.)</i>	person.

Using a picture to help you remember the expression – although the meaning is not literal – is quite useful.

In conclusion, mastering a new vocabulary quickly and effectively boils down to consistency, employing a variety of learning techniques, and actively using new words in context. Techniques such as spaced repetition, flashcards, and mnemonic devices can greatly enhance recall ability. Immersing oneself in the language through reading, listening, and speaking exercises ensures that the words are not only memorized but also understood deeply.

REFERENCES:

1. Secrets of learning vocabulary by Shakhruh – Mirzo Rakhmonov and I.Sattibayev, published in 2013.
 2. Atkins, B.T.S. and Varantola, K. (1997). Monitoring dictionary use. *International Journal of Lexicography* 10, 1: 1-45.
 3. Baxter, J. (1980). The dictionary and vocabulary behaviour: a single word or a handful? *TESOL Quarterly* 14, 3: 325-336.
 4. Daulton, F.E. (1998). Japanese loanword cognates and the acquisition of English vocabulary. *The Language Teacher* 22, 1: 17-25.
 5. Knight, T. (1996). Learning vocabulary through shared speaking tasks. *The Language Teacher* 20, 1: 24-29.
 6. Lado, R., Baldwin, B. and Lobo, F. (1967). Massive vocabulary expansion in a foreign language beyond the basic course: the effects of stimuli, timing and order of presentation. U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Washington, D.C.: 5-1095.
 7. Lameta-Tufuga, E. (1994). Using the Samoan Language for Academic Learning Tasks. Unpublished MA thesis, Victoria University of Wellington, New Zealand.
- Laufer, B. and Kimmel, M. (1997). Bilingualised dictionaries: How learners really use them. *System* 25, 3: 361-369.

ОТГЛАГОЛЬНАЯ АНТОНИМИЯ И ЕЕ КЛАССИФИКАЦИЯ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Отажоновна Мохигул Маркс кизи
преподаватель стажёр
кафедры узбекского и русского языка и литературы УрГПИ
+998887511997.
Otajonova.m@icloud.com

doi.org/10.59470/2024322

Аннотация: Тезис рассматривает теорию антонимии непрерывного совершенствования в системе русского и узбекского языка. Изучаются изменения значений слов в новом словосочетании, что приводит к появлению новых антонимических оппозиций. Результаты которых могут привести к потере основного (противоположного) значения, или же вообще исчезают из этого языка, меняется часть антонимических пар. Результаты исследования могут использоваться в преподавании филологических дисциплин, а также в литературе, при переводческой деятельности.

Abstract: The thesis examines the theory of antonymy of continuous improvement in the Russian and Uzbek language system. Changes in the meanings of words in a new phrase are studied, which leads to the emergence of new antonymic oppositions. The results of which can lead to the loss of the main (opposite) meaning, or even disappear from this language altogether, some of the antonymic pairs change. The results of the study can be used in teaching philological disciplines, as well as in literature and translation activities.

Ключевые слова: Антонимы, однокоренные слова, словообразующее гнездо, виды взаимосвязи.

Key words: Antonyms, cognates, word-forming nest, types of relationship.

Отглагольные антонимы могут быть полезными в литературе, поскольку они создают контраст и эмоциональную окраску в тексте. Антонемия постоянно обогащается за счет появления новых слов и словосочетаний и за счет развития полисемии. Сферы антонимии имеют единую семантическую основу – противопоставление смыслов и значений образованных семантикой противопоставляемых друг другу слов или словосочетаний. В сопоставляемых русском и узбекском языках, выражением антонимичности аффиксальных антонимов, могут служить отрицающие аффиксы, входящие в состав слова. В русском языке в системной образовании лексической антонимии строение слова играет важную роль, а в узбекском языке строение слова пассивную роль. В обоих языках противопоставление в коренных антонимах отражается в значении корня слова и не

выражается специальным строением, не имеющим с своим составе противоположных элементов. В русском языке имеются две формы выражения словообразовательной антонимии и два вида взаимосвязи в строении слова. Их отличие друг от друга основывается на проявлении какой-либо единицы строения слова (одного слова, или целого словообразующего гнезда) в качестве части антонимической пары.

Первый вид взаимосвязи осуществляется лексическим путем. Антонимическую пару образуют два однокорневых слова. Но из-за того, что в них имеются антонемические аффиксы-суффиксы или префиксы, они противопоставляются друг другу. В русском языке основным словообразующим средством, выражающим антонимию, считаются префиксы. Значение антонимии в однокоренных словах, во-первых, можно образовать присоединением к ним антонемических префиксов (при + ходить, у + ходить, со + бирать, раз + бирать), во-вторых, применением префиксов, обозначающих противоположное значение (грамотный, не + грамотный, меры- контр + меры). В узбекском языке из этих видов антонимов есть только второй вариант. При этом приставке «не -» соответствует узбекский аффикс «-сиз». Однако в последнее время в узбекском языке в некоторых случаях также применяется префикс «но-». Например: (расмий-норасмий, тенг-нотенг). По составу производных основ русский язык отличается многообразием антонимических гнезд. Например: в словообразующих гнездах, состоящих из антонимов- существительных, в русском языке традиционными считаются следующие типы: исходные существительные, образованные из них прилагательные, наречия, оканчивающиеся на -о, а также глаголы, обозначающие качественные изменения (например: свет-тьма, светлый-темный, светло-темно, светлеть-темнеть), (на узбекском соответственно: ёруглик-зулмат, ёруг-коронгу, ёришмок-коронгилашмок). Такие антонимические словообразующие гнезда хотя и встречаются в узбекском языке, но не типичны. Для узбекского языка типичны гнезда, включающие в себя исходное существительное, образованные от него качественные прилагательные и глаголы (например: фойда-полезный, зарар-вредный, фойдаланмок-пользоваться, использовать, зарарланмок-повредиться, быть повреждённым) и др. Таким образом, можно заметить, что в русском языке антонимических словообразующих гнезд больше и они разнообразнее.

Для современной лингвистики характерен синтетический, межъярусный подход, тесно связанный с функциональным аспектом языка, причем изучение взаимодействия разных языковых ярусов, в том числе лексики, морфологии и словообразования дает более адекватное и глубокое представление о системных отношениях в языке. Наиболее распространенным случаем при сопоставлении лексических единиц двух языков является частичное соответствие, при котором одному слову в иностранном языке соответствует не один, а несколько семантических эквивалентов в языке перевода. Подавляющее большинство слов любого языка характеризуется многозначностью, причем система значений слова в одном языке, как правило, не совпадает полностью с системой значений слов в другом языке. При этом могут наблюдаться разные случаи. Так, иногда круг значений слова в иностранном языке оказывается шире, чем у соответствующего слова в языке

перевода (или наоборот), то есть у слова в иностранном языке (или в языке перевода) имеют все те же значения, что и у слова в языке перевода (соответственно, иностранном языке), но, кроме того, у него есть и значения, передаваемые в другом языке, иными словами. Теоретическое и практическое изучение всех аспектов сложного, диалектического и полифункционального языкового явления – антонимии, сочетающего в себе черты универсальной логики и языковой идиоматики, закономерностей развития языков и отражения языковой детерминанты, имеет как монолингвальное, так и полилингвальное значение. В современной лексикологии общепризнанным является положение, согласно которому антонимическая парадигматика представлена не только «классическими» парами, но и более крупными объединениями: антонимическими гнездами и антонимическими группировками (АГ). Под термином «антонимическая группировка» нами понимается комплексная лексическая парадигма, отражающая взаимодействия антонимических отношений с отношениями полисемии, синонимии и омонимии. В русистике антонимические группировки анализируются в работах Л.А. Введенской, М.Р. Львова, Э.И. Родичевой. В узбекском языкознании синонимические АГ описываются в работе Р. Шукурова «Ўзбек тилида антонимлар». В корейском – в работах Пак Енг Сун «Семантика корейского языка»

1 Сонг Гванг Су «Образование слов и толкование значений»

2 Ким Джонг Тхэк «Лексикологии родного языка» Неизолированные антонимические пары входят в более крупные лексико-семантические объединения, которые называются антонимическими группировками. В антонимических группировках антонимия вступает в сложные взаимоотношения с полисемией, синонимией и омонимией. Существование антонимических группировок возможно потому, что в самой действительности имеются не только бинарные (двухполюсные), но и многосторонние отношения противоположности или противоречия. Так, например, холод – совук – 추위 находится в противоречии не только с жарой – жазирама – 더위, но и с теплом – иссиқ – 따뜻함; молодость – ёшлик – 청춘 противопоставлена не только старости – қарилик – 노화, но и пожилому – кексалик – 초로 (и даже зрелому) возрасту, причем многообразие связей и отношений между явлениями действительности отражается и в языке. Взаимодействие тождества и различия создает условия для взаимодействия синонимии и антонимии. Для человека характерно ассоциативное мышление, благодаря которому сближаются (ассоциация по сходству) или противопоставляются (ассоциация по контрасту) предметы, явления, их свойства и признаки. Этим объясняется

Литература:

1. Мардыева Э.Р. «Принципы составления словаря фразеологических антонимов русского». Дисс. Канд. Фил. Уфа, 2003.

2. Тихонов А.Н. Емельянова С.А. «Антонимы и словообразование, Вопросы русского и общего языкознания». Сборник научных трудов Ташкентского университета. Тошкент, 1976.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ
ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ И
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ»

Отажоннова Мохигул Маркс кизи
преподаватель -стажёр
кафедры узбекского и русского языка литературы УрГПИ
+998887511997.Otajonova.m@icloud.com
Реимбаева Чарос Романберган кизи
Студентка 1-курса УрГПИ
Факультета филологии и истории.

doi.org/10.59470/2024323

Аннотация: Этнокультура – полифункциональное явление, связанное по своей сущности и природе со всеми сторонами жизни, деятельности и социального существования человека. Поэтому он прямо или косвенно изучается в таких областях науки, как философские науки, культурология, история, этнография, искусствоведение, педагогика, экономика, социальное управление, психология, основы духовности. В данной статье рассмотрим проблемы языковых и культурных особенностей.

Ключевые слова: Этнокультурные ценности, культура, русский и узбекский языки, этнические признаки, социальная реальность.

Известно, что любая социальная реальность, особенно культура, затрагивающая все стороны жизни человека и народов, обладает характеристиками многофакторности, сложности, синкретизма, универсальности, устойчивости и изменчивости. Без учета этих особенностей культуры невозможно правильно понять ее место в общественно-историческом развитии, а также ее внутреннюю структуру и функции. «Общество и культура не совсем одно и то же, — писали С. Шермухаммедов и А. Очилдиев, — без понимания влияния общества на развитие всех культур, в каких формах это влияние осуществляется, без понимания сущности огромного социального явление, называемое культурой». «Если применить этот подход к этнокультуре, то нам придется ретроспективно связать культуру с процессом формирования этноса, потому что нет этнокультуры без процесса формирования этноса. [1,23-с]

Происхождение и этногенез узбекского народа уходят в глубокую древность. Как писал С. П. Толстов, «Узбекский народ, как и все народы на земле, исторически сложился из племен и народов, которые в древности и в средневековье назывались разными именами». [1,26-с] По мнению М. Эрматова, характерные черты этнокультуры узбекского народа проявились еще в период первобытнообщинного

стройка, и более ярко проявились на последующих этапах социального и исторического развития. Например, такими признаками являются полукочевой, кочевой и оседлый образ жизни. Интерес к изучению вопросов этногенеза узбекского народа, возрос в годы независимости. Обобщая мнения, высказанные в средствах массовой информации и специальных изданиях, К.Ш. Шанизов пишет: «В науке этнографии имеется несколько признаков, определяющих народ (также нацию): территория, язык, экономика, культура, совокупность исторических судеб, система сознания, организация этноса, нахождение в пределах определенного государства, от имени своего этноса, имеющее (этническую принадлежность), общую религию и ряд других признаков. [2,66-с] Разумеется, эти особенности должны были участвовать в процессе формирования этноса. Но на практике все эти симптомы не могли присутствовать в определенное время или играть важную роль при формировании популяции. Если один или несколько этнических симптомов формируются одновременно, другой может проявиться позже. Если главную роль в формировании определенного этноса сыграл язык, то не исключено, что ведущим признаком возникновения второго этноса будет экономика, а третьего – материальная культура. Итак, этнокультура является важным фактором этногенеза, но все ее компоненты при этом не проявляются в полной мере. Поскольку этнос занимает важное место в общественно-историческом развитии, этнокультурные признаки становятся более заметными и полнее выражают особенности этноса. Так в чем же заключаются особенности этнокультуры узбекского народа? Специфические черты этнокультуры можно разделить на материально-духовную, социальную, художественно-эстетическую, нравственную, поведенческую, жестовую, бытовую [6]. С.А., специально исследовавший этнокультуру. Арутюнов предлагает разделить ее на систему духовного и макрокосма человеческой культуры. В то же время он объединяет эти две системы и показывает, что существует также диалектически связанная физическая или человеческая «культура телесного поведения». Эти системы используются для освоения и изменения существования, для понимания и формирования человека, для потребления общения (коммуникации), обеспечивающего межличностные отношения и иерархические отношения в обществе, - выполняют нормативные функции. Разумеется, классификация этнокультуры на такие подсистемы и функции базируется на определенной научно-теоретической концепции и целях. На наш взгляд, специфика этнокультур не может сводиться к культурным признакам, возникшим в первобытное время. Каждый этап общественно-исторического развития затрагивал как подсистемы, так и функции этнокультур, создавая в них общие (универсальные) и специфические (национальные, этнические) признаки, без их учета невозможно говорить об определенной национальной культуре. По мнению Джаббарова, «изучение нашего исторического наследия имеет не только научное значение, но в то же время является важным фактором наслаждения духовным сокровищем, созданным нашими великими предками, решения социальных и политических проблем, всестороннего развития человек». [3,79-с] И.М. Джаббаров считается состоявшимся ученым не только как историк-этнограф, но и в решении проблем этносоциологии и этнокультуры. По его

словам, народная культура – явление многогранное, поэтому люди должны сохранять и пропагандировать народную культуру, а специальные социокультурные учреждения должны оказывать им методическую и практическую поддержку в этом отношении. [7,12-с]

В другой работе ученый отметил необходимость подойти к изучению национальных праздников с позиций этнологии и этнической культуры, заявив, что «Узбекские национальные праздники: а) создаются исходя из потребностей народа; б) становясь составной частью жизни; в) наследование из поколения в поколение; ж) показывает, что это помогает познавать процессы «обогащения и зрелости» в соответствии со временем. Карабоев.М.К классифицирует внутренние системы и проявления этнокультуры узбекского народа и рассматривает их уникальность и общность как социодинамическое явление. Такой подход важен и для нашего исследования. По мнению О.Нишоновой, «этнокультура – это не только прошлый опыт, видение будущего, ориентация на решение задач, стоящих перед обществом, но и человеческое сердце, душа, прекрасные чувства, эстетические. [5,98-с] Также воплощается цель обогащения идеями». При исследовании этнокультуры, прежде всего, допустимо уточнить такие понятия, как «этнос». **Этнос** — группа людей, образовавшаяся в результате естественно-исторических процессов. Среди различных общественно-политических общностей, живущих на земном шаре, выделяется общность людей, известная как нация в узбекском языке, и этнос в научной литературе. Вначале стоит отметить, что хотя термин «этнос» появился в специальной литературе как словосочетание, означающее группу людей, достаточно давно, только со второй половины XX века этногенез и этническая история вошли в более широкую сферу научного потребления лишь в результате возросшего интереса к этническим процессам в целом.[6,61-с] По мнению академика А. Аскарлова, «этнос - не биологический продукт, а социальное явление. Это продукт определенного этапа развития личности. В процессе ее формирования, то есть на этапе этногенеза, и после этого в силу различных исторических причин к ее структуре добавляются новые этнические пласты»сноски. По теории этноса известного тюрковеда Л. Н. Гумилева, напротив, «этнос является не социальной, а биогеографической производной. [8,15-с] Этнос является структурной частью биосферы, поэтому подчиняется ее законам», - говорит он. – «Термин этнос употребляется в широком и узком смысле: народы мира, народы Узбекистана, народы Америки, К термину «этнос» также относят еще одну небольшую группу людей. В науке этнологии выделяют несколько признаков, определяющих этнос: территорию, язык, экономику, культуру, совокупность исторических судеб, самосознание, организацию этноса в пределах определенного государства, имеющего собственное этническое название (этноним), общность религиозных верований и других подобных признаков, определяя этнос или этносоциальную структуру в широком смысле», пишет Ю.В.Бромлей: потому что они взаимосвязаны. Это взаимодействие тем более важно, если этнос существует в рамках единого (общего) государства. [4,109-с]

В этом случае формирующаяся уникальная структура будет иметь не только территориально-политическую, но и социально-экономическую общность. В целом, по Бромли, этнос – это народ, имеющий определенный регион, язык, происхождение, культурную общность, этническое самосознание и собственное этническое имя – (этноним) и определенный образ жизни. Этническая группа — возникает в результате распада и разделения конкретного народа (племени, племенного союза, народа) на отдельные части. Отличие этнографической группы от этноса можно объяснить следующим образом: группа, отделившаяся от своего народа (племени, нации), присоединилась к другому народу, прожила длительное время, переняла язык, хозяйственную деятельность, обычаи и образ жизни эту нацию и довели ее до того, что они полностью поглотились и стали называть себя именем этой нации.

Лингвокультурные особенности названий этнокультурных ценностей в современных русском и узбекском языках предполагают изучение культурных концепций, обычаев и ценностей в соответствующих двух культурах и их выражение посредством языка. Эта область исследований может включать в себя различные аспекты, в том числе этимологию слов, культурные коннотации и смысловые нюансы, связанные с конкретными терминами, относящимися к этнокультурным ценностям.

Сравнительный анализ названий этнокультурных ценностей в контексте русского и узбекского языков предполагает изучение специфических языковых особенностей и культурных влияний, связанных со словами и выражениями, используемыми для описания традиционных обычаев, верований, фольклора и других культурно важные элементы.

Литература:

1. Джаббаров И. Сокровище древней культуры и духовности. - Т.: Узбекистан, 1999. [1,23-с]
2. Карабаев У.Х. Традиционная национальная культура: тенденции возрождения и развития. Автореф. дисс. философия наука - Т.: 1993.[2,66-с]
3. Карабоев У.Х. Праздники узбекского народа. - Т.: Восток, 2002.[3,79-с]
4. Нишонова О. Эстетика и функции узбекской этнокультуры. -Ташкент: 2016.[4,109-с]
5. Краткий этнологический словарь. Москва: Фонд «Социальный мониторинг», 1995.[5,98-с]
6. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. А. П. Садоксина. - М., 2000.[6,61-с]
7. Аскарлов А. Некоторые теории и научно-методические основы этногенеза и этнической истории узбекского народа//История Узбекистана 2002.№4.[7,12-с]
8. Гумилев Л.Н. Этносфера: история человечества и естественная история. М., 1993.[8,15-с]

USING LINKING WORDS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES.

Rahmanov Sardor Muxtorjonovich

**A Teacher of Foreign language and literature department, UrSPI
+998998998814 sardor.rakhmanov14@gmail.com**

Atabekova Sevinchoy Arslonbek qizi

**A Student of Foreign language and literature field, UrSPI
+99899-741-22-27 sevinchoyatabekova@gmail.com**

doi.org/10.59470/2024324

Abstract. In the article, the particulars about using transition words in both Uzbek and English languages, the variation between these two languages and examples of contrast linking words are analyzed.

Key words: transition words, conjunctions, structure, phrases, academic writing.

Аннотация. В статье анализируются особенности использования переходных слов как в узбекском, так и в английском языках, различия между этими двумя языками и примеры контрастных слов-связок.

Ключевые слова: переходные слова, союзы, структура, словосочетания, академическое письмо.

Abstrakt. Maqolada o'zbek va ingliz tillarida o'tish so'zlarning qo'llanilishi, bu ikki til o'rtasidagi o'zgarishlar va qarama-qarshi bog'lovchi so'zlarga misollar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'tish so'zlari, bog'lovchilar, tuzilish, iboralar, akademik yozuv.

The linking words, transition words or also called conjunctions require for connected the words, ideas and opinions in any type of writing also speaking style. These words provide being coherence and cohesion in speech or writing. In every language has its own appropriate linking words for expressing ideas or notions. For this reason, there can be contrast between them. Beside this, in Uzbek and English languages, linking words totally differentiate with each other. For example: the Uzbek transition words are considered in one of auxiliary words also named " bog'lovchi so'zlar". However, in English grammar, this words are studied independently. In addition, they have own phases, and in these phases have relevant chore for building the coherent meaning in academic writing and speech.

Linking words in Uzbek grammar are formed like single: *va, ammo, lekin, agar*; also with repeated words such as *goh-goh, yo-yo, ba'zi-ba'zi, bir-bir*; Also these transition words divided into two main groups: *teng bog'lovchilar* and *ergashtiruvchi bog'lovchilar*. The cause of this division is their meaning and usage in the context.

These two types are also detached into other mini-groups. For instance, the "*teng bog'lovchilar*" has its four main forms :

- *biriktiruv bog'lovchilari*

- *zidlov bog‘lovchlari*
- *ayiruv bo‘lovchlari*
- *inkor bog‘lovchisi*

These conjunctions have their proper words which work for make a definite meaning in the text. Namely, *biriktiruv bog‘lovchlari* like “va “, “hamda” work for connect the sentences equally. The *zidlov* “lekin”, “ammo” and *ayiruv* “yoki”, “goh...goh” *bog‘lovchlari* use for compare and separate words and sentences in writing. And the last one, *inkor bog‘lovchisi* “ na...na” use for giving irrelevant ideas to the text.

Another type of transitionals is *ergashtiruvchi bog‘lovchilar*. The *ergashtiruvchi bog‘lovchi* is often added to the main clause to connect a subordinate clause that provides explanatory and defining content. The forms of that linking words are:

- *aniqlov bog‘lovchlari*
- *sabab-maqsas bog‘lovchlari*
- *qiyoslash bog‘lovchlari*
- *shart bog‘lovchlari*

The *aniqlov bog‘lovchlari* "-ki" add to specific words that makes the clarity in the sentence. *Sabab-maqsad bog‘lovchlari* " shuning uchun", " negaki" are mainly used for showing the reason or purpose. The aim of using *qiyoslash bog‘lovchlari* "go‘yoki", " xuddi", is comparing details or meanings and create the cohesive argument in the text. *Shart bog‘lovchlari* "agar", "basharti" work for generate the conditions and shows possibilities. In addition, as in English grammar, that linking words should come in the time clause, other side of the sentence is called "main clause" also the *ergashtiruvchi bog‘lovchilar* cannot be joined in there. There is just small similarity between these various languages.

As I mentioned earlier, the linking words in English grammar are explored individually, namely, they are not in the one main part of grammar while in Uzbek language has.

In English, linking words and phrases like *however*, *and* , or *for example* are the most common words and used to connect different ideas in a way that makes writing smoother and more fluid. When we make sentence separately like:

Jane went to the shopping mall. She bought a new dress.

These two sentence will be grammatically correct, however there is no any coherence and cohesion and for this reason, it must be little boring to read.

If we connect these sentences with conjunctions, there will be definite comprehension. For example:

Jane went to the shopping mall and bought a new dress.

Eventhough they are learned separately, the transition words have according usage in English. They are:

1. Adding more information.

The conjunctions , such as "and", " in addition" have a big role for adding more and other essential information when we are writing or speaking something. For example, we

are writing our one opinion and suddenly another different idea comes to our mind, at that time we can use that linking words for giving it also.

2. Contradicting a previous idea.

When we should give information about advantages or disadvantages of something, the conjunctions "although", "nevertheless" need add to our context. Since, that words can shows the contrast between previous and new ideas.

3. Organizing points sequentially.

Organization is so important for making smoothly content when we have variety of several ideas for adding. In that case, the linking words "firstly", "at the second" are such a common and correct form for creating the real opinion organization.

4. Showing cause and result.

In every text will have different ideas or thinkings. The writer should also give information about their cause or result. The transition words "because", "as" are used for that cases usually in the text.

5. Introducing examples or specific details.

The proving one of opinions is another essential part of generating cohesive text. Therefore, giving some examples or specific details with linking words " for example" or " such as" are the most definite way for demonstrating the truth.

6. Summarizing.

In the ending of contexts, the writer have to add signal word that reminds the conclusion of the ideas. The using of conjunctions " in conclusion" or "to sum up" are the most appropriate way for summarizing.

In English grammar, the linking words concerned amount of types. Several forms and examples are stated in this table.

Categories	Examples
Adding more information	also, in addition, moreover, furthermore, besides that/this...
Contradicting a previous idea	however, nevertheless, yet, although, eventhough, inspite of, despite...
Organizing points sequentially	first of all, to start with, secondly, finally...
Showing cause and result	because, since, as, due to...; therefore, for this reason, consequently...

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Introducing examples	for example, for instance, such as, like...
Summarizing	all in all, in conclusion, on the whole, to sum up...

Reference:

6. "Bog‘lovchi" O‘zME. B-harfi Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
7. Virgina Evans. "Successful Writing Intermediate". Express Publishing.
8. <https://abiturtest.uz>
9. <https://grammarly.com>

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SIFAT VA UNING DARAJALARI

Rahmanov Sardor Muxtorjonovich
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi
+998998998814 sardor.rakhmanov14@gmail.com
Bektursinova Zebo Ulugbekovna
UrDPI Xorijiy tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi
+998500090037 zebobektursinova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024325

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi sifat so‘z turkumi haqida ma’lumot berilgan. Shu bilan bir qatorda ingliz tilida o‘zbek tilida sifat so‘z turkumining darajalari bilan tanishasiz va ularning bir-biridan farqlarini bilib olasiz.

Аннотация: В этой статье представлена информация о прилагательных на узбекском и английском языках. Кроме того, вы познакомитесь с уровнями прилагательных в английском и узбекском языках, узнаете их различия.

Annotation: This article provides information about adjectives in Uzbek and English. In addition, you will find out the levels of adjectives in English and in Uzbek, and you will learn their differences.

Kalit so‘zlar: Sifat so‘z turkumi, sifat darajalari, asliy sifat, nisbiy sifat, sifatning qiyoslanishi, oddiy daraja, qiyosiy daraja.

Ключевые слова: Словарь прилагательных, степени качества, исходное качество, относительное качество, сравнение качества, простая степень, сравнительная степень.

Keywords: Adjective, degrees of quality, original quality, relative quality, comparison of quality, simple degree, comparative degree.

Tilshunoslikda predmetning belgisini bildiruvchi so‘zlarga sifat deyiladi: oq ko‘ylak, qizil duxoba, kuzgi ekin, aqlli qiz, fidokor inson, yumshoq non, shirin qovun, ilmiy ish.

Sifat harakatning belgisini bildirishi ham mumkin: yaxshi gapirdi, qattiq ta’sirlandi. Harakat belgisini ba’zi sifatlarga bildiradi. Lekin sifatlarning asosiy xususiyati predmet belgisini bildirishdir. Demak, sifatlarning umumiy kategorial ma’nosi predmet belgisini anglatishdir. Bundan tashqari sifatlar o‘ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarga ham ega. Sifat bog‘lanib kelgan ot turli so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni olib o‘zgarishi mumkin, lekin sifat o‘zgarmaydi: ko‘k qalam, ko‘k qalamni, ko‘k qalamda, ko‘k qalamning, ko‘k qalamdan kabi. Otga bog‘lanishda hech qanday o‘zgarishga uchramaslik sifatning o‘ziga xos morfologik xususiyati.

Sifatning o‘ziga xos morfologik belgilaridan yana biri uning daraja kategoriyasiga va darajani ifodalovchi grammatik fo‘rmaga egaligidir; yaxshi-yaxshiroq kabi. Sifat turkumining juda ko‘p qismini yasama sifatlar tashkil etadi. Shu turkumga xos belgilardan

hisoblanadi; aqlli, hosildor, chirik, kuzgi kabilarni olsak bo‘ladi. Sifat gapda, asosan, ikki xil vazifada keladi;

1) Aniqlovchi vazifasida; Qurilish oldidan topgan bo‘lsangiz, o‘sha yerga boring, uyini topadi-oladi,.....-dedi keksaroq ayol [Sh. Sa’dulla]

2) Kesim vazifasida; Tong yoqimli, barglarda shabnam. [Shukurullo]

Sifat harakat belgisini bildirganda hol vazifasida bo‘ladi: Ali qushchi kaftini qoshlarining ustiga tutib, Urgut tog‘lariga uzoq tikilib turdi, so‘ng dardli xo‘rsinib otdan tushdi, shu kabilarni misol qilsak bo‘ladi.

Sifatlarning ma’nosiga ko‘ra turlari sakkizta turga ajratamiz.

1. Xususiyat bildiruvchi sifatlar, bu turdagi sifatlar juda katta miqdorni tashkil etadi, bular insonlarning turli harakter xususiyatlari, predmetlarning belgilarini bildiradi; kamtarin, mug‘ombir, sodda, quvnoq, sho‘x, ziqna.

2. Holat bildiruvchi sifatlar, bu turdagi sifatlar inson, hayvon va predmetlarning turlicha holatlarini ifodalaydi: badavlat, xursand, keksa, sovuq, iliq, ochiq, salqin, jimjit, tinch.

3. Shakl-ko‘rinish bildiruvchi sifatlar, bular insonning turli tashqi qiyofasi va tuzilishlarini bildiradi: gavdali, novcha, uzunchoq, yassi.

4. Rang-tus bildiruvchi sifatlar-bular: oq, qora, qizil, pushti, sariq, zangor kabilar.

5. Hajm-o‘lchov bildiruvchi sifatlar: keng, tor, uzun, yaqin, katta, og‘ir, yengil.

6. Maza-ta‘m bildiruvchi sifatlar: shirin, bemaza, nordon, achchiq.

7. Hid bildiruvchi sifatlar: hushbo‘y, badbo‘y, kulansa.

8. Predmetning o‘rin yoki vaqtiga ko‘ra belgisini bildiruvchi sifatlar: -gi,-ki,-qi affiksning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: yozgi, qishki, ichki, sirtqi.

Sifatlarning darajalari

Sifat bildirgan belgining darajasi har xil bo‘lishi mumkin, ya’ni belgi normal oddiy darajada bo‘lishi, oddiy darajadan ortiq kuchli yoki kuchsiz bo‘lishi mumkin. Ba’zi sifatlar bildiradigan belgi tabiiy ravishda turli darajani anglatmaydi. Shunga ko‘ra bunday belgilarni bildiruvchi sifatlar daraja ko‘rsatkichlariga ega bo‘lmaydi: g‘oyaviy, sirtqi, devoriy kabilar.

1. Oddiy daraja belgining ortiq kamligiga munosabati ifodalanmaydi va bunda sifatlar daraja ifodolovchi vositalarga ega bo‘lmaydi: yaxshi, qattiq, semiz, keng, baland, to‘g‘ri, yumshoq kabilar

2. Ortirma daraja belgining normal holatidan ortiqqligi ifodalanadi: juda yaxshi, juda go‘zal, nihoyatda baland, behad hursand.

3. Ozaytirma daraja belgining normal darajadan kuchsizligini bildiradi: sal durust, xiyol ochiq, biroz yaxshi, shu kabilar.

Ikki predmetning belgisi o‘zaro qiyoslanganda –roq affikisi ham ishlatilishi mumkin: siqiqroq, yaltiroq.

Sifatlarning otlashuvi: sifatlar gapda ot o‘rnida qo‘llanishi mumkin. Lekin bunda sifat butunlay otga aylanmaydi. Bunday vazifada qo‘llanish kontekstagina nutq prosesi bo‘ladi. Sifatlar otlashlaganda otga xos ko‘plik, egalik qo‘shimchalarini qabul qiladi.

Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar.

Yoshni mehnat, qorinni ovqat asraydi.

Qozonga yaqin yursang qorasi yuqar, yomoga yaqin yursang balosi yuqar.

Biz ingliz tilida sifatlarni ikkiga ajratamiz: birinchisi, bir bo‘ginli yoki ikki bo‘ginli sifatlari: masalan, a small car, (kichkina mashina). Ikkinchisi esa, uch va undan ortiq bo‘ginli sifatlari, misol uchun: an important lesson (muhim dars) an interesting game (qiziqarli o‘yin).

Ingliz tilida sifatlarning darajalanishi; a small dog (kichkina it), a smaller dog (kichikroq it), the smallest dog (eng kichkina it).

O‘zi ingliz tilida bir va ikki bo‘ginli sifatlarning qiyosiy darajasiga –er , qo‘shimchasi qo‘shiladi. Bu qo‘shimcha o‘zbek tilidagi –roq qo‘shimchasiga teng bo‘ladi. Bir yoki ikki bo‘ginli sifatlarning orttirma darajasini yasashni ham o‘zgacha yo‘llari bor. Bunda sifatga –est qo‘shimchasi qo‘shiladi va har doim orttirma darajadagi sifatdan oldin – the aniq artikl qo‘yiladi. Ingliz tilidagi –est qo‘shimchasi o‘zbek tilidagi “eng” so‘ziga to‘g‘ri keladi.

Uch va undan ortiq ko‘p bo‘ginli sifatlarning darajalanishi boshqacha bo‘ladi.

Ko‘p bo‘ginli sifatlarning oddiy darajada sifatga hech qanday qo‘shimcha qo‘shilmaydi, sifatning o‘zi yoziladi. Masalan, a important lesson.

Ko‘p bo‘ginli sifatlarning qiyosiy darajasini yasash uchun ko‘p bo‘ginli sifatdan oldin –more qo‘shimchasi qo‘shiladi. Masalan, more important lesson

Orttirma darajasini yasash uchun esa sifat oldidan –the most qo‘shimchasi qo‘shiladi. The most important lesson (eng muhim dars).

Ingliz tilida ba’zi sifatlari bu qoidalarga bo‘ysunmaydi.

Good-better-the best

Bad-worse-the worst

Little-less-the least

Much, many a lot of, a lot-more—the most ko‘p, ko‘proq, eng ko‘p.

Far-farther-further-the farthest-uzoq-uzoqroq-eng uzoq.

Ingliz tilida ikki predmet bir-biriga qiyoslanganda yoki solishtirganda sifatning qiyosiy darajasidan foydalanamiz. Bu esa yuqorida aytganimizdek –er qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi, sifatdan keyin than (dan, ko‘ra, ga, qaraganda) so‘zlari ishlatiladi. Misol uchun, bigger-kattaroq. This house is bigger than yours. Bu uy siznikidan kattaroq.

Helen wants a bigger car.

Helen kattaroq mashina xoxlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

- 1.Sh.Shoadburaxmonov, M.Asqarova. Toshkent o‘qituvchi; 1980
- 2.Mirzayev.M., Usmonov S., Rasulov I. O‘zbek Tili. Toshkent.1978
- 3.Maxmudov N., Nurmatov A. O‘zbekiston tilining nazariy grammatikasi.toshkent 1995.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GAPLARNING TUZILISH TARKIBI VA ULARNING AMALDA QO‘LLANISHI

Rahmonov Sardor Muxtorjonovich
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi
+998998998814 sardor.rakhmanov14@gmail.com
Egamova Maftuna Sanjar qizi
UrDPI Xorijiy til va adabiyoti talabasi
+998885141911 maftunaegamova27@gmail.com

doi.org/10.59470/2024326

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi gaplarning tuzilish tarkibi shu bilan birga ularning amalda qo‘llanishi haqida ma’lumot berilgan. Undan tashqari bu maqolani o‘qish orqali siz ingliz va o‘zbek tillaridagi gaplarning tuzilish tarkibini bir-biridan farqlarini hamda o‘xshash jihatlarni bilib olasiz.

Kalit so‘zlar. sodda gap, murakkab gap, ikkinchi darajali bo‘lak, bosh bo‘lak, qo‘shma gap.

Аннотация. В данной статье представлена информация о структуре предложений в узбекском и английском языках, а также об их практическом использовании. Кроме того, прочитав эту статью, вы узнаете различия между структурой предложений в английском и узбекском языках. Вы узнаете сходства.

Ключевые слова. простое предложение, сложное предложение, второстепенное предложение, главное предложение, сложное предложение.

Abstract. This article provides information about sentence structures in Uzbek and English. In addition there is given information about their practical application. Furthermore, by reading this article ,you will learn the differences and similarities between the structures in English and Uzbek.

Key words: simple sentence, complex sentence, secondary clause, main clause, compound sentence.

Har qaysi tilda gap va uning to‘g‘ri tuzilish tarkibini bilish muhim ahamiyat kasb etadi va so‘zlashuvda xatosiz gapirishga olib keladi. Gap muayyan til qonuniyatiga ko‘ra grammatik va intonatsiyaviy shakllangan nutq birligi hisoblanadi va fikr shakllanishi hamda ifodalanishining asosiy vositasi. O‘zbek tilida gaplar turli nuqtayi nazardan tasnif qilinadi:

- I. Ifoda maqsadiga ko‘ra.
- II. Emotsionalikka ko‘ra.
- III. Tuzilishiga ko‘ra.

Ifoda maqsadiga ko‘ra va maqsad bilan bog‘liq bo‘lgan ohangga ko‘ra gaplar darak, so‘roq, buyruq gaplarga ajratiladi.

Emotsionalikka ko‘ra gaplar ikki turga bo‘linadi: his-hayajonli gaplar yoki undov gaplar va his-hayajonsiz gaplar. Darak, so‘roq, buyruq gaplar, so‘roq, buyruq ohangi bilan aytilsa, emotsional bo‘lmagan gaplar deb yuritiladi. Yuqorida sanab o‘tilgan gaplar kuchli his-hayajonga ega bo‘lishi bilan his-hayajon gapga aylanadi.

Tuzilishiga ko‘ra gaplar sodda va qo‘shma bo‘ladi. Gaplarning bunday bo‘linishi ularning tarkibidagi predikativlik (Gapni shakllantiruvchi sintaktik kategoriya, ega va kesim hisoblanadi bular predmetning zamon va maylda anglashiladigan o‘zaro munosabatini ifodalaydi) birliklarning soniga, miqdoriga asoslanadi.

Undan tashqari gaplarni to‘g‘ri tuzish uchun uning tarkibidagi bo‘laklarni to‘g‘ri tartibda joylashtirish kerak. Har qanday gapning tuzilish jihatidan turlarini uning grammatik asosi belgilab beradi. Gapning grammatik asosini bosh bo‘laklar: ega va kesim tashkil etadi. Gap bo‘laklari — gap tuzilishida muayyan so‘roqqa javob bo‘lib, ma’lum bir sintaktik vazifani bajaruvchi so‘z va so‘z birikmalar. Gap bo‘laklari gap tuzilmasidagi ahamiyatiga ko‘ra quyidagi ikki asosiy turga ajraladi: 1) bosh bo‘laklar — gapning predakativ asosini tashkil etuvchi ega va kesimdan iborat bo‘ladi; 2) ikkinchi darajali bo‘laklar — bosh bo‘laklar bilan yoki o‘zaro bir-birlari bilan tobe aloqada bo‘ladi, hokim bo‘lak ma’nosini aniqlab, to‘ldirib, izohlab keladi hamda asosiy xususiyatlariga ko‘ra aniqlovchi, to‘ldiruvchi va holga bo‘linadi.

Gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlari

Gaplar tuzilish jihatdan ikki guruhga bo‘linadi:

1. Sodda gap bir predikativ birlikdan iborat bo‘lib, uning tarkibi ayrim gaplarga bo‘linmaydi. Masalan: *G‘ir-g‘ir shabada turli-tuman gullarning hidini olib keladi.* odda gaplar grammatik asosning tarkibiga ko‘ra ham ikki xil:

1) ikki tarkibli gaplar, 2) bir tarkibli gaplar. Grammatik asosi ikki bosh bo‘lak (ega va kesim) dan iborat bo‘lgan gaplar ikki tarkibli gaplar deyiladi. Masalan: Yaxshilar esga olinganda Allohning rahmati nozil bo‘ladi (Tusiy). Bu gapning grammatik asosi ega (Yaxshilar) va kesimi (nozil bo‘ladi) dan iborat. Sodda gaplar, ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra yig‘iq va yoyiq gaplarga bo‘linadi. Ega va kesimdan iborat sodda gaplarning bir ko‘rinishi yig‘iq gap deyiladi. Masalan: *Qor yog‘di.* Hamma joy oppoq.

Tarkibida bosh bo‘laklardan tashqari ikkinchi darajali bo‘laklar ham ishtirok etgan gaplar yoyiq gap deyiladi. Masalan: *Qadrli va buyuk bo‘lgan Allohga bir soat astoydil tavajjuh qilish quyosh nuri tushadigan barcha narsadan yaxshiroqdir.* (Abduni Zajjoj.) Bu gapda aziz va buyuk bo‘lgan (aniqllovchi), Allohga (to‘ldiruvchi), bir soat (aniqllovchi) astoydil tavajjud qilish (aniqllovchi), yaxshiroqdir (kesim). Shu boisdan bu gap yoyiq gap hisoblanadi.

Grammatik asosi bir bo‘lakdan iborat bo‘lgan gaplar bir tarkibli gap deyiladi. Masalan: *Oyni etak bilan yopib bo‘lmas.* Bu gapning grammatik asosi faqat kesim (yopib bo‘lmas) dan iborat.

2. Qo‘shma gap mazmun va grammatik jihatdan birlashgan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo‘linadi. Masalan:

Hali daraxtlar barg to’kmaganu pushti guldastaga o’xshab gullagan bir tup o’rik qo’shni hovlining devori osha yashnab turibdi.

O‘zbek tilida Gapning tuzilishiga ko‘ra turlari jadvali

t/r	Predikativ markazlarning miqdoriga ko‘ra	Bosh bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra	Ikkinchi bo‘laklarning ishtirokiga	darajali ko‘ra	Zaruriy bo‘laklar ishtirok etmasligiga ko‘ra	Bo‘laklarga bo‘linish-bo‘lin- masligiga ko‘ra
1. Sodda gap		Bir bosh bo‘lakli gap	Yig‘iq gap		To‘liq gap	Bo‘laklarga bo‘linadigan gaplar
2. Qo‘shma gap		Ikki bosh bo‘lakli gap	Yoyiq gap		To‘liqsiz gap	Bo‘laklarga bo‘linmaydigan gaplar (so‘z gaplar)

Ingliz tilida ham gap tuzilishi o‘zbek tilinikiga o‘xshab ketadi va quyidagiday ifodalanadi: har bir gapda avvalo ega (shaxs yoki narsa) bo‘ladi. Egadan so‘ng esa verb+noun ya’ni kesim+to‘ldiruvchi keladi bu ingliz tilida asosiy gap tuzilish tarkibi hisoblanadi.

Masalan: My sister bought some new dresses two days ago. Bu gapda my sister (ega-subject) bought(kesim-verb) some new dresses (to‘ldiruvchi-object) hisoblanadi. *Kesim (bought) va to‘ldiruvchi (some new dresses) odatda birgalikda keladi. Biz aytamiz:*

My sister bought some new dresses yesterday. (not My sister bought two days ago some new dresses)

My sister ikki kun avval bir qancha yangi kuylaklar sotib oldi. (My sister bought two days ago some new dresses emas)

Verb+object(kesim+to‘ldiruvchi)

Julia speaks English very well(Not Julia speaks very well English).

Did you play football all afternoon(not..play all afternoon football)

I am going to pay some money to bills.

Why do you always make the same mistake?

Where?(Qayerga?)va When?(Qachon?)

I went to a park yesterday.Where(qayerga-to a park),When(qachon-yesterday)

Joy nomi (where?)odatda vaqtdan(when?)oldin keladi.Biz aytamiz: I went to a park yesterday.(not I went yesterday to a park) Men kecha parkga bordim.(I went yesterday to a park emas).

Place(where?)+time(when?how long?how often?)

Nisa goes to school every day.(not...every day to work)

Did you be *at home yesterday*?(not..yesterday at home).

My grandparents lived in the same house for twenty years.(not..for twenty years in the same place)

I usually go to bed early(not.. early to bed) .

Ushbu so‘zlar (always /never/often etc.)gapning o‘rtasida fe‘l bilan birgalikda keladi:
My neighbour Sara *never* speaks to me.

Mening qo‘shnim Sara hech qachom menga gapirmaydi.

Do you *often* go to restaurants?

Siz *tez-tez* restoranlarga borasizmi?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov X. Ozbek tilining amaliy grammatikasi. -T.: Oqituvchi 1992.
2. Muhiddinova X. va boshqalar. Hozirgi ozbek adabiy tili. – T.: 2004.
3. P. Qodirov Ona lochin nidosi. – T., 2001.
4. Kaushanskiy B. A. A grammar of the English Language – M.: ПРОСВЕЩЕНИЕ, 1997

DOSTONLAR LEKSIKASIDA GENDER MA’NO IFODALOVCHI LISONIY BIRLIKLAR

Xo‘jayeva Sayyora Sotimboyevna
UrDPI “Xorijiy filologiya” kafedrası
o‘qituvchisi, +99897-516-90-11.
sxojayeva75@gmail.com

doi.org/10.59470/2024327

Annotatsiya. Mazkur maqolada folklor asarlari tilida, xususan, dostonlar leksikasida gender ifodalash xususiyatiga ega bo‘lgan leksik-grammatik elementlar xususida fikrlar bildiriladi. Jumladan, kishi nomlarining ayol va erkak jinsiga xos ifoda imkoniyatlari, nomlarning jinsga moslashishiga xizmat qiluvchi vositalar haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье высказываются мнения о лексико-грамматических элементах, имеющих характеристику гендерного выражения в языке фольклорных произведений, в частности, в лексике дастанов. В частности, обсуждаются возможности выражения специфичных для женского и мужского пола личных имен, инструменты, служащие для адаптации имен к полу.

Abstract. In this article, opinions are expressed about the lexical-grammatical elements that have the characteristic of gender expression in the language of folklore works, in particular, in the lexicon of dastans. In particular, the possibilities of expression specific to the female and male gender of personal names, the tools that serve to adapt names to gender are discussed.

Kalit so‘zlar: gender ifodalash, antroponim, gender universalialar, leksik vosita, grammatik vosita, antropoformant.

Ключевые слова: гендерное выражение, антропоним, гендерные универсалии, лексический инструмент, грамматический инструмент, антропоформант.

Key words: gender expression, anthroponym, gender universals, lexical tool, grammatical tool, anthropoformant.

Tilimiz, urf-odatlarimizni, ma’naviy qadriyatlarimizni butkul yo‘qotib qo‘yish xavfidan saqlab, asrab-avaylab, ularning azaliy mazmuni va qudratini tiklashga keng yo‘l ochib berildi. Jumladan, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi o‘zbek tilining ravnaqi uchun keng yo‘l ochilishi barobarida o‘zbek tilshunosiga va uni o‘qituvchi mutaxassislar zimmasiga ulkan vazifalar yuklamoqda.

O‘zbek tilining dunyodagi boshqa tillarga bo‘lgan munosabati, o‘zga tillar bilan leksik va grammatik o‘xshashliklarni o‘rganish uchun, eng avvalo, xalqlarimizning folklor

manbalarini qiyosan o‘rganish, og‘zaki ijod namunalarida tilning eng nozik ifoda imkoniyatlarini yuzaga chiqarish kerak bo‘ladi.

Bizning ushbu masalaga alohida e’tibor qaratayotganimizning asosiy sabablaridan biri, ona tilimiz – bu millatning ruhidir, o‘z tilini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan judo bo‘lishi ayni haqiqatdir. Bu borada mashhur o‘zbek pedagogi va ma’rifatparvari Abdulla Avloniyning quyidagi fikrlari yodimizga keladi: “...Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on oinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak, millatning ruhini yo‘qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursin, kundan kun unutmak va yo‘qotmakdadurmiz...” [Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar 2 jildlik., 2006: 61].

Folklor manbalari orasida dostonlar leksikasi keng hajmda ekanligi, kishilik jamiyatining to‘liq bir lavhalarini, voqea-hodisalarini qamrab olishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Dostonlar matnlari turmushning turli sohalariga mansub ma’lumotlarni saqlab kelishi bilan harakterlidir. Ularda xalqimizning muayyan davrlardagi hayoti, turmush tarzi, yashash sharoitlari, ijtimoiy munosabatlari, urf-odatlar va an’analar o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Shunday ekan bunday matnlarda lingvistik, tarixiy, jug‘rofiy, astronomik, o‘simliklar olami, boringki, bugungi zamonaviy ilm-fanning rang-barang tarmoqlariga oid materiallarni uchratish mumkin.

Keyingi davrlarda xalq og‘zaki ijodiga mansub asarlarni o‘rganish, tadqiq etish jadal suratlar bilan davom etmoqda. Jumladan, Z. Xolmonovanning “Shayboniyxon” dostoni leksikasi, B.Soatov “O‘zbek xalq maqollari poetikasiga doir” mulohazalar; shu jumladan xorazmlik olimlar: S.S.Ro‘zimboyev “Janubiy Xorazm leksikasi dostonlarining lisoniy xususiyatlari (“Shahriyor” va “Malikai Zavriyo”dostonlari asosida)”, S.S.Sariyev “Go‘ro‘g‘li”dostonining qo‘lyozma variantlari, A.Xoliqov “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari”, Q.Olloyorov “Xorazm dostonlari onomastikasi” [2-7 adabiyotlar] kabi bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bularning barchasi milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan e’tibor, ularni o‘rganishga qiziqish natijasi desak yangilishmaymiz.

Og‘zaki ijod manbalari, xususan, dostonlar leksikasi boshqa folklor janrlaridan o‘zining katta hajmli matnlarnisaqlashi bilan ajralib turadi. Mazkur kichik tadqiqotimiz gender ma’no ifodalovchi birliklar xususida ekan, jins ma’nosini ifodalash, ko‘pincha, jonli obyektlar, xususan, shaxslar bilan bog‘liq lisoniy birliklarda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, jins tushunchasi haqida gapirganda, birinchi navbatda, insonlar kishining ko‘z oldiga keladi.

Dunyo tillarining ko‘pchiligida oddiy leksik birliklarda yoki grammatik elementlarda ham jins (rod) (он-она, пришёл-пришла) ifodalash hodisasi mavjud bo‘ladi. O‘zbek tili esa o‘z ifoda xususiyatlari nuqtayi nazaridan jins ifodalanmaydigan tillar qatoriga qo‘shilsa ham, tilimizning turli birliklarida jins ifodalanib turganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu jihatdan, eng birinchi o‘rinda, kishi ismlari (antroponimlar) va ularni hosil qiluvchi leksik-grammatik elementlarni keltirish mumkin.

Ma’lumki, kishi ismlari ilmiy adabiyotlarda antroponim atamasi bilan yuritiladi. *Antroponim* (yunoncha: *antropos* - *antropos* + *onoma-atoqli ot*) – kishi atoqli oti (ism, familiya, laqab, taxallus, patronim va boshqalar). Atoqli ot tiplaridan biri [Begmatov E.,

Uluqov N., 2006: 71]. Ma’lum bir tilda mavjud bo’lgan barcha kishi atoqli otlari majmuyi, fondi *antroponimiya* deb yuritiladi. Antroponimika yoki ismshunoslik esa onomastika (nomshunoslik)ning kishi atoqli otlari (antroponimlar)ning paydo bo’lishi, rivoji va vazifaviy xususiyatlarini o’rganuvchi bo’limidir.

O’zbek tilshunosligida antroponim termini bilan bir xil ma’noda “ism”, “kishi ismlari”, “odam otlari” kabilar ham ishlatiladi [Begmatov E.A., 2013: 10]. Dostonlar onomastik tizimida ham, bugungi o’zbek tili onomastik tizimida ham kishi ismlari eng katta “makroko‘lam”ni tashkil etadi [Yo‘ldoshev B, 2011: 24]. Kishi ismlari o‘zining jins ifodalash (genderlik) xususiyatiga ko‘ra ikki katta toifaga bo‘linadi. Ya’ni, erkak kishilarning nomlari va ayollarga xos nomlar.

Qiziq bir fakt diqqatni tortadi. Bugungi kunda dunyodagi aholining katta qismini ayol jinsiga mansub kishilar tashkil etadi. O‘zbekiston aholisining ham tegishli qismi foiz jihatidan yuqoridagi ko‘rsatkichga bo‘ysunadi. Lekin tilimizda mavjud nomlar fondining katta qismi bu statistikaga bo‘ysunmaydi. Ya’ni erkaklar ismlari xotin-qizlarga xos ismlardan kam emas, balki ko‘p. Xalq og‘zaki ijodiga mansub manbalar tilidagi kishi nomlari bo‘yicha tekshirish olib borilganda bu miqdor ancha katta tafovutda ekanligi ma’lum bo‘ladi. Ya’ni erkaklar ismlari soni ayollarga xos ismlar sonidan foiz hisobida to‘rtga bir nisbatni tashkil qiladi. Ana shu faktning o‘zi jamiyat a’zolarining gender jihatdan bo‘linishida og‘zaki ijod manbalari leksikasining alohida qonuniyatlarga bo‘ysunishini bildiradi.

Insonlarga qo‘yiladigan ismlarning o‘ziga xos jihatlaridan biri, ularning ko‘pchiligining xarakter jihatidan erkaklarga yoki ayollarga moslanishi bo‘lsa, antroponimlarning muayyan foizining asos qismida universallik kasb etishidir. Boshqacha qilib aytganda, shunday nomlar borki, ularning gender ifodalashi asosdan keyin qo‘shiladigan leksik-grammatik vositaga bog‘liq bo‘lib qoladi. Masalan, *Nodir/Nodira*, *Salim/Salima* va boshqalar.

Bu deganimiz, folklor manbalari leksikasida uchraydigan nomlarning barchasi muayyan formant orqaligina ma’lum bir gender ma’nosini ifodalay oladi degani emas. Odatda, shunday nomlar bo‘ladiki, ular hech qanday leksik yoki grammatik elementlarsiz ham muayyan jinsni ifodalash xarakteriga ega bo‘ladi. Bu holatni zamonaviy kishi ismlari fondiga ham taalluqli deb hisoblash mumkin. Masalan, Botir, Sobir yoki Lola, Zebo kabi ismlar gender ifodalash xususiyatiga ko‘ra hech qanday grammatik vositalar talab etilmaydi.

Bu holat kishi nomlarining tanlanish tamoyillari bilan bog‘liq an’analar asosida yuzaga chiqadi. O‘zbek milliy an’analariga ko‘ra erkak jinsiga qo‘yiluvchi nomlarda kuch-qudrat, bahodirlik, jasorat ko‘rsatish kabi xususiyatlar yetakchilik qilsa, ayollar jinsiga mansub nomlarda go‘zallik, nafislik, gulga qiyoslanish kabi faktorlar yetakchilik qilishini kuzatamiz. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, gender ifodalash uchun xizmat qiluvchi bu kabi lisoniy faktorlar dunyodagi ko‘pchilik tillar uchun ham o‘ziga xos umumiylik kasb etadi. Jumladan, ingliz, fransuz, rus tili kabi bir qancha tillarning erkak va ayollarga xos nom tanlash prinsiplarida lingvistik jihatdan uyg‘unliklar mavjud.

Grammatik ko‘rsatkichlar yordamida gender ifodalashga moslashgan nomlarda esa butunlay boshqa faktor yetakchi o‘ringa chiqadi. Birinchidan, bunday tipdagi nomlarning

asos qismida gender universallik mavjud bo’ladi, ya’ni nomning asosidan qaysi jinsni ifoda etishi ma’lum bo’lmaydi. Ikkinchidan, bu tipdagi nomlarning aksariyati birdan ortiq komponentlardan iborat bo’ladi, ya’ni qo’shma tarkibga ega bo’ladi, juda bo’lmasa, qo’shimcha formant yordamida shakllangan bo’ladi.

Qo’shma tarkibli nomlar borasida fikr yuritar ekanmiz, ular tarkibidagi ikkinchi qism ko’p hollarda o’z atash ma’nosini yo’qotgan holda qo’llaniladi, ya’ni nomga qo’shimcha ma’no ottenkalarini qo’shish uchun xizmat qilayotganini sezish qiyin emas. Masalan, *Albandjon, Alibek, Ahmadbek, Boboxon, Lolaqul, Navbahorbibi, Oysulton* va boshqalar. Ushbu nomlar tarkibidan o’rin olgan *-jon, -bek, -xon, -gul, -bib, -sulton* kabi birliklar o’rni bilan leksik birlik vazifasida ham kelishi mumkinligini hech kim inkor qilmasa kerak. Yuqoridagi nomlar tarkibida bu birliklar o’z atash ma’nosida kelmagan. Shunga o’xshash birliklar ilmiy adabiyotlardagi affiksoidlar atamasiga qo’yiladigan barcha talablarga javob bera oladi.

Umuman olganda, folklor manbalari leksikasida uchraydigan gender ma’no ifodalovchi birliklar o’ziga xos lisoniy vositalar yordamida amalga oshiriladi. Bunday vositalarni to’plash, tekshirish, tahlil qilish va eng muhimi jahonning boshqa tillardagi xuddi shu funksiyalarni bajarishdan lisoniy unsurlar bilan qiyosan tadqiq qilish tilimiz taraqqiyoti uchun juda muhim lingvistik faktlarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

10. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар 2 жилдлик. 2-жилд. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Ҳифзи лисон. –Тошкент: Маънавият, 2006.
11. Xolmonova Z. Shayboniyxon dostoni leksikasi. NDA. Toshkent, 1998;
12. Soatov B. “O’zbek xalq maqollari poetikasiga doir” o’zbek tili va adabiyoti. Toshkent 1998;
13. Ro’zimbayev S.S. Janubiy Xorazm dostonlarining lisoniy xususiyatlari. NDA. Toshkent. 2000;
14. Sariyev.S. “Go’ro’g’li” dostonining qo’lyozma variantlari. NDA. Toshkent 2007;
15. Xoliqov.A “Go’ro’g’lining tug’ilishi” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari” NDA Toshkent 2009;
16. Olloyorov Q. “Xorazm dostonlari onomastikasi” NDA, Samarqand, 2018.
17. Begmatov E., Uluqov N. O’zbek onomastikasi terminlarining izohli lug’ati. – Namangan, 2006.
18. Begmatov E. O’zbek tili antroponimikasi. –Toshkent: Fan, 2013.
- Yo’ldoshev B. O’zbek onomastikasi masalalari. –Samarqand:SamDU nashriyoti, 2011.

KONSEPTUAL METAFORALAR TARJIMASINING XUSUSIYATLARI

Olimova Matluba Ravshanbek qizi
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
O‘qituvchisi +998975163134
matlubaolimova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024328

Annotatsiya: Bugungi hayotimizda o‘xshashlik tamoyiliga asoslangan konseptual metaforalarning istiqbolli yo‘nalishlari va yetakchi manbalari shuningdek, uning asosida tadqiqotga kognitiv yondashuvning murakkab ilmiy shakli shakllandi.

Аннотация: На его основе сформировались перспективные направления и ведущие источники концептуальных метафор, основанных на принципе подобия в нашей сегодняшней жизни, а также сложная научная форма когнитивного подхода к исследованию.

Abstract: Prospective directions and leading sources of conceptual metaphors based on the principle of similarity in our life today, as well as a complex scientific form of cognitive approach to research was formed on its basis.

Kalit so‘zlar: Konseptual metafora nazariyasi, kognitiv metafora nazariyasi, metaforik bog‘lanishlar, konseptuallik oqibatlar, konseptual metaforalarning tarjimasiga yondashuv.

Ключевые слова: Теория концептуальной метафоры, теория когнитивной метафоры, метафорические связи, концептуальные следствия, подход к переводу концептуальных метафор.

KEY WORDS: Conceptual metaphor theory, cognitive metaphor theory, metaphorical connections, conceptual consequences, approach to the translation of conceptual metaphors.

Jahon tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kognitiv lingvistika alohida soha sifatida shakllanib, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar yangi bosqichga ko‘tarildi. Mazkur jarayonda olamning lisoniy, milliy hamda konseptual manzarasini yaratishda metaforizatsiya hodisasining o‘rni, xususan, insonning borliqni anglash va tushunish jarayonlarida konseptual metaforalarning bevosita ishtiroki yuzasidan tadqiqotlar keng ko‘lamda amalga oshirildi. Bunda konseptual xususiyatli metaforalarning shartlanishida kognitiv xaritalash hodisasining amalga oshirishini lingvistik jihatdan ilmiy baholash lisoniy qonuniyatlarni tizimli yondashuv asosida idrok qilish, tarjima maydonlarida qiymat nazariyasini tatbiq etish imkonini beradi.

Metaforaning eng asosiy xususiyatlaridan biri bu fikrni nomoddiylikdan moddiylik tomon undashidir. J.Lakoff va M.Jonsonlarning olamni konseptual anglash hamda

bilimlarning empirik xususiyatlari to’g’risidagi nazariyalari keyinchalik turli sohalarda amalga oshirilgan texnik va ilmiy yangiliklarning real mexanizmi borligini aniqlashga turtki bo’ldi. Ana shunday sohalardan biri sanoat bilan chambarchas bog’liq bo’lgan reklamadir (mahsulotlarni targ’ibot qilish). Reklamalarda metaforik mexanizm va uni anglash to’g’risida Kristin Papas, Alen Kuper, Kapelli Pantin, Shantal` Jirard va Mari-Elen Fri-Verdeylar tadqiqotlar olib borishgan. Biroq metaforaning tasvir bilan bog’liq xususiyatlari Pol Rikyorning “Tasvir va metafora” kitobida ochib berilgan. Bunda “tasvir” va “tasavvur” o’rtasidagi farqli hamda o’xshash jihatlar qiyoslanib, ularning metaforik mohiyati ochib beriladi.

Demak, metaforalar fan tarmoqlaridagi murakkab nazariyalarni yoshlarga etkazib berishda muhim ahamiyatga ega vositadir. Olamda mavjud narsa-hodisalar o’rtasida g’xshashlik topish hamda uni o’z o’rnida qo’llay bilish pedagoglardan etuk bilim va malakani talab etadi. O’quvchilarga berilayotgan bilim o’zining amaliy tadbig’i bilan birgalikda tushintirilishida metaforalarning o’rni beqiyos. SHuning uchun ham mazkur tushunchani kenroq o’rganish va metaforik qobiliyatni shakllantirish barcha soha vakillari, xususan, pedagoglar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Insonning fikrlash jarayonini boshqarayotgan tushunchalar shunchaki ong mahsuli bo’lib qolmasdan, balki tilda mavjud dalillarga tayangan holda yuzaga keladi. Shuning uchun ham biz amal qilayotgan konseptual sistemaning katta qismi metaforik xususiyatga ega, deb baholash mumkin. Psixolingvistik nuqtai nazardan olib qaralganda, insonning fikrlashi, umuman, tafakkur jarayoni metaforalashgan xususiyatga ega. Bu insonning o’z fikr va munosabatlarini bildirishda konseptual metaforalarga tayangan holda ish yuritishini, qarorlar qabul qilish jarayonida ulardan foydalanishni anglatadi. Shunga ko’ra, metaforalar tajriba mahsuli sifatida tan olinadi. Chunki tildagi mavjud metaforalashgan birliklar tuzilishi jihatidan metaforik tushunchalar bilan uzviy bog’liq. Metaforik tushunchalar konseptual tizimga tayangan holda inson faoliyatining tabiatini to’liq ifodalaydi. Yuqoridagilarga amal qilgan holda zamonaviy tillarda keng tarqalgan Vaqt bu boylik metaforik kontseptini tahlil qiladigan bo’lsak, bu milliy mentalitetga bog’liq holda amalga oshadi. Jumladan, o’zbek madaniyatida ushbu kontsept ingliz va rus tillaridagi *Time is money/ Время это денгу* kontseptlaridan farq qiladi. Jumladan, o’zbek madaniyatida vaqt tushunchasi to’g’ridan-to’g’ri boylik ma’nosida emas balki, inson umri hamda berilgan vaqtdan unumli foydalanish mazmunidagi kontseptni anglatadi. Quyida Vaqt bu boylik metaforasi bilan bog’langan misollar keltiriladi:

1. Vaqting ketdi-naqding ketdi (Asosiy kontsept- pul).
2. Sening davring (vaqting) o’tdi (Asosiy kontsept - umr).
3. Vaqtingni shamolga sovurayapsan (Asosiy kontsept - umr).
4. Vaqt oqar daryo (Asosiy kontsept –umr).

Yuqoridagi misollardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, o’zbek mentalitetida vaqt tushunchasi qadriyat darajasiga ko’tarilgan. G’arb madaniyatida vaqt maqsadlarga erishish yo’lida sarflanadigan cheklangan resurs sifatida namoyon bo’ladi. Masalan, *I don’t have enough time to share for that* yoki *He doesn’t use his time profitably*. Misollardan ko’rinib turibdiki, vaqt tushunchasi bevosita —ijtimoiy faoliyat tushunchasi bilan

bog‘langan. O‘z navbatida ijtimoiy faoliyat iqtisodiy manfaatga bog‘liq. Ushbu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda vaqt tushunchasi ma’lum miqdoriy jihatdan aniqlashtirilgan.

O‘zbek tilida hayotning hikoya sifatida qabul qilinishi milliy madaniyatda aks etadi, shuning uchun ushbu konseptual metaforaning tarjimai tarjimon uchun qiyinchilik uyg‘otmaydi. O‘zbek tilida HAYOT – HIKOYA metaforik modelining HAYOT – KITOB shakli uchraydi.

Hayot kitobini bexos varaqlab,

Men o‘tgan umrga achinmay qo‘ydim.

Tabbasum o‘rnida kuldim charaqlab.

Suyish kerak bo‘lsa – telbacha suydim. (Zulfiya)

Ko‘rinadiki, o‘tmish haqida bildiriladigan fikrlarda hayot kitob, hikoya tushunchalari bilan assotsiatsiyalanadi.

Ingliz tilidagi misolni o‘zbek tiliga tarjimai bilan qiyoslasak, ikkala tilda ham ekvivalent lingvistik ifoda yordamida bir xil metaforik model voqelangan, ya’ni HEART IS A CONTAINER FOR LIQUID EMOTIONS/YURAK – SUYUQ HISSIYOTLAR KONTEYNERI. Ikki konseptual metaforaning birlashuvidan hosil bo‘lgan ushbu kognitiv model insonning ichki borlig‘i bilan bo‘lgan jismoniy eksperiensal holati natijasida vujudga keladi. Hissiyotlarning yurakda joylashuvi hamda suyuqlik holatida tasavvur qilinishi tomirlarda oqadigan qonning ma’lum hissiy holatda tezlashuvi tajribasidan kelib chiqqan. Sababi insonlar biror hodisaga muloqotda murojaat qilishganda eng avval jismoniy tajribalariga asoslanishadi. Shunday ekan, konseptual metaforalarning yaralishida mantiqiy sabablarga suyaniladi.

XULOSA

Metaforalar tilshunoslik, tarjimashunoslik, stilistika kabi fanlar uchun doimiy qiziqish uyg‘otib kelgan tadqiqot ob’ekti sifatida kognitiv tilshunoslikda ham markaziy o‘rinni egalladi. Til va tafakkurning ajralmasligi, o‘zaro bog‘liqligi, tafakkur jarayonlarining tilda voqelanishi metaforalarning yaralishiga zamin yaratsa, metaforizatsiya natijasida shakllangan lingvistik birliklar keyinchalik insonning ongini, fikrlash tarzini boshqaradi. Inson borliqni tafakkurida aks etgan metaforalar yordamida anglab, yangi bilimlarni guruhlashtiradi, tasniflaydi hamda ularga baho beradi.

Mavzuga oid tadqiqotlar tahlilidan ko‘rinadiki, zamonaviy lingvistikada metaforalarning kognitiv jihatlariga asosiy e’tibor qaratilgan. Demak, insonning uzoq yillik tajribasi, madaniy qadriyatlari, geografik joylashuvi va tarixiy kechinmalari kabi bir qancha faktorlar asosida shakllanuvchi metaforalarning mantiqiy mohiyati ushbu fenomenni to‘liq anglab etishga ko‘maklashadi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 22 dekabrda Oliy majlisga murojaatnomasi // Xalq so‘zi, 2017 yil 23 dekabr. – № 258 (6952).
2. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So‘z estetikasi.– Toshkent: Fan, 1981.;
3. Aliqulov T. Polisemiyalarning hosil bo‘lishi haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1963. 6-son. – 42 b.;

4. Begmatov E., Tursunpo‘latov M. O‘zbek nutqi madaniyati asoslari. – Toshkent, 1992.;
5. Karimov S.A. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand, 1994.;
6. Madvaliev A., Shamsiddinov H. Leksik-semantik usul bilan termin yasallishiga doir // O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari//I Respublika terminologiya konferentsiyasi materiallari. – Toshkent: Fan. – B. 105-107.;
7. Madvaliev A. Izohli lug‘atlarda xalqaro termin elementli so‘z va terminlarga munosabat masalasi // O‘zbek tili va adabiyoti. 2-son. – B. 38-43.;
8. Mamatov A.E. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol. fan. dok-ri diss. avtoref. – Toshkent, 1999.;
9. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – 168 b.;
10. Mahmudov N. Termin, obrazli so‘z va metafora // O‘zbek tili va adabiyoti, 2013. 4-son. – B.3-6.;
11. Mirzaev M., Usmonov S., Rasulov I. O‘zbek tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 267 b.;
12. Mirtojiyev M. Lingvistik metaforalar tasnifi // O‘zbek tili va adabiyoti, 1973.;
13. Murodiy T. Istiora // O‘zbek tili va adabiyoti. –6-son. 1972.;
14. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 286 b.;
15. Mukarramov M. Metafora yasovchi o‘xshatish vositalarining ma`nolari haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1971. 2-son. – 51–53 b.;

THE ROLE OF SPEAKING IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES THROUGH INTERACTIVE METHODS

Olimova Matluba Ravshanbek qizi,

URDPI Xorijiy filologiya kafedrası

o'qituvchisi +998975163134

matlubaolimova898@gmail.com

Qazakboyeva Barchinoy Rajabboy qizi,

URDPI xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi

Talabasi +998973635048

barchinoyqazakboyeva@gmail.com

doi.org/10.59470/2024329

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tilini o'rganishda nutq mahorati qanchalik muhimligi va uning o'qitish jarayonida tutgan o'rni ko'rsatilgan. Maqolada talabalar uchun muammoli bo'lishi mumkin bo'lgan bir qator savollar muhokama qilinadi. Bundan tashqari, ushbu maqola bakalavriat talabalari uchun foydali bo'lishi va ilmiy ishlarda ishlatilishi mumkin.

Аннотация. Эта статья показывает, насколько важны навыки разговорной речи при изучении иностранного языка и их роль в процессе обучения. В статье обсуждается ряд вопросов, которые могут вызвать затруднения у студентов. Кроме того, данная статья может быть полезна студентам старших курсов и может быть использована в научных работах.

Annotation. This article illustrates how important is speaking skill in learning foreign language and it is role in teaching process. A number of questions are discussed in the article which can be problematic to the students. Moreover, this article can be beneficial to undergraduate students and can used in scientific works.

Kalit so'zlar: demotivatsiya, qiziqish, nutq qobiliyatlari, muloqot qilish, farqlash, fikr bildirish, taqsimlash va monitoring.

Ключевые слова: демотивация, интерес, речевые способности, общение, дифференцирование, обратная связь, распределение, контроль.

Key words: demotivated, interest, speaking abilities, communicating, differentiating, feedback, allocating, and monitoring.

Why is it important for us to teach speaking in the classroom? As stated by Nunan (1991), "success is measured in terms of the ability to carry out a conversation in the (target) language." This is because many students mistakenly believe that speaking a language means that they understand it. As a result, they see language acquisition as learning how to speak the language. Thus, students risk being demotivated and losing interest in studying if they are not taught how to speak or if they are not given the chance to speak in the language

classroom. On the other hand, if the right activities are taught in the right way, speaking in class can be a lot of fun, raising general learner motivation and making the English language classroom a fun and dynamic place to be. Speaking is fundamental to human communication just think of all the different conversations you have in one day and compare that with how much written communication you do in one day. Which do you do more of? In our daily lives most of us speak more than we write, yet many English teachers still spend the majority of class time on reading and writing practice almost ignoring speaking and listening skills. Do you consider is this a nice balance? Speaking should be taught and practiced in the language classroom if the real objective of your course is to help your pupils communicate in English. Resolving frequent objections to speech instruction in the classroom. Students won't speak or make any noise. Identifying the issue's source and working your way down from there is one strategy to solve it. If students find it extremely difficult to speak in front of their peers, one strategy to break through this cultural barrier is to create a classroom environment where speaking out in English is expected. One method to achieve this is to set your classroom apart from other classrooms in your school by putting the desks in groups rather than rows, for example, or by hanging English language and cultural posters on the walls. Teach your kids the language of the classroom from the very beginning, and don't stop teaching it. Also, encourage your students to ask questions and make requests in English. Positive reinforcement also encourages and calms hesitant children, encouraging them to speak up more. Positive reinforcement also encourages and calms hesitant children, encouraging them to speak up more. Allocating a portion of students' final grades to speaking abilities and informing them that their speaking practice in class is continuously evaluated are two other strategies to encourage speaking among the class. One entirely other explanation for the lack of participation from students could be because the lessons are uninteresting or inappropriately challenging. Our engaging communicative speaking exercises are frequently not nearly as engaging or communicative as we believe them to be, and all the students are truly expected to do is swiftly respond "yes" or "no," after which they are left to sit in quiet or, worse, speak loudly in their L1. Therefore, it might be necessary for you to examine more closely the speaking exercises you are employing to determine whether or not they actually pique students' interest and foster a genuine demand for communication. Using as much English as you can when speaking in class is another technique to motivate your pupils to use the language. If you find it difficult to talk in English, how can you expect your students to get over their language anxiety? You will help your students enhance their oral communication abilities and you yourself will benefit from more practice. When students study in groups or pairs, they inevitably just converse in their own tongue. Is the task or activity appropriate for the pupils' level? Make sure the students have access to all the resources and language they require to finish the assignment.

Is the activity engaging for all of the students and do they all participate actively? It won't take long for pupils to start speaking in their first language if they have nothing to say or do or don't feel the need to. Was the activity's time appropriate? Sometimes it's important to time a speaking exercise in class. How many educators have found out that their speaking

exercise turned out to be a continuation of the gossip that the pupils engaged in in the L1 during their break? Before putting students through speaking exercises that require group or pair work, consider assigning them an assignment that will help them focus. On the other hand, losing control of the classroom is a different matter. Once more, it can be beneficial to walk around the classroom and keep an eye on the students while they are working in groups. This way, you can naturally move to the area of the classroom where the noise is coming from, calm down the troublesome students, and get them back on task without interfering with the other students who are working well in their groups. Adjust the class speed and activity to something more structured if students truly become too rowdy. Separate the two areas—the noisy classroom and the unruly classroom—first. You want a noisy classroom full of students interacting with one other and speaking in English. Perhaps you simply feel as though you are losing your composure since the class is suddenly not teacher-centered but rather student-centered. It is crucial to take this into account. It has been demonstrated that learner-centered classrooms, as opposed to teacher-centered ones, are more favorable to language acquisition since students are required to use communicative resources independently and in groups.

REFERENCES:

1. Ackroyd 1990, pp. 67-68; Slater 2011
2. Douglas-Fairhurst 2006
3. Gordon & McConnell 2008; DeVito 2014
4. Jordan 2015, Chapter 5; Sillence 2015, p4p4
5. Elwell 2001; DeVito 2014
6. Pelling. 2014
7. Kelly 2003, p14

GRAMMAR SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE

Matkarimova Shokhista Habibullayevna
English teacher, Urgench State Pedagogical Institute
Otaboyeva Komila Kamoladdinkizi
Urgench State Pedagogical Institute, the student of
The Faculty of Foreign philology and Literature
Tel: +99895-222-51-81
e-mail: komilaotaboyeva0@gmail.com

doi.org/10.59470/2024330

Annotatsiya: Boshqa tilni o‘rganish o‘quvchilar uchun qiyin bo‘lmasligi mumkin, agar u “o‘z tili” bilan solishtirish orqali o‘rganilsa, chunki ba’zi grammatik qoidalar tillar uchun bir xil. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarining grammatikasidagi o‘xshashliklarni bir qancha tushuntirish va misollar bilan tasniflanadi.

Аннотация: Изучение другого языка может быть не очень сложной задачей для изучающих, если его изучать путем сравнения с «собственным», поскольку некоторые грамматические правила одинаковы для всех языков. В этой статье классифицируется сходство грамматики английского и узбекского языка с рядом пояснений и примеров.

Abstract: Learning another language may not be challenging for learners, if it is learned by comparing to ‘own’, because some grammar rules are the same over the languages. This article classifies the resemblance in grammar between English and Uzbek language with a number of explanations and examples.

Kalit so‘zlar: gap bo‘laklari, diakritik belgilar, shaxs olmoshlari, ko‘makchi fe‘l, modal fe‘llar, predmet-fe‘l kelishiklari, fonologiya, fonetika, semantika, pragmatika, sintaksis, morfologiya.

Ключевые слова: части речи, диакритические знаки, личные местоимения, вспомогательный глагол, модальные глаголы, субъектно-глагольные соглашения, фонология, фонетика, семантика, прагматика, синтаксис, морфология.

Keywords: parts of speech, diacritical marks, personal pronouns, auxiliary verb, modal verbs, subject-verb agreements, phonology, phonetics, semantics, pragmatics, syntax, morphology.

Languages can vary in some ways such as using different pronunciation, accent or dialects, sentence structures, word order and the use of articles but almost all languages are in common with having the same parts of speech such as noun, verb, pronoun, adverb, adjective, conjunctions and others, plurals, ways of talking in the past, future or present. Both English and Uzbek languages have similarities in some patterns as well.

• Latin alphabet is used in both English and Uzbek. Nonetheless, diacritical markings and extra symbols that enable the depiction of particular phonetic sounds are frequently seen in Uzbek. (A symbol that tells a reader how to pronounce a letter is diacritical mark. Diacritical marks include squiggles, lines, or dots, and they can be above the letter or be attached to it. In general, both languages are typically based on the same script, which helps speakers of either language acquire the language. For instance, the Uzbek word “teacher” is “o‘qituvchi” is written with diacritical mark above the “o‘”. But reading, writing and speaking will be easy for any of these language learners, as both are based on Latin alphabet.

• Personal pronouns are used in both languages to refer people. I, you, he, she, it, we and they are the pronouns in English, while men, sen, u, biz and ular are in Uzbek. But in English there are separate pronouns due to the gender; “he” is used for men, “she” is used for women and “it” is used for things, but all of them means and refers to the word “u” in Uzbek. To which gender it refers will be accurate in given text or context. The basic function of pronouns and except the third-class of pronouns, others are typically the same.

• Another similarity in both languages is forming the tenses with auxiliary verbs. In English these include ‘is/am/are’, ‘will’, ‘have/has’, ‘did(past simple)’, while in Uzbek they are “bo‘lmoq”, “-moqchi”, “-gan” ‘-di”. Auxiliary verbs are used along with a main verb to express person, tense, mood or number. For example: in the sentence “He is working.”, in Uzbek “U ishlayapti”, “is(in English)” expressing the tense “present continuous”; in Uzbek “-yapti” expressing “hozirgi davomiy zamon”, which means there are the same helping verb and tense in both language.

• Modal verbs (in Uzbek “modal fe’llar”) can be another resemblance between Uzbek and English. In English “may/might” expresses possibility, the word “mumkin” is for “ehtimollik” in Uzbek. Next one is “must” is used to express “obligation”, in Uzbek the words “kerak, zarur, shart” expresses “shart”.

• The verb and subject of the sentence must agree in number and person in both languages. This is known as subject-verb agreement. For instance: “I am” and “We are” are acceptable forms in English, but “I are” and “We am” are not. In Uzbek the verb of a sentence must also agree with the subject pronoun. As an example, in English, the phrase “They are dancing” denotes that more than one person are presently involved in the act of dancing, whereas the term “I am dancing” denotes that only one person is involved in the activity. Similar to this, verb “boradi” in Uzbek denotes the going of a single person, whereas ‘borishadi’ denotes the going of several people.

• Every language has the scientific study of language and its structure which is called “Linguistics” and in Uzbek “Tilshunoslik or Lingivistika”. Both languages have the same specific types of linguistics including: Phonetics – the study of how to speech sounds, its production and perception; in Uzbek “Fonetika -nutq tovushlarining hosil bo‘lish usullarini va akustik xususiyatlarini; bo‘g‘in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o‘rganuvchi bo‘lim.”; Phonology – the study of sound patterns and changes; in Uzbek “Fonologiya – ma’no farqlovchi tovushlarni aniqlaydigan bo‘lim.”; Morphology – the study of word structure; in Uzbek “Morfologiya – so‘zlarning qanday tuzilishini o‘rganadigan bo‘lim.”;

Syntax – the study of sentence structure; in Uzbek “Sintaksis – gaplarning grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilishini o‘rganadigan bo‘lim.”; Semantics – the study of the meaning of the words; in Uzbek “Semantika – so‘zlarning yoki frazalarning ma’noviy tomonini o‘rganuvchi bo‘lim.” Pragmatics – the study of how language is used in context; in Uzbek “Pragmatika - tilshunoslikning nutqda til belgilarining amal qilishini o‘rganuvchi sohasi; boshqacha aytganda, muayyan belgilar tizimini o‘zlashtirib, undan foydalanuvchi sub’yektlarning ayni shu belgilar tizimiga munosabatini o‘rganuvchi fan tarmog‘i. To sum up, these terms are used in the grammar of both in Uzbek and English language, at the same time, also studies the same thing.

In conclusion, comparison of the similarities in Uzbek and English language grammar has a big importance for language learners in learning as the example of their languages from another one. The most noteworthy aspect of this event is that learners from other nations encounter certain difficulties during that period, because of the disparity in grammatical systems and this article has a lot of correlations with other themes, which helps learners to come up with the difficulties in learning languages, including parts of speech, pronouns, auxiliary verbs, modal verbs and subject-verb agreements. From this point, educators and learners have to maintain awareness and focus on the case theme. They can accomplish their goals with the aid of this article.

The list of used literature:

1. <https://atlasls.com/grammar-differences-between-different-languages/>
2. View of Differences and Similarities Between English and Uzbek Cases
<https://journals.researchparks.org/index.php/IJOT/article/view/2389/2297>
3. <https://www.gejournal.net/index.php/APJMMR/article/download/1477/1379>
4. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJOT/article/view/2389>
5. <https://www.pedagoglar.uz/index.php/ped/article/download/4784/3186/3979>
6. <https://lingroadshow.com/all-about-language/languages-of-the-world/how-can-language-differ/>
7. <https://www.vocabulary.com/dictionary/diacritical%20mark>
8. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tilshunoslik>
9. <https://arts-sciences.buffalo.edu/linguistics/about/what-is-linguistics.html>

COMPARATIVE METHODS TO STUDY LANGUAGES

Matkarimova Shokhista Habibullayevna
English teacher, Department of foreign Philology
Urganch State pedagogical Institute
Qurbanbayeva Mokhinur G‘ayrat qizi
The student, Department of Foreign Philology
Urganch State pedagogical Institute
e-mail: gurbonboyevamohinur27@gmail.com

doi.org/10.59470/2024331

Annotatsiya: Tilni ilmiy tadqiq etuvchi fan tilshunoslik deb ataladi. Inson tilini o‘ziga xos hodisa sifatida uning barcha ko‘rinishlarida o‘rganish qiyosiy tilshunoslik deb nomlanadi. Tilshunoslikda qiyosiy metod turli tillarning bir-biridan qanday ekanligini ko‘rib chiqish va ularning tarixan qanday rivojlanganligini tushunish uchun ularni solishtirishning metodik usuli hisoblanadi. Tilshunoslar fonetika, grammatika va lug‘atni solishtirish orqali til oilalarining xaritasini tuzishlari va ajdodlar tillarini qayta yaratishlari mumkin. Muallif usulning nazariy va amaliy ahamiyatini muhokama qildi. Shuningdek, u chet tillarini o‘qitishda qiyosiy o‘rganish yondashuvini yaratishga hissa qo‘shgan boshqa olimlarning ba’zi fikrlarini ham muhokama qildi.

Аннотация: Научное изучение языка называется лингвистикой. Изучение человеческого языка как конкретного явления во всех его проявлениях известно как сравнительное языкознание. В лингвистике сравнительный метод — это методический способ посмотреть, насколько языки отличаются друг от друга, и сравнить их, чтобы понять, как они развивались исторически. Лингвисты могут составить карту языковых семей и воссоздать языки предков, сравнивая фонетику, грамматику и словарный запас. Автор обсудил теоретическое и практическое значение метода. Она также обсудила некоторые идеи других ученых, которые внесли свой вклад в создание сравнительного подхода к обучению иностранным языкам.

Abstract: The scientific study of language is called linguistics. The study of human language as a specific phenomena in all of its manifestations is known as comparative linguistics. In linguistics, the Comparative Method is a methodical way to look at how different languages are from one another and compare them in order to understand how they have evolved historically. Linguists can map out language families and recreate ancestral languages by comparing phonetics, grammar, and vocabulary. The author discussed the method's theoretical and practical significance. She also discussed some ideas from other scientists who contributed to the creation of the comparative study approach for teaching foreign languages.

Kalit soʻzlar: tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, hind-evropashunoslik, proto-til, proto-german, oʻzgaruvchan yondashuv, blokli yondashuv, proto-hind-evropa.

Ключевые слова: историческое языкознание, сравнительное языкознание, индоевропейские исследования, праязык, прагерманский язык, меняющийся подход, блочный подход, праиндоевропейский язык

Key words: historical linguistics, comparative linguistics, Indo-European studies, proto-language, Proto-Germanic, changing approach, block approach, Proto-Indo-European.

In historical linguistics, the comparative method focuses on reconstructing a previous language or language state by comparing similar words and expressions in various languages or dialects that are descended from it. The major axes that languages often arrange themselves along are studied in a comparative linguistics education:

- Phonetics, the study of how words are produced and understood.
- Phonology (the way that gestures and sounds work together to distinguish words)
- Morphology: the structure and arrangement of words
- Syntax, which deals with how sentences are put together.
- Semantics (meaning analysis)
- Pragmatics: the study of how context affects meaning

With the emergence of Indo-European studies in the early 19th century, the comparative method came into being. In the late 19th and early 20th centuries, the works of the Neogrammarians gave the method a clear scientific direction. The German scholar Jacob Grimm (1785–1863), as well as the Danish scholars Rasmus Rask (1787–1832) and Karl Verner (1846–1896), made significant contributions. August Schleicher (1821–1868) was the first linguist to provide reconstructed forms from a proto-language in his 1861 *Compendium zur vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. This is Schleicher's justification for providing reconstructed forms. Romans were aware of the parallels between Greek and Latin in classical antiquity, but they did not approach the subject methodically. At times, they offered mythological explanations for them, citing Rome's history as a Greek colony and its debased vernacular. Ancient grammarians had access to a variety of nearby languages, including Oscan, Umbrian, Etruscan, Gaulish, Egyptian, Parthian, and others, but they showed little interest in analyzing, comparing, or just recording them. Language comparisons actually got started after ancient antiquity.

The comparative method is the instrument of our scientific investigation. It investigates the process of linguistic diversification. We'll use the following terms to frame our conversation

- The term "proto-language" refers to the reconstructed parent language from which subsequent languages are descended. Reconstruction aims to reduce divergence as much as possible.
- A word or morpheme, a meaningful word constituent, that shares a common ancestor across several languages is called a cognate.
- The set of a progenitor's cognate manifestations in the progeny languages is known as the cognate set.

- Similar to cognate set, but with sounds instead.
- Reflex: the original sound's descendant. It mimics the original audio. Because there is typically no written record, recovering these is more difficult.

The comparative method has been used to demonstrate the genetic relationship between English, German, and Dutch languages, since they descended from a common ancestor known as Proto-Germanic. It is possible to show this relationship by identifying common lexicon and consistent patterns of sound correspondence between these languages. Two primary methods exist for structuring a comparative analysis: Changing (point-by-point) approach: Determine commonalities between each topic and write about them in turn. Block approach (subject-by-subject): Talk on the first topic in its entirety, followed by the second. According to terminology most associated with Müller, mythology was a type of linguistic illness; the numina (Latin: "deities") were originally nomina (Latin: "names"). The most widely recognized theory states that there were at least two different series of velar (or "guttural") consonants in Proto-Indo-European: labiovelars, represented by the symbols *kw, *gw, and *gwh, and simple velars, or palatals, represented by the symbols *k, *g, and *gh. One way to conceptualize the labiovelars would be as lip-rounding and velar stops articulated simultaneously. Only in the Latin reflex of the voiceless *kw are both labiality and velarity preserved; in one group of languages, the labial component is considered to have been lost, and in another, the velar component. The eastern group, which includes Sanskrit, Persian, Slavic, and other languages, is known as the satem (satəm) group; the western group, which includes Celtic, Germanic, Italic, and Greek, is generally referred to as the centum group.

In conclusion, the Comparative Method is a technique for analyzing the syntactic structure of other languages, emphasizing the parallels and divergences in the construction of sentences and word order. A comparison between the comparative technique and the internal reconstruction method, which deduces a language's internal development through feature analysis, is possible. Typically, these techniques are combined to reconstruct languages during their prehistoric periods, complete historical records of a language, uncover the evolution of phonological, morphological, and other linguistic systems, and validate or disprove hypothesized relationships between languages.

The list of used literature:

1. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english/the-history-of-english-language/comparative-method/>
2. <https://www.britannica.com/biography/Max-Muller>
3. <https://www.britannica.com/science/linguistics/The-comparative-method>
4. <https://aryamccarthy.github.io/campbell1998historical/>
5. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/Comparative_\(disambiguation\)](https://en.m.wikipedia.org/wiki/Comparative_(disambiguation))
[https://www.researchgate.net/publication/35778059 Comparative Methods in Linguistics#:~:text=In%20linguistics%2C%20the%20comparative%20method,a%20single%20language%20over%20time](https://www.researchgate.net/publication/35778059_Comparative_Methods_in_Linguistics#:~:text=In%20linguistics%2C%20the%20comparative%20method,a%20single%20language%20over%20time)

ВОПРОСЫ ОСОБЕННОСТИ И УНИКАЛЬНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Ургенчский государственный педагогический институт

М.Ф.Исмагилова, преподаватель

madik_smile86@mail.ru

+998(90)7130713

С.Бабажанова Студентка 221-группы

+998 (97) 607 77 09

doi.org/10.59470/2024332

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории и уникальности развития узбекского языка, о словах, у которых нет эквивалента на других языках. Утверждается мнение о том, что узбекский язык является один из богатых языков мира и его ценность в культурном наследии.

Ключевые слова: тюркские языки, основоположник, символ, уникальность, история, богатый язык, учёные, государственный, становление.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining rivojlanish tarixi va o‘ziga xosligi, boshqa tillarda muqobili bo‘lmagan so‘zlar haqida so‘z boradi. O‘zbek tili dunyoning boy tillaridan biri bo‘lib, uning madaniy merosdagi ahamiyati ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar, asoschi, timsol, o‘ziga xoslik, tarix, boy til, olimlar, davlat, shakllanish.

Abstract: This article talks about the history and uniqueness of the development of the Uzbek language, about words that have no equivalent in other languages. It is argued that the Uzbek language is one of the rich languages of the world and its value in cultural heritage.

Key words: Turkic languages, founder, symbol, uniqueness, history, rich language, scientists, state, formation.

Узбекский язык – это один из древнейших и богатых языков мира. По словам учёных, на узбекском языке говорят почти 50 миллионов человек, и его преподают почти в 60 странах (Россия, Афганистан, Туркменистан, Таджикистан, Китай и другие). Узбекский язык занимает особое место в Центральной Азии. Он представляет собой результат взаимодействия тюркских языков с языками хорезмийцев, согдийцев, бактрийцев, саков. Становление этого великого языка было сложным, многоплановым и занимало много столетий для его полного совершенствования.

Великий потомок узбекского народа Алишер Навои является основоположником узбекской классической литературы и узбекского литературного

языка. Наш язык имеет богатую литературную традицию, которая охватывает различные жанры и стили.

В 1989 году 21 октября узбекский язык принял статус государственного языка. Ведь большинство населения нашей страны (80%) считают его родным языком. Но также следует отметить, что узбекский язык является официальным языком не только в Узбекистане, но и в Таджикистане и Афганистане. Кроме того, его территория распространения весь широка: Кыргызстан, Казахстан, Туркменистан, Россия, Турция и другие страны. В связи с этим хотелось бы привести примеры слов, где узбекский язык показывает свою силу и не может иметь эквивалента в другом языке. Его надо учить как узбекское слово, принадлежащее только данному народу и больше никому. Рассмотрим слова, которые сохраняют единичность только в узбекском языке:

***ХАВАС** - это слово означает такое чувство, как зависть, но с добрым значением. Например, у кого-то исполняется ваша мечта, и вы завидуете ему по-доброму. А если вам захочется сказать «Хавас килдим», «Хавасим келди», то лучше сказать: «Примите моё восхищение» [4].

***ОРГИЛАЙИН** - это такое ласковое слово, которое сложно перевести на русский язык. Его можно использовать тогда, когда кто-то вас очень обрадовал, и вы за этого человека и ласково хвалите его. На русском можно сказать так: «Милый мой», «мой золотой».

***ГАЛАМИС** - интриган или человек, который приносит неприятности. В русском языке мы не можем найти точный перевод этого слова. Его можно использовать тогда, когда кто-то совершает зло с хитростью [4].

***ХУМПАР** - это слово используется в значении «маленький и глупый». Таким словом можно назвать человека, который является неопытным и которому не хватает ума и мудрости. На русском языке можно сказать «шалопай», но это не точный перевод слова «хумпар».

***НОЗЛАНМОК** - это слово не имеет точного перевода в русском языке. Значение слова можно объяснить так: когда человеку очень хочется соглашаться или что-то делать, но всё равно скажет «нет». На русском языке есть вариант «капризничать», но это не точный перевод слова «нозланмок» [4].

***ЭСИРМОК** - это такое слово, которое имеет значение «стать высокомерным», в русском языке нет точного перевода. В ситуации: когда один человек внезапно разбогатеет и начинает вести себя по-другому. Или во время урока учитель хвалит одного ученика, после этого ученик тоже как-то ведёт себя по-другому.

Как мы уже сказали, что узбекский язык является очень богатым. В нём есть единственное слово в мире - КОК, что означает и синий, и зелёный, и доллар, и небо одновременно. Таких слов много в узбекском языке.

Также в узбекском языке есть самые длинные слова, которые состоят из 36 и 33 букв:

механизациялаштирилмаганлигидандирда- 36 букв;

чегарачиларимиздагиларданмисизлар- 33 букв;

Узбекский язык является символом государственности независимого Узбекистана, также служит для интеграции всех происходящих в стране процессов и объединяет более 130 наций и народностей. Узбекскому языку исполнилось ровно 35 лет, как ему был придан статус государственного языка.

Этот великий язык хорошо совершенствовался и высоко ценился на протяжении веков. В результате этого наши учёные, мыслители, поэты, писатели создали редкие духовные сокровища - великие произведения, поразившие весь мир.

Мы должны гордиться, что узбекский язык – велик, наш родной, так как именно родной язык - это гордость и слава народа.

Список использованной литературы:

1. Шавкат Мирзиёев: Узбекский язык является для нашего народа символом национального самосознания и государственной независимости, огромной духовной ценностью. 21.10.2019. <https://president.uz/ru/2953>

2. Маъруфов З. М. Ўзбек тилининг изохли луғати. Икки томли / З. М. Маъруфов тахрири остида. – Москва: —Рус тили нашриёти, 1981. – 632,– 715 с.

3. Русско-узбекский тематический словарь 9000 слов — М.: T&P Books Publishing, 2014. — 258 с.

4. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь. Издательство “Фан” АН РУз, М.М.Абдурахимов, “Akadem nashr NMM”, 2008 .- 648 с.

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбекский_язык

СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЕ УЗБЕКСКИХ, РУССКИХ И ТАТАРСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ

Ургенчский государственный педагогический институт

М.Ф.Исмаилова, преподаватель
madik_smile86@mail.ru +998(90)7130713

Озодова Ойшажон Кудратовна
Студентка 234-группы +998(88)2991003

doi.org/10.59470/2024333

Аннотация: В статье исследуются сходства и различия узбекских, русских и татарских народных пословиц. Анализ проводится по следующим параметрам: общие темы; религиозное влияние; исторический контекст; литературные особенности. Эквиваленты некоторых пословиц даны для перевода на другой язык с целью нахождения в них важных инновационных методов перевода и противопоставления особенностей русского, татарского и узбекского языков. Статья представляет интерес для широкого круга читателей, интересующихся фольклором, культурой и языком.

Ключевые слова: пословицы, язык, узбекский, русский, татарский, сходства, различия, фольклор, культура.

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek, rus va tatar xalq maqollarining o‘xshash va farqli tomonlari ko‘rib chiqiladi. Tahlil quyidagi parametrlar bo‘yicha amalga oshiriladi: umumiy mavzular; diniy ta’sir; tarixiy kontekst; adabiy xususiyatlar. Tarjimaning muhim innovatsion usullarini topish, rus, tatar va o‘zbek tillari xususiyatlarini qarama-qarshi qo‘yish maqsadida ba’zi maqollarning ekvivalentlari boshqa tilga tarjima qilish uchun berilgan. Maqola folklor, madaniyat va tilga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun qiziqarli.

Kalit so‘zlar: maqol, til, o‘zbek, rus, tatar, o‘xshashlik, farq, xalq og‘zaki ijodi, madaniyat.

Abstract: The article examines the similarities and differences of Uzbek, Russian and Tatar folk proverbs. The analysis is carried out according to the following parameters: general themes; religious influence; historical context; literary features. Equivalents of some proverbs are given for translation into another language in order to find important innovative translation methods and contrast the features of the Russian, Tatar and Uzbek languages. The article is of interest to a wide range of readers interested in folklore, culture and language.

Key words: proverbs, language, Uzbek, Russian, Tatar, similarities, differences, folklore, culture.

Народные пословицы – это краткие, но мудрые изречения, которые отражают веками накопленный опыт и жизненную философию народа. Сравнивая пословицы разных народов, мы можем увидеть как общие черты, так и уникальные особенности каждой культуры.

Пословицы - это короткие высказывания, содержащие мудрость и жизненный опыт народа. Они отражают культурные ценности, обычаи и традиции. Узбекские, русские и татарские народные пословицы представляют интересное сравнение, позволяющее увидеть как сходства, так и различия в менталитете и мировоззрении этих народов. Проанализировав пословицы разных народностей, нами было выявлено сходство и различие их друг от друга:

А) Сходства в пословицах со следующей тематикой:

Уважение к старшим: В народных пословицах всех трех культур прослеживается уважение к старшим и мудрости возраста. Например, в узбекской пословице "Яш баликка ар уста, пеш баликка ар уста" (Сыну – восемь уст, деду – десять уст), аналогично в русской "Старый друг лучше новых двух" и татарской "Яшы булсаң, эки-үчке мендән дүр булсаң, эшләнмәй эш булсаң, дирек тәрәксән үзегезне асып бара" (Если был молод, но из трёх-четырёх считай, а если стар, не побоялся, вперёд тащи себя).

Природные метафоры: Все три культуры используют образы из природы для передачи мудрости и уроков жизни. Например, узбекская пословица "Ёғурта кәзи, оғил ўзи" (Как отец, так и сын) аналогична русской "Яблоко от яблони недалеко падает" и татарской "Кормәген бала карыйбыздан өстәмәс" (Мышь, не взобравшись на дерево, кота не нападет).

Ценность труда: В пословицах всех трех культур прослеживается уважение к труду и преданность этой ценности. Например, узбекская пословица "Мева топ, тегма топ, биздан оқу топ" (Найди плод, найди деньги, а самое главное - найти знание) аналогична русской "Работа не волк, в лес не убежит" и татарской "Әйтеү вә укыт — инсаннан үктеләре дөнья".

Б) Оттенки различия в пословицах разных языках:

Этнические особенности: В русских пословицах часто используются образы и метафоры, характерные для русской природы и образа жизни (например, медведь, российская баня и т. д.), в то время как в узбекских и татарских пословицах преобладают образы и метафоры, соответствующие условиям жизни и природе Средней Азии и Татарстана соответственно.

Агыйделнең аръягында бер энәгә бер сыер, барып карасаң, берни дә юк («По ту сторону Белой за иголку, якобы, корову дают, а сходишь - нет ничего»). Не обошли татары в своем народном творчестве и тему соседей, в данном случае башкир. «У соседа и трава зеленее», «Хорошо там, где нас нет» - таков смысл этой фразы. Следующая пословица есть продолжает тему добрососедства : *Күрше хақы – Алла хақы («Право соседа - право Бога»).*

«Зеркалом» русской народной культуры можно назвать пословицы пошлых времен, так как они воссоздаёт то многообразие, в которых запечатлены такие специфические этнорусонимы, где при их восприятии в речи сразу же возникает ассоциация с Русью: например, лексемы-этнорусонимы как снег, аршин, вожжи, балалайка, верста, оглобли и другие.

А) снег (*Зимой снега не выпросишь*);

Б) аршин (*Мерить на свой аршин; Видеть на три аршина в землю*);

В) вожжи (*вожжа*) (*Вожжа под хвост попала*).

В «Словаре тюркских наречий», более четырехсот пословиц, до сих пор они используются в различных вариантах среди узбекского народа. Например, пословица «*Киши оласи ихтин, йилки оласи таитин*» сегодня перефразирована в «*Одам оласи ичида, мол оласи таида*» («Плохой человек изнутри, плохая скотина снаружи»).

Исторические контексты: В некоторых татарских пословицах можно обнаружить отсылки к историческим событиям или легендам, которые могут быть непонятными для представителей других культур. Например, в пословице татарской "Аштан кырылаган бөтен тырышты белән ябык" (Свариться как яблоко в кастрюле) заключена легенда о казани, в котором сварился забытый яблоко.

Русская: *Вот тебе, бабушка, и Юрьев день.* Выражение пришло из средневековой Руси во времена крепостного права и обозначает разочарование, плохие перемены, неудачи. За неделю до 25 ноября по старому стилю, в день Великомученика Георгия – покровителя земледельцев, и неделей позже, крестьяне имели право перейти к новому помещику. После смерти Ивана Грозного переход запретили и крестьян закрепили на земле. Тогда-то и родилась эта фраза.

Узбекская: Пословица «*Ташкент – город хлебный*» появилась в России в годы гражданской войны, когда жители России ехали в Ташкент, где выжить тогда было легче, чтобы пережить голод и послевоенную разруху. Пословица «*Недаром говорили: подвиг Турсуной тысячи повторили*» связана с именем знаменитой колхозницы – первой женщины – тракториста Узбекистана Турсуной Охуновой, которая прославилась на весь Союз вместе со сборщицей хлопка Мамлакат Наханговой. Есть также четыре пословицы, содержащие топонимы. Три из них также связаны с историей Узбекистана: «*Хлопок Узбекистана хвалят во всех странах*», «*Наше «белое золото»- плод Серпа и Молота*», «*Ташкент разрушила природа, а поставила на ноги - дружба*». Первые две пословицы отражают роль хлопка как ведущей монокультуры в экономике Узбекистана советского периода.

Религиозные оттенки: Узбекские пословицы могут отражать влияние ислама и включать религиозные мотивы, в то время как в русских и татарских пословицах религиозные аспекты редко прослеживаются так явно. *Узбекские пословицы:* "Намаз - это опора веры"; "Почитай родителей - это воля Аллаха"; "Честность - это ключ к Раю". *Русские пословицы:* "Бог не в силе, а в правде"; "На Бога надейся, а сам не плошай"; "Не по Сеньке шапка". *Татарские пословицы:* "Вера - это свет в душе"; "Совість - это голос Аллаха в сердце человека"; "Чистота - это залог здоровья".

Культурные аспекты в пословицах:

В целом, узбекские, русские и татарские пословицы представляют собой богатое наследие культурных ценностей и мудрости народов, отражая их общие ценности, а также уникальные особенности истории и культуры каждого из этих народов.

Пословица: *В Тулу со своим самоваром не ездят* имеет смысл «с собой не следует брать то, чем славится место, куда направляешься». Кроме того, данная пословица отражает русскую культуру национальным топонимом Тула и русской реалией самовар, обозначенной безэквивалентным словом [1, 78].

Сфера содержания народных пословиц используют в своих произведениях известные узбекские поэты и писатели. Особенно это характерно для Алишера Навои, Мукими, Чулпона, Уткира Хошимова. Они могут использоваться в названиях некоторых великих произведений, которые состоят только из пословиц: «Масалдурким уйку ўлимдир» (Алишер Навои), («Только покойники спят вечно»), «Смерть коня, праздник для собаки» (Абдулла Каххор).

Татарская пословица *«Ашаган белми, тураган белә»* («Знает не тот, кто ест, а тот, кто нарезает (готовит еду)») стала знаменитой после приезда в город Казань (2016 году) Антона Силуанова – министр финансов России. В результате дискуссии произошедшей между министром и президентом Татарстана Рустамом Миннихановым о межбюджетных отношениях президент понимающе высказал такое мнение: «Министром финансов быть тоже нелегко. Ашаган белми, тураган белә».

В этой статье мы рассмотрели сходство и различие узбекских, русских и татарских народных пословиц, провели лексико-семантический и художественный анализ многих источников. Наследие каждого народа заключено в его культуре, а пословицы являются важной частью наследия, так как они отражают их историю, традиции и менталитет. Проведенный анализ позволило нам лучше понять культурные особенности и ценности каждого народа. Мы обнаружили, что во всех трех культурах пословицы играют важную роль в передаче мудрости, опыта и традиций от поколения к поколению. Сходство заключается в уважении к мудрости предков, использовании природных образов и метафор, а также в значении труда и общих ценностях. Однако существуют и различия, отражающие культурные, религиозные и этнические особенности каждого народа. Узбекские пословицы часто связаны с традициями ислама и сельской жизни, русские пословицы отражают русскую православную культуру и исторические события, а татарские пословицы выделяют этнические особенности и аспекты мусульманской религии. В целом, изучение народных пословиц способствует сохранению культурного наследия, обогащает наше понимание разнообразия культур и способствует культурному взаимопониманию.

Список использованной литературы:

1. Абдурахимов М. М. Краткий узбекско-татарский словарь пословиц и поговорок / М. М. Абдурахимов. – Казань : Татарское книжное издательство, 2010. – 527 с.

2. Верещагин Е.М. Язык и Культура / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1990. – 247 с.
3. Даль В. И. Пословицы и поговорки русского народа / В. И. Даль. – СПб. : Диамант, 1988. – 544 с.
4. Даль В. И. Пословицы русского народа. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во ННН, 2003. – 616 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1. – М., 1955.
6. Ковалева С. 7 000 золотых пословиц и поговорок. – М. : АСТ, 2004.
7. Mieder W. International Proverb Scholarship. New York: Garland Publishing, 1993. P. 27-63.
8. Gryzberg P. Proverb. New York: Brockmeyer, 1994. P. 227-241.
9. Norrick N.R. How proverbs mean. Berlin: Mouton, 1985.
10. Taylor A. The proverb and index to “the proverb”. Hatboro/ PA: Folklore Associates, 1962.

POLYSEMY IN CREATIVE WRITING.

Ismoilova Onagul Ibrohimovna

Urgench State Pedagogical Institute

The department of Foreign Philology

E:mail: ismoilovaonagul@gmail.com

Tel: +99893 7459990

doi.org/10.59470/2024334

Annotation: In this article, the crucial role of polysemy in productive skills, especially in writing will widely be discussed. The origin of polysemy and its usage is explained with clear explanations with simple examples. In order to clarify deeply, some literary devices: zeugma, metaphor and metonymy also given with examples from world literature.

Key words: Polysemy, polysemy, intricate, thought-provoking word, metonymy, metaphor, context synonym, seminal poem.

Аннотация: В данной статье будет широко обсуждаться важнейшая роль многозначности в продуктивных навыках, особенно в письменной речи. Происхождение многозначности и ее использование объясняется понятными пояснениями на простых примерах. Для более глубокого разъяснения некоторые литературные приемы: зевгма, метафора и метонимия также приведены на примерах из мировой литературы.

Ключевые слова: Многозначность, многозначность, замысловатое, заставляющее задуматься слово, метонимия, метафора, контекстный синоним, оригинальное стихотворение.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko‘p ma’noli so‘zlardan va sinonimlardan foydalanish nutqimizni go‘zal qilishi, ayniqsa, yozuv ko‘nikmasidagi hal qiluvchi roli keng muhokama qilinadi. Polisemiyaning kelib chiqishi va qo‘llanilishi oddiy misollar bilan aniq tushuntirishlar bilan tushuntiriladi. Mavzuga oydinlik kiritish maqsadida ayrim adabiy vositalar: zeugma, metafora va metonimiya kabi vositalarga jahon adabiyotidan misollar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Ko‘p ma’nolilik, murakkablik, o‘ylashga undovchi so‘z, metonimiya, metafora, kontekst sinonimi.

In the latest fast-paced days, people are becoming more confident about their meaningful, understandable speech and want to have a conversation who has an ability of keeping the talk using meaningful words. In order to be a good conversation partner as well as for being skillful writer one should know what is polysemy and how to use it in our productive skills. Originally, the word “polysemy” comes from the Greek word “polysemos” which means: “having many meanings” is a linguistic phenomenon where the

given word can be translated differently depending on the context which is used in. Polysemy gives both the speaker or writer and the reader to be acquired from the words of modern language. Also, it gives the writers the chance of playing with meanings, creating puns, wordplay and such kind of literary devices which can challenge the readers.

Admittedly, using polysemy is a really challenging task for the writer. It requires a deep understanding and knowledge of the word’s nuances from the writer. In order to use each word correctly, the writer should be aware of each meanings of a word and how the meanings can be shifted in different contexts. However, the ability of using language correctly its multiple meanings is a very powerful tool for creative writing, allowing the writers to create thought-provoking novels and poems.

By using different words to give the meaning, the writer can add complexity, depth, and layers of meaning to their works. In order to grab the readers’ attention, they should not repeat the same words several times. Instead, they could use polysemy in their work, or at least synonyms or antonyms. As a result, they might have a strong hook. For example: T.S. Eliot uses polysemy in his seminal poem “The Waste Land” to blur the line between the personal and universal, as well as to incorporate various historical and literary references to create a complex and layered work that invites multiple interpretations.

The fact that language users utter sentences that have never been uttered before has long been seen as one of the central facts linguistic theory must account for. However, novelty in language use is not constrained to syntax. Additionally, language-users use words from literature, the most common are metaphor and metonymy.

Any people can be creative in their use of words by observing the rules and relationships between the usage and meanings, generate unfamiliar but possible meanings. Relationships between actual meanings will tend to observe the same rules that hold between actual and possible meanings, so the study of polysemy is a route towards understanding how novelty and creativity in language use are possible. The knowledge of using language differently, stressing the literary devices can make people more social and their words sensitive. This is of course helps the human development and creates the opportunity for having stable ideas on any topics which can really be helpful for the public speech. In this fast-pacing world any parts of society are tend to explore new parts of the world for themselves. It requires them to practice a lot and learn the language deeply especially the meaning and usage of words in different situations. The speech will definitely be colourful with the help of polysemy which requires the speaker to use different words in order to explain one meaning.

Polysemy can be found in literature and stated by several literary devices. One of the widely used is zeugma. Zeugma is a type of literary device which is used one word to modify other words in different ways:

“She broke his bike and his heart as well.”

When we use one word to link to our thoughts, zeugma is used. Several literary experts differs a zeugma from a syllepsis by insisting that in a zeugma, only one of the two thoughts should make literal or grammatical sense.

For example: “I lost my keys and my mood.”

The word zeugma was originally taken from the Greek word meaning “a yoking”, as in yoking one word to two ideas:

“Mr. Pickwick took his hat and his leave”.

It means that, Mr Pickwick first took his hat, by taking the hat he meant leaving the room. While we analyze the literary device of zeugma we know that is exactly the contexts bring out different polysemes of the same word or word groups. If the two senses of the same word do not seem to fit, yet seem related, then it is probable that they are polysemy.

There is a subtle understanding between the difference of homonymy and polysemy among linguistics. Lexicographers define polysemes within a single dictionary, while homonyms are treated in separate entries, numbering different meanings. Semantic shift can separate a polysemous word into separate homonyms. Let’s see examples, check as in “bank check” (or cheque), check in chess, and check meaning “verification” are considered homonyms, while they originated as a single word derived from chess in the 14th century. However, some psycholinguistic experiments have shown that homonyms and polysemes are represented differently within people’s mental lexicon: while the different meanings of homonyms (which are semantically unrelated) tend to interfere or compete with each other during comprehension, this does not usually occur for the polysemes that have semantically related meanings. Results for this contention have been mixed.

Dick Hebdige considered that polysemy: “each text is seen to generate a potentially infinite range of meanings,” it means every single word in text gives different meaning in different context. According to Richard Middleton, “any homology, out of the most heterogeneous materials, possible. The idea of signifying practice—texts not as communicating or expressing a pre-existing meaning but as “positioning subjects” within a process of semiosis—changes the whole basis of creating social meaning”.

One group of polysemes are those in which a word meaning an activity, perhaps derived from a verb, acquires the meanings of those engaged in the activity or perhaps the results of the activity, or the time or place in which the activity occurs or has occurred. Sometimes only one of those meanings is intended, depending on context and sometimes multiple meanings are intended at the same time. Other types are derivations from one of the other meanings that leads to a verb or activity.

The polysemy is not only used in writing and speaking skills, but also it is a powerful device for language learners in any skills of language. It makes our speech more sensitive and gives the listener a strong hook.

References:

1. H. Dick. Subculture: The Meaning of Style. 1979. London: Routledge.
2. Y. Kusunose, Lupker. The relatedness-of-meaning effect for ambiguous words in lexical-decision tasks: When does relatedness matter? Canadian Journal of Experimental Psychology, 64, 180-196. 2010.
3. Koskela, Anu. On the distinction between metonymy and vertical polysemy in encyclopaedic semantics. Sussex Research Online. Retrieved 30 June 2014.

4. R. Middleton. Pop Music and the Blues: A Study of the Relationship and Its Significance. 1972. London: Gollancz.
5. Rodd, Jennifer; Gaskell, Gareth; Marslen-Wilson, William (2002). Making sense of semantic ambiguity: Semantic competition in lexical access. Journal of Memory and Language. 46 (2): 245–266. Retrieved 2023-06-25.

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ КОММУНИКАЦИЯ: ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ.

Курбанова Гулибону Тулкиновна
кафедра узбекский и русский язык литература
стажёр-преподаватель УрДПИ +998937083103
kurbanovagulibonu@gmail.com

doi.org/10.59470/2024335

Аннотация: Считается важным значение языка в укреплении эффективной межкультурной коммуникации. Язык – это способность человеческого мозга. Это позволяет людям понять свою собственную культуру и культуру других стран. Каждая страна имеет свою собственную культуру. Во время обучения за границей культурные различия могут препятствовать общению. Язык помогает решить культурную экономику и развить глубокую перспективу чужой страны. Принимая во внимание важный аспект культурного взаимодействия и роль языка в общем смысле культуры, в этой статье будет обсуждаться, необходимо ли изучать язык при обучении за рубежом. Изучим и предоставим информацию о межкультурных аспектах общения, влиянии культурных различий на эффективность межкультурного общения.

Annotatsiya: Samarali madaniyatlararo muloqotni mustahkamlashda tilning ahamiyati muhim hisoblanadi. Til inson miyasining qobiliyatidir. Bu odamlarga o‘z madaniyatini va boshqa mamlakatlar madaniyatini tushunish imkonini beradi. Har bir mamlakat o‘z madaniyatiga ega. Chet elda o‘qish paytida madaniy farqlar muloqotga to‘sqinlik qilishi mumkin. Til madaniy iqtisodni hal qilishga va xorijiy davlatning chuqur istiqbolini rivojlantirishga yordam beradi. Madaniy o‘zaro ta’sirning muhim jihati va umumiy madaniyat ma’nosida tilning rolini hisobga olgan holda, ushbu maqola chet elda o‘qishda til o‘rganish zarurmi yoki yo‘qligini muhokama qiladi. Biz muloqotning madaniyatlararo jihatlari, madaniy farqlarning madaniyatlararo muloqot samaradorligiga ta’siri haqida ma’lumot beramiz va o‘rganamiz.

Abstract: The importance of language in strengthening effective intercultural communication is considered important. Language is a faculty of the human brain. It allows people to understand their own culture and the culture of other countries. Each country has its own culture. When studying abroad, cultural differences can hinder communication. Language helps resolve cultural economics and develop a deep perspective of a foreign country. Considering the important aspect of cultural interaction and the role of language in the overall sense of culture, this article will discuss whether language learning is necessary when studying abroad. We will study and provide information about intercultural aspects of

communication, the impact of cultural differences on the effectiveness of intercultural communication.

Ключевые слова: лингвистика, межкультурная коммуникация, эффективность коммуникации, межкультурные аспекты коммуникации, язык.

Kalit soʻzlar: tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot, muloqot samaradorligi, muloqotning madaniyatlararo jihatlar, til.

Key words: linguistics, intercultural communication, effectiveness of communication, intercultural aspects of communication, language.

Как человек не может жить без других людей, так и ни одна культура не может полноценно существовать без культурных достижений других народов. На протяжении всей жизни люди регулярно обращаются к своему прошлому или опыту других культур. Сегодня, за исключением нескольких небольших коренных племен, остающихся в отдаленных районах земного шара, не существует культурных общностей, полностью отрезанных от мира. Сегодня естественно, что любой народ готов принять опыт другой культуры и поделиться продуктами своей культуры с другими народами. Когда мы говорим о взаимодействии культур, мы имеем в виду взаимоотношения между большими группами (культурами и субкультурами). В условиях современного развития культурные связи реализуются в различных сферах жизни человека - туризме, спорте, личных отношениях и т.д. Кроме того, социальные, политические и экономические изменения, произошедшие в мире в последние годы, привели к масштабной миграции и миграции народов и их вмешательству. В результате этих процессов большинство людей преодолевают культурные барьеры, которые раньше их разделяли. Они вынуждены знакомиться с другими культурами и смешиваться с ними. Поэтому взаимодействие культур реализуется через взаимоотношения между индивидами. Известно, что межкультурное общение происходит тогда, когда «отправитель» и «получатель» принадлежат к разным культурам, а также когда участники общения понимают культурные различия друг друга - это процесс взаимодействия носителей определенной культуры и языка с представителями другой культуры и языка посредством вербального (речевого) и невербального (неречевого) общения. У каждого участника такого общения будет своя система правил. Межкультурная коммуникация – это взаимодействие между представителями разных культур, включающее в себя не прямое общение между людьми, а также не прямую форму общения. Культура включает в себя верования, язык и обычаи. Культура влияет на то, как люди общаются, воспринимают друг друга и способствуют развитию культурно-ориентированных отношений. Культура отражает уникальность страны. Межкультурная коммуникация означает обмен идеями между людьми разного культурного происхождения. Язык играет решающую роль в межкультурном общении. Язык помогает понять этническую идентичность других людей и узнать, как представители разных культур воспринимают друг друга. Таким образом, язык выступает основным сосудом, через который передается культура. Поэтому, исходя из разных точек зрения, язык играет важную роль в развитии глубокого понимания страны. Таким образом, возникает необходимость

изучения языка во время обучения в стране. Культурные различия в общении связаны с различиями в способах обмена информацией между собеседниками, которые возникают из-за различий в их собственных культурах. Эти противоречия отражаются на том, как думает и ведет себя каждый коммуникатор, поэтому они меняют общение и его результаты. Культурные различия сильно влияют на общение по нескольким причинам, например: Культура диктует, как вы себя ведете. В каждой стране мира на протяжении длительного периода времени развивались свои собственные верования, обычаи и модели поведения. Культура определяет образ мышления людей, а значит, и их поведение. Сильная культура может сделать вас умелым коммуникатором. Коммуникативные навыки включают активное слушание, дисциплину, сотрудничество, работу в команде, устное общение и навыки письменного общения. Эти навыки позволяют вам адаптировать свое общение к разным аудиториям, решать проблемы и достигать общих целей. Есть и другие, с совершенно разными культурными характеристиками. Например, некоторые социальные группы выучили язык, включающий в себя навыки устного и письменного общения, в то время как другие развивали свой язык естественным путем на протяжении тысячелетий. Следовательно, культурные характеристики, влияющие на общение, нельзя сравнивать между всеми культурами. В профессиональной среде вы больше вкладываете в свое общение и получаете меньшую отдачу, когда общаетесь с людьми из разных культур. Вы можете выявить поведение, которое значительно отличается от вашей собственной культуры.

Используйте свои навыки активного слушания и эмпатии в процессе общения, чтобы выявить поведение других коммуникаторов, которое отличается от выявленных вами поведенческих норм. Затем разработайте способы устранения этих пробелов. Используйте свои навыки активного слушания и эмпатии, чтобы оценить, понимает ли ваша аудитория эти цели. Внесите необходимые коррективы в свою коммуникационную стратегию, чтобы все были на одной волне. Сохраняйте позитив и энергию в общении и старайтесь вовлекать собеседников, высказывая их мнения, делаясь фактами, подтверждающими ваше мнение, и их чувствами. Как уже говорилось, культурные различия между коммуникаторами могут экспоненциально влиять на их общение. Используйте то, что вы узнали о культурных различиях в общении, чтобы улучшить свою работу на текущей работе или улучшить свои перспективы при поиске новой возможности трудоустройства.

Понимание и уважение культурных различий имеет важное значение для обеспечения эффективного и гармоничного взаимодействия. Это включает в себя внимание к использованию языка, учет культурных нюансов в выражениях и идиомах, а также открытость к различным стилям общения. Успешная межкультурная электронная коммуникация требует принятия разнообразия, использования сочувствия и поиска разъяснений, когда это необходимо. Кроме того, использование инструментов письменного и устного перевода может помочь преодолеть языковые барьеры и улучшить качество цифрового общения.

Использованная литература:

1. Джабборов И. Сокровище древней культуры и духовности. - Т.: Узбекистан, 1999. [1,23-с]
2. Карабаев У.Х. Традиционная национальная культура: тенденции возрождения и развития. Автореф. дисс. философия наука - Т.: 1993.[2,66-с]
3. Карабоев У.Х. Праздники узбекского народа. - Т.: Восток, 2002.[3,79-с]
4. Нишонов О. Эстетика и функции узбекской этнокультуры. -Ташкент: 2016.[4,109-с]
5. Краткий этнологический словарь. Москва: Фонд «Социальный мониторинг», 1995.[5,98-с]
6. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. А. П. Садоксина. - М., 2000.[6,61-с]
7. Аскарлов А. Некоторые теории и научно-методические основы этногенеза и этнической истории узбекского народа//История Узбекистана 2002.№4.[7,12-с]
8. Гумилев Л.Н. Этносфера: история человечества и естественная история. М., 1993.[8,15-с]

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Курбанова Гулибону Тулкиновна
кафедра узбекский и русский язык литература
стажёр-преподаватель УрДПИ +998937083103
kurbanovaqulibonu@gmail.com

doi.org/10.59470/2024336

Аннотация: К безэквивалентной фразеологии русского и узбекского языков понимают словосочетания, идиомы, пословицы, существующие в одном языке и не имеющие прямого или точного эквивалента в другом. Эти лингвистические несоответствия могут создать трудности для перевода и межкультурного общения. В русском и узбекском языках имеется множество примеров безэквивалентной фразеологии, отражающих специфические культурно-исторические условия каждого языка. Изучение этих различий может пролить свет на нюансы языка и богатство культурного наследия.

Annotatsiya. Rus va o‘zbek tillarining ekvivalent bo‘lmagan frazeologiyasi deganda bir tilda mavjud bo‘lgan, boshqa tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki aniq ekvivalenti bo‘lmagan iboralar, idiomalar, maqollar tushuniladi. Ushbu lingvistik nomuvofiqliklar tarjima va madaniyatlararo muloqotda qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Rus va o‘zbek tillarida har bir tilning o‘ziga xos madaniy-tarixiy sharoitlarini aks ettiruvchi ekvivalent bo‘lmagan frazeologizmlarning ko‘plab misollari mavjud. Bu farqlarni o‘rganish tilning nozik jihatlari, madaniy meros boyligini yoritishi mumkin.

Abstract. Non-equivalent phraseology of the Russian and Uzbek languages refers to phrases, idioms, proverbs that exist in one language and do not have a direct or exact equivalent in the other. These linguistic inconsistencies can create difficulties for translation and intercultural communication. In the Russian and Uzbek languages there are many examples of non-equivalent phraseology, reflecting the specific cultural and historical conditions of each language. Studying these differences can shed light on the nuances of language and the richness of cultural heritage.

Ключевые слова: русский язык, узбекский язык, безэквивалентные слова, фразеология, выражение, перевод, переводоведение.

Key words: Russian language, Uzbek language, non-equivalent words, phraseology, expression, translation, translation studies.

Kalit so‘zlar: rus tili, o‘zbek tili, ekvivalent bo‘lmagan so‘zlar, frazeologiya, ifoda, tarjima, tarjimashunoslik.

В языкознании в последние годы, в процессе интеграции со странами мира, исследование национально-культурных особенностей взаимодействия людей, общеязыковых признаков, специфических сторон вербальных и невербальных средств межкультурной коммуникации стало актуальным неотложная часть изучения иностранных языков. В том числе в связи с бурным развитием науки и техники, в нашу жизнь внедряется множество новых понятий, слов и выражений, новых терминов, связанных с переводческой наукой, принимаемых в качестве понятия. Этот термин был введен в русское переводоведение в середине XX века А.Д. Швейцером и считается достаточно сложным термином. Исследователи имеют разные взгляды на уровень эквивалентности и неэквивалентности в переводоведении. Например, по мнению В. Н. Комиссарова, эквивалент - это речевая единица, способная выполнять функцию одной речевой единицы. Понятие «эквивалент», пишет ученый, раскрывает важные особенности перевода и является одним из центральных понятий современного переводоведения. Однако подходы В. Виноградова, А. Д. Швейцера, Я. Рескера, Н. К. Гарбовского, А. О. Иванова и других ученых к эквивалентности несколько отличаются друг от друга и составляют основу достижения. Противоположность отношений, установленных между исходным языком и языком перевода, проявляется в эквивалентных отношениях. Относительно эквивалентности следует отметить, что если современная теория перевода действительно возникла в середине XX века, то само собой разумеется, что тогда же появилась и «эквивалентность», считающаяся ее основной категорией что смысл понятия, заложенного в термине «эквивалентность», заключается в определении отношения к нему исследователей, работающих в разных направлениях, а еще одним понятием, очень близким к понятию эквивалентности в переводе, является соответствие между понятиями адекватности, надежность, правильность и точность. Это также требует определения взаимосвязи. В русском языке термин эквивалентность, согласно его словарному значению, означает, что одна вещь имеет равную ценность, равное значение, равную силу и может полностью заменить ее. Понятия эквивалентности в науке одинаковы, не умерли. В некоторых случаях по этому поводу возникали совершенно противоположные идеи. Например, когда С. Влахов имеет в виду «эквивалентность» по содержанию, соответствующие единицы двух языков совершенно сходны по семантике, значению, предпосылке⁴, а Р. Левиски - «эквивалентность» и «адекватность». «термины могут использоваться взаимозаменяемо. В.Г. Костомаров говорит, что под адекватным переводом следует понимать полный перевод, а под эквивалентностью следует понимать совокупность единиц равенства по содержанию. Лингвисты мира не только изучают область эквивалентности уделял особое внимание изучению безальтернативной лексики. По этому поводу возникли противоположные мнения. Российские тканевые учёные Костомаров В., Базылев В.Н. Лэминг утверждает, что словарный слой безэквивалентного слова определяется как слова, которые нельзя сравнить ни с одним лексическим понятием иностранного языка выражать события национальной культуры. «Нужные слова» были заимствованы в другие языки, однако многие слова,

не относящиеся к категории действительности и историзма, не имеют полных эквивалентов в других языках. Это зависит от различий в денотативной или коннотативной семантике. Например, русские существительные девочка и девушка, с одной стороны, их английский эквивалент девушка, а с другой стороны, различаются по смыслу. Обратный пример: два английских слова в русском языке, банк «берег реки» и каш «морской берег» соответствуют одному и тому же слову. Сюда входят не только существительные: например, в русском языке в цветовом спектре различают два цвета — синий и синий, и оба символа являются частью национального языка. Во многих других языках мира им соответствует одно слово. Эмоционально-оценочная составляющая значения различна, например, существительное «солнце» в русском языке и слово «солнце» в таджикском имеют одинаковое значение: тот, кто значительную часть года живет под палящим солнцем. Таджики воспринимают его не только как таковой. Оно употребляется в значении желанного, животворящего, но в то же время враждебного, жестокого. Каждое слово занимает особое место в современной семантике, истории его употребления, контексте и мировоззрении и культуре народов, говорящих на этом языке. Таким образом, названия эмоций имеют в разных языках свою семантику и коннотацию. Русское слово меланхолик не имеет полного эквивалента в европейских языках: например, каждое из английских названий подобных психологических состояний лишь примерно указывает на его значение и культурное происхождение. Лэминг утверждает, что словарный слой безэквивалентного слова определяется как слова, которые нельзя сравнить ни с одним лексическим понятием иностранного языка выражать события национальной культуры.

«Нужные слова» были заимствованы в другие языки, однако многие слова, не относящиеся к категории действительности и историзма, не имеют полных эквивалентов в других языках. Это зависит от различий в денотативной или коннотативной семантике. Например, русские существительные девочка и девушка, с одной стороны, их английский эквивалент девушка, а с другой стороны, различаются по смыслу. Обратный пример: два английских слова в русском языке, банк «берег реки» и каш «морской берег» соответствуют одному и тому же слову. Сюда входят не только существительные: например, в русском языке в цветовом спектре различают два цвета — синий и синий, причем оба символа являются частью национального языка. Во многих других языках мира они соответствуют одному различается эмоционально-оценочный компонент, например, русское существительное «солнце» и таджикское слово «сунтоб» с тем же значением различаются: таджики, живущие под палящим солнцем значительную часть года, воспринимают его не только как таковой. Оно употребляется в значениях желанного, животворящего, но в то же время враждебного, жестокого. Каждое слово занимает особое место в современной семантике его употребления, истории употребления, контексте, мировоззрении и культуре говорящих народов этот язык. Таким образом, названия эмоций имеют в разных языках свою семантику и коннотацию. Русское слово меланхолик не имеет полного эквивалента в европейских языках: например, каждое из английских

названий подобных психологических состояний лишь примерно указывает на его значение и культурное происхождение.

Использованная литература:

1. Нурмонов А, Икромов И, Бойназаров Ф. Основы новой педагогической технологии. -Ташкент, 2007 г.
2. Рахматуллаев Ш. Современный литературный узбекский язык – Ташкент: Университет, 2006.
3. Сапаев К. Современный узбекский язык.- Ташкент, 2009.
4. Ёлдошев К. Новое педагогическое мышление и научно-методические основы преподавания литературы в общеобразовательной школе. Доктор философии автореферат диссертации. -Ташкент, 2007 г.
5. Бегматов Э., Ёлдошев Б. Великий ученый-лингвист и педагог // Вопросы узбекского языкознания. Сборник научных статей. - Самарканд: издание СамДУ, 2007.
6. Бозорбоев К.Т. Узбекская разговорная фразеология. Соглашение о неразглашении. - Самарканд: 2001.

NEMIS TILIDA O‘TGAN ZAMON SHAKLLARI PRÄTERITUM, PLUSQUAMPERFEKT VA PERFEKT SHAKLLARINING MA’NODOSHLIGI

Abdisharipova Mahliyo
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi
+998975122127 abdisharipovamahliyo@gmail.com

doi.org/10.59470/2024337

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va nemis tillaridagi zamon shakllari haqida ma’lumot berilgan. Shu bilan birga zamon shakllarining ma’nodoshligiga ham to‘xtalib o‘tilgan. Zamon shakllarining qaysi o‘ringa ko‘piroq mosligi va qanday ma’noda qo‘llanilishi ham ko‘rsatib o‘tiladi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о временах в узбекском и немецком языках. При этом затрагивалась и значимость временных форм. Также показано, к какому месту наиболее подходят времена и в каком смысле они употребляются.

Annotation. This article provides information about the tenses in the Uzbek and German languages. At the same time, the meaningfulness of tense forms was also touched upon. It is also shown which place the tenses are most suitable for and in what sense they are used.

Kalit so‘zlar: Zamon shakllari, o‘tgan zamon, Präteritum, Plusquamperfekt, Perfekt, ma’nodoshlik, harakat vaqti.

Ключевые слова: Временные формы, прошедшее время, Präteritum, Plusquamperfekt, Perfekt, сослагательное наклонение, время действия.

Keywords: Tense forms, past tense, Präteritum, Plusquamperfekt, Perfekt, subjunctive, action time.

Biz bilamizki, nemis tilida o‘tgan zamon shakli ham o‘z navbatida 3 qismga ya’ni präteritum, plusquamperfekt va perfekt dan iboratdir. Garchi bu zamonlar boshqa boshqa bo‘lsa ham o‘z navbatida ma’nodoshlik xususiyatiga ham egadir. Dastavval uarning alohida ma’nolariga to‘xtalib o‘tishni joiz deb topdik.

Birinchi navbatda biz präteritum haqida fikr yuritmoqchimiz shu bilan birga boshqa o‘tgan zamonlardan farqli tomonlarini ham ko‘rsatib o‘tishni joiz deb topdik. Präteritum ham o‘tgan zamon shaklidir. Bu zamon an’anaviy ravishda o‘tmishdagi voqealar yoki sodir bo‘layotgan voqealar uchun zamon sifatida qaraladi. Biroq, adabiyotda o‘tgan zamonning qo‘llanilishi ba’zi mualliflar tomonidan harakat bilan cheklangan va vaqtinchalik belgilanmagan, shuning uchun o‘tgan zamonni o‘tgan zamon sifatida belgilash qiyin. Uning hozirgi (jetzt) va kelajak (morgen) bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt qo‘shimchalari bilan, shuningdek, nutq nutqida kelishi uning o‘tmishdagi ma’nosidan chetga chiqadi.

Kurt Ahmetning kitobida präteritumning bu shakli haqida quyidagicha ma’lumot beriladi, o’tgan zamonning vazifasi tinglovchiga xabar yoki xabarni hikoya qilish ekanligini etkazishdir. Shuning uchun o’tgan zamon va hozirgi zamon yoki ularning fransuz ekvivalentlarini belgilanmagan (nol zamon) deb ta’riflaydi. Ikki zamon bir-biridan farq qiladiki, hozirgi zamon munozarali dunyoning bo’sh zamon, präteritum esa hikoya dunyosining bo’sh zamonidir. Präteritum o’tgan zamon bo’lib, o’tmishda sodir bo’lgan voqea yoki borliqni tasvirlaydi.

Präteritum har doim hodisa (harakat) hozirgi paytdan olib tashlanganda, o’tib ketganda va so’zlash vaqtida tugallanganda tanlanadi. Helbig/Buschaning fikricha, o’tgan zamon faqat bitta variant ma’nosiga ega, ya’ni o’tgan zamon o’tgan holatlarni bildiradi, harakat vaqti va ko’rish vaqti bir xil bo’lib, ikkalasi ham so’zlash vaqtidan oldin bo’ladi.

Präteritumning temporalligi, ya’ni o’tgan zamon (hodisa gapirish vaqtidan oldin bo’ladi), deb takidlaydi Eisenberg vaqt ishorasining xususiyatlaridan foydalangan holda. Masalan, es regnet (als wir ankam) gapidagi o’tgan zamon harakat vaqtining so’zlash vaqtidan oldin ekanligini bildiradi, “lekin tushunilishi uchun uni vaqtning keyingi nuqtasiga nisbatan nisbiylashtirish kerak”.

O’tgan zamonning yana biri bu Perfektdir. Olimlarning fikriga ko’ra o’tmish, hozirgi va kelajak zamonlari mavjud, ammo perfekt to’rtinchi qo’llanishga ega, ya’ni universal amal qiladigan narsaga ishora qiladi degan fikrni ilgari suradilar. Bu variantlarni qayta yozishni boshlashdan avval va asosiy ma’no bera olish uchun perfekt zamon yoki jihatmi, degan munozarali savolga javob beriladi.

Shu o’rinda plusquamperfekt haqida ham so’z yuritib o’tmoqchimiz. Grammatik asarlarda berilishicha uchta zamon shakli bir xil ma’noni anglatilishi haqida ma’lumotlar bor: Bular Perfekt, Plusquamperfekt va Futur II dir. Plusquamperfekt o’tmishdagi vaqt uchun berilgan fakt sifatida harakatning bajarilishi yoki tugallanishini tasvirlaydi. Plusquamperfekt asosan "o’tmishda sodir bo’lgan voqeani ifodalash" uchun xizmat qiladi.

Helbig Buschaning fikriga ko’ra o’tgan zamon shakllari farqli jihatlarini ham ko’rishimiz mumkin va quyidagi misollarni keltiradi:

- A) Bei seiner Ankunft hatten sie die Arbeit schon beendet.
- B) Gestern hatte er schon zwei Tagen nicht gegessen.
- C) Im vorigen Jahr hatte er seine Mütze verloren
- D) Im letzten Jahr war er ins Ausland

Im vorigen Jahr va *im letzten Jahr* vaqtinchalik ko’rsatkichlar harakat vaqti bilan bir xil. Helbigning takidlashishicha, *er war gestern abgereist*, jumlasini kontekstsiz ikki xil ma’noda izohlash mumkinligini ta’kidlaydi.

O’tgan zamon ma’nosiga ko’ra (harakat vaqti so’zlash vaqtidan oldin, ko’rish vaqti esa harakat vaqti ichida), plusquamperfekt uchun harakat vaqti ko’rish vaqtidan oldin bo’ladi va eng kech ko’rish vaqti bilan tugaydi. Aspekt nuqtai nazaridan, perfekt va plusquamperfekt va kelasi zamondagi jarayon mukammaldir, ya’ni vaqt oralig’i o’ngga (orqaga) yopiladi. Es hatte geschneit jumlasini bir vaqtning o’zida qor yog’ishi to’xtaganini bildiradi. Perfektda bu gapirish vaqti, pluperfect va kelasi zamonda ko’rish vaqtiga to’g’ri kelishni Eisenberg izohlab o’tgan.

Weinrich fikriga ko‘ra, Plusquamperfekt oldingi voqea bilan tanishtirish uchun ishlatiladi. Shuning uchun ko‘pincha hisobot boshida oldingi voqea haqidagi ma’lumotlar aytilayotgan voqealarni tushunish uchun zarur yoki kerakli ko‘rinadi. Xususan, hikoya jarayonida pluquamperfekt orqali asosiy ma’lumotga ega bo‘ladi. Biroq, plusquamperfektning bu funktsiyasi aniq bir zamonga mos kelmaydi.

Agar Perfektda ifodalangan gap o‘tmish bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt belgisi bilan sodir bo‘lsa (gestern hat es geregnet), u holda ko‘rish vaqti harakat vaqti ichida va ikkalasi ham gapirish vaqtidan oldin bo‘ladi. Perfekt gapda so‘zlash vaqti bilan ustma-ust kelgan qo‘shimcha bilan kelishi mumkin (jetzt hat es geregnet). Bu holda hozirgi zamon bo‘la olmaydi, chunki harakat vaqti ko‘rish vaqti (jetzt) bilan gaplashish vaqtigacha tugaydi va ikkalasi ham gapirish vaqtidan oldin bo‘ladi. Kelgusi yoki umumiy gaplarga ishora qiluvchi gaplarda Perfekt kamdan-kam qo‘llaniladi.

Plusquamperfekt vaqt mos yozuvlar xususiyatlari orqali tabaqalashtirilgan vaqtinchalik asosiy ma’noni beradi. Masalan, Es hatte geschneit jumlası uchun harakat vaqti hodisaning ko‘rib chiqilgan kichik intervali bilan tugaydi. Harakat vaqti ko‘rish vaqtidan oldin va ikkalasi ham gapirish vaqtidan oldin paydo bo‘ladi.

Präteritum va Perfekt kabi harakat vaqti ham o‘tgan voqeaning vaqt oralig‘ini bildiradi. Präteritumgi ko‘rish vaqti so‘zlash vaqtidan oldin va harakat vaqti ichida aniq masofa bo‘lsa, Perfektda ko‘rish vaqti ham harakat vaqti ichida bo‘lsa-da, lekin so‘zlash vaqtiga yetishi mumkin bo‘ldi. Plusquamperfektda esa harakat vaqti va undan keyin paydo bo‘ladi. Har uchala zamonda harakat vaqti va tafakkur vaqti nutq vaqtidan oldin keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Hojiev Fe’l “ Fan ” nashryoti Toshkent — 1973:127
2. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. –Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1996. – 151 S
3. Hentschel E., Weydt H., Handbuch der deutschen Grammatik. .- 4., durchgesehene Auflage - Berlin – New York:
4. Бушуй А.М. Синтагматико-парадигматическая систематизация лексики языка применительно к коммуникативной лингводидактике // Объединённый научный журнал. – Москва: АНП, 2014. - №1-3. –С. 16-18

LEXICAL STYLISTIC DEVICES: DIFFERENCE BETWEEN METAPHOR AND METONYMY

Masharipova Adolat Odilbek qizi
English teacher at “Foreign philology” department at
Urgench State Pedagogical institute

doi.org/10.59470/2024338

Annotatsiya. Ushbu maqolada stilistik vositalarning ikki turi - metafora va metonimiya bir nechta misollar bilan izohlanadi. Ayniqsa, bu misollar ikkita stilistik vositani ajratishga bag‘ishlangan.

Аннотация. В этой статье на нескольких примерах объясняются два типа стилистических приемов – метафора и метонимия. Специально эти примеры посвящены различению двух стилистических приемов.

Abstract. In this article two types of stylistic devices – metaphor and metonymy are explained with a few examples. Especially these examples are dedicated to distinguish the two stylistic devices.

Key words: *stylistic device, metaphor, metonymy, natural language, domain.*

Ключевые слова: *стилистический прием, метафора, метонимия, естественный язык, предметная область.*

Kalit so‘zlar: *stilistik vositalar, metafora, metanomiya, tabiiy til, domen.*

Many researchers made research works on stylistic devices, humour, humorous texts, the role of stylistic device in causing laughter. Every scientist mentioned different view on the role of stylistic devices in causing laughter. According to Vinogradov, pun or play with homonyms have denotative and connotative meanings is one of most styles of cause laughter. Galperin mentioned that the most stylistic device that causes laughter is author’s occasional word created by masterly combining different words by writer [3; 86]. By analysing the scientists’ opinions about stylistic devices which are used active in creating humorous texts we support Norrik’s guess in this case. We also think that all stylistic devices are used active in cause laughter, creating humorous texts.

Metaphor occurs by transference the name of an object to another one on the base of some quality of two objects. Metaphor means transference of some quality form one object to another [1; 139]. Rubaylo mentioned simile is the base of metaphor. According to Bobohonova metaphor is based on relative attitude of denotative-logical and figurative-contextual meanings [2; 141]. We investigate stylistic device as cause laughter in humorous texts. Transference of meaning according to an element of different animals, fowls, insects, though the use of their name to human being in metaphorical meaning and their derivative

meanings in the text cause great laughter. Particular, speaker’s negative attitude is reflected in metaphors have figurative meaning which cause laughter.

Everyday metaphors are invisible because we understand them immediately, and therefore have no need to pay attention to their metaphorical character. Metaphors by and large are conceived and grasped with the same facility as our ordinary literal vocabulary. There is no problem in understanding metaphors: the problem is to explain how we understand them.

Metaphor has long been treated with both veneration and suspicion. Thomas Hobbes [4; Part 1, Ch. 4] identified the use of metaphor as one of four cardinal abuses of language and his misgivings about the power metaphor has to obfuscate and corrupt thinking have been characteristic of the empiricist tradition which he helped to inaugurate. According to the empiricist view championed by Hobbes metaphor is at best an ornament to language. While metaphor may help us to express ourselves more forcefully or more colourfully, Hobbes and his successors claimed that it is an ornament fraught with dangers, and if we are to express ourselves as rational thinkers’ metaphors are best eschewed. Metaphor, on this view, is a dangerous deviation from the reliable literal resources of natural language and we should restrict ourselves to these literal resources in the systematic pursuit of truth. A precursor of this view can be found in Plato, who castigated the poets and playwrights for the distortions which they generated through what he regarded as a systematic misuse of language [9; 87].

Metonymy is also stylistic device which used active in Uzbek and English humorous texts. Use the name of an object, element, action to the name of another object, element, and action on the basis of internal and external dependence; metonymy occurred by transference the name of an object, element, action to another object, element, and action on the base of such using. Metonymy is very important in creating new meanings of a word [5; 54]. So, metonymy is one occurrences cause to create new meaning by transference the name of every object to another object.

Lakoff and Turner [8; 103] consider metonymy in contrast with metaphor. For them, both phenomena are explained as conceptual mappings, since there is a connection or correspondence between two things, and both can be conventionalized. However, as we mentioned earlier, they also point to some important differences:

(a) In metaphor there are two conceptual domains, while metonymy involves only one.

(b) In metaphor a whole schematic structure (with its logic), called the source domain, is mapped onto another whole schematic structure (with its logic), called the target domain; the function of the mapping is to allow us to understand and reason about the target in terms of the source. One classical example of this is the metaphor ARGUMENT IS WAR [7; 4-9], where we see arguing as engaging in battle with an enemy. In an argument, as in a battle, we attack the enemy’s positions and defend our own, we plan strategies, we gain or lose ground, and we either defeat or are defeated by our opponents. Metonymy, on the other hand, is primarily used for reference: we refer to an entity in a schema (or cognitive model) by referring to another entity in the same schema.

(c)Finally, metonymies, but not metaphors, involve a ‘stands for’ relationship between the source and target domains. For example, if I say *I have bought a Ford* the name of the car-making company stands for one of its characteristic products (this is labelled the PRODUCER FOR PRODUCT metonymy). An oft-quoted example of metonymy is *The ham sandwich is waiting for his check* [7; 35], in which a waitress conveniently uses ‘ham sandwich’ to refer to the ‘customer who has ordered a ham sandwich’ in the context of a restaurant.

In Ruiz de Mendoza [10; 164] it is noted that this characterization of metonymy is not very accurate and is faced with some fundamental problems. First, it seems pointless to describe metonymy as ‘primarily’ referential -as Lakoff and Turner do-unless it is explained why this is so. In this respect, note that it is possible to use metaphor referentially. Consider the following example:

(1) The pig is waiting for his check

Imagine (1) as uttered by a waitress who is sick of a male customer who is too fond of her. Here “the pig” refers to and suggests that he behaves in an immoral or somehow abusive fashion; the same meaning would be conveyed by the metaphorical expression *That customer is a pig*, where the metaphor is not used referentially but predicatively. Second, it is possible to use a metonymy non-referentially, as in (2) and (3) below:

(2) She is a real brain.

(3) She’s (just) a pretty face.

In these two examples, different parts of a person tell us something about her characteristics. Interestingly enough, in these metonymies neither the brain nor the face refers to the whole person. Additionally, these observations suggest that there is a connection between the referential use of metonymy (and of metaphor) and the ‘stands for’ relationship. In (1) the metaphoric term “the pig” stands for the abusive customer because it refers to him. On the other hand, in (2) and (3) where the metonymy is not referential, the body parts do not stand for the person who has them. However, it is true that the predicative use of metonymies is not very productive and that the strongest impact of metaphor is precisely based on its non-referential use while referential uses of metaphor are very context-specific and hard to come by. This is a fact that has to be explained and we shall come back to it in section 1.5.

Another working definition of metonymy is the one provided by Kövecses and Radden [6; 39]: “Metonymy is a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity, the target, within the same domain or ICM”.

What is interesting about this definition is the fact that it makes no mention of either the referential use of metonymy or the ‘stands for’ relationship between entities within a domain. Instead, the authors incorporate into their definition Langacker’s suggestion that “the entity that is normally designated by a metonymic expression serves as a reference point affording mental access to the desired target (i.e. the entity actually being referred to)”. The resulting definition is subtler, but it does not avoid one of the problems of Lakoff and Turner’s characterization. It cannot account for non-referential metonymies, such as

Mary’s just a pretty face, where the lexical item face does not provide conceptual access to another entity within the same ICM but to a feature of the item itself.

This is precisely what happens with some metaphors, like PEOPLE ARE ANIMALS:

(4) John is a pig.

(5) John is a lion.

In (4) John is presented as being dirty, nasty or immoral; in (5) the relevant feature is John’s courage. The difference between non-referential metonymies like *Mary’s just a pretty face* and metaphors like *John is a lion* is that in the latter the mapping involves different conceptual domains (people and animals), while in the former there is only one domain. When we say that Mary has a pretty face we think of Mary as having beautiful, attractive facial features so we are still dealing with the face ICM. Of course, in the final interpretation there is a strong implication, reinforced by the use of the adverb *just*, that there is nothing else in Mary which deserves attention apart from her beauty (i.e. she may not be very intelligent or she may lack other qualities which one would want to find in a woman). However, this goes beyond the meaning potential of the metonymic mapping itself. In any case, there is strong agreement that metonymies differ from metaphors in that the former involve just domain internal mappings. The notion of ‘domain’, therefore, appears as crucial in the tasks of defining metonymy and of distinguishing it from metaphor. The following subsection considers the different ways in which the concept of ‘domain’ has been understood in several contemporary accounts of metonymy.

References:

- Abramovich G. L. Vvedenie v literaturovedeni. M., 1953.
- Bobohonova L. T. Ingliz tili stilistikasi. – Toshkent : O‘qituvchi, 1995.
- Galperin I., 1981, Stylistics. Moscow.
- Hobbes, Thomas. 1651. Leviathan. (ed.) John Plamenatz, London: Collins, 1962.
- Hojiyev A. Tilshunoslik terminlari lug‘ati, “Uzbekiston milliy enciklopedijasi” Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2002.
- Kövecses, Z. and G. Radden. 1998. "Metonymy: developing a cognitive linguistic view". Cognitive Linguistics 9-1: 37-77.
- Lakoff, G. and Johnson, M. 1980. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. and Turner, M. 1989. More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago: University of Chicago Press.
- Murdoch, Iris. 1977. The Fire and the Sun. Oxford: Clarendon Press
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, F. J. 1997. "Cognitive and pragmatic aspects of metonymy". Cuadernos de Filología Inglesa 6/2: 161-178.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Рахимова Курбоной Маткаримовна
УрГПИ преподаватель кафедры
Узбекский и русский
язык литература. +998942300892
pancherbarjen@gmail.com

doi.org/10.59470/2024339

Аннотация: В статье рассматривается процесс освоения тюркизмов в русском языке. Факт заимствования из тюркских языков был установлен по «Этимологическому словарю русского языка» М. Фасмера, «Толковому словарю живого великорусского языка» В.И. Даля и Словарю русского языка. Приводятся примеры тюркизмов взятых из словарей, а также изучается их семантические особенности и проникновение в русский язык.

Ключевые слова: Тюркизмы, язык-приёмник, абдал, бесерменин, акын, албаста, редиф, бабай, семантическое освоение,

Annotation: The article examines the process of mastering turkisms in the Russian language. The fact of borrowing from Turkic languages was established according to the “Etymological Dictionary of the Russian Language” by M. Vasmer, “Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language” by V.I. Dahl and the Dictionary of the Russian Language. Examples of Turkic words taken from dictionaries are given, and their semantic features and penetration into the Russian language are also studied.

Key words: Turkisms, target language, abdal, besermenin, akyn, albasta, redif, babay, semantic development.

Annotatsiya: Maqolada rus tilidagi turkizmlarni o‘zlashtirish jarayoni ko‘rib chiqiladi. Turkiy tillardan o‘zlashtirish fakti M. Vasmerning "Rus tilining etimologik lug‘ati" ga rus tilining lug‘atidan olingan turkiy so‘zlarga misollar keltirilib, ularning semantik xususiyatlari, rus tiliga kirib borishi ham o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Turkizmlar, til, abdal, besermenin, oqin, albasta, redif, babay, semantik rivojlanish.

Семантическое освоение – это процесс, в результате которого заимствованное слово входит в систему понятий языка-преемника; это наиболее важный уровень освоения для лексической системы языка, так как вследствие этого этапа освоения заимствованная лексема начинает полноценно функционировать в языке – она включается в синонимические, антонимические ряды, развивает переносное значение и т. д.

В процессе семантического освоения значение заимствованного слова может меняться. Оно может расширяться, сузиться или совершенно поменяться. Представим основные семантические процессы, произошедшие с тюркизмами в русском языке, на материале одной группы – номинации человека. Из всего объема тюркских заимствований такие лексемы насчитываются в количестве 140 единиц. Они называют человека по социальному положению (абдал «нищий»), по национальности («аварец» кавказская народность в Дагестане), по внешним признакам (калык «толстяк»), по внутренним качествам (хыдкан «скряга»), по роду занятий (киличей «посол»), по религиозным верованиям (бесерменин «мусульманин»). Отмечены также номинация сказочных и мифологических героев (албаста «русалка»).

Мы проследили фиксацию тюркизмов в трех словарях, представляющих русский язык на разных этапах его функционирования. Сам факт заимствования из тюркских языков мы устанавливали по «Этимологическому словарю русского языка» М. Фасмера, а затем прослеживали их судьбу по «Толковому словарю живого великорусского языка» В.И. Даля и по Словарю русского языка (далее – МАС). Из 140 заимствованных лексических единиц в МАС отражение нашли только 56 слов.

Очевидна тенденция к уменьшению количества тюркизмов, прижившихся в русском языке - языке-преемнике. Часть из дошедших до наших дней слов можно отнести к экзотизмам, т.е. к словам, обозначающим понятия и явления, которые несвойственны русской действительности. Экзотизмы отражают специфические особенности какого-либо народа, поэтому обычно они не имеют синонимов: акын «народный поэт-импровизатор и певец у казахов, киргизов», «абыз» - татарский священник.

Из тюркизмов, выявленных по Этимологическому словарю, не зафиксированными ни в словаре В.И. Даля, ни в МАС оказались 32 лексической единицы. Например, марджа «русская женщина», абатур «упрямец, нахал», бустурган «домовой», реди́ф ‘турецкое ополчение’ и др. Причины этого могут быть, вероятно, разные. Можно лишь предположить, что слово бустурган не прижилось в русском языке по той причине, что лексема домовой имеет прозрачную и достаточную для русского человека внутреннюю форму, конкурировать с ним в этом смысле в системе языка невозможно. Слово марджа отражает взгляд на русскую женщину со стороны, что оказывается не востребованным в лексической системе самих носителей русского языка. Таким образом, в лексическую систему языка включаются главным образом те заимствованные слова, которые отражают реалии русской жизни в восприятии русских.

Из тюркизмов, отмеченных в толковых словарях XIX-XX веков, часть заимствованных слов, согласно данным словарей, не подверглась семантическому изменению. Не изменили на протяжении истории русского языка своего значения 72 лексические единицы.

Например, «кодаш - товарищ», «чебер- франт, щеголь»; «тархан- сословие, свободное от налогообложения, скупщик льна, конопли, щетины, кож»; «танык - мастер, знаток»; «хабарчий- вестник, гонец»; «халых- народ»; «маскал- насмешник».

В XX веке данные слова вышли из активного употребления, они зафиксированы только в словаре В. И. Даля. Однако можно отметить целый ряд тюркизмов, которые пережили семантические изменения. Начнем с характеристики возможного изменения семантического объема тюркизма в русском языке – его уменьшения или увеличения. Семантический объем понятия в процессе исторического развития может уменьшаться. Тогда лексема, постепенно осваиваясь языком-преемником, нередко теряет одно или несколько своих первоначальных значений. В итоге у слова остаются только те значения, которые отражают особенности заимствующего языка, менталитет воспринимающего новое слово народа, а также соответствуют системе принимающего языка. Из всего исследуемого материала выявлен единичный случай сужения семантического объема тюркизма. Слово «духанщик» зафиксировано в этимологическом словаре Фасмера в двух значениях – «трактирщик» и «рыболовный откупщик. Со временем значение «рыболовный откупщик» было утрачено, осталось только одно значение, зафиксированное в МАС, – «содержатель, владелец духана». Примером увеличения семантического объема слова в процессе исторического развития может служить, например, слово наян. Так называли наглеца, нахала, однако в XIX веке слово развивает еще одно значение – «изъян, убыток». Отметим, что новое, приобретенное в системе русского языка значение слова, может быть переносным, образовавшимся в результате ассоциации по сходству или по смежности. Так, например, слово бабай «дед, старик» позднее стало употребляться для номинации детского пугала. Подобный процесс расширения семантического объема пережили 27 тюркизмов со значением лица. Сопутствующим расширению значения процессом может стать появление в значении слова эмоционально-экспрессивной коннотации, в частности, оценки.

Например, прилагательное карамазый первоначально означало «смуглый», позднее кроме этого значения появилось еще и значение «черномазый, чернявый» с негативной оценкой.

К семантическим процессам, которые могут переживать в языке-реципиенте заимствования, относятся также специализация и генерализация значений. Генерализация подразумевает под собой процесс, в результате которого количество значений слова не меняется, но меняется, условно говоря, его качество, «масштаб». Пример движения от частного значения к более общему в тюркизмах можно увидеть, например, в слове шубаш: первоначальным его значением было значение «начальник полиции», позднее так стали называть любое должностное лицо в Турции.

Специализация – это обратный процесс, движение от общего к частному: слово «байгуш» означало «бедняк, нищий», а в XIX веке, поданным Словаря В.И. Даля, – уже только «обнищавший киргиз». Если задаться вопросом о том, какие слова-заимствования из тюркских языков в наибольшей степени освоены русским языком, то в пример можно привести существительное ватага. Характеризуя его жизнь в русском языке, прежде всего, нужно отметить произошедшую специализацию его значения. Изначальное значение данного слова – «гурьба, стая, шайка», в

современном литературном языке оно зафиксировано в значении «большая, обычно шумная группа, толпа людей, собравшихся вместе для чего-либо». Русские народные говоры конкретизировали это значение: «промысловая артель, преимущественно рыболовецкая». Кроме того, говоры вообще активно включили этот корень в процесс словопроизводства: «ватажить -ловить рыбу на ватагах, собирать около себя толпу, дружить, завлекать»; ватажник «рыболов, член рыболовецкой артели, владелец рыболовного промысла, взрослый член семьи, работник»; «ватажно – многолюдно»; «ватажистый- многолюдный». Наконец, в современном русском литературном языке слово «ватага» включено в достаточно большой синонимический ряд слов – группа, орава, орда, сборище, свора, стадо, стая, толпа, шайка, имея при этом в нем свое место.

Итак, освоение заимствований – это сложный процесс, который состоит из нескольких этапов. На каждом этапе заимствованная лексема осваивается в определенном аспекте. Периоды освоения слова на каком-либо этапе разные.

Весьма существенен семантический процесс освоения заимствований. На данном уровне получают отражение языковая ситуация заимствующего языка, менталитет народа, его культурные ценности. В языковом плане семантическое освоение также представляет интерес: слово со временем получает новые или теряет старые значения, кардинально меняет свое значение, получает метафорические и метонимические значения.

Как показало исследование, существенное число тюркизмов не изменило своего значения, сохранив признаки «чужого» слова в системе русского языка. Вместе с тем ряд заимствований из тюркских языков пережил семантические процессы. Наиболее продуктивный способ семантического освоения тюркизмов – это расширение семантического объема, увеличение количества его лексико-семантических вариантов, малопродуктивный – сужение и уменьшение соответственно. В равной степени проявленными в тюркизмах оказались генерализация и специализация значений тюркизмов в русском языке.

Таким образом, тюркизмами называются слова, заимствованные из тюркских языков в русский, древнерусский и праславянский языки в разные исторические периоды. Тюркизмами называются также слова тюркского происхождения независимо от языка-посредника. Широкое проникновение тюркизмов в русский язык происходило в XIII-XV вв. - в золотоордынский период, а также в XVI-XVII вв. - период не только военных столкновений, но и активных политических, торговых и культурных контактов русского и тюркоязычных народов. Потребность в обозначении новых реалий и понятий активизировала такой способ лексической номинации, как заимствование.

Список использованной литературы:

1. Юналеева Р.А. Тюркизмы в русском языке: (Проблемы полиаспектного исследования). - Казань: Таглитат, 2000. – С.67.
2. Юналеева Р.А. Опыт исследования заимствований: Тюркизмы в русском языке сравнительно с другими славянскими языками. – Казань, 1982. – 120 с.

3.Юнаниева Р.А. Тюркизмы в русской классике (словарь с текстовыми иллюстрациями). – Казань, 2005. – 750 с.

4.Юнаниева Р.А. Историко-семантическое развитие слов с тюркским элементом кап // Грамматическая лексикология русского языка. - Казань, 1978. С.149-162.

ERKAK VA AYOL JINSINI IFODALOVCHI INDIKATORLAR

Qodirova Guli Marselovna
UrDPI, O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrasasi o‘qituvchisi
+998 88 600 92 22
gulimarselovna@gmail.com

doi.org/10.59470/2024340

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs ismi bilan birga qo‘llanilib, har ikkala jinsni ham ko‘rsatuvchi indikatorlar haqida so‘z yuritiladi. Indekatorlar qo‘llanilgan antroponimlar Xorazm shevalariga xos misollar asosida tahlilga tortilgan.

Abstract. This article discusses indicators that are used together with a personal name and indicate both genders. The anthroponyms used as indicators were analyzed based on examples specific to Khorezm dialects.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются показатели, которые используются вместе с личным именем и обозначают оба пола. Антропонимы, использованные в качестве индикаторов, были проанализированы на основе примеров, характерных для хорезмийских диалектов.

Kalit so‘zlar: indkator, antroponim, jins, komponent, ism, atoqli ot, onomastika, indikator turlari.

Key words: indicator, antroponim, genius, component, name, proper noun, onomastics, indicator types.

Ключевые слова: индикатор, антропоним, пол, компонент, имя, имя собственное, ономастика, индикаторные типы.

Kishi nomi, ismi, otasining ismi, laqabi, taxallusi, nisbalari antroponimlar deyiladi. Ularning majmui antroponimiya deyiladi. Ularni o‘rganuvchi “Nomshunoslik” sohasining kichik bo‘limi esa antroponimika deyiladi. Antroponimika “O‘zbek nomshunosligi” bir qismi sifatida talqin etilishining ma‘rifiy, ma‘naviy, estetik asoslari bor. Sababi, bu ularni qo‘llaydigan xalqlarning mavjudligi hisoblanadi. Bugungi kunda barcha xalqlarda qo‘llanilayotgan kishi ismi, familiyasi, taxallusi, laqabi, nisbasi kabilarning orfografik jihatdan to‘g‘ri hamda aniq yozish me‘yorlarining har bir xalq yozuvi tizimida amal qilinayotgan orfografiyalari zaminida ishlab chiqilganligi umumiy hamda xususiy antroponimikaning yutuqlari jumlasiga kiradi. “O‘zbek nomshunosligi”ning bir qismi, bo‘lagi bo‘lgan “Antroponimika”ni ham shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin: umumiy antroponimika va xususiy antroponimika.[Комилов Н. Исми шариф // Сохиб Камол. 505 исм маъноси. Қарши, Насаф, 2004. 5-бет.] Uni ismshunoslik, o‘zbek antroponimikasini esa ikkinchi bir nom bilan o‘zbek ismshunosligi deyish ham mumkin.

Antroponim termini uchta termiga asos bo‘lgan: 1) “O‘zbek nomshunosligi” masalalarining bir bo‘limi – o‘zbek antroponimikasi; 2) o‘zbek nomlarining yig‘indisi, majmui- o‘zbek antroponimiyasi; 3) o‘zbeklarning nomi, ismi, familiyasi, taxallusi, nisbasini anglatuvchi tushuncha – antroponim. Ular bir- birini taqozo etadigan termin sanaladi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab E.Begmetovning kishi ismlarini ilmiy tahlil qilishga bag‘ishlangan tadqiqotlari bilan ilmiy- nazariy va amaliy yo‘nalishlardagi tadqiqotlarni boshlab xuddi shu yo‘nalishdagi tadqiqotlarga rahbarlik qilib, mazkur sohadagi ishlarni rivojlantirgan T.Nafasov, N.Husanov, N.Oxunov, Z.Do‘simov, S.Qorayev, S.Nayimov kabi boshqa olimlar ham bu sohada ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Nomlar xalqning turmushi, dunyoqarashi, ijtimoiy-iqtisodiy darajasi, tarixi, ularning o‘zga xalqlar bilan aloqasi haqidagi boy ma’lumotlarni o‘zida jamlagan manbalardir. Kishi ismlari – antroponimlar eng qadimgi tariximiz bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zida davr, makon, ijtimoiy holat va jins kabi ko‘rsatkichlarni aks ettiradi. Bu ko‘rsatkichlar tilshunoslikda indekator (lotincha: “ko‘rsakich”) atamasi bilan yuritiladi. Indekatorlar nomlarga qo‘shilganda shu onomastik birlik nomiga qo‘shilgan holda ataladi.

Antropoindikatorlar shaxs nomlariga qo‘shilib, uning biror xususiyatiga ishora qilar ekan, ular orasida jins ifodalovchi indikatorlar ham muayyan mohiyat kasb etadi. Indikatorlarni kuzatar ekanmiz, ularni jins ifodalashi jihatidan quyidagi turlarga ajratamiz:

- a) erkak jinsini ifodalovchi indikatorlar;
- b) ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar;
- c) har ikkala jinsni ifodalovchi indikatorlar.

Antroponimika tizimida shunday indikatorlar borki, ular har ikkala jins vakillariga birdek qo‘shilaveradi. Yana shunday holatlar kuzatiladiki, ular hudud jihatidan ham farqlanadi. Ayrim indikatorlar ba’zi hududlarda faqat erkaklar jinsini ifodalashi, yoki faqat ayollar jinsini ifodalashi mumkin. Umumiy olib qaraganda, har ikkala jinsni ko‘rsatuvchi indikatorlar ham ko‘p uchraydi.

Xon komponenti: *Asadalixon, Alixon, Arazxon, Ziyodxon, Kunxon, La’lixon, Muloyimxon, Orolxon, Orazxon, Sayodxon, Ro‘zaxon, Tallixon, Tarlixon* va boshqa ismlarlarning tarkibiy qismi. *Xon* indikator qarluk shevasi vakillarida erkaklar ismi tarkibida ham keladi. Ammo Xorazm shevalarining o‘g‘uz guruhi vakillari ushbu indikatorni odatda ayollar ismiga qo‘shib qo‘llashadi. Bugungi taraqqiyot davrida mazkur indikator Xorazm vohasi onomastikasi tizimida ham erkaklar ismining tarkibiy qismi sifatida kelgan holatlarni kuzatishimiz mumkin. Xorazm mintaqaviy onomastikasida *La’lixon, Gulxon, Anaxon, Asalxon* kabi ayol ismlarida, shuningdek, *Alixon, Avazxon, Amirxon* kabi erkak ismlariga ham qo‘shilib kelgan.

Jon komponenti ham Xorazm shevalarida keng tarqalgan komponentlardan biri bo‘lib, ikkala jins vakillari nomiga ham qo‘shilib, nomga erkalash va ardoqlash ma’nolarini yuklaydi: *Abdullajon, Murodjon, A’zamjon Oyjon, Oyshajon*

Sulton – arabcha سلطان - oliy hukmdor, podsho ma’nosini anglatadi. *Sulton* so‘zining *podshoh* so‘ziga sinonim sifatida ishlatilganini Navoiy asarlarida ham uchratamiz:

Temurxon naslidan sulton Ulug‘bek

*Ki, olam ko‘rmadi **sulton** aningdek.* [1.: 463.].

Ogahiyning “Riyoziy ud-davla” asarida *sultonning* arabcha siniq ko‘plik shakli *salotin* tarzida ishlatilgan: *Xususan, **salotini** sohibiqtidorlarga, balki, alzamdur* [2.: 255^a].

Tilimizda sulton so‘zining quyidagi ma’nolari bor:

1. Musulmon davlatlarida amir, xon, shohlar unvoni:

Kishi yurtida sulton bo‘lguncha,

O‘z yurtida ulton bo‘l (Maqol).

2. Ko‘chma ma’noda o‘zgalar ichida eng oldingisi, sarasi; shohi:

Sabo, arzimni yetkur, mohi tobon bir kelib ketsun,

Tamomi husn elining shohi – sulton bir kelib ketsun (Hamza).

3. Sulton erkaklar va xotin qizlar ismi: *Sultonmurod, Oysulton, Sultonposhsha, Mirsulton, Nursulton, Sultonboy, Oysulton, Sultonposhsha.*

Xorazm dostonlarida ayrim ismlar tarkibida so‘zning datlabki xon ma’nosi ham ifodalangan holatlar uchraydi: *To‘xtamishxon, Ziyodxon, Kunxon* kabi.

Shoh (sho) komponenti antroponimlar tarkibida juda keng tarqalgan indikatorlardan biridir. Ushbu komponent ayrim hollarda nom oldiga ham qo‘shilib keladi: *Shohi Mardon, Shoqalandar, Shohjahon, Shozargar, Shohabbos* va hokazolar. Xorazmning xalq dostonlarida shoh komponenti ayollarning ismiga ham qo‘shilib kelishini kuzatish mumkin: *Shomomo, Shomisqol (Misqol pari), Shohsanam, Shohsulton* kabi. Ushbu so‘zning kelib chiqishini tadqiqotchilar qadimgi eroniy tillar bilan bog‘laydilar. U *xshayatya* (yo‘lboshchi, podshoh) so‘zidan kelib chiqqan deb qaraladi. Qadimgi Eronda bu unvon ancha ilgari mavjud bo‘lib, Doro I o‘zini qoyatoshlarga yozilgan bitiklarda *shoh* komponenti bilan qo‘shib nomlagan. Davr o‘tishi bilan bu komponent o‘zining dastlabki ma’nosidan yiroqlashib, ismlar tarkibida, kelib chiqishiga ko‘ra aslzodalar avlodiga mansub kishilarning, ayollarning ismlarida esa uning go‘zal va aslzoda ekanligini ko‘rsatish uchun qo‘llangan. Ayniqsa, bu turkiy xalqlarga mansub ismlarda yaqqol seziladi. Eroniy xalqlar tilida, ayniqsa, Afg‘oniston va Eronda hozir ham shohlik unvoni saqlangan. Ular davlat boshlig‘ini shu so‘z bilan (*Rizoshoh, Zokirshoh* kabi) ulug‘laydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. – Тошкент: Фан, 1991.

2. Ogahiy. Riyoziy ud-davla. Qo‘lyozma manbasi.

SHIMOLIY XORAZM HUDUDIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLAR DOIRASIDA “POLINDROMIK GADONIMLAR ” TADQIQI

Ramatova Ma’mura Gulimboy qizi
UrDPI Aniq va amaliy fanlar kafedrası stajyor- o‘qituvchisi
+998934666569 mamurarahmadova@gamil.com

doi.org/10.59470/2024341

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili toponimlar qatlami doirasida Shimoliy Xorazm hududidagi teskari o‘qilganda fonetik tarkibi o‘zgarishsiz qoluvchi, fonetik shakl va ma’nosi o‘zgarmaydigan, lekin yangi bir joy nomini hosil qiluvchi polindromik gadonimlar yoritilgan.

Аннотация. В данной статье в топонимическом пласте узбекского языка рассматриваются палиндромные гадонимы Северного Хорезмья, фонетическая структура которых при чтении задом наперед не меняется, фонетическая форма и значение не изменяются, а создают новый топоним.

Annotation. In this article, within the toponym layer of the Uzbek language, palindromic gadonyms in the Northern Khorezm region, whose phonetic structure remains unchanged when read backwards, phonetic form and meaning do not change, but create a new place name.

Kalit so‘zlar. onomastik birlik, onomastik makroko‘lam, gadonim, polindrom, fonetik, fonetik shakl

Key words. onomastic unit, onomastic macroscope, gadonym, polydrome, phonetic, phonetic form

Ключевые слова: ономастическая единица, ономастический макроскоп, гадоним, полидром, фонетика, фонетическая форма.

Kirish: Jahon tilshunosligida onomastik tadqiqotlarda miqdor jihatidan ortib borayotgan toponimik birliklarga nafaqat shaklan, balki ularning semantik jihatdan temantik guruhlari, etimologiyasi, nominativ funktsiyasi va strukturasi, joy nomlaridagi xalqning etnomanadiy xususiyatlari aniqlashga ham toboro ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Toponimlarning dunyo tilshunosligidagi atoqli otlar tizimidagi tutgan o‘rni muhim ahamiyat kasb etishi dallilab berildi. Natijada sotsiolingivistik, pragmatolingivistik, antropotsentrik va lingvokulturologik aspektlarda tadqiqot prinsplarida takomillashib, toponimlarning til, millat va madaniyat birligini aks ettirishi haqidagi yangicha qarashlar ilgari suriladi.

Asosiy qism: O‘zbek tili onomastika bo‘limida hali tadqiqini topmagan muammolardan biri onomastik ko‘lam tushunchasidir. Bu tushuncha o‘zbek tilidagi atoqli otlarning barcha tip va ko‘rinishlarini belgilash ularga xos bo‘lgan o‘lchov va mezonlarni asoslanishiga ham yordam beradi. [Klichev.B.2023-27-S]

Jahon tilshunosligida onomastik birliklar doirasida “polindromik toponimlar” tushunchasi mavjud bo‘lib, bu tushunchani biz o‘zbek tilida ham uchratishimiz mumkin. Aslida “Polindrom”-termini yunoncha bo‘lib, “palindromeo-orqaga qarab yuguraman” degan ma’noni anglatadi. Tilshunoslikda polindromlar o‘ngdan chapga, aksincha chapdan o‘ngga qarab o‘qilganda bir xil shakl hosil qiluvchi so‘z, so‘z birikmasi va iboralarni tushunishimiz mumkin. Bugungi kundagi o‘zbek tilshunosligida onomastik birliklarga xos polindromalar to‘laligicha o‘rganilmagan.

O‘zbek tilining onomastik makroko‘lamlardan katta qismini toponimlar tashkil qiladi. Ular yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan tabiiy jug‘rofiy va suniiy (inson qo‘li bilan yaratilgan) obyektlarning atoqli otlaridir. O‘zbek tilida toponomik makroko‘lami o‘n bitta makroko‘lam iborat guruhlariga ajralishini ko‘rishimiz mumkin. Bular oykonimlar, agroonimlar, nekronimlar, terronimlar, regionimlar, dronimlar, xoronimlar, gadonimlar, insulonimlar guruhlaridir. [Avlaqulov Y.I., 2012-13-S]

Aynan shulardan biri, “gaddonimlar (yunoncha godos-ko‘cha, yo‘l+ onoma-atoqli ot). Shahar ichida yurish, harakatlanish uchun mo‘ljallangan liniyalı obyektlar, ya’ni ko‘cha, yo‘l, shoxcha, torko‘cha, xiyoban suv qirg‘oqlari yo‘llari va ushbu tipdagi obyektlar atoqli otlarga aytiladi. Kuzatishlar natijasida, Shimoliy Xorazm hududida joylashgan gadonimlarni teskari o‘qish yoki o‘rnini almashtirish asosida yangi toponomik makroko‘lam yuzaga chiqishi mumkin. Polindromik hodisa asosida yangi bir nom yuzaga kelishini ikki bosqichda ko‘rib chiqamiz.

1. Shimoliy Xorazm hududidagi teskari o‘qilganda fonetik ma’no va shakl o‘zgarmaydigan gadonimlar. Qozoq // qozoq ko‘cha (Gurlan t. Baynal. q), Oto // oto ko‘cha (Gurlan t. Do‘simbiy. q), Quduq // quduq ko‘cha (Yangibozor t. Bog‘olon. q)

2. Shimoliy Xorazm hududida komponentning o‘rnini almashtirish orqali hosil bo‘luvchi polindromik gadonimlar: Nurbo‘ston-bog‘ nomi (Yangibozor t. Bog‘olon. q) // Bo‘stonnur ko‘cha nomi (Gurlan t. Qang‘li q.) Gujum qal‘a -fermer xo‘jalik (Gurlan t. Kamuna. q) // Qal‘a gujum ko‘cha nomi (Gurlan t. Navoiy. q), Qatortarak ko‘cha nomi (Gurlan t. Oqqum q.) Terakqator ko‘cha nomi (Qoraqolpog‘iston Res. Amudaryo t.) Bog‘dodvali mahalla nomi (Gurlan t. Momoko‘pir q.) // Valibog‘dod ko‘cha nomi (Gurlan sh.), Bog‘ubahor ko‘cha nomi (Yangibozor t. Bag‘olon q.) // Bahorbog‘ bog‘ nomi (Gurlan sh.) Soylabi ko‘l nomi (Yangibozor t.) // Labisoy ko‘cha nomi (Gurlan t. Sunduxon t) kabi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, polindromik gadonimlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri yangi variant nomlariga kiritish mumkin, chunki yuqorida ko‘rganimiz kabi bitta joy nomining teskari aytilishi yoki o‘qilishi natijasida yangidan yangi toponomik birliklar yuzaga kelmoqda.

Foydalangan adabiyotlar

1. Avlaqulov Y.I O‘zbek tili onomastik birliklarining lingivistik tadqiqi. Toshkent 2012
2. Yuldashev. D Atoqli otlarning antroposentrik tadqiqi. “Sharq”. Toshkent-2020.
3. Klichev. B Onomastika. Buxoro-2023
4. Bo‘tayarova. G.S “Angor tumani onomastikasining sistem-struktur xususiyatlari. Termiz-2023

5.Do‘simov.Z Топонимы Северного Хорезма.Хорезм-1970.

6.Hamidova.K Onomastik birliklar doirasida “Polindromik toponimlar” tadqiqi.
Qo‘qon-2022

CROSS-SECTIONAL ANALYSIS OF METAPHOR IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES.

Ro'zmetova Shohida Ravshanbek qizi
Urganch Davlat Pedagogika Instituti
Filologiya va tarix fakulteti
xorijiy til va adabiyoti kafedrasining ingliz
ingliz tili fani o'qituvchisi
+99893-861-91-19
ruzmetova.shohida9119@gmail.com

doi.org/10.59470/2024342

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda eng ko'p qo'llaniladigan ko'chirma turi hisoblangan metafora haqida so'z yuritiladi va dastlab lingvokulturologiya atamasi batafsil tushuntiriladi. So'ngra, tilshunoslik bo'limlari hisoblangan lingvomadaniyatshunoslik va metaforalarning o'zaro bog'liqligini tushuntiradi. Har ikki tildagi lingvomadaniy metaforalarga misollar keltiriladi va tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается метафора, которая считается наиболее широко используемым типом переноса в лингвистике, и впервые подробно объясняется термин лингвокультурология. Затем он объясняет взаимосвязь лингвокультурологии и метафоры, которые считаются лингвистическими кафедрами. Приводятся и анализируются примеры лингвокультурных метафор в обоих языках.

Abstract. This article discusses the metaphor, which is considered to be the most widely used type of transfer in linguistics, and first explains the term linguoculturology in detail. Then, he explains the interrelationship between linguocultural studies and metaphors, which are considered linguistic departments. Examples of linguocultural metaphors in both languages are given and analyzed.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, madaniyat, til, metafora, din, an'ana, odat.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвистика, культурология, культура, язык, метафора, религия, традиция, обычай.

Key words: linguoculturology, linguistics, cultural studies, culture, language, metaphor, religion, tradition, custom.

In recent years, the term "Linguoculturalology" has become one of the most widely used terms in linguistics. The reason for this is that this branch of linguistics is considered very interesting and is equally understandable to everyone.

It is known that linguocultural science is a separate scientific field that studies the phenomena that reflect the integral connection of "language and culture", its formation and development - language and culture together.

Of course, as everyone knows, most of the words in our language are polysemous, not only the Uzbek language, but most of the world's languages have polysemous words. The main reason for this is that people cannot use separate words for each of the new concepts in their daily life. If everything were to be given names, the number of words would increase so much that it would be impossible to keep them in memory. As a result, it would become difficult to use the language and it would gradually become unusable. That is why in any language, different concepts and ideas are tried to be expressed from different combinations and/or combinations of specific language units. Thanks to such an action, new meanings are added to the words that were previously in the language. As a result, a group of ambiguous words appears. For example, the word "stone" was originally used in the sense of "hard", "cold body": "There is a stone lying on the road". began to be used figuratively as an adjective. Or, if the word "eye" was initially used only in the sense of "the convex-shaped organ of vision of a living organism", then based on the activation of the meaning of "bubbleness" it became "the eye of a tree" zi", by activating the meaning of "lighting", began to be used in the meaning of "eye of the window".

This phenomenon is not only local, but sometimes even words that have entered our language from abroad become a metaphor and acquire a unique modern meaning. For example: the word "vip" originally meant "full account of mobile communication devices. Later, this phrase adapted to our language and came to mean "a lot, more than before".

Shifts are more characteristic of oral speech. You can't use them forcefully, otherwise it can spoil the speech. He should refer to them only when necessary. Using metaphors only to exaggerate the speech can have a negative effect instead of increasing the value of the speech. The most common way of transferring meaning in our speech is metaphor. Metaphor (from the Greek metaphor - transfer) is the transfer of the name of one subject to the name of another subject based on a certain similarity between them. For example, in the combination of tandir's mouth, the meaning of the word mouth was created on the basis of its external similarity to the mouth of a person or an animal. The similarity between things and events can be based on different reasons:

Metaphors are metaphors in the speech process. Metaphor, as the most common way of creating figurative meaning, is one of the important factors of artistic speech and speech art. Forming a figurative meaning in speech on the basis of the semes contained in the sememe is typical for almost all words that do not have this nature. Even auxiliary words can also create transitive meanings by dramatically changing the task schemas.

We can consider the effect of metaphor on the effectiveness of speech with the help of a number of examples. For example, a person's nose is a geographical nose, the hem of a shirt is like the hem of a river. In this place, special importance is given to the external similarities of the subjects. Also, the meaning is transferred on the basis of their internal similarities and functional similarities. For example: a clean shirt - a clean person, the right

path - the right speech, my friend has arrived - the water has arrived. Metaphor is the most active of the phenomena of formation of derived meaning.

Hence, a metaphor is "the application of a word or phrase existing in the language as a new meaning in order to convey a concept, to give it a part of its previous meaning". The understanding of this term exists not only among local, but also among foreign linguists. Metaphor is considered as "a way of understanding one thing in terms of something else."

That's why now we will consider the metaphor in terms of the analysis of examples of linguistic and cultural words in the Uzbek and English languages.

The famous phrase in the Uzbek language "Alpomishdek Pahlavon" is a clear example of this. Alpomish is a national hero of Uzbeks, a brave, brave, fearless boy. All mothers want their children to be like her. That is why the brave young men of our nation are compared to Alpomish.

Therefore, it is appropriate that the heroes we create should be cheerful and businesslike like Khoja Nasriddin, virtuous and brave like Alpomish, far-seeing like Shiroq. (Abdunabi Hamro "The world of creativity", 2018/1, saviya.uz "Those who stand at the beginning of the road)

Or focus on the following combination:

Thin as Kosov - as you know, the concept of tandir is a special place that is used for baking bread and is heated over a fire, belonging only to some nations of Central Asia. Since it is cooked with firewood, it is constantly dug with the help of a kosov (special stick). (You must have noticed how thin the stick is).

Now and then, she runs to and fro, throwing dung and sand at her husband, who, not knowing where to hide his head, is throwing dung and sand with his thin, black-veined hands. , hit him with whatever he could get his hands on and cursed him. (From Chingiz Aitmatov, First Teacher)

Of course, such metaphors are abundant in English culture. They sometimes refer to the nationality, religion and/or values of the British people.

For example: Around the campfire

When this metaphor is literally translated into Uzbek, it is translated as "Around the campfire". But the original meaning in English is primitive, very old, outdated. In the same sense, the expression "old school" is used in English.

"he was one of the old school of English gentlemen"

He is the most backward of English gentlemen.

Or "act like an angel" - behaving like an angel corresponds to the Uzbek metaphor "easy as a musician".

You always act like an angel, so no one will believe it was you who stole the school ringbell!

You always behave like a musician, that's why no one believes that you received the school bell.

To sum up, today the study of issues such as language and personality, language and culture, language and thinking has become one of the main areas of linguistics - psycholinguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, and pragmalinguistics. A deeper

approach to the language, comparing one language with another is not only a requirement of the times, but also an indication of people's worldview. The awareness of peoples and nations about each other's culture and the internal structure of language brings not only people and scientific achievements closer to each other.

In the literature on linguistic culture, metaphors are put together with proverbs, phrases, similes, which are considered the main linguistic and cultural units of the language. Serious studies in linguistics and cognitive linguistics
According to V.A. Maslova, the metaphor "reflects fundamental cultural values, because it is based on the national-cultural worldview".

References:

1. Maruzo J. Dictionary of linguistic terms. - M.: URSS, 2004.
2. M. Mirzayev, S. Usmanov, I. Rasulov. Uzbek language. -T.: Teacher, 1970.
3. Mirtojiyev M. Polysemy in the Uzbek language. - T.: Science. 2010.
4. Mirtojiyev M. Semasiology of the Uzbek language. - Tashkent: Classic word. 2010.
5. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Contemporary Uzbek literature language Textbook for 2nd level students of academic lyceums and vocational colleges.
6. Revised, updated 3rd edition. - T.: Ilm Ziya, 2010. - 223 p.

КЛЮЧЕВЫЕ ПОДХОДЫ К ИДЕНТИФИКАЦИИ ПРОЦЕССОВ ДЕРИВАЦИИ И ЗАИМСТВОВАНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Дехканов Баходир Иброхимович

Кафедра методики русского языка ФерГУ

Преподаватель ФерГУ +998904079370

Bahodirjondehqonov478@gmail.com

Каюмов Василий Мухаматдинович

Кафедра узбекского и русского языка литературы УрГПИ

Преподаватель УрГПИ +99897 3648261,

vasilijkaumov866@gmail.com

doi.org/10.59470/2024343

Annotatsiya. Maqolada qurilish terminologiyasida kelib chiqish va qarz olish jarayonlari ko‘rib chiqiladi, ularni aniqlashning asosiy yondashuvlari tahlil qilinadi. U boshqa tillardan o‘zlashtirilgan atamalarni va qurilish terminologiyasiga oid misollarni ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: konstruksiya terminologiyasi, derivatsiya, qarz olish, lingvistik tahlil, madaniyatlararo ta'sirlar, texnik lug‘at.

Аннотация . Статья рассматривает процессы деривации и заимствования в строительной терминологии, предлагая анализ ключевых подходов к их идентификации. В ней рассмотрены примеры строительной терминологии, подвергшийся деривации, и терминов, заимствованных из других языков.

Ключевые слова: строительная терминология, деривация, заимствование, лингвистический анализ, межкультурные влияния, техническая лексика.

Annotation. The article examines the processes of derivation and borrowing in construction terminology, offering an analysis of key approaches to their identification. It examines examples of construction terminology that has undergone derivation and terms borrowed from other languages.

Key words: construction terminology, derivation, borrowing, linguistic analysis, intercultural influences, technical vocabulary.

В современном строительстве, где точность и ясность языка играют важнейшую роль, терминология занимает центральное место, обеспечивая единый язык в профессиональном общении. Анализ и систематизация строительной терминологии являются неотъемлемой частью лингвистического исследования, особенно в контексте идентификации процессов деривации и заимствования.

Роль терминологии в строительстве не ограничивается просто обозначением технических терминов. Она служит важным инструментом для передачи концепций, процессов и инноваций в рамках профессионального общения. При этом ключевым аспектом является не только использование терминов, но и понимание их происхождения, эволюции и взаимосвязи.

Идентификация процессов деривации и заимствования в строительной терминологии приобретает особое значение в свете многоязычной и многокультурной природы строительной индустрии. Отслеживание и анализ этих процессов способствует более глубокому пониманию формирования терминологического арсенала и его приспособления к изменяющимся условиям отрасли.

Деривация и заимствование представляют собой два ключевых лингвистических процесса, оказывающих значительное влияние на формирование терминологии в строительстве.

Деривация в лингвистике относится к процессу образования новых слов путем изменения корня или добавления аффиксов. В строительной терминологии, деривация может проявляться в формировании новых терминов путем изменения формы или значения базовых слов. Например, от слова "фундамент" можно получить новое слово "фундаментальный" путем добавления суффикса "-альн", обозначающего отношение к основе или фундаменту. [1, с 315-321]

Заимствование, с другой стороны, предполагает принятие слова из другого языка или области, часто без изменения его формы. В строительной терминологии заимствование может происходить из-за влияния иностранных строительных традиций, использования новых материалов, или появления технологических новшеств. Например, термин "фасад" может быть заимствован из французского языка с минимальными изменениями. [2,с5-33.]

В строительстве, эти лингвистические процессы принимают особый характер из-за технической специфики отрасли и многообразия культурных влияний. Одной из особенностей деривации в строительной терминологии является частое использование префиксов и суффиксов для обозначения изменений в функциональности, материалах или конструкциях. В заимствовании, строительная терминология может привнести в свой лексикон специфичные термины из различных языков, отражая межкультурный обмен и технологический прогресс.

Таким образом, понимание теоретических аспектов деривации и заимствования в лингвистике является важным шагом к более глубокому анализу формирования строительной терминологии, а также к эффективной идентификации этих процессов в терминологическом арсенале отрасли.

Один из важных подходов к идентификации деривации в строительной терминологии заключается в детальном анализе структурных изменений терминов [3, с 5-33]. Этот метод включает в себя изучение префиксов, суффиксов, а также других морфем, внесенных в термин для обозначения новых значений или оттенков. Например, при анализе термина "изолированный фундамент," идентификация

деривации может включать выделение префикса "изо-" как индикатора изоляции или отделения.

Исследование корней и аффиксов в строительных терминах представляет собой еще один ключевой подход к идентификации деривации. Этот метод включает анализ основы слова, его корня, и прилагаемых аффиксов для определения происхождения и изменения значения термина. Например, в термине "монолитный" можно выделить корень "монолит" и суффикс "-н," указывающий на признак принадлежности или отношения к монолитной конструкции.

Выделение морфологических признаков деривации в строительной терминологии также играет важную роль в процессе идентификации. Это включает в себя выявление морфем, которые могут изменять форму и значение термина. Например, в термине "архитектурный" морфологический признак деривации проявляется в добавлении суффикса "-ный," что указывает на принадлежность к области архитектуры.

Эти подходы представляют собой системный метод анализа терминологии, который помогает идентифицировать процессы деривации в строительных терминах [4, с 1209-1212]. Использование комбинации этих методов обеспечивает более полное и глубокое понимание терминологической структуры и ее эволюции в контексте строительства.

Одним из важных подходов к идентификации заимствования в строительной терминологии является анализ исторических источников. Этот метод включает в себя изучение лингвистических взаимодействий между различными культурами и языками, чтобы выявить точные моменты и условия, при которых термин был заимствован. Например, анализ исторических текстов, технических документов или переводов может помочь определить момент внедрения иностранного термина в строительную лексику. Исследование лексических изменений при заимствовании предоставляет инсайт в процесс приспособления иностранного термина к лингвистическим и культурным особенностям принимающего языка [5, с С.859-862.]. Анализ изменений в звучании, написании, адаптации грамматических форм и семантических значений термина в контексте строительной терминологии может выявить характер и глубину заимствования. Например, термин "бетон" из французского "béton" может претерпеть фонетические и грамматические изменения при внедрении в русскоязычную строительную терминологию.

Оценка контекста и структуры заимствованных терминов является еще одним важным аспектом идентификации заимствования в строительной терминологии. Этот подход включает в себя анализ того, как заимствованный термин вписывается в синтаксическую и семантическую структуру языка, а также взаимодействует с другими терминами в строительной дисциплине. Рассмотрение контекста использования и структурных изменений позволяет понять, как иностранный термин интегрируется в лексикон строительной терминологии.

Использование этих подходов в комбинации обеспечивает более полное понимание процессов заимствования в строительной терминологии, что, в свою

очередь, способствует более точной идентификации и анализу иноязычных элементов в терминологическом арсенале отрасли.

Идентификация процессов деривации и заимствования в строительной терминологии имеет стратегическое значение для лингвистических исследований и развития отрасли. Ключевые подходы, такие как анализ структурных изменений терминов, изучение корней и аффиксов, а также оценка контекста заимствованных терминов, не только позволяют точно идентифицировать эти процессы, но и способствуют глубокому пониманию культурных, технологических и исторических аспектов развития строительной терминологии.

Понимание и идентификация процессов деривации и заимствования в строительной терминологии играют ключевую роль в обогащении лингвистического понимания, а также в сопоставлении традиционных и инновационных аспектов строительной отрасли.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гайнутдинова, Д. З. (2012). Семантическая деривация в терминологии архитектурно-строительного подъязыка. Царскосельские чтения, 3(XVI), 315-321.
2. Давкшис, М.М. Деривационные процессы в лексике современного английского языка / М.М. Давкшис. — Текст : электронный // NovaInfo, 2014. — № 20 — URL: <https://novainfo.ru/article/1992> (дата обращения: 20.11.2023).
3. Gubanov, Dmitry & Макаренко, Андрей & Novikov, Dmitry. (2013). Методы анализа терминологической структуры предметной области (на примере методологии). Управление большими системами: сборник трудов. 5-33.
4. Трубинова, Е. А. Заимствования как процесс изменения языка / Е. А. Трубинова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 10 (114). — С. 1209-1212. — URL: <https://moluch.ru/archive/114/30182/> (дата обращения: 20.11.2023).
5. Б. Дехканов, Н. Усанова Структура сложения неологизмов при формировании рекламных слоганов промышленных и архитектурных товаров. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2022 г. С.859-862.

РОЛЬ РЕЧЕВЫХ УПРАЖНЕНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Каюмов Василий Мухаматдинович

Кафедра узбекского и русского языка литературы УрГПИ
Преподаватель +99897 3648261.vasilijkaumov866@gmail.com

Ражабова ЗамираРавшанбековна

Студентка 2 курса УрГПИ.

998910940906.rajabovazamira75@gmail.com

doi.org/10.59470/2024344

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida nutq mashqlaridan foydalanish ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, nutq mashqlarining tipologiyasi va tasnifi, rus tilining milliy maktab darslarida qo‘llanilishi muammosi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: nutq mashqlari, so‘z talaffuzi, mashq turlari, maqol, dialog, monolog, turtki, tasnif, kasb-hunar, savol-javob.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование речевых упражнений в современном образовательном процессе. В ней также рассматривается проблема типологии и классификации речевых упражнений, а также использование на уроках русского языка в национальной школе.

Ключевые слова: речевые упражнения, произношения слов, типы упражнений, пословица, диалог, монолог, мотивированность, классификация, профессия, вопросно-ответная реакция.

Annotation. This article discusses the use of speech exercises in the modern educational process. It also examines the problem of typology and classification of speech exercises, as well as the use of the Russian language in national school lessons.

Key words: speech exercises, pronunciation of words, types of exercises, proverb, dialogue, monologue, motivation, classification, profession, question and answer.

Среди основных трудностей, с которыми сталкиваются ученики школы, для которых русский язык является не родной – это, прежде всего, устная речь. Среди причин, влияющих на правильное произношение, чтение, можно выделить следующие: отсутствие речевой среды, трудности в произношении слов и словоупотреблении. Поэтому использования речевых упражнений на уроках русского языка является не только требование времени, но необходимый прием, который следует использовать постоянно. Как пишет известный ученый Е.Пасов: «Речевое упражнение есть форма общения, специально организованная таким образом, что обеспечивает управляемый выбор стратегии говорящего, актуализирует

взаимоотношение участников общения, вызывает их активность и естественную мотивированность речевой деятельности»[Пасов Е.И.,2010:148]

Речевые упражнения позволяют развить способность к общению и пониманию текста, восприятия культуры. Прежде всего, при работе с речевыми упражнениями следует определить задачи, которые ставит учитель. К ним можно отнести следующие вопросы. Как правильно общаться? Как научить сообщать, объяснять, или убеждать на русском языке? Отсюда возникает проблема мотивации и методологии. Если использовать традиционный подход, то он сводится, лишь к обучению формам устной речи: диалогу, монологу и их формам. На наш взгляд, современные подходы к обучению устной речи требуют использования интерактивных технологий, которые предполагают совместную работу учителя и ученика. В практике урока русского обязательным является использование речевой разминки, которая предполагает произношение пословиц, поговорок и скороговорок. Они необходимы так легко запоминаются, кроме того можно повторить те согласные буквы, произношение которых вызывает трудности.

Предлагаем следующий типы речевых упражнений, классификация которых выходит из поставленных целей задач. Преподавателю рекомендуем сначала определить основные задачи, решение которых облегчит процесс усвоения материала.

Обучение диалогической речи должно связано с определенной темой. Первый шаг –формулирование темы диалога . К ним можно отнести следующие типы общения: бытовое, профессиональное, дружеское, служебное и т.д. Перед нами возникает тема «Профессия». Главная цель – отработка навыков вопросно-ответной реакции во время диалога.

-Как вы считаете, какая профессия сейчас нужна?

- Я думаю

Во второй реплике пропущено слово, нужно добавить не просто лексическую единицу, а именно ту, которая обозначает профессию или специальность. Естественно данный диалог следует перевести на узбекский язык, и задавать каждому ученику, отправляя ему мяч. Тот, кто поймал мяч, должен ответить. Я думаю шофер. Я думаю программист. Я думаю врач. Учитель указывает на то, что во время выполнения упражнения все слова должны быть в мужском роде единственного числа. После это мы меняем правила просим добавить прилагательное, чтобы получилось словосочетания. Я думаю хороший врач. Я думаю умный программист.

Как только диалог начинает вырисовываться, то учитель предлагает делать выводы. Например, все профессии важны и нужны. Он просит своих учеников одним предложением объяснить выбор профессии. Я думаю, хороший врач зарабатывает хорошо. Умный программист всегда найдет работу. Шоферам работа есть всегда.

Следующим этапом развитие речевой деятельности является использование ситуаций, которые должны быть знакомы ученикам. На основе этих ситуаций создаются задания и речевые упражнения.

Упражнения 1. Я знаю, что любишь смотреть фильмы. Какой фильм ты посмотрел последний раз, и какой ты посетуешь мне посмотреть? Объясни почему.

Упражнение 2. У нас в школе изучают предметы разных наук. Какой из них ты считаешь лучшим и почему?

Упражнение 3. Ты сходил на рынок и купил товары. Назови самый дорогой и дешевый товар, а затем нужный и лишний. Почему ты их выбрал, мотивируй выбор?

Упражнение 4. Ты с друзьями на улице ждешь транспорт. Они хотят поехать на такси, но у тебя нет достаточно средств. Как ты переубедишь, чтобы вы поехали на автобусе?

Стратегическая задача – посоветовать, убедить, мотивировать на диалог с собеседниками. При этом вовремя работы с речевыми упражнениями развиваются следующие типы умений:

- умение высказывать свою точку зрения;
- умение общаться в коллективе и поддерживать диалог;
- общаться с разными людьми;
- закреплять правила произношения и употребления слов.

При работе с учебным материалом в каждом учебнике имеются большое количество лексических тем, связанных с разными типами деятельности человека (искусство, спорт, кино, природа, промышленность), мы предлагаем составлять речевые упражнения исходя их из текстов, которые даны в учебники по русскому языку в школах с узбекским языком обучения. Как пишет преподаватель Бредихина И.А: «Ученики настраиваются на ситуацию текста и аудирование. Можно выполнить следующие упражнения: обсудить тему текста на родном или иностранном языке, предъявить ключевые слова, начать работу с предложениями, написанными на отдельных карточках» [Бредихина И.А.,2018:28]

Литература

1.Пасов Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного / Е.И.Пасов, П.Е.Кузнецов- М.: Русский язык. Курсы 2010.-586

2.Бредихина, И. А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности : учеб. пособие / И. А. Бредихина ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал.федер. ун-т. — Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2018.— 104 с.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANIDA QO‘LLANILISH DOIRASI CHEGARALANGAN LEKSIKAGA OID BIRLIKLAR

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna
UrDPI O‘zbek va rus tili adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi +99899-960-49-42
askarovazulayxo@gmail.com
Sarvinoz Kurbanova Azatbay qizi
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi talabasi +99899-310-36-33
sarvinozsaparboyeva39@gmail.com

doi.org/10.59470/2024345

Annotatsiya. Maqolada “Tushda kechgan umrlar” romanida keltirilgan shevaga oid so‘zlar: jargo va argolar tahlil qilinadi. Asardagi qo‘llanish doirasi chegaralangan leksigaga oid so‘zlar muhokama qilinadi. Birliklarning ma’nolari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье слова-участники романа “Сны рошлых жизней” сленг исленговый анализ. Обсуждение слов, относящихся к ограниченному объему произведения. Раскрываются значения единиц.

Abstract. In this article, in the novel “Late Lives in Dream”, there is an analysis of dialectal words: slang and slang. The meanings of the units are revealed.

Kalit so‘zlar: sheva, jargo, argo, vulgarizm, varvarizm.

Ключевые слова: шева, жарго, арго, вульгаризм, варваризм.

Keywords: sheva, jargo, argo, vulgarism, barbarism.

O‘zbek adabiyotida yuksak iz qoldirgan, sermahsul asarlar bitgan O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida qo‘llanish doirasi chegaralangan birliklar ko‘p o‘rinlarda qo‘llanilgan. Ular asarning yana-da ta’sirli bo‘lishiga xizmat qilgan. Argotizm va jargonizmlar - biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifaning, masalan, sportchilar, o‘g‘rilar, olibso‘tarlar, poraxo‘rlar va boshqalarning “yasama tili”dir. Shuning uchun argo va jargonlar ijtimoiy dialektlar deb ham yuritiladi.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, onli so‘zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy sarda obraz va persanajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Masalan: Gapni aylantirmang. Yog‘liq joy. Yakan kata bo‘ladi⁴¹[H.Jomolxonov,2005. – S.202]; “Tushda kechgan umrlar” romanida ham bunday o‘rinlar ko‘p uchraydi. Masalan, “Temur aka “Oxotnichniy” sigaret chekib o‘tiribdi. Bir o‘zi emas. Uch kishi. Bular biz bilan kelgan “chirik”larmi, avvaldan xizmat qilgan “qariya”larmi, ajratolmadim: hammamiz aralash-aralash

⁴¹ Hozirgi o‘zbek adabiy tili. H.Jamolxonov. Toshkent – “Talqin” - 2005.

bo‘lib kelganmiz. Uchovi bir sigaretni galma-gal chekyapti”⁴². [O‘.Hoshimov, 2022. – S.92]; Bu gaplarda “chirik”- qo‘shinga yangi kelgan tajribasiz askar, “qariya”-qo‘shinda bir necha muddat faoliyat yuritgan tajribali askar ma’nosida qo‘llanilgan. Bu jagolar oddiy so‘zlar bilan almashinsa, asar ma’nosiga putur yetadi. Shu boisdan ham yozuvchi asar yozish jarayonida qo‘llanish doirasi chegaralangan birliklardan ko‘p bora foydalangan. Masalan: “Boshidan sallasi uchib ketd “Dux” qancha o‘kirsa, yigitlar shuncha zavqlanib ho-holar edi.”⁴³[O‘. Hoshimov, 2022. – S.105] Bu o‘rinda “Dux” so‘zi ba’zi adabiyotlarda “yangi kelgan askar”⁴⁴[R.Sayfullayeva,2009. — S.125] ma’nosida izohlangan. Amma asrda “Dux” so‘zi “Shu yerlik bosqinchi” ma’nosiga to‘g‘ri keladi. Jargo va argo qo‘llanish doirasi chegaralangan birliklar bo‘lsa ham ular o‘rtasida tafovutlar bor:

- jargon ham argo ham qo‘llanish doirasiga ko‘ra chegaralangan;
- kasbi, jamiyatdagi o‘rni, qiziqishi, yoshiga ko‘ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og‘zaki nutqida ishlatiladigan va ma’nosini boshqalar ko‘p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi;
- jargonlar tarkibi boshqa tildan olingan o‘zlashma birlik bilan boyib oradi, tez-tez yangilari bilan almashinib turadi;
- ayrim soha vakillari va soha guruhlari nutqiy tejamkorlik, qulaylik uchun ham jargon qo‘llaydi;
- jargonning kelib chiqishi, qo‘llanilishi, turi kabi masalalar – sotsialingvistikaning o‘rganish manbasidir;
- argo (fransuz. argot) ayrim professional yoki sotsial guruhning o‘ziga xos tili;
- argo nutqda kommunikatsiya predmetini sir tutish maqsadida qo‘llaniladi.

Sir tutish masalasi bir necha asrlar oldin xonliklar davrida mutloqo boshqa o‘rinda qo‘llangan. Xon yoki saroy amaldorlari o‘z qarorlarini oddiy ommadan sir tutish, uni oshkor etmaslik maqsadida argolardan unumli foydalanganlar. “O‘tmishda xalqni ekspluatatsiya qiluvchi sinf vakillari, saroy doirasiga mansub bo‘lgan yuqori mansabdorlar, savdogarlar, din ahllari, qalandarlar va maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o‘g‘rilar va boshqa fribgarlar o‘z niyatlarini xalqdan yashirish maqsadida o‘zlari uchungina tushunarli bo‘lgan so‘zlar va iboralardan foydalanganlar. Bunday so‘zlar koproq fors-tojik, arab tillariga oid bo‘lib, ular tovush tomonidan ham, ma’no tomonidan ham sun’iy ravishda o‘zgartirilgan.”⁴⁵[Y.Umarova, 2013. – S.33] Og‘zaki nutq jarayonidagi bu kabi ma’nodagi ekspressiv bo‘yoqlar tinglovchilarga o‘zgacha ta’sir qilgan va bu kabi manolog, dialoglarni tinglagan shoir va yozuvchilar o‘z asarlarida argo va jargolardan foydalanganlar. O‘tkir Hoshimov “Tushda kechgan umrlar” ramonida bu birliklardan bir nechta o‘rinlarda foydalangan. “Odatda, boshqaruvchi tankda, minaga duch kelsa beshikast portlatadigan moslama bo‘ladi. “Tuxum” deydi. Ammo mina degani ham anoyi emas. Ba’zan karvon endi o‘tib bo‘ldi deganingda to’satdan portlab qoladi”.⁴⁶[O‘.Hoshimov,2022. – S.116] Bu gapda orgo ham jargo ham ishtirok etgan. “Tuxum”- harbiylar tilida qo‘llanuvchi moslamaning nomi - jargo. Mina - “Portlovchi modda” ma’nosini

⁴² “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁴³ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁴⁴ Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sayfullayeva. Toshkent.- “Fan va texnologiya”-2009.

⁴⁵ “So‘zlashuv nutqiga xoslangan jargo va argolar”. Jizzax-2013.

⁴⁶ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

anglatuvchi argodir. Asarni o‘qish davomida “Dux”, “Mina”, “Tuxum”, “Oltmish bir”, “Qutilar”, “Ip”, “Suv parisi” kabi argo va jargolar keng o‘rinda qo‘llanilgan. “Demak, to‘xtashim kerak: “oltmish bir” degani – to‘xta, degan ma’noni anglatadi. “Qutilar” esa orqada kelayotgan BMP lar.”⁴⁷ [O‘.Hoshimov, 2022. – S.117] Bu gapdagi “oltmish bir” va “Qutilar” so‘zlari jargolar bo‘lib, shu yaqin atrofda afg‘onlar ko‘p bo‘lganligi tufayli muhim qarorlarini ulardan sir tutish maqsadida jargolardan foydalanganlar. Agar yozuvchi bu so‘zlarni o‘z ma’nosida qo‘llab, ma’nosi boshqalarga sirli bo‘lgan so‘zlarni romanida qo‘llamaganida asarning o‘quvchiga ta’sir etish kuchi

– “Suv parisi” dan bormi, saldat?”

“Ammo-lekin bitta diplomatga ancha muncha “suv parisi”ni joylasa bo‘ladi!”⁴⁸[O‘.Hoshimov, 2022. – S.181] Bu gapdagi “Suv parisi” shafyorlar argoni bo‘lib, “Giyohvand moddasi” so‘zining o‘rnida qo‘llangan. Agar romanda “Suv parisi” argosining o‘rniga “Giyohvand modda yoki “Norkotik” so‘zlari qo‘llanilganida asarning o‘quvchiga ta’sir etishi susayar va mazmuniga putur yetar edi. Shu narsalarni yaxshi bilgan O‘tkir Hoshimov romanida qo‘llanilish doirasi chegaralangan birlikka doir bo‘lgan so‘zlarni ko‘p o‘rinlarda qo‘llagan.

“Ip”- karvon ma’nosini bildiruvchi so‘z ma’nosini bildirib harbiylar tiliga xos bo‘lgan jargo.

Bundan tashqari “Tushda kechgan umrlar” romanida shevaga oid so‘zlar, vulgarizm va vorvorizmlar ham mavjud. Masalan: “-San, o‘g‘lim xapa bo‘ma - dedi Klava xola sof toshkentcha shevada. –Ichvoganidan keyin ko‘ngliga kegan qilg‘ilig‘ini qilgan-de, anu cho‘chqa! Esi bo‘sa, mundoq pastga tushmiydimi, o‘tirmiydimi odamga o‘xshab”⁴⁹ [O‘.Hoshimov, 2022. – S.257] Bu gapda Toshkent shevasi ya’ni qarluq lahjasiga xos bo‘lgan so‘zlar qo‘llanilgan. Masalan, “xapa bo‘ma”, “ichvogan”, “kegan”, “qilgan-de”, “anu” qarluq lahjasiga xos bo‘lgan sof toshkentcha shevaga xos birliklar qo‘llangan. Bu birliklar romanga o‘sha davr muhitini singdirgan. “Yomg‘irpo‘sh olmagan ekansan-da, - dedim o‘zimniyam, Shahnozani ham yupatish uchun”.⁵⁰[O‘.Hoshimov, 2022. – S.59] Gapdagi “yomg‘irpo‘sh” – “soyabon” so‘zining Toshkent shevasida qo‘llaniladigan ko‘rinishi. Shevaga xos bo‘lgan so‘zlar adabiy tildan fonetik, leksik, morfologik jihatdan farq qiladi. Qarluq lahjasiga mansub bo‘lgan ushbu gapdagi toshkentcha shevada qo‘llanilgan “yomg‘irpo‘sh” birligi shevaning leksik jihatdan farq qilinishining yaqqol namunasi. Bundan tashqar asarda afg‘oncha tilg xos bo‘lgan so‘zlar ham bor. “Oyoq yalang tuproq kechib, alpang-talpang yurgan ko‘yi ayol tepasiga keldi. Bir zum turib qoldi: yig‘lashdan to‘xtadi. Ammo o‘pkasini tutolmay hiqillagancha “mo‘rjona- mo‘rjona” dedi.”⁵¹[O‘.Hoshimov, 2022. – S.126] Gapdagi “mo‘rjona” – “onajon” deganidir. Yozuvchi afg‘on shevasiga xos so‘zni qo‘llash orqali voqea jarayonidagi muhitni asar o‘quvchisi ko‘z o‘ngida yaqqol gavdalandirgan va o‘zining til elementlarini keng jihatdan bilishini isbotlagan.

Vulgarizm – haqorat ma’nosida qo‘llaniladigan so‘zlar. “Tushda kechgan umrlar” romanida ham vulgarizmga oid bo‘lgan so‘zlar bor. kabi so‘zlar, asosan, komissar G‘aniyev va uning kelini Lola

⁴⁷ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁴⁸ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁴⁹ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁵⁰ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

⁵¹ “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.

tomonidan aytilgan. Vulgarizmga xos bo‘lgan birliklar badiiy asrda personajlarning xulq-atvorini ochib berish maqsadida qo‘llanilgan.

Vorvorizm – chetdan kirib kelgan so‘zlar. Romanda bu kabi birliklar ham qo‘llanilgan. Asar bosh obrazlaridan Qurbonoy xolaning operatsiya so‘zini xato talaffuz qilishi shu tilga mos bo‘lmagan so‘zlarning oddiy xalq aytgan olmaganligini isbotlagan. Vorvorizmlar: plevmaniya, kontuziya kabi birliklar. Hozirgi kunda bu atamalar o‘zbek tiliga singib ketgan.

“Sheva forscha “ravish”, “yo‘sin” degan ma’nolarni bildirib, fanda biror tilning o‘ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik hududga oid qismni anglatadi” [S.Ashirboev, 2011. – S.14] Romandagi qahramonlarning toshkentcha shevada gapirishlari asarga xalqona muhitni va o‘sha davr shart-sharoitlarini singdirgan.

“Tushda kechgan” umrlar romanida qo‘llanilish doirasi chegaralangan birliklar o‘z o‘rnida qo‘llanilgan. Asardagi orgo va jargolar harbiylar hayotini mutolaachilar ko‘z o‘ngida haqqoniy aks ettirish maqsadida mahoratli tarzda foydalanilgan. Romanda argo va jargolarning yangi variantlari keltirilgan. Shevaga xos bo‘lgan so‘zlar fonetik, leksik va grammatik jihatdan to‘g‘ri ochib berilgan. Ular asarning g‘oyaviy mazmunini yana-da rivojlantirgan. Romandagi tilga xos elementlarning barchasi o‘ziga xos tarzda persanajlar xulq-atvoriga monandlikda ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. H.Jamolxonov. Toshkent – “Talqin” - 2005.
2. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sayfullayeva. Toshkent.- “Fan va texnologiya”-2009.
3. “So‘zlashuv nutqiga xoslangan jargo va argolar”. Jizzax-2013.
4. “Tushda kechgan umrlar”. O‘.Hoshimov. Toshkent – “Nurli dunyo”- 2022.
5. “O‘zbek dialektologiyasi”. Ashirboev Samixon. Toshkent- 2011.

THE IMPACT OF TECHNOLOGY IN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Khudayberganova Madinabonu Qudratovna
UrSPI The Department of Foreign Philology, teacher.

Tel: +99897-264-78-98.

E-mail: yadina1998@gmail.com

UrSPI The student of Foreign language and literature (English) field

Yangiboyeva Zebo Murodjon qizi

Tel: +99891- 431-96-01

E-mail: armetovmurodbek@gmail.com

doi.org/10.59470/2024346

Annotatsiya. Texnologiya butun dunyo bo‘ylab chet tillarini o‘rganishga tobora kuchayib borayotgan ta’sir ko‘rsatmoqda. Til o‘rgatish va til o‘rganish manzarasi shu qadar tez o‘zgardiki, sinf endi asosiy til o‘rganish joyi bo‘lib xizmat qilmaydi. Til o‘rganishni elektron o‘quv ilovalari va texnologiyalari bilan yaxshilash yangilik emas, chunki bizning ta’lim tizimimiz yillar davomida turli ta’lim texnologiyalari vositalari va multimedia asosidagi o‘quv mazmunidan foydalanib kelmoqda.

Аннотация. Технологии оказывают все большее влияние на изучение иностранных языков во всем мире. Условия преподавания и изучения языков изменились так быстро, что формальный класс больше не служит основным местом изучения языка. В улучшении изучения языка с помощью приложений и технологий электронного обучения нет ничего нового, поскольку наша система формального образования уже десятилетия использует различные инструменты образовательных технологий и мультимедийный учебный контент.

Abstract. Technology is having a growing impact on foreign language learning worldwide. The landscape of language teaching and language learning has transformed so rapidly that the formal classroom does not serve as the primary language learning site anymore. Enhancing language learning with e-learning apps and technology is nothing new since our formal education system has used different educational technology tools and multimedia based learning content for already decades.

Kalit so‘zlar: til, o‘qituvchilar, talab, sinf, o‘rganish usullari, moslashuvchanlik.

Ключевые слова: язык, преподаватели, класс, методы обучения.

Keywords: language, instructors, requirement, classroom, learning methods, flexibility.

In the realm of language education, technological advancements have reshaped the landscape, offering innovative tools and strategies to enhance the learning experience for students and educators alike. With over 60 years of expertise in developing language

teaching technology, Sanako understands the evolving trends and the enduring principles that underpin effective language instruction.

Throughout the years, various technological trends have emerged, some fleeting and others enduring. However, the core principles driving the integration of technology into language education remain steadfast. These principles focus on enhancing accessibility, engagement, and personalization in language learning.

One of the most significant trends in recent years is the rise of computer-assisted language learning (CALL). CALL encompasses a wide range of tools and resources designed to support language instruction through technology. These tools include language labs, online platforms, multimedia devices, mobile applications, and more. They provide students with immersive and interactive learning experiences, allowing them to engage with the language in meaningful ways both inside and outside the classroom.

The appeal of educational technology tools to language instructors lies in their ability to promote learner autonomy, active engagement, and positive learning outcomes. By leveraging technology, educators can create dynamic learning environments that cater to the diverse needs and learning styles of their students.

For instance, technology enables students to access authentic language resources and interact with native speakers, thereby broadening their exposure to the target language and its cultural context. Whether through video conferencing with a language partner from another country or accessing online resources such as podcasts and videos, technology facilitates authentic language use and cultural exchange.

Moreover, technology enhances motivation and attention during language courses by providing interactive and gamified learning experiences. Language learning apps, for example, offer interactive exercises, quizzes, and games that make learning enjoyable and engaging. By transforming language learning from a passive to an active experience, technology motivates students to practice more and take ownership of their learning journey.

Another significant benefit of technology in language education is the flexibility it offers to both students and educators. With online platforms and mobile applications, students have the freedom to learn anytime, anywhere, and at their own pace. They can access language resources, practice exercises, and receive feedback remotely, allowing for greater flexibility in their learning schedules.

Similarly, educators can leverage technology to deliver personalized instruction and support to their students. Adaptive learning systems use algorithms to analyze students' learning data and provide tailored recommendations and feedback. This personalized approach helps students progress at their own pace and focus on areas where they need additional support.

In addition to supporting students' language learning, technology also enhances the efficiency and effectiveness of language instruction for educators. Software solutions such as Sanako Connect provide tools and features specifically designed to support language teachers in delivering quality instruction and assessing student progress.

One such feature is the pronunciation tool, which allows teachers to convert text into spoken audio and provide students with native speech models for comparison. By hearing and imitating native pronunciation, students can improve their speaking and listening skills. Moreover, speech recognition technology enables automated feedback and grading, saving teachers time and providing students with immediate feedback on their pronunciation.

Furthermore, technology facilitates collaboration and communication among students and educators, regardless of geographical barriers. Online forums, discussion boards, and social media platforms provide opportunities for students to interact with their peers and instructors, practicing language skills in authentic contexts.

In conclusion, technology has revolutionized language education by offering innovative tools and resources that enhance accessibility, engagement, and personalization. From computer-assisted language learning to adaptive learning systems, technology has transformed the way languages are taught and learned. As technology continues to evolve, so too will its impact on language education, providing new opportunities for students and educators to connect, collaborate, and learn together.

The list of used literature:

1. Beatty, K. (2003). Teaching and researching computer-assisted language learning. Routledge.
2. Chapelle, C. A. (Ed.). (2003). English language learning and technology: Lectures on applied linguistics in the age of information and communication technology. John Benjamins Publishing.
3. Levy, M., & Stockwell, G. (2006). CALL dimensions: Options and issues in computer-assisted language learning. Routledge.
4. Warschauer, M., & Kern, R. (Eds.). (2000). Network-based language teaching: Concepts and practice. Cambridge University Press.
5. Kessler, G. (Ed.). (2018). The social turn in second language acquisition. Routledge.
6. Hubbard, P. (2009). Computer-assisted language learning: Critical concepts in linguistics. Routledge.

APPLYING STEM TECHNOLOGY TO TEACH STUDENTS OF PHILOLOGY

Khudayberganova Madinabonu Qudratovna
UrSPI The Department of Foreign Philology, teacher.

Tel: +99897-264-78-98.

E-mail: yadina1998@gmail.com

doi.org/10.59470/2024347

Annotatsiya. Ushbu maqola STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) texnologiyasining filologik ta’limda innovatsion integratsiyasini, uning til o’rganish va tahlilini yaxshilash imkoniyatlarini namoyish etadi. Maqolada talabalar ortasida raqamli savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko’nikmalarini rivojlantirish uchun STEM-ilhomlantirilgan loyihalarni birlashtirishning afzalliklari ta’kidlangan. Shuningdek, u texnologiyadan adolatli foydalanish va ma’lumotlardan foydalanish bilan bog’liq axloqiy muammolar kabi muammolar va mulohazalarni ko’rib chiqadi. Umuman olganda, maqola STEM texnologiyasining raqamli asrda til ta’limiga transformativ ta’siri haqida qimmatli tushunchalarni beradi.

Аннотация. В этой статье исследуется инновационная интеграция технологий STEM (наука, технология, инженерия и математика) в филологическое образование, демонстрируя ее потенциал для улучшения изучения языка и анализа. В нем обсуждается пересечение STEM и филологии, подчеркивая использование компьютерной лингвистики, цифровых ресурсов и междисциплинарных проектов для обогащения опыта обучения. В статье подчеркиваются преимущества включения проектов, вдохновленных STEM, для развития цифровой грамотности и навыков критического мышления среди студентов. В нем также рассматриваются проблемы и соображения, такие как справедливый доступ к технологиям и этические проблемы, связанные с использованием данных. В целом, статья дает ценную информацию о преобразующем влиянии технологии STEM на языковое образование в эпоху цифровых технологий.

Abstract. This article explores the innovative integration of STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) technology into Philology education, demonstrating its potential to enhance language learning and analysis. It discusses the intersection of STEM and Philology, emphasizing the utilization of computational linguistics, digital resources, and interdisciplinary projects to enrich the learning experience. The article highlights the benefits of incorporating STEM-inspired projects for fostering digital literacy and critical thinking skills among students. It also addresses challenges and considerations, such as equitable access to technology and ethical concerns related to data usage. Overall, the article provides valuable insights into the transformative impact of STEM technology on language education in the digital age.

Kalit soʻzlar: *Filologik oʻqitish, STEM texnologiyasi, kompyuter lingvistikasi, tanqidiy fikrlash.*

Ключевые слова: *Филологическое образование, STEM-технологии, компьютерная лингвистика, критическое мышление.*

Keywords: *Philology education. STEM technology, computational linguistics, critical thinking.*

Introduction:

In today's rapidly evolving educational landscape, the integration of Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM) has become increasingly prevalent. Traditionally, STEM has been associated with fields such as engineering, computer science, and natural sciences. However, there's a growing realization of its potential to revolutionize teaching and learning across various disciplines, including the humanities. In this article, we explore the innovative application of STEM technology in the field of Philology, demonstrating how it can enhance language learning and analysis.

The Intersection of STEM and Philology:

Philology, the study of language in written historical sources, encompasses various aspects such as linguistics, literature, history, and cultural studies. While traditionally regarded as a humanistic discipline, it can greatly benefit from the integration of STEM technology. By leveraging computational tools, data analysis techniques, and digital platforms, educators can enrich the learning experience and empower students with new methodologies for linguistic exploration and analysis.

Utilizing Computational Linguistics:

Computational linguistics, a subfield of artificial intelligence and linguistics, offers powerful tools for analyzing linguistic data. Through natural language processing (NLP) techniques, students can explore vast corpora of texts, uncover patterns, and gain insights into language usage across different contexts and time periods. Tools such as concordancers, sentiment analysis algorithms, and part-of-speech taggers enable students to conduct sophisticated linguistic analysis, enhancing their understanding of language structures and functions.

Harnessing Digital Resources:

The digital age has ushered in an abundance of resources that can facilitate language learning and research. Online databases, digital libraries, and multimedia platforms provide students with access to a wealth of textual and audiovisual materials in multiple languages. By incorporating these resources into their curriculum, educators can expose students to authentic language usage, diverse cultural perspectives, and historical contexts, fostering a deeper appreciation for the richness and complexity of language.

Engaging with STEM-inspired Projects:

Integrating STEM technology into Philology education opens up new avenues for interdisciplinary collaboration and project-based learning. Students can undertake research projects that combine linguistic analysis with data visualization, computational modeling, or machine learning algorithms. For example, they can develop tools for automatic translation,

sentiment analysis of literary texts, or dialect classification using machine learning techniques. These projects not only enhance students' technical skills but also encourage creativity, critical thinking, and problem-solving abilities.

Fostering Digital Literacy:

In today's digital world, proficiency in digital literacy is essential for academic and professional success. By incorporating STEM technology into Philology education, educators can help students develop essential digital skills such as information literacy, data literacy, and computational thinking. They learn how to evaluate the credibility of online sources, navigate digital archives effectively, and analyze data to extract meaningful insights. These skills not only benefit their academic pursuits but also prepare them for the demands of the digital workforce.

Challenges and Considerations:

While the integration of STEM technology into Philology education offers numerous benefits, it also presents challenges and considerations. Educators must ensure equitable access to technology and training for all students, address privacy and ethical concerns related to data usage, and maintain a balance between traditional humanistic approaches and technological innovations. Moreover, they should continually adapt their curriculum to incorporate emerging technologies and pedagogical practices, keeping pace with the rapidly evolving educational landscape.

Conclusion:

The integration of STEM technology into Philology education represents a paradigm shift in language learning and analysis. By harnessing computational tools, digital resources, and interdisciplinary projects, educators can enrich the learning experience, foster digital literacy, and empower students with new methodologies for linguistic exploration and research. As we embrace the opportunities offered by STEM, we pave the way for a more dynamic and interdisciplinary approach to the study of language and culture in the digital age.

The list of used literature:

1. Burrows, J. F., & Schreibman, S. (Eds.). (2019). The Oxford handbook of computational linguistics. Oxford University Press.
2. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. Computers in entertainment (CIE), 1(1), 20-20.
3. Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. Proceedings of the National Academy of Sciences, 102(46), 16569-16572.
4. Liberman, M. (2019). Elements of Computational Linguistics. Springer.
- Luke, S., & Barbosa, E. (2017). Computational modeling of narrative. Synthesis Lectures on Human Language Technologies, 10(3), 1-167.

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN PHILOLOGY

Khudayberganova Madinabonu Qudratovna
UrSPI The Department of Foreign Philology, teacher.

Tel: +99897-264-78-98.

E-mail: yadina1998@gmail.com

UrSPI The student of Foreign language and literature (English) field

Bozorboyeva Iroda Muzaffar qizi

Tel: +99893-863-10-63

E-mail: irodabozyorboyeva414@gmail.com

doi.org/10.59470/2024348

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilini chet tili sifatida o‘rgatish uchun bir nechta ijtimoiy media vositalarining potentsial qo‘llanilishini o‘rganishga qaratilgan. Bundan tashqari, u o‘quvchilarning til o‘rganish uchun bir nechta ijtimoiy media platformalaridan foydalanishga ochiqqligini o‘rgangan bitta holatli tadqiqot natijalari haqida xabar beradi.

Аннотация. Целью этой статьи является исследование потенциальных применений различных инструментов социальных сетей для преподавания английского языка как иностранного. Кроме того, в нем сообщается о результатах отдельного исследования, в котором изучалась готовность студентов использовать несколько платформ социальных сетей для изучения языка.

Abstract. This article aims to investigate the potential applications of multiple social media tools for teaching English as a foreign language. Additionally, it reports on the findings of a single-case study that investigated students' openness to using multiple social media platforms for language learning.

Kalit so‘zlar: Virtual o‘quv muhiti, Link Edin, o‘qituvchining fikr-mulohazasi, grammatika, lug‘at.

Ключевые слова: Виртуальная среда обучения, Link Edin, отзывы преподавателей, грамматика, словарный запас

Keywords: Virtual learning environment, Link Edin, educator feedback, grammar, vocabulary.

Even if they are accustomed to utilizing the internet, social media integration is still not very common among language teachers. However, as promoting interaction and communication is one of the main goals of language instruction, language instructors ought to be urged to think about utilizing these resources to enhance authentic communication opportunities for their students' language learning. Higher education has seen a surge in the adoption of virtual learning environments (VLEs), which have enhanced student

involvement with online activities. VLEs like Moodle come with a plethora of social media tools that make it simple for teachers to integrate them into the learning platform.

Social media: What is it? The term "social media" describes the ways in which individuals connect with one another through the creation, sharing, and/or exchange of knowledge inside online groups and networks. The primary accounts on Facebook, X/Twitter, Instagram, LinkedIn, and YouTube are run by the Office of Communications and Marketing. Information now flows both ways between the reader and the authoritative source under the social media model. The capacity to instantly and directly engage with the news source represents a significant shift in the way information is handled. It is dubbed "social" because of its straightforward, one-to-many-and-back methodology. With the use of social media, children can electronically connect with a variety of people, including teachers, friends, classmates, family, and even complete strangers.

What Is The Social Media User Base? Over 4.95 billion individuals use social media globally as of October 2023, and the typical user accesses 6.7 different social media platforms each month. Over 68.38% of monthly users of well-known sites like Facebook log in to use social media on a daily basis.

Language teachers and individual students who want to communicate in the target language in a natural setting that facilitates multimodal communication, easy sharing, and opportunities for peer and educator feedback use social media.

Teachers can incorporate social media resources into their current teaching methods. Professionals in education employ wikis, blogs, virtual worlds, course management systems, and other online environments. Social media apps with dedicated platforms for classroom use, learning environments created especially for schools, classroom blogs to address culturally relevant topics in the target language, and much more can all be used as pedagogical tools in language classrooms.

Language learners use social media outside of conventional classroom settings. Online gaming, fan groups, social media gaming, personal social network use, language learning software with a social component, and more can all contribute to informal language acquisition. Numerous language-learning websites and applications either contain a social component or depend on learners interacting with one another. There are differing degrees of social media components in these resources. The well-known language learning software Duolingo, which lets users share their accomplishments and progress with other language learners in a primarily independent learning environment, is one example of an app with a low social component. Additionally, there are apps on a social media basis. One example of an app with a more demanding social component is Tandem, which was created expressly for language exchange among students. Tandem and other apps of a similar nature enable users to practice speaking the target language with teachers and other language learners through regular communication through voice calls and written messages. These social language learning applications can help people learn languages by facilitating genuine conversations with other people in the community.

The findings demonstrate that social media is utilized by educators and learners alike, albeit primarily for non-academic objectives. The most widely utilized platforms for

teaching and learning English were Facebook and Google Docs, especially for input skills like reading, grammar, and vocabulary.

Social media simulates natural language and the way that people who speak it regularly communicate with one another. The teacher can advise the students to save any new terminology or sentence structures they come across on social media platforms for in-class discussion. Fourthly, promote peer interaction among students both in and out of the classroom.

Social media is a very important tool in both teaching and learning. Because if people want to learn foreign languages, they can find all the information they want about their subject through social media. It can be more effective and easier if social media is used for teaching.

In conclusion, the role of social media is very important in philology. Language instructors as well as individual language learners utilize social media to communicate in the target language in a natural setting that facilitates multimodal communication, sharing, and opportunities for peer and educator feedback.

The list of used literature:

1. Crystal, D. (2011). Language and the internet. Cambridge University Press.
 2. Danescu-Niculescu-Mizil, C., West, R., Jurafsky, D., Leskovec, J., & Potts, C. (2013). No country for old members: User lifecycle and linguistic change in online communities. In Proceedings of the 22nd international conference on World Wide Web (pp. 307-318).
 3. Eisenstein, J., O’Connor, B., Smith, N. A., & Xing, E. P. (2014). Diffusion of lexical change in social media. PLoS ONE, 9(11), e113114.
 4. Herring, S. C. (2007). A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. Language@ Internet, 4(1).
- Thurlow, C., & Mroczek, K. (2011). Digital discourse: Language in the new media. Oxford University Press.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

Ибрагимова Феруза Рустамовна
Кафедра «Узбекский и русский язык
литература» УрГПИ преподаватель
+998932885999 feruza101@yandex.ru
Олимова Муаззам Камолбек кизи
студентка 221 группы

doi.org/10.59470/2024349

Аннотация: в данной статье мы рассмотрим методики преподавания русского языка в контексте тюркской языковой среды, выявляя особенности и стратегии, способствующие эффективному и глубокому усвоению языка у учащихся. Изучение русского языка в тюркоговорящей среде обогащает не только лингвистические знания, но и расширяет межкультурное понимание и уважение к языковому многообразию.

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz rus tilini turkiy til muhiti kontekstida o‘qitish usullarini ko‘rib chiqamiz, o‘quvchilarda tilni samarali va chuqur o‘zlashtirishga yordam beradigan xususiyat va strategiyalarni aniqlaymiz. Turkiyzabon muhitda rus tilini o‘rganish nafaqat lingvistik bilimlarni boyitadi, balki madaniyatlararo tushunish va til xilma-xilligiga hurmatni kengaytiradi.

Abstract: In this article, we will consider the methods of teaching Russian in the context of the Turkic language environment, identifying the features and strategies that contribute to effective and deep language acquisition among students. Learning Russian in a Turkic-speaking environment enriches not only linguistic knowledge, but also expands intercultural understanding and respect for linguistic diversity.

Ключевые слова: лингвистическая адаптация, культурная адаптация, интерактивные методы обучения, мультимедийные ресурсы, дифференцированный подход, обучение в межкультурной среде, тюркские языки.

Kalit so‘zlar: til moslashuvi, madaniy moslashuv, interfaol o‘qitish usullari, multimedia resurslari, tabaqalashtirilgan yondashuv, madaniyatlararo muhitda ta’lim, turkiy tillar.

Key words: linguistic adaptation, cultural adaptation, interactive teaching methods, multimedia resources, differentiated approach, teaching in an intercultural environment, Turkic languages.

Преподавание русского языка в тюркоязычной среде представляет уникальные вызовы и возможности для обучающихся и педагогов. Столкновение двух языковых и культурных контекстов открывает двери к пониманию и взаимодействию между

различными языковыми сообществами. Русский язык, с его богатой историей и культурным наследием, становится мостом, объединяющим разнообразные языковые группы в общем стремлении к языковому разнообразию и взаимопониманию.

Мы обсудим методы адаптации учебных материалов, создание стимулирующей обучающей среды, использование мультимедийных ресурсов и языковых практик, специально адаптированных для тюркоязычных учащихся. Также мы рассмотрим особенности применения коммуникативного подхода к обучению русскому языку, акцентируя внимание на развитии устной речи и практических навыков, необходимых для повседневного общения на русском языке.

Целью данной статьи является предоставление педагогам и обучающимся инструментов и стратегий для успешного освоения русского языка в тюркоязычной среде, а также расширения культурного и языкового диалога между различными языковыми сообществами. Путем интеграции инновационных подходов и практик в преподавании русского языка, мы стремимся создать благоприятные условия для освоения языка и содействия культурному обмену и взаимопониманию.

Адаптация учебных материалов для обучения русскому языку в тюркоязычной среде играет важную роль в эффективном и доступном обучении. Вот несколько методов адаптации учебных материалов:

1. Лингвистическая адаптация: Перевод учебных материалов на тюркский язык или предоставление лингвистических пояснений на тюркском, чтобы сделать контент более понятным для учащихся.

2. Культурная адаптация: Включение примеров и материалов, которые отражают культурные особенности и ценности тюркского сообщества, чтобы сделать учебный процесс более релевантным и привлекательным.

3. Интерактивные методы: Использование интерактивных учебных методов, таких как обсуждения, групповые проекты, и образовательные игры, чтобы стимулировать активное участие и вовлеченность учащихся в учебном процессе.

4. Мультимедийные ресурсы: Использование мультимедийных средств обучения, таких как видеоуроки, аудиозаписи и интерактивные онлайн ресурсы, чтобы разнообразить способы представления информации и усвоения материала.

5. Дифференцированный подход: Применение дифференцированных методов обучения, позволяющих учителям адаптировать учебные стратегии к индивидуальным потребностям и уровню подготовки каждого учащегося.

Адаптация учебных материалов под тюркоязычную среду требует внимания к языковым и культурным особенностям учащихся, чтобы обеспечить оптимальные условия для эффективного обучения и успешного освоения русского языка.

Культурная адаптация учебных материалов играет важную роль в обучении студентов из различных культурных сред. Вот несколько методов культурной адаптации с примерами:

1. Интеграция культурных элементов: Включение культурно значимых тем, примеров или образцов из тюркской культуры в учебные материалы по русскому

языку. Например, использование тюркских народных сказок или песен в учебных уроках русского языка.

2. Создание контекстуальных заданий: Структурирование заданий таким образом, чтобы они были ближе и понятнее для тюркоговорящих студентов. Например, задания, в которых необходимо описывать события или обсуждать темы, связанные с культурой тюркского народа.

3. Использование мультимедийных материалов: Использование мультимедийных ресурсов, таких как видеозаписи, аудиофайлы или визуальные материалы, которые отражают тюркскую культуру и помогают студентам лучше понять контекст урока.

4. Создание пространства для диалога: Поддержка открытого общения и обмена мнениями о культурных темах. Например, обсуждение культурных особенностей и традиций тюркского народа в классе русского языка.

Пример: В рамках урока русского языка для тюркоговорящих студентов можно использовать задание, где необходимо просмотреть видео о праздновании традиционного тюркского праздника и рассказать на русском языке о важности этого события для культуры тюркского народа. Это задание не только помогает студентам практиковать языковые навыки, но и погружает их в культурный контекст своего языка изучения.

Культурная адаптация учебных материалов помогает сделать обучение более интересным, доступным и соответствующим культурным особенностям студентов, обогащая их обучающий опыт.

Итак, в заключении можно отметить, что адаптация учебных материалов для обучения русскому языку в тюркоязычной среде играет ключевую роль в обеспечении эффективного обучения, учитывая языковые и культурные различия студентов. Разнообразные методы адаптации, такие как лингвистическая и культурная адаптация, использование интерактивных методов обучения, мультимедийных ресурсов и дифференцированный подход, способствуют созданию стимулирующей образовательной среды и успешному усвоению материала.

Интеграция культурных элементов, создание контекстуальных заданий, использование мультимедийных материалов и пространство для диалога обогащают образовательный опыт студентов, делая учебный процесс более интересным и соответствующим их культурным особенностям. Применение указанных методов способствует не только эффективному обучению русскому языку, но и укреплению межкультурного понимания и взаимодействия.

Таким образом, подход к адаптации учебных материалов в тюркоязычной среде требует внимания к индивидуальным потребностям студентов, стимулирует активное вовлечение в учебный процесс и способствует успешному освоению русского языка, подчеркивая важность культурного контекста и разнообразия в образовании.

Ссылка

1. Hall, G. (2017). *Pioneers of intercultural communication*. Routledge.

2. Adler, P. A. (2015). Cultural strategies for diagramming pedagogical relations: Illustrated. University of Chicago Press.
3. Johnson, D. W. (2019). Cooperative learning in the classroom. SAGE Publications.
4. Clark, R. C. (2018). The impact of interactive multimedia on learning. *Performance Improvement Quarterly*, 21(2), 5-25.
5. Tomlinson, C. A. (2003). Differentiate instruction in a culturally diverse classroom. ASCD.
6. Brookfield, S. D., & Preskill, S. (2005). Discussion as a way of teaching: Tools and techniques for democratic classrooms. John Wiley & Sons.
7. Kohorst, J. (2016). Debates in the classroom: A practical critique. *Educational Journal*, 30(4), 123-135.
8. Savery, J. R., & Duffy, T. M. (1996). Problem-based learning: An instructional model and its constructivist framework. *Educational Technology*, 36(2), 31-38.
9. Herreid, C. F. (2005). Learning with case studies. *Journal of College Science Teaching*, 34(2), 23-27.
10. Topping, K. J. (1996). The effectiveness of peer tutoring in further and higher education: A typology and review of the literature. *Higher Education*, 32(3), 321-345.

ELEKTRON LUG‘AT FUNKSIYALARI BILAN O‘QISH MALAKASINI OSHIRISH

Nargiza Masharipova Otaxonova
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
dotsenti, f.f.f.d. (PhD). +998919966939
narziss_0787@mail.ru

Matkarimova Malika Oybek qizi
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
talabasi. +998942306909.
malikammatkarimova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024350

Annotatsiya. Ushbu maqolada dars jarayonida elektron lug‘atlardan foydalanish chet tillarini o‘rganishda va o‘qish malakasini o‘shirishda foydali va zarur vosita ekanligi ta’kidlab o‘tilgan. Elektron lug‘atlarning tezlik, ma’lumotni topishda qulaylik, katta hajm, so‘zning ovozli va grafik tasviri, imlo tekshiruvi, til va nutq orqali ma’lumot almashish imkoniyatini berishi, tarjima jarayonini tez va foydali qilishi, matnning tushunarligi va boshqa afzalliklari mavjud. Maqolada talabalar elektron lug‘atlardan foydalanish ularga o‘qish malakasini oshirishda yordam berishi ham ko‘rsatilgan.

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что использование электронных словарей в ходе урока является полезным и необходимым инструментом изучения иностранных языков и совершенствования навыков чтения. Электронные словари обладают скоростью, удобством поиска информации, большим объемом, звуковым и графическим представлением слов, проверкой правописания, возможностью обмена информацией посредством языка и речи, делают процесс перевода быстрым и полезным, понятностью текста и другими преимуществами. В статье также показано, что студенты используют электронные словари, чтобы улучшить навыки чтения.

Abstract. In this article, it is emphasized that the use of electronic dictionaries in the course of the lesson is a useful and necessary tool for learning foreign languages and improving reading skills. Electronic dictionaries have speed, ease of finding information, large volume, sound and graphic representation of words, spelling check, the ability to exchange information through language and speech, make the translation process fast and useful, text comprehensibility and other advantages. . The article also shows that students use electronic dictionaries to help them improve their reading skills.

Kalit so‘zlar: elektron lug‘at, dars jarayoni, veb-ilova, mobil ilovalar, o‘quv malakasi, lug‘at, xorijiy til.

Ключевые слова: электронный словарь, учебный процесс, веб-приложение, мобильные приложения, образовательный ценз, словарь, иностранный язык.

Keywords: electronic dictionary, teaching process, web application, mobile applications, educational qualification, dictionary, foreign language.

KIRISH

Elektron lug‘atlar va tarjimonlar bilan ishlashning ko‘p afzalliklari ularning tezlik, hajm, vizualizatsiya va texnik imkoniyatlar bo‘yicha katta yordam berishini o‘z ichiga oladi. Bulardan tashqari ularda o‘qish ko‘nikmalarini hamda nutq madaniyatini oshirish, individual so‘z boyligini boyitish va o‘rganilayotgan til normalarini joriy etish kabi qo‘shimcha imtiyozlari ham bordir [1].

Elektron lug‘atlarning funksional imkoniyatlari va ularning o‘rganishda keng qo‘llanilish sabablarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash joizki, elektron lug‘atlar ko‘plab qulayliklarni (jumladan, qidiruv va talaffuz funksiyalarini) taqdim etuvchi, talabalarning o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bo‘lgandir.

Elektron lug‘at bilan ishlashda bir necha turdagi vazifalar mavjud. Bunga lug‘at yozuvlarini qidirish, yozuvini tahlil qilish, axborotni to‘g‘ri qo‘llanilish va nutq muammolarini hal qilishni misol qilib aytishimiz mumkin [2].

Audiovizual ta’lim vositalaridan ya’ni. rasmlar, videolar, audio kliplar foydalanish imkoniyati esa uning ajrmas afzalliklardandir. Elektron lug‘atlarda so‘zlarni o‘qib berish imkoniyati mavjudligi esa o‘rganuvchining gapirish malakasini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari o‘rganuvchilar o‘zlarining ham eshitish ko‘nikmasini yaxshilashi, ham so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilishni o‘rganishi mumkin [3].

Elektron lug‘at so‘zni toppish, uni buyruqda yozish, uni lug‘at qatori yoki alifbo tartibida toppish imkoniyatini beradi.

Elektron lug‘atning asosiy xususiyatlari lug‘at hajmi, tarjima tafsilotlari, ishonchliligi, korpusini doimiy ravishda yangilanishi, avtomatik qidirish va ma’lumotlarning dolzarbligidan iboratdir [6o].

So‘z yoki so‘z birikmalarini qidirish jarayonining sezilarli tezlashish, shuningdek kengaytirilgan lug‘atda tarjima qilingan ma’nolarni, so‘z mazmunini ko‘rishning turli imkoniyatlari, kerakli ma’lumotlarni maksimal darajada mahalliyashtirish, tarjima qilingan ekvivalentlarni tezda almashtirish muhim jihatlardandir. Online lug‘atlarda matnli fayllardan nusxa olish, tez-tez yangilanib turish, lug‘atga qo‘shimchalar kiritish va muallif bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanib taklif va kamchiliklarni bayon etish imkoniyatlari ham mavjuddir.

Elektron lug‘atlarning afzalliklarining katta hajmi ma’lumotlarni qidirishning tezligi va qulayligi, ovozli grafik illyustratsiyasi bilan bog‘liqligi, qidiriliniyotgan so‘z haqida yangi va qo‘shimcha ma’lumot olish imkoniyati, keng qamrovli so‘z ma’nolarini ochish imkoniyati va lug‘atni muhokama qilish va muallar bilan a’loqaga chiqish va ulardan qo‘shimcha ma’lumotlar olishdan iboratdir [4]. Elektron lug‘atlar o‘rganuvchiga qo‘shimcha illyustratsiyalar, diagrammalar, rasmlar, video yoki jonli nutqni saqlab olish va ulardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Elektron lug‘atlar - bu bizning zamonamizning talabi, ular talabalarning o‘rganish imkoniyatlarini yanada kengaytirish vositasi bo‘lib, ular tobora ortib bormoqda va hamma uchun mavjuddir [5].

Dars jarayonida elektron lug‘at bilan ishlash talabalar uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, talabaning lingvistikasini, dunyoqarashini va nutq madaniyatini rivojlantirishga xissa qo‘shadi. Elektron lug‘atlardan foydalanib lingvistik va nutqiy xarakterdagi ko‘plab muammolarni hal qilishi mumkin [6].

O‘qituvchilar talabalarga lug‘at bilan ishlash, va lug‘at yozuvlarini tahlil qilish va ishonchli axborotni qanday topish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi kerak. Kerakli ma’lumotlarni qamrab olgan, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan lug‘atlar o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirishga yordam beradi hamda orfografik savodxonlikni va nutqini rivojlantiradi [7].

Elektron lug‘atlardan foydalanib lingvistik va nutqiy xarakterdagi ko‘plab muammolarni hal qilishi mumkin. O‘qituvchilar talabalarga lug‘at bilan ishlash, va lug‘at yozuvlarini tahlil qilish va ishonchli axborotni qanday topish bo‘yicha yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi kerak. Kerakli ma’lumotlarni qamrab olgan, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilgan va yaxshi tashkil etilgan dars mashg‘ulotlari o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirishga hamda orfografik savodxonlikni va nutqini rivojlantirishga katta yordam beradi.

Lug‘atlar individual va guruh ishlarida, ma’ruzalarda, amaliy mashg‘ulotlarda va mustaqil ishlar davomida, uy vazifalarida va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda muvaffaqiyatli qo‘llaniladi. Ushbu zamonaviy lug‘at turlarining o‘quv jarayoni uchun afzalliklari o‘qish, yozish, tinglash va gapirishda sof lingvistik ko‘nikmalar, shuningdek, qo‘shimcha til va nutq madaniyati va malakasidan iboratdir.

Lug‘atlar fanning barcha sohalarini qamrab olishi va foydalanuvchiga ko‘plab afzalliklar yaratib berishi kerak. Biroq, bu muammolar qog‘oz lug‘atlarda ham mavjuddir. Elektron lug‘atlar bosma nashrlarga qaraganda ishonchliroqdir va dars jarayonida ularga har doim murojaat qilish mumkindir. Kompyuter leksikografiyasining rivojlanishi, xususan, har xil turdagi yangi elektron leksikografik mahsulotlarni ishlab chiqish, bizningcha, zamonaviy amaliy tilshunoslikning istiqbolli talabidir.

XULOSA

Elektron lug‘atlarning ma’lumotlarni qidirishning tezligi va qulayligi, katta hajmliligini, axborotni yangilash, audio va vizual variant, gipermatn va internet resurslari, dizayni, moslashuvchanlik, teskorlik va ko‘p funktsionallik o‘qitish usullari, va yana boshqa texnik afzalliklari majduddir.

Elektron lug‘atlarning funksional imkoniyatlari va ularning o‘rganishda keng qo‘llanilish sabablarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash joizki, elektron lug‘atlar ko‘plab qulayliklarni (jumladan, qidiruv va talaffuz funksiyalarini) taqdim etuvchi, talabalarining o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bo‘lgandir.

Ushbu lug‘atlar o‘qish, yozish, tinglash va gapirishda sof lingvistik ko‘nikmalar, shuningdek, qo‘shimcha til va nutq madaniyati va malakasi oshirishga katta xissa qo‘shadi.

Elektron lug‘atlarni universitetning o‘quv faoliyatida qo‘llashning afzalliklari bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biz ulardan o‘quv jarayonida to‘g‘ri qo‘llash uchun tavsiyalar berdik.

Elektron lugʻatlar katta hajmga va toʻliq matnli qidirish imkoniyatiga ega yuqori maʼlumotnoma boʻlib, xorijiy tillarni oʻrgatish va oʻrganishda foydali va zamonaviy vositadir. Shubhasiz, bunday lugʻatlar va ilovalardan toʻgʻri va maqsadli foydalanilsagina ularni darsda qoʻllab koʻp yutuqlarga erishishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Rublyova O.S. Electronic encyclopedias and their features. Additional professional education in the context of modernization: collection of articles. Art. IX Int. scientific-practical internet conf. Yaroslavl: YAGPU im. K.D. Ushinsky Publ. 2010, 129–137.
2. Chumarina G.R. Comparative characteristics of electronic and paper dictionaries in the functional aspect. Bulletin of the Chuvash University. 2009, 265–270.
3. Bogdanova N.V., Nemich N.N. Working with dictionaries in the classroom on the Russian language with foreign servicemen. Text: Philological, socio-cultural, regional and methodological aspects. Collection of materials of the VI International scientific conference. Ed. G.N. Taranosova, I.A. Izmestyeva, 2019, 281–285.
4. Kopylova N.V. Using online dictionaries in teaching English for special purposes. Business education in the knowledge economy, 2018, 60–66.
5. AbuSeileek, A. F. Hypermedia annotation presentation: the effect of location and type on the EFL learners’ achievement in reading comprehension and vocabulary acquisition, Computers & Education, 2011.
6. Sinitsa A.I. The use of electronic dictionaries in the lessons of the Russian language and literature, Electronic journal “RONO”, 2014.
7. Chen I. J. & Yan, J. C. Hypertext annotation: Effects of presentation formats and learner proficiency on reading comprehension and vocabulary learning in foreign languages. Computers and Education, 2013, 416-423.
8. Chun, D. M. L2 Reading on the Web: Strategies for Accessing Information in Hypermedia. Computer Assisted Language Learning. 2001, 367-403.
9. Gettys, S., Hof, L. A. & Kautz, J. O. Computer-assisted reading: The effect of glossing format on reading comprehension and vocabulary retention, Foreign Language Annals, 2001, 91-99.

SHOLICHILIK TERMINLARINING AFFIKSATSIYA USULI BILAN YASALISHI

Pirmatova Ozoda Saparboyevna
UrDU Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrası
katta o‘qituvchisi +998990568062
ozodaxon1980@mail.ru

doi.org/10.59470/2024351

Annotatsiya. Maqolada dehqonchilik sohasining bir qismi bo‘lgan sholichilik terminlarining affiksatsiya usuli bilan yasalishi, ushbu so‘z yasovchi qo‘shimchalarning lug‘atlardagi tahlili, badiiy asarlardagi talqini tahlil qilingan.

Аннотация. В статье анализируется - составление терминов о рисе, которые являются частью сельскохозяйственного сектора, методом аффиксации, анализ дополнений, которые вносят это слово в словари, толкование в художественных произведениях.

Abstract. The article analyzes the making of rice terms, which are part of the agricultural sector, by the affixation method, the analysis of the additives that make this word in dictionaries, the interpretation in works of art.

Kalit so‘zlar: agglyutunatsiya, turkiy tillar, affiksatsiya usuli, terminologiya, sholichilik.

Ключевые слова: агглютинация, турецкие языки, метод аффиксации, терминология, рис

Keywords: agglutination, Turkic languages, affixation method, terminology, rice farming

Agglyutinatív tillar oilasiga kiruvchi turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilida ham affiksatsiya usuli bilan lug‘aviy birliklar hosil qilish eng unumli, mahsuldor yasaliş hisoblanadi. Buni biz hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham, uning terminologik sistemalarida ham ko‘ramiz. Terminologik sistemalar tadqiqiga bag‘ishlangan ko‘plab ishlardan leksikaning bu tarmog‘ida ham affiksatsiya usuli faol ekanligi ma’lum bo‘ladi.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tilida, – deb yozadi akademik A.Hojiyev, so‘z yasovchi affikslar, aniqrog‘i, so‘zning morfem strukturasida so‘z yasovchi sifatida ajraladigan affikslar juda ko‘p. Lekin ularning hammasi ham yangi so‘zlar yasalişida qatnashavermaydi. Undan ayrimlari hozirda ham yangi so‘zlar yasalişida qo‘llanayotgan bo‘lsa, ba’zi affikslar esa so‘z yasaliş funksiyasini, deyarli, yoki butunlay to‘xtatgan ... Hozirgi o‘zbek adabiy tili so‘z yasaliş sistemasining tahlilida birinchi tipdagi, ya’ni so‘z yasaliş funksiyasi davom etayotgan affikslar yordamida so‘z yasalişini yoritish muhimdir” [Hojiyev A., 1989.- B. 35.]

Terminologik sistemalarning yasash asoslarini tadqiq etish jarayonida ham “yasash funksiyasi” davom etayotgan affikslarni tahlil qilish ham o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, passiv darajada terminlar yasovchi affikslar xususida ham fikr yuritish lozim. Chunki, ham faol, ham passiv ravishda yasalgan terminlar o‘rganilganda, o‘zbek tilining yaxlit terminologik sistemasidagi terminlarning yuzaga kelishi holati haqida aniq tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

O‘zbek tilining u yoki bu terminologik sistemalarini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarga, ularning termin yasalishi qismiga e’tibor berilganda, shunday bir holatga duch kelindi: boshqa bir terminologik sistemada qo‘llanishda bo‘lgan biror termin ikkinchi bir terminologik sistemaning mulkiga aylanishi haqida mazkur bobning birinchi bo‘limida fikr bildirilgan edi. Qizig‘i shundaki, ayrim tadqiqotlarda boshqa bir terminologik sistemada yasalgan ayni shu termin ikkinchi terminologik sistemaning termin yasash qismida ham “tadqiq” qilinaveradi.

To‘plangan materiallar tahlilidan sholichilik terminologiyasida u yoki bu tushunchani ifodalash maqsadida xilma-xil affikslardan foydalanilganligi ma’lum bo‘ladi. Quyida so‘z/terminlar yasovchi affikslar haqida so‘z boradi.

Jumladan, o‘zbek tili darslik va qo‘llanmalarida, akadem grammatikalarda, hatto, so‘z yasashiga bag‘ishlangan ishlarda -i (-yi) affiksi tilga olinmaganligini ta’kidlash kerak. Mazkur affiks xususida S.Ibrohimov, Z.Ma’rufov, T.Tursunovanning ishlarida qisqagina ma’lumot berib o‘tilgan.

Fikrimizcha, -i affiksi aslida sifat yasaydi va aniqlanmish bilan birga kasb-hunarga oid qurol-asbob, buyumlar nomlarini ifodalash uchun xizmat qiladi: *arabi sholi*, *xitoyi sholi*, *qirmizi sholi*, *bulg‘ori sholi* kabi. Nutq jarayonida tejamkorlik qonuni asosida mazkur tipdagi birikmalarning aniqlanmish komponenti tushirilgan holda ishlatiladi, aniqroq qilib aytganda, sifat substansivatsiyalashadi va mustaqil ravishda kasb-hunarga oid tushunchalarni ifodalay boshlaydi. Substansiyalashgan sifatlarning tegishli ma’nolarni ifodalab kelishi O‘TILdan joy olgan *arabi*, *xitoyi*, *qirmizi*, *bulg‘ori* kabi o‘nga yaqin terminning mavjudligi bilan izohlash mumkin.

O‘TILga kiritilgan (binobarin, adabiy tilda mavjud bo‘lgan) ayrim terminlar sholikorlar nutqida o‘zgacha ma’noda qo‘llaniladi.

Soha terminlarining O‘TILda aks ettirilgan izohida ularning ot turkumiga oidligi o‘z ifodasini topgan bo‘lsa-da, birikmaning aniqlovchi komponenti, ya’ni uning sifat ekanligi aks ettirilmagan. Masalan, yovvoyi lug‘aviy birligi O‘TILda quyidagicha izohlangan:

1 Xonakilashmagan, tabiat quchog‘ida erkin hayot kechiruvchi) hayvon, parrandalar haqida). Yovvoyi mushuk. Yovvoyi kaptar. Yovvoyi echki.

2 Madaniylashtirilmagan, o‘z holicha, tabiiy holatda o‘sadigan; zararli, ziyon keltiruvchi. Yovvoyi olma. –Xilma xil yovvoyi gullar tevaragidagi rang-barang kapalaklar bazm quradi, asalarilar g‘uvillaydi [O‘zbek tilining izohli lug‘ati., II tom. 2008.- B. 23].

Izohdan keyin keltirilgan bitta misol shu izohning to‘g‘ri ekanligini tasdiqlay oladi: yovvoyi sholi. Biroq, lug‘atda yana bitta illyustrativ misol keltirilganki, unda yovvoyi leksemasi aniqlovchi (sifat) vazifasini bajaradi: Darhaqiqat, yovvoyi o‘tlar o‘sib ketadi-yu, g‘o‘zalarni siqib tashlaydi.

Yuqorida aytilganidek, o‘zbek adabiy tilida, shuningdek, dehqonchilik terminologiyasida *-i (-yi)* affiksli o‘nga yaqin lug‘aviy birlikda bab-baravar ishlatib kelinmoqda.

-i (-yi) affiksi quyidagi ma’noli leksemalarga qo‘shilib, termin hosil qilishi mumkin:

1. Etnonimik asoslarga qo‘shilib keladi: *arabi, qozoqi, hindi, basmati*, afg‘on guruchi (jigarrang, yirikligi mashhur) kabi.

2. Toponimik asoslarga qo‘shilib keladi: *xitoyi, kobuli, eroni* kabi. Shunday lug‘aviy birliklar jumlasiga Respublikamizning biror regionida yetishtirilgan tayyor mahsulot tayyorlangan joylar nomlari-toponimlarni ham kiritish mumkin: *xorazmi, urganji, gurlani, so‘xi, qo‘qoni, konigili, andijoni* kabi.

Qisqasi, dehqonchilik terminologik tizimida *-i (-yi)* affiksi bilan yasalgan so‘z/terminlar miqdorining yigirmadan ortiq ekanligi muhim lisoniy dalil hisoblanadi. Ular sholichilik terminologiyasini so‘z xazinasining bitmas-tuganmas manbasi ekanligini yana bir bora tasdiqlay oladi.

-cha affiksi. Mazkur affiks qadimiyligi bilan diqqatga sazovordir. *-cha* affiksi yordamida ot, ravish kabi so‘z turkumlariga oid so‘zlar yasali b kelingan. Fikrimizni Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ida o‘z ifodasini topgan *-cha* affiksli ayrim lug‘aviy birliklar yaqqol tasdiqlay oladi: a) ot turkumiga oid leksema yasalgan: qacha [Koshg‘ariy M., III tom, 1960.- B.28]–“qop, xalta, “idish”, chomcha [Koshg‘ariy M., I tom, 1960.- B.394]–“cho‘mich”; b) ravish turkumiga oid leksema yasalgan: kirmishcha: evga jag‘i kirmishcha bolur [Koshg‘ariy M., 1960.- B. 252]–uyga dushman kirgandek bo‘ldi.

“Devon”da *-cha* affiksining subyektiv baho ifodalovchi so‘zlar yasaganligini tasdiqlovchi namuna uchratilmadi. Uning bunday funksiyani bajarishini tasdiqlovchi ayrim dalillargina Alisher Navoiyning asarlarida mavjudligini ko‘rish mumkin. Masalan:

Ipak *zaylucha* ham soldirdi dilhol,

Dedi: o‘ltursun ul sho‘rida ahvol.

Allomaning “Farhod va Shirin” dostonida ishlatilgan *zaylucha* leksemasi “gilamcha, sholcha” ma’nosini anglatib kelmoqda.

Hozirgi o‘zbek tilida *-cha* affiksi ko‘p funksiyalilik kasb etgan hamda faol qo‘llanayotgan so‘z formasi va leksema yasovchilar qatoridan o‘rin olgan desak, xatoga yo‘l qo‘ymagan bo‘lamiz. Chunki A.Fulomovning fikricha ham, *-cha* affiksi hozirgi bosqichda kichraytirish-erkalash ma’nosini reallashtirishidan tashqari, qisman yangi leksemalarni yasashga moyillik ko‘rsatmoqda [Gulyamov A., 1955. B.- 20.]

Z.Ma’rufov esa bu fikrni quvvatlabgina qolmaydi, balki *-cha* affiksi yangi leksema yasayotganligi xususida qat’iy hukm bildiradi: “Tilimizda kichraytirish formasi bilan qo‘llanadigan ayrim so‘zlarning asl kichraytirish ma’nosi yo‘qolgan. Masalan: Ammamdan yashirib oshxonaga kirdim-da, katta *xurmachani* ko‘tarib bozorga keldim [G‘. G‘ulom., 1983.-B.102]. Bu misoldagi *xurmacha* so‘zi aslida *xurmaning* kichraytilgan formasi bo‘lsa-da, undagi kichiklik ma’nosi yo‘qolgan, hatto uning (*xurmachaning*) kichkina emasligini ko‘rsatish uchun katta sifati bilan aniqlanib ta’kidlangan” [Ma’rufov Z. 1956.-B. 43.]

Z.Ma’rufov yozishicha: “Quyidagi so‘zlar ham kichiklik ma’nolarini yo‘qotib, alohida lug‘aviy birlik kabi tasavvur etiladi: *dekcha* (tojikcha *dek–qozon*), *naycha*

(to‘qimachilik termini, *nay* so‘zidan), *belcha* (kosiblikka xos termin, *bel* so‘zidan), *ko‘rpacha*, *qalamcha*, *sholcha*, *qiyiqcha*, *bog‘cha* (bolalar bog‘chasi), *olcha* (olucha) va sh.k.” [Ma’rufov Z., 1956.-B. 44.]

Z.Ma’rufovning ishida yettita misol keltirilgan bo‘lib, ular bevosita leksikaning kasb-hunarmandlik terminologik sistemasiga aloqador termin hisoblanadi. Bundan *-cha* affiksi ishtirokida kasb-hunarmandlikka oid ko‘plab lug‘aviy birliklar yasalgan, degan xulosaga kelinadi. Bu fikrning to‘g‘ri ekanligini sholichilikka doir so‘z/terminlarning bir qismi ayni shu affiks bilan yasalganligi va ular keng qo‘llanishda ekanligini tasdiqlay oladi. Ushbuni tasdiqlashdan oldin tadqiqot obyektimizdan o‘zga bo‘lgan bir sohaning terminlariga murojaat qilamiz.

Dehqonchilikning boshqa qator sohalarida *-cha* affiksi vositasida shakllangan ellikdan ortiq termin qo‘llanilmoqda. Kafcha\qoshiqcha, kölchä (ekiladigan bir parcha yer), shirinja (bit, shira singarilar ta’sirida sholi poyasida paydo bo‘ladigan yopishqoq, yaltiroq suyuqlik va hashorat nomi).

Sholichilikning o‘zbek adabiy tilida ishlatib kelinayotgan qator so‘z/terminlari qishloq xo‘jaligi xodimlari leksikonida ham ishlatiladi. Bunday terminlar ma’no jihatidan mushtaraklikka ega. To‘g‘ri, bu kabi mushtarak terminlarning miqdori barmoq bilan sanarli darajada. *Niholcha* (o‘simlik), *sholicha*, *naycha* kabi so‘z/terminlar O‘TILda ham qayd etilgan.

Biroq tadqiqot obyektimizda adabiy tilda qo‘llanayotgan ayrim terminlar semantikasidan farqlanuvchi lug‘aviy birliklar ham mavjud ekanligi kuzatiladi.

Nihol so‘z/terminiga O‘TILda shunday izoh berilgan: « [- yangi o‘tqazilgan daraxt; qalamcha] 1. Yosh novda yoki ko‘chat. Yosh niholga ustalik bilan qilingan payvand tez amal oladi.

2. Yangi unib chiqqan o‘simlik, ekin. G‘o‘za nihollari, daraxtdan meva olaman desang, niholidan parvarish qil! Maqol, Bolani yoshidan asra, niholni boshidan asra. Maqol.

Nozik nihol 1) yosh novda yoki ko‘chat. Nozik niholdaraxtlar; 2) ko‘chma nozik qomat va shunday qomatli kishi. Bejirim, kelishgan nozik niholing, Beqasam kamzuling yarashibdi xo‘p.

3. Ko‘chma ma’noda. Yetilmagan yo‘q narsa; murg‘ak, kurtak. G‘ulomjonning ko‘ngli sindi, yo‘q, ko‘ngli emas, umr orzusining niholi sindi. Ishdan qaytgan chog‘imda Qiyqiradi o‘g‘ilcham,- Hali nihol bog‘imda, Bargin yozmagan g‘uncham [O‘zbek tilining izohli lug‘ati., III tom. 2008.-B. 44.]

Mazkur terminning ahamiyati ayni shu sememasi dehqonlar va keng aholi nutqida ham qo‘llanishdadir. Shu bilan birga, dehqonchilikda, xususan, sholichilikda so‘z/termini *nalcha\niholcha* (sholi niholi) shaklida qo‘llanadi. Bu termin O‘TILda qayd etilmagan bo‘lib, Xorazmda ushbu termin urug‘dan nish otib yer yuziga chiqqan ilk sholi novdasi ma’nosini bildiradi.

Sholikorlar va qisman aholi nutqida *-cha* affiksi bilan yasalgan yana bir qator leksemalar qo‘llanilgan va ayni paytda ham qo‘llanib kelinmoqda. Bular esa hozircha O‘TILda o‘z ifodasini topmagan. Bu tabiiydir. Chunki, bu lug‘atga tor doirada qo‘llangan barcha terminlar kiritilavermagan. Shunday bo‘lsa-da, *-cha* affiksli terminlarning

mavjudligi, ularning ma’lum regionda bo’lsa ham ishlatib kelinayotganligi muhim lisoniy dalil ekanligidan darak beradi. Chunki bu kabi lug’aviy birliklarni to’plash, ularning ma’noviy xususiyatlarini aniqlash yaratilajak xilma-xil lug’atlar tuzish uchun imkon tug’diradi. Qolaversa, bunday leksemalar umumo’zbek tilining lug’aviy boyligi hisoblanadi.

Dehqonchilikning qaysi bir sohasi, tarmog’i yoki turi bo’lishidan qat’iy nazar, aniqroq qilib aytiladigan bo’lsa, ikkilamchi nominatsiya ro’y beradi: *jo ‘ja–qush/jo ‘ja burun – o‘simlik nishi* kabi. Bular masalaning bir tomoni. Ikkinchidan, narsa oti qayd etilgan narsa-predmetlarning kattarog’iga nisbatan kichraytirilgan shakli ham o’z tasvirini topadi. Shu narsa-predmet shaklining kattarog’ini kichikrog’idan farqlash zarurati tug’ilishi tabiiy bo’lib, bu holat ularning nominatsiyasida o’z ifodasini topadi. Bu jarayonda esa, ko’pincha, *-cha* affiksiga murojaat qilinadi (tafakkurda, albatta). Pirovardida, *-cha* affiksi polifunksionallik kasb etadi.

Gul–urug’li o’simliklarning urchishi uchun xizmat qiladigan gulbarg, changdon va gulkosalardan iborat qismi; atirgul va umuman, ziynat uchun ekiladigan yoki o’zi o’sadigan gulli o’simliklar [O’zbek tilining izohli lug’ati., I tom. 2008. B. 195] bo’lib, ularning kichikroq ko’rinishi *-cha* affiksi vositasida voqelantiriladi: *gulcha*. Sholikorlar bilan muloqotda *gulcha* leksemasi quyidagi ma’noni ifodalashi aniqlandi: “sholining endi nish urib chiqish jarayoni”.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o’zbek adabiy tilida, jumladan, uning dehqonchilik terminologik sistemasida *-i,-yi,-cha* affikslari vositasida, birinchidan, o’simliklar nomlarini, ikkinchidan, o’simlik qismlari hamda ish-qurollarini ifodalovchi ko’plab lug’aviy birliklar mavjud. Keltirilgan misollarning mustaqil ma’noli lug’aviy birliklar ekanligini ularning maxsus lug’atlarda definitsiyalari bilan berilishi mumkinligi tasdiqlay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. A.Hojiyev. O’zbek tili so’z yasalishi. –Toshkent: O’qituvchi, 1989.
2. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффикация, часть первая. Словообразующие аффиксы имен: АДД. –М., 1955.
3. Koshg’ariy M. Turkiy so’zlar devoni (Devonu lug’otit turk). Uch tomlik, I tom. –Toshkent: Fan, 1960.
4. Koshg’ariy M. Turkiy so’zlar devoni (Devonu lug’otit turk). Uch tomlik, III tom. –Toshkent: Fan, 1960.
5. Ma’rufov Z. So’z sostavi. Ot va sifat/Hozirgi zamon o’zbek tili kursidan materiallar. –Toshkent, 1956.
6. O’zbek tilining izohli lug’ati. I tom. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
7. O’zbek tilining izohli lug’ati. II tom. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
8. O’zbek tilining izohli lug’ati. III tom. –Toshkent: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
9. F.Fulom “Shum bola” qissasi. -Toshkent, 1983.

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ОВЛАДЕНИЮ ЯЗЫКОВЫХ РЕСУРСОВ

Фируза Шавкатовна Рахимова
Старший преподаватель кафедры
«Узбек тили ва адабиёти» ТГТУ
+99894646-12-31
dilechkaakbarova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024352

Аннотация: В данной работе рассматривается функциональное использование терминологий в изучении русского языка, его лексические особенности, семантические разработки, методы работы.

Ключевые слова: Лексика, терминология, аудирование, повторение, словарная работа, принципы работы, функциональность.

Annotation: This paper examines the functional use of terminologies in the study of the Russian language, its lexical features, semantic developments, and working methods.

Key words: Vocabulary, terminology, listening, repetition, vocabulary work, operating principles, functionality.

Сегодня в образовании владение терминологической составляющей какой-либо специальной лексической системы трудно переоценить. В своей профессиональной деятельности специалист сталкивается с проблемой обилия иноязычной информации, представленной посредством различных источников (книги, журналы, Интернет и т.д.).

Под терминами мы понимаем слова или словосочетания, являющиеся точными обозначениями специальных понятий науки, техники, производства, искусства и др. [1, 15]. Функционируя в научном контексте, термины вступают в сложные семантико-синтаксические отношения с другими словами. Проявляют ограниченные сочетательные возможности, по-иному, нежели слова общего языка, «вживаются» в ткань текста, а все это представляет немалые трудности для обучающихся. Работая над лексическим материалом, преподаватель ставит перед собой цель: студент должен владеть определенным количеством слов. Существует три этапа:

1. Дотекстовый.
2. Текстовый.
3. Послетекстовый.

На первом, дотекстовом, этапе студенты не знают, какой текст они будут читать. Преподаватели отбирают слова и планируют работу с ними. Цель занятия – обогащение речи учащихся новым лексическим материалом. Если к концу урока учащиеся усвоят значение всех новых слов, будут понимать вопросы, в которых

использовали и их употребляли в своих ответах – значит, задача этого этапа выполнена: речь учащихся обогатилась новыми словами. Теперь нужно закрепить лексические навыки. Это уже текстовый этап. Усвоенные лексические единицы воспринимаются зрительно в новых контекстах, в новых сочетаниях. Чем чаще встречаются новые слова, тем лучше. Наконец наступает время самостоятельности слов, они не должны употребляться только в привычных ситуациях, например: при пересказе усвоенного текста. Лучше, если они используются в продуктивной речи: при составлении своего высказывания, диалогов, вопросов. Положительные изменения может обеспечить психологическое обоснование учебного процесса по иностранному языку, учет особенностей функционирования психических процессов. Реализация психических свойств, использование психических состояний. При освоении иноязычной лексики все еще остаются не востребуемыми определенные резервы, такие, как контекстуальное мышление и сопутствующие ему психические процессы памяти, внимания, восприятия[2; 34],. Важно отметить, что в процессе обучения нет четкой границы между активным и пассивным словарем обучающихся. Некоторые лексические единицы могут перейти из пассивного словаря в активное употребление путем выполнения практических заданий по говорению, так же как и, наоборот, при длительном отсутствии практики языка, часть слов переходит из активного словарного запаса в пассивный, а в каких-то случаях могут быть забыты и вовсе. Существует также лексика, освоенная при аудировании, которая имеет 2 возможных варианта пути: при многократном повторении она запоминается и активно используется учениками впоследствии в процессе коммуникации, либо в условиях отсутствия повторения той или иной лексической единицы, встретившись однократно, она не задерживается в долгосрочной памяти учеников и забывается.

Таким образом, становится очевидно, что для того чтобы вновь приобретенная лексика не просто на время задержалась в пассивном словаре обучающихся, но перешла в долгосрочную память и использовалась как активные лексические единицы, необходима регулярная методичная работа по активизации словарного запаса. Постоянная актуализация недавно заученной лексики и ее частое повторение в различном семантическом окружении является одним из ключевых факторов, который обеспечивает расширение лексического запаса обучающихся.

Следует отметить, что увеличение активного семантического поля проходит гораздо проще и интересней не за счет однообразного механического повторения, но за счет более творческих видов деятельности, окруженных разнообразием контекстов, вместе с этим повышая как образность речи учеников, так и их мотивацию работать на уроке и активировать свой словарный запас[4,13]. Тем не менее, одного знания иноязычного эквивалента слова родного языка не достаточно для того, чтобы правильно использовать эту лексику в выражении своих собственных мыслей на иностранном языке. Именно поэтому на уроках английского языка должны быть представлены не просто значения слов, но их сочетаемость с другими словами, устойчивые выражения и словосочетания, а также должны быть созданы условия для речемыслительной деятельности в качестве рефлексии материала. Изучаемый

материал должен быть выражен единичными примерами лексических единиц, но приобретать конкретный смысл для учащихся и, таким образом, активизировать память и мышление учеников.

Для полноценного запоминания и активизации лексики недостаточно просто услышать новое слово и проговорить его, но включить мыслительную деятельность, задействовать зрительную и ассоциативную память. Крайне важно, чтобы в каждом упражнении была заложена коммуникативная ценность, конечная цель всего комплекса заданий. В этом случае самостоятельное использование вновь приобретенных лексических единиц в устной и письменной формах будет протекать намного плавнее и логичнее. Основной целью обучения лексическому материалу является формирование у учащихся лексических навыков как важнейшего компонента экспрессивных и рецептивных видов речевой деятельности. В номенклатуру задач в процессе обучения студентов иностранному языку (имеются в виду студенты неязыковых специальностей) входит не только формирование и совершенствование навыков чтения оригинальной научной литературы по специальности, газетных, журнальных статей научно-популярного и общественно-политического характера, но и формирование умения принять участие в диалоге на учебно-бытовую, общественно-политическую и профессиональную темы. Студент должен уметь построить собственное высказывание, участвовать в обсуждении различного рода деловых вопросов на собраниях и заседаниях.

Возможности освоения иноязычной лексики могут быть активизированы через реализацию их психологических резервов на основе применения дидактических принципов. [5]. Накопление лексического запаса требует упорной самостоятельной работы, большинству студентов другим путем эту проблему не решить, следовательно, в ходе воспитывающего обучения необходимо формировать соответствующие личностные качества: дисциплинированность, трудолюбие, прилежание, чувство ответственности. При обучении иностранному языку, в частности, иноязычной лексике, часто нарушается принцип доступности обучения. Необходимо учитывать ограниченные возможности восприятия и запоминания, особенно на фоне умственного утомления при больших учебных нагрузках. Психологически неправильно осуществляется и мотивирование: не учитываются возрастные особенности студентов, ведущий вид их деятельности, в результате чего не формируется мотивационно-потребностный план деятельности, не удовлетворяется коммуникативная и познавательная потребность в освоении иностранного языка и лексики как его составляющей. Вся вышеизложенная информация может способствовать повышению качества управления учебным процессом по обучению иностранному языку и соответственно освоению иноязычной лексики по специальности. Специалист в любой отрасли, легко ориентирующийся в национальных особенностях, нормах профессионального этикета, терминологии, будет готов к продуктивному общению, что является целью при обучении иностранному языку.

Литература:

1. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 562с.
2. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц / А.Н. Щукин. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2008. – 746с.
3. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 811с.
4. Акбарова Д.А. Изучение сложных и бессоюзных предложений// <http://www-newjournal.org/>
5. Акбарова Д.А. Эффективные методы обучения в изучении иностранных языков. Республиканская конференция/ Мультибилингвизм и межкультурная коммуникация: опыт и проблемы.. УЗГУМЯ. 2023г//

СЕМАНТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Акбарова Дилором Ахатовна
преподаватель кафедры
русского языка Ташкентского
университета прикладных наук
+99893395-74-25
dilechkaakbarova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024353

Аннотация: В данной работе рассматриваются вопросы семантических особенностей когнитивной лингвистики, метод когнитивного моделирования в работе по исследованию в языкознании.

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика. Семантика, когнитивные принципы, теоретические особенности, принципы работы, концептуальность

Annotation: This paper examines the issues of semantic features of cognitive linguistics, the method of cognitive modeling in research work in linguistics.

Key words: Cognitive linguistics. Semantics, cognitive principles, theoretical features, operating principles, conceptuality

Сегодня в лингвистике специфика когнитивного подхода, по мнению многих ученых, интенсивно проявилась в когнитивной семантике. Для создания целостной, динамической системы подготовки лингвиста необходимо следовать современной образовательной парадигме, которая ориентируется на личностную заинтересованность в приобретении знаний, на возможности самообразования, на поиск оптимальных способов усвоения нового материала и самостоятельного извлечения информации. Ученые даже подчеркивают непоследовательность в употреблении терминов «когнитивная лингвистика» и «когнитивная семантика», которые зачастую смешиваются и рассматриваются как синонимичные. Наука о языке представляет собой сложный комплекс проблем, связанных с осмыслением сущности языка, форм его существования, его функций, структурно-системного устройства. В системе лингвистической подготовки имеется ряд общетеоретических курсов, содержание которых позволяет решать подобные задачи. Когнитивная лингвистика — направление в языкознании, которое исследует проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия. Интерес к когнитивной семантике объясняется рядом причин. В

первую очередь, это в отличие от зарубежных ученых наши когнитологи исследуют преимущественно естественный язык, в котором находит отражение результат освоения мира человеческим сознанием. Исследование значений языковых единиц позволяет изучать понятийную картину мира. Во вторую, это в докогнитивной, традиционной семантике накоплен значительный опыт исследования значения в соотношении с категориями мышления и категориями действительности. Междисциплинарность когнитивной лингвистики выражается в активном привлечении сведений и экспериментальных данных из других наук: прежде всего из психологии, но также из философии, нейрофизиологии, социологии, политологии, этнографии, теории искусственного интеллекта и др. Определяющая роль в этом комплексе, однако, принадлежит лингвистике, и наибольший вклад в становление и развитие данной области внесли и продолжают вносить именно лингвисты. При этом они берут на себя так называемое когнитивное обязательство (cognitive commitment), которое требует, чтобы объяснение и описание языковых фактов не противоречило эмпирическим данным других наук. Когнитивная лингвистика широка и разнообразна, и в этом можно отметить как недостаток (неоднородность направления, отсутствие у нее четкой платформы и общей исследовательской программы), так и преимущества тоже. Многогранность когнитивной лингвистики допускает разным исследователям найти в ней что-то свое. Для когнитологов и нелингвистов это прежде всего междисциплинарные аспекты соответствующих исследований. Языковед-когнитивиста же может привлечь характерное для данного направления пристальное внимание к фактам языка — не только регулярным, общим для класса языковых единиц, но и к частным даже единичным.

С разных позиций исследовались вопросы связи значения и понятия, значения и значимости, значения и функции; существует множество различных описаний структуры лексического значения с выделением макро и микрокомпонентов (Н. Г. Комлев, Л. М. Васильев, Л. А. Новиков, Э. В. Кузнецова, А. И. Смирницкий, М. В. Никитин, В. А. Звегинцев, Д. Н. Шмелев А. А. Уфимцева и др.). В когнитивной семантике значение также является основным объектом исследования. Но, сравнивая традиционную и когнитивную семантику, мы можем говорить о смещении акцентов в изучении значения. Как пишет Е. С. Кубрякова, «с современной точки зрения вопрос о значении знака должен быть сформулирован как вопрос о том, какое концептуальное или когнитивное образование подведено под “крышу” знака, какой квант информации выделен телом знака из общего потока сведений о мире» [1, 23]. Обращая внимание не на структуру значения, а на то, как и какая информация о мире представлена в значениях языковых единиц, когнитологи определяют значение как «концепт, схваченный знаком» и говорят о том, что в значении репрезентировано опосредованное языком представление о мире. Возникновение когнитивной лингвистики было обусловлено не только историей языкознания, но и — в более широкой перспективе — развитием когнитивных исследований и становлением так называемой когнитивной науки. Когнитивное обоснование среди фундаментальных направлений когнитивной лингвистики дается значению языкового выражения.

Функции слова и его разнообразные модификации в процессе словообразования и формообразования, «значения языковых единиц и мотивы их вставления в синтаксические конструкции» исследуются именно в рамках когнитивной грамматики, которую определяли ученые-когнитивисты. На основании таких представлений о значении Н. Н. Болдырев называет когнитивную семантику теорией концептуализации и категоризации, теорией того, как человек воспринимает и осмысливает окружающий мир и как его опыт познания реализуется в значениях языковых выражений [2, 18]. Несколько дисциплин и подходов внесли свой вклад в часто вызывающую разногласия область семантики. Одним из важнейших вопросов, объединяющих различные подходы к лингвистической семантике, является вопрос о соотношении формы и значения. Значительный вклад в изучение семантики внесли исследования 1980-1990 гг. в области смежных дисциплин — взаимодействия синтаксиса-семантики и прагматики. Создание когнитивной семантики же предоставляет переосмыслить ряд традиционных проблем и поставить перед наукой задачи освоения новых лингвистических объектов. Постепенно развивался круг тем, интересующих современную когнитивную семантику. Из них к числу наиболее значительных принадлежат следующие:

- теория прототипов как способов категоризации мира в сознании человека; 2) проблема словарного представления значения и создание семантического метаязыка;
- теория метафоры как познавательного механизма человека и источника сведений об организации человеческого мышления;
- проблема полисемии (по словам Е. В. Рахилиной, «важнейшей задачей когнитивной семантики оказывается описание типов или способов перехода от одного значения к другому» [3,299].;
- композиционная семантика, то есть семантика языковых единиц, за значениями которых стоят комплексные, полипропозитивные когнитивные сущности;
- когнитивный статус частей речи, в первую очередь глагола как носителя пропозициональной информации.

В основе когнитивной семантики лежит представление о том, что значение любой языковой единицы является отображением когнитивных структур, то есть структур сознания, мышления и познания мира. Значения языковых единиц детерминированы познавательными способностями человека, они не являются готовыми структурами, а формируются в процессе познания. Задача исследователей — выявить закономерности концептуализации и категоризации мира, отображенные в семантике языковых единиц. Современная когнитивная лингвистика уделяет большое внимание проблеме ментального моделирования макроструктур, описанию скриптов, фреймов, лежащих в основе создания различных текстов. Таким образом, когнитивная лингвистика как самостоятельная область современной лингвистической науки, отделилась из когнитивной науки. При этом отличие когнитивной лингвистики

от других когнитивных наук определяется именно в её материале, она изучает сознание на материале языка (другие когнитивные науки исследуют сознание на своем материале), а также в её методах, она рассматривает когнитивные процессы, отмечает выводы о типах ментальных репрезентаций в сознании человека на основе применения к языку имеющихся в распоряжении лингвистики собственно лингвистических методов анализа с последующей когнитивной интерпретацией результатов исследования. Приоритетным направлением когнитивной семантики, как и семантики в целом, является изучение центрального объекта языкознания — слова, аккумулирующего знания человека о мире.

Использованная литература:

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. Тамбов, 2000.
2. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике: (О концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Изв. АН. Сер. лит. и яз. 1999. Т. 58, № 5–6. С. 3–12.
3. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М., 2000.
4. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М., 2003.
5. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. Саратов, 1981.
6. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1985. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. С. 212–237.
7. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М., 2003.
8. Рудакова А. В. Когнитология и когнитивная лингвистика. Воронеж, 2002.
9. Акбарова Д.А. Формирование дискуссионных навыков и умений как компонент интерактивной компетенции у студентов неязыковых вузов.// Сборник конференции НУУ// Русский язык как язык специальности в современном научном и образовательном пространстве - 2020.

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA METAFORALARNING QIYOSIY TAHLILI

Zulxumor Shukurova,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

doi.org/10.59470/2024354

Annotatsiya. maqolada o‘zbek va rus tillarida qo‘llanilgan metaforalarning ifoda xususiyatlari va ma’no qirralari, leksik xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, yozuvchining o‘ziga xos ifoda imkoniyatlari va mahoratini ko‘rsatib turuvchi jihatlar ilmiy tekshirib ko‘rilgan. Badiiy matnlarda, ayniqsa, she’riy janrdagi asarlarda metaforadan unumli foydalanishning pragmatik imkoniyatlari lisoniy tadqiq etilgan.

Аннотация. в статье рассматриваются экспрессивные особенности и смысловые грани, лексические особенности метафор, используемых в узбекском и русском языках. Также было проведено научное исследование аспектов, демонстрирующих уникальные выразительные возможности и мастерство писателя. В лирическом плане изучены прагматические возможности продуктивного использования метафоры в художественных текстах, особенно в произведениях поэтического жанра.

Abstract. the article examines the expressive features and facets of meaning, lexical features of metaphors used in Uzbek and Russian languages. There was also a scientific study of aspects demonstrating the unique expressive capabilities and skill of the writer. The pragmatic possibilities of the productive use of metaphor in literary texts, especially in works of the poetic genre, have been studied lyrically.

Kalit so‘zlar: leksema, leksik ma’no, she’riy matn, o‘qitish usuli, badiiy matn, diskurs, metaforik ma’no, asarlar, ma’no qirralari, uslubiy imkoniyat, pragmatik tahlil, lingvistik tadqiq, konnatativ ma’no, dialog, lug‘aviy ma’no.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, поэтический текст, методика обучения, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, произведения, грани смысла, методологическая возможность, прагматический анализ, лингвистическое исследование, коннатативное значение, диалог, лексическое значение.

Keywords: lexeme, lexical meaning, poetic text, teaching methodology, artistic text, discourse, metaphorical meaning, works, facets of meaning, methodological possibility, pragmatic analysis, linguistic research, connative meaning, dialogue, lexical meaning.

Til hodisalari aksariyat hollarda o‘xshash bo‘ladi, ayrim jihatlariga ko‘ra tillar o‘zaro farqlanadi. Metafora ham hamma tillarda asosiy badiiy tasvir vositasi sifatida o‘rganiladi. O‘zbek va rus tillari morfologik jihatdan bir-biriga o‘xshamasa-da ularning o‘xshash va farqli tomolari ko‘p. Metafora haqidagi eng qadimgi nazariyalar ham bugun barcha tillar

uchun birdek xizmat qilmoqda. Aristotel “...yaxshi metaforalarni yasash –o‘xshashliklarni ilg‘ashdir”, – deb ham ta’kidlaydi . Bu fikrga qo‘shilmagan ayrim olimlar “har bir lison egasida metaforalarni qo‘llashga doir tajriba mavjud bo‘lishini, Aristotelning bu mahorat hammadam ham mavjud bo‘lavermaydi degan fikri o‘zini oqlamasligini, inson nutqiy qobiliyatni o‘zga lison egalarining namunasi ostida egallab borishi, tabiiyki, bunda u bevosita ko‘chimlarni qo‘llash tajribasini ham o‘zlashtirib borishi haqida fikr bildirib, “metafora – hayotni idora etish san’ati” – degan bahoni beradi⁵² .

O‘z davrida metaforani o‘rganuvchi qiyosiy nazariya J.Serl va M.Blek tomonidan tanqid qilingan edi. J.Serl metaforani ikki semantik ma’noning verbal, ya’ni metaforik ifoda va aynan bo‘lgan kontekstual qurshovning ta’sirlashuvi yoki oppozitsiyasiga bog‘liq deb ta’kidlagan . M.Blek esa fanda birinchilardan bo‘lib metaforani “qiyosni ifoda etuvchi emas, yuzaga keltiruvchi” sifatida ta’rifladi⁵³ .

O‘zbek va rus tillarida metaforalarning qiyosiy tahlili alohida o‘rganilmagan lisoniy hodisa hisoblanadi. Biz mazkur maqolada ikkala tilga xos bo‘lgan o‘xshash va noo‘xshash metaforalarga misollar keltiramiz:

Masalan, “burun” otining ma’nolarining metaforik aloqasi ob’ektlarning shakli va kosmosdagi joylashuvi o‘xshashligiga asoslanadi:

inson yuzining bir qismi, hayvonlarning tumshug‘i;
qushlarning tumshug‘i;
choynakning chiqadigan qismi, ko‘za;
oyoqning old qismi, poyabzal va paypoq;
dengiz kemasi, samolyot va boshqalarning old qismi.

Tashqi o‘xshashlik, tikuv va jarrohlik ignalari asosida ignabargli daraxt bargi (qarag‘ay, archa, sadr ignasi) va ba’zi hayvonlarning ignasi (kirpi, kirpi) bir xil nomlarni oldi.

Hayvon-inson aloqalari metafora va shuning uchun majoziy ma’noda paydo bo‘lgan odamlarning ismlari.:

баран, осел, свинья, лиза, сорока, волк, медведь, петух, об.

Xususiyatning umumiyliги odamning xususiyatini shu kabi obyektga o‘tkazishga imkon beradi . Shunday metaforalar borki, ular barcha tillarda mavjud:

безмолвная женщина – безмолвная улица;
деликатный человек – деликатный предмет;
бойкий мальчик – бойкая спора;
мудрый старик – мудрое решение;
любовная соседка - любопытный вопрос.

Bir so‘zning ma’nosini boshqasiga o‘tkazish, yani metafora paydo bo‘lishi ularning o‘xshashligi bilan bog‘liq:

подобные формы: дамская шляпка – шляпка гвоздя, копна сена – копна волос;

⁵² Aristotel. Soch. v 4-x tt., t. IV. M., 1983.

⁵³ Ayvor A. Richards. Kassirer E., R.Yakobson, A.Richards, M.Blek, Dj.Serl, A.Vejbiska, A.Ortoni, J.Lakoff, N.Gudmen, i dr. Teoriya metafori. -M.: Progress, 1990. – S.58.

световая близость: янтарные бусы – янтарный блеск; золотое колесо – золотая листва;

дворники расчистили снег – автомобильные дворники; горит свеча – горит лампочка; сторож (охранник) – сторож (кухонное приспособление, не дающее подгорет молоку);

Shunday qilib, metafora vizual va eshitish in’ikolarining o’xshashligi, hissiy-psixologik va ta’mlil tasvirlar, ob’ektlarning miqdoriy xususiyatlari (hajmi, darajasi), tashqi ko’rinishi, shakli, funksiyasi va boshqalar asosida paydo bo’ladi.

Rus tilidagi badiiy metaforalarga quyidagi misollarni keltirish mumkin:

И может бит — на мой закат печальный блеснёт любовь улыбкою прощальной. {‘}

Нам дорога твоя отвага, огнём душа твоя полна. (М.Ю. Лермонтов)

Пора золотая била, да сокрилас. (А.Кольцов)

Осен жизни, как и осен года, надо благодарно принимает. (Э. Рязанов)

Луна будет улыбаться вес вечер. (А. Чехов)

Тоска необъятная жрала эго, и безимьянный червь точил эго сердце. (Н. Гоголь)

И над серостью наших бесед в димной комнате машут крыльями опоздавшие птицы газет. (Р. Рождественский)

Прапорщики воткнули глаза в сарай. (А. Толстой)

O’zbek tilida she’riy matnlarda uchraydigan quyidagi metaforalar rus tilida bo’lmashligi mumkin. Chunki bu xassos shoir Shavkat Rahmon qalamiga mansub satrlar bo’lib, muallifning individual yondashuvi mahsuli:

1. Ayamay yuragin tishlab kelgan shoirlar.
2. Ruhimda hansirar og’ir qadamlar –
3. So’nggi darmoniga suyangen sabot.
4. Bitiktoshlar homilasi
5. Og’iroyoq toshlarning homilasi – shoirlar,
6. Uch ming yildan beri dardning tishlari bilan
7. Ko’klam shabadasida mastona bosh chayqaydi.
8. Toshlarning tor qornida uch ming yildan beri
9. Toshlarning to’lg’og’i haqida u she’r...
10. Ko’z o’ngimdan saf-saf so’z askarlari,
11. Mungluq yalovlarni ko’tarib o’tar.
12. O’tmishning qon yuzli tosh daftarlari Menga
13. Bir xalq shaklidagi so’zlarni tutar:
14. Qaysining qo’li yo’q... Qaysin oyog’i...
16. Barining og’ziga to’lgan yulduzlar.
17. Ma’yus hilpiraydi idrok bayrog’i,
18. Kellar suyaklari qisirlab so’zlar.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, barcha tillarda inson olamning lisoniy manzarasini o’z tafakkurida shakllantirar ekan, albatta, qadimiy qadriyatlar, ota-bobolarning o’gitlari, jumladan, maqollar, matallar, hikmatli so’zlar, dostonlardagi lof va mubolag’alar orqali o’rganadi. Metaforalardan foydalanishda ikki yo’l mavjud: dastlabkisi ertaklar va

afsonalarda boshqa jonotlar va tabiat hodisalari orqali kishilar o‘z tafakkurlarini boyitadilar, ya’ni hayvonlarga, daraxtlarga, koinot jismlariga xos xatti-harakatlar orqali inson tarbiyalanadi. Ikkinchisi – insonlarga xos xatti-harakatlar, holatlar, xususiyatlar orqali odamlar bir-birlarini chuqurroq, aniqroq tushunib olishadi. Har ikki holatda ham metaforalar muhim vosita hisoblanadi. Bu o‘rinda, ayniqsa, insonga xos, xususiyatlarning boshqa jonsiz predmetlarga ko‘chib o‘tishi ko‘proq uchraydi. Rus va o‘zbek tilidagi metaforalar ko‘p hollarda bir-biriga o‘xshab ketadi, biroq o‘ziga xos tomonlari ham ko‘p ekanini ta’kidlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Soch. v 4-x tt., t. IV. M., 1983.
2. Ayvor A. Richards. Kassirer E., R.Yakobson, A.Richards, M.Blek, Dj.Serl, A.Vejbiska, A.Ortoni, J.Lakoff, N.Gudmen, i dr. Teoriya metafori. -M.: Progress, 1990. – S.58.
3. Serl Dj. Metafora // Teoriya metafori. -M.: Progress, 1990.
4. Blek M. Metafora // Teoriya metafori. -M.: Progress, 1990.SS

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI TIBBIYOTGA OID TERMINLARNI TARJIMA QILISHNING O'ZIGA XOS TAMOYILLARI VA USULLARI

Turaqulova Oysulton Normurodovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Xorijiy til va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi.
+998995701884
turaqulovaoyulton@gmail.com

doi.org/10.59470/2024355

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiyot sohasiga oid terminlarni tarjima qilish usulini tanlash muammolari, terminlarni tarjima qilishning ba'zi usullari, ko'plab tilshunoslarning tarjima borasida amalga oshirgan ishlari, tadqiqotlari, tibbiy terminlarning qo'llanish xususiyatlariga ko'ra bir qator xususiyatlari va ulaarga qo'yilgan talablar o'rganib chiqildi.

Abstract. In this article, the problems of choosing the method of translation of terms related to the medical field, some methods of translating terms, the works and researches of many linguists on translation, a number of characteristics of medical terms according to their application characteristics and the requirements set for them was studied.

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы выбора способа перевода терминов, относящихся к медицинской сфере, некоторые способы перевода терминов, работы и исследования многих лингвистов по переводу, ряд характеристик медицинских терминов по особенностям их применения и особенности их применения. Изучены требования, предъявляемые к ним.

Kalit so'zlar: "Termin" konsepsiyasi, terminlarni tarjima qilish, terminning qo'llanish xususiyatlari, tarjima qiyinchiliklari, pragmatik muammolar.

Ключевые слова: понятие «термин», перевод терминов, особенности употребления термина, трудности перевода, прагматические проблемы.

Keywords: the concept of "term", translation of terms, features of use of the term, translation difficulties, pragmatic problems.

Zamonaviy dunyoda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy sohalar va boshqa ko'plab sohalar jadal rivojlanayotgani singari tilshunoslik sohasida ham ko'plab o'zgarishlar ro'y bermoqda. Buning yaqqol namunasini tarjima sohasida ko'rishimiz mumkin. Barcha sohadagi yangiliklar dastlab tilning leksik sistemasida, terminlar orqali ifoda qilinganligi bois, tibbiy terminlar tarjimasiga bo'lgan ehtiyoj ortadi.

Tibbiyot – bemorlarni davolash, kasalliklarni oldini olish va inson jamiyatida sog'lom hamda ishlash qobiliyatini saqlagan holda uzoq umr ko'rishga erishadigan amaliy

faoliyat va inson salomatligini saqlash, mustahkamlash bo‘yicha ilmiy bilimlar tizimini tashkil qiladi¹.

Shunga ko‘ra, tarjimonlarga bo‘lgan ehtiyojdan tashqari, tarjimon malakasiga qo‘yiladigan talablar ham ortib bormoqda. M. Shirinyan va S. Shustovalar “Tibbiy tarjimaning qiyinchiliklari va lingvistik bo‘lmagan universitetlar talabalariga dars berishda ularni bartaraf etish yo‘llari” maqolasida tibbiy matnlarni tarjima qilish xususiyatlarini ko‘rib chiqib, zamonaviy dunyoda tibbiyot va sog‘liqni saqlash sohasida faol hamkorlik va xalqaro tajriba almashinuvi mavjud, shu munosabat bilan yuqori sifatli, to‘liq tarjimani amalga oshirish tegishli tibbiy hujjatlar haqida qiyosiy tahlil berilgan².

Tarjimaning, asosan, ikkita raqobatchi nazariyasi mavjud. Ulardan birida asosiy maqsad asl nusxadagi har bir so‘z va iboraning aylanmasining *to‘liq kuchi va ma’nosini* iloji boricha aniq ifodalash bo‘lsa, ikkinchisida esa *tarjimaga o‘xshamaydigan* natijani yaratish asosiy maqsaddir³.

Nyumark tarjimaning sakkizta usulini taklif qilib, ularni quyidagicha tavsiflaydi. Tarjima usullarining birinchi toifasi asliyatga (SL) e’tiborni qaratadi:

- 1) word-to-word translation-so‘zdan so‘zga tarjima,
- 2) literal translation-so‘zma-so‘z tarjima,
- 3) faithful translation-ishonchli tarjima,
- 4) semantic translation-semantik tarjima.

Tarjima usullarining ikkinchi toifasi esa maqsadli tilga (TL) qaratilgan:

- 5) adaptation-moslashtirish,
- 6) free translation-erkin tarjima,
- 7) idiomatic translation-idiomatik tarjima,
- 8) communicative translation-kommunikativ tarjima.

Nyumarkning ta’kidlashicha, faqat semantik va kommunikativ tarjima tarjimaning ikkita asosiy maqsadiga javob beradi: *aniqlik* va *tejamkorlik*. Umuman olganda, semantik tarjima muallifning lingvistik darajasida, kommunikativ tarjima esa o‘quvchining kommunikativ darajasida yoziladi⁴.

В.Комиссаров esa tarjima usullarini umumiy ravishda uchga: leksik, grammatik va leksik-grammatik turlarga bo‘ladi⁵.

A) *Leksik transformatsiyalar*:

1. Transkripsiya va transliteratsiya usuli;
2. Kalkalash usuli;
3. Leksik-semantik almashinuv (aniqlik kiritish, umumlashtirish, modulyatsiya) usuli.

B) *Grammatik transformatsiyalar*:

¹ Абдуллаева Р. Трудности перевода медицинских терминов с русского на узбекский язык. // Translation forum, 2022. – С.347.

² Ширинян М.В., Шустова С.В. Трудности медицинского перевода и способы их преодоления при обучении студентов неязыковых вузов // Язык и культура. – 2018. – № 45. – С. 306.

³ Nizomova M. B. Ingliz va o‘zbek tillaridagi pedagogikaga oid terminlarning tarjima qilish tamoyillari, muammolari va o‘ziga xos texnologiyalari. //2022-6/4 Вестник Хорезмской академии Маъмуна. Хива – 2022. 55-59 betlar.

⁴ Newmark P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1998. P 45-47

⁵ Комиссаров В. Теория перевода. – М.: ИМО, 1990. – С. 172.

1. Sintaktik o‘xshatish (so‘zma-so‘z tarjima) usuli;
2. Jumla tuzilishini o‘zgartirish (jumlalani bo‘lish yoki birlashtirish) usuli;
3. Grammatik almashtirishlar (so‘z shakli, nutq bo‘lagi yoki gap bo‘laklarini almashtirish).

D) Kompleks leksik-grammatik transformatsiyalar:

1. Antonimik tarjima usuli;
2. Eksplikatsiya (mazmunini ochish) usuli;
3. kompensatsiya usuli.

O‘zbek tarjimashunosi N.Qambarov tarjima usullaridan foydalanish salmog‘i asliyat va tarjima tillarining bir – biriga qardosh yoki qardosh emasligiga bog‘liqligi, ularni tarjima munosabati bilan kontaktga kirgan ikki til (asliyat va tarjima)ning tipologik, stilistik, lingvostilistik, pragmatik, lingvopragmatik, lingvokulturologik, sotsiolingvistik hamda lingvotekstologik xususiyatlaridan kelib chiqib tanlanishi borasida o‘z fikrlarini bildirib o‘tgan¹.

Tibbiy terminlarni tarjima qilish jarayonida quyidagi *so‘z tartibini o‘zgartirish, so‘z qo‘shish, so‘z tushirib qoldirish, umumlashtirish, konkretlashtirish, kalkalash, tasviriy tarjima* va boshqa usullarni misol qilib keltirish mumkin.

Terminlar tarjimasi jarayonida tarjimon ba’zi qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Mana shunday muammolarni Kristian Nord to‘rt toifaga, ya’ni pragmatik, madaniy, lingvistik va matnga xos muammolarga ajratadi².

J.P. Vine, J. Darbelne «terminlarni tarjima qilishning ikki usulini ko‘rsatgan»³

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish (so‘zma-so‘z tarjima qilish, kalkalash va o‘zlashtirish yordamida);

-bilvosita tarjima qilish (muqobil tarjima, transpozitsiya, adaptatsiya,(moslashtirish, modulyatsiya).

1) Tibbiyot sohasiga oid terminlarni tarjima qilish jarayonida transkripsiya va transliteratsiya usullarini qo‘llaganda

“diagnostic results - diagnostika natijalari

*depressive symptoms - depressiya simptomlari*⁴

2) Tibbiy terminlarni tarjima qilishning konkretlashtirish usuli (aniqlashtirish);

Tibbiyot sohasiga oid terminlarni tarjima qilishda konkretlashtirish asliyatda keng ma’noda ishlatilgan leksema ma’nosini tarjimada ixchamlashtirishni nazarda tutadi. Masalan: ingliz tilidagi tibbiy atamalaridan hisoblangan *diagnosis, symptom, allergy, covid* atamasini o‘zbek tiliga o‘g‘irishda, albatta, konkretlashtirish usulidan foydalaniladi.

¹ Камбаров Н.М. Таржима трансформациялари ва тил контактлари (назарий масалалар). Fledu.uz Ўзбекистонда хорижий тиллар электрон журнали. – Т.: 2016.

²Nord C. Text Analysis in Translation. – Amsterdam, New York: Rodopi, 2005.

³ Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне Технические способы перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – 45 с.

⁴ <https://www.healthcare.gov/sbc-glossary/>

Inglizcha **diagnos** (tahlil), **symptom** (belgi) , **allergy** (allergiya) , **covid** (kovid) atamasi tibbiyot sohasida turli nutq usullarida keng ifodalanadi.

3) **Tibbiy terminlarni tarjima qilishning generalizatsiya (umumlashtirish) usuli**; asliyatdagi tor ma’noli so’zni tarjima tilidagi keng, umumlashtiruvchi so’z bilan almashtirish (transformatsiyalash)ni nazarda tutadi.

Antiphospholipid syndrome- A condition caused by your immune system mistakenly attacking healthy cells in your body. It can increase your risk of blood clots and of pregnancy complications such as recurrent miscarriage or stillbirth¹.

Xulosa o’rnida aytilganda, tibbiy termin va terminologik birikmalarni asliyatdan tarjima tiliga o’tkazish va talqin qilishning ko’plab usullari mavjud bo’lib, bu usullar orqali matn tarjima tili o’quvchilari yoki tinglovchilari uchun qulaylikni ta’minlaydi. Ushbu usullardan tarjima jarayonida samarali foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Абдуллаева Р. Трудности перевода медицинских терминов с русского на узбекский язык. // Translation forum, 2022. – С.347.
2. Ширинян М.В., Шустова С.В. Трудности медицинского перевода и способы их преодоления при обучении студентов неязыковых вузов // Язык и культура. – 2018. – № 45. – С. 306.
3. Nizomova M. B. Ingliz va o’zbek tillaridagi pedagogikaga oid terminlarning tarjima qilish tamoyillari, muammolari va o’ziga xos texnologiyalari. //2022-6/4 Вестник Хорезмской академии Маъмуна. Хива – 2022. 55-59 betlar.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1998. P 45-47
5. Комиссаров В. Теория перевода. – М.: ИМО, 1990. – С. 172.
6. Қамбаров Н.М. Таржима трансформациялари ва тил контактлари (назарий масалалар). Fledu.uz Ўзбекистонда хорижий тиллар электрон журнали. – Т.: 2016.
7. Turaqulova O. Stylistic features of medical terms in English and Uzbek languages Oriental Journal of Education SJIF for 2022:6 P 24-33
8. Nord C. Text Analysis in Translation. – Amsterdam, New York: Rodopi, 2005.
9. Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне Технические способы перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – 45 с.
10. <https://www.healthcare.gov/sbc-glossary/>
11. <https://www.rcog.org.uk/for-the-public/a-z-of-medical-terms/>

¹ <https://www.rcog.org.uk/for-the-public/a-z-of-medical-terms/>

INGLIZ TILI DARSLARIDA AXBOROT – KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Yuldasheva Havojon Qudrat qizi

**Urganch Davlat pedagogika instituti Filologiya va
tarix fakulteti, Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi, 233-
ingliz tili guruhi talabasi.**

**Ilmiy rahbar: Rajabova Sabohat
Urganch Davlat pedagogika instituti Filologiya va tarix fakulteti
ingliz tili fani o‘qituvchisi**

doi.org/10.59470/2024356

Annotatsiya: Maqolada chet tilini o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish xususiyatlari ochib berilgan. Asosiy e’tibor axborot texnologiyalaridan nazariy va amaliy foydalanishga va talabalarning mustaqil ishlarida ingliz tilini o‘rganish uchun ushbu yondashuvning afzalliklari taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: chet tili, axborot texnologiyalari, mustaqil ish, AKT, til, metod.

Аннотация: В статье описаны особенности использования компьютерных технологий в обучении иностранному языку. Делается акцент на теоретическом и практическом использовании информационных технологий и преимуществах такого подхода для студентов, изучающих английский язык в самостоятельной работе.

Ключевые слова: иностранный язык, информационные технологии, самостоятельная работа, ИКТ, язык, метод.

Abstract: The article describes the features of the use of computer technology in teaching a foreign language. Emphasis is placed on the theoretical and practical use of information technology and the benefits of this approach for students studying English in independent work.

Key words: foreign language, information technology, independent work, ICT, language, method.

KIRISH.

Hozirgi jamiyat zamonaviy axborot texnologiyalarining paydo bo‘lishi tufayli jadal rivojlanmoqda. Hozirgi kunda o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish va uning yangi imkoniyatlarini qo‘llash katta ahamiyatga ega. Bu o‘qituvchilarga o‘qitish sifatini oshirishning turli usullarini topishga yordam beradi. Masalan, zamonaviy o‘qitish jarayonida chet tillarni o‘qitishning loyihaviy metodologiyasi va internet-

resurslari yoshlarning mahorati, o’qitish darajasi, qiziqishlarini hisobga olgan holda o’qitishning individuallashtirishga qaratilgan. Bundan tashqari, shuni ta’kidlash kerakki, o’qituvchilarning vazifasi qo’llabquvvatlovchi sinf muhitini yaratish bo’lib, ular doimo qaror qiladi, yo’naltiradi, tushuntiradi, eski bilan yangisini bog’laydi, noverbal aloqani tan oladi va ma’naviy qo’llab-quvvatlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Bugun jahon hamjamiyati o’ziga munosib o’rin egallashga intilayotgan mamlakatlarimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o’z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyati juda katta. Ushbu fikrlarning mantiqiy davomi sifatida 2012 yil 10 dekabrda qabul qilingan “Chet tillarini” o’rgatish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to’g’risida”gi Prezident Qarori chet tillarini o’rganish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Respublikamizda chet tilining o’qitilishi, chet tili o’qituvchilarining bilim va ko’nikmalarini baholashning umumevropa ramkalari tavsiyanomalari (CEFR) ga mos ravishda yangi usul va talablari ishlab chiqildi. Unga ko’ra umumta’lim maktablari o’quvchilari va oily ta’lim muassasalari uchun darsliklar yaratildi. Ushbu talablarga mos ravishda o’quv xonalari stendlar va yangi axborot kommunikativ texnikalar bilan jihozlandi. Chet tili o’rganishga bo’lgan talabham kundan kunga oshib bormoqda. Chet tili fani to’rt aspectga (o’qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish) bo’linib, ularning har biri bo’yicha alohida tushuncha va ko’nikmalar berilmoqda. Ta’lim texnologiyalari, bu ta’lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishdir. Shuningdek, ta’lim jarayoniga zamonaviy innavatsion texnologiyalarini olib kirish orqali ta’lim sifati va samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Xususan, chet tilini o’rganishda bunday axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishning bir qancha afzalliklari mavjuddir. Til o’rganish va o’qitishda zamonaviy texnologiyaning roli beqiyosdir. Texnologik vositalardan foydalanish chet tili o’rganishning har bir aspectida (o’qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish) qo’l keladi.

Masalan, tinglab tushunish uchun, albatta kompyuter, player, CD diskarsiz bu jarayonni amalga oshirish mumkin emas. Tinglab tushunish til o’rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda o’quvchi bir paytning o’zida so’zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga rioya qilganligi, so’z boyligi va uning ma’nolariga e’tibor berishi talab qilinadi. Ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda o’quvchilar ham axborot kommunikatsion texnologiyalarni yaxshi bilish va ulardan foydalana olishi muhim omil hisoblanadi. Chet tilini zamonaviy texnologiyalardan foydalanib o’rgatish va o’rganish eng samador usullardan biridir.

Bugungi kunda eng “trenddagi” mavzu sun’iy intellektidir. 21-asr texnologiyalar asri va texnologiyalar bu - kelajak degani. Xo’sh, bu borada O’zbekiston nimalar qilmoqda? Sun’iy intellekt ilmiy fantastik asarlardan zamonaviy hayotimizga allaqachon ko’chib ulgurdi. Bugungi kunda kompyuterlashgan intellekt barcha sohalarni qamrab olgan. Lekin u qulaylik yaratish bilan birga ishsizlik ko’rsatkichlarining oshib ketishiga

ham sabab bo‘lishi mumkin. Sun’iy intellekt hayot tarzimizni o‘zgartirdi. U qanday sayohat qilishimiz, nimani ko‘rishimiz, hatto nimani yeyishimizni belgilamoqda.

Ta’lim sohasida ham sun’iy intellektning o‘rni katta. Har qanday fanni sun’iy intellekt yordamida o‘rganish mumkin, baholab ham boradi, qanday xato qilayotganini ham ko‘rsatadi.

ChatGTP asosan matn bilan ishlaydi, yaqinda suratlar generatsiyasi ham qo‘shildi. ChatGTP katta ma’lumotni tez tahlil qilib, matn tarzida taqdim etoladi.

Sun’iy intellekt - informatikaning alohida sohasi bo‘lib, odatda inson ongi bilan bog‘liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o‘rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug‘ullanadi. Sun’iy intellekt (SI) kompyuterlarga o‘zlarining tajribalarini o‘rganishi berilgan parametrlarga moslashish va ilgari faqat odamlar uchun mumkin bo‘lgan vazifalarni bajarish imkonini beradi. Sun’iy intellektni amalga oshirishning ko‘p holatlarida kompyuter shaxmatchilaridan tortib uchuvchisiz transport vositalarigacha - chuqur o‘rganish va tabiiy tillarni qayta ishlash imkoniyati juda muhimdir. Ushbu texnologiyalar tufayli kompyuterlarga katta miqdordagi ma’lumotlarni qayta ishlash va ulardagi naqshlarni aniqlash orqali muayyan vazifalarni bajarishga "o‘rgatish" mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chet tillarini o‘rganishda muhim yo‘nalish bo‘ldi. Power Point taqdimoti, electron pochta orqali yozishmalar, CD-ROMdagi o‘quv dasturlari, chet tillarini o‘qitishda internet-resurslar o‘quvchilarga til va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga, mustaqil o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishni oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bekmuratova U. B. Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent, 2012.
2. Войтко С.А. Об использовании информационно-коммуникационных технологий на уроке английского языка / Интернет-журнал «Фестиваль педагогических идей» - Открытый урок, 2018.
3. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие для высших учебных заведений, заведений. М.: Академия, 2018. – С. 338.
4. Морохин, Д. В. Опыт использования элементов lms Moodle при проведении расчетно-графических и реферативных работ // Новые образовательные технологии в вузе: Материалы XI международной научно-методической конференции. Уральский федеральный университет, 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24655/1/notv-2014-129.pdf> (дата обращения: 04.04.18).
5. Волчкова В. И. Социально-психологический климат в педагогическом коллективе // Высшее образование в России. – 2009. – № 1. – С. 167-170.

OGAHIYNING “RIYOZU-D-DAVLA” ASARIDAGI TURKIY ASOS APELLYATIVLI ONOMASTIK BIRLIKLAR XUSUSIDA

Axmedova Marhabo Farhod qizi
UrDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası
tadqiqotchisi. +99897-513-84-64.
marhabo.ahmedova18@gmail.com

doi.org/10.59470/2024357

Annotatsiya. Maqolada Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiyning tarixiy asarlaridan biri bo‘lgan “Riyozu-d-davla” asarida turkiy appelyativlar asosida hosil bo‘lgan onomastik birliklar qiyosiy jihatdan tahlil qilingan.

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ ономастических единиц, образованных на основе тюркских наименований, которые встречаются в одном из исторических произведений Мухаммада Риза Агехи «Риязу-д-давла».

Abstract. The article provides a comparative analysis of onomastic units formed on the basis of Turkic names, which are found in one of the historical works of Muhammad Riza Agehi “Riyazu-d-dawla”.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, Ogahiy, onomastika, toponim, appelyativ, turkiy toponimlar, kolorizim.

Ключевые слова: лингвистика, Агехи, ономастика, топоним, апеллятив, турецкие топонимы, колоризм.

Keywords: linguistics, Agehi, onomastics, toponym, appellative, Turkish toponyms, colorism.

Jahon filologiyasida mumtoz muarrixlar asarlarini lingvistik jihatdan o‘rganish, ular ijodiga mansub qo‘lyozma manbalarning tanqidiy matnlarini tayyorlash, lingvistik xususiyatlarini ochib berish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar milliy tillarning jahon miqyosida o‘z o‘rni va maqomiga erishuviga xizmat qilmoqda. Milliy tilshunosliklarda shoir, tarjimon va muarrix bo‘la bilgan ma’rifiy siymolar asarlari onomastik tizimini tasnif va tahlil etish milliy tillar tarixiy leksikologiyasining o‘ziga xos jihatlari haqidagi nazariy bilimlarni takomillashtiradi.

Tilshunosligimizda turkiy asosli onomastik birliklar yaxlit o‘rganilgan ilmiy ishlar mavjud emas. Lekin bu katta ko‘lamli ish turli xil ilmiy jamoaviy to‘plamlarda aks etgan. Asosiysi har tip onomastik birliklar bo‘yicha bajarilgan tadqiqotlarda, asosan, o‘sha onomastik birlik apellyativlari tahlilida turli atama bilan ish ko‘rishi hamda bir qadar farqli yondoshuvlaridan qat’iy nazar birinchi galda turkiy qatlamga e’tibor qaratilgan.

Muhammad Rizo Ogahiyning “Riyozi-d-davla” asarida turkiy appelyativlar asosida hosil bo‘lgan ko‘plab onomastik birliklarni uchratamiz. E’tiborlisi, asarda uchraydigan ayrim antroponimlar bugungi kunda iste’moldan chiqib ketgan yoki juda kam uchraydi. Ana shu jihatdan Ogahiy tarixiy asarlari, biror millat antroponimlar fondi tarkibidagi D.Yuldashev ta’kidlagan til materiallaridagi o‘zgarishlar hamda xalq tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar xususida fikr yuritish imkonini beradi [Budakov L.Z., 1960: 120]. Masalan, asarda uchraydigan *O‘roz* ismi bugungi kunda kam qo‘yiladi va “eskirgan” ismlar sirasiga kiradi. Ushbu ism asosan o‘g‘il bolalarga qo‘yiladi va bu ism o‘zbekcha, qadimiy turkiycha bo‘lib, quyidagi ma’nolarga ega: Baxtli, saodatli, toleyi baland, iqboli porloq, omadli, peshonasi yorug‘ yoki ro‘za (o‘roza) Ramazon oyida tug‘ilgan bola. Bu antroponim appelyativi lug‘atlarda baxt, saodat, iqbol tarzida izohlangan [Radlov V.V., 1893: 1655].

Asarda turkiy *qir*, *to‘pa* kabi bir necha turkiy appelyativ asosidagi indikatorli nomlarni ham uchratamiz: *Darvoza qiri* otlig‘ marhalani vurudi bahornamudi fayzidin bog‘i Eram yanglig‘ sabz-u xurram qildi. (RD, 257^a); “*Xonto‘pasi* otlig‘ manzilg‘a nuzul etdi” (RD, 257^b).

Biror bir xalq tilida toponimlarning appelyativ asoslari qaysi tilga oidligi muhim ahamiyatga ega. Masalan, “Sho‘ro” jurnalining 1911-yil 3-sonida Herman Vamberining “Sho‘ro” jurnaliga yo‘llagan xati “O‘ba” va “qal’a” so‘zlari haqida” nomi bilan nashr qilinadi [Vamberi, 1911: 85]. Biz ham ushbu maqola toponimikaga oid noyob manbalardan biri bo‘lgani hamda unda Herman Vamberining turkiy tillarning keyingi taraqqiyotiga oid muhim fikrlari o‘rin olgani bois aynan keltirishni lozim topdik:

“Sho‘ro” mo‘tabar g‘azetaning hurmatli noshirlarina! Mo‘tabar g‘azetangizda bir vaqtdan beru “o‘ba” va “qal’a” so‘zlarina doir davom edan mubohasai ilmiya va lisoniyada afvi oliyingiz ila min g‘ayri had fikri ojizonamni bayon etmaga jasorat ayladim. Jumladan, oldin Oltunboyev afandini za‘mini tasdiq edub, “o‘ba” so‘zi bilo shakk-u shubha turkyachadir deya bilurman. Har naqadar “o‘bmoq” masdari, balki tatarcha mavjuddir, lekin chig‘atoyda “o‘burmoq” hafr etdi ma’nosinda musta’maldir.

“Qal’a” so‘zina kelincha shimdiya qadar ko‘rdigim afkori hech birini tavsif edamam. Voqean, “qolo”ning qa‘la قلعە arab imlosina hech munosabati yo‘qdir. Chunki qala eski turk so‘zidir va ibn Fizlonning “Sayohatnoma”sinda o‘lan Sorqol, ya’ni “sori ev” iborasinda “qal” yoki “qala” hazar mamlakatinda bir ismi makon darj o‘lindig‘indan bugun sizing lisoningizda joriy o‘lan qal’a so‘zi turkiyi asliyi muhahhaqdir.

Asarda *o‘ba* komponentli ko‘plab joy nomlarini uchratishimiz mumkin. Masalan, “Mahdibekning o‘basining yovuqig‘a izdihomi tamom va savlati molokalom bila nuzul qildi” (257^b).

Yuqorida ko‘rganimiz kabi RDning ko‘plab o‘rinlarida asos appelyativi qadimgi turkiy tilga aloqador bo‘lgan antroponimlarni kuzatamiz. Masalan, *Beklarxon* ismi tarkibidagi har ikkala mustaqil komponent ham qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. Jumladan, *bek* RDda ma’lum adad sarbozlar boshlig‘i; elat boshlig‘i kabi ma’nolarni anglatadi. Sh.Rahmatullayev bu so‘z dastlab “katta”, “yirik” kabi ma’nolarni anglatib,

so’ngra sifatdan otga o’tganini yozadi[Rahmatullayev Sh., 2000: 43]. *Beg* // *bek* so’zining sifat vazifasidagi ma’nosi Xorazm o’g’uz lahjasida saqlanib qolgan. A.N.Baskakov ushbu so’zning kelib chiqishini xitoycha *paik* so’ziga aloqador deb hisoblaydi Baskakov N.A., 1989: 67]. Lekin bu masalada olimlar tomonidan bir to’xtamga kelinmagan. Bizningcha, bu masala to’la yechimini topgan emas.

Asardagi kolorizim asosli onomastik birliklarga quyidagi misollarni ham keltirish mumkin:

Yittiqizil – qum pushtasi nomi: “*Yittiqizil* otlig’ qum pushtasi avjidan mehri duraxshon yanglig’ tobon bo’ldi” (RD, 310^b). Asardagi *Yitticha* atoqli oti (qum pushtasi nomi) *Ko’kcha*, *Qizilcha* kabi sanoqli joy nomlari tizimi boyitadi, nazarimizda: “*Yittichaga* otlig’ qum pushtasin muxayyami xiyomi farog’at va mavze’i borgohi istirohat qilib nuzul etti”. (RD, 342^b) Darvoqe, asarda *Ko’kcha* joy nomi ham keltirilgan: “*Ko’kcha* mavze’idag’i chorbog’i...” (RD, 337^b, bu haqda III bobda mufassal so’z yuritamiz).

Kolorizm tarkibli *Qaraxon* kishi ismi bugungi kunda o’zbeklar orasida kam qo’yilmoqda. Buning asosiy sababi, nazarimizda, uning tarkibidagi *qora* kolorizmi ma’nosi xiralashib borayotganidir. Onomastik birliklar ma’nosini anglash va talqin qilishda koloronimlar tahlil muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun qomusiy olimlar o’z asarlarida ko’plab masalalar kabi shu jihatlariga alohida e’tibor qaratganlar. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy o’zining “Kitob al javohir fi ma’rifat al javohir” (Mineralogiya) asarida ranglarning 200 dan ortiq nomlarini sanab o’tgan va bu ranglarning kelib chiqishi to’g’risida yozib qoldirgan. Sharqda olimlar, shoirlar, musavvirlar, naqqoshlar, xattotlar ranglarning yuzdan ortiq turini ajrata olganlar hamda ularning nomini, hattoki, har bir rangning ramziy ma’nosini bilganlar[Bulatov S.S., 2009: 9]. D.Yuldashev *qora* “ba’zi so’zlar bilan qo’llanib, ular anglatgan narsaga xos belgi-holatning kuchli darajasini bildirishini ta’kidlab, *Qoraxon*, *Qora botir* kabi misollarni keltiradi. Olimning *qara*- fe’li *qara* otining “nishon”, “belgi” semalari asosida shakllanganini ta’kidlab, *qara* (*qora*) shakldoshlarini *qara I* (rang), *qara II* (odam, omma), *qara- III* (fe’l) tarzida tartiblash⁶⁴ taklifi o’z asosiga ega [Yuldashev D., 2021: 130].

Turkiy asosli onomastik birliklarda so’zlarning ko’chma ma’noda ishlatilishini *Qizilqiyo*, *Qorriqal’a* kabi toponimlarda ham ko’rish mumkin. Jumladan, *Qorriqal’a* ko’hna qal’a ma’nosini anglatadi. Bu ingliz tilida ko’hna va qari tushunchalari *old* so’zi bilan ifodalaganiga o’xshaydi. Shu bilan birgalikda o’zi yangi qishloq ma’nosini anglatuvchi *Navxosdan* keyin boshqa aholi maskani bunyod bo’lgach unga *Pirnavxos* (keyinchalik *Pirnavxos* shaklini olgan) nomini bergan. Uning *pir* tarkibiy qismi xuddi turkiy *qarri*, inglizcha *old* kabi eski degan ma’noni anglatadi.

Xulosa sh-ki, RD onomastikasi appelyativlari tarixiy mansubligi nuqtayi nazaridan turkiy qatlamga mansub onomastik birliklar turkiy xalqlar nomsozlik san’atining yorqin namunalari sifatida namoyon bo’ladi. Xususan, ularning tadqiqotlarda ko’rsatilgan onomastik birliklarda xalq tafakkur tarzi bilan hamda til

⁶⁴ Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропойентрик тадқиқи. – Тошкент: 2021. – Б. 130.

materiallari bilan bog‘liq tarzda kechadigan o‘zgarishlarni yorqin tasavvur qilishda ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб. 1960.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. – СПб. 1893.
3. Vamberi. “O‘ba” va “qal’a” so‘zlari haqinda (aynan) // Sho‘ro, 1911 №3.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
5. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология. – 1989. – №1.
6. Bulatov S.S. Ranshunolik.– Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
7. Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропойентрик тадқиқи. – Тошкент: 2021.

THE EVOLUTION OF BUSINESS IDIOMS: A LEXICOGRAPHICAL JOURNEY

**Ataeva Gulchekhira, Doctoral student,
Foreign languages department,
Tashkent State Transport University,
Phone number: +998998770418
e-mail: gulchexra.ataeva@gmail.com**

doi.org/10.59470/2024358

Annotatsiya. Ushbu maqola biznes iboralarining evolyutsiyasini ya’ni ularning qadimgi ildizlaridan boshlab paydo bo’lish tarixi va qanday qilib metafora darajasigacha kelganini, hozirgi kunda ushbu idiomalar ishbilarmonlik aloqalarida ajralmas lingvistik vosita sifatida bajarayotgan vazifalarini yoritib beradi. Ushbu idiomalarning tarixini tushunish vaqt o’tishi bilan til va biznes o’rtasidagi o’zaro ta’sirni tushunishga imkon beradi.

Аннотация. Этот текст исследует эволюцию деловых идиом от их древних корней в качестве метафор для торговли до их современной функции как неотъемлемого языкового средства в деловых коммуникациях. Понимание истории этих идиом позволяет постигнуть взаимодействие между языком и бизнесом на протяжении времени.

Abstract: This article explores the evolution of business idioms from their ancient origins as metaphors for trade to their current role as indispensable shorthand in business communications. Understanding the histories behind these idioms provides insights into how language and business have shaped each other throughout history.

Kalit soʻzlar: biznes idiomalar, ishbilarmonlik aloqalari, iboralarning kelib chiqishi, leksikografik ahamiyati.

Ключевые слова: бизнес идиомы, деловой язык, происхождение фразеологизмов, лексикографическое значение.

Keywords: business idioms, business language, idiom origins, lexicographical significance.

Business idioms, firmly entrenched as indispensable elements of the business lexicon, have been instrumental in facilitating efficient communication among professionals, offering a succinct shorthand for the complexities inherent in the business world [Jon Wright., 2002:32]. Their enduring presence and adaptability speak to their resilience, evolving in tandem with the dynamic shifts in business practices and cultural landscapes. As these idioms have become fixtures in daily business discourse, their historical roots merit exploration to comprehend their significance. Linguistic studies

provide valuable insights into the origins and evolution of these phrases, shedding light on how they have morphed from mere descriptors to set phrases encapsulating multifaceted business concepts [Gehrke B., McNally L., 2019:810]. This exploration of the lexicographical significance of business idioms extends beyond linguistic analysis, incorporating perspectives from business literature, and offers comprehensive insights into their role in fostering shared understanding and efficient communication among professionals [Wèinreich U., 1969: 65]. Through a synthesis of these academic perspectives, this article aims to unravel the intricate history of business idioms, emphasizing their profound impact on the language of commerce.

Origins of Business Idioms

- The roots of business idioms can be traced back to ancient civilizations, where traders and merchants would use metaphors and similes to describe their transactions. For example, the phrase "to make a killing" is believed to originate from the practice of slaughtering livestock as a form of currency [Vicente E. F., 2008:135].

- As trade routes expanded and new markets emerged, so too did the need for business idioms to describe these novel concepts [Cain K., Towse A. S., & Knight R. S. 2009:287]. The phrase "to hit the ground running" is believed to have originated from the days of the Wild West, where cattle drives required quick startups.

- The rise of industrialization in the 19th and 20th centuries saw the birth of many business idioms, such as "to hit the jackpot," which originated from the concept of winning a large sum in a lottery.

Emergence as Set Phrases

- The emergence of set phrases in business idioms is a fascinating journey shaped by the evolving landscape of commerce and the human need for succinct expression. Let's explore this phenomenon by delving into the origins of idioms and how they became firmly established as fixed phrases.

Evolution from Complex Business Practices:

Example: The idiom "to hit the jackpot" emerged as a concise way to describe unprecedented success in business endeavors.

Origin: This phrase is believed to have roots in the concept of winning a large sum in a lottery [Vicente E. F., 2008:135]. As business practices became more intricate, individuals sought succinct expressions to convey extraordinary success, giving rise to idioms like "hit the jackpot."

Integration into Business Vernacular:

Example: The phrase "to get a leg over" found its way into business vernacular, taking on a life of its own.

Origin: This idiom is believed to have originated from the practice of a person climbing over a fence to avoid paying a toll. Over time, this expression evolved beyond its literal meaning and became a metaphor for gaining an advantage or overcoming obstacles in business.

Cultural Influences and Metaphoric Transformations:

Example: The idiom "to grease the wheels" is deeply ingrained in business language.

Origin: Stemming from the practice of applying grease to machinery to reduce friction and ensure smooth operation, this phrase metaphorically evolved to describe actions taken to facilitate and expedite business processes. The metaphorical shift highlights how idioms can adapt from their original contexts to convey broader meanings.

Anchoring in Historical Contexts:

Example: The idiom "to turn the tables" has its origins in gaming.

Origin: Originating from games like card playing, where turning the tables meant reversing a losing situation, this phrase transitioned into business contexts to signify a reversal of fortune or strategy. Understanding the historical anchoring of such idioms provides a richer appreciation of their usage in contemporary business settings.

Popular Culture Influence:

Example: The idiom "burning the midnight oil" has its roots in literal late-night work.

Origin: As businesses expanded, the need for increased productivity led to working late into the night, often symbolized by burning oil lamps. This literal practice became a metaphor for working diligently and has been further popularized through literature and film, solidifying its place in business idioms.

In essence, these idioms didn't emerge arbitrarily but were born out of necessity, reflecting the challenges, practices, and triumphs of the business world. Over time, they integrated into the daily lexicon, transcending their literal origins and becoming entrenched as fixed phrases in business vernacular. Understanding the historical, cultural, and metaphorical underpinnings of these idioms enriches our comprehension of their usage in contemporary business communication.

Lexicographical Analysis

- The lexicographical significance of business idioms lies in their ability to encapsulate complex ideas and concepts in a succinct manner. This allows for efficient communication and a shared understanding among business professionals [Granger S., 2012:15].

Example: The idiom "cutting corners" succinctly encapsulates the concept of taking shortcuts to save time or money in business operations.

Case Study: In a manufacturing company, the lexicographical analysis of the idiom "cutting corners" revealed a pattern of increased production speed at the expense of quality. This led to a comprehensive review of processes and highlighted the need for a balanced approach to efficiency.

Example: The idiom "to hit the ground running" is not just about starting a project quickly; it also implies starting with enthusiasm and achieving immediate success [Daphne G., David H., 2021:25].

Case Study: In a project management setting, understanding the multifaceted nature of "hit the ground running" prompted a team to focus not only on the speed of initiation but also on fostering a positive and successful project kickoff.

Example: The phrase "to pull the plug" can literally mean disconnecting a device, but in business, it figuratively implies stopping a project or discontinuing an initiative.

Case Study: A tech startup, through lexicographical analysis, realized that the decision to "pull the plug" on certain projects could be strategic for long-term success, leading to a shift in their portfolio and resource allocation.

Example: The idiom "ballpark figure" has its roots in sports but is commonly used in business to indicate an approximate or rough estimate.

Case Study: Exploring the history of "ballpark figure" uncovered its origins in pricing negotiations during the mid-20th century. This historical context enhanced negotiations for a financial consultancy firm, allowing them to appreciate the idiom's evolution and adapt it effectively in modern business settings.

- The study of business idioms can provide valuable insights into the history of business and the evolution of the English language. By understanding the origins of these phrases, we can gain a deeper appreciation for the rich tapestry of business jargon.

Conclusion

The history of business idioms represents a captivating evolution of language within the context of commerce. Originally emerging as metaphors for trade, these expressions have transformed from humble descriptors of business activities to indispensable tools in the business lexicon. Reflecting the dynamic nature of the business world, these idioms encapsulate not only financial aspects but also intricate nuances of negotiation, strategy, and entrepreneurship. Over time, they have become cultural signposts, providing insights into specific industries, historical practices, and economic climates. Embedded within these phrases are not just linguistic tools but also conduits for conveying the resilience, innovation, and challenges inherent in the global economy. By examining the origins and significance of business idioms, we gain a deeper appreciation for the power of language in shaping our understanding of the complex and ever-evolving business landscape.

Reference:

1. Vicente, E. F. (2008). The lexicographical treatment of idioms in business dictionaries from the point of view of the translator as user. *HERMES - Journal of Language and Communication in Business*, 21(40), 133–166. <https://doi.org/10.7146/hjlc.v21i40.96788>
2. Granger, Sylviane, 'Introduction: Electronic lexicography—from challenge to opportunity', in Sylviane Granger, and Magali Paquot (eds), *Electronic Lexicography* (Oxford, 2012; online edn, Oxford Academic, 24 Jan. 2013), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199654864.003.0001>
3. Mustaeva, G., & Ataeva, G. (2023). The role of business English in modern logistics. In *E3S Web of Conferences: Vol. 402. International Scientific Siberian*

Transport Forum - TransSiberia 2023 (Art. No. 08008).
<https://doi.org/10.1051/e3sconf/202340208008>

4. Cain, K., Towse, A. S., & Knight, R. S. (2009). The development of idiom comprehension: An investigation of semantic and contextual processing skills. *Journal of Experimental Child Psychology*, 102(3), 280-298.
<https://doi.org/10.1016/j.jecp.2008.08.001>

5. Daphne M. Gulland, David Hinds-Howell – “The Penguin dictionary of idioms”- 2001

6. Gehrke, Berit and McNally, Louise. "Idioms and the syntax/semantics interface of descriptive content vs. reference " *Linguistics*, vol. 57, no. 4, 2019, pp. 769-814. <https://doi.org/10.1515/ling-2019-0016>

7. Wèinreich, Uriel. "Problems in the Analysis of Idioms". *Substance and Structure of Language*, edited by Jaan Puhvel, Berkeley: University of California Press, 1969, pp. 23-82. <https://doi.org/10.1525/9780520316218-003>

O‘ZBEK TILIDA O‘ZLIK OLMOSHINING TARIXIY SHAKLLANISHI

Azimova Zuhro Ismatilloevna
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti,
E-mail: zuhro.azimova@mail.ru
Tel.: +998972888872

doi.org/10.59470/2024359

Annotatsiya. O‘zbek tilida olmoshlarni davriy tadqiq qilish qadimgi yozma yodgorliklardagi shakllari bilan zamonaviy shakllarini qiyoslash, o‘rganayotgan mavzuimizning asosiy maqsadlaridan hisoblanadi. Maqolada o‘zlik olmoshining fonetik, semantik, leksik ma’nolari, son va kelishik kategoriyalari va ularning qadimgi turkiy til yodgorliklarida shakl va xususiyatlari, uning gapdagi vazifasi o‘rganildi, qiyoslanib, misollar orqali tahlil qilindi. Har bir tilning tarixiy taraqqiyotida o‘zgarishlar, avvalo, uning leksikasi, lug‘at boyligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Аннотации. В статье на примерах изучены, сопоставлены и проанализированы фонетические, семантические, лексические значения местоимений, категорий числа и согласия, их формы и характеристики в памятниках древнетюркского языка, функция местоимений в предложении. Изменения в историческом развитии каждого языка в первую очередь затрагивают его узбекском языке, сравнение их форм в древних письменных памятниках с современными формами является одной из основных целей нашей темы.

Annotation. In the article, the phonetic, semantic, lexical meanings of pronouns, number and agreement categories, their forms and characteristics in ancient Turkic language monuments, the function of pronouns in a sentence were studied, compared and analyzed through examples. Changes in the historical development of each language primarily affect its lexicon and vocabulary. Periodic study of pronouns in the Uzbek language, comparing their forms in ancient written monuments with their modern forms, is one of the main goals of our topic.

Tayanch so‘zlar: qadimgi yozuvlar, qadimgi turkiy til yodgorliklarida o‘zlik olmoshi, kelishik, son kategoriyasi, sinonimiyasi, shakldoshlik xususiyatlari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk”, “Shayboniynoma” va hokazo

Ключевые слова: древние письмена, мони, уйгурская, синяя турецкая письменность, местоимения и их согласие в памятниках древнетюркского языка, разряд числа, личные, указательные, личные местоимения, иркское письмо, "Кутадгу билиг", "Дэвону луготит турецкий"

Keywords: ancient writings, Moni, Uyghur, blue Turkish script, pronouns and their agreement in ancient Turkic language monuments, number category, personal, demonstrative, personal pronouns, Irq script, "Kutadgu bilig", " "Devonu lugotit turkish"

Shaxs yoki narsani aniqlab, yakkalab ko’rsatish uchun ishlatiladigan **o‘z** (o‘zi) so‘zi **o‘zlik olmoshi** deyiladi. O‘zlik olmoshi (ko‘plikda, asosan kesatiq yoki piching ma’nosini ifodalaydi) ko‘plikda qo‘llanganda, egalik qo‘shimchalari undan oldin yoki keyin qo‘shiladi: ko‘plik+egalik+kelishik qo‘shimchasi: **o‘zlaringizga**

Eski o‘zbek tilida o‘zlik olmoshining **öz** shakli faol qo‘llangan bo‘lib, uning ma’nosi qo‘llangan grammatik xususiyatlari asosan, hozirgi o‘zbek adabiy tilidagidek. Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asarida **öz** omonim shaklda quyidagi ma’nolarda qo‘llangan:

öz I -o‘z, o‘zi,

öz II-maslo (arabcha);

öz III- dara, vodi;

öz IV-o‘z, yaqin;

öz V- ichki a’zolar (yurak, qorin- özüm ағрїдї-qornim og’ridi),

öz VI-o‘zak;

öz VII-öz қонуқи-ruh, [3]

Öz kimni-qo‘li ishga qovushadigan, mohir, qobiliyatli kishi ma’nolari berilgan. (M. K. “Devonu lug’otit turk” 194-bet) [3]. Shu bilan birga oldingi davrlarga oid yozma yodgorliklarda o‘zlik olmoshining eski formasi kəndu (кəntu) ham ishlatilgan. **Өз** olmoshi aniqlovchi vazifasida kelib, aniqlanayotgan predmetning ma’lum shaxsga qarashlilikini, xosligini ta’kidlab ko’rsatadi. Masalan:

Йусуф көзгуга бақдиб өз йузини көрдию (Rabg’uziy, 48-b)

Өз өчүмни алмағай мэн (Tafsir)

Өз қиличим бойнума йэткурса ҳам... (Navoiy, Lison ut-tayr 149-b.)

Өз элини талаб Өлжа қылулар

Өз olmoshi qadimda ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, o‘zlik, vujud, jon, ruh kabi ma’nolarni ifodalagan. Uning bu xususiyatlari qadimgi yodgorliklar tilida ham ma’lum darajada aks etgan. Bu hol ayniqsa, “Qutadg’u bilig” va “Xibatul haqoyiq”da aniqroq ko‘rinadi:

Тириглил тиләсә **өзүң** өлмәгу. Ма’nosi: Yashashni istasang, o‘lmasin, ya’ni o‘zliging ketmasin. (Qutadg’u bilig) [9]

Қалы барса өзүм, сөзүм қалсу. Ма’nosi: O‘lsam, ya’ni (o‘zligim ketsa,) so‘zim qolsin (“Hibatul-haqoyiq”)

Өз olmoshining shunga o‘xshash ma’nolarda qo‘llanishi eski o‘zbek tilida ham mavjud bo‘lgan.

Гул йүзүң хажрында **өздин** кэткай эрдим дамадам (Lutfiy, 164 a).

Мың йыл өткән кишиләр бирлә мудам//қырылышыб өзни қылулар баднам (Shayboniynoma, 107).

Өз olmoshiga -лук affiksi qo‘shilib ot yasaladi. Bunda өз olmoshining qadimgi nomi yanada aniqroq bo‘ladi.

Муңа **өзлүк** билә нәчүк йәткәй (Navoiy, Mahbub ul-qulub, 67).

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Өзлукидин хабар қалмамыш болғай (Navoiy, Mahbub ul-qulub, 89).

Эй кэ, дилбар висилын истар-сэн//өздин өзлүк йукин бадар эйлэ (Munis, 52).

Өз olmoshi takrorlanib ham keladi. Bunda ish-harakat subyektga qaytganligi, ish-harakat subyektning o‘zi uchun bo‘lganligi ko‘rsatiladi:

Малик **өзини өзи-өк** турутты (Tafsir, 38-b)

Кулның өзина өзи эрки болмас (Раби.. Толғанмағы 93 взина 54 б). гирдоб (Нав. Миш., 2). Өзумни өзүм өлтурур-мэн.

Өз олмоши эгалик аффиксларини қабул қилади:

Shaxs	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	өзүм, өзим	өзүмиз, озимиз
II shaxs	өзүң, өзиң	өзүңиз, өзиңиз
III shaxs	Өзи	Өзләри

Өз olmoshi kelishik affikslari bilan turlanadi. Bunda kelishik affikslari oldidan odatda egalik affikslari keladi. [8]

Өзүмнің икки йахшы кишимни чакырдым (Shayboniynoma, 163).

Сэн өзүңни... ҳалак қыла-сэн (Shayboniynoma, 145).

Өзүмизга ва атларга хораксыз болмас (141).

Раванымны **өзүңүздин** қылың шад (Navoiy, “Farhod va Shirin”, 191).

O‘zlik olmoshi kishilik, so‘roq olmoshlari bilan o‘zaro sinonimik munosabatga kirisha oladi. **Өзида (kimda)** хушы бар адам эшитсун (Furqat, 11,)

Tushum va chiqish kelishigi affikslari bo‘lmagan hollarda ham qo‘shiladi: **Өзни** аслы йэрина Йэткүргил (“Shayboniynoma”, 274).

Ҳажр ара өздин барыб-сэн (Navoiy, “Farhod va Shirin”, 160).[5]

Eski o‘zbek tilida “өз” olmoshi turlanishining umumiy ko‘rinishi quyidagicha:

Kelishiklar	Birlik			Ko‘plik		
Bosh kelishik	Өзүм, өзим	өзүң өзиң	Өзи	өзүмиз өзимиз	өзүңиз өзиңиз	өзләри өзләри
Qaratkich kelishigi	Өзүмнің, өзимнің	өзуңның өзиңнің	Өзинің	өзүмизнің өзимизнің	өзүңиз нің езинизн иң	өзләринің

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Tushum kelishigi	өзүмни өзимни	өзинңи өзүңни	озини озин	өзүмизни өзимизни	өзүңизни өзиңизни	өзләрини өзләрин
Jonalish kelishigi	өзүмгә өзимгә	озунгә өзүнә	озига езинга	өзүмүзгә езумизгә өзимизгә	өзуқизгә өзиңизгә	өзләригә өзләринә
O‘ rin-payt kelishigi	Өзүмдә	өзүңдә өзиңдә	өзидә	өзүмиздә өзимиздә	өзүңиздә өзиңиздә	өзләридә
Chiqish kelishigi	Азумдин өзүмдим	өзиндин өзуңдин	өзидин өзиңдин	өзимиздин өзүмиздин	Өзүңүздин өзуңиздин өзиңиздин	өзләридин

Кәндү (кәнту) olmoshi XV asrdan oldingi davrlarga oid manbalarda uchraydi. U ma’no jihatdan “**өз**” olmoshidan farq qilmaydi

Сачынуурлар кәндү өфкалариндин. канду (Таф., 97 а).

Кәрәк болсам аңа мән, кәлсун (Xisrav va Shirin).

Кәндү olmoshi **өз** olmoshi bilan ham birga qo‘llanadi. Bunda har ikkalasi ham bir ma’noni , ya’ni o‘zlik olmoshi manosini ifodalaydi. Өзи кәндү йәкрәк билур эрди (Tafsir, 29 6).[5]

Кәндү olmoshiga egalik, kelishik affikslari bevosita qo‘shilmaydi. Bu affikslar qo‘shilishi talab qilingan o‘rinlarda кәндү olmoshidan өз Olmoshi keltiriladi. Egalik va kelishik affikslari keyingisiga qo‘shiladi. Ҳақ эрдукин билсам, мән кәндү **өзүмни** фида қылғай эрдим. (Tafsir., 147 а). **Кәндү** өзләринә аны карамат көрәрләр (Таф., 59 6).

Кәндү olmoshi qadimgi uyg‘ur tili yodgorliklarida ancha keng qo‘llangan bo‘lib, “Devonu lug‘otit turk”va “Hibatul haqoyiq”da ham uchraydi.

Канту көңүлинта ынча тип са- қынды (qadimgi uyg‘ur tilida) — O‘z ko‘nglida shunday deb o‘yladi.

Кәнту өзин көрти (qadimgi uyg‘ur tilida) «O‘zini o‘zi ko‘rdi».

Канду hozirgi turk tilida o‘zlik olmoshi vazifasida faol qo‘llanadi.

Tadqiqotlarimizdan kelib chiqib, aytishimiz mumkinki, o‘zbek tili davrlar o‘tishi bilan fan, texnika taraqqiyoti uning lug‘at boyligidagi so‘zlarda fonetik, leksik, semantik

o‘zgarishlarga uchrab kelgan, chunonchi, **o- o‘**, **h-ng**, **e-ə**, **u-i** tovushlari ko‘rinishiga o‘zgargan, **мәһ-** shaxs-son qo‘shimchasi **-man**, shakliga o‘zgargani yuqorida keltirilgan manbalar asosida isbotlandi. Tilimizdagi ba’zi olmoshlarning eskirgan shakllari turkiy xalqlar lisonida hamon qo‘llanayotgani, qardosh xalqlarning tarixan yonma-yon yashagani, urf-odat, madaniyatlarning yaqinligi ularning eng qadimgi davrlarda umumiy tildan foydalanganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusupova O. O‘zbek tilida olmoshlarning funksional-stilistik xususiyatlari. Samarqand, 2017
2. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o‘zbek tili. (Kirish, Fonetika-fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazologiya, Leksikografiya). Toshkent, 2005. -181 b.
3. S.Mutallibov , Mahmud Koshg‘ariy “Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk)” 1-2-3- tomlar, Toshkent ,1963
4. -Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova SH. “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi, Morfologiya” Toshkent Yangi asr avlodi, Toshkent, 2001
5. G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov „O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi“ Toshkent, 1973-y.
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. “O‘zbek tili tarixi” Buxoro “Durdona” nashriyoti 2019-yil
7. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku-Bilik. Innsbruck 1870
8. Mahmud Koshg‘ariy “Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk)” (XI asr). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov , Toshkent, 1-tom 1960, 2-tom 1961, 3- tom 1963, ,1963
9. -Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig”, (XI asr) Namangan nusxasi, 1891-1910-y.
10. Muhammad Solih “Shayboniynoma” (XVI asr),Toshkent, 1908-y.
11. Furqat “Tanlangan asarlar” I,II tomlar, Toshkent, 1959-y.
12. Rahmonov N., Sodiqov Q. “O‘zbek tili tarixi” Toshkent, 2009-yil
13. www.ziynet.uz

ПРОДУКТИВНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ АФФИКСЫ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ РЕАЛИЙ

Биксалиева Римма Рафиковна
Навоийский университет инноваций
+998991141252
rina-sun@mail.ru

doi.org/10.59470/2024360

Аннотация: В статье рассматривается влияние на словообразовательный механизм русского и узбекского языков новейшего периода внутриязыковых факторов, в частности, закона языковой экономии, и экстралингвистических факторов - глобализации, либерализации общественно-политической жизни, экономической, идеологические, социальные, культурные трансформации. Анализируется продуктивность аффиксов, используемых в различных моделях словообразования. Отмечается их значение и влияние как средство отражения социокультурных реалий.

Ключевые слова: продуктивные и непродуктивные аффиксы, ключевые слова, префиксоиды, суффиксоиды, неологизмы, социокультурные реалии, экстралингвистические факторы, социокультурные, экономические и идеологические факторы, разноструктурированные языки, словообразовательные неологизмы.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy rus va o'zbek tillarida so'z yasash mexanizmiga ta'sir etuvchi lingvistik hamda ekstralingvistik omillar, xususan, globallashuv, ijtimoiy-siyosiy, liberallashuv, iqtisodiy, mafkuraviy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar so'z yasash modellarida qo'llangan affikslarning unumdorligi kontekstida tahlilga tortilgan. Ularning ijtimoiy-madaniy voqelikni aks ettirish vositasi sifatidagi ahamiyati va ta'siri qayd etilgan.

Tayanch iboralar: unumli va unumsiz affikslar, prefiksoidlar, neologizm, ijtimoiy-madaniy voqelik, ekstralingvistik omillar, ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va mafkuraviy omillar, zamonaviy tillar.

Annotation: The article examines the influence on the word-formation mechanism of the Russian and Uzbek languages of the newest period of intralingual factors, in particular, the law of linguistic economy, and extralinguistic factors - globalization, liberalization of socio-political life, economic, ideological, social, cultural transformations. The productivity of affixes used in various word formation models is

analyzed. Their significance and influence as a means of reflecting sociocultural realities are noted.

Key words: productive and non-productive affixes, keywords, prefixoids, suffixoids, neologism, sociocultural realities, extralinguistic factors, sociocultural, economic and ideological factors, differently structured languages, word-forming neologisms.

Рассматривая вопрос продуктивности словообразовательных аффиксов, языковед В.В. Виноградов связывал продуктивность форм словообразования с активными процессами развития лексики языка, отражающие различные изменения в социальной жизни, прогресс науки, техники, культуры. [Виноградов В.В., 1975: 153].

Н.Д. Арутюнова еще в 1961 г. писала о том, что «синхронное словообразование изучает типы, по которым моделируются новые слова, и элементы словообразования не могут не быть активными» [Арутюнова Н. Д., 1976: 103]. Это мнение разделяет другой исследователь, В.И. Кодухов, который считает, что «словообразовательная система современного языка определяется продуктивными моделями» [Кодухов В.И., 1987: 98].

Новые лексические единицы, появившиеся в русском и узбекском языке в годы Независимости, образуют новый пласт слов в лексике каждого языка. Весьма ценным и для исследователей могут быть данные неологических словарей о продуктивных словообразовательных способах, моделях и формантах, используемых при образовании новых слов, о стилистической окраске новообразований. Рассматривая ключевые слова и словообразовательные модели современного дискурса, отмечаем, что показателем развития словообразовательной и лексической систем является не только рост производных от одной основы, но и наполнение известных словообразовательных моделей новыми дериваторами. Представляется возможным говорить не только о ключевых словах, но и о ключевых словообразовательных моделях текущего момента».

Очевидно, в рамках конкретной ключевой словообразовательной модели важную семантическую и стилистическую функцию выполняет словообразовательный формант, в первую очередь, словообразовательный аффикс. Анализируя связь словообразования и внеязыковой действительности, обращаем внимание на то, что современное аффиксальное словообразование отличается ярко выраженным социально обусловленным характером.

В русском языке конца XX в. при образовании неологизмов высоко продуктивными являются словообразовательные модели с суффиксом –(из)аци(я), с помощью которого создаются не только отглагольные, но и отыменные субстантивы: валютизация (valyutalashtirish), губернизация (viloyatlashtirish), англосификация (anglosifikatsiya), рекламизация (reklamalashtirish) и др. В узбекском языке в одних случаях перевод был аналогичен, так как приставка –(из)аци(я)/-atsiya была заимствована (транслитерация) в узбекском языке: novatsiya, agitatsiya, dezinformatsiya и т.п. А других случаях была заменена аналогичными суффиксами

-lass-tir-ish: zamonlastirish (ср.:модернизация), erkinlastirish (ср.: либерализация), raqamlastirish (цифровизация) и мн.др

Наличие производных, указывающих на процесс, подчеркивает активность, широкую распространенность и интенсивное проявление в жизни реалий, называемых производными. Так, экономические преобразования привели к явлениям валютизации (valyutalashtirish) – «перевод денежных средств, платежей и расчетов на иностранную валюту...»; ваучеризации, долларизации (vaucherlashtirish, dollarlashtirish) – «1. Широкое использование преимущественно долларов и другой конвертируемой валюты во внутреннем обращении страны, приводящее к вытеснению отечественной валюты с внутреннего рынка, параллельному обращению нескольких валют; 2. Перевод, вложение в валюту ...»; бартеризации (ayirboshlash) – «внедрение бартера (товарообмена без использования денег), отношений, основанных на нем», купонизации, талонизации (kuponlashtirish) и др. например, переход в Узбекистане к республиканскому государственному устройству, возрождение должности хокима (губернатора) и другие административные преобразования позволили говорящим смоделировать новацию губернизация (viloyatlashtirish) – «Территориальное разделение Узбекистана на 12 вилоятов (областей) как ее субъекты, связанное с отказом от национально-территориальных образований».

В узбекском языке в годы Независимости при образовании неологизмов высоко продуктивными являются словообразовательные модели с суффиксом –chi, с помощью которого создаются слова со значением лица: qatnashchi, terimchi, og‘machi, skeydborchi, dasturchi, sportchi, skanerchi, paynetchi и др.

Кроме ключевых суффиксальных морфем, используемых в разнообразных словообразовательных моделях, можно говорить и о ключевых моделях с префиксальными или префиксоидальными морфемами. К ним, в частности, можно отнести префиксы и синонимичные им префиксоиды со значением неистинности, ложности (лже-, псевдо-, квази-) (производные с данными дериваторами отражают «неприятие ситуации смены ценностных ориентиров в стране») [Радбиль Т.Б., Рацибурская Л.В., 2017: 36], а также префиксы, указывающие на высокую степень проявления признака (супер-, гипер-, мега-), продуктивность которых связывается исследователями с установкой говорящих на преувеличение «общей, моральной или эстетической оценки при номинации лиц, объектов и событий» [Социокультурные и лингвопрагматические ... 2018: 61]; префиксы со значением противоположности (анти-, не-) и некоторые другие. Культуролог С. Зенкин, отмечая пристрастия современной гуманитарной науки к приставкам пост-, гипер-, супер-, отмечает следующее: «Вкус культуры XX века к самоописанию через префиксы свидетельствует, как кажется, о двух вещах: в моде на префиксы прочитывается воля к схематизации культуры, к ее завершенности и исчислимости (трансформирование старых понятий, выраженных корнями); префиксы – средство культурной рефлексии [Черняк В.Д., 2004: 4].

Значительным пластом употребления в узбекском языке является префикс анти-: *antidunyo*, *antimoslanuv*, *antiharbiy*, *antiilmiy*. В проанализированном нами орфографическом словаре узбекского языка [Madvaliyev A., 2012] обнаружено более 150 новообразований с данной приставкой. Продуктивность данного деривата заключается в том, что ресурсы узбекского языка вызывают необходимость заимствования данного префикса в силу отсутствия в собственных ресурсах приставок отрицания для существительных.

Предельный случай составляют многочисленные «нео-» течения и использования их в обоих анализируемых языках декларируя возврат к чему-то бывшему прежде. В то же время они самим своим префиксом буквально означают «обновление», т.е. изменение наследуемой традиции, а всякое изменение означает род отрицания: *neomarkaz*, *neoantoplar*, *neogegelchilik*, *neokantchilik*, *neokonfutsiychilik*.

Весьма показательными для узбекского языка начала XXI в. являются и производные с префиксом *eko-*, называющие явления, «связанные с окружающей средой» или «экологический» были названы производящим словом (*ekoso‘v*, *ekomaxsulot*, *ekosharbat*, *Eko-Muvozanat* (название газеты), *ekobog‘*, *ekobozor* и т.д.).

Продуктивность моделей (префиксальной и префиксально-суффиксальной) с данным формантом также объясняется действием экстралингвистических факторов.

Таким образом, ключевые модели могут служить основанием для выводов, выходящих за пределы узко лингвистических в силу выражения безусловных предпочтений в категоризации картины мира средствами языка определенного периода.

Список использованной литературы:

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его значение: логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Виноградов В.В. Проблемы современного русского словообразования // Избранные труды. Этюды по русской грамматике. – М., 1975. – С. 155–165.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1987. – 286 с.
4. Madvaliyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati/ muharrir. – Toshkent: Akadem nashr, 2012. – 528 b.
5. Радбиль Т.Б., Рацибурская Л.В. Словообразовательные инновации на базе заимствованных элементов в современном русском языке: лингвокультурологический аспект // Мир русского слова. – 2017. – № 2. – С.33–39.
6. Социокультурные и лингвопрагматические аспекты современных словообразовательных процессов : коллективная монография/ Т.Б. Радбиль, Л.В. Рацибурская, Е.В. Щеникова, Н.А. Бакич, В.А. Торопкина, Е.А. Жданова; под ред. Л.В. Рацибурской. – М.: ФЛИНТА, 2018. – 232 с.

7. Черняк В.Д. Область науки речи в зеркале словарей // Русский язык сегодня. Выпуск 3. Сборник статей / РАН. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. Ответственный редактор Л. П. Крысин. – М., 2004. – С. 318–330.

**QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI NOKIS RAYONI
OYKONIMLERINIŇ TOPOTERMINOLOGIYALIŇ HÁM LEKSIKA-
SEMANTIKALIŇ ANALIZI**

Baltabayev Omirbay Oserbayevich
Berdaq atındaǵı QMU (DSc) doktorantı
g.i.f.d. (PhD). +99897-348-18-45
Email: baltabaev.omirbay@karsu.uz

doi.org/10.59470/2024361

Annotatsiya. Bul maqalada Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayoni elatlı punkt atamalariniń payda bolıwında jergilikli geografiyalıq terminler hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri analizlengen.

Аннотация. В данной статье анализируются местные географические термины и лексико-семантические особенности в формировании названий населенных пунктов Нукусского района Республики Каракалпакстан.

Abstract. In this article, local geographical terms and lexical-semantic features are analyzed in the formation of settlement names of Nukus district of the Republic of Karakalpakstan.

Tayanışh sózler: elatlı punkt, toponim, geografiyalıq atama, oykonim, termin, jergilikli geografiyalıq termin.

Ключевые слова: топоним, географическое название, ойконим, населенные пункт, термин, местный географический термин.

Keywords: settlement, toponym, geographical name, oikonym, term, local geographical term.

Insaniyattıń óndiris, ekonomikalıq hám sociallıq iskerligi óziniń atamalarına iye bolǵan kóplegen obyektlerden quralǵan geografiyalıq ortalıq sheńberinde ámelge asırılıwı sebepli, geografiyalıq obyektlerdiń atamaları báhama birdey yaǵnıy mánzil wazıypasın atqaradı, geografiyalıq atamalarsız hesh qanday ekonom-sociallıq qalıplesiw bolmaǵan. Geografiyalıq atamalar tariyxtıń tikkeley belgisi sıpatında ol jerde ásirler dawamında jasap kelgen xalıqlardıń turmıs tárzi sebepli turaqlı túrde toltırılıp, qayta atama berilip, jańalanıp jámiyettıń túrli mútájlikleri ushın xızmet etedi. Sol sebepli de, geografiyalıq atamalar yaǵnıy toponimler turmısımızda úlken áhmiyetke iye. Biz usı ilimiy jumısımızda usınday úlken áhmiyetke iye bolǵan ásirese jámiyetimizde keńnen qollanılatuǵın xalıq jasaw orınları atamalarına yaǵnıy oykonimlerge atap aytqanda Nókis rayoni oykonimlerin úyrenemiz. Rayon oykonimleriniń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin, oykonimlerdiń payda bolıwında jergilikli geografiyalıq terminlerdiń yaǵnıy topoterminologiyalıq ózgesheliklerin analizleybiz.

Nókis rayoni Qaraqalpaqstan Respublikasiniń oraylıq bóliminde jaylasqan bolıp, 1968-jıl 25-dekabrde dúzilgen. Administrativlik orayı Aqmańıt qalashası. Rayon batısta Xojeli rayoni, arqa-batısta Ámiwdárya dáryası arqalı Qanlıkól rayoni, shıǵısta Qaraózek rayoni, arqa-shıǵısta Kegeyli rayoni, arqada Bozataw rayoni, qubla-shıǵısta bolsa Ámiwdárya rayoni menen shegaralasqan. Maydanı 0,94 mıń km². Rayonda 2022-jıl 1-yanvar jaǵdayında 1 qalasha hám 39 elatlı punkt dizimge alınǵan [3]. Bul xalıq jasaw orınları atamaları bir-birinen leksika-semantikalıq, topoterminologiyalıq hám payda bolıw dáwirleri boyınsha keskin parıqlanadı hám ózine tán ózgesheliklerge iye.

Geografiyalıq terminler tiykarınan jergilikli geografiyalıq terminler respublikamız aymaǵındaǵı atamaların payda bolıwında tiykarǵı roldi atqaradı. Geografiyalıq terminler toponimler quramında qatnasıp tiykarınan onıń túrin bildirip keliwi hám memizge belgili. Rayon aymaǵındaǵı elatlı punkt atamalarında da jergilikli geografiyalıq terminler qatnasqan bolıp, olardı tómendegishe kóriwimiz múmkin: jámi 40 oykonimniń 31 oykonimi, yaǵnıy 77,5% iniń quramında topoterminler qatnaspaǵan (*Abadan, Aday, Aqmańıt, Aqterek, Ájim, Dárbent, Dosımbet, Jamansha, Jiydeli, Kerder, Qálmen, Qusferma, Qızılıy, Mamıqshı, Mádeniyat, Nókis, Palwaniyazov, Ramberdiev, Saǵır, Samanbay, Tarlı, Tolı, Toqımbet, Tuwatay, Úshaǵash, Shaǵalkópir, Shortanbay, Shortanabay, Shoytas, Shúyit*), 9 oykonim, yaǵnıy 22,5% i bolsa jergilikli topoterminler qatnasında payda bolǵan. Sonnan 3 oykonim (jámi oykonimlerdiń 7,5% i) quramında *kól* (*Quwlıkól, Shorkól, Uzınkól*), 2 oykonim (5% i) *taw* (*Qırantaw, Tóktaw*), 2 oykonim (5% i) *awıl* (*Aqmańıtawıl, Qazaqawıl*), 1 oykonim (2,5% i) *qala* (*Maqsımqala*), 1 oykonim (2,5% i) *jaǵıs* (*Qallıjaǵıs*) terminlerin óz ishine alǵanlıǵın kóremiz.

Geografiyalıq atamaların payda bolıwı hám mánis-mazmunı hár qıylı bolıp olardı izertlew arqalı kóplegen atamaların shınlıǵın yaǵnıy etimologiyasın anıqlaw múmkinshiligine iye bolamız. Bul boyınsha elimizde kóplegen izertlew jumısları alıp barılǵan bolıp atap aytqanda Bozataw [Turdımambetov I.R., Baltabayev O.O., 2022. – S.148-152.], Qaraózek [Turdımambetov I.R., Baltabayev O.O., 2022. – S.129-125.] hám Taxtakópir rayoni oykonimleri [Baltabayev O.O., 2022. – S.59-61.] hám Qaraqalpaqstan Respublikası oykonimleriniń 16 toparǵa bólingen leksika-semantikalıq klassifikaciyasın [Balatabaev O.O., 2022. – S.14-15., 31-33.] kóriwimiz múmkin. Búgingi jumısta Nókis rayoni oykonimlerin leksika-semantikalıq ózgesheligi jaǵınan 10 toparǵa bólindi (1-keste hám 1-súwretke qarań).

1-keste

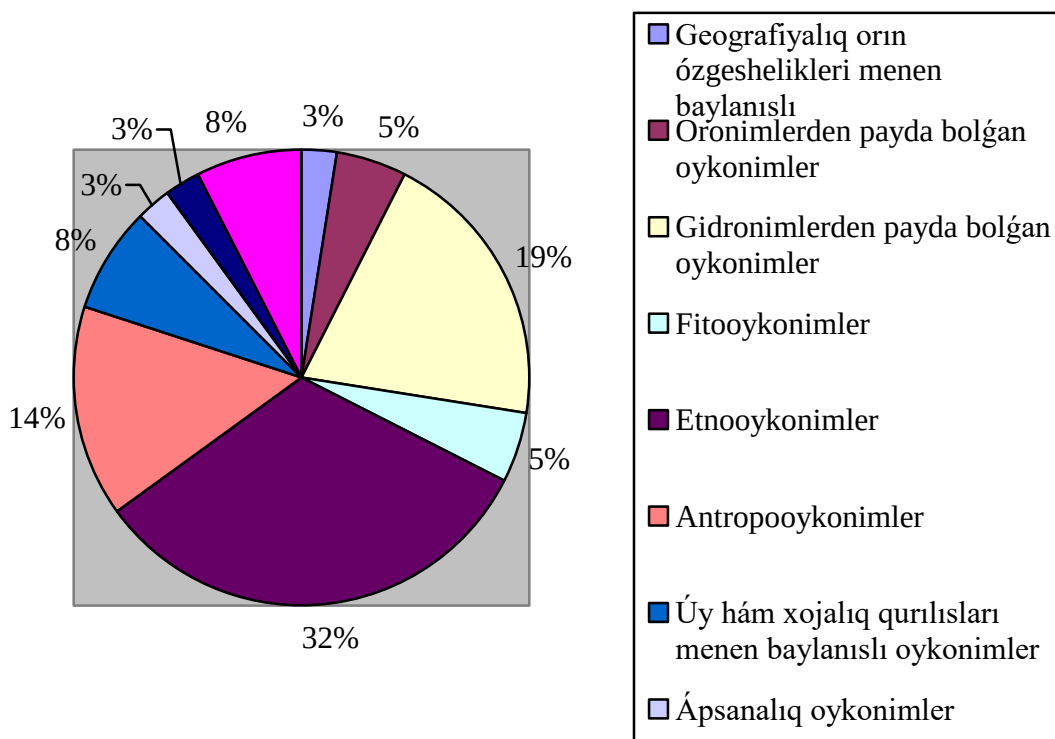
Nókis rayoni oykonimleriniń leksika-semantikalıq klassifikaciyası

	Oykonimlerdiń leksika-semantikalıq toparları	Oykonimler
.	Geografiyalıq orın ózgeshelikleri menen baylanıslı	<i>Qallıjaǵıs</i>
.	Oronimlerden payda bolǵan oykonimler	<i>Qırantaw, Tóktaw</i>
	Gidronimlerden payda bolǵan	<i>Jiydeli, Kóksuw, Quwlıkól, Tarlı,</i>

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

.	oykonimlar	<i>Shorkól, Shortanbay, Shoytas, Uzinkól</i>
.	Fitooykonimlar	<i>Aqterek, Úshağash</i>
.	Etnooykonimlar	<i>Aday, Aqmañğit, Aqmañğitawıl, Ájim, Jamansha, Qazaqawıl, Mamıqshı, Nókis, Sağır, Tolıs, Toqımbet, Tuwatay, Shúyit</i>
.	Antropooykonimlar	<i>Dosımbet, Qálmen, Maqsımqala, Palwaniyazov, Ramberdiev, Samanbay</i>
.	Úy hám xojalıq qurılısları menen baylanıslı oykonimlar	<i>Qızılıy, Qusferma, Shağalkópir</i>
.	Ápsanalıq oykonimlar	<i>Kerder</i>
.	Kóshirilgen oykonimlar (migrant atamalar)	<i>Shortanbay</i>
0.	Zamanagóy (standart) atamalar	<i>Abadan, Dárbent, Mádeniyat</i>

Keste avtor tárepinen dúzildi

1-súwret. Nókis rayonı oykonimleriniń leksika-semantikalıq klassifikaciyası

Joqarıdağı mağlıwmatlardan kórinip turğanınday Nókis rayonında etnooykonimlar (13 atama) menen birge urıw-qáwimlerge basshılıq etken adamlardıń ismleri menen baylanıslı bolğan antropooykonimlar (6 atama) de keń tarqalğan. Rayon aymağı dárya boyında jaylasqanlıǵı hám jergilikli xalıqlardıń áyyemnen suwǵarmalı diyqanshılıq penen shuǵıllanǵanlıǵı sebepli rayon aymaǵında gidronimlerden payda bolğan oykonimlar (8 atama) de kóp ushırasatuǵınlıǵın kóremiz.

Uliwma alganda rayon oykonimleriniń payda bolıwında topoterminologiyalıq yaǵnıy geografıyalıq atamalardıń payda bolıwında eń joqarı úleske kól termini iye ekenligi hám leksika-semantikalıq ózgesheliginde bolsa eń úlken úles urıw-qáwim hám etnikalıq birliklerdiń atamalarınan kelip shıqqan atamalardıń joqarı ekenligi anıqlandı. Bul bolsa bul aymaqta túpkilikli xalıq esaplangan qaraqalpaq xalqınıń ázelden ornasqanlıǵı hám ózleriniń jasaw aymaǵına awıl xalqınıń tiykarǵı urıw-qáwimleri, sonday-aq, etnikalıq birlik atamaların qoyǵanlıǵın dálilleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Балтабаев О.О. Қарақалпақстан ойконимлериниң пайда болыўында гидрообъектлердиң роли хэм әҳмийети //Илим hám jámiyet. – 2022. №4. – Б. 31-33.
2. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг ижтимоий-географик таҳлили. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2022. – 45 б.
3. Нукус тумани паспорти. – Нукус, 2022.
4. Турдымамбетов И.Р., Балтабаев О.О. Бозатаў районы ойконимлериниң семантикалық анализи // «География пәни хэм оны оқытыўдың актуаль мәселелери» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары, 27-28. 04.2022. – Нөкис. – Б. 148-152.
5. Baltabayev O.O. Taxtakópir rayonu oykonimleriniń leksika-semantikalıq quramı hám onı kartalastırıw // Ilim hám jámiyet, 2022. №3, - Б. 59-61.
6. Turdimambetov I.R., Baltabayev O.O. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qorao‘zak tumani oykonimlarining leksik-semantik tahlili // Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. №3 (133). Б. – 119-125.

INGLIZ VA O'ZBEK XALQ BOLALAR O'YINLARIDA MILLIY O'ZIGA XOS BELGILAR IFODASI

Eshkobilova Feruza Urazovna
Qarshi davlat universiteti o'qituvchi
+998913201271
feruzaferuza506@gmail.com

doi.org/10.59470/2024362

Annotatsiya. Bu maqolada ingliz va o'zbek bolalar folkloridagi turli janrlar qiyoslanib, ulardagi o'xshash va farqli jihatlari yoritib berilgan. Bolalar folklorining kelib chiqishi, yaratilish tarixi har bir xalqda o'ziga xos bo'lib, mazmun jihatdan, ijro usullari, so'zlar ifodasiga ko'ra ham rang-baranglikka ega. Bolalar qo'shiqlari, o'yinlari, tez aytish va she'rlarida obraz va motivlar va badiiyati ham o'ziga xosligi bilan ajralib tursada, ikki tilda bir xil vaqtda yoki maqsadda yaratilgan folklor namunalari ham mavjud. Ko'p hollarda, bolalar folklori har ikkala xalqlarda ham kattalar hayoti ta'siri asosida yaratilganligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: folklor kompozitsiyasi, sof ingliz o'yinlari, o'zlashgan o'yinlar, mavsum-marosim o'yinlar, chorlamalar, sanamalar, cheklashmachoqlar.

Abstract. This article compares different genres of English and Uzbek children's folklore and highlights their similarities and differences. The origin of children's folklore, the history of its creation is unique in each nation, and it is diverse in terms of content, performance methods, and expression of words. Children's songs, games, rhymes and poems have their own characters, motifs, and literary characteristics, but there are examples of folklore created in two languages at the same time or for the same purpose. In many cases, it is evident that children's folklore was created under the influence of adult life in both nations.

Key words: folklore composition, pure English games, adapted games, seasonal-ritual games, invitations-chants, counting rhymes, limitation games.

Аннотация. В данной статье сравниваются разные жанры английского и узбекского детского фольклора и выделяются их сходства и различия. Зарождение детского фольклора, история его создания уникальны у каждого народа, разнообразны по содержанию, способам исполнения и словесному выражению. Детские песни, игры, стишки и стихи имеют свои характеры, мотивы, литературные особенности, но имеются образцы фольклора, созданные на двух

языках одновременно или с одной и той же целью. Во многих случаях очевидно, что детский фольклор создавался под влиянием взрослой жизни обоих народов.

Ключевые слова: фольклорная композиция, чисто английские игры, адаптированные игры, сезонно-обрядовые игры, пригласительные песнопения, считалки, ограничительные игры.

Bolalar folklorini o‘rganar ekanmiz, ingliz va o‘zbek bolalarining o‘yin folklori kompozitsiyasida “chorlamalar” - “ Invitation-chants”, “cheklashmachoqlar” - “ Limitation games”, “sanamalar” - “Counting rhymes”, tarqalmachoqlar -“Spreading games”, “arazlamalar” - “Sulky games”, “yarashtirgichlar” - “Reconciliation games” kabi janrlar mavjud bo‘lib, bu janrlar ingliz bolalar folklorida aynan shu kabi nomlanmasada, ularning namunalarini qiyoslab o‘rganish mumkin. O‘zbek bolalar folklorida esa aynan shu janrlar bolalar folklorining asoslari hisoblanadi va ko‘plab folklorshunoslar asarlarida o‘z aksini topgan. Jumladan, o‘zbek bolalar folklorshunosi Oxunjon Safarov sanamalar haqida: “Sanamar behad keng tarqalgan, o‘yin boshlanishi oldidan uni boshlab beruvchisini aniqlash, biror bola galini tayinlashdan iborat. Sanamalar butun o‘yinga kompozitsion asos bo‘lolmasa-da, muqaddima sifatida o‘yin kompozitsiyasi-uzv(komponenti)ini tashkil etadi va o‘sha o‘yinining umumiy yo‘nalishiga poydevor soladi.” [Safarov O. 2013. – S.31] O‘zbek bolalar sanamalari xilma-xil bo‘lib, asosini “sanoq”, “sanash qo‘shig‘i”, “sanama” tashkil etadi, mazmun jihatdan shu xalq hayoti va kundalik turmushidan kelib chiqqan. Misol uchun:

Chumchuqcha uyga kirdi,
Odilcha uni quvdi,
Chumchuqcha, eshik ochiq,
Eh, naq uni tutuvdi!
Hoy, chumchuq, mana eshik,
Qani tezroq uchib chiq.
Bir, ikki, uch, to‘rt,
Besh, olti, yetti...
Chumchuqcha uchib ketdi.

Bu sanamada “chumchuq” obrazi o‘zbek xalq kundalik hayotidan olingan bo‘lib, chumchuq hovli, xonadonlar daraxtlarida yashovchi, dalalarda uchraydigan mahalliy qush turidir. Shu bilan birga, bolalar qush ortidan quvishi tasviri ham aynan bolalarga xos bo‘lgan odatlardandir. Ingliz bolalar folklorida ham sanamalar uchraydi, ba‘zan o‘yin boshida sanoq sifatida, ba‘zan qo‘l qarsak o‘yinlari sifatida ham uchraydi. Chunki, qo‘l-qarsak o‘yinlari ham sanoq, takroriy iboralar, bolalar aytishmalaridan iborat bo‘lib, unda ingliz xalqi hayoti, madaniyati aks etganligi bilan ahamiyatga molikdir. Quyidagi misol, fikrimizga yaqqol namunadir: [Mother Goose’s Nursery Rhymes 1877. – S.191]

Inglizcha sanama:	Tarjimasi:
<i>One, two, buckle my shoe; Three, four, shut the door; Five, six, pick up sticks; Seven, eight, lay them straight; Nine, ten, a good fat hen. 11, 12 dig and delve, 13, 14 maid's a courting, 15, 16 maids in the kitchen, 17, 18 maids in waiting, 19, 20, my plate is empty.</i>	<i>1, 2 tuflimga egil, 3, 4 eshikni yop; 5, 6 cho‘plarni ol, 7, 8 ularni tikka qo‘y, 9, 10 yaxshi semiz tovuq. 11, 12 kovla va titkila, 13, 14 xizmatkor xodimdir, 15, 16 , xizmatkorlar oshxonada, 17, 18 xizmatkorlar kutayapti, 19, 20, mening tarelkam bo‘shadi.</i>

Bu sanama oddiy, sanoq sonlar ishtirokida aytilgan bo‘lib unda inglizlarga xos bo‘lgan “xizmatkor” obrazi orqali ifodalangan, ingliz xalqi kundalik hayotida uchraydigan xizmatkorlar oshxonada kutishi, tarelkaning bo‘shligi aks etgan. “Cho‘plar, semiz tovuq” obrazlari esa har ikkala xalq madaniyatida, turmushida uchratish mumkin.

Mazmun-mohiyati, badiiy qurilishi, janrlar xilma-xilligi, obrazlar tasviri ikki til bolalar folklorida o‘z milliyligi bilan farqlanib turadi. Bolalar folklori janrlari ham ikki tilda turlicha o‘rganiladi. Jumladan, o‘zbek bolalar folklori o‘yinlarini asosan uch qismga bo‘linadi:

- 1) Harakatli o‘yinlar;
- 2) Ma’naviy (so‘z) o‘yinlari;
- 3) Chorlama, cheklashmachoq, sanamalar (o‘yin debochalari ya’ni, o‘yin boshlashdan oldin aytiladigan she’riy sanoqlar).

Bu jihatdan ingliz bolalar o‘yinlarini ham quyidagi turlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

a) Harakatli o‘yinlar (Quvlashmachoq, yashinmachoq, sakrash, predmetli o‘yinlar: Tag games, hiding games, jumping games, games with equipment: Duck, duck, goose; Hide and seek; Hopscotch; Conkers)

b) So‘z (og‘zaki)o‘yinlari (Xotira o‘yinlari, qo‘l-qarsak o‘yinlari: Here comes an old soldier from botany bay; Double, double this, this; Mary Mack)

c) Boshqa turdagi o‘yinlar (uyda o‘ynaladigan o‘yinlar va boshqalar: e.g.Button, button, who’s got the button, London Bridge).

Ingliz bolalar o‘yinlaridan “London Bridge” o‘yini ham harakat, ham qo‘shiq aytishni o‘z ichiga oladi. Bunda London ko‘prigi ingliz xalqiga xos bo‘lib uni yiqilgani, nimadan qurilgani, uni go‘zal xonim- qirolichaga aytgani, ko‘prikning ta’mirlangani kabi voqealar qo‘shiqda aks etgan. Bu qo‘shiqning va o‘yinning turli ko‘rinishlari va shakllari bor.

Ingliz bolalar o‘yini qo‘shig‘i:	Tarjimasi:
<i>London Bridge is falling down, Falling down, falling down,</i>	<i>London ko‘prigi qulab tushdi, Qulayapti, qulayapti,</i>

<i>London Bridge is falling down, My fair lady. Build it up with wood and clay, Wood and clay, wood and clay, Build it up with wood and clay, My fair lady. Wood and clay will wash away, Wash away, wash away, Wood and clay will wash away, My fair lady. Build it up with bricks and mortar, Bricks and mortar, bricks and mortar, Build it up with bricks and mortar, My fair lady. Bricks and mortar will not stay, Will not stay, will not stay, Bricks and mortar will not stay, My fair lady. Build it up with iron and steel, Iron and steel, iron and steel, Build it up with iron and steel, My fair lady. Iron and steel will bend and bow, Bend and bow, bend and bow, Iron and steel will bend and bow, My fair lady. Build it up with silver and gold, Silver and gold, silver and gold, Build it up with silver and gold, My fair lady. Gold and silver I have none, I have none, I have none, Gold and silver I have none, My fair lady. Build it up with needles and pins, Needles and pins, needles and pins, Build it up with needles and pins, My fair lady. Pins and needles bend and break, Bend and break, bend and break, Pins and needles bend and break,</i>	<i>London ko ‘prigi qulab tushdi, Mening go ‘zal xonimim. Uni yog ‘och va loydan qur, Yog ‘och va loy, yog ‘och va loy, Uni yog ‘och va loydan qur, Mening go ‘zal xonimim. Yog ‘och va loy yuvilib ketadi, Yuvilib ketadi, yuvilib ketadi, Yog ‘och va loy yuvilib ketadi, Mening go ‘zal xonimim. Uni g ‘isht va ohak bilan quring, G ‘isht va ohak, g ‘isht va ohak, Uni g ‘isht va ohak bilan quring, Mening go ‘zal xonimim. G ‘isht va ohak qolmaydi, Qolmaydi, qolmaydi, G ‘isht va ohak qolmaydi, Mening go ‘zal xonimim. Uni temir va po ‘latdan yarating, Temir va po ‘lat, temir va po ‘lat, Uni temir va po ‘latdan yarating, Mening go ‘zal xonimim. Temir va po ‘lat egilib ta ‘zim qiladi, Eging va ta ‘zim qiling, egilib ta ‘zim qiling, Temir va po ‘lat egilib ta ‘zim qiladi, Mening go ‘zal xonimim. Uni kumush va oltindan qur, Kumush va oltin, kumush va oltin, Uni kumush va oltindan qur, Mening go ‘zal xonimim. Menda oltin va kumush yo ‘q, Menda yo ‘q, menda yo ‘q, Menda oltin va kumush yo ‘q, Mening go ‘zal xonimim. Uni ignalar va to ‘g ‘nog ‘ichlar bilan yarating, Ignalar va to ‘g ‘nog ‘ichlar, ignalar va to ‘g ‘nog ‘ichlar, Uni ignalar va to ‘g ‘nog ‘ichlar bilan yarating,</i>

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

<i>My fair lady. Build it up with love and care, Love and care, love and care, Build it up with love and care, My fair lady. Love and care will make it stand, Make it stand, make it stand, Love and care will make it stand, My fair lady.</i>	<i>Mening go‘zal xonimim. Ignalar va to‘g‘nog‘ichlar egilib sinadi, Egilib sinadi, egilib sinadi, Ignalar va to‘g‘nog‘ichlar egilib sinadi, Mening go‘zal xonim. Uni sevgi va g‘amxo‘rlik bilan yarating, Sevgi va g‘amxo‘rlik, sevgi va g‘amxo‘rlik, Uni sevgi va g‘amxo‘rlik bilan yarating, Mening go‘zal xonimim. Sevgi va g‘amxo‘rlik uni tiklaydi, Tiklaydi, tiklaydi, Sevgi va g‘amxo‘rlik uni tiklaydi, Mening go‘zal xonimim.</i>

Ingliz va o‘zbek bolalari folklorida nomlari turlicha bo‘lsada, bir xil qoidalar asosida o‘ynaladigan o‘yinlar ham bor. Bunga Buck-buck – eshak mindi ; Hacky sack- lanka, Hide-and-seek-yashinmashoq, Tag- quvlashmashoq, Red Rover – oq terakmi ko‘k terak kabi o‘yinlarni misol qilish mumkin. Bu o‘yinlarning aksariyatida inson va hayvon personaj ishtiroki ifodalangan.

O‘zbek bolalarining “Gov-gov”, “Chi-chi” singari o‘yinlari mavzusiga ham chorvadorlar hayoti va mehnat sharoitiga oid tushunchalar, xatti-harakatlar asos qilib olingan. ularni ko‘proq qishloq, yaylov bolalari o‘ynaydi. Ularda otardan chiqib ketgan mol-hol, qo‘y-qo‘zilarni ortiga qaytarish, boshqa hududga o‘tib ketishining oldini olish yoki biror yirtqich hayvon otarga yaqin kelsa, undan otarni himoyalash singari cho‘ponchilik malakalari o‘ziga xos tarzda bolalar ongiga singdiriladi. Shu boisdan bu o‘yin bo‘lajak cho‘ponlarni tayyorlashda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi”. [Safarova N.2004.- S. 41]

Bunday o‘yinlar orqali insonning ona tabiatga, hayvonot olamiga munosabati aks ettiriladi. Bolalarning mehnat turlari, ular bilan bog‘liq holda faoliyat yuritadigan kasb egalarining mashaqqatli hayot tarzi haqidagi bilim va tasavvurlari hosil qilinadi.

Ingliz va o‘zbek xalqlarining o‘ziga xos milliy qadriyatlari, marosimu an‘analari, rasm-rusum va urf-odatlari tarixan har xil makonda shakllangan bo‘lsa-da, muayyan o‘xshashliklarga egaligi jihatidan e‘tiborni tortadigan ayrim tomonlari ham bor. Bu holat bevosita har ikkala xalqning bolalar o‘yin folklori janrlari genezisi, tabiati va ayrim poetik hamda ijro xususiyatlarida ham namoyondir. Shu sababli ular alohida qiziqishni uyg‘otadi.

Jahon folklorshunosligida tarixan bir yoki har xil makonda yashab, turli tizimli tillarda so‘zlaydigan xalqlarning og‘zaki adabiyot namunalari yaqinliklar bo‘lishi asoslangan.

O‘zbek bolalari tut pishig‘i vaqti o‘ynaydigan “O‘g‘aloq” nomli mavsumiy o‘yinida o‘zbek motam marosimiga xos an‘analar ifodasi kuzatiladi. N.Safarova bu o‘yinning “Sadr”, “Asha bodom” kabi variantlari borligini, uni birichi marta Ye.M. Peshcherova yozib

olganini qayd etadi. Sh.Galievning fikricha, ushbu o’yin dafn marosimining bolalar o’yin folklori tizimidagi poetik ko’chimi natijasida shakllangan.[Galliyev Sh. 1988.- S.96]

O’yinning kelib chiqishini izohlovchi afsonada aytilishicha, o’yin nomini ifodalovchi “O’g’oloq” so’zi bir kampirning oti bo’lgan. U tut pishig’i davrida tut yeyman deb daraxtga chiqishda ehtiyotsizlik qilib, ariga talanib, arilarni haydayman deb, tutdan yiqilib o’lgan. Yaqinlari unga bag’ishlab “Sadr” marosimini o’tkazgan. Aytishlaricha, shu marosimda aytilgan marsiya keyinchalik o’yin-qo’shiqqa aylangan emish. O’yin jarayonida qizlar shu marsiya-qo’shiqni aytib, birorta tut daraxti ostidan tuproq olib, undan odam shaklini yasab, atrofida aylanib o’ynaydilar. Bundan anglashiladiki, bolalar o’yinlari xalq taqvimi va marosimlari bilan chambarchas bog’liqlikda ham shakllangan.

Ingliz bolalar folklori o’z ichiga ko’plab bolalar qo’shiqlari, o’yin qo’shiqlari, sanamalarni o’z ichiga oladi. Eng mashhur bolalar qo’shiqlaridan biri to’rtlik shaklida “Humpty Dumpty” dastlab topishmoq ko’rinishida bo’lgan bo’lsa, keyinchalik qo’shiq shaklida aytilgan. 17-asrda “humpty dumpty” qaynatilgan konyak ma’nosida ham ishlatilgan, 18 – asrda bu atama qo’pol odam jargonidan foydalanilib, kelib chiqishi yiqilib tushgan qo’pol odam tuzalmas darajada shikastlanmasligi mumkin, lekin tuxum esa tuzatib bo’lmas darajada zarar ko’radi degan ma’no bilan bog’liq.[F. Eshkobilova. 2023- S.302]

Hatto shunday o’yinlar ham borki, o’zida kattalar orasida unutilgan, o’tkazilmay qolgan, ammo bolalar o’yin repertuarida improvizatsion yo’l bilan saqlanib qolgan. Masalan, Hopscotch nomdagi o’yinda bo’r, tosh predmetlari o’zbek xalqiga xos bo’lmagan.

Xulosa va takliflar:

1. Barcha hududlar bolalar o’yin folkloridagi kabi ingliz va o’zbek xalqi og’zaki badiiy ijodida ham o’yinlar alohida tizimni hosil qiladi. Ingliz va o’zbek bolalar o’yin folklori janrlari yaxlit tizimni tashkil qiladi. Ular bolalar tomonidan yaratilib, bolalar tomonidan ijro qilinadi.

2. Ingliz va o’zbek bolalar o’yinlarining mavzular olami, syujeti xilma-xilligida shu xalqlarning yashash joyi, madaniy turmush sharoitining ta’siri bor. Ularning mavzular mundariyasi, syujet voqealari o’rtasida mushtarak jihatlar ham ko’p.

3. Ingliz va o’zbek xalq bolalar o’yinlari tarixiyligi, poetikasi nuqtai nazaridan muayyan darajada o’rganilgan. Ular mazmun-mohiyati, ijro o’rni, vaqti, ijro tarzi, ijrochilari, badiiy-kompozitsion xususiyatlariga ko’ra o’xshash janrlarga, analogik belgilarga ega. Ularning shu jihatdan tasniflanishida ham yaqinliklar borligi kuzatiladi.

Adabiyotlar

1. Galliyev Sh. O’zbek bolalar o’yin folklori. - T.: Fan, 1998.- S. 96
2. Safarov O. O’zbek xalq bolalar o’yinlari. -T.: Sharq, 2013- S. 31-32
3. Mother Goose’s Nursery Rhymes. A collection of Alphabets, Rhymes, Tales and Jingles. London. George Routledge and sons. New York: 416 Broome street. 1877. – S.191
4. Safarova N. O’zbek bolalar o’yin folklorining janriy tabiati, genezisi va badiiy xususiyatlari. T.:2004-S.41
5. F. Eshkobilova. O’zbek va ingliz bolalar folklorining llingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik tahlili.2023.1/3UzMUU Xabarlarlari – S.302

LINGVOKULTUROLOGIYA FANINING YUZAGA KELISHI

Esonov Rustam Rahmonali o‘g‘li
Qo‘qon davlat pedagogika instituti doktoranti

doi.org/10.59470/2024363

Annotatsiya Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan. Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o‘zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o‘rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, madaniyat, til atamasi, nutq, bog‘liqlik, rivojlanish, ruhiyat, ta’siri.

Keywords: cultural linguistics, linguistics, cultural studies, culture, language term, speech, dependence, development, psyche, effect,

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo‘lib, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o‘rni, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o‘rnini o‘rganadi.

Tilshunoslik ilmi XXI asrda yanada jadal surhatlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni hal qilish vazifasini qo‘ymoqda. Ana shunday muammolardan biri til tizimni antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida tadqiq etishdir. Bugungi kunda antropotsentrik yo‘nalishning yuzaga kelishi tilshunoslikda tub burilish sifatida baholanib, bu borada ko‘plab tadqiqotlar yaratildi va yaratilmoqda. Dunyo tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika, pragmalingvistika kabi yo‘nalishlarida shaxs omili tadqiqot obyektining markazini tashkil etadi. Mazkur sohalarning yuzaga kelishi lisoniy faoliyatni uning sohibi bo‘lgan inson bilan uzviylikda tadqiq etish harakatlari bilan bog‘liqdir.

Lingvokulturologiya tilshunoslik, Madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o‘zaro aloqasi va ta’sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o‘rganuvchi sohadir. Tadqiqotchilarning tahkidlashicha, mazkur soha XX asrning so‘nggi choragida shakllandi, "lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumbolhdtga borib taqalishini tahkidlaydilar. Tilshunoslikda

bu sohaning Shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glints, X.Xolg‘ts, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o‘ynaganligi tahkidlanadi.

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarining tilda aks etishini o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa o‘zida madaniy semantikasi namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya dunyo, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan sohalardan biri bo‘lib, bu borada salmoqli tadqiqotlar, bir qancha o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan. Mazkur sohaga omd ishlarda tadqiqotchilarning olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstuallik, lisoniy ong, barqaror birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari kabi masalalarga katta ehtibor qaratayotganliklarini kuzatish mumkin. Bunday tadqiqotlarda tilning barcha sathlari birliklari, xususan, so‘z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtai nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmidagi yangi g‘oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

O‘zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar til va madaniyat uzviyligiga ehtibor berilmagan, deyish adolatdan emas, albatta. O‘zbek tilshunoslik ilmining tamal toshini qo‘ygan va uni rivojlantirishga jiddiy hissa qo‘shgan olimlarning ishlarida bu muammo xususidagi fikrlar u yoki bu munosabat bilan aytib o‘tilgan. Lekin Shuni tahkidlash joizki, tilshunosligimizda tilning lingvokulturologik tahlilini jiddiy va tizimiy ravishda amalga oshirish ishlariga endigina kirishilyapti.

Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o‘zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o‘rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. U madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo‘lib, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bir tomondan lingvomadaniyatshunoslikning insoniyatning madaniy til faktoridagi o‘rni, boshqa tomondan esa, til faktoridagi insonning o‘rnini o‘rganadi.

Til – madaniyat tashuvchisi bo‘lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o‘zlashtiradi.

Til – madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi. Demak, til “bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g‘oyalar majmuyi sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo‘lolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda

turadi. Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, balki uning o‘zi madaniyatdan o‘sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko‘rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma’naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g‘oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

Xulosa qilib ta’kidlay olish mumkinki, XIX asrda V.Gumboldtning til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishda millat madaniyatiga asosiy e’tibor berilishi lozimligi haqidagi mulohazalarni XX asrning 90-yillarida qator tilshunoslar tomonidan yangi fan yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, ushbu fan hozirgi zamon tilshunosligida o‘ta tez sur’atlarda rivojlanib, umumiy tilshunoslikdan alohida o‘rin egalladi. Lingvomadaniyatshunoslik har ikkala soha, yani madaniyat va til haqidagi fandır. Bu bilimlarning shubhasiz birligini anglatib, millatning mentaliteti, madaniy xususiyatlari va ularning tilda namoyon bo‘lishini ifodalaydigan bu sohaning birlamchi maqsadi tilni o‘rganish, madaniyatni saqlash hamda ularni birlikda mujassamlashtirishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR

1. Маслова В.В. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания / Критика и семиотика. – М.,1987.
2. V.Gumboldtning til va shaxs haqidagi fikrlari to‘g‘risida qarang: Nurmonov A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Nurmonov A.Tanlangan asarlar.2- jildlik.– Toshkent: Akademnashr, 2012.
3. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие. М. : “Наука”, 2009
4. Шайхисламов, Н. (2020). ТРУДНОСТИ СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА: ЗАГАДКИ ИНФИНИТИВА. Academic research in educational sciences,

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA FE’LLAR POLISEMANTIKASI

Maxmudova Zuhra Maqsud qizi
Tayanch doktorant,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
E-mail: maxmudova.zuhra@mail.ru
Tel: +998978137733
ORCID: 0009-0001-0746-417X

doi.org/10.59470/2024364

Annotasiya: Ushbu maqolada ingliz hamda o‘zbek tillaridagi semantik ko‘p ma’nolilik hodisasining nafaqat bir necha so‘z turkumlari, asosan fe’l so‘z turkumi doirasidagi xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan. Maqolaning asosiy fokusi fe’l so‘z turkumiga qaratilganligi sababli, polisemantiklikning sodda turiga ko‘proq ahamiyat qaratilgan. Fikrlar misollar bilan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: polisemantika, lug‘aviy polisemiya, leksik polisemiya, murakkab polisemantiklik, sodda polisemantiklik, bosh ma’no, ko‘chma ma’no

Аннотация: В данной статье представлена информация об особенностях явления семантической неоднозначности в английском и узбекском языках не только в пределах нескольких групп слов, преимущественно в пределах группы глагольных слов. Поскольку основное внимание в статье уделяется глагольному словосочетанию, большее значение уделяется простому типу многозначности. Идеи иллюстрируются примерами.

Ключевые слова: многозначность, лексическая многозначность, сложная многозначность, простая многозначность, основное значение, переносное значение.

Abstract: This article provides information about the features of the phenomenon of semantic polysemy in the English and Uzbek languages, not only within several groups of words, mainly within the group of verbs. Since the focus of the article is on verb collocation, greater emphasis is placed on the simple type of polysemy. Ideas are illustrated with examples.

Key words: polysemy, lexical polysemy, complex polysemy, simple polysemy, basic meaning, figurative meaning.

Barcha til birliklari leksikologiya sohasining semasiologiya bo‘limi qoidalariga ko‘ra ma’no jihatdan ikki guruhga bo‘linadi. Ular monosemantik va polisemantik so‘zlardir, bulardan polisemantik til birliklari alohida diqqat bilan o‘rganishni talab qiladi. Polisemiya lug‘aviy birliklarga ham, grammatik birliklarga ham xos. Ammo biz ushbu maqolada faqatgina lug‘aviy polisemiyaning bir turi bo‘lgan, leksik polisemiyaga to‘xtalib o‘tamiz: lug‘aviy polisemiya — lug‘aviy birliklar (so‘zlar) dagi ko‘p ma’nolilik hodisasi hisoblanadi.

Masalan: O‘zbek tilida bosh 1- “kishi organizmining bo‘yindan yuqori qismi”; bosh 2- “miya” (uning boshi yaxshi ishlaydi) kabi.

“Leksik polisemiya – ko‘p qirrali va murakkab hodisa. Deyarli har bir so‘zning leksik ma’no taraqqiyoti konkret, individual yondashishni talab qiladi. Shu sababli leksik ma’nolarni aniqlash va sistemalash juda qiyin. So‘zning ko‘p ma’noliligi haqida aytiladigan umumiy fikrlar odatda so‘zning leksik ma’no taraqqiyoti haqida tasavvur hosil etish uchungina xizmat qiladi.” [Samanova D, 2022: 87]

Ingliz tilida ham polisemiya hodisasi keng qamrovli hodisa bo‘lib, unga ikki jihatdan yondashiladi: diaxron va sinxron. So‘zning semantik tarkibidagi o‘zgarish diaxron jihatdan o‘rganilishini talab etadi. Diaxron jihatdan polisemiya so‘z o‘zining boshlang‘ich ma’nosini saqlab qolishi va bir vaqtning o‘zida bir yoki boshqa yangi ma’nolarga ega bo‘lishiga ishora qiladi. Ingliz tilidagi polisemantik xususiyatga ega bo‘lgan “table” so‘zini diaxron semantik jihatdan tahlil qilinganda uning boshlang‘ich ma’nosi (a flat slab of stone or wood) qadimgi ingliz tilidagi ma’nosiga teng ekanligi ma’lum bo‘ldi, qolgan ma’nolari esa hosila ma’nolar bo‘lib, ular boshlang‘ich ma’nodan kelib chiqqan.

Tahlilimiz markazida bo‘lgan har ikkala ingliz va o‘zbek tillari ham yuqori polisemantiklik hususiyatiga ega tillar hisoblanadi. Ingliz tilida ba’zi fe’l va ot so‘z turkumlari shakli bir xil leksemalar bilan ifodalanganligi sababli, ularning deyarli 70-80% i polisemantik so‘zlar hisoblanadi. O‘zbek tilida bu kabi so‘zlar murakkab polisemantik hususiyatga ega so‘zlar hisoblanadi. Quyida ularga bir nechta misollar keltiramiz:

Ol	<i>fe’l</i> -nimanidir qo‘liga olmoq; <i>sifat</i> qizil, qirmizi
Tut-	<i>fe’l</i> tutmoq, ushlamoq; ot, daraxtning bir turi
Ikkinchi-	<i>tartib son shakli</i> ; <i>ravish</i> bundan boshqa, takror
Yaxshilab-	<i>fe’l</i> nimanidir yaxshi tomonga o‘zgartirmoq; <i>ravish</i> yaxshi holatda, talab darajasiida
Book-	<i>ot</i> kitob; <i>fe’l</i> kitobga kiritmoq
Cabbage-	<i>ot</i> karam; <i>fe’l</i> boshini o‘ramoq (karam bilan)
Coast-	<i>ot</i> dengiz qirg‘og‘I; <i>fe’l</i> qirg‘oq bo‘ylab suzmoq
Encounter-	<i>ot</i> kutilmagan uchrashuv; <i>fe’l</i> ko‘rishmoq, uchrashmoq

1-jadval. Murakkab polisemantik so‘zlar

Zero, ushbu maqola fe’llar sematikasiga oid bo‘lganligidan quyida faqat so‘zlarning fe’l so‘z turkumi doirasidagi ma’nolarini tahlil qilamiz:

Masalan, tadqiqotimiz fokusidagi “yig‘i” semali fe’llar uchun dominant hisoblangan **yig‘lamoq** fe’lining o‘zi ham polisemantiklik hususiyatiga ega. U bosh ma’nosida yig‘i qilmoq, o‘kirib yig‘lash, ho‘ngrab yig‘lash, achinib yig‘lashni ifodalasa, keyingi etnografik termin **aytib yig‘lamoq** shaklida esa marhumga kuyinib, yurak so‘zlarini aytib yig‘lash, uni madh etib yig‘lashni anglatadi. Shu bilan birga ba’zi hollarda shikoyat qilmoq ma’nosida ham qo‘llaniladi. Metaforik ma’nosida esa **nolish qilmoq** ma’nosini bildiradi. [Abdurahmanova M., Raxmanova A, 2021: 58]

Endi onaga qo‘shilib qiz yig‘lar, qizga qo‘shilib ona yig‘lardi. (Cho‘lpon, Kecha va kunduz)

Kecha uning uyidan xotin kishining achchiq-achchiq yig‘lagan tovushi eshitildi. (A.Qahhor, Qanotsiz chittak)

Uzoq-uzoqlarda musiqa yig‘lardi. (Sh.Rashidov, Bo‘rondan kuchli)

Shuningdek, ingliz tilida asosiy ma‘nosi baqirmoq, bo‘lgan hamda yig‘lamoq ma‘nosini ham anglatadigan **cry** fe‘li ham yuqori polisemantiklik hususiyatiga ega fe‘l hisoblanadi.[Apresyan Y, 1974: 367] Keyingi ma‘nolari esa iltijo qilmoq, yalinmoq, e‘lon qilmoq, qichqirmoq(ko‘chada narsa sotuvchi kishi) va ovoz chiqarmoq (hayvonlar, qushlar to‘g‘risida) va boshqalar.

I could hear someone crying in the next room

(Qo‘shni xonada kimningdir yig‘layotgani eshitilardi)

‘You are a monster!’ She cried

(“Sen iblissan” deb baqirdi u.)

Shu kabi holat quyidagi fe‘llarda ham o‘z isbotini topgan:

Yupanmoq-yig‘lashdan to‘xtamoq, ovunmoq (go‘dak haqida); taskin topmoq

Bir yarim yashar chamasidagi bola goh yig‘lar, goh yupanib, onani emardi. (SH.Toshmatov, Erk qushi)

Uylanmay yoshi o‘tib ketayotgan o‘g‘lining gohi qizlar haqidagi gaplari Sharofat xolaga hamma vaqt sirli bir quvonch bag‘ishlar edi. Hozir ham shu fikr bilan yupanib, o‘z ishlari bilan ovora bo‘ldi. (A.Muxtor, Chinor) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008: 592]

Hiqillamoq-“hiq-hiq” etgan ovoz chiqarmoq, hiqillab yig‘lamoq; yetishish, erishish talabida bo‘lmoq, shu maqsadda qattiq so‘ranmoq, zorlanmoq

Nizomjon ko‘p gapirmoqchi edi, o‘pkasi to‘lib, gapi tomog‘idan chiqmay, hiqillab qoldi. (S.Ahmad, Ufq)

Qumriniso o‘lgur “Burushgan, tirishgan basharamizni ko‘rgani kim hiqillab turgan ekan”, deb qochib ketdi. (A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari)

Chirillamoq-qattiq yig‘lamoq (chaqaloq, go‘dak haqida); ko‘chma kuyinib, iztirob bilan, yig‘i aralash so‘zlam

Beshikda yotgan bolakay tinimsiz chirillardi. «Yoshlik».

Chirillab, akam, deb tursa boshimda,

Qaldirg‘och-sho‘rlik jigarim bo‘lmadi. (Alpomish dostonidan).

Uzala tushib yotgan bolasining tepasida xola “Onang o‘lsa bo‘lmasmidi, bolam!” deb chirillardi. (Sharq yulduzi gazetasi)

To water-sug‘ormoq., sun‘iy suv qo‘ymoq (ekinga); ko‘zi yoshlanmoq (emotsiyaga bog‘liq emas)

I have asked my neighbor to water the flowers while I am away.

(Qo‘shnimdan men ketgan vaqtimda gullarimni sug‘orib turishini iltimos qildim.)

How do you stop your eyes from watering when you are cutting up onions?

(Piyoz kesayotganda ko‘zing yoshlanganini qanday to‘xtatasan?)

Bawl baland ovozda hayqirib yig‘lamoq shaklida talqin qilinadi. Shuningdek, g‘azabdan baqirish ma’no ifodasiga ham ega.

Sob chuqur xursinib yig‘lash harakati bilan birga ho‘ngramoq hamda ho‘ngrab yig‘lamoq ma’nolarini ham o‘zida mujassamlagan.

Umumiy qaralganda, ingliz va o‘zbek tillari ruhiy-emotsional holatlarni ifodalash, yig‘i bilan bog‘liq holatlarda tinglovchi va o‘quvchiga, sodir bo‘layotgan voqeani barcha ma’no nozikliklari bilan birgalikda yetkazib berish uchun bir xilda boy va rang-barang vositalarga egaliklari bilan bellasha oladilar. Bu vositalarga leksik birliklardan tashqari hissiy-ekspressiv ravish va ravishdoshlar hamda yig‘i harakatining frazeologik butunliklar asnosida ifodalanishi misol bo‘ladi va ikkala tilda qo‘llanish ko‘lamiga ko‘ra tillarning aktiv hamda passiv leksikoniga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samanova D. Ingliz va o‘zbek tillarida polisemiya. Synergy: journal of ethics and governance volume: 02 issue: 01 | 2022 issn: 2181-2616. P 87
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз. ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин.ти. - Т.; “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.-592 б.
3. Abdurahmanova, M., & Raxmanova, A. (2021). Корпус лингвистикасида полисемия. Computer linguistics: problems, solutions, prospects, p 58.
4. Apresyan Y. Lexical semantics. Synonymous means of language. - Moscow: Nauka, 1974. 367 p.

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTINING SHAKLLANISHI HAMDA TAKOMILI

Ismailova Maftuna Kenjaboy qizi
CHDPU Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabasi
Ilmiy rahbar: Matkarimova Sayyora Shavkatbek qizi
CHDPU Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi kafedrası o‘qituvchisi
+99897-122-11-66.
sayyoramatkarimova74@gmail.com

doi.org/10.59470/2024365

Annatatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillar taraqqiyoti hamda hozirgi turkiy tillarning o‘zaro tarmoqlari ya’ni davrlari haqida so‘z yuritilgan. Oltoy tillar oilasi, turkiy tillar oilasi, mo‘g‘ul tillar oilasi va tangus-manchjur tillarga oid ma’lumotlar ko‘rsatilgan.

Аннотация: В данной статье исследуется развитие тюркских языков и подразделение современных тюркских языков – иными словами – этапы их развития. Приведены сведения об алтайской языковой семье, тюркской языковой семье, монгольской языковой семье и тунгусско-маньчжурских языках.

Abstract: This article discusses the development of Turkic languages and the sub-classification of modern-day Turkic languages, i.e. examines the periods of their development. It also explores the Altaic language family, the Turkic language family, the Mongolian language family, and the Tangus-Manchurian languages.

Kalit so‘zlari: bobo til, til oilasi, oltoy tillar oilasi, til guruhlari, turkiy tillar guruhi, ginetik qardoshlik, tillar tasnifi, sharqiy turkiy tillar, g‘arbiy turkiy tillar.

Ключевые слова: язык предков, языковая семья, алтайская языковая семья, языковые группы, тюркская языковая группа, генетическое родство, классификация языков, восточнотюркские языки, западнотюркские языки.

Key words: ancestral language, language family, Altaic language family, language groups, Turkic language group, genetic kinship, language classification, Eastern Turkic languages, Western Turkic languages.

Til kishilar o‘rtasidagi munosabatning eng muhim quroli bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan va umum insoniy manfaatlarni ifoda etadi. Tilning paydo bo‘lishi va rivojlanishi insoniyat jamiyati bilan mustahkam bog‘liq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir. Xalq qardosh qabilalar ittifoqi sifatida shakllangan murakkab tarixiy uyushmadir. Bugungi kunda ona tilimizga ota-bobolardan biz yosh avlodlarga o‘tib kelayotgan bebaho meros sifatida e’tibor qaratish, uni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini oshirish barchamizning asosiy vazifalarimizdan sanaladi. Qadimgi turkiy til o‘zbek va boshqa turkiy tillarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o‘zi ham ma’lum taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan, ma’lum bir qolipga tushgan. Ma’lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylilikning ildizlarini

bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo‘lishidan avvalgi holati biz uchun qorong‘idir. Biz faqat yozuv paydo bo‘lgandan keyingi davrda ro‘y bergan til taraqqiyoti to‘g‘risida yozma yodgorliklardan foydalanib, fikr yuritishimiz mumkin.

Hozirgi turkiy tillar taraqqiyoti quyidagi davrlarni o‘z ichiga oladi:

1. Turkiy tillar taraqqiyotining Oltoy davri (eradan avvalgi III asrlarga qadar).
2. Qadimgi xun davri (eradan avvalgi III asrlar va yangi eraning V asrlariga qadar).
3. Qadimgi turk davri (V-X asrlar).
4. O‘rta turk davri (X-XV asrlar).
5. Yangi turk davri (XV-XX asrlar).
6. Eng yangi turk davri (XX asr).

Turkiy tillar leksik qatlamini tadqiq etishda o‘rxun-enasoy yozma yodgorliklariga bevosita yuzlanamiz. Ammo ayrim turkologlar bu yodgorliklar tilining “bobo til” sifatida qaralishini ma’qullamaydilar. Hozirgi turkiy tillardagi arxaik elementlarning o‘rxun-enasoy tosh bitiklarida uchramasligini asos sifatida keltiradilar. Bu yodnomalar tilining umumturkiy til emas, balki shu tilning kichik bo‘lagi ekanligini o‘rinli ta’kidlaydilar. Darhaqiqat, yozma manbalar davr tili xususiyatlarini imkon qadar to‘liq aks ettiradi. Hozirgi kunda turkiy tillarning qadimgi davrini o‘rganishga doir tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, turkiy tillar tarixida aniq yechimini topmagan, hozirgacha hali qilinmagan murakkab va dolzarb masalalar ko‘p. Qadimgi turkiy qabilalardan bo‘lgan xunlar, xazarlar, bulg‘orlar tili hamda chuvash, yoqut tillari aloqadorligi masalalari ham o‘z yechimini kutmoqda. Bu masalalarni ijobiy hal qilishda o‘rxun-enasoy yozuvidagi bitiktoshlardan oldingi davr manbalaridagi faktik materiallarga ham murojaat etish zarur bo‘ladi.

Turkiy tillarning boshqa tillar bilan aloqadorligini o‘rganish muammosini hal etish ham ahamiyatlidir. Zotan, turkiy xalqlar qadim zamonlardan beri hind-yevropa, fin-ugor, mo‘g‘ul va boshqa xalqlar bilan yondosh holda yashagan va o‘zaro munosabatda bo‘lgan.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha bo‘lgan muddat “Eng qadimgi turkiy til” davri deb yuritilgan. Adabiyotlarda esa bu davr oltoy va xun bosqichlariga ajratadi.

Oltoy tillar oilasi. Hozirgi tilshunoslik fanida tillar o‘rtasida genetik aloqadorlikning yangi qirralari ochilmoqda. Taxminan 200 til oilasidan 22 tasi Yevrosiyoga, 20 ga yaqini Afrikaga, qolganlari Amerika Avstraliya, Yangi Gvineyaga to‘g‘ri keladi. XIX asr oxirida, asosan, 4 ta til oilasi ajratilgan: turkiy, mo‘g‘ul, tungus-manchjur, koreys tillari. XX asrda mazkur tillarning qardosh ekanligi ta’kidlanadi va umumlashtirib Oltoy tillar oilasi deb nomlanadi. Bu kabi an’anaviy til oilalaridan kengroq bo‘lgan, bir-biriga qardoshligi to‘la asoslanmagan til oilalarini “makrotiloilalari” deb nomlash taklif qilingan. Til oilalarini o‘rganish tilshunoslarning dastlabki e’tiborida bo‘lgan. Jumladan, Oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillar xususida tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, N.A. Baskakovning “Алтайская семья языков”, N.P. Direnkovaning “Грамматика алтайского языка”, kabi izlanishlar shular jumlasidandir.

Bir qator turkologlar tadqiqotlarida oltoy tillarining genetik jihatdan qarindosh ekanligi asoslangan. J.Deni “Dunyo tillari” kitobida turkiy, mo‘g‘ul, tungus-manchjur guruhiga kiruvchi tillarning quyidagi umumiy belgilarini ko‘rsatadi:

Fonetik sathda: unlilar uygʻunligi, soʻz boshida sonor tovushlarning ishlatilmasligi, soʻzda undosh tovushlarning yonma-yon kelmasligi, soʻz oxiridan tovushining beqarorligi;

Morfologik sathda: grammatik rodning yoʻqligi, oʻzakning mustaqil maʼno anglatishi, agglyutinativ xususiyatiga egaligi, suffiksalar xarakterdagi, yaʼni prefikslarning yoʻqligi, grammatik son- birlik va koʻplikning mavjudligi.

Sintaktik sathda: gapning muayyan qurilishiga egaligi, son bilan ifodalangan aniqlovchilarda sonda moslashuvning uchramasligi, soʻroq maʼnosining ifodalanishida yuklamalarning qatnashishi, aniqlovchi vazifasida keluvchi sifat, son, olmoshlarning aniqlanishiga muvofiq oʻzgarishligi va h.

Turkiy tillar guruhi. Bu guruhga oʻttizdan ortiq tillarni kiritish mumkin. Shuning uchun ham N.A.Baskakov turkiy tillar oltoy oilasining katta qismini tashkil qilishini taʼkidlagan. Turkiy xalqlar ijtimoiy turmush taqozosi tufayli koʻp hollarda koʻchmanchilik bilan kun kechirgan. Koʻchmanchi qabila va oʻtroq xalqlarning aralash holda hayot kechirishi aniq lingvistik chegarani aniqlashga monelik qiladi.

Turkiy tillarni ilk bor tasnif qilgan olim Mahmud Koshgʻariydir. Mahmud Koshgʻariyning aslida kim? Bu savolga hozirgi kundagi ayrim yoshlarimiz javob berolmaydi. Turkiy tillar grammatikasiga oid ilk manbani Koshgʻariyning “Kitaabu jevahir-ul mahv fi-lugʻati-t-turk” asarida uchratishimiz mumkin. Uning “Devonu lugʻatit turk” asari ham bu jihatdan ahamiyatlidir. Asar ikki qismdan tashkil topgan: 1) muqaddima, 2) lugʻat. Muqaddima qismida turkiy tillarning mavqeyi, lugʻatning oldiga qoʻyilgan vazifalar, asar mundariyasi, turkiy tillarda soʻz tuzilishi va yasaliishi, turkiy qabilalar va turkiy tillarning oʻziga xos xususiyatlari yoritilgan. “Devon”ning lugʻat qismi sakkiz boʻlimdan iborat: 1) Hamzali soʻzlar boʻlimi (boshida alif, vov, yoy harflari keladigan soʻzlar). 2) Solim boʻlimi (tarkibida alif harflari keladigan soʻzlar). 3) Muzoaf (tarkibida bir harf takrorlangan soʻzlar) boʻlimi. 4) Misol (boshida, oʻrtasida yoki oxirida alif, vov, yoy harflaridan biri kelgan soʻzlar) boʻlimi. 5) Uch harfli soʻzlar boʻlimi. 6) Toʻrt harfli soʻzlar boʻlimi. 7) Gʻunnalilar (tarkibida burun tovushlari keladigan soʻzlar) boʻlimi. 8) Tarkibida ikki undosh qator kelgan soʻzlar boʻlimi.

Mahmud Koshgʻariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy metoddan foydalangan. Yigirmaga yaqin qabila tillaridagi leksik birliklarni misollar asosida izohlagan. Soʻzning lugʻaviy maʼnosi, qaysi qabila tilida koʻproq uchrashi, fonetik tuzilishi borasida muhim maʼlumotlar keltirilgan. U turkiy tillarning leksik, morfologik va fonetik xususiyatlarini bir- biriga qiyoslab, oʻxshash va farqli jihatlarni koʻrsatadi. Lugʻatda turkiy tillar leksikasiga mansub 7500 atrofidagi soʻz izohlangan. Mana aslida bizning bobokalonimiz kim boʻlgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Qadimgi turkiy til asrlar osha shakllanib kelgan juda qadimiy til hisoblanadi. Bu tilning oʻz ichiga oluvchi qadimiy yodgorliklar-u manbalar juda koʻp boʻlib, tarmoqlari va ularning oilalari xususidagi qarashlar hali hanuz tugallanmagan. Eski oʻzbek tilining paydo boʻlishi va shakllanishiga ham shu til asos boʻlib xizmat qilgan. Bu kabi maʼlumotlarni bilmaslik, tariximizga oʻz tilimizning kelib chiqish tarixiga, bizga koʻplab ibratli hamda kerakli maʼlumotlarni meʼros qoldirgan ajdodlarimizni tanimaslik – bu oʻzligimizga loqaydlik hisoblanadi. Ayniqsa, boʻlajak boshlangʻich taʼlim

o‘qituvchilari chunki yoshlarning kelajagi butun millatining kelajagi boshlang‘ich ta’lim ustozlarining qo‘lida.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. “Turkiy tillarning qiyosiy - tarixiy grammatikasi”. “Tafakkur Bo‘stoni” nashriyoti. Toshkent -2015-yil.
2. Абдурахмонов F., Рустамов A. Кадимги туркий тил. -Т.: Укитувчи, 1982.
3. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q.O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. - T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
4. B. Abdushukurov. “Qadimgi turkiy til” Toshkent - 2009.
5. Baskakov N.A., Sodiqov A.S. “Umumiy tilshunoslik ”.-T., 1979
6. [https:// library.navoiy-uni.uz](https://library.navoiy-uni.uz).

QARAQALPAQ TILINDEGI ANTROPONIMLERDĠN LINGVOKULTUROLOGIYALIQ QÁSIYETLERI

Muqimova Surayyo

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

Jurakulova Hulkar

Nawayı mámleketlik pedagogika instituti ózbek tili hám ádebiyatı
fakulteti qaraqalpaq tili hám ádebiyatı jónelisi studenti

jurakulovahulkar@gmail.com

doi.org/10.59470/2024366

Annotasiya. Antroponimlerde insannıń iskerligi, dóretiwshiligi jáne onıń jasaǵan dáwirine tán úrp-ádetler, árman -umitlar óz ańlatpasın tabadı. Hár bir xalıqtıń isimlarida sol xalıqtıń milliy-mádeniy qarawları sawlelenedi. Maqalada qaraqalpaq tilidegi ısımlardıń lingvokulturologik qásiyetleri ayılǵan.

Аннотация. В основе антропонимов находят свое выражение деятельность, творчество человека, традиции и мечты, характерные для периода, в котором он жил. Национальные и культурные воззрения этого народа отражены в названиях каждого народа. В статье интерпретируются лингвокультурные особенности каракалпакских имен

Abstract. Anthroponyms are based on the expression of a person’s activities, creativity, traditions and dreams characteristic of the period in which he lived. The national and cultural views of this people are reflected in the names of each people. The article interprets the linguistic and cultural features of Karakalpak names

Kalit soʻzlar. Antroponimler, sawleleniw, siyiniw, urp-ádetler, mádeniyat, ruwxıy kóz-qaraslar

Ключевые слова: антропонимы, воображение, вера, традиция, культура, духовные воззрения.

Key words: anthroponyms, imagines, faith, tradition, culture, spiritual views

Kisi atlarına tán ayırıqshalıqlardı úyreniwshi onomastikaning bir bólimi-antroponimika bolıp tabıladı. Antroponimler til sózlik quramında óz ornına hám sistemaliq qásiyetlerine iye. Menshikli atlar toparına kiretuǵın antroponimler de óz gezeginde tómendegilarn óz ishine alǵan :

Dúnyadaǵı barlıq janlı - jansız zatlardıń hátte máwrit waqıya - hádiyselerdiń de óz atı, termini, ataması bar. Atlarda hár bir zattıń, waqıya - hádiyselerdiń áhmiyetli tárepleri sawlelenedi. Xalıq arasında adam balası óz minez-xulıqı, feyli hám sonday-aq atı menen tuwıladı, degen gáp bar. Ata-analardıń xızmeti óz perzentine múnásip attı tawıp qoyıwdan ibarat esaplanadı. Balaǵa at qoyıw oǵada saldamlı, juwapkershilikli sanalıp, bul at bolajaq

puqaraniń keleshek táǵdiri, turmıs jolına tásir etedi, dep tushunilgan. Sol sebepli de urıw, kásip -kár-ol, úrim-putaq poziciyasına uyqas at qoyıw talap etilgen.

Hár bir xalq óziniń tariyxı salt-dástúrleri turli dástan hám rawayatlarınan tásirlenip perzentlerine at qoyadı. Soǵan baylanisli qaraqalpaq xalqınıń da basqa xalqlar menen aralasqan hám basqa milletlerden parıqlanatuǵın atları bar. Basqa xalqlar menen uqsaslıǵınıń sebebi turkiy xalqlar siyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da ózine tán at qoyıw dástúrleri bar. Hár qanday ismniń balaǵa qóyılıw tiykarında ótken zamanda jasaǵan babalarımızdıń urıwshılıq, qáwimshılıq dáwirine tán hám de elat hám xalıq bolıp qalıplesken tariyxıy basqıshlarda ámel etken mádeniy-xojalıq, social -ekonomikalıq turmısına tiyisli diniy isenimi óz ańlatpasın tapqan.

Qaraqalpaqsha adam atlarına baylanisli bolǵan ayırım máseleler jergilikli ilimpazlar tárepinen de izertlenildi. Prof. S. Nasirovtıń, L. S. Tolstova menen birgelikte maqalasıda qaraqalpaqsha adam atlarınıń, famıliyalardıń tariyxına hám tuwısqanlıq termınleriniń adam atlarınıń quramında qollanıw ózgesheliklerine arnalǵan. Sonday-aq bul maqalada qaraqalpaqsha adam atların semantikalıq klassifikaciyası olardıń tariyxıy rawajlanıw basqıshları dálilli mısallar menen bayan etilgen [Nasirov S., Tolstova L.].

Turkiy xalıqlarda kisi ısımları quramında “Jol” komponenti bolsa, tikkeley jol menen baylanisli, jolǵa baylanisli waqıya - hádiyse bolıwı yamasa bala aman-saw bolıp, ájaǵa - apalarına, shańaraqtıń basqa aǵzalarına qosılıp sırlas bolıp júriwin qálew ármanı kórsetilgen boladı. Mısalı: Jolaman, Jolımbay, Joldas, Jolmurza. Jolaman atında bolsa usı eki mánis te sáwlelengen. Bul perzent keleshekte shańaraqtıń basqa aǵzalarına qosılıp jolda dawam etiwı kerek edi...

Qaraqalpaqshada ushirasatuǵın antroponimlerdiń milliy-mádeniy hám semantik qásiyetleri;

Qızlar atları:

Qarshiǵa-Burkitke uqsasqan qus. Kushli bolsın , qast etken zatin aqirına deyin baratuǵınday ziyinli bolsın degen máqsette qoyılǵan qızlar atı.

Húrliyman-Tiykarınan qız ballarúa qoyıladi. Hur-perishte Perishtelimen degen mánini bildiredi

Uzılxan-kóp qız perzenti bolǵanda keyingi perzenti ul bolsın, qızdıń keyni uzilsın degen mánide

Biybinaz-Hasıl tekliler awladına tiyisli , nazlı , suluw qız.

Sapargúl Sapar ayı yamasa sapar waqtında tuwılǵan gúldey shiraylı qız

Tumaris-Ar namisli qálegen zatına erise alatuǵın juris-turisi ózine jarasatuǵın mart qız

Dawletbiyke -dawletli bolsın , baxtli bolsın

Jeńisgul -jeńis kúni,ǵárezsizlik kuni tuwılǵan perzent.

Ayzere-Ay hám zere sózlerinen. Qádirli mártebesi balent manisinde

Aysholpan-Ayday sulıw ham tán juldizi sholpanday jarqın nurlı mártebeli qız

Xanımján-Joqarı mártebeli suykimli qız

Ul ballar atları:

Ájiniyaz-hajidan sorap alingan bala.Hájiniń balası.Hájiniń sawǵası inámi.Haji+niyaz(sawǵa) (Arap parsı)

Orazxan- Oraza ayında tuwılǵan balaǵa qoyıladı,

Jetes-Aqıl oy ozine jetkilikli aqıllı bolsın

Dawıt-Mehirli kewilden suyiwshi shipa beriwshi Dawıt payǵambar temirshilerdiń biri

Bóke -palwan kushli batır.

Satbay ul -Omadli badavlat boy odam bolsın

Dárebay-Dáryaday tolıp tassın

Begdiyar-Jalgız ul perzentke ,begli kúshli bolsın

Uzaqbay-uzqaq ómir kórsin

Dármembay- tuwilip ulken bolǵan soń ayaq-qolıma dármembay bolsın, qolımnan jumislardi alıp suyenetuǵın adamim bolsın degen mánide qoyılǵan.

Nurqasım-Quyashtay jaynap tursın , nurlı perzent bolsın.

Jánede Qazaq, Qaraqalpaq, ózbektiń ayırım urıwlarında bala tuwılǵan zamati, áke otawdan tısqarǵa shıǵıp at qoyatın bolǵan eken. Dástúrge kóre kózine birinshi bolıp kóringen zat yamasa janiwardıń atın qoyıw dástúrına ámel etilgen. Nátiyjede Arıslan, Qaraqus , Búrkit, Qarlıǵash, Qasqırbay, sıyaqlı atlar payda bolǵan. Basqa bir awıllarda úrimputaqtıń kásip -karine, awıldıń turmıs tárizine iykemlestirip Tas, Ketpen, Balta sıyaqlı atlar qoyılǵan.

Hawa rayi jawin shashınǵa qaray Qarjaw , Jamǵırbay, Qochqar, Dawılbay , h.t.b. Eger bir shańaraqta qız tuwılaberse keyingi perzenti ul bolsın , ullı bolayiq degen mánide Uzılhan , Ulbolǵan , Ulbolsın , Uljamal , Ulbeke atńarı qoyılǵan.

Kun atlarına baylanisli Dúysenbay , Jumaxan , Bazarbay, Jumabay, Sarsenbay, Jumagúl , Bazarxan. Shańaraqta bir perzent bolsa Berdiyar, Begdiyar, Quwanishbay, Kewlimjay siyaqli atlar qoyıladı. N.A.Baskakov birinshilerden bolıp, qaraqalpaq taponimikasi hám onomastikasin izerlewdiń oǵada zarur ekenligin atap kórsetti. Al óziniń qaraqalpaq tili boyınsha miynetiniń birinshi tomında qaraqalpaqsha adam atlariniń dizimin berdi. " Bular qaraqalpaq antroponimikasi boyınsha ayılǵan dáslepki ilimiy pikirler hám jiynalǵan materiallar edi.[1;2]

Qaraqalpaq tilindegi antroponimlarde áyyemde jasaǵan adamlardıń etnik, mádeniy-ruwxıy qarawları hám de diniy siyiniwshiligi saqlanıp, bizgeshe jetip kelgen. Ísimlerdiń genetikalıq tiykarında hár qıylı qıyallar, menen baylanisli túsiniqler ańlatılıwı múmkin. Bul qıyallar orayında da insan, ol jasaǵan tariyxıy dáwir tán urp-ádetler, árman -úmitler óz ańlatpasın tapqan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O.T.Sayımbetov. “Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları.” Nókis, “BILIM” 2000-j 3-4 b
2. O.Dospanov M,Qálenderova O.E.Dospanova. “Qaraqalpaq isimleri” Nókis, “BILIM” 1994-j
3. Shámshetov.J “İsmińizdiń mánisin bilesiz be?” Nókis, «Qaraqalpaqstan»1997-j

4. Пасырон Д С., Толстова Л. С. Каракалпаки. —Системы личных имен у народов мира., М., 1986. 152-156-бетлер
5. Ziyonet.uz internet tarmagi

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI OBRAZLI TOPONIMLAR VA ULARNING DERIVATSIYASIDA MOTIVATSIYA MASALALARI

Qurbonov Nodirjon Buriboyevich
TATU Farg'ona filiali kengashi kotibi
+99891 326 11 98
nodir22@yandex.ru

doi.org/10.59470/2024367

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida obrazli nomlanishlar, obraz va obrazli ma'no, toponimlardagi metafora va metonimiya masalalarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Ushbu tezisda ham o'zbek va ingliz tillari bilan chog'irtirgan holda topoobyektlarning obrazli nomlanishi motivatsiyasi masalalari tadqiq qilingan.

Аннотация. В мировом языкознании проводились научные исследования по вопросам образного названия, образа и переносного значения, метафоры и метонимии в топонимах. В тезисе рассматриваются мотивационные вопросы образного названия топографических объектов на узбекском и английском языках.

Abstract. In world linguistics, scientific research has been carried out on the issues of figurative names, figure and figurative meaning, metaphor and metonymy in toponyms. In this article, the motivational issues of figurative names of topoobjects in the Uzbek and English languages are analyzed.

Kalit so'zlar. Obraz, obrazlilik, obrazli ma'no, metafora, metonimiya, toponim, motivatsiya, appelyativ, transonimizatsiya, derivatsiya, affiksatsiya, afsonaviylashtirish.

Ключевые слова. Образ, образность, переносное значение, метафора, метонимия, топоним, мотивация, апеллятив, трансонимизация, деривация, аффиксация, мифификация.

Keywords. figure, figurative meaning, metaphor, metonymy, toponym, motivation, appellative, transonymization, derivation, affixation, mythification.

Jahon tilshunosligida obrazli nomlanishlar, obrazli ifodalar va obrazli ma'nolarni tadqiq etishga qiziqish ortib bormoqda. Jumladan, MDH davlatlarida tadqiqotchilar Irina Kondakova [Кондакова И.А., 2004], Mariya Rut [Рут М. Е., 1994], xorijiy tadqiqotchilardan Rachael Louise Hamilton [Rachel, 2016], Eugene Stock McCartne [McCartne, 1912] o'zlarining tadqiqot ishlarida aks ettirdilar.

Obraz tushunchasi nutqning o'ziga xos badiiy shakli bo'lib, u nomlovchining ijodi mahsuli, uning ongida shakllangan tasvirdir. Obrazli ma'noning ifodalanishi yorqin manzara yoki xarakterlardir, obrazlilik esa nomlash san'atining o'ziga xos xususiyatidir. Obrazli nomlanishlar nafaqat kishilarning ongiga, balki ular emotsionalligi bilan his-tuyg'uga ham ta'sir etadi. Tushunarliroq izohlaydigan bo'lsak, "obrazli ifoda – narsa, hodisa

va insonning muayyan vaziyatdagi holati va o‘ziga xos xususiyatini yaqqol tasavvur etishga imkon beradigan shoirona ibora” [Хомидий Х., 1970: 138]. L. Timofeyev esa obrazlilikni “hayotning o‘ziga xos aks etishining obrazli formasidir”, deb izohlaydi [Тимофеев Л. И., 1971: 22]. Xorijda obraz, obrazli so‘zlarining tarjimasini “figure, figurative” bo‘lib, Leopold Hartley Grindon [Hartley, 1851: 1] va David N. Lord [Lord, 1855: 10] o‘zlarining asarlarida uning izohini bergan holda ular obrazlilikni metafora va metonimiyaga bog‘lab, tadqiq etganlar. Bu izohlardan xulosa qiladigan bo‘lsak, obraz topoobyektning shakl, ichki va tashqi xususiyatlarning ifodasidir. Toponimikada obraz o‘z xususiyatiga ko‘ra informativdir. Shaklsiz va ko‘chma ma‘nosiz, o‘xshashlik va aloqadorlikka asoslangan ko‘chimsiz metafora va metonimiya bo‘lmagani kabi obraz ham bo‘lmaydi. Metafora shakl bo‘lib, shaklsiz metafora bo‘lmaydi. Metonimiya esa so‘zlarning ko‘chishi bo‘lib, u o‘zida obyektga tegishli bo‘lgan ma‘lumotni qamrab oladi. O‘zbek va ingliz tillaridan tashqi o‘xshashlikka asoslangan obrazli toponimlarni quyidagi misollarda ko‘rishimiz mumkin, masalan, Buxoro viloyatidagi topoobyektlar nomlarini misol qilib oladigan bo‘lsak: Toytepa, Jinjak, Berishim, Qalqondiyor, Qalqon, Toshbog‘a, Qozon, Tomqishloq, Tomjiq, Sadir, Dehdaroz, Bolin, Sardushox, Talisobun. Ingliz tilidagi metaforik nomlar: Middle Saddle - O‘rta Egar dovoni (Canterbury, NZ), Cow Peak – Sigir cho‘qqisi, Policeman Peak - Politsiyachi cho‘qqisi, Canon Peak - Pushka cho‘qqisi (Westland, NZ), Little Breast Hill - Kichik Ko‘krak tepaligi (Otago, NZ), Little Bear Bay - Kichkina Ayiq qo‘ltig‘i (North Auckland, NZ).

Bundan tashqari o‘zbek va ingliz tillarida ham shunday nomlanishlar mavjudki, ularni biz nomlarning metafora jihatidan ishlatish deb hisoblashimiz mumkin. Neil Larry Shumskyga ko‘ra “Ba’zi joy nomlari va ularning taxalluslarini adabiy emas, balki metaforik deb tushunish kerak. Buni tushuntirishda mashhur bo‘lgan ikkita joy nomlari — “Hell’s Kitchen” va “Dust Bowl” — metaforaning zamonaviy nazariyasini ishlatish orqali tasvirlaydi [Shumsky N. L., 2016]. O‘zbek tilidagi Samarqand sayqali ro‘yi zamin ast (Samarqand), Buxoro quvvati dini islom ast (Buxoro), Non shahri, Tinchlik shahri (Toshkent), Qal’ai Nur (Nurota), O‘zbekiston Shveysariyasi (Zomin) kabi metaforik nomlanishlar, ingliz tilida the Heart of America (Vashington), the main artery of Europe (Reyn daryosi), fists and fingers (Malbar Hills), the backbone of North America (Kordillera tog‘lari), Baghdad of the Hudson (Nyu York), Second Rome (Vashington), Athens of the North (Edinburg), Wonderland of America (Vayoming shtati), American Rhine kabi metaforik nomlanishlar obrazli ifodaning yaqqol misolidir. Tadqiqotchi Van Yuy toponimlarning bunday nomlanishini badiiy toponim deb ko‘rsatadi va ularni metafora va parafrasa sifatida izohlab, allegorik obraz sifatida ko‘rsatadi [Ван Юй, 2021: 9].

So‘zlarning o‘z ma‘nosidan boshqa ma‘noda qo‘llanishi, obyektlarning tashqi o‘xshashlik tomonlari, obyektning boshqa bir obyektga bo‘lgan aloqadorligi, shu bilan birga obyektlarning nomlanishida afsonalar va joyning ilohiylashtirilishi nomlarning obrazli shaklda yuzaga kelishida asosiy sabab bo‘ladi.

Appelyativ so‘zlarning toponimlarga o‘tishida derivatsiya, nol derivatsiya, konversiya, tranonimizatsiya atamalarini sharhlab o‘tish lozim. Derivatsiya qo‘shimchalar yordamida yangi so‘zlarning yasalishi bo‘lib, bunda yangi so‘z hosil qilinishi motivlashgan bo‘ladi.

Appelyativ soʻz toponimga oʻtar ekan, bunda affiksatsiya yordamisiz toponim hosil boʻladigan boʻlsa, bu konversiya yoki nol derivatsiya deya ataladi. Transonimizatsiya esa soʻzlarning bir turkumdan ikkinchi turkumga oʻtishidir.

Appelyativ soʻzlarning derivatsiya natijasida bir sathdan ikkinchi sathga oʻtishi, yaʼni ular oʻz funksiyalarini oʻzgartirgan holda onimizatsiyalashadi, transonimizatsiya natijasida turdosh soʻzlar toponimga aylanadilar. Transonimizatsiya nomlar nominatsiyasining ikkinchi modeli boʻlib, u boshqa onim tomonidan motivatsiyalangan boʻladi. Jumladan, archa (daraxt) – Archa (toponim); majnuntol (daraxt) – Majnuntol (toponim); rayhon (oʻsimlik) – Rayhon (toponim) (Far.v.); doʻlta (sirtlon) – Doʻlta, arpa (oʻsimlik) – Arpa, artizan (quduq) – Artizan (Sam.v.) alqor (togʻ qoʻyi) – Alqor (toponim). Ingliz tilida: oak (daraxt) – Oake (toponim), oak tree (daraxt) – Oak Tree (toponim), ash (daraxt) – Ash (toponim), cherry (daraxt) – Cherry (toponim), swine (hayvon) – Swine (toponim), ford (bino) – Ford (toponim).

Affikslar yordamida yangi onimlarning hosil boʻlishi motivlashgan nomlar boʻlib, qoʻshimchalar yordamida derivatlar ajrab chiqadi. Buni grammatik onimizatsiya deya olamiz, yaʼni appelyativ asosida morfemalar va sintaktik vositalarning qoʻshilishi orqali atoqli ot shakllanishidir. Oʻzbek va ingliz tillarida ham soʻz yasovchi affikslar toponimlar hosil boʻlishida keng qoʻllanilgan. Oʻzbek tilidagi -chi, -lik, -chilik, -cha, -zor, -iston kabi affikslar bilan appelyativ soʻzlar derivatsiya natijasida toponimlashadi. Masalan, bugʻdoy+chi > bugʻdoychi > Bugʻdoychi, degrez+lik > degrezlik > Degrezlik, pichoq+chilik > pichoqchilik > Pichoqchilik, temir+chilik > temirchilik > Temirchilik, qoʻrgʻon+cha > qurgʻoncha > Qoʻrgʻoncha; tol+zor > tolzor > Tolzor, uzum+zor > uzumzor > Uzumzor, chilon+zor > chilonzor > Chilonzor, lola+zor > lolazor > Lolazor, margʻi+zor > margʻizor > Margʻizor, yulgʻun+zor > yulgʻunzor > Yulgʻunzor, bogʻ+iston > bogʻiston > Bogʻiston, gul+iston > guliston > Guliston, sang+iston > sangiston > Sangiston.

Ingliz tilida joy nomlarining hosil boʻlishi motivatsiyasida asosan lotin, norman va skandinav tillaridan kirgan soʻzlar qoʻshimcha sifatida ishtirok etib, toponim yasagan, masalan: -ley – Finchley, -age – Stevenage, -ey – Bawdsey, -beck – Wansbeck, -burn – Hartburn, -borough – Bamborough Castle, -by – Butterby, chester – Chesterfield, Winchester, -cester – Leicester, -comb – Holcombe, -dale – Borrowdale, -don – Basildon, -ford – Beeford, Appleford, -gill – Bullgill, -hall – Killinghall, -ham – Beenham, -hampton – Bathampton, -hope – Woolhope, -ing – Barking, Basing, Reading, Woking, -laugh – Healaugh, -minster – Westminster, -er – Asher, -thorpe – Swinethorpe, -ton – Bishopston, -wich, -wick – Greenwich, Warwick, -with – Langwith, -land – Leyland, -dore – Appledore

Appelyativlarning affikslarsiz toponimlarga oʻtishi leksik-semantik transonimizatsiya boʻlib, ular bir turkumdan ikkinchi turkumga oʻtib, onimlashgan. Appelyativlarning semantik transonimizatsiyasini quyidagi misollarda koʻrishimiz mumkin: oʻzbek tilida: doʻlana (buta) – Doʻlana (mahalla nomi), laylak (paranda turi) – Laylak (mahalla nomi), qum (yer grunti) – Qum (qishloq nomi), buloq (suv inshooti) – Buloq (qishloq nomi), bahor (fasl) – Bahor (qishloq nomi). ingliz tilida: oak (eman daraxti) – Oakley (Dorset/Hampshire), Great Oakley (Essex), Oakwood Park (Essex), North Oakley (Hampshire); nut (yongʻoq daraxti) – Nutley (Hampshire); apple (olma daraxti) –

Appleshaw (Hants.), Appleton (Oxfordshire); swine (cho‘chqa) – Swine, Swinefleet, Swinton (Harrogate), Swinton (Rotherham), Swinton (Ryedale) (South Yorkshire).

O‘zbek tilida obrazli obyektlarning nomlanishi motivatsiyasida afsona va hodisalar. Mahalliy aholi tarixida yuz bergan ayrim diqqatga sazovor voqealar afsonalarga aylanib ketishi yoki afsonaviy shaxslar bilan bog‘liq to‘qima rivoyatlarning paydo bo‘lishi bilan sinxron ravishda joyning nomi ham yuzaga keladi, yoki bo‘lmasam mavjud nomning o‘zi rivoyatga aylanib, uning asl mazmuni vaqt o‘tishi bilan odamlarning xotirasidan chiqib ketadi. Bunday toponimlarga misol sifatida quyidagi mahalla va qishloq nomlarini ko‘rsatish mumkin, masalan: Barakamozor, Yormozor, Xitoy, Bolalik, Nurota, Chimyon, Shohimardon, Ishtirxon. Xalq etimologiyasiga ko‘ra Barakamozor obyektga tashrif buyurgan Hizr alayhissalom hassasini yerga sanchib, “Endi bu yer xalqni boqadi, baraka kiradi” degan afsonani aytadilar. Lekin bu joy Barakamozor emas, balki Ma‘rakamozor ekanligi aytilsa to‘g‘riroq bo‘lar edi, chunki odamlar ushbu joyda turli marosimlarni o‘tkazadilar. Shuningdek, Yormozor toponimning kelib chiqishi xalq etimologiyasiga ko‘ra ikki sevishgan yoshning mazkur hududda qatl etilishi bilan bog‘lanadi. Qishloq nomi Yormozor emas balki Jarmozor bo‘lganligi, undagi mozor jarlik yoqasida joylashganligi ta’kidlash muhim. Farg‘ona viloyat Buvayda tumanidagi Xitoy qishlog‘i nomining kelib chiqishi xalq etimologiyasiga ko‘ra qishloqda bo‘lgan otxona yong‘inida qirqta toy yonib ketganligi va qishloq nomi shundan yuzaga kelganligi haqida gapiradilar. Aslida bu turkiy qavmlardan bo‘lgan quday enonimi asosida yuzaga kelgan. Farg‘ona tumanidagi Chimyon qishlog‘ining nomi kelib chiqishini mahalliy xalq etimologiyasiga ko‘ra Hizr alayhissalom “Chim, yon!” degan ekan va qishloq nomi shundan yuzagan kelgan ekan. Qishloq nomining kelib chiqishi qo‘shimcha tadqiq etishga muhtoj.

Ingliz tilida esa Loch Morar (Shotlandiya) ko‘li bo‘lib, nomning kelib chiqishi unda ko‘ringan afsonaviy Morag maxluqi nomi bilan bog‘lanadi. AQShda Antelope County hududida Leander Gerrard hindularni quvatganida antilopani o‘ldirganligi munosabati bilan o‘zi shu nomni qo‘ygan ekan. Bear Trap (Wisconsin) joy nomi esa Amerikaga birinchi ko‘chib kelgan odamlar ayiqqa qopqon qo‘yib ushlagan joylarini shunday nomlashgan. AQShning Viskonsin shtatidagi Manitowoc County hindu tilida “ruhlar makoni” ma’nosini beradi.

Amerikalik toponimist K. Krakov afsona va hikoyalarning joy nomlarida aks etishini quyidagicha tushuntirib o‘tadi: Ko‘p holatlarda afsonalarning yaratilishi bilan Djorjiyaning ba’zi shaharlarining qanday nomlanganligini tushunish mumkin bo‘lib, bu afsonaviy nomlar ularning asl derivatlaridan ko‘ra jozibaliroq bo‘ladi. Jorjiyaning birinchi shahri nomi yaralishini olsak, afsonaga ko‘ra yosh qiz suvga cho‘kayotgan bo‘lgan, bu paytda “Save Anna!” (Annani qutqaring) chaqiruvi bo‘lgan, shundan joy nomi Savanna bo‘lib qolgan. Yana bir hikoya bo‘lib, Lowndes Countydagi eski shahar Hahira nomi temir yo‘l injeneri Hira sababidan paydo bo‘lgan, uning do‘slari “Hey Hira!” deya chaqirishgan, shundan joy nomi yuzaga kelgan [Krakow K. K., 1975: 11].

Bundan xulosa qilish mumkinki, o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlashuvchi xalqlarning joylarni obrazli nomlashlarida, ikki xalqning tarixi, lingvomadaniyatida umumiy o‘xshash

jihatlar, ya’ni universalialar mavjud. Bu esa tadqiqotning dolzarbligi va yangiligini ko’rsatib beradi.

Metaforik nomlanishlarda obyektning shaklan biroz predmetga, inson yoki hayvonning ta’na a’zolariga o’xshashiga ko’ra topoobyektlarning nomlari motivlashadi. Metonimik nomlanishlarda esa ranglar, topoobyektda bo’lgan mashg’ulot turlari, iqtisodiy faoliyat, unda yashagan hayvonot va o’simlik dunyosi, aholisi o’ziga xos nomlanishni yuzaga keltiradi va nomlar motivlashadi.

Obrazli nomlanishlar, obrazli ma’no, obrazlilik mavzulari bo’yicha tadqiqotlar Rossiya, G’arb va O’zbekiston tadqiqotchilari tomonidan bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan bo’lib, o’zbek va ingliz tillaridagi obrazli nomlanishlar monografik planda tadqiq etilmagan. O’zbek millati va boshqa millatlarning lingvokulturologik madaniyati, ularning o’tmishi, tillarining tarixi va joy nomlarining inson hayotidagi ahamiyati yuzasidan qiyosiy va chog’ishtirma shaklda tadqiqotlar olib borilishiga zarurat bor.

Toponimlardagi obraz obyekt to’g’risida yaqqol tasavvur uyg’otadi, u obyektning ichki va tashqi xususiyatlarini o’zida aks ettiradi. Obraz insonning tafakkur mahsuli, nomlovchilarning ijodi namunasidir. Obrazli nomlanishlarlar o’z navbatida informativ xususiyatga ega bo’lib, joy haqida aniq ma’lumot beradi.

Obraz inson ongida yuzaga kelgan, timsolning mantiqan shakllanishidir, ya’ni topoobyektning inson tomonidan obraz sifatida qabul qilish usulidir. Obrazli nom nomlovchining mahorati, nom qo’yishdagi san’ati, u xalqning o’z dunyoqarashi va atrofidagi obyektlarga bo’lgan munosabatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Lord, David N. New York: Franklin Knight, 138 Nassau Street. 1855. at forgottenbooks.com. 306 sahifa.
2. McCartne, Eugene Stock, A.B. Figurative uses of animal names in latin and their application to military devices. A thesis presented to the Faculty of the Department of Philosophy of the University of Pennsylvania, in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. Pennsylvania – 1912. at forgottenbooks.com.
3. Krakow, Kenneth K.. Georgia place-names. First Edition. “Winship press” Macon, Georgia – 1975. 261 sahifa.
4. Grindon, Leopold Hartley. Figurative language, its origin and constitution. Manchester. Printed by “Cave And Sever”, 18, ST. ANN’S-STREET. 1851. at forgottenbooks.com. 193 sahifa.
5. Shumsky, Neil Larry. Toponyms of a Different Type: Metaphors as Placenames and Place Nicknames // A Journal of Onomastics. Vol. 64 No. 3, September, 2016, 127–137.
6. Hamilton, Rachael Louise. Colour in English: From Metonymy to Metaphor. Submitted to the University of Glasgow for the degree of Doctor of Philosophy. College of Arts, University of Glasgow. May 2016. at <http://theses.gla.ac.uk/7353/>
7. Ван Юй. Символическая образность «Слова о полку Игореве» и ее интерпретация в китайском литературоведении. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва – 2021.

8. Кондакова Ирина Александровна. Образные средства, содержащие топонимы, в английском языке. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Киров – 2004.

9. Тимофеев, Л. И. Основы теории литературы. Издательство «Просвещение». Москва - 1971 г. 464 sahifa.

10. Рут, М. Э. Образная ономастика в русском языке: ономаσιологический аспект. Докторская диссертация. Екатеринбург-1994 г.

11. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимов С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Иккинчи нашр. “Ўқитуви нашриёти”, Тошкент - 1970 й. 300 sahifa.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHDA O‘ZBEK TILINI TURKIY TIL BILAN QIYOSIY O‘RGANILISHI

Jur’at Sodirovich Saidov
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024368

Annotatsiya: Ta’lim va fan sohasini rivojlantirish yo‘nalishida uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish yo‘lini davom ettirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda o‘zbek tilining o‘rni haqida so‘z borgan.

Аннотация: В направлении развития сферы образования и науки важно продолжить путь дальнейшего совершенствования системы непрерывного образования, повышения возможностей предоставления качественных образовательных услуг. В данной статье говорится о роли узбекского языка в воспитании детей дошкольного возраста на основе национальных ценностей.

Abstract: In the direction of the development of the field of education and science, it is important to continue the path of further improvement of the continuous education system, to increase the possibilities of quality education services. This article talks about the role of the Uzbek language in educating preschool children based on national values.

Kalit so‘zlar: Ta’lim, fan sohasi, davlat tili, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, gumanitar, sadoqat, innovatsion usullar, tarix, milliy etiket, mentalitet.

Ключевые слова: Образование, область науки, государственный язык, социально-экономический, политический, гуманитарный, лояльность, инновационные методы, история, национальный этикет, менталитет.

Key words: Education, field of science, state language, socio-economic, political, humanitarian, loyalty, innovative methods, history, national etiquette, mentality.

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasini ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va gumanitar fan sohalari doirasida ilmiy-nazariy jihatdan tadbiq etish shu kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ta’lim va fan sohasini rivojlantirish yo‘nalishida uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish yo‘lini davom ettirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta’lim jarayonida innovatsion usullarni qo‘llash ta’kidlab o‘tilgan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida “...har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb

bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim” degan hikmatni ilgari surgan edilar.

Bugun necha ming yillik tarixga ega o‘zbek xalqiga xos qadriyatlar to‘la tiklandi, ushbu qadriyatlar qatorida ona tilimiz – o‘zbek tili ham bor, chunki o‘zbek tili negizida milliy mentalitetimizni ko‘rsatuvchi milliy etiketlarimiz yashaydi. Milliy etiketlarimiz ifodasida olqish va duolar alohida o‘rin egallaydiki, uzoq o‘tmishdayoq kishilar so‘zning inson ruhiyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatishini so‘zda sehr, allaqanday g‘ayri tabiiy kuchning borligi deb tushunganlar. Tarixga chuqurroq nazar tashlaydigan bo‘lsak, azaldan ajdodlarimiz nutq va xatti-harakatlar insonning ruhiy holati bilan bog‘liqligiga qiziqib kelganlar, shu sabab nutqiy etiketlar yuzaga kelgan.

Xalqimizda duo qilish, muborakbod etish, salomlashish, xayrlashish, ta’ziya bildirish kabi nutqiy etiketlarning umumiy xususiyati shundan iboratki, bunday jumlar shakl va mazmun jihatdan barqarorlashib, aksariyati tayyor nutqiy materialga aylanib qolgan.

O‘zbek adabiy tilida “olqish” so‘zi “qo‘llab-quvvatlashni, mamnunlikni bildiruvchi qarsak” ma’nosini anglatadi, deyiladi. Olqish turkiy tillarda “maqtash, sharaflash yaxshi istaklar tilash... kabi ma’nolarni anglatib, “sharaflamoq, yuksaklikka ko‘tarmoq, maqtamoq” ma’nolarini anglatuvchi qadimgi turkiy “al” fe’li o‘zagiga -qi buyruq mayli hamda -(a)sh harakat nomi qo‘shimchalarining qo‘shilishidan yasalgan”.

Turkiy xalqlar mentalitetining bir in’ikosi sifatida olqishlar nutqiy etiket ifodasi sifatida yuzaga kelgan, ular insonning kundalik maishiy faoliyati bilan bog‘liq holda ehtiyoj mahsuliga aylangan. Masalan, uchrashuv olqishlari, dasturxon olqishlari, oilaviy marosim olqishlari, biror ish yoki tadbir boshlanishida yoki tugallanishida aytiluvchi olqishlar o‘zbek xalqi ma’naviyatining yetukligini ko‘rsatadi, bunday olqishlarni ado etishlik yoshi ulug‘, el orasida obro‘ topgan yoki oilaning kattasi tomonidan aytiladi.

Tabrik ko‘rinishidagi olqishlar ommaviy axborot vositalari orqali, anjumanlarda e’lon qilinishi mumkin. Bu kabi rasmiy tabriklar shaxslararo, mamlakatlararo munosabatning hurmat va hamkorlik tamoyili asosida amalga oshirishini ta’minlaydi. Shuningdek, o‘zbek xalqida duo so‘zi ham bor, bu so‘z etimologik jihatdan “iltijo, chaqirish, da’vat” ma’nosini anglatadi, bugungi kunda, asosan, “kishilar bir- birlariga tilaydigan yaxshiliklar, yaxshi niyatlar” mazmunini anglatadi. “Omin, tinchlik-xotirjamlikni bersin” yoki “Omin, qadam yetdi, balo yetmasin” kabi ixcham olqishlar noverbal vositalar bilan parallel tarzda qo‘llanadi, o‘ng va chap qo‘llar kafti ochilib, o‘ziga qaratilgan holda yuzga yaqinlashtirilib yuqoridan pastga harakatlantiriladi (ushbu harakat qo‘lini yuziga tortmoq deb ham aytiladi).

Duolar insonlarni o‘zaro bir-birlariga yaqinlashtiradi, bir-birlariga nisbatan hurmat-ehtiromlarini ko‘rsatadi. Ko‘pgina xalqlarda dasturxon duolari mavjud, bu esa jami insoniyatning Yaratgan ne’matlaridan bahramand bo‘lganligiga, dasturxon atrofida tinch-totuv o‘tirganlikka shukronasidir, bunday olqishlarning o‘zbek tilida o‘nlab namunalari bor, masalan, “Omin, taom ko‘p bo‘lsin, balo daf bo‘lsin, mushkul oson bo‘lsin, hojat ravon bo‘lsin, qopqoqdek qopishtir, yelimdek yopishtir, yaxshiga yondashtir, yomondan adashtir” va hokazo kabi dasturxon boshida aytilgan duolarda barchaga birdek ezgulik yor bo‘lishi

so‘raladi. Duolar muayyan nutq sharoiti, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyi bilan bevosita aloqador bo‘ladi: – Onhazratimning davlatlari kam, o‘zlarida g‘am,ko‘zlarida nam, dushmanlarida dam, qadrlarida xam bo‘lmasin... Shahzodamning boshlarida baxt, ostlarida taxt o‘ynab, yosh umrlariga ajali bevaqt yetmasin... Shohi baxtiyorning xizmatlariga bel bog‘lag‘an oq salla, ko‘k salla, to‘ni malla otalarimizning dillari ham hamesha soqollaridek oq bo‘lsin, omin! (A.Qodiriy).

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ta’lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktab o‘quvchilariga o‘zbek tili darslarini o‘tishda leksik-nutqiy mavzuga ko‘proq e’tibor beriladi, tarbiyalanuvchilar bilan muayyan mavzuda suhbatlar o‘tkazish, ularning lug‘at boyligini oshirish vositasida o‘zbek tilida erkin so‘zlashishlari nazarda tutilar ekan, ularning so‘z boyligiga olqish va duo so‘zlarini ham kiritishimiz mumkin. O‘zbek xalqining milliy qadriyatlari sanalgan olqish va duolar haqida ta’lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktablar darsligiga yozma ish, masalan, diktant kiritish mumkin, bu bilan nafaqat bolalarning grammatik bilimlari oshiriladi, balki o‘zbek tili orqali o‘zbek xalqiga o‘zaro hurmat va yaqinlikni barqarorlashtiradi desak mubolag’a bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Ahmedova M. O‘zbek tili darslarida yangi texnologiyalardan foydalanish usullari. – Toshkent: Universitet, 2006. 36 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. T.: “Ma’naviyat”, 2008. – 176 b.
3. Sayidaxmedov N. S. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: “Moliya”, 2003.- 172b.
4. www.ziynet.uz.

COMPARATIVE STUDY OF LANGUAGES

**Scientific advisor: Doctor of philology faculty
of World Languages University
Usmonova Shahodat
State University of World Languages
English philology faculty second course student
Mirqodirova Zilola Shezod qizi
Mirqodirovazilola33@gmail.com**

doi.org/10.59470/2024369

Annotatsiya: Tillarni qiyosiy o‘rganish-tilshunoslikning turli tillarni tahlil qilish va solishtirishga qaratilgan o‘xshashligi, farqi va qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgan sohasidir. Ushbu soha tillarning strukturaviy, tarixiy va tipologik jihatlarini o‘rganish uchun turli lingvistik nazariyalar, metodologiyalar va yondashuvlarga tayanadi. Ushbu maqolada tillarni qiyosiy o‘rganish sohasi, tadqiqotda qo‘llaniladigan usullar va bu sohaning amaliy ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: grammatika, tilshunoslar, tipologik tahlil, qiyosiy fonetika, proto- til, tarjima.

Аннотация: Сравнительное изучение языков — это область лингвистики, которая фокусируется на анализе и сравнении разных языков для выявления сходств, различий и закономерностей. Эта междисциплинарная область опирается на различные лингвистические теории, методологии и подходы к исследованию структурных, исторических и типологических аспектов языков. В этой статье говорится область сравнительного изучения языков, методы, используемые в исследованиях, и практические последствия этой област.

Ключевые слова: праязык, грамматика, лингвисты, типологический анализ, сравнительная фонетика, перевод.

Abstract: Comparative study of languages is a field of linguistics that focuses on analyzing and comparing different languages to identify similarities, differences, and patterns. This interdisciplinary field draws on various linguistic theories, methodologies, and approaches to explore the structural, historical, and typological aspects of languages. In this report, we will discuss the field of comparative study of languages, the methods used in research, and the practical implications of this field.

Key words: proto-language, grammar, linguists, typological analysis, comparative phonetics, translation.

Comparative Linguistics is the study of human language as a species-specific phenomenon in all facets of its occurrences. Comparative linguistics is a branch of historical

linguistics that is concerned with comparing languages to establish their historical relatedness [wikipedia,1-2]. Genetic relatedness implies a common origin or proto-language and comparative linguistics aims to construct language families, to reconstruct proto-languages and specify the changes that have resulted in the documented languages. To maintain a clear distinction between attested and reconstructed forms, comparative linguists prefix an asterisk to any form that is not found in surviving texts. Comparative linguistics, study of the relationships or correspondences between two or more languages and the techniques used to discover whether the languages have a common ancestor. Comparative grammar was the most important branch of linguistics in the 19th century in Europe. Also called comparative philology, the study was originally stimulated by the discovery by Sir William Jones in 1786 that Sanskrit was related to Latin, Greek, and German [Comrie, The world’s major languages, 33-37]. The comparative method was developed and used successfully in the 19th century to reconstruct this parent language, Proto-Indo-European, and has since been applied to the study of other language families. A number of methods for carrying out language classification have been developed, ranging from simple inspection to computerised hypothesis testing. Such methods have gone through a long process of development. The comparative study of languages encompasses a wide range of subfields, including historical linguistics, typology, language contact, and linguistic universals. Researchers in this field investigate the genetic relationships between languages, the evolution of linguistic features over time, and the distribution of linguistic structures across different language famfamilies. The main purposes of this field are informative, expressive, and directive aspects of language. Comparative linguists also examine language typology to identify common patterns and structures that exist across diverse languages.

Methods:

Researchers in the comparative study of languages use a variety of methods and tools to analyze and compare languages. Some common methods include:

Comparative Method: This method involves comparing linguistic features across related languages to reconstruct their common ancestor. By identifying systematic correspondences in vocabulary and grammar, researchers can infer the historical relationships between languages [Croft, Typology and universals, 45-47]. The comparative method in historical linguistics is concerned with the reconstruction of an earlier language or earlier state of a language on the basis of a comparison of related words and expressions in different languages or dialects derived from it.

Typological Analysis: Typological studies focus on identifying universal patterns and tendencies in language structure. Researchers classify languages based on shared typological features such as word order, morphological complexity, and phonological systems.

Corpus Linguistics: Corpus-based studies involve analyzing large collections of linguistic data to identify patterns and trends in language use. Researchers use corpora to investigate language variation, diachronic changes, and cross-linguistic comparisons.

There are other branches of linguistics that involve comparing languages, which are not, however, part of comparative linguistics.

Comparative phonetics studies the correlation between the phonetic systems of two or more languages, especially kindred ones. It finds out the correspondences between the speech sounds of kindred languages.

Linguistic typology compares languages to classify them by their features. Its ultimate aim is to understand the universals that govern language, and the range of types found in the world’s languages in respect of any particular feature (word order or vowel system, for example). Typological similarity does not imply a historical relationship. However, typological arguments can be used in comparative linguistics: one reconstruction may be preferred to another as typologically more plausible [Haspelmath, word atlas of languages, 56-57].

Contact linguistics examines the linguistic results of contact between the speakers of different languages, particularly as evidenced in loan words. An empirical study of loans is by definition historical in focus and therefore forms part of the subject matter of historical linguistics. One of the goals of etymology is to establish which items in a language’s vocabulary result from linguistic contact. This is also an important issue both for the comparative method and for the lexical comparison methods, since failure to recognize a loan may distort the findings.

Contrastive linguistics compares languages usually with the aim of assisting language learning by identifying important differences between the learner’s native and target languages. Contrastive linguistics deals solely with present-day languages.

Practical Implications of comparative linguistics:

The comparative study of languages has several practical implications for various fields, including language teaching, translation, and language policy. Some practical implications include:

Language Teaching: Comparative linguistics can inform language teaching methodologies by highlighting similarities and differences between languages. Teachers can use insights from comparative studies to help students understand the structure and grammar of a target language more effectively.

Translation and Interpretation: Comparative linguistics provides valuable insights into the differences in meaning and expression across languages. Translators and interpreters can benefit from comparative studies to ensure accurate and culturally appropriate translations.

Language Policy: Comparative linguistics can inform language policy decisions by highlighting the linguistic diversity and heritage of different communities. Policy-makers can use insights from comparative studies to promote multilingualism, preserve endangered languages, and support language revitalization efforts [Ranko Matasovic, Linguistic anthropology, 91-93].

The comparative study of languages is a diverse and interdisciplinary field that plays a crucial role in understanding the complexity and diversity of human language. Researchers in this field use a variety of methods to analyze and compare languages, leading to valuable insights for language teaching, translation, and language policy. By exploring the structural, historical, and typological aspects of languages, comparative

linguists contribute to our understanding of language diversity and evolution. The main goal of linguistics, like all other intellectual disciplines, is to increase our knowledge and understanding of the world. Since language is universal and fundamental to all human interactions, the knowledge attained in linguistics has many practical applications.

References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Comparative_linguistics
2. Comrie, B. (2009). The world’s major languages (2nd ed.). Routledge.
3. Croft, W. (2003). Typology and universals (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Haspelmath, M., Dryer, M. S., Gil, D., & Comrie, B. (Eds.). (2005). The world atlas of language structures. Oxford University Press.
5. Linguistic anthropology. Comparative and historical linguistics (2015). Ranko Matasovie.

THE FASCINATING WORLD OF ONOMATOPOEIC ANIMAL NAMES

Khidirova Makhfuza Amirkulovna

**Senior teacher at Denau Institute of Entrepreneurship
and pedagogy**

Tel: +998975538968

makhfuza.khidirova@mail.ru

doi.org/10.59470/2024370

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot o‘quvchilarga hayvonlarning chaqiriqlari va tovushlarini insonlarning idrok etishi jarayoni, til sohasiga qanday o‘tishini batafsil ko‘rib chiqishga imkon beradi va eshitish tajribasi va og‘zaki ifoda o‘rtasidagi tafovutni samarali ravishda aks ettiradi. Maqolada nafaqat xilma xil turlardagi onomatopoeik hayvonlar nomlari misollari keltirilgan, balki ushbu nomlash konvensiyasining madaniy ahamiyati va lingvistik mexanizmlari ham ko‘rib chiqiladi.

Annotation. This exploration provides readers with a closer look at how human perception of animal calls and sounds transcends into the realm of language, effectively bridging the gap between auditory experience and verbal expression. The article not only lists examples of onomatopoeic animal names across various species but also examines the cultural significance and linguistic mechanisms behind this naming convention.

Аннотация. Это исследование позволяет читателям поближе взглянуть на то, как человеческое восприятие криков и звуков животных выходит за рамки языка, эффективно устраняя разрыв между слуховым опытом и вербальным выражением. В статье не только приводятся примеры звукоподражательных названий животных различных видов, но также исследуются культурное значение и лингвистические механизмы, лежащие в основе этого соглашения об именах.

Kalit so‘zlar. Onomatopeya, hayvonlar nomlari, tilshunoslik, tabiat, tovush simvolizmi, aloqa, fonetika, yovvoyi tabiat

Key words. Onomatopoeia, animal names, linguistics, nature, sound symbolism, communication, phonetics, wildlife

Ключевые слова. Звукоподражание, названия животных, лингвистика, природа, звуковая символика, коммуникация, фонетика, живая природа

INTRODUCTION

In the rich tapestry of language, there exists a fascinating phenomenon where the every sounds of the natural world are woven into the names we give to its inhabitants. This exploration delves into the heart of onomatopoeia, a poetic device that bridges language and the natural auditory experiences it seeks to capture, particularly in the naming of animals. From the buzzing of bees to the howling of wolves, this article unveils the stories behind the

names of creatures whose identities are shaped by the sounds they make, offering a distinctive insight into how humans across cultures have been inspired by the animal kingdom to shape language. As we journey through the soundscape of the natural world, we uncover the profound connections between human perception, language, and the echoing calls of the wild that have resonated through time.

METHODS AND MATERIALS

Onomatopoeia, referring to words that phonetically imitate, resemble, or suggest the source of the sound they describe, is a fascinating area of study in linguistics. While my list may not be exhaustive, here are a few linguists and researchers who have made significant contributions to the study of onomatopoeic names and sounds within the English language. Dwight Bolinger is a prolific linguist whose work spanned many areas of linguistics, including semantics, phonology, and lexicology. Bolinger touched upon the importance of sound symbolism (which includes onomatopoeia) in language in various essays and books. One of his notable contributions is “Language—the Loaded Weapon: The Use and Abuse of Language Today”⁶⁵ which, although not exclusively about onomatopoeia, discusses the impact of sounds in language. Margaret Magnus is the author of the book “Gods of the Word: Archetypes in the Consonants,”⁶⁶ Magnus delved into phonosemantics, a field closely related to onomatopoeia. Her work explores how sound symbolism affects meaning and how certain sounds carry inherent semantic content, which can be relevant in the study of onomatopoeic words. John Haiman’s work on iconicity and its role in language touches upon onomatopoeia as part of a larger discussion on how form and meaning intersect in languages. His paper “The Iconicity of Grammar: Isomorphism and Motivation”⁶⁷ discusses how linguistic forms can mirror their meanings, which includes how onomatopoeic words work. Leonard Bloomfield, an influential figure in linguistics, worked in the early 20th century to lay foundational concepts for various linguistic disciplines. In his book “Language”⁶⁸ (1933), he briefly explores the concept of onomatopoeic words as part of his broader examination of the nature of language, though his focus was not solely on onomatopoeia. Roman Jakobson, a key figure in structuralism and semiotics, discussed the importance of sound in meaning-making within language. One of his well-known concepts is the notion of “phonestheme,” which, while broader than onomatopoeia, includes the idea that certain sounds can carry specific semantic traits.⁶⁹ His work across various papers and lectures touches on this aspect of linguistics. These scholars and their works provide insights into how onomatopoeic names and sounds function within the English language and beyond. The study of onomatopoeia intersects with various linguistic fields, including phonology, morphology, and semantics, making it a multi-dimensional area of research. To unveil the intricate tapestry of onomatopoeic animal names and their profound connections

⁶⁵ Dwight Bolinger. "Language—the Loaded Weapon: The Use and Abuse of Language Today". -2021.P.264

⁶⁶ Margaret Magnus. "Gods of the Word: Archetypes in the Consonants," Truman State University Press. -1999.P.140

⁶⁷ <https://www.jstor.org/stable/414448>

⁶⁸ Leonard Bloomfield. "Language". University of Chicago Press. - 1984.P.580.

⁶⁹ Roman Jakobson, Linda R. Waugh Harvester. The Sound Shape of Language. Language Arts & Disciplines -1987 - 335 pages

to the natural sounds they mimic, this article employs a multi-faceted research approach that intertwines linguistic analysis, ethnographic study, and acoustic examination. A systematic review of linguistic resources, including etymological dictionaries, linguistic databases, and historical texts, serves as the foundation for understanding the origins and evolution of onomatopoeic animal names across various languages and cultures. This analysis allows for the identification of patterns and structures within languages that favor onomatopoeic formations, highlighting the universal and culturally specific aspects of these names.

DISCUSSION AND RESULTS

Our exploration into the world of onomatopoeic animal names uncovers a rich tapestry of linguistic ingenuity, deeply entwined with humanity’s atonement to the natural environment. Across cultures and languages, these names serve not only as a means of communication but also as a reflection of humanity’s interconnection with nature. Here we explored some examples:

1. “Cuckoo”⁷⁰ - The onomatopoeic name “cuckoo” beautifully mimics the distinctive call of this bird. In English, the name “cuckoo” captures the repetitive and melodious sound that the bird makes, creating a direct correlation between the sound and the name itself.
2. “Chickadee”⁷¹ - This bird’s name mimics the sound of its call, “chick-a-dee-dee-dee.” The name accurately reflects the cheerful and repetitive sound this small bird makes.
3. “Bobwhite”⁷² - A type of quail native to North America, the bobwhite’s name comes from its call, which sounds like it’s saying “bob-white” or “bob-bob-white.”
4. “Buzzard”⁷³ - While not as directly onomatopoeic as some other names, the name “buzzard” evokes the sibilant, hissing sound this bird of prey might make when threatened or feeding.
5. “Katydid”⁷⁴ - Named for the sound of its call, the katydid insect produces a sound that can be phonetically described as “katy-did,” hence the name.
6. “Whippoorwill”⁷⁵ - This bird’s name comes from its haunting call that sounds like it’s singing “whip-poor-will.” The repetition and melancholic tone of the call are beautifully captured in the name.
7. “Dik-dik”⁷⁶ - A small antelope found in the bushlands of eastern and southern Africa, named for the alarm calls it makes, which sound like “dik-dik” or “zik-zik.”

These examples showcase how onomatopoeic animal names in English vividly capture the sounds made by animals, illustrating the creative ways in which language mirrors the natural world. Through these evocative and symbolic names, we gain a deeper appreciation for the intricate relationship between animal sounds, language, and human perception. Through the exploration of onomatopoeic animal names from various cultures and languages, a rich tapestry of linguistic and cultural significance unfolds. The study

⁷⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Cuckoo>

⁷¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Chickadee>

⁷² https://en.wikipedia.org/wiki/Northern_bobwhite

⁷³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Buzzard>

⁷⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Tettigoniidae>

⁷⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Eastern_whip-poor-will

⁷⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Dik-dik>

revealed a profound interconnectedness between human language and the natural sounds that inspire these unique names. Onomatopoeic animal names exhibit a remarkable blend of universality and cultural specificity. For instance, while the sounds made by animals such as cats (meow) and dogs (bark) have near-universal recognition, variations in their onomatopoeic interpretations highlight the diversity of linguistic responses to the same auditory stimuli. The acoustic examination of animal sounds against their onomatopoeic representations indicates a spectrum of fidelity to the original sounds. This evolution reflects the dynamic nature of language as a living, breathing entity that grows and adapts with its speakers. The fascinating world of onomatopoeic animal names speaks volumes about the human capacity to listen, interpret, and mimic the sounds of nature through the vehicle of language. This linguistic mirror not only reflects our deep-seated connection with the animal kingdom but also demonstrates the remarkable adaptability and creativity of human expression. One of the intriguing aspects revealed by our study is the balance between acoustic fidelity and linguistic creativity. This balance showcases the human tendency to not only replicate but also reinterpret the sounds of nature, infusing them with cultural, emotional, and aesthetic values. It raises fascinating questions about the limits of language as a tool for capturing the essence of the natural world, and at what point literal sound replication gives way to metaphorical and symbolic interpretation. Moreover, the evolving nature of these names draws attention to the ongoing dialogue between humans and their environment—a dialogue that is both shaped by and shapes the way we perceive and relate to the animals around us. As our relationships with these animals change, so too do the names we use to describe them, marking a continuous evolution of language and thought.

CONCLUSION

The enchanting world of onomatopoeic animal names serves as a mesmerizing bridge between human language and the sounds of the natural world. This linguistic phenomenon embodies a deep-seated connection between humans and the animal kingdom, reflecting our innate desire to echo and interpret the voices of nature through language. As we have journeyed through the diverse array of onomatopoeic names from different cultures and languages, a profound tapestry of creativity, symbolism, and cultural heritage has unfolded before us. The study of onomatopoeic animal names not only offers a glimpse into the intricate workings of language and communication but also highlights the universal themes that bind humanity together. Across continents and languages, we find a shared appreciation for the beauty and diversity of animal sounds, encapsulated in the rich tapestry of onomatopoeic words. These names resonate with both the primal instincts of our ancestors and the sophisticated linguistic nuances of modern society, embodying a timeless reverberation of the natural world within our language. As we conclude our exploration of this fascinating world of onomatopoeic animal names, we are reminded of the enchanting symphony that surrounds us—a symphony composed of chirps, roars, hisses, and calls that have been immortalized through the linguistic ingenuity of humankind.

REFERENCES

1. Harper Douglas. Origin and Meaning of Onomatopoeia by online

2. Joshua Nash. Onomatopoeia and Language Perception, University of New England (Australia).- 2015. P.184-188
3. Leonard Bloomfield."Language". University of Chicago Press.- 1984.P.580.
4. Khidirova Makhfuza Amirkulovna, & Temirova Muattar Amirkul kizi. (2024). ACADEMIC EXPLORATION OF ANIMAL-INSPIRED ADJECTIVES: UNRAVELING SYMBOLISM AND CULTURAL NUANCES. *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences*, 3(1), 92–99. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/srnss/article/view/3514>
5. Notari Debbie. Onomatopoeia in Literature: definitions and examples data text / html. -2015
6. Onomatopoeia Words in Bilingual Dictionaries. 2001
7. Pyle Thomas. The Origins and Development of The English Language. New York; Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1971
8. Roman Jakobson, Linda R. Waugh Harvester. The Sound Shape of Language. Language Arts & Disciplines -1987 - 335 pages

THE SKILLS OF WRITING AN ARGUMENTATIVE ESSAY

Yakubova Dilnoza, teacher of the specialized school №1
under the Agency of Presidential School
Khudoyberganova Mashkhura Khamza qizi,
11th grade student of the specialized school №1
under the Agency of Presidential School
in Urgench city Tel: +99899 966 74 94
xudayberganovamashhura@gmail.com

doi.org/10.59470/2024371

Annotation: Writing is considered as a productive skill of the language. There are several ways of creating written speech in English whether in essay form or just a dialogue it is up to the situation and of course the author's skill. The ways and rules of writing argumentative essay is discussed in this article as well as some helpful vocabulary and cohesive devices is added.

Key words: productive skill, argumentative writing, cohesive device, nation's culture, valuable key.

Аннотация: Письмо рассматривается как продуктивный навык языка. Существует несколько способов создания письменной речи на английском языке, будь то в форме эссе или просто диалога, в зависимости от ситуации и, конечно, мастерства автора. В этой статье обсуждаются способы и правила написания аргументированного эссе, а также добавляется полезная лексика и связующие приемы.

Ключевые слова: продуктивный навык, аргументативное письмо, связующий аппарат, культура нации, ценностный ключ.

Annotatsiya: Yozuv ko'nikmasi tilning samarali mahorati sifatida qaraladi. Ingliz tilida yozma nutqni yaratishning bir necha yo'li mavjud, xoh insho shaklida, xoh shunchaki dialogda, bu vaziyatga va, albatta, muallifning mahoratiga bog'liq. Ushbu maqolada bahsli insho yozish usullari va qoidalari ko'rib chiqiladi, shuningdek, ba'zi foydali lug'at va biriktiruvchi vositalar qo'shiladi.

Kalit so'zlar: mahsuldor mahorat, argumentativ yozish, uyushiq qurilma, millat madaniyati.

Language is a mirror of the nation. As sages said if you learn and know a language, you may know everything about the whole nation. It will be an important and valuable key in your life. That's why from the past many people try to learn at least one or more foreign languages. They do it for some reasons: as a hobby, for a better life, by interesting in nation's culture and traditions, according to their ability and language skill, etc.

The President of Uzbekistan I.A. Karimov stresses: “The task of a science is establishment of our future, directions of future, natural law which will be in reality. The science must become the means strength driving development of society forward” [1]

Under the guidance of President Islam Karimov a special attention is paid to formation of harmoniously developed, highly educated, modern thinking generation, able to take responsibility for the fate of the country. It is hard to overestimate the role of teachers and mentors in furthering this responsible goal.

“The task of science is to form our future, trends for tomorrow, the laws of nature, to show the way it will be. Science must be the means and the force driving forward the development of society” [2]

One of the branches of learning English is writing effectively in any kind of writing, especially essays. The ability to write effectively is undoubtedly one of the critical skills that everyone has to acquire during college and later in high school. Typically, this attained via practice: writing skills develop as the result of assigning students dozens, if not hundreds of essays on different topics, with every essay serving its own purpose. It is so easy to get lost in the multitude of different essay types that a closer look at them is a must. The kinds of essays that are most commonly given to students include: expository, persuasive, informal, the review, research essay, literary, argumentative, compare and contrast essay. Now let’s see the main features of an argumentative essay.

The art of argumentation is not an easy skill to acquire. Many people might think that if one simply has an opinion, one can argue it effectively, and these folks are always surprised when others do not agree with them because their logic seems so correct. Additionally, writers of argumentation often forget that their primary purpose in an argument is to “win” it – to sway the reader to accept their point of view. It is easy to call names, easy to ignore the point of view or research of others and extremely easy to accept one’s own opinion as gospel, even if the writer has not checked his or her premise in a couple of years, or as is the case for many young writers, never questioned the beliefs inherited from others.

There are two main types of argumentative essay. One asks for the pros and cons of a particular subject; the other asks to concentrate on one side only, either presenting a case for a particular point of view or condemning a particular attitude.

Whichever type of essay writer is going to attempt, the first procedure is the same - to find out whether there are enough facts and ideas on which to build an argument. The second stage is to look over the facts and ideas and to start to organize them into some kind of plan. Through a consideration of the material writer’s own point of view should become clearer - a consistent point of view is essential. Writer must know where he stands personally before he starts writing the essay. There is nothing worse than starting an argumentative essay supporting one side and then in half - way finding that another attitude is more acceptable. The line of writer’s argument must be clear. This depends also very much how well the essay is planned and how well the paragraph construing is organized. The framework of the essay should be reduced very simple, almost mathematical proportions: first comes the introduction, then the points in favour of research, then the

pivotal “but” which leads to the point against, and finally the conclusion which stresses the view the writer has come to after weighing the evidence presented. Arguments should be stated simply and clearly. This is obviously important if a reader is expected to follow propounded idea - which is the whole point of an argumentative essay. Therefore, arguments should be presented as persuasively as possible.

Even if there are more arguments against writers point of view, he should not just ignore them, it is wise to treat them objectively and balance them against writer’s own points which he considers to have more weigh. Also, one way of being persuasive is to give plenty of examples to support own opinion. Details and examples can convince a reader that writer knows what he is talking about, but extremes should be avoided. Argumentative essay must be simple, true to life and realistic.

This is the type of essay where the writer proves that her opinion, theory or hypothesis about an issue is correct or more truthful than those of others. In short, it is very similar to the persuasive essay, but the difference is that own opinion is argued as opposed to others, rather than directly trying to persuade someone to adopt the point of view.

Tips for writing argumentative essays:

1) The list of the pros and cons in plan is made before starting to write. The most important belief must be chosen which supports the argument (the pros) and the most important to refute (the cons) and should be focused on them.

2) The argumentative essay has three approaches. The writer should choose the one that he finds most effective for his argument:

Approach 1:

Thesis statement (main argument):

Pro idea 1

Pro idea 2

Con(s) + Refutation(s): these are the opinions of others that the author disagrees with. The writer must clearly specify these opinions if he is to refute them convincingly.

Conclusion

- Approach 2:
- Thesis statement:
- Con(s) + Refutation(s)
- Pro idea 1
- Pro idea 2
- Conclusion
- Approach 3
- Thesis statement:
- Con idea 1 and the writer’s refutation
- Con idea 2 and the writer’s refutation
- Con idea 3 and the writer’s refutation
- Conclusion

3) It is recommended to use good transition words when moving between arguments and most importantly when moving from pros to cons and vice versa. For example:

- While I have shown that.... other may say
- Opponents of this idea claim / maintain that ...
- Those who disagree claim that ...
- While some people may disagree with this idea...

When the writer wants to refute or counter the cons she may start with:

- However,
- Nonetheless,
- but
- On the other hand,
- This claim notwithstanding

If she wants to mark her total disagreement:

- After seeing this evidence, it is impossible to agree with what they say
- Their argument is irrelevant
- Contrary to what they might think ...

4) Facts, statistics, quotes and examples are used to convince the readers of the given argument.

USED LITERATURE:

1. Karimov. “There Is No Future Without Historical Memory.” Vol.7. Tashkent: "O‘zbekiston", 1999. p. 149-150
2. Karimov.I.A. We Are Constructing Our Future with Our Own Hands. Vol.7. Tashkent: "O‘zbekiston"-1999. p. 146
3. Anne Hanson. Learning Express Visual Writing, New York-2002.
4. Charles Bazerman, In Landmark Essays on Rhetoric of Science: Case Studies. Ed.Randy Allen Harris. Hermagoras Press-1997.
5. Dorothy e Zemach, Lisa A Rumisek.Academic writing from paragraph to essay. Macmillan publishers-2005.

CLASSROOM MANAGEMENT IN TEACHING LANGUAGES

Kamilova Rozakhon Dilshodovna

The teacher of Foreign philology department, UrSPI

Tel: +99891-869-02-14

e-mail: roza.kamilova@gmail.com

Masharipova Asal Otkirbek qizi

The student of Foreign language and literature department

Tel: +99893-279-11-30

e-mail: asaloy.masharipova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024372

Abstract. For the first time in the class, a teacher wears a serious face expression to make students be more obedient and lessons go smoothly. This is what we, most teachers, do to manage the order in both young learners and adults’ classroom. In this article we will take a look at some efficient styles of classroom management.

Аннотация. Впервые в классе учитель носит серьезное выражение лица, чтобы ученики были более послушными и уроки проходили гладко. Это то, что мы, большинство учителей, делаем, чтобы поддерживать порядок как в юных учениках, так и в классе для взрослых. В этой статье мы рассмотрим некоторые эффективные стили управления классом.

Annotatsiya. Sinfda birinchi marta o‘qituvchi o‘quvchilarning itoatkor bo‘lishi va darslarning muammosiz o‘tishi uchun jiddiy yuz ifodasini ko‘rsatadi. Biz, aksariyat oqituvchilar, yosh o‘quvchilar va kattalar sinfidagi tartibni boshqarish uchun shunday qilamiz. Ushbu maqolada biz sinfni boshqarishning ba’zi samarali uslublarini ko‘rib chiqamiz.

Key words: Management, authoritarian, permissive, indulgent, effective, factors.

Ключевые слова: Управление, авторитарный, авторитарный, попустительский, снисходительный, эффективный. факторы.

Kalit so‘zlar: boshqaruv, avtoritar, obro‘li, ruxsat beruvchi, indulgent,efektive, faktorlar.

It depends on some factors, say, the performance of the teacher and students and the way that lesson conducted. However, both inductive and deductive teaching have more benefits, especially for the ESL classes for teaching and learning the lesson in an appropriate way.

Classroom management is the technique that teachers employ to make sure that lessons go well in the classroom without students interfering with the delivery of education.

It involves both anticipating disruptive conduct and efficiently dealing with it when it occurs. An environment where students hold each other accountable for demonstrating strong engagement and excellent behavior is fostered by good classroom management, which also encourages students to accept responsibility for adhering to established policies and procedures. Classroom management can be defined as the actions and directions teachers use to create a successful learning environment; in fact, having a positive impact on students achieving given learning requirements and goals. It would seem beneficial for educator programs to spend more time and effort ensuring educators and instructors are well-versed in classroom management. Classroom management is crucial in classrooms because it supports the proper execution of curriculum development, developing best teaching practices, and putting them into action. Educators do not concentrate on learning classroom management because higher education programs place more emphasis on the teacher developing a conducive learning environment for the students. These tools give teachers the tools they need to properly and successfully educate future generations and secure our country's future. Moskowitz & Hayman (1976) state that it becomes more and more difficult for a teacher to regain control of their classroom once they have lost it.

There are four effective classroom management styles. They are:

1. Authoritarian
2. Authoritative
3. Permissive
4. Indulgent

The first time these parenting philosophies were used was in the 1960s by Diana Baumrind, a developmental psychologist at Berkeley University.

Authoritarian classroom management style

An authoritarian classroom management style is characterized by a teacher who has complete control over the classroom; there is little room for students to take initiative or participate in planning the curriculum; the class schedule is typically rigid; there are few opportunities for group or class discussions; the rules are clearly defined and students who break them or do not stay on task are likely to face consequences; teachers that use this style also typically do not get to know their students well beyond what they are being taught.

Authoritative classroom management style

Although this sounds similar to the first type, it is very different. Authoritative teachers value student input and may work with the class to develop classroom rules. They also care about each student and their needs, taking the time to get to know them and their background and adjusting expectations as necessary. This helps to develop positive relationships with each student. Additionally, students participating in class discussions and group projects are expected under an authoritative approach.

Permissive classroom management style

Low levels of teacher control are seen in permissive classrooms, which give students a great deal of freedom but can also be chaotic because there are not many rules or lesson plans. Teachers who use this style are often thought to have lost their enthusiasm for

teaching because they do not spend much time interacting with their students and do not care to form relationships with them.

Indulgent classroom management style

Though indulgent teachers have close relationships with their students and are generally well-liked, their low levels of control in the classroom mean that well-meaning lesson plans frequently go awry. This style of teaching is similar to permissive teaching in that the students have a lot of control, but unlike permissive teachers, indulgent teachers care a lot about their students and have good intentions.

While there are benefits and drawbacks to each style of behavior management, the authoritative teaching philosophy is generally thought to be the best because it provides a balance between the teacher's steady control over the class as a whole and the student's ability to be an individual while also encouraging positive behavior and producing competent, responsible students. However, many factors can influence classroom management strategies. Your personality will also determine which classroom management style you use. Teachers with more experience tend to have different styles because they have learned better classroom management techniques over time. For example, an experienced teacher would know how to set up the classroom environment to minimize disruption or where to stand or move to maximize their view of the class. Teachers with more experience tend to use an authoritative style; teachers who are burning out may lean toward authoritarian or permissive as their enthusiasm for teaching wanes. New teachers may care deeply about their students and choose an indulgent style.

In conclusion, classroom management is the most crucial thing, especially in ESL courses. Since children's minds are still developing and they learn best through experiences, the best way for teachers to install good behavior in their students is to lead by example. This means that even small actions, like not using electronics in class, speaking politely, and showing respect for all students, can have a big impact on helping students become better citizens. Teachers can also improve classroom management skills by involving students in the creation of rules, recording them, and enforcing consequences for breaking them. Finally, teachers should reward good behavior and speak highly of their student

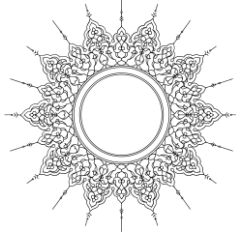
Resources:

1. Berger, B.A. “Incivility.” American Journal of Pharmaceutical Education 64 (4), 2000. Available at: <http://archive.ajpe.org/legacy/pdfs/aj640418>.
2. Kamilova R.D., Ollanazarova Sh.N. How to conduct the lesson by using inductive and deductive way of methodologies in the classroom. Science and Education, May, 2023. Available at: <https://sjifactor.com/pasport.php?id=22258>
3. Carbone, E. "Students behaving badly in large classes." New Directions for Teaching and Learning 77, 1999. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/tl.7704/abstract>
4. Flaherty, C. “How not to lose control of a class.” Inside HigherEd; May 2015. Available at: <https://www.insidehighered.com/news/2015/05/26/seasoned-educators-weigh-not-losing-control-class>

5. Galbraith M.W. and Jones, M.S. “Understanding incivility in online teaching.”
Journal of Adult Education 39(2); 2010. Available at:
<http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ930240.pdf>

6. Knepp, K.A. “Understanding student and faculty incivility in higher education.”
Journal of Effective Teaching 12, 2012. Available at:
http://www.uncw.edu/jet/articles/Vol12_1/Knepp.pdf

7. McKinney, M. “Coping with ‘Oy Vey’ students.” Inside Higher Ed 2005.
Available at: <https://www.insidehighered.com/views/2005/12/19/coping-oy-vey-students>

4-SHO‘BA
MUSTAQILLIK YILLARIDA TURKIY XALQLAR
TARIXINING O‘RGANILISHI

**MEDENİYET VE ZİHNİYET: TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNDE ZİHNİYET
DEĞİŞİMLERİ CIVİLİZATION AND MENTALITY: MENTALITY CHANGES IN
TURKISH-ISLAMIC CIVİLİZATION**

Prof. Dr. Mustafa Said Kurşunoğlu
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Felsefe Bölümü
mustafa.kursunoglu@omu.edu.tr

doi.org/10.59470/202440

Özet. Medeniyetlerin görünen yüzlerinin, somut eserlerinin, tarihsel temsilcilerinin arkasında görünmeyen, soyut varlığa sahip olan ve arka planda buna imkân veren ve bunu teşkil eden özgün toplumsal bir zihniyetleri (mentality/mindset) vardır. Bu zihniyet antropolojik anlamda medeniyetin kurucu unsurunun tarih öncesi dönemde yaşanan doğal çevreyle uyum sürecinde kristalleşir. Öncelikle doğal çevrenin yaşamsal koşullara bağlı olarak basitçe düzenlenmesinden açığa çıkan primitiv kültür, beraberinde evrenin gruba yönelik algılanmasından doğan evren tasavvurunu netice verir. Grup organizasyonu ve alet yapımı gibi alt yapı unsurları ile birleşen evren tasavvuru, değerleri ve değerler de sosyal kurumsallıkları oluşturur. Kültür, evren tasavvuru, değerler ve kurumlar hep birlikte temel zihniyeti kapsayıcı bir işlevsellikte var eder.

Türk tipi medeniyetlerin temel metafizik zihniyeti ise ben/sen ilişkisinin öznel doğasını ‘o’ ekseninde soyut bir nesnellikte yapılandırabilmeleridir. Bunun esasında ise ben/sen ayırımına dayalı temellendirme yerine kozmik gök/yer dikotomisinin konulması gelmektedir. Gök ve yer birbirine yansıyan bir bütünün iki parçası olarak, bu parçaları yeryüzünde ahenkli düzene koyan kağanın devlet kurumsallığı ile bütünleşmiş tüzel şahsiyetinde insan varoluşu, kozmosun bütünsel ilişkisinin temsilcisi olmaktadır.

Abstract. Civilisations have a unique social mentality (mentality or mindset) that has an invisible, abstract existence behind their visible faces, concrete works, and historical representatives, and which enables and constitutes this in the background. In an anthropological sense, this mentality crystallizes in the process of harmony between the founding element of civilization and the natural environment inhabited in the prehistoric period. First of all, primitive culture, which emerges from the simple organization of the natural environment depending on the living conditions, results in the conception of the

universe arising from the perception of the universe towards the group. The conception of the universe, combined with infrastructural elements such as group organization and tool-making, forms values, and values form social institutions. Culture, the conception of the universe, values, and institutions together create the basic mentality of inclusive functionality. The basic metaphysical mentality of Turkish-type civilizations is that they are able to structure the subjective nature of the I/you relationship in an abstract objectivity on the axis of 'it' without even going to the gender distinction or the animate-inanimate category. The essence of this is the substitution of the cosmic sky/ground dichotomy for the grounding based on the I/you distinction. Human beings, as two parts of a whole reflecting each other, become the representative of the holistic relationship of the cosmos in the legal personality of the kaghan, who brings these parts into a harmonious order on earth and integrates with the institutionalization of the state. Civilisations have a unique social mentality (mentality or mindset) that has an invisible, abstract existence behind their visible faces, concrete works, and historical representatives, and which enables and constitutes this in the background. In an anthropological sense, this mentality crystallizes in the process of harmony between the founding element of civilization and the natural environment inhabited in the prehistoric period. First of all, primitive culture, which emerges from the simple organization of the natural environment depending on the living conditions, results in the conception of the universe arising from the perception of the universe towards the group. The conception of the universe, combined with infrastructural elements such as group organization and tool-making, forms values, and values form social institutions. Culture, the conception of the universe, values, and institutions together create the basic mentality of inclusive functionality. The basic metaphysical mentality of Turkish-type civilisations is that they are able to structure the subjective nature of the I/you relationship in an abstract objectivity on the axis of 'it' without even going to the gender distinction or the animate-inanimate category. The essence of this is the substitution of the cosmic sky/ground dichotomy for the grounding based on the I/you distinction. Human beings, as two parts of a whole reflecting each other, become the representative of the holistic relationship of the cosmos in the legal personality of the kaghan, who brings these parts into a harmonious order on earth and integrates with the institutionalization of the state.

GİRİŞ

Zihniyetin antropolojik oluşum süreçlerini Donald’ın Bilişsel Evrim Teorisine göre ele aldığımızda, primitif toplulukların doğaya uyum süreçlerinin bilinç (nörofizyolojik) ve kültürel bağlamlarda birlikte yürüyen dikotomik bir yapıya sahip oldukları görülür. Buna göre kültür ve bilinç 4 aşamalı bir süreçten geçmiştir. İlk aşama olan episodik dönemde insanlar kendilerinden daha güçlü memeliler arasında hayat kurtarıcı acil tepkileri içeren bilgileri hafızalarına kaydetmeyi ve tehlike anlarında karşılıklı olarak bu refleks bilgiyi aktarıp cevap verebilmeyi öğrenmişlerdir (Donald, 1993: 148). Ardından anımsamaya dayalı (mimetik) ve prelinguistik kültür aşamasına geçilmiştir. Bu dönemde vücut dili, basit sesler ve mimikler üzerinden bir iletişim, hayati açıdan zorunlu refleks durumlarının ötesine geçebilmiştir. Bu ise taklit aracılığı ile geliştirilen davranış kodlarına yönelik ilk adımları

meydana getirmiştir. Böylece komut alma ve verme gibi grup içi uygulamaya yönelik yürütücü işlevlerin beyinde gelişmesi ve davranışlarda genişlemesi gerçekleşmiştir (1993: 196-197).

Yaklaşık 150000 yıl önce gerçekleşen üçüncü aşamada ise episodik ve mimetikten mitolojik kültüre, diğer bir ifade ile anlamsız olandan anlamlı olana dilbilimsel sembollerin ve anlamlı vokal vurguların ortaya çıkmasıyla geçilmiştir (1993: 201-204). Bu aşamanın en önemli yanı önceki aşamalara nörofizyolojik sisteme kaydedilen bilgilerin artık harici bellek kayıtlarında tutulmaya başlanmasıdır. Nörofizyolojik sistemde kaydedilmiş bilgilerin semboller üzerinden uygun durumlarda çağrıldığı bu aşamada, sistemin bütünlüğü yaşamın semantik anlamlandırılması olarak açığa çıkar. Mağara ve kaya resimlerinde, kabile totemlerinin ve sembolik işaretlerinin belirlenmesinde, hiyeroglif anlatılarda, sözlü sembolik anlatıların ilk örnekleri olan mitoslarda yaşamsal olguları ifade eden bilgilerin kozmik ifadelerini buluruz. Böylece mitosların metaforik dili, artık insan dışında var olan, aktarılabilen, arttırılabilen açıklayıcı ve düzenleyici bir sistem olarak devreye girmiştir. Ancak metaforik dil henüz zihindeki ya da resimlerdeki hiyeroglif biçimlerin ötesine geçememiştir (1993: 271-294). Gelişimin dördüncü ve son aşamasında ise mitolojik kültürden teorik kültüre alfabetik yazının icadı yoluyla geçilmiştir (1993: 300-301). Böylece kültürün mitolojide belirginleşen zihniyeti, teorik dönemde gelişime açık bir somutlaşma aşamasına geçerek medeniyetin kurucu aklını oluşturabilecektir. Donald’a göre, teorik kültürün ortaya çıkmasındaki anahtar unsur, harici sembolik bellek teknolojisinin icat edilmesidir. Harici belleğin yazma, listeler, kutsal metinler vb. şeklinde geliştirilmesi, bireylerin kendi düşüncelerini yansıtır ve nihayetinde yeni bir kültür türüne ve dünyayla yeni bir başa çıkma yoluna yol açarak önceki inançlara da meydan okur (1993: 333).

KÜLTÜR-MEDENİYET İLİŞKİSİNE GÖRE TEMEL MEDENİYET ÇEŞİTLERİ

Teorik aşamaya yaklaşmış her kültür özünde kendi medeniyetine sahiptir. Artık kültür ve medeniyet birlikte tarihsel anlamda periyodik/devri bir bütünlük gösterirler. “Medeniyet, kültürün önlenemez kaderidir ve bu yöntemde biz tarihi morfolojinin en derin ve ciddi meselelerinin çözülmesine imkân veren bir bakış zaviyesini elde ederiz. Medeniyetler gelişmiş bir insanlık türünün varabileceği en dış ve suni durumlardır. Bir neticedir onlar... içten bir ihtiyaçla, tekrar ve tekrar onlara varılır” (Spengler, 1997: 45).

Primitive kültürlerin henüz başlangıç evrelerindeki zihin yapıları oldukça basittir ve bir medeniyet için gerekli zihniyet birikimine yabancıdır. Medeniyetler yenilikçi düşüncenin açığa çıkmasını ve çeşitli hayat alanlarında kendini somut olarak göstermesini gerektirdiği gibi, aynı zamanda zaman ve mekânın genişlediği bir algı düzeyini de içerir. Yenilikçi hayal gücü ve kompleks ilişkiler ağının açığa çıkması primitiv düzeydeki yaşamsal ihtiyaçlarla sınırlanmış yapının ötesine geçebilme imkanını sağlar. Böylesi bir aşamaya gelmiş bulunan kültürlerin bilişsel haritası, zihniyet gelişiminin ilerlemesini sağlayacak akışı da inşa potansiyeline sahiptir. Bir tür psikolojik mıknatıs gibi çekim gücü artık açığa çıkmış bir bilişsel yapı zihniyetin somut olarak karşılığını ifade eder. Bu bakımdan zihniyet a priori psikolojik bir matris olarak tecrübe ve davranışları önceden belirlenmiş yönlerle yöneltir.

Primitiv bir zihin yalnızca yaşamsal tecrübelerden açığa çıkmış geleneğin içeriğine sahiptir. Oysaki zihniyet teşekkülü gerçekleşmiş tecrübe sınırlarının ötesinde tüm olasılıklara dayalı bir potansiyele sahiptir. Bu olasılıkların temelini ise kişiler arası ilişkilerin tekil ve çoğul ben/sen, biz/siz bağlamları oluşturmaktadır (Chandler, 2001: 35). Chandler’e göre ben/sen ilişkisi temelinde zihniyet oluşumunun temel olasılıkları dört bağlamda açığa çıkar. İlki a) ben/evet- sen/evet b) ben/evet-sen/hayır, c) ben/hayır-sen/evet, d) ben/hayır-sen/hayır

Bunlardan ilki Çin (Sinic) tipi baskın teması balans ve baskın içeriği toplumsal uyuma dayalı medeniyet zihniyeti ile örneklenir. İkincisi, baskın teması biçimsel değişim ve baskın içeriği doğa olan Batı tipi (Occidental) zihniyettir. Üçüncüsü ise, baskın teması aşkınlık ve baskın içeriği kendilik olan Hind tipi (Indic) medeniyet zihniyetidir. Dördüncüsü ise baskın teması güvensizlik ve belirgin içeriği ise zaman olan Amerikan yerlisi (Amerindic) tipindeki medeniyettir (2001: 40, 41). Çin tipi medeniyet zihniyeti zıtlıkların harmonisine, Batı tipi kaostan kozmosa biçim değiştirmeye, Hind tipi gizemden düzene geçişe, Amerikandic ise zıtlıkları koruyan görünüşteki bir birleştirmeye dayalıdır.

Chandler’in temel ilişkiler eksenine indirgenmiş zihniyet oluşumu ve medeniyetin zuhuru yaklaşımı, Türk tipi (Turkic) zihniyet ve medeniyet oluşumunu içermemektedir. Türklerin bilinen tarih boyunca farklı kültürel coğrafyalarda kurmuş oldukları devletler, kurumsal yapılar ve tarih öncesi dönemlerdeki oluşturdukları siyasi birlikler göz önüne alındığında, onların Çin, Hint, Avrupa bölgelerinde medeniyetlerini kurumsal olarak inşa edebildikleri görülür. Türkler uzun yüzyıllar boyunca farklı kültürel coğrafyalarda medeniyetin en üst formlarından biri olan devlet kurumsallığını teşkil edebildikleri gibi, Orta Asya bozkırlarından Orta Doğu ve Balkanlara uzanan çok geniş bir coğrafyada göçler gerçekleştirerek yeni yerleşimler kurabilmişlerdir. Tüm bu uzun, inişli çıkışlı tarihsel tecrübeye onlar farklı kültür ve medeniyetlerle yoğun temas içinde oldukları halde asimile olmayarak ayakta kalmayı başaranlar olmuşlardır. MÖ. 1100 yıllarından itibaren Çin’e Chou hanedanları üzerinden hâkim olmuşlar, Hindistan’ı Babürler, Pers’i Selçuklular, Rusya’yı Altın Orda, Bizans’ı ve Ortodoks dünyayı Osmanlılar, Mısır ve Arap coğrafyasını Memlukler gibi devletlerle yönetmişlerdir. İslamiyet öncesinde neredeyse bilinen tüm dinleri tecrübe etmişlerdir. Roux’un da belirttiği gibi tüm bu kültürel ve dini maceralardan sonra Türk milletinin ve medeniyetinin varlığını korumasının en önemli nedeni, onların zihniyet olarak sahip oldukları derin metafizik yönleridir (Roux, 1994: 237). Bu metafizik derinlik sayesinde Chandler’in yapmış olduğu sınıflamadaki varoluşsal ilişki bağlamlarının çelişkili yapılarının üzerine çıkarak, onları uzun yüzyıllar süren Türk Barışı altında yaşatabilmişlerdir.

TÜRK TİPİ MEDENİYET ZİHNİYETİ

Türk tipi medeniyetlerin temel metafizik zihniyeti ise ben/sen ilişkisinin öznel doğasını ‘o’ ekseninde soyut bir nesnellikte yapılandırabilmeleridir. Bunun esasında ise ben/sen ayırımına dayalı temellendirme yerine kozmik gök/yer dikotomisinin konulması gelmektedir. Gök ve yer birbirine yansıyan bir bütünün iki parçası olarak, bu parçaları yeryüzünde ahenkli düzene koyan kağanın devlet kurumsallığı ile bütünleşmiş tüzel şahsiyetinde insan varoluşu, kozmosun bütünsel ilişkisinin temsilcisi olmaktadır. Bilge

Kağan’ın “üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında kişiöglü kılınmış. Kişiöğullarının üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş...” (Kül – Tegin Yazıtı/Büyük Metin). ifadeleri insan varoluşunun metafizik aşkınlıkta yapılandırıldığını göstermektedir. ‘Kişi’, ‘kişiöglü’ ifadeleri ise ben/sen yapısının üzerinde ‘o’ zamirine açıkça gönderme yapmasıyla dikkati çekmektedir. Böylece gök ve yerin arasındaki dikotomik gerilim ve tamamlayıcılık kişiöğlünün ‘o’ zahirinde ve kağanın şahsında içselleştirilerek ortaya konulmaktadır. Bu aşkın hüviyetin beraberinde yönetim erkini de kozmik bir meşruiyet olarak getirmesi tutarlı bir dışa vurumdur. “Tanrı yarlıgıdığı için özüm kutum olduğu için kağan olarak oturdum. Kağan olarak oturunca yoksul halkı hep derleyip topladım, fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım” (Kül – Tegin Yazıtı/Küçük Metin). Gök Tanrının tekliğinin kuşatıcılığı ve tek kağan üzerinden insan ve toplumuyla olan ‘kut’ ilişkisi, töre düzeninin adaletini içeren soyut kapsayıcılığa alt yapı sağlarlar. Roux’un da belirttiği gibi Türk medeniyetlerinde tek devlet ve tek imparator vurgusunun tüm kültür ve inançlara derin bir hoşgörü ve serbestlik çerçevesinde davranabilmesi bu kozmik ideale dayalıdır. “Tüm halkların birleşmesi, dünyanın uyumlu bir yönetime ve barışa kavuşması ideali uğruna, kısacası toplumların iç savaşlara neden olan yapısından muzdarip insanlara arzu edilir gelen bir şey uğruna defalarca tekrarlanacaktır” (Roux, 2016: 33).

Bu nedenle Türklerin farklı kültürlere sahip toplulukları rahatlıkla içerebilen dünya hâkimiyetine dayalı evrensel medeniyet örnekleri, ben/sen antagonisini kendisinde eriten ‘o’nun metafizik derinliğinde devlet ve kurumlarını yapılandırabilmelerine dayanır. Bu zihniyetin ilk bilinen tarihsel örneğini MÖ 500’lerde belirginleşen Eksen Çağında (Axial Age) Türklerin evren tasavvurunda ve Taoist felsefenin yapısal özelliklerinde bulabiliriz. Doğu’da ve Batı’da felsefe, düşünce, kozmogoni ve inançlarda benzeşen içeriklerin yoğunlaşması nedeni ile MÖ 800 ile 200 arası, 500’lerde doruklaşan dönem, maddi dünya yerine ahlak, ruh, evrenselci kozmogoniler, çileci inançlar ve büyük dinlere öncelik veren benzer biçimleriyle yaygın olarak Eksen Çağ (Axial Age) olarak adlandırılmaktadır. Bu Çağ, bugüne kadar düşündüğümüz temel kategorileri ortaya çıkardığı gibi, insanların bugüne kadar yaşadıkları dünya dinlerinin temellerini de atarak, her anlamda evrensel olana adım atılmasına neden olmuştur” (Jaspers, 1963: 19). Bu dönemin gerek tipik özelliklerini göstermesi gerekse de Türk kozmogonisinin temel niteliklerini taşıması açısından Tao felsefesi dikkat çekmektedir.

Merkeziyetçi devlet dinini uygulayan evrenselci Konfüçyanizm ile evrenselci düşünceleri devlet idaresine yaymayan bireyci Taoizm, Chou döneminde Türklerin hâkimiyetindeki Çin’de, Çin dışında Hunlarda ve onların devamı olan Göktürklerde iki ana eğilim olarak gelişimini sürdürmüştür (Esin, 2001: 20, 21). Esin’e göre eski Çin-Türk kozmogonisini şekillendiren gök-yer dikotomisi ve bunların arasındaki kağan olarak insanın konumu ile Taoizm’in xing-xang ve chi üçlemesi büyük benzerlik içindedir (2001: 23). Taoizm’in xing-xang dışıl, eril ya da karang-yaruk dikotomik ilkeleri ile bu iki kutbun arasındaki gerilimden doğan nefes, form ve madde anlamındaki chi monadı, Türk kozmogonisinde gök-yer ve ikisi arasında kişiöglü ya da kut almış kağan ile temsil edilen

insan üzerinden toplumsal ve siyasal bir biçimde ortaya konmaktadır (2001: 24). Taoizm’de evrensel nefes ya da kişisel yaşam enerjisi olarak etimolojik anlamı belirlenen qi/chi, xing-xang dikotomisinde balansı sağlayan ana aktör olarak ortaya çıkarken (Bowker, 1997: 42), Türk kozmogonisinde kağan ise göksel düzen ile yerdeki kaos arasında düzeni sağlayan kut sahibi olarak kodlanmaktadır. Böylece evrensel dikotomik düzenle toplumsal düzen birleştirilmektedir (Bıçak, 2009: 77).

Tarihsel olarak Eksen Çağa ait eski Türk kozmolojisine göre, evren birbirine zıt fakat aynı zamanda birbirlerini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktaydı. Gök ve yer-su (yir-sub/v) olarak adlandırılan ve gündelik hayata uyarlanan bu dikotomik sistem, Esin’e göre Türkler’in öz kozmolojisidir (Esin, 2001: 19). Söz konusu dikotomik kozmoloji şamanist öğelerde vurgulandığı gibi aynı zamanda Taoist felsefenin de temelini oluşturmaktadır. Türklerin Gök Tanrı üzerinden temellendirdikleri tek bir ilah düşüncesi de Tao dininin tüm evrenin ruhuna verdiği panteist anlamla neredeyse özdeş bir konumda değerlendirilmektedir (2001: 61, 62). Tao’nun yolunun takibinde gök/yer dikotomisi Ülgen ve Erlik hanların ruhsal hiyerarşisinde sembolleştirilir. Türk mitolojik zihniyetinde tüm evren işlevleri ve görevleri farklılık gösteren ruhlarla kaplanmıştır. Böylece yer/gök dikotomisindeki dünya modelinin birleştirici bütünlük ifade eden bir soyutlukta kavranması sağlanmıştır (Bayat, 2007: 206).

Eksen Çağ anlayışı üzerinden tarih felsefesi oluşturmak ve dünya tarihini bölümleme yaklaşımları sıklıkla başvurulmuş bir temellendirme biçimidir. Örneğin Torpey’e göre 18. yüzyıl Britanya’da yaşanan endüstri devrimi sonucunda materyalizmin, hedonizmin ve sekülerizmin etkin olmaya başladığı ikinci bir Eksen Çağı başlamıştır. Günümüzdeki küresel enformasyon, iletişim ve bilişim çağı ise üçüncü Eksen Çağı’dır. Buna göre ilk Eksen Çağ moral, ikincisi materyal ve üçüncüsü de mental niteliklerle diğerinden ayrışır (Torpey, 2017: 2, 3). Benzer şekilde Chung’a göre de MÖ 800-200 arasındaki büyük dinler ve Doğu-Batı Felsefelerinin temel biçimlerini içeren ilk Eksen Çağ’dan sonra, Kolomb’un Amerika’yı keşfi (1492) ile başlayan sömürgecilik çağı ile ikinci eksen başlar ve halen devam eder (Chung, 2012: 14, 15). Görüleceği gibi insanlığın son iki bin yıllık tarihi, farklı bakış açılarına dayalı olarak bölümlendirilebilmekle birlikte, MÖ 800-200 arası ilk Eksen Çağ’ı olarak ortak kabul görmektedir.

Özellikle MÖ 6. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında kuzey Sibiry ve Moğolistan kökenli belli bir kabile için siyasal bir adlandırma olarak kullanılan Tujue/Tu-kiu ya da Türuk (güçlüler) adlandırması ise Müslüman Araplar tarafından genelleştirilerek aynı dil ailesine mensup tüm boyların isimlendirmesinde kullanılacaktır (Roux, 2016: 92). Görüldüğü gibi Türk adlandırması da Eksen Çağ olarak belirlenen MÖ 500’lere ait bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre Hunlar ve onların mirasçıları olan Göktürkler, Eksen Çağ’ın felsefi, kültürel ve dini niteliklerini taşıyan özelliklere sahiptirler.

Türkler bu uzunca sayılan tarihsel süreçte Avrasya’nın kuzey bölgelerinin en uç doğu kesimlerinde, sularla ve aşılabilir dağlarla çevrili sonsuz ormanların yer aldığı taygalardan Çin sınırlarına değin geniş İç Asya coğrafyasında aynı dil kökenine mensup farklı kabileler olarak ortaya çıkmışlardır (Roux, 2016: 50). İç Asya merkezli bu geniş coğrafyada Türkler

açısından Eksen Çağ’ın özellikleri Şamanizm’den Taoizm, Konfüçyanizm ve Budizm’e uzanan bir felsefi ve dini süreç olarak söz konusudur.

Esin’e göre Proto-Türk sayılan ve Çin’e hâkim olan Chou hanedanı (MÖ 1059-249) topyekûn evreni, her şeyi kapsayan bir düzen içerisinde açıklama çabasını köken itibariyle ait oldukları İç Asya’dan getirmişler (Esin, 2001: 9). Eksen Çağı boyunca Türk kökenli Choular gök ve yer dikotomisine dayalı dini ve felsefi bir sistemi Çin’de kurarak göklerin temsilcisi hükümdar anlayışı üzerinden kozmolojik bir yönetim sistemi kurmuşlardır (Esin, 1978: 39). Çin tarihinin şekillenmeye başladığı dönemde ortaya çıkan Chou hanedanı, Çinli olmayan kabilelerin yoğun olduğu Shensi merkezli olarak devletini kurmuştur. Hanedanın kabile yoğunluğunu Türkler ve Tibetliler meydana getirmekteydi. MS 7. yüzyılda Taoizm’in kurucusu Lao Tzu’nun ve Konfüçyüs’ün ünlendiği bu Chou dönemi aydınlanması, milattan önce üçüncü yüzyıldaki Shih Huang Ti’nin (MÖ 259-210) önderliğinde kurulan Chi hanedanına dayalı federal birliğe kadar egemen ve etkili olmuştur (Suzuki, 2012: 28, 29).

İKİNCİ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Türklerin gök/yer ve Kağan (devlet) üçlemesinde kendini ifade eden metafizik zihniyetlerinin temel unsurlarda neredeyse özdeşleştiği dönem İslamlaşma ile başlamıştır. Kâinatın yaratıcısı ve hâkimi tek Allah’ın yeryüzündeki düzen sağlayıcısı mefkûresi onların İslam Medeniyetinin kurucu unsurları arasına girmelerini ve hatta tüm İslam dünyasının Selçuklularda dünyevi sultanı, Osmanlılarda ise ayrıca halifesi olma imtiyazını da verecektir. Böylece Türklerin cihan hâkimiyetine dayalı metafizik zihniyetleri İslam medeniyeti ile kurumsal ve bireysel ve toplumsal anlamlarda birleşerek yeniden ortaya çıkmıştır (Turan, 1969, 94-95). Burada açığa çıkan en önemli zihniyet değişimi daha dini tecrübelerden farklı olarak neredeyse topyekûn bir din değiştirme sürecinin açığa çıkmış olmasıdır. Bu haliyle Müslüman olma olgusu sadece Türk-İslam tarihinin değil aynı zamanda dünya tarihinin de en önemli olaylarından birisi konumundadır (Turan, 1980: 20). Bu değişimin en belirgin özelliğini Türkistan coğrafyasında göçebe gelenekselliğinin hızla yerleşik hayat unsuruna dönüşümünde görmekteyiz.

MS 8. yüzyıldan itibaren başlayan İslamlaşma sürecinde yerleşiklik esasına dayalı bu zihniyet değişimi, kurucu unsurlarından biri olunan İslam Medeniyetinin evrenselci ivmelenmesine içselleştirerek eşlik eden yerel kurum, görenek ve geleneklerin tezahürü ile teşekkül etmiştir. Her iki zihniyet değişimi kozmogoniden, toplum ve siyasi kurumların yapısına, ticaret ve üretimden, yerleşik hayatın mimarisine, rasyonel düşüncenin doğuşundan felsefenin, bilimin yükselmesine pek çok alanda birbirini takip eden ve yer yer tamamlayan süreçler olarak etkin olmuştur. Türklerin 9. yüzyılda Karahanlılar döneminde devlet ve toplum bağlamında kitlesel olarak İslam’a girmeleri ve Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Altın Orda ve Timurlular gibi kurulan Türk-İslam Devletleri, Orta Asya’da ve özellikle Maverâünnehir bölgesinde İslam Medeniyetinin doğu kanadını teşkil ederek belirleyici olmuştur. Felsefede Meşşâîliğin, Kelamda Maturidiliğin, bilimde Cabir (721-815), Harezmi (780-850), Fergani (805-870) ve Biruni’nin (973-1048), Hadiste Buhari (810-870) ve ekolünün, Tasavvufta Yeseviliğin ünlendiği, akılcı bir yönelişe, metodik

bilimsel disiplinlere, ruhani derinliğe ve aşk estetiğine birlikte sahip bir değerler sistemi, merkezi Asya’da 13. yüzyıla kadar hâkim renk olmuştur. İslamlaşma sonrasında açığa çıkan bu ikinci zihniyet değişiminde İslam dünyasının Arap/Fars ekseninde belirginleşen siyasal ve kültürel hâkimiyet mücadelelerine, hilafet tartışmaları bağlamında keskinleşen şii/sünni ayrımlarına, kabile asabiyelerinin süre giden çatışmalarına Türkler bir son vererek temelde ben/sen antagonisine dayalı ayrışmayı yine ‘o’ ekseninde ila’yı kelimetullah mefkûresi ile bitirebilmişlerdir. İbn Haldun’un bedevi/hadari ayrımında temellendirdiği ‘umran’ anlayışının ilkinde olduğu gibi hadari/yerleşik biçiminin de en görkemlilerinden birini yapılandırmışlardır.

ÜÇÜNCÜ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE KIRILMA

Üçüncü zihniyet değişimi ise o güne kadarki hayatın olağan akışına ters varoluşsal bir meydan okuma biçiminde meydana gelmiş ve yaşanan olağanüstülük bir süre sonra yeni olağan durumu inşa etmiştir. 13. yüzyıldaki Moğol istilaları (1220-1294) pek de hatırlanmak istenmeyen korkunç bir tahrip ve sistematik kıyımlar ile tarihe geçerken, etkileri toplumlar tarafından içselleştirilen bu istilaların zihniyet değişimi açısından oynadığı yıkıcı rol gereğince değerlendirilmemiştir. İlk iki değişimin müspet karakterinin aksine bu dönem menfi bir kırılmanın açığa çıktığı, yerleşik medeniyetten sistematik şiddetin hâkim olduğu farklı karakterdeki bir göçebe biçimine zorla dönüşü ifade eder.

Orta Asya şehirlerindeki Moğol katliamları çoğu şehirde neredeyse nüfusun yüzde doksanına ulaşan milyonlarla ifade edilen bir soykırım tarzına dönüşmüştür. Harezm, Fergana, Hive ve tüm diğer Maverâünnehir bölgelerindeki Nişabur, Herat, Buhara, Semerkand, Faryab (Otrar), Gürgenç, Taşkent, Balasagun, Uzgend, Hocent, Bamiyan, Kabil, Tirmiz, Rey gibi tüm şehirlerde medeniyet ışığı söndürülmüştür. 14. asırda Avrupa’ya kasıp kavuran Kara Ölüm felaketinin bile nüfusun üçte ikisini kırdığı ve yerleşim mimarisinin ya da kurumların sağlam kaldığı göz önüne alındığında yaşanan felaketin boyutu açığa çıkmaktadır. Moğolların yürüttüğü sistematik yıkım faaliyetleri çerçevesinde su şebekelerine ve bentlerine yönelik yaptıkları tahribat, Orta Asya’ya geri dönüşü engellemek ve medeni yerleşkeleri bozkıra döndürmek amacını gütmüştür. Moğol istilasının maliyetine ilişkin tüm bu ölçülerin ötesinde, hesaplanamayacak boyutlarda bir medeniyet kaybı açığa çıkmıştır. Kütüphanelerin, kitapçıların, gözlemevlerinin, vakfedilen kurumların, arşivlerin, okulların ve müstensihlerin her alandaki en son çalışmalarını yayınladıkları yazı salonlarının doğrudan ve ilk elden hedef alınarak tahribi yıkıcıydı. Entelektüel yaşam için daha da sakatlayıcı olan, bu kurumları koruyan insan sınıfının yok edilmesi idi.

Türk-İslam Medeniyetinin yerleşikliğini bütünüyle tahrip eden bu yıkım, Türklerin yabancı olduğu despot bir asabiye’nin zuhurunu beraberinde getirmiştir. Nitekim İbni Haldun (1332-1406), Moğolların güçlü devletini ve Cengiz Han’ın (1162-1227) hanedanını ele alırken Ümran teriminin çerçevesine içine yerleştirdiği “asabiye” kavramının tam karşılığını bulduğunu tespit eder. Buna göre Cengiz Han ve hanedan devleti dünyanın görmüş olduğu en yüksek asabiye’ye sahiptir. Egoizm, narsizm, iddiacılık, kendine olan kesin inanç, ötekini keskin bir şekilde ret gibi özellikleri içinde barındıran asabiye’nin (sosyo-psikolojik egonun) gerçekten de Cengiz devleti ile bütünleştiği görülebilir. İbni

Haldun bu bağlamda bedevi Ümran’dan asabiye hanedanlarının yükseliş müddetlerini ve yerleşik hale geçtikten sonra çözümlerini kuramsallaştırır. Cengiz Han ve hanedan devleti bir bakıma onun teorisini doğrulayan en önemli tarihsel veri konumundadır (İbn Haldun, Kitab el-‘ibar, V: 593-595). Güçlü asabiye’nin daha zayıf olanları bünyesine katarak kartopu gibi büyüdüğü bu tarihsel vasat, onun değimiyle ‘Hadari Umran’ ın ifnası ve zihniyetinin tebeddülüdür.

Cengiz Han kurmuş olduğu bu büyük devlette göçebe zihniyetinin medeni anlayışa hâkim olması esasını bilinçli bir tercih olarak almıştır. Bu nedenle imparatorluğunun teşkilatı, göçebe fatihlerin medeni kavimler üzerindeki hâkimiyetini temel hedef yapmıştı. Burada Cengiz’in Hanedanı ve prenslerinden başka özne olarak kabul edilen bir kimse ya da topluluk söz konusu değildi (Barthold, 1990: 486). Orhun Abidelerinde Bilge Kağan’ın (683-734) Türk budunu için yaptıklarını anlattığı ve kendisini halkın hizmetinde gösteren Türk idari zihniyeti, Cengiz’de yoktur. Ona atfedilen hiçbir özdeyişte halk söz konusu edilmemiş, bunun yerine kendi halefleri olan oğulları ve torunlarına yönelik övgü ve tespitler yer almıştır (1990: 487). Onun kurduğu devlete de hâkim olan bu yaklaşımının Türklerin toplumun hizmetindeki hakan ve devlet sistemi anlayışından tamamen farklı olduğu açıktır. Kül-Tegin Yazıtında Bilge Kağan sözlerine “kardeşlerim, oğullarım, birleşik boyum, halkım, güney tarafta Şadabıt beyler, kuzey tarafta Tarkan unvanlı beyler... Tokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyi dinle, sıkıca dinle” ifadeleri ile başlamaktadır (Kül-Tegin, 2003: 124). Böylece o yönetimi açısından herkesi önemseyişinin altını özenle çizmektedir. Bilge Kağan’ın doğrudan Türk halkını muhatap alarak yaptığı hitapta tüm yaptığı işlerin Türk halkının esenliği için olduğunu vurgulaması ve meşruiyetini buna dayandırmak istemesi, halk için olan Türk yönetim zihniyetini göstermektedir. “Tanrı yargıladığı için özüm kutum olduğu için kağan olarak oturdum. Kağan olarak oturunca yoksul halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım. Az halkı hep derleyip topladım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?” (2003: 125). Bilge Kağan’ın sahip olduğu kutun kanıtı olarak halkına yaptığı hizmetleri göstermesi ve meşruiyetini onların onayına dayandırması dikkat çekicidir. Kül-Tegin’in doğrudan hanedan asabiyesini çağrıştıracak bir yaklaşımı olmaması ile Cengiz Han’ın farklı deyişlerindeki vurgusu oldukça farklıdır. Cengiz Han, kendisini hiçbir zaman halkın önderi olarak görmemişti; o, birliğini sağladığı Moğol aristokrasisinin önderiydi. Bu yüzden, asla aşağısındakilerle doğrudan ilişkiye girmedi; sadece kardeşlerini, oğullarını ve başlıca komutanlarını övmüş ve kendisine muhatap almıştır (Hartog, 2003: 42, 43).

Moğol istilalarının meydana getirdiği zihniyet değişiminin en tipik özelliği Meşşai ekol ve bilimler öncülüğünde rasyonalliteye yönelmiş Türk-İslam Medeniyet zihniyetinin yıkıntıların arasından yeniden realiteye geçişi tasavvuf aracılığı ile gerçekleştirmesi olmuştur. Aslında bu durumda Türk zihniyetindeki metafizik derinliğin yeniden ve acil olarak göreve çağrılmasıdır. Hayatın yeniden yapılandırılmasını ifade eden realiteye geçişi ise Nakşibendiliğin öncülüğünde yeniden yapılanmanın ortaya çıktığı tasavvufun yükselişi sağlar (Kurşunoğlu, 2023: 27). Gibb’in de belirttiği gibi Moğol işgalleri ile “düzeni bir daha geri gelmemek üzere bozulmuş olan Orta Asya’da işgalin ve yıkımın akıl dışı boyutlarını

içselleştirmeye ve kurulan yeni sosyal düzenle Müslüman birey arasında uyumlu bir dengenin kurulmasına da yaradığı anlaşılan tasavvuf anlayışı, böylece yeni düzenin temel dini paradigmasını oluşturacaktır... İran ve Anadolu gibi merkezi politik kurumlaşmaların kabile hareketleri ya da hanedanlarla parçalandığı bölgelerde, sıklıkla, geriye kalan tek sosyal organizasyon şekli sufi kardeşliği idi. Doğal olarak, sonuçta sufilik bölgesel tiranların ya da kabilelerin zorbalığına karşı kendilerini muhafaza etmek için oluşturulan birliğin temeli olarak hizmet etti ve ayrıca savaşın kaçınılmaz olarak geliştiği uygun şartlarda, ilk Müslüman orduların ‘Allah yolunda’ elde ettikleri başarıları tekrar etti” (Gibb, 1991: 44).

DÖRDÜNCÜ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Dördüncü zihniyet değişimi eksenini ise 20. yüzyılda yaşanan sosyalist devrimler dönemi oluşturur. Türk dünyasının Slav medeniyet havzasının periferisi haline geldiği bu totaliter dönemin kritik noktasını 2. Dünya savaşı sırasındaki mücadeleler ve devamındaki milliyetçi yönelişler belirlemiştir.

Elias’ın Nazi dönemi nasyonal sosyalist (1933-1945) Almanya’sında sistematik bir gayretle gerçekleştirilen genosit ve diğer suçları tanımlamak için kullandığı medeniyetsizleştirme (decivilization) terimi bu anlamda yol göstericidir (Elias, 1989: 7, 23). Fletcher bir zihniyet değişimi olarak medeniyetsizleştirmeyi üç başat değişimin karakterizasyonu ile tanımlar. Buna göre “ilk olarak başkaları tarafından yapılan kısıtlamalar ile kendi kendini sınırlama arasındaki dengede, başkaları tarafından yapılan kısıtlamalar lehine bir değişiklik ya da kayma olacaktır. İkinci olarak her yönüyle kararlı ve tüm farklı durumlara göre uyarlanmış bir kendini dizginleme modelinin ortaya çıkmasına yol açan sosyal davranış ve duygu standardı gelişecektir. Üçüncü olarak da bireyler ile kurucu gruplar arasındaki karşılıklı tanınmanın kapsamında daralma meydana gelecektir” (Fletcher, 1995: 289). Fletcher’in medeniyetsizleşme aşamaları olarak tespit ettiği bu sosyo-psikolojik olgular, Stalin dönemi, 2. Dünya Savaşına eşlik eden toplama kampları, sürgünler ve toplu katliamlar Sovyet uygulamalarının da baskın karakterini oluşturur.

Dochherty’nin de belirttiği gibi kendi doğal tarihsel akışı içerisinde şekillenmiş kentlerin dünyasının savaş ve dehşetin en radikal tarzıyla karşılaşmasının meydana getirdiği zihniyet değişimi, zamanın üretilmesinde doğal sezgiselliğin akışının yerine geçerek yeni realiteyi inşa eder (Dochherty, 1995: 35). Toplumlara uygulanan uzun süreli sistematik şiddetin meydana getirdiği değişim bu nedenle ontolojiktir. Şiddet böylece “mutlak arzusun, tanrısal bir kendi kendine yeterliğin, erişilmez ve nüfuz edilmez olmasa güzel görünmeyecek olan "güzel bütünlüğün gösterenine” dönüşmektedir. Özne artık boyun eğdiği bu şiddete hem hayrandır hem de ondan nefret etmektedir. Bundan sonra o da şiddeti şiddet yoluyla egemenliği altına almaya çalışır ve artık kendini onunla ölçer. Öyle ki “kazara ona karşı zafer kazansa duyduğu saygı kısa sürede dağılıp gidecek, ondan daha güçlü bir şiddet, gerçekten aşılamayan bir engel araması gerekecektir” (Girard, 2003: 210, 211). Böylece içselleştirilen şiddet, kurbanlarında mimetik bir taklide dönüşecektir. Şiddetin kurbanı olan toplumların kendi içlerinde farklı seviyelerde inşa ettikleri doğaçlama taklit, aynı zamanda medeniyetsizleştirme süreci olarak kendi kendini besleyen uzun süreli bir travmaya dönüşecektir. Chul-Han da şiddetin iktidar ile birlikte yönetilmesinin, diğer bir

ifade ile amaçsız olarak değil de stratejik ve sistematik bir yönetim biçimi olarak uygulanmasının meydana getirdiği paradigmatik ve politik değişimin altını çizerek zihniyet bağlamını vurgulamaktadır. Buna göre şiddetin iktidarla bütünleşmiş biçimi esasen ‘öteki’nin tedirgin edici başkalığını, inatla direnen özgürlüğünü nötr hale getirme stratejisinden ibarettir. Şiddetin iktidarla birlikte uygulanışı, bir süre sonra ‘öteki’ni (alter) egonun hâkimiyeti altına alır ve iktidar sayesinde ‘öteki’ üzerindeki hâkimiyetini sürekli hale getirir. Böylece değişim bir öz ilişkisine, bir bakıma egonun altere transferine dönüşür. Artık ‘öteki’, egonun hayatına katılmış olur (Chul Han, 2017: 73). İktidar uygulamaları ile amaçsız şiddetin yok edeceği ‘öteki’ yerine, egonun uzantısı durumuna getirilmiş bir ‘öteki’ tercih edilir. Orta Asya Türk topluluklarının bağımsızlıklarını kazandıkları son 30 yıllık süreç içerisinde belirleyici olan, bu sistematik şiddete dayalı otoriter yapının bastırdığı veya dondurduğu tarihsel akışın yeniden kendi yönünü aradığı bir dönemin arayışlarının açığa çıkması ile belirginleşir.

BEŞİNCİ ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Beşinci zihniyet değişimi eksenini ise Türk Cumhuriyetlerinin 1990’lı yıllardan itibaren başlayan bağımsızlık süreçleri başlatmıştır. Günümüzün küresel dünyasında bu son değişimin kritik aşamasını modern endüstri ve finans kapitalizmin tek kutbu olarak kalmış Batı dünyası karşısında yükselen Doğu’nun endüstri, finans, kaynakların kullanımı ve dijitalleşmekte meydana getirdiği rekabetçi gerilimin yeni fırsatları ve kritik meydan okumaları belirlemektedir. Çin tarafından geliştirilen ve 2013 yılında başkan Xi Jinping tarafından Kazakistan’da ilan edilen yeni ipek yolu ya da bilinen adı ile Kuşak ve Yol projesi (Belt and Road), bütünüyle ekonomik ve kapitalist bir proje olarak, Doğu tipi kapitalizmin küresel iddialara da sahip olduğunu göstermektedir. Gerek merkezi Asya’daki ticarete gerekse de Avrupa ve Afrika’ya kadar uzanan boyutları ile dış ticarete geleneksel olarak açığı bulunan Çin’in, bu açığı küresel ölçekte kendi lehine çevirme yolunda önemli bir mesafe aldığını da göstermektedir. Kuşak ve Yol projesi Başkan Jinping tarafından “3 milyar kişiye yakın insanı kapsamına alması ile eşsiz bir potansiyeli olan dünyanın en büyük piyasasını temsil eden” bir bağlamda tanımlanmıştır (Jiao/Yunbi, 2013, 8 Eylül). Jinping’nin iktisadi bir yapıda olan Kuşak Yol projesini anlatırken kullandığı “yakındaki bir komşu uzak bir akrabadan daha iyidir” ifadesi geleneksel vurgusu ile dikkat çekmektedir. Buna göre söz konusu proje, Çin ve Orta Asya ülkeleri arasındaki politika iletişimini hızlandırıp, yol bağlantılarını iyileştirecek, engelsiz ticareti destekleyerek para dolaşımını artıracak ve karşılıklı anlayışları geliştirecektir. Jinping, 2.100 yıldan fazla bir süre önce, Çin’in Batı Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 206 MÖ 24), imparatorluk elçisi Zhang Qian’ın Çin ile Orta Asya ülkeleri arasındaki dostça temaslara kapı açmak için iki kez Orta Asya’ya gönderildiğine vurgu yaparak, projenin tarihsel derinliğine vurgu yapmaktadır. Ona göre 2000 yılı aşkın bir süredir devam eden değişim tarihi, ırk, inanç ve kültürel geçmişe sahip farklılıkları olan ülkelerin, birlik, eşitlik ve karşılıklı güven, hoşgörü ve birbirinden öğrenmeye vurgu yaptıkları sürece, kesinlikle barış ve kalkınmayı kazan-kazan formülü ile paylaşabileceklerini kanıtlamaktadır. Jinping, şu önerileri ortaya koymaktadır: Nesilden nesile dostluğu sürdürmek ve birbirleriyle uyumlu iyi komşular olmak esastır. Çin,

kalkınma yoluna ve Orta Asya halkının bağımsız olarak kendi seçtikleri iç ve dış politikalara saygı duymaktadır. Çin, Orta Asya ülkelerinin iç işlerine asla müdahale etmeyecek, bölgesel işlerde liderlik aramayacak ya da etki alanını genişletmeye yönelmeyecektir. Bu proje karşılıklı desteği güçlendirmek, samimiyet ve karşılıklı güven ile iyi arkadaş olmayı hedeflemektedir. “Devlet egemenliği, toprak bütünlüğü, güvenlik ve istikrar da dâhil olmak üzere ana çekirdek çıkarlara ilişkin konularda, birbirimizi sıkıca desteklemeli ve terörizmin, aşırılık ve ayrılıkçılıktan müteşekkil üç kötü kuvvetini, uyuşturucu kaçakçılığını ve uluslararası organize suçu çökertmek için ortak çaba göstermeliyiz. Pratik iş birliğini kuvvetli bir şekilde güçlendirmek ve karşılıklı yarar ve kazan-kazan fırsatları ile iyi ortaklar olmalıyız. Siyasi ilişkilerin avantajını, coğrafi avantajı ve ekonominin tamamlayıcı avantajını birlikte bir çıkar topluluğu oluşturmak için pratik işbirliği ve sürdürülebilir büyüme için avantajlara dönüştürmeliyiz. Bölgesel işbirliğini genişletmek için daha açık bir zihin ve daha geniş bir vizyonla yeni bir parlaklık yaratmalıyız... İpek Yolu Ekonomik Kuşağının inşa edilebilmesi için ilk olarak, politika iletişimini güçlendirmek gerekmektedir. Bölgedeki ülkeler ekonomik kalkınma stratejileri hakkında birbirleriyle iletişim kurabilir ve danışmalar yoluyla bölgesel iş birliği için planlar ve önlemler alabilirler. İkincisi, karayolu bağlantısının geliştirmesi gerekmektedir. Pasifik’ten Baltık Denizi’ne ulaşım kanalını açmak ve giderek Doğu Asya, Batı Asya ve Güney Asya’yı birbirine bağlayan bir ulaşım ağı oluşturmak hedeflenmelidir. Üçüncüsü, ticaretin kolaylaştırılması teşvik edilmelidir. Tüm taraflar, ticaret ve yatırım kolaylaştırma ile ilgili konuları tartışmalı ve uygun düzenlemeleri yapmalıdır. Dördüncü olarak, parasal dolaşımın arttırılması gerekmektedir. Bütün taraflar, yerel para biriminin takas edilmesi ve çözülmesini teşvik etmeli, finansal riskleri azaltma ve bölgeyi dünyadaki ekonomik açıdan daha rekabetçi hâle getirme kabiliyetini arttırmalıdır. Beşinci olarak, insandan insana alışverişi güçlendirmek gerekmektedir. Bütün taraflar, birbirleriyle anlayışı ve dostluğu teşvik etmek için halkları arasındaki dostça alışverişi güçlendirmelidir” (Huning-Zuhanzu-Jiechi, 2013: 7 Eylül).

İpek Yolu’nun ticari anlamda oldukça iyi düşünülmüş bu daveti, Doğu tipi bir kapitalizm hamlesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu aynı zamanda Anglo-Amerikan öncülüğündeki Batı tipi kapitalizmin tekeli kırma ve küresel rekabeti iki kutuplu hale getiren bir gelişmedir. Ancak bu çağrının bireyin ve toplumların kültürel ve sosyal yaşamlarına ufuk açıcı bir paradigma eksikliği olduğu, adalet, kalkınma ve hukuk taleplerine yön gösterici bir gelecek vizyonu birlikteliği teklifini içermediği de görülmektedir. Yalnızca ticaretle sınırlı bir İpek Yolu anlayışı onun tarihsel geçmişi ile çok da uyumlu gözükmemektedir. Sonuçta Doğu-Batı ekseninde küreselleşen kapitalizm ve her iki yöne hareket hâlindeki küresel eğim, farklı coğrafyalardaki denge durumunu sürekli bozarak yinelemektedir. Bu nedenle küresel eğime Batı-Doğu aksında bir hareket verilmeye çalışılmakta, Amerikan ve Çin kapitalizmleri üzerinden sistem kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak bu sistemin akış yönünün Amerika’dan Çin’e doğru olması için yoğun bir baskılama da söz konusudur. Gidişattan anlaşıldığı kadarı ile Hindistan’dan Brezilya’ya Rusya’dan Arap ülkelerine değin küreselleşen piyasalar, Batı-Doğu aksında dizilime zorlanmaktadır.

Böylece Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore, Malezya, Endonezya gibi Doğu kültürünü farklı tonlardaki aynı renklerle temsil eden ülke ve toplumlar, bireyi değil toplumu ve devleti önceleyen bir kapitalizmi yükseltmektedirler. Bu yükseliş Batı dünyasındaki serbest piyasa ve bireysellik olgusunun yönünü, devlet destekli neoliberal politikalara yöneltirken, söz konusu Doğu toplumlarında da bireysellik vurgusunu yükseltmesi beklenmektedir. Türk dünyası ise bu iki kuşağın kavuşum noktasındaki konumu ile her iki etkinin de gözlemlenebildiği bir gerilim noktasında bulunmaktadır (Kurşunoğlu, 2020: 382). Bu nedenle Türk dünyasındaki son zihniyet değişiminin devletçi ve toplumcu Doğu tipi kapitalizm ile bireyci ve çıkarıcı Batı tipi kapitalizm arasında yeni bir sentezin, uygun bir denge noktasının bulunması ile gerçekleştirilmeye çalışıldığı öngörülebilir. Bireyci bir kapitalizmin Türk dünyasında kaotik bir yapının açığa çıkmasını kolaylaştıracağı beklenebileceği gibi, tümüyle toplumcu bir gelişmenin de Türk topluluklarını sıradanlaştırıcı ve geçmişin acı tecrübelerini anımsatıcı olması beklenebilir. Türk dünyasının Orta Asya Türk Devletlerinden Türkiye’ye uzanan doğrusal aksı, Doğu-Batı ekseninde ivmelenen küresel rekabet denkleminin denge noktası olabileceği gibi, Türk devlet ve topluluklarının Türk-İslam Medeniyetinin çağdaş zihniyetini teşekkül ettirerek, her iki kutuplaşmanın ötesine geçebilmelerini sağlayabilecektir. Çağdaş İpek Yolu projesinde Çin’den başlayıp Türk Dünyası üzerinden Batı dünyası ile buluşan eksenin ticari olduğu kadar kültürel ve politik yeni ve evrensel bir paradigma anlayışını ortaya koyabilmesi, onun gerçek değerini ve önemini bulmasını sağlayacaktır.

Sonuç Yerinde: Metafizik Temelden Yükselen Yeni Bir Çıkış

Türk-İslam Medeniyetinin rasyonalitesini inşa eden Meşşai geleneğin metafizik düşüncede merkeze yerleştirdiği Sudur Nazariyesinin alışlageldik teolojik tartışmalar (Tehafüt Geleneği) dışında politik anlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Farabi’nin sistematik felsefesinin ana yönelimini oluşturan siyaset felsefesi bu bakış tarzına uygun bir zemin hazırlamaktadır. Kozmik sistemde var oluşun farklı derecelerde tezahür şiddetine bağlı olarak hiyerarşik bir inişle ay-altı alemle bulunduğu bu sistemde her mertebenin kendi koşullarından doğan bir akıllı bulunmaktadır. Başlangıcı “Bir”den ancak “bir çıkar” ilkesi ile el Evvel ’in tuttuğu bu sistemde, her zuhur mertebesinin tamlığına dayalı olarak açığa çıkan ayrı bir akıllı bulunmaktadır. Pisagor sisteminde 10’a tamamlanan bu hiyerarşide her tamlık mertebesinin kendi özünü tam olarak bilmesinden hasıl olan bu akıl, kendi döngüsel feleğinin de yürütücüsü ve hakimidir (Farabi, 2020: 19). Politik bağlamda konu ele alındığında Türki toplulukların kurumsal ve sosyo/politik mevcudiyetleri ile kendi el Evvel’lerinden zuhur etmiş bir aklın hakimiyetine olan varoluş alanı ihtiyacı anlaşılabacaktır. Nitekim günümüz dünyasında uzunca bir süredir etkin olan Anglo-Sakson, Anglo-Amerikan, Slav, Çin, Hint gibi akılların hakimiyet mücadeleleri Türki devlet ve toplumlar için varoluşsal tercih ve arayışları beraberinde getirmektedir. Ancak kendi evvel’ini, ahirini, zahir ve batınını dolaylımsız bir idrak ile bilinçleyen bir kurumsallık, kendi bağımsız (mufarik) aklına ve onun varoluşsal hakimiyet alanına sahip olabilecektir.

Bu nedenle Türk toplumlarının ve kurumsallıklarının bu varoluşsal düzlemin ve ufkun tüm tarihsel ve aktüel parçalarını birlikte mütalaa eden sezgisel bir öz idrakine ve bu

idrakten zuhur eden bir akl-ı külliye ihtiyacı açıktır. Bilge Kağan’la birlikte, Alp Er Tunga’nın, Tuğrul Bey’le birlikte Gazneli Mahmut’un, Celaleddin Harzemşah ile Babür’ün, Emir Timur ile Yıldırım Bayazıt’ın Şah İsmail’le Yavuz Sultan’ın, Fergani ile Harezmi’nin, İbn Sina ile Farabi’nin İmam Maturidi ile Şah-ı Nakşibendi’n, Gazali ile Nizam’ül Mülk’ün, Nesimi ile Mevlana’nın, Yunus Emre ile Hacı Bektaş’ın... birlikte idrak edildiği bir varoluş ihyası bu tamlığı sağlayabilecek ve Türk aklının zuhuruna imkân verecektir.

Sadece son iki bin yıllık tarihte farklı coğrafyalarda açığa çıkmış Türk kökenli kurumsal yapıların muazzam mevcudiyetinden birlikte ilhamını dolayimsız olarak alan ve buna göre akli doğal olarak ışığını veren bir sürecin kararlılığı Türk topluluklarına ve kurumsallıklarına rehberlik edebilecektir. Türk dünyasının varoluşsal ihtiyacı, yerde ve gökte hakimiyet mücadelesi veren farklı akılların farklı uzantıları olmak yerine, metafizik derinlikten başlayarak hayatın her alanına uzanan ve bağlanan kendi olgusal birlikteliğinin tamlığını sağlamak ve bu tamlığa dayalı varoluşsal aklın hakimiyeti altında geleceğe yürümektir. Günümüz dünyasında katı demir gibi engelleri eritecek olan özgün akla dayalı sistem ve araçları olacaktır.

KAYNAKÇA

Barthold, V. Viladimiroviç. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzr. Hakkı D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 1: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bıçak, Ayhan (2009). *Türk Düşüncesi I Kökenler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Bowker, John (1997). *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford: Oxford Universty Press.

Chandler, Keith (2001). *Beyond Civilisation, The world’s four great streams of civilisation: their achievements, their differences and their future*, New York: Author’s Choice Press.

Chul Han, Buyung (2017). *Şiddetin Topolojisi*, (2. Baskı), çev. Dilek Zaptçioğlu, İstanbul: Metis.

Chung, Paul, S. (2012). *The Hermeneutical Self and an Ethical Difference: Intercivilizational Engagement*, Cambridge: James Clarke and Co.

Dochherty, Thomas D. (1995). “Postmodnizm Bir Giriş”, *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, J. Habermas, A. Gorz, E. Laclu, vd. çev. Y. Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Donald, Merlin (1993). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, London: Harvard University Press.

Elias, Norberth (1989). *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Ed. Michael Schröter. Frankfurt a.M., Suhrkamp.

Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Fârâbî, Muhammed bin Tarhan (2020). *Es Siyasetu’l-Medeniyye*. çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Fletcher, Jonathan (1995). “Towards a Theory of Decivilizing Processes”, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 2, Oktober, (283-296).

Gibb, Hamilton A. R. (1991). *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy, K. Dönmez, İstanbul: Endülüs Yayınları.

Girard, Rene (2003). *Şiddet ve Kutsal*, (1. Baskı), çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Kanat Kitap.

Hartog, Leo De (2003). *Cengiz Han: Dünyanın Fatih*, çev. S. Uzun, Ankara: Dost Yayınevi.

Huning, Wang & Zhanzhu, Li & Yang, Jiechi, “President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries”, (2013 7 Eylül), Erişim Adresi: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzysiesgjtfhshzzfh_665686/t1076334.shtml, Erişim Tarihi: 26.10.2023.

İbn Haldun, Abdurrahman (2000). *Tarihu İbn Haldun: Kitâbü’l-iber ve divanü’l-mübtade ve’l-haber fî eyyami’l-Arab ve’l-Acem ve’l-Berber ve men asarahum min zevi’s-sultani’l-ekber*, (el Cüz’ül Hamis), Beyrut: Dar’el Fikr.

Jaspers, Karl (1963). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, Volume 2*, München: R. Piper & co Verlag.

Jiao, Wu & Yunbi, Zhang (2013, 8 Eylül), “Xi proposes a new Silk Road with Central Asia”, Erişim Adresi: http://www.chinadaily.com.cn/china/2013xivisitcenterasia/2013-09/08/content_16952228.htm, Erişim Tarihi: 18.09.2023.

Kurşunoğlu, M. Said (2020). *Doğu-Batı Ekseninde Kapitalizm: Kökenleri Ve Geleceği*, İstanbul: Kadim Yayınları.

Kurşunoğlu, M. Said (2023). “İslam Felsefesinin Günümüz İçin Anlamı, (Medeniyet Krizleri Ekseninde)”; *İslam Felsefesinde Temel Problemler*, ed. A. Çapku, Z. Pattabanoğlu, İstanbul: Kayıhan Yayınları, (13-60).

Kül-Tegin (2003). *Kül-Tegin: Orgun-Yenisey Yazıtlarının Çözülmesinin 110. Yıldönümü anısına*, Ankara: TÜRKSOY.

Roux, Jean- Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.

Roux, Jean- Paul (2016). *Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, (12. Basım), çev. A. Kazancıgil, Lale, A. Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Spengler, Oswald (1997). *Batının Çöküşü*, (2. Basım) çev. G. Scognamillo-N. Sengelli, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Suzuki, Daisetz Daitaro (2012). *Çin Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları.

Torpey, John (2017). *The Three Axial Ages: Moral, Material, Mental*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Turan, Osman (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti*, (2. Basım), İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, Osman (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР БИРДАМЛИГИ: ЎЗБЕКИСТОН – ОЗАРБАЙЖОН МИСОЛИДА

Нуриддинов Эркин Зухриддинович
тарих фанлари доктори, профессор,
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети профессори,
Шэньси педагогика университети
(ХХР) Фахрий профессори
“Ўзбекистон – Озарбайжон” дўстлик
жамияти ижрочи директори
Тел.: +998 97 462-75-70
E.mail: nuriddinoverkin@mail.ru

doi.org/10.59470/202441

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон ва Озарбайжон давлатларининг ўзаро ҳамкорлик масалаларини баён қилиш орқали туркий давлатларга хос бағрикенглик, инсонпарварлик фазилатлари ёритилган. Шунингдек, туркий мамлакатларнинг маданий-маънавий соҳадаги яқинлик ва бирдамлик ҳолатлари ҳам кўрсатитиб ўтилган.

Аннотация. В статье раскрываются вопросы взаимного сотрудничества между Узбекистаном и Азербайджаном, на основе выделения таких характерных для тюркского мира качеств, как толерантность и гуманность. Также показаны близость и солидарность тюркских стран в культурной и духовной сфере.

Annotation. The article reveals issues of mutual cooperation between Uzbekistan and Azerbaijan, based on highlighting such qualities characteristic of the Turkic world as tolerance and humanity. The closeness and solidarity of the Turkic countries in the cultural and spiritual sphere is also shown.

Калит сўзлар: бирдамлик, инсонпарварлик, маданият, Озарбайжон, турк, Ўзбекистон, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик.

Ключевые слова: Азербайджан, гуманность, единство, культура, тюрк, солидарность, сотрудничество, Узбекистан.

Key words: Azerbaijan, humanity, unity, culture, Turkic, solidarity, cooperation, Uzbekistan.

Жаҳон ҳамжамиятининг замонавий халқаро муносабатлар тизимида нотинч сиёсат юзага келаётган бир пайтда фалсафий нуқтаи назардан янгича фикрлашни шакллантиришни тақозо этмоқда. Бир мамлакат доирасида турли миллат ва элат вакилларининг тинч-тотув яшаши учун зарур шарт-шароитларни яратиш орқали улар

ўртасида ўзаро ҳурмат ҳамда бир-бирини тушуниш муҳитини яратиш талаб этилади. Айтиш жоизки, Туркий давлатлар дунёси учун бу талабларнинг қўйилиши янгилик эмас.

Бинобарин, туркий халқлар кўп асрлик тарихга эга ва уларнинг келиб чиқиши ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Кўплаб изланувчиларнинг фикрича, турклар Ўрта Осиёнинг Шимолий-Ғарбий қисмида, Олтой билан Хингар тоғ тизмасигача бўлган худудда пайдо бўлган деб кўрсатилган. Кейинчалик туркий халқларнинг жойлашуви – Шимолий-Шарқда Сибирдаги Қалмиқ дарёсидан – Ғарбда эса Шарқий Ўрта ер денгизи қирғоқларигача бўлган майдонни эгаллаган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, туркий халқларнинг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этади [4].

Бугунги глобаллашув шароитида, туркий давлатлар гуруҳига кирувчи мамлакатлар жаҳон миқёсида ўз ўрни ва мавқеига эга. Айтиш жоизки, замонавий халқаро муносабатларнинг шаклланишида, туркий халқлар бирдамлигини таъминлаш борасида Озарбайжоннинг ташаббуси билан 2009 йил 3 октябрда “Туркий давлатлар ҳамкорлик Кенгашини ташкил этиш тўғрисида”ги Нахичевон шартномаси имзоланди. Ушбу Кенгашга 2019 йил Ўзбекистон Республикаси ҳам расман аъзо бўлиб қўшилди.

Турк халқларига хос бўлган бирдамлик, бағрикенглик ва инсонпарварлик фазилатларни Ўзбекистон ва Озарбайжон давлатлари ўртасидаги муносабатларда яққол кузатиш мумкин.

Асрлар оша туркий халқларнинг йирик намоёндаларидан Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий асарларида ўз ифодасини топган халқларнинг дўстлик ришталари, маданий-маънавий ўзаро ҳамжиҳатлигини мустаҳкамлашга қаратилган фикр ва ғоялар замонавий шароитда ўзининг тўлақонли татбиқини топмоқда. Ҳақиқатан ҳам, муштарак тарихий илдизлар, маънавий қадриятлар, анъана ва урф-одатларга эга икки мамлакат – Ўзбекистон ва Озарбайжон халқлари давр синовидан ўтиб, дўстлик ва ҳамкорлик байроғини баланд кўтариб келмоқда.

Бой маданий-маънавий меросга эга икки қардош халқнинг тарихига назар ташлар эканмиз, улар азалдан бағрикенглик, диний, маданий ва маънавий қадриятларни ҳурмат қилиш каби хусусиятлари билан ажралиб турганининг гувоҳимиз. Бу фазилатлар замонавий шароитда Ўзбекистон Республикаси ва Озарбайжон Республикасининг кундалик ҳаётида тўлиқ намоён бўлмоқда.

Дарҳақиқат, давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев томонидан: “Ўзбекистонда давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини ривожлантириш, миллатлараро ва фуқаролик, ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш, ёш авлодни шу асосда Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашдан иборат”[1] – деб таъкидланиши бежиз эмас, албатта.

Кейинги йилларда икки давлат раҳбарлари ўртасида икки томонлама асосда, ҳам халқаро саммитлар доирасида қатор учрашувлар бўлиб ўтганининг гувоҳимиз. Мазкур учрашувларда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ва Озарбайжон Республикаси Президенти Илхом Алиев қардош давлатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий, сармоявий, логистика ва бошқа соҳалардаги ўзаро ҳамкорликни

кенгайтиришга қаратилган ниятларини билдирдилар. Шу билан бирга, ҳамкорликнинг маданий-гуманитар соҳасига ҳам алоҳида эътибор қаратилди, бу эса икки мамлакатнинг илгари фойдаланилмаган салоҳиятидан фойдаланишни тақозо этади. Халқларнинг маданий-маънавий муносабатлари ҳақида гапирганда, Ўзбекистонда ҳам, Озарбайжонда ҳам давлат раҳбариятининг прагматик сиёсати туфайли, мамлакатда яшовчи барча миллат ва элат вакиллари ўртасида миллатлараро тотувлик, дўстлик ва ўзаро ҳамжиҳатлик муҳити ҳукм сураётганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Айни пайтда Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тинч ва тотувликда истиқомат қилаётганини алоҳида айтиш жоиз деб ҳисоблайман. Бугунги кунда республикада 144 та миллий маданият марказлари фаолият кўрсатмоқда. Улар фаолиятининг асоси – ўз халқининг тили, маданияти, урф-одат ва анъаналарини асраб-авайлаш ва тарғиб қилиш, яшаётган мамлакат ҳудудида миллати ва динидан қатъи назар, дўстлик ва тотувликни мустаҳкамлашдан иборатдир[6, с. 10]. Бу қоидалар Ўзбекистон Конституциясида ҳамда “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида қонунчилик асосида мустаҳкамлаб қўйилган. Бугунги кунда Ўзбекистонда 40 мингдан зиёд озарбайжонликлар истиқомат қилади. Уларнинг маданий ва маънавий қадриятларини тўла рўёбга чиқариш учун Ўзбекистонда ташкил этилган Озарбайжон миллий-маданий маркази фаолият кўрсатмоқда. Мазкур марказ икки халқ вакиллари ўртасидаги ўзаро дўстлик, ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлаш орқали маданий-маънавий қадриятларни бойитиш ишига ўзининг ҳиссасини қўшиб келмоқда[6, с. 112].

Ўзбекистон ва Озарбайжон халқларининг бой маданий-маънавий оламига кириб бориш ва тарғибот қилиш борасида Ўзбекистондаги Ҳайдар Алиев номидаги Озарбайжон Маданият Маркази улкан ишларни амалга оширмоқда. Мазкур марказ “Ўзбекистон – Озарбайжон” дўстлик жамияти, шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа маданий-маънавият ташкилотлари ва бошқармалари билан яқин ҳамкорликда ҳар йили икки халқнинг тарихий саналарига ва атоқли шахсларига бағишланган тадбирларни мунтазам ўтказиб келмоқда.

Кўринадики, туркий давлатлар Озарбайжоннинг ҳудудий яхлитлигини сақлаш, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий тараққиётини ҳамда маданий-маърифий бойлигини таъминлаш йўлида олиб бораётган саъй ҳаракатларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Қардош Ўзбекистон ва Озарбайжон халқлари ўртасидаги мавжуд муносабатлар буннинг яққол мисolidир. Озарбайжон учун оғир синовлар кунда, мамлакат ҳудудий яхлитлиги учун ҳарбий можаро юзага келганида, Ўзбекистон халқи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган ҳолда, ўзининг мантиқий ҳулосаси орқалиможарони тинч йўл билан ҳал қилишни талаб қилди.

Шу ўринда 2021 йилнинг март ойида бўлиб ўтган Туркий кенгаш саммитида Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Қорабоғ заминидаги обидалар, маданий-маърифий объектларни тиклашга ҳисса қўшишга тайёр эканлиги ҳақидаги фикрларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. 2023 йил Фузулий шаҳрида 960 ўринга

мўлжалланган Мирзо Улуғбек номидаги 1-умумтўлим мактабининг қурилиши ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан амалга оширилди [5]. Бу, албатта, икки қардош мамлакат халқларини янада яқинлаштириш, озарбайжонликларни Ўзбекистоннинг бой тарихи ва маданияти, туркий дунёнинг буюк аجدодлари мероси билан таништиришга хизмат қилади.

Туркий мамлакатлар халқларини бирлаштириш масаласида Туркий давлатлар ташкилоти ва Халқаро Туркий маданият ташкилоти (ТУРКСОЙ)нинг ролини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Тараққиётнинг ҳозирги босқичида бу ташкилотлар туркий халқларнинг умумий моддий-маданий ёдгорликларини асраб-авайлаш, ривожлантириш ва келажак авлодларга етказиш бўйича туркий халқлар ўртасидаги ҳамкорликка беқиёс ҳисса қўшмоқда. 2010 йилда туркий давлатлар раҳбарларининг 10-саммитида қабул қилинган қарорга мувофиқ, 2012 йилдан бошлаб ҳар йили ТУРКСОЙга аъзо шаҳарлардан бири Туркий халқларнинг маданий пойтахти деб эълон қилиниши ҳам буни тасдиқлайди [3]. Мазкур қарорга кўра, 2012 йилда Турк дунёсининг биринчи маданий пойтахти Қозоғистон пойтахти – Остона, 2020 йилда Ўзбекистоннинг қадимий тарихий шаҳарларидан бири Хива шаҳри бўлди. Озарбайжоннинг тарихий, маданий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг муҳим марказларидан бири бўлган Шуша шаҳри 2023 йилда туркий дунёнинг маданий пойтахти деб эълон қилинди [2].

Хулоса қилиб айтганда, Туркий дунё халқлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, кўп қиррали ўзаро муносабатлар ва ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида унинг ҳар бир иштирокчи давлатида миллий ва халқаро миқёсдаги кўплаб маданий-маънавий тадбирлар ўтказилмоқда. Урганч давлат педагогика институти томонидан “Таълимда туркий халқлар миллий mentalitetini мустаҳкамлашнинг долзарб масалалари” мавзусида бўлиб ўтаётган халқаро анжуман ҳам бунинг ёрқин мисолидир. Энг аввало, туркий тилли давлатлар халқларининг бирлиги ва ҳамжиҳатлигининг рамзидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на встрече, посвященной 25-летию образования Республиканского интернационального культурного центра. // Народное слово. 2017. 25 января.
2. Культурная столица тюркского мира // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Организация тюркских государств: история, структура, вызовы. // <https://katehon.com/ru/article/organizaciya-tyurkskih-gosudarstv-istoriya-struktura-vyzovy>
4. Тюрки // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Узбекистан – Азербайджан: дружеские и братские связи будут все больше развиваться // Народное слово. 24 августа 2023 года.
6. O‘zbekiston – umumiy uyimiz. – Toshkent “O‘ZBEKISTON”. 2021. – 283 с.

ЧИҒАТОЙ ТИЛИ БЎЛГАНМИ ЁХУД УЙДИРМА ВА ҲАҚИҚАТ

Қаҳрамон Ражабов,
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош
илмий ходими

doi.org/10.59470/202442

Аннотация: Ушбу мақолада Чигатой улусида XIII-XIV асрларда яшовчи турк аҳолиси ҳеч қачон ўзини чигатой деб айтмаганлиги, улар чигатой тилида ҳам гаплашмаганлиги, бу ўринда турк деганда асосан ўзбеклар тушунилганлиги, бу пайтда қирғиз ва қозоқ халқлари ҳали этнос сифатида шаклланмаганлиги ҳақида маълумотлар акс этган.

Аннотация: В данной статье содержатся информации о том, что тюрки, прожившие в Чигатайском улусе в XIII-XIV веках, никогда не называли себя Чигатаями, они даже не говорили на чигатайском языке, а термин “тюрк” в этом месте в основном означал узбеков, и что в этот период кыргызский и казахский народы еще не сформировались как этнос.

Abstract: This article contains information about the fact that Turkish residents living in the Chigatai ulus in the 13th-14th centuries never called themselves Chigatai, they did not even speak the Chigatai language, and in this place, Turk were mainly understood as Uzbeks, and at that time, the Kyrgyz and Kazakh peoples had not yet formed as an ethnic group.

Калит сўзлар: Чингизхон, Бухоро, Самарқанд, Гурганж, Хўжанд, Термиз, улус, чигатой тили, чигатой халқи.

Ключевые слова: Чингисхан, Бухара, Самарканд, Гургандж, Ходжикент, Термез, улус, чигатайский язык, чигатайский народ.

Key words: Genghis Khan, Bukhara, Samarkand, Gurganj, Khojand, Termiz, ulus, Chigatoi language, Chigatoi people.

Машхур фотиҳ ва давлат арбоби Чингизхон (1155/1162-1227) XIII аср бошларида Туркистонни босиб олади. У Бухоро, Самарқанд, Гурганж, Хўжанд ва Термиз сингари қадимий шаҳарларимизни вайрон қилиб, юз минглаб кишиларни қириб ташлайди. Хоразмда ҳукмронлик қилган ануштегинийлар сулоласи ҳокимиятдан афдалириб, мўғуллар ҳукмронлиги ўрнатилади. Чингизхон тириклик пайтида, яъни 1224 йилда босиб олган барча ҳудудларини тўрт нафар ўғли (Жўчи, Чигатой, Ўқтой, Тулу) номи билан аталган тўрт улусга ажратади. Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой (1183-1242) номи билан аталган Чигатой улуси бутун Мовароуннаҳр, Хоразмнинг бир қисми, Еттисув ва Турфонгача бўлган Шарқий Туркистоннинг катта қисмини ўз ичига олган. Улуснинг пойтахти навбати билан Олмалик (ҳозирги Ғулжа), Хўжанд ва Самарқанд шаҳарлари бўлган.

1224-1370 йилларда мавжуд бўлган Чигатой улусининг ҳукмдорлари тарихий манбаларда чигатойлар деб аталган. Чигатой улусида асосан турклар ва мўғуллар яшаган. Улар турк (эски ўзбек тили) ва мўғул тилларида гаплашган. Бу ҳақда XIII-XIV асрларда яшаб ўтган машҳур тарихчи олимлар Алоуддин Атомалик Жувайний (1226-1283) ўзининг “Тарихи жаҳонгушо”⁷⁷ (“Жаҳон фотиҳи тарихи”) [1260 йили ёзилган] ҳамда Фазлуллоҳ Ҳамадоний Рашидаддин (1247-1318) ёзган “Жомеъ ат-таворих”⁷⁸ китобларида аниқ маълумотлар мавжуд. Бу асарларда, хусусан, Рашидаддиннинг фундаментал асарида турк ва мўғул уруғлари, уларнинг келиб чиқиш тарихи, Чингизхоннинг ҳарбий юришлари ҳамда унга қарши курашган Жалолиддин Мангуберди фаолияти ва бошқа тарихий жараёнлар тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилади. Бироқ бу асарларда чигатой халқи ёки чигатой тили деган тушунча ҳақида мутлақо фикр юритилмайди. Чингизхон ва унинг ўғли Чигатой (бошқа ўғиллари ҳам) мўғул қавмига мансублиги таъкидланади, холос.

1863 йилда Хива, Бухоро, Самарқанд, Қаршида “турк хожиси” қиёфасида бўлган можористонлик яҳудий шарқшуноси ва сайёҳи, айти пайтда Буюк Британия империяси жосуси Армений Вамбери (1832-1913) томонидан XIX аср иккинчи ярмида фанга “чигатой тили” ва “чигатой халқи” тушунчаси сунъий тарзда киритилди. Вамберининг фикрича, Олтин Ўрда тахтига Ўзбекхон (1282-1342) ўтиргач, “Ўзбек аввалги Чигатой ўринини олди, қирғиз ёки қозоқ деб маданиятсиз туркларни атай бошладилар”⁷⁹.

Шунингдек, Вамбери ўзининг асарларида нафақат ўзбек, балки бутун туркий халқлар мумтоз адабиётини энг йирик вакили бўлган Алишер Навоийни чигатой-турк тилида ижод қилган деб қўпол хатога йўл қўяди. Мир Алишер Навоий (1441-1501) ҳазратлари аслида турк, яъни ўзбек тилида ижод қилганлиги яхши маълум. Буни Алишер Навоийнинг қуйидаги мисралари ҳам тасдиқлайди:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлактани яккақалам⁸⁰.

Бошқа бир ўринда буюк ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий ўзини ўзбек эканлигидан ғурурланиб, шундай ёзган эди:

Шоҳу тожу хилъатиким, мен тамошо қилғали
Ўзбагим бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас⁸¹.

Афсуски, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” китобининг 2005 йили чоп этилган 9-жилдида “Чигатой тили” ва “Чигатойлар” каби мақолаларнинг берилиши

⁷⁷Бу ҳақда қаранг: Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи). Иккита жилд. Туркчадан Назарбек Раҳим таржимаси. – Тошкент: Memtoz so‘z, 2015. – 504 бет.

⁷⁸Бу ҳақда қаранг: Рашид-ад-дин. Сборник для летописей. Том I-III. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1946-1960.

⁷⁹Армений Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Иккинчи жилд. – Тошкент: Info Capital Group, 2019. – Б. 41.

⁸⁰Алишер Навоий. Лисон ут-тайр // Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 281.

⁸¹Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар // Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Б. 261.

бугунги кунда ўзбек халқи XIII-XVI асрларда чиғатойлар деб аталган, деган нотўғри ва сунъий тушунчани шакллантиришга хизмат қилмоқда.

Хуллас, Чиғатой улусида XIII-XIV асрларда яшовчи турк аҳолиси ҳеч қачон ўзини чиғатой деб айтмаган, улар чиғатой тилида ҳам гаплашмаган. Бу ўринда турк деганда асосан ўзбеклар тушуниланган, бу пайтда қирғиз ва қозоқ халқлари ҳали этнос сифатида шаклланмаган эди, туркманлар, яъни собиқ ўғузлар ўзларини турк-ман деб айтишган, худди ўзбеклар ўзини ўзбек-ман деб айтганидек. Чиғатой улусининг туб ўтроқ аҳолиси турк (эски ўзбек тили)да мулоқот қилган. Маълумки, ўзбек тили туркий тилларининг қарлук, ўғуз, қипчоқ гуруҳларидаги барча хусусиятларни ўзида намоён қилган мумтоз тил ҳисобланади. Шу жиҳатдан олганда ҳам ўзбек тилини чиғатой тили деб аташ, ўзбекларни чиғатойлар деб мўғул босқинчилари раҳнамосининг ўғли номи билан боғлаш халқимизга нисбатан тухмат ва таҳқирловчи қарашдир. Мўғул, қалмоқ ва бурят тиллари эса мўғул тил гуруҳига мансубдир. Ўз даврида Ғарб “олимлари” томонидан фанга тикиштирилган бундай сунъий қарашларни парчалаш вақти назаримизда етиб келди.

Олибмен таҳти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Хуросон демаким, Шерозу Табрэз –
Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.

Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам⁸², –

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи). Иккита жилд. Туркчадан Назарбек Раҳим таржимаси. – Тошкент: Memtoz so‘z, 2015. – 504 бет.
2. Рашид-ад-дин. Сборник для летописей. Том I-III. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1946-1960.
3. Арминий Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Иккинчи жилд. – Тошкент: Info Capital Group, 2019. – Б. 41.
4. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр // Тўла асарлар тўплами. X жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 281.
5. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар // Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Б. 261.
6. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин \ Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Б. 281.

⁸² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин \ Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Б. 281.

XIVA XONLIGIDA TABIATDAN FOYDALANISH MASALALARINING O’RGANILISHI

Davletov Sanjarbek Rajabovich
UrDU Tarix kafedrasi professori.
+99894-230-40-20.

sdavletov7722@gmail.com

Tajiyeva Umida Rajabbayevna,
UrDU Tarix kafedrasi tadqiqotchisi
+99893-093-03-43

umidatojievva17@gmail.com

doi.org/10.59470/202443

Annotatsiya. Maqolada Xiva xonligida tabiatdan foydalanish masalalarining o’rganilishi tahlil qilingan bo’lib, unda mustaqillik yillarida o’zbekistonlik va xorijlik olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar xususida so’z yuritilgan.

Аннотация. В статье анализируется изучение вопросов природопользования в Хивинском ханстве, рассказывается об исследованиях, проведенных узбекскими и зарубежными учеными в годы независимости.

Abstract. The article analyzes the study of environmental management issues in the Khiva Khanate and talks about research conducted by Uzbek and foreign scientists during the years of independence.

Kalit soʻzlar: manba, tarixshunoslik, Xiva xonligi, voha, tabiat, dehqonchilik.

Ключевые слова: источник, историография, Хивинское ханство, оазис, природа, земледелие.

Keywords: source, historiography, Khanate of Khiva, oasis, nature, agriculture.

O’zbekiston hududidagi mintaqalar o’zining geografik joylashuvi va tabiiy shart-sharoitlari bilan bir-biridan farq qiladi. Tarixiy rivojlanish bosqichlarida tabiiy-iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda, har bir hududda aholining o’ziga xos yashash tarzi yuzaga kelgan, xo’jalik yuritish tizimlari shakllangan. Masalan, Quyi Amudaryoning hududida yashagan xalqlar irrigatsiyaga oid ilmlarni qadimdan bilishgan hamda murakkab irrigatsiya inshootlari va sun’iy sug’orish ishlari orqali o’zlarining yerlarini rivojlangan dehqonchilik hududiga aylantirishgan [Balliyeva R., 2003: 32].

Xiva xonligida tabiatdan foydalanish masalalarining o’rganilishida mustaqillik yillarida O’zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar muhim rol o’ynaydi. Mazkur tadqiqotlarga I. Jabborov, H. Zoyiyev, R. Balliyeva, M. Jumaniyazova, Y. Rahmonova, U. Abdurasulov, S. Saymanov, S. Matkarimova, N. Kamolova, M. Qarlibaev, S. Sulaymanov, R. Tursunov va boshqalarning ishini kiritish mumkin.

XVIII asrning 60-70-yillari Xivada sug‘orish tizimi kengaytirildi va yangilandi. Yangi ariqlar qazdirilib, ekin maydonlarining kengaytirilishi madaniy hayot rivojiga ham zamin yaratgan omillardan biri bo‘ldi. Ushbu mavzu I.Jabborov nazaridan chetda qolmagan [Jabborov I., 1997: 13]. R.Balliyevaning tadqiqotlarida qoraqalpoqlarda tabiatdan foydalanish an‘analari chuqur taxlil etilgan bo‘lsa [Balliyeva R., 2003], U.Abdurasulov tadqiqotlarida Xiva xonligida yer egaligi munosabatlari muhim o‘rin tutgan [Abdurasulov U., 2016].

M. Jumaniyazova o‘z tadqiqotlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazm vohasi aholisining etnik tarkibi va uning moddiy madaniyatiga xos xususiyatlarini tahlil qilib, xonlik aholisining xo‘jalik faoliyati, uy-joy qurilishining ba‘zi jihatlarini etnografik ma’lumotlar asosida ochib bergan [Jumaniyazova M., 2021: 142]. Y.Rahmonova tadqiqotlarida Xiva xonligida dehqonchilik bilan bog‘liq an‘analar, sug‘orish ishlari va atrof-muhit masalalari arxiv va yozma manbalarga, elchilar va sayyohlarning hisobotlari va esdaliklari asosidagi qimmatli manbalar yordamida yoritilganligi bilan diqqatga sazovor [Raxmanova Y., 2007: 37].

S. Saymanovning maqolasida XIX asrda Amudaryo quyi oqimining flora va faunasi yoritib berilgan bo‘lsa [Saymanov S., 2015: 55], R.Tursunov tadqiqotlari XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari tarixiga bag‘ishlangan [Tursunov R., 2023: 312].

Zamonaviy xorijiy tadqiqotchilardan S. Bekker, J. Zeys, U. Vud, E. Brit, P. Sartori, K. Bichsel, V. Naumkin, Y. Burnakova, U. Juzbayeva va boshqalar yuqoridagi masalalarga ham e’tibor qaratganlar. J. B. Zeysning tadqiqot ishida Xiva xonligida 1873-yilgi Rossiya istilosidan oldin va undan keyingi davrlarda sug‘orma dehqonchilik xo‘jaligidagi o‘zgarishlar tahlil qilingan. Unda xonlikdagi dehqonchilik ishlarining texnik va madaniy jihatlarini ochib berilgan. E. B. Brit o‘z tadqiqotida siyosiy ekologiya va ekologik xulq-atvorga madaniy singdirilishi haqidagi tushunchalariga tayanadigan muqobil yondashuvini ko‘rsatib, Xorazm vohasidagi ikki sug‘orish davrini, ya’ni birinchisi qadimiy, ikkinchisi zamonaviy tizimlarini qiyosiy tahlil qilgan.

P. Sartori islomshunos olim bo‘lib, asosan huquqiy masalalarni o‘rgangan bo‘lsa-da, Xiva va Qoraqalpog‘iston arxivlariga diqqatini qaratgan hamda Xiva xonlari arxivini tahlil qilishga katta e’tibor bergan. Y. Burnakova tadqiqotlarida Orolbo‘yida inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning tarixiy manzarasini ko‘rsatishga harakat qilgan. Hududda butun tarixiy rivojlanishi davomida nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-ekologik inqirozlar ham insonga hamroh bo‘lganligini qayd etadi [Burnakova Y., 2002: 3].

Qozoq olimlari U. D. Juzbayeva, B. Sh. Batirxanning “Abul-Fidaning “Taqvim al-buldon” asarida Xorazmning tarixiy geografiyasi” nomli maqolasida Xorazmning tarixiy geografiyasi, shuningdek, mintaq va qisman qo‘shni hududlarda jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri arxeologik tadqiqotlar materiallari, Abul-Fida asari va o‘sha davrning boshqa olimlari asarlaridan olingan ma’lumotlarga asoslanib, o‘rganilgan [Juzbayeva U.D., 2020: 312].

Yuqorida tahlil qilingan adabiyotlar asosida xulosa shuki, Xiva xonligida tabiatdan foydalanish masalalari mavzusi tarixiy jarayonlar kontekstida hozirgi kunga qadar alohida ilmiy tadqiqot mavzusi sifatida o’rganilmagan bo’lsa-da, masalaning ayrim jihatlari ilmiy adabiyotlarda ma’lum darajada yoritilgan. Bu borada mustaqillik yillarida mamlakatimizda va xorijda amalga oshirilgan tadqiqotlarning o’rni katta. Ushbu tadqiqotlarda Xiva xonligining tabiati, atrof-muhit holati, tabiat hodisalari bilan bog’liq masalalarni tadqiq qilishda xonlik davridagi mahalliy va xorijiy manbalar taxlili muhim ahamiyat kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 2003.
2. Жабборов И. Хива ва қадимги Хоразм маданияти / Хива минг гумбаз шаҳри. – Т.: “Шарқ”, 1997. – Б.13-21.
3. Abdurasulov U. The Aral Region and Geopolitical Agenda of the Early Qongrats, Eurasian Studies, 14 (2016), P. 3-36.
4. Джуманиязова М.Т., Зарипбаева З.З. Население Хивинского Ханства в XVIII-XIX веках // Цифровая наука, №3, 2021. – С. 142-148.
5. Рахманова Ю. Хоразмда деҳқончилик анъаналари. «Қуйи Амударё минтақасида деҳқончиликни ривожлантириш муаммолари» мавзусида илмий-амалий анжуман материаллари. – Урганч, 2007. – Б.37-40.
6. Сайманов С. Флора и фауна Низовьев Амударьи в XIX веке. // Вестник Каракалпакского государственного университета. – Нукус, 2015. – С. 55-57.
7. Tursunov R. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o’lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari. – Т., “Firdavs Shox”, 2023. – 312 б.
8. Бурнакова Е.В. Человек и природа в Приаралье. Автореф. канд. геогр. наук. – М., 2002.
9. Жузбаева У.Д., Б. Ш. Батырхан. Әбул-Фиданың «Тақуим Әл-Бұлдан» еңбегіндегі Хорезм өлкесінің тарихи географиясы // Bulletin of National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, Vol. 5, №387 (2020), – P. 312 – 318.

XIVA XONLIGIDA HARBIY-MA'MURIY MANSAB VA UNVONLAR

Xalikova Rahbar Ergashevna
Tarix fanlari doktori, professor,
I. Karimov nomidagi Toshkent
davlat texnika universiteti
@tdtu.uzrahbarkholikova@mail.ru
Toshkent, O'zbekiston

doi.org/10.59470/202444

Annotatsiya: Maqolada Xiva xonligida mavjud bo'lgan harbiy-ma'muriy unvonlarga mehtar, qo'shbegi, devonbegi, muzakkiy, bek, beklarbegi, shig'ovul, buxrilar, hokim, noib, sardor, mirshab kabi mansab va vazifalar kirganligi, Xiva davlatining ma'muriy apparati faoliyatida moliya-soliq boshqarmasi birinchi o'rinda turganligi bular uch kishi: mehtar, qo'shbegi va devonbegi bo'lganligi keltirilgan. Shuningdek maqolada Xiva xonligi ma'muriy boshqaruvida ancha takomillashgan tizim tashkil topgani va xonlikning iqtisodiy va harbiy qudrati oshganligi lekin bu jarayon uzoqqa bormaganligi 1873-yilgi shartnomadan so'ng Xiva xonligi o'z mustaqilligini yo'qotganligi haqida to'xtalib o'tiladi.

Аннотация: В статье к существовавшим в Хивинском ханстве военно-административным титулам относились такие должности и обязанности, как мехтер, кушбеги, диванбеги, музакки, бек, бекларбеги, шигавул, бухри, хаким, наместник, сардар, миршаб, финансово-налоговое управление и стояло на первом месте и этим занимались три человека: мехтер, кушбеги и диванбеги. Также в статье была установлена значительно усовершенствованная система в административном управлении Хивинского ханства и повышении экономической и военной мощи ханства, и том, что этот процесс далеко не длился а также о утратившей свою независимость Хивинского ханства после договора 1873 года.

Abstract: In the article, the military-administrative titles existing in the Khiva khanate include positions and duties such as mekhtar, koshbegi, devonbegi, muzakki, bek, beklarbegi, shigavul, bukhri, hokim, naib, sardar, mirshab, administrative positions of the Khiva state. It is stated that the financial and tax department was in the first place in the activity of the apparatus, and these were three people: mekhtar, koshbegi and devonbegi. The article also mentions that a much improved system of administrative management of the Khiva Khanate has been established and the economic and military power of the Khanate has increased, but this process has not gone far. After the 1873 treaty, the Khiva Khanate lost its independence.

Kalit so'zlar: Harbiy, unvon, Xiva xoni, arxiv, Muhammad Raximxon I, Bayoniy, viloyat, shahar, hokim, bek, sarkarda, saroy, soliq, mansab, meros.

Ключевые слова: Военный, звание, Хивинский хан, архив, Мухаммад Рахимхан I, Баяни, область, город, хаким, бек, полководец, дворец, карьера, налог, наследие.

Key words: Military, title, Khan of Khiva, archive, Muhammad Rahimkhan I, Bayani, region, city, governor, bek, warlord, palace, tax, position, inheritance.

Xivada eng oddiy harbiy amaldor xonning o‘zi edi. Xon boshchiligida boshqa hududlarga yurishlar olib borilgan, ba’zi harbiy-siyosiy ishlar amalga oshirilgan. Harbiy-ma’muriy unvonlarga: amirul umaro, bek, bekларbegi, biy, bojbon, botirboshi, buxri, vazir, vakil, darvozabon, dahboshi (o‘nboshi), devonbegi, douchi, dorg‘a, jallod (nasaqchi), jallodboshi, jig‘achi, imomijilov, inoq, kutvol, mahram, mahramboshi, mahram dahboshi, mergan, mehtar, miltiqsoz, mirshab, muftiaskar, navkar, naqib, noib, otchopar, otaliq, ponsadboshi (beshyuzboshi), sipohiy, sarboz, sardor, sarkarda, sartib, sarhang, soqchi, tunotar, tunqator, tug‘chi, tug‘chiboshi, to‘pchi, to‘ra, udaychi (hudaychi), shamxolchi, shig‘ovul, shotir, ellikboshi, eshikog‘asi, yuzboshi, yasovul, yasovulboshi, o‘nboshi, qilichkor, qoziaskar, qoziurdi, qorovul, qorovulbegi, qo‘shbegi, hokim kabi mansab va vazifalar kirgan [1].

Moliya-soliq boshqarmasi mukammal bo‘lib, birinchi o‘rinda turishi Xiva davlatining ma’muriy apparati uchun xarakterli edi. Shu sababdan bu boshqarma tepasida turuvchi amaldorlar ham davlatda birinchi o‘rinda turar edilar. Moliya-soliq boshqarmasiga uch kishi: mehtar, qo‘shbegi va devonbegi boshchilik qilar edi. Qo‘shbegi, devonbegi, mehtar va yasovulboshi mansablarining egalari harbiy xo‘jalik ishlarining boshlig‘i yoki ayrim qismlarning qo‘mondoni sifatida barcha harbiy safarlarda qatnashganlar. Qo‘shbegi va mehtar xonning alohida farmoyishi bilan, soliqning tushumiga qarab maosh olganlar [2. Йўлдошев М. – Б. 260].

Mehtar (forscha) – ya’ni katta, ulug‘ degani. Mehtar xonga yaqin kishilardan va xon urug‘iga mansub a’yonlardan tayinlanardi. Mehtar bosh xazinachi va bosh vazir. Xazina uning ixtiyorida bo‘lib, kirim-chiqimni hisob-kitob qilib boradi. Saroyda xizmatkorlarning boshlig‘i. “Mehtar mansabi xonlikdagi asosiy amallardan biri bo‘lib, u yer solig‘i (solg‘ut) to‘playdi” [3. Костенко Л. Ф., 1874: 24] – deydi L. F. Kostenko.

“Mehtar maosh to‘lashishlariga mutasaddi, qo‘shin xizmati ustidan nazorat qiladi va qo‘shin hisobini oladi” [4. Иванин М. И., 1873:154], – deb yozadi Ivanin.

Qo‘shbegi (turkcha) – qo‘sh, harbiy lager, qarorgohning boshlig‘i. Qo‘shbegi Xiva xonligida ikkinchi vazir bo‘lgan. Xonlikning shimoliy qismiga mutasaddi edi. Bu unvonni ko‘p olimlar qushbegi (ovchilar boshlig‘i) bilan adashtiradilar. Aslida O‘rta Osiyodagi davlatlarda qushbegi emas, balki qo‘shbegi, ya’ni qo‘shinning boshlig‘i bo‘lgan. U saroy qo‘shinda katta lavozim va maqomga ega edi. Olimlarimizning Xiva xonlari arxivi hujjatlarida uchragan qo‘shbegi so‘zini qushbegi deb o‘qib, “qushchi”, qarchig‘aychi; “ovchi” deb talqin qilishlari xatodir. Qo‘shbegi aslida Xiva xonligida saroyning oliy mansablaridan bo‘lib, moliya va soliq ishlarini bajargan. Qo‘shbegining ham o‘z devoni va

amaldorlari bo‘lgan [5. Шарк юлдузи., 1995: 87, 103]. Mehtarning unvoni kabi uniki ham xonadon boshlig‘idan meros qolgan [6. Залесов Н., 1861: 65].

Devonbegi (forscha, turkcha) – devon boshlig‘i. O‘rta asrlarda soliq yig‘uvchi muassasa boshlig‘i bo‘lib, keyinchalik unga mamlakatning barcha moliya ishlari yuklatilgan. Devonbegi gumrukhona (bojxona) va pul zarb qiladigan ustaxonaning boshlig‘idir. Bu unvon va amal 1807-yili joriy etilgan. “Muhammad Rahimxon I o‘z amakivachchasi Muhammad Murodbekka bosh devonbegilik mansabini, ya’ni daromad-buromadlarni boshqarish vazifasini topshirdi. Shu bilan birga, xon Muhammad Murodbekka mehtar Yusufni sherik qilib tayinlaydi. Shu yo‘sinda ular hamjihat bo‘lib, katta ish olib bordilar, bu ish shu sohada yaxshi natija berdi va yangilik bo‘ldi”, – deb yozadi Bayoniy “Xorazm tarixi” asarida [7. Баёний., 142]. Ta’kidlash lozimki, devonbegilik birga amaldorlarga “muzakkiylik” vazifasi ham berilgan. Muzakkiy tekshiruvchi, nazoratchi sifatida devonda (viloyatlar va butun xonlik bo‘yicha) faoliyat olib borgan va faqat xonga hisobotlarni bergan [8. Орахий].

Bek (turkcha) – unvon. Bek so‘zi aslzoda, hukmdor, janob ma’nolarida ham ishlatilgan. O‘rta Osiyo xonliklaridagi shahar yoki viloyat boshlig‘i. Bek xon va davlat arboblarning qarindoshlari, bolalariga beriladigan faxriy unvondir. Agar xonning o‘g‘li yoshligida to‘ra deb atalsa, xonning aka-ukalarining o‘g‘li yoki boshqa a‘yonlarining bolalari bek deb atalardi. Masalan, Qutlimurodning o‘g‘li Abdullaxon taxtga minguncha bek deb atalgan. Beklar xonning har xil topshiriqlarini bajarar va urush safarlariga chiqar edilar [9. Ёўлдошев М.: 246]. Beklar 10 tilladan 100 tillagacha maosh olgan [10 Иванов П. П.: 203,204,205,206,207].

Beklarbegi (turkcha) – unvon. Viloyat, katta shahar hokimlari ana shu unvonga ega bo‘lishgan. Qoraqalpoq va boshqa ko‘chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy va harbiy unvondir. Beklarbegi lavozimiga, odatda, xonning qarindosh-urug‘lari tayinlanar edi. Beklarbegining asosiy vazifasi o‘z urug‘idan yig‘iladigan soliqlarning to‘g‘ri yig‘ilishini tekshirib turish va ularni to‘la ravishda xazinaga topshirish ustidan nazorat qilishdir. Xon farmonlarini amalga oshirish, tegishli masalalarni biy, otaliqlar, oqsoqollar kengashi bilan kelishib hal qilishdan iborat bo‘lgan.

1873-yili qoraqalpoqlarni ikkita beklarbegi birlashtirib turardi, ulardan biri qo‘ng‘irot urug‘iga, ikkinchisi mang‘itlarga boshliq edi. Qoraqalpoqlarning barcha biy va otaliqlari shularga itoat qilgan. Beklarbegi jamshidiy urug‘larida, turkmanlarda, qozoqlarda ham bo‘lgan. Ular 20 tilladan 60 tillagacha maosh olganlar va ularga kunbay hisobida don ham berilgan [11. Иванов П. П.: 112-114]. Beklarbegi qo‘shin sarkardasi bo‘lib, uning yuzboshilari bo‘lar edi [12. Болтаев А.: 90^a var].

Shig‘ovul (turkcha-mo‘g‘ulcha) – mehtarning yordamchisi. Ma’lumki, mehtar moliya, soliq va hashar ishlariga mutasaddilik qilishdan tashqari, bosh vazir sifatida davlatning tashqi munosabatlariga ham rahbarlik qilgan. Bu sohada shig‘ovulning bevosita yordamchisi edi. U ajnabiy elchilarni qabul qilish va ularning ta’minoti bilan shug‘ullangan. Odat bo‘yicha elchilarni qabul qilish uchun xon xazinasidan ajratiladigan puldan 10 foizini shig‘ovul o‘z foydasiga olib qolardi. Arxiv ma’lumotlariga qaraganda, elchilarning kelish-

kelmasligidan qat’i nazar shig’ovul har yili 15 tilladan maosh olib turgan [13. Иванов П. П.: 203-207]. Shig’ovullarning faoliyati “buxrilar”ning faoliyati bilan yaqindan bog’liq bo’lgan. Buxrilar ayg’oqchi, razvedkachilar edi. 60-daftardan ko’rinishicha, Buxriy Mahmudbek, Buxriy Bolaxon 20 tilladan olganlar [14. Иванов П. П.: 203-204].

Elchilarni qabul qilish marosimida mehtar asosiy rol o’ynagan. Kapitan Nikiforovning ma’lumotlari buni tasdiqlaydi: “1841-yil 11-avgustda Ollohqulixon elchini salomxonada qabul qilgan. Bu marosimda mehtar, qo’shbegi, devonbegi, Xojash mahram va yana ikkita amaldor hozir bo’lganlar” [15. Залесов Н., 1841:11,41,92].

Abbotning ma’lumotiga ko’ra, mehtarning hatto mustaqil ravishda muzokara olib borish huquqi ham bo’lgan [16. Йўлдошев М.;263. Яна қар.: Аббат. 1 жилд: 81]. Xiva xonligida maxsus diplomatiya kadrlari yo’q edi. Shu sababdan, boshqa mamlakatlarga elchi jo’natish zaruriyati tug’ilsa, odatda ko’zga ko’ringan amaldorlardan yoki bu ishga boabroq bo’lganlardan, aksari mutavallilar yuborilar edi. Chunonchi, XIX asrda Rossiyaga Fozil Xo’ja shayxul-islom [17. Баёний.:393^a var.], Muhammad Amin yuzboshi, Shukrullo oqo yuborilgan. Buxoroga esa Shomurod inoq, Avazmurod mirob, Hakim Niyoz Otaliq va boshqalar jo’natilgan. Viloyatdagi barcha ma’muriy va siyosiy ishlar hokimlar va noiblar qo’lida bo’lgan. Ular katta yer egalaridan, xonning qarindosh-urug’lari va mahramlaridan tayinlanardi.

Hokim (arabcha) – o’zbek xonliklarida viloyat boshlig’i. Hokim xonning viloyatdagi noibi hisoblangan. Shaharni hokimning noibi, yuzboshi va katxudo idora qiladi. Qishloqlarda barcha ishlar merob va imomlar qo’lida edi. Viloyatlarning hokimlari to’la huquqli hukmdorlik huquqidan foydalanar edilar. Ammo jinoyatchilarning hayot-mamoti to’g’risida bir hukm chiqarishga haqlari yo’q, bu to’g’rida xonning hukmini so’raydilar [18. Кун. Л.А., 1874: 2.]. Asfandiyorxon davrida xonlikda, yuqorida aytganimizdek, 26 hokimlik bo’lgan:

1. Hazorasp. 2. Ostona. 3. Urganch. 4. Kot. 5. Toshhovuz, 6. Qo’shko’prik. 7. Oqdarband. 8. Gurlan. 9. Ko’kqahka. 10. Qo’ng’irot. 11. Ko’hna Urganch. 12. Ilonli. 13. Taxta. 14. Xonqa. 15. Shobboz. 16. Monoq. 17. G’oziobod. 18. Shayx. 19. Mang’it. 20. Xo’jayli. 21. Xo’jay. 22. Chumanoy. 23. To’rchi. 24. Oqtepa. 25. Qorog’on. 26. Xitoy [19. Ҳасан Мурод Мухаммад Амин ўғли.;173-175.].

Noib (arabcha) – hokimning o’rinbosari. Ular katta yer egalaridan, xonning qarindosh-urug’lari yoki mahramlaridan tayinlanardi. Noib 5 tillodan tortib 14 tillagacha maosh olardi. Shaharlarda hokimlarning yordamchilari yuzboshilar edi. Ular 15 tilladan tortib 25 tillagacha maosh olganlar.

Sardor (forscha) – O’rta Osiyo xonliklarida xon qo’shini qo’mondoni, xalq lashkarboshisi. Xiva xonlariga tobe bo’lgan ko’chmanchi turkman, qoraqalpoq, qozoq aholisi qabila va urug’lari tomonidan saylangan shaxs. Bu unvon ham harbiy-ma’muriy vazifalarga ega bo’lgan. Davlat hokimiyati sudlar, qamoqxonalar va boshqalar kabi faqat zo’rlash muassasalaridangina iborat emas edi, hokimiyat qurolli kishilardan, ya’ni mirshablik, armiyadan ham iborat edi.

Mirshab (arabcha, forsha) – 1. Tungi soqchi, tungi soqchilarning boshlig‘i. 2. O‘rta Osiyo xonliklari shaharlarida jamoat tartibini saqlovchi lavozim bo‘lib, odatda shaharning kechki xo‘jayini (mirishab) deb ham yuritilgan. Mirshab asosan o‘z ishiga kechqurun soat 6 dan keyin kirishgan, chunki bu davrda barcha shahar bozorlari yopilib bir soatdan so‘ng shahar darvozalari berkitilib, shahar suv quyganday jim-jit bo‘lgan. Mana shu vaqtdan boshlab, hech kim uyidan chiqmasligi va shahar ko‘chalarida yurmasliklari kerak bo‘lgan. Ushbu qoidani buzgan barcha shaxslar mirshablar tomonidan ushlanib, mirshabxonaga keltirilgan [20. Чориев З.,: 77].

Xulosa qilib aytganda XIX asrning birinchi choragi Xiva xonligi tarixida muhim o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Xiva xoni Muhammad Raximxon I o‘tkazgan islohotlar tufayli davlat hokimiyati markazlashdi. Ma’muriy boshqarish takomillashgan tizim qaror topdi, xonlikning iqtisodiy va harbiy qudrati mustahkamlandi. Lekin bu jarayon uzoqqa bormadi. 1873-yilda Xiva xonligi ham O‘rta Osiyoning boshqa xonliklari qatori, chor Rossiyasi qo‘shinlari tomonidan bosib olindi. Xiva xonligi chorizmning sof mustamlakasi bo‘lib qoldi. Xonning butun faoliyati Rossiya hukumati nazoratiga o‘tdi. Xonning muntazam harbiy qo‘shinlari tarqatib yuborildi. Xonlikning moliyaviy ishlari, soliq tizimi va xazinasi rus harbiylari nazorati ostiga olindi. Xiva xoni davlatni idora qilishda o‘z mustaqilligidan batamom mahrum bo‘lgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистоннинг давлат муассасалари тарихи. 1 қисм, (Энг қадимги даврлардан-XIX асрнинг ўрталаригача). –Тошкент: Турон-иқбол, 2021,358-бет.
2. Йўлдошев М. Кўрсатилган асар. – Б. 260.
3. Костенко Л.Ф. Город Хива в 1873 г. -СПб., 1874. – С. 24.
4. Иванин М. И. Сведения Хивинском ханстве // Манфактура и торговли. 1873, №4. – С. 154.
5. Хива хонлигида ов ва сиёсат ишларини калон халифа, овчи халифа бошқарар эди. Бухоро ва Қўқонда қушбеги, қушчилар бўлган. Қар.: Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида унвон ва мансаблар // Шарқ юлдузи. 1995, №3, 4. – Б.87, 103.
6. Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. // ВС. Т. XXVI, 1861. Ч. II. – С. 65.
7. Баёний. Хоразм тарихи. – Б. 142.
8. “Бешинчи жумод ус-соний (1281) кечаскими жума оқшоми эрди ҳазрати зилли субҳоний (Муҳаммадраҳим II – М.Э.) салтанат умури интизоми ва мамлакат масолиҳи истикмоли учун Худойназар девонбегини девонбегилик ва музаккийлик мансабидан маъзул этиб, анинг ўрнига Муҳаммадмурод маҳрамни ... жамии атроф ва акнофдағи вилоятлардан келатурғон тужжор ва корвоннинг амвол ва амтаа ва акмишаси закотин олмоққа музаккий қилиб, иззат ва эътибори бошин сипеҳри даввор авжидин ошурди”. Огаҳий. Шоҳид ул-иқбол. 15а вар.
9. Йўлдошев М. Кўрсатилган асари. – Б. 246.
10. Иванов П. П. Кўрсатилган асари. – Б. 203, 204, 205, 206, 207.

11. Иванов П. П. Кўрсатилган асари. – Б. 112-114 .
12. Болтаев А. Хоразм тарихига оид ҳужжатлар, №9320, 90а вар.
13. Иванов П. П. Кўрсатилган асари. – Б. 203-207.
14. Ўша жойда. – Б. 203, 204.
15. Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. – С. 11, 41, 92.
16. Йўлдошев М. Кўрсатилган асари. – Б. 263 б. Яна қар.: Аббат. Юқорида кўрсатилган асар, 1 жилд. . – Б. 81.
17. Баёний. Хоразм тарихи. 393а вар.
18. Кун. Л. А. Культурный оазис Хивинского ханства //ТВ. 1874. – С. 2.
19. Ҳасан Мурод Муҳаммад Амин ўғли. Хоразм тарихига доир материаллар. – Б. 173-175.
20. Чориев З. Кўрсатилган асар. – Б. 77.

HAYDAR ALIYEV-DO‘STLIK TIMSOLI

Xo‘jamuratov Umarjon Rustamovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix va geografiya kafedrasini mudiri
tel: +998 94 230 73 38

doi.org/10.59470/202445

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston va Ozarbayjon davlatlari o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar Haydar Aliyev nomi bilan bog‘liqligi va bugungi kunda bu munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarilganligi haqida yozilgan.

Аннотация: В этой статье написано, что дружественные отношения между странами Узбекистана и Азербайджана связаны с именем Гейдара Алиева и что сегодня эти отношения вышли на новый уровень.

Abstract: In this article, it is written that the friendly relations between the countries of Uzbekistan and Azerbaijan are connected with the name of Heydar Aliyev and that these relations have reached a new level today

Kalit so‘zlar: diplomatik munosabatlar, hujjat, universitet, faxriy doktor, sammit, milliy madaniy markaz, elchixona

Ключевые слова: дипломатические отношения, документ, университет, степень почетного доктора, саммит, национально-культурный центр, посольство

Key words: diplomatic relations, document, university, honorary doctorate, summit, national cultural center, embassy

Keyingi yillarda O‘zbekistonning butun dunyoni tinch va totuv yashashga chorlovchi davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro hamjihatlikka, totuvlik va bag‘rikenglikka asoslangan tashqi siyosatida islohotlar boshlandi. Ayniqsa turkiy tilli davlatlari bilan yaqindan do‘stona olib borilayotgan diplomatik va hamkorlik aloqalarning yangi bosqichi boshlandi.

Buni O‘zbekiston va Ozarbayjon Respublikalari o‘rtasidagi aloqalarda ham ko‘rish mumkin. Jumladan ikki mamlakat o‘rtasida o‘zaro savdo hajmini oshirish, tadbirkorlar va hududlar darajasida kooperatsiya aloqalarini kuchaytirish, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida qo‘shma investitsiya loyihalarini ilgari surish, transport-tranzit sohasidagi imkoniyatlardan samarali foydalanish, faol madaniy-gumanitar almashinuvlarni davom ettirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda¹.

O‘zbekiston va Ozarbayjon davlatlarining aloqalari uzoq yillarga, borib taqaladi. Ozarbayjon xalqining umummilliy rahbari Haydar Aliyev qardosh O‘zbekiston bilan munosabatlarga hamisha alohida e‘tibor qaratgan.

Ozarbayjon SSR Kommunistik partiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi (1969-1982) lavozimida ishlagan Haydar Aliyev O‘zbekiston Kommunistik partiyasi

¹Янги Ўзбекистон газетаси 2023 йил 27 март.

Markaziy Komitetining birinchi kotibi lavozimida ishlagan Sharaf Rashidov bilan yaqin do‘stona aloqada bo‘lgan. Haydar Aliyev Ittifoq Ministrlar Soveti Raisining birinchi movini bo‘lgan paytda 1983-yil 27-sentabrda O‘zbekiston SSRga tashrif buyurub Sharaf Rashidov bilan do‘stona uchrashgan¹. U har doim o‘zbek xalqiga hurmat bilan munosabatda bo‘lgan. Aynan u 1993-yilda hokimiyat tepasiga kelgach Markaziy Osiyo davlatlari munosabatlari bilan qaytadan jonlandi. Haydar Aliyev hokimiyat tepasiga kelguniga qadar Ozarbayjon bilan O‘zbekiston o‘rtasidagi munosabatlar sovuq edi. Hatto Boku-Toshkent havo yo‘li ham yopilgan.

Haydar Aliyev sa’y-harakatlari turkiy xalqlar o‘rtasida tarixan shakllangan va xalqaro huquq normalariga asoslangan munosabatlarni yaratish va rivojlantirishga qaratilgan edi. Markaziy Osiyo davlatlari Ozarbayjon Respublikasi bilan birinchilardan bo‘lib diplomatik munosabatlar o‘rnatishga kirishdilar. 1995-yil 2-oktabrda O‘zbekiston Respublikasi va Ozarbayjon Respublikasi o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatildi². Ya’ni aynan H. Aliyev hokimiyat tepasiga kelgandan keyingina bu ish amalga oshdi.

Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Haydar Aliyevning taklifiga binoan 1996-yil 27-mayda O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov boshchiligidagi delegatsiya rasmiy tashrif bilan Ozarbayjonga keldi³. Ushbu tashrif ikki davlat munosabatlarida muhim voqea bo‘ldi. Bungacha Ozarbayjon va O‘zbekiston o‘rtasidagi munosabatlarda har ikki respublikaning keng imkoniyatlari va qudratli salohiyati mutlaqo talab qilinmagan edi. Tashrif chog‘ida ikki davlat rahbarlarining favqulodda siyosiy iroda namoyon bo‘lishi bilan birga, munosabatlardagi bo‘shliqlarni bartaraf etish bo‘yicha jiddiy qadamlar qo‘yildi. Ikki tomonlama Ozarbayjon-O‘zbekiston muzokaralari bo‘lib o‘tdi. Keyin ikki davlat munosabatlarining siyosiy-huquqiy asosini tashkil etgan 19 ta hujjat imzolandi. Prezident Islom Karimov Boku davlat universitetiga tashrif buyurib olimlar va talabalar bilan uchrashgan. Bu yerda O‘zbekiston davlati rahbariga iqtisodiyot fan, maorifni yuksaltirishdagi xizmatlari siyosiy aloqalar xalqlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlashdagi qo‘shgan hissasi uchun universitetning faxriy doktori unvoni topshirilgan⁴.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Haydar Aliyev bilan munosabatlari ham yaxshi bo‘lgani haqida manbalar mavjud. Rasmiy uchrashuvlarda esa ular bir-birini tarjimonsiz tushungani qayd etiladi. Ozarbayjonning marhum Prezidenti Haydar Aliyev Islom Karimov haqida “Mashhur Paxta ishi, o‘zbek ishi butun bir xalqni ta’qib qilish va uning genotsididan boshqa narsa emas edi. Men, politbyuro a’zosi sifatida, tor doirada o‘tkaziladigan yig‘ilishlarda qatnashganman. Gorbachyov ko‘p hollarda O‘zbekistonda yangi aniqlangan poraxo‘rlik va korrupsiya misollarini keltirib o‘tib, aybdorlarning ismini aytardi. Markazqo‘mning kotibi Yegor Ligachyov esa O‘zbekiston SSRdagi rayon, shahar va viloyatlar rahbarlari

¹ Раззоков Ф. Шароф Рашидов: ҳаёт ва мамот. – Тошкент “Ўзбекистон”. 2020 й. Б. – 470.

² Qosimli (Gosimov) M. Ozarbayjon xalqaro munosabatlar tizimida (1991-1995). Baku, Ganjlik, 1996

³ Ozarbayjon-o‘zbek do‘stligi abadiy yashaydi va mustahkamlanadi // Gaz. “Ozarbayjon”, 1996 yil, 30 may, 101-son (1370)

⁴ Солнома Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Абдиганиевич Каримовнинг фаолияти хроникаси.– Тошкент. “Ўзбекистон”. – Б. 122.

lavozimiga tavsiya etiluvchi Rossiyaning turli hududlaridan bo‘lgan oddiy rayqo‘m instruktorlari va ispolkom ishchilari ro‘yxatini har gal taqdim etardi. O‘zbekiston mana shunday o‘ta og‘ir ahvolda edi. Islom Karimov hali Sovet ittifoqi davridayoq mana shunday adolatsizlikka qarshi tura olib, o‘z jasoratini namoyon etolgan inson bo‘ldi¹. – deb ta’kidlagan.

Ilhom Aliyev va Shavkat Mirziyoyevlar prezidentlik davrida O‘zbekiston va Ozarbayjon munosabatlari yanada yaxshilandi. 2019-yilning 14-15-oktabr kunlari Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashining yettinchi sammitida ishtirok etish uchun Ozarbayjon poytaxti Boku shahriga borgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Ilhom Aliyev bilan uchrashuvda atoqli davlat arbobi, ko‘p yillar O‘zbekiston SSRni boshqargan rahbar, yozuvchi va shoir Sharof Rashidovich Rashidov va Haydar Aliyev munosabatlari to‘xtaldi. “Biz Ozarbayjon xalqining buyuk farzandi Haydar Aliyev bilan hamisha faxrlanamiz. O‘zbekistonda uni ehtirom bilan xotirlashadi. Men u bilan ishlagan odamlar bilan ko‘p suhbatlashganman. Haydar Aliyev Sharof Rashidovich bilan ko‘p bor uchrashib, ko‘plab qiyin masalalarni birgalikda yechishgan. Bugun oramizda hayot bo‘lganlar Haydar Aliyevning har qanday vaziyatda O‘zbekistonga hurmat bilan munosabatda bo‘lgani, qo‘llab-quvvatlaganini aytishadi. Bizda “o‘zbek ishi” yuzaga kelgan og‘ir yillarda Haydar Aliyev boshqalardan farqli o‘laroq o‘zbek xalqi haqida o‘z shaxsiy fikriga ega bo‘lgan” - deb ta’kidladi.

O‘z navbatida Ilhom Aliyev ham otasi o‘zbek xalqiga katta hurmat va muhabbat bilan munosabatda bo‘lganligiga to‘xtaldi. “Men o‘smirlik chog‘larimda otamning Sharof Rashidovich bilan yaqin do‘stligiga guvoh bo‘lganman. Ular aka-ukalardek do‘st bo‘ldilar. Qayta qurish yillarida muayyan guruhlar tomonidan olib borilgan siyosat ularga og‘ir ta’sir ko‘rsatganligini ta’kidlagan.

Rasmiy xabarlariga ko‘ra, bugun yangilanayotgan O‘zbekistonda baxtli Ozarbayjon millatiga mansub 40 ming nafarga yaqin fuqarolar istiqomat qilmoqda². O‘zbekistonlik ozarbayjonlar xalq an‘analari va urf-odatlarini hurmatlab, ularni avaylab asrab keladilar. O‘zbekistondagi birinchi Ozarbayjon milliy madaniy markazi — “Gardashlik” 1989-yili Toshkentda tashkil etilgan. Keyinchalik, Samarqand va Buxoroda ham markazlar tashkil etilgan. 2003-yilda esa Ozarbayjon milliy madaniy markazlari uyushmasi tuzildi³. 2010-yilda Ozarbayjon elchixonasi qoshida Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon madaniyat markazining yangi binosi ochilgan⁴.

2022- yil 21- iyunda Toshkentda Haydar Aliyev xotirasiga bag‘ishlab barpo etilgan ko‘cha va yodgorlikning ochilishi bo‘lib o‘tdi. Tantanali tadbirda O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev va Ozarbayjon prezidenti Ilhom Aliyev ishtirok etdi⁵. Bu albatta

¹ <https://aniq.uz/yangiliklar/haydar-aliev-islom-karimov-haqida-nima-degan-edi-1>.

² <https://kun.uz/news/2022/06/21/toshkentda-haydar-aliev-xotirasiga-bagishlab-barpo-etilgan-kocha-va-yodgorlik-ochildi>

³ <https://interkomitet.uz/mita-a-ida/millij-madaniy-markazlar/ozarbayzhon-millij-madaniy-markazlari-ujushmasi/?lang=oz>

⁴ <https://uza.uz/uz/posts/toshkentda-haydar-aliev-sharafiga-nomlangan-kocha-ochildi> 383280

⁵ <https://kun.uz/news/2022/06/21/toshkentda-haydar-aliev-xotirasiga-bagishlab-barpo-etilgan-kocha-va-yodgorlik-ochildi>

Ozarbayjon va Markaziy Osiyoning turkiyzabon davlatlari o’rtasida siyosiy va diplomatik munosabatlar qayta tiklanishining haqiqiy me’mori Haydar Aliyevga bo’lgan o’zbek xalqining cheksiz hurmatidir. Ikki qardosh xalqni til, din, mushtarak madaniyat va urf-odatlar bog’lab turadi.

Foydalangan adabiyotlar ro’yxati:

1. Yangi O‘zbekiston gazetasi, 2023-yil 27-mart.
2. Razzoqov F. Sharof Rashidov: hayot va mamot. – Toshkent “O‘zbekiston”. 2020 y. B. – 470.
3. Qosimli (Gosimov) M. Ozarbayjon xalqaro munosabatlar tizimida (1991-1995). Baku, Ganjlik, 1996.
4. Ozarbayjon-o‘zbek do‘stligi abadiy yashaydi va mustahkamlanadi // Gaz. “Ozarbayjon”, 1996-yil, 30-may, 101-son (1370).
5. Solnoma O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Abdig‘aniyevich Karimovning faoliyati xronikasi. – Toshkent. “O‘zbekiston”. – B. 122.
6. <https://aniq.uz/yangiliklar/haydar-aliev-islom-karimov-haqida-nima-degan-edi-1>
7. <https://kun.uz/news/2022/06/21/toshkentda-haydar-aliev-xotirasiga-bagishlab-barpo-etilgan-ko‘cha-va-yodgorlik-ochildi>.
8. <https://interkomitet.uz/mita-a-ida/millij-madaniy-markazlar/ozarbayzhon-millij-madaniy-markazlari-ujushmasi/?lang=oz>.
9. https://uza.uz/uz/posts/toshkentda-haydar-aliev-sharafiga-nomlangan-kocha-ochildi_383280
10. <https://kun.uz/news/2022/06/21/toshkentda-haydar-aliev-xotirasiga-bagishlab-barpo-etilgan-kocha-va-yodgorlik-ochildi>

O'ZBEKISTONDA ALOQA SOHASI BO'YICHA KADRLAR TAYYORLASHDA NODAVLAT OLIY TA'LIM MUASSASALARINING TUTGAN O'RNI

Yusupov Izzat Sultonovich
Toshkent tibbiyot akademiyasi
Urganch filiali. Yoshlar masalalari
va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha
direktorning birinchi o'rinbosari.
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.
+998975164133
izzat.sultanovich@mail.ru

doi.org/10.59470/202446

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatimizda 2014-2023-yillarda aloqa sohasida malakali kadrlar tayyorlash borasida Janubiy Koreya, Hindiston va Malayaziya davlatlarining nufuzli universitetlari bilan hamkorlikda ularning mamlakatimizda filiallarining ochilishi hamda bu oliygohlarda kadrlar tayyorlash sohasida amalga oshirilgan ishlar tarixiga e'tibor qaratilgan.

Аннотация: В данной статье речь пойдет об открытии в 2014-2023 гг филиалов Южной Кореи, Индии и Малайзии в нашей стране, в сотрудничестве с престижными университетами в части подготовки квалифицированных кадров в сфере связи и истории работ, проводимых в области подготовки кадров в этих вузах.

Annotation: This article will discuss the opening of branches of South Korea, India and Malaysia in our country in 2014-2023, in cooperation with prestigious universities in terms of training qualified personnel in the field of communications and the history of work carried out in the field of training in these universities.

Kalit so'z va iboralar: Inha, Raqamli transformatsiya, Amiti, kampus, akkreditatsiyasi, onlayn, Binary.

Ключевые слова и фразы: Инха, цифровая трансформация, Амители, Кампус, Аккредитации, онлайн, Бинари.

Key words and phrases: Inha, digital transformation, Amity, Campus, Accreditations, online, Binary.

Mustaqillik yillarida oliy ta'lim sohasida olib borilgan islohotlar natijasida jahonning bir qator axborot texnologiyalari sohasida faoliyat olib boruvchi nufuzli oliy ta'lim muassasalarining filiallari mamlakatimiz poytaxti va viloyat markazlarida ochildi. O'zbekistonda oliy ta'lim sohasida kechayotgan tub o'zgarishlar jarayoni ota-onalar, o'qishga ishtiyoqi baland bo'lgan yoshlar, keng ma'rifiy jamoatchilikning fikri, taklif va mulohazalari asosida amalga oshirilayotgani e'tiborga molikdir. Yoshlarni oliy ta'limga yanada kengroq qamrab olish maqsadida oliy ta'lim muassasalariga talabalar qabul kvotalar

oshirilmoqda. Yangi yo‘nalishlar va mutaxassisliklar bo‘yicha kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilmoqda, yangi oliy ta’lim muassasalari hamda xorijiy davlatlardagi nufuzli universitetlar filiallari tashkil etilmoqda [Mahkamova N., Babadjanov X., 2020: 200].

Jumladan, Toshkent shahridagi Inha universiteti 2014-yil 24-martdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ 2155-sonli qarori bilan tashkil etilgan. Universitetda Dasturiy injiniring, Kompyuter injiniring yo‘nalishlari bo‘yicha mutaxassislar tayyorlangan. 2021-yilda birinchi marta “Raqamli transformatsiyadagi MBA” (**MBA in Digital transformation**) magistratura yo‘nalishi ochilgan.

Inha universiteti Janubiy Koreyadagi eng rivojlangan universitetlarining yuqori o‘ntaligidan joy olgan. Universitetning texnika va muhandislik fakultetlari esa mamlakatning “Eng yetakchi universitetlar” reytingida to‘rtinchi o‘rinni egallagan. Universitetning yutuqlarga yetaklovchi shiori uch muhim sifatni birlashtiradi: “Ijodkorlik, mehnatsevarlik va jamiyatga xizmat qilish” 2018-yilda universitetni “Kompyuter va dasturiy injiniring” yo‘nalishini 87 nafar talaba tugatdi [Infocom.uz ., 2018:26]. Bugunga kelib talabalar soni 1500 dan ortiq bo‘lib, universitetning ikki asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha tahsil olmoqdalar.

Davlatimiz rahbarining 2018-yilda Hindistonga tashrifi davomida axborot texnologiyalari yo‘nalishlarida ham bir qator kelishuvlarga erishilgandi. Ana shu hamkorlikning ilk natijasi sifatida 2019-yili Amiti ta’lim guruhi tarkibiga kiruvchi Toshkentdagi Amiti universiteti tashkil etildi. Universitetning Hindistondan tashqari Dubay, Singapur, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Fransiya kabi davlatlarda jami 16 ta xalqaro o‘quv kampustlari bor. Ularda 175 ming nafar talaba tahsil oladi. Talabalarga 6 ming nafar professor-o‘qituvchilar ta’lim beradi [Abduraxmonov A., 2022: 188].

Mazkur oliy o‘quv yurtlarida axborot texnologiyalari, iqtisodiyot, menejment, turizm singari yo‘nalishlarda malakali mutaxassislar tayyorlanadi. Universitetning Toshkentdagi kampusida 780 nafar talaba tahsil olmoqda. Oliygo‘h qoshida Faxriy maslahatchilar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Amiti universiteti dunyoning “TOP 3%” yuqori reytingiga kirgan, jumladan, AQSH va Buyuk Britaniyaning eng yuqori akkreditatsiyasiga ega Osiyoning yagona universiteti hisoblanadi. Mazkur oliygo‘h pandemiya sharoitida kirish imtihonlarini yurtimizda birinchilardan bo‘lib onlayn tarzda o‘tkazdi. Karantin cheklovlari davrida onlayn ta’lim jarayonini birinchilardan bo‘lib boshlab bergandi [Sodiqov Sh., 2020:2]. 2023-yilda oliygo‘hni 150 nafar talabalar tugatib, bakalavr darajasini olishga muvaffaq bo‘lishgan [Ro‘yiddinova M., 2023:3]. Ushbu oliygo‘h mamlakatimizda axborot texnologiyalari mutaxassislarini tayyorlash bilan bir qatorda oliy o‘quv yurtlari o‘rtasida kuchli raqobat muhitini ham shakllantiradi.

2020-yilda Urganch shahrida Malayziyaning xalqaro “Binary” universitetining filiali tashkil etildi. Filial nodavlat oliy ta’lim tashkiloti hisoblanadi va o‘qish ingliz, rus va o‘zbek tillarida to‘lov kontrakt asosida amalga oshiriladi. Filialda menejment, buxgalteriya, axborot kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha bakalavriatning kunduzgi va sirtqi ta’lim shakllari hamda magistratura bo‘yicha kadrlar tayyorlanadi.

Filial bitiruvchilari O‘zbekiston va Malayziyada oliy ta’lim to‘g‘risidagi hujjat sifatida tan olinadigan universitetning belgilangan namunadagi diplomi beriladi. Filialning

har yilgi qabul parametrlarining 5 foizdan kam bo‘lmagan qismi ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarning qobiliyatli, iqtidorli hamda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan farzandlari orasidan tanlov asosida abituriyentlarni bepul filial granti asosida o‘qishga qabul qilish uchun ajratiladi. Shuningdek, filialda professor-o‘qituvchilarning tarkibi 40 foizdan kam bo‘lmagan qismi malakali xorijiy professor-o‘qituvchilar bilan to‘ldiriladi. 2020-2021-o‘quv yilida 120 nafar talaba o‘qishga qabul qilindi [Ismailov U., 2021:163].

Biroq bu oligoh o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni bajara olmadi. Natijada 2023-yilda Oliy ta’lim fan va innovatsiyalar vazirligining buyrug‘iga ko‘ra tugatildi. Kelgusida Respublikamizning boshqa viloyatlarida jahonda top 1000 talikka kiruvchi oliy ta’lim muassasalarini filialllari ochish va ular bilan talabalar almashuvini yo‘lga qo‘yish orqali malakali zamonaviy kadrlar tayyorlashni kengaytirish maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahkamova N, Babadjanov X. — Toshkent.: Aloqachi, 2020.
2. Toshkent shahridagi Inha universiteti dastlabki qaldirg‘ochlarini uchirma qildi. Infocom.uz — Toshkent, 2018. – № 7.
3. Ma’sul muharrir Abdug‘ani Abduraxmonov. Yangi O‘zbekiston – raqamli dunyo. — Toshkent: “Tasvir”, 2022.
4. Sodiqov Sh. O‘zbekiston-Hindiston: Axborot texnologiyalari sohasida hamkorlik muhim ahamiyatga ega. “Xabar” gazetasi. 2020-yil 18-dekabr (1471)-son.
5. Ro‘yiddinova M. Ilk parvoz. “Xabar” gazetasi. 2023-yil 28-aprel (1595)-son.
6. Ismailov U. Istiqlof 30 yoshda 2012-2021. —Urganch, Xorazm Ma’mun akademiyasi, 2021.

MARKAZIY OSIYONING TARIXINI TURKIYA RESPUBLIKASIDA O‘RGANILISHI

Abduvoitov Sirojiddin Hikmatullayevich
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
Markaziy saylov komissiyasi Kotibiyati
Saylov qonunchiligi va zamonaviy
texnologiyalar bo‘yicha o‘quv markazi bosh maslahatchisi.
+998973416717
sirojiddinabduvoitov@gmail.com

doi.org/10.59470/202447

Annotatsiya. Sovet Ittifoqining parchalanganidan so‘ng, nafaqat mamlakat ichida, balki butun dunyoda Markaziy Osiyo va O‘zbekiston tarixiga bo‘lgan qiziqish sezilarli oshdi. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda Turkiyaning o‘rni tahlil etilgan.

Аннотация. После распада Советского Союза интерес к истории Средней Азии и Узбекистана значительно возрос не только внутри страны, но и во всем мире. В данной статье анализируется роль Турции в изучении истории Центральной Азии.

Abstract. After the collapse of the Soviet Union, interest in the history of Central Asia and Uzbekistan increased significantly not only within the country, but throughout the world. This article analyzes the role of Turkey in the study of the history of Central Asia.

Kalit so‘zlar. SSSR, O‘zbekiston, Turkiya, Markaziy Osiyo, Turk dunyosi, Turkiston.

Ключевые слова: СССР, Узбекистан, Турция, Средняя Азия, Тюркский мир, Туркестан.

Key words. USSR, Uzbekistan, Turkey, Central Asia, Turkic world, Turkestan.

Dunyoning g‘arb va sharq chorrahalarida joylashgan va bugungi zamonaviy xalqaro munosabatlar transformatsiyasi davrida Turkiya va Markaziy Osiyo davlatlari munosabatidagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar jahon hamjamiyatining, xususan, siyosatchi va ekspertlarning katta qiziqishiga sabab bo‘lmoqda. Albatta, buning ma’lum bir sabablari bor bo‘lib, bir tomondan Turkiya qardosh bo‘lgan Markaziy Osiyo mamlakatlariga rivojlanishning bir modeli sifatida qarayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa oxirgi paytlarda Turkiyada neoosmanizm va panturkizm yoki panislomizm kabi g‘oya va nazariyalarning rivojlanayotganini ko‘rmoqdamiz. Bu esa Turkiya – Markaziy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi munosabatlar jahon hamjamiyatining diqqat markazida ekanini ko‘rsatmoqda.

XX asrning so‘nggi o‘n yilligi boshlarida SSSR davlatining tugatilishi nafaqat sobiq ittifoq xalqlari hayotida, balki jahon miqyosida ham xalqaro munosabatlar tizimini tubdan o‘zgartirib yubordi. Mustabid tuzum tarkibidan birinchilardan bo‘lib O‘zbekiston Respublikasi ajralib chiqdi.

Keyinchalik, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Qozog‘iston Respublikalari tashkil topdi. Eng asosiysi, xalqlarimizning azaliy orzusi bo‘lmish mustaqillikga erishdik. Bu esa o‘z navbatida, mustabid tuzum davrida oyoqosti qilingan diniy, milliy, ma’naviy, ilmiy va axloqiy qadriyatlarimizni tiklash, o‘zligimizni anglash, ildizlari qadim davrlarga borib taqaladigan tariximizni xolisona va chuqur o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. 1990-yillar boshlarida dunyo siyosiy xaritasidagi o‘zgarishlar, yangidan paydo bo‘lgan hududlar ichida Markaziy Osiyo mintaqasi ham muhim strategik ahamiyatga ega joylardan biri bo‘ldi. Turkiyaning mintaqadagi mamlakatlar bilan tarixiy va madaniy mushtarakligi, bu hududlarni har tomonlama puxta o‘rganishga, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga va ushbu maqsad sari dadil qadam tashlayotganini ko‘rmoqdamiz.

“Sovuq urush” tugashi bilan Turkiyaning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan keng miqyosda o‘zaro aloqalarga kirishishi albatta, tasodif emas. Darhaqiqat, turklarning Markaziy Osiyo davlatlari bilan o‘xshash til, uyqash an‘ana, yagona din, azaliy do‘stlik va uyg‘un madaniyat kabi umuminsoniy qadriyat va tushunchalar bog‘lab turadi [Toshev, S., 2020: 121-127].

Shu sababli, bizning fikrimizcha, Turkiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan o‘zaro munosabatlar dinamikasini o‘rganish, Turkiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi asosiy faoliyat yo‘nalishlarini, geosiyosiy manfaatlarini va turli xil g‘oyalarini izchil o‘rganish dissertatsiya ishimizning eng ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu maqsadda, so‘nggi yillarda chop etilgan geosiyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarga oid ilmiy tadqiqot ishlarni, siyosatshunos olim va ekspertlarning fikr va mulohazalarini, ularning turli xil yondashuv va qarashlarini, tahlil qilishimiz va bundan o‘zimizga tegishli xulosalar chiqarishimiz zarur deb bilamiz.

Darhaqiqat, Turkiyada Markaziy Osiyo va O‘zbekiston tarixiga oid juda ko‘plab ilmiy izlanishlar tayyorlangan bo‘lib, ularning ko‘p qismi asosan SSSRning parchalanishi va mintaqadagi mamlakatlarning ozodlikka erishganidan so‘ng, tayyorlangan bo‘lsada, ilmiy tadqiqot ishlari nafaqat mustaqillikdan keyingi davr tarixi, balki Markaziy Osiyo tarixining barcha davrlari jumladan, Sovet mustamlakachiligi davri tarixi ham Turk ziyolilari tomonidan atroflicha o‘rganilgan.

Ma’lumki, Turkiyada Markaziy Osiyo yohud O‘rta Osiyo xalqlari tarixiga oid ilmiy tadqiqotlarda “O‘rta Osiyo” hududini ta’rif berishda ba’zi tafovutlar uchraydi. Turkiyada O‘rta Osiyo hududini ham geografik nuqtayi nazardan, ham mintaqadagi mamlakatlarni tasniflashda ham turli xil farqli qarashlar mavjud. Misol uchun, geografik ma’noda kelgan “*Merkezi Asya*” yoki “*Orta Asya*” (Markaziy Osiyo), “*Türkistan*” (Turkiston), “*Türk Dünyası*” (Turk dunyosi) va b. kabi atamalar qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin. Ammo, Turkiyada hududga oid siyosiy nuqtayi nazardan hanuzgacha aniq bir atama shakllanmagan. Agar sobiq ittifoq davriga nisbatan baho beradigan bo‘lsak, O‘rta Osiyo davlatlari asosan “*Türkistan*” (Turkiston), va “*Sovyet döneminde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*” (Sovetlar

davrida O’rta Osiyo turkiy davlatlar) nomlar bilan ifodalangan bo’lsa, ittifoq parchalangandan so’ng davlatlar uchun “*Türk Cumhuriyetleri*” (Turk Respublikalari), “*Orta Asya Türki Cumhuriyetleri*” (O’rta Osiyo turk Respublikalari), “*Türk Dilini Konuşan Ülkeler*” (Turk tilida so’zlashuvchi mamlakatlar), “*Orta Asya Cumhuriyetleri*” (O’rta Osiyo Respublikalari), “*Türk ve Akraba Toplulukları*” (Turk va qardosh xalqlar), “*Yeni Türk Cumhuriyetleri*” (Yangi turk Respublikalari), “*Müslüman Cumhuriyetler*” (Musulmon Respublikalar) singari bir qancha atamalar qo’llanganini ko’ramiz.

Turk tarixchisi Faxri Solak tomonidan yozilgan “*Türkistan ve Kafkasya Bibliyografyası*” (Turkiston va Kavkaz bibliografiyasi) kitobida “*Avrasya*” so’zi (Yevroosiyo) 497 marta, “*Dış Türkler*” (Turkiyadan tashqaridagi turkiylar) 68 marta, “*Türk Cumhuriyetleri*” (Turk Respublikalari) 278 marta, “*Türk Dünyası*” (Turk dunyosi) atamasi esa 589 marta ishlatilganini bilishimiz mumkin. Hudud nomlari borasidagi indeksda O’rta Osiyo atamasi 561 marta, Turkiston atamasi esa 622 marta ishlatilgan [Toshev, S., 2020: 6].

Qolaversa, boshqa bir turk olimi Firat Purtashning fikricha, Markaziy Osiyo Sovet Ittifoqining parchalanishidan keyin paydo bo’lgan geosiyosiy hududlardan biri hisoblanadi. Lekin, Firat Purtash hududning aniq bir chegarasi haqida ma’lumot yo’qligi, Sankt Peterburgdagi Sharqshunoslik institutida tayyorlangan qomusiy izohli lug’atga asosan shunday deydi: “*Markaziy Osiyo, Hazar qirg’oqlaridan to Manjuriyagacha cho’zilgan yerlar hisoblanadi*” [JI Suyundikovich., 2020: 195].

Turkiyada 1991-yilgacha bo’lgan davrni “Turk dunyosi tadqiqotlar vaqfi” (*Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*), “turkiy o’choqlar” (*Türk Ocakları*), “Turk madaniyati tadqiqotmarkazi” (*Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*) “Turkiya milliy madaniyat vaqfi” (*Türkiye Milli Kültür Vakfı*), kabi ko’plab davlat va nodavlat tashkilotlar mavjud bo’lib, ularning asosiy maqsadi turkiy xalqlar madaniyati va tarixini o’rganish va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish edi. Bundan tashqari, mustabid tuzumning ateistik mafkurasi ta’sirida qolgan barcha yoshlarga islom dinining asl mazmun-mohiyatini yetkazishni maqsad qilgan bir qancha ijtimoiy harakat va tuzilmalar ham faoliyat olib borgan. Bular orasida Turkiya diniy vaqfi (*Türkiye Diyanet Vakfı*), Islom bilimlari tadqiqot vaqfi (*Islami İlimler Araştırma Vakfı*), Hazrat Akshamiddin vaqfi (*Hz Akşemseddin Vakfı*, *İlim Yayma Vakfı*), Haq yo’li vaqfi (*Hakyol Vakfı*) larni misol keltirishimiz mumkin [Abdurakhmanova, J. N., 2020: 212].

Umuman olganda, Turkiyaning Markaziy Osiyo davlatlariga bo’lgan tashqi siyosatini ilmiy tahlil qiladigan bo’lsak, bu bir nechta yo’nalish bo’yicha amalga oshirilmoqda. Bular integratsiya, notijorat tashkilotlar, fondlar va diniy tuzilmalar orqali amalga oshirilmoqda. Mana shunday faoliyat yo’nalishining tag zamirida – turkiy xalqlarni birlashtirish, hamma sohalarda o’zining kuch va imkoniyatlarini bosqichma-boshqich oshirish, turkiy tillarni rivojlantirish yotadi.

Bizga ma’lumki, Mustafo Kamol Otaturk Turkiya Prezidenti bo’lgach, g’arblashtirish siyosatini olib borgan. Shu sababli, XX asrning ko’p qismi yuqorida bayon qilingan mafkuraviy yo’nalishlar asosan nazariyaga aylanib qoldi. Boshqa tarafdin esa Turkiyaning turkiy tilli xalqlarga yaqinlashishi Sovet Ittifoqining manfaatlariga mos kelmagan.

1991-yilda mustabid tuzum parchalanganidan so‘ng, Turkiya Markaziy Osiyo turkiyzabon xalqlari bilan keng aloqalar o‘rnatish uchun yangi imkoniyatlar ochildi va faol aloqalar o‘rnatdi. 1991-yilda Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining tashkil topishi, shuningdek, Turkiya yangi tashkil topgan mamlakatlar o‘z tarixida ilk bor to‘la suverenitetga ega bo‘lishlari, ularning davlatchilik tarixi va an‘analarini shakllantirish ancha uzoq vaqt talab qiladi deya hisoblab, barcha sa’y-harakatlarni amalga oshirdi. Bundan tashqari, Turkiya tashqi siyosati Markaziy Osiyo mamlakatlardagi ichki muhitni o‘z g‘oyalari bilan to‘ldirishga e’tibor qaratdi. Masalan, Turkiya ommaviy axborot vositalarida, ayniqsa, 1992-yilda ochilgan va Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining turkiyzabon xalqlari uchun mo‘ljallangan TRT-Avrasya telekanalida turkiyzabon xalqlar vakillarini o‘z nomidan chaqirila boshlandi. Bir millatni boshqa millatdan faqat mamlakat ta’rifi bilan farqlash mumkin edi. Masalan, o‘zbeklarni “*o‘zbek turklari*” deb atashgan bo‘lsa, boshqa millat vakillari ham xuddi shunday atashgan [Дружиловский С. Б., 2005.].

Xulosa qilib aytish mumkinki, Markaziy Osiyo jumladan, O‘zbekiston tarixining o‘rganilgan davri bo‘yicha turk tilidagi ilmiy tadqiqotlarda bayon etilgan ilmiy qarashlarda sovetlar yuritgan mustamlakachilik siyosatini qoralash bilan birga, O‘rta Osiyo xalqlarining istiqlol uchun olib borgan mardona kurashi va istiqloldan keyingi taraqqiyot xususiyatlari tahliliy o‘rganilgan. Bundan tashqari mustabid tuzum davrida murakkab siyosiy bosim ostida yashagan O‘rta Osiyo xalqlarining o‘z milliy ma’naviyatini, dini, ona-tili, milliy o‘zligi, tarixiy xotira va qadriyatlarini asrash yo‘lidagi yuqotishlari, oxir oqibat kurashlar samarasi o‘laroq istiqlol ne‘matiga erishish tarixi xorijiy tarixshunoslikda qanday aks etganini aniqlash ham tarixiy haqiqatlarni tiklash, ham vatanparvarlik nuqtayi nazaridan g‘oyat ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Toshev S. (2020). O‘zbekistonning sovet mustamlakachiligi davri tarixini o‘rganishda turk tilidagi manbalarni o‘rni. In tarixiy manbashunoslik, tarixnavislik, tarix tadqiqotlari metodlari va metodologiyasining dolzarb masalalari (b. 121-127).
2. Toshev S. (2020). Tarix fanini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar. Science and Education, 1(Special Issue), 6
3. Ji Suyundikovich. (2020). Tarixni o‘qitish metodikasi rivojlanishi tarixidan. Fan va ta’lim, 1 (5), 195.
4. Abdurakhmanova J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.
5. Дружиловский С. Б. Турция: привычка управлять [Электронный ресурс] // Журнал “Россия в глобальной политике”, 2005. Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5965.

STUDY OF THE HISTORY AND PROSPECTS OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES IN FOREIGN RESEARCH

Tojiev Dostonjon Beknazar ugli
Doctoral student at the Institute of Oriental Studies
named after Abu Rayhan Beruni of the
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
(94) 656-50-31,
dostonjontojiev26@gmail.com

doi.org/10.59470/202448

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asrning dastlabki choragi davomida shakllangan va rivojlangan hamda tobora yirik, xalqaro tashkilotga aylanib borayotgan Turkiy davlatlar tashkilotining rivoji, davlat rahbarlarining sammitlararo uchrashuvlari natijalari, ilmiy-madaniy doiralardagi hamkorligi masalalari asosan xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy-tahliliy kitoblari, maqolalari asosida o‘rganilgan. Globallashuv sharoitida Turkiy davlatlar tashkilotining tarixi va kelajak istiqboli masalalarini xorijiy tadqiqotlarda yoritilishi, qiyosiy va tahliliy yondashuvlar asosida o‘rganilishi dolzarb ahamiyatga ega.

Аннотация. В данной статье исследуется развитие и прогресс Организации Тюркских государств, формировавшейся и развивавшейся в начале XXI века и активно участвующей в международной организации. Развитие этой организации, результаты саммитов лидеров государств, а также вопросы сотрудничества в области науки и культуры преимущественно анализируются научными и аналитическими книгами и статьями зарубежных исследователей. В условиях глобализации освещается история и перспективы Тюркской государственной организации, подчеркивая их важность в сравнительной и аналитической перспективе в зарубежных исследованиях.

Abstract. In this article, the development and progress of the Turkic States Organization, which has evolved and grown during the first stage of the 21st century and has expanded its influence internationally, are explored. The outcomes of the meetings between the leaders of the states during the summit, and the issues of collaboration within the scientific and cultural spheres, have been primarily analyzed through the lens of foreign researchers in their scholarly and analytical books and articles. Given the conditions of globalization, the historical background, and the future prospects of the Turkic States Organization are illuminated, emphasizing their significance in comparative and analytical perspectives in foreign research.

Kalit so‘zlar: Turkiy davlatlar tashkiloti, R. Erdog‘an, O‘zbekiston, Turkiya, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Y. Parubochaya, R. Veysel, N. Demirjan, M. Humbatov va K. Sari, A. Akalin.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, Р. Эрдоган, Узбекистан, Турция, Туркменистан, Кыргызстан, Казахстан, Е. Парубочая, Р. Вейсел, Н. Демиржан, М. Гумбатов и К. Сари, А. Акалин.

Key words: Organization of Turkic States, R. Erdogan, Uzbekistan, Turkey, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, E. Parubochaya, R. Veysel, N. Demirjan, M. Humbatov and K. Sari, A. Akalin.

The first quarter of the 21st century was marked in history by high technical and technological development, increasing popularity of artificial intelligence, research on creating new sources of opportunities by reducing the consumption of resources, and pandemics, which are another sign of human weakness, and wars that brought nuclear danger closer. Human civilization has already entered the era of active globalization and integration processes. All of them prioritized efforts for joint development of the countries, formation of strong cooperation organizations based on language and cultural proximity. The transparency of borders between countries, the development of the international relations system, and the strengthening of processes such as the influence of social networks on societies and individual countries are proof of the above points.

Today, it is especially important that they strive to strengthen the belt of stability that unites the Turkic countries. The population of Turkic-speaking countries is now about 150 million, and the total area of these countries exceeds 4.5 million km². Their gross domestic product is about 1.5 trillion dollars and ranks 13th in the world economy [Batalova A., 2022: 66].

Due to historical interdependence, proximity in language, religion, and culture, the Turkic world achieved reunification in the first quarter of the new century. It is not an exaggeration to say that the desire for high growth of this integration is a huge capital that Turkic countries are saving for the future. Based on this, it is necessary to review some studies on the activities of the Organization.

In the book “Daha adil bir dünya mümkün” [Erdoğan R.T., 2021], one of the presidents contributing to the unification of the Turkish states under one organization with his active policy, Recep Tayyip Erdoğan emphasized the organization. It is given. The importance of the book for Uzbek society and readers is that it was published in Uzbek in 2022 – on the occasion of the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Uzbekistan and Türkiye. Although the main issue in the book “Dunyo yanada odil bo‘lishi mumkin” [Эрдоған Р.Т., 2022: 37] is about the reform of the UN, the importance of Central Asia, or rather the countries of the Turkic world, in Turkic’s future plans noted. As the President of Turkey said: “All over the world, there are many international organizations that work ineffectively. These organizations were never fair. It always served the will of international hegemony and powerful states” [Эрдоған Р.Т., 2022: 46]. This encourages the creation of new organizations parallel to international organizations. Due to the ineffective action of large organizations, the possibility of the emergence of regional organizations is increasing. Based on this, the Organization of Turkic States is making serious efforts not to become one of the ineffective organizations.

Russian researchers also have a number of studies on the study of the field. One of them is Yelena Parubochaya, a researcher at Volgograd State University. “Summits of Turkic States (1992-2001): A Real Platform for Cooperation?” The scientific article [Парубочая Е.Ф., 2011: 113-120] was devoted to the study of the actual topic of the influence of mutual relations. In the framework of the summits of the Turkic-speaking countries, the decisions made during the joint meetings of the post-Soviet countries and Turkiye during the first period of active cooperation (1992-2001), the role of Ankara in the integration of the Turkic countries, and the indifferent attitude of some Turkic countries were tried to be openly expressed.

Y. Parubochaya’s article “Integration of the Turkic world at the modern stage” [Парубочая Е.Ф., 2016: 147-151], published in “Gramota” magazine in 2016, is also important, and it is a completed and reworked version of the previous article it can be said. In this study, the processes of the integration of the Turkic world between 1992 and 2015 are studied more widely. In particular, the article contains information on current issues related to the problem of post-Soviet integration, the Turkic republics and Turkiye, as well as the emergence of the “Turkic factor” in contemporary international relations.

Since the collapse of the USSR, Ankara has made great efforts to reunify, and it can be said that it has taken a central place in the integration process of the Turkic states. Various forms of mutual cooperation: summits of the leaders of the Turkic republics, congresses, inter-parliamentary assemblies, the Cooperation Council, the summits of the Cooperation Council of Turkic-speaking countries became the basis of gradual integration. In the development of integration plans, the indifferent position of Turkmenistan and Uzbekistan, the multi-vector policy of Kazakhstan and Azerbaijan also had a relative impact. It was concluded that the step-by-step plans for the integration of the Turkish republics can be realized in the future. It has been 7 years since the publication of the article, and in the meantime, a major integration of the Turkic world has taken place. In this regard, it was noted above.

Relations between the countries of Central Asia and Turkiye in the field of education and culture began to form almost from the second half of 1991, when they gained independence. “Impact of Turkey on the culture and education system of the Central Asian countries” by R. Veysel, a junior researcher at the Institute of Strategic Analysis and Forecasting at the Kyrgyz-Russian Slavic University, about cooperation until 2014 [Вейцель Р., 2014] article is also considered one of the important publications on the issue of scientific and cultural cooperation. In his work, the researcher shows Turkey's political-economic, educational and cultural relations, mutual agreements and cooperation within the framework of the Turkic Council with the countries of Central Asia (including Tajikistan). However, since the 90s of the 20th century, the results of scientific and cultural cooperation were not reflected in the development of Uzbekistan due to the fact that the activities of Uzbekistan in the integration of the Turkic world were slow. In his scientific work, R. Veysel also mentions the educational institutions established in cooperation with Turkey in the countries of Central Asia. They are as follows:

Kyrgyzstan – “Ataturk-Ala-Too” International University, “Manas” Kyrgyz-Turk University, 22 “Sebat” schools, “Silk Road” International School and the establishment of the Yunus Emro Turk Cultural Center in Bishkek there is an agreement on;

Kazakhstan – a university named after S. Demirel, an international Kazakh-Turk university named after Ahmed Yasawi in Turkestan (including the “Turkic Garden” established in Turkestan in honor of the Turkic world), 28 Kazakh-Turkish lyceums and a Turk cultural center named after Yunus Emro there is;

Turkmenistan is an international Turkmen-Turk university, currently (as of 2014) there is 1 Turkmen-Turk school named after Atatürk and a Turk cultural center;

Tajikistan – 1 international language and computer school, 1 international school, 6 Tajik-Turk schools [Вейцель Р., 2014: 26-32];

Uzbekistan – the author of the article did not provide any information. But in 2014, a Turkish cultural center was operating in Uzbekistan. In the period of new relations after 2018, “Silk Road” International Tourism University, Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature, Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Alfraganus University and a number of higher education institutions will cooperate with Turkish universities is set to.

After Uzbekistan became a member of the Organization of Turkic States, in the short period of time, the President promoted more than thirty important initiatives and proposals to expand cooperation in the fields of trade, economic and investment, transport, tourism, health care, cultural and humanitarian, climate change and ecology. Uzbekistan has not joined this organization for nothing, it shows that it has high ambitions. It should be noted that most of the initiatives have found practical expression today.

At this point, it is important to remember another important publication. This is “Turkic Council: 10 years since the Nakhichevan agreement” [Şahverdiyev C., Dr. Veliyev C., 2019] is a book published for a special anniversary. It was published in Baku in 2019. This special collection was prepared by the Secretariat of the Turkic Council and the International Analysis Center. This publication includes congratulatory articles by the leaders of the member states of the Turkic Council, the address of the Prime Minister of Hungary, articles by the leaders of organizations and official think tanks of the member states of the Turkic Council. Among them, the article of the President of Uzbekistan entitled “New opportunities for integration and cooperation” [Mirziyoyev Sh.M., 2019: 20-24] was included from the special anniversary collection.

When researching this topic, it is necessary to pay attention to books, articles and theses of a political-diplomatic spirit. The reason is that there are many interrelated processes in general. For example, “Turks in the Changing World Order: Organization of Turkic States” by Nejati Demirjan, a graduate of Sakarya University, researcher (PhD) of the Center for Turkic Studies at Shanghai University, whose main research work is the foreign policy of China and Turkiye [Demircan N., 2022: 129-134] is one of the important researches according to its topic and direction of writing.

According to the article, at a time when the world is on the verge of global changes, the cooperation of Turkic-speaking countries under the umbrella of the Organization of

Turkic States is growing. Some researchers also report that the unification of the Turks is interpreted as a growing competition against China and Russia in Eurasia. It is tried to understand how the Turkic countries should understand the development of cooperation as an important topic of discussion. It is also necessary to evaluate the geopolitical position of the Turkic countries and the balance of global forces in the “One Belt, One Road” initiative, which is interpreted as the project of the century. The study evaluates the rise of the Turks in the first quarter of the 21st century and the role of the Organization of Turkic States in the global system.

Another such scientific analytical work is the article by Akmaral Batalova, an expert on international relations, entitled “The goals of the Organization of Turkic States, Russia and China are not contradictory” [Batalova A., 2022: 62].

According to the author, the Organization of Turkic States is a bridge between the West and the East, the North and the South.

The Turkic Republics of Central Asia belong to the Organization of Turkic States on the one hand (there is no Tajikistan, but Hungary is a member), and on the other hand to the Shanghai Cooperation Organization (the membership includes the whole of Central Asia and, at the same time, members of the world “Space club” there is also an equal half) and is a member of the Collective Security Organization (the membership does not include Uzbekistan, which once laid the foundation stone of the organization). Some analyzes point out that the organization of Turkic states is being built to counter the possible expansion of Russia and China in the future. Taking into account this argument, the author answered in the article with a number of reasonable points the attitude of the world countries to the development of the organization of Turkic states in the center of Asia. In this process, more attention is paid to scientific-cultural cooperation and closeness of language and religion than to political diplomacy.

Another large and important study is the scientific-analytical book “Countries of the Turkic Council: infrastructure, trade, logistics and transport system” [Humbatov M., Sari K., 2017] published under the co-authorship of Mahir Humbatov and Kazim Sari. In cooperation with the Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, two researchers will analyze large-scale data on the history, prospects, transport system, trade and logistics and infrastructure of the Turkic Council between 1991 and 2017.

The idea of creating this comprehensive book was an initiative of the Center for Strategic Studies under the President of Azerbaijan and was supported by the Center for Strategic Studies under the Ministry of Foreign Affairs of Turkiye, the State Research Institute of the President of the Republic of Kazakhstan, and the National Strategic Research Institute of the Kyrgyz Republic. powered up. The book was written as a result of close constructive cooperation with a number of specialists, experts, analysts, government representatives and observer-researchers from Turkic-speaking countries. Taking into account the high need for this type of publication about the potential of Turkic-speaking countries in the fields of infrastructure, investments, transport, trade and logistics, this book was published by the authors based on the study of dozens of reports and scientific studies.

The book also takes into account the geopolitical and geoeconomic changes of Turkic-speaking countries in recent years, as well as the increasing importance of these changes in the global arena. Therefore, the book provides an in-depth analysis of railways, ports, airports, highways, underground pipelines and other types of transport channels in Turkic-speaking countries [Humbatov M., Sari K., 2017: 11].

The book is enriched on the basis of more detailed documents about relations, infrastructure, trade, logistics and transport system of the organization's founders and permanent (then) members Azerbaijan, Turkiye, Kazakhstan and Kyrgyzstan within the framework of the Council opinions, arguments (on the basis of tables) are given. In 2017, Uzbekistan and Turkmenistan were neither official members nor observers of the organization. Taking this into account, researchers have provided analytical information about the fact that the members of the Council are in constant contact with their neighbors, even if they are not within the same organization, trade relations are constantly increasing, and about transport corridors.

By 2023, the Turkic Council has become a seriously formed organization of Turkic states. Compared to 2017, there is a greater need today than ever to re-create the organization's history and perspective. The reason is that while Hungary and Uzbekistan became permanent members, Turkmenistan and the Turkic Republic of Northern Cyprus (at the 2022 Samarkand summit, the Turkiye's president proposed to accept Northern Cyprus as an observer state. In dozens of sources, this situation is explained by the new observer state. But at the 2023 Astana summit, not a single participant from this country appeared) and became an observer state.

Briefly, the Organization of Turkic States is an interstate organization established to expand relations between Turkic-speaking countries in the fields of politics, economy, science, education, transport and tourism. In particular, the charter and program documents, the “Strategy of the Organization of Turkic States” adopted for the implementation of the future program of the Turkic world until 2040 at the current stage do not lead to any conflict with China and Russia. Any activity of the Turkic world does not contradict the goals and objectives of the SCO. Many experts are analyzing whether the principles of friendship, partnership and mutually beneficial cooperation between the hegemonic countries and the Turkic world will continue in the future.

In conclusion, it is appropriate to say that the majority of the Turkic world today hopes that the Organization of Turkic States will serve the common welfare and development of the brotherly nations. A number of documents aimed at increasing the effectiveness of mutual cooperation and strengthening multilateral partnership in a number of priority areas are being adopted, in order to further expand relations in trade, economy, digital technologies, transport and communications, humanitarian, scientific and cultural exchange. there is no doubt that the organization of meetings and dialogues will have a positive result in the near future.

REFERENCES

1. Batalova A. The objectives of the Organization of Turkic States, Russia and China

are not at odds. BRIQ Belt & Road Initiative Quarterly, 4(3), 2022, P. 67. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-89252-0>

2. Recep Tayyip Erdoğan. Daha adil bir dünya mümkün. Birleşmiş Milletler reformu için bir model önerisi. Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş. 2021.

3. Режеп Таййип Эрдоған. Дунё янада одил бўлиши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ислоҳи учун таклиф. (Тарж., М.Юлдошев, А.Тилавов) Тошкент: Янги аср авлоди, 2022.

4. Парубочая Е.Ф. Саммиты тюркских государств (1992–2001 гг.): реальная платформа для сближения? Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 4, Ист. 2011. № 1 (19), С. 113-120. <https://cyberleninka.ru/article/n/sammity-tyurkskih-gosudarstv-1992-2001-gg-realnaya-platforma-dlya-sblizheniya>

5. Парубочая Е.Ф. Интеграция тюркского мира на современном этапе. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 6. Ч. 1. С. 147-151. <https://www.gramota.net/materials/3/2016/6-1/35.html>

6. Вейцель Р. Влияние Турции на культуру и образование стран Центральной Азии. Ислам в современном мире. 2014; (1(33)):26-32.

7. Şahverdiyev Ceyhun, Dr. Veliyev Cavid. Turkic Council 10th anniversary of the Nakhchivan agreement. Baku – 2019. <https://www.turkicstates.org/assets/pdf/yayinlar/ozel-yayin-turk-konseyi-nahcivan-anlasmasin-in-10-yil-donumu-11-en.pdf>

8. Mirziyoev Sh.M. New opportunities for integration and cooperation. Baku – 2019. P. 20-24. <https://www.turkicstates.org/assets/pdf/yayinlar/ozel-yayin-turk-konseyi-nahcivan-anlasmasin-in-10-yil-donumu-11-en.pdf>

9. Demircan N. Turks in the Changing World Order: The Organization of Turkic States. 05.04.2022. The Defence Horizon Journal. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-81345-8>

10. Humbatov M., Sari K. Turkic Council Countries: Infrastructure, Trade, Logistics and Transportation. Baku: SAM, 2017.

JADIDLARNING HARBIY ISH SOHASIDAGI MEROSINI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Mirzajonov G‘ayrat Tayirjonovich
Magistratura boshlig‘ining o‘rinbosari, dotsent,
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

doi.org/10.59470/202448

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Turkistondagi harbiy-siyosiy vaziyat, jadidlarning qo‘shin tuzilishi, milliy armiyani barpo etish yo‘lidagi islohotlar va unda jadidchilik harakati a‘zolarining amalga oshirgan ishlari yoritilgan. Shuningdek, jadid arboblarning harbiy ish sohadagi islohotlar tarafdori bo‘lishgani, Turkistonda askarlik masalasiga alohida e‘tibor qaratishgani ham mavjud manbalar asosida tahlil qilingan.

Аннотация. В статье представлены сведения о военно-политической ситуации в Туркестане конца XIX – начала XX века, о структуре армии, реформах по созданию национальной армии, деятельности членов джадидистского движения. Были проанализированы доступные источники и сделан вывод, что джадидские деятели были сторонниками реформ в военной сфере и уделяли особое внимание вопросу военной службы в Туркестане.

Annotation. The article outlines information about the military-political situation in Turkistan, the structure of the army, reforms to create a national army, and the activities of members of the Jadidist movement. Also, based on available sources, it was analyzed that Jadid figures were supporters of reforms in the military sphere and paid special attention to the issue of military service in Turkistan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadid, jadichilik, harbiy ish, milliy-harbiy tizim, milliy qo‘shin, milliy armiya, milliy-ozodlik harakati.

Ключевые слова: Туркестан, джадид, джадизм, военное дело, национальная-военная система, национальная армия, национально-освободительное движение.

Key words: Turkistan, jadid, jadidism, military affairs, national-military system, national army, national liberation movement.

Turkistonda milliy o‘zlikni anglashga xizmat qilgan va milliy ozodlik mafkurasining yuzaga kelishi hamda rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan yirik ijtimoiy-siyosiy oqimlardan biri jadidchilik bo‘ldi. Jadidchilik davlat, tuzum, boshqaruvni isloh qilish, millatni o‘z milliy taqdirini belgilash, jamiyatni tarixiy-tadrijiy yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiquvchi maqsad va g‘oyalar, aniq amaliy tadbirlarni o‘ziga jo etgan harakat sifatida o‘zini namoyon etdi. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi va shakllanishi bu bir tasodif

hodisa bo’lmay, balki XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar maxsuli bo’ldi. Turkiston o’lkasida mustamlakachilik siyosatini yuritib, hukmronlik qilgan Rossiya imperiyasi mahalliy xalqni iloji boricha ezishga, o’zligini, tarixini, dini, milliy urf-odatini, insoniy xaq-huquqlarini unitish holiga keltirishga harakat qildi.

Turkiston o’lkasida ma’naviy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarning shakllanishi va rivojlanishida jadidlarning o’rni va roli beqiyosdir. Ular har qanday yangilikni o’ziga xos bosiqlik, sabr-toqat va qunt bilan o’zlashtirishga harakat qildilar. Shu o’rinda, vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta’minlash yo’lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan jadidlarning faoliyati va merosini, ayniqsa harbiy ish sohasidagi merosini o’rganish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri.

Bu borada O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktabrdagi “Qatag’on qurbonlarining merosini yanada chuqur o’rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi F-5598-son Farmoyishining e’lon qilinishi bejizga emas. Bu bilan jadilardan bizga meros bo’lib qolgan noyob asarlarini o’rganib, jamiyatni yuksaltirishda ularning tajribasiga tayanish va g’oyalarini bugungi kunga tadbiq qilishdan iborat [1].

Shu orinda ta’kidlash joizki, tariximizning yorqin sahifalarini tashkil etadigan ma’rifatparvar ajdodlarimizning ibratli faoliyatini, ularning o’z qimmatini va ahamiyatini hamon yo’qotmasdan kelayotgan boy merosini o’rganish, nafaqat yurtimiz olimlari, balki qo’shni davlatlar va yetakchi xorijiy davlatlarning tarixchi olimlari tomonidan keng o’rganilmoqda.

Bunga misol sifatida

2023-yil 11-dekabrda “Jadidlar: milliy o’zlik, istiqlol va davlatchilik g’oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiyasining o’tkazilishi, unda ma’rifatparvar ajdodlarimizning merosini hamkor davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar vakillari, taniqli xorijiy olimlar tomonidan teran tadqiq etilishini ko’rishimiz mumkin. Ushbu xalqaro konferensiyada O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning konferensiya ishtirokchilariga tabrigida ta’kidlaganidek, “... taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg’or g’oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish, Turkiston jadidlarining milliy davlatchilik rivojidadagi o’rni va ta’sirini o’rganish, XX asrning birinchi choragida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining qonunchilik bazasini tahlil qilish, dunyoviy, huquqiy va demokratik jamiyat qurishga qaratilgan faoliyatiga tarixiy baho berish, Yangi O’zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda ushbu merosning mustahkam poydevor bo’lib xizmat qilishi bilan bog’liq masalalar bugungi konferensiyaning asosiy muhokama mavzulari etib belgilangani alohida ahamiyatga ega” [2]. O’tgan asr boshida kurash maydoniga chiqqan jadid bobolarimizning yaratgan merosi, ilm-fan, ma’rifat va ta’lim-tarbiya borasidagi sa’y-harakatlari, bugun global ahamiyatga ega bo’lgan ko’plab muammolarni bir asr oldin his eta olganliklarining dalolati hisoblanadi.

Ta’kidlash joizki, sovet tarixshunosligida uzoq vaqt mobaynida jadidchilik “reaksion” g’oyaviy oqim sifatida ko’rsatildi. To’g’ri, dastlabki bosqichlarda jadidlarning madaniy-ma’rifiy faoliyati nisbatan ijobiy baholangan bo’lsa-da, faqat bugunga kelib vatanimiz olimlarining sa’y-harakatlari bilan bu masalaga tubdan yangicha yondoshuvlar qaror topdi.

Hozir jadidlar harakati Turkiston jamiyatining XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida siyosiy kuchlar chatishib ketgan bir davrda eng taraqqiyparvar yo‘nalishni o‘zida aks ettirgani ochiq tan olindi [3, 6].

XIX asrning oxirlarida Turkiston Rossiyaning mustamlakasiga aylantirilib, uni iqtisodiy jihatdan to‘la o‘ziga qaram qilib oldi. Mustamlakachilikning rus modeliga ko‘ra, tub yerli xalqlar jaholat, savodsizlik va qashshoqlikda ushlab turilishi lozim edi. Biroq Turkiston bozor munosabatlariga tortilgani uchun bu yerda milliy burjuaziyasi, savdo-sanoat egalari shakllandi. Chor Rossiyasi mahalliy burjuaziyaning paydo bo‘lishini aslo istamasdi. Shuning uchun o‘tib kelayotgan Turkiston milliy burjuaziyasining iqtisodiy-siyosiy huquqlarini cheklab, uning rivojiga to‘siq qo‘ygan edi. Millat taraqqiyotini o‘ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning hunarmandlari, dehqonlari, savdogarlari, yirik mulkdorlari, islom ulamolari – xalqning deyarli barcha tabaqalari orasida mavjud edi. Ziyolilar chorizmga qarshi kurashishi xalqni asriy qaloqlikdan uyg‘otish va ma’rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o‘ziga qulay zamin topdi. Fikr va qarashlarning turlicha bo‘lishiga qaramay, o‘lka ziyolilarini yagona Turkiston mustaqilligi g‘oyasi birlashtirdi.

Jadidlarning siyosiy maqsadlar sari intilishlari XX asr boshlarida yaqqol namoyon bo‘ldi. 1914-yilda boshlangan birinchi jahon urushi ma’rifatparvarlarning fikrlarini ancha siyosiy lashtirdi. Bu vaqtga kelib ular parlamentar monarxiya tuzumi haqida yozdilar, fuqarolarning davlat organlarining shakllantirishda qonun chiqarish ishida, davlatni idora qilishda qatnashuvi va ishtiroki yo‘llari va usullarini ishlab chiqishga urindilar [4, 8]. Turkistonda siyosiy partiyalar faoliyatini o‘rgangan faransuz razvedkachisi mayor Lyakosta 1906-yilda o‘z mamlakatiga yo‘llagan xufyanomasida bunday yozgan edi: “Turkiston o‘lkasidagi eng e’tiborli va kelajagi porloq siyosiy kuch sotsial-demokratlar (bolsheviklar va mensheviklar) yoki sotsial-inqilobchilar (eserlar), yo kadet va liberallar emas, balki o‘zbek jadidlaridir” [5, 18].

Chor Rossiyasining Turkistondagi harbiy-mustamlaka diktaturasi, Buxoro va Xiva xonliklaridagi tuzimga qaramay ular o‘z atroflariga ziyolilarning ilg‘or vakillari va boshqa qat’iy kurashchilarni to‘plab jadidlar harakati, yosh buxoroliklar, yosh xivaliklar kabi turli ijtimoiy tashkilot va oqimlarni tashkil qila oldilar. Milliy ziyolilarning o‘zagini tashkil etuvchi jadidchilikning ko‘zga ko‘ringan vakillari – Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘li, Ubaydulla Asadxo‘ja o‘g‘li, Abdulla Avloniy, Toshpo‘lat Norbo‘tayev (Toshkent), Mahmudho‘ja Behbudiy, Hoji Muyin Shukrullo, Abdulqodir Shakuriy (Samarqand), Sdriddin Ayniy, Fayzulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Ubaydulla Xo‘jayev (Buxoro), Ashurali Zoxiriy, Po‘lat Soliyev, Obidjon Mahmudov (Qo‘qon), Nosirxonto‘ra Komolxonto‘rayev, Ishoqxon Ibrat (Namangan) kabilar harakatning yetakchilari edilar [6, 36].

Chor hukumati tomonidan amalga oshirilgan bosqinlar natijasida Turkiston xalqlari uchun mahalliy askarlarlarga zarurat ortib, ozodlikka erishning muhim shartlaridan biri sifatida aynan milliy harbiy tizim yaratish ehtiyoji yuzaga keldi.

A. Qodiriyning “Bizda askarlik masalasi” maqolasida quyidagilarni keltirib o‘tgan: Boshqalar tarafidan huquqingning toptalmovi, chetlarga mahkum, mazlum bo‘lmaslik, chet millatlarga o‘z tovushingni eshitdurib eshitmoqqa majbur etuvga shubha yo‘qkim, qo‘lingdagi qurolingga, askariy kuchingga qarab bo‘lur. Ko‘ramizkim Ovrupo, Omriqo millatlari bunchaliq sha’n-shavkatni faqat harbiy kuch ila qozomishlardir. Ovrupo, Omriqo imperialistlari Sharq xalqini faqat qurol kuchi ila o‘zlariga asir etmishlar va hali ham harbiy kuch ila Sharq mazlumlarini zanjirda tutarlar. Ammo biz sharqli mazlum musulmonlar esa shu qurolsizlik, askar yo‘qlik ila shu zolim xunxo‘rlar zanjiriga band bo‘lmishmiz. Durust, biz sharqlilar g‘arblilarga qaraganda madaniyatcha bik tubandamiz, bizim mazlumiyaatimiz madaniyatsizligimiz uchun deyilsa mumkin. Lekin shundog‘ bo‘lsa ham istiqlool olib, askarsiz yashamoq butunlay mumkin emas.

Eski shaharga ta’lim joylari ochib, harbiy muallimlarni musulmonlardan qo‘ysun. Musulmonlarning o‘zidan askariy muallimlar yetkuzmak uchun kurslar ochib, shu kundan e’tiboran Eski shahar sinfiy ittifoqlari sho‘rosiga bir nafar o‘z harbiy vakilini doimiy etib tushursun [7].

1916-yili front ortiga ommaviy safarbarlikka (konskripsiya) qarshi mahalliy aholining katta qismi g‘alayon ko‘targanda jadidlar hukumat tomonida turib safarbarlikni qo‘lladilar. Jadidlarning konskripsiyaga ixlosi, odatda, tarixda eslanmaydi, lekin bunday ixlos juda jo‘yali dalillarga asoslangan. Turkiston mahalliy aholisini imperiya hayotidan chetlatishning muhim qismi mana shu harbiy xizmatdan ozod etilishi edi. Jadidlarning nazdida, mana shu statusni o‘zgartiradigan har narsa xayrli edi va ular mahalliy aholining urush vaqtidagi xizmati, ehtimol, urushdan keyin muayyan siyosiy yon bosishlarga olib kelar deb umid qilgandi [8, 51].

Jadidlarning fikricha xizmatga safarbarlik harbiy xizmatga safarbarlik ahvolni o‘zgartirishi mumkin edi. Ular mahalliy aholining urushdagi xizmati, balki, urushdan keyin muayyan siyosiy yon bosishlarga olib kelar deb umid qilgandi. Jadidlar rus ma’muriyatining safarbarlik harakatini faol qo‘lladi, ayni damda, yevropalik muhojirlarning mahalliy aholiga nisbatan zulmi haqida ham bong urdi. 1916-yilning qonli qo‘zg‘oloni va undan keyingi davr O‘rta Osiyoda asosiy darz ketish sinflar o‘rtasida emas, millat va irqalar o‘rtasida bo‘lganini yaqqol namoyon etdi.

XX asr boshlarida Turkistonda yevropalik aholi, muhojirlar yashardilar. Liberal ruslar tomonidan Turkistonda jamoat xavfsizligi qo‘mitalari tashkil etilgan. Ammo na qo‘mita, na sovetlar ishida yetarlicha musulmonlar qatnashgan. Eng qizig‘i Toshkent sovetlari “askar va ishchi deputatlar kengashi” sifatida tanilgan, uning nomlanishidagi ishchilar va askarlarning tartibi o‘zgargani Turkistondagi sotsialistlar harakatida 1916-yil qo‘zg‘olonidan keyingina Turkistonga kelgan askarlarning ustunligini yaqqol namoyon qilgan. Keyinchalik Toshkent va Samarqand jamoat xavfsizligi qo‘mitasining har biriga ikki nafardan musulmon kiritildi, lekin bundan ortiq yo‘sinda mahalliy aholi bilan hokimiyatni bo‘lishishga qarshilik kuchli edi.

Sir emaski, Turkiston muxtoriyatining tuzilishi jadidlar tomonidan ko‘tarinki qarshi olingan va bu borada Cho‘lpon, Fitrat va boshqalarning ko‘plab maqolalarida keltirib o‘tilgan. Ammo mazkur davlat uzoq yashamadi. Buning sababi mahalliy soliq tizimi va

harbiy ishlarni o‘zi mustaqil ravishda amalga oshirishiga erishilmaganidir. Ya’ni tuzilgan mazkur davlatning moddiy va harbiy imkoniyati cheklangan edi. Ya’ni qo‘shin tashkil etishda bir qator muammolar va kamchiliklar mavjud edi. Mahalliy aholi harbiy xizmatga chaqirilmagani uchun hukumat ixtiyoridagi yagona musulmon askarlar mintaqadagi tatar va boshqird bo‘linmalari edi. Hukumat a’zolari askar va pul izlab butun Farg‘onani kezib chiqishgan.

Mazkur muammolarni hal qilish maqsadida jadidlardan bo‘lgan Mustafo Cho‘qayev va Saidnosir Mirjalilov 14-yanvar kun Andijon “Sho‘roi islomiya” binosida o‘tgan yig‘ilishda hukumatni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni so‘rashgan. Yig‘ilishda 16 kishidan iborat (4 nafari g‘ayrimuslim) komissiya tuzilib, 17200 rubl to‘plangan. Ertasi kuni jome’ masjidida o‘tgan navbatdagi yig‘inda militsiya tashkil etish va uning boshqaruvini eski shahar oqsoqoli Mirali Umarboyevga topshirishga kelishilgan. Mazkur qaror avvalboshdanoq muvaffaqiyatsiz bo‘lib, ayrim odamlar rahbar sifatida Umarboyev shaxsiyatiga qarshi bo‘lsa, Umarboyevning o‘z ham ixtiyoriy yollangan militsionerlarning ko‘pidan ko‘ngli to‘lmayotgandi [9, 277-278]. 9-yanvar kuni Qo‘qonning eski shahar qismida hukumat qo‘shini paradida ming nafar qurollangan askar qatnashdi deb ba’zi zamondoshlar xabar bermalar ham to‘laonli muntazam armiya sira shakllanmadi [10]. Ekspertlarning xulosalaricha yuqoridagi raqamlar katta ehtimol bilan mubolag‘a bo‘lib, yevropaliklarni xafotirga solishdan boshqa hech vaqoga yaramagan. Fevral oyida muxtoriyat hokimiyati eski shahar militsiyasining boshlig‘i Ergashga o‘z armiyasining “bosh qo‘mondon”ligini topshirgan. Bu balandparvoz unvon armiyada qurol-aslaha, tajribali zobit va askar deyarli yo‘qligini, bori ham Toshkent sovet qo‘lidagi kuchlarga qarshi turolmasligini berkita olmas edi [8, 79]. Natijada esa Turkiston muxtoriyati faoliyatiga chek qo‘yildi.

O‘sha davrda Turkiston Muxtoriyatida mavjud muammolar fonida qo‘shni o‘lkalardan moddiy va harbiy yordam so‘rash yuzasidan ham murojaatlar bo‘lgan. Xususan Usmonlilar davlatidagi siyosiy vaziyatdan foydalangan holda ularni Turkistonga yordam berishi mumkinligi ko‘zda tutilgandi [11]. Bu borada jadidlar bevosita o‘zlari borib bu ishni amalga oshirganliklari to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud. Masalan Turkiston muxtoriyatida oziq-ovqat vaziri taniqli jadid Obidjon Mahmudov go‘yo g‘alla g‘amida Bokuga yuborilgan. U Turkiy federalist partiyasi ko‘magida orttirgan tanishlari orqali Rusheni Beyga aloqaga chiqqan va usmonlilardan Turkiston uchun yordam so‘ragan. “Turkiston ichki ishlarining islohi va milliy bir quvvat (armiya) tashkil qilish maqsadida Turkiyaning malakali kadrlariga shiddatli ehtiyojimiz bor. Zot-i oliyangizdan ta’limot va odam olmoq uchun Turkiston namoyondasi sifatida bandangiz turkistonli millatdoshlarimiz tarafidan Bokuga keldim”, - deb yozadi Obidjon Mahmudov [12]. Rusheni bey Yusuf Ziyoyev boshchiligidagi yigirmaga yaqin zobitdan iborat bir guruhni Turkistonda “milliy tashkilotlar” tuzishda yordam berish uchun jo‘natadi. Ammo ular yetib kelgunga qadar Turkiston Muxtoriyati bostirilgan edi.

Undan tashqari G‘ozi Yunus boshchiligidagi yana bir delegatsiya ham 1918-yil avgust oyida Istanbulga borib, Harb vazirligidan Turkiston mustaqilligini saqlab qolishda yordam so‘raganligi to‘g‘risida ham ma’lumotlar mavjud. Rossiya imperializmining chorak asrdan

ham ko‘p davom etgan hukmronligi natijasida Turkistonda mustaqillik uchun kurashga yetarli “tamadduniy quvvat” mavjud emas, lekin munosib yetakchilar bilan turkistonliklar O‘rta Osiyo va musulmon dunyosining ozodligi uchun “ummon-ummon qon to‘kishga” tayyor [13, 137-179].

Usmonli turklar Turkistonga moddiy va harbiy yordami, ularni mustaqillik uchun qo‘llab-quvvatlash rejasi amalga oshmagan bo‘lsada bu borada ayrim imkoniyatlar vujudga keldi. Bunga usmonlilarning Birinchi jahon urushi natijasida tuzilgan Brest-Litovsk shartnomasi yo‘l ochib bergan deb hisoblash mumkin. Ya‘ni, mazkur shartnoma asosida bolsheviklar tomonidan usmonlilarning Sibir va Rossiyaning boshqa viloyatlaridagi lagerlarda saqlanayotgan 65 mingga yaqin turk asirlari ozod qilingan edi. Mazkur asirlarning ko‘pchiligi ikki yarim yil mobaynida Rossiya shaharlaridan qaytayotgan vaqtda Turkistonga kelib joylashib, 1918-yil bahoridan 1920-yil qishigacha Turkiston shaharlaridagi ijtimoiy hayotning muhim jihatiga aylandi. Ularning aksariyati sovet nazoratida ochilayotgan yangi maktablarda dars berish taklifini qabul qildi. Harbiy asirlarga usmonli zobitlar boshqarayotgan maktablardan ish berilgan. Ayni zobitlar yoshlar tashkilotlariga ham rahbarlik qilgan.

Asir turk zobitlari yordamida maktab o‘quvchilari orasidan milliy davlatni qurish va boshqarish hamda muhofaza qilish uchun birinchi va ikkinchi bosqich maktablarida bolalarga skauting va “Turk o‘chog‘i” tipida yarim harbiy ta‘lim beradigan “to‘dalar” (guruhlar) tuzish ishini rejalashtirdi. Matbuotda bu haqda rasmiy ma‘lumot ham berildi. 1918-yilda “Izchi” (rahbari Said Ahroriy), “Temur” (rahbari Haydar Shavqiy), “Taraqqiy darnagi” (rahbari Abdurahmon Ismoilzoda), “Turk kuchi” (rahbari S. Rojiy), “Turon kuchi” (rahbari Tangriqul Maqsudiy) va ularning “Lochin”, “Botu” kabi qo‘llari (ya‘ni filiali) tashkil qilindi. Bunday to‘dalar Turkiston o‘lkasining deyarli barcha yirik shaharlarida tuzildi [14, 48]. Asirlar boshqaradigan maktablar ochiq-oshkora harbiy ruhda edi. Maktablar harbiy tusda yuritilgani, ta‘lim ham usmonli turkchada olib borilgani uchun jamiyatda keskin tanqidga uchradi.

1922-yilda mamlakatdagi firqachilik targ‘iboti, Anvar poshoni qo‘llab-quvvatlayotir degan bahona bilan Buxoro hukumati maktablarda muallimlik qilayotgan barcha turklarni ishdan bo‘shatdi [15]. Mart oyida esa Sredazbyuro qolgan barcha usmonli zobitlarni mamlakatdan badarg‘a etish haqidagi qarorni ma‘qulladi.

Ma‘rifat, madaniyat va ta‘lim tarbiya tarqatishni asosiy vazifasi deb bilgan jadidlar ijodida, jadid matbuotida askarlik masalalari, shu jumladan harbiy ish sohasidagi masalalar ham alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Harbiy tuzilmalar avvalo mahalliy yoshlar hisobiga to‘ldirilishi, uni muqaddas mehnatga aylantirish muhim ahamiyat kasb etishi alohida ta‘kidlangan va jadidlar bu borada da‘vat qilganliklari matbuot sahifalarida uchraydi. Hoji Muin bu haqda fikr bildirib, “... boshlab yerlik xalqdan zobitlar yetishtirish uchun Turkistonning har bir shahrida askariy kurs va maktablar ochish kerak. Askarlarning maishatlarini (shart sharoitlarini. Muallif) yaxshi ta‘min etish va ba‘zi urf odatlarga mudoxala qilmasliq va o‘zlarini Turkistondan boshqa shaharga yubormaslik kabi qoida va yon berishlar e‘lon qilingonda askar olishning muvaffaqiyatli chiqishi aniqdir. ... askarlik muqaddas bir xizmatdir. Askarlik xizmatiga kirishi bilan Turkiston xalqi iftixor qilishga

haqlidir. Askar bo’lmoq chin huquqqa ega bo’lish demakdir. Turkiston xalqi askarlik xizmatini zo’r shodliq va butun ixlos bilan qarshi olar deb ishonamiz” [16].

Jadid ma’rifatparvarlari fikrlarida nafaqat askarlar sonini ko’paytarish va buni mahalliy yoshlar asosida amalga oshirish, balki qo’shinni zamonaviy qurol-yarog’ va texnikalar bilan bosqichma-bosqich qurollantirish, shuningdek, jangovar taktika va harbiy operatsiyalarni bajarish yo’lida rivojlangan Yevropa mamlakatlari tajribalarini faol o’rganish muhim ahamiyatga ega bo’lgan.

Abdurauf Fitrat bu masalada fikr bildirib, “Askarni tuzishda Ovrupa usullarini kirgizish kerak: “Askariy xizmat hamma uchun majburiy bo’lishi lozim”. Askariy xizmatga olinadurgan kishilar do’xturlar qaramog’idan o’tushlari kerak. Kasallar, mayiblar bundan ozod bo’ladilar. Askariy xizmat muddati ikki yil. 22 yoshga yetilgan har kim askariy xizmatga majburan chaqiriladir. Bundan keyin loyiha askarlarni o’rgatish va ta’min qilish masalasiga to’xtaladir. Loyiha juda katta kazarmalar ishlatishni, Buxoroda qo’mondonlar tayyorlash uchun harbiy maktablar ochishni askar uchun xazinadan ovqat, kiyim berishni, askarlarga oz bo’lsa ham oylik maosh berishni talab etadir” [17, 110].

Jadidlarning harbiy sohadagi faoliyatlari siyosiy faoliyat bilan chambarchas bog’liqligini qayd etish lozim. Xususan, asosini aynan jadidlar tashkil etgan “Yosh buxoroliklar” 1920-yilda hokimiyatga kelgan vaqtlarida milliy armiyani shakllantirishga alohida urg’u berganlar.

Milliy taraqqiyparvarlarning milliy harbiy tizimni yaratish orqali Turkiston o’lkasini ozod qilish orzu-umidi 1924-yilda Rossiyaning navbatdagi siyosiy nayrangi – “milliy chegaralanish” o’tkazilishi bilan barbod bo’ldi. Katta siyosiy kurash, kuchli harbiy-iqtisodiy kuchga ega bo’lmagan tashkilot tajribali, harbiy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan ustun kuchga qarshi turishga ojiz edi. Bu ojizlik tashkilotni parokandalikka, so’ng o’z-o’zidan tarqalishga olib keldi [14, 55].

Xulosa o’rnida ta’kidlab o’tish joizki Turkiston o’lkasida vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta’minlash yo’lida mardona kurash olib borib, aziz jonlarini fido qilgan jadidlarning faoliyati va merosini, ayniqsa harbiy ish sohasidagi merosini o’rganish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Jadidlar ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, milliy ma’naviyat tarqatish bilan birga mamlakat tinchligi va osoyishtaligini saqlash, aholi manfaatlarini qo’llab-quvvatlash, bu borada askarlik, ya’ni harbiy masalalarni tartibga solish masalalarida o’zlarining aniq yo’nalish va pozitsiyalariga ega bo’lib, ushbu mulohazalarni Turkiston matbuotida ochiq-oydin yoritishga erishganlar. Bu borada mahalliy yoshlar hisobiga milliy qo’shin yaratish, harbiy ish sohasini shakllantirish va tuzishda Yevropa usullarini kirgizish, qo’mondonlarni tayyorlash uchun harbiy maktablar ochish orqali harbiy tizimni mustahkamlashni, xizmatga kirish nufuzini oshirishga erishish pirovard maqsad bo’lib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktabrdagi “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi F-5598-son Farmoyishi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi. 2023-yil 11-dekabr. <https://president.uz/uz/lists/view/6919>.
3. A‘zamxo‘jayev S. Turkiston muxtorlari: Milliy-demokratik davlatchilik qurish tajribasi. – T.: “Ma‘naviyat”, 2000. – 168 b.
4. Agzamxodjayev S.S. Turkiston ma‘rifatparvarlarining jamiyatni yangilash haqidagi g‘oyalari: nazariya va amaliyot // Jadidlar ilm-ma‘rifat va ma‘naviy merosining yoshlar ta‘lim-tarbiyasidagi ahamiyati // Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami – T.: O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2020 – 263 b.
5. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari (birinchi kitob). – T.: O‘zbekiston, 2008. – 536 b.
6. Alimova D.A. Jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy mohiyati va jadidlar tafakkuri // Jadidchilik: islohat, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga yangi chizgilar). Davriy to‘plam №1, 1999 – 218 b.
7. Qodiriy A. Bizda askarlik masalasi. Ishtirokiyun, 1919-yil 4-noyabr.
8. Adib Xolid. O‘zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. – Toshkent: “Akademnashr”, 2022. – 424 b.
9. O‘zR MA, 36-fond, 1-ro‘yxat, 12-ish, 277-278-varaq
10. Ulug‘ Turkiston. 1918 yil 21 yanvar.
11. Hoji Muin. Islom dunyosining najoti // 1918-yil 10-aprel.
12. Akdez Nimet Kurat. Turkiye ve Rusya: XVIII Yuzyil Sonundan Kurtulus Savasina Kadar Turk-Rus Iliskileri (1798-1919), – Ankara, 1970, - C. 512.
13. Michael A.Reynolds. Buffers, not Brethren: Young Turk Military policy in the First World War and the myth of Panturanism // Past and Present. 2009. № 203. – P. 137 – 179.
14. Munavvar qori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. – T.: “Ma‘naviyat”, 2003. – 304 b.
15. O‘zR MA. 48-fond.1-ro‘yxat, 103-ish, 28-varaq.
16. Hoji Muin. Askarlik to‘g‘risida. Zarafshon, 1923-yil 21-iyun.
17. Xo‘jayev Fayzulla. Buxoro inqilobining tarixiga materiallar. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan”, 1997. – 176 b.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИГА ҚАДАР, ЎРТА ЗАРАФШОН ВОҲАСИ ЁДГОРЛИКЛАРИ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИДАН

Савриев Жасур Фахриддинович
Навоий Инновациялар Университети ўқитувчиси
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) в/б. доц.
+99890 647 20 26
savriyevjasur71@gmail.com

doi.org/10.59470/202449

Аннотация. Ўзбекистоннинг кўплаб вилоятлар тарихини ўрганиш асосан XX аср ўрталаридан бошланган десак муболаға бўлмайди. Жумладан, Ўрта Зарафшон воҳаси ёдгорликлари ҳам асосан, Средазкомстарис ташаббуси билан кўплаб жойларида қишлоқ маконлари, шаҳар маданиятига оид ёдгорликлар, карвонсаройлар ва чорвадорлар маданиятига оид мозоркўрғонларни режали асосда очиб ўрганиш ҳам бошлаб юборилади. Асосан бу ўрганишлар доираси икки босқичда амалга оширилиб мустақилликга қадар турли тадқиқотларда ўз ақсини топган.

Аннотация. Не будет преувеличением сказать, что изучение истории многих регионов Узбекистана началось преимущественно с середины XX века. В частности, памятники Среднезеравшанского оазиса во многих местах в основном открыты и изучены по инициативе Средазкомстариса. В основном масштаб этих исследований проводился в два этапа и находил отражение в различных исследованиях вплоть до обретения независимости.

Abstract. it is not an exaggeration to say that the study of the history of many regions of Uzbekistan began mainly in the middle of the 20th century. In particular, the monuments of the Middle Zarafshan oasis are mainly opened and studied in many places by the initiative of Sredazkomstaris. Basically, the scope of these studies was carried out in two stages and was reflected in various studies until independence.

Калит сўз ва иборалар: Ўрта Осиё, Средазкомстарис, шаҳар, цивилизация, мозоркўрғонлар, археологик тадқиқотлар, қазув ишлари, карвонсарой, чорвадор, маданият, қишлоқ маконлари.

Ключевые слова и фразы: Средняя Азия, Средазкомстарис, город, цивилизация, курганы, археологические исследования, раскопки, караван-сарай, пастух, культура, сельская местность.

Key words and phrases: Central Asia, Sredazkomstaris, city, civilization, burial mounds, archaeological research, excavations, caravanserai, herdsman, culture, rural areas.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ҳудудида қадимги даврлардан бошлаб ривожланган қишлоқлар, шаҳарлар ва цивилизация марказларининг бой ўтмишини археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ва тарихий жараёнларни тиклаш бўйича муайян

ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон худуди тош давридан бошлаб ўзлаштирилганлиги, мамлакатимиз жаҳондаги илк шаҳарсозлик ва давлатчилик шаклланган марказлардан бири бўлганлиги, тарихимиз ва маданиятимиз чуқур илдизларга эга эканлиги илмий жиҳатдан асосланди. Ўрта Осиё худудида жойлашган ёдгорликларни ўрганиш машҳур шарқшунос Н. И. Веселовский томонидан 1884 йилда Фарғона водийсидаги ўтроқ аҳоли маданиятига мансуб ёдгорликлар ва дашт ҳудудларида жойлашган қурум ва муғхоналар ҳамда Ўзганнынг шарқий томонида жойлашган мозорқўрғонларни очиб ўрганиш ишларидан бошланган⁹³. 1886 йил В. М. Флоринский томонидан Еттисув яқинида эрамиз бошларига оид мозорқўрғонлар очилган. 1887 йил Н. П. Остроумов инқилобгача бўлган даврда биринчи бўлиб, тегишли мутахассисларни жалб қилган ҳолда қазув ишларини ташкил этган. Бу қазув ишлари Тошкент атрофларида фаол бошланиб кейинчалик, Ўрта Зарафшон воҳаси бўйлаб, Сирдарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида ҳам ташкил этилган⁹⁴. XIX аср охири XX аср ўрталарида маҳаллий аҳоли орасидан чиққан зиёли, илмга қизиқувчи, ўз даврининг билимдонларига таяниб тадқиқот олиб борган рус шарқшунос, археологлари юртимиз тарихига оид ноёб маълумотларни қўлга киритадилар. Рус олимларининг маҳаллий зиёлилар билан ҳамкорликдаги қидирув ишлари ва археологик қазувлари, Ўзбекистон археологларининг россиялик олимлар билан илмий ҳамкорлик алоқаларининг бошланиши эди. Ҳамкорликнинг дастлабки пайтларида кўплаб моддий ва ёзма манбалар қўлга киритилган бўлиб, улар ҳозирги кунда Россия Федерациясининг Давлат Эрмитажида, Этнография, Антропология ва Этнология, Санъатшунослик, Халқ амалий санъати Давлат музейларида сақланмоқда⁹⁵. Улар орасида Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан топилган жуда кўплаб археологик ашёлар ва коллекциялар бор. Россия империяси томонидан 1917 йил октябрь тўнтаришигача Ўрта Осиёдаги тарихий ёдгорликларни ўрганиш учун биронта махсус илмий археологик экспедиция юборилмаган. Қазув ишлари давлат томонидан ташкил этилмаган ва бу тадқиқотлар ўз номига мос бўлган россиялик, Туркистон ҳаваскорлар (ТХАТ) томонидан ўтказилган. Бу тўғарак аъзолари томонидан олиб борилган изланишлар эса асосан эсдаликлар шаклида бўлиб, улар асосан мавжуд ёдгорликларни ёзиб олиш ва қайд этиш билан чекланган⁹⁶. ТХАТ нинг қазув тадқиқотлари асосан, Чоч, Сўғд ва Фарғона водийси воҳаларидаги ёдгорликлар билан боғлиқ эди. Шундай бўлсада, ушбу тўғарак аъзоларининг Ўрта Осиё худудидаги тарихий ёдгорликларни рўйхатга олиш ва дастлабки қазув ишлари, Ўзбекистон археологиясининг кейинги ривожига катта аҳамият касб этади. Тўғарак низоми 21 банддан иборат бўлиб, унга кўра фаолияти қуйидагилардан ташкил топган:

А) Туркистони ўлкаси худудида жойлашган қадимий обидаларни ўрганиш;

⁹³ Обельченко О.В. К изучению курганных погребений в Средней Азии // ИМКУ. – Тошкент: 1964, –№ 5. – С. 214.

⁹⁴ ЎзМА. Ф. М-7 рўйхат 11. Сакл.бир. 817. 45, 93 бетлар.

⁹⁵ ЎзМА. М-7-фонд, 2-рўйхат, 80-йиғма жилд, 42-46 varaқ.

⁹⁶ Ҳайдаров Ҳ., Усмонов Қ. Жиззах тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б. 33-34.

Б) Уларнинг тавсифини ва ўлка археологик харитасида қайд этилишини амалга ошириш;

В) Археологик обидаларни кўриқлаш;

Г) Археологик қазув ишларини амалга ошириш;

Д) Маҳаллий археологик материалларни нашр учун қайта ишлаш⁹⁷. Юқоридагиларга қарамай, тўғарак ўлка тарихини фақат археологик жиҳатдан эмас, балки этнологик, лингвистик, эпиграфик ва бошқа жабҳаларда ҳам тадқиқ этган. Шунингдек, тўғарак аъзолари яна медиевистик, генеалогик, нумизматик ва бошқа тадқиқотларни ҳам амалга оширган. Юқорида таъкидланган низомга кўра, фахрий раис ўлка генерал губернатори бўлган. Тўғаракнинг фахрий раиси ва ҳақиқий аъзолар ҳамда тўғарак ходимларидан ташкил топган. Унинг таркибида турли миллат вакиллари бўлиб, асосий қисмини ўзбеклар ташкил этган.

Ўзбекистон ҳудудидаги ёдгорликларнинг рус зиёлилари томонидан ўрганилиш тарихини икки йўналишда кўриш мумкин. Биринчи йўналишда, деҳқончилик микроҳоҳаларидаги манзилгоҳлар – кўналға (поселения)лар, қишлоқ макон (мустаҳкамланган жамоа манзилгоҳ)лари, карвонсаройлар, мудофаа иншоотлари, қаъла ва шаҳарларни ўрганиш. Иккинчи йўналишда эса чорвадорлар маданиятига оид мозорқўрғонларни ўрганиш⁹⁸. XX асрнинг 20-йилларида ушбу ташкилот томонидан бир қанча ёдгорликларни таъмирлаш ишлари ўтказилган. XX асрнинг 20-йиллари охири айниқса, 1928 йил Средазкомстарис ташаббуси билан Ўрта Осиёнинг кўплаб жойларида қишлоқ маконлари, шаҳар маданиятига оид ёдгорликлар, карвонсаройлар ва чорвадорлар маданиятига оид мозорқўрғонларни режали асосда очиб ўрганиш ҳам бошлаб юборилади. Узкомстарис ташаббуси билан 1928 йил М. Е. Массон Оҳангарон ва Тўйтепада, М. В. Веоводский бошчилигида 1929 йил Пскентда, Б. А. Латынин томонидан 1934 йил Исфарада, В. Л. Вяткин 1925-30 йилларда Афросиёб шаҳар ёдгорлигида, М. Е. Массон раҳбарлигида 1935-38 йилларда Чирчиқ дарёси бўйларида ва қадимий Термизда, Ю. Якубовский 1934-1939 йиллар Қуйи ва Ўрта Зарафшон водийсида, В. А. Шишкин 1936-1938 йилларда Бухоро, Кармана ва Самарқандда, С. П. Толстов ва Я. Ғ. Ғуломовлар 1937-1950 йилларда кўҳна Хоразм воҳасида, А. П. Окладников 1938-1939 йиллар Тешиктош ва Мачай ғорларида⁹⁹, Г. В. Григорьев ва М. Э. Воронецлар томонидан 1937-38 йилларда Жун ариғи бўйлари ва Қовунчитепага яқин ҳудудларда кўплаб археологик ёдгорликлар очиб ўрганилган. Ўрта Зарафшон воҳаси ҳудудидаги меъморий обидалар ҳамда иншоотларнинг тадқиқ этилиши, уларни ўрганиш ва рўйхатга олиш ишлари ҳамда бу борадаги дастлабки илмий асарларнинг яратилиши асосан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган¹⁰⁰. Мавзуга доир илмий манба ва адабиётларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

⁹⁷ Ўзбекистон Миллий архиви, И-71-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғмажилд, 2-орқа варак.

⁹⁸ Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон воҳасининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: Фан, 1972. Б. 8-9.

⁹⁹ Ширинов Т. Ш., Бердимуродов А. Э., Пардаев М. Х // Ўзбекистон археологияси. 2010 йил № 1. 4-10 бет

¹⁰⁰ Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон воҳасининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: Фан, 1972. Б. 8-9.

Биринчи гуруҳга: чор Россияси ҳамда совет даврида яратилган илмий-тадқиқотлар киради. Ушбу икки давр манбаларининг бир гуруҳга киритилганлиги сабаби, мустамлакачилик даври олимларининг деярли кўпчилиги совет тузуми даврида ҳам ижод қилганликлари ҳамда уларнинг тадқиқотлари совет нашриётларида эълон қилинганлиги билан изоҳланади. Бу борадаги дастлабки тадқиқотлар Н. В. Ханьков, А. Вамбери, Л. Ф. Костенко, В. В. Крестовский, П. П. Шубинский, Д. Н. Логофет, В. В. Бартольд, Б. В. Веймарн, Г. А. Пугаченкова, А. В. Нильсен, В. В. Косточкин, Г. И. Гаганов, Л. И. Ремпель, И. И. Ноткин, Л. Ю. Маньковская, С. П. Толстов¹⁰¹, Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, Б. Н. Засыпкин, А. А. Семёнов, Д. И. Нечкин, И. И. Умняков, В. А. Шишкин, А. Ю. Якубовский, С.П.Толстов, М. Е. Массон¹⁰²ларнинг асарларида, Ўрта Осиё меъморчилиқ тарихи, археологик

¹⁰¹Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1843.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии, совершенное в 1863 г. СПб.; Вамбери А. 1865 и Дополнение к Путешествию по Средней Азии. СПб., 1868.; Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русской миссии. СПб., 1870.; Вамбери А. История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. По восточным обнаруженным и не обнаруженным рукописным историческим источникам, т.1-2, СПб., 1873.; Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. – СПб, 1887. ; Шубинский П.П. Очерки Бухары. – СПб, 1892.; Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб, 1909.; В.В.Бартольд. Бухара. Ее памятники и их судьба (Правда Востока, 1925, №190.; Веймарн Б.В. Архитектурно-декоративное искусство Узбекистана. – Москва: Наука, 1948.; Пугаченкова Г.А. Бухара. (Узбекистан). (Серия «Сокровища зодчества народов СССР».) – Москва: Наука, 1949.; Нильсен А.В. Мавзолей Мир Саид Бахром в Кермине. Монументальная архитектура Бухарского Оазиса XI-XII вв. К вопросу о возникновении средневековой архитектуры в Средней Азии. – Ташкент: 1956.; Косточкин В.В. Русское крепостное зодчество XIV—XVII веков // Советская архитектура. Сб. 8, 1957.; Гаганов Г.И. Геометрический орнамент Средней Азии. ж. «Архитектурное наследство», сб. II. – Москва: 1958.; Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построений. – Ташкент: 1961.; Ноткин И.И. Бухарская резьба по ганчу в работах Усто Ширина Мурадова. – Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1961.;). Обзор работ экспедиции см.: Итина М.А. Хорезмская экспедиция: основные итоги и перспективы исследований // Культура искусства древнего Хорезма. Москва: 1961. ; Резьба и роспись по ганчу и дереву. Под ред. Л.И. Ремпеля. – Ташкент, 1962.; В.В.Бартольд. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке (Записки Русского Географического общества. т. XXXIV, 1909). Сочинения, т. II, ч. II. – Москва: Наука, 1964. В.В.Бартольд. Сочинения, т. IV. – Москва: Наука, 1965.; Пугаченкова Г.А. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. – Москва: Наука, 1965.; Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины XIX в. – Москва: Наука, 1965.; Нильсен А.В. Архитектура Средней Азии (Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.)) – Ташкент: Фан, 1966.; О сущности архитектурно-реставрационного искусства // Архитектура СССР. 1968. № 3.; Ноткин И.И. Архитектурная керамика Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1968.; Маньковская Л.Ю. Медресе Улугбека и Абдулазизхана (кош медресе Бухара). – Узбекистан: 1968.; Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. – Ташкент: 1971.; О некоторых понятиях в области архитектурного наследия Архитектура СССР, №9. 1972.; Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва: 1948. Подробнее см.: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. Москва: 1983.

¹⁰²Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего. – Санкт-Петербург, 1877; Его же. О надгробном памятнике Тимура (Тамерлана) в Самарканде. Известия о занятиях VII Археологического съезда в Ярославле. – Ярославль, 1887; Его же. Памятник Ходжи Ахрара в Самарканде. 1895; Его же. Мечеть Биби-Ханым. 1899; Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан / Сочинения. – Москва: Наука, 1966. Т. IV.; Нечкин Д.И. Задачи и ближайшие цели Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы в Средней Азии // Известия Средазкомстариса. Вып. 1. – Ташкент, 1926; Вяткин В.Л. Гур-Эмир. – Самарканд, 1906; Его же. Памятники древности Самарканда. – Самарканд, 1929; Умняков И.И. Охрана памятников старины и искусства в советском законодательстве Средней Азии // Известия Средазкомстариса. Вып. 1. – Ташкент, 1926; Его же. Архитектурные памятники Средней Азии. – Ташкент, 1929; Массон М.Е. Регистан и его минарет. – Ташкент: Узгиз, 1926. № 2; Его же. Мавзолей Гур-Эмир усыпальница Тимуридов // Средне-Азиатский Комитет по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы Средазкомстариса). – Ташкент, 1926; Его же. Регистан и его медресе // Средне-Азиатский Комитет по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). Культурно- исторические экскурсии по Самарканду. – Ташкент, 1926; Его же. Соборная мечеть Тимура известная под именем мечети Биби- Ханым: историческая литература // Культурно-

ёдгорликларни ўрганиш ва консервация қилишнинг муаммо ва унинг натижалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунга қарамай, бу асарлар давр воқелиги билан боғланган кўплаб далилий материалларнинг тақдим этилганлиги ва муҳим маълумотларни бериши билан аҳамиятлидир. Шу билан бир қаторда: Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини таъмирлашнинг илмий услубий назарий пойдеворини яратган таниқли олим, архитектура мутахассиси А. К. Писарчик, Б. Н. Засыпкин ва меъморий ёдгорликларни безакларини чуқур тадқиқ этган М. С. Булатов ҳамда XX аср тадқиқотчиларидан Ю. Н. Алексеров, О. В. Обльченко, Л. Ю. Маньковская, А. М. Беленицкий, О. Г. Большаков, И. Б. Бентович, А. Р. Мухаммаджонов, Н. Б. Немцева, М. Богуславских, П. Ш. Зоҳидов¹⁰³ кабиларнинг илмий тадқиқотлари Ўзбекистон меъморчилиги илмий мактабларини яратишга ўз ҳиссаларини қўшишганлар.

Иккинчи гуруҳга: Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш, археологик ёдгорликларни рўйхатга олиш ўрганиш ишлари ва унинг натижалари, уларнинг қурилиш лойиҳалари тарихига бағишланган илмий тадқиқотлар киради. Жумладан: А. Хотамов, П. Зоҳидов, М. Хайруллаев, А. Ўринбоев, О. Бўриев, Б. Аҳмедов, Х. С. Ислонхўжаев, С. И. Иноят, Р. Г. Мукминова, Г. А. Пугаченкова, Ҳ. Ҳ. Тўраев, Ш. М. Раҳматуллаев, Ф. Қосимов, Э. Аҳмедов, О. С. Хайитова, Х. Қурбонов, Д. А. Алимова, Ю. Ф. Буряков ва Т. Ф. Кадилова, А. Кандахаров, Н. Бекниёзов, Ш. М. Раҳматуллаев, С. Мустафоев, А. Тоғаев, Д. Н. Султонова, Р. Б. Абриев, Ш. Халилов, М. Шайдулович, У. Н. Нарзуллаев, М. Ф. Расулов, Ш. Абдураимов¹⁰⁴ларнинг тадқиқотларида ҳам мавзуга оид муаммолар ўрганилган.

исторические экскурсии по Самарканду. Узбекский комитет по делам памятников культуры и природы (Узкомстарис). –Самарканд, 1929; Его же. Обсерватория Улугбека: монография. –Ташкент: УзФАН, 1941; Его же. Падающий минарет. –Ташкент, 1968; Шишкин В.А. Медресе Улугбека в Гиждуване. –Ташкент, 1933; Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры в Средней Азии и их реставрация. –Москва, 1926; Его же. Архитектурные памятники Средней Азии. –Москва, 1928; Его же. Архитектура Средней Азии. –Москва, 1948; Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах в XIV–XV вв. –Ленинград, 1933.

¹⁰³Писарчик А.К. Памятники Кармине. Сообщения Института истории и теории архитектуры...вып.4. – Москва: 1945.; Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. – Москва: Академии архитектуры СССР, 1948. – С.160.; (Zasyupkin B.N. Architecture of Central Asia. - Moscow: Publishing house of the Academy of Architecture of the USSR, 1948. –P.160.); Булатов С.М. Искусные геометрические приёмы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в. – Ташкент: Изуз, 1959.; (Bulatov S.M. Skillful geometric techniques in the architecture of Samarkand of the late 14th - early 15th centuries. –Tashkent. IZUZ. 1959.; Алексеров Ю.Н. Самарканд. Страницы истории. –Тошкент: 1967.; Зоҳидов П.Ш. Узбек меъморчилиги усталари. – Тошкент: Фафур Фулом. 1967.; Маньковская Л.Ю. Медресе Улугбека и Абдулазизхана (кош медресе Бухара). – Узбекистан: 1968.; Алексеров Ю.Н. участвовал в составлении справочника-путеводителя «Самарканд» и опубликовал ряд очерков, популяризирующих историю города. –Тошкент: 1970.; Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. –Тошкент: 1971.; Беленицкий А.М., Большаков.О.Г., Бентович И.Б. Средневековый город Средней Азии. –Москва: Наука, 1973.; А.Р.Мухаммаджонов. История орошения Бухарского оазиса. –Ташкент: Фан, 1978.; Богуславских М.М. Международная охрана культурных ценностей. –Москва: Наука, 1979.; Немцева Н.Б. Работ-и-Малик. В кн: Художественная культура. Средней Азии IX–XII века: (сборник статей) – Тошкент: 1983.; Булатов С.М. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв. – Москва: 1988. –С.368.; Bulatov S.M. Geometric Harmonization in the Architecture of Central Asia in the 9th–15th centuries. – Moscow: 1988. –P.368.; Булатов С.М. Ўзбек халқ амалий безак санъати. – Тошкент: Меҳнат, 1991. – Б.384.; Bulatov S.M. Uzbek folk applied decorative art. - Tashkent: Mehnat, 1991. –P.384.); Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. –Тошкент: Комуслар бош таҳририяти, 1996.

¹⁰⁴Хотамов А., Халилов Ш. Йиллар садоси. –Тошкент: Адолат, 1995.; Зоҳидов П. Темур даврининг меъморий қаҳқашони. – Тошкент, 1996.; Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида / Таҳрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Ўринбоев, О. Бўриев. Тузувчилар: А. Ўринбоев, О. Бўриев. – Тошкент, 1997.; Ислонхўжаев Х.С.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Обельченко О.В. К изучению курганных погребений в Средней Азии // ИМКУ. – Тошкент: 1964, –№ 5. – С. 214.
2. Ҳайдаров Ҳ., Усмонов Қ. Жиззах тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. –Б. 33-34.
3. Ширинов Т. Ш., Бердимуродов А. Э., Пардаев М. Ҳ. // Ўзбекистон археологияси. 2010 йил № 1. 4-10 бет.
4. Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон воҳасининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 8-9.
5. Пугаченкова Г. А. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. – Москва: Наука, 1965.
6. Ремпел Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времён до середины XIX в. – Москва: Наука, 1965.
7. Нильсенъ А. В. Архитектура Средней Азии (Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VII в. в.)). –Тошкент: Фан,1966.
8. Ҳотамов А., Халилов Ш. Йиллар садоси. – Тошкент: Адолат, 1995.
9. Зоҳидов П. Темур даврининг меъморий қаҳкашонӣ. – Тошкент, 1996.
10. Исломхўжаев Х. С. Государственное управление в области охраны и использования памятников истории и культуры Узбекистана. Дисс. к. ю. н. – Тошкент,1998.
11. Иноятов. С. И. Амир Темур Работи Маликда. – Тошкент: Шарқ, 1998.

Государственное управление в области охраны и использования памятников истории и культуры Узбекистана. Дисс.к.ю.н.-Тошкент,1998.; Иноятов.С.И. Амир Темур Работи Маликда. -Тошкент:Шарқ, 1998.; Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур (жизнь и общественно-политическая деятельность). – Ташкент: Университет, 1999.; Иноятов С.И., Тўраев Ҳ., Саидов М. Қосим Шайх Азизон.- Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 2000.; Раҳматуллаев Ш.М. Мустақиллик шароитида Фарғона водийси шаҳарларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (1991-1996 й.й):Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Тошкент,2000.; Қосимов Ф.Ҳ. Темурийлар даврида Бухорода маданият ҳаёт // Из истории культурного наследия Бухары (Вып.7). – Бухара, 2001.;¹⁰⁴

JADIDLARNING MILLAT KELAJAGI YO‘LIDAGI XIZMATLARI

YakubovAzizbek

Nizomiy nomidagi TDPU tayanch-doktoranti

islamxoja_yakubov@mail.ru

+99890 321-97-08.

doi.org/10.59470/2024410

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidlarning tarixiy missiyasi o‘rganilgan. Unda jadidlarning millat, xalq kelajagi yo‘lida amalga oshirilgan ezgu xizmatlari xolis baholangan. Maqolada ilgari surilgan fikr-mulohazalar muhtasarlarda umumlashtirilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается историческая миссия джадидов. В ней объективно оцениваются заслуги джадидов перед будущим нации и народа, а также кратко обобщаются мнения, изложенные в статье.

Abstract. This article examines the historical mission of the Jadids. It objectively evaluates the services of the Jadids to the future of the nation and people, and also briefly summarizes the opinions expressed in the article.

Kalit so‘zlar: Tarixiy missiya, jadid, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, jaholat, vatanparvarlik.

Ключевые слова: Историческая миссия, современность, национальное пробуждение, просвещение, невежество, патриотизм.

Keywords: Historical mission, modernity, national awakening, enlightenment, ignorance, patriotism.

XX asr boshiga kelib millatni halokatdan saqlab qolish va istiqloлга olib chiqish uchun ma’rifat, madaniy-ma’rifiy tarbiya asosiy omil darajasiga ko‘tarildi. Buni esa jadidlar Vatan va millat hurligi yo‘lidagi kurashning asosi deb bildilar. Ular millatni uyg‘otish uchun ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ilgari surdilar. Jadidlar Shariat qoidalari, “Qur’oni karim”ni yaxshi bilganlari uchun ham “Taraqqiyot islomga zid” degan aqida va tushunchalarga qarshi kurashdilar. Jadidchilikning paydo bo‘lishiga taraqqiyparvarlik va ilm-fan, shariat amallarining o‘rni katta bo‘ldi.

Jadidchilik ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida yuzaga kelishining asosiy sababi bevosita Turkiston ichki muhitining fenomeni bo‘ldi. U Rossiya imperiyasining XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab O‘rta Osiyoni istilo qilishi va buning natijasida vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatning mahsuli edi. Jadidchilik harakati vujudga kelishining obyektiv va subyektiv sabablarini yoritishimizda Ahmad Donishning “Navodir al-vaqoe” (“Nodir voqealar”) hamda “Risolai tarixi amiron mang‘it” (“Mang‘it amirlari tarixi haqida risola”) asarlarida, tarixchi Mirza Muhammad Abdulazim Somiy Bo‘stoniyning “Tarixi salotini mang‘itiya dor us-saltanai Buxoroi sharif” (“Buxoro sharif saltanatidagi mang‘it

hukmdorlari tarixi”), tarixchi Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahimning “Tarixiy Salimiy” asarlari muhim o‘rin tutadi.

Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahimning “Tarixiy Salimiy” XX asrning 20-yillarida yozilgan bo‘lib, uning bosh qismi, Chingizxondan to amir Muzaffar davrigacha bo‘lgan tarixni umumlashtiruvchi harakterga ega. Asarning 1860-1920- yillar voqealarini o‘z ichiga olgan katta qismi yangi bo‘lib, muallifning o‘zi bu voqealarning guvohi bo‘lgan. Asarda amir Muzaffar davrida Hisor, Ko‘lob, Baljuvan, Qorategin va Darvozda bo‘lib o‘tgan isyonlar, Buxoro-Qo‘qon va Buxoro-Rossiya munosabatlari, shuningdek, Buxoro amirligining XIX asrning ikkinchi yarmidagi umumiy ahvoli va ma’muriy tuzilishi haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Abdurauf Fitratning “Munozara” va “Bayonati sayyohi hindi” asarlari ham asos manbalardan biridir [Fitrat. 2000. – S.46-98].

Fitratning “Munozara” va “Sayyohi hindi” asarlarida ko‘tarilgan milliy qoloqlik, diniy fanatizm mavzusi XX asrning 20-yillar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega edi. Fitrat bu hikoyalarida diniy syujetlardan jaholat ta’siriga qarshi kurashda foydalangan edi. Jumladan, “Munozara” asarida farangi Buxoroning mudarrisi–ziyolilari yetakchisi bilan munozara qiladi. Munozara “usuli jadid” va “usuli qadim” ustida ketsa-da, asar Buxoro amirligining iqtisodiy, ma’naviy, ta’limiy, siyosiy manzarasini ham to‘la namoyon qiladi. Bu munozarada ilgari surilgan g‘oya ko‘proq Farangi savollariga mudarrisning javoblarida keng ko‘lamda ochiladi.

Dunyoviy va diniy bilimlar sohibi, dunyo ko‘rgan, hatto musulmon dini ahkomlaridan xabardor Farangi mudarrisning ilmsizligidan, johilligidan, musulmon farzandlarining qismati shunday mutaassiblar qo‘liga topshirib qo‘yilganidan afsus chekadi. Ko‘p hollarda mudarrisning javoblaridagi mantiqsizlik, fikriy doirasi nihoyatda torligini, dunyoviy bilimlardan butunlay xabarsizligini namoyish qiladi [Fitrat. 2000. – S.46-98].

Anglashiladiki, yuqorida sanalgan mualliflarning asarlari o‘sha davrning noyob manbalari hisoblanadi [Mo‘minov I. 1960]. Bu bejiz bo‘lmay, ular jadid va jadidchilikka xayrxoh bo‘lgan ma’rifatparvar kishilar edi. Masalan “Tarixi salotini mang‘itiya” (1906-1907) tarixiy asari ikkinchi kitobida **Mirzo Abdulazim Somiy Bo‘stoniy** Buxoro amirligining mang‘itlar hukmronlik qilgan davrini tanqidiy nuqtayi nazardan baholaydi. U o‘zi guvoh bo‘lgan va eshitgan hodisalarga tayanib, amirlik idora uslubidagi illatlar, Rossiya bilan Buxoro qo‘shinlari o‘rtasidagi janglar, amir qo‘shin boshliqlarining layoqatsizligi va mas’uliyatsizligi oqibatida mamlakatning katta qismi bosqinchilar tomonidan bosib olinganligi va valiahd Abdulmalik (Katta To‘ra) ning ba’zi muvaffaqiyatli janglarini tasvirlaydi.

Ko‘rinadiki Turkiston mustamlakachilari mahalliy xalqlarni o‘ta qoloqlikda ushlashni o‘zlariga shior qilib olgan edi. Ularning ko‘rsatmasi bilan xalqqa mumkin qadar ko‘proq paxta ektirish, ularni tinimsiz ishlashga majbur etish, toki bu xalq boshqa narsalarni o‘ylashga, siyosiy voqealarni anglab yetishga bir zum ham vaqti, xohishi qolmasligini nazarda tutib kelgan. Chor Rossiyasi Turkistonni mustamlakaga aylantirish va ruslashtirish jarayonida mahalliy xalqlarga nisbatan kamsituvchilik siyosatini olib borgan hamda o‘zbek va boshqa tub aholiga siyosiy va insoniy huquqlar berishni xayoliga keltirmagan. Bu g‘oya ma’murlarning O‘rta Osiyodagi strategik rejalari asosini tashkil qilgan. Bundan ko‘zlangan

maqsad o‘lkada mavjud bo‘lgan ijtimoiy hayot qonunlari va an‘analarini izdan chiqarish, mahalliy jamiyatning diniy-ma’naviy negizini barbod qilishdan iborat edi. Milliy madaniyat va ta’limni obro‘sizlantirish natijasida “yangi, rus Turkistoni” ni barpo etish maqsadi ko‘zda tutilgan edi. Buning natijasida Turkiston zaminida mustamlakachilik va ulug‘ millatchilikka asoslangan siyosiy-ma’muriy tizim hukm surdi. Mustaqillikka dahl qilinishi, siyosiy haqsizlik va adolatsizlikning haddan oshishi butun jamiyatni chor Rossiyasi davlatining shovinistik harakatlariga qarshi kuchli muholifatga aylantirdi.

Xalqning noroziligi va xalq ichidan yetishib chiqqan ziyolilarning mustabid tuzum siyosatining asl mohiyatini anglab yetishi va kuchli nafrati XIX asrning 80-yillariga qadar shakllanib va kuchayib borganligini ko‘rsatadi. Bu harakatning vujudga kelishida xorijiy mamlakatlardagi turli xil ilg‘or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, diniy oqimlarning ma’lum darajadagi ta’siri bo‘lsa-da, ammo bu milliy va ilmiy uyg‘onish harakati yuzaga kelishini ta’minlovchi asosiy omil, zamin va sharoit o‘lkamizning o‘zida yetilib pishgan edi.

Jadidchilik harakati ayrim g‘oyaviy muholiflarimiz yaqin kunlarga ta’kidlashganidek, faqat ma’rifatchilik harakatigina emas. Zotan g‘oyaviy muholiflarning maqsadi jadidchilik doirasini toraytirish, keng xalq ongini qamrab olishiga yo‘l qo‘ymaslik edi.

Aslida esa jadidchilik:

Birinchidan, jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg‘onish mafkurasi bo‘lib xizmat qildi.

Ikkinchidan, mustaqillik uchun kurash olib borish jadidlarning g‘ayrat va tashabbusi bilan vujudga keldi. Turkiston muxtoriyati bu yo‘ldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi;

Uchinchidan, jadidlar maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslashtirdilar.

Shunday ulkan islohotlarni amalga oshirishga bel bog‘lagan jadidlarning ilg‘or qismi mahalliy aholini jahonning taraqqiy etgan davlatlarida bo‘layotgan o‘zgarishlar va yangilanishlardan xabardor qilib borish lozimligini yaxshi anglaganlar. Professor B. Qosimov haqli ta’kidlaganidek: “Jadidchilik ham ijtimoiy, ham siyosiy, ham madaniy harakatdir.

Shuning uchun ijtimoiyki, u jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi, milliy uyg‘onish ideologiyasi bo‘lib xizmat qildi.

Shuning uchun siyosiyki, u mustaqillik uchun kurash olib bordi...

U madaniy harakat ham edi – adabiyotni yangiladi, matbuot va teatrchilikni yo‘lga qo‘ydi, maorifda esa “yangi maktab konsepsiyasi” bilan chinakam inqilob yasadi. Eng muhimi, bularning barchasini ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab ko‘rib chiqdi” [Qosimov B. 1997].

Darhaqiqat, milliy o‘zlikni anglashning o‘shishiga muhim turtki bo‘lgan va milliy ozodlik g‘oyasini shakllantirib, o‘z faoliyati bilan uni amalga oshirishga uringan kuchli progressiv harakat – jadidchilik bo‘lgan. U jahondagi umuminsoniy va milliy qadriyatlarga asoslanib, jamiyatning pishib yetilgan rivojlanish taraqqiyoti va o‘lka tub yerli aholisining zarur manfaatlariga javob berardi. Qoloqlik va jaholat, aholining ayanchli ahvoli,

Turkistonning jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib kelishi, Islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og‘ir fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida o‘z zamonasining ilg‘or ziyoli, munavvarlaridan fikr-mulohazalar paydo bo‘ldi.

Ko‘rinadiki, jaholatdan uyg‘onish tarixiy zaruriyatga, rivojlanishning obyektiv talab va ehtiyojiga aylandi. Milliy demokratiyaga asoslangan jadidchilik harakatining eng muhim jihatlaridan biri milliy ozodlik kurashi mafkurasi va taktikasini o‘rganishga qaratilgan edi. Ular Yevropa mamlakatlarining davlat qurilishi va qonunchiligi, Rossiya va Sharq xalqlarining mustamlakachilikka qarshi kurashi va demokratik harakatlari mafkurasining amaliy jihatlarini o‘rganib, undan o‘z mamlakatlariga to‘g‘ri keladiganini tanlab olishdi. Natijada, milliy ziyolilarning mafkuraviy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati kuchayishi, jadidlarning ikkiga:

a) sof madaniy-ma’rifiy ishlar tarafdorlari

b) ijtimoiy-siyosiy institutlarni isloh qilish, mustamlakachilik va feodalizm kishanlaridan ozod bo‘lish tarafdorlariga bo‘linishlariga sharoit yaratdi.

Jadidchilik davlat, tuzum, boshqaruvni isloh etish, va millatni rivojlantirish orqali, jamiyatni yangi hayot bosqichiga olib chiqishni maqsad qilib qo‘ygan tizim edi.

Jadid g‘oyalari va harakati ham XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi sharoitga bog‘langan holda shakllandi. Ular davr siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy hayotining aks sadosi sifatida gavdalanadi.

Mahalliy ziyolilar, mulohazali kishilar chor qo‘shiniga qarshi puxta reja asosila o‘rnatilgan harbiy-ma’muriy tizimni tashkiliy jihatdan shakllantirish lozimligini tushunib yetdilar. Shuning uchun xalqqa bilim berish, unga o‘zligini anglatish kerak deb bildilar.

Tarix esa jadidlar zimmasiga ulkan bir vazifa – Turkiston xalqlarini ma’rifatli, madaniyatli, har tomonlama rivoj topgan jamiyat qurish sari boshlab borish mas’uliyatini yukladi. Shu bois, ular yangi usuldagi maktablar, qiroatxona va kutubxonalar, zamonaviy tushunchadagi teatr tashkil qildilar. Bu ilg‘or fikrli kishilar matbuotning ahamiyatini to‘la tushunib yetdilar: gazeta va jurnallar chiqarishga kirishdilar. Jadid dramaturglari tomonidan yaratgan sahna asarlaridan o‘z maqsadlarida foydalanishga harakat qildilar [Rajabova R. 1994. – S.34].

Umuman, jadidlarning millat va xalq oldidagi xizmatlari katta. Ular o‘z xalqining vatanparvarlari sifatida anchagina ezgu ishlarni amalga oshirishdi. Umuminsoniy manfaat va taraqqiyotni himoya qilgan jadidlar jamiyatda turli islohotlar olib borish orqali xalqni bir g‘oya atrofida birlashtirishga yo‘naltirilgan edi. Bu esa ularni ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy kuch sifatida tarixda saqlanib qolishiga zamin tayyorladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmedov B., O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari, – T., 1991.
2. Ahmedov B., Buxoriylar bo‘stoni, – T., 1998.
3. Ma’naviyat yulduzlari: (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar) To‘plovchi va mas’ul muharrir: M. Xayrullayev. –T., 1999.
4. Mo‘minov I. O‘zbekiston ijtimoiy – falsafiy tafakkuri tarixidan XIX asrning oxirlari XX asrning boshlari. –T., 1960.

5. Rajabova R. va boshqalar, O‘zbekiston tarixi (1917-1993-yillar), – T., 1994.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. J. 1. – T.: Ma’naviyat, 2000.
7. Qosimov B. Jadidchilik va jadid adabiyoti (Davra suhbat) // “Turkiston”, 1997-yil 17-may.

ТАРИХЧИ ОЛИМЛАР ҲАМКОРЛИГИ – МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТНИ МУСТАҲКАМЛАШ АСОСИ

Ибодулла Шоймардонов,
Шахрисабз давлат педагогика институти
Тарих кафедраси катта ўқитувчиси,
тарих фанлари номзоди

doi.org/10.59470/2024411

Аннотация. Ушбу мақолада мустақилликнинг дастлабки йилларида қозоқ, тожик, ҳатто баъзи ўзбек тилида умумтаълим мактаблари ўқувчилари учун ёзилган дарсликлар, тарихий асарлар, илмий тўпламларда йўл қўйилган баъзи умумий камчиликлар тўғрисида сўз боради ва бундай хатолар яна такрорланмаслиги борасида баъзи таклифлар айтиб ўтилади.

Калит сўзлар: Давлатлар, сулолалар, урф-одатлар, маданият, юбилейлар, дарсликлар, тарихий асарлар, тарихчи олимлар уюшмаси.

Аввало шуни айтмоқчиманки, бугунги конференция мавзуси жуда ҳам тўғри танланган. Ўта долзарб мавзу деб ҳисоблайман. Конференция якунида олимлар илмдаги янгиликлар, йўл қўйилаётган баъзи камчиликлар, тараққиёт йўналишлари борасида фикр алмашишади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг оқилона сиёсати натижасида миллий таълим тизимининг юксалиши, жамиятда ўз-ўзини англаш ва ватанпарварлик туйғуларининг уйғонишига муҳим замин бўлмоқда. Тил – давлат тимсоли. Тилга ҳурмат – бу халққа ҳурмат ҳисобланади. Ўз она тилига эга бўлмаган халқ мамлакат бўлолмайди. Тил маданиятига амал қилинмаса миллий маданиятга доғ тушади. Шу сабабли бу нарсанинг туб моҳиятини ёш авлодга сингдириш, она тилига бўлган муҳаббатни янада мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган ишлар кўлами йил сайин кенгайиб бормоқда. Ота-боболаримиз тарихи, миллий ва маънавий қадриятларимиз бизга она тилимиз ёрдамида мерос бўлиб қолди. Халқлар тарихи – улар тилининг тарихидир.

Биз туркий халқлар тарихимизнинг ўхшаш томонлари, умумий жиҳатлари ниҳоятда кўп. Буни биз милoddan аввалги даврлардан бошлаб, XX асрнинг охиригача бўлган давр билан боғлаб таҳлил қиладиган бўлсак, ўтган сиёсий давр, алоҳида мустақил давлатлар, сулолалар тарихи буни яққол исботлайди. Даврлар ўтиши билан давлатлар, сулолалар ҳукмронлиги алмашиб турган бўлса-да, ўша ҳудудда мавжуд халқлар муқим яшаганлар. Демак, хулоса қиладиган бўлсак, бу халқларнинг тили ҳам, маданияти ҳам, урф-одатлари ҳам бир-бирига жуда яқин. Шундай экан, бу халқларнинг кўп минг йиллик тарихини, маданиятини,

этнографиясини айрича, бирини биридан ажратган ҳолда ёзиб бўлмайди. Улар бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Улар бир-бирини бойитади, тўлдиради, керак бўлса ривожлантиради. Шаҳарларнинг, давлатчиликнинг ривожланишида, маданиятнинг, тилларнинг, илм-фаннинг тараққий этишида бу халқлардан етишиб чиққан алломаларнинг, диний уламоларнинг, ҳукмдорларнинг, сиёсий лидерларнинг хизматлари беқиёс. Биз ҳозиргача уларнинг баъзиларини тадқиқ этдик, ҳали ўрганилмаганлари бисёр.

XX асрнинг охирларида, яъни мустақиллик қўлга киритилгандан кейин тарихчиларнинг саъй-ҳаракатлари билан бир қанча тарихий шаҳарларнинг юбилейларини ЮНЕСКО раҳнамолигида ўтказиш бошланди. 1997 йилда Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги, 1997 йилда Хива шаҳрининг 2500 йиллиги, 2002 йилда Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги, 2002 йилда Шаҳрисабз шаҳрининг 2700 йиллиги, 2006 йилда Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, 2007 йилда Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, 2007 йилда Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги, 2009 йилда Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги кенг нишонланди.

Бу яхши нарса. Биз бу билан фахрланамиз. Бироқ баъзан баъзи қўшни давлатларда бир-бирига яқин бўлган, бевосита боғлиқ бўлган, ҳатто бу давлатлар таъсирида бўлган шаҳарларнинг юбилей саналарини қардош тарихчи ҳамкасбларимиз томонидан атайлаб ошириб кўрсатиш, тарихий шахсларни улуғлаш ҳаракатлари кузатилди. Мен ношир сифатида бундай вазиятларнинг, воқеаларнинг гувоҳи бўлдим.

Шунинг учун ҳар бир халқ тарихчилари ўзининг мустақилликкача бўлган тарихини ёзишда мана шу жиҳатларга эътибор бериб ёндашса, ҳақиқий тарихимизни, маданиятимизни яратган бўламиз деб ҳисоблайман. Кейинги йилларда бу борада туркий давлатлар тарихчи олимлари томонидан ёзилган асарлар, монографиялар, мақолалар мақтовга арзигуликдир. Бу хусусда республикаimizда ҳам анча ишлар қилинди. Биргина мисол келтирадиган бўлсам, Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий котиби, тарих фанлари доктори, профессор Қаҳрамон Ражабовнинг “Туркистон тарихида ўтган 55 сиймо” номли китоби айнан шундай илмий нашрлардандир. Унда Турон ва Туркистон тарихининг энг қадимги даврларидан тўғрива XX аср бошларигача ўтган, юрт тараққиётига муносиб ҳисса қўшган ва заминимиз тарихида ўчмас из қолдирган 55 нафар давлат арбоблари ҳақидаги илмий мақолалар жамланган. Давлат арбоблари ва уларнинг фаолияти мамлакатимиз тарихининг шонли саналари, муҳим тарихий воқеалари сирасида, қолаверса, Турк дунёси ва Ўзбек давлатчилиги тарихига қўшган ҳиссаси ҳамда маънавиятимиз ривожига тутган ўрни нуқтаи назаридан ёритилган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу ҳукмдорларнинг давлатлари ҳудуди биз хоҳлаймизми-йўқми, барибир ҳозирги Ўрта Осиёдаги мустақил давлатлар ҳудуди билан боғланиб кетади. Назаримда ана шундай асарлар туркий давлатлар тарихини одилана ёритишда, воқеа-ҳодисаларга, тарихий шахсларга объектив баҳо беришда, умуман олганда туркий халқлар миллий менталитетини мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди. Шундай экан, кейинчалик бундай хатоларга йўл қўйилмаслиги учун туркий давлатлар тарихчиларининг

уюшмасини тузиш мақсадга мувофиқ деб ўйлайман. Шунингдек, тарихий йўналишдаги халқаро конференцияларни кўпроқ ўтказиш эътиборга лойиқдир.

Шу жиҳатдан ҳам ушбу конференциянинг аҳамиятини юксак баҳолайман. Ташкилотчиларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

SOVET DAVRIDA QATAG‘ON QURBONIGA AYLANGAN ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARI FAOLIYATINI O‘RGANILISHI

Xamdamova Yulduz Ravshanbek qizi, Xorazm

viloyati IIB xodimi.

+998 97 504 90 85

yuxamdamova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024412

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sovet davrida Xorazm viloyati ichki ishlar organlarida xizmat qilib, qatag‘on qilingan xodimlar shaxsini o‘rganilishi, ularning hayoti va faoliyati haqidagi ma’lumotlar tahlil qilingan.

Аннотация: В данной статье анализируются изучение личности сотрудников, служивших в органах внутренних дел Хорезмской области в советский период и подвергшихся репрессиям, а также сведения об их жизни и деятельности.

Annotation: This article analyzes the study of the personality of employees who served in the internal affairs bodies of the Khorezm region during the Soviet period and were subject to repression, as well as information about their lives and activities.

Kalit so‘zlar: komissarlik, ichki ishlar, militsiya, Xorazm, xotira, qatag‘on, arxiv, ekspozitsiya.

Ключевые слова: комиссариат, внутренние дела, милиция, Хорезм, память, репрессия, архив, экспозиция.

Keywords: commissariat, internal affairs, police, Khorezm, memory, repression, archive, exhibition.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-apreldagi PQ-5050-son qarori bilan tasdiqlangan “Ichki ishlar organlarida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tashkil etish konsepsiyasi”da milliy merosimizning tarixiy ildizlarini o‘rganish hamda tahlil qilish, Vatanimiz ozodligi va tinchligi yo‘lida qahramonlik ko‘rsatgan buyuk ajdodlarimiz va jasur zamondoshlarimizning ibratli hayotini keng targ‘ib etish asosida xodimlarda xizmat burchini bajarish borasida qat’iy hayotiy e’tiqodni qaror toptirishga alohida e’tibor qaratilgan [QHMMB, 2021: 3].

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-avgust kuni “Shahidlar xotirasi” xiyobonida berilgan konseptual fikrlar va topshiriqlar ijrosini ta’minlash, nohaq qatag‘onga uchragan ichki ishlar organlari xodimlarining nomlarini tiklash va yosh avlodga yetkazish orqali ularni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash borasida olib borilayotgan ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini yanada yuksaltirish hamda O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2023-yil 27-dekabrda 389-sonli

farmoyishi ijrosini ta’minlash maqsadida Xorazm viloyati IIB boshlig‘ining 2024-yil 11-yanvar kuni 2-sonli farmoyishi imzolandi [XVIIIBJA, 2024].

Ushbu farmoyishga asosan, Sobiq ittifoq tuzumi davrida nohaq qatag‘on qilingan ichki ishlar organlari xodimlariga bag‘ishlab, tayyorlanayotgan kitob uchun ma’lumotlar to‘plash maqsadida Xorazm viloyat ichki ishlar boshqarmasining tarkibiy va hududiy bo‘linmalari xodimlari, viloyat ichki ishlar organlari faxriylari, tarixchi olimlardan iborat ishchi guruhi tuzildi. Ishchi guruh tomonidan Nazir Sholikorov, Masharif Koriev, Axmedjon Ibroxim hamda general-mayor Sabirov Salim Zakirovichlarning hayoti va faoliyati haqidagi ma’lumotlari, arxiv va muzeylarda saqlanayotgan hujjatlari va fotomateriallari o‘rganildi [XVIIIBJA, 2024].

Xorazmda militsiya sohasini tashkil etgan va ushbu sohaning dastlabki rahbari bo‘lgan Nazir Sholikorov 1881-yilda Xiva shahrida savdogar Qurbonniyoz Sholikorov xonadonida tug‘ilgan. U 1920-yilda Xiva xonligining tugatilishi va Xorazm Xalq Respublikasini barpo etishda faol qatnashgan. 1920-yil 9-apreldan XXRning birinchi qurultoyida ichki ishlar noziri, militsiya boshqarmasining boshlig‘i sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Nazir Sholikorov militsiya saflariga o‘zi kabi adolatparvar, fidoiy kishilarni ishga olishga, ularga o‘z bilim va tajribalari oshib borishiga yordam berib bordi.

Bir yillik faoliyatidan so‘ng u 1921-1930-yillarda yangi ochilgan kooperativda, keyin Xiva shahar mudofaa bo‘limi boshlig‘i lavozimida ishlagan. 1931-yilda pensiyaga chiqqan. 1937-yil sovet jamiyatida boshlangan “katta terror” davrida tuhmatdan iborat ayblovlar tufayli qamoqqa olingan. 1938-yil 4-oktabrda otuvga hukm qilingan [Tajiyev K., 2022: 22].

O‘rganishlar natijasida Nazir Sholikorovning hayoti va faoliyati haqidagi ma’lumotlar “Postda” gazetasining 2024-yil 25-yanvar kunidagi 4-son nashrida chop etildi [Jabborov X, 2024: 3].

Ichki ishlar tizimida xizmat qilgan general-mayor Sabirov Salim Zakirovich Ichki ishlar organlarida xizmat faoliyatini 1946-yilda Farg‘ona shahar IIB profilaktika inspektori lavozimida boshlagan. 1946-yildan 1975-yilga qadar Farg‘ona shahar IIBda xizmat qilgan. 1975-yildan 1984-yilga qadar Xorazm viloyati IIB boshlig‘i lavozimlarida xizmat qilgan. 1984-yilda ichki ishlar organlari xizmatidan bo‘shatilgan. 1988-yil 30-dekabrda Sobiq ittifoq Oliy sudi harbiy kollegiyasining hukmi ozodlikdan mahrum qilingan. 1994-yil 9-sentabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenumi qarori bilan Sobiq ittifoq Oliy sudi harbiy kollegiyasining hukmi bekor qilinib, jinoyat ishi harakatdan tugatilgan [XVIIIBJA, 2024].

Ichki ishlar tizimida xizmat qilib, 1937-1938-yillardagi “Katta terror” yillarida qatag‘on qurboni bo‘lgan Masharif Qoriyevning shaxsiga va faoliyatiga oid ma’lumotlarni aniqlash maqsadida Urganch shahar arxividan ma’lumotlar izlash jarayonida 1925-yilda M. Qoriyev nomiga ochilgan №1 raqamli yig‘ma jild topildi. Undagi ma’lumotga ko‘ra M.Qoriyev 1901-yilda Xiva shahrida tug‘ilganligi ko‘rsatib o‘tilgan. Urganch shahridagi “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyidan M. Qoriyevning Xorazm xalq Respublikasi Ichki ishlar noziri o‘rinbosari vaqtida tushgan surati topildi.

1990-yil 1-fevralda “Xorazm haqiqati” gazetasida M. Qoriyevga bag‘ishlab tarixchi professor Madirim Mahmudovning “U 36 yoshda edi” nomli maqolasi chop qilingan.

Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori Umid Bekmuhammadning “Qatag'on qurbonlari” kitobida yozilishicha, u Toshkent shahri Yunusobod tumanida yashagan [Bekmuhammad U, 2020: 47-48].

Xorazm Xalq Respublikasi o'rnatilgan davrda 17 yosh bo'lgan Masharif Qoriyev 1925-yilgacha bo'lgan davrda Xorazmda militsiya otryadida faoliyat ko'rsatgan. Xiva, Yangiariq, Xonqa tumanlarida ichki ishlar bo'limlarini tashkil etishga boshchilik qilgan. Okrug partiya komiteti va sobiq O'zSSR Ichki ishlar komissarligi 1926-yilda Masharif Qoriyevni Xorazm okrug Ichki ishlar boshqarmasi boshlig'i qilib tayinlagan. U bu vazifada 1930-yilgacha 4 yil faoliyat ko'rsatgan.

1930-yildan 1934-yilgacha Respublika Xalq Komissarlari sovetida faoliyat ko'rsatgan. 1933-1934-yillarda O'zbekiston SSR yer ishlari xalq komissarining o'rinbosari bo'lib ishlagan. 1934-1937-yillarda Xorazmga qaytib kelib, okrug Ijroiya qo'mitasi raisining o'rinbosari bo'lib ishlagan. 1937-yilda avj olgan qatag'on davrida “xalq dushmani” sifatida qamalib, 1939-yilning 3-yanvar kuni qamoqda vafot etgan [Tajiyev K., 2022: 28].

Ichki ishlar tizimida xizmat qilib, 1937-1938-yillardagi “Katta terror” yillarida qatag'on qurboni bo'lgan Axmedjon Ibroximning shaxsiga va faoliyatiga oid ma'lumotlarni aniqlash maqsadida Qo'shko'pir tumanida olib borilgan izlanishlar natijasida Qo'shko'pir tumani, Oqdarband qishlog'i, “Oshoqqa'la” mahallasi fuqarolar yig'inida Axmedjon Ibraximovning portreti borligi aniqlandi. “Oqdarband” xotira kitobida Axmedjon Ibroximov Shovot tumanida raykom kotibi bo'lib ishlagani, toshhovuzlik o'zbek ayoliga uylangani, Nargiz va Narimon ismli farzandlari borligi, Axmedjon Ibraximov qamaliganidan so'ng oilasi Shovot tumanida qolgani haqida yozilgan.

Nurmat Rajabovning “Shovot tarixi” kitobida Axmedjon Ibroximov otliq suvoriylari bilan tushgan surati aks etgan. Izlanishlar natijasida Axmedjon Ibroximov 1938-yilda qamoqqa olingani, qamoqdan 1940-yilda ozod etilgani, keyin Toshkent va Chirchiq shaharlarida va Namangan viloyati Uychi tumanlarida yashab, ishlagani aniqlangan.

Bundan tashqari, ishchi guruh a'zolari tomonidan Xorazm militsiyasi podpolkovnigi marhum Qurbonboy Tangriberganov ham qatag'on qurboni bo'lganligi aniqlangan. Qurbonboy Tangriberganov 1926-yilda Bog'ot tumanida tug'ilgan. U dastlab Qirg'iziston militsiyasida 15 yil xizmat qilgan. 1965-yilda uni tug'ilib o'sgan yurti Xorazmga xizmatga o'tkazilgan. Bu yerda u avval viloyat ichki ishlar boshqarmasida, keyin Urganch shahar IIBda jinoyat qidiruv bo'linmalariga rahbarlik qildi. 1973-yilda mayor Qurbonboy Tangriberganov Qo'shko'pir rayon ichki ishlar bo'limi boshlig'i qilib tayinlandi. Keyinchalik Hozorasp tuman IIB boshlig'i vazifasida xizmat qilgan. O'rganishlar natijasida Qurbonboy Tangriberganovni 1980-yillarning boshlarida g'dlyanchilar guruhi faoliyatidan aziyat chekkanligi aniqlanadi.

Xulosa shuki, Ichki ishlar organlari tizimida xizmat qilgan insonlar orasida shunday xodimlar bo'lganki, ular o'zlarining fidoyi mehnatlari tufayli el orasida katta obro'-e'tiborga ega bo'lganlar. El osoyishtaligi yo'lida xizmat qilishni o'zlarining umr mazmuni qilib olgan bunday insonlar hayotini yoshlarga ibrat sifatida ko'rsatadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (QHMMB), 02. 04. 2021 y., 07/21/5050/0280-son.
2. Xorazm viloyati Ichki ishlar boshqarmasining joriy arxiv ma’lumoti (XVIIIBJA). Urganch, 2024-yil.
3. Xorazm viloyati Ichki ishlar boshqarmasining 2024-yil 8-fevraldagi 7/168-sonli xati.
4. Tajiev K., Matyakubov M. va b. Osoyishtalik yo‘lida bir asr. Toshkent: Azminnashr print, 2022-yil.
5. Jabborov X. Xorazmning asl o‘g‘loni // Postda” gazetasi, 2024-yil 25-yanvar.
6. Mahmudov M. U 36 yoshda edi // Xorazm haqiqati, 1990-yil 1-fevral.
7. Bekmuxammad U. Qatag‘on qurbonlari. Urganch: “Xorazm” nashriyoti, 2020-yil.
8. Raxmanova Y., Xudayberganov M. Oqdarband. Toshkent, 2023-yil.

TURKIY XALQLAR TARIXINI O‘RGANISHDA BEZAK SAN’ATINING O‘RNI

(Qoraqalpoq zargarlik buyumlari misolida)

Kudaybergenova Dilfuza Askarovna
O‘zR FA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar
ilmiy tadqiqod instituti tayanch doktoranti.
+ 99891 387-83-93
k_dilfuza93@mail.ru.

doi.org/10.59470/2024413

Annotatsiya: Maqolada bezak san’atining naqshlar olami, ularning xilma-xilligi, rivojlanish va uzgarish dinamikasi shuningdek ulardagi semantik-simvolik ma’nolarining mohiyati qoraqalpoq zargarlik buyumlari misolida tahlil qilingan.

Аннотация: В статье анализируется мир образцов декоративно-орнаментального искусства, их разнообразие, динамика развития и изменения, а также их семантико-символическое значение на примере каракалпакских украшений.

Abstract: The article analyzes the world of examples of decorative and ornamental art, their diversity, dynamics of development and change, as well as their semantic and symbolic meaning using the example of Karakalpak jewelry.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoqlar, bezak san’ati, geometrik, o‘simlik, zoomorf motivlar.

Ключевые слова: каракалпаки, орнаментальный декор, геометрические, растительные, зооморфные мотивы.

Keywords: karakalpaks, ornamental decor, geometric, plant, zoomorphic motifs.

Hunarmandchilik buyumlari har bir xalqning kundalik hayotining tarkibiy qismi sifatida asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan milliy qadriyatlarni o‘zida jamlaydi. Qadimiy hunarmandchilik turlaridan biri bo‘lgan zargarlik buyumlaridagi shakllar, bezak va naqshlar tabiat hodisalari haqidagi simvollarning unutilgan taraflarini oradan bir qancha vaqtlar o‘tishiga qaramasdan o‘zida saqlab qolish xususiyatiga ega. Bundan tashqari taqinchoqlarda keltirilgan naqshlar qandaydir bir shakl yoki ko‘rinishlar bo‘lib qolmasdan muhim etnografik manba sifatida xalqning diniy e’tiqod va hayolati bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqador bo‘ladi. Zargarlik buyumlari har xil spektordagi ma’lumotlarni tashuvchi manba desak xato qilmagan bo‘lamiz va ularning estetik go‘zalligi orqasida ma’lum bir ma’no yotadi. O‘z navbatida ular islomgacha va islomdan keyingi kult g‘oyalarini o‘zida aks ettiradi.

Qoraqalpoq zargarlik buyumlarida teran ma’no va mazmunni o‘zida aks ettiruvchi naqshlardagi motivlar va kompozitsiyalar alohida ahamiyatga ega. Naqshlar qoraqalpoqlar turmush tarziga shunchalik kirib va singib ketgan, uni moddiy madaniyat obyektlaridan ayro

o‘rganish noto‘g‘ri bo‘ladi [Jdanko T. 1958. –S. 377.]. O‘z navbatida qoraqalpoq zargarlik buyumlarida qo‘llaniladigan naqshlardagi asosiy motivlar A. Allamuratov [Allamuratov A., 1977. –S. 77.] asarida tasniflangan o‘simlik, zoomorf, geometrik va predmetlar ko‘rinishi motivlari bilan bevosita aloqador. Har bir motiv bir-biri bilan bog‘liq, ya‘ni zargarlar tarafidan taqinchoqlar bezalganda ular o‘zaro birikkan holda qandayda bir kompozitsiyani-kombinatsiyani yaratadi yoki vaqt o‘tishi bilan “evolyutsiyaga” uchragan holatlarni yuzaga keltiradi.

Qoraqalpoq xalqi amaliy san’atida dasturiy naqshlardan foydalanish xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatidagi ko‘zga tashlanadigan hodisa hisoblanadi. Zargarlik buyumlarida kelajakda rivojlantirsa bo‘ladigan katta salohiyat bor. Binobarin san’atshunoslar, etnologlar uchun dasturiy naqshlarni o‘rganish faqatgina nazariy muamo emas, balki bugungi kunda xalqning asosiy o‘ziga xosliklarini anglash, tushunish, tahlil qilish, hozirgi ijodkorlarga yangi impulslar bera oladigan asosiy tendensiyalarni aniqlash zarurligi bo‘lib hisoblanadi [Urazimova T..., 2019. – S. 9.]. Ta’kidlab o‘tish kerak, zargarlik hunaridagi naqsh nomlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri kashtachilik va gilamdo‘zlik mahsulotlari namunalariga suyanadi.

Qoraqalpoq taqinchoqlari orasida naqshlar dunyosi:

Geometrik-kosmogon (belgi-simvollar)

O‘simlik (flora olami)

Zoomorf (fauna olami) motivlarining katta arsenalini o‘z ichiga oladi. Bular orasida eng qadimiy naqsh turlari bu – geometrik naqshlar to‘plami. Nuqta, to‘rtburchak, romb, uchburchak, xoch, spiral va boshqa naqsh turlari qadimdan muqaddas belgi sifatida qabul qilingan. Ushbu naqsh turlari to‘laligicha, butun holida tasvirlash xususiyatiga ega bo‘lib kelgan. Albatta, ibtidoiy odam o‘zini va atrof-muhitni tasvirlash uchun belgilardan foydalangan. Ularning negizida butun bir bezanish kompozitsiyalari yaratilgan tasvirlar ham bo‘lgan.

Geometrik motiv qoraqalpoq taqinchoqlarining shakllarida, naqshlarida va qo‘ndirilgan tosh tuzilishida qo‘llanilib kelinadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri geometrik shakllar shaklida yasalgan taqinchoqlar: arebek – doira, ayshiq – doira va uchburchak, tumor – to‘g‘ri to‘rtburchak yoki silindr, jumalaq tu‘yme – doira shaklida, shar tu‘yme – xoch va uzuk – doira shakllarni takrorlab kelgan.

Belgi-simvollar (kosmogon) motivlari orasida osmon jismlari simvolikasi tasvirlangan taqinchoqlar alohida ma’noga ega. Taqinchoqlardagi oy, yarim oy, quyosh, nur va yulduzlar stillashtirilgan holda tasvirlangan naqshlar yoki shakllar bunga yorqin misol bo‘la oladi. Shunga ko‘ra ularni solyar va astral naqshlar to‘plamiga ajratish mumkin. Solyar naqshlar quyosh, borliq bilan, astral naqshlar esa yulduzlar olami bilan ta’riflanib keladi. Har xil davrlarda bor bo‘lgan barcha simvol-belgilar o‘z davrida hukmron bo‘lgan e’tiqodlarga aloqador bo‘lgan holda semantik ma’noga ega bo‘ladi va o‘z navbatida ma’lum bir vazifani ham bajarib kelgan.

Solyar kompozitsiyalarda geometrik shakl-simvollarning ko‘rinishlari: boshlanishi va oxiri yo‘q doira – quyosh, kvadrat – yer, uchburchak – tog‘lar (yoki o‘rmonlar); borliqning cheksizligi, doimiy rivojlanish yoki mangu harakat g‘oyalarini ifodalovchi – spirallar yoki

quyosh nurini tasvirlovchi liniyalar ketma-ketligidan iborat bo‘lgan. Har bir kul’t tizimi geometrik shakllarning semantikasini aniqlaydigan o‘z paradigmalari yaratgan. Shuni ta’kidlab o‘tish kerak, har bir madaniyat u yoki bu belgini (shaklni) o‘ziga xos tarzda qabul qilgan [Kueg M., 2016. – S.158-159.].

Astral kompozitsiyalar yulduzlar va osmon jismlari bilan harakterlanib, naqshlar odatda solyar belgilar bilan birikkan holda kelgan. Masalan, universal simvol – doira ichidagi yulduz ko‘rinishi taqinchoqlarda keng qo‘llanilgan. Hattoki, erkak kishilarning belbog‘lari to‘plamiga kirgan, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan nos xaltalarning ikki tarafida astral belgilar nuqtali texnikada aniq tushirilgan. Astral belgilar bevosita geometik shakllar asosida naqsh holatiga keltirilgan. Kosmogon belgi-simvollar naqsh san’atidagi eng arxaik qatlamlardan biri bo‘lib, ular asosan qadimgi diniy e’tiqodlar, osmon jismlari, qishloq xo‘jaligi – hosildorlik kul’tlari bilan bog‘liq bo‘lib keladi [Xakimov A., 1977. – S.11.].

Naqshlar dunyosidagi eng nozik naqsh turlarining biri bu – o‘simlik naqshlar yig‘indisi bo‘lib keladi. Odatda, bu nozik naqsh yig‘indilari qismlarga ajratilgan holda tasvirlanadi. Bu naqshlarning har bir qismining o‘zi “hosildorlik” bilan ta’riflangan [Kurbanova Z., 2016. – S.70.], sababi o‘simlik tirikchilik manbayi va uning unib meva berishi bilan aloqador bo‘lib keladi. Tabiatni kuzatish natijasida paydo bo‘lgan bu o‘simlik naqshlar orasida “umr daraxti” deb nomlangan naqsh obrazi va uning stillashtirilgan bo‘lakchalari qadimgi afsonalar bilan aloqador bo‘lib, umrning asosi bo‘lgan “jannat bog‘larini” tasvirlaydi deb ko‘rsatilgan.

O‘simlik ornamentlari qoraqalpohlarning amaliy san’atida stillashtirilgan barglar, gullar, mevalar, shoxlar va boshqa turda berilgan bo‘lib, bir vaqtning o‘zida stillizatsiya davomida o‘simlikning xarakteriga mos va unga xos barcha tipik o‘zgachaliklari kuchaytirilib, boshqa bir taraflari namoyon bo‘ladi. Ayrim holatlarda bunday o‘zgarishlar shunchalik kuchli ishlagan bo‘lib, dastlabki modda tanib bo‘lmas darajada o‘zgargan [Urazimova T., 2019. – S. 28.].

Haybat yoki turpoyi eshitilgani bilan predmetni nozik motivlar bilan bezab kelgan yana bir naqsh turi bu *zoomorf (hayvon obrazidagi)* naqshlar to‘plami bo‘lib keladi. O‘simlik naqshlar to‘plami tabiatni kuzatish orqali yaralgan bo‘lsa, zoomorf naqshlar tabiatda insondan boshqa yana tirik jon manbalarini kuzatish natijasida vujudga kelganligi ma’lum. Ular ma’lum bir dekorativ kompozitsiyaga mifologik va diniy e’tiqod ko‘z qarashlari olib kira oladi.

Zoomorf naqshlar orasida keng qo‘llanilgan motiv – “shox” obrazi bo‘lib, u faqat taqinchoqning ustki qatlamini bezab qo‘ymasdan, uning formalarida ham faol qatnashib kelgan. Muyiz obrazini eng yaxshi ifodalagan taqinchoq haykal – ko‘krak oldi bezagi bo‘lib keladi. Undagi muyiz motivi qo‘y yoki buqa-ho‘kiz obrazlari bilan namoyon bo‘ladi. Bu haqida A. Allamuratov quyidagicha ma’lumotlarni keltiradi: haykalning yuqori qismidagi shox ko‘rinishi keng ma’noga ega bo‘lib, O‘rta Osiyo hududi bilan bir qatorda, hattoki qadimgi Vavilon, Misr, Gretsiya, Kavkaz, Sibir, Shimoliy Rossiya hududlaridagi dasturiy hunarmandchilik simvoli bo‘lgan sigir yoki ho‘kiz obrazlari bilan ifodalanib kelgan [Allamuratov A., 1980. – S. 81.].

Shu bilan bir qatorda koʻzdan saqlash, himoya maqsadida qoʻllanilgan, zahrini sochish xususiyatiga ega boʻlgan ilon va chayon dumi obrazlari bilaguzuklarda, haykal, oʻnirmonshaq chekkalarini bezashda keng qoʻllanilgan boʻlsa, lotin alifbosidagi “S” harfini yodga soluvchi qumirsqa bel naqshi uzuklarning ustki qismini bezab turgan. Ayrim uzuklarning formasining oʻzi zoomorf motivda ishlangan boʻlib, ularga qush tumshuq uzugini misol qilib keltirish mumkin. Uzuk qushlar tumshugʻiga oʻxshab bir tarafi choʻzinchoq formani olgan. Qush tumshuq uzuklar odatda hech qanday tishlarsiz, metallning oʻzidan boʻlib, uning formasining oʻzi oʻzgacha koʻrinishni yuzaga keltirgan.

Janubiy Orolboʻyi hududida Islom dinining tarqalishi xalqning naqshlar olamidan antropomorf motivlarning yoʻqolib, zoomorf motivlarning stillashib ketishiga, gul, yani oʻsimlik naqshlarning va epigrafikaning koʻpayib rivojlanishiga asos boʻldi [Urazimova T..., 2019. – S. 44.]. Azaldan bor boʻlgan motivlar bilan bir qatorda qoraqalpoq zargarlik buyumlarini arab imlosi keltirilgan naqshlar ham alohida va keng tarzda bezab boradi.

Naqshlar eng avvalo mifologik va Islomdan avvalgi diniy eʼtiqodlar bilan uzviy bogʻliq boʻlib kelgan. U insoniyat olamining tuzilishi va borligi, eng avvalgi ajdodlar va xudolar, yerning hosildorligi va gullab rivojlanishi uchun nirgʻak boʻlgan ilohiy kuchlar haqidagi gʻoyalarni shifrlay olgan.

Arab imlosi keltirilgan motivlar Islom dini kirib kelgandan keyin taqinchoqlar orasida keng tarqalgan. Imlo koʻrinishidagi naqshlar tushirilgan taqinchoqlar koʻpchilik holatda egasi haqida maʼlumotlar beradi yoki Qurʼoni Karimdan suralar, oyatlar bilan bezatilgan boʻladi. Ular asosan kufi va nasx imlolarida keltirilgan boʻladi. Bundan tashqari asosan ayollar dasturiy kiyimlaridagi taqinchoqlar orasida qoʻshimcha detall sifatida qoʻllaniladigan xontangalarga ham arab imlosi tushirilgan. Ular ham oʻz navbatida kichkina bolalar va ayollar kiyimlarida koʻzdan, til-suxdan saqlovchi taqinchoq boʻlagi sifatida olib qaralgan.

Xulosa sifatida shuni aytish kerak, qoraqalpoq naqsh hunarining paydo boʻlishi alohida ahamiyatli hodisa, u jahon badiiy merosida alohida oʻrin tutadi. Naqshlar, bir qancha avlod tajribalarini oʻzida jamlagan va ularning maʼnaviy ahvolini aks ettiruvchi qadimiy belgi-simvollar tizimi hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan har bir motiv butun bir kompozitsiyasini paydo qilgan holda zargarlar tarafidan taqinchoqlarga tushirilgan. Yoki har bir motiv bir-biri bilan tigʻiz aloqador desak toʻgʻri boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. Нукус. 1977.
2. Алламуратов А. Каракалпакское нагрудное украшение Хайкель // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус. 1989.
3. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. Труды ХАЭЭ. Том III. Москва. 1958.
4. Кург М.Г. Семантика солярных символов в художественном металле адыгов // Вестник АГУ. № 1 (172). 2016. С. 158-159.
5. Курбанова З.И. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями // Вестник антропологии. 2016, №3.

6. Уразымова Т.В, Курбанова З., Уразбаева С.К. Қарақалпақ нағыслаў өнери. Нукус. 2019.
7. Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусство Мавераннахра IX-нач. XIII вв. к проблеме изучения художественного ремесла Средней Азии. Автореф... дисс. канд. иск. наук. Москва. 1977.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MADANIYAT SOHASI RIVOJLANISHINING TASHKILIIY-HUQUQIIY ASOSLARI

Palvanova Tuxtajon Palvanovna

UrDU tayanch doktoranti. +99891-430-39-39

polvonova.1997@gmail.com

Qodirova Xurshida Baxodirovna

UrDU Roman-german filologiyasi

kafedrasi o‘qituvchisi. +99891424-90-89

miss.kadirova96@gmail.com

doi.org/10.59470/2024414

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda madaniyat sohasi bo‘yicha davlat siyosati darajasida amalga oshirilgan islohotlar keltirilgan. Mustaqillikdan keyingi davrda madaniyat va san‘at, shuningdek, milliy qadriyatlar borasidagi e‘lon qilingan qaror va farmoyishlar ketma-ketlik bilan ko‘rsatilgan.

Аннотация. В данной статье представлены реформы, проводимые на уровне государственной политики в сфере культуры в Узбекистане. В период после обретения независимости указы и постановления о культуре и искусстве, а также национальных ценностях перечислены последовательно.

Abstract. This article presents the reforms carried out at the level of state policy in the field of culture in Uzbekistan. In the post-independence period, the decrees and decrees on culture and art, as well as national values, are listed in sequence.

Kalit so‘zlar: madaniy meros, qaror, farmoyish, festivallar, faxriy unvonlar, konsepsiya, milliy madaniyat, jamg‘arma

Ключевые слова: культурное наследие, решение, приказ, фестивали, почетные звания, концепция, национальная культура, фонд

Keywords: cultural heritage, decision, order, festivals, honorary titles, concept, national culture, fund

O‘zbekiston Respublikasida madaniyat sohasini rivojlantirish va jamiyatda ushbu sohaning roli va ta’sirini oshirish bo‘yicha Qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi tomonidan qaror va farmoyishlar e‘lon qilinmoqda.

Mustaqillikdan keyin amalga oshirilayotgan islohotlar milliy madaniyatni yanada rivojlantirishga, moddiy va nomoddiy madaniy meros durdonalarini saqlashga, xalq og‘zaki ijodiyotini yanada ommalashtirishga, madaniyat va san‘at sohasini innovatsion rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov Mustaqil O‘zbekiston diyorida yashayotgan millat va elatlarning o‘zligini tanishi uchun milliy

qadriyatlarining tiklanishiga, madaniy merosimiz, an’ana va urf odatlarimizni qaytarishga katta e’tibor berdi. Shu nuqatayi nazardan bayramlarni, konsertlarni, ashula va raqs bayramlarini, taqdimotlarni, festivallarni, tanlovlarni, xalq amaliy va tasviriy san’ati ko’rgazmalarini tashkil etish davlat siyosatining asosiy vazifalaridan biriga aylandi. Islom Karimov O’zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiya’sida bir guruh tarixchi olimlar bilan bo’lgan uchrashuvda shunday so’zlarni aytgan edi: “Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o’z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari tarixini bilishga, o’zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda... Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo’lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san’at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me’morchilik, dehqonchilikka oid o’n minglab asarlar bizning beqiyos ma’naviy boyligimiz, iftixorimizdir [Каримов И. А., 1999: 126].

Istiqlolga erishganimizdan so’ng madaniy merosimizni hozirgi va kelgusi avlodlarga yetkazish masalasi muhim ahamiyat kasb etdi. Shu boisdan Islom Karimov taklifi bilan bu sohada bir necha yillardan beri faoliyat olib borayotgan va xalqning xizmatida bo’lgan o’z kasbining iste’dodli fidoyilari uchun faxriy unvonlarni ta’sis etildi. 1996-yil 26-aprelda “O’zbekiston Respublikasining faxriy unvonlarini ta’sis etish to’g’risida”gi qonunga muvofiq “O’zbekiston Respublikasida xizmat ko’rsatgan madaniyat xodimi”, “O’zbekiston Respublikasida xizmat ko’rsatgan artist”, “O’zbekiston Respublikasi san’at arbobi”, “O’zbekiston Respublikasi xalq rassomi”, “O’zbekiston Respublikasi xalq shoiri”, “O’zbekiston Respublikasi xalq hofizi”, “O’zbekiston Respublikasi xalq yozuvchisi”, “O’zbekiston Respublikasi xalq baxshisi” (2000-yil), “O’zbekiston Respublikasi xalq ustasi” kabi faxriy unvonlar fuqarolarni xizmatlari, samarali ijodiy faoliyatlari uchun ularni rag’batlantirish maqsadida berila boshlandi [<https://lex.uz/docs/-90751>].

Mustaqillik tufayli O’zbekistonda madaniyat sohasining yangi tizimi vujudga kela boshladi. Jumladan, Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat” kengashi, “Ta’lim markazi”, “O’zbekkino”, “O’zbeknavo”, “O’zbekraqs”, “O’zbekmuzey”, “O’zbekteatr”, Badiiy Akademiya, Milliy madaniy markazlar kabi ko’plab madaniy-ma’rifiy tashkilotlarning tuzilishi respublika ma’naviyati asosiy sohalarining ravnaq topishiga zamin bo’ldi.

Mustaqillik yillarida o’tkazilayotgan ko’rik-tanlovlar “Yangi avlod”, “Kelajak ovozi”, “Vatan yagonadir, Vatan bittadir”, “Yangi nomlar” va boshqa tanlovlarning o’z yo’nalishi, o’ziga xos maqsad va vazifalari bor [Rustamova G. K., Kurbanov R. R., Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. 2023, 20-son: 189]. Ushbu ko’rik-tanlov va festivallar O’zbekistonning barcha hududlaridagi yoshlar va o’smirlarni qamrab olgan va yoshlar o’zlarining adabiyot, tasviriy va amaliy san’at, cholg’u va raqs yo’nalishlaridagi iste’dodlarini namoyon qilishgan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 7-aprel PQ-1091-son “Yagonasan, muqaddas Vatan Respublika ko’rik-tanlovini o’tkazish to’g’risida”gi qarori mamlakatimiz madaniyati va san’ati, xususan, yoshlar ijodi ravnaqida muhim hodisa bo’ldi. Bundan tashqari milliy madaniyatimiz o’tmishi va bugungi kunini uzviy bog’laydigan festivallar safi kengaydi. Jumladan, “Asrlar sadosi” festivali 2008-yildan o’tkazila boshlanib xalqimizning

an’analari, amaliy san’ati va milliy taomlari, xalq og’zaki ijodi kabilarning boy va rang-barang ekanligini namoyon etdi. Olimlar va xorijiy mehmonlar ishtirokida xalqaro darajada YUNESKO hamkorligida o’tkazilgan. Festivalda folklor va teatr guruhlar, xonandalar, musiqachilar, raqqoslar, xalq baxshilari, masxarabozlar, liboschi dizaynerlar, rassomlar, amaliy san’atning atoqli vakillari, mohir oshpazlar ishtirok etib, mamlakatning turli viloyatlaridan kelgan oshpazlar tanlovini ham o’z ichiga olgan. Festival amaliy san’at yarmarkasi doirasida kulolchilik, kandakorlik, kashtachilik, miniatura, o’ymakorlik ustalari ham o’z mahoratlarini namoyish etdilar [Qoraboyev U., Saotov G’.2011: 147].

O’zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning “O’zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligini tashkil etish to’g’risida” 2004-yil 27-sentabrda PF-3491-sonli farmoni e’lon qilingan edi [lex.uz/acts/-537101]. Ushbu farmon bo’yicha hamda madaniyat va sport sohasida davlat siyosatini amalga oshirish bo’yicha Vazirlar Mahkamasi “O’zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi faoliyatini tashkil etish to’g’risida”gi qarori qabul qilindi. Keyinchalik madaniyat sohasini yoshlar ichida yanada targ’ib qilish, soha bo’yicha yetuk kadrlar tayyorlash asosiy vazifaga aylandi. Shu maqsadda 2012-yil O’zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti O’zbekiston Respublikasi Prezidentining **1771-sonli** qaroriga asosan tashkil etilgan [lex.uz/docs/-2018209]. Institutning **4 fakulteti** va **21 kafedrasida** bo’lib, bugungi kunda talabalar ta’limning **26 ta yo’nalishi va 19 mutaxassisligi** bo’yicha o’zbek va rus tillarida tahsil oladilar. Institut aktyorlik mahorati va rejissor, san’atshunoslik va teatrshunoslik, ovoz rejissorligi va operatorlik mahorati, xalq ijodiyoti, madaniyat va san’at muassasalarini boshqaruv, kutubxona-axborot faoliyati kabi soha mutaxassislari tayyorlaydi.

Xalqimizning bektakror san’ati va madaniyatini yanada yuksaltirish, madaniyat va san’at sohasida teatr, kino, televideniye va xalq ijodiyoti yo’nalishlari bo’yicha yuqori toifadagi aktyorlar va san’atshunoslik sohasida mutaxassislarni tayyorlash maqsadida 2008-yil 28-aprelda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston davlat san’at institutining Nukus filialini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ 845-son qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq, O’zbekiston davlat san’at institutining Nukus filiali tashkil etildi. Keyinchalik 2012-yil 4-iyunda “O’zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti tashkil etish to’g’risida”gi PQ-1771-son qaroriga asos O’zbekiston davlat san’at va madaniyat institut nukus filiali bo’lib qayta tashkil etildi [dsmi.uz/ozdsmi-nukus-filiali/].

O’zbekiston Davlat san’at va madaniyat institutining Farg’ona mintaqaviy filiali 2017-yil 16-avgustda tashkil etildi. Milliy san’atimiz va madaniyatimizning qadimiy markazlaridan biri bo’lgan Farg’ona vodiysida iste’dodli yoshlarni o’zbek va jahon san’atining yuksak namunalari ruhida tarbiyalab, ularni teatr, xalq ijodiyoti sohasi bo’yicha aktyorlar, madaniyatshunoslik va san’atshunoslik yo’nalishida yuqori malakali mutaxassislarga qilib tayyorlash maqsadida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan tashkil etilgan [dsmi.uz/ozdsmi-fargona-filiali/].

Keyingi yillarda madaniyat sohasi bo’yicha vazirliklar doirasida o’zgarishlar yuz berdi. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 15-fevral kuni madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida Madaniyat vazirligi hamda Jismoniy tarbiya va sport davlat qo’mitasini tashkil etish to’g’risidagi

farmonni imzoladi. Shu paytgacha faoliyat yuritayotgan Madaniyat va sport ishlari vazirligi tugatildi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 28-noyabrda PQ-4038-son qaroriga ko’ra O’zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi [lex.uz/docs/-4084926]. Mamlakatning tarixiy rivojlanish jarayonida madaniyat va san’at xalqimizning ma’naviy boyligini saqlab, to’plab avlodlarga yetkazib kelgani, xalqimizda birdamlik, vatanparvarlik va milliy g’urur hissini tarbiyalaganini e’tirof etgan holda, madaniyatning ustuvorligiga urg’u berish, jamiyat hayoti sifatining yanada yuqori darajasini ta’minlash, unda fuqarolarning hamjihat bo’lishiga erishish, ma’naviyatli, mas’uliyatli, mustaqil fikrlovchi ijodkor shaxsni shakllantirish Konsepsiyaning asosiy mazmunini tashkil etadi [O’zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasi. 1-bob.].

Madaniyat va san’at sohasidagi boshqaruv tizimida davlat siyosatini amalga oshirish samaradorligini oshirish maqsadida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg’armasini tashkil etish to’g’risida”gi [lex.uz/uz/docs/-3402878] qaroriga muvofiq madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg’armasi tashkil etildi. Jamg’arma Adliya vazirligi, Madaniyat vazirligi, Moliya vazirligi, manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2022-yil 1-fevralga qadar qonun loyihasini belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasiga kiritilgan. Shuningdek, Jamg’armaga metsenatlik ko’magi hisobidan to’g’ridan to’g’ri shartnomalar tuzishga ruxsat berilgan. Jamg’arma tomonidan metsenatlik ko’magi orqali amalga oshiriladigan loyihalarda chet ellik kontragentlarni soliqlar va to’lovlardan ozod qilingan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 26-mayda PF-6000-sonli “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o’rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to’g’risida” farmoni [lex.uz/docs/-4829149] e’lon qilindi. Farmonga muvofiq bayramlarni, konsertlarni, ashula va raqs bayramlarini, taqdimotlarni, festivallarni, tanlovlarni, xalq amaliy va tasviriy san’ati ko’rgazmalarini tashkil etish asosiy vazifalaridan biriga aylandi.

2021-yil 20-yanvar kuni “Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to’g’risida” O’zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi va madaniyat tashkilotlari faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solindi. Ma’naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarning ustuvorligi, ijodiy faoliyat erkinligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish, madaniyatlar xilma-xilligi, madaniyatlararo munosabatlarda teng huquqlilik, madaniy faoliyat sohasidagi ta’lim va tarbiyaning tizimliliigi, ilmiyligi hamda uzluksizligi asosiy prinsiplar qilib belgilandi. O’zbekiston Respublikasida yashovchi millatlar va elatlar o’z madaniyatini, urf-odatlarini, an’analarini saqlash hamda rivojlantirish, shuningdek o’z madaniy-tarixiy muhitini tiklash va saqlash huquqiga ega [Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to’g’risida.2021y.19-modda].

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” qarori 2022-yil 3-fevral kuni e’lon qilindi. Unga ko’ra fuqarolarga madaniy dam olish xizmatlari ko’rsatish darajasini

oshirish, respublikaning barcha hududlarida teatr, sirk va boshqa turdagi ommaviy-madaniy va konsert-tomosha tadbirlarini yo‘lga qo‘yish, madaniyat va san’at sohasida iste’dodli yosh ijodkorlarni izlab topish va qo‘llab-quvvatlash, ta’lim muassasalarini milliy cholg‘ular, musiqa darsliklari, notalar to‘plamlari va o‘quv-metodik adabiyotlar bilan ta’minlashning yaxlit tizimini yaratish maqsadida, davlat dasturi belgilandi.

So‘nggi yillarda bir qancha qaror va farmonlarning qabul qilinishi, bir qancha mutafakkir va allomalarimizning muqaddas nomlari tiklanib, yubileylari xalqaro miqyosda keng nishonlanayotgani davlatimiz tomonidan Madaniyatni rivojlantirishga ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlikning amaliy ifodasidir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan madaniy islohotlarning barchasi inson kelajagiga, ma’naviyatiga mamlakatimiz yoshlari kamolotiga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қурамыз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1999.
2. Qoraboyev U., Soatov G‘. O‘zbekiston madaniyati Toshkent, “Tafakkur bo‘stoni”, 2011.
3. Rustamova G.K. , Kurbanov R.R., Mustaqillik arafasida milliy madaniyat va san’at tarixini tadqiq etilishi sabablari mohiyati // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. Toshkent. 2023, 20-son.
4. Internet saytlari:
lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi)

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ХУДУДИДАН ЎТГАН “БУЮК ИПАК ЙЎЛИ”НИНГ БЕКАТЛАРИ ТОПОНИМИК ЖОЙЛАШУВИ

Маҳамматов Акрам Райимқулович.

Жиззах ДПУ Мактабгача ва бошланғич
йўналишларида масофавий таълим кафедраси ора
тили ва адабиёт фани ўқитувчиси

Email: mahammadovakram@gmail.com

Телефон: +99 894-191-80-85

doi.org/10.59470/2024415

Аннотация. Кейинги йилларда олиб борилган қатор археологик тадқиқотлар натижасида Жиззах воҳаси ҳудудидан қадимий шаҳар қолдиқлари топилди. Ушбу археологик манбаларга асосланиб, Буюк ипак йўлининг қадимий йўллари ҳақида бир қанча фаразларни келтириш истаги пайдо бўлди. Қадимда Буюк ипак йўли Хитойдан бошланган, дейишади. Бу йўл шарқ ва ғарбни боғлаган. Буюк Ипак йўлининг тарихий аҳамияти шундан иборатки, ўз вақтида бу йўлда халқларнинг ўзаро маданий алмашинуви бўлган.

Жиззах вилояти ҳудуди шарқдан ғарбга, жанубдан шимолга тарихий савдо йўли чорраҳасида жойлашгани, демак, Ватанимиз ҳудудидан шарққа ёки ғарбга қараб келаётган карвонлар, елчилар ва кўшинлар бу йўналишлар орқали ўтган. Энг муҳими, вилоятнинг жанубий чегараси ўзаро боғланган тоғ тизмалари билан ўралган.

Бизнинг фикримизча, юртимизнинг қоқ марказида жойлашган Жиззах воҳасида яшаб ўтган аجدодларимиз тарихини ўрганиш тадқиқотчиларимиз томонидан бироз эътибордан четда қолмоқда. Бироқ ўтмиш тарихчиларининг асарларида Жиззах воҳаси қадимда бой маданият марказларидан бири бўлганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Аннотация. В результате ряда археологических исследований, проведенных в последующие годы, на территории Джизакского оазиса были обнаружены остатки древнего города. На основе этих археологических источников возникло желание представить ряд гипотез относительно древних маршрутов Великого шелкового пути. В древности говорят, что Великий шелковый путь начинался в Китае. Эта дорога соединяла восток и запад. Историческое значение Великого шелкового пути заключается в том, что в свое время по этому пути шел взаимный культурный обмен народов.

Территория Джизакской области находится на пересечении исторического торгового пути с востока на запад, с юга на север, а значит, через эти направления проходили караваны, послы и войска, направлявшиеся на восток или запад с

территории нашей Родины. Самое главное, южная граница области окружена соединенными между собой горными хребтами.

На наш взгляд, изучение истории наших предков, живших в Джизакском оазисе, расположенном в самом сердце нашей страны, несколько игнорируется нашими исследователями. Однако историческим фактом является то, что Джизакский оазис был одним из богатых культурных центров в древние времена в трудах историков прошлого.

Abstract. As a result of a series of archaeological researches carried out in the following years, the remains of an ancient city were discovered in the territory of the Jizzakh oasis. On the basis of these archaeological sources, there was a desire to present a number of hypotheses regarding the ancient routes of the Great Silk Road. In ancient times, it is said that the Great Silk Road began in China. This road connected east and west. The historical significance of the Great Silk Road lies in the fact that in its time there was a mutual cultural exchange of peoples through this road.

The territory of Jizzakh region is located at the intersection of the historical trade route from east to west, from south to north, which means that caravans, ambassadors, and troops going east or west from the territory of our motherland passed through these destinations. Most importantly, the southern border of the region is surrounded by interconnected mountain ranges.

In our opinion, the study of the history of our ancestors who lived in the oasis of Jizzakh, located in the heart of our country, is somewhat neglected by our researchers. However, it is a historical fact that Jizzakh oasis was one of the rich cultural centers in ancient times in the works of historians of the past.

Калит сўзлар: Буюк ипак йўли, вокзал, йилнома, ёдгорлик, Жиззах воҳаси, маънавият, карвон.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, станция, летопись, памятник, Джизакский оазис, духовность, караван.

Keywords: Great Silk Road, station, chronicle, monument, Jizzakh oasis, spirituality, caravan.

Биз мустақилликни қўлга киритганимиздан сўнг мамлакатимизда туб ислохотлар амалга оширилди. Албатта, бу ислохотларнинг замирида мард ва олийжаноб халқимизнинг эртанги куни фаровон бўлишидек улуғ мақсадлар турибди.

Туркий халқлар, жумладан ўзбек миллатидан етишиб чиққан улуғ кишиларнинг номларини қайта тиклаб, уларнинг амалга оширган ишларини дунёга қайта танитиш ҳар бир ўзбекнинг муқаддас бурчи бўлмоғи лозим. Ўтмишда яшаб ўтган улуғ алломаларимиз, саркарда боболаримиз, шоир ва мутафаккирларимиз, улуғ авлиёларимиз ҳақида тарихий ёдгорликлар, мақбаралар, жой номлари, муқаддас қадамжолар, қадимий қабристонлар маълум даражада маълумот беради.

Биз уларнинг тарихини мукаммал билишимиз учун тарихий ҳақиқатлар бўлмиш қўлёзмалар, тарихий китоблар, солномалар, жангномалар, қадимий китоблар,

битиктошлар, қабртошлардаги ёзувларни ўқиб, уларда акс этган тарихий ҳақиқатларни халқимизга етказишдан иборат бўлиши зарур.

Халқимизнинг бой ўтмиш маданияти, тарихи ҳақида кўплаб илмий мақолалар, монографиялар, қўлланма ва дарсликлар яратилди. Ҳозирда диёримизда кўплаб муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳлар, қадимий қабристонлар аниқланган бўлиб, уларнинг кўпчилиги тарихи ҳақида батафсил маълумотларга эгамиз. Айримлари ҳақида қисман, баъзилари ҳақида умуман маълумотга эга эмасмиз. Келгусида тарихчи, археолог, қадимшунос, изланувчан тадқиқотчи олимларимиз томонидан бу борада янада кўпроқ тадқиқот олиб борилишини талаб қилади.

Олиб борилган бир қатор археологик изланишлар натижасида Жиззах воҳаси ҳудудида қадимий шаҳар қолдиқлари аниқланди. Ана шу археологик манбалар асосида Буюк ипак йўлининг қадимий йўналишлари бўйича бир қатор фаразларни ўртага ташлаш истаги туғилди. Қадимда Буюк ипак йўли Хитойдан бошланганлиги айтилади. Бу йўл шарқ билан ғарбни боғлаган. Буюк ипак йўлининг тарихий аҳамияти шундаки, ўз даврида мана шу йўл орқали халқларнинг ўзаро маданият алмашинуви вужудга келади.

Бизнингча, мамлакатимизнинг қоқ марказида жойлашган Жиззах воҳасида яшаб ўтган аجدодларимиз тарихини ўрганиш тадқиқотчиларимиз назаридан бир мунча четда қолиб келмоқда. Вилоят ҳудуди шарқдан ғарбга, жанубдан шимолга йўл олган тарихий-савдо йўлининг чорраҳасида ўринлашган, демак, она ватанимиз ҳудудидан шарққа ёки ғарбга йўл олган карвонлар, элчилар, қўшинлар айна шу манзиллардан ўтган. Ваҳоланки, ўтмиш тарихчиларининг асарларида қадимда Жиззах воҳаси бой маданият марказларидан бири бўлганлиги қайд этилганлиги тарихий ҳақиқатдир. Хўш, манбаларда қайд этилган бу тарихий манзилларнинг аниқ ўрни қаерда, деган ҳақли саволлар бизни ҳанузгача ўйлантиради. Фақат ҳудуд етук қадимшуносларнинг махсус ўрганиш объекти бўла олганича йўқ.

1995 йилда Биринчи Президентимиз Ислом Каримов ташаббуслари билан Жиззах вилоят ҳокимлигига Шавкат Миромонович Мирзиёев тайинланади. Вилоят ҳокими сифатида иш бошлаган Шавкат Мирзиёев вилоят фаолларини йиғиб, маслаҳатлашади. Ана шу йиғилишдан сўнг республикада биринчи бўлиб, шаҳар марказида Маънавият ва маърифат маркази вилоят бўлимининг биноси куриб битказилади.

Бу борада олиб борилган муҳим ишлардан яна бири Жиззах воҳасининг қадимий ва ҳаққоний тарихини қайта тиклаш эди. Шунинг учун ўша вақтдан бошлаб, машҳур археолог олима Грецина 1997-2003 йиллар оралиғида жаззахлик бир гуруҳ олимларнинг ҳамкорликда Жиззах воҳасида изланишлар олиб боради.

Бу изланишларга Маънавият ва маърифат маркази Жиззах вилоят бўлими раҳбари, филология фанлари номзоди, профессор Ўрол Носиров бош-қош бўлади. Изланишлар самараси ўлароқ, бир қатор янги маълумотлар пайдо бўлди. Ана шу изланишлар асосида Маънавият ва маърифат маркази вилоят бўлими фойесининг айлана деворида воҳанинг ўтмиши, бугуни ва келажаги акс эттирилади.

Тарихий манбаларда маълумотлар асосида Буюк ипак йўлининг Жиззах вилояти ҳудудидан ўтган йўналишларининг тахминий харитаси тикланди. Ана шу харитага асосан Самарқанддан бошланган тарихий йўлнинг уч тармоғи Жиззах вилояти ҳудудидан ўтганлиги маълум бўлади.

Археолог олима Грецина фикрича, Буюк ипак йўлининг бир тармоғи Самарқанддан бошланиб, Булунғур тумани ҳудудида жойлашган қадим Баркент (Боркас, Абаркас) шаҳри орқали ёки Катвон (Қатвон) дашти орқали ўтиб, Уструшонага йўналган. Олима келтирилган маълумотларга кўра, Булунғур туманидаги Баркент шаҳри ўрни аниқ кўрсатилмасдан тарихчи олимлар Волин, Буряков, Неъматов, Охунбобоев, Камолиддиновларнинг қарашлари баён қилинади. Бунда олима Грецина Баркет шаҳри ўрнини аниқ кўрсатмасдан олимлар фикрини далил сифатида келтиради.

Тарихчи Волиннинг фикрича, Буюк ипак йўли тармоғининг Самарқанд орқали ўтишида ёки ундан 4 чақирим масофада жойлашган Баркет (Абаркас) шаҳри жойлашган жойда, яъни Самарқанднинг шимолий томонидаги кенгликларда Бузмажон рустоки мавжуд бўлган. Н.Н.Неъматов фикрига кўра, Баркетнинг марказида Яркет (Ёркент) рустоки бор деб нотўғри талқин қилган. Баркет шаҳри баъзи манбаларда Булунғур туманидаги Оқтепа-Метан қишлоғи яқинида жойлашганлиги назарда тутилган.

Бошқа манбаларда эса Булунғур туманидаги Гиштлитепа харобалари ўрнида Баркет шаҳри бўлганлиги эътироф қилинади. Кейинчалик қарвонлар Абу Аҳмад работидан ёки Саъд работи орқали ўтиб Уструшона ерларидан юришган [4].

Шу ўринда Жиззах вилояти ҳудудида жойлашган қадим Катвон қалъаси ўрни ҳам номаълум бўлиб қолган. Чунки тарихий манбаларда бу тарихий қалъа ҳақида узук-юлук маълумотлар бериб ўтилган.

Ҳар қандай ҳолатда Самарқанд ва Жиззах вилоятлари чегарасида жойлашган Ғўбдин тоғи ўз бағрида кўплаб сир-синоатларни сақлаб келмоқда. Чунки манбаларда қайд этилган Катвон қалъаси айнан шу тоғ бағрида жойлашганлиги кўрсатилади. Лекин айнан тоғнинг қайси қисмида жойлашганлиги номаълум бўлиб қолмоқда.

Буюк ипак йўлида жойлашган қадим Катвондиз қалъаси ҳақида бизгача етиб келган маълумотлар жуда ҳам озчиликни ташкил қилади. У қадимий манбаларда шаҳарлар қаторасида номлансада, Уструшона чегарасида жойлашган қалъа ёки қишлоқ деб юритилади. Юқорида эслатиб ўтилган аҳоли масканларидан ташқари қадим қарвон йўллари боғлайдиган работлар ҳам мавжуд бўлган. Қудам ибн Жафар хабарига кўра Баркетдан то Хушуфагигача бўлган 4 фарсах масофада Катвон дашти жойлашган [4].

Ҳақиқатдан ҳам Самарқанд вилоятининг шимол томонида Жомбой ва Булунғур туманлари жойлашган. Қадимги Баркет шаҳри ўрнини олимларнинг фикрига таянган ҳолда (Ю.Ф.Буряковнинг фикрича) Булунғур туманининг ҳозирги Бот-бот ва Қарасмоқ қишлоқлари ҳудудида жойлашган Гиштлитепа харобалари ўрнида мавжуд бўлган десак, у ҳолда қадим қарвонлар Самарқанддан чиқиб, Баркет шаҳрига келишган ва шарқ томонга қараб ҳаракат йўналишини давом эттиришган. Бу

йўналишда ҳаракатланган карвон Ғўбдин тоғини айланиб ўтган ҳамда орқага (ғарбга) қараб юрган ҳолда Қатвон қалъасига келишган деган фикрни айтиш ноўриндир.

Чунки Ғўбдин тоғининг бугунги кундаги географик ҳолати бундай фикрни илгари суришимизнинг ўзи хато эканлигини кўрсатиб турибди.

Бугунги кунимиздан келиб чиққан ҳолда Ғўбдин тоғининг жануб қисмида Самарқанд вилоятининг Булунғур ва Жомбой туманларининг қишлоқлари жойлашган. Тоғнинг шимол қисмида эса Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманига қарашли қишлоқлар жойлашган. Қадимда Ғўбдин тоғининг икки томонида ҳам кўплаб қадимий аҳоли манзиллари жойлашган, дея оламиз.

Иккинчи тахминга кўра, Баркет шаҳри ҳақиқатдан ҳам Ғиштлитепа харобалари ўрнида мавжуд бўлган деган фикрни илгари сурадиган бўлсак, у ердан ҳаракатланган карвонни Қатвон қалъасига йўналтиришимиз зарур бўлади. Бунда карвонни Баркет шаҳридан ғарбга қараб йўналтиришимиз ва карвон Ғўбдин тоғининг орқасини айланиб ўтган ҳолда Қатвон қалъасига келишган деган фикр ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Ҳақиқатдан ҳам Баркет шаҳри Ғиштлитепа харобалари ўрни мавжуд бўлган бўлса, у ҳолда Баркет шаҳридан чиққан карвон Ғўбдин тоғининг қоқ ўртасидан (тоғ йўли орқали) ошиб ўтган ҳолда Қатвон қалъасига келган, деган фикрни асослаш учун далил ва исботлар керак бўлади.

Бу далил ва исботларни асослашимиз учун Ғўбдин тоғининг бугунги кундаги ҳолати бўйича қуйидаги маълумотларни келтириб ўтиш жоиздир. Ғўбдин тоғининг қоқ марказида Каттасой қишлоғи жойлашган. Каттасой қишлоғи Булунғур туманининг Бот-бот ва Қорасмоқ қишлоқлари билан чегарадош. Айнан шу қишлоқларни бир-бири билан боғлайдиган тоғли сўкмоқ йўл мавжуд бўлиб, қадимда қишлоқ аҳолиси Самарқандга савдо-сотик учун ана шу (мулла Бегбўта йўли) сўкмоқ йўлдан фойдаланишган. Самарқанддан келаётган кишилар мазкур қишлоқ ҳудуди орқали ўтишган ҳамда шарққа қараб ҳаракатни давом эттиришган. Бу қишлоқ ҳудудида ҳам маълум бир оралиқларда Бойтепа, Ўртатепа, Ғортепа номли махсус тепаликлар жойлашган бўлиб, бу тепаликлар ичида махсус ертўлалар мавжуд бўлган. Бу тепаликлар қишлоқлар ўртасида ўзаро алоқа (сигнал) вазифасини ўтаган.

Каттасой қишлоғи ҳудудидан пастликда Солин қишлоғи жойлашган бўлиб, қадимда мазкур қишлоқда ўзбекларнинг қипчоқ уруғига мансуб аҳоли истикомат қилган. Шунинг учун ҳозирги кунда мазкур қишлоқ ҳудуди Қипчоқсув деб юритилади. Солин қишлоғи ўрнида қадимда карвонсарой бўлганлигини, яқин-яқинларгача унинг харобалари сақланганлигини қишлоқ кексалари хотирлашади. Бизнинг тахминимизча, қишлоқ ўрнида Абу Аҳмад работи мавжуд бўлган.

Учинчи тахминга кўра, Баркет шаҳри баъзи манбаларда Булунғур туманидаги Октепа-Метан қишлоғи яқинида жойлашганлиги назарда тутилган. Ҳозирги кунда Октепа-Метан кўрғони Самарқанд вилоятининг Булунғур эмас, балки Жомбой ва Иштихон туманлари чегарасида жойлашган қишлоқлар саналади. Ҳақиқатдан ҳам мазкур қишлоқларнинг географик жойлашувини аниқлайдиган бўлсак, Ғўбдин тоғининг жануби-ғарбий томонида жойлашган [4].

Бу йўналиш бўйича карвон ҳаракатланиши тарихий ҳақиқатга мос келади. Самарқанддан чиққан карвон ғарбга қараб ҳаракатланган ва Баркет шаҳри ҳудудидан ўтиб, ғарбга қараб қадим Бухорога, жанубга қараб эса қадим Кеш ва Насафга, шарққа Ғўбдин тоғини ёқалаб, аввал Абу Аҳмад работига, ундан Катвон қалъасига ўтишган. Катвон қалъасидан чиқиб, Харакана шаҳри орқали Уструшона (Жиззах) шаҳрига йўл олишган.

Ал Истахрий маълумотида кўра, Абаркасдан Катвондизгача бир кунлик йўл эканлиги айтилади. Шош ва Фарғонага олиб борадиган битта йўл Абу Аҳмад работидан ўтган. Тўрт чақиримдан сўнг Шошга кетиш учун чапга бурилган. Абу Аҳмад работидан чиққандан сўнг йўлда йўловчилар Катвондиз қалъасида тўхташган ёки тўхтамасдан Харакана шаҳрига ва у орқали Жиззахга ўтиб кетишган.

Хушуфаги Ғаллаорол туманидаги Авлиё қишлоғи яқинида жойлашган Маслаҳаттепа харобалари ўрнида деб фикр юритишимизга ҳалақит беради. Шу йўсинда Абу Аҳмад ва Саъд работидан Харакана шаҳри ва Катвондиз қалъаси оралиғи кўрсатилмаган. Бу работлардан бири Э.Б.Қодиров ва А.Э.Бердимуродов томонидан ўз вақтида аниқланган. Ғаллаорол туманининг Сарой қишлоғи чеккасида жойлашган ва Кичкинакўрғон номи билан машҳур бўлган Абу Саъд карвонсаройи эса ундан шимолроқда жойлашган. Ундан сўнг карвонлар Фарғона томонга ҳаракатланишган. Қадимги манбаларнинг кўрсатишини назарда тутган ҳолда Самарқанддан Хараканагача 9 фарсах, Самарқанддан Абу Аҳмад работигача 4 фарсах, Абу Аҳмад работидан Хараканагача 5 фарсах, яъни тахминан 30 километр ораликни ташкил қилади, деб хулоса қилиш мумкин бўлади.

Бу жой эса Кичкинакўрғон карвонсаройидан Ғаллаоролдаги Қўрғонтепа шаҳарчасигача бўлган масофага тўғри келади. Шундай қилиб қадимда карвонлар Абу Аҳмад работидан Катвондиз қалъаси ёки Хараканагача ҳаракатланишган. Охири бу одатда Қўрғонтепа шаҳарчаси жойига маҳаллийлаштирилади. Жиззах вилоятининг Ғаллаорол тумани ҳудудида жойлашган Қўрғонтепа шаҳарчаси энг катта ва машҳур ёдгорликдир. Шаҳарчада хунармандлар шаҳарчаси ва шаҳристон жойлашган бўлиб, шаҳарчанинг умумий майдони 90 гектарга тенгдир [4].

Шаҳарчанинг ўрнини кузатишларимиз натижасида унда яшашнинг асосий босқичларини ифодаловчи эллин маданиятидан дарак берувчи ўрта аср охирларидан олинган материаллар араб тарихчилари қолдирган манбаларда учрайди.

Жумладан, араб манбаларида Харакана Жиззахдан 5 фарсахда жойлашган. Зоминдан 9 фарсахда масофада, Самарқанддан ҳам шунча масофада жойлашган. Ибн Руста маълумотлари бўйича (X асрнинг биринчи ярмида) Зоминдан то Жиззахгача бир кунлик йўл эканлиги айтилган. Жиззахдан Хараканагача ҳам бир кунлик йўл чиқиши айтилган. Айрим аноним манбаларда Хараканани Уструшонанинг гуллаб-яшнаётган қишлоғи, деб қайд этиб ўтилган [2].

Қадимий манбаларда айтилишича, Уструшонанинг ҳар бир шаҳри катта рустоқнинг маркази ҳисобланади. Харакана ҳам худди шундай рустоқнинг маркази ҳисобланади. Шунингдек, қадимги манбаларда карвонсаройлар ва работлар ҳар бир шаҳарнинг ёнида жойлашганлиги хабар қилинади.

Шу билан биргаликда, бошқа қарашлар ҳам мавжуд: тарихчи олим Ю.Ф.Буряков фикрича, Қўрғонтепа шаҳарчаси ўрнида, яъни Катвон даштида “қалъа” маъносини билдирувчи Катвондиз шаҳри жойлашган. Ҳақиқатдан ҳам ўтмиш ёдгорликлари жойлашган ўрни манбаларда кўрсатилган ўринларга мос келади. Мазкур ўтмиш ёдгорликларидан қолган вайроналарнинг ўзиёқ мазкур саволга муносиб жавоб бўлади. Бундан ташқари, Қўрғонтепа шаҳри жойлашган ўриндан қадимий Қалиятепа шаҳри жойлашган ўринга қадар оралиқ масофа манбаларда кўрсатилишига қараганда ўрта асрлардаги Жиззах шаҳри ўрни ҳозирги жойлашув ўрнидан икки марта қисқа майдонни ташкил қилади [4].

Профессор Ўрол Носиров Катвон қалъаси ҳақиқатдан ҳам Ғўбдин тоғи бағрида, деб ҳисоблайди:

Ал-Истахрий қолдирган маълумотга кўра Баркет ва Саъд работи оралиғида Абу Аҳмад работи бўлган. Худди шу работдан йўл – Тошкентга ва Фарғонага, – иккига ажралган. Тошкент йўли Жиззах орқали ўтган. Истахрий Баркетдан бир кунлик масофада Катвондиз (Катвон қалъаси – Тоғ орти қалъаси) деган жой борлигини айтади. Катвондизга бориш учун Абу Аҳмад работидан (Бу работ чамаси Сийракас қишлоғи атрофида бўлган) йўл шимол томонга бурилиб, тоғ ёнбағридан Катвондизга борган.

Катвондиз Ғаллаорол туманида Ғўбдин тоғининг шарқий ён бағрида, Гумсой қишлоғининг жануб томонидаги текисликда жойлашган кўринади. Чунки Гумсой қишлоғининг жанубий-шарқий томонида қурилатган янги участкаларда пойдевор учун ер юзаси очилганда 32х32 смли ўрта асрларга тегишли пишиқ ғиштлар кўплаб топилмоқда. Катвондиздан шарқ томондаги пастликда Харакана шаҳри бўлган ва йўл Харакана орқали Жиззахга кетган. Катвондиздан иккинчи йўл шимолий-шарқ томонга чўзилиб, Фориш туманидаги Калтепа работига, ундан Арнасой тумани ҳудудидаги Навойли карвонсаройига ва ундан дашт (чўл) орқали Туркистонга кетган [4].

Салжуқийлар даврида вилоят ҳудуди катта қонли воқеанинг майдони бўлди. 1138 йил сентябр ойида Син султони Гўрхон катта қўшин билан юриш қилганда унинг қўшинига хитойлик турклар (қорахонийлар) қўшилади. 1139 йил Хўжандда бўлган жангда Самарқанд ҳокими Маҳмудхон мағлубиятга учрагач, отаси Арслонхон Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Шундан сўнг Султон Санжар 100 мингдан ортиқ қўшин тўплаб Гўрхонга қарши чиқади.

Иккала қўшин Ғаллаорол туманининг ғарбида Ғўбдин тоғининг шарқий биқинида ҳозирги Гумсой қишлоғининг жануб томонида Катвон қалъасида тўқнашади. Ибн ал-Асир маълумотида кўра жангда Султон Санжар қўшинидан саноксиз киши, биргина Дарғот канал ёқасида 10 минг киши ўлдирилди, деб ёзади. Ушбу жангда салжуқий Султон Санжар енгилиб, Хуросонга ўтиб кетади. Жангда Сижистон амири, амир Кумач ва Султон Санжарнинг хотини, Бухорода диний ишлар раиси Хусам ибн Абдулазиз ибн Мазий ал-Бухорий ҳам асир тушади.

Ушбу жанг туфайли Катвон қалъаси ҳам, Сийракас қишлоғи ҳам очик қабристонга айланади. Жангда 4 минг аёлнинг ўлгани ҳақидаги маълумот Катвон ва

Сийракасда биронта ҳам аёл ўлдирилмай қолмаганидан дарак беради. Ҳатто шайх Хусам ибн Абдулазиз Бухоро мадрасаларидан келган 10 мингдан ортиқ толиби илмлар ва уламолар ҳам Гумсойга қамаб ўлдириб юборилади. Ушбу жанг бўлган жойлар очиқ қабристон ҳолатида қолгани учун ҳам Катвонда ва Сийракасда ҳаёт тўхтаган [4].

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, ҳақиқатдан ҳам Ғўбдин тоғи бағрида Қатвон қалъаси ўрни Гумсой қишлоғи ўрнида эмас, балки Хитоюзи қишлоғи яқинидаги тоғ оралиғида қадимий қабристон Қозон ота зиёратгоҳи жойлашган ҳудуд дейишга асослар етарли, деб ўйлаймиз. Шунингдек, қабристоннинг шарқ томонида баланд тепалик бўлиб, тепалик устида биноларнинг пойдеворлари, қазилган хандақларнинг қолдиқлари сақланиб қолинган.

Умуман олганда, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида Буюк ипак йўлининг қадим манзилгоҳлари ҳанузгача тўлиқ тадқиқ қилинмаган. Келгусида бу манзилларнинг кўпчилиги чуқур археологик изланишларни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ахмедов Б., Ўзбекистоннинг тарихий манбалари, Тошкент, “Ўқитувчи”, 2001 йил, 352-бет.
2. Ҳудуд ул-олам, (Моварауннаҳр тавсифи), Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулла Бўриев, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2008 йил 63-бет.
3. Мадраимов А., Фузаилова Г., Манбашунослик., Дарслик, “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, Тошкент, 2008 йил 264-бет.
4. Носиров Ў., “Жиззахдан айтар сўзим”, Тошкент., “Extremum Press” нашриёти, 2011 йил, 290-бет.
5. Сиёев С., Аҳмад Яссавий, Роман, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2012 йил 336 бет.

THE EMERGENCE OF THE JADIDISM MOVEMENT AND THEIR ACTIVITIES

Yusupov Khamidbek Sultanovich

Teacher of the department of
History and geography at UrSPI
Telefon: +998937534056
khamidyusupov753@gmail.com

Egamova Maftuna Bahodir kizi

the student of The faculty
of Foreign philology
and Literature at UrSPI
Tel: +99888-364-63-83
egamovam278@gmail.com

doi.org/10.59470/2024416

Abstract. In this article, the Jadidism movement, which arose mainly in order to liberate Turkestan from the backwardness and religious superstition typical of the Middle Ages, to reform the Sharia, and to spread enlightenment to the people, it will be discussed about the efforts made by representatives of Turkestan Jadidism in order to improve the ideology of the nation and build a free and prosperous society.

Аннотация. В данной статье рассматривается движение джадидизма, возникшее главным образом с целью освобождения Туркестана от отсталости и религиозных суеверий, типичных для Средневековья, реформирования шариата, распространения просвещения среди народа, речь пойдет об усилиях, предпринимаемых представителями туркестанского джадидизма в целях совершенствования идеологии нации и построения свободного и процветающего общества.

Annotatsiya. Bu maqolada, asosan, Turkistonni qoloqlik va o'rta asrlarga xos bo'lgan diniy xurofotdan ozod qilish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat yoyish maqsadida vujudga kelgan jadidchilik harakati, unda Turkiston jadidchiligi namoyandalarining millat mafkurasini takomillashtirish, erkin va farovon jamiyat qurish yo'lida qilgan sa'y-harakatlari haqida so'z boradi.

Key words: Jadidism, panturkism, judges, Turkestan independence, educational societies, chorism, Vobkent, Mahmudhoja Behbudi, intellectuals.

Ключевые слова: Джадидизм, пантюркизм, судьи, независимость Туркестана, просветительские общества, царизм, Вобкент, Махмудходжа Бехбуди, интеллигенция.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, panturkizm, qozilar, Turkiston mustaqilligi, maorif jamiyatlari, chorizm, Vobkent, Mahmudxo'ja Behbudi, ziyolilar.

Jadidism used to function as a movement in the field of culture. The representatives of this trend called for struggle for development of Turkic languages, enrichment of literature in these languages, study of secular sciences, use of scientific achievements, and equality of women and men. Later, Jadidists propagated the ideas of pan-Turkism. (Pan-Turkism (pan... and Turkish) is the official name given to the idea of uniting the Turkic peoples by the Russian and British empires, as well as by the SSSR)

Jadidism first arose in the 80s of the 19th century in the Crimea under the leadership of Ismailbek Gasprinsky among the Crimean Tatars. The representatives of the Jadid movement often called themselves progressives, later Jadids. The advanced progressive forces of that time, first of all, the intellectuals, felt that the local population was lagging behind the global development and understood the need to reform the society [1].

Czarist Russia will be firmly established in Turkestan. With the help of his political agents (representatives), he not only restricts the powers of local khans and emirs, but also turns them into puppets, creates conditions for Russian and Western investors to work and live, and looks after the interests of various companies and joint-stock companies. At the same time, the demands and needs of the local population were not taken into account, disregard for their religious beliefs, customs, and their disdain increased. Judges with a high academic and life level were replaced by inexperienced people, bribery and social-political injustice escalated. They went as far as restricting the activities of madrassas and schools, replacing local place names with Russian terms, and even putting crosses on the necks of judges during court proceedings. Progressive forces thinking about the perspective of the nation existed among almost all classes of the people - artisans, farmers, merchants, landowners, scholars. The intellectuals initially decided to start the struggle against tsarism from the political-educational front, awakening the people from age-old backwardness. The Jadidism movement found a favorable ground for its development in the Turkestan region under such historical conditions.

Advanced scientists, modern experts in the fields of industry and agriculture, culture figures grew up among the jadids, they dreamed of seeing the country prosperous and their homeland independent, and they fought for it. In the struggle of the Jadids for the independence of Turkestan, the following areas were mainly prioritized: expansion of the network of new method schools; sending talented young people to study abroad; creation of various educational societies and theater troupes; building a national democratic state in Turkestan by publishing newspapers and magazines, raising the socio-political consciousness of the people.

THE MAIN IDEAS AND GOALS OF JADIDISM WERE:

- Freeing Turkestan from medieval backwardness and religious superstition;
- Sharia reform;
- Spreading enlightenment to the people;
- The struggle to establish an autonomous government in Turkestan;
- Constitutional monarchy and parliament in Bukhara and Khiva later, to build a free and prosperous society by establishing a democratic republic system;
- Introducing a stable national currency and creating a national army.

In Tashkent, Fergana, Bukhara, Samarkand and Khiva, the Jadidist movement was formed from cultural and educational societies and associations opened by some groups of free-thinking and progressive people.

Jadidism movement in the Turkestan region is divided into three according to the place and direction of its spread:

- Turkestan Jadidism
- Bukhara Jadidism
- Khiva Jadidism

TURKESTAN JADIDISM

There are some differences between the Jadids of Turkestan and the Jadids of Bukhara and Khiva. Intellectuals formed the social basis of Jadidism in Turkestan. They stood at the forefront of the struggle against the colonialism of Tsarist Russia and supported the first autonomous and then independent state of Turkestan, which was turned into a raw material source of Tsarism [2].

BUKHARA JADIDISM

The struggle in Bukhara took place in a difficult socio-political environment compared to the one in Turkestan. Its composition consisted mainly of the progressive part of the urban population of Bukhara: intellectuals, mullahs, small shopkeepers and administrators, artisans, merchants. Jadids' influence among peasants and soldiers was low at first. Jadids came up with a number of demands in the field of economy and management, for example, tax reduction. At first, they wanted to introduce reforms within the framework of the emirate system in Bukhara. In Bukhara, a farmer from Vobkent, Joraboy, opened the first new method school.

The Jadidist movement in Bukhara was opposed by some ignorant mullahs and a stream of old-timers who were enemies of any innovations and reforms. At the beginning of the 20th century, Bukhara society was divided into 2 groups: the progressives led by Ikram Domla and the old-timers led by Mulla Abdurazzaq.

KHIVA JADIDISM

Jadidism formed in Khiva at the beginning of the 20th century arose in somewhat different historical conditions. It mainly consisted of two streams here. His right-wing movement united the owners of trade and industrial enterprises developing in the khanate and representatives of the rich. Islamkhoja, the prime minister of Khiva Khan Asfandiyar Khan, led this movement. The right-wing current of Jadidism aimed to pave the way for the development of free market relations by carrying out socio-economic reforms while preserving the power of the khan in the country.

In Khiva, the left-wing trend of Jadidism united small investors, artisans and representatives of different classes of the people, and the leader of it was Boboohun Salimov. They set the goal of increasing the political activity of the people by establishing new method schools in Khiva Khanate. In 1904, the Charity Society was founded, and with its support, the first New Methodist school was opened in Khiva.

By the beginning of the 20th century, a whole generation of modern intellectuals, figures who made a great contribution to the development of the country's spiritual and

educational sphere, and the development of national culture, appeared in Turkestan. These are Mahmudhoja Behbudi, Abduqadir Shakuri, Said Ahmed Siddiqi Ajzi in Samarkand, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdulla Avloni, Ubaidullahhoja Asadullohojayev in Tashkent, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ainiy, Faizulla Khojayev in Bukhara, Hamza Hakimzoda Niyoz, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cholpon, Ishaqkhan Ibrat in Ferghana valley. In Khiva Bobohun Salimov, Polvonniyoz Haji Yusupov and others. They are patriots, enlighteners, founders and leaders of the Jadidist movement in Turkestan [3].

Mahmudhoja Behbudi (1875-1919), recognized as the father of Central Asian jadids, made a great contribution to the unification of Turkestan jadids. He was born on January 19, 1875 in the village of Bakhshitepa near Samarkand. First, he studied in Samarkand and then Bukhara madrasas, and rose to the rank of imam-khatib, qazi, and then mufti. Behbudi was the founder and leader of the Central Asian Jadidist movement. He is a person who made a great contribution to the development of the enlightenment movement in Turkestan. On the initiative of Behbudi, a library called “Behbudiya Library” was established in honor of his father [4].

Munavvarqori Abdurashidkhanov (1878-1931) is an enlightened political figure who fought for freedom and the future of the nation in Turkestan, one of the major representatives of the Jadidism movement. Since 1904, he has been an active participant in socio-political and educational movements in the country. He was the initiator and practitioner of the opening of Jadid schools, the founder and editor of national newspapers and magazines, and the promoter of Jadid theater. Munavvarqori created textbooks such as “Adibi avval”, “Adibi soniy”, and “Yer yuzi” for schools.

The representatives of the Turkestan Jadidism movement were enlightened people.

Enlighteners are people who spread knowledge in a broad sense. In the political sense, enlightenment is represented by the liberation of the people and the promotion of the ideas of national statehood. Turkestan enlighteners interpreted ignorance, lack of knowledge, lack of culture, bigotry, and religious fanaticism as the real causes of human suffering. They fought against the monarchy (absolutism), advocated political freedom and human rights. Enlightenment movements in different countries had their own national characteristics, but they also had common aspects. These aspects were also manifested in the activities of Turkestan jadids. In particular, they are to fight against all negative manifestations and shortcomings of the existing system, its economic, social and legal spheres; formation of education, freedom, human-cultural aspects of life, their support and protection, improvement of spiritual and moral standards; they followed the path of earnestly striving to protect the interests of the people and increase their well-being. The Jadids continued the democratic and progressive ideas in Turkestan, using the legacy of Alisher Navoi, Mirza Bedil and Boborahim Mashrab, which existed in Turkestan for a long time. Among the achievements of advanced intellectuals of Turkestan, the most significant is the creation of a public education system independent of the ruling ideology [5].

In consulation, Jadidism served as the main factor in the national, cultural, social awakening and development of the youth of Turkestan. In their articles and works, the Jadids showed the ways to solve the current issues, the problems of life in a social-political,

cultural-spiritual way. Involvement of young people in study, learning and production process, further raising their cultural and spiritual level was one of the main goals of these jadids.

The list of the used literature:

1. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Bosh_Sahifa.
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/jadidlar-faoliyatida-ma-rifatparvarlik-va-barkamol-avlod-tarbiysi-masalalari>.
3. <https://tarix.sinaps.uz/hodisa/jadidchilik-harakati-faoliyati/>.
4. <https://arxiv.uz/uz/documents/darsliklar/tarix/jadidhlik-harakati-namoyondalari-va-ularning-faoliyati>.
5. https://cyberleninka.ru/viewer_images/19177882/f/4.png

TURKIY XALQLAR TARIXI

Raximov Azizbek Bekturdiyevich
UrDPI Milliy g‘oya va falsafa kafedrası

o‘qituvchisi

+99890-431-11-18

azizbekrahimov68@gmail.com

Zarifova Gulshoda Erkinboy qizi

**Milliy g‘oya, manaviyat asoslari va huquq
ta’limi yo‘nalishi talabasi**

+99894-715-15-03

zaripovagulshoda158@gmail.com

doi.org/10.59470/2024417

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyo sahnasida katta o‘ringa ega bo‘lgan qadimiy turkiy xalqlarning kelib chiqishi va ularning shakllanishi, hayot tarzi, shu bilan birgalikda qadimiy turkiy xalqlardan tashkil topgan hozirgi zamonaviy turkiy davlatlar haqida ma’lumotlar olishingiz mumkin.

Annotatsiya. Bu yazımızda dünya sahnesinde büyük bir yere sahip olan eski Türk halklarının kökeni, oluşumu, yaşam tarzları ve ayrıca eski Türk topluluklarından oluşan modern Türk devletleri hakkında bilgi alabilirsiniz.

Abstract: In this article, you can get information about the origin and formation of the ancient Turkic peoples, who have a great place on the world stage, their lifestyle, as well as the modern Turkic states, which are made up of the ancient Turkic peoples.

Kalit so‘zlar. turk, til, millat, aholi, davlat, xalqlar, mustaqil, qadimiy.

Anahtar kelimeler: Türk, dil, millet, nüfus, devlet, halklar, bağımsız, kadim.

Key words: Turkish, language, nation, population, state, peoples, independent, ancient.

Turkiy xalqlar yer yuzida eng ko‘p tarqalgan, ko‘plab imperiya va davlatlar tuzgan, asosan shimoliy va markaziy Yevroosiyoda yashagan xalqlardir. “Turk”, “turkiylar” so‘zi jahonda turkiy tillarda so‘zlashuvchi xalqlarga nisbatan qo‘llanilgan. Turklar asosan bir qavmga mansub ko‘plab xalqlardan tashkil topgan. Ilk o‘rta asrlarda Mahmud Qoshg‘ariy turkiy xalqlarning madaniyati xususan, turkiy tillarni o‘rganish sohasida faoliyat yuritgan va bu kunga qadar tarixda o‘chmas iz qoldirgan. U o‘zining “Devoni lug‘atit turk” asarida shunday deydi: “Xudo davlat quyoshini turklar burchida yaratdi, falakning ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni turk deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning hoqonlari etib ko‘tardi. Zamon ahlining ixtiyor jilovini shular qo‘liga topshirdi, xalqqa bosh qildi, bularni to‘g‘ri yo‘lga yurishga qodir qildi. Bularga yaqin bo‘lish uchun eng asosiy

yo‘l – ularning tillarida so‘zlashishdir. Chunki ular bu tilda so‘zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, ularga o‘zlarini yaqin tutadilar, zarar bermaydilar. Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim” [<https://zarnews.uz/uz/post/> internet sayti].

Olimlar turkiy xalqlarni hududiy joylashuvi va til yaqinligiga qarab quyidagi 4 ta yirik guruh g‘arbiy, sharqiy, janubiy va shimoliy turklarga bo‘ladi:

1. Qipchoqlar (g‘arbiy turklar), Volga-Ural turklari (chuvash, tatar, boshqird, qaraim, qrim tatarlari), qirg‘iz-tatarlar (qozoq, qoraqalpoq), Kavkaz turklari (no‘g‘oy, qo‘miq, bolqar, qorachoy, urum, mesxeti turk, ajarlar);

2. Turkiston turklari (sharqiy turklar), Chig‘atoy turklari (o‘zbek, uyg‘ur, Ili uyg‘urlari, sariq uyg‘urlar);

3. O‘g‘uzlar (janubiy turklar), Eron turklari (turkman, truman, afshor, xojar, xalaj, ozarbayjon, qoraqalpoq, Xuroson irklari), saljuqiy turklar (Turkiya, Kipr, Iroq, Suriya va Bolqon turklari), Moldaviya turklari (gagauzlar), Kanzu turklari (salarlar);

4. Sibir turklari (shimoliy turklar), Oltoy turklari (Oltoy tatarlari, oltoyliklar, shorlar), Sayan turklari (tuvalar, duvalar, tofolarlar), Yenisey turklari (Yenisey tatarlari, xakaslar, Yenisey turklari), yoqutlar (saxa, dolganlar) [<https://tarix.sinaps.uz.>].

Turkiy xalqlarning barchasi bir oilaga mansub. Ularning madaniyati, urf-odatlar, marosimlari, hatto ko‘plab so‘zlari bir-biriga juda yaqin. Qadimgi turkiylarning yuzaga kelishi muqaddas kitoblardan biri “Injil”da, shuningdek, ko‘plab afsonalarda Nuh payg‘ambarning farzandi Yofas nomi bilan bog‘lanadi. “Injil”da Yofasning Gomer, Ma’juj, Gomerning esa Ashkanoz ismli o‘g‘illari bo‘lganligi ko‘rsatiladi. Fanda Gomer turkiylarning kimmer, Ma’juj – Gog va Mago‘g, Ashkanoz – skif qavmlarining paydo bo‘lishiga asosbo‘lgani aytilgan. Tarix otasi Gerodot (miloddan avvalgi V asr) “Tarix” asarining to‘rtinchi kitobida skiflar va ularga yaqinqavmlarning turmush tarzi, hayoti bilan bog‘langan rivoyat hamdaafsonalarni keltiradi, skiflarning forslar bilan urushlarini ko‘rsatadi. Bu davr tarixchilarining asarlarida turkiy qavmlar skif, kimmer, sak, massaget kabi nomlar bilan yuritilgan.

Tarixda “turk” so‘zi bir qavmga mansub ko‘plab xalqlarning umumiy nomi sifatida shakllandi. V asrga oid xitoy manbalarida “turk” so‘zi turonliklar, turklar ma’nolarida qo‘llanilgan. Bu so‘z ot ma’nosida kelsa “kuch – quvvat”, sifat vazifasida kelsa “kuchli, quvvatli” ma’nosini bergan. Bundan tashqari, u “yetuk”, “bilimdon”, “dono” kabi tushunchalarni ham ifodalaydi.

Eramizgacha Turk xoqonligi katta hududda hukmronlik qilgan. VII-II asrlarda Janubiy Sibir, Enasoy (Enasoy) va Irtish daryosi bo‘ylari, hozirgi Mojariston (Vengriya) va Chexoslovakiya, Hazar dengizi bo‘ylari, Eron, Iroq, Suriya va Turkiya davlatlari o‘rnida sak – iskit imperiyasi barpo bo‘lgan. Qadimgi turkiylar yashaydigan hududlar Sharq manbalarida Turon, yunon tarixchilarining kitoblarida esa Skifiya deb nomlangan [Abdurahmonov.,2006:6].

Turkiy xalqlar hayotida yetakchi soha dehqonchilik va chorvachilik bo‘lgan. Asosan o‘troq tarzda yashagan xalqlar dehqonchilik bilan kun kechirgan. Turkiylar temirchilik sohasida ham yetakchi bo‘lib, kundalik turmush hayotida kerak bo‘ladigan mehnat

qurollarini yasashgan. Bir necha ming yilliklar davomida turkiy qabilalar ko‘p marta birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi o‘zgarib turgan. Turkiylar asosan islom diniga, qolgan qismitangrichilik, xristian, buddist, shomonlik va boshqa dinlarga e’tiqod qilganlar.

Hozirgi davrga kelib dunyo bo‘yicha turkiy aholi soni taxminan 250 million nafarga yetgan. Ular Turkiya, O‘zbekiston, Eron, Kosovo, Bolqon yarimoroli, Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Ozarbayjon, Turkmaniston, Yevropa Ittifoqi, Qirg‘iziston, Afg‘oniston, Iroq, Tojikiston, AQSH, Ukraina, Moldova, Mo‘g‘uliston, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Kanada, Argentina kabi davlatlarda yashamoqdalar. Bu ko‘rsatkichlar qadimiy turkiy xalqlarning hozirgi davrda ham katta hududlarga tarqalganligini isbotlaydi. Bugungi kunda dunyo xaritasida 6 ta mustaqil turkiy davlat mavjud. Bular Turkiya, Ozarbayjon, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkmaniston va O‘zbekistondir. Aholisi ichida turkiy xalqlar soni eng ko‘p Turkiya davlati hisoblanadi. Chunki Turkiyaning 75% aholisi ya’ni 70 million xalqini turkiy xalqlar tashkil qiladi. O‘zbekistonda esa 31,9 million, Qozog‘istonda 13 million, Ozarbayjonda 10 million, Turkmanistonda 6,8 million, Qirg‘izistonda 5 million turkiy xalqlar istiqomat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi. Samarqand, 2006.
2. <https://zarnews.uz/uz/post/> internet sayti.
3. <https://tarix.sinaps.uz/lugat/turkiy-xalqlar>.

**XIX-XXI ASRLAR XORAZMNING QADIMGI VA RIVOJLANGAN O’RTA
ASR MUDOFAA INSHOOTLARI TARIXIY ADABIYOTLARDA YORITILISH
TARIXI**

Usmanova Inobat Ibragimovna

UrDPI “Milliy g’oya va falsafa”

kafedrası o’qituvchisi

Telefon: +998904328775

inobatusmanova540@gmail.com

Djumaniyozova Maryamjon

Mahmudovna “Milliy g’oya va falsafa”

kafedrası o’qituvchisi

Telefon: +998907197773

maryamjonmahmudova@gmail.com

Xudayberganova Diana Vladimirovna

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

Telefon: +998912763532

Dianavladimirovna1994@gmail.com

doi.org/10.59470/2024418

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr adabiyotlar hamda XXI asr boshlari ilmiy nashrlarida Xorazm qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari tarixiga oid tarixiy ma’lumotlar mohiyatidan kelib chiqib, tarixiy davrlarga ajratgan holda o‘rganilib chiqilgan.

Аннотация: В данной статье изучены исторические данные по истории оборонительных сооружений сел и городов Хорезма в литературе XIX века и научных публикаций начала XXI века, разделив их на исторические периоды.

Annotation. In this article, the historical date on the history of the defense structures of the villages and cities of Khorezm in the literature of the 19th century and the scientific publications of the beginning of the 21st century have been studied, dividing them in to historical periods

Kalit so‘zlar: “Oltin vasvasi”, Bekovich-Cherkasskiy, Pyotr I, N. N. Muravyov, Y. E. Nerazik, M. G. Vorobyeva, Y. A. Rapoport, Y. P. Manilov, M. Turabekov, A. Sagdullayev, A. Asqarov, X. Matyakubov, I. V. Pyankov, Artakserks II, “Katta Xorazm” ,“Ayranam Vayjo”.

Ключевие слова: “Золотое искушение”, Бекович-Черкасский, Петр I, Н. Н. Муравьев, Е. Е. Неразик, М. Г. Воробьева, Ю. А. Рапопорт, Ю. П. Манилов, М. Турабеков, А. Сагдуллаев, А. Аскарлов, Х. Матякубов, И. В. Пьянков, Артаксеркс II, “Великий Хорезм”, “Айранам Вайджо”.

Key words: “Golden Temptation”, Bekovich-Cherkassky, Petr I, N. N. Muravyev, Y. E. Nerazik, M. G. Vorobyeva, Y. A. Rapoport, Y. P. Manilov, M. Turabekov, A. Sagdullayev, A. Askarov, Kh. Matyakubov, I. V. Pyankov, Artaxerxes II, “Great Khorezm”, “Ayrannam Vaijo”.

XIX asr adabiyotlar hamda XXI asr boshlari ilmiy nashrlarida Xorazm qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari tarixiga oid tarixiy ma’lumotlar mohiyatidan kelib chiqib, quyidagi tarixiy davrlarga ajratgan holda o’rganish maqsadga muvofiq:

1. XIX birinchi choragi va Rossiyaning Xiva xonligi bilan savdo va diplomatik munosabatlarni o’rnatish uchun yuborilgan sayohlar va turli atamali diplomatik ekspeditsiyalar rahbarlari hisobotlari va adabiyotlar jalb qilinadi;
2. Rossiya tomonidan Xiva xonligi bosib olingandan keyin xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar asarlaridagi ma’lumotlar;
3. Sho’ro hokimiyati davri tadqiqotchilar asarlari ma’lumotlari;
4. Mustaqillik yillari boshlari ilmiy nashrlar mazmun va mohiyati.

XVI asr ikkinchi yarmidan Rossiya markazlashgan davlat sifatida tarix sahifasi o’rin olganidan keyin, ichki siyosatida ustuvor yo’nalishlaridan biri geografik kenglikni kengaytirish siyosati ichki sohada ustuvor yo’nalishlar sifatida belgilab olindi. Qozon, Astraxon xamda Sibir xonliklari bosib olinishi munosabati bilan, uning janubi-sharqiy tomon geografik chegaralari kengaygan. Katta va Kichik juz sardorlari tashabbusi bilan ixtiyoriy ravishda Rossiyaga qo’shilishi munosabati bilan uning geografik chegaralari bevosita Xiva va Qo’qon xonliklari chegaralariga ulanib ketgan. Rossiya davlati Xiva xonligi bilan savdo ishlari va diplomatik munosabatlarni munosabatlarni o’rnatish maqsadida turli nomga ega bo’lgan savdo guruhlar va diplomatik elchilar vakillarini muntazam ravishda yuborilishi boshlangan. Rossiya va Xiva xonliklari o’rtasida savdo munosabatlarini olib borishda o’zaro manfaatlari teng sharoitda olib borilga edi. XVII asr boshlaridan boshlab mamlakatlar o’rtasida savdo munosabatlaridan voz kechilib, harbiy masalalar ustunlik qilish siyosati bilan almashgan. Bunga turkman vakili Xo’ja Nafasning Xorazm aholisi har kuni Amudaryo qumlaridan oltin yuvib oladi degan xabari Pyotr I ga yetkazilgandan keyin, rus podshosi ma’naviyatida vujudga kelgan “Oltin vasvasi” natijasida savdo munosabatlari o’rniga havoning harbiylashgani ma’lum (Bekovich-Cherkasskiy rahnomaligida ekspeditsiyaning Xiva xonligiga yuborilganini eslash lozim). 1822-yilda rus sayohatchisi N. N. Muravyov Xiva xonligidagi Urga, Badarkent, Qilich niyozboy, Taxta, Toshhovuz, Xiva, Qipchoq va Mang’it aholi punktlarining joylashishi, aholisi hamda to’rt tomoni mudofaa devor bilan o’rab olinganligi to’g’risida ma’lumotlarni qoldirishga muvaffaq bo’lgan [H. H. Муравьев.,1982:32].

Xonlikni bosib olgandan keyin Xorazm aholisi tomonidan bino qilingan geografiya ilmiy markazlari mutaxassislari hisobotlari, sayohatlari hamda tarixiy adabiyotlarda qayd qilingan. A. L. Kun asarida Norinjonqal’a, Tuproqqal’a (Ellikqal’a), Qizilqal’a, A. V. Kaulbars Sulton Uvays Gaurqal’a tarixi va mudofaa elementlari to’g’risida ma’lumotlarni qayd qilganlar [Кун. А. Л.,1973:17].

M. N. Bogdanov, M. I. Ivanin asarlarida esa, Ayozaqal’a-1, Dumanqal’a, Katta Guldursun qal’alarini joylashtirganlar [Богданов. М. Н.,1981:54], N. Barbot de Marni esa, Sulton Uvays tog’ining Qoratog’ tizmasi sharqiy tomonda joylashgan Jampiqqal’a tarixi va mudofaa tizimiga oid xulosalarini qayd qilgan [Барбот Де Марни.,1975:114], A. Y. Rossikova asarida Jampiqqal’a, Sulton Uvays tog’idagi Gaurqal’a devor va burjlarini esga olgan [Росикова. А. Е.,1902:641], A. M. Gerasimovskiy o’z asarida Katta Guldursun, Qizilqal’a yodgorliklari mudofaa tizimini tasvirlagan, [Герасимовский. А. М.,1909:971], N. A. Dima Eresqal’a, Ayozaqal’a-1, 2, 3, Qizilqal’alarni devor va burjlariga e’tiborni qaratgan [Дима. Н. А.,1913:2].

Darhaqiqat, Rossiya Xiva xonligi bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni olib borish uchun yuborilgan savdo kompaniyalar vakillari va xonlikni harbiy jihatidan bosib olingandan keyin tabiiy boyliklarni Rossiya manfaatlariga tezda xizmat qildirish, hamda aholi markazlari joylashishi, devor va burjlari to’g’risidagi ma’lumotlarni nazariy manba sifatida qabul qilish mumkin.

Ikkinchi tarixiy davrda S. P. Tolstov, Y. G’. G’ulomov, M. A. Itina, A. V. Vinogradov, B. I. Andrianov, Y. E. Nerazik, M. G. Vorobyeva, Y. A. Rapoport, Y. P. Manilov, N. N. Vakturskaya, V. N. Yagodin, M. M. Mambetullayev, G’. K. Xodjaniyazov).

Uchinchi tarixiy davrga mustaqillik yillarida Xorazm vohasi tarixiga V. N. Yagodin, M. M. Mambetullayev, G’. K. Xodjaniyazov, M. Turabekov, A. Sagdullayev, A. Asqarov, X. Matyakubov, S. Baratov, S. Bolelov asarlari ma’lumotlari jalb qilinadi).

I. V. Pyankov fikricha, Avesto va yunon-rim tarixchilari asarlaridagi tarixiy ma’lumotlarga e’tiborni qaratib, xorasmiylar Turkman-Xuroson tog’i sharqiy qismi va Tajan-Gerirud (Murg’ob) vodiysida joylashgan [Пьянков. И. В.,1972:6]. Artakserks II davrida Xorazm mustaqil davlat bo’lgan [Пьянков. И. В.,1965:42]. M. A. Dandamayev xulosasiga ko’ra, Doro I “o’tkir qalpoqli saklar”ni bosib olishi bilan XVI satraplikka qo’shib olgan [Дандамаев. М. А., 1963:175].

Tadqiqotchi miloddan avvalgi VI asrda mazkur madaniy-xo’jalik markazlar hududlarida sun’iy sug’orishga asoslangan dehqonchilik madaniyati shakllangan bo’lsa ham, yirik siyosiy uyushmalar vujudga kelmagan deb, ahamoniylar Xorazmni mil. avvalgi 545 va 539-yillarda bosib olganligi to’g’risida xulosaga kelgan [Дандамаев. М. А., 1985:1963:106].

M. M. Dyakonov esa, ahamoniylar bosib olishiga qadar O’rta Osiyoda yirik davlat uyushmalari shakllanmagan, ilk davlatlar kichik vohalarda tashkil topgan deydi [Дьяконов. М. М.,1956:121].

V. M. Masson ahamoniylargacha Xorazm davlati mavjudligi extimoldan yiroq deb qayd qilgan [Массон. В. М.,1959:1236]. S. P. Tolstov Axuramazda tomonidan Daitiya (Amu) daryosi sohilida birinchi davlat “Ayranam Vayjo” bo’lgan [Авесто. Т.,2001:107].

S. P. Tolstov Xorazmda yirik sug’orish inshootlar qurilishi, hajmi katta shaharlar va ularda aks etgan mukammal mudofaa tizimi jamoa uyushmalari tomonidan amalga oshirilmasdan, balki siyosiy faoliyat orqali yirik inshootlar qurilishida erkin dehqon jamoa a’zolari, qullar mehnati bilan amalga oshirilgan deydi [Толстов. С. П.,1948:92]. Tadqiqotchi fikrlari tarixda kechgan jarayonlarda o’z ma’nosini topmagan. Mazkur zaminda

iqtisodiy qudratga ega bo‘lgan siyosiy uyushma miloddan avvalgi IV asrda mustaqil Xorazm davlatining ichki siyosatiga bog‘lik bo‘lgan. M. G. Vorobyeva esa, Dingilja kishloq tipidagi yodgorlikda olib borgan arxeologik izlanishlar natijalaridan qadimgi xorazmliklar vatani Quyi Amudaryo xavzasi bo‘lgan. Shu bilan birga, olimlar Xorazmning janubiy chegarasi ahamoniylargacha, Qushqal’a va Odoytepa o‘rtasidan o‘tganligini qayd qilgan edi [Воробьева. М. Г., 1979:34]. Bizningcha, tadqiqotchi fikr-mulohazasi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan taklif qilingan “Katta Xorazm” davlati hududi tarqalish geografiyasi xususida xorasmiylarning joylashishi, ilk vataniga oid xilma-xil fikrlar mavjudligi kuzatiladi.

B. I. Vaynberg Sariqqamish havzasida Quysisoy madaniy qatlamidan olingan moddiy ashyolardan Quysisoy madaniyati tub axoli maxsuli deb to‘g‘ri qayd qilgan [Вайнберг. Б. И., 1945:48]. Afsuski, boshqa tadqiqotida mil avvalgi avvalgi VII asrda quyi soylklarning tub axoli fikridan voz kechib, shimoliy Eron, janubiy Turkmaniston (Daxiston) dan Quyi Amudaryo havzasiga ko‘chib kelgan deydi [Вайнберг. Б. И., 1979:48]. Tadqiqotchi quysisoyliklar joylashgan hudud Akes afsonasi geografik xaritaga to‘g‘ri kelishini, girkoniya aholisi va quysisoyliklar miloddan avvalgi VII asr boshlarida Girkoniyadan Areyagacha, shimolda Parfiya, janubi-g‘arbida Drangiana sarhadlarida istiqomat qilganlar. G‘arbiy guruh tarikibini tashkil qilgan xorasmiylar Akes daryosi vodiysidan surib chiqarilib, ular shimolga Quyi Amudaryo va Sariqqamishbo‘yi havzasiga kelib joylashganligi to‘g‘risida xulosaga kelgan [Вайнберг. Б. И., 1948:50]. Tadqiqotchi fikr-mulohazalari mazkur davrda kechgan tarixiy vaziyatni izohlamaydi, chunki, yuqorida qayd qilingan tarixiy sanada yuz bergan etnik munosabatlar Oqchadaryo havzasida sodir bo‘lgan jarayon bilan bog‘liq edi.

M. A. Itina Quysisoy madaniyatining tarixiy ildizi Markaziy Osiyo janubi-g‘arbidagi dehqonchilik madaniyati bilan qardosh saklarga yaqindir. Xuddi shu ikki sak va Sariqqamishdagi yerli Xorazm madaniyatini beradi deb to‘g‘ri qayd qilgan holda, B. I. Vaynberg fikrini qo‘llab-quvvatlamaydi [Итина. М. А., 1979:5]. Ushbu satrlar muallifi tadqiqotchi M. A. Itina fikriga qo‘shilgan holda, ta’kidlaymizki, miloddan avvalgi VIII-VII asrlarga kelib amirobodliklar bir qismi Oqchadaryo havzasidan Sariqqamish havzasining janubiy sarhadiga ko‘chib kelib, chorvachilik xo‘jaligini faollashtiri bilan birga, ibtidoiy dehqonchilik yo‘nalishi bilan ham shug‘ullanganlar [Собиров. Қ., 2009:91].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. –М, 1822, Ч.11, - С. 32-35.
2. Кун. А. Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873г//ЗИРГО, Т, X//. СПб, 1874, с. 17-58. Каульбарс. А. В. Низовья Амударьи, описание по собственным исследованиям в 1873г//ЗИРГО, Т, 1У//. СПб, 1881.
3. Богданов. М. Н. Очерки природы Хивинского оазиса и пустыни Кызылкум. Ташкент, 1881, с. 54. Иванин. М. И. Хива и река Амударьи. СПб, 1873, с. 37-39.
4. Барбот Де Марни. Н. П. О геологических исследованиях в Амударьинском крае//ЗИРГО, Т. 9//. СПб, 1875, с. 114-115.
5. Россикова. А. Е. ПО Амударье от Петро-Александровска до Нукуса//Истрический вестник//. Т-28. СПб, 1902, с. 641-643.

6. Герасимовский. А. М. Древности Хивы и Амударьинский отдел//Исторический вестник//. СПб, 1909, с. 971-973.
7. Димо. Н. А. Почвенные исследования в бассейне р. Амударьи//Ежегодник отдела земельных улучшений за 1913//. Част-2, СПб, 1914.
8. Пьянков. И. В. Хорасмии Гекатея Милетского. М, “Наука”, ВДИ, №2, 1972, с. 6-7.
9. Пьянков. И. В. “История персии” Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце Vв. до. н. э. М, “Наука”, ВДИ, №2, 1965, с. 42-43.
10. Дандамаев. М. А. Поход Дария против скифского времени Тиграхауда//Этнография и Археология Средней Азии//. М, “Наука”, КСИА, №61, 1963, с. 175-187.
11. Дандамаев. М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М, “Наука”, 1985.
12. Дандамаев. М. А. Иран при первых ахеменидах. М, “Наука”, 1963, с. 106..
13. Дьяконов. М. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии// СА, № М. “Наука”, 1956, с. 121-135.
14. Массон. В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. М-Л, “Наука”, МИА-№73, 1959, с. 126.
15. Авесто. Т., “Шарк”, 2001, б. 107.
16. Толстов. С. П. Древний Хорезм. М, “Наука”, 1948, с. 92-97.
17. Воробьева. М. Г. Проблема “Большого Хорезма” и Археология//Этнография и Археология Средней Азии//. М, “Наука”, 1979, с. 34-37.
18. Вайнберг. Б. И. Куюсайская культура раннего железного века в Сарыкамышской дельте Амударьи//. УСА, Вып-3//. М, “Наука”, 1975, с. 48.
19. Вайнберг. Б. И. Памятники Куюсайской культуры//Кочевники на границах Хорезма//. М, Наука”, 1979, с. 49.
20. Вайнберг. Б. И. Ёша асар. с. 50.
21. Итина. М. А. От редактора//Кочевники на границах Хорезма//. М, “Наука”, 1979, с. 5-6.
22. Собиров. Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари. Т, “Фан”, 2009, с. 91.

XORAZM VOHASI (ZIYORATGOHLARI VA QADAM JOYLARIDA) BELGI VA RAMZLARI TO‘G‘RISIDA TASAVVURLAR

Djabborova Adolatxon Kazakbayevna
UrDPI tarix va geografiya kafedrası
o‘qituvchisi +998975116010
Jabbarovaadolat5@gmail.com
Ro‘zmetov Sherzod Qahramanovich
Jaloliddin Manguberdi nomidagi
harbiy-akademik litseyi tarix
fani o‘qituvchisi +998919173355
rozmetov.sherzod07@gmail.com

doi.org/10.59470/2024419

Annotatsiya. Maqolada Xorazmning me’moriy yodgorliklarida belgi va ramzlarning Xorazm aholisi orasidagi tasavvurlar, Xorazm sag‘analaridagi belgi ramzlarning diniy belgilari va qurilishi jihatdan tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассмотрены представления жителей Хорезма о знаках и символах в архитектурных памятниках Хорезма. Анализируются религиозные знаки и построение символов в хорезмийских соганах.

Abstract. In the article, the perceptions of the people of Khorezm about signs and symbols in the architectural monuments of Khorezm. Analysis of religious signs and construction of symbols in Khorezmsogans.

Kalit so‘zlar: Xorazm, sag‘ana, gumbaz, darcha, Miskin ota qabristoni, beshik, do‘ppi, yog‘och, choynak, piyola, ko‘za, ossuariy.

Ключевые слова: Хорезм, согона, купол, окно, кладбище Мискината, колыбель, шапка, дерево, чайник, чаша, кувшин, оссуарий.

Key words: Khorezm, sogona, dome, window, Miskinata cemetery, cradle, hat, wood, teapot, bowl, jug, ossuariy.

Xorazm qadimiy etnologik madaniyatga boy shaharlardan biridir. Xorazm tarixini o‘rganishda ayniqsa, rus olimlarining o‘rni beqiyosdir. To‘plangan etnologik materiallar esa Xorazmning madaniyati, urf-odatları etnologiyasi haqida ma’lumot beradi.

Xorazm qabristonlaridagi mozorlar o‘zlarining rang-barangligi va arxitekturasi bilan e’tiborni tortadi. Ular orasida yer ustidagi dafn etiladigan sog‘onalar alohida qiziqish tug‘diradiki, ularning aksariyati Xorazmda rasm bo‘lgan yashash joylarini esga soladi [Снесарев Г. П. 1960. –С. 60-71].

Kishilarda shunday tasavvur mavjudki, marhum ham to’la moddiy mavjud narsa. U ham o’z makoniga ega bo’lishi kerak, uning ruhi o’zi bilan birgalikda zohirdir [Г. П. Снекарев. 2018. –С. 106].

Xorazmda bitta odat e’tiborni tortadi. Bu yerdagi ko’plab qabristonlarda O’rta Osiyoda tipik bo’lgan inshoot sog’ona mavjud. U paxsa loydan yoki g’ishtdan barpo qilinadi. Usti gumbaz bo’lib, to’rtburchak shaklida qurilib, unga darcha o’rnatiladi. Darcha xususidagi savolga turlicha javob beriladi. Masalan, Amudaryo yaqinidagi Miskin ota qabristonida bu savolga “Havo kirib turishi uchun” qo’yiladi, deb javob berishdi. O’rta Osiyoning boshqa joylarida, xususan, Buxoroda bu savolga: “darchadan ichkariga va tashqariga marhumning ruhi kirib-chiqadi, deb javob berishgan [Гордлевский В. А. 1960. – С. 198].

Qozoqlar urf-odatlarida ham ushbu an’ana mavjud bo’lib, marhum yer ostiga ko’milgandan keyin, uzun tayoq yordamida qabr ichiga teshik qilinadi. Ushbu teshik orqali marhumning ruhi chiqib, yorug’ dunyo bilan muloqot qilar ekan, degan fikr ushbu odat zahirida yashringanligi o’zini namoyon qiladi [Тейлор Э. 1939. С. 277-278], [Григорьев Г. В. 1939, №2 (7) с. 147], [Ягодин В. Н. 1963, №4, С. 96].

Xorazmda marhum ruhini makon bilan ta’minlash bilan bog’liq bir udum bo’lib, uni arvohlar uyi deb atashadi. Ba’zan uni otamning uyi tarzida ham nomlashadi. Bu inshoot aksariyat hollarda katta qabristonlar yaqinida barpo etiladi. Ayrim qabristonlar yaqinida bunday “uycha”lar muayyan maydonni egallaydi. Ayniqsa, Ko’hna Urganch yaqinidagi Qora Kopi, Qori Olovxo’ja, Qirq ming mulla tepaligi va Sulton bobo mozoridagi uychalar bunga dalil bo’la oladi. Buning ma’nosi shu yerdaki, marxumni ziyorat qilish uchun kelgan kishilar uning ruhi o’sha “uycha”larda makon topishadi, deb o’ylashadi. Xonqadagi axborotchilarning aytishicha, katta yoshga chiqib, keksaygan kishilar o’ziga arvoh uyi qurganlar [Г. П. Снекарев. 2018. 107 б].

Xonqada “otamning uyi” nomi bilan tarqalgan “uycha”larni ham yoshi o’tib qolgan qariyalar uchun maxsus holda qurib qo’yishgan. Keyinchalik, ushbu odat ramziy ma’noga ko’chgan. Ayrim boy-badavlat kishilar hayot paytidayoq qabrini biror mashhur avliyo kuburi atrofiga qurishni vasiyat qilishgan. Shuni faraz qilish zarurki, arvoh uyi Xorazmgagina xos hodisa bo’lib, boshqa joylarda uchramaydi [Шаревская Б. И., 69-96 бетлар].

Xorazmdagi ayrim mozorlar yaqinida marhum uchun qo’yilgan ba’zi ashyolarni uchratish mumkin. Bu holat ko’proq bolalar dafn qilingan o’rinlarda ko’zga tashlanadi. U yerda beshik, do’ppiga o’xshagan narsalar qo’yiladi. Ko’p hollarda choynak, piyola, ko’za kabi predmetlarga duch kelish mumkin. Ba’zan sog’onaning yog’och devoriga suyuq ovqatlar shakli yasab qo’yiladi. Bu holat urf-odatlarining so’nggi davrlardagi o’zgarishga yuz burganligidir [Г. П. Снекарев. 2018.108 б].

Xorazmning tub aholisi, to’g’rirog’i, vohaning qadimgi ma’naviy hayotga aloqador qismida marhumning yoniga biror predmet qo’yish udumi saqlanib qolmagan. Bu holatni islom dinining ta’siridan, deb izohlash mumkin. Biroq bu yerda boshqa masala ham bor. Qabrga biror predmet qo’yish murdani ko’mish tartibi bilan ham aloqadordir. Xorazmdagi arxeologik qazilmalar natijasiga ko’ra, islom dini kirib kelgandan keyin ham yuz yillar

davomida bu o‘lkada marhumlarni dafn qilish eski odat bo‘yicha davom etib, murdaning suyaklari zardushtiylik qoidalariga binoan maxsus ossuarlarda (quti, sandiq) joylashtirilib dafn etilgan [Рапопорт Ю. А. 1960. С. 1].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Снесарев Г. П. Большесемейные захоронения у оседлого населения левобережного Хорезма. КСИЭ, 1960, вып. XXXIII, с. 60-71.
2. Г. П. Снесарев. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Урганч., 2018. 106 б.
3. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. М., 1960, с. 198, примечание 8.
4. Рухнинг моддий ҳодиса сифатида тасаввур қилиниши хусусида Э. Тейлор ёзадики “Рухнинг кириб чиқиши учун тешик очиб қўйиш усули жуда оммавий тарқалган”. Олим бу ҳақда турли этнографик маълумотларни келтиради. Ирокез халқи орасида қабрдан тешик очиб қўйиш одати мавжуд. Бу удум мальгаш халқи орасида ҳам учрайди (Тейлор Э. Первобытная культура. М., 1939, с. 277-278). Ўрта Осиё археологиясида ҳам бу борада қизиқарли далиллар мавжуд. Г. В. Григорьев зардуштийликка оид суяк сақлаш остодонларини текшириш жараёнида Франкент қишлоғидаги қазилмаларда топилган идишларда ҳам тешикча қўйилганини қайд қилади (Григорьев Г. В. Зороастрийское костехранилище в кишлаке Франкент под г. Самаркандом. Вестник древней истории, 1939, №2 (7), с. 147; Хоразмдан топилган оссуарлар (суякдон)да ҳам халкасимон тешиклар борлиги аниқланган. [Ягодин В. Н. Новые материалы по истории религии Хорезма. “СЭ”, 1963, №4, с. 96].
5. Мазкур одатнинг генезисини аниқлашда дунёнинг бошқа халқларидаги унга ўхшаш ҳодисаларни қўриб чиқиш анча қизиқиш туғдиради. Африкадаги балуба қабиласида аждодлар инончининг маркази яшаш жойининг олдидаги кичик кулбадир. Ҳар бир уруғдош вафотидан сўнг у ерда рух учун конуссимон бир кичик иншоот қурилган (Шаревская Б.И. Кўрсатилган асар, 69-96-бетлар)
6. Рапопорт Ю. А. Некоторые вопросы сложения зороострийской погребальной обрядности. “Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов”. М., 1960, с. 1.

HISTORICAL PLACES: THE ATTENTION PAID TO THE TOURIST AREA IN UZBEKISTAN AND THE INFLUENCE OF ENGLISH LANGUAGE

Xo'jayeva Sayyora Sotimboyevna

The head of Foreign Philology at UrSPI

sxojayeva75@gmail.com

Sa'dullayeva Vasila Ortiqboy qizi

A student at foreign language and literature of UrSPI

sadullayevavasila@gmail.com

doi.org/10.59470/2024420

Abstract. The article provides information about Sufi science, which first appeared in Central Asia and then developed, and one of its prominent exponents, and mausoleum located in Khorezm. In addition attracting more tourists by translating information about historical places to the world.

Аннотация: В статье приводятся сведения о суфийской науке, впервые возникшей в Средней Азии и затем получившей развитие, и об одном из ее выдающихся представителей, а также о мавзолее, расположенном в Хорезме. Кроме того, привлечение большого количества туристов за счет распространения информации об исторических местах по всему миру.

Annotatsiya. Mazkur maqolada dastlab O'rta Osiyoda paydo bo'lgan, so'ngra rivojlangan so'fiylik ilmi va uning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, Xorazmda joylashgan maqbara haqida ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari, tarixiy joylar haqidagi ma'lumotlarni dunyoga tarjima qilish orqali ko'proq sayyohlarni jalb qilishdan iborat.

Key words: Historical places, mysticism, the effect of the language, tourist significance of the mausoleums, understanding of cultural backgrounds.

Ключевые слова: исторические места, мистика, влияние языка, туристическое значение мавзолеев, понимание культурных особенностей.

Kalit so'zlar: Tarixiy joylar, tasavvuf, til ta'siri, madaniy muhitni rivojlantirishda chet tilining ahamiyati.

Today, the world's population is more than 8 billion, and the religious beliefs of the people of the earth play an important role in the formation of their social, political, and moral way of life. It should be noted that Christianity and Islam are recognized as world religions and are important in the life of many countries, nations and peoples. In the 21st century, when the evils of ignorance, immorality, lack of faith, and statelessness are on the rise in the current global developed world, a person of the young generation who is morally mature, has high morals, is loyal to the motherland, and also contributes to the independence and development of the motherland through his knowledge and will in

education, it is important to educate through the works written on the basis of the teachings of sages who have grown up in our country. The teaching of mysticism is the main criterion in Islam for the formation of spiritual maturity of a person, regulation of social relations, especially in finding the satisfaction of the Truth by knowing one's rights and obligations and serving the people. The word “Sufi” means “suf”, that is, to wear woolen clothes, to walk on the path of truth as a Sufi. Dr. Javad Nurbakhsh, in his book “Sufilar Bikhishi”, based on the words of the great masters of Sufism, says that “what can be expressed in words is not Sufism [Ehsan Tabari. “Some studies” Kabul, 1361]. “The goal of Sufism is to know the truth with the eyes of the heart and conscience through discovery and shukhud, not through logic and istidlal like philosophers. “That's why Sufism is a way to walk and see, and not something to listen to lying down”, our masters interpret [Mir Ghulam Muhammad Gubar. “Afghanistan at the bottom of history”, Kabul, 1967]. Islamic Sufism takes precedence over religion and philosophy. Sufism was widely reflected by Plato in his teachings. Its sphere of influence is much wider than the fields of wisdom, mathematics, medicine and other sciences. Even great philosophers paid great attention to it. For example, Abu Ali Ibn Sina expressed the following opinion about this: “The true Sufi order leads its owner to the recognition of God's nature. But this is not a mental method based on mental comparison, but through the light reflected in the mirror of the soul [Javal Nurbakhsh. “Paradise of the Sufis” London, 1362].

The mausoleum of the sheikh is located in the Khorezm region and attracts the attention of the world community. But at the moment, this place is in need of repair. This is one of the main ways to develop tourism, that is, if we can preserve the places of residence of our great scholars to the extent that they can be known to the world, many tourists and scientists from other regions can visit to get more information about the sheikh. This process makes a significant contribution to education along with tourism. That is, young staff (guides, translators) will also work harder to provide foreign tourists with information that is understandable in their own language, which will make their language skills even more important. The goal of learning a foreign language, according to linguist Robert Lado, is “the ability to use it, understanding its meanings and connotations in terms of the target language and culture, and the ability to understand the speech and writing of natives of the target culture in terms of their great ideas and achievement” [<https://www.tripadvisor.com/Attractions>]. As a result, English instruction often includes target language cultural instruction. Even though students acquire pronunciation, grammar, vocabulary, and a variety of abilities such as listening, speaking, reading, writing, and translating in regular classrooms, they cannot be considered to completely grasp and master English. English, as a foreign language, represents the oneness of language and culture. One goal of English instruction is to raise students' understanding of cultural variations expressed in language. The instructor must assist students in understanding that different nations and types of cultures have very distinct perspectives on nature and human society. As a result, it is critical to include cultural background information as one of the components in the overall process of English education in order to assist students in developing a strong command of vital cultural background knowledge as well as their

overall English competence. As a result, the purpose of this study is to demonstrate what most real classroom practice needs to be addressed before anything can be done to enhance future practice. Traditional English instruction in Uzbekistan focuses on phonetics, grammar, and vocabulary while ignoring cultural knowledge input. This frequently leads to cultural breakdowns. As contact between Uzbekistan and Western nations improves, cultural elements should be prioritized. From basic school through university, English has been one of the most significant obligatory courses in Uzbekistan. We should abandon traditional teaching approaches in favor of broader cultural background knowledge. Even with many techniques of culture introduction, it is difficult to transmit all knowledge of British and American culture. Teachers of English should take one step at a time to transfer cultural information, progressing from the shallower to the deeper, from the easier to the more sophisticated. Cultural introduction approaches in English instruction can, of course, vary. Any strategy that accelerates pupils' acquisition of knowledge of English – the language itself - and culture in order to increase their overall English aptitude should be used. In reality, because cultures change and each culture is unique, situations like these are rather typical when individuals of various languages and cultures communicate. Learning English well entails more than just mastering the pronunciation, grammar, words, and idioms; it entails learning to see the world through the eyes of native speakers, learning how their language reflects the ideas, customs, and behavior of their society, and learning to understand their “language of the mind”. In reality, learning a language is inextricably linked to learning about its culture. However, for a long time, culture has not received adequate attention in our classrooms.

Reading English articles necessitates a certain linguistic foundation, however reading comprehension skill is not wholly dependent on one's language level. It is also necessary to understand one's cultural heritage. Reading is a process that involves the integration of one's language knowledge, cultural background information, and other professional knowledge, as well as a series of guesses and adjustments based on accessible language material, cultural background, and logical reasoning. In general, numerous references taken from history, religion, literature, and so on appear often in English works and have become popular household phrases. Such references, however, are not always simple to appreciate without knowledge of Western culture and history, and without comprehension, there can be little appreciation. The preceding analysis simply concludes that understanding language forms alone is insufficient for English learners. English learning has a deep cultural significance. It is a process of touching and identifying cultural thought patterns of the English people, as well as mastering. As stated in this paper, each culture or language is distinct and distinct from another. Cultural differences may be defined as the way other groups, communities, or nations are socially organized, formed, and communicated, with conventions, laws, and lifestyles that differ from those of other ethnographic groups. As a result, comprehending the target language is difficult, and it is critical to be aware of cultural differences; only then can someone know how to respect different cultures and utilize their languages effectively. After analyzing the issues in English education caused by cultural differences, I proposed several strategies for

introducing culture in a constrained context. This is the final but most crucial section, in which I describe how to offer cultural background information and expose learners to it in the context of English education, in order to assist learners comprehend the core of the language and increase their overall English proficiency.

There is evidence of human activity in the area of the city dating from the late Paleolithic Era. Though there is no direct evidence of when Samarqand was founded, several theories propose that it was founded between the 8th and 7th centuries BCE. Prospering from its location on the Silk Road between China, Persia and Europe, at times Samarqand was one of the largest cities in Central Asia, and was an important city of the empires of Greater Iran. By the time of the Persian Achaemenid Empire, it was the capital of the Sogdian satrapy. The city was conquered by Alexander the Great in 329 BCE, when it was known as Markanda, which was rendered in Greek as Μαράκανδα. The city was ruled by a succession of Iranian and Turkic rulers until it was conquered by the Mongols under Genghis Khan in 1220. The city is noted as a centre of Islamic scholarly study and the birthplace of the Timurid Renaissance. In the 14th century, Timur made it the capital of his empire and the site of his mausoleum, the Gur-e Amir. The Bibi-Khanym Mosque, rebuilt during the Soviet era, remains one of the city's most notable landmarks. Samarqand's Registan square was the city's ancient centre and is bounded by three monumental religious buildings. The city has carefully preserved the traditions of ancient crafts: embroidery, goldwork, silk weaving, copper engraving, ceramics, wood carving, and wood painting. In 2001, UNESCO added the city to its World Heritage List as Samarqand – Crossroads of Cultures [https://horizonguides.com/guides/uzbekistans-top-historical-sites]. Modern Samarqand is divided into two parts: the old city, and the new city, which was developed during the days of the Russian Empire and Soviet Union. The old city includes historical monuments, shops, and old private houses; the new city includes administrative buildings along with cultural centres and educational institutions. Samarkand has a rich multicultural and plurilingual history that was significantly modified by the process of national delimitation in Central Asia. Many inhabitants of the city are native or bilingual speakers of the Tajik language, whereas Uzbek is the official language and Russian is also widely used in the public sphere, as per Uzbekistan's language policy.

In our modern life, knowing more languages open doors for achieving goals. If the government pays the attention to have books written about Hamadoni, tourists from other countries will try to interest to travel around Uzbekistan and learn about him. That condition affects to the economy too, as a result economy may get better and better. Many young Uzbeks strive to master the English language. At many universities across the capital, Tashkent, many Uzbek students enroll in English language courses. For many, the English language is a break from the past and represents a new future. For young men, English language is a natural step in their business endeavors. As one male student mentioned, “The English language will help me establish strong business connections and make my business wealthier”. For many female students I spoke with they view the English language as a way to gain a professional career in translation or further their higher education pursuits. Studying English has tangible benefits, which Uzbeks are already using to make a profit.

According to the Caspian Policy Center, tourism in Uzbekistan has “nearly increased five-fold over the last three years”. Included in this increase, are tourists from Europe and the United States, and as more Western tourists begin to visit the country, Uzbeks with knowledge of the English language are able to create an advantage for themselves in the tourism industry, especially as tour guides and owners of tour companies. Many Uzbek university students realize this, and that is why when English classes are offered, they quickly become filled. For example, at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature (TSUULL), there has been much demand for English language programming. TSUULL is the university most translators and interpreters study, and many of the students interviewed recognized the importance the English language has for their futures. As one student mentioned, “Without knowledge of the English language, no large corporation in Uzbekistan would take me seriously” [<https://en.wikipedia.org/wiki/Samarkand>]. This insight from the younger, up-and-coming Uzbek generation demonstrates the growing importance of English in the business sector, especially in tourism. Foreign languages have a natural “soft power” element to them, and former president Islam Karimov tried to mitigate this issue. Under his rule, Uzbekistan remained isolated from foreign powers trying to influence domestic policies and relations. English language learning centers were sparse in the capital and non-existent in the regions.

On the contrary, the United States and Great Britain have had much more luck advancing their interests through the English language. This is evident in the education policy of Uzbekistan. Starting from the lowest levels of school, young Uzbeks are now taught the English language and many universities in the capital teach in the English language or have significant English-language departments. Both nations also have learning centers throughout the country and offer free English discussions at their embassies. While USA will almost certainly be the lingua franca in the business sphere for years to come, the United States and European nations can significantly impact education and democratic reforms through their English-language “soft power”. As of now, the English language is seemingly winning in this struggle for power, especially as the younger generations view the English language as a way to advance their own goals and futures. Although, as demonstrated in the past, things are quick to change in Uzbekistan, so only time will be able to tell which language the Uzbek people will use in their daily lives, businesses, and future endeavors. To conclude improving the English language opens a lot of chances to historical places to attract more tourists and as a result economy will get better and better.

References:

1. Ehsan Tabari, “Some studies” Kabul, 1361.
2. Javal Nurbakhsh, “Paradise of the Sufis” London, 1362.
3. Mir Ghulam Muhammad Gubar, “Afghanistan at the bottom of history”, Kabul, 1967.
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Samarkand>.
5. <https://horizonguides.com/guides/uzbekistans-top-historical-sites>.
6. <https://www.tripadvisor.com/Attractions>.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИ ХОРАЗМ ЗАМОНАВИЙ ТАРИХШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИДА

Аллаберганов Шерали Йўлдашевич
Урганч давлат университети ёшлар
билан ишлаш, маънавият ва маърифат
бўлими бошлиғи, PhD.
allaberganov.sherali7129@gmail.com.

doi.org/10.59470/2024421

Аннотация. Ушбу мақолада иккинчи жаҳон уруши йилларида Хоразм вилояти аҳолисининг фронт ва фронт ортидаги фаолиятини ёритишга асос бўлган тарихий асарлар, монографиялар, диссертация ҳамда авторефератлар тахлили келтирилган. Шу билан биргаликда даврий нашрлардаги мақолалар маълумотларга ҳам алоҳида тўхталинган.

Калит сўзлар: Мильготин, Хоразм тарихи, Хотира китоби, фронт, фронт орти, хотин-қизлар, қишлоқ хўжалиғи, саноат, илм-фан, адабиёт, маданият.

Аннотация. В данной статье представлен анализ исторических трудов, монографий, диссертаций и авторефератов, которые являются основой освещения деятельности народов Хорезмской области на фронте и в тылу в годы Второй мировой войны. При этом статьи в периодических изданиях также были ориентированы на информацию.

Ключевые слова: Мильготин, история Хорезма, Книга памяти, фронт, тыл, женщины, сельское хозяйство, промышленность, наука, литература, культура.

Annotation. This article presents an analysis of historical works, monographs, dissertations and abstracts, which are the basis for covering the activities of the peoples of the Khorezm region at the front and in the rear during the Second World War. At the same time, articles in periodicals were also information-oriented.

Key words: Milgotin, history of Khorezm, Book of Memory, front, rear, women, agriculture, industry, science, literature, culture.

Ҳозирда дунё мамлакатларида Иккинчи жаҳон уруши даври тарихини тадқиқ этиш ўз аҳамиятини йўқотмасдан, балки даврлар ўтиши билан янада долзарблиғи кучайиб бормоқда. Шу муносабат билан, уруш йилларида собиқ иттифоқ давлатларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳамда бу соҳалар ҳолати ва муаммоларини ўрганиш бўйича хорижда, жумладан МДХ давлатларида ҳам илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Иккинчи жаҳон уруши даври мавзуси бўйича жаҳонда, собиқ СССРда ва XX аср 90-йилларидан то ҳозирги кунгача МДХ давлатларида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам жуда кўп тадқиқотлар олиб борилган. Аммо, бу тадқиқотларнинг кўпчилиги, айниқса, совет даври тадқиқотлари совет коммунистик мафкураси асосида баён қилинганлиги учун улардан эҳтиёткорлик билан фойдаланишни тақозо этади.

XX аср 90-йилларидан то ҳозирги кунгача МДХ давлатларида, шу жумладан, ўзбекистонликларнинг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги тақдирлари акс этган тадқиқотлар кўлами кенгайди ҳам. Зеро, кўплаб архив фондларининг махфийлик даражасидан чиқарилиши, оғзаки тарих маълумотларининг кўпайиши мазкур мавзуга янада кенгроқ, асосийси эса илмий холислик нуқтаи-назаридан ёндашиш лозимлигини кўрсатади. Лекин шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур тадқиқот мавзуси бўйича, яъни, Хоразм вилояти аҳолисининг уруш йилларидаги фронт орти хўжалик фаолияти ҳамда уруш фронтларидаги фаолияти мавзуси умуман ўрганилмаган. Шу жиҳатдан олганда, мазкур мавзунинг тарихшунослиги муаммога ёндашув хусусияти ва хронологик жиҳатдан уч гуруҳга бўлиб ўрганилади: 1) совет даврида яратилган илмий тадқиқотлар; 2) Ўзбекистонда, собиқ совет давлати таркибига кирган давлатларда XX аср 90-йилларидан бошлаб то ҳозирги кунгача олиб борилган илмий изланишлар; 3) хорижда олиб борилган илмий тадқиқотлар.

Биринчи гуруҳга мансуб адабиётлар жумласига 1941-1990 йилларда амалга оширилган илмий тадқиқотлар кириб, юқорида таъкидланганидек, уларда Иккинчи жаҳон урушининг барча жабҳаларида юз берган воқеалар ўз аксини топган. Бу давр тадқиқотларини хусусияти ва мазмун-моҳиятига асосланиб ҳам икки гуруҳга бўлиш мумкин. Жумладан, биринчи гуруҳ манбалари бу уруш йилларидаги Ўзбекистон ҳамда Хоразм вилояти бўйича статистик тўпламлар ва матбуот нашрлари маълумотлари акс этган архив маълумотлари; иккинчи гуруҳ уруш йилларида Ўзбекистонлик ва қисман Хоразм вилояти меҳнаткашлари фаолияти акс этган рисоалар ва тадқиқотлар.

Ўзбекистон аҳолисининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги фронтдаги ва фронт орти фаолиятига бағишланган монографиялар, тадқиқот ва мақолалар жуда катта кўпчиликни ташкил қилади. Шулардан кўпроқ хоразмликлар тўғрисида маълумот берилган илмий асарлар келтириб ўтилади. Қолаверса, бу тадқиқотлар совет даври мафкураси асосида ёзилганлиги учун улардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиб, тарихий холислик асосида фойдаланиш лозим.

Тадқиқотчи В.С.Милготиннинг “Солдаты из Хорезма” асари Иккинчи жаҳон уруши ва унда Хоразм вилояти аҳолисининг иштироки мавзусига

бағишланган асари жуда муҳим асар ҳисобланади ҳамда тадқиқотда кўплаб хоразмлик қаҳрамонлар тўғрисида маълумотлар келтириб ўтилган. Лекин бу тадқиқот ишида хотин-қизлар масаласига жуда кам тўхталинган[1].

Шу билан бирга мазкур мавзуга оид тадқиқотлар ичида статистик хусусиятга эга бўлган ва жамoa муаллифлар гуруҳи томонидан chop этилган тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга[2]. Хусусан, В.И. Ефимов, Э. Воскобойников, В.Яковлев, Ж.Калимбетов, И. Пўлатов, А.Мизарбаев, Л.Мамедова, Л.Юсупов, Р.Аминова, Ю.Ергашева, Ш.Очилова каби тадқиқотчилар монография ва диссертация тадқиқотларида Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг фронтдаги ва фронт ортидаги жасорати, хўжаликнинг турли соҳалари ҳамда илм-фан ва маданият соҳаларидаги мардонавор меҳнати акс этган[3].

Яна бундай тадқиқотлар орасида давлат раҳбарларининг матбуотда эълон қилинган нутқлари асосида chop этилган рисоалар муҳим ўрин тутиб, уларда фашизмга қарши кураш, республика иқтисодиётининг ҳарбийлаштирилиши, қишлоқ хўжалиги ва бошқа масалалар ёритилган маълумотлар келтирилган[4].

М. Матякубовнинг диссертация иши, монография ва мақолаларида Хоразм вилояти меҳнаткашларининг уруш йилларидаги қаҳрамонликлари доирасида, қисман Хоразм вилояти аҳолисининг меҳнат фаолияти масаласига ҳам тўхталиб ўтилган[5].

Р.Джуманиязов ўзининг архив маълумотларига асосланган тадқиқотида Хоразмнинг XX асрнинг 20-йилларидан то 90-йилларигача бўлган даврдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётини хронологик изчилликда очиб беришган[6].

Аммо юқоридаги тадқиқотларда Хоразм вилояти аҳолисининг Иккинчи жаҳон урушининг суронли йилларидаги аҳволига ўз эътиборларини қаратган бўлсаларда, аммо, улар тўлиқ совет мафкураси таъсирида ёзилганлиги яққол кўзга ташланиб, бу урушда ғалаба қозонишда совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг ўрнига ортиқча баҳо берилган. Зеро, ўша давр вазиятидан келиб чиқиб Ватан учун жонини фидо қилган, жуда катта заҳмат чеккан халқнинг уруш йилларидаги оғир турмуш тарзига, бу ғалабага қанчалик катта йўқотишлар, қанчалик оғир маънавий – руҳий эзилишлар асосида эришганликлари масалаларига деярли эътибор қаратилмаган.

Яна бир гуруҳ манбалар бу уруш даврлари ва урушдан кейинги йиллар матбуот материаллари бўлиб, газета ва журналларда chop этилган мақолаларда Хоразм вилояти меҳнаткашларининг уруши йилларидаги оғир, аммо қаҳрамонона фаолияти ўз аксини топган[7]. Бироқ юқорида таъкидланганидек, 1941-1991 йиллар оралиғида айнан Хоразм воҳаси аҳолисининг Иккинчи жаҳон урушида ғалабага қўшган ҳиссасини муфассал ёритишга бағишланган муайян асарлар ёзилмаган ёки тадқиқотлар олиб борилмаган.

Мавзуга оид иккинчи гуруҳ тадқиқотларига мустақиллик йилларида Ўзбекистонда Иккинчи жаҳон уруши тарихини янгича қараш ва талқинлар асосида яратилган тадқиқот ишлари ташкил қилади. Булар: Ҳ.Зиёев, Д.А.Алимова, Л.С. Иванова, А.А. Голованов, И.М.Саидов, Ҳ.И.Азимов ва бошқаларнинг асарлари ҳисобланади. Лекин бу тадқиқотчилар тадқиқотларида ҳам Иккинчи жаҳон уруши фронт ва фронт орти жабҳаларидаги хоразмликларнинг фаолияти масаласига кам тўхталинган. М.Матниёзов муҳаррирлигида нашрга тайёрланган Хоразм тарихининг II жилдида хоразмликларнинг ғалабага қўшган ҳиссаси ёритиб берилган, лекин Хоразм аҳолисининг уруш йилларидаги матонати ва жасоратлари етарлича очиб берилмаган ва таҳлил қилинмаган[8].

Ҳ.Зиёев, Д.Алимова ва Л.С. Ивановалар тадқиқотларида эса Иккинчи жаҳон урушига ва унда Ўзбекистон аҳолисининг иштироки масаласига янгича қарашлар асосида баҳо беришга ҳаракат қилганликлари билан диққатга сазовор бўлсада, уруш жабҳаларида хоразмликларнинг жангавор ва меҳнат қаҳрамонликлари ҳақида кўп сўз юритилмаган[9]. Шу билан бирга, уруш йилларида Ўзбекистоннинг турли ижтимоий-иқтисодий соҳаларида кечган жараёнлар турли мавзудаги диссертацияларда ҳам ўз аксини топган[10].

М.Худойбергеновнинг Хоразм пахта тозалаш саноати тарихига бағишланган китобида уруш йилларидаги пахта етиштириш масаласига алоҳида тўхталиб ўтилган ва бу мавзу очиб берилиши баробарида уруш йилларида Хоразм вилояти аҳолисининг ҳам мазкур соҳадаги қаҳрамонона меҳнат фаолиятларига алоҳида ўрин берилган[11].

Мустақиллик йилларида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ўзбекистонлик жангчиларнинг хотирасини абадийлаштириш мақсадида ҳар бир вилоят ва туманларга бағишланган, 34 жилддан иборат “Хотира” китобининг чоп этилиши маънавий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Хоразм вилояти “Хотира” китобида фронтдаги қаҳрамонлар тўғрисида кўплаб маълумотлар келтирилган бўлсада вилоятдаги фронт ортида меҳнат қилган меҳнаткашлар ҳаёти тўлиқ ёритиб берилмаган эди[12].

Шунингдек, 1995 йили ўзбекистонлик тарихчилар томонидан мавзу доирасида илмий-назарий анжуманнинг ташкиллаштирилиши ва унинг материалларини нашр этилиши миллий тарихшуносликда ўзига хос ўрин эгаллади[13].

Шу ўринда хулоса сифатида, совет давлатининг ва умуман социалистик тизимнинг парчаланиб кетиши билан, бу мавзуга муносабатлар ҳам анча ўзгарганлигини таъкидлаш лозим. МДХ давлатларида ва хориж давлатларида умуман Иккинчи жаҳон урушига нисбатан муносабатлар ўзгариб, аста-секин маълум бўлиб бошладики, совет даври тадқиқотларида бу мавзуга умуман

ноҳолислик руҳида қаралган. Айниқса, совет давлатининг махфий ва мутлақо махфийлик грифи остида сақланган архив хужжатларининг ўрганилиб бошланиши, мазкур муаммога оид анча янги маълумотларнинг юзага чиқишига сабаб бўлди.

Юқорида келтирилган тадқиқотлар мавзуга ёндашиш ва мазмун – моҳияти жиҳатидан турли мафкуралар ва қарашларни ўзида акс эттирган бўлсада, Хоразм вилояти меҳнаткашларининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги фаолияти ўзида ҳали кўпгина муаммоли жиҳатлар мавжудлигини кўрсатиб, бу борада ҳали жуда кўп тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Мильготин В.С. Солдаты из Хорезма. – Т.: “Узбекистан”, 1974. С.88.
2. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): В 3 т. / [Редкол.: М.А. Ахунова и др.]. Т. 1. Узбекистан в первый период Великой Отечественной войны (1941-ноябрь 1942 гг.) /
3. Ефимов В.И. Патриотический подвиг трудящихся Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1972. – 167 с.; Воскобойников Э.А., Яковлев В.М. Организаторская и идеологическая работа Коммунистической партии Узбекистана в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 - 1945 гг.) / Ин-т истории партии при ЦК КП Узбекистана – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Ташкент: Узбекистан, 1966. – 182 с.;
4. Охунбобоев Й. Ўзбекистонда пахтачиликни янада ривожлантириш.-Т.: Ўздавр нашр, 1941.-26 б.;
5. Матъякубов М. Патриотический подвиг трудящихся Хорезмской области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): диссертация... кандидата исторических наук: 07.00.02. – История Узбекистана. – Ташкент: АН УзССР. Ин-т истории, 1973. – 206 с.;
6. Джуманиёзов Р. Хорезм.Краткий очерк политической и социально-экономической истории 1920-1990 гг. –Урганч: “Фан”, 1991. С.27 (115 с.)
7. Хоразм ҳақиқати. 1941 йил июнь - 1945 йил май сонлари.
8. Хоразм тарихи. II- жилд, Масъул муҳаррир Матниязов М. – рганч, “Хоразм” нашриёти,1997. – 300 б.
9. Алимова Д.А., Иванова Л.С. 50 лет изучения история Узбекистана в годы войны 1941-1945 гг. Современные задачи и перспективы её историографии.– Ташкент:Фан,1995.–24 с.; Зиёев Ҳ. Ўзбекистон биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари даврида. – Тошкент: “Муҳаррир” нашриёти, 2011. – 96 б.
10. Ибрагимов Х. Социально-экономическая жизнь Узбекистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.): Автореф.дис.на соиск.учен.степ.канд.ист.наук: 07.00.02 / Андиж.гос.ун-т им.З.М.Бабура. – Андижан, 1993. – 25 с.

11. Худойберганов М. Хоразм пахта тозалаш саноати тарихи. Т.: “Шарқ”. 2004. – 127 б.
12. Хотира. Хоразм вилояти. Биринчи китоб. 1941-1945 йиллардаги урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган жангчилар. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 366 б.; Хотира китоби. Ўзбекистон Республикаси. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 2004. – 284 б.
13. Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси (Илмий-назарий конференция материаллари). Тошкент.1996.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TURKIY XALQLAR TARIXINING O’RGANILISHI

Karimov Xasanjon Ulug‘bek o‘g‘li,
Andijon davlat pedagogika instituti,
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi
xkarimov.1120@gmail.com
[Tel: +998934269999](tel:+998934269999)

doi.org/10.59470/2024422

Annotatsiya. Maqolada turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi, turmush tarzi, “turk” so‘zining lug‘aviy ma’nosi, turkiy xalqlarning etnogenezi tushunchasi xronologik, hududiy va ayrim etnoslarga bo‘linish dinamikasi haqida ma’lumotlar ilmiy jihatdan bayon qilingan. Shu bilan birgalikda mustaqillik yillarida turkiy xalqlar tarixining o‘rganilishi tahlil qilingan.

Аннотация: В статье научно изложены сведения по истории происхождения тюркских народов, образу жизни, словарному значению слова “Тюрк”, хронологическому, территориальному и динамике деления понятия этногенез тюркских народов на отдельные этносы. Вместе с тем анализируется изучение истории тюркских народов в годы независимости.

Abstract. The article scientifically describes the history of the origin of Turkic peoples, their way of life, the lexical meaning of the word “turk”, the dynamics of the division of the concept of ethnogenesis of Turkic peoples into chronological, territorial and certain Ethnos. Together with this, the study of the history of Turkic peoples during the years of independence was analyzed.

Kalit so‘zlar: Turk, “tiyek”, “hunnu”, etnogenez, etnos, xronologiya, Oltoy, Ashina.

Ключевые слова: Тюрк, “тийек”, “хунну”, этногенез, этнос, хронология, Алтай, Ашина.

Key words. Turkish, “tiyek”, “xunnu”, ethnogenesis, Ethnos, chronology, Altai, Ashina.

Jahon madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynagan turkiy xalqlar o‘zlarining boy madaniyati bilan doimo haqli ravishda faxrlanib kelganlar. Bu turkumda ming yillar davomida bizning zamonamizgacha yetib kelgan, jahon adabiy-badiiy tafakkurining yangi yo‘nalishini belgilab bergan turkiylarning boy va ayni paytda rang-barang tarixi, turmush tarzi va madaniyati alohida o‘rin tutadi.

Avvalo, biror xalqning kelib chiqishi haqida fikr yuritganda fanda o‘rnashib qolgan umurturkiy, umumeroniy, umumslavyan, umumariy, hind-yevropa umumiyliigi, oltoy xalqlari umumiyliigi (общетюркский, обще-иранский, алтайская общность) singari farazlar yashashga qanchalik haqli ekanini o‘ylab ko‘rish lozim. Bordi-yu, shu kabi

umumlashma tasavvurlar fanda amal qilar ekan, genezis masalasida aniq xulosalar uchun yetarli asos yo‘qligi tufayli shartli ravishdagina ulardan foydalanish mumkindir [Ishoqov.M.,T.:2004.-S.7.]. Zero, bizningcha, etnik jarayonlarda qachonlardir birdan bir, yagona yadro, umum birlik hech qachon bo‘lgan emas. Etnik birlik tuyg‘usi ko‘p ming yillik jarayon oqibatidir. Qadimiy negizning o‘zidayoq urug‘ va qabilalarning o‘zaro muloqoti, iqtisodiy-ijtimoiy manfaatlari, hududiy vosita orqali yaqinlasha borgan. Bu esa etnik mansublik tuyg‘usining bosh omilidir. Shu jarayon ko‘p hollarda yetakchi (dominant) etnik birlik, ya’ni iqtisodiy-ijtimoiy etnik guruh atrofiga unga tobe guruhlarini yig‘ish salohiyatiga ega bo‘lgan. Natijada etnik umumiylikning ijtimoiy asosi vujudga kela boshlagan.

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib, dunyo miqyosida aholi migratsiyasi global tus olib, o‘ziga xos madaniyat, hayot tarzi va tili bilan farq qiladigan diasporalar shakllandi [Yusupova.S.N.,2019.-S.2.].

Turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi, etnogenezi tushunchasi xronologik, hududiy va ayrim etnoslarga bo‘linish dinamikasi nuqtayi nazaridan bugun yaxlit ilmiy muammo holatidan kengroq ma’no kasb etmoqda. Binobarin, turkiy xalqlar tarixiy ildizlari tutash o‘nlab etnik tarmoqlardan tashkil topganki, ularning har biri alohida etnogenetik masalani tashkil qiladi. Lekin shunga qaramay muammoning qadimiy asoslari haqida gap ketganda, ilk mushtarak davrni chuqurroq tadqiq etish zarurati dolzarbligicha qolmoqda. Turklar jahon tarixidagi eng qadimiy va doimiy xalqlardan biri. Bu katta milliy jamoa bo‘lib, uning tarixi to‘rt ming yildan oshadi. Turk, turkiylar - jahondagi eng qadimiy va yirik etnoslardan birining nomi. So‘nggi davrda jahon olimlari, jumladan, o‘zbek olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida va qadimiy xitoy manbalaridagi ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu atama bundan 3,5-4 ming yil muqaddam rayemsimon iyerogliflar bilan yozilgan bitiklarda “tiyek” va “tiauk” shaklida uchraydi. Turk so‘zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma’nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Qadimgi Xitoy manbalarida turklar qiyofasi chuqur ko‘zli, qirra burunli, basavlat va sersoch deb ko‘rsatiladi. Turklar Xun xoqonligi tarkibida bo‘lganligi sababli Xitoy manbalarida “shyunnu”, “xunnu” deb ham atalgan. Mazkur xoqonlik yemirilgandan keyingi 300 yilga yaqin davr davomida xitoylar turklarni tiyekle (zamonaviy tilda tele) deb atashgan [Rahmonov. N.,1993. -S.142.]. VI asrda Turklarda bo‘lgan Ashina avlodi kuchayib Turk xoqonligini barpo etgan [Ayagan. B. G., 2004. -S.20.].

Turkiy xalqlar etnogenezi yuqoridagi kabi Oltoy birligi davriga bog‘lash Xitoy manbalarida “turk-turkyut-tukyu” kabi atalgan etnik konsolidatsiya hodisasining makonini Xitoyga nisbatan shimoli-g‘arbda joylashgan Oltoy tog‘lari etagi bilan aloqador ko‘rsatilishidan tug‘ilgan. Bunday qarash turkiy xalqlarning qadimiy asl makonlari haqidagi tasavvurni juda tor qilib ko‘rsatadi. Gap shundaki, qadimgi Xitoy Oltoydagi tarixiy vaziyatlar bilan yaqinroq tanish bo‘lgan. Shu bilan barobar miloddan avvalgi I ming yillikdayoq O‘rta Osiyo, Volga bo‘yi, Don Kuban, havzalari, Shimoliy Kavkaz, Janubiy rus cho‘llari – to Dunaygacha ulkan xududlarda kechgan etnik jarayonlardan bexabar edi. E’tiborli jihati shundaki xatto turklar – turkyutlar, tu-kyu atamallari bilan Xitoy milodiy V asrdagina tanishgan va ularni o‘zi uchun shimoldan xavf solib turuvchi kuch sifatida

qaragan. Shunday qilib, Xitoy manbalari Ashina urug‘ining Oltoy etaklarida paydo bo‘lishi bilan bog‘liq holda “turk-tukyu” atamasini birinchi marta V asrda tilga oladi. Bu haqda A. Malikov Ashina urug‘i Oltoyga kelmasidan burun o‘zini “turk” deb atamas edi, deb ta’kidlaydi. Shundan xulosa qilib, turk atamasi Ashina paydo bo‘lishidan avvalroq Oltoyda mavjud bo‘lgan, deyish mumkin. Bu atama Ashina urug‘i tomonidan o‘zlashtirilgan. Demak, Oltoy mintaqasida V asrdan avval turkiy muhit hukmron bo‘lgan desak ilmiy jihatdan to‘g‘ri izohlagan bo‘lamiz. Turkiy etnik jarayonlarni Ashinaning yuksalishi bilan bog‘liq tasavvur etish noto‘g‘ri xulosalarga sabab bo‘ladi. Bunday qarash minglab chaqirim g‘arbga tomon davomiy turkiy etnik jarayonlarni, shu jumladan, O‘rta Osiyodagi qadimiy turkiy substratni e’tiborga olmaslikka olib keladi. Natijada, turkiy xalqlarni yashab turgan o‘z makoniga sharqdan kirib kelgan qilib ko‘rsatish uchun asos yaratishga urinib kelingan.

Mustaqillik yillarida turkiy xalqlar tarixini o‘rgangan tarixchilar O‘rta Osiyo hududini turklar yashaydigan eng qadimiy mintaqqa deb hisoblaganlar va ularni o‘rganib, ikkita mintaqani - Tyan-Shanning shimoli va janubini ajratib ko‘rsatishadi. Tyan-Shan janubidagi viloyat Sharqiy Turkiston. Bu hududning shimolida Oltoy tog‘lari, Jungar tekisligi va Irtish daryosi bor. Bu hududlarda dinamik, ko‘chmanchi turkiy jamoalar yashagan. Dastlab, hududlarga qarab, turklar dehqonchilik bilan shug‘ullangan va iqlimning keskin o‘zgarishi bilan chorvachilikka o‘tishgan. Hayvonlar uchun yaylovlarni topish uchun ular yurishga majbur bo‘lishdi va bu holat turkiy xalqlarning yarim ko‘chmanchi hayotini oldindan belgilab qo‘ydi. Xususan tadqiqotchilar Klaprot va Vamberining turkiy tarixini o‘rgangan va tadqiq qilgan olimlar xitoy manbalariga tayanib, Oltoy tog‘lari etagini “turkiy xalqlar vatani” deb atashgan. Mashhur turkolog Radlovning so‘zlariga ko‘ra, bu hudud Oltoydan sharqda joylashgan zamonaviy Mo‘g‘uliston hududini qamrab olgan [V. V. Radlov, 1887. -S. 50.]. Turk va mo‘g‘ul tillarining o‘xshashligiga asoslanib, Ramstedt turklar Mo‘g‘ulistondan kelib chiqqan deb taxmin qilgan. Markaziy Osiyodagi turkiy tarix bo‘yicha taniqli ekspert Bartold ham Mo‘g‘uliston hududidagi hududni turkiy xalqlarning vatani deb atagan.

Turkiy xalqlar tarixi ustida so‘z borar ekan XI asrning ikkinchi yarmida yaratilgan Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillarga bag‘ishlangan mashhur asarini tilga olish joizdir. Uning “Devonu lug‘atit turk” (“Turkiy so‘zlar lug‘ati”) asari keng mintaqadagi turk qabilalari va urug‘larining tili, lahjalari, etnik tarkibini o‘rganishda qimmatli manbadir. Ma’rifatparvar M. Abdurashidxonov 1911-yili “Turk qavmlari tarixi”ni yozib jadid maktablariga darslik sifatida taqdim etadi. Turk so‘zini izohlash uchun keltirilgan boshqa fikrlarga ham to‘xtab o‘tish joizdir. Masalan, A. N. Kononov turk so‘zini to‘r so‘zi bilan bog‘lab “hurmatga sazovorlar uchun yuqoridagi o‘rin”, “o‘choq oldidagi hurmatga loyiq joy”, “qonun, qoida, odat” kabi talqin qiladi [Kononov. A. N., 1982. -S. 120.]. Bu fikrni D. Aytmuratov qo‘llab quvvatlagan [Aytmuratov. D., 1993. -S. 142.]. I. V. Rak esa, turk so‘zini hind-yevropa til umumiyligi bilan bog‘lab yovvoyi “ho‘kiz-tur” orqali izohlaydi. V. P. Yaylenko Yenisey ketlari tilida turk so‘zi “toza, pokiza” deb tushuntiradi. Bu kabi talqinlarda ilmiy asoslanganlikdan ko‘ra faraziy yondashuv ta’siri ko‘proq ko‘rinadi.

Shu o‘rinda Ozarbayjon Davlat Pedagogika Universiteti professori “Turkshunoslik” va “Turk odasi” ning mudiri Elman Guliyevning ishini alohida ta’kidlab o‘tishimiz joizdir.

Professor Elman Guliyev o‘tgan o‘ttiz yil mobaynida turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatini o‘rganish sohasida muvaffaqiyatli natijalarga erishgan ko‘plab tadqiqotlar muallifidir. U Ozarbayjon universitetlarida o‘qitiladigan “Turkiy xalqlar adabiyoti” fani bo‘yicha o‘quv dasturlari, o‘quv qo‘llanmalari, darslik va monografiyalar muallifi. Uning keng ko‘lamli turkologik tadqiqotlari nafaqat Ozarbayjonda, balki turkiy dunyoda ham katta qiziqish uyg‘otmoqda va ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholanmoqda. Turkiya, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston va Qirg‘iziston rasmiy organlari tomonidan uning ishiga berilayotgan baho biz aytayotgan so‘zlarning jonli isbotidir. O‘zbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazi sifatida Professor Elman Guliyevning “Zamonaviy o‘zbek adabiyoti tarixi” (1999) va “O‘zbek adabiyoti” (2009) kitoblari hamda umuman turkologik tadqiqotlari uchun o‘zbek adabiyotiga oid asarlarini alohida qadrlaymiz. Professor Elman Guliyevning turkiy xalqlar adabiyotini qadim zamonlardan to hozirgi kungacha o‘rganish, tahlil qilish va targ‘ib qilishni o‘z ichiga olgan, o‘zbek tiliga tarjima qilingan va O‘zbekistonda nashr etilgan “Turkiy xalqlar adabiyoti” kitobini nashr etishdan asosiy maqsad, turkiy xalqlar tarixi va adabiyotini O‘zbekistonda keng targ‘ib qilishni amalga oshirish, hamda, o‘zbek ilmiy jamoatchiligini olimning turkologik tadqiqotlari bilan tanishtirishdan iboratdir. Kitobda turkiy xalqning qadimiy madaniy merosi namunalari bilan bir qatorda turk, o‘zbek, qozoq, turkman, qirg‘iz, tatar, eron-turkman adabiyotining yetakchi adabiyotshunoslari hayoti va ijodi keng tahlil qilingan va har bir millat adabiyotini qamrab olgan sharhlar alohida yozilgan. Hozirgi paytda turkiy aholi soni taxminan 200-250 million nafarga yetgan. Hozirda 6 ta mustaqil turkiy davlat mavjud: O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Turkiya.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, jahon xalqlarining madaniyati tarixan bir-biridan ayri holda emas, balki o‘zaro ta’sirlashuv natijasida rivojlanib, yuksak ma’naviy qadriyatlarga erishgan. Shartli ravishda bo‘lsa ham dunyo madaniyatining ikki qutbi sifatida tasniflangan Sharq va G‘arb madaniyatlarining bir-biriga ta’sir ko‘rsatishi oqibati o‘laroq bugungi zamondagi bosqichga yetib kelgan. Har bir xalqning madaniyati o‘sha millat yashaydigan hudud, mintaqa, muhit va boshqa omillarga bog‘liq bo‘lsa ham, uning jahon madaniyati taraqqiyotidagi o‘rni, ana shu madaniyatga yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Turkiy xalqlar tarixi va madaniyati shu ma’noda dunyo madaniyatining alohida tarmog‘i va bosqichi bo‘lishi bilan birga asosiy tarkibiy qismi hamdir. Turkiylar dunyoning qadimiy va qudratli xalqlaridan biridir. XX asr turk adabiyotining mashhur namoyondasi Aziz Nesin aytganidek: “Har bir millatning buyukligi aholisining ko‘pligi va maydonining kattaligiga qarab belgilanmaydi. Har bir xalqning buyukligi uning tarixi va madaniyatining qadimiyligi va boyligi bilan aniqlanadi”. Shu nuqtayi nazardan turkiylar tarix va madaniyatining qadimiyligi, boyligi bilan dunyo xalqlari orasidagi buyukligi hamda yetakchiligini tamomila isbotlay olishgan. Turkiy xalqlarning bundan taxminan 4 ming yil avval Oltoy-Sayan tog‘lari bo‘ylab yashagani tarixiy fakt sifatida tasdiqlangan. Lekin turkiylar bundan ham qadimiyroq tarixga ega ekaniga shubha yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ishoqov. M. Turkiy xalqlarning kelib chiqishi va makoniga doir ba’zi mulohazalar. Toshkent, 2004.
2. С. Н. Юсупова. Ўзбекистонда демографик жараёнлар ва уларнинг миллатлараро муносабатларга таъсири (1991-2016 й, Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Андижон.2019.
3. Raxmonov. N. Turk xoqonligi. Toshkent, “Fan”, 1993.
4. Ayagan. B. G. Turk xalqlari: ensiklopedik ma’lumotnoma. Olmaota: Qozoq ensiklopediyalari. 2004.
5. В. В. Радлов. Этнографический обзор тюркских племен южной Сибири и Джунгарии. Томск .1887.
6. Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. — 2-е изд. — Л.: Наука, 1982.
7. Aytmuratov. D. Tyurkskiye etnonimi. Nukus: “Nauka”. 1983.
8. Shoniyozov K., O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni, T., 2001.

МЕРЫ, РЕАЛИЗУЕМЫЕ ПО УКРЕПЛЕНИЮ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ МЕДИЦИНСКОЙ СФЕРЫ ТУРКЕСТАНА

Тоштемиров Д. Д.
КарДУ Таянч

doi.org/10.59470/2024423

Аннотация: Проникновение европейской научной мысли в Среднюю Азию началось в 60-х годах XIX века, когда Коканское ханство было упразднено Российской империей и заменено Туркестанским генерал-губернаторством, управляемым военными учреждениями. Хивинское и Бухарское ханства потеряли политическую независимость и стали протекторатом России. В 1886 году Туркестанское Генерал-губернаторство было названо Туркестанской землей. Помимо Узбекистана в эту территорию входят территории Кыргызстана, Туркменистана и Таджикистана. Таким образом, Средняя Азия стала российской колонией.

Ключевые слова: Туркестанская область, колонизатор, Российская империя, материально-техническая база, туберкулез, бруцеллез, малярия, лейшманиоз, гельминтозы, медицинские учреждения, современная медицина, фельдшер, поликлиника.

После прихода колонизаторов в Среднюю Азию в политической, экономической и социальной жизни произошли важные изменения. В сельском хозяйстве, особенно хлопководстве, стало развиваться быстрее. Площади выращивания хлопка начали расширяться за счет увеличения экспорта в Россию. Но методы обработки почвы были отсталыми.

В нашей стране введены в действие хлопко очистительные, мыловаренные и швейные фабрики. Рабочие работали более 12 часов в темных, пыльных, токсичных и пыльных цехах. Такие условия труда стали причиной быстрого распространения таких заболеваний, как туберкулез, бруцеллез, малярия, лейшманиоз и гельминтозы. Несмотря на это, произошли положительные изменения в экономике, и в то же время в Туркестан из России в науку и медицину пришла современная европейская медицина.

Поэтому в конце 19 - начале 20 веков Российская империя стала уделять особое внимание оказанию современной медицинской помощи коренному населению Туркестана, строительству современных медицинских учреждений и обогащению их материально-технической базы.

Первая современная больница в Туркестане была открыта в сентябре 1868 года. Этот военный лазарет, открытый в Ташкенте, имел 30 коек, в основном предназначался для оказания медицинской помощи военнослужащим и назывался

Ташкентским военным лазаретом. В 1870 году лазарет был преобразован в Ташкентский военный госпиталь второго уровня на 415 коек. Первоначально больница также оказывала медицинские услуги местным жителям. Позднее, с открытием городской больницы и амбулатории, в этой больнице было прекращено обслуживание местного населения.

Поликлиники открываются с 80-х годов 19 века. Первый, основанный в 1883 году в Ташкенте, представлял собой амбулаторию для местных женщин и детей. Инициаторами его создания были женщины-врачи Н. Н. Гундиус, А. В. Пославская и Е. Н. Мандельштам, которые в октябре 1882 г. обратились к генерал-губернатору Туркестана и «предложили свои услуги бесплатно». Они стали первыми врачами этого медицинского учреждения. Кроме того, в поликлинике согласно штатному расписанию работали 2 врача, 1 фельдшер, 1 переводчик и 1 сотрудник.

25 октября 1883 года на страницах газеты «Туркестанские ведомости» было опубликовано положение об учреждении упомянутой выше амбулатории.

После открытия амбулатории в Ташкенте амбулатории стали открываться и в других городах Туркестана. В 1885 году в городе Самарканде за счет бюджетных средств была построена больница для женщин и детей, которая начала принимать больных с 14 февраля 1886 года. Первыми врачами этой клиники были врачи Екатерина Федоровна Бобарикина и Александра Владимировна Пославская, а также фельдшер Софья Романовна Пластунова-Ковденко. Помимо них, в штат больницы входили переводчик, горничная и уборщицы.

Деятельность русских женщин-врачей в Самаркандской амбулатории очень четко описана в официальной статистике: с 1886 года по 1 января 1894 года в этом учреждении прошли лечение более 28 тысяч женщин и 14 с половиной тысяч детей. Напоминаем, что в этот период общая численность населения Самарканда составляла чуть более 26 тысяч человек, из них 12 тысяч – женщины.

В сентябре 1886 года в Ходженте было создано медицинское учреждение такого типа. Постепенно они открылись в Андижане, Маргилане, Намангане и Кокане.

Первая современная аптека была создана в Ташкенте в 1898 году, а в 1893 году действовало 33 частные аптеки, 13 из которых располагались в селах. В 1908 году Предчетинская открыла первую частную женскую больницу. В 1909 году братья Моисей и Соломон Слоним основали первую физиотерапевтическую больницу, а в 1912 году акушерка Доминик Егорова организовала детский дом. Такое заведение было построено Ковалевой в 1913 году. Доктор М. И. Горенштейн основал еще одну женскую больницу, а позже в Туркестане стали открываться небольшие амбулатории и стационары.

Материально-техническая база очистных сооружений Узбекистана за прошедшие годы укреплялась и совершенствовалась. Лечебные учреждения создавались на основе типовых проектов, в них создавались помещения для медицинских работников и больных, они были адаптированы к специальностям медицины и оснащены оборудованием, мебелью, мягким и твердым инвентарем. Если

мы посмотрим на период Туркестанской империи, то создание множества лечебных центров в городе Ташкенте является одним из важных событий в истории. В этот период средства, выделяемые на здравоохранение, во многих случаях были использованы не полностью. Например, в 1908 году на меры против холеры было потрачено 17 230 рублей.

Он привлекал десятки тысяч приезжих из других городов и районов региона, а также из ханств внутренней России, Сибири и Средней Азии, а также из городская больница .

Хотя организация больниц не является обязанностью, а лишь правом городских государственных органов, следует отметить, что Ташкентский городской денежный фонд тратил на это значительную часть доходов города (до 20% по подсчетам 1909). .

В городе имелись следующие медицинские учреждения.

Ташкентская городская больница была организована по павильонному принципу и имела четыре общеобразовательных отделения и три отделения инфекционных болезней: оспы, скарлатины и дифтерии. Больницы состояли из трех врачей, трех фельдшеров, одного фельдшера, шести медсестер и фармацевта. Пострадавших и тела погибших доставили в больницу на вскрытие. Число дней, проведенных больными в больнице, составило 28 536 в 1906 г., 34 632 в 1907 г. и 36 272 в 1908 г. В 1908 г. умерло 2157 лечившихся (исключая холеру).

В 1908 году расходы на содержание больницы составляли 53 866 рублей, а закупочная цена лекарств, обеспечиваемых городской аптекой, - 6 960 рублей.

Смогла обеспечить почти 69% государственных нужд, 15% земских нужд и лишь 17% городских нужд . Нет сомнения, что такая ненормальная ситуация была вызвана лишь отсутствием в Ташкенте специальной земской больницы, а также голодом из других городов и уездов, проникавшим в этот крупный административно-промышленный центр области, привлекавший десятки тысяч жителей.

Обследование и лечение больных не проводилось в достаточной степени из-за отсутствия использования современного медицинского оборудования и приборов в помещениях больницы, расположенных в приспособленном здании. В Ташкентской городской больнице за лечение больных взималась плата, но поначалу эта плата (50 шекелей в день) едва покрывала 1/4 того, что сам город платил за уход за больными (62 на каждую тысячу). , во-вторых, оплата собиралась с большой задержкой даже из близких и престижных учреждений.

Достаточно сказать, что в 1901 году бесплатная выдача лекарств увеличилась на 25 процентов по сравнению с предыдущим годом, а в январе этого года еще на 40 процентов по сравнению с 1906 годом.

По числовым данным, то есть в 1901 году в Ташкентской городской больнице, принимавшей 92,1 больных в день, больные провели всего 33 619 дней, а если не учитывать неполные дни, то 31 767 дней. 26 970 74 в день , из которых 4.431 был госпитализирован в день по поводу заразных заболеваний. При этом общее отделение больницы принимало только по уставу. То есть койки в инфекционном отделении на

70 коек часто пустуют, но общая палата всегда заполнена; больные даже лежали в коридорах.

В течение 1906 года в Ташкентскую городскую больницу по поводу венерических болезней обратилось 285 человек, но на учете из них было только 48 человек, несмотря на то, что больной был изолирован от окружающего общества и нуждался в специфическом лечении для формирования тяжелой инфекции. Однако эти цифры не очень высоки, но если принять во внимание военный госпиталь, по данным, врачи отказывались принимать по 5-6 венерических больных гражданского отделения каждый день - если принять во внимание, что в последующие годы в городе Число военнослужащих Ташкентского гарнизона, больных венерическими заболеваниями и находящихся на лечении в госпитале, достигло 900, т.е. трижды за последние десять лет, при сравнительно небольшом увеличении численности гарнизона, будет видно, что венерическая инфекция распространилась по горам. На основании этих печальных фактов врачам предлагается подготовить свое мнение по вопросу открытия секс-клиники в Ташкенте. Однако этот вопрос остается для комиссии второстепенным. На совещании 1907 года, опять же исходя из требований населения, были высказаны разные мнения по поводу учреждения больниц, большинство (почти половина) высказались за открытие женской больницы. Женщина-врач из Гоби опротестовала это решение, утверждая, что оно улучшит больничное обслуживание мужчин, но обязательно ухудшит состояние женщин, нуждающихся в стационарном лечении, поскольку новая небольшая больница часто не имеет доступа к лечению. Поддержание чистоты и изолированности крупного медицинского учреждения, причем зачастую медицинский персонал новой больницы значительно меньше, чем в основной больнице, а коллективное участие врачей, требуемое в других случаях женских заболеваний, значительно сложнее: практически все заболевания, этим, включая хирургические болезни, руководил один ординатор новой больницы, который должен был быть специалистом широкого профиля. К сожалению, этот важный вопрос освещен недостаточно. Г.Магнетштейн еще настойчивее высказался о необходимости строительства в здании Обухово больницы, не исключая венерических заболеваний, и подчеркнул, что лучший способ для горгосадминистрации использовать это здание - разместить здесь школу. Многие члены комиссии, в частности известные врачи Г. Шишон и Г'. Колпаковы возражали против этой идеи и указывали, что здание Обухова - довольно приличная и опрятная больница - не хуже самих больничных зданий. В большинстве случаев невозможно представить себе непреодолимые трудности, необходимые для использования утеплителя. Когда комиссия перешла к подготовке кадров для новой больницы, после жарких дискуссий внутри нее было решено, что одного врача будет достаточно на 50 мест.

В период Российской империи принцип «остаточного» распределения средств на здравоохранение отрицательно сказался на укреплении материально-технической базы отрасли.

В заключение было бы несправедливо не подчеркнуть, что за исследуемый период государством был реализован ряд эффективных работ по укреплению материально-технической базы сети здравоохранения. Во многих городах и районах страны были созданы специальные больницы по различным специальностям медицины, они были обеспечены лечебными местами и кадрами. Кроме того, были допущены серьезные ошибки и недостатки в обеспечении населения лекарствами, скорой медицинской помощью и медицинским оборудованием, что негативно отразилось на качестве медицинских услуг и повлекло за собой непоправимые последствия. Однако уровень материально-технического обеспечения любой базы, в том числе медицинской, является одним из важных факторов, определяющих ее эффективное развитие в будущем.

Список использованной литературы:

1. Национальный архив Узбекистана , Фонд I - 1 , Список 6 , Дело 268.
2. Национальный архив Узбекистана , Фонд I - 1 , Список 6 , Дело 363.
3. Обзор . Сыр - Даринскойобласть в 1908 году.
4. Х. Э. Рустамова, Н. К. Стожарова, К. Ч. Нурматова, Ш. А. Абдурашидова История медицины. Ташкент .: 2014. 207 с .
5. Р. Муртазаева Толерантность как интегрирующий фактор в многонациональном Узбекистане. - Ташкент.: Узбекистан. -2010. 151 с.
6. С. Б. Шадманова, Медицина и население Туркестана: традиции и новации (конец XIX- XXвв.) Историческая этнология. 2017. Том 2, № 1.
7. Юлия Н. Цыряпкина, Деятельность Русских воинов врачей в ходу организации медицинского дела в Ташкентском уезде Туркестана во второй половине XIX - начале XX вв. Вестник Кемеровского государственного университета» 2017. № 1.

TURKIY XALQLAR TARIXIDA TURKISTONNING O‘RNI

Amonova Feruza Sa’dullayevna
O‘zbekiston FA Tarix instituti doktoranti(PhD)
+99893-477-51-76 amonovaferuza230@gmail.com

doi.org/10.59470/2024424

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston mintaqasining turkiy xalqlar tarixida tutgan o‘rni, mohiyati va ahamiyati, madaniy-ma’rifiy sohalarda olib borilgan ishlar, iqtisodiy sohadagi muammolar, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va unga jadid ma’rifatparvarlarning munosabati va qarashlari davriy matbuot materiallari va adabiyotlar asosida yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются место, значение и содержание Туркестанского региона в истории тюркских народов, проделанная работа в культурно-просветительской сфере, проблемы экономической сферы, социально-экономические условия, а также отношение и взгляды современных учёных к ним представлены на основе материалов периодической печати и литературы.

Abstract. In this article, the place, significance, and content of Turkistan region in the history of turkish peoples, the work done in cultural and educational fields, issues in the economic sector, social-economic conditions, and the attitude and views of modern scholars towards it have been presented based on periodical press materials and literature.

Kalit so‘zlar: Jadid, istiqbol, islohot, ma’rifat, mustaqillik, iqtisod, tijorat.

Ключевые слова: Джадид, будущее, реформы, просвещение, независимость, экономика, коммерция.

Key words: Jadid, future, reform, education, independence, economy, commerce.

XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Sirdaryo, Samarqand, Farg‘ona, Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlarini o‘zida jamlagan Turkiston mintaqasi keskin siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar yuz bergan davrda taraqqiyotning turli bosqichlarini boshdan kechirgan tarixdagi kemtikni to‘ldirish yangi tadqiqotlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, turkiy xalqlar tarixini yanada chuqurroq o‘rganish, iqtisodiy, madaniy o‘tmishini talqin qilish, birlik va qardoshlik g‘oyasiga xizmat qiladigan manbalarni yaratish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kun yangi tadqiqotlar yaratish, haqqoniy tarixni yoritish, Yangi O‘zbekistonning kelajagi uchun xizmat qiladigan yangi g‘oyalarni ilgari surish uchun olim va olimalardan kuchli bilim va tafakkurni talab qiladi. Turkiston tarixini ayniqsa, Rossiya imperiyasi mustamlakasi davri tarixini o‘rganishda turk, ozorbayjon hamda qo‘shni chegaradosh davlatlarning olimlari bilan hamkorlikda yangi tadqiqotlar olib borish, ilmiy aloqalarni mustahkamlash tarixning kemtik qismini to‘ldirishga xizmat qiladi.

Istiqbol, ma’naviy yuksalish, mustaqillik uchun kurashgan ma’rifatparvarlarning tashabbusi bilan taraqqiyotga erishish yo’lida ko’plab ishlar amalga oshirildi. Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo’jayev, Obidjon Mahmudov singari ko’plab jadidchilik harakatining yirik namoyandalari XX asr boshlarida milliy matbuotda yoritgan maqolalari va asarlarida Turkiston mintaqasidagi murakkab iqtisodiy va siyosiy vaziyatni tahlil qildilar. Mazkur taraqqiyparvarlar va ularning izdoshlari o’sha davrning vaqtli matbuot nashrlarida faol ishtirok etdilar. Jumladan, “Oyina”, “Al-izoh”, “Al-isloh” jurnallari, “Turon”, “Buxoroyi sharif”, “Tarjimon”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg’ona”, “Ulug’ Turkiston” kabi ko’plab gazetalarda maorif-madaniy sohalarni rivojlantirish yo’lida jiddiy ijtimoiy-siyosiy talablar bilan chiqdilar. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohasining zamonaviy mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqdi.

Ilmsizlikni bartaraf etish uchun ro’znomalar chop etildi, maktablar ochildi, ruslar bilan bir qatorda o’zbek farzanlari uchun tijorat va temir yo’l xodimlari yetkazib beradigan maktablar faoliyat yuritdi. Masalan, temir yo’llar qurilib ishga tushgach, mutaxassis kadrlarni yetishtirish maqsadida maktab-internat (texnikum)lar tashkil qilindi. 1912 yilda Chorjo’y stansiyasida 192 nafar qizlarni va 161 nafar o’g’il bolalarni o’zida jamlagan alohida-alohida temir yo’lchilar maktabi ochildi. Maktabda o’quvchilar 2 yil muddatda ta’lim olishdi. Forob stansiyasidagi 3 yillik aralash temir yo’lchilar maktabida yigitlar 27, qizlar 22 nafarni tashkil qildi. Yangi Buxoro (hozirgi Kogon)da 1 yillik aralash temir yo’lchilar maktabida yigitlar 49, qizlar 20 nafardan iborat edi [Gulishambarov S.I., 1913: 70-83]. Bu maktablarda temir yo’l qurilishida ishlayotgan o’zbek ishchilarning farzandlari ham tahsil olgan. 1914 yilda Birinchi jahon urushi arafasi bo’lishiga qaramay Toshkent shahrida 500 nafar o’quvchi tahlis olishiga mo’ljallangan tijorat maktabi ochildi [Muhammadzoda., 1914: 710]. Bu maktab faoliyatini kengaytirish uchun Buxoro amiri amirlik hududida ham tashkil qilishga harakat qildi ammo siyosiy jarayonlarning kuchayishi tufayli e’tiborsiz qoldirildi.

Turkistonning moddiy istiqboli porloq, chunki ul tabiatda boy yaratilgan va jug’ofiy jihatdan o’ngay o’runda turodir. Faqat bu istiqbolg’a qarab tezroq harakat qilishimiz lozim. Uning yo’lida bo’lgon hamma tarixiy monelar bilan tadrijiy ravishda kurashib, ularni yo’q qilishimiz kerak. Mana buning uchun bizning iqtisodiy boyligimiz bilan barobor istiqbolni ravshan ko’rguvchi, fanniy ishlab chiqarish usullari bilan katta savdo-sanoat ishlarini yurgiza olguchi ma’naviy kuchimiz ham bo’lishi kerak. Bul kuchimiz bo’lmag’anda, bizning harakatimiz ko’r kishining asta qadamlariga o’xshar [Xayriniso. 1922: 3]. Darhaqiqat, Turkiston mintaqasi tabiiy boyliklarga boy hudud hisoblanadi. Hududlar bu boyliklardan o’z ehtiyoji uchun sodda usulda qazib olish orqali foydalangan. Tijoratga jalb qilish, bu sohada kadrlar tayyorlashga imperiya hukumati to’sqinlik qilgan. Shunday sharoitda jadidlar, tadbirkorlar rahnamoligida turli sohalarda kadrlar tayyorlash uchun Germaniya, Turkiya davlatlariga o’qishga jo’natilgan. Shular qatorida oilaviy sabablarga ko’ra, Kaspiy dengizi bo’ylarida joylashgan Chelekan yarim orolida yashagan yirik sarmoyador va noshir Obidjon Mahmudov turkistonlik birinchi tog’-kon muhandisi hisoblangan. U Sankt-Peterburg universitetining tog’-kon muhandisligi fakultetini tugatib

Farg‘ona vodiysida tog‘-kon sohasini rivojlantirish maqsadida neft konlarni ochishda ishtirok etadi. Karmana, Sho‘rsuv, Sariqqo‘rg‘on, Polvontosh, Olamushuk, Mumkonsoy kabi hududlardagi konlarda faoliyat olib borib Sho‘rsuvdagi oltingugurt konini sotib oladi [Rajabov Q., 2021: 33].

XIX asr oxirida Turkiston o‘lkasida kerosinga bo‘lgan talab orta boshladi. Tashkil topgan rus shaharlarida ko‘cha va uylarni yoritishda kerosin lampalardan foydalanildi. Natijada neft qazib olish va qayta ishlashni ko‘paytirish bo‘yicha yangi vazifa qo‘yildi. Obidjon Mahmudov sherikchilik asosida Alfred Nobel bilan birgalikda Farg‘ona vodiysida birinchi yirik neftni qayta ishlash zavodini qurishini boshlab yuborgan [Obidjon Mahmudov., 1914: 2]. Bu esa kelajakda qayta ishlash hajmini oshirish va shunga mos ravishda qo‘shni davlatlarga xomashyo eksportini tashkil etish imkonini bergan.

Mustaqillik yillarida Turon, Turkiston tarixini o‘rganishga alohida e‘tibor berildi. Maqsadga erishish uchun yangi vazifalar belgilandi. Jadidlar faoliyatini o‘rganish, istiqloq uchun kurashgan qo‘rboshilarni oqlashga oid bir qator islohotlar amalga oshirildi. 2023 yilda O‘zbekistonning Turkiy davlatlar tashkilotida raislik qilishi, turkiy davlatlar ishtirokida xalqaro ilmiy yig‘inlarni o‘tkazilishi tariximizda qilingan katta qadamlar biridir.

Xulosa qilganda, turkiy davlatlar bilan o‘zaro qardoshlik, hamjihatlik va yaxshi qo‘shnichilik asosida xalqlar o‘rtasida o‘zaro aloqalarni kengaytirish, ilm-fanni yoshlar orasida ommalashtirish, turli sohalarda yangi ilmiy yutuqlarga erishish va olingan tajribalarni Yangi O‘zbekiston kelajagi uchun amalda tadbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gulishambarov S. I. Ekonomicheskiy obzor. Turkestanskago rayona obslujivayemago Sredne-Aziatskoy jeleznoy dorogoy. Tom 3. – Asxabad. 1913.
2. Muhammadzoda. Toshkent tijorat maktabi // Oyina. 1914. №33.
3. Xayriniso. Turkistonning taraqqiyot yo‘llari // “Turkiston” gazetasi 1922-yil 13-sentabr.
4. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati vazirlari hamda milliy majlis a‘zolari hayoti va taqdiri. – Toshkent: Bodomzor invest, 2021.
5. Obidjon Mahmudov. Farg‘onada bank ochmoq // Sadoyi Farg‘ona. №59, 1914-yil 14-sentyabr.

MUHAMMAD YUSUF YASOVULBOSHI MADRASASI VAQFNOMASI TARIXI

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI Tarix va geografiya kafedrası o‘qituvchisi,
Telefon: +998937534056
hamidyusupov753@gmail.com

doi.org/10.59470/2024425

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva madrasalarining maktabxonasi vaqfnomasi bo‘lganligi haqida ma’lumotlar qayd etiladi. Shuningdek, ushbu madrasaning vaqfnomasida vaqf yeri madrasa qurilishidan to‘rt yil oldin ajratilganligi ko‘rsatib beriladi.

Аннотация. В данной статье даны сведения об оснащении школы медресе Хивы. Также этого медресе указано, что земля была выделена за четыре года до строительства медресе.

Abstract. In this article, information is recorded about the endowment of the schoolhouse of Khiva madrasas. Also, the endowment certificate of this madrasa shows that the endowment land was allocated four years before the construction of the madrasa.

Kalit so‘zlar: Mirshab, yasovulboshi, hujra, tanob, madrasa, vaqfnoma, maktabdor, mutavalli, rais.

Ключевые слова: Миршаб, ясовулбоши, худжра, таноб, медресе, вакфнама, мактабдар, мутавалли, председатель.

Keywords: Mirshab, yasovulboshi, hujra, tanob, madrasa, waqfnama, maktabdar, mutavalli, chairman.

Xiva madrasalarining ba’zilari maktabxonasi bo‘lganligi bilan ham ajralib turadi. Ana shunday madrasalardan biri Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasi hisoblanadi.

Madrasa Xiva xoni mirshablarining boshlig‘i Yusuf yasovulboshi tomonidan 1906-yilda qurilgan. Qurilish ishlarini me’mor Hudoybergan Hoji va usta Qalandar Quchumlar bajardilar.

Madrasa 19 hujradan iborat va bir qavatli qilib qurilgan. Unga vaqf sifatida 3528 tanob yer ajratilgan. 400 tanobi ekinzor yerlarga to‘g‘ri keladi. Klassik tipda qurilgan madrasaning peshtoqi g‘arb tomonga qaratilgan. Madrasa to‘g‘ri to‘rtburchak shaklida g‘arb-sharq o‘qi bo‘yicha cho‘zilgan¹⁰⁵.

Xiva madrasalarining ba’zilari maktabxonasi bo‘lganligi bilan ham ajralib turadi. Ana shunday madrasalardan biri Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasi hisoblanadi.

Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasining boshqa madrasalardan farqi, uning vaqfnomasida ko‘rsatilgan maktabxonasi ham borligi bo‘lib, unga vaqf yeri madrasa qurilishidan to‘rt yil oldin ajratilgan. Vaqfnoma shartida ko‘rsatilishicha, ish

¹⁰⁵ Xiva. Xorazm O‘lkashunoslik jamiyatining nashri. 1994-yil 5-6-son, 15-bet.

boshqaruvchilar Qur’on suralariga va shariat qoidalariga amal qilishlari, musulmon bolalarini Qur’on o’qitishga o’rgatishlari kerak. Ulardan uchta uchta maktab egasi va maktabdor-muallim bo’lishlari lozim.

Muallimlar bayram va dam olish kunlaridan boshqa vaqtda o’qish qoidalariga qattiq rioya qilib, bolalarni o’qitishi kerak. O’qish harflarni o’rganishdan boshlab, Qur’onni to’liq o’zlashtirish bilan tugallanishi, so’ngra ikkinchi maktabga o’tib, So’fi Olloyor, Navoiy, Fuzuliy, Hamsayi Navoiy kabi kitoblar yordamida turkiy tilni o’rganishlari va Qur’onni yozish mashqlarini bajarishlari lozim. Keyinchalik uchinchi maktabga o’tib, forsiy tilni o’rganish va Xo’ja Hofiz, Bedil, Masnaviy, Maslak ul-muttaqin kitoblarini o’qish va yana husnixat mashqlariga o’tishlari lozim¹⁰⁶.

Shuningdek vaqfnomada ko’rsatilishicha, mutavalli qilib vaqf beruvchi tayinlanadi. Uning vafotidan keyin avlodlaridan biri Xivaq dorul saltanasining raisi va madrasa domlalarining uchdan birining roziligi bilan saylanadi. Alohida ta’kidlanadiki, muallimlar o’quvchilardan biron-bir narsa so’rashlari aslo mumkin emas.

Bu madrasa oxundlari: Muhammadjon oxund, Bekchon oxund. Imomlari: Abdurahim hoji, Mulla Ibodulla. Muazzin: mulla Bobojon. Farroshi: Ibodullo. Sartaroshi: Abdulla Jilqiy¹⁰⁷.

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasi Xivadagi boshqa madrasalardan o’zining maktabxonasi bo’lganligi bilan farqlanadi. Shuningdek bu madrasa maktabxonasida ta’lim jarayonida qaysi bosqichlardan o’tish kerakligi alohida ta’kidlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Xiva. Xorazm O’lkashunoslik jamiyatining nashri. 1994-yil 5-6-son, 15-bet.
2. Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasi maktabxonasining vaqfnomasi. Xiva “Ichanqal’a” davlat muzey-qo’riqxonasi fondi. KP. №1338.
3. O’zMA. I-596 fond, 6 a varaq.

¹⁰⁶ Muhammad Yusuf yasovulboshi madrasasi maktabxonasining vaqfnomasi. Xiva “Ichanqal’a” davlat muzey-qo’riqxonasi fondi. KP. №1338.

¹⁰⁷ O’zMA. I-596 fond, 6 a varaq.

TURKSOY – TURKIY XALQLAR DO‘STLIGI VA HAMKORLIGINI MUSTAHKAMLOVCHI TASHKILOT

Mirzayev Gulom Rizoqulovich
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat
xavfsizligi universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar”
kafedrası boshlig‘i o‘rinbosari, tarix fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.
Tel: 93 581-56-67. (O‘zbekiston)

doi.org/10.59470/2024426

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turksoyning turkiy xalqlar do‘stligi va hamkorligini mustahkamlashdagi o‘rni va roli xususida so‘z yuritiladi. Markaziy Osiyo va Kavkazdagi Turkiy tilli davlatlarning Turkiya bilan har tomonlama do‘stlik va hamkorlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan Turkiy davlatlar tashkiloti, uning muhim takibi sanalgan Turksoyning faoliyati tahlil etilgan.

Аннотация. В данной статье говорится о месте и роли Тюрксоя в укреплении дружбы и сотрудничества тюркских народов. Анализируется деятельность Турксой - организации тюркских государств, созданной с целью развития всесторонних отношений дружбы и сотрудничества между тюркоязычными странами Средней Азии и Кавказа и считающейся ее важным последователем.

Annotation. This article talks about the place and role of Turksoy in strengthening the friendship and cooperation of the Turkic peoples. The activities of Turksoy, an organization of Turkic states established for the purpose of developing all-round friendship and cooperation relations between the Turkic-speaking countries of Central Asia and the Caucasus, and considered an important follower of it, are analyzed.

Kalit so‘zlar: Turksoy, “Turk dunyosi”, “madaniyat poytaxti”, Naxichevan shartnomasi, hamkorlik.

Ключевые слова: Турксой, “Турецкий мир”, “культурная столица”, Нахичеванское соглашение, сотрудничество

Key words: Turksoy, “Turkish world”, “capital of culture”, Nakhichevan agreement, cooperation.

Ma’lumki, turkiy tilli davlatlar jahon hamjamiyatining tabiiy va faol bir qismi hisoblanadi. XX asrning so‘nggi o‘n yilligida Sovet ittifoqining parchalanishi natijasida Markaziy Osiyoda bir qator turkiy tilli mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularning xalqaro munosabatlarda o‘rni va rolini aniqlab olishini taqozo etdi. Ana shunday keskin o‘zgarishlar ya’ni, jahonda sotsializmning tanazzuli, ikki qarama-qarshi tuzum va ular yuritgan mafkuraviy siyosatning bashariyat sahnasidan tushishi iqtisodiy aloqadorlik,

mintaqaviy, tarixiy, madaniy va boshqa xil yaqinliklarga asoslangan yangidan-yangi tashkilotlar, hamdo'stliklar tashkil topishiga turtki bo'ldi.

Markaziy Osiyo va Kavkazdagi Turkiy tilli davlatlarning Turkiya bilan har tomonlama do'stlik va hamkorlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida 1992-yil 30-31-oktabr kunlari Anqarada ilk bor Turkiy tilli davlatlar sammiti bo'lib o'tdi. Ushbu sammit yakunlari bo'yicha imzolangan deklaratsiyada ta'kidlanishicha, mustaqillikni saqlash va mustahkamlash uchun o'zaro manfaatli munosabatlarni faollashtirish hamda bunday uchrashuvlarni muntazam o'tkazib borishga kelishildi [Мемедли, 160].

Qayd etish joizki, Anqarada asos solingan turkiy tilli davlatlar rahbarlari uchrashuvi zamon talabiga mos bo'lib, o'shanda endigina mustaqillika erishgan turkiy tilli respublikalarning tezroq jahonga chiqishi va dunyo iqtisodiy integratsiyasi jarayoniga qo'shilishi masalasi ulardan o'zaro hamjihatlikni, qolaversa, Turkiyadek iqtisodi taraqqiy etgan davlat bilan keng hamkorlikni taqozo etishi tabiiy edi.

1992-2009-yillarda Turkiy tilli davlatlar boshliqlarining rasmiy to'qqizta sammiti o'tkazilgan bo'lib, ularda o'zaro havo va suv yo'llarini tiklash, temir yo'l va avtomobil yo'llarini qurish, telekommunikatsiya, o'zaro texnik yordam ko'rsatish, madaniy aloqalar o'rnatish, savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish kabi keng qamrovli loyihalar amalga oshirila boshlandi. 2009- yil 3-oktabrda Naxichevandagi to'qqizinchi sammitida “Turkiy Kengash” xalqaro tashkilotiga asos solindi. Ma'lumot o'rnida aytish mumkinki, **Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT)** (ozarbayjoncha: *Türk Dövlətləri Təşkilatı*, qozoqcha: *Түрік Мемлекеттері ұйымы*, qirg'izcha: *Түрк мамлекеттеринин уюму*, turkcha: *Türk Devletleri Teşkilatı*, veng.: *Török Államok Szervezete*, inglizcha: *Organization of Turkic States*; 2021-yilgacha sobiq **Turkiy kengash**) – turkiy tilli davlatlardan tashkil topgan xalqaro tashkilot. Tashkilotning asosiy maqsadi a'zo davlatlarning har tomonlama do'stlik va hamkorlikni rivojlanirishiga qaratilgan. Ushbu tashkilotga 2009-yil 3-oktabrda Ozarbayjonning Naxichevan shahrida asos solingan, unga Ozarbayjon, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkiya davlatlari a'zodir. Ushbu tashkilotga asos solinishdan avval, 1992-yilda Qozog'istonning o'sha paytdagi poytaxti Olmaotada “Birlashgan turkiylar tili va san'ati ma'muriyati”ga asos solingan edi. 1998-yilda esa Ozarbayjonning Boku shahrida “Turkiyzabon davlatlar parlamentlik assambleyasi” tashkil etildi. Yaqin kelajakda “Turkiy Kengash”ga Turkmaniston kirishi kutilmoqda.

Turkiy Kengashning quyidagi sohalari mavjud:

- Istanbul kotibiyati
- Prezidentlar kengashi
- Tashqi ishlar vazirlari kengashi
- Yuqori martabalilardan tashkil topgan komitet
- Turkiyzabon davlatlar oqsoqollari kengashi
- Bokudagi parlament assambleyasi
- Ostonadagi turkiy akademiya
- Turkiy madaniyat xalqaro tashkiloti [2].

Ta'kidlash joizki, turkiy tilli davlatlar hamkorligini rivojlantirishda Turkiy madaniyat xalqaro tashkiloti (TURKSOY) faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro Turkiy Madaniyat Tashkiloti yoki **TURKSOY** (*turkcha: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı, Türksoy*) – *turkiy* davlatlardan tashkil topgan xalqaro madaniyat tashkiloti. Tashkilotning asosiy maqsadi bu turkiy davlatlar va xalqlar orasidagi do‘stlikni va hamkorlikni kuchaytirishdir. Bu hamkorlik iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarni o‘z ichiga oladi. Tashkilot bosh binosi Туркия poytaxti Анкарада joylashgan. Hozirgi vaqtda, tashkilot bosh direktori qozog‘istonlik Dyusen Kaseinov hisoblanadi. Tashkilot 3 ta rasmiy tiliga ega, bular: turk, rus va ingliz tillaridir [7].

1992-yilda Turkiya, keyinchalik Ozarbayjonda Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkiya, Turkmaniston va O‘zbekiston Madaniyat Vazirlari uchrashuvlari bo‘lib, unda Madaniyat Vazirlari Kengashini tuzish haqida qaror qabul qilinib kerakli hujjatlar imzolandi. Davlatlararo madaniy aloqalar va o‘zaro hamkorlikni muvofiqlashtirish maqsadida qarorgohi Anqara shahrida joylashgan va doimiy ravishda ish olib boruvchi “TURKSOY” tashkiloti tuzildi.

1993 va 1994-yillarda Qozog‘iston, Turkiya va Qirg‘izistonda Madaniyat Vazirlari Kengashining navbatdagi majlislari bo‘lib o‘tdi. O‘zbekiston Miliy arxivi ma’lumotlariga tayangan holda shuni aytish mumkinki, TURKSOY turkiy tilli davlatlardagi insoniyat sivilizatsiyasiga munosib hissa qo‘shgan madaniy yodgorliklarni asrab-avaylash borasida tadbirlarni o‘tkazishga ko‘maklashish bilan birga keng qamrovdagi targ‘ibot ishlariga qatnashib kelgan. Masalan, Mirzo Ulug‘bek yubileyi munosabati bilan 1994-yilda Anqarada chiqadigan “Turk dunyosi” va Qozonda chiqadigan “Miras” jurnallarida buyuk olimning 600-yilligiga atab maqolalar chop ettirilgan [ЎзМА, 4-5].

1996-yildan TURKSOY va YUNESKO o‘rtasida rasmiy hamkorlik yo‘lga qo‘yildi. 2009-yildan TURKSOY nomi o‘zgartirilib, Turkiy kengash tarkibiga kirdi. Hozirgi paytda unga turkiy tilda so‘zlashuvchi 10 dan ortiq davlat a‘zo bo‘lib kirgan [4].

Darhaqiqat, o‘tgan vaqt mobaynida TURKSOY tomonidan turkiy tilli davlatlar madaniy hayoti, tarixiy-memoriy obidalari va shaharlari, tarixiy va buyuk shaxslariga bag‘ishlab muntazam ravishda tadbirlar o‘tkazib kelganligiga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, Turkiy tilli davlatlar rahbarlarining 1996-yil oktyabrda Toshkentda bo‘lib o‘tgan to‘rtinchi sammitida transport karidorlarini barpo etish va bojxona to‘lovlarini pasaytirishga doir masalalar muhokama qilinishi bilan birga Sohibqiron Amir Temurning 660-yillik yubileyi keng nishonlangan [Мемедли, 162].

Turkil tilli davlatlarda jumladan Turkmanistonda ham TURKSOY tomonidan bir qator tadbirlar tashkillashtirilib kelinmoqda. Tashkilot tomonidan 2014-yil turkiy dunyoning Maxtumquli yili deb e‘lon qilingan qilindi [6, 41].

Turksoy har yili Turk dunyosidan bir shaharni “Turk dunyosi madaniyat poytaxti” etib tanlaydi. Tanlangan shahar turkiy madaniyatni nishonlash uchun bir qancha tadbirlarga mezbonlik qiladi. Ushbu nomga sazovor bo‘lgan shaharlar quyidagilar: 2012-yil Ostona (Qozog‘iston), 2013-yil Eskishehir (Turkiya), 2014-yil Qozon (Tatariston), 2015-yil Marv (Turkmaniston), 2016-yil Shaki (Ozarbayjon), 2017-yil Turkiston (Qozog‘iston), 2018-yil Kastamonu (Turkiya), 2019-yil O‘sh (Qirg‘iziston), 2020-yil Xiva (O‘zbekiston), 2022-yil Bursa (Turkiya), 2023-yil Shusha (Ozarbayjon), 2024-yil Anau (Turkmaniston).

Shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonning qadimiy Xiva shahri o‘rta asrlar me’morchiligining noyob va ajoyib namunalaridan biridir. Buyuk ipak yo‘lida joylashgan shahar ko‘plab dinlar va sivilizatsiyalar maskaniga aylanib, XVII asrda shaharlashgan. Xiva shahri 1990-yil 12-dekabrda YUNESKOning Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilganini eslash joiz. Ichan-qal’ada 54 ta tarixiy me’moriy inshoot, 360 ta uy mavjud bo‘lib, qal’ada 2600 kishi istiqomat qiladi. Qal’ada Xorazmning ikki yillik tarixi bor”. Bu yerda moddiy va ma’naviy madaniyatni aks ettiruvchi 40 mingga yaqin nodir inshootlar mavjud [8].

Turkiy xalqlar (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman) azaldan bir daryodan suv ichib, tinch-otuv, ahil-inoq yashab kelgan. Xalqlarimizni yagona tarix, mushtarak madaniyat va qadriyatlar, o‘xshash til va urf-odatlarining birlashtirib turishi davlatlarimiz o‘rtasidagi mustahkam hamkorlikka asos bo‘lmoqda.

Muxtasar qilib aytganda, turkiy tilli davlatlari hamkorligini mustahkamlashda Turksoy tashkiloti muhim rol o‘ynab kelmoqda. Jumladan, muntazam ravishda tashkillashtirib kelinayotgan festivallar, “madaniyat kunlari” va “kinosi kunlari” kabi madaniy tadbirlar turkiy tilli xalqlarining tarixan shakllangan yaqin do‘stlik va mushtarak madaniy ildizlarini mustahkamlab, mamlakatlar o‘rtasidagi yaxshi qo‘shnichilik munosabatlari va xalq diplomatiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatab kelmoqda.

Shubhasiz, turkiy tilli qardosh mamlakatlarning bugungi kundagi keng qamrovli hamkorligida “O‘zbekiston-2030” strategiyasida belgilab berilgan V-ustuvor yo‘nalishi “Xavfsiz va tinchliksevar davlat” tamoyiliga asoslangan siyosatni izchil davom ettirish asosiy omil sanaladi [9].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мемедли Н. Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств. // Центральная Азия и Кавказ. № 1(25), 2003. – С.160.
2. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Turkiy_Kengah&hl=ru-UZ.
3. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўзб МА) М-7 фонди, 1-рўйхат, 124-йиғма жилд. 4-5-варақлар.
4. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Turkiy_madaniyat_Xalqaro_tashkilot&hl=ru-UZ&tg=445&tk=.
5. Мемедли Н. Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств. // Центральная Азия и Кавказ. № 1(25), 2003. – С.162.
6. TURKSOY. №52. 2017. – С. 41.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xalqaro_Turkiy_Madaniyat_Tashkiloti (Murojaat etilgan sana:10.03.2024.).
8. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanin-hive-sehri-2020-turk-dunyasi-kultur-baskenti-secildi/1659787>.
9. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158 sonFarmoni // <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Шахноза Рахимова Хусанбоевна,
Урганч давлат педагогика институти ўқитувчиси
rahimovashaxnoza27@gmail.com
998-94-116-01-04.

doi.org/10.59470/2024427

Аннотация. Мазкур мақолада туркий халқларнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган қадимий диний эътиқодлар, уларнинг илк ва ривожланган ўрта асрларга оид манбалардаги талқини таҳлил қилинган. Мақолада муаллиф асосий эътиборни шомонлик эътиқодига доир тадқиқотларни хронологик жиҳатдан эволюциясига қаратган.

Аннотация. В данной статье анализируются древние религиозные верования, игравшие важную роль в духовной и общественной жизни тюркских народов, их трактовка в источниках раннего и старшего Средневековья. В статье автор остановился на хронологической эволюции исследований шаманизма.

Abstract. This article analyzes the ancient religious beliefs that played an important role in the spiritual and social life of the Turkic peoples, their interpretation in the sources of the early and advanced Middle Ages. In the article, the author focuses on the chronological evolution of research on shamanic beliefs.

Калит сўз ва иборалар: Ўрта Осиё, ўзбек халқи, шомонлик, тотемизм, анимизм, магия, маҳаллий аҳоли, табиат кучлари, урф-одат, маросимлар, анъаналар, руҳлар.

Ключевые слова и фразы: Средняя Азия, узбекский народ, шаманизм, тотемизм, анимизм, магия, местное население, природные силы, традиции, ритуалы, обычаи, духи.

Key words and phrases: Central Asia, Uzbek people, shamanism, totemism, animism, magic, local people, taia forces, traditions, rituals, traditions, spirits.

Маълумки, дунё халқларида ибтидоий даврдан бошлаб турли диний эътиқод ва тасаввурлар мавжуд бўлган. Ушбу диний қарашларнинг турли-туман бўлишига ҳудудларнинг жойлашган ўрни, аҳолининг турмуш тарзи ва дунёқараши сабаб бўлган. Табиий муҳит илк диний эътиқодларнинг вужудга келишида ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Дастлабки диний тасаввурлар сўнгги палеолит даврида (мил. авв. 40–12 минг йилликлар) пайдо бўлган [Ковсен. 1960- Б. 179]. Бундай диний қарашлар жумласига тотемизм, анимизм, магия, фетишизм ва шомонлик каби диний эътиқодлар киради.

Туркийлар орасида кенг тарқалган диний тасаввурлардан бири бўлган шомонлик қадимда Ўрта Осиёда кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий халқлар тарихида муҳим ўрин тутган [Roux. 1958. Б- 441–456]. Туркий халқлар аجدодлари ёрдамчи руҳлар, яъни парилар, чилтонлар ва момолар мавжудлигига, шунингдек, дев ва жинлар борлигига қаттиқ ишонганлар. Одамлар руҳлар шомонларга хизмат қилади, унинг турли топшириқларини бажаради деб ҳисоблаганлар. Шунингдек, шомонлар одамлар билан руҳлар ўртасида мулоқот қила олиш қудратига эга, деган ишончлар ҳам кенг тарқалган.

Этнографик маълумотларга қараганда, шомонлик, асосан овчилик ва чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг асосий эътиқодларидан бири бўлиб келган. Кейинчалик деҳқончилик ривожланиши натижасида ер ва ўсимлик дунёси, уларнинг табиатни янгиловчи, ўзгартирувчи ва бошқа хусусиятлари, инсон учун зарур бўлган жиҳатлари уларга сиғинишни келтириб чиқарган ва бу ҳолатнинг ривожланишига олиб келган.

Дунёнинг бошқа этнослари каби ўзбекларнинг шомонлик билан боғлиқ эътиқод ва қарашлари, асосан, XIX асрдан ўрганила бошланган. Чунки, айнан шу даврга келганда дунё мамлакатларида инсониятнинг қадимий диний тасаввурларини ўрганишга қизиқиш доираси кенгая бошлаган. Диссертациянинг тарихшунослик қисмини ёритишда дастлаб мавзуга доир адабиётларни хронологик мазмунига кўра, маълум гуруҳларга ажратиб олиш мақсадга мувофиқ. Булар: шомонлик тўғрисидаги дастлабки манбалар ва ўрта аср шомончилигига оид маълумотлар; XIX аср охири – XX асрнинг 90-йилларигача бўлган даврдаги адабиётлар; мустақиллик йилларида чоп этилган адабиётлар; шомонлик муаммоси ёритилган хорижий адабиётлар.

Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқларнинг шомонлик билан боғлиқ тасаввурлари ва урф-одатлари қадимий даврларга бориб тақалади. Жумладан, зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам бу диннинг кўринишларидан бири – парилар ҳақида маълумотлар берилган бўлиб, улар “пайрика” шаклида қайд этилган [Авесто. 2001. – Р. 48].

Машҳур хитойшунос Н. Бичуриннинг қадимги Хитой манбалари асосида ёзган “Қадимги даврда Ўрта Осиёда яшаган халқлар ҳақидаги маълумотлар тўплами” номли асарида илк ўрта асрларда туркий халқлар орасида шомонлик ҳукмрон динлардан бири бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар берилган. Унда жужанлар (аварлар)нинг Чеуну номли хони VI асрда Осиё ҳудудида, шу жумладан, Ўрта Осиё минтақасида ҳам ҳукмронлик қилганлиги қайд этилган. Айнан мазкур ҳоконнинг бош маслаҳатчиси Девхун девон исмли ёш қом (шомон) аёл бўлган. У доимо ҳомий руҳлар ёрдамида одамларни даволаган ва унинг бу хусусияти ҳокон Чеунунинг назаридан четда қолмаган [Бичурин. 1950. – С. 353].

Шомонлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар “қом” шаклида қадимги Хитой йилномаси “Тан Шу” (X аср)да учрайди. Ушбу йилномада Шимолий Осиё халқларидан бири хакасларнинг шомонликка оид қарашлари диний нуқтаи назардан ёритилган [Кошғарий. 2017. – Б. 150]. Бундай маълумотларни Маҳмуд Кошғарийнинг

“Девону луғатит турк” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарларида ҳам “шомон” маъносида учратиш мумкин [Беруний. – 1968. – Р. 235].

Ўзбек халқининг қадимий диний эътиқодларини ўзида мужассамлаштирган манбалар орасида Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” номли асари муҳим аҳамиятга эга. Ушбу тарихий-этнографик асарда Ўрта Осиё ҳудудига ислом кириб келгунга қадар хоразмликлар ва сўғдийлар орасида мавжуд бўлган турли диний эътиқод шакллари, маросимлари ва уларнинг ҳудудий жиҳатлари қатори шомонликка оид қарашлар ҳам ўз аксини топган. Жумладан, бу эътиқоднинг асосий унсурларидан бири сифатида парилар, уларнинг кўриниш шакллари ва вазифалари ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган [Шониёзов. – 1999. – Р. 114].

Шомонлар тўғрисида Берунийнинг куйидаги фикрлари ҳам аҳамиятга молик бўлиб, унинг фикрича, “Будасаф юзага чиқишдан олдин шаманийлар бўлиб, ернинг шарқ томонида турар ва бутларга сиғинар эдилар. Уларнинг намоёндалари ҳозир Ҳиндистон, Хитой, Туғузлар (уйғурлар назарда тутилмоқда) орасида учрайди. Уларни хуросонликлар “шаманон” деб атайдилар. Шаманийларнинг ёдгорликлари – санамлари учун қурилган оташхоналари ва бутхоналари Хуросонга Ҳиндистон билан чегарадош ерларда учрайди. Улар олам қадимдан бор, руҳлар жондан-жонга кўчиб юради, фалак чексиз бўшлиққа туширилган, деб гумон қиладилар” [Усмон Турон. 1999. – Р. 50].

Бундан ташқари, кўплаб туркий қавмларни, хусусан, қарлуқларнинг VIII–X асрларда шомонликка эътиқод қилганлиги бир қатор тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Жумладан, К. Шониёзовнинг ёзишича, қарлуқлар шомонликка эътиқод қилганлар, уларнинг асосий худоси – Кўк Тангри (Осмон худоси) деб юритилган. Ўз ўрнида таъкидлаш керакки, қарлуқларнинг ўз диний эътиқодларидан воз кечиши осон бўлмаган. Чунки, шомонлик уларнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётида алоҳида ўринни эгаллаган [Кошғарий. 2017. – Р. 150].

X асрнинг охирида ўғузлар орасида яшаб, уларнинг урф-одат ва этник тарихини ўрганган араб элчиси Ибн Фадлан берган маълумотлар ҳам қизиқарлидир. Унинг ёзишича, ўғузлар бирор-бир ўғуз қабиласининг бошига мушкул иш тушса, бошларини баланд кўтариб, “Тангри бир”,– дея шомоний туркларнинг Аллоҳга бўлган ишончини билдирганлар [Хос Ҳожиб. 1989. – Р. 210]

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида X–XI асрларда Ўғузлар давлатида “қўвуч-қўвуч” деган одат мавжуд бўлганлигини қайд этилган. Ушбу одат одамлар орасидаги ёвуз руҳларни ҳайдаш учун бажарилган. Бунда одамлар бирор-бир кишига ёмон руҳ илашган бўлса, қўлларида совуқ сув олиб, унинг юзига сепганлар. Бу тушунча “қоч-қоч” деб ҳам аталиб, асосан, турли хил руҳларни кўрқитиш маъносида қўлланилган [Marvazi. 1942. – Р. 30]. Бундан ташқари, мазкур тарихий манбада тутқанок касали “tutug” (тутуғ) номи билан ҳам қайд этилган. Юсуф Хос Ҳожиб эса “қом”ларнинг вазифалари орасида уларнинг даволаш фаолиятига алоҳида эътибор қаратган [Рашид-ад-дин. 1952. – Р. 167].

XI–XII asrlarda yashagan arab tarixчилари Гардизий ва Марвазий ҳам Ўрта Осиё халқлари орасида мавжуд бўлган ва исломдан кейинги ўринда турган турли хил диний эътиқодлар ва уларнинг маҳаллий хусусиятларига алоҳида эътибор қаратганлар. Марвазий: “Қирғизлар орасида бир инсон бор. Уни “фагинун” деб атайдилар. У одам ҳар йили белгиланган бир куни махсус бир жойда ўз маросимларини ўтказади”,– деб ёзган эди [Шербак. 1959. – Р. 56].

XIII асрда яшаган тарихчи Рашид-ад-дин ўз эсдаликларида мўғуллар ҳукмдори Чингизхоннинг Кокэгу деган шомон билан муносабатлари яхши бўлганлигини қайд этган. Муаррихнинг эсдаликларида мўғулларнинг шомонликка бўлган муносабати ижобий эканлиги, уларнинг Олий худо – Тэб-Тенгрига оид илоҳий қарашлари ёритилган [Якубовский. 1935. – Р. 126].

XIII аср охири – XIV аср бошларида ёзилган “Ўғузнама”да қадимги турк ва ўғузлар орасида шомон-бахшиларнинг мавжуд эканлиги, уларнинг олий давлат органлари фаолиятига ҳам кучли таъсир кўрсата олиши, ҳатто ҳукмдор табақаларнинг шомонлар билан эҳтиёткорона муносабатда бўлганликларини қайд этилган. Асар муаллифи шундай ёзади: “Доимо Ўғузхоннинг олдида узун соқолли мўйсафид ўтиради. Бу шахс мулоҳазали, донишманд инсон ҳукмдорнинг шахсий фолбини ҳисобланади. Ҳукмдор бирор-бир катта тадбирни амалга оширмоқчи бўлса, албатта ўз фолбини билан маслаҳатлашади” [Шербак. 1959. – Р. 56]. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ўғузларнинг аксарият қисми X асрнинг охирида ислом динини қабул қилган бўлсалар ҳам, барибир уларнинг ижтимоий, сиёсий ҳаётида шомонлик элементлари узоқ вақт мобайнида сақланиб қолган.

Жувайний 1238 йилда Бухорода мўғулларга қарши курашган кўзғолон раҳбари Маҳмуд Торобий ҳомий руҳлар-жинлар ёрдамида одамларни даволаш, яъни шомонлик фаолияти билан шуғулланганлигини ёзиб қолдирган [Якубовский. 1935. – Р. 126].

Хулоса сифатида шуни қайд этиш керакки, шомонлик тўғрисидаги дастлабки манбалар ва уларнинг ўрта асрлар манбаларида ёритилишига доир хулоса шундан иборатки, қадимги ҳамда ўрта асрларда шомонликнинг илк кўринишлари шаклланган ва ривожланган ҳамда аста-секинлик билан маҳаллий аҳоли анъанавий турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Косвен М. В. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 179.
2. Roux J. P. Elements shamaniques dans les textes pre-nongols // Anthros. – 1958. – № 53. – Р. 441–456; Inan A. Tarihte ve bugun samanism. Materiallari ve Arastrmalar. – Ankara, 1972; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа – Ташкент: Фан, 1974. – С. 324–330.
3. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент, 2001. – Б. 48.

4. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М–Л.: Наука, 1950. Т.1. – С. 353.
5. Юқоридаги асар.... – С. 196.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. – Б. 150.
7. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1968. Т. 1 – 486 б.
8. Юқоридаги асар.... – Б. 235.
9. Шониёзов К. Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 114.
10. Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – Б. 50.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк... – Б. 150.
12. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Юлдузча, 1971. – Б. 210.
13. Marvazi. Sharaf al-zaman Tahir Marvazi on China the turks and India / Trans.V. Minorskiy. – London., 1942. – P. 30.
14. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М–Л., 1952. Т.1. Кн.1. – С. 167.
15. Щербак. А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М., 1959. – С. 56.
16. Якубовский А. Ю. Восстание Тараби в 1228 г / Труды Института востоковедения АН СССР. – М–Л., 1935. – С. 126; Сухарева О. А. Пережитки демонологии демонологии и шаманства у равнинных таджиков / Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975. – С. 79.

G‘ARBIY TURK XOQONLIGI DAVRIDA XORAZM VOHASI TARIXINING MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘RGANILISHI

Ne‘matov Rustam Abduvaid o‘g‘li
GulDU “Tarix” kafedrası
o‘qituvchisi. +99897-248-60-91.
rnematov60@gmail.com

doi.org/10.59470/2024428

Annotatsiya. Maqolada Xorazm vohasining G‘arbiy Turk xoqonligi davridagi ijtimoiy-siyosiy, etnomadaniy jarayonlardagi tarixining mustaqillik yillarida bir qator mahalliy va xorijiy mamlakat tarixchi, sharqshunos olimlari tomonidan ilmiy jihatdan o‘rganilishi, shuningdek, Xorazm vohasining qadimgi va ilk o‘rta asrlar ma’naviy madaniyatini arxeologik, yozma manbalar va etnografik ma’lumotlar muallif tomonidan tahlil qilingan.

Аннотация. В статье история Хорезмского оазиса в общественно-политических, этнокультурных процессах в период Западно-Тюркского ханства научно изучена историками и востоковедами ряда отечественных и зарубежных стран в годы независимости, а также древняя и раннесредневековая духовная культура Хорезмского оазиса. В статье автор анализирует археологические, письменные источники и этнографические данные.

Abstract. In the article, the history of the Khorezm oasis in the socio-political, ethnocultural processes during the period of the Western Turkic Khanate was scientifically studied by historians and orientalists from a number of local and foreign countries during the years of independence, as well as the ancient and early medieval spiritual culture of the Khorezm oasis. archaeological, written sources and ethnographic data are analyzed by the author in the article.

Kalit so‘zlar: O‘zbekistonlik olimlar tadqiqotlari, xorijiy olimlar tadqiqotlari, totemizm, Tuproqqal’a yodgorligi, terrakotalar, buddaviylik dini, aniq fanlar, tasviriy san’at.

Ключевые слова: Исследования узбекских ученых, исследования зарубежных ученых, тотемизм, памятник Тупроккала, терракоты, буддизм, точные науки, изобразительное искусство.

Keywords: Researches of Uzbek scientists, researches of foreign scientists, totemism, Tuproqkala monument, terracottas, Buddhism, exact sciences, visual arts.

Ilk o‘rta asrlar, xususan, VI – VIII asrlarda Markaziy Osiyo va unga qo‘shni hududlarda hukmronlik qilgan G‘arbiy Turk xoqonligi mintaqaning eng yirik siyosiy kuchi bo‘lib, Xorazm vohasi ham ushbu saltanat tarkibiga kirgan. Shu bilan birga, bu davrda Xorazm mintqadagi So‘g‘d, Choch, Farg‘ona va hokazo vohalar kabi o‘zining mahalliy

boshqaruvchi sulolasiga ega alohida voqea hukmdorligi – mulklik sifatida bo‘lib, bu holat ilk va rivojlangan o‘rta asrlar yozma manbalarida o‘z aksini topgan. Ular orasida istiqloq yillarida qadimiy Xorazm hukmdorligining o‘tmish tarixi moddiy madaniyat asosida o‘rganib ommalashtirishda o‘zbekistonlik bir qator olimlarning u yoki bu darajada hissasi bor. Jumladan, A.Asqarov[Асқаров А., 2004. – Б.76-84.], V.N.Yagodin[Ягодин В.Н., 1977. – Б.43.], E.V.Rtveladze[Ртвелдзе Э.В., 2013. – С.30-44.], A.Sagdullayev[Сагдуллаев А., 2000. – Б.41.], M.Qidirniyazov[Кдырниязов М., 2007. – С.61.], M.Mambetullayev[Мамбетуллаев М.М., 1976. – С.87.], S.Baratov[Баратов С.Р., 2010. – С. 102-105.] va boshqalarning izlanishlarida Xorazm tarixining ilk o‘rta asrlar davriga ham birmuncha to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, G‘arbiy Turk xoqonligi davlatchiligi tarixini o‘rgangan G‘.Boboyorov xoqonlik va Xorazm ham bir qator voqea hukmdorliklari kabi bir necha usul va vositalar orqali boshqarilganini urg‘u bergan[Бобоёров Ф., 2000. – Б. 71-79.].

Xorazm tarixi bo‘yicha keyingi yillarda Xorazm va Qorqalpog‘iston viloyatlarida oliy o‘quv yurtlari tarixchi mutaxassislari ham bir qator ilmiy izlanishlarni amalga oshirmoqda[Алимова Д., 2019. – Б.47.].

Bugungi kunda Xorazm vohasi tarixi bo‘yicha germaniyalik tarixchi Z.Shtark[Stark S., 2008. – P.44.], rossiyalik so‘g‘dshunos va arxeolog P.B.Lure[Lurje P., 2010. – P.26.] tomonidan chop etilgan ilmiy monografiya va maqolalar diqqatni jalb qiladi.

Mustaqillik yillari xalqimizning urf-odatlarini, marosimlari, og‘zaki ijodi, ma‘naviy qadriyatlarining tiklanishi va yuksalishi davri bo‘lib, ma‘naviy madaniyat tarixini o‘rganish dolzarb muammolardan biriga aylandi. Ma‘naviy madaniyat tarixining muhim masalalari M.Mambetullayevning umumlashma tadqiqotida o‘z aksini topib, mil.avv. IV milodiy IV asrga oid Janubiy Xorazmning tasviriy san‘ati va yozuv na‘munalarining mazmun mohiyati ko‘rib chiqilgan[Мамбетуллаев М., 1994. – С.62.]. Tadqiqotchi suv va hosildorlik ilohasi Anahitaning terrakota haykalchalari, shuningdek, ot va chavandoz, totemizmga mansub tuya va taka haykalchalarini ta‘riflagan. Topilmalar orasida tanasi buqa va odam yuzli tasviridagi “odam-buqa” (“Avesto” da Gavmard) sopol haykalcha diqqatga sazovor bo‘ldi[Мамбетуллаев М., 1976. – С.45-49].

Ushbu topilmalar Xorazm vohasi qadimgi davr e‘tiqodlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. O‘tgan asrning 90-yillarida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi hodimlarining monografiyalarida Quyi Amudaryoning so‘l sohil yerlaridagi chorvadorlar madaniyatiga mansub yodgorliklarning o‘rganilishi natijalari ko‘rib chiqilgan[Яблонский Л.Т., 1999. – С.359.]. Xiva shahrining 2500 yilligiga bag‘ishlangan monografiyada A.Hakimov va K.Oqilova tomonidan Xorazm vohasining tasviriy va amaliy san‘ati tavsif qilindi. Tadqiqotchilar Tuproqqal’ada topilgan haykallarning ishlanishida, majoziy obrazlardan foydalanishda ellinizm san‘ati ta‘sirini to‘g‘ri ko‘rsatib berib, ammo, obrazlar talqinida “xorazmlik haykaltaroshlar yunon san‘ati talablaridan dadil chekinganlar. Tuproqqal’adagi personajlar qiyofasi ifodasiz va biron-bir individual belgilarni aks ettirmaydi. Bu ko‘chmanchi dasht xalqlari haykaltaroshlik san‘atiga xos xususiyat edi” deb yozganlar[Хакимов А., 1997. – Б. 77.]. Biroq, topilgan loydan ishlangan haykallar, devoriy rangli rasmlarda va turli xil sopol haykalchalar orasidagi qahramonlar va ma‘budalar qiyofalarida ko‘chmanchi dasht qabilalari haykaltaroshlik san‘atiga xos xususiyatlar deyarli

aks etmagan. Shuningdek, mualliflar Xorazmdagi antik davr devoriy rasmlariga xos mahalliy badiiy maktabining mavjud bo’lganini ko’rsatib, bu maktab vakillari yunon va hind-buddaviylik san’ati an’alarini o’zlarining dunyoni badiiy idrok etishlari bilan uyg’unlashtirganlarini ta’kidlab o’tganlar[Хакимов А., 1997. – Б. 78.].

Tadqiqotchilarning bu xulosasiga qo’shilish mumkin. Xorazm vohasining o’rab olgan bepoyon dashtlarda istiqomat qilgan ko’chmanchi chorvador qabilalari va voha zirotchilari o’rtasida qadimdan madaniy-iqtisodiy aloqalar yo’lga qo’yilgan, shu bilan birga qadimgi Xorazmning san’ati namunalarida O’rta Osiyoning janubiy viloyatlari Parfiya, Marg’iyona, Baqtriyaning badiiy madaniyati bilan aloqadorligi kuzatiladi. Yangi ilmiy ma’lumotlarning kengayib borishi, madaniyat tarixiga oid arxeologik manbalarning davrlashtirish va xronologiya muammosiga aniqliklar kiritilishi natijasida, ma’naviy madaniyat tarixini o’rganishda tizimli yondoshish muhim masalaga aylandi. XX asrda, jumladan mustaqillik davrining dastlabki yillarida Xorazm vohasining qadimgi va ilk o’rta asrlar madaniyatiga mansub turli ma’lumotlar arxeologik va manbashunoslik nuqtai nazaridan keng yoritilgan edi. Bunga nisbatan ma’naviy madaniyatning shakllanishi va rivojlanishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillari, ularning o’zaro aloqadorligi va ta’siri mavzusi yetarlicha o’rganilmagan. Bu borada etnik tarixda va aholining turmush tarzida davriy o’zgarishlarning yuzaga kelishini hisobga olish lozim. Ular ma’naviy madaniyatning turlicha namoyon bo’lishi, inqiroz holatlariga hamda yuksalishi va yangi asoslarida rivojlanishiga ta’sir qilgan. E.E.Nerazik maqolasida Xorazmning IV-VIII asrlargacha oid siyosiy voqealari qisqa bayon qilingan. Tadqiqotchi e’tiqod bilan bog’langan inshootlarni ta’riflab, milodiy V-VI asrlarga oid Xorazm vohasidagi yodgorliklarida ayol va erkak kishilar terrakotalari, ma’budalar sopol haykalchalarining kam miqdorda topilganligiga o’z e’tiborini qaratdi[Неразик Е.Е., 1999. – С. 30-49.].

E.E.Nerazik S.P.Tolstovning VII-VIII asrlarda Xorazmda xristian dinining yoyilishi haqidagi fikr-mulohazalarni qayd etib, Mizdahkonda topilgan sakkizta ossuariylarning sirtida xoch, yulduzlar va barglar tasvirlari, VII asr oxiri yoki VIII asrning boshlariga oid tangadagi tasvirda hukmdorning tojida xoch belgisini mavjudligiga asoslanib, Xorazmga arablar yurishlari arafasida xristian dinining kirib kelishi, bu dinning ayrim mahalliy hukmdorlar tomonidan qabul qilinishi ehtimoldan holi emas, aksincha O’rta Osiyoning janubiy viloyatlarida, misol uchun Toxariston singari, Xorazmda buddaviylikning tarqalishi to’g’risida ishonchli ma’lumotlar yo’q, deb yozadi. Buddaviylik dini keng yoyilgan Marg’iyona, Baqtriya – Toxariston, So’g’d, Farg’ona vodiysi hududlariga nisbatan Xorazmda bu din ta’limoti tarqalmaganiga o’xshaydi. Quyi Amudaryo yerlarida arxeologik tadqiqotlar 75 yildan ziyod davr mobaynida davom etmoqda, ammo buddaviylik diniga oid bironta – bir ibodatxonaning qoldiqlari hanuzgacha topilmagan. XX asrning oxirlari nashrlaridagi K.Abdrimovning maqolasida Xorazm arxeologik obidalarining qurilishidagi geometrik, me’moriy, mexanik va geografik xususiyatlarni ochish, ularning astronomik funksiyalarni isbotlash muhim vazifa sifatida talqin qilindi[Абдримов К., 1999. Вып. 30. – Б. 123-125.]. Ushbu vazifa Xorazm vohasida qadimdan aniq fanlar tizimining rivojlanishi, astronomiya, matematika, geometriya fanlari xo’jalikda, me’morchilik va hunarmandchilikda tayanch amaliy o’lchov, kuzatish mezonlari xususiyatlarini arxeologik

ma’lumotlari asosida o’rganishni taqozo etadi. 2001-yilda chop etilgan L.M.Levinaning monografiyasida 1973-1975-yillari Elxarasda amalga oshirilgan tadqiqotlarning natijalari umumlashtirildi. Muallifning yozishicha, Elxaras yodgorligining saroy va ibodatxonasida mil.avv. V asr oxiri – IV asr boshlariga oid O’rta Osiyoda eng qadimgi loydan yasalgan haykallarning parchalari topildi[Левина Л.М., 2001. – С.85.]. E.E.Nerazik tomonidan yaratilgan va 2013-yilda nashr etilgan monografiya muhim ahamiyat kasb etdi. Muallif 1952-1990-yillarda Xorazm vohasidagi milodiy IV – VIII asrlarga oid yodgorliklarning o’rganilishi natijalarini umumlashtirib, tizimli yondashuvdan foydalangan. E.E.Nerazik arxeologik, etnografik, yozma va numizmatika manbalariga asoslanib, Janubiy Orolbo’yida ilk o’rta asrlarning etnik jarayonlari va siyosiy tarix voqealari, iqtisod va Xorazm jamiyatining ijtimoiy tizimi, shaharlar va uy-qo’rg’onlar kabi masalalar bilan bir qatorda dastlab ilk o’rta asrlarga oid e’tiqod inshootlari muammosini tahlil qildi[Неразик Е.Е., 2013. – С.374]. Mazkur monografiyaning e’tiborli tomoni shundaki, ilgari yillarda Xorazm vohasi ilk o’rta asrlarning e’tiqod inshootlari va e’tiqodlarga oid buyumlar yetarlicha o’rganilmagan bo’lib, ma’naviy madaniyat tarixiga doir ayrim muhim savollar ochiq qolgan edi. Xorazm O’zbekiston davlatchiligi tarixida mavzusiga bag’ishlangan monografiyada A.A.Hakimov Xorazm madaniyati va san’atining qadimdan VIII asrga qadar rivojlanishi xususiyatlarini ko’rib chiqdi. Tadqiqotchining ta’kidlashicha, qadimgi Xorazm tasviriy san’atida mahalliy diniy – afsonaviy tasavvurlar bilan bog’liq inson qiyofalari, hayotiy va afsonaviy shakllar, turli mavzular va belgilar tasvirlangan, shu bilan birga, Old Osiyo va Qadimgi Yunoniston dini hamda san’atida bir qator tasvirlarning o’xshashlari bo’lgan[Хакимов А.А., 2013. – С. 272-283.]. Xorazm vohasining qadimgi va ilk o’rta asrlar ma’naviy madaniyatini tahlil qilishda avvalgidek arxeologik, yozma manbalar va etnografik ma’lumotlar asosiy axborot manbai sifatida xizmat qilgan. Ular yuksak madaniyat namunalarini va madaniy merosni o’rganish hamda targ’ib qilish jarayonida dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Т., 2004. – Б. 76-84.
2. Ягодин В.Н., Ходжаев Т.К. Миздакхон. – Т., 1977.
3. Ртвелдзе Э.В. Государственное объединение “Большой Хорезм» - миф, созданный учеными или исторической реальность? // Хорезм в государственности Узбекистан. – Ташкент, 2013. С. 30-44.
4. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў. , Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000.
5. Кдырнязов М. Городская культура средневекового Хорезма. – Самарканд, 2007.
6. Мамбетуллаев М.М. Хумбузтепе – керамический йентр южного Хорезма // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1976.
7. Баратов С.Р., Рахманов У.В. Новый храмовый комплекс античного и раннесредневекового времени на юге Хорезма // Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии. – Т., 2010. – С. 102-105.

8. Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида // *О‘zbekistontarixi*. – Тошкент, 2000. – № 4. – Б. 71–79
9. Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Кўпмуаллифлик илмий монография. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент-Урганч, 2019.
10. Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008.
11. Lurje P. Personal names in Sogdian texts in *Iranisches Personennamenbuch 2. Mitteliranische Personennamen 8*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010.
12. Мамбетуллаев М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до н.э. – IV в.н.э.): Автореф. дисс. ...доктор. ист. наук. – Ташкент: Институт истории АН РУз, 1994. – 62 с.
13. Мамбетуллаев М. История и культура...С. 45-49.
14. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). – М.: Институт археологии РАН, 1996. – 184 с.
15. Хакимов А., Оқилова К. Тасвирий ва амалий санъат// Хива. Минг гумбаз шаҳри. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 77.
16. Хакимов А., Оқилова К. Тасвирий ва амалий санъат.Б. 78
17. Неразик Е.Е. Хорезм в IV – VIII вв.//Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. – М.: Наука, 1999. – С. 30-49.
18. Абдримов К. Қадимги Хоразм илмий мактабининг бош астроархеологик мезонлари//ИМКУ. – Самарқанд, 1999. Вып. 30. – Б. 123-125.
19. Левина Л.М. Древнехорезмский памятник – Елхарас. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2001. – 85 с.
20. Неразик Е.Е. Формирование раннесредневекового общества в низовьях Амударьи. – М.: Гриф и К., 2013. -374 с.
21. Хакимов А.А. Особенности развития культуры и искусства Хорезма с древности до VIII века// Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2013. – С. 272-283.
22. Nematov, R. A., & Almanov's, Q. O. (2022). THE ROLE OF HISTORICAL SOURCES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE TURKISH EMPIRE. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 2(10), 25-31.
23. Неъматов, Р. (2023). Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати. *Марказий Осиё тарихи ва маданияти*, 1(1), 122-125.
24. Неъматов, Р. (2023). ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ХОРАЗМДА КЕЧГАН ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(6), 14-23.
25. НЕЪМАТОВ, Р. (2023). ХОРАЗМ АФРИҒИЙЛАР СУЛОЛАСИ–ТУРК ХОҚОНЛИГИ СИЁСИЙ АЛОҚАЛАРИ. *Journal of Fundamental Studies*, 1(7), 16-23.

26. Ne’matov, R. (2023). ILK O‘RTA ASRLARDA XORAZM
TARIXSHUNOSLIGINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI. *Interpretation and researches*,
1(21).

**ABULG‘OZI BAHODIRXONNING “SHAJARAYI TAROKIMA” ASARIDA
QO‘SHNI MAMLAKATLARDAGI KECHGAN XO‘JALIK HAYOTINING AKS
ETTIRILISHI**

Yunusxo‘jayev Habibulla Zafar o‘g‘li

UrDPI o‘qituvchisi

Telefon: +995094106

habibullayunua97@gmail.com

To‘rayeva Noila Rashidovna

UrDPI talabasi

Telefon: +998931350431

noilatorayeva311@gmail.com

doi.org/10.59470/2024429

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abulg‘ozi Bahodirxonning Shajarayi tarokima asari berilgan qo‘shni mamlakatlarning xo‘jalik hayoti, urf-odati, madaniyati kabi masalalari muhokama qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются такие вопросы, как экономическая жизнь, обычаи и культура соседних стран, где было представлено произведение Абулгози Бахадирхана “Шаджарийи тарокима”.

Annotation: This article discusses issues such as the economic life, customs, and culture of the neighboring countries where Abulghozi Bahadirkhan's work Shajariyi tarokima was given.

Kalit so‘zlar: Xorazm, Eron, Vamberi, Xoroshxin, qang‘arlar, qipchoqlar, Abulg‘ozi Bahodirxon, Beruniy.

Ключевые слова: Хорезм, Иран, Вамбери, А. Хорошхин, кангары, кипчаки, Абулгози Бахадирхан, Беруни.

Key words: Khorezm, Iran, Vamberi, Khoroskhin, Kangars, Kipchaks, Abulgozi Bahadirkhan, Beruni.

Markaziy Osiyo xalqlari ko‘p asrlar davomida bir-birlari bilan doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lib, ma‘lum darajada aralashib ham ketganlar. Eron tilli aholining O‘rta Osiyoni o‘rab turgan dashtlarning yarim ko‘chmanchi aholisi bilan o‘zaro ta’siri Xorazm aholisining etnik tarixi, hamda uning hududida qadimdan rivojlanib kelgan etnik jarayonlarning asosiy harakatlantiruvchisi hisoblanadi. Abu Rayhon Beruniy ham xorazmliklarning tili eronliklar va So‘g‘d aholisining tiliga yaqinligini ta’kidlab o‘tgan. O‘zbek xalqining etnogenezisini chuqur tahlil qilgan akademik K. Shoniyozov Beruniyning “endi xorazmliklarga kelsak, bu garchi Eron daraxtidan bir shoh va Eron daryosidan bir tarmoq bo‘lsalar ham, yil avvallarini belgilashda va ortiqcha kunlarni qayerga (qaysi oyga)

qo’yishda so’g’diylarga ergashadilar [1]”, degan fikriga nisbatan o’z xulosasini bergan: “xorazmliklarning chiqib kelishlari eronliklarga yaqin bo’lsalar hamki, ammo bu ularni eronliklarning o’zi deb tushunish noto’g’ri. Ilk o’rta asrlarda xorazmliklar o’z tiliga, yozuviga, nomiga, erishgan xalq edi” [2].

Eron tarixchisi va o’sha davr voqealarida bevosita ishtirok etgan Muhammad Kozim Xorazm aholisi orasida XVIII asr o’rtalarida otasi o’zbek bo’lgan va o’z uy joylari bulgan 2000 dan ziyod eronliklar yashaganligi haqida ma’lumot bergan. Xorazm aholisining etnik tarkibida eronliklar, ularning xorazmliklar bilan nikohlari natijasida shakllangan alohida qiyofa haqida Xorazmda bo’lgan A. Vamberi va A. Xoroshxinlarning ma’lumotlari ham e’tiborga molik.

Xorazm aholisining etnogenez jarayoni ham boshqa O’rta Osiyo xalqlari kabi ko’p asrlar davom etgan bo’lib, qang’arlar, qipchoqlar va boshqa turkiy zabon guruhlar ham bu jarayonda muhim rol o’ynaganlar. Ma’lum bir hududda yashovchi xalqlar o’zaro va qo’shni xalqlar bilan yaqinlashib, ular bilan aloqada bo’lishida Buyuk ipak yo’li ham muhim ahamiyatga ega bo’lgan. Bu hududda qadim-qadimdan buyon ikki til turkumida: fors-eron va turkiy so’zlashuvchi xalqlar yonma-yon yashab kelganlar. Natijada fors-eron tilli aholining ayrim guruhlari so’g’diylarga, xorazmiylar va boshqalarga aralashib ketganlar. Shu tariqa aholisining tarkibini o’zbeklardan tashqari turkman, qoraqalpoq, fors, tojik, qirg’iz va qozoq tashkil etgan Xorazm ham etnik jarayonlarning murakkab bosqichini bosib o’tgan. Bu jarayonda aholining soni goh ko’payib, goh kamayib borgan. Xususan, XIV asrda Xorazmda bo’lgan arab sayyohi Ibn Battuta o’z xotiralarida Urganch shahri haqida “Shaharda hayot qaynaydi, aholisi shunchalik ko’pki, u mavjlanib turgan dengizni eslatadi” deya ta’rif beradi [3]. Lekin asrlar silsilasida siyosiy vaziyatning o’zgarishi, o’zaro urushlar, bosqinchilik hujumlari mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga o’z ta’sirini o’tkazgan. XVI asrda Xorazmda bo’lgan ingliz Antoni Jenkinson o’zaro urushlar natijasida Urganch shahrining yetti yil ichida to’rt marta hokimiyatning almashinuvi tufayli shahar inqirozga uchraganligini yozadi [4]. Nafaqat siyosiy zarbalar, balki tabiiy o’zgarishlar ham shaharlar va aholi inqiroziga sabab bo’lganligini qayd etish lozim. Amudaryo o’zanining o’zgarishi XVI asrning 70-yillarida Urganch shahriga halokatli ta’sir etib, hayot so’na boshladi.

XIV-XVIII asrlar davomida Xorazmda siyosiy vaziyat murakkab bo’lib, yuz bergan ziddiyatlar mamlakat aholisining etnik tarkibiga, joylashuviga va soniga ta’sir etmay qolmasdi. XIV-XVI asrlar davomida Xorazm aholisining ma’lum qismi Movarounnahrda ko’chirilgan. Xususan, Amir Temur Xorazmga qilgan oxirgi yurishida (1388) Urganch shahrini egallab, shahar aholisining ko’pchilik qismini (asosan hunarmandlarni) Samarqandga ko’chirgan edi. Ularning ko’pchiligi Zarafshon vohasining o’rta va quyi oqimlariga joylashtirilgan bo’lib, K. Shoniyozov XIX asr oxiri XX asr boshlarida bu hududlarda “urganji” nomi bilan yuritilgan guruhlarning uchrashi, deb izohlaydi. Xiva xoni Abulg’ozi Bahodirxon (1603-1663) ning yozishicha, Shayboniylardan bo’lgan Ubaydullaxon (1533-1539) “Urganchni bosib olib, elni Movarounnahrda eltgan” [5].

“Barchasi aytdilar, senga bag’ishladiq va o’tduk, nechuk qiluringni sen bilursen dedilar. Qaytib qo’shig’a keldi. Ko’rgan-eshitganin turkmanlarga aytdi. Munlar sevingandin yuraklari yorilurg’a keldi. Andin so’ng turkmanlarga aytdi: “Aqam xud gunohlaringizni o’tdi. Emdi,

sizlar jurmona nemina berursizlar”. Onlar aytdi: “Siz nemina yesangiz, bizoni beraling”. Aqatoy sulton so’rdi: “Xonning navkarlarindin necha kishi o’lturdungiz”, - teb. Turkmanlar hisob qilib aydilar: “Yaxshi-yomon qirq kishi”. Xon aytdi, andag’ bo’lsa, bu yil xud chopildingiz. Tangrim buyursa, kelur yil har kishining qoni uchun aqamg’a ming qo’y bering. Andin so’ng nechuk berib oluringizni aqam birlan o’zlaringiz so’zlashursiz, bo’lg’ay tedi. Onlar jonlari birlan qabul qildilar. Taqi o’n olti ming qo’yni ersari, o’n olti ming qo’yni Xuroson saluri, sakkiz ming ko’yni taka va sariq va yovmut /yomut/ bermak bo’ldilar. Bu aytilg’an ellarning barchasi bir uruq turur. Jumlasina tashqi salur derlar. Xon qaytib Urganchga tushdi.

Kelur yil barotdor yubordi. Qirq ming qo’yni bir kamsiz berib, o’n begi baxshilari barotdorning oldig’a tushub ko’p peshkashlar birlan kelib, xonni ko’rdilar. Ikkinchi yili kishi yuborib tiladi ersa, taqi berdilar. Shul qirq ming qo’y ularning bo’yninda necha pushtlar qoldi.

Emdi o’zga turkmanlarning beraturg’an mollarini ham mundin olib qolmaling. Ushbu yerda aytaling. Bu voqiotdin bir necha yil o’tkandin so’ng, o’zga turkmanlarning boshlarina va mollarina loyiq mol beraturg’an turkmanlarning boshining, molining yuzindin hisob qilib, ichki salurg’a o’n olti ming qo’y, mundin boshqa podshohliq shilanda so’ymoq uchun ming olti yuz do’nan qo’y. Munga qozon qo’yi teb ot qo’ydilar. Ul o’n olti ming qo’yig’a barot qo’yi teb ot qo’ydilar. Taqi navkarga berdilar. Turkmaning har uruqina ne miqdor barot qo’yi solsalar, aning toshindin qozon qo’yi dah yak oldilar. Barot qo’yini navkar olib ketar. Pas podshohning shilanxonasinda o’lturmakka qo’y bermassinmu tedilar”.

Shu o’rinda Xorazmning XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o’rganishda Xorazm tarixchilari Munis va Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs-ul-iqbol” asarining ham aholi migratsiyasiga oid ma’lumotlari muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etish lozim. Asarda 945/1538-yilda Ubaydullaxon va 1002/1593-1594-yy. Abdulloxon II Shayboniylar tomonidan Buxoroga ko’chirilgan urganchlik va xivaliklar haqida ma’lumot beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Beruniy A. Osoru-l-boqiya min al-quruni-l-holiya. B. 79.
2. Shoniyozov K. O’zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 216.
3. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествие по Средней Азии. – Москва: Наука, 1988. – 292 б.
4. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг // В кн.: Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Л.Готье. – Ленинград:1932. – Б.167-215.
5. Abulg’oziy. Shajarayi turk. –Toshkent: Cho’lpon, 1992. – B.134.

XORAZMDA XX ASRNING 20-30-YILLARIDAGI MA’MURIY-HUDUDIIY O‘ZGARISHLAR TARIXIDAN

Alisher Matyoqubov
Urganch Ranch Texnologiya universiteti
tadqiqotchisi

doi.org/10.59470/2024430

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 20-30-yillarida amalga oshirilgan rayonlashtirish, milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari Xorazm okrugi misolida tahlil qilingan. Unda Xorazm vohasida yuz bergan ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье на примере Хорезмской области анализируются процессы зонирования и национально-территориального размежевания, осуществлявшиеся в 20-30-е годы 20 века. В ней говорится об общественно-политических процессах, связанных с административно-территориальными изменениями, произошедшими в Хорезмском оазисе.

Abstract. In this article, the zoning and national-territorial demarcation processes carried out in the 20s and 30s of the 20th century are analyzed on the example of Khorezm district. It discusses the socio-political processes related to the administrative-territorial changes that took place in the Khorezm oasis.

Kalit so‘zlar: milliy-hududiy chegaralanish, Xorazm, rayonlashtirish, okrug, kollektivlashtirish, viloyat.

Ключевые слова: национально-территориальное разграничение, Хорезм, регионализация, округ, коллективизация, область.

Key words: national-territorial demarcation, Khorezm, regionalization, district, collectivization, region.

Ma’lumki, Sovet davlatida 1922-yil 30-dekabrda tuzilgan mamlakatni yangi rayonlashtirish rejasi 1923-yildan boshlab amalga oshirila boshlandi. Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi va Gosplanning maxsus komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan rejalar asosida ma’muriy bo‘linishning eski tuzilmasi asta-sekin yangisi bilan almashtirila boshladi¹. Ushbu o‘zgarishlarning tub negizida nisbatan kichik ma’muriy birliklarni Gosplan mutaxassislari tomonidan aniqlangan iqtisodiy rayonlar chegaralariga to‘g‘ri keladigan yirik ma’muriy-hududiy birliklar bilan to‘liq almashtirish turar edi². 1923-yil 25-aprel kuni RKP(b)ning XII syezdi doirasida rayonlashtirishning borishi to‘g‘risidagi

¹ Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. М., 1986. -С.151.

² Саран А.Ю. Исторический опыт административно- территориального деления и реформа 1923-1934 гг. в СССР// Вестник государственного и муниципального управления. - № 1, 2018. –С.36.

jarayonlar tahlil qilinib, 5 ta banddan iborat bo‘lgan alohida rezolyusiyada eski ma’muriy-hududiy bo‘linish endi mamlakatning yangi siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlariga mos kelmasligini ta’kidlandi¹.

1924-yilning oxiri va 1925-yil boshida O‘rta Osiyoda olib borilgan rayonlashtirish va milliy-hududiy chegaralanish siyosati bo‘yicha ishlar O‘zbekiston SSRning ma’muriy bo‘linishi bilan uzviy bog‘liq edi. 1925-yilda O‘zbekiston SSR tuzilganidan ko‘p o‘tmay, respublikada viloyatlar shaklidagi hududiy bo‘linish joriy etildi. Viloyatlar uezdlarga, ular o‘z navbatida volostlarga bo‘lingandi. Ammo, oradan bir yil o‘tmay, 1926-yilda viloyat shaklidagi ma’muriy birliklar tugatilib, respublika okruglarga, ular o‘z navbatida tumanlarga bo‘lindi.

1926-yil mart oyining boshida O‘zKP MK huzurida Markaziy Siyosiy Komissiya (MSK) tuzildi. MSK tomonidan yana 4 ta kichik komissiya: texnik, ilmiy, sovet qurilishi va moliyaviy-iqtisodiy komissiyalar tuzildi. Sovet qurilishi bo‘yicha kichik komissiya esa boshqaruv tizimi masalalarini hal qilishi va mavjud 4 bosqichli boshqaruvni 3 bosqichli tizimga o‘zgartirishi lozim edi².

Rayonlashtirishda mayda millatlarni bitta okrugga jamlash, irrigatsiya tizimi, qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi, savdo munosabatlari aosiy mezon sifatida olindi. Yangi ma’muriy bo‘linish loyihasi asosida respublikada 7 ta oblast o‘rniga 10 ta okrug (Toshkent, Samarqand, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm, Andijon, Buxoro, Farg‘ona va Xo‘jand okruglari) tashkil qilindi³. Mazkur okruglarda okrug markazlaridan tashqari rayon markazlari bo‘lgan 22 ta shahar hamda 4 ta shahar “poselenie”lari ham mavjud edi.⁴

Xorazm okrugi O‘zbekiston SSR tarkibidagi o‘nta okrugdan biri bo‘ldi, u 1926-1930-yillarda hamda 1932-1938-yillarda ham mavjud edi. Xorazm okrugi shimol va sharqdan Qoraqalpog‘iston avtonom okrugi bilan, janub va g‘arbdan Turkmaniston SSR bilan chegaradosh edi. Xorazm okrugi O‘zbekiston SSRning o‘sha paytdagi yagona eksklavi edi. U unumdor Xorazm vohasining markaziy qismini egallagan, okrug hududidan Amudaryo oqib o‘tgan. Okrugning ma’muriy markazi va eng yirik shahri Xiva edi.

1926-yilda Xorazmda rayonlashtirish siyosatining amalga oshirilishi natijasida yangi tuzilgan Xorazm okrugidagi tumanlar ancha yiriklashtirildi. Ularning soni 22 tadan 10 taga qisqartirildi. Mang‘it, Gurlan, Shovot, Yangi Urganch, G‘azovot, Xiva, Yangiariq, Xonqa, Bog‘ot, Hazorasp tumanlari Xorazm okrugini tashkil etgan tumanlar edi⁵. Rayonlashtirishdan so‘ng qishloq sho‘rolarining soni ko‘paytirildi. 111 ta qishloq sovetlari o‘rniga 187 qishloq sovetlari tashkil topdi. Ularning huquqlari ancha kengaytirildi.

Hududning umumiy maydoni 4315 kvadrat verst edi. Okrug aholisining umumiy soni qariyb 319,2 ming nafarni tashkil etib, shundan 9,5 foizi shahar aholisi, 90 foizdan ortig‘i qishloq aholisini tashkil etgan⁶. Okrugda 3 ta shahar: Xiva, Gurlan Yangi-Urganch va 3 ta

¹ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1968. –С.625.

² Норматов О.М. Проведение политики районирования в Узбекистане // Экономика и социум. №9, 2021. –С.611.

³ Узбекистон миллий архиви, Р-86-фонд, 1 - руйхат, 3405 - иш, 181- варақ.

⁴ Шадманова С. Ўзбекистон шаҳарлари классификацияси ва типологияси (1917-1941 йиллар)// Ўтмишга назар, №4, 2020 йил. –Б. 15.

⁵ Хорезмская область <https://forum.vgd.ru/post/362/112648/p3452977.htm>

⁶ ЎЗМА, 86-фонд, 1-руйхат., 3402-иш, 321-варақ.

shahar tipidagi posyolka – Xonqa, Mang‘it, Xazorasp bor edi. 1 kvadrat verst uchun okrugning jami aholisi zichligi 74 kishini, qishloq aholisining zichligi esa 67 kishini tashkil etgan. Okrug aholisi 54529 ta xonadondan iborat bo‘lib, asosan ariq bo‘ylarida joylashgan edi.¹

Xorazm okrugida qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlarning umumiy maydoni 130142 desyatina, shundan ekin maydonlarilari 97234 desyatini tashkil etib, asosan bug‘doy (27,1%), makkajo‘xori (16,2%), paxta (18,7%), beda (12,6%) va boshqalar ekilgan².

1930-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, Xorazm okrugining umumiy yer maydoni 4622 ming kv. kmni tashkil etgan. Viloyatda jami 188 ta qishloq jamoalari mavjud bo‘lib, axoli yashaydigan punktlar 1428 tani tashkil qilgan. Viloyat tarkibida 63534 ta chekka va kolxoz xo‘jaliklari tuzilgan edi. Bitta qishloqda aholi punktlari 7,6 taga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, undagi xo‘jaliklar soni 337,9 taga to‘g‘ri kelgan. Shuningdek, bitta punktga yashaydigan xo‘jaliklar soni o‘rtacha hisobda 44,5 taga to‘g‘ri kelgan³.

¹ Норматов О. Хорезмский округ в период политики районирования в Средней Азии // iScience. Актуальные научные исследования в современном мире. Журнал. Выпуск 2. 2020. –С.85.

² Материалы по районированию Узбекистана. Выпуск I. Краткая характеристика проектируемых округов и районов. – Самарканд: Изд. ЦК Р Уз, 1926. –С.18.

³ Районы УзССР в цифрах. Самарканд, 1930. – С. 18.

IJTIMOIY DAVLATCHILIK AN’ANASINING KELIB CHIQISHI TARIXI

Yunusxo‘jayev Habibulla Zafar o‘g‘li
UrDPI o‘qituvchisi
habibullayunus97@gmail.com

doi.org/10.59470/2024431

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy davlatchilik an’anasining Qadimgi Manu, Rim imperiyasi va imperatorlarining aholi va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam bilan munosabatlari yoritilgan.

Tayanch tushunchalar: Manu qonunlari, Rim imperiyasi, gratisar, Nerva, Troyan, Qadimgi Yunoniston, E. Renan.

Аннотация: В данной статье описывается связь социальной государственной традиции Древнего Ману, Римской империи и императоров с населением и социальными слоями, нуждающимися в защите.

Ключевые слова: Законы Ману, Римская империя, Гратисар, Нерва, Троян, Древняя Греция, Э. Ренан.

Annotation: This article describes the relationship of the social state tradition of Ancient Manu, the Roman Empire and the emperors with the population and the social strata in need of protection.

Key words: Laws of Manu, Roman Empire, gratisar, Nerva, Troyan, Ancient Greece, E. Renan.

Kam ta’minlangan va kambag‘allar qatlamiga yordam ko‘rsatishni tartibga solish bilan bog‘liq masalalar uzoq tarixdan beri axloq va odat huquqi asosida ko‘rib kelingan. Ularning davlat tomonidan tashkil etilgan turli uyushmalarni qamragan va qonunchilik jihatdan mustahkamlanishi juda tor doirada bo‘lgan. Masalan, Manu qonunlari¹ning ayollar, kambag‘allar, oilasidan ayrilgan, farzandsizlar uchun vasiylikni belgilash, shuningdek, ularga kshatriya va vaishyalarining sadaqa tarqatish majburiyatlarini belgilash to‘g‘risidagi qoidalari uchraydi[1]. Bunday ko‘rsatmalarning haddan tashqari umumiyliigi, shuningdek, ularning sanksiyalarining axloq va din sohasiga taalluqliligi bilan mazkur qoidalarni majburiy xususiyatga ega bo‘lgan huquqiy normalar deb hisoblash mumkin emas, albatta.

XX asrgacha bo‘lgan fanda quldorlik va feodal jamiyatlarida muhtojlarga yordam ko‘rsatishning turli shakllari bo‘lib, u gratisar (lot. *"gratis"* – rahm-shafqat, xayrixohlik) shaklini qamrab oladi. Unga ko‘ra bunday qatlam vakillarini qo‘llab-quvvatlash faqatgina shaxslararo munosabat shakli sifatida qaralgan va davlat institutining vazifalari ko‘lamiga kirmagan[2].

E. Renan ta’kidlaganidek, Rim imperiyasi davrida davlat yordami faqat imperatorlar

¹ Qadimgi Ҳиндистонда яратилган қонунлар мажмуи. Унда Ҳиндистон маданияти ва ижтимоий-иқтисодий тарихига доир қимматли маълумотлар мавжуд.

Nerva va Troyan davrida vujudga kelgan va Mark Avreliy davrida o‘zining eng yuqori gullab-yashnashiga erishgan. Uning tadqiqotlari asosida shunday xulosa qilish mumkinki, faqat eramizning II asrdan boshlab davlat tomonidan rasmiy ravishda aholining kam ta’minlangan qatlami vakillarini qo‘llab-quvvatlash tizimi yaratilgan[3].

Shaxsning o‘z oila a‘zosi bo‘lmagan insonni (muhtojlarni) qo‘llab-quvvatlashda shaxsiy ishtiroki nafaqat maxsus xayriya munosabatlari, balki boshqa bir qator huquqiy munosabatlarni amalga oshirish bilan ham bog‘liq edi[4].

Qadimgi Yunonistonda urf-odatlar arxontlarga yetimlar, bevalar va merosxo‘rlarga g‘amxo‘rlik qilishni buyurgan. Agar birinchi holatda muhtojlarga yordam ko‘rsatish sud jarayonining normal o‘tishini ta’minlash zarurati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, g‘amxo‘rlik fuqarolik munosabatlarini nazorat qilish bilan bog‘liq faoliyat sifatida arxontning asosiy vazifasi hisoblangan. Shunday qilib, jamiyat o‘z oldiga ijtimoiy himoya vazifasini qo‘ymagan, balki bilvosita, alohida a‘zolariga nisbatan va individual vaziyatlarda uni mustahkamlagan vaziyat mavjud edi.

O‘rta asrlarda Yevropada kam taminlangan yoki o‘zini ta’minlashga qodir bo‘lmaganlarga yordam berish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilgan:

- “o‘zini birovning himoyasi ostiga berish”, bu aslida shaxsiy qaramlikni o‘rnatish edi, unda inson hech qanday vositaga ega bo‘lmagan holda o‘zini oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta’minlashi kerak bo‘lgan xo‘jayinga “bergan”[5];

- keksalikning boshlanishi bilan bog‘liq qashshoqlikdan o‘zini himoya qilish uchun tuzilgan, oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta’minlash sharti bilan merosxo‘rlik mulkini topshirish to‘g‘risidagi yorliq[6].

Shunday qilib, kapitalizmdan oldingi jamiyatlarda ham kerak bo‘lganda yordam berishning maxsus mexanizmlari mavjud edi.

Shu bilan birga, ming yillik tarixga ega bo‘lgan va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab kelayotgan xususiy xayriya hodisasi axloq va dinning ta’siri ostida bo‘lib, davlat tomonidan batafsil tartibga solinmagan.

Dastlab, bunday yordam va ijtimoiy ta’minotning mohiyatini tushunish ancha sodda shaklda namoyon bo‘lgan va butun jamiyatni emas, balki uning eng nochor qismi – kambag‘al, qashshoqlar, kasallarga tegishli edi. Ushbu qatlamlarga ijtimoiy yordamning asosiy shakli bu – sadaqa edi. Ammo, har qanday hodisa kabi, sadaqa, bir tomondan, haqiqatan ham kambag‘allarning omon qolishi uchun jiddiy yordam bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, boshqa tomondan, qaramlikni va befarqlikni kuchaytirgan. Tilanchilik asta-sekin alohida kasbga aylana boshladi va ba’zi hollarda juda ta’sirli nisbatlarga ega bo‘ldi.

Shu bilan birga, XIV-XVI asrlarda jamoat munosabatlarida va ijtimoiy xayriya davlat boshqaruvi sohasi, davlat funksiyasi sifatidagi qarashlar paydo bo‘ldi va mustahkamlana boshladi. Buning natijasida uni huquqiy tartibga solish zaruriyati yuzaga keldi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, so‘ngi o‘rta asrlar va yangi davr boshida xayriyaning individual xususiyatining o‘zgarishi, uning mohiyatini o‘zgartirishga olib keldi. Aynan o‘sha paytda Angliya va Fransiyada sadaqa berish shaklida amalga oshiriladigan

xususiy xayriya kambag‘allar uchun soliq sifatida qayta tashkil etilgan. Bu hodisaning mohiyati shundan iborat ediki, shaharning har bir aholisi zaif va kam ta’minlanganlarga, qariyalar va yetimlarga, ko‘r va uysizlarga uyushtirilgan yordam ko‘rsatish uchun soliq to‘lashga majbur edi.

Ijtimoiy davlat jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy tashkil etish shakli sifatida namoyon bo‘lib, unda davlat instituti fuqarolarning munosib hayoti va ijtimoiy-huquqiy himoyasini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu fenomen nisbatan yangi bo‘lsada, uning tarixiy ildizlari insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlariga borib taqaladi. Uning shakllanishi ijtimoiy ta’minot xarajatlarini keskin oshirish va davlat ijtimoiy dasturlarini ishlab chiqish bilan bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Manu qonunlari: umumiy qisqacha tavsifi (qisqacha), asosiy mazmuni // <https://uz.cmcollections.com.ng/zakonyi-manu-obschaya-harakteristika-kratko-osnovnoe-soderjanie-13662>
2. Права человека. История, теория и практика. Учебное пособие. - М., 1995. - С. 63
3. Основы социальной работы. Учебник / Отв. ред. Т.Д. Панасюк. -М. 1997. -С. 3.
4. Хрестоматия па всеобщей истории государства и права: Учебное пособие / 1999. - С. 46-56.
5. Социальная история Средневековья. М, 1997. -С. 191
Хрестоматия по истории средних веков. Под ред. Н. И. Грацианского и С.Д. Сказкина, -М., 1993. -С. 17.

YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARGA TA’LIM SOHASIDA YARATILAYOTGAN IMKONIYATLAR

Nurimova Hilola Ulug‘bek qizi
Urganch davlat universiteti tarix yo‘nalishi magistranti

doi.org/10.59470/2024432

Annotatsiya. Mazkur maqolada yangilanayotgan O‘zbekiston sharoitida so‘nggi yillarda xotin-qizlarga ta’lim sohasida berilayotgan imkoniyatlar, yaratilayotgan shart-sharoitlar, gender tengligi masalalari bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar, mazkur sohaga oid qabul qilingan qonun va qarorlar haqida yoritib berilgan

Аннотация. В данной статье говорится о возможностях, предоставленных женщинам в сфере образования в нашей стране в последующие годы, созданных условиях, принятых мерах по обеспечению гендерного равенства, законах и решениях, принятых в этой связи.

Abstract. This article talks about the opportunities given to women in the field of education in our country in the following years, the conditions created, the measures taken to ensure gender equality, the laws and decisions adopted in this regard.

Kalit so‘zlar: ta’lim, xotin-qizlar, islohot, gender, gender tengligi, qonun.

Ключевые слова: образование, женщины, реформа, гендер, гендерное равенство, закон.

Key words: education, women, reform, gender, gender equality, law.

Yangilanayotgan O‘zbekistonda xotin-qizlarning jamiyat siyosiy hayotidagi faol ishtiroki muhim rol o‘ynaydi. Jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish borasida mamlakatimizda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, bugun O‘zbekiston sharoitida barchaga birdek huquqlar berilib, bu ta’lim sohasida ham yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bu borada 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi 69-maqsadida xotin-qizlarning ta’lim va kasbiy ko‘nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko‘maklashish, tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish vazifasi belgilab qo‘yilganligi fikrimizning yorqin isboti hisoblanadi¹.

Ayollarga ta’lim berish kelajak avlodga ta’lim berish bilan tengdir, zero, bugun ilm olgan ayol ertaga farzandini tarbiyalaydi, unga ta’lim va tarbiya beradi, farzandini jamiyatga, davlatga kerakli shaxs bo‘lib yetishishida hissa qo‘shadi. Shu fikrga asoslangan holda jamiyat va davlat miqyosida ayollarga ta’lim berishni izchil yo‘lga qo‘yish,

¹ Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son.

qulaylashtirish, bu borada xotin-qizlarga ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy yordamlar ko’rsatish zarur. Buni Prezidentimiz ham «Ayllarga ilm berish – jamiyatni ilmiy, ma’rifatli va salohiyatli qilish» degan aqidani hayotga izchil tatbiq etish» kerakligini alohida ta’kidlab o’tishlari bugun bu masalaning davlatimiz rivoji uchun muhim omillardan ekanligini ko’rsatib beradi. Bu masalaga to’g’ri yondashish, xotin – qizlarga ta’lim berish yo’lida ularga har taraflama, xususan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, zarur bo’lsa psixologik yordamlarni ko’rsatish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 1-mart kuni xotin-qizlarni qo’llab-quvvatlash tizimi hamda ularning jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlash masalalari bo’yicha videoselektor yig’ilishi o’tkazildi. Xalqimiz tarixida buyuk allomalar, jahongir bobolarimiz qatorida, bunday insonlarni dunyoga keltirib, tarbiyalagan, ulug’vor ishlarga ruhlantirgan fozila ayollar ham ko’p bo’lgan. Bugun ham xotin-qizlarimiz farzand tarbiyasida, turli sohalarida, mahallalarda fidoyilik ko’rsatmoqda. Ularning og’irini yengil qilish, huquq va manfaatlarini ta’minlash maqsadida so’nggi yillarda bir qator qonunlar, farmon va qarorlar qabul qilindi. Xususan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo’llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” gi farmoni Yangi O’zbekiston tarixida xotin – qizlar uchun chuqur islohotlar va imkoniyatlar yaratib berdi. Chunonchi farmonga muvofiq oliy ta’lim olish uchun yaratilgan keng imkoniyat va imtiyozlar gender tenglikni ta’minlash borasidagi muhim qadamlardan bo’ldi. Jumladan, har yili ehtiyojmand oilalar farzandi bo’lgan xotin-qizlarni davlat granti (2000 ta kvota) asosida oliy ta’lim muassasalariga o’qishga qabul qilib kelinmoqda. Shu kunga qadar qariyb 7 mingga yaqin xotin-qizlar davlat granti asosida oliy ta’lim o’qishga qabul qilindi.

– mutaxassisligi bo’yicha kamida 5 yil mehnat stajiga, lekin oliy ma’lumotga ega bo’lmagan 500 nafar xotin-qiz har yili Oila va xotin-qizlar davlat qo’mitasi tavsiyanomalariga asosan davlat OTMlariga test sinovlari natijalariga muvofiq kontrakt asosida o’qishga qabul qilinmoqda.

– davlat oliy ta’lim muassasalarining magistratura bosqichida o’qiyotgan barcha xotin-qizlarning kontrakt to’lovlari qoplab berilishi va bunga har yili kamida davlat byudjetidan 200 milliard so’m ajratib borilmoqda.

Oliy ta’lim muassasalari, texnikum va kollejlarda, sirtqi va kechki ta’limda o’qiyotgan xotin-qizlar kontraktlarini to’lash uchun 7 yilga foizsiz kredit berish tizimi joriy etildi.

– muhtoj yolg’iz ayollar va boquvchisini yo’qotgan qizlarni oliy ta’limdagi kontrakt-to’lovlari qoplab berilmoqda.

– davlat ilmiy tashkilotlari yoki oliy ta’lim muassasalari doktoranturasiga faqat xotin-qizlar uchun har yili 300 tadan maqsadli kvota ajratib borilmoqda. Kuni kecha esa Hukumat qarori bilan “Kollej va texnikumlarda qurilish, transport, kommunal, qishloq xo’jaligi va xizmat ko’rsatish sohalaridagi kasb (mutaxassislik) bo’yicha ta’lim olayotgan xotin-qizlarning to’liq davlat granti asosida ta’lim olish tartibi to’g’risida”gi nizom tasdiqlandi. 2023/2024-o’quv yilidan boshlab, kollej va texnikumlarda qurilish, transport, kommunal, qishloq xo’jaligi va xizmat ko’rsatish yo’nalishlari bo’yicha to’lov-kontrakt asosida o’qishga qabul qilingan xotin-qizlar to’liq davlat granti asosida o’qiydilar. Kollej va

texnikumlarga o‘qishga qabul qilingan xotin-qizlar uchun talab etiladigan davlat granti mablag‘lari respublika byudjetidan ajratilishi belgilab qo‘yildi. Xotin-qizlar uchun yaratilgan ushbu imkoniyat ayollar kam faoliyat yuritayotgan sohalarda ularning ulushini oshishiga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Bugungi kunda respublika oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan xotin-qizlarning soni jami talabalar soniga nisbatan qariyb, 49 foizni tashkil etmoqda. Magistratura bosqichida o‘qishini davom ettirgan talaba-qizlar soni jami talabalar soniga nisbatan 51% foizga yetdi. Qiyosiy tahlil qilganda O‘zbekistonda, oliy ta’lim tashkilotlarini bitirgan talabalar 2010-2011-yilda jami ayollar 44,4%, erkaklar 55,6%ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-2023-yilga kelib, ayollar 47,0%, erkaklar 53,0% ekanligi aniqlangan. Shuningdek, 2010-2011-yillarda bakalaryat bosqichini bitirgan ayollar 44,6%, erkaklar 55,4% bo‘lib, 2022-2023-yillarga kelib, ayollar 46,5%, erkaklar 53,5%ni tashkil qiladi. 2010- 2011-yillarda magistraturani bitirgan ayollar 40,7%, erkaklar 59,3%, 2022-2023-yillarda ayollar 49,7%, erkaklar 50,3%ni tashkil qiladi¹. Bu tahlillar qabul qilinayotgan qonunlarning amaldagi natijasini ko‘rsatib berib, xotin-qizlarning oliy ta’limga qamrab olinish darajasi salmog‘i anchayin o‘sganligidan dalolat beradi.

Ta’lim olgan ayol ilmi bo‘ladi, o‘z ustida ishlashi natijasida bugun jamiyatimizda olima ayollar soni ortib bormoqda, Prezidentimiz ular uchun ham bir qator imtiyozlar yaratib berilishini ta’minlash uchun “Olima ayollar jamiyati” tashkil etilishini 2022-yil 8-mart – “Xalqaro xotin-qizlar kuni” munosabati bilan o‘tkazilgan marosimda so‘zlagan nutqida e’lon qildi. Bundan 3 kun o‘tib e’lon qilingan “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq, bir oy muddatda Oila va xotin-qizlar davlat qo‘mitasi Olima ayollar jamiyatini tashkil etish chora-tadbirlari bo‘yicha Hukumat qarori loyihasini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritishi, davlat byudjetidan 50 milliard so‘m ajratilishi belgilab qo‘yildi. Olima ayollar jamiyati – O‘zbekistonda ilmiy izlanish va kashfiyotlari bilan davlat ravnaqiga katta hissa qo‘shib kelayotgan olima ayollarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash ishlarini tizimli ravishda tashkil qilish va muvofiqlashtirish maqsadida Oila va xotin-qizlar davlat qo‘mitasi huzurida tashkil etilayotgan nodavlat va notijorat tashkilot. Olima ayollar jamiyati va uning hududiy bo‘linmalari Oila va xotin-qizlar davlat qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, O‘zbekiston ixtirochi ayollari markazi nodavlat va notijorat tashkilotining takliflari asosida tashkil etilmoqda².

Sohada olib borilayotgan islohotlar xalqaro reytinglardagi mamlakatimiz o‘rniga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, Jahon bankining Ayollar, biznes va qonun indeksida O‘zbekiston 2020 yilda xotin-qizlar huquqlari va gender tenglik bo‘yicha ahamiyatga molik islohotlarni amalga oshirgan 27 ta davlat qatoriga kiritildi va 5 pog‘onaga yuqorilab, 190 ta davlat orasida 134-o‘rinni egalladi³. Buning natijasi o‘laroq, boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar

¹ Ta’lim tizimida gender tengligini ta’minlash masalalari N.M. Egamberdiyeva// Pedagogy of cooperation in improving the quality of education: international experience and modern approaches. 33-38-b.

² https://uz.wikipedia.org/wiki/Olima_ayollar_jamiyati

³ <http://nhrc.uz/oz/news/m11886>

ulushi 27 foiz, partiyalarda – 48 foiz, oliy ta’limda– 49 foiz, tadbirkorlikda – 35 foizga yetdi.

Bugun yangi O‘zbekiston sharoitida vujudga kelayotgan ehtiyojlarni hisobga olgan holda xotin -qizlar uchun nafaqat ta’lim olish uchun imkoniyatlar berilmoqda, balki ularning bandligini ta’minlash masalasi ham e’tiborga olingan. Chunonchi, yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 42-moddasida: “Homiladorligi yoki bolasi borligi sababli ayollarni ishga qabul qilishni rad etish, ishdan bo’shatish va ularning ish haqini kamaytirish taqiqlanadi”, deb belgilandi. Ushbu masalaga davlatimiz rahbari e’tibor qaratar ekan, yangi avlodni dunyoga keltirayotgan, farzandlar tarbiyasi bilan shug‘ullanayotgan ayollarga azal-azaldan xalqimiz alohida g‘amxo‘rlik ko‘rsatib kelganini ta’kidlagani bejiz emas. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining 85-maqsadi doirasida ham ayollar orasidagi ishsizlik darajasini 2 baravar kamaytirish, ish bilan band bo‘lmagan xotin-qizlarni tadbirkorlikka jalb qilish va o‘zini o‘zi band qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish ishlari belgilangan. Taraqqiyot strategiyasining 69-maqsadi doirasida xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash, munosib ish topishlariga har tomonlama ko‘maklashish, tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini ko‘paytirish borasida tizimli chora-tadbirlarni belgilash masalasi qo‘yilganligi xotin – qizlar uchun har taraflama e’tibor berilayotganiga yorqin misoldir.

Yangilanayotgan O‘zbekiston sharoitida xotin -qizlar uchun keng ko‘lamli islohotlar, imkoniyatlar va imtiyozlar yaratilmoqda. Bunday islohotlar davlatning va jamiyatning rivoji uchun, genfer tengligini ta’minlash uchun zaruriy omillardandir. Yaratilayotgan imkoniyatlar allaqachon jamiyatda o‘z natijasini ham bera boshladi, xususan, Oliy Majlisga bo‘lib o‘tgan oxirgi saylovlar natijasida birinchi marotaba O‘zbekiston parlamentida ayollar soni bo‘yicha BMT tavsiyalari (kamida 30 foiz) to‘liq bajarildi. Qonunchilik palatasiga 32 foiz, ya’ni 48 nafar ayol-deputatlar saylangani, o‘z navbatida, dunyodagi 190 parlament ichida O‘zbekiston parlamentining 37-o‘ringa ko‘tarilishini ta’minladi. Hozirgi vaqtda O‘zbekiston xotin-qizlarining 7 nafari – akademik, 271 nafari – fan doktori (DSc), 1 ming 411 nafari falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi sohibalari hisoblanadi. O‘zbek olimlari kimyo, biotexnologiya, qishloq xo‘jaligi kabi sohalarida ayniqsa faol izlanmoqdalar. Ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy va gumanitar sohalar rivojida xotin-qizlarimizning ishtiroki salmoqli o‘rin tutadi. Ammo, tabiiy fanlar, matematika, injiniring, texnologiya, sanoat va qurilish sohalarida nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyoda ayollarning o‘rni hamda mavqei ancha quyida ekanidan ham ko‘z yumib bo‘lmaydi. Binobarin, Nobel` mukofoti tarixida ilm-fan sohasida ushbu mukofotga sazovor bo‘lgan xotin-qizlar soni atigi 3 foizni tashkil etishining o‘ziyoq buni ochiq-ravshan tasdiqlaydi. YUNESKO ma’ruzasiga ko‘ra ham, dunyoda olimlarning 33 foizigina ayollar sanaladi. Bu shuni anglatadiki gender tengligini ilm-fan sohasida ta’minlanishi bugun jahon davlatlarining oldidagi asosiy vazifalaridandir va yangilanayotgan O‘zbekiston sharoitida bu sohada amaliy ishlar amalga oshirilmoqda.

XORAZM SAVDO-TIJORAT MASALALARI VA SAVDO YO'LLARI (QADIMGI DAVRDAN TO ILK O'RTA ASRLARGACHA QADAR)

Narmetova Donogul Fayzulla qizi
UrDU magistratura bo'limi tarix
yo'nalishi 221-guruh magistranti
+99891-999-01-27.
donagulnarmetova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024433

Annotatsiya. Mazkur maqolada tosh va antik davrda Xorazm hududida turli savdo aloqa yo'llari hamda savdo tijorat masalari, shuningdek, savdogarlarning boshqa hududlar bilan aloqasi haqida fikrlar yuritilgan. Bundan tashqari Xorazmda va qo'shni hududlarda savdo qay darajada rivoj topgani va tijoratda qaysi mahsulotlar keng almashilganligi, hududda savdoga ta'sir qiluvchi qanday siyosiy jarayonlar kechgani haqida bir qator ma'lumotlar berilgan. Ushbu maqola o'sha davrda mavjud bo'lgan adabiyotlar va tarixiy qo'lyozmalar orqali yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные пути торговых коммуникаций и вопросы торговли и коммерции в Хорезмской области в каменное и древнее время, а также связи купцов с другими регионами. Кроме того, насколько развита торговля в Хорезмской и соседних областях и изделиями которых широко обменивались в торговле. Приведен ряд сведений о политических процессах, влиявших на торговлю в регионе. В статье использована литература и исторические рукописи, имевшиеся в то время.

Abstract. This article discusses various trade communication routes and issues of trade and commerce in the Khorezm region in the stone and ancient times, as well as the relationship of merchants with other regions. In addition, the extent to which trade developed in Khorezm and neighboring regions and which products were widely exchanged in trade. a series of information is given about the political processes affecting trade in the region. This article is covered by literature and historical manuscripts available at that time.

Kalit so'zlar: Xorazm, ayirboshlash, savdo-sotiq, masalalari, savdo qo'rg'onlari, aloqa yo'llari.

Ключевые слова: Хорезм, обмен, торговля, выпуски, торговые крепости, пути сообщения.

Key words: Khorezm, exchange, trade, issues, trade fortresses, communication routes.

Xorazm hududida va bu hududga chegaradosh hududlarda so'nggi poleolit, ayniqsa, mikrolit mehnat qurollari keng tarqalgan mezolit davridan boshlab noyob xomashyo sifatida

chaqmoqtosh katta ahamiyatga ega bo’la boshlaydi. Chaqmoqtosh konlari qadimgi makonlar bilan bog’lovchi aloqa yo’nalishlaridan biridir. O’rta Osiyoning janubiy hududlaridagi makonlarni, Amudaryo bo’g’ozi yaqinidagi Sulton Uvays tog’idagi tosh koni Xorazm vohasidagi makonlarni boshqa hududlardagi tog’ konlar bilan bog’lash uchun hamda savdo munoosabatlarini olib boruvchi yo’llardan biridir. Kaltaminor madaniyatiga oid qabilalar xo’jaligida ovchilik, baliqchilik va termachilik asosiy o’rin tutgan bo’lsa-da, ular dehqonchilik tajribalaridan ham qisman xabardor bo’lganligi e’tiborga molikdir. Amudaryoning quyi oqimidan neolit davriga mansub Jonbosh-4, Qavat-7, Kunyak-1, Bolaishim-9 va boshqa makonlardan topilgan moddiy ashyolar ularning birlari bilan yaqin iqtisodiy-xo’jalik munosabatlaridan va ularni bog’lovchi ichki aloqa yo’llari faoliyatidan darak beradi [Mavlonov O’ktam., 2008: 95].

Ilk temir davrida Qadimgi Xorazm Baqtriya bilan Amudaryoning chap qirg’og’i orqali bog’langan. Bu yo’l miloddan avvalgi 1 mingyillikning birinchi yarmida shakllangan Mirzabekqal’a, Kerkicha, Choplitepa kabi manzilgohlar orqali o’tgan va Odoytepada Murg’ob vohasidan keluvchi yo’l bilan bog’langan. Bu hududlarning o’zaro aloqalarida Amudaryo hududi ham alohida o’rin tutadi.

Antik davrda garchi Amudaryoning quyi oqimlari yunonlar siyosiy ta’siri maydonidan chetda bo’lsa-da, O’rta Osiyoning markaziy hududlarini xususan, Sug’dni Xorazm bilan bog’lovchi yo’llarning ahamiyati ham saqlanib qoldi. Bu yo’llar, asosan ikki yo’nalishda bo’lgan. Birinchi yo’nalish Maroqandadan Buxoro va Zarafshonning quyi oqimidagi Poykent orqali Farobga, bu yerdan Amudaryo o’ng qirg’og’i bo’ylab Xorazmning shu davrdagi poytaxti Tuproqqal’aga va boshqa yirik shaharlarga olib borgan [Mavlonov O’ktam., 2008: 105]. Xorazm vohasining Buxoro vohasi bilan chegaradosh hududlaridan topilgan antik davrga oid arxeologik yodgorliklar bu hududlarni bog’lovchi savdo yo’llari yo’nalishidan dalolat beradi.

Antik davrda, shuningdek, Amul kechuvidan o’tib Amudaryoning chap qirg’og’i bo’ylab Hazoraspga va boshqa antik davr makonlariga olib brogan savdo yo’li ham faoliyat ko’rsatgan. Sug’dni Xorazm bilan bog’lovchi yana bir yo’nalish Buxorodan Qizilqumning g’arbiy qismidagi manzilgohlar va quduqlar orqali o’tgan.

Xorazm vohasidagi antik davr aloqa yo’llari tizimi ham keng tarmoqli bo’lib, ular ichida Amudaryodan olingan yirik kanallar bo’ylab joylashgan yirik va o’rta hajmdagi makonlarni o’zaro bog’lagan yo’llarni, o’troq dehqonchilik makonlarni qo’shni mamlakatlar va ko’chmanchi chorvadorlar egallagan hududlar bilan bog’lovchi yo’llarni aytib o’tish mumkin. Bu yo’llar o’z davri uchun katta ahamiyatga ega hisoblanadi [Ne’matullo Ibrohimov., 1993: 52-53].

Xorazm vohasida antik davrda ham ko’chmanchi chorvadorlar bilan qalin iqtisodiy-xo’jalik aloqalari, o’zaro iqtisodiy-siyosiy manfaatlar mavjud edi. Chap qirg’oq Xorazmda Amudaryoning eski o’zani bo’yidagi Sariqamish deltasi g’arbiy chegaralaridagi O’rta Davdaka oqimi kengliklarida miloddan avvalgi II-I miloddan II-III asrlarga tegishli yodgorliklar majmui –Nurum makonlari topib o’rganilgan. Nurum vohasidagi bu makonlar (20 ta qishloq qo’rg’oni, 500 gektar) xo’jaligi ko’chmanchi chorvador qabilalarga hunarmandchilik, dehqonchilik va uzumchilik mahsulotlari sotishga va o’zaro

ayirboshlashga ixtisoslashgan. Qadimgi Xorazmning asosiy dehqonchilik markazlaridan uzoqda joylashgan bu makon Xorazmga qo’shni bo’lgan ko’chmanchi chorvadorlarning dehqonchilik va hunarmandchilik (kulolchilik) mahsulotlariga bo’lgan ehtiyojini qondirishda muhim o’rin tutgan. Bu hududda joylashgan makonlar ichida antik davrga tegishli 45 ta yodgorlik topilganligini ko’rib chiqilayotgan davrda Xorazm, Baqtriya va So’g’diyona chegarasida joylashgan bu hududning mintaqa miqyosida tutgan o’rnidan dalolat beradi. Bu yodgorliklar ichida Amudaryodagi muhiim kechuvlar yaqinida joylashgan kichik qal’alar (Kelif, Kureginqal’a, Kerkicha, Usti va boshqalar) ham bor kichik qal’alar Amudaryo suv yo’li va kechuvlarni nazorat qilib turish maqsadda barpo etilgan. [Pilipko V.N., 1985: 244-245]

Xulosa qilib aytganda, Xorazm hududida savdo, asosan, suv yo’llari va quruqlik orqali bo’lgan. Bu yo’llardan qo’shni hududlarga turli hunarmandchilik, dehqonchilik, chorva mahsulotlari, chaqmoqtosh va boshqa har xil mahsulotlar olib o’tilganligini XIX va XX asrlarda bir qator savdo shaharlari, qo’rg’onlari va yodgorliklarni tuli hududladanr topilganliklari buning dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Bartold V.V. Mo’g’ullar bosqini davrida Turkiston. 1963
2. Ibn Battuta. Tuxfat an-nuzzor fi g’aroyib al-amsor va ajoyib alafsar.
3. Sagdullayev A., Mavlonov O‘. O‘zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – T.: Akademiya, 2006.
4. Mavlonov O‘. Markaziy Osiyoning qadimgi yo’llari: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. – T.: Akademiya, 2008.
5. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O’rta Osiyoga sayohati. – T.: Sharq, 1993.
6. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent. 2000-yil

**XX ASRNING 20-50-YILLARIDA XORAZMDAGI MADANIY
JARAYONLARNING MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK
MASALALARI**

Allanazarov Sirojbek Bekchan o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024434

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1920-1950-yillarda Xorazmda madaniy jarayonlar tarixining arxiv hujjatlari asosida o‘rganilishiga doir mulohazalar hamda mavzuga doir tarixshunoslik masalalari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье освещены комментарии к изучению истории культурных процессов в Хорезме в 1920-1950-е годы на основе архивных документов и историографические вопросы, связанные с этой темой.

Abstract. In this article, comments on the study of the history of cultural processes in Khorezm in the 1920s-1950s based on archival documents and historiographical issues related to the topic are covered.

Kalit so‘zlar: Xorazm, ziyolilar, madaniy jarayonlar, manbashunoslik, tarixshunoslik, arxiv hujjatlari, Xiva xonligi, sovetlar, jadidchilik, Milliy arxiv.

Ключевые слова: Хорезм, интеллигенция, культурные процессы, источниковедение, историография, архивные документы, Хивинское ханство, Советы, джадидизм, Национальный архив.

Key words: Khorezm, intellectuals, cultural processes, source studies, historiography, archival documents, Khiva Khanate, Soviets, Jadidism, National Archives.

Bugungi kunda jahonda yuz berayotgan globallashuv davri va ma’naviy tahdidlar kuchaygan bir davrda mamlakatlar va xalqlarning tarixini o‘rganish va undan tegishli xulosalar chiqarish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari XX asrning boshlarida O‘rta Osiyodagi qadimgi davlatlar tugatilib, sovetlarning siyosiy tuzumi ostiga o‘tgan xalqlar tarixini o‘rganish bugungi kun tarixchilarining oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Dunyoning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari tomonidan ham XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O‘rta Osiyoda kechgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar, mazkur hududlarda tashkil topgan sovet davlatlaridagi demokratik g‘oyalar va ularga qarshi qaratilgan sovet mafkurasi, Turkistondagi jadidchilik harakati, uning namoyandalari faoliyati, ularning ijtimoiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotga qo‘shgan hissalar bilan bir qatorda o‘lkadagi madaniy va ta’lim islohotlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Alohida e’tirof etish joizki, Yangi O‘zbekiston sharoitida tarixshunoslik masalasiga e’tibor yanada kuchaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi

PF-60-sonli Farmoni bilan qabul qilingan “2022-2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining 77-maqsadida O‘zbekiston tarixini o‘rganish va targ‘ib qilishni yanada rivojlantirish vazifasining belgilanganligini fikrimizning isboti sifatida keltirish mumkin¹.

XX asrning boshlarida Rossiyada oktabr to‘ntarishi o‘tkazilib, Lenin boshchiligidagi sovetlar xokimiyatni egallaganidan so‘ng kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bevosita Rossiyaga qaram bo‘lgan O‘rta Osiyo hududlarga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. XX asrning 20-50-yillarida Xorazmda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni bugungi kunda ko‘plab arxiv ma’lumotlari va turli manbalar, tarixiy monografiyalar orqali o‘rganish imkoni mavjud.

Avvalo mavzuning manbashunoslik tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, 1924-yilda O‘rta Osiyo respublikalarida milliy davlat chegaralanishi o‘tkazilganidan so‘ng O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan barcha arxivlarning jamg‘armalari 1924-yil 28-dekabrda maxsus qaror bilan O‘zSSR MIK huzurida tashkil etilgan O‘zSSR arxiv ishlari Markaziy boshqarmasiga topshirildi².

Bugungi kunda O‘zbekiston Milliy arxivning 69-76, 79-80-fondlarida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davriga oid arxiv hujjatlari saqlanadi. Ular bevosida Respublikaning shu davrdagi tarixini dalillar asosida yoritish va o‘rganish imkonini beradi.

Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxivining Turkiston ASSR Maorif xalq komissarligi faoliyati doir R-34-raqamli fond hujjatlari, O‘zSSR Maorif xalq komissarligi faoliyatiga doir R-94-raqamli fondlar ham biz tadqiq etayotgan davrdagi Xorazmdagi madaniy jarayonlarni aks ettiruvchi hujjatlar saqlanadi. Shuningdek, Xorazm viloyati davlat arxivlarida saqlanayotgan F-1 – Xorazm ijroiya qo‘mitasi hujjatlari, Xorazm viloyati nazorat komissiyasi va ishchi-dehqon inspeksiyasi markaziy qo‘mitasi faoliyatiga doir F-123-raqamli fondlar ham muhim manbalar sirasida e’tirof etish mumkin.

Ta’kidlash joizki, o‘zbek davlatchiligi tarixini tadqiq etishda XX asrda sodir bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni o‘rganish muhim ahamiyatga egadir. O‘zbek davlatchiligi uch ming yillik tarixga ega bo‘lib, unda Xorazm davlatchiligi, xususan Xorazm xalq sovet Respublikasi davri tarixiy jarayonlari alohida o‘rin tutadi. Respublika davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jarayonlar haqida tasavvur uyg‘otishda XXSR davrida turli rahbarlik lavozimlarida faoliyati yuritgan, shu davr ziyolilarining esdaliklari muhim ahamiyat kasb etadi. Ularda 1920-1924 yillarda sodir bo‘lgan voqea va xodisalar esdalik mualliflari tomonidan tahlil etilgan va munosabati biz o‘rganayotgan vaqtdagi kishilarning fikrlari, sovet davlatiga bo‘lgan munosabatlarini ham sezishga imkoniyat yaratadi. Xususan, Povonniyoz xoji Yusupovning xotiralar daftaridagi yozilgan voqea va xodisalar qimmatli ahamiyatga ega.

P.Yusupovning esdaliklari 2000-yilda Xorazm Ma’mun akademiyasi rahbariyatining tashabbusi bilan Urganch davlat universiteti qoshidagi Xorazm tarixi va madaniyatini o‘rganish ilmiy tadqiqot laboratoriyasi ilmiy xodimlari tomonidan “Yosh xivaliklar tarixi”

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон.

² Жумаев У. Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда архив иши тарихи, Ўзбекистоннинг асосий архивлари. – Т., 2010. –Б. 18.

nomi ostida chop etilgan¹. Kitob muallifning daftarlari asosida 1926-yilda yozilgan. Unda 1910-1924 yillarda Xorazmda, Turkistonda ro‘y bergan tarixiy voqealar Xorazm shevasida yozilgan. Esdaliklarning qimmatli jihatlaridan biri shundaki, garchi P.Yusupov sovetlar ta’siri ostidagi respublikaning birinchi rahbari bo‘lsada, lenincha g‘oya va qarashlardan xoliligi bilan ajralib turadi.

XXSR davridagi jarayonlar Xorazm viloyati o‘lkashunoslik muzeyida ilmiy xodim vazifasida ishlagan Abdulla Boltayevning esdaliklarida ham atroflicha yoritilgan. Mahalliy tarixchining Xorazm tarixiga oid 88 daftardan iborat esdalik daftarlari O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida hamda uning nabirasi Odilbek Abdullayevning oilaviy arxivida saqlanadi. Mazkur qo‘lyozma daftarlarda Xorazm tarixiga oid qimmatli ma’lumotlar keltirilganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Xiva inqilobi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tarixini o‘rganishda XX asrning 50-yillari o‘rtalarigacha bo‘lgan davr oralig‘ida yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda XXSR mavzusi tarixchilar tomonidan O‘rta Osiyoda oktabr to‘ntarishidan keyingi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etilgan. Bu davrda xonlikdagi inqilobiy harakatlarning chuqurlashishi va rivojlanishida Rossiyadagi oktabr to‘ntarishi muhim rol o‘ynaganligi sovet mafkurasi nutqai nazaridan baho berilgan. Mazkur davrdagi ilmiy adabiyotlarning yana bir xususiyati shundan iboratki, 1920-yildagi Xiva inqilobining tarixiy jarayonlari, yosh xivaliklar faoliyatining milliy demokratik islohotlar yo‘lidagi sayi-harakatlari noto‘g‘ri talqin etilgan. Shuningdek, xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o‘ziga xos tarixiy xususiyatlarini marksistik-lenincha nazariyaning umumiy masalalari bilan bog‘lash orqali inqilobdan oldingi va undan keyingi davrda Xivadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Xiva xonligining XX asrning birinchi o‘n yilliklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumining xususiyatlarini, 1920-yilgi Xiva inqilobining shart-sharoitlari va mohiyatini, Xorazm xalq xo‘jaligida inqilobiy demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish yo‘nalishi va usullarini har tomonlama tahlil qilish tahlil etilayotgan davrga oid ilmiy adabiyotlarning asosiy xususiyatlaridar biri hisoblanadi.

Sovet davrida Xorazmning XX asr birinchi choragi tarixini yoritishda X.Xamdamovning ilmiy izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi². Uning “Xiva xonligining ag‘darilishi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi” nomli monografiyasida Xiva xonligi ag‘darilishi va undan keyingi davlat boshqaruvi, Xorazm Kommunistik partiyasi, turli tashkilotlarning tashkil etilishi va milliy hududiy chegaralanish arafasida Xorazmdagi ijtimoiy, siyosiy jarayonlar o‘z aksini topgan. Ammo tadqiqotchining ushbu ilmiy tadqiqot ishi shu davr mafkurasiga mos tarzda kommunistik g‘oya asosida yozilgan bo‘lib, mavzuga bir yoqlama yondashilib siyosiy kuchlar, mahalliy rahbarlar faoliyatiga aksariyat hollarda salbiy baho berilgan yoki mazkur masala umuman e’tibordan chetda qolgan. Shunday

¹ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. – Урганч: «Хоразм», 1999. –488 б.

² Хамдамов Х. Хива хонлигининг ағдалилиши ва Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши. Тошкент: Ўздавнашр, 1960; История Коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1967; История Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент: Фан, 1967.

bo‘lsa-da, mazkur asar o‘rganilayotgan davr uchun qimmatli ma’lumotlarni taqdim etishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida chop etilgan nashrlarda XX asr birinchi choragidagi Xorazmda yuz bergan siyosiy jarayonlarga, jumladan, Yosh xivaliklar partiyasi faoliyati, qurolli qarshilik kurashi tarixiga yangicha nuqtai nazardan yondashishga harakat qilinganligini alohida ta’kidlash lozim. Bu davda yaratilgan kitoblar orasida “O‘zbekistonning yangi tarixi” (2-kitob)¹, rus tilida nashr qilingan Turkistonning XX asr boshlariga oid yirik monografiya² hamda “Tarix shohidligi va saboqlari” monografiyasi³ muhim o‘rin tutadi. Shuningdek “O‘zbekiston tarixi (1917-1991 y.)” darsligi⁴ va boshqa darsliklarda yuqoridagi masalalarning ayrim jihatlariga to‘xtab o‘tilgan. Bundan tashqari Xiva shahrining 2500 yillik yubileyi munosabati bilan Xorazm tarixiga oid yaratilgan ko‘pgina ilmiy-tadqiqot ishlari ham mazmun va faktik jihatidan muhim ahamiyat kasb qiladi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi choragida Xorazm vohasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar O. Qo‘shjonov va N. Polvonov hammuallifligida nashr etilgan monografiyasini ham mavzu yuzasidan muhim asar sifatida ko‘rsatish mumkin. Asarda Xorazmdagi jadidchilik harakati va uning o‘ziga xos xususiyatlari, Yosh xivaliklar partiyasining tashkil topish jarayonlarining tarixiy dalillar asosida yoritilishi muhim ahamiyat kasb etadi⁵.

Xorazmdagi madaniy jarayonlarning 1925-1941-yillardagi tarixiy tahlili G.Xusainbekovanning tadqiqot ishlarida o‘z aksini topgan⁶. Uning “Xorazm vohasidagi madaniy jarayonlar (1925-1941-yillar) nomli monografiyasi⁷ Xorazm vohasidagi XX asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar tahliliga bag‘ishlangan. Xorazmda xalq savodxonligi darajasining o‘shishi sovetlar davridagi byurokratik boshqaruv tizimining mustahkamlash jarayonlari kechayotgan bir davrda rivojlanganligi tarixiy hujjatlar asosida asoslangan.

So‘nggi yillarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham Xorazm mavzusi yetakchilik qilmoqda. Xususan, “Xorazm xalq sovet respublikasidagi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar (1920-1924 y.) mavzusida himoya qilingan tadqiqot ishida XXSRda ta’lim va madaniyat sohasida amalga oshirilgan islohotlar natijasida zamonaviy ta’lim tizimining poydevori qo‘yilganligi, aynan respublika yillarida Xorazm madaniyati va san’ati yangi bosqichga ko‘tarilganligi, dastlabki teatrlar tashkil qilinganligi va kinematografiya san’atiga asos solinganligi, sog‘liqni saqlash sohasi va xotin-qizlarni jamiyat hayotiga tortish hamda keng jalb qilish darajasi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, tadqiqot ishida Xorazm

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. 688 б.

² Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. ...

³ Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши / Масъул муҳаррир Д.Алимова. Тошкент: Шарқ, 2001. 464 б.

⁴ Ўзбекистон тарихи (1917-1991). / Масъул муҳаррир Д.Алимова. Тошкент: Шарқ, 2000 – 2006. 416 б.; Ўзбекистон тарихи / Р.Х. Муртазаеванинг таҳрири остида. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. 675 б.

⁵ Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Т., 2007. 388 б.

⁶ Хусайнбекова Г. М. Хоразм вилоятида 1925-1941 йилларда театрлар фаолияти // Ижтимоий фанларнинг долзарб муаммолари. – Хиваб 2009. №3. – Б. 79-80.; о‘sha muallif: Хоразм воҳасида XX аср биринчи чорагидаги сиёсий жараёнлар // Идм сарчашмалари. – Урганч, №6. – Б. 45-47.

⁷ Хусайнбекова Г. М. Хоразм воҳасидаги маданий жараёнлар (1920-1941 йй). – Т.: 2013. 152 б.

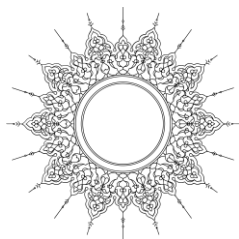
taraqqiyparvar kuchlari va Yosh xivaliklarning iqtisodiy islohotlar dasturi va uning yangi hukumat tomonidan amalga oshirilishi yuzasidan qimmatli ma’lumotlar o’rin olgan¹. Shuningdek, “Xorazm xalq sho’rolar jumhuriyati tarixini o’rganish muammolari va yondashuvlar (1920-2020 yillar)” mavzusidagi tadqiqot ishida muallif Xorazmda kechgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarga 1920-2020-yillar adabiyotida berilgan baholarni tahlil qiladi. Tadqiqot ishida 1920-1924-yillarda Xorazm hududidagi davlat ilmiy adabiyotlarda “Xorazm Respublikasi”, “Xorazm Xalq Respublikasi”, “Xorazm Xalq Sovet Respublikasi” kabi turli nomda berilganligi, aslida rasmiy hujjatlar, “Inqilob quyoshi” ro’znomasi, davr adabiyoti va milliy arboblarning xotiralari asosida ushbu davlat nomini “Xorazm Xalq Sho’rolar Jumhuriyati” deb atash zarurligi asoslanganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi².

Xulosa sifatida aytish mumkinki, XX asrning birinchi yarmida Xorazmdagi tarixiy jarayonlar mavzusiga qaratilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amailga oshirilgan. Sovet davri tadqiqotlari natijasida yaratilgan adabiyotlar tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, XIX asr oxirlari XX asr boshlarida Xiva xonligidagi ijtimoiy – siyosiy vaziyat, Xiva xonligining ag’darilishi va XXSRning tuzilishi, Xorazm Kompartiyasining tashkil topishi hamda Xorazm Respublikasidagi «bosmachilik» harakati muammolarini tarixiy haqiqatga zid, kommunistik mafkura talablaridan kelib chiqqan holda yoritganlar.

Mustaqillik davri taddiqotlarida vohadagi jadidchilik harakati va Yosh xivaliklar faoliyati, Xorazmga qizil armiyaning bosqini, Junaidxon boshchiligidagi sovetlarga qarshi harakat, O’zbek davlatchiligi tarixida XXSRning tutgan o’rni masalalari birlamchi manbalar asosida o’zining xolis talqinini topmoqda. Ushbu tadqiqotlar tarixiy tajribalarni o’rganish, tahlil qilish va xulosalar chiqarish, ta’bir joiz bo’lsa, undan zarur saboqlar olish jihatidan ham niqoyatda muhimdir.

¹ Мамадаминова Б. А. Хоразм Халқ Совет Республикасидаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар (1920-1924 й.) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т.: 2020. 56 б.

² Рахимов Н. Ш. Хоразм Халқ Шўролар Жумхурияти тарихини ўрганиш муаммолари ва ёндашувлар (1920-2020 йиллар). – Т.: 2022. 53 б.

5-SHO'BA:

YOSHLAR ILMIIY-IJODIY DUNYOQARASHINING
RIVOJLANISHIDA TURKIY XALQLAR FALSAFASINING
O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏKISTAN ELMI-MƏDƏNI ƏLAQƏLƏRI
TARIXI INKIŞAF KONTEKSINDƏ

Nazilə Abdullazadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası

nazile.s.m.d@mail.ru

doi.org/10.59470/202451

XÜLASƏ

Tarix boyu türk dövlətləri bir-biri ilə qaynayıb-qarışmış, bir-birilə elmi, mədəni, iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmişlər. Azərbaycan və özbək xalqını da yaxın adət-ənənələr, ümumi dil qrupu, mədəniyyət, din birləşdirir. Hər iki xalq uzun müddət sovet rejiminin təsiri altında olmuş, millilikdən, doğma dillərindən uşaqlaşdırılmağa məruz qalmışlar. XX yüzilin 30-cu illəri repressiya dövründə on minlərlə azərbaycanlı yurduvusasından didərgin düşərək Özbəkistanda sığınacaq tapmışlar. 1995-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlətlərarası münasibətlər qaydasına düşmüş, mədəni-mənəvi, iqtisadi əlaqələr genişlənmişdir.

Bu gün təkcə Şərq xalqlarının deyil, dünya sivilizasiyasının inciləri sayılan Nizami, Nəvai, Füzuli, Mirzə Uluqbəyi yetişdirən Azərbaycan və özbək xalqı tarixin inkişaf mərhələsində dövlətçilik ənənələrini layiqincə davam etdirirlər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Özbəkistan, tarixi inkişaf, elmi-mədəni əlaqələr.

Annotation. Throughout history, the Turkish states have mingled with each other and strengthened scientific, cultural and economic relations with each other. Azerbaijani and Uzbek people are united by close traditions, a common language group, culture, and religion. Both peoples were under the influence of the Soviet regime for a long time and were deprived of their nationality and their native languages. Tens of thousands of Azerbaijanis were displaced from their homes and found refuge in Uzbekistan during the repression of the 30s of the 20th century. After the Great Leader Heydar Aliyev came to power for the second time in 1995, interstate relations have been normalized, cultural-spiritual and economic relations have expanded.

Today, not only the people of the East, but the Azerbaijani and the Uzbek people, who raised Nizami, Navai, Fuzuli, Mirza Ulugbey, who are considered the pearls of the world civilization, continue the traditions of statehood in the development stage of history.

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, historical development, scientific-cultural relations.

Аннотация. На протяжении всей истории турецкие государства смешивались друг с другом и укрепляли научные, культурные и экономические связи друг с другом. Азербайджанский и узбекский народы объединены близкими традициями, общей языковой группой, культурой и религией. Оба народа долгое время находились под влиянием советской власти и были лишены своей национальности и родного языка. Десятки тысяч азербайджанцев были вынуждены покинуть свои дома и нашли убежище в Узбекистане во время репрессий 30-х годов 20 века. После второго прихода к власти в 1995 году Великого лидера Гейдара Алиева межгосударственные отношения нормализовались, расширились культурно-духовные и экономические связи.

Сегодня не только народы Востока, но азербайджанский и узбекский народы, воспитавшие Низами, Наваи, Физули, Мирзу Улугбея, считающихся жемчужинами мировой цивилизации, продолжают традиции государственности на этапе развития истории.

Ключевые слова: Азербайджан, Узбекистан, историческое развитие, научно-культурные связи.

Dövlətlər və xalqlar arasında münasibətlərin inkişafında və qorunmasında mədəniyyətin və elmin həmişə böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə ədəbiyyat və incəsənət xalqlar arasında körpü olmuş, milli-mənəvi dəyərlərin zənginləşməsində müxtəlif forma və vasitələrlə geniş coğrafiyada tanınmışdır. Türk xalqları arasında mövcud ədəbi-mədəni əlaqələr bu xalqların tarixi keçmişinə əsaslanır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bu məsələyə böyük önəm verərək deyirdi ki, Azərbaycan sülhsevər ölkə olaraq bütün dövlətlərlə və xalqlarla qarşılıqlı anlaşma, mehriban dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq istəyir.

Türk dünyası dövlətləri arasında Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri və əlaqələrinin tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. Dahi özbək şairi Əlişir Nəvai öz “Xəmsə”-sini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sindən ilhamlanaraq qələmə alıb.

Bakıda tarixi İçərişəhərdə yerləşən, XV əsrə aid Buxara karvansarası Mərkəzi Asiyadan gələn tacirlər tərəfindən inşa edilib. XVI-XVII əsrlərdə yaşamış Azərbaycan filosofu, şairi və böyük din xadimi, əslən Qarabağdan olan Yusif ibn Məhəmmədcan Qarabağının qəbri Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində yerləşir. Bunlar Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərinin tarixi keçmişindən xəbər verir və göstərir ki, hələ orta əsrlərdən bu iki xalq arasında əlaqələr mövcud olub.

Azərbaycan-Özbəkistan dövlətlərarası və hökumətlərarası sənədlrin imzalanması mərasimində Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov demişdir: “...”qardaş”, “qardaşlıq” kəlmələrini ucuzlaşdırmamaq üçün bunu təntənəli surətdə bəyan etmirik. Ancaq mən qəlbimin dərinliyində qəti əminəm ki, Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında qardaşlıq münasibətləri ola bilər. Bunun izahı çox sadədir. Bu – tarixi ümumilik, dilimizin, mədəniyyətimizin yaxınlığı, hətta yaxınlığı yox, bir çox mənada mədəni köklərimizin ümumiliyidir, biz danışarkən bir-birimizi çox, bəlkə də 70 faiz başa düşürük. Ən başlıcası isə, bizim xalqlarımız yüzilliklər, ola bilsin, minilliklər ərzində birlikdə yaşamışlar. Bu ümumilik belə deməyə əsas verir ki, xalqlarımız arasında həqiqətən qardaşlıq münasibətləri yaratmaq üçün lazımi zəmin var. Özü də bu münasibətləri yaratmaq Heydər Əliyevin iradəsi, mənim iradəm deyildir, – baxmayaraq ki, iradədən, şübhəsiz, çox şey asılıdır, – bu, xalqlarımızın arzusudur. Ona görə də biz yalnız insanlarımızın, xalqlarımızın iradəsinin tələb etdiklərini reallaşdırırıq” [2, s.176-177]

Hələ 1970-1980-ci illərdə türkçülük, turançılıq ideyalarının ideyalarının coşqun təbliğatçısı şair Bəxtiyar Vahabzadə 1980-ci ildə “Salam, Özbəkistan” şeirini qələmə alır. Şeirdə repressiya rejiminin təqib və təzyiqlərinə rəğmən türk xalqlarının birliyindən, qardaşlığından, dilinin, soy-kökünün, Vətəninin bütövlüyündən bəhs edilir. Şairin fikrincə, Azərbaycan da, Özbəkistan da hər kəs üçün Vətəndir, böyük türk dünyasıdır və eyni bədəndə bir candır:

Biz bir canıq, bir vahidik binadan
Bu Vətənə o Vətəndən salamlar.
Biz bir yolun yolçusuyuq hər zaman,
Sənə məndən, mənə səndən salamlar.

Heydər Əliyev hələ sovet dövründə hakimiyyətdə olduğu illərdə hər iki türk dövlətinin müstəqilliyinin qorunmasında onların sarsılmaz dostluq münasibətlərini dövlətçiliyin əsas amilərindən sayırdı. Moskvada işlədiyi vaxtdan – 70-ci illərdən Özbəkistanın faciəli illərini, özbək xalqının ədalətsizliyə məruz qaldığını Heydər Əliyev hamıdan yaxşı bilirdi. Xüsusən 1984-1985-ci illərdən etibarən sovetlər birliyinin ayrı-ayrı rəhbər kadrları tərəfindən özbək xalqına qarşı edilən ədalətsizliklərə ölkə rəhbəri İslam Kərimovun layiqli cavablarını, onun bir rəhbər kimi millətinin təəssübünü çəkdiyini, xalqının şərəf və ləyaqətini qoruduğunu yüksək qiymətləndirirdi.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Özbəkistanla əlaqələrinə, demək olar ki, son qoyulur. Müstəqillik əldə edən respublikaların bir-birinə münasibətində soyuqluq yaranmışdı. Hər iki dövlət müstəqillik əldə edilməsinə baxmayaraq, ilk dövrlərdə əlaqələri zəif olmuş, Azərbaycan bir çox dünya ölkələri ilə diplomatik əlaqələr qurduğu halda, Özbəkistanla heç bir münasibəti olmamışdır. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra, 1994-cü ilin əvvəllərindən Özbəkistanla əlaqələri bərpa edir. Haqsızlıq, ədalətiz hərəkətlər Özbəkistanda Azərbaycana qarşı o qədər böyük

inamsizlik yaratmışdı ki, dövlət başçısı buna çətinliklə nail olur. Azərbaycan səfirliyi yaradılır, dövlət başçılarının görüşləri baş tutur, Transqafqaz magistralı yaradılması barədə saziş imzalanır.

1996-cı ildə Türkdilli Dövlətlər Başçılarının IV Forumunda və dövlət xadimi, sərkərdə Əmir Teymurun 660 illik yubiley mərasimində iştirak etmək üçün Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Daşkəndə səfər edir. Forumda çıxış edən ölkə başçısı Azərbaycanla Özbəkistan arasında mədəni və mənəvi əlaqələrin genişlənməsində, onların müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində, əməkdaşlığın inkişafında dövlət başçılarının görüşlərinin rolunu yüksək qiymətləndirir.

1998-ci ildə Özbəkistanın “Yalla” kamera-instrumental ansamblının Bakıda səfəri zamanı Ulu Öndər ansamblın yaradıcı heyəti ilə görüşür. Keçmiş SSRİ-də artıq tanınan “Yalla” qrupunun özbək xalqı, Özbəkistan qarşısında ən böyük xidmətini Heydər Əliyev özbək incəsənətini, musiqisini, mahnılarını bütün dünyada təmsil etmələri ilə bağlayır, Azərbaycanda onlara verilən yüksək qiyməti özbək milli xüsusiyyətlərinin, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərin yaşadılması kimi qiymətləndirirdi. O, Azərbaycan və Özbəkistan incəsənət xadimləri arasında uzun illər dostluq ənənələrinin olduğunu fərhlə qeyd edirdi: “Özbəkistanla Azərbaycanı çox tellər bağlayır, tarixi köklərimiz birdir, dilimiz, musiqimiz, dinimiz, adətlərimiz, bütün ənənələrimiz də birdir. Biz eyni köklərə mənsubuq və onları – milli xüsusisyyətlərimizi, milli mənşəyimizi indi daha çox qiymətləndiririk. Bu, müstəqil, suveren dövlətlər kimi Özbəkistanın da, Azərbaycanın da yer üzündə möhkəm durması və mövcud olması üçün, onların müstəqillik və suverenliyini heç kimin poza bilməməsi üçün zəruridir” [1, s.495].

Ümummilli lider iki xalqın ortaq dəyərlərini, milli-mənəvi abidələrini yüksək qiymətləndirir, orta əsrlərdən üzü bəri bu xalqların nümayəndələrinin bəşər mədəniyyətinə bəxş etdikləri ilə qürur duyduğunu bildirirdi. O deyirdi: “Özbəkistan və Azərbaycan, özbək və Azərbaycan xalqları bəşəriyyətə çox böyük töhfə vermişlər. Biz xalqlarımıza mənsub olan və bizim üçün eyni dərəcədə qiymətli və əziz olan Şərqin görkəmli mütəfəkkirləri ilə fəxr edə bilərik. Bu sübut edir ki, biz ümumi köklərə bağlıyıq, eyni tarixi köklərə mənsubuq və xalqlarımızın din birliyi, mənəvi, əxlaqi, mədəni dəyərlərinin birliyi xalqlarımızı həmişə birləşdirmiş və dostluq şəraiti, qarşılıqlı yardım şəraiti yaratmışdır. Biz "Dədə Qorqud", "Alpamış", "Koroğlu" dastanlarından iftixar hissi ilə danışırıq. Onlar həm özbək xalqı üçün, həm də Azərbaycan xalqı üçün eyni dərəcədə dəyərlidir. Nizami Gəncəvi də, Əlişir Nəvai də bizim üçün doğmadır və bizdə həmişə olduqca böyük iftixar hissi doğurur, böyük əcdadlarımız o uzaq zamanlarda elə misilsiz əsərlər yaratmışlar ki, bu əsərlər dünya mədəniyyətini, dünya ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir” [2, s.192-193].

XVI əsr şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi YUNESKO çərçivəsində beynəlxalq miqyasda qeyd olunduğunda Azərbaycanla yanaşı, Özbəkistanda və digər türkdilli dövlətlərdə də təntənə ilə qeyd edildi. Türk xalqlarının ümumi dəyəri, ümumi sərvəti sayılan Füzuli poeziyasının təntənəsinə özbək xalqının toplaşdığı kimi, görkəmli dövlət xadimi Əmir Teymurun 660 illiyinə həsr olunmuş yubiley

şənliklərində əcdadlara, qaynaqlara, kökə dərin hörmətlə Azərbaycan xalqı da qatılmış, möhtəşəm memarlıq abidələri ilə, dünya şöhrətli Registan, Əmiri Gur və özbək xalqının dühaları tərəfindən, onların əlləri ilə yaradılmış və və gələcək nəsillərə yadigar komplekslə tanış olmuşdur.

2004-cü ildə prezident İlham Əliyev Özbəkistanda səfərdə olur və Daşkənd şəhərində Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin şərəfinə ucaldılmış abidənin açılışında iştirak edir. 2008-ci ildə Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov Bakıda səfərdə olarkən dövlətlər arasında humanitar sahədə, elmi-texniki əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında saziş imzalanır. Özbəkistan prezidenti Bakıda Əlişir Nəvainin abidəsinin açılışında da iştirak edir.

Bu gün özbək xalqının böyük tarixi, zəngin, dəyərli qədim mədəniyyəti, özünün elmi, görkəmli mədəniyyət, incəsənət, memarlıq əsərləri ilə bəşər sivilizasiyasına layiqli töhfələr verməsi ilə haqlı olaraq fəxr etməyə haqqı var. Görkəmli özbək alimləri, mütəfəkkirləri, şairləri, filosofları, dövlət xadimləri öz kəşfləri, əsərləri, elmi nailiyyətləri ilə təkcə Şərqdə deyil, həm də bütün dünyada tərəqqiyə xidmət göstərirlər.

Özbəkistan Dövlət Pedaqoji Universiteti dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Azərbaycanda Əlişir Nəvainin adını daşıyan qəsəbə, dünyaşöhrətli astronom Mirzə Uluqbəyin adına küçə var. Fərzanədəki "Azərbaycan küçəsi" iki xalqın dostluq nümunəsidir. Əslən azərbaycanlı olan, Özbəkistanda yaşayan şair Maqsud Şeyxzadənin əsərləri özbək ədəbiyyatının gözəl nümunələridir. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Arif Məlikovun özbək yazıçısı Şərəf Rəşidovun əsəri əsasında yaratdığı "İki qəlbin dastanı baleti" dünya musiqi sənətinin incilərindəndir.

Tanınmış türkoloq Ramiz Əskər özbək ədəbiyyatına aid 15 kitabı Azərbaycan dilinə tərcümə edib. Onların arasında Əlişir Nəvainin “Xəmsə”si, Sultan Hüseyn Bayqara və Zəhirəddin Məhəmməd Baburun “Divan”ları xüsusi qeyd edilməlidir. Alim bu xidmətinə görə Özbəkistan Respublikası tərəfindən bir sıra mükafatlara layiq görülüb, nüfuzlu qurumların, Özbəkistanın “Turan” Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilib.

Eyni zamanda, Özbəkistanda “XX əsr Azərbaycan şeiriyyəti antologiyası” (2013), “Azərbaycan yazçarının hekayələri və şeirləri toplusu” (2014), “Özbək ədəbiyyatı” (2016) kitablarının nəşri iki xalqın ədəbi əlaqələrinin layiqincə davam etdirilməsinə əyani sübutdur. Azərbaycan şairlərinin şeirləri, Hidayət Orucovun “Ömürdən uzun gecə” (Umrndan uzun keçə), Sabir Rüstəmxanlının “Göy Tanrı” (“Kuk tenqri”) kitabları özbəkcəyə tərcümə edilmişdir. Hər iki dövlətin ali məktəblərində “Türk xalqları ədəbiyyatı” kontekstində özbək və Azərbaycan ədəbiyyatı tədris edilir.

2016-cı ildə Daşkənddə nəşr olunmuş "Müasir özbək və Azərbaycan poeziyasının xüsusiyyətləri" kitabında özbək və Azərbaycan alimlərinin tənqidi məqalələri ilə yanaşı, hər iki xalqın bədii təfəkkür sahiblərinin – Azərbaycandan B.Vahabzadə, E.İskəndərzadə, Q.Ağsəs, X.İsmayılqızı, A.Şıxlı, E.Mirzəbəyli, F.Mustafa, İ.İlyaslı, M.Soltan, Ə.Cahangir, Y.Xəlil, S.Rəşid, R.Əlizadə, Ş.Kamilli,

A.Arabaçı; Özbəkistandan – Çulpan, Qeyrət Məcid, Utkir Xıdırov, Malikə Səlimova, Məhəmməd Yusif, Batırjon Erqashev və başqalarının əsərləri orijinalda və tərcümə ilə yanaşı verilmişdir [6].

Qədim tarixə və mədəni irsə malik olan Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının bu əlaqələri gələcək münasibətlərin daha da inkişaf etməsinə təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT /REFERENCES

1. Babayeva-Shukurova, Ferahila (2023). Mustaqillik yıllrınd O‘zbekistan-Ozarbayjon munasobatlarda Hydar Aliyevning o‘rnı. – “Durdona” nashriyoti. – 82 s.
2. Əliyev, Heydər (2002). Müstəqilliyimiz əbədidir. X kitab. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məktublar. Məruzələr. Müraciətlər. Fərmanlar. – Bakı: Azərnəşr. – 472 s.
3. Əliyev, Heydər (2006). Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. – Bakı: Azərnəşr. – 552 s
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət (2008). Müraciətlər. Çıxışlar. Müsahibələr. Təbriklər. Məlumatlar. – 3 cildə, II c. – Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. –528 s.
5. https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ozbekistan_elaqeleri_yeni_mustevide-2189363.
6. <https://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/22407.html>

**MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG‘RIKENGLIK– YaNGI
O‘ZBEKISTON IJTIMOIIY TARAQQIIYOTINING MUHIM OMILI SIFATIDA**

Abdullayev Diyorjon Nodirjon o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor,
tarix fanlari doktori, dotsent

doi.org/10.59470/202452

Ma’lumki, yer yuzidagi har bir millat katta, yoki kichikligidan qat’iy nazar insoniyat boyligi sanaladi. Xalqning milliy birligi, tili, madaniy va boshqa xususiyatlari kurrai zamindagi bashariyat madaniy va genetik fondining boyishini ta’minlaydi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, yer yuzidagi ikki yuz ellikdan ortiq davlatda 7 milliard 700 million kishini tashkil etadigan, 7000 til va lahjada gaplashadigan aholi istiqomat qilmoqda. Jahonning etnik xaritasiga e’tibor bersak, bugungi kunda dunyoda miqdoran bir necha yuztadan tortib bir necha yuz millionni tashkil etadigan 2000 ga yaqin har xil millat va elatlar yashayotganining guvohi bo‘lamiz. Shunday ekan, millatlararo bag‘rikenglik, ular orasida o‘zaro hurmat va do‘stona aloqalarni o‘rnatish orqaligina dunyoda barqarorlik, osoyishtalikni ta’minlashning asosiy omili bo‘lib qolaveradi. Tolerantlik to‘g‘risidagi zamonaviy konsepsiya yaqindagina paydo bo‘lib, bu tushunchani shakllantirishda YuNESKO ko‘p kuch-quvvat sarfladi. Jumladan, 1995-yilda ushbu tashkilot tomonidan qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi”da tolerantlik fuqarolik jamiyatining qadriyati va ijtimoiy normasi, deya ta’riflandi.

Shu o‘rinda Muhtaram yurtboshimiz Shavkat Mirziyoevning quyidagi fikrlariga e’tiborni qaratishimiz kerak: “Hech kimga sir emas, hozirgi vaqtda dunyoning turli mintaqalarida o‘zaro shafqatsiz raqobat, millatlararo va dinlararo ziddiyatlar, separatizm, millatchilik, radikalizm kabi tahdidlar tobora kuchayib bormoqda. Ana shunday tahlikali vaziyatda mamlakatimizda yashayotgan turli millat va dinga mansub insonlar o‘rtasida do‘stlik va hamjihatlikni mustahkamlash, go‘zal diyorimizda barqaror va bardavom taraqqiyotni ta’minlash, xalqimizning bunyodkorlik salohiyatini, uning ertangi kunga bo‘lgan ishonchini oshirish barchamizning, avvalo, rahbar va mutasaddilarning nafaqat vazifasi, balki muqaddas insoniy burchidir”.

O‘zbekistondagi barqarorlikni hamda davlat va jamiyat taraqqiyotini belgilashda mamlakatda istiqomat qiladigan 136 dan ortiq millat va elatning o‘zaro totuvligi, rasman ro‘yxatdan o‘tgan 16 diniy konfessiya vakillari o‘rtasida bag‘rikenglik munosabatlarining o‘rni beqiyos.

Bu borada bugungi kunga qadar bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 19-maydagi “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5046-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 15-noyabrdagi “Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5876-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 25-dekabr kuni “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi huzuridagi jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi 1018-son qarori hamda boshqa bir qator huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni jamiyatda barqarorlik, tinchlik va totuvlikni ta‘minlash, fuqarolar ongida katta, ko‘p millatli yagona oilaga mansublik tuyg‘usini mustahkamlash, milliy madaniy markazlar va do‘stlik jamiyatlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va yanada rivojlantirish, xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma‘rifiy aloqalarni kengaytirishga qaratilgan. Xususan, Respublika baynalmilal madaniyat markazi va O‘zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik va madaniy-ma‘rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi negizida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasining tashkil etilishi millatlararo totuvlik siyosatida yangi davrni boshlab berdi. Mazkur Qo‘mita zimmasiga jamiyatda millatlararo totuvlik va bag‘rikenglikni ta‘minlash, tinchliksevar siyosatni, mamlakat hayotining barcha sohalarida erishilgan yutuq va muvaffaqiyatlarni keng targ‘ib qilish, xalqaro hamjamiyat, shu jumladan, chet eldagi hamyurtlarimiz diasporasi bilan do‘stlikni mustahkamlashga doir davlat siyosatini izchil amalga oshirish vazifasi yuklanadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan millatlararo totuvlik siyosatidan ko‘zlangan maqsad – turli millat va elat vakillari o‘rtasida do‘stlik va bag‘rikenglik muhitini yanada mustahkamlash, yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash hamda xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini rivojlantirishdan iborat.

Bag‘rikenglik bu – o‘zaro hurmat, bir-birini anglash, tushunish va qabul qilish demakdir. Yer yuzidagi turli madaniyatlarga hurmat bilan yondashish, tushunishga bag‘rikenglik ta‘rifi beriladi. U bilim, samimiyat, vijdon va e‘tiqod natijasida yuzaga keladi. Bag‘rikenglik faqat ma‘naviy burch bo‘lib qolmay, siyosiy va huquqiy ehtiyoj sanaladi. Eng asosiysi, bag‘rikenglik natijasida tinchlik ta‘minlanadi, turli nizolar, u bor bo‘lsa, urushlarning kelib chiqishiga to‘sqinlik qiladi.

BMT Bosh Assambleyasining qaroriga ko‘ra, 1997-yildan buyon 16-noyabr har yili butun dunyoda “Xalqaro bag‘rikenglik kuni” sifatida nishonlanib kelinadi. Bu sanani O‘zbekistonda nishonlash ham yaxshi an‘anaga aylangan.

2019-yildan davlatimiz rahbari tashabbusi bilan mazkur sana O‘zbekistonda haftalik tarzida keng nishonlanib kelinmoqda. Ta’kidlash joizki, yurtimizda hukm surayotgan millatlararo totuvlik va bag‘rikenglikni ko‘z qorachig‘idek asrab avaylash bugungi globallashuv va axborot xuruji avj olgan bir paytda dolzarb masala hisoblanadi.

Tarixga nazar tashlasak, el-yurtimiz o‘zining qadimiy o‘tmishi davomida shonli voqealarni, turli sinov va qiyinchiliklarni, zafarli davrlar bilan birga, fojiali kunlarni ham boshdan kechirgan. Tarixning turli tahlikali davrlarida yurtimiz boshiga musibatli kunlar tushdi. XX asrda mustabid tuzumning 37-yil qatag‘oni va Ikkinchi jahon urushi davrida o‘z yurtidan majburan ko‘chirilgan, badarg‘a qilingan elat va millat vakillariga xalqimiz bag‘rini ochdi. Mehr ko‘rsatdi. Eng og‘ir damda ularga yordam qo‘lini cho‘zib, bir burda nonini baham ko‘rdi. Koreyslar, nemislar, turklar, polyaklar, greklar, qrim-tatarlar bu bag‘rikeng zaminda o‘zining ikkinchi vatanini topdi. Ikkinchi jahon urushi davrida frontning eng qaynoq nuqtalaridan O‘zbekistonga evakuatsiya qilingan 1,5 milliondan ortiq keksalar, ayollar, ochlik va o‘limdan qutqarib qolindi. O‘n besh millat farzandining boshini silagan, o‘n besh millat bolasining qalb og‘rig‘ini o‘z qayg‘usi deb bilgan Shoahmat Shomahmudovlar oilasi millatimizning timsoli, mehr-shafqat ramzi sifatida gavdalanadi. Bu oila sharafiga Toshkentdagi Xalqlar do‘stligi maydonida Xalqlar do‘stligi monumenti o‘rnatilgan. Prezidentimiz 2020-yil Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida jamiyatimizda millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik muhitini mustahkamlash borasidagi ishlar izchil davom ettirilishiga alohida to‘xtalib, 30-iyul – “Xalqaro do‘stlik kuni” munosabati bilan yurtimizda 30-iyul “Xalqlar do‘stligi kuni” deb belgilashni taklif etgani va ushbu tashabbus ko‘p millatli xalqimiz tomonidan ko‘tarinki ruhda kutib olingani fikrimiz tasdig‘idir. Jumladan, O‘zbekiston dunyoning turli davlatlari bilan o‘zaro manfaatli munosabatlarni yanada mustahkamlashga qaratilgan siyosat olib borayotganligi, bu jarayonda, xalq diplomatiyasidan ham unumli foydalanilayotganligi, mamlakatimizda barcha millat vakillari uchun o‘z madaniyati, urf-odatini asrab-avaylash, milliy qadriyatlarni rivojlantirish uchun barcha sharoit yaratilganligi, bugungi kunda O‘zbekistonda milliy-madaniy markazlar va do‘stlik jamiyatlari faoliyatlari bilan xarakterlanadi.

Darvoqe’, yurtimizda millatlararo totuvlikni ta’minlashga doir o‘tkazilayotgan tadbirlar aholini, ayniqsa yosh avlodni respublikamizda yashab turgan millat va elat vakillarining tili, madaniyati, an‘analari va urf-odatlarini saqlash va rivojlantirishga faol jalb etishga, mamlakatimiz taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shishga, jamiyatda ko‘p millatli katta oila tuyg‘usini, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Poytaxtda joylashgan istirohat bog‘ida keng ko‘lamli bunyodkorlik ishlari amalga oshirilib, bog‘ning qiyofasi tubdan o‘zgardi. Yangilanishlarga monand ushbu so‘lim go‘shaga “Do‘stlik” nomi berilganligi mazkur do‘stlik uyida ko‘p millatli O‘zbekistonning rivojlanish an‘analarini o‘zida mujassam etgan madaniy-ma’rifiy

tadbirlar ko‘rinishida millatlararo munosabatlarni yanada mustahkamlashini ta’minlaydi.

Millatlararo nizolar davlatning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga tahdid tug‘diruvchi omillardan biri hisoblanadi. Ko‘p millatlilik milliy-madaniy rang-baranglik bilan bir qatorda tafovut va farqlarni ham ifodalashini, bu o‘zaro tushunmovchilik uchun ham zamin yaratishi mumkinligini inobatga olsak, polietnik jamiyatda tanglik va nizoli vaziyatlar uchun imkoniyat obyektiv ravishda mavjud bo‘ladi.

Mamlakatimizda milliy o‘zlikni saqlab qolish, etnik qadriyatlarni rivojlantirish bilan bog‘liq jarayonlarga, yaqin o‘tmishdagidan farqli ravishda millatchilikning o‘sishi deb emas, balki tabiiy-tarixiy jarayon sifatida qaralmoqda va tegishli institutsional asoslar yaratilmoqda. Xususan, etnomadaniy ehtiyojlarini to‘laqonli qondirish, milliy urf-odatlar va an‘analar rivojlanishiga har tomonlama shart-sharoit yaratish maqsadida Respublikadagi turli millatlarga mansub milliy-madaniy markazlar faoliyatiga keng yo‘l ochib berilganini qayd etish lozim.

Yurtimizda mavjud 10 mingdan ziyod maktabning 2 mingga yaqinida qardosh tillarda ta’lim-tarbiya olib borilishi, o‘zbek tili bilan qo‘shib hisoblaganda 7 til (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, tojik, turkman tillari)da dars o‘tilishi qonuniy ta’minlangani va yetti tilda davlat tomonidan darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari ham muntazam ravishda chop etib borilishiga alohida e’tibor qaratilgan.

Xususan, o‘rta va oliy ta’lim 7 ta tilda tashkil etilgani, milliy tillarda bog‘chalar, maktablar tizimini rivojlantirish, pedagogik kadrlar va zarur darsliklar bilan ta’minlash borasidagi ishlar tizimli olib borilayotganini ta’kidlash zarur. Oliy ta’lim tizimida esa o‘qish milliy tillarda olib boriladigan maxsus fakultet va bo‘limlar faoliyat ko‘rsatmoqda. Ularning 30 foizdan ortig‘i mustaqillik yillarida tashkil etilganini alohida qayd etish joiz. Teleko‘rsatuvlar 11, radioeshittirishlar 11 tilda olib borilayotgan bo‘lsa, 8 tilda jurnallar, 8 tilda gazetalar chop etilmoqda. Bu kabi misollar etnik qadriyatlarini saqlab qolish va rivojlantirishga qaratilgan siyosatimizning amaliy nishonasidir. Tenglik va o‘zaro hamkorlik hayotiy-amaliy xarakter kasb etgan taqdirdagina milliy mansubligidan qat’i nazar, fuqarolarda Vatan taqdiriga daxldorlik, uning buguni va istiqboli yo‘lida hamjihat harakat qilish tuyg‘usi kamol topadi.

O‘zbekistonning milliy siyosat modeli uning tashqi siyosatida – BMT va boshqa xalqaro hamda mintaqaviy tashkilotlarning hamkorlik, tinchlik, etnik mojarolarni tinch yo‘l bilan hal qilish qaratilgan faoliyatiga mos siyosat olib borayotganida ham o‘z ifodasini topmoqda. O‘zbekiston etnik huquq va erkinliklarini muhofaza qilishga doir xalqaro bitimlarni amalga oshirishda ham faol qatnashmoqda. Xususan, respublikamizning “Irqiy kamsitishning barcha turlariga barham berish to‘g‘risidagi xalqaro Konvensiya”, “Genotsid jinoyatlarining oldini olish va unga nisbatan jazolar to‘g‘risidagi Konvensiya”, “Millati, elati, dini yoki tili nuqtai nazaridan kam sonli bo‘lgan guruhga mansub shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi

Deklaratsiya” kabi xalqaro hujjatlarni imzolagani ham mazkur yo‘nalishdagi harakatlar ko‘lamidan dalolat beradi.

Xususan, Prezident Shavkat Mirziyoev tomonidan etnik bag‘rikenglikka asoslangan o‘zbek milliy siyosat modelining amaliy ifodasi mamlakatimiz hayotida tub ijobiy o‘zgarishlarning sodir bo‘lishiga, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olgan keng qamrovli islohotlarni amalga oshirishga zamin yaratdi. Yurtimizda istiqomat qilayotgan turli millat va elatlar vakillari o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlik respublikamizdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo‘lib qolaveradi.

Yagona va ko‘pmillatli xonadonimiz – jonajon O‘zbekistonimiz oldida barchamizning farzandlik burchimiz borligi ma’lum. Muqaddas o‘zbek diyorida yashovchi har bir kishi o‘zining ana shu burchini qalb qo‘ri, aql-idroki va iste’dodi bilan ado etishi ham qarz, ham farzdir.

Bu borada yaxlit, chuqur o‘ylangan siyosat va uni amalga oshirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar hayotga tatbiq etilib, millatlararo va dinlararo totuvlikni qo‘llab-quvvatlashga e’tibor qaratilmoqda. Bu islohot va o‘zgarishlarning negizida konstitutsion huquq va kafolatlar yotganini alohida qayd etish lozim. Shundan kelib chiqib, bu borada quyidagi dalillarni keltirib o‘tish zarur.

Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasining asosiy vazifalari qatoriga davlat organlarining respublika hududida joylashgan milliy madaniy markazlar va do‘stlik jamiyatlari bilan o‘zaro aloqasi va hamkorligini ta’minlash va yanada rivojlantirish kiritildi. Mamlakatimiz hududida yashayotgan millatlar urf-odati hamda islom dinining madaniy va sivilizatsion merosi, ma’naviy-falsafiy ahamiyatini chuqur o‘rganish bo‘yicha ishlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad — fundamental ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida diniy bag‘rikenglik, millatlararo munosabatlarning tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish va uni bugungi kun sharoitida rivojlantirishdan iborat

Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta’minlash O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida muhim o‘rin egallay boshladi. Hukumat xalqaro tashkilotlar hamda ushbu sohada mutaxassislar bilan konstruktiv muloqot va hamkorlik o‘rnatishga alohida e’tibor qaratmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo‘yicha Oliy komissari Zeyd Raad Al-Huseyn hamda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Milliy ozchiliklar bo‘yicha Oliy komissari Lamberto Zanierning mamlakatimizga tashrifi chog‘ida mazkur sohada olib borilayotgan islohotlar muhokama qilindi va xalqaro mutaxassislar tomonidan bu boradagi o‘zgarishlarga yuqori baho berildi.

E’tiborli jihat, 2017-yilda mustaqil O‘zbekiston tarixida ilk bora mamlakatimizga BMT Inson huquqlari bo‘yicha kengashining din va e’tiqod erkinligi bo‘yicha maxsus ma’ruzachisi Ahmad Shahid tashrif buyurdi. Uning tavsiyalari asosida 2018-yil 4-may kuni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi din va e’tiqod erkinligini ta’minlash bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” tasdiqlanib ijrosi yo‘lga qo‘yildi.

Xalqaro hamjamiyat mamlakatimizning millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta’minlash borasidagi faoliyatini yuqori baholamoqda va O‘zbekiston tajribasiga katta qiziqish bilan qaramoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2017 yil 19 sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta’minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo‘l qo‘ymaslikka ko‘maklashishga qaratilgan “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyusiyasini qabul qilish taklif etilishi hamda ushbu hujjatning 2018-yil 12-dekabrda qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Mazkur sohada olib borilgan islohotlar doirasida erishilgan muhim natijalardan biri sifatida 2018 yilda AQSh Davlat departamenti O‘zbekistonni diniy erkinlik borasida “alohida tashvish uyg‘otuvchi mamlakatlar” ro‘yxatidan chiqarganini ko‘rsatish mumkin.

2020-yil 13-oktabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi sessiyasida bo‘lib o‘tgan saylovlarda O‘zbekiston milliy davlatchiligimiz tarixida ilk bor Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo‘yicha kengashi a’zoliciga uch yil muddatga – 2021-2023 yillarga saylandi. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a’zo bo‘lgan 193 davlatdan 169 tasi ovoz berganligi mamlakatimizda vijdon erkinligini ta’minlashda erishilgan ulkan tajribaga ko‘rsatilgan yuksak ehtiromdir. Ta’kidlash joizki, ushbu saylovda eng ko‘p ovoz berilgan davlat O‘zbekiston bo‘lganligi, yurtimizda millati va dinidan qat’i nazar, inson huquqlarini ta’minlashga qaratilgan, shu jumladan, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik sohasida olib borilayotgan siyosatning e’tirofidir.

Davlatimiz milliy siyosatining eng muhim, ustuvor yo‘nalishlaridan biri barcha millatlarning ravnaqi uchun teng sharoit va imkoniyat yaratishdan, millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirishdan iborat.

Milliy siyosatni bevosita hayotga tatbiq etayotgan tashkilotlardan biri O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi hisoblanadi.

Bugungi kunda Qo‘mita mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan jami 151 ta milliy madaniy markaz, 36 ta do‘stlik jamiyati va xorijdagi vatandoshlarning 38 ta jamiyati bilan hamkorlik qilib, O‘zbekistondagi barcha millatlar va elatlarning tarixi, madaniyati, ma’naviy qadriyatlari, an’ana hamda urf-odatlarini asrash va har tomonlama rivojlantirish, millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish, jamiyat va davlatni barqaror rivojlantirishga katta hissa qo‘shib kelmoqda.

Yuqorida keltirilgan materiallarga qo‘shimcha sifatida shuni aytish mumkinki, 2021-yili millatlararo munosabatlar sohasida huquqiy asosni takomillashtirishga qaratilgan 13 ta konseptual hujjatlar loyihasini tayyorlangan. Bulardan 2 ta qonun, Prezidentimizning 2 ta Qarori va 2 ta Farmoni hamda hukumatimizning 7 ta qaror va farmoyishlarni tashkil etadi. O‘tgan yili 30 iyul - Xalqlar do‘stligi kuni yurtimizda keng nishonlandi. Bayram munosabati bilan 60dan ortiq hamyurtlarimiz millatlararo

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

munosabatlar sohasidagi xizmatlari uchun davlat mukofotlari bilan taqdirlangan. Sonlarga murojaat qiladigan bo’lsak 2021-yilda 17 mingdan ortiq turli tadbirlar o’tkazilgan. Ular orasida bag’rikenglik haftaligi, mustaqilligimizning 30 yillik tantanalari, do’slik festivallari, uch avlod uchrashuvlari va boshqa tadbirlar tashkil etilganligi O’zbekistonning millatlararo totuvlik borasidagi siyosatida yangi bosqichga ko’tarilganligidan dalolat beradi.

Xulosa o’rnida ta’kidlash joizki, mamlakatimizda millatlararo totuvlik va o’zaro hurmatga asoslangan muhitni mustahkamlash borasida olib borilayotgan islohotlar natijasida millatlararo munosabatlarning yangi modeli yaratildi. Ushbu model turli millat vakillari o’rtasidagi millatlararo muloqot, konstruktiv yondashuv va barcha fuqarolarning qonun oldida tengligiga asoslanadi.

Muxtasar qilib, Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning ta’biri bilan aytganda, “Barchamiz uchun Vatan bitta. Bizni yagona, ulug’ bir maqsad birlashtiradi. U ham bo’lsa, yurtimiz tinchligi, Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligidir”.

I.YUSUPOVTIŇ ESTETIKALIQ BAĞDARLAMASINIŇ INSANDI TÁRBIYALAW PROCESSINDEGI ÁHMIYETI

Berdimuratova Alima Karlıbaevna
QMU Sociallıq pánler kafedrası
professori, f.p.d., +998907356521
alimaberdimuratova1965@gmail.com

Berdimuratova Sarbinaz Polatovna
QMU Inglis til bilimi kafedrası
assistenti, +998973546787
sarubinazu.sb@gmail.com

doi.org/10.59470/202453

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq shoiri, O'zbekiston Respublikasi Qahramoni I.Yusupovning shaxs tarbiyasidagi estetik qarashlarining o'rni va ahamiyati ko'rib chiqilib, uning realizmga asoslangan estetik dasturlarini belgilash asosida ularning mazmuni ochib berilgan.

Аннотация. В статье рассмотрены роль и значение эстетических воззрений каракалпакского поэта, Героя Республики Узбекистан И.Юсупова в воспитании личности, раскрыты их содержание на основе определения его эстетических программ, основанных на реализме.

Abstract. The article examines the role and significance of the aesthetic views of the Karakalpak poet, Hero of the Republic of Uzbekistan I.Yusupov in the education of the individual, and reveals their content based on the definition of his aesthetic programs based on realism.

Kalit so'zlar: shaxs tarbiyasi, estetik dunyoqarash, estetik dastur, shaxs, milliy, umummilliy, yoshlar tarbiyasi.

Ключевые слова: воспитание личности, эстетическое мировоззрение, эстетическая программа, личность, национальное, общенациональное, воспитание молодежи.

Keywords: personality education, aesthetic worldview, aesthetic program, personality, national, nationwide, youth education.

Filosof PlatonniŇ «Fedr» degen dialogi SokrattiŇ ózi ushın oylap tapqan duwası menen tamamlanadı hám onı SokrattiŇ ózi oqıydı: «Márhámátli Pan i basqa da bul jerdegi qudaylar! Mağan ózimniŇ ishki dún'yamda gózzal bolıwıma múmkinshilik

berin, men sirtimda iyelik etken barliq narse meni ishimgide dos bolsin» [Платон, 1970 - С.222].

Bul aytilgan sozler ajayip sozler bolip, olardin tiykargi temasini gozzalliq beredi. Gozzalliq joqari adamlar qadriyatlarini qatarina kiredi. Ogan tek Sokrat yoki Platon umtilip qoymastan, qalegen adam umtilip jasaydi, ular gozzalliqta ozlari arman etken en joqargi quwanishti koredi. Gozzalliqqa umtiluv adamga tan bolgan umtilislardin birin beredi. Gozzalliq sezimi adamning tiykarinda jaylasqan. Gozzalliqni tusiniwden dun'yaqa estetikalik qatnas qaliplese baslaydi.

I.Yusupovning qosiqklarinda koterilgen gozzalliqqa tamamlangan ham adekvatlik aniqlaman beriw qiyin, biraq ogan suwretlew arqali sipatlama beriwge boladi. Onin xarakterli belgilerin bolip korsete alamiz.

En aldi menen, shayirdin shigarmalarinda suwretlengen gozzalliq bizde unamli xarakterdegi emociyalardi payda etedi. Gozzalliq jagimli bolip, jaqtılı seziwlerdi bizde payda etedi.

Ol adamga joqari darejedegi lazzeetleniwdi beredi, yagniy adam gozzalliqning tasiri astinda ozgeshe lazzeetleniw sezimine – «estetikalik lazzeetleniwge» iye boladi.

Qus balasi bolip ilinbes sang,
Bulbildin xosh hawaz sesi bolmasa,
Sazdi shertken menen kelmes namaqa
Kewildin bir andiyshesi bolmasa.
Adet qalar, balkim qasiyet qalmas,
Elge xizmet etpey jigit sinalmas.
Kop jasaqan menen aqsaqal bolmas,
Parasatli aqil-esi bolmasa [Юсупов И. 1978 – Б.59] («Bolmasa»)
Siz benen biz makan qilgan
Bul topiraqta bari de bar.
Egin ekseñ orre turgan,
Shoplerinde dari de bar.
..Zer qadirin bilip zerger,
Sonday zaman kelgen gezde
«Ijaraqa az-maz jer ber»

Dep jalinar dun'ya bizge... [Юсупов И., 1979 - Б.9-10] («Bul jer ele zor boladi»)

Bul soz iskusstvosinin gozzal qosiq qatarlarini oqiganimizda bizde ozgeshe quwanish sezimi payda boladi, ular ozlerinde unamli baslamani alip juredi.

I.Yusupovning doretpelerin oqiganimizda, har bir qosiq qatarinda berilgen mazmun biybaha gozzalliq ekenligini sezemiz.

Bul gozzalliq adamning is-hareketinde, onin iygilikli maqsetlerge umtiliwinda korinedi. Gozzal adam haqqinda oylaganimizda bizler tek gana lazzeetlenip qoymastan, qaygi sezimine de iye bolamiz. Misali,

Mendegi en ulken tilek:
Ne qiyinliq korsek te,

Jas balanıń jetimsirep,
Jılağanın kórsetpe.
Ol bala kim?
Qaysı jerden?
Perzenti qay ananıń?
Ómir, bizge kórsetpe sen
Jılağanın balanıń.
Óz anasın, óz mámmesin
Joqlap bala jılasa,
Adamzattıń hámмесiniń

Bul eń awır gúnası...[Юсупов И., 1992 – Б.12] («Tilek»)

Bul jerde biziń qaygımız adamğa baylanıslı payda bolmaydı, al adamdağı gózzallıq jetkilikli dárejede bahalanıp, bul biri kem dún'yada iske aspay qalıw múmkinshiligi menen kelip shıǵıwında kórinedi. Biraq olardıń (adamlar) bahası biziń kóz aldımızda kemip ketpeydi, al kerisinshe de bolıwı múmkin. Sol sebepli olar haqqında biziń qaygımız adamlıq hám jaqtılıqlı qaygını beredi. Bul qaygı bizlerdi quwandıradı hám bizlerge kóterińkilik sezimin beredi. Shayırdıń qosıqlarındağı gózzallıq bárhama hám barlıq jaǵdayda bizlerdi jetiklikke iytermelew fakti menen kóteriledi.

I.Yusupovtıń shıǵarmalarındağı gózzallıqtıń taǵı da bir áhmiyetli belgisin onıń pútinligi beredi. Gózzallıq bizge bólekler arqalı emes, al pútin halatında unaydı. Sol sebepli onı qabıllaw da pútinlikke iye bolıp, bizlerge ózgeshe tásir etedi. Adamdağı gózzallıqtı qabıl ete otırıp, bizler onı tek kózimiz, esitiwimiz arqalı qabıl etip qoymay, al aqılımız benen, ózimizdiń barlıq tiykarımız benen qabıllaymız. Gózzallıqtı qabıllaǵanıımızda barlıq waqıtta seziwlerdiń hám oyımızdıń tolıqlıǵın anılaymız.

Tuwıp ósken elin súye almadı ol,

Onı jek kóriwden uyalmadı ol.

Kóship bargan eli bunı jatırqap,

Hesh jerdi «Watanım» dey almadı ol. [Юсупов И., 2004 – Б.5] («Tórtlikler»)

Shayırdıń shıǵarmalarındağı gózzallıqtı qabıl etiwdiń taǵı da bir ayrıqsha belgisi onıń tazalıǵı hám shın júrekliginde kórinedi. Bul jerde bizlerdiń gózzallıqtı qabıl etiwimiz jat nárselerden tazalanǵan bolıp, ol maksimal dárejede óz paydasın gózlemewde kórinedi. Kanttıń gózzallıqtıń tábiyatı adamnıń máp gózlemewi menen baylanıslı degen pikiriniń haqıyqatlıǵın I.Yusupovtıń qosıqları hár tárepleme dálilleydi. Shayırdıń ózi de bul haqqında kóplegen dóretpelerinde aytadı:

El dártine dárman bolǵan giyasań,

Xalıq ármanı tuwǵan poeziyasań.

«Ataq emes, sóz quwagór, balam» dep,

Kóz aldında turasań da qoyasań.[Юсупов И., 1978 – Б.215] («Berdaqqa»)

Xalıqtıń júregine barar soqpaqtı

Tapqanlar siltewish belgi qaqpaptı.

Mashaqatlar shegip, sol soqpaqtı men

Taw, duz qoymay ele izlep júrippen..[Юсупов И., 1992 – Б.10]

Gózzallıqtı qabıl etip atırıp, bizler payda haqqında oylamaymız, biraq budan gózzallıq bul paydasızlıq degen kelip shıqpaydı. Ol tereń mánidegi paydanı ańlatadı. Shayırdıń shıǵarmalarındaǵı estetikalıq lázzetleniw, gózzallıq penen lázzetleniw jámiyetlik, teklik paydanı gózleydi hám bunday gózzallıqqa máptiń bolıwın túsindiredi, bunday gózzallıqtı seziwdi bizde tárbiyalaw ushın xızmet etedi.

I.Yusupov gózzallıqtıń paydalılıǵın nede kóredi? Biziń pikirimizshe, ol sulıwlıqtıń taza hám janlı seziwinde adamnıń morallıq turmısına unamlı tásir etiw deregin kórgen desek qátelespegen bolamız. Turmistaǵı hám iskusstvodaǵı gózzallıq ádep-ikramlılıq mániste, shayırdıń pikirinshe, jaqsı jemislerdi beriw uqıplılıǵına iye. Ol gózzallıq hám poetikalıq seziwlerinde hár bir adamnıń hám jámiyettiń ádep-ikramlılıq dárejesiniń eń jaqsı kórsetkishin kórdi.

Shayırdıń óziniń barlıq shıǵarmalarında gózzallıqtıń praktikalıq áhmiyetin – ulıwmaadamzatlıq mánisin kórsetedi. Onıń barlıq dóretken obrazları tábiyat, jámiyet penen tolıq garmoniyada «jasaydı». Olardıń ruwxıy sulıwlıǵı, ishki garmoniyası ashıp beriledi. Sol sebepli ómirdegi gózzallıq, iskusstvodaǵı gózzallıq adamnıń jasawına, turmıstıń qıyınshılıǵın mártlershe jeńiwge járdem beredi, onıń ruwxın kóteredi. I.Yusupovtıń da qosıqları adamnıń aldına múmkin bolǵan adam idealın qoyadı, adamdı onıń joqarı kórinisinde kórsetedi, adamdı eger hesh nárese kesent etpese, onda hár bir adam qálegen adamday bolatuǵınlıǵın ashıp beredi. Usıǵan baylanıslı, shayırdıń dóretpelerindegi gózzallıq gózzallıq ashılǵan adamda adamlardıń adam bolıwı ushın kesent beretuǵın nárselerdi saplastırıwǵa járdem beretuǵın tábiyyı qálewdi payda etedi. Shayırdıń pikirinshe, turmistaǵı, iskusstvodaǵı gózzallıq joqarı maqsetlerge xızmet etedi' adamǵa óziniń ómirin hám basqa adamlardıń ómirin jaqsıraq qurıw ushın járdem beredi.

«Aqılǵa uǵras kelmes bul úlken dún'ya.

Ayı, kúni hámmerge teń dún'ya.

Insan peyli tarılǵanda biraqta,

Eki adamǵa tarlıq eter keń dún'ya.

Qaralıq tileymen hámme qazanǵa,

Qaralıq tileymen qara kózlerge.

Jasılıq-japıraqqa, qızılıq – qanǵa,

Adam kewli, aqlıq tileymen sizge!» [Юсупов И., 1992 – Б.77, 79]
(«Tórtlikler»)

Solay etip, I.Yusupovtıń qosıqlarınıń gózzallıǵın analizlegenimizde estetikalıq teoriyadaǵı gózzallıqtıń eki túriniń bar ekenligin basshılıqqa alıwımız tiyis. Birinshi túri – iskusstvo tárepinen tiklenetuǵın nárselerdiń hám qubılıslardıń ózlerindegi gózzallıǵı. Bul shayırdıń dóretken unamlı obrazlarında kórinedi. Ekinshisi - kórkem súwretlewdegi gózzallıq. Bul baǵdarda nárseniń ózi kelbetsizde bolıwı múmkin, biraq onıń iskusstvodaǵı súwretleniwi shın, haqıyqatlıq, jetik bolıp, ol bizlerge gózzallıqtay quwanış baǵısh etedi. Súwretlewdegi gózzallıq súwretlew shınlıǵınan biyǵárez ómir súre almaydı. Biraq I.Yusupovtıń qosıq qatarlarındaǵı shınlıq shayırdıń uqıplılıǵı hám

sheberligi menen ğana baylanıslı bolıp qoymastan, onıń mártligi menen de baylanıslı. Bul shınlıq onıń joqarı ruwxıylıǵında, jalǵandı ashıp beriw menen baylanıslı maqsetlerinde kórinedi. Bunday jaǵdayda súwretlew shınlıǵı tek ğana oqıwshı tárepinen gózzallıq dep tán alınıp qoyılmaıstan, shayırdıń ózi ushında joqarı estetikalıq idealǵa aylanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Платон. Соч. в 3-х т. М., 1970. т.2. с.222.
2. Юсупов И. Хәр кимниң өз заманы бар. Н., 2004. 5-бет.
3. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. 1-том, Н., 1992.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. 2-том, Н., 1992.
5. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. 1-том, Н., 1979.
6. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. 2-том, Н., 1979.

**TURKSOY – TURKIY XALQLAR DO‘STLIGI VA HAMKORLIGINI
MUSTAHKAMLOVCHI TASHKILOT**

Mirzayev Gulom Rizoqulovich
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi
boshlig‘i o‘rinbosari, tarix fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent.

doi.org/10.59470/202454

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turksoyning turkiy xalqlar do‘stligi va hamkorligini mustahkamlashdagi o‘rni va roli xususida so‘z yuritiladi. Markaziy Osiyo va Kavkazdagi Turkiy tilli davlatlarning Turkiya bilan har tomonlama do‘stlik va hamkorlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan Turkiy davlatlar tashkiloti, uning muhim takibi sanalgan Turksoyning faoliyati tahlil etilgan.

Аннотация. В данной статье говорится о месте и роли Тюрксоя в укреплении дружбы и сотрудничества тюркских народов. Анализируется деятельность Турксой - организации тюркских государств, созданной с целью развития всесторонних отношений дружбы и сотрудничества между тюркоязычными странами Средней Азии и Кавказа и считающейся ее важным последователем.

Annotation. This article talks about the place and role of Turksoy in strengthening the friendship and cooperation of the Turkic peoples. The activities of Turksoy, an organization of Turkic states established for the purpose of developing all-round friendship and cooperation relations between the Turkic-speaking countries of Central Asia and the Caucasus, and considered an important follower of it, are analyzed.

Kalit so‘zlar: Turksoy, “Turk dunyosi”, “madaniyat poytaxti”, Naxichevan shartnomasi, hamkorlik.

Ключевые слова: Турксой, «Турецкий мир», «культурная столица», Нахичеванское соглашение, сотрудничество

Key words: Turksoy, "Turkish world", "capital of culture", Nakhichevan agreement, cooperation.

Ma’lumki, turkiy tilli davlatlar jahon hamjamiyatining tabiiy va faol bir qismi hisoblanadi. XX asrning so‘nggi o‘n yilligida Sovet ittifoqining parchalanishi natijasida Markaziy Osiyoda bir qator turkiy tilli mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularning xalqaro munosabatlarda o‘rni va rolini aniqlab olishini taqozo etdi. Ana shunday keskin o‘zgarishlar ya’ni, jahonda sotsializmning tanazzuli, ikki qarama-qarshi tuzum va ular yuritgan mafkuraviy siyosatning bashariyat sahnasidan tushishi iqtisodiy aloqadorlik, mintaqaviy, tarixiy, madaniy va boshqa xil yaqinliklarga asoslangan yangidan-yangi tashkilotlar, hamdo‘stliklar tashkil topishiga turtki bo‘ldi.

Markaziy Osiyo va Kavkazdagi Turkiy tilli davlatlarning Turkiya bilan har tomonlama do‘stlik va hamkorlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida 1992–yil 30-31–oktabr kunlari Anqarada ilk bor Turkiy tilli davlatlar sammiti bo‘lib o‘tdi. Ushbu sammit yakunlari bo‘yicha imzolangan deklaratsiyada ta’kidlanishicha, mustaqillikni saqlash va mustahkamlash uchun o‘zaro manfaatli munosabatlarni faollashtirish hamda bunday uchrashuvlarni muntazam o‘tkazib borishga kelishildi [Мемедли, 160].

Qayd etish joizki, Anqarada asos solingan turkiy tilli davlatlar rahbarlari uchrashuvi zamon talabiga mos bo‘lib, o‘shanda endigina mustaqillika erishgan turkiy tilli respublikalarning tezroq jahonga chiqishi va dunyo iqtisodiy integratsiyasi jarayoniga qo‘shilishi masalasi ulardan o‘zaro hamjihatlikni, qolaversa, Turkiyadek iqtisodi taraqqiy etgan davlat bilan keng hamkorlikni taqozo etishi tabiiy edi.

1992–2009–yillarda Turkiy tilli davlatlar boshliqlarining rasmiy to‘qqizta sammiti o‘tkazilgan bo‘lib, ularda o‘zaro havo va suv yo‘llarini tiklash, temir yo‘l va avtomobil yo‘llarini qurish, telekommunikatsiya, o‘zaro texnik yordam ko‘rsatish, madaniy aloqalar o‘rnatish, savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish kabi keng qamrovli loyihalar amalga oshirila boshlandi. 2009- yil 3-oktabrda Naxichevandagi to‘qqizinchi sammitida “Turkiy Kengash” xalqaro tashkilotiga asos solindi. Ma’lumot o‘rnida aytish mumkinki, **Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT)** (ozarbayjoncha: *Türk Dövlətləri Təşkilatı*, qozoqcha: *Түрік Мемлекеттері ұйымы*, qirg‘izcha: *Түрк мамлекеттеринин уюму*, turkcha: *Türk Devletleri Teşkilatı*, veng.: *Török Államok Szervezete*, inglizcha: *Organization of Turkic States*; 2021-yilgacha sobiq **Turkiy kengash**) – turkiy tilli davlatlardan tashkil topgan xalqaro tashkilot. Tashkilotning asosiy maqsadi a’zo davlatlarning har tomonlama do‘stlik va hamkorlikni rivojlantirishiga qaratilgan. Ushbu tashkilotga 2009-yil 3 – oktabrda Ozarbayjonning Naxichevan shahrida asos solingan. unga Ozarbayjon, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkiya davlatlari a’zodir. Ushbu tashkilotga asos solinishdan avval, 1992-yilda Qozog‘istonning o‘sha paytdagi poytaxti Olmaotada “Birlashgan turkiylar tili va san’ati ma’muriyati”ga asos solingan edi. 1998-yilda esa Ozarbayjonning Boku shahrida “Turkiyzabon davlatlar parlamentlik assambleyasi” tashkil etildi. Yaqin kelajakda “Turkiy Kengash”ga Turkmaniston kirishi kutilmoqda.

Turkiy Kengashning quyidagi sohalari mavjud:

- Istanbul kotibiyati
- Prezidentlar kengashi
- Tashqi ishlar vazirlari kengashi
- Yuqori martabalilardan tashkil topgan komitet
- Turkiyzabon davlatlar oqsoqollari kengashi
- Bokudagi parlament assambleyasi
- Ostonadagi turkiy akademiya
- Turkiy madaniyat xalqaro tashkiloti [2].

Ta’kidlash joizki, turkiy tilli davlatlar hamkorligini rivojlantirishda Turkiy madaniyat xalqaro tashkiloti (TURKSOY) faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro Turkiy Madaniyat Tashkiloti yoki **TURKSOY** (turkcha: *Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı*, **Türksoy**) – turkiy davlatlardan tashkil topgan xalqaro madaniyat tashkiloti. Tashkilotning asosiy maqsadi bu turkiy davlatlar va xalqlar orasidagi do’slikni va hamkorlikni kuchaytirishdir. Bu hamkorlik iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarni o’z ichiga oladi. Tashkilot bosh binosi Туркия poytaxti Анкарада joylashgan. Hozirgi vaqtda, tashkilot bosh direktori qozog‘istonlik Dyusen Kaseinov hisoblanadi. Tashkilot 3 ta rasmiy tiliga ega, bular: turk, rus va ingliz tillaridir [7].

1992 yilda Turkiya, keyinchalik Ozarbayjonda Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkiya, Turkmaniston va O‘zbekiston Madaniyat Vazirlari uchrashuvlari bo‘lib, unda Madaniyat Vazirlari Kengashini tuzish haqida qaror qabul qilinib kerakli hujjatlar imzolandi. Davlatlararo madaniy aloqalar va o‘zaro hamkorlikni muvofiqlashtirish maqsadida qarorgohi Anqara shahrida joylashgan va doimiy ravishda ish olib boruvchi “TURKSOY” tashkiloti tuzildi.

1993 va 1994-yillarda Qozog‘iston, Turkiya va Qirg‘izistonda Madaniyat Vazirlari Kengashining navbatdagi majlislari bo‘lib o‘tdi. O‘zbekiston Miliy arxivi ma’lumotlariga tayangan holda shuni aytish mumkinki, TURKSOY turkiy tilli davlatlardagi insoniyat sivilizatsiyasiga munosib hissa qo‘shgan madaniy yodgorliklarni asrab-avaylash borasida tadbirlarni o‘tkazishga ko‘maklashish bilan birga keng qamrovdagi targ‘ibot ishlariga qatnashib kelgan. Masalan, Mirzo Ulug‘bek yubileyi munosabati bilan 1994-yilda Anqarada chiqadigan “Turk dunyosi” va Qozonda chiqadigan “Miras” jurnallarida buyuk olimning 600-yilligiga atab maqolalar chop ettirilgan [ЎзМА, 4-5].

1996-yildan TURKSOY va YuNESKO o‘rtasida rasmiy hamkorlik yo‘lga qo‘yildi. 2009-yildan TURKSOY nomi o‘zgartirilib, Turkiy kengash tarkibiga kirdi. Hozirgi paytda unga turkiy tilda so‘zlashuvchi 10 dan ortiq davlat a‘zo bo‘lib kirgan [4].

Darhaqiqat, o‘tgan vaqt mobaynida TURKSOY tomonidan turkiy tilli davlatlar madaniy hayoti, tarixiy-memoriy obidalari va shaharlari, tarixiy va buyuk shaxslariga bag‘ishlab muntazam ravishda tadbirlar o‘tkazib kelganligiga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, Turkiy tilli davlatlar rahbarlarining 1996-yil oktyabrda Toshkentda bo‘lib o‘tgan to‘rtinchi sammitida transport karidorlarini barpo etish va bojxona to‘lovlarini pasaytirishga doir masalalar muhokama qilinishi bilan birga Sohibqiron Amir Temurning 660-yillik yubileyi keng nishonlangan [Мемедли, 162].

Turkil tilli davlatlarda jumladan Turkmanistonda ham TURKSOY tomonidan bir qator tadbirlar tashkillashtirilib kelinmoqda. Tashkilot tomonidan 2014-yil turkiy dunyoning Maxtumquli yili deb e‘lon qilingan qilindi [6, 41].

Turksoy har yili Turk dunyosidan bir shaharni “Turk dunyosi madaniyat poytaxti” etib tanlaydi. Tanlangan shahar turkiy madaniyatni nishonlash uchun bir qancha tadbirlarga mezbonlik qiladi. Ushbu nomga sazovor bo‘lgan shaharlar quyidagilar: 2012-yil Ostona (Qozog‘iston), 2013-yil Eskishehir (Turkiya), 2014-yil Qozon (Tatariston), 2015-yil Marv (Turkmaniston), 2016-yil Shaki (Ozarbayjon),

2017-yil Turkiston (Qozog‘iston), 2018-yil Kastamonu (Turkiya), 2019-yil O‘sh (Qirg‘iziston), 2020-yil Xiva (O‘zbekiston), 2022-yil Bursa (Turkiya), 2023-yil Shusha (Ozarbayjon), 2024-yil Anau (Turkmaniston).

Shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekistonning qadimiy Xiva shahri o‘rta asrlar me’morchiligining noyob va ajoyib namunalaridan biridir. Buyuk ipak yo‘lida joylashgan shahar ko‘plab dinlar va sivilizatsiyalar maskaniga aylanib, XVII–asrda shaharlashgan. Xiva shahri 1990-yil 12-dekabrda YuNESKOning Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilganini eslash joiz. Ichan-qal’ada 54 ta tarixiy me’moriy inshoot, 360 ta uy mavjud bo‘lib, qal’ada 2600 kishi istiqomat qiladi. Qal’ada Xorazmning ikki yillik tarixi bor”. Bu yerda moddiy va ma’naviy madaniyatni aks ettiruvchi 40 mingga yaqin nodir inshootlar mavjud [8.]. Turkiy xalqlar (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman) azaldan bir daryodan suv ichib, tinch-otuv, ahil-inoq yashab kelgan. Xalqlarimizni yagona tarix, mushtarak madaniyat va qadriyatlar, o‘xshash til va urf-odatlarining birlashtirib turishi davlatlarimiz o‘rtasidagi mustahkam hamkorlikka asos bo‘lmoqda.

Muxtasar qilib aytganda, turkiy tilli davlatlari hamkorligini mustahkamlashda Turksoy tashkiloti muhim rol o‘ynab kelmoqda. Jumladan, muntazam ravishda tashkillashtirib kelinayotgan festivallar, “madaniyat kunlari” va “kinosi kunlari” kabi madaniy tadbirlar turkiy tilli xalqlarining tarixan shakllangan yaqin do‘stlik va mushtarak madaniy ildizlarini mustahkamlab, mamlakatlar o‘rtasidagi yaxshi qo‘shnichilik munosabatlari va xalq diplomatiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatab kelmoqda. Shubhasiz, turkiy tilli qardosh mamlakatlarning bugungi kundagi keng qamrovli hamkorligida “O‘zbekiston-2030” strategiyasida belgilab berilgan V-ustuvor yo‘nalishi “Xavfsiz va tinchliksevar davlat” tamoyiliga asoslangan siyosatni izchil davom ettirish asosiy omil sanaladi [9.].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мемедли Н. Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств. // Центральная Азия и Кавказ. № 1(25), 2003. – С.160.
2. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Turkiy_Kengah&hl=ru-UZ.
3. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўзб МА) М-7 фонди, 1-пўйхат, 124-йиғма жилд. 4-5-варақлар.
4. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Turkiy_madaniyat_Xalqaro_tashkilot&hl=ru-UZ&tg=445&tk=.
5. Мемедли Н. Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств. // Центральная Азия и Кавказ. № 1(25), 2003. – С.162.
6. TURKSOY. №52. 2017. – С. 41.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xalqaro_Turkiy_Madaniyat_Tashkiloti (Murojaat etilgan sana:10.03.2024.).
8. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanin-hive-sehri-2020-turk-dunyasi-kultur-baskenti-secildi/1659787>
9. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158 sonFarmoni // <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

GLOBAL EKOLOGIK INQIROZ VA UNING SABABLARI

Sh.B. Samanova – UrDPI dotsenti
+998974534845, shaxloboxtiyarova@gmail.com

doi.org/10.59470/202455

Annotatsiya. Ushbu maqolada global ekologik inqirozning yuzaga kelish sabablari ijtimiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, bugungi kunda davlatlar hukumatlari va xalqaro tashkilotlarning bu muammolarni oldini olish va bartaraf qilish borasidagi sa’y-harakatlari, biosferaning hozirgi holati, sayyoramizni toza suv bilan ta’minlash, iqlim o’zgarishi, atrof-muhit ifloslanishining kuchayishi, tiklanmaydigan tabiiy resurslarni tejash, aholi salomatligini ta’minlash, flora va fauna dunyosini saqlab qolish kabi masalalar ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье Социально-философски проанализированы причины возникновения глобального экологического кризиса. Также сегодня раскрыты такие вопросы, как усилия правительств государств и международных организаций по предупреждению и преодолению этих проблем, современное состояние биосферы, обеспечение планеты чистой водой, изменение климата, усиление загрязнения окружающей среды, сохранение невозобновляемых природных ресурсов, обеспечение здоровья населения, сохранение флоры и фауны.

Annotation. This article analyzes the causes of the occurrence of a global environmental crisis in a positive-philosophical way. Also, today, the efforts of the governments of states and international organizations to prevent and eliminate these problems, issues such as the current state of the biosphere, the provision of clean water to the planet, climate change, increased environmental pollution, saving non-renewable natural resources, ensuring public health, preserving the flora and fauna world are revealed.

Kalit so‘zlar: globallashuv, ekologiya, ekologik inqiroz, biosfera, toza suv, atrof-muhit, iqlim o’zgarishi, tabiiy resurslar, aholi salomatligi, flora, fauna.

Ключевые слова: глобализация, экология, экологический кризис, биосфера, чистая вода, окружающая среда, изменение климата, природные ресурсы, здоровье населения, флора, фауна.

Key words: globalization, ecology, ecological crisis, biosphere, Clean Water, Environment, Climate Change, natural resources, population health, flora, fauna.

Zamonaviy sivilizatsiyaning eng global muammosi - bu ekologik ofatlarning paydo bo‘lishidir. Tirik tabiatda tur hisoblangan inson faoliyatning barcha sohalarida

tabiat bilan bevosita aloqada bo‘ladi. Muammoning dolzarbligi shundaki, bugungi kunga kelib, insoniyat sivilizatsiyasi nafaqat o‘zini yo‘q qilish, balki Yer yuzasidan butun atrofdagi hayotni yo‘q qilish xavfi ostida qolmoqda. Bu holat fanning turli sohalari vakillarini tashvishga solmoqda. Shu sababdan uni hal qilish uchun undan chiqishning turlicha usullarini taklif qilishmoqda. Lekin ko‘pincha bu texnokratik usullardir. Darhaqiqat, bu tashqi ofatning «urug‘i» ichkarida yotadi, bu ongli insonning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini singdirish, bu keng ma’noda insoniyat madaniyatining nomukammalligi va yetukligidir. Bu haqda, Ronald Ingllhart “Hozirgi davrda insonning yashash, tiriklik qadriyatlari, o‘z-o‘zini ifodalash qadriyatlariga o‘tishga olib keladi”[2. C.107] -, deb yozgan edi.

Garchi XXI asr texnika yutuqlari rivoji bilan insoniyat uchun munosib turmush sharoitini yaratgan bo‘lsa-da, ikkinchi tomondan, insoniyat bu asrda yolg‘iz o‘zi hal eta olmaydigan muammolarga duch keldi. Bunday muammo faqat bir mamlakat yoki bir millatga xos emas, balki butun sayyorani qamrab oladi. Binobarin, global xarakter kasb etgan bu kabi masalalar hamisha davlatlar hukumatlari va xalqaro tashkilotlarning alohida e’tiborida bo‘lib, ularni hal etish yuzasidan aniq chora-tadbirlar ko‘rilmoqda. Sanoatning rivojlanishi, ekologiya sohasida aholining ko‘payishi yangi muammolarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu masala yuzasidan taniqli olim Piter Farbning “Ommaviy tushunish ekologiyasi” kitobining ruscha nashri so‘zboshisida shunday ta’kidlanadi: “Yil sayin ekologiyaning ahamiyati ortib bormoqda. Darhaqiqat, inson hech qanday sharoitda ekologik muammolarni hal qilishdan qaytmaydi, chunki bunday muammolarni hal qilmaslik inson hayotiga tahdid solishi mumkin. Soha olimlarining fikricha, “XXI asrda ekologiya xalqaro munosabatlar global tizimining eng yuqori ustuvor yo‘nalishlaridan bo‘ladi”. Masalan, akademik A.Pokrovskiy qarayib yarim asr avval: “Hozirgi zamon kishisi hamma vaqt tabiatga nisbatan urush holatida bo‘lib kelgan. Uning halokatli oqibatlari yildan-yilga kuchliroq sezilmoqda. Agar insonning tabiatga ekologik - munosabat madaniyatini tarbiyalamasak, fojiali oqibatlarga olib kelishi mumkin”[4. C.117], deb yozgan edi.

Sayyoramizni toza suv bilan ta’minlash bugungi kunda jahon hamjamiyatining e’tiborini tortgan eng muhim global muammolardan biridir. Sayyoramizning ko‘plab mamlakatlari neft va gaz kabi yer osti boyliklariga ega bo‘lishiga qaramay, toza ichimlik suvi etishmasligidan aziyat chekmoqda. Bundan kelib chiqadiki, suv masalasiga e’tibor kundan-kun ortib bormoqda va bu muammoni hal etish mintaqaviy va xalqaro anjumanlarning asosiy mavzusiga aylangan. Bunday prognoz shuni ko‘rsatadiki, suv muammosini hal qilish faqat bir mamlakat yoki mintaqaga xos emas, balki bu masala butun dunyoni tashvishga solmoqda. Ya’ni, XXI asrda suv tanqisligi, iqlim o‘zgarishi kabi ekologik muammolarning globallashuvi munosabatlarni belgilovchi vositaga aylandi, uni alohida davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar, mintaqaviy va xalqaro darajalarga bo‘lish mumkin. Toza suvning yetishmasligi muammosi, uni zararsizlantirish va samarali foydalanish, shuningdek, suv bilan bog‘liq xavf-xatarlarning oldini olish O‘zbekiston Respublikasini ushbu muammolarni hal etishda tashabbus ko‘rsatishga majbur qildi. Shu boisdan ham davlatimiz

siyosatida “atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan ekologik muammolarni oldini olish”[5.] ga alohida e’tibor qaratilgan edi.

Global ekologik missiya inson faoliyatining biosfera, uning tarkibiy qismlari - atmosfera, gidrosfera, litosferaga ta’sirini, ushbu komponentlarning kimyoviy tarkibi, fizik va biologik xususiyatlarining o’zgarishini o’rganish bilan cheklanib qolmaydi, balki tabiatning rivojlanishining qonuniyligini ham o’rganishdir. Biosfera insonning oqilona faoliyati ta’sirida sifat jihatidan yangi holatga o’tishi Vernadskiyga aniq edi. Vernadskiy biosferaning inson tafakkuri va mehnati bilan qayta tiklangan bu yangi holatini noosfera deb atadi. Uning muhim xarakteristikasi - ijtimoiy-tarixiy va tabiiy qonuniyatlarning optimal uyg’unligi asosida tizimning global muvozanatini saqlashdir[1. C.640].

Biosferaning holatini o’rganish uchun meteorologik va iqlimiy stansiyalar, okeanologiya, Yerning sun’iy yo’ldoshlari, masofadan zondlash materiallari, shuningdek, paleografiya, tarixiy geologiya, geokimyo va paleontologiya, geofizika, vakillik va boshqalar materiallaridan foydalaniladi. Ko’plab global ekologik muammolar mavjud, ammo shunga qaramay, kamida har bir ma’lumotli mamlakat fuqarosi ekologik muammolar va ularning O’zbekistonning iqlimi, gidroenergetika, geografik, gidrologik, landshaft va geofizik va geokimyoviy sharoitlariga ta’siri haqida o’z fikriga ega.

Iqlim o’zgarishi tabiiy va antropogen omillar ta’sirida sodir bo’ladi. Iqlim sezilarli darajada o’zgarganda, iqlim zonalari yuqori kengliklarga o’tadi. Insoniyat o’z faoliyatini o’zgarishlarga moslashtiradi. Atrof-muhitning ifloslanishi global hodisaga aylandi, chunki uning uchun davlat, diniy va milliy chegaralar mavjud emas. Atrof-muhit ifloslanishining kuchayishi biosfera tizimining barqaror jarayoniga, jumladan, insoniyatga xavf va tahdidlarning paydo bo’lishiga olib keladi. Yoqilg’i-energetika majmuasi dunyodagi asosiy ifloslantiruvchi va ifloslantiruvchi sanoat tarmoqlaridan biri bo’lib, hozirgi vaqtda atmosfera zaharli chiqindilarining deyarli 48%, suv resurslari ifloslanishining 36% va boshqa zaharli chiqindilarning 30% ni tashkil qiladi.

Tabiatdagi suv aylanishi Yerdagi barcha mavjudotlarning rivojlanishi uchun muhim asosdir. Turli sanoat va qishloq xo’jaligining barqaror rivojlanishini suv resurslaridan foydalanmasdan tasavvur etib bo’lmaydi. Shu bilan birga, tabiatdagi suv aylanish jarayoni qisqarib, miqdor va sifat jihatidan o’zgarishlar yuz berdi. Shuning uchun ham, «Markaziy Osiyo mintaqasida ekologik falokatning g’oyat xavfli zonalaridan biri vujudga kelganligini alam bilan ochiq aytish mumkin. Vaziyatning murakkabligi shundaki, u bir necha o’n yilliklar mobaynida ushbu muammoni inkor etish natijasidagina emas, balki mintaqada inson hayot faoliyatining deyarli barcha sohaları ekologik xatar ostida qolganligi natijasida kelib chiqqandir».[3. –B. 114]

So’nggi o’n-yigirma yil ichida dunyoning barcha mintaqalarida tabiiy resurslarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ko’paydi. Tabiiy resurslardan foydalanishning ortishiga asosiy sabab - sayyoramiz aholisining ko’payishi va texnikaning jadal rivojlanishidir. Natijada tabiiy resurslarni iste’mol qilish ham ortdi, bu esa ba’zi tabiiy resurslarning kamayishiga yoki yo’q bo’lib ketishiga olib keldi. Ilmiy-texnik inqilob

jamiyat taraqqiyotining eng kuchli omillaridan biridir. Hozirgi vaqtda insonning biosferaga ta’siri tez sur’atlar bilan o’sib bormoqda. Shuning uchun Yer sayyorasi yuzasida insonning ko‘p qirrali faoliyati ta’sir qilmagan biron bir nuqtani topish mumkin emas. Odamlar endi o‘z faoliyatini tabiatni o‘z manfaati uchun o‘zgartirishga qaratmoqda. Shu tariqa millionlab gektar taqir, lalmi va hosilsiz yerlar unumdor dehqonchilik yerlariga aylantirilib, muhtasham bog‘lar barpo etildi, og‘ir bezgak kasalligining asosiy manbai bo‘lgan yerlar qurib, qishloq xo‘jaligi yerlariga aylantirildi. Yuzlab hayvonlar zotlari va minglab qishloq turlari odamlar tomonidan o‘zgartirilib, yanada mahsuldor va kasalliklarga chidamli bo‘lib, jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi va rivojlanishiga hissa qo‘shadigan ko‘plab landshaftlar mavjud. Afsuski, ba’zida odamlar o‘zlarining ahmoqona harakatlari bilan tabiatni o‘z zarariga o‘zgartiradilar. Tabiatdagi bunday o‘zgarishlar asosan texnika va o‘qotar qurollarning keng qo‘llanilishi natijasida yuzaga keladi, buning natijasida o‘rmonlar maydoni qisqaradi va noyob hayvonlar yo‘qoladi. So‘nggi bir necha o‘n yilliklarda sayyoramiz aholisi tez sur’atlar bilan o‘sim borayotganligi sababli, tabiiy resurslarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ham shunga mos ravishda ortib bormoqda.

Tabiiy resurslarni ishlab chiqarish va iste’mol qilishning ko‘payishi hayvonot va o‘simlik dunyosiga katta zarar yetkazdi. Buni biz Amerika qit’asida bizon podalari, Osiyoda sigir va bug‘u, sayyoramizning turli mintaqalarida yo‘lbars, sher, leopard, pantera va boshqalar kabi yirtqich hayvonlar soni kam, fillar deyarli yo‘q bo‘lib ketganligidan ham bilib olishimiz mumkin. Hozirgi vaqtda organizmlarning yashash muhitining ekologik muammolari jamoatchilik fikridagi eng dolzarb va dolzarb masalalardan biri bo‘lib, ular yadro qurolidan foydalanish xavfidan keyin ikkinchi o‘rinni egallaydi. Osiyoda - sigir va bug‘u, sayyoramizning turli mintaqalarida yo‘lbars, sher, leopard, pantera va boshqalar kabi yirtqichlarning soni kam, fillar deyarli yo‘q bo‘lib ketgan. Inson o‘zining kundalik faoliyati bilan shug‘ullanadi va odatda atrof-muhitga ta’sirini aniq his qilmaydi yoki ularga befarq qaramaydi. Shu munosabat bilan insoniyat ekologik xavf-xatarlarning oldini olish uchun birlamchi choralarni ko‘rishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Эксклюзив М. АСТ 2022. - 640с.
2. Инглхарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение: Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М.: Моск. Школа. Полит. Иссл., 2002, с.107.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б. 114
4. Покровский А. Экологические проблемы Земли. М.1975. - С.117.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони

**MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASH TARIXNI BILISHDAN VA TA’LIMDAN
BOSHLANADI**

Saidov Hakim G‘ofurovich

Urganch davlat pedagogika instituti

Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi dotsenti, PhD.

Ruzimov Izzatbek Oybek o‘g‘li

Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi

yo‘nalishi 221-guruh talabasi

saidovakim654@gmail.com

doi.org/10.59470/202456

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mustaqillik haqida o‘ylaganda, avvalo, o‘zlikni anglash, moddiy va nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash, tarixiy xotirani tiklash borasida qilingan keng ko‘lamli ishlar ko‘z oldimizdan o‘tadi. Shuningdek, maqolada milliy tariximiz hamda an‘analarimizni haqqoniy tahlil va targ‘ib qilish, ajdodlar xotirasini e‘zozlash borasida qilingan ishlar g‘oyat serqirra hamda ko‘lamlidir.

Аннотация: В данной статье, когда мы думаем о Независимости, прежде всего, мы видим масштабную работу, сделанную в области самосознания, сохранения материального и нематериального культурного наследия, восстановления исторической памяти. Также в статье очень интересна и масштабна сделанная работа по правдивому анализу и пропаганде нашей национальной истории и традиций, почитанию памяти наших предков.

Abstract: In this article, when we think about Independence, first of all, we see the wide-scale work done in the field of self-awareness, preservation of tangible and intangible cultural heritage, restoration of historical memory. Also, in the article, the work done on the truthful analysis and promotion of our national history and traditions, honoring the memory of our ancestors, is very interesting and large-scale.

Kalit so‘zlar: “Vatan”, “xalq”, “ozodlik”, “erkinlik”, “qatag‘on” va “kelajak”, “shahid”, xotira, mustaqillik

Ключевые слова: «Родина», «народ», «свобода», «свобода», «репрессии» и «будущее», «мученик», память, независимость.

Key words: "Motherland", "nation", "freedom", "freedom", "repression" and "future", "martyr", memory, independence.

Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta‘minlash yo‘lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan, mustabid tuzum davrida qatag‘on qilingan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish, ularning faoliyati va merosini o‘rganish hamda targ‘ib etish borasida

bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, oʻtgan davrda ushbu yoʻnalishda muhim farmon va qarorlar qabul qilindi. Yurtimizda 2001 yildan buyon har yili 31 avgust — «Qatagʻon qurbonlarini yod etish kuni» sifatida keng nishonlab kelinmoqda. «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuasi barpo etildi. «Shahidlar xotirasi» jamoat fondi, Qatagʻon qurbonlari xotirasi davlat muzeyi hamda hududlardagi oliy taʼlim muassasalari qoshida uning boʻlimlari tashkil etildi. Mustaqillik haqida oʻylaganda, avvalo, oʻzlikni anglash, moddiy va nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash, tarixiy xotirani tiklash borasida qilingan keng koʻlamli ishlar koʻz oldimizdan oʻtadi. Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Abduxoliq oʻijduvoni, Burhoniddin Margʻinoniy, Imom Moturidiy kabi allomalar qadamjolarini obod hamda moʻtabar ziyoratgohlarga aylantirish, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, shuningdek, millat ozodligi yoʻlida kurashgan maʼrifatparvarlar shon-shavkatini ulugʻlashga qaratilgan chora-tadbirlar har bir insonni hayratga soladi, qalbini faxr va iftixorga toʻldiradi. Kechagidek yodimizda, Navroʻz taqiqlanib, sumalak toʻla qozonlar agʻdarib tashlangan. Chopon kiyganlar taʼqib qilingan, diniy kitoblar yoqilgan. Buyam kamlik qilgandek, “oʻzbek ishi” degan ayblov bilan “qama-qama” avj olgan. Ota-bobosidan qolgan udumning boshini tutgan borki, “millatchi” deb ayblangan. Yurtboshimiz 1989 yil 23 iyun kuni Oʻzbekiston rahbari sifatida faoliyat boshlagach, bunday ishlarga batamom chek qoʻyildi. Millatning qaddini koʻtarish, himoyasiz hamda kamsitilgan xalqning dardini eshitish, dil yarasiga malham qoʻyish uchun el-ulus qalbiga quloq tutdi. Pirovardida shu xayrli harakatlar koʻngillarda umid uygʻotdi. Shundan soʻng Navroʻzni umumxalq bayrami sifatida keng nishonlash, tilimizga davlat tili maqomi berish, toptalgan qadriyatlarimizni tiklash kabi dolzarb masalalar ilgari surildi. Oʻsha vaqt qilingan saʼy-harakatlarning koʻlami ulkan. Amalga oshirilgan beqiyos ezgu ishlar bugungi nurli hayotimizga yoʻl ochdi. Endilikda barcha-barcha mamlakatimizdagi obodlik va bunyodkorlikka astoydil havas bilan qaramoqda. Davlatimiz rahbari yaqinda Surxondaryo viloyatiga qilgan safarida taʼkidlaganidek, xalqimizning halol-pokizaligi, iymon-eʼtiqodi hamda yaratuvchanlik salohiyati bunda muhim oʻrin tutadi, albatta.

Milliy tariximiz hamda anʼanalarimizni haqqoniy tahlil va targʻib qilish, ajdodlar xotirasini eʼzozlash borasida qilingan ishlar gʻoyat serqirra hamda koʻlamlidir. Bu borada, ayniqsa, muzeylar faoliyati alohida oʻrin tutadi. Davlatimiz rahbarining 1998-yil 12-yanvardagi “Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish toʻgʻrisida”gi Farmoni tizimda katta oʻzgarishlarga sabab boʻldi. Jumladan, xalqimiz tarixini toʻlaqonli aks ettiruvchi noyob ashyolarni toʻplash, ularni asl holicha saqlashni taʼminlash, mamlakatimizda shakllangan muzeylar tizimini takomillashtirish hamda jahon muzeyshunosligi tajribalarini qoʻllashga zarur shart-sharoit yaratdi. 1996-yilda sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan Toshkent shahri markazida Temuriylar tarixi davlat muzeyi tashkil etilishi hayotimizda unutilmas voqeya boʻldi. Yurtboshimiz ushbu maskanning ochilish marosimida taʼkidlaganidek, “Temuriylar tarixi davlat muzeyi Sohibqiron shaxsiyatiga nisbatan yurtimizda tarixiy adolat tantana qilganining yana bir amaliy

isbotidir. Aytish mumkinki, Amir Temur xiyoboni go‘zal bir uzuk bo‘lsa, bu muzey shu uzukning yoqut ko‘zidir”¹.

Shuningdek, qisqa vaqt ichida Olimpiya shon-shuhrati muzeyi, O‘zbekiston Tasviriy san’at galereyasi, O‘zbekiston madaniyati va san’ati ko‘rgazmasi, Qurolli Kuchlar davlat muzeyi, Kamoliddin Behzod nomidagi memorial bog‘-muzey, Aloqa tarixi muzeyi, Termiz arxeologiya muzeyi tashkil topishi mamlakatimiz madaniy hayotida yangi sahifalar ochdi. Xivada Ma’mun akademiyasi tarixi muzeyi, Samarqandda Mirzo Ulug‘bek rasadxona-muzeyi barpo etildi. Mazkur muzeylar xalqimiz hayotining turli jabhalarini qamrab olgan bo‘lib, bugun ular yosh avlod ma’naviy-ma’rifiy tarbiyasiga xizmat qilib kelmoqda. Mustaqillik tufayli muzeylar fondida saqlanib kelingan noyob va nodir eksponatlar yana yuzaga chiqdi, ularni dunyo xalqlariga namoyish etish borasida salmoqli ishlar qilindi. Zero, har bir osoriyotqa milliy g‘urur hamda iftixor manbai, u ozodlik tarixi va xalqimizning shonli o‘tmishini yodga soladi, Vatanga muhabbat tuyg‘usini qanotlantiradi. Hozir shu maqsadga xizmat qiluvchi butun bir tizim yuzaga keldi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘zib kelayotgan yosh avlodni Vatanga muhabbat, istiqloq g‘oyalariga sadoqat, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga ehtirom ruhida tarbiyalash, ular qalbiga boy milliy meros va tarixiy xotirani izzat-hurmat qilish tuyg‘usini singdirish, ota-onalar bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi 2014-yil 11-iyul kuni “Davlat muzeylarining bolalar va ularning ota-onalariga ochiqqligini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Ushbu qarorga binoan, davlat muzeylari 18 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun seshanba va juma kunlari bepul xizmat ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, har yili sentabr oyida “Muzeylar haftaligi” o‘tkazilishi ham an’anaga aylandiki, bunda aholining barcha qatlami muzeylar faoliyati bilan yanada yaqinroq tanishishi mumkin. Mustaqillik yillari tarixiy obidalarini tiklash, ta’mir qilish hamda asrab-avaylash masalasi davlat siyosatining uzviy qismiga aylandi. Ayniqsa, O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Xalq amaliy san’ati muzeyi, O‘zbekiston davlat san’at muzeyi ixlosmandlar bilan doimo gavjum. Samarqand, Buxoro, Xiva hamda Farg‘ona davlat muzey-qo‘riqxonalarini yurtimizning kechagi kuni va buguni haqida hikoya qiladi. Nainki vatandoshlarimiz, balki chet ellik sayyohlar ham bu maskanlarni katta qiziqish bilan tomosha qiladilar. Muzeylarda saqlanayotgan bebaho meros bilan tanishish uchun har yili 3,5 milliondan ziyod kishi tashrif buyuradi.

Davlatimiz rahbari 2023-yildagi murojatida shunday degandi: “Najot – ta’limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezuq maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi”. Ma’rifatparvar jadid bobolarimizning bu so‘zlari deputat va senatorlarimiz, siyosiy partiyalar, mahalliy kengashlar, butun davlat apparati, keng jamoatchilikning amaliy harakatiga aylanishi kerak. Shu bois, maktablarda ta’lim sifati hamda jamiyatda o‘qituvchi kasbining nufuzini oshirish, muallimlarning sharoitlarini

¹ I.Karimov.1996 yilda sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan Toshkent shahri markazida Temuriylar tarixi davlat muzeyini ochilish marosimidagi nutqi.

yaxshilash 2023-yildagi eng asosiy vazifalarimizdan biri bo‘ladi. Shuning uchun inson o‘zligini anglagani, nasl-nasabini chuqurroq bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg‘usi ildiz otib, ulg‘aya boradi. Bu ildiz qancha teran bo‘lsa, tug‘ilib o‘sgan yurtga muhabbat ham shu qadar yuksak bo‘ladi”, deya ta’kidlangan¹. Binobarin, bugun mamlakatimizda ma’naviy yuksalishga xizmat qilayotgan islohotlar navqiron avlodni ulug‘ ajdodlarimiz xotirasi bilan haqli ravishda faxrlanish, tinchlik, oso-yishtalik hamda obodlik uchun kurashish, mustaqillikni qadrlash va Vatanni ardoqlab yashashga undashi bilan yanada ahamiyatlidir.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 20-dekabr kuni Oliy Majlis va xalqiga murojaatnomasi.

**BO‘LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA
VIRTUAL TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING
DASTURIY – DIDAKTIK IMKONIYATLARI.**

Murodova Aziza Yorqin qizi
Jizzax politexnika instituti tayanch doktoranti
+99891-596-98-61.
azizamurodova664@gmail.com

doi.org/10.59470/202457

Annotatsiya. Mazkur maqolada virtual reallik texnologiyasining rivojlanish tarixi, imkoniyatlari, immersivlikning tarkibiy vositalari, virtual muhitni haqiqiy dunyo elementlari singari idrok etishida foydalaniladigan qurilmalar va ta’lim jarayonidagi afzalliklari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: virtuallik, virtual reallik, vr-shlemlar, vr-ko‘zoynak, immersivlik, imitatsiya.

Аннотация. Статья посвящена истории развития технологии виртуальной реальности, ее возможностям, компонентам погружения, устройствам, используемым для восприятия виртуальной среды как элементов реального мира, и ее преимуществам в учебном процессе.

Ключевые слова: виртуальность, виртуальная реальность, vr-шлемы, vr-очки, иммерсивность, имитация.

Abstract. The article is devoted to the history of the development of virtual reality technology, its capabilities, the components of immersion, the devices used to perceive the virtual environment as elements of the real world, and its advantages in the educational process.

Key words: virtuality, virtual reality, vr-helmets, vr-glasses, immersiveness, imitation.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida “virtual reallik”, “kengaytirilgan reallik”, “buyumlar internet”, “blokcheyn”, “neyrotarmoqlar” kabi yangi tushunchalar kundalik hayotga tobora ko‘proq qo‘shilmoqda. Bir necha yil oldin virtual reallik tushunchasi faqat ko‘ngilochar texnologiyalar sifatida qabul qilinardi. Endi virtual reallik texnologiyalar butunlay boshqa bosqichga o‘tarilmoqda.

“Virtual reallik” atamasi 1980-yillarning o‘rtalarida tarqalgan bo‘lib, ma’lumotlar vizualizatsiyasi va biometrik texnologiyalar sohasidagi olim, amerikalik tadqiqotchi Jaron Lanier tomonidan ishlatilgan va ommalashgan.

Virtual reallik (virtual reality, VR) - bu sezgi (ko‘rish, eshitish va sezish) orqali sun’iy dunyoni anglash axborot muhiti bo‘lib, uni foydalanuvchining ongiga yetkazish

imkonini beradigan dasturiy va texnik vositalarning to‘plamidir. Ya’ni, atrof-muhitning odatiy usuldagi tasavvurini - turli texnik vositalar yordamida hosil qilinadigan axborotlar bilan almashtirish usulidir.

Inson miyasida neyronlar virtual elementlarga haqiqiy dunyo elementlari singari javob beradi. Shuning uchun, inson virtual muhitni idrok etadi va virtual olam ichida sodir bo‘layotgan voqealarga haqiqatda sodir bo‘layotgan voqealar singari munosabatda bo‘ladi [1].

Virtual reallikda olamni uning idrokiga murakkab ta’sir orqali vujudga keladigan virtual shlemlar yoki foydalanuvchiga ko‘rinadigan joyni dinamik ravishda yangilaydigan periferik qurilmalar biriktirilgan kompyuter tizimi yordamida yaratiladi [2]. Virtual reallik texnologiyasining o‘zi XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘lgan. Biroq, ba’zi ekspertlar Virtual reallik texnologiyasining ba’zi tushunchalari olimlar va faylasuflar tomonidan bundan ancha vaqt oldin tasvirlangan deb hisoblashadi.

Izlanishlar natijasiga ko‘ra shuni aytish mumkinki, Virtual reallik texnologiyalarini yaratish yo‘lidagi birinchi qadam haqiqiy dunyo sharoitlarini sun’iy ravishda qayta tiklaydigan va shu bilan birga inson idrokiga murakkab ta’sir ko‘rsatadigan qurilmani yaratish deb hisoblash mumkin. 1929-yilda “Link Trainer” parvoz simulyatori patentlangan bo‘lib, simulyatordagi vizual tasvirlar sifatida harakatlanuvchi rasmlar ishlatilgan. Bunda harakatlanish, burilish, tushish va yo‘nalishni o‘zgartiruvchi navigatsiya orqali virtual parvoz amalga oshirilgan hamda yaxshi harakat hissi uyg‘ongan.

Foydalanuvchiga aniq hissiyotlarni taqdim etish hamda uni sun’iy ravishda yaratilgan his-tuyg‘ular dunyosiga singdirish qobiliyati faqatgina inson idrokiga murakkab ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu ta’sirlar 1950-yillarda kino sanoatini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan [3].

An’anaviy kino ekranlarini tomosha qilish uchun insonga ko‘rish maydonining atigi 5% kerak. Umuman olganda, odamning idrok etishi 70% (yana 20% - eshitish, 5% - hid, 4% - tegib ko‘rish va 1% - tambilish) vizual komponentga bog‘liq.

To‘liq vizual effektini his etish uchun 100% ko‘rish maydonidan foydalanishi va tasvirning aniqligini saqlash zarur. Shunga ko‘ra, to‘liq immersivlikni yaratish uchun idrokning boshqa tarkibiy qismlariga nisbatan bir xil ta’sirga erishish kerak.

1957-yilda Morton Keylig dunyodagi birinchi “Sensorama” virtual simulyatorini yaratadi. Bu simulyator tashqi ko‘rinishdagi gumbazli slot mashinasiga o‘xshash va bitta foydalanuvchi uchun 4D film ko‘rinishida Bruklin ko‘chalarida foydalanuvchi virtual mototsiklda sayr qilishi mumkin edi. Rasman qurilma 1962-yilda patentlangan. 1967-yilda Ivan Sutherland “The Sword of Damocles” deb nomlangan birinchi virtual borliq shlemni yaratadi. Bu shlem kompyuterda hosil bo‘lgan tasvirlarni translyatsiya qilib uzatgan. Olim keyinchalik ultratovushli sensorlar bilan harakatlarni kuzatib boradigan yengilroq ikkinchi modelni yaratgan. Ixtirochi Virtual reallik moslamalari “matematik mo‘jizalar oynasi” ekanligini ta’kidlaydi [4]. Kompyuterga ulangan shlem real dunyoda amalga oshirilmagan g‘oyalar bilan tanishish imkoniyatini beradi.

Keylig va Sutherland ixtirolari tijorat jihatdan muvaffaqiyatli bo‘lmagan bo‘lsada, keyingi rivojlanish uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Ularning g‘oyalari birgalikda Endryu Lippmanni ilhomlantiradi va 1978- yilda Aspenning birinchi interaktiv xaritasini yaratadi. Bu xarita yordami bilan mashinada shahar bo‘ylab virtual sayohat qilish mumkin edi.

1972-yilda Miron Kruger “sun’iy borliq” atamasini kompyuter tomonidan yaratilgan tasvirga va o‘sha vaqtga qadar ishlab chiqilgan boshqa vositalarga video tasvirni joylashtirish tizimi yordamida erishish mumkin bo‘lgan natijalarni aniqlash uchun kiritdi. 1980-yillarda virtual reallik texnologiyalari NASAning bir qator loyihalarida, masalan, virtual reallik shlemni yaratish uchun ishlatilgan. VPL Research kompaniyasi EyePhone virtual reallik ko‘zoynaklarini va bosh, tana harakatlarini tahlil qilish hamda ular yordamida boshqariladigan kompyuter simulyatsiyasi doirasida efirga uzatish imkoniyatiga ega bo‘lgan sensorli kostyum DataSuitni yaratadi. 1990-yil virtual reallik texnologiyalari o‘yin sohasida qo‘llanila boshlanadi. 1993-yilda Sega kompaniyasi virtual reallik texnologiyasidan foydalangan holda o‘yin platformasi Genesis konsolini ishlab chiqdi. Afsuski, grafik va texnik tarkibiy qismlarining nomukammalligi foydalanuvchilarning ko‘ngil aynish va bosh aylanishi olib keladi. Shuning uchun Genesis konsoli unchalik ommalashmadi. Ularning yuqori narxi virtual reallik texnologiyalaridan vaqtincha voz kechishga olib keldi.

Virtual reallikni to‘liq anglash uchun maxsus texnik vositalar (shlem- displey, maxsus qo‘lqop), uch o‘lchamli (yoki stereoskopik) monitorlar, proyektor, maxsus ko‘zoynak yoki kompyuterning standart monitori va proyeksiya vositasi zarurdir.

Hozirgi kunda virtual reallik shlemlari (HMD-display, head-mounted display) chap va o‘ng ko‘zlar uchun tasvirlarni namoyish etadigan bir yoki bir nechta displey, tasvir geometriyasini sozlash uchun obyektiv tizimi hamda qurilmaning fazoda yo‘nalishini kuzatadigan nazorat tizimini o‘z ichiga oladi. Tashqi ko‘rinishi ko‘zoynakka o‘xshagani uchun ular *VR headsets* (VR-garnitura) yoki *virtual reallik ko‘zoynaklari* deb nomlanadi.

Virtual reallik ko‘zoynaklar uch guruhga:

1. Tasvirga ishlov berish va chiqarishni ta’minlaydigan ko‘zoynaklar (Android, iPhone, Windows Phone). Bunda mobil qurilmalardan foydalaniladi. Mobil qurilmalar yordamida uch o‘lchovli tasvirlarni mustaqil ravishda qayta ishlashga qodir bo‘lgan yuqori samarali bo‘lib, yuqori piksellar soniga ega. Deyarli har bir mobil qurilmaning virtual reallikdagi o‘rnini aniqlashga imkon beradigan sensorlar bilan jihozlangan bo‘ladi.

2. Tashqi qurilmalar (PC, Xbox, PlayStation va boshqalar) tomonidan tasvirga ishlov beriladigan ko‘zoynaklar. Tashqi qurilma axborotlarni operativ almashinish va pozitsiyali sensorlar bilan jihozlangan bo‘ladi.

3. Avtonom ko‘zoynaklar (Lenovo Mirage Solo, Oculus, Samsung Gear VR va boshqalar).

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

Virtual reallikni qo’llashdagi yangidan-yangi imkoniyatlarni aniqlash va ularni izchillik bilan amaliyotga tatbiq etib borish taraqqiy ettirishning zamonaviy bosqichidagi muhim omillaridan biri hisoblanadi. O’z navbatida, virtual reallik texnologiyalarining jadal taraqqiy etib borishi - ularni ta’lim jarayonlarida keng qo’llanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratmoqda.

Virtual reallik texnologiyalarini o’quv jarayonidagi afzallaklarini aytib o’tadigan bo’lsak, bular [5]:

Tahlil: O’quvchilarni o’qitishning qay darajada nazorat

qilish

Loyihalashtirish: Rejaning tayyorlanishi, asosiy yechimlarni tanlovi, senariy tuzish

Qo’llash: O’quv materiallaridan o’quv jarayonida foydalanish

Ishlab chiqish: Reja, senariy

Baholash : O’quv resursining natijalari baholanadi va elektron ta’lim resurslarning kamchiliklari aniqlanadi

1-rasm. Virtual ta’lim texnologiyalarini yaratish, uni ta’lim tizimiga joriy etish bosqichlari.

Xarajatlarni tejash. O’quv jarayonida uskunalari, laboratoriya xonalari, kerakli xomashyolar va boshqa qurilmalar yetishmasligi sababli ko’pgina tajribalarni amalga oshirish mumkin emas. Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanib, o’quvchilar uydan chiqmasdan turli xil tajribalar o’tkazishlari, haqiqiy tajriba kabi kerakli natijalar olishi mumkin. Bu orqali ta’limga ajratiladigan mablag’larni sezilarli ravishda kamaytirishga erishish mumkin.

Xavflarning oldini olish. Real tajribalar yoki turli vazifalar ko’pincha har xil xavflar bilan bog’liq bo’lganligi sababli amalga oshirilmay qolinadi. Virtual reallik muhitida o’quvchilar turli xil xavf-xatarlar bilan bog’liq bo’lgan tajribalarni ishonchli bajarishlari mumkin. Masalan, parvoz simulyatori o’quvchilar xato qilganda samolyot halokati natijasida yuzaga keladigan jiddiy baxtsiz hodisalarning oldini olishga yordam beradi. [6]

Makon va vaqt chegarasizligi. Virtual reallik texnologiyasi butun koinot bo’ylab sayohatlar tashkil etishi, atom zarralarini kuzatish, yillar yoki hatto asrlar osha virtual turlarni amalga oshirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, virtual haqiqat ongimizda sun’iy axborot bilan taqdim etilishi mumkin bo’lgan hayoliy muhitni yaratadi va uning haqiqatligiga ongimizni ishontiradi. Bir so’z bilan aytganda, yaqin kelajakda Virtual reallik taraqqiyoti ulkan bo’lishi kutilayotgan sohalardan biri, desak, adashmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hamidov J.A., Murodova A.Y. (2023) Virtual ta’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslari. Science and innovations, 2023/2, 182-189 pp.
2. Murodova A.Y. (2023) Virtual ta’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak muhandislarni kasbiy faoliyatiga tayyorlashning tashkiliy-tuzulmaviy modelini yaratish. “Zamonaviy ta’limni raqamlashtirish: muammo va yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. O‘zDJTU. 188-191 betlar.
3. Murodova A. B. BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI KASBIY LAYOQATLARIN SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK O‘ZIGA XOSLIKLARI //Scientific progress. – 2021. – T. 1. – №. 5. – C. 259-263.
4. Hamidov J., Muradova A. TECHNOLOGY FOR DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND TECHNICAL COMPONENTS OF FUTURE ENGINEERS THROUGH VIRTUAL EDUCATIONAL TECHNOLOGY.
5. Muradova A. TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND TECHNICAL COMPONENT OF FUTURE ENGINEERS BY MEANS OF VIRTUAL EDUCATION TECHNOLOGY //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B2. – C. 306-311.
6. Abdurasulovich H.J., Qizi M. A. Y. VIRTUAL TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO‘LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNINGNING NAZARIY ASOSLARI //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. Special Issue 10. – C. 182-189.

YOSHLARNI HARBIY-VATANPARVARLIK VA QAHRAMON QILIB TARBIYALASH DAVR TAQOZOSI

Saidov Hakim G‘ofurovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi dotsenti, PhD.

doi.org/10.59470/202459

Annotatsiya. Mazkur maqolada yangi O‘zbekiston Qurolli Kuchlari tizimida amalga oshirilayotgan harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy va strategik masalalar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, Qurolli Kuchlar, ijtimoiy siyosat, strategiya, yurt tinchligi va barqarorligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются военные, социально-экономические и стратегические вопросы, реализованные в новых Вооружённых Силах Узбекистана.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, Вооруженные Силы, социальная политика, стратегия, мир и стабильность в стране.

Annotation. This article discusses the military, socio-economic and strategic issues of the new system of the Armed Forces of Uzbekistan.

Keywords: Uzbekistan, Armed Forces, social policy, strategy, peace and stability of the country.

Mamlakatimiz kelajagini belgilashda shijoatli, qat’iy, maqsadni aniq qo‘yib, shu asosda harakat qilayotgan yoshlarning o‘rni katta. Kelajak egalarining barkamol bo‘lib voyaga etishi, ilmu fan, zamonaviy texnika va texnologiyalarni puxta egallashi, davr talablari asosida ta’lim va tarbiya olishi, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishi uchun etarlicha sharoitlar muhayyo etilyapti. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga doir ishlar samaradorligini oshirish va faollashtirish, bu boradagi ta’lim-tarbiyaviy ishlarga mamlakatimiz fuqarolarini, davlat va nodavlat notijorat tashkilotlarini hamda fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini yanada faol jalb etish va yoshlar ongiga vatanparvarlik, mardlik tuyg‘ularini singdirish maqsadida 2018-yilning 23-fevral kunidagi 140-sonli Vazirlar Mahkamasi qarori bilan Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kontseptsiyasi kuchga kiritildi. Zero, bugungi globalashuv sharoitda inson ongi va qalbini zabt etish uchun kurashlar keskin tus olayotgan bir davrda xalqaro maydonda yoshlarni har qanday xavf va tahdidlardan asrash, ularning mustaqil fikri, e’tiqodini va qat’iy hayotiy pozitsiyasini shakllantirish eng muhim va kechiktirib bo‘lmas vazifalardan bir bo‘lmoqda. Darhaqiqat, vatanparvarlik yoshlarda fuqarolik burchi, shaxsiy mas’uliyat hissi, Vatan

taqdiriga daxldorlik tuygʻusini, faol hayotiy pozitsiya va qatʻiy eʼtiqodini, kasbiy mahoratini shakllantiradigan qudratli vositadir. Bundan unumli foydalangan holda yoshlarimizda yot gʻoyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish, Ona-yurt taqdiri uchun masʼuliyat tuygʻusini mustahkamlash, ularni oʻz kasbiga sadoqatli va har tomonlama etuk kadrlar etib tarbiyalash boʻyicha aniq chora-tadbirlar koʻrishimizni taqozo qilmoqda. “Qurolli Kuchlar harbiy xizmatchilari bilan hamkorlikda fuqarolik jamiyatining barcha institutlari, aholining keng qatlamlari faol ishtirokida barcha zarur shart-sharoitlarni yaratgan holda, yoshlarning maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy, jismoniy darajasi va bilimlarini oshirishga qaratilgan turli madaniy-hordiq va ommaviy-sport tadbirlarini oʻtkazish; yoshlarning intellektual va madaniy (badiiy-estetik) saviyasini oshirish maqsadida ular orasida kitobxonlikni targʻib qilish, jahon ilm-fani, sanʼati namunalari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish, shuningdek, zamonaviy fikrlaydigan, bilim va dunyoqarashi keng, bugungi kun talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlash:”[1]. Yoshlar vatanparvarlikda mudom fidoiylilik, altruizm, hatto qahramonlik elementlari boʻlishi shart. Milliy gʻurur esa ajdodlar qoldirgan tarixiy madaniy meros (vatan ana shunday merosdir) bilan faxrlanish, ularni asrashga, koʻpaytirishga intilish, millat shaʼnini himoya qilish, uni tashqi tazyiqlardan asrashga qaratilgan qadriyat. Oʻz millati bilan faxrlanish, uning ijodkor kuchiga ishonish va boshqa millat bilan teng huquqli munosabatlarga kirishish imkonigaega ekanini bildiri. Xalqning, millatning orzu armonlari, ijtimoiy taraqqiyotga oid tasavvurlari uning fidoiy shaxslarida, vatan manfaatlari bilan yashovchi farzandlarida oʻz ifodasini topadi. Aynan shunday shaxslari, farzandlari bor xalq, millat kelajagini yaratish uchun har qanday qiyinchiliklarni engib oʻtadi, dadil islohotlar oʻtkazadi. Shuning uchun ham shotland faylasufi T.Karleyn, insoniyat va jamiyat tarixi buyuk shaxslar tarixi, yirik shaxslari bor xalq, millat oʻz kelajagiga, taraqqiyotiga tik qaraydi, deb koʻrsatadi[2]. Qaxramonlik alohida fenomen sifatida xalqning, millatning eng oliyjanob fazilatlarini ifoda etadi, shunday qaxramonlari bor xalq, millat oʻzida yaratishga kuch, quvvat va dadillik borligiga ishonadi. Shuning uchun xam qahramonlari bor davr halq, millat tarixida koʻp tilga olinadi, u avlodlarga ibrat namunasi koʻrsatiladi. Qahramonlikning ijtimoiy- falsafiy xususiyatlari toʻgʻrisida koʻplab asarlar yozilgan. “Tarix faning otasi” Geradotdan tortib Fukidid, Plutarx, Kursiy Ruf, Ibn Xoldun, Narshaxiy, A Samarqandiy, A. Toynbi, A. Manfred, N.I. Karamzin, A.N.Gumilevgacha qahramonlik fenomeni bilan bogʻliq davrlarni, mavzularni alohida oʻrganishgan, Xalq ogʻzaki ijodi asosan qahramonlik mavzuzini oʻz ichiga oladi. Gilgamish, Odissey, Alpomish, Goʻroʻgʻli, kuntugʻmish, Tohir va Zuhra, Farhod va Shirin, hatto Afandi hamda Aldar koʻsa obrazlar xam ana shu mavzu negizida yaratilgan. Qahramonlarini oliyjanob fazilatlarga ega vatanparvarlarini, elparvarlarini kuylash har bir xalqning, millatning qadriyatidir. Biz qaxramonlarini anglab xalq, millat hayotini anglaymiz.[3.12-13] Qaxramonlik-axloqiy voqelik. U inson qalbi, ruhi, maʼnaviyati, ideali bilan bogʻliq fenomen. U oddiy hodisa emas, u xalq, millat oliyjanob fazilatlarining shaxs maʼnaviy hayoti va xatti-xarakatlarida yigʻma ifodasi, jamul jamidir. Vatanparvarlik faqat chegarada turib dushman yoʻlini toʻsish emas, u vatan ravnaqi uchun sunʼiy toʻsiqlarni

bartaraf etish, vatan ramzlarini tarannum etish, tabiatni kuylash, maqsadlariga xizmat qilish, mehnati bilan vatan sharafiga sharaf qo‘shishdir. Tinch, ammo fidokarona mehnat, xokisorlik bilan vatanparvarlikka oid qadriyatlarni e‘zozlash, egoistik mayllardan kechib xalq, millat farovonligiga xizmat qilishdir. Bu erda ideal xalq, millat farovon yashashini ta‘minlashda namoyon bo‘ladi. Demak, ideal ob‘ektivlashishi, ya‘ni real xatti-xarakatlarda namoyon bo‘lishi darkor.[4.222] Ijtimoiy-tarbiyaviy maqsadni taraqqiyot qonunlari shakllantiradi. U o‘zidan o‘zi, mexanik tarzda, davlat, jamiyat va taraqqiyot talablaridan tashqarida shakllanmaydi. Ijtimoiy hayotdagi mavjud qadriyatlar, ayniqsa ularning milliy va umuminsoniy qadriyat uyg‘unligi tarzidagi modellari tarbiyaga alohida maqsad qo‘yadi. Bu maqsad strategik va taktik xususiyatga ega. Strategik xususiyatli maqsadga insondagi umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik tuyg‘usini shakllantirishga qaratilgan ta‘lim, tarbiya, targ‘ibot ishlari kiradi. Ular insonda gumanizmni, hayotsevarlikni, oliyanob fazilatlarni shakllantirish bilan bog‘liq. Hayotsevarlik, hayotni asrash (A.SHveytsar) insonni tarbiyalashning azaliy vazifasi sifatida keladi.[5.10-12] Ijtimoiy tarbiyaviy maqsad qahramonlik fenomenini ana shu azaliy vazifaga yo‘naltiradi. Taktik xususiyatli tarbiya bugun, yaqin yillarda jamiyat oldida turgan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Masalan, bugun O‘zbekiston 2030 yillarga borib jahondagi ilg‘or, rivojlangan 50 davlat qatoriga kirish uchun innovatsion rivojlanishga intilmoqda. Bu ijtimoiy tarbiya oldiga innovatsion tafakkurli shaxslarni tarbiyalashni vazifa qilib qo‘ymoqda.[6.] Biroq, bu vazifa davr o‘tishi bilan boshqa vazifaga almashadi. Bu ijtimoiy hayot, taraqqiyot talabi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 10 июндаги 369-сон қарори
2. Карлейл Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. -Москва, ЭКСМО, 2018
3. Замилова Р. Герои и героическое: этико-философский анализ-Тошкент: Noshir, 2013.(12-13с)
4. Агзамходжаева С.Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашр; 2007.(222 б)
5. Швейцар А. Культура и этика.-Москва: Процесс, 1973.(с.10-12)
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори.Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантириш чора тadbирлари тўғрисида //Халқ сўзи , 2018, 26 август. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. “Ёшлар келажакимиз” давлат дастури тўғрисида “Халқ сўзи, 2018,й 28 июнь. Ўзбекистон Республикаси қонуни “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида “//Халқ сўзи, 2016 й. 16 сентябрь.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ЁШЛАР МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Бозоров Мустафо Жабборович
Самарқанд давлат чет тиллар
институту Гуманитар фанлар ва
ахборот технологиялар кафедраси
доценти, фалсафа фанлари
номзоди. Тел. 97. 2885414.
e-mail: martaba.m@rambler.ru

doi.org/10.59470/202459

Аннотация. Мақолада глобаллашув жараёнининг ёшлар маънавий ҳаётига таъсири таҳлил қилинган. Мамлакатимиздаги трансформация жараёнининг миллий менталитет ўзгариши билан боғлиқ масалалари, ижтимоий тармоқларнинг ёшлар миллий менталитетига таъсири кўрсатилган.

Аннотация. В статье анализируется влияние процесса глобализации на духовную жизнь молодежи. Показаны вопросы, связанные с изменением национального менталитета, трансформационным процессом в нашей стране, влиянием социальных сетей на национальный менталитет молодежи.

Abstract. The article analyzes the impact of global warming on spiritual life. The transformation of the national mentality of the country, the hot change of the national mentality, social upheavals influenced the formation of the national mentality.

Kalit so‘zlar. Глобаллашув, қадриятлар, социум, интеллектуал, маънавият, менталитет, “миллий менталитет”.

Ключевые слова. Глобализация, ценности, социум, интеллектуальность, духовность, менталитет, "национальный менталитет".

Keywords. Globalization, values, society, intellectuality, spirituality, mentality, "national mentality".

Глобаллашув жараёни бутун дунё турли қисмларининг интенсив яқинлашуви ва ўзаро таъсирининг объектив омиллари натижасидир. Жамият маънавий ҳаётининг глобаллашуви, инсон миллий-маданий қадриятлари йўналишларининг ўзгаришига ҳам сабаб бўлади. Ҳозирги глобаллашув даврида пайдо бўлаётган маънавий янгиликларни инсон қандай даражада қабул қилиши мумкинлиги масаласи долзарб муаммога айланди. Глобал дунёнинг ажралмас қисми бўлган ҳудудларга илғор технологиялар, замонавий коммуникация воситалари тобора кенгроқ кириб бормоқда. Бундай вазиятда миллий ўзлик,

кадриятлар, урф-одатларни сақлаб қолиш, асраш ва уларни келгуси авлодга етказиш долзарб масала ҳисобланади.

Ҳозирги даврда жамиятимиздаги долзарб муаммолардан бири ахборот соҳасидаги глобаллашувнинг шахс манфаатларига дахлсизлигини таъминлашдан иборатдир. Жамиятда “муайян умумий ғоялар, қадриятларнинг мавжудлиги одамларнинг ўзаро муносабатларини ҳамиша тартибга солиб келган. Умуминсоний қадриятларга асосланган миллий ғоя ҳам кўп миллатли мамлакат учун бирлаштирувчилик ролини ўтайди”. [Очилдиев А. 2004.S-118.];

Албатта инсоннинг маънавий ривожланиши ва эҳтиёжлари глобаллашув таъсирига учрайди. Глобализациянинг ижобий ва салбий таъсири жамият ва унинг субъекти бўлган инсоннинг маънавий ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Ижтимоий тармоқларда миллий менталитетимизга ёт бўлган материалларнинг жойлаштириш ҳолатлари ҳам мавжуд. Булар ёшларнинг онги, руҳияти, тарбиясига салбий таъсир кўрсатадиган материаллар бўлиб, ахлоқсизлик, беҳаёлик, шафқатсизлик ва зўравонлик тарғиб қилинади. Шунинг учун менталитет тушунчасининг мазмун-моҳиятни билиш, унинг тизимида нима киришини аниқлаб олиш муҳимдир. Мустақиллик йилларида ижтимоий-фалсафий категория бўлган “менталитет”, “миллий менталитет” тушунчаларига жиддий эътибор қаратилди. Миллий менталитет (лотинча *mentalis*) - ақл, идрок, фаҳм-фаросат) - миллатнинг тарихий шаклланган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, яшаш ва фикрлаш тарзи, муайян ижтимоий шароитларда камолга етган қобилияти ва руҳий қувватидир. Бу тушунча миллатга хос анъаналар, расм-русумлар, урф-одатлар, диний эътиқодни ҳам ўз ичига олади. [Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. 2007. S-218];

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамятига кириб бораётганлиги туфайли миллат менталитетга таъсир қиладиган омил ва воситалар вужудга келди. Мамлакатимизда амалга ошаётган барча ўзгаришлар менталитетни ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатади. Шунинг учун Ўзбекистонда содир бўлаётган трансформация жараёни миллий менталитетнинг ўзгариши билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилишни тақозо этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев халқимиз менталитети тўғрисида фикр билдириб, “...бизнинг қадимий ва саховатли заминимизда кўп асрлар давомида турли миллат ва элат, маданият ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган. Меҳмондўстлик, эзгулик, қалб саховати ва том маънодаги бағрикенглик бизнинг халқимизга доимо хос бўлган ва унинг менталитети асосини ташкил этади” деган концептуал ғояни илгари суради. [Мирзиёев Ш.М. 2017. S-295.]; Глобаллашув даврида халқимиз миллий менталитетига асосланадиган азалий қадриятлар, анъана ва урф-одатларни сақлаш ва келгуси авлодга етказиш муҳим аҳамият касб этади. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, миллий менталитетнинг икки томони бор. Миллий менталитетнинг мутассиблик характери (консерватив) шундан иборатки, у бир авлоддан бошқа авлодга ўзгаришсиз тадрижий ўтади ва оқибатда миллий анъаналарни мустаҳкамлашга асос бўлади. Миллий

менталитетнинг секинроқ ўзгариши жамиятнинг барча соҳаларида бўладиган ўзгаришларга салбий таъсир кўрсатиши ва ҳатто тўсиқлик қилиши мумкин. Файласуф олима Ш.Мадаева таъкидлаганидек, халқнинг “миллий менталитет ижтимоий тафаккурнинг умумлашган шакли, шу билан бирга, бир неча минг йиллик тарихий довлар оша шаклланиб, ўзбекларнинг миллат даражасида бирлаша олишига восита яратган тафаккур ифодаси сифатида юксак қадрият мақомига эга”дир. [Мадаева Ш. 2007. S.19.]

Мустақиллик йилларида миллий менталитетнинг ўзига хос моҳиятини англаш, асл хусусиятларини тиклаш учун кенг имконият вужудга келди. Ўзбекистонда демократик, фуқаролик жамияти қурилиши жараёнида ҳар бир халқ ва миллат менталитетининг шаклланиши ва тадрижий ривожланишига ижобий бир ҳол деб қараш керак. Шунинг учун ҳам халқимизнинг миллий менталитетини белгиловчи Ватанга муҳаббат, ор-номус, виждон, адолат, ҳақиқат, одиллик, андиша, шарм-ҳаё, уят қадр-қиммат, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, кабилар “инсоният тарихидаги ноёб ҳодиса бўлган мусулмон Ренессанси ана шу буюк аждодларимизнинг диний бағрикеглик ва инсонпарварлик борасидаги эзгу ғоялари билан йўғрилган эди. Бу ғоялар бизнинг давримизда Ўзбекистон мустақиллиги йилларида алоҳида, яна теран маъно-мазмун касб этиб бормоқда.” [Мирзиёев Ш.М.,2018. S.455.];

Миллатнинг ақлий интеллектуал имкониятлари ва руҳий-психологик ҳослиги ҳам менталитет доирасига киради. Халқнинг тарихий тажрибалари, урф-одатлари, маросимлари унинг характеридаги ўзига хосликнинг негизини ташкил қилади. Булар эса менталитетни ҳаракатга келтирувчи кучлар ҳисобланади. Миллий онг, миллий манфаат, миллий эҳтиёж, миллий ғурур ва инсон миллий ҳис-туйғулари менталитетга хос бўлган хусусиятлардир. Шунинг учун турли халқлар ва миллатлар ўзаро муносабатда бўлганларида бошқаларнинг менталитети ва маънавий олами тўғрисида тасаввурга эга бўладилар. Шунинг учун ҳам, миллий менталитетга хос бўлган асосий хусусиятларни билиш ва уларни ҳаётий эҳтиёжга айлантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ёш авлоднинг тарбияси учун фақат ота-она эмас, балки жамиятда таълим ва тарбия билан шуғулланувчи муассасалар ҳам масъулдир. Оилада ва таълим тизимида кийиниш ва муомала одоби ўрганиш, миллий ахлоқий мезонларни билиш, авлодлар ўғити ва ибратларидан сабоқ олиш, мазмунан бой китобларни мутоалаа қилиш миллий қадриятларнинг такомиллашувига ижобий таъсир кўрсатиши ҳақиқатдир. Демак, менталитет миллатнинг турмуш ва тафаккур тарзи билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, инсоннинг табиий ва ижтимоий борлиққа муносабатини билдиради. У миллатнинг тарихи, тили, диний эътиқоди, урф-одатлари билан узвий боғлиқдир. Ижтимоий – тарихий ҳодисалар менталитетнинг ўзгаришига таъсир қилиши мумкин. Муайн даврдаги вазиятга қараб у ижобий ёки салбий характер касб этиши мумкин.

Шунинг учун миллий менталитетнинг прогрессив потенциалини сақлаш ва кучайтириш муҳим аҳамиятга эгадир. Миллий менталитетнинг ижобий томонларини бойитиш жамият ривожланишига самарали таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Очилдиев А.Миллий ғоя ва миллатараро муносабатлар. – Т.: Ўзбекистон.2004. 2. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Т.: Академия., 2007.
3. Мирзиёев Ш.М.Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ж.1. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2017.
4. Мадаева Ш.Миллий менталитет ва демократик тафаккур. - Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2007.
- 5.Мирзиёев Ш.М.Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2-жилд.2018.

BEHBUDIYNING JADIDCHILIK QARASHLARIDA TA’LIM-TARBIYA MASALALARI

Sh.B. Samanova – UrDPI, dotsent
Otayeva Dinora Urinboy qizi
Urganch davlat pedagogika instituti Filologiya va
tarix fakulteti 2-bosqich talabasi +998930562431
dinoraotayeva81@gmail.com

doi.org/10.59470/2024510

Annotatsiya. Ushbu maqolada yangi zamon madaniyatining asoschisi, yangi maktab g‘oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o‘z davri ijtimoiy-siyosiy hayotining yalovbardori Mahmudxo‘ja Behbudiyning ta’lim va tarbiya tizimini tubdan isloh qilish borasidagi qilgan ishlari va ilmiy izlanishlari, Turkistonning ertasi bo‘lgan yoshlarni uyg‘oqlikka da’vat etuvchi jumalari hamda bugungi kunda jadid nomining oqlanishi va e’tirof etilishi haqida fikr va mulohazalar keltirib o‘tilgan.

Аннотация. В данной статье представлены работы и научные исследования Махмудходжи Бехбуди, основоположника современной культуры, теоретика и практика идеи новой школы, лидера общественно-политической жизни своего времени, о коренной реформе система образования и обучения, будущее Туркестана, даны предложения, призывающие молодежь проснуться, и сегодняшнее оправдание и признание имени Джадид.

Abstract. In this article, the work and scientific researches of Mahmudhoja Behbudi, the founder of the modern culture, theoretician and practitioner of the idea of the new school, the leader of the social and political life of his time, on the fundamental reform of the education and training system, and the future of Turkestan. sentences urging the youth to wake up and today’s justification and recognition of the Jadid name are given.

Kalit so‘zlar: G‘oya, “Padarkush” dramasi, ilmsizlik, himmat va g‘ayrat, isrofgarchilik, ulamo, tarbiya, ilm-u urfon , matbaachilik, millat taraqqiyparvari.

Ключевые слова: Русская идея, драма “Падаркуш”, невежество, усилие и энтузиазм, расточительность, улемы, образование, наука и культура, книгопечатание, строитель нации.

Key words: Russian Idea, “Padarkush” drama, ignorance, effort and enthusiasm, extravagance, ulama, education, science and culture, printing, nation’s developer.

KIRISH:

Ta’lim-tarbiya insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim masalalardan biri bo’lib kelgan. Hozirgi globallashuv jarayonlarida milliy o’zlikni saqlash, insoniyatni tinchligi va hotirjamligi, farovonligini ta’minlash, oila barqarorligida tarbiyaning hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xususan, XX asr ma’rifatparvar jadidlarining asosiy maqsadlaridan biri ham ta’lim-tarbiya hisoblangan.

Jadidchilik namoyondasi Maxmudxo’ja Behbudiy “Bizni xonavayron qilg’on tarbiyasizlik va jaholatdir. Faqirlik, darbadarlik, xo’rliklarning hammasi ilmsizlikning mevasidir” degan edi Turkiston jadidchilik harakatining boniysi. Darhaqiqat nafaqat o’tgan asrda balki bugungi kunda ham ta’lim va tarbiya har qachongidan ham muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Chunki ta’lim va tarbiyaga e’tibor berilmagan, farzandlar o’z holiga tashlab qo’yilgan muhitda har qanday razillik va pastkashlikni kutish mumkin. Bu narsalarni oldindan aql tarozisida o’tkazgan Behbudiy Turkiston yoshlarini ilm - ma’rifatli qilishga, ularni zakiy qilib tarbiyalab Ovro’pa madaniyati, ularning ta’lim jarayonida erishgan yutuqlarini ko’rsatmoqni o’z oldiga maqsad qilgan edi. Aynan shuning uchun ham u har bir sohada peshqadam bo’ldi. Shariat qonunlarini puxta o’rganib, mufti lavozimida faoliyat olib bordi. O’z hisobidan maktablar ochib, unda o’qitiladigan fanlarni yaratdi. O’qish uslubini oldingidan yengillatish choralarini izladi va buni uddaladi. Mahmudxo’ja Behbudiy o’zining favqulodda iste’dodi, tug’ma qobiliyati va ma’rifatparvarligi bois o’z davri voqealariga teran nazar bilan boqdi. Uning bu holga tushishiga yagona sabab Turon alplarining yagona bo’lib birlashmagani hamda ilm bilan shug’ullanmagani deb bildi. Va mavjud vaziyatni o’zgartirish uchun bor kuch va g’ayratini ayamadi.

ASOSIY QISM:

Bugun XXI asrda yurtimiz Uchinchi Renessansga qadam qo’ydi. Prezident tomonidan asoslab berilgan bu g’oya ona vatanning tarixda ikki bor mintaqamiz o’tmishida yorqin iz qoldirgan, balki jahon tamadduniga katta ta’sir ko’rsatgan o’ziga xos uyg’onish, ya’ni Renessansga makon bo’lgani va bugungi islohotlar natijasida yangi uyg’onish davri ro’y berishi muqarrarligi haqidagi tarixiy ilmiy manbaalar, ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy-ma’rifiy asoslarga tayanib ishlab chiqilgan. Uchinchi Renessansga poydevor bu albatta, undan oldin olib borilgan islohotlarning samarasi hisoblanadi. Jumladan XX asrda yurtimizda o’zlarining tashabbus va intilishlari bilan shirin va osuda uyquda bo’lgan, mustabid tuzum nima desa indamasdan so’zsiz bajargan, Ovro’pa taraqqiyoti rivojlangan bir paytda bizdagi kalta kiyim, uzun soqol, maktablarda tabiiy fan yoki jo’g’rofiyani o’qitishni kelisholmay nizoda bo’lgan xalqni uyg’otmoqlikni o’z oldilariga maqsad qilgan millat fidoyilarining ham xizmati kattadir. Ular o’z hisobidan gazeta va jurnallar chiqarganlar, bosmaxona, nashriyotlar, kutubxona, teatrlar, yangicha maktablar ochganlar, xayriya jamiyatlarini tuzganlar. Xalqni uyg’otmoqlikka da’vat etib, “Najot- ilm-u urfonda” degan g’oyani ilgari surganlar. Masalan Behbudiy 1903-yilda Samarqandda yangi usul maktabini ochadi. Aynan bu maktablar uchun “Risolayi asbobi savod”, “Risolayi jo’g’rofiyayi Rusiy”, “Kitobat ul- atfol”, “Amaliyoti islom”, “Muxtasar tarixi islom” kabi darslik va qo’llanmalar yozdi. Bu kitoblarni yaratishdan maqsad shu ediki, o’sha davrda mavjud

darslik va qo‘llanmalar eski va o‘rganilishi murakkab edi. Bundan tashqari yoshlar ma’rifatini o‘stirishda bir qancha asarlar ham yaratdi. “Padarkush” asari shular jumlasida kiradi. Bu asarda yoshlarning ilmsizligi, kattalarning ilmsizligi, yomon tarbiyali bola butun oilani halokatga olib kelishi. Maktab tarbiyasi bilan birga oila tarbiyasini ham uzviy olib borish kerakligi, Turkiston uchun diniy hamda dunyoviy yo‘nalishdagi olimlarning zarur ekanligi masalalari ko‘tarilgan. O‘z maishatiga o‘ralib, dunyoni unutgan millatdoshlarga spektakl kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Jadid asari orqali ta’lim va tarbiyaning muhim ekanligi, boylik ilmdan ustun bo‘la olmasligini isbotlagan. Bundan tashqari Behbudiy millat taraqqiyoti uchun bir necha til bilish shart ekanligini Dalila va isbotlar bilan ko‘rsatib beradi. Uning fikricha, millat bu -din va til birligi. Ushbu ikki narsadan biri yo‘qotilsa, millat o‘zligini yo‘qotadi, inqirozga yuz tutadi deya fikr qilgan. U adabiy til masalasida “Modomiki, bizg‘a ilm-u fan kerak va modomiki, turk tilining ba’zi sho‘ba va lahjalarig‘a zamoniy, fanniy, diniy, tarixiy har nav kitoblar bordur, ani o‘qub fahmlamog‘ig‘a g‘ayrat etishimiz lozimdur degan edi. Va yana yoshlarni bir necha tillarni puxta egallamoqqa, ularni zamon bilan hamnafas bo‘lishga chorlaydi. Dunyomizni ilm-fanidan xabardor bo‘lmoq uchun rus, nemis, fransaviy, anglis, itoliyoli, arabiy, jopuniy tillaridan birini bilmoq kerak va alarni bilmaganda Kafkas va yo Qrim lahjayi adabiyasini bilgan kishini dunyodan xabarlik bo‘lushig‘a vosita bo‘lur” degan edi jadidning o‘zi.

XULOSA VA TAKLIFLAR:

Mamlakatimiz taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. Shu bois demokratik islohotlar yo‘li biz uchun eng to‘g‘ri qarordir. Bu borada biz har kuni izlanishdamiz, xorijdagi ilg‘or tajribalarni chuqur o‘rganish, ish uslubimizni yangilashdan tashqari o‘tmishda jadidlar tomonidan qilingan sa’y harakatlarni ham o‘rganib ularga ham amal qilmoqdamiz Zero Qodiriy ta’biri bilan aytganda “Moziyga ko‘rib ish ko‘rish xayrlidir”. Jadidchilik harakati, ma’rifatparvar merosini o‘rganish bu bugungi kundagi anchadan beri yechimini kutayotgan savollarga javob topish imkoni beradi. Shu sababli ham yurtimizda yaqinda “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlool va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya tashkil etildi. Unda Markaziy Osiyoda jadidlarning Mamlakatimiz xalqlarini jipslashtirishdagi o‘rni, ularning ijodi va mintaqamiz taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi haqida fikr va mulohazalar almashilindi. Bundan tashqari aynan “Jadidlar” nomli gazeta nashrga qo‘yilishi rejalashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch. – Toshkent, “Ma’naviyat”, 2008.
2. M Qo‘shnazarova, A. Otaboyev. Jadid adabiyotining buyuk siymolari. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent, 2022
3. Jadidlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Z. Abdurashidov. Yoshlar nashriyot uyi Toshkent-2022
4. Q.Nazarov va b. Ma’naviyat asosiy tushunchalar lug‘at. -Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati” nashriyoti, 2022.

ISLOM DINI MANBALARIDA DALILLASH VA BAHS YURITISH USULI ZAMONAVIY ARGUMENTLASH NAZARIYASI TALQINIDA

Turabova Sevara Kattaqulovna,
Termiz iqtisodiyot va servis universitetining
dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD). O‘zbekiston.
turobova.sevara@mail.ru

doi.org/10.59470/2024511

Annotatsiya. Mazkur maqolada Islom diniga oid manbalarida bahs yuritish va dalillash usulining tinglovchilarni ma’lum bir e’tiqodlar, xatti-harakatlar va axloqiy fazilatlarining to‘g‘ri yoki xatoligiga ishonitirishdagi o‘rni zamonaviy argumentlash nazariyasi tamoyillari asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: bahs-munozara, dalil, tezis, ritorik dalil, Qur’oni Karim, haqiqat, tafakkur, innovatsiya.

Dalillash – qarama-qarshi fikrlarni isbotlashning maxsus shakli, shuningdek, masalaning to‘g‘ri yechimini izlashning maqbul usuli sifatida insoniyat tarixining eng qadimgi davrlaridayoq muayyan ijtimoiy va siyosiy vaziyat ta’siri ostida yuzaga kela boshlagan hodisadir. Dalil “arab. دليل – belgi, iz; isbot; sabab. Fikr, muloxaza va shu kabilarni tasdiqlash, ular haqida dalolat beruvchi narsa, isbot, fakt” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. – B. 548]. Shunisi etiborliki, “islom ulamolari ilgari surgan dalillash va bahs-munozara uslubi, vazifasi va maqsadiga ko‘ra jadal(tortishuv)dan butunlay farq qiladi” [Salimova G. Q. 2021. – B.264-269]. Masalan, XIII asr turk-islom sivilizatsiyasi namoyondalaridan bo‘lgan Ashraf Xusayn Shamsiddin Samarqandiyning bahs asosida dalillash usuliga oid olg‘a surgan qarashlarida, bahsning shunchaki odatiy tortishuv(jadal)dan farqi, uning mantiq qonun-qoidalariga asoslanganligi bilan ham ajralib turadi. Bu usulda bahslashayotgan har ikki tomon biri biridan ustun bo‘lishni emas, balki, haqiqatni isbotlashga harakat qiladilar. Muhokamaning bu usulini Muhammad Shamsiddin Samarqandiy o‘zining "Bahs-munozara odobi" "Kitob Adab al-Bahs" asarida tizimlashtirgan” [Собрание Восточных Рукописей Академии Наук Республики Узбекистан. 2017 г. Инв №8580/XI. — B. 348.].

Dalillash va bahs-munozara qilish ruhiyati islom olamining ham ilk tarixiy bosqichlaridayoq markaziy o‘rinni egallab kelganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Binobarin, Islom dinining muqaddas manbasi bo‘lgan Qur’oni Karimda dalillash, munozara va so‘zlashuv uslubi o‘zining keng qamrovliligi, qo‘yilgan masalalarning aniqligi bilan ajralib turadi.

Insonning aqliy tafakkuri uchun keltirilgan mantiqiy dalillar bilan bir qatorda Qur’onda tinglovchilarga psixologik ta’sir ko’rsatadigan emotsional dalillar ham mavjud bo’lib, unda muayyan e’tiqod va xatti-harakatlarga emotsional munosabat bildirish yo’li bilan tinglovchilarni belgilangan fikrni qabul qilishga ishontirilish holati kuzatiladi. Shu yo’l bilan insonlarda aqliy qanoat va qalb osoyishtaligi hosil bo’ladi. Bu tuyg’ularni his etgan inson hayotda ruhiy kuch olgan va o’z ishonch-e’tiqodi ortidan ruhiy mutadillikga erishgan.

Qur’onda barcha insonlarga, ularning millati, irqi, ijtimoiy kelib chiqishi va ilmiy salohiyati darajasidan qat’iy nazar birdek murojaat qilinganligini kuzatamiz. Ma’lumki, agar murojaatlardagi ma’lumotlar empirik tajribaga va ayniqsa konkret dalillarga asoslanmaydigan bo’lsa, odamlar bunday ma’lumotlarni noo’rin qabul qila boshlagan bo’lar edilar. Shu bois muqaddas manba uning to’g’riligini tasdiqlovchi dalillar, ya’ni ritorik argumentlar bilan to’yintirilganligining guvohi bo’lishimiz mumkin. Ritorik argumentlar – tezisning to’g’riligini isbotlashga qaratilgan nutqiy fragmentlardir. Qur’ondagi ritorik argumentatsiya tinglovchilarni ma’lum bir e’tiqodlar, xatti-harakatlar va axloqiy fazilatlarining to’g’ri yoki xatoligiga ishontirishdagi vosita vazifasini bajaradi. Ushbu dalillarning ritorik ahamiyati shundan iboratki, ular nafaqat Qur’on tezislarning haqiqatini isbotlaydi, balki insonning ma’naviy ruhiy olamiga pozitiv ta’sir ko’rsatadi.

Odatda Qur’on matni ritorik dalillarning barcha arxetiplarini o’z ichiga mujassam qilgan degan fikrlar ko’plab uchraydi. Ushbu fikrni qo’llab-quvvatlagan imom az-Zarkashiy [3.]. Qur’ondagi dalillar murakkab falsafiy mulohazalar va mantiqiy tuzilmalarga tayanmasligini qo’shimcha qiladi. Olimning fikriga ko’ra, bu holatni ikki xil vaziyat bilan tushuntirish mumkin:

birinchidan, Qur’on yuborilgan paytlarda arablar murakkab falsafiy mulohazalar va mantiqiy tuzilmalardan foydalanmaganlar va shu sababli Qur’on tilida arablar nutqining o’ziga xos xususiyatlari hisobga olingan. Bu borada Qur’onning Ibrohim surasidagi 4-oyatida shunda keltirilgan: «Biz har bir payg’ambarni (hukmlarimizni) bayon qilib berish uchun o’z qavmining tili bilan (so’zlaydigan qilib) yubordik» [Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 255].

ikkinchidan, falsafiy va mantiqiy mulohazalar o’sha davrda ko’pchilik uchun tushunarsiz bo’lgan, shu sababli falsafiy va mantiqiy dalillarga asosan haqiqatni boshqa yo’l bilan isbotlashning imkoni bo’lmay qolgandagina murojaat qilish tavsiya etiladi.

Qur’on matnini o’rganish shuni ko’rsatadiki, undagi dalillash jarayonida ratsional vajlarga murojaat qilish ko’plab kuzatiladi va biz ularni mantiqiy vajlar deb atashimiz mumkin. Ular, avvalo, aqlning ustuvorligini tan oladigan auditoriyalarga qaratilgan. Masalan, Qur’ondagi «Tur» surasining 35-36-oyatlarida Yaratuvchining koinotda mavjudligini qo’llab quvvatlaydigan mantiqiy dalilni ko’rib chiqaylik: «Yoki ular hech narsadan (ya’ni, Yaratuvchisiz) yaralib qolganmilar?! Yoki ular o’zlari yaratuvchimilar?! «Yoki osmonlar va Yerni ham ular yaratganmi?! Yo’q! Ular (baridir) imon keltirmaslar [Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 525].

Izoh: «ya’ni, atrofida go’zal bog’i bor ulug’vor saroyni ko’rgan aqlli odam, hech qachon bu narsa o’z-o’zidan paydo bo’lgan, deb aytmaydi. Saroy o’zini o’zi yaratgan degan taxmin bema’nilikdir. Bu yerda mohir me’morlar, quruvchilar va bog’bonlar ishlashganiga shubha yo’q». Ushbu mantiqdan kelib chiqib, Qur’on odamlarni osmon va yerning Yaratuvchisi borligiga ishontirmoqda. Ushbu tezisni formal mantiqning «Uchinchisini istisno» qonuniga muvofiq ko’rib chiqadigan bo’lsak unga ko’ra «bir mulohazaning chinligidan unga zid bo’lgan boshqa mulohazaning yolg’onligi kelib chiqadi». Tezisdan kelib chiqadigan oqibatning yolg’onligini aniqlash raddiyaning eng mashhur bo’lgan «bema’nilikka chiqarib qo’yish» usulida amalga oshiriladi.

Biz, Qur’on oyatlarida Yaratganning yagonaligini tushuntirib beradigan mantiqiy dalillashning boshqa usuliga ham duch kelamiz. Masalan «Mo’minun» surasining 91-oyatida : “Alloh farzand tutgan emas va U bilan birga biror iloh ham bo’lgan emasdir. Aks holda, har bir iloh o’zi yaratgan narsa bilan(kibrga) ketib, bir-biridan ustun bo’lib olur edi (natijada Yer-u osmon buzilib ketgan bo’lur edi). Alloh ular vasf etayotgan narsadan pokdir» [Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 348] deyilgan. Bu yerda ilgari surilgan tezis qarama-qarshilik metodi asosida isbotlangan. Ya’ni, aytaylik, koinot bir nechta xudolar tomonidan yaratilgan, ularning har biri qudratli va barchaning bo’ysunishini talab qiladi. Bu holda, albatta, xudolardan birining shubhasiz g’alabasi yoki koinotning yo’q qilinishi bilan yakunlanadigan kurash boshlanadi. Boshqacha qilib aytganda, Qur’onda ta’kidlanganidek, yerda va kosmosda ajoyib tartib mavjudligi Yaratganning yagonaligining ishonchli dalilidir.

Qur’onda Alloh va payg’ambarlar, farishtalar va shayton o’rtasidagi so’zlashuvlar, qiyomat kuni, savob va gunoh haqida suhbatlar keltirilgan bo’lib, yaxshilik va yomonlik haqida bahslar kuzatiladi. Qur’oni Karimdagi hukmlarning bayon qilinish usullari, dalillarning keltirilishi, teran tafakkur va nozik his-tuyg’ularni qanoatlantiradigan darajadagi hujjatlarning kuchliligiga guvoh bo’lishimiz mumkin.

Ma’lumki, insonlar o’rtasidagi bahs va ixtiloflar xoh diniy, xoh dunyoviy ishlarda bo’lsin, qadimdan davom etib kelayotgan dialektik jarayondir. Zaruriyat va talab-ehtiyoj borki, bahs va ixtiloflar bo’ladi. Bu haqiqat Qur’oni Karimning ko’plab oyatlarida ham ta’kidlanadi. Masalan. «Hud» surasining 118-119-oyatlarida: «Agar Robingiz xohlaganida edi, (barcha) odamlarni bir ummat (bir xil dinga tobe) qilgan bo’lur edi. (Ular) mudom turlicha (har xil e’tiqodda) bo’lib boraveradilar» [Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 235]. Ya’ni agar Alloh ixtiyor qilganida edi insonlarning e’tiqodlarini bir xil qilib qo’yar edi. Zero, Rabbimiz bunga qodir. Lekin Rabbimiz bunday qilmadi, aksincha yomon va yaxshini bir-biridan ajratish uchun hayotni ixtilofli qilib yaratdi. Demak dunyo shunday yaratilganki unda insonlar o’z fikrlari, yo’nalishlari, maqsadlari va orzu-umidlari borasida har xil bo’lishda davom etadilar. Fikrimizning mantiqiy davomi sifatida quyidagi «Baqara» surasining 251-oyatiga ham e’tiborimizni qaratamiz: «Agar Alloh odamlarning birini ikkinchisi bilan daf etib turmas ekan, shubhasiz, Yer fasodga (buzg’unchilik va xarobaga) aylangan bo’lar edi, lekin Alloh (barcha) olamlarga (nisbatan) fazl egasidir»

[Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 41]. deyiladi. Yuqorida keltirilgan oyatda to’g’ri yo’ldagi odamlarni har zamon va har yerda yomonlarga qarshi kurashishga va har qanday vosita bilan fasod va tug’yon-isyonga qarshi turishga buyurmoqda. Dialektika nazariyasining «Qarama qarshiliklar birligi va kurashi» qonunida [Falsafa: qomusiy lug’at, 2004. – B. 477.] ham rivojlanish va taraqqiyotning asosiy regulyatori etib qarama qarshiliklar o’rtasidagi doimiy kurash asoslantirilganligini kuzatamiz.

Diniy va dunyoviy ixtiloflarning sabablari turlicha bo’lib, shular orasidan haqiqatga erishish maqsadida sodir bo’ladigan bahslarni misol tariqasida keltirib o’tish mumkin. Bunday ixtiloflarda haqiqatni to’la-to’kis bilish uchun dalil-hujjatlar keltiriladi va bu holat ulamolar tilida bahs-munozara deb nomlanadi. Shuningdek, g’arazli niyatdagi, kibrga ketish oqibatidagi, nodonligu ilmsizlik sababidagi ixtiloflar ham bo’ladiki, bu holat ulamolar nazdida manmanlik, kibr, janjal, o’jarlik deyiladi. Ixtilof sabablaridan yana biri kishining bahsi ixtilof mavzusini har tomonlama to’g’ri tushuna bilmasligi hisoblanadi. Zero, haqiqatga bo’lgan da’voning ilmsiz kishi tomonidan bir tomonlama talqin etilishida nisbiylik darajasi juda yuqori bo’ladi. Shunday masalalarga oid bahslar borasida imom G’azzoliyning «Ihyo ulum ad-din» kitobida ham quyidagicha fikr bildirilgan, «Tortishayotganlar xatoni aniqlab, haqiqatga intilishlari lozim. Kamchilik yoki xatolik o’zida namoyon bo’lishi yoki u bilan tortishayotganda ko’rinishidan qo’rqmasligi kerak. Raqibini dushman deb emas, do’st sifatida ko’rishi kerak. Agar u xatoni ochib bersa va haqiqatni aytsa, minnatdorchilik bildirishi zarur» [Abu Hamid Muxammad al-Gazali at-Tusi. Ihyo ulumiddin, 2007. –S. 216]. Zamonaviy argumentlash nazariyasi talqinida ham bahs mavzusining aniqligi uning samarali bo’lishini belgilaydi, deb hisoblanadi. Agar bahs predmeti aniq bo’lmasa, tortishuv behuda ketadi, ba’zi hollarda u axloqiy me’yorlar doirasidan chetga chiqib, o’zaro haqorat qilish darajasigacha yetib boradi. Shuning uchun bahsning maqsadini aniqlash va shundan keyin uning to’g’ri-noto’g’riligi to’g’risida dalilli bahsni boshlash kerakligi talab etiladi.

Imom G’azzoliy shuningdek: «Haqiqatga intiluvchi insofli bo’lishi kerak! Haqiqatni tan olmayotganlar ko’p narsani tushunmaganlari uchun undan uzoqlashmoqdalar» deydi. Imom G’azzoliy o’z mulohazalarini davom ettirib, taassuf bilan shunday fikr yuritadi: «Zamonamizda so’zlashuv odobidan bexabarlarining ko’payib ketgani achinarlidir. Ular o’z qabih niyatlariga yetishish yo’lida turli uslublardan foydalanishadi. Niyatlari – faqat g’olib chiqish, faxrlanish, maqtanish, xolos. Haqiqatni qidirib topish masalasi esa ularni tashvishlantirayotgan narsalarning eng oxirgisidir!»

Islom falsafasining mashhur namoyondasi Imom Shofi’iy ham munozara yuritish odobiga doir ko’plab pandi nasihatlar qatorida quyidagicha fikrlarni bildirganlar: «Men bir odam xato qilib qolar, deb hech kutmaganman. Bir kishi bilan suhbatlashganimda, Alloh taolo mening yoki uning tilidan haqiqatni chiqarar, deb umid qilganman. Haqiqat va hujjat keltirganimda, dalilni qabul qilsa, muhabbatim oshgan. Agar kimdir o’sha haqiqatni inkor qilsa va katta ketsa, nazarimdan tushgan va

men uni inkor qilganman. Men ilmim bilan insonlarni qoniqtirgan bo‘lsam, ilmni faqat Allohdan deb bilganman».

Insonlar o‘rtasidagi ixtiloflarning sabablaridan yana biri odamlarning hech bir dalil-hujjatsiz boshqalarning fikriga taqlid qilib mukkasidan ketgan holda ergashib ketishlaridir. Agar Qur’oni Karimga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda ota-bobolariga va o‘zlaridan kattalarga ko‘r-ko‘rona taqlidiy ergashib ketgan g‘ofil, johil va adashgan kishilar bayonini uchratsak bo‘ladi. Xususan, Baqara» surasining 170-oyatida: “Ularga (Mushrikarga): «Alloh nozil etgan hukmlarga (oyatlarga) ergashingiz!», deyilsa, ular: «Yo‘q, biz ota bobolarimizni ne uzra topgan bo‘lsak, o‘shanga ergashamiz», deyдилar. Ota-bobolari bordi-yu, hech narsaga aqlari yetmaydigan va to‘g‘ri yo‘ldan yurmaydigan bo‘lsalar ham-a!» [Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. 2012. –B. 26]. deyilgan. Qur’oni Karim taqlid qiluvchilarga istehzo qilgan holda raddiya beryapti: «agar ota-bobolari ko‘p narsaga aqlari yetmaydigan, to‘g‘ri yo‘lni topolmaydigan bo‘lsalar ham-a?» Demak, ko‘pincha odamlar orasida sodir bo‘ladigan tortishuvlar mavzu-mohiyatni, voqelikni atroflicha o‘rganmaslik va tushunmaslik sababidan kelib chiqadi. Shuningdek, ko‘r-ko‘rona taqliddan yoki hasad va hoy-havaslariga berilib, umum e’tirof etilishi kerak bo‘lgan haqiqatdan o‘zlarining shaxsiy manfaatlarini ustun qo‘yishdan, nodonligi manmanlik sabablardan kelib chiqadi.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak, bid’atlarga mukkasidan ketishlik, ko‘r-ko‘rona taqlid qilgan holda ergashish zamonaviy argumentlash nazariyasi talqiniga ko‘ra vorisiylik qonuniyatining buzilishini ko‘rsatadi va buning oqibatida tanazzul kelib chiqib, rivojlanish va taraqqiyot sustlashadi. Ayniqsa, bu taqlidga o‘jarlik, haqni tan olmaslik va hoy-havasga berilish qo‘shilsa, tanazzul yanada yiriklashadi. Demak, islom manbalarida keltirilgan ibratli amallar va chaqiriqlar yig‘indisidan hosil bo‘lgan ilm ma’lum darajada tanqidiy-tahliliy va innovatsion uslubga asoslangan, degan xulosaga borsak o‘rinlidir.

ADABIYOTLAR:

1. Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2012.
2. Falsafa: qomusiy lug‘at. –Toshkent: « O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2004.
3. Badr ad-Din az-Zarkashi. Al-Burxan fi ‘ulum al-Kur’an. T. 1–4. Beyrut, 1988
4. Abu Hamid muxammad al-Gazali at-Tusi. «Ixya’ ‘ulum ad-din» Tom I. Chast I. M.: «Nurul Irshad». 2007
5. Salimova G. Q. Shamsiddin samarqandiyning “bahs-munozara odobi” risolasi va unga yozilgan sharhlar //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 8. – B. 264-269.
6. Собрание Восточных Рукописей Академии Наук Республики Узбекистан. Издательство «Фан» АН РУз, 2017 г. Инв №8580/XI.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006.

INSONNI TABIATDAN BEGONALASHUVI TUSHUNCHASI VA UNING OQIBATLARI

Sh.B. Samanova – UrDPI dotsenti
+998974534845, shaxloboxtiyarova@gmail.com

doi.org/10.59470/2024512

Annotatsiya. Ushbu maqolada insonning tabiatdan begonalashuvi global ekologik inqirozning yuzaga kelish sabablari ijtimiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Ayni paytda ekologik muammolarni oldini olish va bartaraf qilish borasidagi sa’y-harakatlar, biosferaning hozirgi holati, sayyoramizni toza suv bilan ta’minlash, iqlim o’zgarishi, atrof-muhit ifloslanishining kuchayishi, tiklanmaydigan tabiiy resurslarni tejash, aholi salomatligini ta’minlash, flora va fauna dunyosini saqlab qolish kabi masalalar davlat dasturlarida belgilangan va konkret chora-tadbirlar ishlab chiqilayotgan bo’lsada, samarali natijalarga erishishda har bir insonning rotsional mas’uliyati va sa’y-harakatlarining ahamiyati ilmiy-nazariy asoslangan.

Аннотация. В данной статье причины глобального экологического кризиса, отчуждения человека от природы анализируются с социально-философской точки зрения. В настоящее время усилия по предотвращению и устранению экологических проблем, современное состояние биосферы, обеспечение нашей планеты чистой водой, изменение климата, увеличение загрязнения окружающей среды, экономия невозобновляемых природных ресурсов, обеспечение здоровья населения, такие вопросы, как сохранение мира флоры и фауна определены в государственных программах и разрабатываются конкретные меры, но важность рациональной ответственности и усилий каждого в достижении эффективных результатов научно и теоретически обоснована.

Annotation. In this article, the causes of the global environmental crisis, alienation of man from nature, are analyzed from a socio-philosophical point of view. Currently, efforts to prevent and eliminate environmental problems, the current state of the biosphere, providing our planet with clean water, climate change, increasing environmental pollution, saving non-renewable natural resources, ensuring public health, issues such as preserving the world of flora and fauna are defined in state programs and concrete measures are being developed, but the importance of everyone's rational responsibility and efforts in achieving effective results is scientifically and theoretically based.

Kalit so’zlar: begonalashuv, globallashuv, tabiat, inson, jamiyat, ma’naviyat, dunyoqarash, qadriyat, sivilizatsiya, madaniyat.

Ключевые слова: отчуждение, глобализация, природа, человек, общество, духовность, мировоззрение, ценности, цивилизация, культура.

Key words: alienation, globalization, nature, man, society, spirituality, worldview, value, civilization, culture.

Insoniyat tabiatning ajralmas qismi bo‘lib, tabiat bilan bog‘liq va uning ichida yashaydi. Tirik tabiatning muvozanat qonunidan chiqishi Yerda aholi sonining ko‘payishiga olib keldi. Har bir turning individlari soni biologik qonuniyatlarga, o‘shish qobiliyatiga, umr ko‘rish davomiyligiga, moslashish imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lib, tabiiy tanlanish va atrof-muhit omillari majmui bilan boshqariladi. Odatda, mayda hayvonlar yirik hayvonlarga qaraganda ko‘proq. Tabiatdagi ko‘plab turlar uchun ularning miqdorini o‘zgartirish imkoniyati chegarasi mavjud.

Ma’naviy borliq orqali shaxs o‘z qadriyatlarini anglaydi, dunyoqarashini shakllantiradi va o‘z yaratuvchanlik qobiliyatini yanada yorqinroq namoyon etadi. “Ma’naviyat” tushunchasini tadqiq qilgan olim K.Vaaymanning fikriga ko‘ra, uning uchta asosiy shakli mavjud bo‘lib, oila sharoitida shakllanuvchi *dunyoviy ma’naviyat*; jamiyatda namoyon bo‘luvchi *jamoaviy ma’naviyat*; madaniy-diniy xususiyatga ega bo‘lgan *moddiy ma’naviyat* shular jumlasidandir. K.Vaayman o‘z tadqiqotlari natijasi o‘laroq, “moddiy ma’naviyat - bu ilohiy-insoniy munosabatlarning kompozitsiyasi hamda ko‘p bosqichli transformatsiya jarayonidir” [2.C.1042] degan xulosaga keladi.

K.N.Sokolov, ma’naviyatni funksional obyekt sifatida belgilar ekan, uning intellektual va axloqiy birlik sifatida mavjud bo‘lishini ta’kidlaydi.[6. C. 192] L.P.Bueva ma’naviyatni “inson hayotining mazmuni, sifati va yo‘nalishini, shuningdek, har bir shaxsdagi insoniylikning belgisi, hayotiy ahamiyatga ega qadriyatlar sohasi bilan chambarchas bog‘langan xususiyat”[1. 2] deb ta’riflaydi. P.V.Petriy ma’naviyatni “jamiyatda o‘rnatilgan asl qadriyatlar va manfaatlarni o‘zida aks ettiruvchi, shu bilan birga, har qanday shaxs va guruhning ijtimoiy hayotga qo‘shilishini ta’minlaydigan, jamoaviy va individual ong, dunyoqarash va ma’naviy fazilatlarni aks ettiruvchi holat”[5. C.229] deb hisoblaydi. A.L.Dobroxotov ma’naviyatning ikki xususiyatini izohlab o‘tadi:

1) ma’naviyat – bu insonning ijodkorlik qobiliyatining eng yuqori darajasi bo‘lib, bu unga o‘z hayotining ma’no-mazmun manbai bo‘lib xizmat qiladi; individual va ijtimoiy hayotning tabiiy asoslarini axloqiy, madaniy va diniy qadriyatlar bilan to‘ldirish imkoniyatini ochadi; inson qalbini ezgu maqsadlar sari yo‘naltiruvchi prinsip rolini o‘ynaydi;

2) ma’naviyat –bu insonni aktiv va passiv ravishda jalb qilishi mumkin bo‘lgan, dunyoni boshqaruvchi g‘oyaviy kuch hisoblanadi. Shu boisdan ham ma’naviy begonalashuv shaxs va sotsial guruhlarining ijtimoiy yakkalanishiga olib keladi.[3.C.472]

Begonalashuv hodisasining ijtimoiy-falsafiy va tarixiy-falsafiy tahlili natijalari bizning ma’naviy begonalashuvga keltirgan ta’rifimizda ifodalangan ijtimoiy mohiyatni aniqlash imkonini berdi:

Ma’naviy begonalashuv *jarayon sifatida*, bir tomondan, ma’naviy uzoqlashishdan tashkil topgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, shaxs va jamiyat hayotining

ma’naviy sohasidagi o’zgarishlarni o’z ichiga oladi. Ma’naviy begonalashuv *holat sifatida*, jamiyat hayotidagi qadriyatlarni saqlash qobiliyatining yo’qolishi bilan tavsiflanadi. Har ikkala holatda ham ushbu jarayon o’ziga xos xavfga ega bo’lib, buning oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev to’g’ri ta’kidlaganlaridek, “... yoshlarimiz ma’naviyati, g’oyaviy-mafkuraviy tarbiyasi uchun mas’ul deb bilgan insonlar - bu mahalla yoki diniy tashkilotlar bo’ladimi, huquq-tartibot idoralari xodimlari yoki katta ta’sir kuchiga ega ijodkor ziyolilar bo’ladimi – ularning barchasi ayniqsa faol bo’lishlari lozim”[7.].

Tabiiy resurslardan noto’g’ri foydalanish ekologik inqirozlar va ekologik baxtsiz hodisalarni keltirib chiqaradi. Intellektual inqiroz - tabiiy komplekslarning muvozanat holatining reaksiya o’zgarishidir. U nafaqat inson kuchining tabiatga ta’sirini, balki jamiyat taraqqiyoti uchun tabiatning odamlar tomonidan tez o’zgarishini ham aks ettiradi. Ayrim hollarda ekologik inqiroz ta’siri “bumerang effekti” deb ataladi. Bir qator ekologik inqirozlar ma’lum: qadimgi odamlarning oziq-ovqat resurslarining qisqarishi - baliq ovlash va terimchilik; yirik sutemizuvchilarni ovlash (50-10 ming yil avval); global ifloslanish bilan bog’liq hozirgi inqiroz o’zining murakkab darajasini ko’rsatadi. «Ma’lum ma’noda, ekologik inqiroz, nafaqat energoresurslar kamyoqligi, atrof-muhit ifloslanishi emas, balki, eng avvalo, insonning uyg’onish davridan boshlab ongli ravishda shakllangan, dunyoga va tabiatga munosabatlari tizimi inqirozidir»[4.C.71]. Inson ekologik inqirozlarda juda faol ta’sirga ega bo’lib bormoqda.

Globalashuv begonalashuvning hajmi va tezligini oshiradigan omillardan biridir. «Iste’molchi yorliq va brendlarni sotib oladi. «U tetiklantiruvchi ta’mga ega tish pastasi bilan tishlarini cho’tkalaydi. Reklamalarda tavsiya etilgan sigaretlarni chekadi. «U kino yulduzlari ishlatadigan sovun bilan cho’miladi. U «orzular to’shagida» uxlaydi. Reklama bilan rag’batlantirilgan begonalashtirilgan iste’molchi shaxsiy zavqlanish vositasi bo’lishni to’xtatadi va o’z-o’zidan maqsad bo’ladi. Insonning obyektlar ustidan hokimiyatga bo’lgan qiziqishi qanchalik kuchli bo’lsa, ular obyektlar tomonidan shunchalik ko’p boshqariladi. Bularning barchasidan so’ng «dabdabali» turmush tarzini qabul qilgan iste’molchi «brend»larga ega bo’lishni istaydi. Brendlar uning xayoliy dunyosida obro’li tovarlarga aylandi. Endi, bu brendga ega bo’lgan odamdan ko’ra, u brendlar va fetishlar tomonidan begonalashtirilgan, haqiqiy hayotiga emas, balki taqdim etilgan illyuziyalarga asoslangan hayot kechiradigan odamdir.

Tabiatdan begonalashuv, albatta, «sivilizatsiya», urbanizatsiya va kapitalizmning natijasi edi. Ammo oxir-oqibat bu «sivilizatsiya» ni yo’qotishga olib keldi. Tabiatga hurmat va minnatdorchilik bilan munosabatda bo’lgan odamlar unga nisbatan o’z hurmatini yo’qotdilar. Vaqt o’tishi bilan u o’zini hamma narsaning ustasi deb e’lon qildi. Ayni shunday munosabatga ega bo’lganlar uchun muvozanat bilan hayotdan hukmronlik tartibi paydo bo’ldi. Insonlar tabiatning bir bo’lagi bo’lgan tizim o’rniga o’rnashib olgan insonga yo’naltirilgan bu tizim uchun hamma narsa o’z-o’zidan vayron bo’ladigan darajada halokatli bo’lishi mumkin. Bu halokatga qarshi biz tabiat bilan chinakam munosabatlarni o’rnatishimiz shart. Bolalar-chi? Bolalar tabiat bilan

chinakam munosabatlarni oʻrnatishlari uchun nima qilish kerak? Ushbu mavzu boʻyicha bolalar uchun turli nashrlar va tadqiqotlar amalga oshirilgan. Hatto iqlim oʻzgarishi, yoʻq boʻlib ketayotgan turlar, qutblarning erishi kabi mavzularda turli bolalar kitoblarida ham aks ettirilmoqda.

Tabiat bilan chinakam munosabatlarni oʻrnatish nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki odamlarni yanada tinch va ekspluatatsiyadan holi qiladigan narsalardan biridir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining yuksak intellektual salohiyatga, fan, texnika va innovatsion texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi: bir tomondan, insonning tabiat ustidan “hukmronligi” mustahkamlashuvi va jamiyat iqtisodiy taraqqiyotga olib kelishi, iqtisodiy omillar determinantligini mutlaqlashtiruvchi ta’limotlarga asos boʻlgan. Ikkinchi tomondan, bu hodisa insonning tabiatdan begonalashuvi va shaxs ekologik marginallashtiruviga – ma’naviy-axloqiy qashshoqlashuviga asosiy sabab boʻlmoqda. Natijada, insoniyat eskalatsiyasi kuchayib, oqibatlari keskinlashayotgan global muammolar kompleksiga, ekologik xvfsizlikka real tahdidlarga toʻqnash kelmoqda.

Begonalashuv - bu insonning oʻzini, boshqalarni yoki jamiyatning qadriyatlarini, meʼyorlari va umidlarini tushunishini qiyinlashtiradigan hissiy holatdir. Bu holat odatda oʻzini yolgʻiz his qilish, oʻzini atrof-muhitga mos kelmaslik, begonalashgan his qilish kabi alomatlar bilan ham namoyon boʻladi. Begonalashuv individual va jamiyat darajasida sodir boʻlishi mumkin. Individual begonalashuv insonning oʻzini oʻzi his qiladigan nomutanosiblik yoki nomuvofiqlik hissi tufayli paydo boʻlishi mumkin. Masalan, ijtimoiy hayotda yetarlicha muvaffaqiyatga erisha olmaslik, jamiyatda qabul qilinmaslik yoki oʻzini yolgʻiz his qilish shaxsiy begonalashuvning sabablari qatoriga kiradi. Oʻz-oʻzidan begonalashuv aslida psixologik holat sifatida ham kuzatiladi. Ijtimoiy parchalanish insonning kayfiyatining yomonlashishi bilan sodir boʻladi. Ijtimoiy tuzilmaning buzilishi bilan iqtisodiy vaziyatda buzilishlar yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, begonalashuv ijtimoiy, falsafa va iqtisod kabi sohalar bilan chambarchas bogʻliq. Darhaqiqat, begonalashuv nafaqat odamlar balki ularning faoliyati bilan bogʻliq barcha sohalarini oʻz ichiga qamrab oladi. “Begonalashuv — inson faoliyati va uning natijalari mustaqil kuchga aylanib, inson ustidan hukmronlik va unga yovuzlik qiladigan holatga kirishishini ifodalaydigan ijtimoiy jarayon. Mehnat shart-sharoiti, vositalari va mahsuli ustidan ijtimoiy nazoratning yoʻqligida, shaxsning hukmron ijtimoiy guruhlar tomonidan aldamchilik yoʻli bilan boshqarish obyektiga aylantirilishida namosn boʻladi. Begonalashuv kishi ongida muayyan tarzda aks etadi (ijtimoiy meʼyorlarni yot va yovuz meʼyorlar sifatida idrok etish, yolgʻizlik hissi, loqaydlik va b.). Begonalashuv konsepsiyasining kelib chiqishi T. Gobbs, J. J. Russoga borib taqaladi, Gegel tomonidan esa rivojlantirildi. 20-asr falsafa, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyasida begonalashuvning ayrim tomonlari tadqiq etilmoqda».[8]

Begonalashuv - insonning oʻzidan begonalashuvi bilan birga oʻzini atrof-muhitdan ajratib qoʻyishdir. Oʻzining mohiyatidan uzoqlashgan odam endi hayot bilan barcha aloqalarini uzadi. Begonalashuvning sabablari individual, ijtimoiy, madaniy,

psixologik va iqtisodiy omillar kabi turli omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shaxsiy sabablar orasida o‘zini yetarli darajada qadrlamaslik, o‘ziga ishonchsizlik, ijtimoiy hayotda yetarlicha muvaffaqiyatga erisha olmaslik yoki ijtimoiy munosabatlarda qiyinchilik bor. Bunday omillar odamni o‘zini noadekvat va yolg‘iz his qilishiga, shu bilan birga begonalashuv tuyg‘usiga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy sabablarga inson yashayotgan jamiyatning qadriyatlari, ma’naviy-axloqiy me’yorlari va umidlariga moslashishdagi qiyinchiliklar kiradi. To‘qnashuvlar va ajralishlar, ayniqsa, turli madaniyatlar o‘rtasidagi begonalashuv tuyg‘usini kuchaytirishi mumkin. Masalan, insonning tug‘ilib o‘sgan madaniyati bilan boshqa madaniyat o‘rtasidagi farqlar begonalashuv tuyg‘usini keltirib chiqarishi mumkin. Psixologik sabablar orasida depressiya, tashvish, travmatik tajribalar va shaxsiy buzilishlar kabi omillar ham begonalashuv hissini kuchaytirishi mumkin. Bunday hollarda odam o‘zini atrof-muhitdan ajratib qo‘yishi va o‘zini yolg‘iz his qilishi mumkin. Iqtisodiy sabablarni ham begonalashuv sabablari qatoriga kiritish mumkin. Ishsizlik, qashshoqlik va iqtisodiy noxushlik insonni jamiyatdan ajratilgandek his qilishi mumkin.

Begonalashuvni nafaqat individual tajriba, balki madaniy hodisa sifatida ham ko‘rish mumkin. Madaniyat - bu odamlar ma’lum bir jamiyatda yashovchi va bir-biri bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan shaxslar sifatida yaratadigan qadriyatlar, me’yorlar, e’tiqodlar, tillar va urf-odatlar to‘plamidan iborat. Demak, begonalashuv shaxsning o‘z madaniyati va jamiyatini tark etishi, o‘zini begona his qilishi va boshqa madaniyatga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishini anglatishi mumkin. Madaniy begonalashuv shaxsning o‘z madaniyati va qadriyatlaridan uzoqlashishi natijasida yuzaga kelishi mumkin. Inson o‘z madaniyatining qadriyatlari va e’tiqodlarini yo‘qotgan yoki o‘zgartirgan bo‘lishi mumkin. Bu o‘z shaxsiyatidan begonalashuvni va boshqa madaniyatga moslashishda qiyinchiliklarni anglatishi mumkin. Shu bilan birga, boshqa madaniyatda yashovchi shaxslar madaniy begonalashuvni boshdan kechirishi mumkin. Bu shuni anglatishi mumkinki, inson o‘zinikidan farq qiladigan madaniyatdagi qadriyatlar va me’yorlarni tushunishda qiynaladi va bu madaniyatda o‘z o‘rnini topish qiyin. Xususan, til to‘sig‘i, jamiyat normalari va umidlari kabi omillar madaniy begonalashuv tuyg‘usini kuchaytirishi mumkin. Madaniy begonalashuvning oqibatlari o‘z-o‘ziga ishonchni yo‘qotish, o‘zini past baholash, ijtimoiy birdamlik bilan bog‘liq muammolar, ijtimoiy izolyatsiya va hatto irqchilik kabi salbiy xatti-harakatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Begonalashuv atamasini birinchi bo‘lib Gegel ishlatgan. Gegelning fikricha, u odamlarning mohiyatidan, ya’ni voqeligidan begonalashuvi odamlarga bog‘liq, deb o‘ylab, begonalashgan shaxsni o‘z tarixidan uzoqlashish istagi bilan tushuntirishga harakat qilgan. Begonalashuv tushunchasi Marks bilan tan olindi. Karl Marks begonalashuvning ikki o‘lchovli tushunchasiga ega. Begonalashuvning birinchi tushunchasi insonning tabiatdan begonalashuvidir. Begonalashuvning ikkinchi tushunchasi kapitalizm ta’sirida paydo bo‘lgan begonalashuv tushunchasidir. Insonning tabiatdan begonalashuvi ibtidoiy davrda odamlar tabiat bilan chambarchas bog‘langan. Darhaqiqat, inson tabiatning ajralmas qismi, tabiat va inson esa deyarli bir

butun edi. Biroq, boshpana va turli biznes sohalarining paydo bo‘lishi bilan odamlar tabiatdan, ya’ni tabiatdan, ular o‘zaro bog‘langan, tabiatdan begonalashdi. Endi u tabiatdan qo‘rqadi va tabiatdagi tabiiy narsalardan foydalana olmaydi.

Demak, yuqoridagi fikrlardan umumiy xulosa qilsak:

Birinchidan, bugungi global taraqqiyot biosfera muvozanati bilan chambarchas bog‘liq.

Ikkinchidan, insoniyatning shaxsiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy faravonligi salomatlik mezonlarini taqazo qilmoqda.

Uchinchidan, flora va fauna dunyosi yashab qolishda insonning rotsional faoliyatiga muhtoj.

To‘rtinchidan esa turli sohalarda yuzaga kelayotgan ziddiyatlar, muammolar ekologiya sohasida tutashmoqda va yechimi atrof-muhit muvozanatiga bog‘liq bo‘lib bormoqda.

Beshinchidan, insonning tabiatdan ma’naviy-axloqiy begonalashuvini oldini olish va bartaraf qilish borasidagi ilmiy-nazariy konsepsiyalarni takomillashtirish davr talabi ekanligi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Буюева Л.П. Духовность и проблемы нравственной культуры//Вопросы философии.- М., 1996. №2.
2. Ваайман К. Духовность: Формы, принципы, подходы (в 2-х томах). Пер. с нидерл. Т. 1-2 ББИ 2009. 1042с.
3. Доброхотов А.Л. Избранное (Философия культуры). 2008. 472 с.
4. Паленко А.Н. «Экологический кризис» как псевдопроблема// Вопросы философии. №7. 2002г.С. 71.
5. Петрий П.В. Духовные ценности российского общества и армия: монография. М.: Во- енный университет, 2001. 229 с.
6. Соколов К.Н. Духовные основания геополитической борьбы. Москва Поколение 2009. - 192с.
7. Ш.Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш –давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil
8. “Toshkent oqshomi” gazetasi, 2017-yil 16-iyun.
9. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/begonalashuv-uz/>

YOSHLAR MA’NAVIYATIDA MUNIS XORAZMIY IJTIMOYIY-MA’RIFIY QARASHLARINING O’RNI

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich
Urganch davlat pedagogika instituti
dots.v.b., fals.f.f.d. (PhD)
e-mail: g.sapaev@dba.uz

doi.org/10.59470/2024513

Annotatsiya. Maqolada shoir Munis Xorazmiyning ijtimoiy adolat va ma’rifiy qarashlari yoritilib, yoshlar ta’lim-tarbiyasi va jamiyat taraqqiyotida ilm- ma’rifatning ahamiyati falsafiy tahlil qilingan. Shuningdek, zamonasidagi xalqning ijtimoiy ahvoli, og‘ir turmushi va buning sabablari, amaldorlarning adolatsizligi yoritilgan.

Аннотация. В статье освещаются социальная справедливость и просветительские взгляды поэта Муниса Хорезми, философски анализируется значение науки и образования в воспитании молодежи и развитии общества. Также освещено социальное положение людей того времени, их тяжелая жизнь и причины ее, несправедливость чиновников.

Annotation. The article highlights social justice and educational views of the poet Munis Khorezmi, philosophically analyzes the importance of science and education in the upbringing of youth and the development of society. The social status of people of that time, their hard life and the reasons for it, the injustice of officials is also covered.

Kalit so‘zlar: Munis, ijtimoiy adolat, ta’lim-tarbiya, boylik, adolatsizlik, ma’rifatparvarlik, kasb-hunar, ikkiyuzlamachilik, halollik.

Ключевые слова: Мунис, социальная справедливость, образование, богатство, несправедливость, просвещение, профессия, лицемерие, честность.

Key words. Munis, social justice, education, wealth, injustice, enlightenment, profession, hypocrisy, honesty.

Mamlakatimizda istiqlolning dastlabki yillaridan aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, himoya qilish va jamiyatni ma’naviy yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Chunki xalq roziligini olishda fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish muhim bo‘lsa, davlat va jamiyat rivoji ilm-ma’rifat, yosh avlod ta’lim-tarbiyasiga boliq. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Ilm yo‘q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to‘g‘ri yo‘ldan adashish bo‘ladi.” [1]

Fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ma’rifatli jamiyat barpo qilish xalqimizga xos azaliy qadriyatlari bo‘lib kelgan. Mazkur masala nafaqat bugun, balki tarixda

yashab o‘tgan mutafakkirlarimiz ijodining diqqat markazida bo‘lgan. Xususan, XVIII-XIX asr Xorazm ma’rifatparvar olimi, mahoratli tarixchi va tarjimon, yetuk mirob va shoir Shermuhammad Munis Xorazmiy(1778-1829) ijodining asosiy mavzularini ijtimoiy muammolar va ma’rifat tashkil qilgan.

Munis Xorazmiy Xiva xonligining eng murakkab ijtimoiy-siyosiy va ziddiyatlarga to‘la davrida yashab ijod etgan ma’rifatparvar olim bo‘lib, xalqning og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvolining guvohi bo‘lgan. Bu esa shoir dunyoqarashiga ta’sir etib, ijodida ana shu davrning murakkab ijtimoiy muammolari ko‘tarilgan. Asarlarida zamonasining ijtimoiy hayoti, xalqning og‘ir iqtisodiy turmushi va achinarli ahvoli, shoh va amaldorlarning xalq bilan munosabati, jamiyatdagi adolatsizliklar keng yoritiladi. Jumladan, «Devoni Munis», «Munis ul-ushshoq», «Firdavs ul-iqbol» kabi asarlarida, she’riyatida ijtimoiy mazmunga ega ko‘plab g‘azallar, ruboiy, qit’a va muxammaslarni uchratish mumkin.

Mutafakkir asarlarida o‘sha davrdagi tuban illatlar, kishilarning axloqsizligi, jamiyatda boylikka o‘chlik tanqid qilingan, shohlarning taxt uchun kurash yo‘lidagi qabih ishlari qoralangan. Jamiyatda avj olgan o‘zboshimchalik, zo‘ravonlik, ikkiyuzlamachilik, firibgarlik, o‘g‘rilik, poraxo‘rlik, talonchilik kabi illatlar, ayniqsa o‘sha davrning mulkdor va amaldorlarini ochiq tanqid qilgan. Asosiy boyliklar ega bo‘lgan ruhoniylar, qozi va amaldorlar kabi xukmron sinfnining dehqonlarni xonavayron qilayotganini qo‘rqmay fosh qiladi va asarlarida qattiq qoralagan:

Har kim ul zolimlar ollida tazallum ko‘rguzub,
Yeb alardin bosh uza mushtu yuz uzra kojlar.
Axzu qatlu nahb mashg‘uli sitamgarlar tamom,
Elga sohib ixtiyor o‘lmish nega Xajjojlar. [2. B.17]

Мунис халқнинг талон-тароҷ қилиниб хонавайрон бўлиши ва оғир аҳволга тушиб азият чекишига 2 та сабаб кўрсатган. Биринчиси, одамлардаги илмсизлик, касб-хунарсизлик ва жамиятда маърифатга эътибор йўқлигидир. Иккинчиси. хон ва амалдорларнинг зулми ва адолатсизлиги, худбинлиги, очкўзлиги, ичкилик ва майшатга берилганлиги, саройдаги бузуқлик ва гуруҳбозлик каби иллатлардир.

Munisning ijtimoiy va siyosiy qarashlari qorishib ketgan bo‘lib, shoirning ijtimoiy qarashlari zamirida u yashagan siyosiy muhit, ijtimoiy sharoit va shular asosida shakllangan ijtimoiy-axloqiy fikrlari yotibdi. Ijodidagi sevgi, muhabbat g‘oyalari ijtimoiy qarashlari va jamiyatdagi illatlarga munosabat bildirishda fon sifatida xizmat qilgan.

Shoirning ijtimoiy qarashlari aks etgan asarlarida ijtimoiy tengsizlik va zamona zo‘rniki bo‘lgan davr tasvirlar ekan, mehnatkash xalqning g‘am-alam va azob chekib turmush kechirayotganini ko‘rib achingan:

Har kimki eshitur behud o‘lur navhalar aylab,
Bisyor asar nolau afg‘onim arodur. [2. B.220]

Munis asarlarida zamonasining kishilari o‘rtasidagi o‘zaro salbiy manfaatlarga qurilgan munosabatlar va xudbinlikni qattiq qoralagan. Xususan, shoir xon saroyida

o‘tgan davridagi amaldorlar adolatsizligi, zamondoshlarining ikkiyuzlamachiligi, nosamimiyligi, xudbinligi guvohi bo‘lib, ularni o‘z asarlarida shaxsiy kechinmalari orqali qoralab tanqid qilgan: «Goh arozil muholatatidin xotirim g‘amparvar erdi, avbosh muvolifatidin zaminim muqarrar, goh ulamo xizmatidin sarbaland erdim va fuzalo suhbatidin bahramand». [3. B.3]

Darhaqiqat, Munis saroydagi xizmat faoliyati taqozasi bilan zamonasining yirik olim va ziyolilari bilan birga, turli razil, xudbin va johil amaldorlari to‘kin hayoti bilan tanish bo‘lgan. Ayni vaqtda faqiru bechoralar hayotini ko‘rgan, ko‘pgina nohaqlik va tengsizliklar guvohi bo‘lgan Munis davrning bunday ijtimoiy adolatsizligidan zorlangan:

Bo‘ldi ko‘nglum poralar Munis, jafo toshi bila,

Oncha bo‘lmas poralig‘da lolayi sadbarg ham. [4. B.184]

Mutafakkir kishilardagi ikkiyuzlamachilikni, ayniqsa, odamning mansabi va davlatiga qarab munosabatda bo‘luvchilarni tanqid qiladi:

Davlatning borida bordur ahli olam oshno,

Qaytg‘ach davlat, jahonda topilur kam oshno. [3. B.22-23]

Shu o‘rinda aytish joizki, Munis xalqning ezilayotganligini ko‘rib ma‘nan e‘ziladi, ularga achinadi, hayot qiyinchiliklariga duch kelgan o‘zi ham zamonning bundayligidan noliydi. Jafokash xalqqa hamdard bo‘lgan Munis, ular boshiga tushgan g‘am-kulfat va jabru-jafolarni o‘z boshiga tushgan kulfat deb xis etgan:

Mehnat toshi zarbidin ushlog‘on so‘ngakimdur,

Gardini buzuq kulbam ahzonim arodur. [2. B.220]

Munis zamonasining zohidlarini ikkiyuzlamachi va tekinxo‘rlar deydi. Ular o‘zlarini yolg‘ondan xudojo‘y ko‘rsatib, ertalabdan-kechgacha mehnat qilmay toat-ibodat qilib, birovlar hisobidan kun ko‘rishni odat qilganlar deb hisoblaydi. Aslida ular riyokor ekanligini ta’kidlagan:

Botinda riyodir, etsa zohid,

Zohirda agarchi porsolig‘. [2. B.280]

Munis ayrim zamondosh dindorlarining xalqqa berayotgan pandu-nasihatlarini yolg‘on deb, ularning asl faoliyati mol-dunyo va boylik orttirishga qaratilganligini ochiq aytgan. Hatto zohidlarni jodugarlarga o‘xshatib, xaridorga arpani bug‘doy deb sotishdan ham tap tortmaydigan firibgarlarga qiyoslagan:

Ey ko‘ngul, aldanma zohid donai ashkigakim,

Mushtariga jav sotar, zohirda gandum ko‘rguzub. [4. B.111]

Munis jamiyatda odamlar o‘rtasidagi salbiy munosabatlar va illatlarning ortib borayotganini, ishonch, o‘zaro yordam, mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlar esa kamayib ketayotganligi bilan tushuntirgan. Zero, uning o‘zi ham og‘ir ahvolga tushib qolgan bo‘lib, buning sababini quyidagicha izohlaydi: bir tomondan, u yashagan davrning ziddiyatli turmushi bo‘lsa, boshqa tomondan zamonasining mehrsiz, beqaror va adolatsiz kishilardir:

Baski davron xohishi begonaliq salmoqdurur,

Bir-birig‘a bo‘la olmas ikki hamdam oshno. [3. B.22-23]

Shu o‘rnida shoirning ijtimoiy-ma’rifiy qarashlari haqida bir jihatni aytish o‘rinli. U o‘z ijodida zamonning nosozligi sabab tanti, samimiy, pok va mehnatkash xalqning qadr topmayotganligini ta’kidlaydi. Chunki, halol mehnat bilan kelgan rizq, peshona teri bilan topilgan bir burda non, ya’ni «yovg‘on umochi» shohning «oltin tavog‘idagi palovdin» halol va shirinroq deydi:

Noni javini faqr eliga xushturur base,
Shayah sufrai nazolida qandil kulojiddin.
Xush turur xoni qanoat aro yovg‘on o‘moch,
Bo‘lmasa bo‘lmasun tabaku anda palov. [2. B.102]

Bundan ko‘ramizki, Munis halol mehnat orqali tirikchilik qilib, rizq-nasibali bo‘lishni afzal biladi va kishilarni oz bo‘lsada o‘zlari yaratigan noz-ne’matlardan bahramand bo‘lishga da’vat etadi. Harom-harish yo‘llar bilan pul topishni va boylik orttirayotgan kishilardan uzoqroq yurishga, xalqni bundaylarning in’om qilgan sadaqasini olmaslikka chaqiradi, boy va amaldorlarning muhtojlarga minnat qilib, maqtanib narsa berayotganligini lanatlagan:

Falonbek kim birovga qildi in’om,
Valekin ayladi izhori minnat. ...
Vagar bu nokas ul in’omni olsa,
Muningdek, nokasi dunga la’nat. [5. B.251]

Hech bir mamlakat taraqqiyotini, jamiyat farovonligini ilm-fan rivojisiz, ma’rifatsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Ma’rifatparvar olim Munis Xorazmiy asarlarida ham ta’lim-tarbiya, ilm-fan va kasb-hunarga oid ilg‘or g‘oyalar ilgari suriladi, baxtiyor va farovon hayot uchun o‘qish, ilm o‘rganish, jamiyatda muayyan kasbni egallashga da’vat etiladi.

Munis ma’rifiy qarashlarining muhim jihat shundaki, zamonasining murakkabligiga qaramasdan ta’lim-tarbiya, ilm o‘rganish va kasb-hunar masalalariga katta e’tibor berdi, o‘z davrining ma’rifiy ishlaridagi dolzarb muammolarini ko‘tarib chiqdi. U ilm-ma’rifat xalqning qashshoqlik va jaholatdan qutulishning yagona yo‘li, mamlakat taraqqiyoti va kelajak istiqboli omili deb hisoblagan. Nodonlar bilan hamsuhbat, tarbiyasiz va johillar bilan do‘st bo‘lmaslikka chaqiradi:

Ahli donish birla har dam aylangiz bazm kitob,
Jam’i nodonlar bila izhori ulfat qilmangiz. [3. B. 101]

Shoir yoshlarni ilm-ma’rifatga chaqirar ekan, bu ishga yoshlikdan boshlab kirishish zarurligini va ahamiyatini tushuntiradi:

Munis talab et kamol erursan chu yigit,
Kam yaxshidur etsa faol uchun qayg‘u yigit. [2. B.322]

Munis ta’lim olish va ilm o‘rganish har bir kishining hayotdagi eng muhim quroli deb bilib, uning nazarida bilim olishning eng qulay fursati bu yoshlik davridir. Ilm-hunar egallashda, kamolot kasb etishdagi muhim fursat – «fasli shabob», ya’ni yoshlik davridirki, Munis bu g‘animat fursatni qo‘ldan bermaslikka yoshlarni da’vat etadi. [5. B.235]

Darhaqiqat, Munis ilm-ma’rifatning jamiyat taraqqiyoti va inson hayotidagi tutgan o’rnini, turmush farovonligini ta’minlashdagi rolini o’z davriga nisbatan ertaroq va yaxshiroq anglagan edi. Zero, u yoshligidanoq madrasa ta’limini olgan, shu davrning ko’plab olim va shoirlari bilan doim muloqotda bo’lib, ilm o’rganishga harakat qilgan:

Gohi maktab ichra kirib shodkom,
Madrasa sori aylab xirom,
O’zumni alar ichra solur erdim,
Ko’ngil qong’ucha bahra olur erdim. [3. B.6]

Munis zadogonlik, nasl-nasab, mansab va boylikka hirs qo’yish, aslida hayot uchun qiymati yo’q vaqtinchalik narsalar bo’lib, ular bilan g’ururlanishni nodonlik belgisi deb, aksincha, bunday kishilardan ilmi va kasb-hunarli kishini ustun deb hisoblagan. Shu nuqtai nazardan u yoshlarni bunday illatlardan, vaqtinchalik hoyu-havaslardan yiroq bo’lishga chaqirib, buning o’rniga jamiyatga, mamlakat rivojiga foyda keltiradigan ilm olishga, munosib kasb-hunar egallashga chaqiradi:

G’urur etma aslinga, qil kasbi fazl,
Erur mo’tabarroq nasabdan hasab. [2, B.68]

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, birinchidan, Munis jamiyatdagi aksariyat ijtimoiy muammo va illatlarning asosiy sababini ijtimoiy adolatsizlik, hukmdorning noto’g’ri siyosati, amaldorlarning xalqqa nisbatan adolatsizligi va zo’ravonligida ko’rgan. Shoir ijtimoiy qarashlarining tub mohiyatini ijtimoiy adolat va insonparvarlikni targ’ib etish, kasb-hunarga e’tiqod, do’stlik va samimiy muhabbatni tarannum etish g’oyalari tashkil etadi.

Ikkinchidan, Munis jamiyatdagi qashshoqlik, ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul va jaholatning asosiy sababchisi bilimsizlik hamda hunarsizlik deb biladi. Ilm-ma’rifatga e’tibor buyuk kelajak sari qo’yilgan eng muhim qadam va jamiyat taraqqiyotini hakatlantiruvchi omildir.

Uchinchidan, Munis yoshlarga qarata o’qish va yozishni bilishi, ilm o’rganishlari, kasb-hunarni egallashlarini da’vat etadi. Bu nafaqat hayotda baxtli va yaxshi hayot kechirish omili, balki, inson qadri va hurmati uning ilm-ma’rifati hamda jamiyat uchun foydali kasb-hunari bilan o’lchanadi deb hisoblaydi.

Shu nuqtai nazardan yoshlarda insonparvarlik g’oyalari va mehr-oqibat tuyg’ularini kuchaytirishda, ilmga va kasb-hunarga mehr qo’yishda hamda ular hayotidagi salbiy illatlar oldini olish uchun Munis Xorazmiy ma’naviy merosidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Zero, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev aytganlaridek: «Eng asosiysi, ularning kalbida boy tariximiz, madaniy merosimiz bilan faxrlanish tuyg’usi kamol topadi». [6, B.25]

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so’zi” 2020 y. 25 yanvar № 19.
2. Munis. Saylanma. G’.G’ulom nomidagi adabiyot va san’at, – Toshkent. 1980.

3. Munis. Munis ul-usshoq. O‘zFA SHI. Qo‘lyozmalar fondi, inv. № 940.
4. Munis Xorazmiy. / Nashrga tayyorlovchi Y.Yusupov. Tanlangan asarlar. – Toshkent. 1957.
5. Abdullayev V.A. O‘zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. – T.: O‘qituvchi, 1967.
6. Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 jild. – Toshkent: O‘zbekiston, IMIU, 2018.

**VATANPARVARLIK VA YUKSAK MA’NAVIY TARBIYA - UCHINCHI
RENESSANS POYDEVORINING MUHIM USTUNI**

Saidov Ixtiyor Mizrabovich f.f.d.(PhD)
UrDPI, “Milliy g‘oya va falsafa”
kafedrası dotsenti, f.f.d.(PhD).
99890 970-02-77
saidov@gmail.com

doi.org/10.59470/2024514

Annotatsiya: Dunyoda g‘oyaviy tahdidlar kuchaygan va siyosiy kurashlar keskinlashgan sharoitda yoshlarda vatanparvarlik ruhiyatini rivojlantirish, ijtimoiy mas’uliyat va daxldorlik tuyg‘ularini shakllantirish, shu asosida ijtimoiy loqaydlik va befarqlikni bartaraf etish, hamda vatanfurushlikning ijtimoiy salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan.

Аннотация: В условиях нарастания идеологических угроз в мире и обострения политической борьбы направлена на развитие у молодежи патриотического духа, формирование чувства социальной ответственности и принадлежности, устранение на этой основе социального безразличия и равнодушия, а также снижение социально негативного влияния патриотизма.

Abstract: In the world where ideological threats have intensified and political struggles have intensified, it is necessary to develop the spirit of patriotism in young people, to form a sense of social responsibility and belonging, and on this basis to eliminate social indifference and to reduce the negative social effects of patriotism.

Kalit so‘zlar: yoshlar, vatanparvarlik, kosmopolitizm, paradigma, taraqqiyot strategiyasi.

Ключевые слова: молодежь, патриотизм, космополитизм, парадигма, стратегия развития.

Keywords: youth, patriotism, cosmopolitanism, paradigm, development strategy.

Jahonda g‘oyaviy tahdidlar kuchaygan va siyosiy kurashlar keskinlashgan, kosmopolitizm g‘oyalarining rivojlanib borayotgan sharoitda yoshlarda vatanparvarlik ruhiyatini rivojlantirish, ijtimoiy mas’uliyat va daxldorlik tuyg‘ularini shakllantirish va shu asosida ijtimoiy loqaydlik va befarqlikni bartaraf etish hamda vatanfurushlikning ijtimoiy salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan islohotlarga ko‘proq ehtiyoj sezilmoqda.

Biz kelajak avlodni bilimli, jismonan va ma’nan sog‘lom, intellektual salohiyatga ega yoki zamon talabiga mos qilib tarbiyalashimiz uchun avalambor, kelajagimiz bo‘lmish yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarur edi. Shu ustuvor maqsad sari

O‘zbekistonning 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni qabul qilindi. Yaqinda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2022 yil 20-dekabr sanasida Oliy majlisga va xalqimizga qilgan murojaatlarida ham “Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash” ustuvor maqsad sifatida belgilangan va bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik va vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan turli ta’limiy, huquqiy va tashkiliy islohotlar olib borilmoqda, ko‘plab fundamental ilmiy loyihalar va ilmiy tadqiqot ishlari qo‘llab quvvatlanmoqda.

Bugungi kunga kelib O‘zbekistonda yangi Uyg‘onish, ya’ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga doir islohotlar boshlandi. O‘z navbatida, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida O‘zbekistonda yangi Uyg‘onish davri, ya’ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish asosiy maqsad etib belgilandi. Davlatimiz rahbari ta’kidlaganidek, “Uchinchi Renessans poydevorini yaratish” g‘oyasi ham tasodifan va quruq yerda paydo bo‘lmagan, albatta. Yurtimizning nihoyatda boy qazilma va tabiiy resurslarga, qudratli iqtisodiy va insoniy salohiyatga egaligi bu boradagi hayotbaxsh rejalarga asos berayotgani shubhasiz”. Buning uchun esa, Yangi O‘zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda ziyolilarga katta ishonch bilan qarash lozim. Shuning uchun bu zahmatkash insonlarning ilmiy va ijodiy izlanishlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularga zarur sharoitlar yaratishni birlamchi vazifamiz sifatida ko‘rish darkor.

Vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashdan maqsad ham jamiyatda yuqori ijtimoiy faollikni, fuqarolarning ayniqsa, mudofaa va xavfsizlik tuzilmalari xodimlari, harbiy xizmatchilari, tinglovchi va kursantlarining xavfsizlikni ta’minlash borasidagi mas’uliyati va javobgarligini oshirish, ularda mardlik, jasurlik, sadoqat, fidoyilik, halollik kabi insoniy fazilatlarni qaror toptirish va Vatan manfaatlarini yo‘lida vijdonan xizmat qilishga safarbar etishdir.

“Yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirishning milliy ma’naviyat paradigmasini yuksaltirish yo‘llari, ya’ni etnopsixologik tahlil qilish, ijtimoiy muhitga asoslanish, kognitiv yondashuv asosida tarbiyalash” usullarini ham ko‘rib chiqish tadqiqot ishining ilmiy farazini asoslashga yordam beradi.

Milliy ma’naviyat paradigmasi bu har bir millatning ma’naviy qadriyatlarini asos qilib olgan holda milliy qahramonlik obrazlari, tarixiy buyuklik ideologiyasi va milliy qadriyatlar va o‘zlikning sofliigi g‘oyasi asosida birlik va birdamlikka yo‘naltirilgan vatanparvarlik tarbiyasi hisoblanadi. Chunki vatanparvarlik uchun vatanda qadrlil tushunchalar bo‘lishi talab etiladi. Ya’ni yoshlarni vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda o‘z vatanida qadrlil va yuksak ma’noga ega bo‘lgan nimadir bo‘lishiga urg‘u beriladi.

Paradigma – (yunoncha “shablon, namuna” so‘zlaridan) muayyan konsepsiyalar turkumi yoki fikrlash shablone hisoblanadi. Demak milliy ma’naviyat paradigmasi milliy ma’naviy qadriyatlarga asoslangan namuna yoki konsepsiyalar jamlanmasi hisoblandi.

Milliy ma’naviyat paradigmasi asosida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning usullari tarixiy ideallar va ularning vatanparvarlik va qahramonlik ishlarini targ’ib qilish, yoki ta’limda milliy qahramonlik ideallari asosida ularning vatanparvarlik tarbiyasiga yo’naltirish muhim vosita hisoblanadi.

Shuningdek, milliy ma’naviyat shablonini yaratish asosida yoshlarda vatanparvarlikni axloqiy qadriyat sifatida yoki fazilat sifatida singdirish mumkin bo’ladi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda kognitiv yondashuvning samaradorligi bu tarixiy jarayonlarni bilishga yo’naltirilgan jarayon hisoblanishidir. Ya’ni kognitivlik bilishga, anglashga yo’naltirilgan jarayon bo’lib, vatanparvarlikni talaba-yoshlarga singdirish, anglashlariga yordamlashish, ongli munosabat orqali ularda vatanparvarlik mas’uliyatini shakllantiradi.

So’nggi yillarda mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy g’oyasiga aylanib, farzandlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashi, jismoniy va ma’naviy yetuk insonlar bo’lib voyaga yetishini ta’minlash, ularning qobiliyati va iste’dodi, intellektual salohiyatini ro’yobga chiqarish, ularda ona yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg’ularini kamol toptirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Ilm-fan rivojlangan, raqamli iqtisodiyot amaliyotga keng kirib borayotgan, axborot texnologiyalari barcha sohani butkul qamrab olgan davrda O’zbekiston yangi bir uyg’onish davriga poydevor yaratmoqda.

Avvalo, Uchinchi Renessans g’oyasining mazmunini aniq ochib berish, aholining barcha qatlamlari, xususan, yoshlar ongiga yetkazish kerak. O’tmish renessanslari davrida ajdodlarimiz nimalarga erishganini, jahon sivilizatsiyasiga qo’shgan hissasini, boshqa xalqlar, mintaqalar yutuqlari bilan taqqoslab, jahonning yetakchi madaniyatlaridan, ilm-fani, san’ati va adabiyotlaridan birini, ilg’or ijtimoiy fikru qarashlarini yaratganini qisqa, lo’nda, dabdabali jumalalarsiz yoritish zarur.

Birinci va ikkinchi renessanslarning tarixiy sharoiti va davri talablari, imkoniyatlarini haqqoniy baholab, Yangi Renessansning tarixiy sharoitlari va talablari mutlaqo o’zgacha ekanini asoslash, dalillash maqsadga muvofiq.

Uchinchi Renessans sanoatning butkul yangicha inqilob, texnologik inqilob hamda yuksak rivojlangan raqamli smart (aqlli) iqtisodiyotni taqozo qiladi. Mazkur jarayon O’zbekistonda qanday bosqichlarda amalga oshirilishi, uning moddiy-moliyaviy, insoniy, ilmiy va ilmiy-texnologik ta’minoti bo’yicha istiqbolli aniq kompleks dasturlar yangi Renessans g’oyasi bilan mafkuraviy jihatdan bog’lanishi shart. Ilmiy, ilmiy-texnologik ta’minot taqozosidan kelib chiqib, ta’lim-tarbiya sohasining barcha bo’g’inlari uzluksiz isloh etib borilishi kerak. Avvalgi ikkala Renessans mustahkam ma’naviy-mafkuraviy negizda, birinchi galda yuksak axloqiylik, adolat, ilmga tashnalik va bag’rikenglik asosida yuz bergan.

Yuqoridagilardan shuni anglash mumkinki, Uchinchi Renessans bizdan xalqaro hamjamiyatga ilm-fan, texnologiyalar, axborot, madaniyat va iqtisodiyot sohalarida yanada chuqurroq integratsiya bo’lishini talab etadi. Ammo mazkur integratsiya jarayoni o’zligimizga, tilimizga, milliy xususiyatlarimizga, ma’naviyatimizga, eng asosiysi

farzandlarimizning axloqiga salbiy ta’sir etishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim bo‘ladi. Buning uchun esa ta’lim-tarbiya masalasini millat va mamlakat kelajagi sifatida qaralmog‘ini talab etadi.

Yoshlarni buyuk kelajakka ishontirish, yoki hukumatni yangicha islohotlarni olib borayotganligiga ishontirish, ularda vatanni qadrlash mumkin bo‘lgan nimagadir ishonish, ularga aloqador bo‘lish asosida ta’sir ko‘rsatish usullariga aytiladi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ishontirish, namunaviylik, maqsadlilik, rag‘batlantirish tamoyillarining ilmiy-amaliy asoslari ochib berish ham tadqiqot ishining umumiy saviyasini oshiradi. Unga ko‘ra vatanparvarlik namuna bo‘lish yoki namuna bo‘lishi mumkin bo‘lgan tarixiy va ijtimoiy ideallar, intilish mumkin bo‘lgan shaxslar asosda tarbiyalash juda samarali yo‘l hisoblanadi. YA’ni jamiyatda yuksak vatanparvarlik sifatleri mavjud bo‘lgan qahramonlik “qiyofalari”ning yaratilishi ham talab etiladi. Bu jamiyatda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng muhim tamoyillaridan biri rag‘batlantirish hisoblanadi. Umuman olganda, rag‘batlantirish har bir insonga ta’sir ko‘rsatishdagi eng samarali yo‘l bo‘la oladi. Bugungi kunda jamiyatlardagi insonlarni o‘zi tug‘ilib o‘sgan makonga daxldorlik tuyg‘usini shakllantirishda ularni rag‘batlantirish borish siyosati muhim hisoblanadi. Shu bois ham yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirishda ularga rag‘bat berishni kuchaytirish, ularni tug‘ilib o‘sgan joyga ko‘proq bog‘lash orqali rag‘batini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi fikrlarga qo‘shimcha sifatida shuni alohida ta’kidlash zarurki, hozirgi paytda yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘usiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar orasida o‘zining ta’sirchanligi va zamonaviyligi bilan ajralib turadigan hodisalar talaygina. Ushbu masalalarni ham tadqiqotimiz doirasida quyidagi mulohazalar orqali tahlil qilishga harakat qildik.

Yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish obyektiv va subyektiv omillarga ega. Bu omillar ayni paytda, vatanparvarlik fazilatlarini ro‘yobga chiqaruvchi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

vatan ravnaqi va yurt farovonligini ta’minlashga mas’ullikni his etish;

adolat, halollik, sadoqat, vijdoniylik, nomuslilik, oriyatlilik, g‘urur kabi yuksak insoniy fazilatlar mazmun-mohiyatini anglash va amalda namoyon etish ko‘nikmalariga ega bo‘lish.

vatanparvarlikni oliy fazilat sifatida qadrlash, bu fazilat yurt tinchligini himoya qilish va vatan xavfsizligini ta’minlash himoya qilishda yuksak ma’naviy burch ekanligini anglash.

Shunday ekan jamiyatda vatanparvarlikni axloqiy tushuncha sifatida shakllantirish, uni qo‘lga qurol olib isbotlashgina mumkin bo‘lgan faoliyat sifatida emas, yuksak fazilat, axloqiy mezon sifatida ko‘rish talab etiladi. Chunki yoshlarda mavjud bo‘lgan birgina fazilati uning vatanparvarligi uchun asos bo‘la olishi kerak. «Axloq – bu xulqlar majmui. Xulq esa ezgulik yoxud razillikning muayyan bir insonda namoyon bo‘lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va olijanoblikning yoki razillik va badbinlikning timsoli. Shu jihatdan ular yaxshi va yomonga bo‘linadilar. Lekin bular kishida o‘z-o‘zidan paydo

bo‘lmaydi. Ular-ning shakllanishi uchun ma’lum sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug‘ilishdan yomon bo‘lib tug‘ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi... Tarbiya tug‘ilgan kundan boshlanadi va umrning oxiriga qadar davom etadi. U ikki bosqichdan – uy va maktab tarbiyasidan tashkil topgan». Demak, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash dastlab oila o‘chog‘ida boshlanadi, so‘ng bog‘cha, maktab kabi ta’lim bosqichlarida davom ettiriladi. Aynan oilada bola vatanparvarlikning balandparvoz chaqiriq emasligini, uni tuyish ma’lum ma’naviy tayyorgarlikdan so‘nggina mumkin bo‘lishini, Vatanni «pul» yoki biror manfaat manbai tarzida ko‘rmaslik kerakligini o‘rganadi. Aks holda ta’limning turli bosqichlarida berilayotgan bilim o‘quvchini nafs girdobiga tushib qolishdan, ma’naviy qadriyatlarni suiiste’mol qilishdan asray olmaydi.

Vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashning asosida jamiyatda yuksak ijtimoiy faollikni, fuqarolarning javobgarligini oshirish, fuqarolarda chin insoniy fazilatlarni qaror toptirish va ularni Vatan manfaatlarini yo‘lida xizmat qilishga safarbar etishdan iborat ekan, zamonaviy sharoitda ushbu maqsadga quyidagi vazifalarni amalga oshirish orqali erishiladi:

O‘zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda yoshlarimiz oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal etish biz tarbiyachilardan mas’uliyatni oshirishni talab qiladi. Bu borada tarixni yoshlarga chuqur o‘rgatish, yoshlarimizni milliy g‘oya va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash;

jamiyatda, fuqarolarning ongu shuurida ijtimoiy ahamiyatga ega milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, mamlakatning madaniy va tarixiy merosiga, an‘analariga hurmat ruhini qaror toptirish, davlat xizmati, ayniqsa, mudofaa va xavfsizlikni ta’minlovchi idoralardagi xizmat nufuzini oshirish;

fuqarolarda, ayniqsa, yoshlarimizda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat ramzlari – gerbi, bayrog‘i va madhiyasi bilan g‘urur lanish, ularni chuqur hurmat qilish va qadrlash tuyg‘usini tarbiyalash;

mamlakatimizda insonning konstitutsiyaviy huquq va majburiyatlarini, fuqarolik, kasbiy va harbiy burchlarini amalga oshirish uchun munosib sharoitlar yaratilayotgan bir paytda yoshlarni «Men Vatan g‘am xo‘rligi va istiqloq yaratgan imkoniyatlar qadriga to‘liq yetishim uchun nima qilishim kerak?» degan hayotiy savol haqida nafaqat o‘ylash, balki amaliy ishlar bilan javob berishga, yoshlarni Vatan himoyasini oliy ma’naviy burch deb bilgan holda «Ona yurtini biz asramasak, kim asraydi!», «Xalqim ertaga bironing qo‘liga qarab qolmasligi uchun men o‘zim nima ish qildim» degan e’tiqod bilan, «men egallayotgan bilim – Vatanimni yanada ravnaq toptirishga xizmat qiladi», deb faxr bilan yashashga o‘rgatish;

yoshlarda sabr-toqat, matonat, qanoat, sabot, qat’iyat kabi xislatlarni shakllantirish va rivojlantirish;

yoshlarimizni nafaqat yuksak professional mutaxassis qilib, balki jismonan baquvvat, irodali, dovyurak, iymon-e’tiqodli, adolatparvar, ma’naviy va siyosiy saviyasi, huquqiy madaniyati yuksak inson etib tarbiyalash;

vatan tuyg‘usini tarbiyalashda oila – maktab – mahalla – nodavlat notijorat tashkilotlar – ijtimoiy harakatlar bilan hamkorlikni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish;

vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashda ma’naviy-ma’rifiy va targ‘ibot ishlarining beqiyos ahamiyatini inobatga olib, bu borada barcha tegishli tuzilmalari faoliyatini muvofiqlashtirish mazkur sohadagi parallelizm – takrorlashlarning oldini olishga o‘ta muhim masala sifatida qarash;

yoshlarimizda dunyoda bo‘layotgan voqea-hodisalarni mustaqil tahlil qilish, har bir so‘z, ishni amalda O‘zbekiston xalqining manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirish kabi ko‘nikmalarini shakllantirish.

Yosh avlod qalbida vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish har bir ota-onaning, tarbiyachi-murabbiylarning, jamoatchilikning Vatan oldidagi burchidir. Yoshlar ongida vatanparvarlikni shakllantirish bilan bog‘liq ishlar quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilsa, ijobiy natija berishi tabiiydir:

mahallalar, oilalar va o‘quv muassasalari hamkorligida amalga oshiriladigan madaniy-ma’rifiy tadbirlar;

maktabgacha tarbiya muassasalari, umumta’lim maktablari, oliy va o‘rta maxsus ta’lim o‘quvchi, talabalar, yoshlar va boshqa toifadagi fuqarolar o‘rtasida olib borilayotgan tadbirlar;

ommaviy axborot vositalari, matbuot vositasida amalga oshirilayotgan vatanparvarlik g‘oyasi bilan yo‘g‘rilgan tadbirlar;

harbiy vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshiruvchi tadbirlar; ma’naviy-ma’rifiy ishlarni takomillashtirish, samaradorligini oshirish bilan bog‘liq ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy va ilmiy-metodik yo‘nalishlarda tadqiqot ishlari olib borish, sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazish;

xalqlap, millatlararo do‘stlik, birodarlik, ahillik, totuvlikni ta’minlashga qaratilgan tadbirlar;

madaniy va ma’rifiy, ijodiy tashkilotlar tomonidan aholining ma’naviy madaniyatlilik darajasini oshirish, ularning bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi PF-5106-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 27-son, 607-modda.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2022-yil 28-yanvar “2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/5841063>

4. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 tomlik. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. T.2. – B. 52-53
5. Abdulla Sher. Axloqshunoslik – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 143 b.
6. R.I.Abdullayev Psixologiya operatsiyalari. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2024.
7. H.Aliqulov Jaloliddin Davoniy. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – B. 38-39
8. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1989. – 29 b.

MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASH –MENTALITETNING MA’NAVIY ELEMENTI SIFATIDA

KurbaniyazovaRaushanaKurbanbaevna
TTA Urganch filiali “Ijtimoiy fanlar” kafed-
rasi dotsenti, f.f.d.PhD. +99899-566-55-93
r.kurbaniyazova@mail.ru

doi.org/10.59470/2024515

Annotatsiya. Maqolada aholi mentalitetining o‘shida milliy o‘zlikni anglash, o‘zining mazkur xalqqa mansubligini tushunib yetishi, o‘z xalqi tarixini, tilini, madaniyati, ma’naviyatini chuqur bilishi va tushunishiga asoslangan taqdirdagina qudratli kuchga aylanishi tahlil etilgan.

Аннотация. В статье анализируется, что в росте менталитета населения он становится мощной силой только в том случае, если он основан на осознании национальной идентичности, понимании своей принадлежности к этой нации, глубоком знании и понимании истории, языка, культуры и духовности своего народа.

Abstract. The article analyzes that in the growth of the population's mentality, it becomes a powerful force only if it is based on awareness of national identity, understanding of one's belonging to this nation, deep knowledge and understanding of the history, language, culture and spirituality of one's people.

Kalit so‘zlar: mentalitet, milliy mentalitet, milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, til, ma’naviy meros.

Ключевые слова: менталитет, национальный менталитет, национальная идентичность, патриотизм, язык, духовное наследие.

Keywords: mentality, national mentality, national identity, patriotism, language, spiritual heritage.

Yangilanayotgan O‘zbekistonning barqaror taraqqiyoti jarayonlarini o‘rganish, uni ilmiy-nazariy mushohada qilish, voqelikni anglashdan boshlanadi. Bu masala esa ijtimoiy ong, xalq tabiati, orzu o‘ylari, intilishlari, maslak va e’tiqodlaridagi o‘zgarishlar jarayonlari bilan uzviy bog‘liq. Shu nuqtai nazardan qaraganda jamiyatning mentalitetini o‘zgartirmasdan turib islohotlar mohiyatini anglash va samaradorligini oshirish mumkin emas.

Falsafa qomusiy lug‘atida “Mentalitet (lot. mens – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, ma’naviy salohiyati, hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda

shakllanadigan aqliy qobiliyati”,[Falsafa qomusiy lug‘at, 2004: 257] deb ta’rif berilgan.

Milliy mentalitet millatning kundalik hayoti uning o‘zini tutishi, bo‘layotgan voqea va hodisalarga munosabati, xulq-atvori, fe’li, xatti-harakati orqali namoyon bo‘ladi [XonazarovQ.H., 2000: 3].

O‘zlikni anglash– bu insonning o‘zini shaxs sifatida anglab yetish, o‘zining mustaqil qarorlar qabul qilish va shu asosda odamlar va tabiat bilan ongli munosabatlarga kirishish, qabul qilingan qarorlar va harakatlar uchun javobgar bo‘lish qobiliyatining tushunish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, o‘zlikni anglash – bu o‘z-o‘ziga, o‘zining ma’naviy qiyofasiga, o‘z bilimlari, fikrlari, qiziqishlari, ideallari, xulq-atvor mo‘ljallari, harakatlari va shu kabilarga yaxlit baho berishdir. O‘z-o‘zini anglash natijasida insonda o‘z-o‘ziga ishonch paydo bo‘ladi, xarakteri shakllanadi [Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar’, 1983: 591].

O‘zlikni anglash printsipli Suqrotning “o‘zingni angla” fikridan boshlangan [Fragmenti grecheskoy filosofii, 1989: 41] va I.Kant bu printsipl markaziga ezigulik g‘oyasini qo‘yib: “Agar barcha odamlar ezigulikni maqsad qilib olganlarida, ular uchun burchning keragi bo‘lmas edi, chunki hech kim yovuzlik tomon qadam bosmas edi” [Kant I., 1991: 300], – deb ta’kidlagan edi. Ezgulik – insonning o‘zligini anglab yetishga turtki beruvchi asos sifatida ma’naviyatning negizini tashkil qiladi.

Milliy mentalitetning shakllanishida aholining ijtimoiy hayot darajasi, milliy o‘zlikni anglash va vatanparvarlik muhim ahamiyatga ega. Ular jamiyatning moddiy va ma’naviy sohalari rivojlanishining obyektiv qonuniyatlari bilan belgilanadi va u yoki bu jarayonni jadallashtirish yoki uni vaqtinchalik susaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Ammo ular ijtimoiy rivojlanish va milliy o‘zlikni anglashga surunkali monelik qilishga qodir emas.

Milliy o‘zlikni anglash ijtimoiy rivojlanishning obyektiv sharoitlarida shakllanadi va rivojlanadi. Vatanga sadoqat milliy o‘zlikni anglashning shakllanishi va rivojlanishi uchun muayyan zamin yaratadi va mentalitetda o‘z ifodasini topadi.

Hozirgi davrda o‘zbek xalqi rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, uning ma’naviy faolligi milliy uyg‘onish yo‘llarini izlash, milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirish va takomillashtirishning bosh omiliga aylangan va ular o‘z xalqi tarixini, uning madaniyati va ma’naviyatini chuqur bilish va tushunishga asoslangan taqdirdagina qudratli kuchga aaylanadi. Milliy o‘zlikni anglash umuman olganda o‘zining mazkur xalqqa mansubligini tushunib yetish, uning boshqa xalqlar orasidagi o‘rni va ahamiyati haqida tasavvur hosil qilish demakdir. Milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy mentalitetning ma’naviy elementi, yangi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va axloqiy munosabatlarning vujudga kelish omili sifatida, ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi.

Milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy mentalitetning o‘sishi –progressiv hodisa, milliy istiqlolning muhim yutug‘i, davlatimizning insonparvarlashuvi va demokratiyalashuv yo‘lidagi kelgusi qadamlarni belgilovchi muhim omildir. Tabiiyki,

milliy o‘zlikni anglashning o‘sishi bilan har bir kishining o‘z negizlariga bo‘lgan qiziqishi ham kuchayib boradi.

Ayni shu sababli milliy o‘zlikni anglashning o‘sishi ochiq va oshkora o‘zaro aloqalarni nafaqat istisno qilmaydi, balki taqozo etadi. Prezident Sh.M.Mirziyoev ta’kidlaganlaridek: “Bizning maqsadimiz – yurtimizda xalq hokimiyatini nomiga emas, balki amalda joriy qilish mexanizmlarini mustahkamlash dan iborat” [Mirziyoev Sh.M., 2018: 245]. Bunda yakka va umumiyning dialektikasi bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Shaxsiy nuqtai nazardan insonning millat darajasigacha yuksalishi muhim bo‘lsa, butun xalq nuqtai nazaridan umumiylik umuminsoniy qadriyatlar manbai sifatida amal qiladi. Umumiydan uning qadriyatlarini o‘zlashtirishgina emas, balki uni o‘z milliy qadriyatlari bilan boyitish ham muhimdir.

Mentalitetning muhim omili sifatidagi milliy o‘zlikni anglashning aktuallashtiruvchi o‘zlashidan dalolat beruvchi bosh elementlari sifatida:

- davlat suvereniteti g‘oyasi;
- til omilining faollashuvi;
- milliy madaniyatning uyg‘onishi, tarixiy merosning, unutilgan ismlar, an’analar, kasb-korlarning tiklanishi;
- xo‘jalik hayotining qayta anglab yetilishi.

Individuum darajasida milliy o‘zlikni anglash, milliy o‘ziga xoslik sub’ektiv darajada butunij timoiy borliq kabi idrok etiladi. Shaxsning milliy o‘zlikni anglashining o‘sishi o‘zining madaniy merosini chuqurroq bilish va uni xalq mulkiga aylantirish uchun o‘z ma’naviyi idizlariga yanada teranroq nazar tashlashga intilishiga imkoniyat yaratadi. “Hozirgi kunda milliy o‘zligimizni saqlabqolish, xalqimizning ong-u tafakkurini yuksaltirish va shu orqali mamlakatimizni izchil taraqqiy ettirish uchun avvalombor adabiyot, madaniyat va san’at sohalarini qo‘llab-quvvatlashimiz zarur” [Mirziyoev Sh.M., 2022: 257].

Xulosa qilib aytganda, milliy o‘zlikni anglash va mentalitetning mazmun va mohiyati har bir insonning, o‘z qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish, umuminsoniy madaniyatning oliy yutuqlarini o‘zlashtirish orqali o‘zini o‘zi kamol toptirish uchun zaruriy va yetarli imkoniyatga ega bo‘lish bilan belgilanadi. Shu ma’noda yoshlar tarbiyasida tarixiy xotiraga ega bo‘lish, o‘tmish ajdodlarimizdan meros bo‘lib qolgan ilmiy-falsafiy asarlarni o‘zlashtirish, milliy-etnik o‘ziga xoslikni anglash, til, urf-odatlar, an’analar hamda turmush tarzini bilish hozirgi davrning dolzarb talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. Inson manfaatlari va huquqlarini ta’minlash – demokratik jamiyat asosidir. // Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – B.245.
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022. – B.257.
3. Kant I. Lektsii poetike (1780-1782). // Eticheskaya misl’. Nauchno-publitscheskie chteniya. Moskva, Politizdat, 1991. – S.300.

4. Xonazarov Q.H. Milliy mentalitet – taraqqiyot omili. // Muloqot. –Toshkent, 2000. - №3. –B.3.
5. Fragmenti grecheskoy filosofii. Teksti. Tom №2. – Moskva, 1989. –S.41.
6. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar’. Moskva, 1983. - S. 591.
7. Falsafa qomusiy lug‘at. – Toshkent: Sharq, 2004. –B.257.

**HARBIY VATANPARVARLIK TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISHNING
PSIXOLOGIK MASALALARI.
(ijtimoiy-falsafiy tahlil)**

Saidov Hakim G‘ofurovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Milliy g‘oya va falsafa kafedrası dotsenti, PhD.

doi.org/10.59470/2024516

Annotatsiya: ilmiy maqolada vatanimiz yoshlarini harbiy vatanparvarlik to‘yg‘usini shakllantirishning psixologik tomonlari asosida ta’lim sifatini ta’minlanishining o‘ziga xos yo‘nalishlari aniqlangan.

Abstract: the scientific article identifies the specific directions of ensuring the quality of education based on the psychological aspects of forming a sense of military patriotism among the youth of our country.

Аннотация: в научной статье обозначены конкретные направления обеспечения качества образования на основе психологических аспектов формирования чувства военного патриотизма у молодежи нашей страны.

Kalit so‘zlar: vatanparvarlik to‘yg‘usini shakllantirish, adolat va ma’naviyat, komil inson, ta’lim sifati, yoshlar ijodkorligi, vatanparvarlik, milliy g‘urur, ijod va bunyodkorlik, shijoat, yurtga sadoqat, fidoiylilik.

Key words: forming a sense of patriotism, justice and spirituality, a perfect person, quality of education, youth creativity, patriotism, national pride, creativity, courage, loyalty to the country, dedication.

Ключевые слова: формирование чувства патриотизма, справедливость и духовности, совершенный человек, качество образования, творчество молодого поколения, патриотизм, национальная гордость, творчество, мужество, верность стране, самоотверженность.

Agar o‘tmish tariximizga jiddiy nazar soladigan bo‘lsak, tarix haqiqati shuni ko‘rsatadiki, tomirida milliy g‘urur, Vatan ishqı jo‘sh urgan insonlargina buyuk ishlarga qodir bo‘ladilar va tarixda hech bir narsa izsiz kolib ketmasligiga hech kaandayin shubha yuqligiga amin bo‘lamiz. Shunday ekan, ayni damda shunday ma’naviy muhit yaratishimiz kerakki, yurtimizning har bir burchagida barcha shahar va qishloqlarimiz qiyofasida Vatandan faxrlanish hissi ko‘zimizni, dilimizni va qalbimizni muntazam ravishda yashnatib tursin.

Shunday ekan, bugungi kunda Respublikamiz harbiy yoshlarini vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishimizda Vatan tushunchasi va Vatan tuyg‘usi cheksiz va bebaho ne‘mat ekanligini ularning ruxiyatiga, ongıtga va psixologiyasiga soddalik va

moxirlik bilan singdirishimiz zarur hisoblanadi. Vatan bu – Alloh inoyati bilan har bir millat, elatga berilgan bahosi yo‘q ne‘mat. Undan a’lo narsa yo‘q. Vatan bu – xalqning o‘tmishi, buguni va kelajagidir.

Biz uchun mustaqillik – Allohning o‘zi el-yurtimizga in‘om etgan tabiiy boyliklarga egalik qilish, xalqimiz qudrati, salohiyati, aqlu zakovatiga tayanib, O‘zbekistonda yashayotgan har bir inson, har bir oila uchun munosib hayot qurish, kelajak avlodlar uchun ozod va obod Vatan qoldirishdir. Jonajon vatanimizga fidoyi bo‘lib xizmat qilish uzoq muddatli, uzluksiz davom etadigan murakkab jarayon bo‘lib, bu har bir insonning xususan, Respublikamiz yoshlarining, jumladan harbiy xizmatchilarning doimo xushyor, sergak, mahoratli, bilimli bo‘lishlarini talab etadi. Yurtboshimiz haqli ravishda ta’kidlaganlaridek: “Bilimli avlod buyuk kelajakning, tadbirkor xalq farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir”[1.5].

Bugungi kunda jadal sur‘atlar o‘zgarib borayotgan shiddatli va taxlikali davrda zamonaviy bilimlar asosida mukammal ta’lim-tarbiya olgan Respublikamiz yoshlari o‘zlarini ham, jamiyatni ham taraqqiyot sari yetaklaydilar. Bunda ta’lim-tarbiya mukammal bo‘lmog‘i lozim bo‘ladi. Yaxshi ta’lim-tarbiya, shubhasiz, insonni baxtli - saodatli qiladigan, ilm va tajriba bilan bir qatorda ezgu va ma’qul ishlarga undaydigan zamon talabiga va Xalqaro standartlar talablariga javob beradigan zamonaviy ta’lim-tarbiyadir va u ilm maskanlarida muntazam ravishda nazortga olinmog‘i darkordir, mukammal darajada esa o‘rganilmog‘i lozimdir.

Buyuk sarkarda Sohibqiron Amir Temur bobomiz «Askarlari baquvvat el qudratli bo‘lur, qudratli elning askarlari baquvvat bo‘lur» degan o‘gitlari va iboralari asosida ezgu niyatlarimizni bardavom ettirgan holda ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma’naviy-ma’rifiy va mafkuraviy ishlar asosida davom ettirib, O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.Karimov «Farzandlari sog‘lom yurt qudratli bo‘ladi, qudratli yurtning farzandlari sog‘lom bo‘ladi» degan fikrlarini astoydil isbotini asoslashimiz zarur deb hisoblaymiz.

Soxibqiron bobomiz Amir Temurning hayotiy qarashlarida iymon, vijdon, halollik, poklik, mehnatsevarlik, bilimlilik, adolat, axloqiy poklik, yaxshi xulq, ma’naviy yetuklik g‘oyasi, ilm-fanga intilish kabi insonning eng oliy ma’naviy harakatlari mujassamlashgan. Amir Temur har bir ishda tajribaga asoslanishni alohida uqtiradi. Nodonlik, erinchoqlik, ilmsizlikni tanqid qiladi. Shuningdek, bobomiz Amir Temur kishilar hayotidagi yomonlikning shoxobchalari ta’ma, g‘azab va ilmsizlik ekanligini ongli his etadi va rostgo‘ylik, to‘g‘ri so‘zlikni ulug‘laydi, yolg‘onchilikni esa odamlar o‘rtasiga nizo soluvchi illat sifatida qoralaydi.

Amir Temur mamlakatning obodonligi, ilm-fanning ravnaqiga bog‘liq bo‘lsa, yoshlarning baxt-saodati va kamolotini uning bilimi va ma’rifatiga bog‘liq deb biladi va yoshlarni ilm-ma’rifatga chorlaydi. Ilmli bo‘lish faqat chidam bilan qilingan mehnat mahsuli ekanligini ta’kidlaydi. Amir Temurning shaxsi ulug‘lanib, Sohibqiron, ya’ni shohlarning shohi, jahongir deb atalgan. Uning hayoti va amaliy faoliyati ko‘p qirrali, har tomonlama ma’lumotga ega bo‘lgan. Amir Temur insondagi asillik, tozalik,

aql-farosatlilik, ehtiyotkorlik, ziyraklik, mehribonlik, xushmuomalalik, sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik kabi sifatlarni qadrlagan. U vatanga xizmat qilishda halollik, poklik, adolatlik tamoyillariga amal qilishga da’vat etishlari bilan birgalikda aynan yoshlarni vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishga zamin yaratib berganligining guvoxi bo‘lamiz Amir Temur harbiylarni tanlash va mansabga qo‘yish masalasini ham davlat boshqaruvidagi eng muhim omillardan hisoblagan. Jahongir harbiylikka olinadigan kishidagi tashkilotchilik, faollik, sergaklik, xushyorlik va tadbirkorlikni birinchi o‘ringa qo‘ygan. “Temur tuzuklari” da ham: “Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat’iy, tadbirkor va xushyor bir kishi ming-ming tadbirsiz loqayd kishidan afzal”[2.11], - deya alohida ta’kidlangan. Darxaqiqat, komil insonlar – jamiyatdagi ilg‘or qatlamdir. Shunday ekan, barkamol insonni tarbiyalash, Respublikamiz harbiy yoshlarini vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish masalasi – yangi O‘zbekiston Respublikasining bosh maqsadi hisoblanadi. Komil inson o‘z maslagi, Vatani, xalqi manfaatlariga yot, zararli g‘oyalarni tarqatayotgan kimsalar ortidan ko‘r-ko‘rona ergashib ketavermaydi, ogoh va faol bo‘ladi. Hayotda ezgulik hukmron bo‘lishi uchun aql yaxshilik va adolatga xizmat qilishi zarurligi o‘qitirib o‘tiladi. Respublikamiz harbiy yoshlarida vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda asosiy e’tibor ularning o‘z ishiga mas’uliyatli va faol sub’ekt sifatida adolatli xukm chiqaruvchi yuksak ma’naviyatli inson bo‘lishi muhim ahamiyatga egadir.

“Adolat va ma’naviyat-o‘zaro chambarchas bog‘liq tushunchalar bo‘lib, ma’naviyat bo‘lmagan joyda hech qachon adolat ham bo‘lmaydi”[3.432].

Bugungi kunda ta’lim tizimida zamonaviy o‘qituvchining kasbiy egallagan bilimlari hamda innovatsiya faoliyati orqali mamlakat istiqbolini o‘z kelajagi bilan uyg‘un ko‘radigan, ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli ravishda ishtirok etish qobiliyatiga ega bo‘lgan, ijtimoiy jarayonlarda faol qatnashadigan erkin fikrlovchi harbiy vatanparvar tuyg‘usi yuqori saviyada rivojlangan harbiy yoshlarimizni yanada shakllantirish, rivojlantirish va mukammal darajada takomillashtirish eng muhim kechiktirib bo‘lmaydigan masalardan ekanligi hammamizga ma’lum. Mamlakatimiz ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard maksadi ham har tomonlama shakllangan intellektual kadrlarni tayyorlash, davlat va jamiyat tarakkiyotini yanada yuksaltirish va Uzbekistonning xalqaro nufuzini oshirish bilan bog‘lik ishlarni yanada takomillashtirishdan iboratdir.

Ma’lumki, ta’limning sifatini ta’minlash, jamiyatni rivojlantiruvchi omil va uni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Shunday ekan, pedagogik jarayonlarning samaradorligi, ta’lim sifati o‘qituvchilarning pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshkarishdagi kasbiy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalari hamda kasbiy va shaxsiy sifatlariga bevosita va bilvosita bog‘likdir.

Zamonaviy o‘qituvchi innovatsion faoliyati orqali yangiliklarni izlash, o‘rganish va ularga asoslanish hamda ilmiy asoslangan ma’lumotlardan foydalanish, pedagogik, psixologik va ijtimoiy-iqtisodiy yangiliklarni o‘zlashtirish asosida ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

O’qituvchining innovatsion faoliyatiga xos bo’lgan usullardan biri – uning pedagogik ijodkorligidir.

Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo’llash, mashg’ulotlarning qiziqarli va tushunarli bo’lishini ta’minlaydi.

Respublikamiz harbiy yoshlarini vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirish hamda ularning vatanparvarlik tuyg’usini yanada takomillashtirish jaryonida “G’oyalar g’ildiragi” ish usulidan foydalanish muxim ahamiyat kasb etadi. Bunda “G’oyalar g’ildiragi” shunday tamoyilga asoslanadiki, qandaydir muammoni hal qilish uchun g’oyalarning ma’lum sonining ro’yxatini keltirish zaruriy shart bo’ladi.

Masalan “Vatan” tushunchasini “G’oyalar g’ildiragi” asosida yoritish muxim ahamiyatga ega:

Vatan arabcha so’z bo’lib o’zbek tilida tug’ilib o’sgan joy, ona yurt, onadek tanho, ko’z ochib ko’rgan dunyomiz, bizni voyaga yetkazgan makon, shahar, qishloq, uy, turar joyi, boshpana, diyordir.

Vatan – muqaddas qadriyat. Insoning kindik qoni to’kilgan joy, manzil, ma’naviy kamolot va fuqarolik maydoni, hayot maktabi, farovonlik va baxt-saodat o’chog’idir.

Vatan – onaning allasi taralgan, beshigining izlari chizilgan zamin.

Vatan – birinchi bor bahorni tanitgan, ilk bor varrak uchirgan, birinchi marta tongni kutgan joy.

Vatan – insonni kamol toptiradigan, hayotiga ma’no-mazmun baxsh etadigan tabarruk maskan, ajdodlardan avlodlarga qoladigan buyuk meros, eng aziz xotira.

Vatan – har bir insonning baxtu kamoli, yuksak axloqi va chinakam fidoyiligidir.

Vatan – odamning g’ururi, iftixori, yuksak maqsad-muddaolari, tog’dak kaliti.

Vatan – uni qalb, dildan anglamoq, u bilan yashamoq, uni yashnatmoq, obod etmoq uchun kurashmoqdir.

Harbiy yoshlarimizda milliy g’urur va milliy rux mavjud ekan, shu milliy g’urur negizida vatanga muhabbat kayfiyati paydo bo’ladi. Natijada har bir inson millati, yurti uchun fidoyi bo’lib mehnat va ijod qiladi. Eng muhimi ularda vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirish orqali ularning qalbiga va ongiga singdirish orqali ular haqiqiy vatanparvar bo’ladilar. Demak, milliy g’ururi bo’lgan harbiy yoshlarimizda vatanparvarlik, badiiy-estetik tuyg’usi mujassamlashgan bo’ladi. Mazkur tuyg’u esa juda noyob bo’lib, ham vijdonli, iymonli hamda mehnatni yaxshi ko’radigan va umuman barcha sifatlarga ega bo’lgan harbiy yoshlarimizda vujudga keladiki, bunday insonni kamolotga yetgan deb hisoblashimiz zarur bo’ladi.

Bugungi kunda vatanimiz yoshlarini harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularda harbiy vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirish masalalasi davlat siyosatidagi muhim va kechiktirib bo’lmaydigan masalalardan biri sifatida ekanligini aloxida e’tirof etishimiz muxim ekan, Xulosa sifatida shuni aloxida qayd etishimiz kerakki, ma’naviy barkamol inson o’zining qilgan ishlari, hayot va turmush tarzi bilan boshqalarning havasini uyg’otadi hamda hayotda iz qoldiradi. Eng muhimi,

O‘zbekiston taqdiri uchun mas’uliyat hissi oshadi va harbiy yoshlarimizda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantiriladi. Ayniqsa, Vatan oldidagi burchini ongli anglagan holda vatanparvar bo‘lib yetishadi. Vatanparvarlik ayni vaqtda insonga yanada mas’uliyatli bo‘lishni yuklaydi, uni ijod va bunyodkorlikka, shijoat va g‘ayratga rag‘batlantiradi. O‘z vatanini sevish u bilan faxrlanish, uning baxt-saodati yo‘lida faol faoliyat ko‘rsatish demakdir. Inson o‘z Vatanini sevmasa, unga sadoqat bilan farzandlik burchini ado etmasa, u haqiqiy inson bo‘lishi mumkin emas. Vatanparvarlik insonning eng ulug‘, eng oliyjanob va eng muhim fazilati, odamiylikning tom ma’nodagi ifodasidir. Shu bois, “Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari” dasturiy g‘oya asosida harbiy yoshlarimizni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarni yanada rivojlantirish va takomillashtirish o‘ta sharaflı vazifadir deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlari va ma’ruzalaridan olingan fikrlar.– Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun va adolat ustuvorligini ta’minlash – barcha ezgu-maqсадlarimizga erishishning eng muhim sharti. Uning o‘zi. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: 1-jild.
- 3 Amir Temur o‘g‘itlari. B.Ahmedov tahriri ostida. – Toshkent: Navro‘z, 1992.

UCHINCHI RENESSANS G‘OYASINI SHAKLLANTIRISHDA JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYONDALARINING O‘RNI

Allanazarov Sirojbek Bekchan o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti “Milliy g‘oya va
falsafa” kafedrası o‘qituvchisi
E-mail: sirojbek.allanazarov@bk.ru
Djumaniyazova Maryamjon Maxmudovna
Urganch davlat pedagogika instituti “Milliy g‘oya va
falsafa” kafedrası o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024517

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida Uchinchi Renessans g‘oyasini amalga oshirishda jadidchilik harakati nomoyondalarining ilmiy va ijodiy faoliyatidan targ‘ibot vositasi sifatida foydalanish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Uchinchi Renessans, milliy g‘oya, jadidchilik, yoshlar, ta’lim-tarbiya, ma’naviyat, targ‘ibot, strategik vazifalar, ziyoli, inson qadri.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование научной и творческой деятельности лидеров модернистского движения как средства пропаганды в реализации идеи Третьего Возрождения в условиях Нового Узбекистана.

Ключевые слова: Третье Возрождение, национальная идея, модернизм, молодежь, образование, духовность, пропаганда, стратегические задачи, интеллектуальные, общечеловеческие ценности.

Abstract. This article discusses the use of the scientific and creative activities of the leaders of the modernist movement as a means of propaganda in the implementation of the idea of the Third Renaissance in the conditions of New Uzbekistan.

Key words: Third Renaissance, national idea, modernism, youth, education, spirituality, propaganda, strategic tasks, intellectual, human value.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimining sifati va samaradorligini oshirish, oliy ta’lim muassasalarining talaba yoshlarida zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, shuningdek, yoshlarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish hamda ularning salohiyatlarini yuzaga chiqarish borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Yurtimizda yoshlar bilan ishlash va ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bugungi kunda qaysi sohada islohotlarga qo‘l

urilmasin, avvalo, yoshlarning kuch-g‘ayrati, ularning taklif va tashabbuslariga albatta quloq tutiladi.

Mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan Uchinchi Renessansga mustahkam poydevorni yaratish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda, ezgu sa’y-harakatlar amalga oshirilmoqda. Ta’kidlash kerakki, Uchinchi Renessans poydevorini mustahkamlash hamda uning tadrijiy rivojlanishga vatanparvar shaxs sifatida hissa qo‘shish bugun barchamizning ezgu orzu umidlarimizdan biriga aylandi. Prezidentimiz ta’kidlaganidek: “Yangi O‘zbekiston – barchamizning ezgu orzuimiz, mehnatkash, tinchiliksevar xalqimizning orzusi. Unda xalqimizning azaliy umid-niyatlari, yuksalish sari intilishlari o‘ziga xos tarzda aks etmoqda [1]”.

Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessansni yuksak ma’naviyatli, ona vatanga sadoqat ruhida tarbiya topgan yoshlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Shu sababli ham yoshlarga mamlakatning strategik kuchi, ertasi sifatida qaraladi. Demakki, yoshlarning yuksak ma’naviyatli avlod bo‘lib kamol topishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, zamonaviy jamiyatda ijtimoiy jarayonlar dinamikasining kuchayishi, insoniyat global muammolarining keskinlashuvi, davlat va jamiyat taraqqiyoti yo‘lida belgilangan strategik vazifalarning dolzarbligi keng ziyoli qatlam vakillari o‘z diqqat e’tiborini ma’naviyat va ma’rifat masalalariga qaratishni taqozo qilmoqda. Bunda shaxs ma’naviy madaniyatining mazmuni va rivojlanishining modernizatsiyalashuvi bugungi kunda shaxs ma’naviy qiyofasini hamda butun jamiyat mavjudligini saqlab qolish imkoniyatini yaratadi. Aynan mana shu omil sabab ma’naviyat va ma’rifat masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida [2]”gi hamda 2021-yil 26-martdagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida [3]”gi qarorlari bu boradagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Agar jamiyat hayotining tanasini iqtisodiyot tashkil etsa, uning joni va ruhini ma’naviyat tashkil qiladi. Shu sababdan Yangi O‘zbekistonni barpo etishda bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot bilan bir qatorda ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatga tayanilmoqda.

Insoniyat tarixida har qanday millat asrlar davomida shakllangan va davr sinovlaridan o‘tgan milliy-ma’naviy qadriyatlari, madaniyati va tarixiy xotirasi bilan yashasagina ma’lum kuch-qudratga ega bo‘lishini ko‘rsatuvchi dalillar ko‘p. Shubha yo‘qki, o‘zbek xalqi o‘zining buyuk davlatchilik tarixi, urf-odat va an’analari, dunyo tamadduni rivojiga qo‘shgan hissasi, jahon hamjamiyati haqli ravishda e’tirof etayotgan milliy xususiyatlari bilan shunday millatlar qatoriga kiradi.

Inson hayot ekan, butun umri davomida o‘sib, rivojlanib boradi. Rivojlanish deganda biz shaxsning ham jismoniy, ham aqliy va ma’naviy kamol topish jarayonini tushinamiz. **Ulug‘ alloma va** mutafakkirlarimizning asarlarida shaxsning shakllanishi uchun irsiyat, tarbiya va muhit ta’siri alohida ta’kidlangan. Shuning uchun ham

bugungi kunda Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘lida ajdodlarga munosib vorislik, ilm-fan va ta’lim-tarbiya masalasi, inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish kabi masalalarga alohida e’tibor qaratilayotgani bejiz emas [4].

Bu borada O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev yoshlikdan ilm o‘rganishning bebaho ahamiyatiga urg‘u berib, buyuk allomalarimiz “Yoshlikda o‘rganilgan ilm toshga o‘yilgan naqsh kabidir” degan hikmatlarga amal qilib, ilm-fan sohasida buyuk kashfiyotlarni amalga oshirganliklari, ana shunday qutlug‘ an‘analarni davom ettirib, “yurtimizda yangi Xorazmiylar, Farg‘oniylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Mirzo Ulug‘beklar, Navoiylarni tarbiyalab yetkazish – nafaqat vazifamiz, balki tarix va kelajak oldidagi muqaddas burchimiz” ekanligini ta’kidlagani bejiz emas.

Barchamizga ayonki, g‘oyat tahlakali davrda siyosiy maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlik botqoqidan olib chiqishning asosiy yo‘li sifatida bilim va ma’rifatni, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildiganlar. Shu sababdan ham jadidlar yangi usul maktablari, teatr va kutubxonalar, nashriyotlar ochib, jamiyat a’zolarining dunyoqarashi va turmush tarzini o‘zgartirish maqsadida gazeta va jurnallar nashr etdilar. Yoshlarni ilg‘or davlatlarga o‘qishga yubordilar. Qayd etish o‘rinliki Prezidentimiz ta’kidlaganidek: “Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda inson qadri ulug‘lanadigan adolatli, erkin va obod jamiyat, xalqparvar davlat, farovon hayot barpo etishga qaratilgan islohotlarimiz jadid bobolarimizning ezgu g‘oya va dasturlariga har jihatdan uyg‘un va hamohangdir [5]”.

Hamamizga yaxshi ma’lumki, bugungi dunyo har qachongidan ham murakkab, ziddiyatli, xavfli ko‘rinish olgan. Dunyoning turli mintaqalarida kechayotgan voqea-hodisalar, xalqlar va millatlar o‘rtasidagi o‘zaro to‘qnashuvlar xohlaymizmi-yo‘qmi, bir asr oldingi saboqlarni eslashga, ulardan oqilona xulosa chiqarib, yo‘l qo‘yilgan xatolarni takrorlamaslikka undaydi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, jadid bobolarimizning ilmiy merosini yoshlar orasida keng targ‘ib etish zamon talabi sifatida maydonga chiqadi. Xo‘sh jadid bobolarimizning ilmiy va badiiy merosi qaysi jihatlari bilan yoshlarga o‘rnak bo‘la oladi? Bu xususida so‘z ketar ekan birinchichidan, hozirgi kunda mamlakatimizda ilm-fan, ta’lim-tarbiya masalasiga qaratilayotgan e’tibor jadidchilar ilgari surgan g‘oya va qarashlar bilan hamohanglik kasb etadi. Ikkinchidan, jadid so‘zi “yangi” degan ma’noni anglatishi bilan bugungi Yangi O‘zbekiston degan tushunchaga mos keladi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Yangi O‘zbekistonning yangi jadidlarini tarbiyalash, ularga zamonaviy bilim berish bugungi kun o‘qituvchilari, ziyolilari va albatta keng jamoatchilikning asosiy vazifalaridan biriga aylanishi zarur. Bu borada yurtimizda keng imkoniyatlar yaratilgan bo‘lib, islohotlar zaminida inson qadri va uning tinch va totuv yashashi yotadi. Shunday ekan, bugun oliy ta’lim sohasidagi har bir professor-o‘qituvchi o‘z ustida tinmasdan ishlab, shaxsiy rivojlanishga intilishi zarur deb hisoblayman. Bunda nafaqat o‘qituvchilar balki oliy ta’lim muassasalaridagi jamoat tashkilotlari, ta’lim-tarbiyaga mas’ul xodimlar birgalikda harakat qilishi ko‘zlagan marraga og‘ishmasdan yetib borishga imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot startegiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2022. – B. 15.
2. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 04.05.2019-y., 07/19/4307/3079-son.
3. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 07/21/5040/0243-son.
4. Давлетов С., Алланазаров С. Буюк аждодлар мероси – ибрат манбаи. – Нукус: 2022. – Б. 103.
5. Mirziyoyev Sh.M. “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi // <https://president.uz/oz/lists/view/6919>

NAQSHBANDIYA TA’LIMOTI VA UNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Qutlimuratov Sardorbek Rustamovich
Urganch davlat pedagogika instituti
“Milliy g‘oya va falsafa” kafedrası
katta o‘qituvchisi, +99891-860-88-28
sardorbek8828@gmail.com

doi.org/10.59470/2024518

Annotatsiya. Maqolada Naqshbandiya ta’limotining kelib chiqishi, ushbu ta’limotning tariqatlar tizimida tutgan o‘rni va roli, Naqshbandiya ta’limotining o‘ziga xos tomonlari va ushbu ta’limot haqidagi diniy manbalardagi qarashlar va mutafakkir olimlarimiz qarashlari yoritib berilgan.

Аннотация. В статье объяснены происхождение учения Накшбанди, место и роль этого учения в системе сект, уникальные аспекты учения Накшбанди, взгляды религиозных источников и взгляды наших мыслителей на это учение.

Abstract. In the article, the origin of Naqshbandi doctrine, the place and role of this doctrine in the system of sects, the unique aspects of Naqshbandi doctrine, the views of religious sources and the views of our thinkers about this doctrine are explained.

Kalit so‘zlar: Naqshbandiya, Alloh, Quroni karim, ta’limot, tariqat, kamolot, yo‘l, avliyo.

Ключевые слова: Накшбандия, Аллах, Священный Коран, учение, секта, совершенство, путь, святой.

Keywords: Naqshbandiya, Allah, Holy Quran, teaching, sect, perfection, path, saint.

Naqshbandiya ta’limoti va tariqati Bahouddining Naqshband nomidan olingan. Naqshbandiya – Naqshband yo‘lini davom etuvchi, Naqshband ta’limotiga muvofiq tariqat, ya’ni Haqqa etuvchi yo‘l ma’nosini anglatadi. Bu ta’limotning asosiy shiori «Naqsh band, ba dil band» – «Naqshni bog‘la, qalbda bog‘la»dir. Naqshbandiya yo‘li insonni barcha bog‘lanishlardan uzib, nafsini tarbiyalab Allohni qalbda naqshlashni o‘rgatadi.[1]

Naqshbandiya tariqati va ta’limotning mohiyati haqida manbalarda Bahouddin Naqshband aytgan so‘zlar keltirilgan. Naqshbandiya ta’limotini rivojlantirgan Abdurahmon Jomiy bu ta’limotni juda go‘zal ravishda quyidagicha ta’riflagan: «Qur’oni Karim – barcha ilohiy kitoblarning, Muhammad s.a.v. – barcha payg‘ambarlarning, Naqshbandiya – barcha tasavvufiy ta’limotlarning, Bahouddin Naqshband – barcha avliyolarning mukammal xulosasidir».

Naqshbandiya ta’limotining o’ziga xos xususiyatlari haqida tadqiqotlarda olimlarning fikrlari keltirilgan. Manbadagi dalillar asosida Naqshbandiya ta’limotining quyidagi o’ziga xos tomonlari mavjud:

1. Naqshbandiya inson kamolotining eng qisqa yo’lidir. Manbalarda naql qilishlaricha, bir kuni Bahouddin Naqshbandning sharif suhbatlarida Boyazid Bistomiy – Sulton ul – Orifinning quyidagi so’zlari naql qilinibdi: «Bu yo’lda yuruvchi qanchalik yurmasin, uning so’nggi qadami bizning birinchi qadamimiz ustida bo’ladi». Bahouddin Naqshband g’ayrat yuzasidan shunday dedilar: «Birinchi qadami Boyazidning oxirgi qadami ustida bo’lmagan kishiga Haq Subhanahuning suhbat harom bo’lsin!» U kishi yana shunday dedilar: «Biz intihoni ibtidoda tugallaymiz».[2] Bu bilan Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatiga kirgan kishining ibtidoda, ya’ni yo’lning boshida boshqa tariqatlar intiho, ya’ni yo’lning oxiriga etadigan hushyorlik, ogohlik, voqiflik maqomiga etkazishini ta’kidlamodalar. Demak, Naqshbandiya ta’limotidagi tolib dastlabki kunlardan boshlab g’afolat uyqusidan uyg’onib, g’ofillik botqog’idan chiqib, mushohada maydoniga hushyorlik va ogohlik bilan parvoz eta boshlaydi.

2. Naqshbandiya kamolotning eng maqbul me’yordagi yo’lidir. Manbalarda Naqshbandiya tariqatining mohiyatini ochib beruvchi quyidagi dalillar bor: Hazrat Bahouddin Naqshband Hirotda bo’lganlarida Malik Husayn u kishidan so’raydi: «Sizning tariqatingizda zikri jahr, xilvat va samo bormi?». Xoja «Yo’q» dedilar. Yana so’radi: «Sizning tariqatingiz nimaga asoslangan?». Xoja dedilar: «Xilvat dar anjuman, safar dar vatan va Zohirda xalq bilan, ammo botinda Haq bilan bo’lish. Hazrati Haq Subhanahu o’zining Qur’oni Karimida: «Na tijorat va na savdo-sotiq ularni Allohning zikridan chalg’it olmaydi» degani xuddi mana shu maqomga ishoradur».[3]

Bahouddin Naqshbandning bu javoblaridan ma’lum bo’ladiki, Naqshbandiya ta’limotining asosi «Xilvat dar anjuman», ya’ni jamoat o’rtasida yashab, mehnat qilib, savdo-sotiq bilan shug’ullanib, lekin qalbida Alloh bilan xilvatda bo’lish ekan. Bu tamoyilni tushuntirayotganda manbada Bahouddin Naqshbandning quyidagi bayti keltiriladi:

Az darun shav oshnovu az berun begonavash,
Inchunin zebo ravish kam mebuva andar jahon.[4]

Mazmuni:

Ichingdan, qalbingda Alloh bilan oshno bo’lginu, uni xufiya saqla,
Bunday go’zal ravish, ya’ni xolis, riyosiz amal dunyoda kam topiladi.

3. Naqshbandiya jamiyat manfaatiga uyg’un kamolot yo’lidir. «Xilvat dar anjuman» tamoyili «Dast ba koru, dil ba Yor», ya’ni «Qo’l ishda» va «Qalb Alloh bilan» shiori asosida yashash imkonini beradi. Bu shior tariqat ahliga Vatani, el-yurti, mahalla va oilasi oldidagi burchini ado eta turib, shu bilan birga mehnat qilib, ezgu amallar qilish va qalbida Allohni zikr etib, tafakkur hamda shukronalar qilib yashashga imkon beradi. Bu tariqat ahli boshqa tariqatlardan xilvat, chilla, uzlat, dangasalik, tekinxo’rlik kabi illatlarni inkor etishi va halol mehnat bilan kun kechirishi bilan xalqqa, ayniqsa hunarmandlarga marg’ub va manzur bo’lgan.

4. Naqshbandiya o‘zlikni anglashning eng maqbul yo‘lidir. «Safar dar vatan» Naqshbandiya ta’limotidagi asosiy tamoyil bo‘lib, insonni o‘zligini anglashga, aslini bilishga yordam beradi. Bu tamoyil inson vatani bo‘lgan o‘z vujudini chuqur o‘rganib, bu pokiza Alloh tomonidan berilgan ilohiy xazina, mo‘‘jizani asl pok saqlash uchun botinidagi mavjud bo‘lgan nafs ammora istagi asosida tug‘ilgan illatlarni yo‘qotib, nafsini boshqarib, pok bo‘lib, hamida, ya’ni go‘zal, chiroyli axloq bilan bezanib, zohiran kichik olam bo‘lsada, botinan buyuk olamni o‘zida mujassam etgan komil inson darajasida yuksalishga yordam beradi.

5. Naqshbandiya xolis pok va beozor kamolot yo‘lidir. «Xilvat dar anjuman» tamoyili bu tariqatdagi xufiya zikriga ham imkon bergan. Xufiya zikr insonni riyodan, tama va kibru havodan saqlagan. Xufiya zikr bilan suhbat bu tariqat uchun xosdir. Bahouddin Naqshband aytganlar: «Xilvatda shuhrat bor, shuhrat esa ofatdir». Shuhrat nafs qutqusi asosida kibru havoni tug‘diradi. Shuning uchun Bahouddin aytadilarki, «Jamiyatda xayriyat bo‘ladi, jamiyat esa suhbatda bo‘ladi. Agar bu yo‘l toliblaridan bir guruhi bir-birovlari bilan hamsuhbat bo‘lsalar bu suhbatda xayru barokat ko‘p bo‘ladi. Umid borki, bu ishga doimo amal qilinsa, oxiri haqiqiy imon bilan yakunlanadi».[5] Demak, bu tariqatda yaxshi kishilar bilan hamsuhbat bo‘lish asosiy amallardan biri ekan.

6. Naqshbandiya sunnatga asoslangan kamolot yo‘lidir. Naqshbandiya tariqatini «urvatu-l-vusqo», ya’ni kuchli tutqich deb aytadilar. Bahouddin Naqshband bu haqda shunday aytgan edilar: «Bizning tariqatimiz urvatu-l-vusqoning nodir ko‘rinishlaridandir, ya’ni panjani Muhammad Mustafo s.a.v. sunnatining tobelik etagiga urishdir hamda ulug‘ sahobalar, ularning barchasidan Alloh taolo rozi bo‘lsin, ularning izlaridan yurishdir. Bu yo‘lda bizni fazl eshigidan kiritganlar. Biz boshdan to oxirgacha o‘z amalimizni emas, uning fazlini mushohada qilamiz. Bu tariqatda garchi ozgina amal bo‘lsa ham fayzu futuh ko‘pdir. Ammo sunnatga rioya qilish ulug‘ ishdir»[6]. Yana Bahouddin Naqshband ta’kidlaydilarki, kimki bu tariqatdan yuz o‘girsada diniga xatar bor.

Manbada yoziladiki, Bahouddin Naqshbandan so‘raydilar: «Sizning tariqatingizni qanday topish mumkin?» U kishi javob berdilar: «Shariatni mahkam tutish va Rasululoh s.a.v. sunnatlariga to‘liq amal qilish bilan».[7]

7. Naqshbandiya haqiqiy komil insonni tarbiyalashning maqbul yo‘lidir. Bahouddin Naqshband tariqat mohiyatini ochib yana shunday deganlar: «Bu yo‘l talabida bo‘lganlarga odobga amal qilish shart: «Tariqat yo‘li odobdan iboratdur, har bir hol va har bir maqomning odoblari bor. Kimki odobni ushlasa uni Alloh kamolot ahlining kamoliga etkazadi». Adab bu xulqni chiroyli qilish, so‘zni va fe’lni soz qilishdir. Va aytadilar: «Xizmat odobi ulug‘ baxtdan yaxshiroq. Uning belgisi – amalning qabuli, tug‘yon esa adabning buzuqligidir» Adabni saqlash – muhabbat samarasi yana muhabbat daraxti yana muhabbat urug‘i hamdir»[8].

8. Naqshbandiya tavhidga eltuvchi yo‘ldir. Hazrat Bahouddin aytadilar: «Bu yo‘lning boshi kalimai tavhiddir va oxiri ham. Kalimai tavhid birinchi va oxirgi saboqdir va saodat kalitidir. Har qanday eshik uningsiz ochilmaydi»[9]. Kalimai tavhid

deganda tasavvuf ahli «La ilaha ilalloh», ya’ni «Allohdan o‘zga iloh yo‘q» degan kalimani nazarda tutgan. Inson faqatgina Allohga bog‘lansa, shu uning uchun birinchi va oxirgi saboq hamda saodat kaliti ekan. Inson aynan shu kalit bilan fayz, nur, xayr, barakaning eshiklarini ochar ekan.

9. Naqshbandiya vujud imkoniyatlaridan foydalanishning eng samarali yo‘lidir. Bahouddin Naqshband aytar edilar: «Bu yo‘lda vujudni inkor qilish, borini nisor etish, kam ko‘rish va yo‘qlik ulug‘ ishlardan bo‘lib, bular davlatga etish ipi va qabul vositasidir»[10]. Demak, qalbda Allohni naqshlash va naqshbandlar yo‘lida bo‘lish uchun birinchidan vujudni inkor qilish lozim ekan. Vujudni inkor qilish degani pokiza asl vujudni saqlash va uni ifloslantiradigan ammora nafs istaklaridan pok etishdir. Bu yo‘lda ikkinchi zaruriy talab borini nisor etish, ya’ni Alloh insonga bergan kuch-quvvat, aqlu idrok, fahmu farosat va molu davlatni Vatan ravnaqi, el-yurt farovonligi va bashariyatni ikki dunyo saodati uchun fido etishdir. Bu yo‘lning uchinchi talabi kam ko‘rish, ya’ni kamtarinlik, xokisorlik, niyozmandlik, tavozelikda bo‘lish, birovga qilgan yaxshiligini ko‘rmaslik, ya’ni unutish, uni minnat qilmaslik, qilgan ehsonlarini xufiya saqlashdir. Bu yo‘ldagi to‘rtinchi talab yo‘qlik, ya’ni fano holatidir. Fano deganda insondagi barcha zamima, ya’ni yomon illatlarning to‘la yo‘qolishi va hamida, ya’ni go‘zal fazilatlarining barqaror bo‘lishidir. Buholatda insonning bashariy vujudi yo‘q bo‘lib, u asl ilohiy sifatini oladi. Naqshbandiya ta’limotida nafs tarbiyasi fidoiylilik, kamtarinlik va fano ulug‘ ishlardan sanalib, bular Allohning rizoligi va qabulining asosiy vositasi ekan.

Bahouddin Naqshband aytar edilar: «Kamolot va nisor ahlining yo‘li shunday: Bu yo‘lning chaqalog‘ini tariqat beshigiga belaydilar, va tarbiyat ko‘kragidan sut emizadilar, shunday qilib visol chegarasiga etkazadilar. So‘ng biror usul bilan ularni o‘zlikdan qaytaradilar, ahadiyat saro pardasiga mahram qiladilar. Shunday qilib, yo‘lovchi vositasiz Allohdan fayz oladi va visolga etuvchi abadiy umr topib, buning shukrini ado qilmoqchi bo‘lsa ham ado qilolmaydi.

Gar bigo‘yam shukri lutfat bardavom,

Bigzarad umru nagardad in tamom».[11]

Mazmuni: Sening lutfing shukrini to‘xtamay aytsam ham,

Umrin o‘tsa ham Senga shukur aytish haqini ado qilolmayman.

Naqshbandiya ta’limoti asosida kamol topgan inson Allohning o‘zidan hech qanday vositasiz uning fayzini qabul qila olish darajasiga etib, uning visoliga musharraf bo‘ladi. Bunday inson abadiy barhayot bo‘ladi. Shunday ikki dunyo saodatiga erishgan inson doimo Alloh shukrini aytgani bilan uni ado eta olmaydi, chunki unga Alloh fayzlari, nurlari, doimo to‘kilib turadi.

10. Naqshbandiya tariqatlarning xulosasi va eng mukammalidir.[12] Xalil Ibrohim Soriy o‘g‘li Bahouddin Naqshband hayotiga oid asosiy manoqib bo‘lgan Saloh ibn Muborak Buxoriyni «Anis ut-tolibin va uddat us-solikin» (Toliblarning do‘sti va soliklarning yarog‘i) asarini chop qildirgan olimdir. U mazkur asarning nashriga katta hajmdagi ilmiy maqolani ilova qilib, Abdulxoliq G‘ijdvoniy Xojagon tariqatining haqiqiy asoschisi va bunyodkori ekanligini ta’kidlaydi. Chunki u

Naqshbandiya tariqatidagi o‘n bir usulning sakkiztasini asoslab bergan. Muallif fikricha, shuning uchun Abdulxoliq G‘ijduvoniylar Xojagonlar tabaqasining sardaftari bo‘lib, uni «Sar silsilasi» deb ataydilar. Muallif Bahouddin Naqshband bu sakkizta usulga o‘zining uchta iborasini qo‘shgan deb ularni «Vuqufi zamoni», «Vuqufi adadi» va «Vuqufi qalbi» ekanligini yozadi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, Naqshbandiya ta’limoti Xojagonlar tariqati asosida vujudga kelgan bo‘lsa ham, undan o‘n bitta usulga asoslanganligi bilan farq qiladi. Naqshbandiya ta’limotida Bahouddin Naqshband kiritgan «Vuqufi zamoni», ya’ni vaqtdan ogohlik, «Vuqufi adadiy», ya’ni sondan ogohlik va «Vuqufi qalbiy», ya’ni qalbdan ogohlik asosiy tamoyillardan hisoblanadi.[13]

11. Naqshbandiya uvaysiylik va robita kabi o‘ziga xos uslublarga ega kamolot yo‘lidir. Naqshbandiya ta’limotining o‘ziga xos tomonlari «Risoi Hazrat Mavlavi Jomiy» asarida ochib berilgan. Bu risoi Abdurahmon Jomiy Gilon shohining iltimosiga asosan yozgan bo‘lib, unda Naqshbandiya tariqatida inson kamoloti uchun o‘ziga xos bo‘lgan uch yo‘lini ko‘rsatgan: 1. Zikr. 2. Tavajjuh va muroqaba. 3. Robita.[14] Naqshbandiya ta’limotining o‘ziga xos tomonlarini tahsin yozuvchi uvaysiylik va robita kabi ikki asosda deb qayd etgan.[15]

12. Naqshbandiya hozirgacha amalda bo‘lgan jahonshumul tariqatdir. Bahouddin Naqshband asoslagan Naqshbandiya ta’limotini uning shogirdlari Alouddin Attor, Muhammad Porso, Alouddin G‘ijduvoniylar va Ya’qubi Charxiylar targ‘ib etdilar, rivojlantirdilar va u haqida asarlar yozdilar. Xoja Ahror Valiy Naqshbandiya ta’limotini jahoniy tariqatga aylantirdi.[16] Hozirgacha Naqshbandiya – Xolidiya va Naqshbandiya Mujaddidiya tariqatlari dunyoda keng yoyilgan.[17]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Navro‘zova G. Naqshbandiya tasavvufiy ta’limoti va barkamol inson tarbiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi «FAN» nashriyoti, 2005. 233-b., Navro‘zova G.N. Naqshbandiya-kamolot yo‘li. Buxoro: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007. 189-b.
2. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 69-70-b
3. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019. «O‘zbekiston» NMIU, 2019. 110-b.
4. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 121-b.
5. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 121-b.

6. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 120-b.
7. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 121-b.
8. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 124-b.
9. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019. «O‘zbekiston» NMIU, 2019. 148-b.
10. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019. «O‘zbekiston» NMIU, 2019. 155-b.
11. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so‘zboshi, izoh va lug‘at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019.» O‘zbekiston» NMIU, 2019. 155-b.
12. Hiraviy J. Risolai rahnamoi uqdakushoi // Mole M. Naqshbandiyot. – Tehron, 1952. – B. 285- 293.
13. Navro‘zova G. Bahouddin Naqshbandning tasavvufiy ta’limoti. O‘zbekiston falsafasi tarixi. II tom. Toshkent: «Mumtoz so‘z», 2017. 34-62-b.
14. Risolai Hazrat Mavlavi Jomiy. / Bahouddin Naqshband (Manbalar tahlili). To‘plab nashrga tayyorlovchi, maqola, izoh va sharhlar muallifi G. Navro‘zova. Toshkent: «Sano-standart» nashriyoti, 2019. 120-141-b.
15. Tahsin yozuvchi. Naqshband. Islom ensiklopediyasi. 9-tom. Istanbul. 1954. 53-b.
16. Yurgen Paul. Doktorina i organizatsiya Xvadjagan-Nakshbandiya v pervom pokolenii posle Baxa’ad-dina/ Sufizm v Sentralnoy Azii (zarubejnye issledovaniya): Sb. st. pamyati Fritsa Mayera (1912-1998)/ Sost. i otv. Redaktor A.A.Xismatulin. – SPb. Filalogicheskiy fakultet SPbGU, 2001. 114-203-b.
17. Sultonmurod Olim. Bahouddin Naqshband hamda Naqshbandiya tariqatining islom olamidagi o‘rni, mavqei va ahamiyati//Globallashuv sharoitida tariqatlar: ta’limot va uslublar, tahlil va xulosalar/mas’ul muharrir: I. Usmonov; Toshkent islom universiteti, Islomshunoslik ilmiytadqiqot markazi. – Toshkent: Movarounnahr, 2014. 176-223-b

MARKAZIY OSIYODA MANTIQ ILMINING RIVOJLANISH TARIXI

Iskandarova Zulfiya

UrIU “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar”

kafedrası falsafa fani o‘qituvchisi

+9989912775995

Ismailov Ulug‘bek

UrIU “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar”

kafedrası tarix fani o‘qituvchisi

+998975109915

doi.org/10.59470/2024519

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo zaminidan yetishib chiqqan mutafakkirlar ilmidagi mantiq sohasidagi qarshlarning paydo bo‘lish tarixi ushbu allomlar asarlari asosida o‘rganilgan. Shu bilan birga maqolada mantiq fani doirasida allomlalarimiz izlanishlari va uning samarasi Forobiy va boshqa allomalar misolida tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье на основе работ этих учёных изучается история оппозиций в области логики в науке мыслителей, выросших в Средней Азии. При этом в статье анализируются исследования наших учёных в области логики и их результаты на примере Фароби и других учёных.

Abstract. In this article, the history of oppositions in the field of logic in the science of thinkers who grew up in Central Asia is studied based on the works of these scholars. At the same time, the article analyzes the research of our scholars in the field of logic and its results on the example of Farobi and other scholars.

Kalit so‘zlar. Mantiq, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, intellekt, falsafa, bilim.

Keywords. Logic, Aristotle, Pharoabi, Ibn Sina, intellect, philosophy, knowledge.

Ключевые слова. Логика, Аристотель, Фараби, Ибн Сина, интеллект, философия, знание.

Kishilik jamiyati vujudga kelgandan buyon o‘zini qurshab turgan dunyo qonuniyatlari va bu qonuniyatlarni asoslarini anglashga harakat qilib kelgan. Bunday harakatlar jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida turli xil qarash egalari bo‘lgan faylasuflar tomonidan amalga oshirilganki, bu jarayonda ular falsafa va mantiq fanlari doirasida ham izlanishlar olib boradilar. Birinchi va ikkinchi uyg‘onish davri madaniyatlarida Markaziy Osiyolik bir qancha mutafakkirlar bu borada ilmiy izlanishlar olib boradi va bu bilan hududda mantiq ilmini vujudga kelishi va rivojlanishini ta’minlaydilar.

Mantiq – (grek. logos – soʻz, fikr, nutq, aql) tafakkur qonunlari va shakllari haqidagi fan. Mantik (logika) eng qadimgi fanlardan biri boʻlib, uning asoschisi yunon faylasufi Aristoteldir. “Logos atamasi grek tilida “fikir”, “soʻz”, “aql”, “nutq”, “qonuniyat” kabi maʼnolarni ifodalaydi. “Mantiq” atamasi logika terminiga ekvivalent hisoblanadi [N.Mamadiyeva. 2021.–B.3]. Bundan kelib chiqib mantiqni isbot keltirish va bu orqali tugal xulosa hosil qilish tamoyillarini oʻrganuvchi deyish mumkin.

Mantiq ilmi inson faoliyati davomida egallashi mumkin boʻlgan jamiyati ilmlarni oʻrganish davomida toʻgʻri fikrlash va toʻgʻri yondashuvga erishishga yordam beradi. Mantik ilmi va uning ijodiy rivojlanishida Markaziy Osiyolik qomusiy fan sohiblari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Mirsharif Jurjoniy kabi mutafakkirlar katta hissa qoʻshganlar.

Forobiyning mantiqiy taʼlimoti bilish masalasi bilan uzviy bogʻliq. Bilish muammolarini tadqiq qilish ekan, bu borada oʻzining tibbiyot, matematika, tilshunoslik, astronomiya, mantiq va qator boshqa ilmiy sohalarida erishgan yutuqlariga asoslanadi. Uning fikricha, inson bilish jarayonining sohibi, subyektidir. Uni qurshab turgan tabiat esa bilish mavzusi. Tabiat insonga bogʻliq boʻlmagan tarzda mavjud. Hissiy, jonli mushoxada qilinadigan ashyolar ular toʻgʻrisidagi idrokdan avval mavjud boʻlganidek, xar qanday bilinishi zarur boʻlgan narsa unga taalluqli boʻlgan bilimdan oldin mavjud boʻladi, yaʼni bilim bilish obyektidan oldin mavjud boʻlishi mumkin emas [J.Miraxmedov. 2023. –B.6.].

M.Sharipov va D.Fayzixoʻjayeva [M. Шарипов, Д. Файзихужаева. 2004. 216 B.] fikrlariga koʻra IX-XI asrlardagi Markaziy Osiyoda sodir boʻlgan falsafiy va mantiqiy tafakkur taraqqiyotiga yunon ilmining taʼsiri katta boʻlgan. IX-XI asrlarda mantiq masalalari bilan astoydil shugʻullangan Oʻrta Osiyo mutafakkirlaridan Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdullox al-Xorazmiylarni ham koʻrsatish mumkin. Bu mutafakkirlarning mantiqqa bagʻishlab yozgan asarlari asosan toʻqqiz nomdan iborat ekanligini va ularning nomlanishi, ketma-ketligi bir xil ekanligini koʻrishimiz mumkin. Bunga sabab shuki, Aristotelning «Organon»ini tashkil etuvchi oltita mantiqiy traktatlariga («Kategoriyalar», «Talqin haqida», «Birinchi analitika», «Ikkinchi analitika», «Topika», «Sofistik radsiya») suriyaliklar uning «Ritorika»si bilan «Poetika»sini qoʻshdilar. Bundan avvalroq esa unga Porfiriyning «Isogʻuvchi» asari qoʻshilgan edi. Shunday qilib, «Organon» toʻqqiz traktatdan iborat boʻlgan yaxlit taʼdimot sifatida arab faylasuflari tomonidan qabul kilingan. Shu asosga kura Forobiy, Ibn Sino, Al-Xorazmiylar mantiqqa oid taʼlimotlarini aynan shu tartibda ishlab chikdilar.

Forobiyga koʻra mantiq sanʼati intellektning mukammallashuviga olib keluvchi va insonni haqiqat tomon yoʻnaltiruvchi qonunlarning majmuasini oʻrganadi. Bu qonunlar insonlarni bilish jarayonidagi turli xato va adashishlardan saqlaydi. Inson bu qonunlar yordamida bilimlarini tekshirib, ularning chin yoki xatoligini aniqlash imkonini qoʻlga kiritadi. Forobiyning mantiqiy taʼlimoti uning gnoseologik taʼlimoti bilan uzviy bogʻlikdir. Uningcha, fikrlar tabiatdagi narsa va hodisalarni sezgilar orqali bilish asosida vujudga keladi.

Forobiy fikricha, yer yuzida faqat insongina bilish qobiliyatiga ega. Haqiqatni bilish esa insonning tabiiy rivojlanishi holatidan biridir, deydi. Inson zotiga ikki xususiyat mansub, deydi alloma. Biri tabiatdan berilgan xususiyatlar, ikkinchisi uning o‘z xohish ixtiyori bilan ta’lim va tarbiya orqali oqtilirilgan xususiyatlaridir. Ma’rifat–tarbiyalanuvchining xohish va irodasini kerakli yo‘nalishda boshqarish san’atidir, deydi Forobiy[Б.Зиёмухаммадов. 2006. –Б. 195.].

Demak, Forobiy har qanday qarashlardan qat’iy nazar inson va hayot falsafasining yorqin ijodkori. U fan va hayot, ilmiy-nazariy tahlil vahiylikning mushtarak yo‘lini topa bildi. Huddi ana shu jihati bilan dunyoviy taraqqiyotga, ilk uyg‘onish davri sivilizatsiyasiga misli ko‘rilmagan hissa qo‘shdi yoki S.M.Xotamiy iborasi bilan aytganda “Forobiy–islom falsafasi va mustahkam ratsional tafakkur tizimini yaratgan odam. Uning maktabi yunon faylasuflari qarashlari bilan jamiyki o‘xshash jihatlariga qaramay, umuman olganda ham, alohida tomonlarini olganda ham, nodir hodisadir” [С.Хотамий.2003. –Б. 65].

Inson va jamiyat, inson va tabiat, olam va odam o‘rtasidagi munosabatlar dunyoviy tafakkur asosida Forobiy zakosi bilan butunlay yangicha talqin etildi. Bu davrda mavjud bo‘lgan ilohiy qarashlar, islom tafakkur tarzi ilk bor dunyoviy fanlar ilan uyg‘un holda tahlil qilindi. Ana shu tarzda Jamiyat taraqqiyoti qonunlari, insoniyat tadrijiy rivojlanishining asoslari va kishilik jamiyati shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiy topishining o‘ziga xos talqini Forobiy maktabida vujudga keldi [H. Жўпаев. 2008. – Б.68.].

Forobiyning mantiqiy ta’limoti Yakqin va O‘rta Sharqda, O‘rta Osiyoda mantiq fanining keyingi rivojiga katta ta’sir kursatdi.

Xususan, IX-X asrlarda Abu Abdullox al-Xorazmiy, Yahyo ibn Ali Abu Sulaymon, Abu Xayyan kabilar Forobiyning mantiq, sohasidagi g‘oyalarini davom ettirdilar. Ayniqsa, Forobiy falsafasi va mantiq’i «Ixvan as-Safo» - «Sof birodarlar» ning ta’limotiga juda katta ta’sir ko‘rsatdi. Ular ham Forobiy kabi, «Bilim - bu bilinayotgan narsaning biluvchining jonidagi obrazidir», deb ta’kidlashgan. «Sof birodarlar»ning «Maktublar»ida: «Jon bilinayotgan narsalarning shaklini sezgilar vositasida, dalillar vositasida, fikrlash va kuzatish vositasida qabul kiladi», deb yozilgan. Aytish mumkinki, ular bilish bosqichlari va ular o‘rtasidagi aloqadorlikni to‘g‘ri tushunishgan [M. Шарипов, Д. Файзихужаева. 2004. –Б. 25].

Markaziy Osiyolik mutafakkirlat tomonidan yaratilgan ilm va uning asosidagi mantiq ilmiga bag‘ishlangan tadqiqotlar nafaqat Markaziy Osiyo, balki unga tutash bo‘lgan hudud madaniyati va ilmiga o‘zining ijobiy ta’sirini ko‘rsata olgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, O‘rta Osiyo mutafakkirlari mantiq ilmining masalalarini ishlab chiqishda mustaqil ijodiy yo‘l tutdilar. Ularning mantiqiy ta’limotlari Aristotelnikidan farqli ravishda sillogizmning mohiyati va shakllarini tahlil qilishdan emas, balki hukm va sillogizmlarning asosiy elementi bo‘lgan tushunchalar tabiatini tahlil qilishdan boshlanadi. Ular mantiq ilmining o‘rganish doirasini faqat sillogizmlar bilan chegaralab ko‘ymassan, unga mavjud bilimlar asosida

haqiqatga erishish yo’llarini o’rganuvchi fan, deb ta’rif berdilar. Ularning murakkab hukmlarga asoslangan gipotetik xulosa chiqarish haqdagi ta’limotlari mantiq faniga o’shilgan muhim hissa bo’ldi. Tafakkur shakllari, ayniksa, xulosa chiqarish bilan argumentlash o’rtasidagi uzviy bog’liqlikni ta’kidlashlari chuqur ma’noga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. J.Miraxmedov. Markaziy Osiyoda mantiq ilmining rivojlanishi// “Oriental Art and Culture” Scientific Methodical Journal. Qo‘qon, 2023. –B.6.
2. N. Mamadiyeva. Falsafa (Mantiq qismidan). T.,2021.–B.3.
3. Б.Зиёмуҳаммадов. Комилликка элтувчи китоб. Т., 2006. –Б. 195.
4. М. Шарипов, Д. Файзихужаева. Мантик. Т.,2004. 216 В.
5. Н. Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Тошкент: «Маънавият», 2008. –В.68.
6. С.Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Т., 2003. –В.65.

**BARKAMOL INSONNI SHAKLLANTIRISHDA OMMAVIY AXBOROT
VOSITALARINING O‘RNI**

Baltayeva Ma’mura Baxtiyarovna
Urganch davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024520

Annotatsiya Ushbu maqolada axborot texnologiyalari va fan-texnikani rivojlanishi jarayonida yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalash jarayonini ochib berilgan. Hozirgi vaqtda ushbu sohadagi faoliyat ommaviy axborot vositalari to’g’risidagi qonunlarning muayyan moddalari bilan tartib solib kelingani izohlab berilgan.

Аннотация: В данной статье раскрывается процесс воспитания высокодуховного человека в условиях развития информационных технологий и науки и техники. В настоящее время деятельность в этой сфере регулируется отдельными статьями закона о средствах массовой информации.

Abstract: This article reveals the process of raising a highly spiritual person in the context of the development of information technology and science and technology. Currently, activities in this area are regulated by separate articles of the law on the media.

Kalit so‘zlar: Globallashuv sharoiti, axborot texnologiyalari, komil inson, televideniya.

Ключевые слова Условия глобализации, информационные технологии, идеальный человек, телевидение.

Keywords: Conditions of globalization, information technology, perfect man, television.

Bugungi globallashuv sharoitida yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalash masalasi yanada dolzarb bo’lib kelmoqda. O’z navbatida, globallashuv jarayonini ham shaxs ma’naviyatiga o’z ta’sirini ko’rsatmoqda. Globallashuv jarayoni, asosan, xalqaro iqtisodiy aloqalarning, axborot texnologiyalari va fan texnikaning rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Globallashuv ishlab chiqarishning keskin rivojlanishiga, mos mutaxassis kadrlar tayyorlashgachigacha talablar qo’yilmoqda. Ommaviy axborot vositalari eng asosiy, qudratli va ta’sirchan mafkura vositasidir. Chunki ommaviy axborot vositalari ommaning o’ziga xos tarbiyachisi, muhim tadbirlarning tashkilotchisi, dolzarb muammolarni hal qilishning ta’sirchan quroli bo’lib xizmat qiladi. Aynan ommaviy axborot vositalari orqali milliy qadriyatlarimiz va umuminsoniy qadriyatlar, milliy g’oya va demokratik tamoyillar targ’ib-tashviq qilinadi. Ommaviy axborot vositalari doimo demokratiya va so’z erkinligining o’ziga xos o’lchovi, ko’rsatkichi bo’lib kelgan. Erkin

va mustaqil ommaviy axborot vositalari demokratik taraqqiyotni rag‘batlantiradi va mustahkamlaydi. Ommaviy axborot vositalari orqali milliy istiqlol g‘oyasini singdirishning yana bir muhim jihati mavjud. Bu jihat - axborot terroriga, mafkuraviy tahdidlarga munosib javob berish, ma’naviy-mafkuraviy jihatdan xalqimizni tobe etishga intilishlarning payini kesish va O‘zbekiston fuqarolarida mafkuraviy immunitetni shakllantirish bilan bog‘liq.

Ma’lumki, hozirgi vaqtda ushbu sohadagi faoliyat ommaviy axborot vositalari, radiochastota spektori, telekommunikalar axborotlashtirish to‘g‘risidagi qonunlarning muayyan moddalari bilan tartib solib kelinmoqda. Yaxlit, ko‘p funksiyali, muayyan darajada barqaror, an’anaviy-ijtimoiy institut sifatida oila butun jamiyat uchun uzluksiz ijtimoiy rivojlanish barqarorligini ta’minlashga xizmat qilishi izohlab berilgan. Ommaviy axborot vositalarining davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyati ustidan jamoatchilik o‘rtasida mustahkam aloqa o‘rnatish borasidagi rolini kuchaytirishga qaratilgan samarali huquqiy mexanizmlarni yaratish maqsadida “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”, “Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida” gi va boshqa bir qator qonun xujjatlariga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish taklif etiladi.

Ommaviy axborot vositalarining ta’sir kuchini kursatadigan shunday bir gap bor "har qanday puch g‘oya, uydirma haftasiga uch martadan to‘rt yildavomida takrorlansa - "haqiqat" tayyor bo‘ladi, odamlar unga chippachin ishonadilar". Oxirgi

paytlarda informatsion hurujlarning tez-tez uyushtirilayotgani aslida urushga munosabatning o‘zgarganligidan, qurolning yangi turi kashf qilinganidan darak beradi. Bu qurol - axborotdir. Bunday qurol yordamida olib boriladigan informatsion urushlarda insonning ongi va qalbi nishonga olinadi. Garchi u daydi o‘q singari insonni jismonan yo‘q qila olmasada, uning qo‘poruvchilik kuchi, keltiradigan talofotlari har qanday ommaviy qirg‘in qurolinikidan kam emas. Chunki bu qurol yordamida onga berilgan zarbalar kishini adashtiradi, uni o‘z manfaatlariga zid harakat qilishga undaydi va demak insonni boshqarish, uning ustidan hukmronlik qilish imkonini beradi. Aslida, axborot maqsadga erishishning eng arzon vositasi ham sanaladi.

Komil insonni tarbiyalashda jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam beruvchi milliy va diniy bag‘rikenglik madaniyati g‘oyalarini yoshlar ongiga singdirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bag‘rikenglik madaniyati yoshlardagi o‘zgalarga nisbatan mo‘tadillik va murosasozlik fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bag‘rikenglik madaniyati keng qamrovli tushuncha bo‘lib, insonning mo‘tadillik, murosasozlik, sabr-toqatlilik sifatlarini ham tarbiyalashda ustuvor o‘rin egallaydi¹³⁹.

Yoshlarda bag‘rikenglik madaniyatini shakllantirishga aksiologik-differensial yondashish, unda ijtimoiy-tarixiy tajribalarga tayanish, diniy va milliy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish lozimligi haqidagi fikrlar bag‘rikenglik madaniyati muammolari bilan shug‘ullanuvchi ijtimoiy fanlarni yangi g‘oya va yondashuvlar bilan

¹³⁹ Миллий истиқлол ғояси ва раҳбар фаолияти. – Тошкент: Akademiya. 2007.– Б.17.

boyitadi. Bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirish bilan birga, ularni yangi zamon talablariga mos ravishda takomillashtirib borish ham muhim masalalar sirasiga kiradi. Bunday xislatga ega bo‘lgan odam hech qachon o‘zgalarga hurmatsizlik qilmaydi, g‘ayriinsoniy illatlarga hamisha nafrat bilan qaraydi. Ya’ni, o‘z tabiatiga mos ravishda bag‘rikeng va muruvvatli bo‘ladi. O‘z navbatida, bag‘rikenglik madaniyati inson ongi va faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi, o‘zaro ta’sir xarakterini ham ifodalaydi. Boshqacha aytganimizda, bag‘rikenglik madaniyati nafaqat inson ongining rivojlanish darajasini, balki uning amaliy faoliyatining ham ko‘rsatkichi hisoblanadi. Bag‘rikenglik madaniyati deganda, insondagi yumshoqlik, toza qalblilik va dilkashlik xususiyatlari ham tushuniladi.

Ma’naviy-ruhiy hodisa sifatida bag‘rikenglik madaniyati har bir odamni o‘ziga xos bo‘lgan ichki ruhiy olami yoki onglilik darajasini belgilab beradi. Shuningdek, bag‘rikenglik madaniyatida insonga xos bo‘lgan xarakter, xayrixohlik, g‘amxo‘rlik tuyg‘ulari yuksalishi ham kuzatiladi. Bag‘rikenglik madaniyatida ochiq ko‘ngillilik, muloyimlik, nasihatgo‘ylik, sabr-bardoshlilik, e’tiborlilik, maslakdoshlik, yoqimlilik, kayfiyat, qarashlar ifodalanadi. Bag‘rikenglik madaniyati xususiyatiga ko‘ra ham milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, an’analarimiz asrlar osha bezavol yashab, yangi-yangi qadriyat va an’analar bilan boyimoqda.

Yoshlarning ijtimoiy-axloqiy shakllanishi murakkab va serqirra tarbiyaviy jarayon bo‘lib, bevosita qator omillarga bog‘liq. Bular ichida bag‘rikenglik madaniyati alohida ahamiyat kasb etib, hozirgi zamonda ro‘y berayotgan ijtimoiy-axloqiy jarayonlar hamda qadriyatlarni birlashtiruvchi asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yoshlarda bag‘rikenglik madaniyati ongi, tafakkuri va xulq-odobni shakllantirish nuqtai nazaridan ularni ijtimoiy-axloqiy jihatdan yuksaltirishni tahlil etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. Yoshlarning ijtimoiy-axloqiy yuksalishini bag‘rikenglik madaniyati nuqtai nazaridan tadqiq etish undan fuqarolar o‘rtasida kechirimlilik, konsensusni o‘rnatishning muhim omili sifatida foydalanishga qaratilgan¹⁴⁰. Zero, bu holatda, bag‘rikenglik madaniyati boshqa e’tiqodlar, madaniyatlar, xulq-atvor, axloqiy qadriyatlarni mensimaslik, ularga nisbatan toqatsizlikni bartaraf etish mexanizmi sifatida ishlatiladigan me’yor va tamoyillar tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, xalqimizning sog‘lom turmush tarzi, milliy, mintaqaviy va umuminsoniy ma’naviy ehtiyoj hamda intilishlarga to‘la javob beradi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev rahnamoligida yurtimizda inson erkinligi va manfaatlarini yuksak cho‘qqilarga olib chiqish borasida keng ko‘lamli islohotlar jarayonida millatlar va diniy konfessiyalararo hamjihatlik, ahillik va bag‘rikenglik tamoyillarining yanada mustahkamlanishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, yoshlarni barkamol inson bo‘lib yetishishlarida ommaviy axborot vositalari masalasining o‘rni katta hisoblanadi. Bugungi murakkab o‘zgarishlar

¹⁴⁰ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол.4-жуз. – Тошкент; Hilol-Nashr, 2017. – Б. 604.

sharoitida yosh avlod dunyoqarashida diniy bag‘rikenglik madaniyati tamoyillarini qaror toptirish ustuvor vazifalardan hisoblanadi¹⁴¹.

Ogoh bo‘lish, sodir bo‘layotgan voqealarga nisbatan befarq bo‘lmaslik hozirgi davrda yoshlarning ijtimoiy faolligini taqozo etadi. Bu esa yoshlarni mehr-oqibat, adolat, demokratiya ruhida tarbiyalash, ularda o‘z-o‘zini tarbiyalash va rivojlantirish tuyg‘usini shakllantirish, ijtimoiy faollikka bo‘lgan ehtiyoj, turli va keng ko‘lamdagi axborotlarni to‘g‘ri baholay olish va yangi bilim sohalarini o‘zlashtirish kabi xususiyatlarning shakllanishini jonlantiradi. “Zamonaviy ta’limning vazifalaridan biri yoshlar o‘rtasida ijtimoiy faollik va tolerantlikni rivojlantirishdir”.¹⁴²

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganlaridek, shuni unutmaslik kerakki, “bugungi kunda inson ma’naviyatiga qarshi yo‘naltirilgan, bir qarashda arziyasiz bo‘lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko‘zga ko‘rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo‘lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin”[5].

Yoshlarning ijtimoiy faolligini yuksaltirish va bag‘rikenglik madaniyati ruhida tarbiyalash boshqalarga nisbatan qo‘rquv va yotsirash tuyg‘usini uyg‘otadigan ta’sirlarga qarshi yo‘naltirilmog‘i lozim. U yoshlarni mustaqil fikrlash, tanqidiy mulohaza yuritishga o‘rgatishi, ularga axloqiy qadriyatlarga asoslangan qarashlarni shakllantirishga ko‘maklashishi kerak. Bu ta’lim-tarbiya berish darajasini ko‘tarish, o‘quv-rejalari, darslik va adabiyotlarning mazmun va mohiyatiga e’tibor berish kerakligini anglatadi. Bundan ko‘zlangan maqsad esa, boshqa madaniyatlarga ochiq va xayrixoh bo‘lgan ziyrak hamda mas’uliyatli, erkinlikning qadriga yetadigan, insonning qadr-qimmatini va individualligini hurmat qiladigan fuqarolarni tarbiyalash, ziddiyatlarning oldini olish yoxud kuch ishlatmaslik vositalari bilan hal etish, demakdir. Hozirgi sharoitda fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida yoshlarning ijtimoiy faolligi va bag‘rikengligi madaniyati tobora yuksalib borayotganining guvohi bo‘lmoqdamiz.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, OAV mamlakatda yoshlarni jismonan, aqlan, ruhan yetuk qilib tarbiyalashda o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, yoshlarni, “Yangi O‘zbekiston yoshlarini barkamol avlod qilib tarbiyalash jarayonida bugungi kunda OAV hayotimizning xar jabhasida uchramiz. Shunday ekan yoshlarga ta’lim va tarbiya berish jarayonida media makondan foydalanishning to‘g‘ri bo‘lga yo‘lini o‘rgatish xar bir ta’lim beruvchining vazifasi bo‘lishi shart.

Hayotimizdagi bugungi ulkan o‘zgarishlar, islohotlarimiz mantig‘i barchadan yangicha ishlashni, yangi g‘oya va tashabbuslar bilan maydonga chiqishni talab etmoqda. Shu ma’noda, ommaviy axborot vositalarining moddiy-texnik bazasini, kadrlar salohiyatni mustahkamlash, milliy matbuotimiz xalqaro maydonda munosib o‘rin egallashiga erishish, internet jurnalistikasini rivojlantirish, noshirlik ishi, kitob savdosi,

¹⁴¹ Qarant: Qodirova Z.P., Sharipov A.J., Alimasov V.A., Karimova E.G., Maadaeva Sh.O. Eshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijtimoiy-falasfiy masalalari. – Toshkent: 2006. – B.18.

¹⁴² Qarant: Qodirova Z.P., Sharipov A.J., Alimasov V.A., Karimova E.G., Maadaeva Sh.O. Eshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijtimoiy-falasfiy masalalari. – Toshkent: 2006. – B.18.

obuna masalalarida bozor mexanizmlarini keng joriy etish, ochiqlik va sog‘lom raqobat muhitida ishlashni yo‘lga qo‘yish bo‘yicha ko‘p ishlashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Миллий истиқлол ғояси ва раҳбар фаолияти. – Тошкент: Akademiya. 2007.– Б.17.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол.4-жуз. – Тошкент; Hilol-Nashr, 2017. – Б. 604.
3. Қодирова З.Р., Шарипов А.Ж., Алимасов В.А., Каримова Э.Г., Мадаева Ш.О. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. – Тошкент: 2006. – Б.18.
4. Mirziyoyev Sh.M. “Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni” bayram tabrigidagi nutqi.T.-: 2019.
5. Karimov I.A.“Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”.T.-:2008
6. Karimov I.A.“Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”.T.-:2008
7. Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta’minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori [Manba: uza.uz]-2019

HARAKATLAR STRATEGIYASIDAN – TARAQQIYOT STRATEGIYASI SARI

Allanazarov Sirojbek Bekchan o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti “Milliy g‘oya va
falsafa” kafedrası o‘qituvchisi
E-mail: sirojbek.allanazarov@bk.ru
Baltayeva Ma’mura Baxtiyarovna
Urganch davlat pedagogika instituti “Milliy g‘oya va
falsafa” kafedrası o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024521

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining ishlab chiqilishi va qabul qilinishi, ushbu tarixiy hujjatning yuritimizdagi islohotlar jarayonidagi ahamiyat xususida fikr yuritilgan.

Abstract. This article discusses the development and adoption of the New Development Strategy of Uzbekistan for 2022-2026, the importance of this historical document in the process of reforms in our country.

Аннотация. В данной статье рассматривается разработка и принятие Новой Стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы, значение этого исторического документа в процессе реформ в нашей стране.

Kalit so‘zlar: islohotlar, Taraqqiyot strategiyasi, Yangi O‘zbekiston, turmush faronligi, inson qadri, jamoatchilik muhokamalari, muhokama, reja.

Ключевые слова: реформы, Стратегия развития, Новый Узбекистан, благополучие, человеческое достоинство, общественные дискуссии, обсуждение, план.

Key words: reforms, Development strategy, New Uzbekistan, well-being, human dignity, public discussions, discussion, plan.

Bugun O‘zbekiston tanlagan va amalga oshirayotgan islohotlari jahon hamjamiyati tomonidan munosib e’tirof etilmoqda. Ayniqsa so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar natijasida xalqimizning turmush farovonligi ortib, hayotdan mamnunligi oshmoqda. Albatta unday jarayonlarni amalga oshishida mustahkam siyosiy iroda va uzoqni ko‘zlab ishlab chiqilayotgan rejalar muhim ahamiyat kasb etadi. 2022-2026-yillarda mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi ana shunday muhim tarixiy hujjatligi bilan alohida hamiyat kasb etadi. Ushbu tarixiy

hujjat O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan qabul qilingan [1].

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili ilgari surilgan bo‘lib, bu tarixiy hujjat Yangi O‘zbekistonning birinchi 5 yilligida qabul qilingan Harakatlar strategiyasining mantiqiy davomi bo‘lib, undagi har bir yo‘nalishni taraqqiyotning yangi bosqichida mantiqiy, keng ko‘lamli va izchil asosda rivojlantirish hamda yangi ustuvor yo‘nalishlarda muhim natijalarga erishishni nazarda tutadi.

Qayd etish kerakki, mamlakatimizda 2021-yilda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi davomidagi saylovoldi uchrashuvlarida Taraqqiyot strategiyasi o‘ziga xos umumxalq muhokamasidan o‘tkazildi. Shu ma’noda, mamlakatimizning huquqiy soha vakillari va keng jamoatchilik vakillari 2021-yilning 9-sentyabrdan – 5 noyabrga qadar davr oralig‘ini Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi loyihasi muhokamasining birinchi bosqichi sifatida baholamoqda. Muhtaram Prezidentimiz ham bu borada to‘xtalib: “El-yurtimiz biz boshlagan xalqchil islohotlarga bugun xayrixohlik va qat’iy ishonch bilan qarab, ularning hosili va samarasini tezroq ko‘rishni istamoqda. Ana shu haqli talabni inobatga olgan holda, biz Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqib, saylov jarayonida uni o‘ziga xos umumxalq muhokamasidan o‘tkazdik [2]”- deya ta’kidlagan edi.

Avvalo, Harakatlar strategiyasidan farqli o‘laroq, Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi O‘zbekistonni keyingi 5 yilda rivojlantirishning 7 ta ustuvor yo‘nalishi doirasida 100 ta maqsadga erishishga qaratilgan va 2022-yilda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan 398 ta chora-tadbirni o‘z ichiga olgan. Ushbu maqsadlarga erishish yo‘lida amalga oshiriladigan sa’y-harakatlar ham aniq. Ular, o‘z navbatida, samaradorlik va natijadorlikni nazorat qilishni anchayin osonlashtiradi. Boshqacha qilib aytganda, rejalashtirilgan islohotlar natijadorligini taraqqiyotning maqsadlariga erishganlik darajasiga muvofiq ravishda baholash tizimi joriy etilmoqda.

Ikkinchidan, Taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishda va qabul qilishda Harakatlar strategiyasiga nisbatan mamlakatimiz aholisining ishtiroki sezilarli darajada ortdi. Bu bilan hujjatning yanada xalqchilligi ta’minlandi. Bunga, xususan faqatgina uchta asosiy elektron platformaga jamoatchilik muhokamalari yakuni bo‘yicha kelib tushgan 17 mingdan ziyod fikr-mulohazalar yaqqol dalil bo‘la oladi. Bunda, besh yil avval Harakatlar strategiyasi doirasida boshlangan xalq bilan muloqot tizimi muhim rol o‘ynaganini alohida e’tirof etish joiz. Chunki, aynan Harakatlar strategiyasida belgilab berilgan ishlarni amalga oshirish jarayonida davlat organlarining aholi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqoti yo‘lga qo‘yildi, yildan-yilga shaffoflik ortib bordi. Bu esa o‘z-o‘zidan aholining davlat organlariga nisbatan munosabatini tubdan o‘zgartirdi, uning faolligi, islohotlarga ishonchi va daxldorligini kuchaytirdi. Eng muhimi, fuqarolar tomonidan davlat organlari oldiga masala qo‘yish imkoniyatlari yanada kengaydi.

Taraqqiyot strategiyasi loyihasi jamoatchilik muhokamasidan o‘tkazilganligi, muhokamalar jarayonida xalqimiz tomonidan bildirilgan 17,5 mingdan ortiq taklif va

mulohazalardan kelib chiqib, loyihaga 100 ga yaqin kontseptual hamda 200 dan ziyod aniq xarakterga ega o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilganligining o‘zi ham bu muhim hujjat qay darajada xalqchil ekanligini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Shu o‘rinda inson qadrini yuksaltirish, erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish eng oliy qadriyat sifatida qaralgan ushbu hujjat loyihasining muhokamalarida Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiyalar fraktsiyalari, qo‘mitalar, komissiyalar, deputatlar va Yoshlar parlamenti a‘zolari ham o‘zlarining asoslantirilgan taklif hamda tavsiyalari bilan faol ishtirok etdi.

“Inson – jamiyat – davlat” degan tamoyil asosida shakllantirilgan “Inson qadri uchun”, “Davlat – inson uchun” degan ezgu g‘oyalarni hayotga tatbiq etish maqsadida ishlab chiqilgan ushbu dasturiy hujjatda yaqin va o‘rta istiqbolda mamlakatimizning rivojlanish tendentsiyalari qanday bo‘lishi, bu boradagi ustuvor vazifalar belgilangan bo‘lib, 7 ta ustuvor yo‘nalish yuzasidan keyingi besh yilda 100 ta maqsad va 398 ta vazifani amalga oshirish ko‘zda tutilgan [3].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz // O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalari qo‘shma majlisidagi nutqi. 06.11.2021. <https://president.uz/oz/lists/view/4743>
3. Ismoilov N. Taraqqiyot strategiyasi – keng ko‘lamli islohotlarning huquqiy asosi. 11.01.2023// www.parliament.gov.uz/articles/27

KUTUBXONA VA KITOBXONLIK MADANIYATI YOSHLAR DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH OMILI

Raximov Azizbek Bekturdiyevich

UrDPI o‘qituvchisi

+998904311118

doi.org/10.59470/2024522

Annotatsiya: Kutubxonadan foydalanishning kamayishi va o‘qish madaniyatining pasayishi zamonaviy jamiyatda muhim tashvishlarga aylandi. Ushbu ilmiy maqola ushbu muammolar bilan bog‘liq muammolarni ko‘rib chiqadi va ularni hal qilish jamiyat ichidagi shaxslar qo‘lida ekanligini taklif qiladi. Kutubxonalar va kitobxonlik madaniyati muhimligini ta’kidlab, umrbod ta’limni rag‘batlantirish, jamoatchilik ishtirokini rag‘batlantirish va texnologiyalardan foydalanish orqali biz kutubxonalarda uyg‘onish jarayonini olib borishimiz va kitob o‘qishga bo‘lgan mehrning yangilanishini kuchaytirishimiz mumkin.

Аннотация: Сокращение использования библиотек и снижение культуры чтения стали серьезными проблемами в современном обществе. В этой научной статье рассматриваются проблемы, связанные с этими проблемами, и предполагается, что их решение находится в руках людей в обществе. Подчеркивая важность библиотек и культуры чтения, поощряя обучение на протяжении всей жизни, поощряя участие сообщества и используя технологии, мы можем стимулировать процесс пробуждения в библиотеках и способствовать возрождению любви к чтению.

Annotation: The decline in library use and the decline of reading culture have become important concerns in modern society. This scientific article examines the problems associated with these problems and proposes that their solution is in the hands of individuals within society. By emphasizing the importance of libraries and reading culture, encouraging lifelong learning, encouraging public participation, and using technology, we can lead the process of awakening in libraries and enhance the renewal of love for reading books.

Kalit so‘zlar: Kutubxona, kitob, kitobxonlik, madaniyat, dunyoqarash, raqamli texnologiyalar, bilim, savodxonlik.

Ключевые слова: библиотека, книга, чтение, культура, мировоззрение, цифровые технологии, знания, грамотность

Keywords: library, book, reading, culture, worldview, digital technology, knowledge, literacy.

Kirish.

Raqamli ommaviy axborot vositalari va tez sur’atlardagi turmush tarzi hukmronlik qilgan davrda kutubxonalarning ahamiyati va jozibadorligi kamaydi. Shunga mos ravishda, kitobxonlik madaniyati pasayib, butun jamiyat uchun ko‘plab salbiy oqibatlarga olib keldi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun kutubxonalarni jonlantirish va kitob o‘qishga bo‘lgan muhabbatni kuchaytirishda har bir shaxsning rolini tan olish zarur.

Kutubxonalar azaldan ta’lim va bilimning tamal toshi hisoblanib kelgan. Ular ma’lumot ombori bo‘lib xizmat qiladi, savodxonlikni oshiradi [1] va odamlarga o‘z jamoalari bilan bog‘lanish uchun joy beradi. Biroq, raqamli ommaviy axborot vositalarining kuchayishi, onlayn o‘qish qulayligi va zamonaviy hayotning bandligi bilan kutubxonalarning dolzarbligi va jozibasi susaydi.

Kitobxonlik madaniyatining pasayishi jamiyat uchun bir qancha salbiy oqibatlarga olib keldi. Birinchidan, o‘qishning etishmasligi tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va intellektual qiziqishning pasayishiga yordam beradi. O‘qish nafaqat bilimimizni oshiradi, balki tasavvurimizni, ijodkorlikni va empatiyani rag‘batlantiradi. O‘qish odat bo‘lmasa, jamiyat yanada turg‘un va kamroq ochiq fikrga ega bo‘lishi mumkin [2.48-51].

Bundan tashqari, kutubxonalarning kamayishi ta’limga, ayniqsa, yosh avlodga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Bolalarda boy kitoblar to‘plami bilan tanishishda ularda o‘qishga bo‘lgan mehr ko‘proq paydo bo‘ladi. Kutubxonalar bolalar uchun turli xil adabiyotlarni taklif etadi, bu ularga turli janrlarni o‘rganish va ularning qiziqishlariga mos keladigan hikoyalarni topish imkonini beradi. Kutubxonasiz bolalar o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish va butun umr davomida o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqni rivojlantirish imkoniyatini qo‘ldan boy berishi mumkin [3. 15-17].

Ushbu muammolarni hal qilish va kutubxonalarning dolzarbligi va jozibadorligini jonlantirish uchun har bir shaxsning harakat qilishi juda muhimdir. Bu masalaga Urishov Shakir Mamatalievich o‘zining bir qator izlanishlarida muhim ahamiyat beradi: Birinchidan, odamlar o‘z hayotlarida o‘qishni birinchi o‘ringa qo‘yishlari mumkin. Mutolaa uchun vaqt ajratib, uni odatga aylantirsak, biz nafaqat shaxsiy foyda olamiz, balki boshqalarga ham ijobiy o‘rnak bo‘lamiz [4. 52-54]. Do‘stlar, oila va hamkasblar bilan o‘qish tajribalarimizni baham ko‘rish ham suhbatlar uyg‘otishi va boshqalarni kitob olishga ilhomlantirishi mumkin.

Bundan tashqari, mahalliy kutubxonalarni qo‘llab-quvvatlash va ularning ahamiyatini targ‘ib qilish juda muhimdir. Tadbirlarda qatnashish, kitob olish va o‘qish dasturlarida qatnashish orqali kutubxonalar bilan shug‘ullanish ularning jamiyatdagi ishtirokini kuchaytirishga yordam beradi. Kutubxonalarda ko‘ngillilik qilish yoki kitoblarni sovg‘a qilish ham o‘z hissasini qo‘shish va ular taqdim etayotgan qimmatli xizmatlar uchun minnatdorchilik bildirishning mazmunli usullaridir [5. 41-43].

Kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish individual harakatlar doirasidan tashqariga chiqadi; jamoaviy sa’y-harakatlarni talab qiladi. Ota-onalar, o‘qituvchilar va siyosatchilar savodxonlik va kutubxonalarni muhim muassasalar sifatida birinchi o‘ringa qo‘yishlari kerak. [6. 47] Yaxshi moliyalashtirilgan va boy kutubxonalarga sarmoya kiritish, o‘qish dasturlarini ta’lim o‘quv dasturlariga kiritish va jamoatchilik miqyosida kitobxonlik

tashabbuslarini tashkil etish kitobxonlikka bo‘lgan muhabbatni qayta tiklashga yordam beradi.

2. Kutubxonalarning ahamiyati:

Kutubxonalar qadimdan ta’lim, axborot tarqatish va jamiyatni rivojlantirish uchun muhim muassasa sifatida qaralib kelgan. Biroq, internet va elektron kitoblarning paydo bo‘lishi jismoniy kutubxonalarga bo‘lgan ishonchning pasayishiga olib keldi. Ushbu tendentsiyaga qarshi turish uchun kutubxonalar an’anaviy xizmatlarni taqdim etishda davom etgan holda raqamli asr talablariga moslashishlari kerak. Raqamli resurslarni o‘z ichiga olish, innovatsion dasturlar yaratish va rivojlangan jamoat xizmatlarini taklif qilish orqali kutubxonalar o‘z dolzarbligini tiklab, kengroq auditoriyani jalb qilishi mumkin.

3. Kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash:

O‘qish madaniyati qiziqish, tanqidiy fikrlash va empatiyani rivojlantiradi. Insonlar o‘qishning muhimligini tushunishlari va uni o‘z jamoalarida rivojlantirish uchun mas’uliyatni o‘z zimmlariga olishlari juda muhimdir. Bolalar o‘rtasida erta yoshdanoq kitob o‘qishni rag‘batlantirish va barcha yosh guruhlari uchun qiziqarli adabiyotni targ‘ib qilish adabiyot va bilimni qadrlaydigan jamiyatni yaratishga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, maktablar, ota-onalar va jamoat rahbarlari kitob o‘qish odatini shakllantirish va uni qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratish uchun hamkorlik qilishlari kerak.

4. Uzlüksiz ta’lim:

Kutubxonalar va kitobxonlik madaniyati gullab-yashnashi uchun odamlar umrbod ta’lim olish fikrini qabul qilishlari kerak. Uzlüksiz ta’lim va shaxsiy rivojlanish muhimligini ta’kidlab, odamlarga zamonaviy hayotning murakkabliklarini hal qilish uchun zarur bo‘lgan vositalarni taqdim etadi. Kutubxonalar ta’lim muassasalari va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda turli yosh guruhlari va qiziqishlariga javob beradigan, umrbod ta’lim olish istagini kuchaytiradigan turli manbalar va dasturlarni taklif qilishlari kerak.

5. Jamiyat ishtiroki:

Kutubxona va kitobxonlikka qiziqishni qayta tiklash uchun jamiyatda faollik tuyg‘usini kuchaytirish kerak. Kutubxonalar ijtimoiy o‘zaro ta’sir va intellektual nutqni rag‘batlantiradigan tadbirlar, seminarlar va kitob klublarini o‘tkazish orqali jonli jamoat markazlariga aylanishga intilishi kerak. Mahalliy tashkilotlar, korxonalar va maktablar bilan hamkorlik qilish egalik tuyg‘usini rivojlantirishi va kutubxonalar va ular xizmat ko‘rsatadigan jamoalar o‘rtasidagi aloqani mustahkamlashi mumkin.

6. Texnologiyadan foydalanish:

Texnologiya kutubxonalarning qisqarishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da, bu tendensiyaning qaytarish uchun kuchli vosita bo‘lishi mumkin. Kutubxonalar o‘zlarining jismoniy to‘plamlarini ko‘paytirish uchun elektron kitoblar, onlayn ma’lumotlar bazalari va virtual o‘quv platformalari kabi texnologik yutuqlarni qo‘llashlari kerak. Raqamli resurslarni integratsiya qilish kutubxonalarni yanada qulayroq, jozibali va kengroq auditoriya uchun tegishli qiladi [7. 15-17].

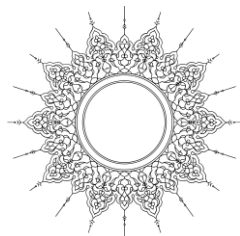
Xulosa:

Kutubxonadan foydalanish va o'qish madaniyatining pasayishini odamlarga harakat qilish imkoniyatini berish orqali qaytarish mumkin. Kutubxonalarning ahamiyatini anglash, kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, umrbod ta'limni rivojlantirish, jamoatchilik faolligini oshirish va texnologiyalardan foydalanish orqali biz kutubxonalarni jonlantirishimiz va kitobxonlikka bo'lgan muhabbatni uyg'otishimiz mumkin. Har bir inson yechimning bir qismi bo'lish huquqiga ega va biz birgalikda ishlash orqali kutubxonalar jamiyatimizda bilim poydevori bo'lib qolishini ta'minlashimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kutubxonalar va kitobxonlik madaniyati jamiyatda muhim rol o'ynaydi, biroq ularning dolzarbligi va jozibadorligi raqamli ommaviy axborot vositalari va tez sur'atlardagi turmush tarzi tufayli kamaydi. Bu qiyinchiliklarga qarshi turish uchun kutubxonalar faoliyatini jonlantirish va kitob o'qishga mehr uyg'otishda har bir shaxs mas'uliyatini anglash zarur. O'qishni birinchi o'ringa qo'yish, kutubxonalarni qo'llab-quvvatlash va savodxonlikni targ'ib qilish orqali biz intellektual jihatdan qiziquvchan, tasavvurga ega va empatik jamiyatga hissa qo'shishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаева Шоира Х. и др. "Психолог по профессиональной коммуникативной компетентности". Тезисы SPAST 2.02 (2023).
2. Уришов Шакир. "ПРОЕКТИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ. A DYNAMIC APPROACH TO TEACHING METHODOLOGY." Академические исследования в современной науке 2.22 (2023): 48-51.
3. Urishov Shakir Mamatalievich. "Biblical Guidelines for Educational Systems." The Peerian Journal 23 (2023): 15-17.
4. Urishov Shakir. "IMPROVING THE TECHNOLOGY OF ORGANIZING INDEPENDENT EDUCATION OF STUDENTS THROUGH PEDAGOGICAL FACILITATION." Академические исследования в современной науке 2.22 (2023): 52-54.
5. Urishov Shakir. "USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING LATIN AND MEDICAL TERMINOLOGY." Академические исследования в современной науке 2.22 (2023): 41-43.
6. Urishov Shakir. "EFFECTIVENESS OF EDUCATIONAL METHODS AND TOOLS IN THE LESSON." Академические исследования в современной науке 2.22 (2023): 44-47.
7. Urishov Shakir Mamatalievich. "The Role of Modern Pedagogical Technologies in the Development of the Science of Pedagogy." Journal of Pedagogical Inventions and Practices 25 (2023): 15-17.

**6-SHO‘BA:
TURKIY XALQLAR MENTALITETIGA XOS TA’LIM VA
TARBIYA MASALALARI**

**ТАЪЛИМДА МИЛЛИЙ ТАРБИЯ ТИЗИМИНИ
МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ**

Ибраимов Холбой Ибрагимович
педагогика фанлари доктори, академик,
Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика
фанлари илмий тадқиқот институти директори

doi.org/10.59470/202461

Аннотация. Мазкур мақолада таълим муассасаларида миллий тарбия тизимини модернизациялашнинг замонавий тенденциялари ва йўналишлари таҳлил қилинган, ўқувчиларни миллий руҳда тарбиялашга оид методик тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: миллий тарбия, узлуксиз маънавий тарбия, ўқувчи-ёшлар, таълим, модернизациялаш, ота-она, маҳалла, электрон таълим ресурси, ижтимоий-педагогик компетенциялар, принцип.

Аннотация. В данной статье представлены современные тенденции и направления модернизации национальной системы образования в образовательных учреждениях, а также даются методические рекомендации по воспитанию учащихся в национальном духе.

Ключевые слова: национальное образование, непрерывное духовное образование, учащаяся молодежь, образование, модернизация, родители, маҳалла, электронный образовательный ресурс, социально-педагогические компетенции, принцип.

2023 йил 22 декабрь куни Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг Кенгайтирилган йиғилишида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: “...Ёш авлодимиз тарбияси мураккаб замон талабларига жавоб бераяптими? Агар биз бу ёруғ дунёда “Ўзбек”, “Ўзбекистон” деган номлар билан яшаб қолишни истайдиган бўлсак, бу саволларга бугун жавоб топишимиз ва уларни ҳал этиш бўйича амалий ҳаракатларни айнан бугун бошлашимиз шарт. Эртага кеч бўлади”, деб таъкидлаган эди [3].

Шунингдек, Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида жорий йил 26 январдаги мактаб таълими сифатини яхшилаш чора-тадбирларига оид йиғилишда ҳамда 5 февралдаги ижтимоий соҳалардаги устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилишида давлатимиз раҳбари мактаблардаги тарбия ва маънавият масаласига алоҳида тўхталди [4, 5]. Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш орқали уларда “хукуқбузарликка қарши иммунитет” ҳосил қилиш, тарбияси оғир ўқувчиларга алоҳида эътибор қаратилиши, ота-оналар ва маҳалла раисларининг бу борадаги масъулияти оширилиб, “Мактаб – ота-она – маҳалла” занжири асосида электрон мулоқот платформасини ишга тушириш ва ота-оналар учун фарзанд таълим-тарбияси бўйича халқчил тилда қўлланмалар тайёрланиши белгиланди. Президентимиз “Бу ташаббуслар йўлга қўйилса, мактаб таълими бўйича ота-онада масъулият, ўқитувчида мажбурият, ўқувчида ишонч, таълим ва тарбияда сифат, маҳаллада эса назорат бўлади”, – деб алоҳида таъкидлади [5]. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, “Янги Ўзбекистон – 2030” стратегияси, 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”, 2022 йил 11 майдаги ПҚ-241-сон “Халқ таълимини ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари, 2019 йил 31 декабрдаги “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1059-сонли Қарори ижросини таъминлаш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Бунинг учун биринчи навбатда мазкур ҳужжатларни амалиётга жорий этиш учун илмий тадқиқотларга эҳтиёж юзага келмоқда.

Ватанга садоқат, миллий ғурур, бурч ва масъулият, ташаббускорлик ва бошқа фазилатлар ўқувчи ёшлар онгида назарий тушунчалар сифатида қолиб кетгани ҳолда уларнинг характер сифатларига, кундалик амалий одатларига айланмаяпти. Бунинг оқибатида уларнинг ушбу фазилатлар ҳақидаги сўзлари билан амаллари орасида тафовут намоён бўлмоқда, бу эса ҳар йили мустақил ҳаётга кириб келаётган йигит-қизларнинг ҳаётда ўз ўринларини топишларида бир қатор муаммоларни юзага келтирмоқда.

Миллий маънавиятимизда тарбияга устуворлик берилиши ушбу технологиянинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Зеро ушбу тамойил устуворлиги таъминланмаганлиги боис, анъанавий тарбия тизимида айрим ўқувчи-ёшларда юксак мақсадларнинг шаклланмаганлиги, ўзини ўзи ўқишга сафарбар қилиш, ирода, матонат, тиришқоқлик, ҳаракат фазилатлари етарли ривожланмаганлиги таълим сифатига ҳам зарар кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда тарбия фани методикаси соҳада малакали кадрларни тайёрлаш, мактаб ўқитувчиларининг тарбияга оид компетентлигини ошириш, таълим-тарбия жараёни методик таъминотини такомиллаштириш, таълим олувчилар ҳамда ота-оналарда маънавий-ахлоқий, тарбияга оид дунёқарашни ривожлантиришнинг янги педагогик механизмларини ишлаб чиқиш, таълим

олувчиларнинг жамиятга мослашуви ва интеграцияси, жамиятда ижтимоий-педагогик компетенцияларни ривожлантириш устувор вазифалар сифатида белгилаб берилган.

Тарбия тизимини модернизация қилиниши таълим-тарбия жараёнини энг замонавий, илғор тарбия технологиялари билан таъминлайди. Тарбиявий жараёнини муттасил мониторинг қилиш, баҳолаш ва назорат қилиш ва бошқариш, ўқувчиларнинг миллий тарбия муҳотида ривожланишини таъминлайди, уларнинг миллий қадриятлар устуворлигига асосланган шахсий брендларини яратиш имкониятларини беради.

Шунингдек, бугунги кунда умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг ватанпарварлик фазилатлари, уларнинг миллий қадриятларга садоқат, юрт равнақи учун фидокорлик, дахлдорлик каби хислатларини баҳоловчи аниқ мезонлар, синфига, ёшига хос компетенциялар ишлаб чиқилмаган. Шу боис “Узлуксиз маънавий тарбия” принциплари асосида умумтаълим мактаблари ўқувчилари учун миллий тарбия тизимини модернизациялаш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Миллий ватанпарварлик компетенцияларининг ўқувчилар хулқи сифатида моделлаштирилиши, тушунтирилиши, кўрсатилиши ва ўргатилиши, индивидуаллашуви ва вертикал тизими шу пайтгача амалда бўлган эски “оғзаки тарбия даври”га чек қўяди ҳамда ота-оналарнинг миллий тарбия методларидан фойдаланиш имкониятлари талаб даражасига кўтарилади. Бунда тарбияланувчи ва ўқувчиларни миллий, ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг индивидуал ва дифференциал технологиялар интеграцияси асосида модернизация қилиш мақсадида рақамли педагогик ресурслар яратилиши муҳим аҳамиятга эга.

Шу жиҳатдан, бугунги кунда умумий ўрта таълим мактабларида тарбия тизимини модернизациялашнинг қуйидаги тамойилларига таянилади [7]:

- тарбия мақсади ва йўналишларининг миллий ғоя рўёбига йўналтирилиши;
- илмийлик (тарбия тизимининг илмий асосда ташкил этилиши, амалга оширилиши, компетенцияларнинг ўлчаниши, баҳоланиши, такомиллаштириб борилиши);
- технологик таъминланганлик (кўзда тутилган натижани кафолатли лойиҳалаш ва амалга ошириш);
- узвийлик, узлуксизлик (ўзлаштирилган билим, кўникма, малакалар негизида янги билим, кўникма, малакаларни шакллантириб бориш, уларнинг навбатдаги босқичга асос бўла олишига эришиш);
- яқка тартибда ёндашув (тарбияланувчиларнинг ёш, индивидуал хусусиятларини ўрганиш ва тарбиявий жараёни ташкил этишда уларга таяниш);
- модернизация (тарбия тизимининг мунтазам модернизацияланиши, тарбиянинг замон талабларига мослиги);
- компетенциявий ёндашув (шакллантириладиган таянч фазилатлар тўғрисида билим – кўникма – малака – компетенция динамикасига эришиш);
- таълим ва тарбия бирлиги;

- педагогик масъулият (ота-она, узлуксиз таълим субъектлари, давлат ва жамоат ташкилотлари, педагоглар томонидан ёшлар тарбияси учун масъулиятга амал қилиниши, педагогик ҳамкорлик).

Шу сабабли Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида ўқувчиларни Биринчи ва Иккинчи Ренессансни яратган буюк алломаларимизга хос характер хусусиятларини ривожлантириш, уларни кучли маънавиятли, миллий ғурурли ва ватанпарвар шахс сифатида шакллантириш моделини ишлаб чиқиб, жорий қилиш асосида модернизациялашга эҳтиёж ортмоқда.

Юқоридаги таҳлиллار асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Умумий ўрта таълим мактабларида Биринчи ва Иккинчи Ренессанснинг буюк сиймолари меросини тарғиб этишга қаратилган китобхонлик ойликлари ташкил этилиши миллий тарбия тизимини модернизациялашга муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади. Жумладан, умумий ўрта таълим мактабларида юқори синф ўқувчилари учун маънавий-ахлоқий тарбияга оид услубий қўлланмалар ишлаб чиқилиши ҳамда миллий ва замонавий хулқ моделларини ўргатишга бағишланган тренинг дастурларини амалга ошириш каби педагогик воситалардан самарали фойдаланиш орқали ўқувчиларни миллий руҳда тарбиялашнинг самарадорлиги таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Закон Республики Узбекистан «О статусе педагога» от 1 февраля 2024 года, № ЗРУ-901 / <https://lex.uz/ru/pdfs/6786403>
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. –Toshkent.: O‘zbekiston. 2021. – B. 219.
3. Президент: Маънавият бошқа соҳалардан олдинда юриши, янги кучга, янги ҳаракатга айланиши керак / <https://president.uz/uz/lists/view/6941>
4. Мактаб таълими сифатини яхшилаш бўйича таклифлар кўриб чиқилди / <https://president.uz/uz/lists/view/7000>
5. Ижтимоий соҳалардаги вазифалар муҳокама қилинди / <https://president.uz/uz/lists/view/7008>
6. Ibraimov X.I., Quronov M. Umumiy pedagogika (darslik). – T., “Shaffof”, 2023, 416-bet.
7. Ибраимов Х., Қуроноф М. Педагогика назарияси ва тарихи. Дарслик. –Т., «Saffof», 2023.

TURKIY XALQLARDA BOLA TARBIYASIDA ONANING O‘RNI

Kutlimuratova Nigora Masharipovna
Xorazm viloyati hokimi o‘rinbosari
Oila va xotin-qizlar boshqarmasi boshlig‘i

doi.org/10.59470/202462

Annotatsiya. Mazkur maqolada farzand tarbiyasida onaning o‘rni, onaning ma’naviy qiyofasi, ichki va tashqi omillarning ta’siri xususida fikr yuritilgan. Jismonan va ma’nan sog‘lom onagina sog‘lom farzandni dunyoga keltirishi mumkinligi bir necha olimlarning fikrlari orqali qiyosan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tarbiya, oila, ona, prenapadeya, ma’naviy muhit, ichki omil, tashqi omil, Kaykovus “Qobusnoma”, Devid Chamberlen.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль матери в воспитании детей, духовный образ матери, влияние внутренних и внешних факторов. Тот факт, что только физически и психически здоровая мать может родить здорового ребенка, сравнительно проанализирован на основе мнений ряда ученых.

Ключевые слова: воспитание, семья, мать, пренападаея, духовная среда, внутренний фактор, внешний фактор, Кайковус «Кабуснама», Дэвид Чемберлен.

Annotation. This article discusses the role of the mother in raising children, the spiritual image of the mother, the influence of internal and external factors. The fact that only a physically and mentally healthy mother can give birth to a healthy child has been comparatively analyzed through the opinions of several scientists.

Key words: family, mother, prenapadeya, spiritual environment, internal factor, external factor, Kaikovsky "Kabusname", David Chamberlain.

Ta’lim – bilim berish, malaka va ko‘nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. Ta’lim jarayonida ma’lumotlar olinadi va tarbiya amalga oshiriladi. Ta’lim va tarbiya bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Inson ilmli bo‘lishni istasa, u eng avvalo, tarbiyalanishi kerak, tarbiyali inson mukammal ilm sohibi bo‘la oladi. Har bir mamlakatning bugungi va ertangi kuni o‘sha yurtdagi maktablarning holatiga, ta’lim-tarbiyaning sifatiga bog‘liq.

O‘sib kelayotgan yosh avlodning bilimi va ularning kelajakda qanday inson bo‘lishiga qarab, yurtimiz kelajagini tasavvur qilishimiz mumkin. Shuning uchun ham: “Kelajak yoshlarning qo‘lidadir” deyishadi. Bolaga tarbiya berish avvalo oiladan boshlanadi. Biz oilani “kichik vatan” deb ataymiz. Aynan shu Vatan bola uchun dastlabki tarbiya maktabi bo‘ladi. Qaysidir ma’noda ota-ona farzandining birinchi o‘qituvchisi

hisoblanadi. Shuning uchun ota-onaning o‘zi ham yuksak axloqiy sifatlarga ega bolmog‘i kerak.

Ona vujudida bola qanday tarbiyalanadi? Ayol o‘zini ma’naviy va jismoniy tomondan avaylashi, ya’ni halol luqma yemog‘i, go‘zal narsalarga qaramog‘i, yoqimli musiqa va so‘zlarni tinglamog‘i va muloyim bo‘lmog‘i, to‘g‘riso‘zlikka jiddiy ahamiyat qaratmog‘i zarur. Chunki homila onaning vujudida uning barcha sifatlari va ruhiy olami bilan muloqotda bo‘ladi. Onadagi barcha tuyg‘ularni his etadi, uning so‘zlarini tinglaydi. Ona tug‘ilajak farzandni parvarishlash va tarbiyalashda zarur bo‘ladigan bilimlarni egallashi uchun ajdodlarimiz yozib qoldirgan merosni, qadriyatlarni hamda hozirda yozilgan maxsus kitoblarni o‘qib o‘rganishi lozim bo‘ladi. Shuningdek, ota ham homilador ayol parvarishiga katta e’tibor berishi, vitaminlarga boy ovqatlar tayyorlash uchun moddiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratishi kerak. Ona ham o‘z o‘rnida ovqatlanish madaniyatiga rioya qilishi, mutaxassis akusherginekologlardan maslahatlar olib turishi, hayot tajribasiga ega doylalar bilan hammaslakdosh bo‘lishi va o‘z o‘rnida, homilador ayolning ota-onalari, aka-uka, opa-singillari, qarindosh-urug‘lari tushunib, har tomonlama ko‘mak berib, hurmatlarini joyiga qo‘yishlari, oilada sokinlik, tinchlik, osoyishtalik hukm surishi hamda uyni ozoda, pokiza, tartibda tutishlari talab etiladi.

Amerikalik olim Devid Chemberlen “Tug‘ilishga tayyorgarlik ko‘rish uchun bola bilan aloqada bo‘lish kerak. Ona tug‘ilmagan bolaga boshqa odamlar singari munosabatda bo‘lishi kerak. Farzandingiz muloqot qila oladi, u tashqi dunyoda yuz beradigan barcha muhim voqealarni o‘rganadi va eslaydi”, – deydi.

Azaldan bola yoshligidan oila a‘zolari tomonidan ilm va hunarga o‘rgatib borilgan, shu tariqa uning jismoniy va ruhiy kamoloti oilada shakllangan. Jumladan, turkiy xalqlarda bola tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilgan. Bu xususda Kaykovus “Qobusnoma” asarida ham to‘xtalib o‘tilgan: “Ey farzand, agar farzanding bo‘lsa, anga yaxshi ot qo‘ygil, nedinkim, otada farzand haqlaridan biri, unga yaxshi ot qo‘ymoqdir. Yana biri uldurkim, farzandni oqil va mehribon doyalarga topshurg‘aysan. Sunnat qilur vaqtida sunnat qilg‘aysan, qudratingga loyiq to‘y va tamosha qilg‘aysan hamda o‘qishni o‘rgatg‘aysan. Ulug‘roq bo‘lg‘ondan so‘ng, agar raiyat bo‘lsang, unga hunar va kasb o‘rgatg‘aysan”.

Besh yoshgacha farzand atrofni kuzatadi, aksariyat ma’lumotni shu davrda oladi. Bu davrda ota-ona amaliy tomondan bolaga namuna bo‘lishlari, oilada sog‘lom ma’naviy muhitni shakllantirishlari talab etiladi. Bolaga yoshligidan kitobga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish, ayniqsa, o‘zbek xalq ertaklarini o‘qib berish, 3-4 yoshga kirganda o‘qib berilgan ertakni tushunganini o‘zidan so‘rash lozim. Keyin o‘qib berilgan ertaklar bo‘yicha bolaga oddiy savollar berish va uning javob berishiga shoshiltirmaslik kerak. Bolani savolga bergan har bir javobi uchun maqtab, rag‘batlantirib turish olgan tushunchalarining xotirasida doimiy muhrlanib qolishga katta imkoniyat beradi. Shuningdek, maktabgacha yosh davri sensor jarayonlarni rivojlantirish davri sanaladi. Sensor tarbiya bolalarda hissiy bilish qobiliyatlarini shakllantirishga sezgi va idrokni takomillashtirishga qaratilgan pedagogik jarayondir. “Sensor” so‘zi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib “sensus”

– “tuyg‘u”, “sezgi”, “idrok”, “sezish qobiliyati” ma’nolarini anglatadi. Demak, borliqni bilish avvalo, sezish, idrok qilishdan boshlanadi. Inson ko‘rish, sezish, anglash, his qilish yordamida tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar to‘g‘risida bilimga ega bo‘ladi. Bolalarning sensor madaniyati, unda sezgi va idrokning muvaffaqiyati uchun muhim shart-sharoit hisoblanadi. Bolalarning aqliy, estetik, jismoniy va mehnat tarbiyasini shakllanishida sensor tarbiya muhim o‘rin tutadi.

Sharq mutafakkirlari, pedagog olimlar barkamol insonni yetishtirish uchun tarbiya naqadar zarurligi haqida so‘z yuritganlar. Jumladan, Imom Buxoriyning “al-Adab al-mufrad hadislar to‘plami, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u blig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Husan Koshifiyning “Ahloqi Muhsiniy”, Jaloliddin Doniyning “Ahloqi Doniy”, Abu Lays Samarqandiyning “Bo‘stonul-orifin” asarida tarbiya va tarbiyalanishning ma‘nosi, “Tanbehul g‘ofiliyn” asarida farzandlarga yuksak insoniy fazilatlarini kamol toptirish va yana ko‘plab mutafakkirlarimiz o‘z asarlarida shunga o‘xshash fikrlarni ilgari surgan. Bola birinchi tarbiyani oilasidan oladi. Shuning uchun bolaning ta’lim-tarbiya olishiga oilaning o‘rni kattadir.

Bolani tarbiyalashda yo‘l qo‘yiladigan xatoliklar haqida ko‘rib chiqaylik:

1. Bolani doimiy ravishda tanqid qilish uni o‘ziga bo‘lgan ishonchini yo‘qolishiga, mustaqil fikrlay olmasligiga olib keladi. Mustaqil fikriga ega bo‘lmagan inson hayotda o‘z o‘rniga ham ega bo‘lmaydi.

2. Ko‘pchilik insonlar ular bilan suhbatlashadigan insonni emas, uni tinglaydigan insonni qidirishadi. Bola ham o‘zini tinglaydigan insonni qidiradi. Agar bolani uyda fikri umuman tinglanmasa, qo‘llab-quvvatlanmasa undagi ishtiyoq so‘nadi, odamlarning orasida erkin bo‘lolmaydi, o‘z fikrini aniq, ravon bayon etolmaydi.

3. Bolani hamma aytganini qilaverish ham uning erkatoy, tantiq qisqa qilib aytganda tarbiyasining buzilishiga olib keladi.

4. “Qush uyasida ko‘rganini qiladi.” Shunday ekan bolaga to‘g‘ri tarbiya berishni istagan inson, avvalo, o‘zini tarbiya qilishi, o‘zi bolaga o‘rnak bo‘lmog‘i kerak. Abu Ali Ibn Sino ham: “Kimga qanday pand nasihat qilsang, unga avvalo o‘zing amal qil”, - deb to‘xtalib o‘tgan. Bolaga nimadirni o‘rgatmoqchi bo‘lsangiz, faqat gapda emas, harakatlar bilan ham buni ifoda eting. Har bir qilgan ishingiz bolaga o‘rnak bo‘lmog‘i kerak.

5. Keragidan ortiq e’tibor ham bolani tarbiyasiga yomon ta’sir qiladi. Bolaga o‘zi qila oladigan ishlarini qilishga imkoniyat yaratib berish kerak. Agar u qila oladigan har bir ishni qilib bersa bola ota-onaning ko‘magiga o‘rganib qoladi. Bu kelajakda ham ota-ona ko‘magisiz hech bir ish qila olmaydigan inson bo‘lishiga olib keladi.

6. “Urrib jazolashdan tiyilish kerak. Bu bolani kelajakka yana xato qilmaslikka o‘rgatmaydi”

7. Bolani juda erkin qo‘yib qo‘yish, uning taltayishiga olib keladi.

8. Bolaga o‘ta muloyimlik qilish ham uning tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa shuki, ota-ona o‘z farzandini kamoli uchun uning tarbiyasiga, ilm olishiga e’tiborli bo‘lishi kerak. Jamiyat taraqqiy etmog‘i uchun tarbiya samarali bo‘lishi kerak. Samarali tarbiya uchun ota-ona ilmi tarbiyali bo‘lishi kerak

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. А.Маковелский. “Авесто”. Баку, 1960. – Б.80-81.
2. А.Фитрат “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” 2-nashr, –Toshkent: “Ma’naviyat”. 2000. – B.112. 55.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: “Adolat”, 2008, – B.24.
4. Amir Temur. “Temur tuzuklari”. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at”, 1996. – B.28.
5. Qur’oni karim “Oli Imron” surasi 38-oyat. “HILOL NASHR”, 2017, – B. 628.
6. A.Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq”. – Toshkent: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2018.– B. 97.
7. Кайковус. “Қобуснома”. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1986, – Б.83.

TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN’DA ANADİLİ DERSLERİNİN ÖĞRETİM PROGRAMLARINDAKİ YERİ

Dilek Erduran Avcı,
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Fen Bilgisi Eğitimi AnaBilim Dalı Profesörü,
Ph.D., derduran@mehmetakif.edu.tr
Yunusova Shaxnoza Muxamedumarovna,
Nizomi nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori,
PhD, shakhnozayunusova@mail.ru

doi.org/10.59470/202463

Özet. Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Özbekistan eğitim sistemlerinde anadil derslerinin (Türkçe/Özbekçe) öğretim programlarında yer alma durumlarını öğretim kademesi ve sınıf düzeyi açısından benzerlik ve farklılıkları ile ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadil dersleri, Türkçe, Özbekçe, Öğretim programı.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi Turkiya va O‘zbekiston ta’lim tizimida ona tili (turk/o‘zbek) darslarining o‘quv dasturiga kiritilishi, uni o‘qitish va o‘rganish darajalari bo’yicha o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: Ona tili darslari, turkcha, o‘zbekcha, o‘quv dasturi.

The Sitatus of Mother Tongue Courses in the Education Programs in Turkiye and Uzbekistan

Abstract. The purpose of this study is to reveal the inclusion of mother tongue courses (Turkish/Uzbek) in the curriculum in the education systems of Turkiye and Uzbekistan, with their similarities and differences in terms of education level and grade level.

Keywords: Mother tongue courses, Turkish, Uzbek, Curriculum.

Bu çalışmada Türkiye ve Özbekistan devletleri kapsamında anadil derslerinin öğretim programlarında yer alma durumları incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında Türkiye’deki öğretim programlarında zorunlu olarak Türkçe/Türk Dili ve Edebiyatı dersinin yer alma durumu, ikinci kısmında ise Özbekistandaki öğretim programlarında zorunlu olarak Özbekçe dersinin yer alma durumu incelenmiştir.

Türkiye’de Öğretim Programlarında Türkçe Dersinin Yeri

Anadili eğitimi, ailede başlayan ve bireyin örgün eğitim kurumlarında devam eden bir süreci kapsar (Melanlıoğlu, 2008). Türkiye’de anadili dersi örgün eğitim kurumlarından ilk ve ortaokullarda “Türkçe”, lisede “Türk Dili ve Edebiyatı” adıyla

verilmektedir. Zorunlu eğitimin gerçekleştiği 12 yıllık süreçte her sınıf kademesinde anadili dersi zorunlu ortak dersler arasındadır.

İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programında (MEB, 2019) bu dersin amacı şöyle ifade edilmektedir: “Öğrencilerin hayat boyu kullanabilecekleri dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma ile ilgili dil becerilerini ve zihinsel becerileri kazanmaları, bu becerileri kullanarak kendilerini bireysel ve sosyal yönden geliştirmeleri, etkili iletişim kurmaları, Türkçe sevgisiyle, istek duyarak okuma ve yazma alışkanlığı edinmelerini sağlayacak şekilde bilgi, beceri ve değerleri içeren bir bütünlük içinde yapılandırılmıştır. Türkçe Dersi Öğretim Programı; dil becerilerinin ve yeterliliklerinin geliştirilmesini, diğer tüm alanlarda öğrenme, kişisel ve sosyal gelişme ile mesleki becerileri edinmenin ön şartı olarak kabul etmektedir.”

Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı dersi programında dersin özel amaçları şu şekilde sıralanmıştır (MEB, 2018): Bu programla öğrencilerin;

- Edebiyatın doğasını, işlevini, birey ve toplum için önemini kavramaları,
- Edebî metinler aracılığıyla Türkçenin inceliklerini, Türk edebiyatının tarih içinde gösterdiği değişim ve gelişimi tanımları,
- Türk edebiyatına ait eserler aracılığıyla millî, manevi, ahlaki, kültürel ve evrensel değerleri anlamaları,
- Dinleme, okuma, yazma ve konuşma stratejilerini doğru ve uygun şekilde kullanarak etkili iletişimciler olmaları,
- Metinler aracılığıyla okuduğunu anlama ve eleştirel okuma becerilerini geliştirmeleri ve okuma alışkanlığı kazanmaları,
- Çeşitli kaynaklardan elde ettikleri bilgileri, soruları cevaplamak, çözüm önerileri üretmek, bulgularını paylaşmak vb. amaçlar için analiz etmeleri ve değerlendirmeleri amaçlanmaktadır.

İlkokulda Türkçe dersi 1.-2. sınıfta 10 saat, 3.-4. sınıfta 8 saat; ortaokulda 5.-6. sınıfta 6 saat, 7.-8. sınıfta ise 5 saattir (MEB, 2019). Ortaöğretimde ise Türk Dili ve Edebiyatı dersi tüm sınıf düzeylerinde zorunlu ortak derstir. Sosyal bilimler lisesinde haftada 9.-10. sınıfta 7 saat, 11. sınıfta 6 saat ve 12. sınıfta 8 saattir. Diğer lise türlerinde ise tüm sınıf düzeylerinde (9, 10, 11 ve 12. sınıf) haftada 5 saat zorunlu ortak derstir (MEB, 2018).

1981 yılında yürürlüğe giren 2547 sayılı Yükseköğretim kanununun 8. maddesi gereği Türkiye’de üniversitelerin bütün bölümlerinin 1. sınıflarında ‘Türk Dili 1’ ve ‘Türk Dili 2’ dersi 2 dönem haftada 3 saat (5 kredi) olarak zorunlu olarak 40 yılı aşkın bir süredir okutulmaktadır (Güzel, 2023). Yükseköğretim Kurulu tarafından hazırlanan Türk Dili dersi çerçeve programının amacı şöyledir (Gülay & Durukan, 2012): “Yüksek öğrenimini tamamlamış olan her gence, ana dilinin yapı ve işleyiş özelliklerini gereğince kavrayabilmek; dil-düşünce bağlantıcı açısından, yazılı ve sözlü ifade vasıtası olarak, Türkçeyi doğru ve güzel kullanabilme yeteneği kazandırabilmek; öğretimde birleştirici ve bütünleştirici bir dili hâkim kılmak ve ana dili şuuruna sahip gençler yetiştirmek.”

Özbekistan’da Ögretim Programlarında Özbekçe Dersinin Yeri

Günümüzdeki küreselleşme şartlarında her halk, her bağımsız devlet kendi menfaatlerini temin etme, bunda medeniyeti, kadim değerleri, ana dilini koruma ve geliştirme meselesine öncelik vermesi doğaldır¹⁴³. Bu bağlamda Özbek dilinin zengin ifade imkanlarını genç nesillere aktarmak önümüzdeki vazifelerdendir.

Özbekistan Cumhuriyetinin “Eğitim Hakkında” Kanununa göre orta ögretim (1-11 sınıflar) İlköğretim (1-4 sınıflar), Temel orta ögretim (5-9 sınıflar) ve Orta ögretim (10-11 sınıflar) düzeylerine ayrılmıştır.¹⁴⁴

Temel orta ögretim programına göre orta eğitim-ögretim (1-11 sınıflar) kademelerinde “Ana dili ve edebiyat” (Özbekçe ve edebiyat) (zorunlu) dersleri için haftalık çalışma saatleri aşağıdaki gibi ayrılmıştır:

- 1.sınıfta eğitim-ögretim yılının 1-2.dönemlerinde haftalık 4 saat Alfabe, 4 saat Yazma, 3-4. dönemlerde 8 saat Özbekçe okuryazarlık dersleri;
- 2-4.sınıfta haftalık 4 saat Özbekçe, 3 saat Okuma dersi;
- 5-6.sınıflarda haftalık 4 saat Özbekçe ve 2 saat Edebiyat dersi;
- 7-8.sınıflarda haftalık 3 saat Özbekçe ve 2 saat Edebiyat dersi;
- 9.sınıfta haftalık 2 saat Özbekçe ve 3 saat Edebiyat dersi;
- 10-11.sınıflarda haftalık 2 saat Özbekçe ve 2 saat Edebiyat dersi okutulmaktadır.

Eğitim-Öğretim Özbekçe Olan Orta Eğitim Okullarında 2023-2024 Eğitim-Öğretim Yılı için Temel Öğretim Programı

Dersin Adı	Haftalık öğretim saatleri										
	Sınıflar										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Filoloji dersleri	10	11	11	11	11	11	10	10	10	9	9
Özbekçe ve Edebiyat	8	7	7	7	6	6	5	5	5	4	4

"Özbekçe ve okuma okuryazarlığı" dersi öğrencilerin mantıksal düşünme ve pratik becerilerini oluşturmaya yöneliktir. Öğrencide metni anlama, analitik, eleştirel düşünme ve metin hakkında kendi görüşlerini ifade etme gibi beceriler oluşturulması amaçlanmaktadır.

Özbek dili öğrencinin fikir yürütmek, başkalarının görüşlerini anlama, kendi görüşünü sözlü ve yazılı olarak ifade edebilmesini amaçlayan konuşma (iletişimsel) yeterliliğinin geliştirilmesi; öğrencilerin edindiği dil bilgisine ait bilgilerini (fonetik,

¹⁴³O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.10.2019 yildagi PF-5850-son“O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-4561730>

¹⁴⁴ O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni 3.09.2020 yildagi O‘RQ-637-son / <https://lex.uz/docs/-5013007>

sözlükbilim, sözcük yapısı, sözcük oluşumu, biçim bilgisi, sözdizimi, yazı ve imla, noktalama işaretleri, konuşma stilleri, üslup kavramları) geliştirmek ve ana dilin dil oluşturmayı içeren geniş olanaklarını etkin bir şekilde kullanan halde fikrin doğru ve akıcı ifadesini geliştirmeyi amaçlayan linguistik yeterlilikleri oluşturmayı amaçlamaktadır.

Edebiyat bilimi, öğrencilere ulusal ve dünya edebiyatının nadir örneklerini özgün anlamaya ve analiz etmeye ve bu bağlamda öğrencileri kurguya ilgilendirmeye, okuma kültürünü ve öğrencilerin manevi ve ahlaki dünyasını, edebi ve estetik zevkin oluşturmayı, onların özgür düşünme, örnekli düşünme ile ilgili bilgi, beceri ve deneyimlerini oluşturma ve geliştirmeye, evrenin ve insanın doğası, ulusal ve evrensel insani değerler hakkında tasavvur ve görüşlerini genişletilmesine hizmet eder¹⁴⁵.

Gelecekte uzmanlık alanında her mezunun kendi dilinde akıcı bir şekilde konuşabilmesi ve yazabilmesi çok önemlidir. Ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının "Ülkede Özbek Dilinin Daha da Geliştirilmesi ve Dil Politikasının İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler Hakkında" Kararnamesi'nde devlet dilinin modern bilgi teknolojileri ve iletişim sistemlerine aktif entegrasyonunun sağlanması gibi önemli görevler belirlenmiştir. Burada eğitim-öğretim sürecinde Özbekçenin zengin ve eşsiz olanaklarından yararlanılarak öğrencilerin ve gençlerin bilimsel ve entelektüel düşüncelerinin geliştirilmesine önem verilmektedir. Özbek dilinin Rusça konuşulan gruplarda devlet dili olarak öğretilmesine yönelik lisans düzeyindeki yükseköğretimde eğitim-öğretim sürecine "Uygulamalı Özbek dili" dersinin zorunlu ders (6 kredi) olarak dahil edilmesi, öğrencilerin alana yönelik terim ve kavramları anlamalarına olanak sağlar, onların mahiyetini öğrenme yöntemlerini hızlandırır. Öğrencilerin Özbek dilindeki bilgi ve becerilerini güçlendirmek ve daha da genişletmek, seçtikleri uzmanlık alanı çerçevesinde devlet diline hâkim olmalarına yardımcı olmak, konuşmalarını mesleki terimlerle zenginleştirmek, öğrencilere Özbekçe çalışmanın temellerini tanıtmak, devlet dili, endüstri belgeleriyle çalışma yeteneğini oluşturmak gibi görevler yüklenmektedir.

Özbekçe'de günlük iş ve yaşam için gerekli konuşma konularında özgür konuşma ve yazma becerilerini geliştirmek, ilgili çeşitli konuşma tarzlarında bir metin oluşturabilmek uzmanlık alanı, onu değiştirebilme becerisini oluşturmak, belirli konuşma konuları dahilinde gerekli teorik bilgiyi sağlamak, Özbek dilindeki bilgileri anlamak, eleştirel ve analitik tutumu öğretmek, Özbekçe çalışmanın temelleri hakkında bilgi vermek becerilerinin öğretilmesine önem verilmektedir. Devlet dili, belge türleri ve özellikleri ile belge dili, alanıyla ilgili belgelerin nasıl düzenleneceğini öğretmek de önem arz eden konulardan biridir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye ve Özbekistan eğitim sistemlerinde anadili derslerinin öğretim programlarında yer alma durumları incelenmiştir. Her iki eğitim sisteminde de

¹⁴⁵ Özbekistan Milli Eğitim Programı

anadili derslerinin genel amaçları oldukça benzerdir. Türkiye’de zorunlu eēitim 12 yıldır. İlkokul ve ortaokul düzeyinde her sınıf düzeyinde ‘Türkçe’ dersi, ortaēretim düzeyinde ise (9-10-11-12. Sınıflar) ‘Türk Dili ve Edebiyatı’ dersi mecburi ortak dersler arasındadır. Özbekistan’da ise zorunlu eēitim 11 yıl sürmektedir. Özbekistan’da anadili dersleri: 1. sınıflarda ‘Alfabe’, ‘Yazma’ ve ‘Anadil Okuma-yazma’; 2., 3. ve 4. sınıflarda ‘Anadil’ ve ‘Okuma’; 5.-11. sınıflarda ‘Anadil’ ve ‘Edebiyat’ dersleri isimleri ile yer almaktadır ve tüm sınıf düzeylerinde mecburi ortak dersler arasındadır. İki devletin eēitim sistemlerinde anadil dili dersleri saat olarak farklılıklar göstermekle birlikte zorunlu eēitimde mecburi ders olarak yer almaktadır.

Yksekēretim kademesinde ise dikkat çekici farklılıklar görülmektedir. Türkiye’de tüm yksekēretim programlarının birinci sınıflarında iki dönem ‘Türk Dili’ dersi haftada 3 saat mecburi ortak ders olarak okutulmaktadır. Özbekistan’da ise zbek dilinde eēitim veren yksekēretim programlarında ‘Uygulamalı Rus Dili’ dersi, Rus dilinde eēitim veren yksekēretim programlarında ‘Uygulamalı zbek Dili’ dersi bir dönem haftada 6 saat mecburi ortak dersler arasındadır.

“Türk Dili” dersi, Türkiye’de ilk ve ortaēretimde Türkçe ve Türk kültürünü ēretmedeki yetersizlikleri telafi etmek amacıyla gerekçelendirilerek yksekēretimde zorunlu olarak konulmasına ve 40 yılı aşkın süredir okutulmasına raēmen, günümüzde de ereve programda belirlenen hedeflere ulaşılamada sınırlılıklar görülmektedir (Güzel, 2022; Demir, 2022). Bazı eēitimci ve araştırmacılar yksekēretimde bu dersin kaldırılması ya da okutulan programa entegre edilerek işlevsel hale getirilmesi gerektiēini ne sürmektedirler (Güzel, 2022; Demir, 2022).

Kaynakça

Amaliy O‘zbek (Rus) tili o‘quv dasturi. – T.: TDPU, 2023.

Asilova G. O‘zbek tili ta’limining uzluksizligini va uzviyligini ta’minlash // O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti. – T., 2021-yil 29-may. 187-bet.

Demir, C. (2022). Yksekēretimde “Türk Dili” Dersi ve Sorunları. Yksekēretimde Türk Dili Dersleri, Sorunlar ve öneriler alıştayı, 24 Mart 2022, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Gülay, E. & Durukan, E. (2012). Meslek Yüksekokulu ērencilerinin Türk Dili Dersi Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi: Bir Aksiyon Araştırması. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eēitim Dergisi, 1(2), 38-50.

Güzel, A. (2022). Yksekēretimde “Türk Dili” Derslerinin 40. Yılı münasebetiyle Kırk Yıl Boyunca Nasıl bir Yol Haritası İzledik ve Bunda Başarılı Olabildik mi?. Yksekēretimde Türk Dili Dersleri, Sorunlar ve öneriler alıştayı, 24 Mart 2022, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

https://gumushacikoy.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_06/14155210_MEB_ORTAYYRETYM_KURUMLARI_HDY.pdf

https://tegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_02/22163752_Yizelge.pdf

Melanlıoğlu, D. (2008). Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretim Programları. Eğitim ve Bilim, 33(150), 64-73.

Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2018). Ortaöğretim Türk dili ve edebiyatı dersi (9-12. sınıflar) öğretim programı. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2019). Türkçe dersi öğretim programı. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı. <https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/20195716392253-02-T%C3%BCrk%C3%A7e%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%202019.pdf>

Muhitdinova X. Xorijliklarga o‘zbek tilini o‘qitishning o‘quv-dasturiy ta’minotini yaratish //

O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti. – T., 2021-yil 29- may. 52-bet.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni 3.09.2020 yili O‘RQ-637-son / <https://lex.uz/docs/-5013007>

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.10.2019 yildagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-4561730>

O‘zbekiston respublikasi maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 15.05.2023 yildagi 125- son “Umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun 2023-2024-o‘quv yiliga mo‘ljallangan tayanch o‘quv rejani tasdiqlash to‘g‘risida”gi buyrug‘i

ZANGEZUR CORRIDOR AS THE UNIFYING POINT OF THE TURKISH PEOPLE AND ITS CONTRIBUTION TO THE EDUCATION OF THE HISTORY OF THE TURKISH PEOPLE

Zuriya GARAYEVA

PhD on Politics Central Scientific Library of
Azerbaijan National Academy of Science

ORCID 0000-0002-5684-1138

E-mail: zuriyagarayeva@gmail.com

doi.org/10.59470/202464

Abstract. Zangezur corridor or Turan road. This name has exceptional importance for Azerbaijan and the Turkic world. It is no coincidence that the Zangezur corridor is called Turan road by another name. Because this road is the bridge of the great Turkic world that has existed for centuries. Another important point about the Zangezur Corridor is that it is important for the South Caucasus region, as well as the Far East, Central Asia and Europe. Through this corridor, the countries of the Ashgabat agreement will further expand trade exchanges with Europe. Thus, the agreement was signed between Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Iran, Oman, India and Pakistan in order to develop transport links in the Eurasian region and ensure joint activity with other transport corridors. The export of international freight carried out through these countries to the Eurasian markets through the Zangezur corridor will greatly boost the development of the poorly developed East Zangezur economic region of Azerbaijan due to the 30-year occupation. The location of Azerbaijan on the ancient silk road makes the importance of our country even more interesting in the eyes of global powers. Although the Zangezur Corridor became a topical issue in 2020 after it was included in the tripartite Declaration on the personal initiative of President Ilham Aliyev, the head of state has always commented on this issue before that. The head of the country has repeatedly noted that the acquisition of Zangezur from Azerbaijan and joining it to Armenia meant the geographical division of the Turkic world. Because Zangezur, the ancient land of Azerbaijan, played the role of a bridge connecting the Turkic world. The opening of the Zangezur Corridor will not only ensure economic profitability, but will also pave the way for the unification of the Turkic world and create conditions for the study of the history of peoples with different languages.

Keywords: Zangezur corridor, Azerbaijan, Turkic world, history, integration

Restoration and reshaping of historical transport routes are among the strategic goals and priorities of many states in the modern era. One of those states is Azerbaijan.

Located at the crossroads of North-South and East-West transport routes, Azerbaijan currently has a great advantage as an important transport and logistics hub. Also, these transport routes are very convenient for freight transportation in terms of distance and duration. In this field, successful cooperation with the countries of the European Union (EU) is carried out. The corridor attracts attention as a geographical region of strategic importance between Turkey and Azerbaijan. Moreover, the Zangezur corridor can play a strategic role in terms of energy policy. Energy resources in the region are also transported to European markets through this corridor. Azerbaijan's rich oil and natural gas resources can be integrated into international energy projects through the Zangezur corridor, which ensures the energy security of the region. This will allow the West to diversify its energy sources and support the economic and political stability of the countries of the region.

In addition, the Zangezur Corridor is a strategic transit route in the region and has the potential to play an important role in the political, economic and security dynamics of the region. In addition to promoting regional cooperation and economic integration by connecting Nakhchivan to Azerbaijan, the corridor is also important in terms of energy policy and strategic security. In this sense, the corridor can be defined as a road to regional progress.

On October 26, 2021, the foundation of the Zangezur corridor-Horadiz-Jabrayil-Zangilan-Aghband highway was laid. The second was the opening ceremony of Zangilan International Airport on October 20, 2022. The leaders of Azerbaijan and Turkey participated in the opening ceremony. Thus, cities, villages and new roads, railway stations and airports being built in the region will add greater meaning to the corridor to be opened. Azerbaijan is rapidly continuing the projects it started in its territory for the realization of the Zangezur corridor, where land and rail transport will be carried out. An influential actor in both Central Asia and the Caucasus, Turkey is the main driving force behind most regional and global cooperation projects. Launch of strategic projects such as Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) main export oil and Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) natural gas pipelines, Baku-Tbilisi-Kars (BTQ) railway, Trans-Anatolian gas pipeline (TANAP) and its continuation, the Trans-Adriatic Pipeline (TAP), are stages of this cooperation. These projects are irreplaceable in terms of diversification of routes and reduction of dependence on Russia.

With the realization of the Zangezur corridor, the distance between Azerbaijan and Turkey is decreasing. The railway line starting from Ankara goes to Kars and from there to Nakhchivan. The development of the International Trans-Caspian Transport Route (TNRM) and the North-South Transport Corridor means strengthening the supply lines and transit position of Eurasia. In addition, the Zangezur corridor, which does not exclude any regional actor, helps to develop commercial and political relations within the framework of common sense. Thanks to the Zangezur Corridor, Turkey and Central Asia will have a new connection. Turkey and Azerbaijan will be connected directly by land. Thus, there will be an uninterrupted connection between Turkey and the Turkic world. At

the same time, the historic Silk Road will be revived along the Zangezur corridor. This will strengthen the environment of regional peace and cooperation.

In addition to the above, it seems that the opening of the Zangezur Corridor will further increase Turkey's regional and global power and raise its reputation as a voice in the world. It will accelerate the deepening of relations with Azerbaijan and the Turkic world. Many actors in Zangezur corridor have different interests. For this reason, conflicting interests are the reasons that increase the tension in the region. Zangezur Corridor is also important for Russia and Iran. Because there are issues of cooperation between Iran and Russia here. One of the places where the rapprochement between Turkey and Azerbaijan is blocked is related to the Zangezur corridor. This issue is rooted in long-term geopolitical processes. In the context of new realities, the opening of the Zangezur Corridor and the rapprochement of Azerbaijan and Turkey is a project based on future prospects as much as it is a necessity. This is not in the interest of some countries and global powers.

Therefore, Iran approaches the Zangezur Corridor from a political position and considers Turkey's land connection with Azerbaijan and the opening of Azerbaijan to Central Asia as a threat to its national unity and territorial integrity. Zangezur is located in a geography that is of interest to many countries. This exposes the most difficult aspects of a very complex issue. These are Iran, Armenia, Azerbaijan, Russia and Turkey. With the realization of the Zangezur corridor, the commercial, logistical and political relations of the Turkic world will be strengthened. The corridor is part of a strategic transport route that runs from Baku to Kars in eastern Turkey and passes near the country's border with Iran. As a result, the signing of the Armenia-Azerbaijan peace treaty can give impetus to the opening of the corridor. That is, from the point of view of regional security, Armenia should sign a peace agreement with Azerbaijan so that the operation of the international transport corridor does not cause concern to foreign actors. Otherwise, Armenia will remain a threat to the region. This will have a negative effect on the efficiency of the corridor. The Zangezur Corridor also connects Greater Eurasia, the territories of Turkey, Russia, Central Asia, Iran and Armenia, and Europe with Asia. Turkey's land link with Azerbaijan also means that Ankara will have better access to Turkic states in Central Asia, with which it has strong historical and cultural ties. "The corridor passing through here will connect the entire Turkic world," President Aliyev said on October 26, 2021. The head of our state resolutely repeated this opinion at the meeting of the Organization of Turkic States in November 2021. These opinions prove that the importance of the Zangezur corridor is more than can be said.

All these successes will also create conditions for a more detailed study of the history of the Turkic world. Falsification of history and burning of archival materials were the main policy as part of the policy of division of Turkic-speaking peoples. Today, the guarantee of unity and integration through the Zangezur Corridor will be an opportunity to create joint research groups, conduct on-site research, and continue archaeological work. Armenian scholars are trying to promote Zangezur as a historical

Armenian land, thereby justifying the policy of occupation and annexation. In this matter, first of all, the Russian Empire, which has been a military, political and moral supporter for this occupation for 200 years, is also interested. Therefore, during the 200-year slavery of tsarist Russia and the Soviet-communist regime in the north of our Motherland, the truths about the history of the Azerbaijani people were subjected to serious falsifications and obvious distortions in accordance with the imperial policy of tsarism and the Soviet "DTK" method and administration. Azerbaijani scientists and researchers have often been deliberately kept away from the investigation of these problems and not allowed into the archives. More Russian, Armenian, and Georgian historians have been engaged in the "research" of many fateful problems and issues of Azerbaijan's history. Scientific concepts far from the truth in Soviet historiography, encyclopedias and textbooks are aimed at separating our people, our homeland, from the all-Turkic river to which it historically belongs, from its national roots. The preservation of our unity will result in the preservation of our historical past.

Result

For countries that want to raise their economies to the level of development, the export-based growth model is made possible by trade. A country that has achieved economies of scale cannot reach the desired level of welfare if it cannot market its excess production to the outside world through bilateral and multiple collaborations. When all these factors are combined, countries that can stabilize their economic growth trend over the years become the cradle of trade. They are global and regional trade routes that determine the size of intercontinental trade and invite hot and cold wars. At this point, the Silk Road, which occupied the world trade agenda for decades, became the scene of power struggles. While the European wing of the 21st Century trade consists of EU countries and the Asian wing is China, the transit countries of the Silk Road are Turkey, Azerbaijan and Central Asian countries. Considering that the group of four countries has a share of approximately 46% in world trade, the modernization of the Silk Road will bring diversity to the world economy. The element that will put together the pieces of the puzzle and bring these countries together, if necessary, is the Silk Road. The "One Belt One Road" project, which was recently shared with the public by China, aims to revive the Silk Road and bring its low-cost products to the developed European market. The Silk Road has three different corridors, Northern, Central and Southern, which have been accepted from history to the present. The northern corridor reaches the European continent from Russian territory, and the middle and southern corridor reaches the European continent from Turkish territory. The middle corridor in question is 2000 km shorter and safer than the northern corridor. Azerbaijan's victory in the Second Karabakh War, combined with the possibility of the Zangezur corridor becoming operational, has excited Turkey and the Turkish Republics about the possibility of opening a new branch to the middle corridor. The operationalization of Zangezur road and railway will shorten

the middle corridor by 340 km and provide a total transportation saving of 2340 km compared to the northern route. The definition of "Turkish Corridor" should be introduced into the literature, as trade on this route, which seems to be the most appropriate in terms of time and cost, will be provided from China to Europe only through Turkish countries. When political and ideological factors are excluded, this project, which covers many continents and heralds great economic gains, is valuable in terms of the change, development and most importantly the rise of the Turkish states. The fact that production and trade have changed the century we are in and that the countries that tend to increase their market share with marketing policies based on consumer habits act as locomotives makes it essential for the Turkish states to be added to all commercial equations. The recent changes in the Turkish economic system appear as steps taken towards the formation of an export-based economic model. The most important indicator of this situation is the wink at the European market with low worker wages and low exchange rate policies. Even if the size and impact of the investments made in the field of technology and informatics have not yet borne fruit, small steps are the harbinger of big steps. Regional security crises, defense expenditures created by the geography in the grip of terrorism, and immigrant problems based on these crises affect the economic outlook of the Turkish states. From another perspective, the policy of carrying out most of the trade between China and Europe by sea remains valid. If Turkish states are going to be involved in such a large project, they must make the necessary quota and incentive agreements. It should be the duty of the Turkish state to guarantee the investments of Turkish investors who aim to create a logistically strong infrastructure. It is among the possible threats that new initiatives in encouraging domestic producers and increasing exports will go backwards with this project. The cheaper transportation and the increased availability of Chinese goods in the country will affect the market. In the event of such a scenario, the Turkish Corridor will both increase the foreign trade deficit and deeply hurt the country's economy. From a broad perspective and with the realization of the project within the scope of solving these problems, China will provide a safer and more complicated transit route. The high security threat of alternative routes and the existence of political chaos also reveal the acceptability of the middle corridor.

All these successes will also create conditions for a more detailed study of the history of the Turkic world. Falsification of history and burning of archival materials were the main policy as part of the policy of division of Turkic-speaking peoples. Today, the guarantee of unity and integration through the Zangezur Corridor will be an opportunity to create joint research groups, conduct on-site research, and continue archaeological work. Armenian scholars are trying to promote Zangezur as a historical Armenian land, thereby justifying the policy of occupation and annexation. In this matter, first of all, the Russian Empire, which has been a military, political and moral supporter for this occupation for 200 years, is also interested. Therefore, during the 200-year slavery of tsarist Russia and the Soviet-communist regime in the north of our Motherland, the truths about the history of the Azerbaijani people were subjected to

serious falsifications and obvious distortions in accordance with the imperial policy of tsarism and the Soviet "DTK" method and administration. Azerbaijani scientists and researchers have often been deliberately kept away from the investigation of these problems and not allowed into the archives. More Russian, Armenian, and Georgian historians have been engaged in the "research" of many fateful problems and issues of Azerbaijan's history. Scientific concepts far from the truth in Soviet historiography, encyclopedias and textbooks are aimed at separating our people, our homeland, from the all-Turkic river to which it historically belongs, from its national roots. The preservation of our unity will result in the preservation of our historical past.

References

1. Aliyeva, J. (2023), “KİV: Iran is against the opening of Zangezur Passage”, Report Informasiya Ajanliyi (E-Haber), 10 April 2023, <https://report.az/xarici-siyaset/kiv-iran-zengezur-dehlizinin-acilmasina-qarsidir>
2. Azadi, S. (2022), “Iran's ‘Zengezur Dehliz’ Hofu”, İki Sahil Newspaper, <https://ikisahil.az/post/357819-iranin-zengezur-dehlizi-xofu>
3. Bağirov, M. (2023), “Azerbaijan Transportation and Logistics System International Level: Historical Approach, Current Facts and Perspectives”, İğdır University Journal of Social Sciences, S.12(33), pp.312-326.
4. BBC (2021), "Zengezur Corridor: Why Azerbaijan and Armenia Can't Agree on Restoring Communications?", BBC News in Azerbaijani (E-News), 24 April 2021, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56844543>
5. Friedman, G. (2017), The Next 100 Years. Predictions for the 21st Century (Trans. E.Gürsel, İ Şener), Pegasus Publications, Istanbul.
6. Hamzatli, M. and Büber, H. (2022), Possible Effects of the Zangezur Corridor on the Foreign Trade of Azerbaijan and Turkey, Eğitim Publishing House, Konya.
7. Hasanoglu, M. and Mammadov, A. (2020), “Azerbaijan - Turkey Relations After the Second Karabakh War”, International Management Academy Journal, S.3(3), pp.522-529.
8. Ismayilov, V. (2021), "'Zengezur Corridor Shouldn't Be', Misrepresentation from French Sefir", Modern.az Information Agency (E-Haber), July 23, 2021, <https://modern.az/az/news/299527/zengezur-dehlizi-olmamalidir-fransali-sefirden-qerezli-aciqlama>
9. Seferli, H. (2014), "The Blockade of Nakhchivan Began with the Attachment of Zangezur to Armenia", Yeni Türkiye, P.60, pp.1-7.
10. Üste, A. and Sanili, Ü. (2022), “The Importance of the Zangezur Corridor in the Context of Regional Security Complex Theory in the South Caucasus”, Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences, P.20 (Special Issue), pp.261-274

**К ПРОБЛЕМЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В ВУЗАХ ИСКУССТВА
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАУКИ
(НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ ИСКУССТВ
ИМЕНИ ТЕМИРБЕКА ЖУРГЕНОВА)**

*Кульшанова Арман Айыпбековна –
КазНАИ имени Темирбека Жургенова
Эл.адрес: armankulshanova@mail.ru*

doi.org/10.59470/202465

Аннотация: Статья рассматривает необходимость перехода экономики Казахстана на инновационную модель развития в условиях глобализации, растущей конкуренции и политических изменений. Автор отмечает, что принятие единой инновационной политики и создание инновационного климата, включая сферу образования, играют ключевую роль в достижении поставленных целей долгосрочного развития и обеспечении благосостояния населения. Статья обращает внимание на работу Казахстана в этом направлении, включая разработку закона "о науке и технологической политике", а также упоминает пример инновационного использования технологий и инноваций в высшем и послевузовском образовании Казахстана на примере КазНАИ им. Т. Жургенова. Автор акцентирует внимание на внедрении инноваций в учебный процесс и использовании результатов научных исследований, а также организации научно-методических семинаров для докторантов, где представляются инновационные идеи и тренды в сфере искусства. Также отмечается мотивация обучающихся на научные исследования инновационного характера в рамках послевузовского образования.

Ключевые слова: Глобализация, инновации, цифровизация, высшее и послевузовское образование, тренды и тенденции арт-рынка, система талант-менеджмента, апробация проектов.

Продолжающиеся процессы глобализации, растущая глобальная конкуренция и серьезные политические изменения, а также поставленные цели долгосрочного развития, направленные на обеспечение высокого благосостояния населения, предопределяют объективную необходимость перехода экономики Казахстана на инновационную социально ориентированную модель развития. Нововведения в технологию сопровождают всю историю человечества, однако в современном мире они становятся важнейшим и универсальным инструментом развития на всех уровнях.

Достижение поставленных целей невозможно без принятия единой государственной инновационной политики, без создания инновационного климата, в том числе в сфере образования.

Казахстан активно работает в этом направлении. Так, в своем ежегодном послании народу президент Казахстана К.Токаев рассказал о разработке закона «О науке и технологической политике», отмечая, что " я уделяю повышенное внимание вопросам цифровизации и внедрения инноваций. Перед нами стоит стратегически важная задача – превратить Казахстан в IT-страну. Важно, чтобы находящийся сейчас в стадии подготовки законопроект отражал логику развития экономики именно на основе науки и инноваций. Нужны не декларативные, а действенные меры поддержки частных инициатив по созданию инновационной инфраструктуры: бизнес-инкубаторов, центров коммерциализации, технопарков и конструкторских бюро. Во время поездок в регионы я всегда встречаюсь с талантливыми и креативными гражданами. Важно создавать условия, чтобы они могли в полной мере реализовать свой потенциал».

Высшее и послевузовское образование Казахстана подразумевает широкое внедрение инноваций и современных технологий в обучение, при том процесс внедрения предполагает тесную взаимосвязь науки и образования. Ярким подтверждением этих слов является пример образовательной системы в послевузовском образовании в КазНАИ им.Т.Жургенова.

В первую очередь хотелось бы отметить, что новые тренды, разработанные нашими молодыми учеными, активно внедряются в процесс обучения. В Академии искусств через образовательные программы в обязательном порядке предусмотрено внедрение в учебный процесс инноваций, что в конечном итоге позволит студентам-бакалаврам, потенциальным слушателям магистрантов и докторантов получать новое знание.

Кроме того, ежегодно, Академия при формировании рабочих учебных программ послевузовского образования, основываясь на итогах ежегодно проводимого мониторинга по определению качества преподавания, наполняет РУП дисциплинами, непосредственно отражающими современные тренды в образовании и искусстве, в том числе, включая предметы, содержащие элементы и целые системы инноваций, разработанных в ходе научно-исследовательской работы: «Инновационные методики преподавания сценографии», «Компьютерные и медиатехнологии в сценографии», «Тренды и тенденции арт-рынка», «Система талант-менеджмента», «Инновационные технологии в современном дизайне костюма», «Концептуальные основы и креативные тенденции в современной аудиовизуальной сфере», «Новые технологии и инновации в современной режиссуре кино», «Мастерство оператора в контексте новейших технологий», «Инновационные методы преподавания операторского искусства», «Технология и методы публикации научных статей в зарубежных изданиях», «Интегрирование цифровых технологий в образовательный процесс».

Следующим элементом применения инноваций и реального их использования в учебном процессе является практика внедрения результатов научных исследований в содержание дисциплин, которые формируются в Актах внедрения, проходящих апробацию на кафедре и затем утверждаемых членами комиссии.

Наиболее полное использование инноваций мы видим в научно-исследовательском процессе обучающихся и преподавателей Академии. Так, уже стало традицией: в течении года дважды в стенах Академии проводятся республиканские научно-методические семинары для докторантов 2-3 курсов на различные темы в сфере искусства. На этих семинарах докторанты демонстрируют свои научные разработки и инновации, прорывные идеи, новые концептуальные и креативные тренды и тенденции в сфере искусства.

Важно отметить, что служба послевузовского образования мотивирует обучающихся на научные исследования инновационного направления. При выборе темы диссертации обучающимся рекомендуется углубленное изучение технологий цифровизации «Современные цифровые технологии в казахском музыкальном искусстве (на примере казахских традиционных инструментов)», «Новые технологии и инновации в педагогике спортивного бального танца», «Методика преподавания актерского мастерства детям с расстройством аутистического спектра», «Цифровая трансформация сценографии Казахстана», «Направления развития скульптурных комплексов как новый бренд в стиле «советского монументализма» в условиях креативной индустрии», «Авторская иллюстрация в контексте развития креативной индустрии новейшего Казахстана», «Игровая графика в контексте развития гейм-индустрии Казахстана», «Казахстанский художественный войлок как культурный бренд: традиция и инновация», «Цифровое искусство Казахстана: проблемное поле и перспективы развития», «Развитие цифровой живописи Казахстана в условиях креативной индустрии».

Апробацией инновационных проектов магистрантов является ежегодный международный конкурс для магистрантов 2 курса «Лучший постерный доклад», в котором принимают участие магистранты разных стран, в том числе Узбекистана.

Преподаватели Академии, реализуя свой научно-творческий потенциал, также активно работают в проектной деятельности, синтезируя науку и инновации. Например, проект доцента Нурдубаевой А.Р. "Развитие пространственного мышления в образовательных практиках креативного направления», международный искусствоведческий проект «Современное визуальное искусство Казахстана: тенденции развития театра, кино и изобразительного искусства». Преподаватели регулярно демонстрируют результаты своей научной деятельности в контексте инноваций на круглых столах, международных-научно-практических конференциях и нетворкингах.

O'ZBEK PEDAGOGIKASI TARIXINI DAVRLASHIRISH ASOSIDA ADABIY-MADANIY, PEDAGOGIK MEROSNI O'RGANISH

Salayeva Muxabbat Saburovna
Urganch davlat universiteti, pedagogika fanlari
doktori, professor. +9989976070505.
msalayeva@mail.ru

doi.org/10.59470/202466

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek pedagogikasi tarixini davrlashirish asosida adabiy-madaniy, pedagogik merosni o'rganishga doir nazariy fikrlar asoslangan.

Аннотация. Данная статья основана на фундаментальных педагогических идеях по изучению литературно-культурного и педагогического наследия на основе обзора истории узбекской педагогики.

Abstract. This article is based on fundamental pedagogical ideas for the study of literary, cultural and pedagogical heritage based on a review of the history of Uzbek pedagogy.

Kalit so'zlar: pedagogika tarixi, davrlashtirish, milliy-ma'naviy qadriyatlar, jahon pedagogikasi, takomillashtirish, nazariy fikrlar.

Ключевые слова: история педагогики, периодизация, национально-духовные ценности, общечеловеческие ценности, совершенствование, концептуальные идеи.

Keywords: history of pedagogy, periodization, national and spiritual values, universal values, improvement, conceptual ideas.

Hozirgi davrda o'zbek pedagogikasi tarixining jahondagi boshqa xalqlar pedagogikasiga ko'rsatgan ta'sirini o'rganish, milliy-ma'naviy qadriyatlarning umuminsoniy ahamiyatini anglash, pedagogikaga oid bilimlarning jamiyat taraqqiyotiga ko'rsatadigan ta'sirini tasavvur qilishlari uchun imkoniyat yaratishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Yosh avlodning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, milliy-ma'naviy qadriyatlarning umuminsoniy ahamiyatini anglab yetishlarida pedagogika tarixini davrlashtirishni yangi nazariy-metodologik tamoyillar asosida o'rganish va taraqqiyot yo'lini aniqlashtirish muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Mamlakatimizda o'zbek pedagogikasi tarixini davrlashtirish asosida xalqimizning boy madaniy-ma'naviy merosidan ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirishga hamda me'yoriy-uslubiy ta'minotini kengaytirishga zamin yaratiladi. Shu bois uzluksiz ta'lim

tizimida ta’limning sifatini va tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish pedagogika tarixiga oid manbalardan unumli foydalanish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-son Farmoni [1.], 2017-yil 27-martdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2855-son qarori [2.], 2017-yil 24-maydagi «Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2995-son qarori [4.] hamda 2017-yil 23-iyundagi «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-3080-son qarori [3.], «O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish kontseptsiyasi» 2018-yil 28-noyabrdagi PQ-4038-son qarori [5.] ijrosini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish ushbu muammoni muayyan darajada hal etishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 23-iyundagi O‘zbekistonda «Islom madaniyati markazini tashkil etish haqida»gi Qarorida quyidalar alohida belgilab qo‘yilgan:

- islom dini rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk vatandoshlarimiz – Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Hakim Termiziy, Abu Mansur Moturudiy, Abu Muin Nasafiy, Qaffol Shoshiy, Abdulxoliq G‘ijduvoni, Najmiddin Kubro, Burhoniddin Marg‘inoniy, Bahouddin Naqshband, Xo‘ja Ahror Valiy kabi allomalarning benazir merosini ilmiy asosda chuqur tadqiq etish, ularning ilmiy-ma’naviy jasorati, ulug‘ insoniy fazilatlarini keng targ‘ib qilish;

- jahon ilm-fani tarixida o‘chmas iz qoldirgan Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Zamahshariy, Mirzo Ulug‘bek, Ali Qushchi kabi olim va mutafakkirlar merosining tarixiy va zamonaviy sivilizatsiya taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib singari mumtoz adabiyot va san’at namoyandalari ijodining insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish;

- islom dini odamlarni, barcha millat va xalqlarni hamisha nurli hayotga, ezgulik, o‘zaro do‘stlik va insoniylikka da’vat etishini, uning asl, gumanistik mazmunini teran tahlil etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirish zarurligini ko‘rsatib o‘tgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2017-yil 27-martdagi PQ-2855-son qarori [2.] asosidagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 10-iyuldagi 483-son Qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi to‘g‘risida»gi Nizomda:

- hadis ilmining rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan vatandoshimiz Imom Buxoriy va boshqa mutafakkirlarning ulkan ilmiy va diniy merosini o‘rganish, ular yaratgan asarlarning ilmiy-izohli tarjima va qiyosiy matnlarini nashr etish orqali xalqimiz va jahon jamoatchiligi o‘rtasida keng targ‘ib qilish, ushbu mavzularga doir ilmiy tadqiqotlarni tizimli tashkil etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- islom sivilizatsiyasining umuminsoniy qadriyatlarini, jumladan xalqimiz ma’naviyati va madaniyati rivojida tutgan o‘rni va ahamiyatini o‘rganish, ularning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etish;
- jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayonida dunyoda, mintqa va mamlakatimiz hayotida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, uning ma’rifiy-madaniy rolini va rivojlanish yo‘nalishlarini ilmiy asosda o‘rganish va keng jamoatchilikka yetkazish;
- islom diniga oid ilmiy, tarixiy-madaniy va ma’naviy-ma’rifiy meros salohiyatini, shu jumladan qo‘lyozmalar va arxiv fondlarida saqlanayotgan manbalarni hisobga olgan holda, chuqur o‘rganish va tadqiqot natijalari yuzasidan qomuslar, kataloglar, albomlar, ilmiy-ommabop hujjatli filmlar, axborot-resurs bazasini tayyorlash va ommaviy axborot vositalarida, xususan internetda e’lon qilishni tashkil etish;
- «Jaholatga qarshi – ma’rifat» g‘oyasi asosida islom diniga nisbatan sodir etilayotgan asossiz xurujlarning oldini olish, shuningdek diniy aqidaparastlik, mutaassiblik, ekstremizm, missionerlik, sohta tariqatlar va jamoalarning maqsadlari, g‘oyaviy-aqidaviy negizlari, zamonaviy ko‘rinishlari va faoliyat usullarini o‘rganish va ularga qarshi kurashning ilmiy-ma’rifiy asoslarini ishlab chiqish hamda amaliyotda qo‘llash uchun tavsiya etish nazarda tutilgan.

Ko‘rinib turibdiki, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy, ilmiy ma’rifiy madaniy merosni har tomonlama o‘rganish va tadqiq qilish tariximizning haqqoniy manzarasini ochishda alohida ahamiyatga ega. Chunki, qadim-qadim zamonlardan boshlab ajdodlarimiz o‘zlarining aql-zakovatlari mahsuli sifatida boy ilmiy, ma’rifiy, madaniy-ahloqiy meros qoldirganlar. Ushbu merosni har tomonlama tahlil va tadqiq qilish jamiyat ma’naviy hayotini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, yozuv – kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma’nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri. Yozuvning paydo bo‘lishi va muntazam takomillashuvi jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o‘zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni to‘plash, saqlash, o‘zaro uzatish, kelgusi avlodlarga qoldirish zaruriyati bilan bevosita bog‘liq.

Yozuv paydo bo‘lishi barobarida pedagogik fikrlarni turli vositalar, tosh bitiklar, teri va asta sekin qog‘ozlarga yozib qo‘yish sohasidagi ishlar rivojlandi. Huddi mana shu manbalar yordamida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan dastlabki pedagogik g‘oyalar keyingi avlodlarga yetkazilgan. Pedagogik fikrlarni yozish, tarqatish yozuv yordamida amalga oshirilgan. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan pedagogik bilimlar avlodlardan

avlodlarga yozuv yordamida yetib kelgan. Chunki haqiqiy ma’nodagi yozuv dastlab Qadimgi Sharqda vujudga kelib, uni bizning ajdodlarimiz kashf etgan.

O’rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o’zbek xalqi turli yozuvlardan foydalangan holda ta’lim-tarbiyaga oid fikrlarini yozib qoldirgan. Ushbu manbalar Avesto, pahlaviy, Urxun-Enisey (runik), turkiy (uyg’ur), sug’d, arab, kirill, lotin yozuvlaridir.

Dastlabki pedagogik fikrlar adabiy-madaniy merosning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo’ladi. Xalqimizning ajdodlardan avlodlarga o’tib kelayotgan nihoyatda qadimiy va boy pedagogik fikrlari adabiy-madaniy merosda o’z ifodasini topgan. U o’zbek xalqining urf-odatlar, rasm-rusmlari, bayramlari, qadimiy bitiklar va arxeologik topilmalar, xalq og’zaki ijodi namunalari, yozma badiiy adabiyot va fan sohasida yaratilgan noyob asarlar, tasviriy va amaliy san’at hamda musiqa durdonalari, betakror me’moriy obidalaridan iborat.

O’zbek xalqining boy adabiy-madaniy merosi yozma tarix boshlangandan keyin axomaniylar (miloddan avvalgi 558 — 330), salavkiylar (miloddan avvalgi 312—64), Avesto, Urxun-Enisey tosh bitiklari, turkiy (uyg’ur) qo’lyozma yodgorliklar. Turk xoqonligi (552—745), Arab xalifaligi (632—1258) va keyingi davrlar, xususan Amir Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar, uch xonlik, Rossiya istilosi, sho’rolar tuzumi davrlarida va nihoyat, mustaqillik yillarida bunyod etilgan og’zaki, yozma va moddiy yodnoma hamda yodgorliklardan iborat. Bular o’zbek xalqining urf-odatlar, rasm-rusmlari, bayramlari, xalq ijodi namunalari, pedagogika sohasida yaratilgan manbalarni qamrab oladi.

Xulosa qilib aytish lozimki, adabiy-madaniy pedagogik merosni o’rganish va ommalashtirish ham tarixiy, ham ma’rifiy qimmatga ega. O’zbek xalqining adabiy-madaniy merosi birinchi navbatda bitmas-tuganmas aqliy-ma’naviy tarbiya, pedagogik fikr manbai hisoblanadi. Shuning uchun ham uni izchil tizim asosida yosh avlod ongiga yetkazish muhim ahamiyatga ega. Adabiy-madaniy meros o’zbek xalqi tarixi bilan izchil va mustahkam bog’langan. Shu xalqning qadimgi davrlardan boshlab hozirgacha yaratgan va saqlanib kelgan adabiy-ma’naviy yodnomalari, moddiy-madaniy obidalarini o’z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida"gi PF-4947-son Farmoni. - O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y, 6-son, 70-modda. 38bet.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining «O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida»gi 2017-yil 27-martdagi PQ-2855-son qarori. "Xalq so’zi" gazetasi. 2017-yil. № 85-son. 28-mart. 1-2bet.
3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 23-iyundagi O’zbekistonda «Islom madaniyati markazini tashkil etish haqida»gi Qarori. "Xalq so’zi" gazetasi. 2017-yil. № 125-son. 24-iyun. 1-2bet.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi «Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ- 2995-son qarori. "Xalq so‘zi" gazetasi.2017- yil. № 103- son. 25-may.1-2bet.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish kontseptsiyasi» 2018-yil 28 -noyabrdagi PQ-4038-son Qarori.

6. Salayeva M.S. Umumiy pedagogika. Darslik. -Toshkent. “Nodirabegim” nashriyoti. -2021y. -798b.

**МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ ЭТНОСПОРТ ТУРЛАРИ
ВОСИТАСИДА ЖИСМОНИЙ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ БЕРИШНИНГ ЎЗИГА
ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

**Мелиев Хамидулла Абдуллаевич,
Жиззах ДПУ, профессор
Буранова Шохноза Абдуразаковна
Жиззах ДПУ, доцент**

doi.org/10.59470/202467

Аннотация: Мақолада мактабгача таълим ташкилотларида тарбияланаётган 6-7 ёшли болаларни жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлигини жисмоний тарбия воситаларидан миллий ҳаракатли ўйинлар асосида ошириш технологиялари ёритилган.

Калит сўзлар: мактабгача таълим ташкилоти, 6-7 ёш, жисмоний ривожланиш, жисмоний тайёргарлик, воситалар, миллий ҳаракатли ўйинлар, методлар.

Аннотация: В статье описаны технологии повышения физического развития и физической подготовленности детей 6-7 лет в дошкольных образовательных организациях на основе национальных подвижных игр.

Ключевые слова: дошкольная образовательная организация, 6-7 лет, физическое развитие, физическая подготовка, инструменты, национальные подвижные игры, технологии.

Annotation: The article describes the methods of increasing the physical development and physical fitness of children aged 6-7 in preschool education on the basis of national action games.

Keywords: preschool organization, 6-7 years, physical development, physical training, tools, national action games, methods.

Ватанга муҳаббат, унга фидойилик энг олийжаноб туйғудир. Туйғу-тафаккур, ақл-идрок маҳсули. Дарҳақиқат, теран фикрловчи, мушоҳадаси кенг, ақлини тўғри йўналтиришга қодир ва жисмоний ривожланган инсон туйғуси кудратли бўлади. Тафаккур ва ақл-идрок тана аъзоларининг соғломлиги билан бевосита боғлиқдир. Зотан. Шу маънода халқ “Соғ танда –соғлом ақл” деган хикматни топиб айтган.

Ватан ва жамият соғлом инсонларнинг онгли фаолият натижасида раванк топади. Айниқса, мамлакатимиз тараққиётининг келажаги ёш авлод зиммасига тушади. Демак, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек “Мактабгача таълим соҳаси узлуксиз таълим тизимининг илк

бўғини ҳисобланади ва бутун таълим-тарбия тизимини асосий мақсади бўлган баркамол авлодни тарбиялашга эришишда муҳим аҳамият касб этади”.

Мактабгача таълим ташкилоти томонидан амалга оширилаётган тадбирлар, белгиланган вазифаларнинг мазмунида мактабгача ёшдаги болаларни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш назарда тутилган. Буни ҳозирги кунда қабул қилинган ва ижроси изчил таъминланаётган қарорлар, фармонлар ва буйруқлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 4 сентябрь куни қабул қилинган “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида” ги Қонунинг 20-моддасида “Ўзбекистон миллий спорт турлари ва миллий халқ ҳаракатли ўйинлари Ўзбекистон Республикасининг жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги маданий меросининг ажралмас қисми, аҳолида ватанпарварлик ва ватанга мухаббат, халқаро майдонда мамлакатнинг обрў-эътиборини юксалтиришга интилиш туйғуларини тарбиялаш пойдеворидир. Ҳар бир ташкилот кун иш режасида бўлиши” белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Этноспорт турларини оммалаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ “Этноспорт турларини 2025 йилгача оммалаштириш ва ривожлантириш дастурини 2022-2024 йилларда амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”да мактабгача таълим ташкилотларида, умумўрта таълим мактабларида ва олий таълим муассасаларида миллий спорт турлари ва халқ ўйинларининг моҳияти ҳақида тарғибот материаллари (қўлланма, буклет, баннер, флайер, слайдлар ва бошқалар)ни тайёрлаш, уларнинг жисмоний, интеллектуал, маънавий-ахлоқий жиҳатданўрни ҳақида жисмоний тарбия машғулотларида, спорт тадбирларида, байрамлар дастурларида ҳамда маънавий соатларида тушунчалар бериш, спортчи чемпионлар учрашувларда, мусобақа ва беллашувларда ташкил этиш белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2019 йил 8 майда қабул қилинган ПҚ-4312 Қарорининг 1 иловаси “Мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” да “Болаларни соғлом турмуш тарзини юритишга ўргатиш, гимнастика ва фаол машғулотлари ва спортга қизиқишини уйғотишни шакллантириш, жисмоний ривожланиш, жисмоний тайёргарликни ошириш ҳамда жисмоний соғлом ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш” вазифалари белгиланган.

Ҳаракат фаоллигининг камайиши мактабгача ёшдаги болалар учун айниқса хавфлидир. Шунинг учун ҳам ҳар томонлама жисмоний тайёргарликни жисмоний тарбия тизимининг бошланғич поғонаси, яъни мактабгача ёшдаги болалар жисмоний тарбиясидан бошлаш керак. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ҳаёт тарзига назар ташласак, мактабгача таълим ташкилотида болалар кўп вақтларини расм чизиш, қўл меҳнати вазифаларни бажаришга, турли эртақ ва ҳикоялар тинглаш, телевизор кўриш, ўтириб ўйинчоқлар ўйнашга сарф қиладилар. Натижада ҳаракат фаоллиги камаяди ва касалликлар юзага келади. Бу касалликларни олдини олишнинг зарур воситаларидан бири кўпроқ ҳаракат қилиш ва жисмоний машқлар

билан шуғулланишдир, айниқса миллий ҳаракатли ўйинлар билан. Шу сабабли мактабгача ёшдаги болаларнинг жисмоний тарбия машғулотларини сифатли, янги иш шакллари қўлаган ҳолда ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу бола соғлигини мустаҳкамлашга, иш қобилиятини оширишга, жисмоний сифатларни такомиллаштиришга имкон яратади. Мактабгача таълим ташкилотларидаги соғломлаштириш ва чиниқтириш тадбирлари мажмуи болалар соғлигини муҳофаза қилиш ва мустаҳкамлашни, жисмонан тўлақонли ривожлантиришни, турли ҳаракат фаолиятини ўстиришни кўзда тутди. Жисмоний тарбия билан илк ёшдан бошлаб мақсадга қаратилган ҳолда шуғулланиш натижасида болалар катта гуруҳга ўтиш вақтига келиб ҳаракат малакалари ва кўникмаларининг мустаҳкам бойлигига эга бўладилар.

Юқорида келтирилган барча вазифаларни амалга оширишда мактабгача таълим ташкилоти жамоаси корпоратив ҳамкорлик иш режаларини олиб бориш лозим. Болаларни соғлом турмуш тарзини ташкил этиш, болаларни жисмоний ривожланиши, жисмоний тайёргарликни оширишда жисмоний тарбия воситаларидан фойдаланишни тақозо этади. Жисмоний тарбия воситаларидан бири бу болаларга қулай бўлган, мос бўлган миллий ҳаракатли ўйинлардир.

Миллий халқ ҳаракатли ўйинларни ўйнаш орқали болаларни ўз халқининг ҳаёти, турмуш тарзи, маданияти, урф-одатлари, касби-кори, хунармандчилиги, деҳқончилиги ва ота-боболаримизнинг ақл-заковати билан қисқача танишадилар ҳамда малака, кўникмаларига эга бўладилар. Ҳаракатли ўйинлар болаларни жисмоний ўстириш, чиниқтириш, ривожлантиришдан ташқари уларни тўғрилиқ, ҳалоллик, адолатлилик, софлик, ўзаро ёрдам (дўстлик) мустақиллик ва ташкилотчилик каби чин инсон фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашда ҳам муҳимдир.

Тарбиячи ёрдами билан ёки болалар мустақил равишда ўйинларни ташкил қилиш, ролларни тақсимлаш, ўз-ўртоқларининг ҳатти-ҳаракатларига баҳо бериш каби кўникма ва малакаларга эришиб борадилар. Шунингдек, жисмоний тайёргарлик сифатларини чакқонлик, эпчиллик, тезкорлик, кучлилиқ таркиб топа боради.

Миллий ҳаракатли ўйинларнинг энг муҳим ва устувор томонлари шундаки, ўйин жойлари маълум чегара билан белгиланади, ҳамда ўйин қоидаларига тўлиқ риоя қилишни талаб этади. Ўйин қоидаларини билиб-билмай бузганларга жарима ёки шартли жазолар берилади. Ўйинларнинг тартибли, мазмунли ва қизиқарли бўлиб ўтишида, тарбиячи ва фаол тарбияланувчиларнинг роли ғоят каттадир. Ўйинларни ўтишини назорат қилишда ҳакамлар (фаол болалар) адолатли иш олиб боришади. Бундан тарбиявий жиҳатлар миллий ҳаракатли ўйинларнинг педогогик жараёнлардаги ибратли тадбирлардан дейиш мумкин.

Мамлакатимизда кўпгина муаллифлар, олимлар ҳаракатли ўйинларни таълим тизимида ўрганиш ишларини олиб бормоқдалар. Халқ миллий ўйинларини тўплаш, уларнинг янги-янги намуналарини ёзиб олиш ва уларни оммалаштириш

кенг авж олишда Т.С.Усмонхўжаев, Ф.Ходжаев, А.Леситца, К.Маҳкамжонов, Д.Абдуллаев, Ф.Ахмедов, Ш.Буранова ва бошқаларни ишлари шулар жумласидандир. 2014 йилда чоп этилган “500 ҳаракатли ўйинлар” Т.С.Усмонхўжаев, Х.А.Мелиев ва бошқалар томонидан тайёрланган китобда мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун икки юзга яқин миллий ва ҳаракатли ўйинлар тавсия қилинган.

Миллий ҳаракатли ўйинларнинг ижтимоий-педагогик хусусиятларини мазмун жиҳатдан ўрганиш, уларнинг тарбиявий жиҳатларига эътиборни жалб қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Миллий ҳаракатли ўйинларнинг ижтимоий педагогик хусусиятлари ва уларни янада такомиллаштириш муаммолари илмий назарий жиҳатдан чуқурроқ ўрганишни талаб этади.

Этноспортни ривожлантириш орқали Қозоғистонда ҳам маданий меросини сақлаб қолиш мақсадида этноспорт фестиваллари, қизиқарли тадбирлар ташкил этилмоқда. Бу эса ушбу мамлакатнинг анъанавий спорт турларининг гўзаллиги ва бойлигини намойиш этишга ёрдам беради.

Маълумки, Тожикистонда ҳам халқнинг тарихи, миллий қадрият ва анъаналарини ўзида мужассам этадиган этноспорт турлари ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида, жисмоний ва маънавий етук инсонлар этиб тарбиялаш, дунё давлатлари билан дўстона алоқаларни мустаҳкамламоқда.

Ҳаракатли ўйинларнинг ҳозирги даврдаги аҳамияти ниҳоятда катталигини билишимиз керак. Шуниндек, республика миқёсида ташкил этилаётган турли спорт тадбирларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг тарбиявий жиҳатларидан ўринли фойдаланиш билан бирга оила ва мактабгача тизимда миллий ҳаракатли ўйинларга эътиборни кучайтириш лозим бўлади.

Ҳаракатли ўйинлар, чунончи, юриш, югуриш, сакраш, ирғитиш ёки улоқтириш, тирмашиб чиқиш каби машқлар бола ҳаракатларини ривожлантириш ва такомиллаштиришда қайта аҳамиятга эга. Ҳаракатларнинг шакллантириш билан бирга, жисмоний қобилият ҳам тараққий эта боради, юрак ва нафас олиш тизим фаолияти яхшиланади. Умуман олганда болалар дунёсида катта ўринни эгаллайди.

Шу муносабати билан 2019-2021 йилларда олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларимизда 6-7 ёшли болаларни жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарликни ошириш юзасидан қуйидаги методика ва тавсияларни амалга оширишни лозим топдик:

- 6-7 ёшли болаларни жисмоний ривожланишига оид миллий ҳаракатли ўйинлар рўйхатини тузиш;
- 6-7 ёшли болаларни жисмоний тайёргарликни оширишда хизмат қилаётган миллий ҳаракатли ўйинлар жамланмасини шакллантириш;
- “Илк қадам” давлат ўқув дастуридаги фаолиятларга оид миллий ҳаракатли ўйинларни саралаб олиш;

- 6-7 ёшли болаларни жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлигини ошириш бўйича инновацион педагогик технологияларни асосида тавсиялар ишлаб чиқиш;

- 6-7 ёшли болаларни жисмоний-маънавий ривожланишига оид беллашувлар, мусобақалар ва спорт байрам тадбирлар ташкил этиш технологияларини ишлаб чиқиш;

- 6-7 ёшли болаларни жисмоний-маънавий ривожланиш ва жисмоний тайёргарлигини оширишда республика ва ҳудудларни иқлимини ҳисобга олган ҳолда йил давомида фаслларда (баҳор, ёз, куз ва қиш) ўйналадиган ҳаракатли ўйинларни моделини шакллантириш.

Шундай қилиб, ўзбек халқ миллий ўйинлари ўзининг узок ўтмиши, бой тарихига эга бўлган, аجدодлардан авлодларга мерос сифатида ўтиб келаётган, маънавий бойлигимиз, қадриятларимиздан саналади. Зеро, болаларни ҳар томонлама соғлом, жисмонан бақувват, маънан зукко ва топқир бўлиб улғайишларида ҳар битта миллий ҳаракатли ўйинимизнинг ўз ўрни бор. Бугунда унутилиб бораётган қатор миллий ўйинларни кенгроқ тарғиб этиш йўли билан болаларимизни соғлом турмуш тарзига тарғиб этиш, уларнинг интеллектуал салоҳияти билан биргаликда жисмонан баркамол бўлиб вояга етишларига хизмат қилувчи қадимий халқ ўйинларини яна бир бор ёдга олиш асосий мақсадимиз. Миллий халқ ўйинларимизнинг ҳар бирида мардлик, жасурлик, ростгўйлик ва зукколик талаб этилар экан, айниқса арқон тортишиш, кураш ўйинлари билан бирга, чаққонлик ва топқирлик талаб этиладиган жамбул, кўз боғлаш ўйинларини болалар бўш вақтларида, сайрга чиққанларида очик табиат қўйнида мактабгача таълим ташкилотларида ташкил этилса, болаларга қувонч бағишлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонуни (04.09.2015й.) “Халқ сўзи” газетаси 2015 й. 07.09.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” Қарори (08.05.2019й.). Халқ сўзи газетаси 13.05.2019 й. 1-2 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Этноспорт турларини оммалаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (25.05.2022 й.) Қарори. Жиззах ҳақиқати. 28.05.2022 й. № 43.1-26.
4. Азизова Р.И. “Спорт ва ҳаракатли ўйинларни ўқитиш методикаси” Ўқув қўлланма Т.: 2020 йил.
5. Раҳимқулов К.Д. “Миллий ҳаракатли ўйинлари” Ўқув қўлланма Т.: 2021 й.
6. Усмонхўжаев Т.С., Мелиев Х.А. ва бошқалар. “500 ҳаракатли ўйинлар” Ўқув қўлланма Т.: Бекинмачоқ-Плюс. 2010 й.

7. Нигманов Б.Б, Хўжаев Ф, Рахимкулов К.Д “Спорт ўйинлари ва уни ўқитиш методикаси” ўқув қўлланма.Илм-Зиё нашриёти Тошкент 2021 й.

PEDAGOG VA TALABALAR O’RTASIDA EMOTSIONAL BARQARORLIKNI TA’MINLASH, TA’LIM JARAYONIDA O’ZARO MUNOSABAT

Nabiyev Elyor Baxtiyorovich
Urganch davlat pedagogika instituti Pedagogika
fakulteti dekani

doi.org/10.59470/202468

Annotatsiya. Maqolada talabalarning ta’limga bo’lgan hissiy munosabati bilan taqqoslashda bolalar va o’qituvchining o’quv o’zaro ta’sirini psixologik tashkil etishning o’ziga xos xususiyatlari muhokama qilinadi.

Turli xil o’quv muhitlarida, turli xil o’quv o’zaro ta’sirlari bilan ajralib turadigan, darslardagi bolalarning hissiy holati o’ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi ko’rsatilgan, bu dars jarayonida o’quvchilarning bilim faolligi darajasi va qulayligiga turlicha ta’sir qiladi.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности психологической организации образовательного взаимодействия детей и педагога в сравнении с эмоциональным отношением учащихся к обучению.

Показано, что эмоциональное состояние детей на уроках, характеризующееся разнообразием учебных взаимодействий, в разных условиях обучения имеет свои особенности, по-разному влияющие на уровень и комфортность познавательной активности учащихся в процессе урока.

Abstract: The article examines the features of the psychological organization of educational interaction between children and a teacher in comparison with the emotional attitude of students to learning.

It is shown that the emotional state of children in the classroom, characterized by a variety of educational interactions, has its own characteristics in different learning conditions, which differently affect the level and comfort of students’ cognitive activity during the lesson.

Keywords: type of educational environment, interaction of education, cognitive action activity, external modality, anxiety, level of comfort, emotional well-being of students in the lesson.

Kalit so’zlar: ta’lim muhitining turi, ta’limning o’zaro ta’siri, kognitiv harakatlar faoliyati, tashqi modallik, tashvish, qulaylik darajasi, darsda o’quvchilarning hissiy farovonligi.

Ключевые слова: тип образовательной среды, взаимодействие субъектов образования, познавательная деятельность, внешняя модальность, тревожность, уровень комфорта, эмоциональное благополучие учащихся на уроке.

KIRISH. Ta’lim muhitida o’zaro ta’sir qiluvchi sub’ektlarning rivojlanishining muhim shartlaridan biri, V.V.Rubtsov (1996) nuqtai nazaridan, o’quv va talabalar faoliyatini tashkil etishning bunday tizimi bo’lib, u vazifalar sinflarini hal qilishning umumlashtirilgan usullarini ta’minlaydi va o’quvchilarning obyektlar va vaziyatlarda to’liq yo’nalishini rag’batlantiradi. Ushbu yo’nalish ta’lim muhitining bolalar rivojlanishiga ta’sirini o’rganish yo’nalishida davom etmoqda. Ta’limni modernizatsiya qilish muammolari doirasida “ta’lim muhiti”, “ta’limni monitoring qilish” kabi tushunchalar maktab faoliyati samaradorligi, uning rivojlanish salohiyati nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

“O’qituvchi-talaba” diadasida o’quvchilarning o’qituvchiga hissiy qaramligining o’ziga xos xususiyatlari ochib berilgan (o’quvchilarda o’limga moyil bo’lmagan taqdirda ham ichki, ham tashqi omillar ta’sirida hissiy qaramlikning paydo bo’lishi). unga; o’quvchilarning iloji boricha o’qituvchiga yaqinlashish, u bilan yaqin hissiy bog’liqlik; giyohvandlik obyektining psixologik xususiyatlari va namoyon bo’lishining o’quvchilarda hissiy qaramlikning og’irligiga ta’siri).

Talabalarning o’qituvchiga hissiy bog’liqligini belgilovchi tizim tasvirlangan. Tashqi modallikning hissiy bog’liqligini belgilovchi omillar: ijtimoiy-atrof-muhit (ta’lim muhitining psixologik xususiyatlari; pedagogik faoliyatning talabalarning shaxsiy rivojlanishiga zarar etkazadigan yuqori fan natijalariga yo’naltirilganligi; sotsializatsiyaning o’ziga xos xususiyatlari; o’qituvchining psixologik xususiyatlari); tasodifiy (hissiy, stressli vaziyat). Ichki modallikning hissiy bog’liqligini belgilovchi omillar: o’quvchilarning hissiy, kognitiv, xulq-atvori, individual tipologik xususiyatlari, travmatik tajriba. Hissiy jihatdan qaram bo’lgan talabalarning hissiy xulq-atvorining namoyon bo’lishi tasvirlangan (o’qituvchining idealizatsiyasi, o’qituvchining hissiy munosabatiga yuqori sezuvchanlik, o’qituvchining vazifalari, topshiriqlarining benuqson bajarilishi, o’qituvchining e’tiborini jalb qilish istagi, sevimli mashg’ulotlari, istaklari, qiziqishlari o’qituvchining shaxsiyatining ta’siri bilan belgilanadi, rad etish qo’rquvi, o’qituvchining kutganlarini to’liq qondirish istagi bilan ifodalanadi, ahamiyatsiz bo’lgan barcha narsalarning asta-sekin qadrsizlanishi. o’qituvchi bilan o’zaro munosabatlarga), va o’qituvchilarning hissiy qaramlik fenomeni haqidagi g’oyalari (o’qituvchilarning 24 foizi o’quvchilarning hissiy qaramligi muammosining yuqori darajada dolzarbligini, 48 foizi o’rtacha, 28 foizi past; o’qituvchilarning 73 foizi o’quvchilarning hissiy qaramligining o’ziga xos xususiyatlari haqida tasavvurga ega emas; o’qituvchilarning 92 foizi talabalar bilan hissiy va haddan tashqari muloqotga tayyor emas) ekanligini ko’rsatib beradi.

Monitoring keng ma’noda obyektни kuzatishning tizimli jarayonini, uning holatini baholashni, sodir bo’layotgan voqealarning mohiyatini nazorat qilishni, istalmagan rivojlanish tendentsiyalarining oldini olishni nazarda tutadi [10]. Ta’lim monitoringining vazifalari bashoratli baholashni ta’minlash va boshqaruv jarayonining modellarini yaratish, ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishning istiqbolli ehtiyojlariga yo’naltirish, ta’lim dasturlarini modernizatsiya qilishdir.

Ta’lim monitoringining ustuvor yo’nalishlaridan biri bu ta’lim sifatini nazorat qilishdir (ta’limni rivojlantirish Federal dasturi, 2000). Ko’pincha ushbu muammoning pedagogik jihatida o’rganiladi-o’quvchilarni tayyorlash sifati, ta’lim dasturlarining davlat standartlariga muvofiqligi (me’yoriy nazorat), o’quvchilar, sinflar, maktablarning individual, maktab ichidagi, shahar darajasidagi rivojlanish dinamikasini kuzatish, ta’lim muassasalarini sertifikatlash [6; 5; 4].

“Metropolitan Education-1” dasturi doirasida o’tkazilgan Moskva ta’lim tizimini monitoring qilish natijalari mintaqada mavjud bo’lgan bir qator muammolarni, xususan, ta’lim mazmunini bolalarga shaxsga yo’naltirilgan ta’limga moslashtirish zarurligini, o’quv jarayoni sifatini yetarli darajada nazorat qilishni ta’minlash, ta’lim muassasalari o’quvchilarining neyropsik salomatligini baholash; o’quv jarayoni ishtirokchilarining natijalar uchun ularning tengligi va teng javobgarligini hisobga olgan holda. Ta’kidlanishicha, so’nggi muammoni hal qilishning eng muhim omili ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarining o’zaro haqiqiy sub’ekt-sub’ektiv o’zaro ta’sirini psixologik qo’llab-quvvatlashdir [7].

Muayyan psixologik tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, ma’lum bir maktab o’z oldiga qo’ygan ichki vazifalarning o’ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ta’lim muhitining tasnifini tuzish mumkin. Umumiy yo’nalishga qarab, ushbu maktablarda turli xil didaktik usullar, psixologik pedagogik munosabat, kattalar va bolalar o’rtasidagi aloqani o’rnatish usullari qo’llaniladi. Ma’lumki, ta’limning muvaffaqiyati nafaqat pedagogik usullarga, balki o’quvchilarning bilim faoliyatini tashkil etish shakllariga ham bog’liq. Har qanday dars o’qituvchi va bolalar faoliyatining turli shakllarida va ularning o’zaro ta’sirida amalga oshiriladi.

Tashkilotning turli shakllari o’quv operatsiyalariga o’z talablarini qo’yadi: siz ma’lumotni tinglashingiz, eslab qolishingiz, ko’paytirishingiz kerak; guruh ishi bilan – muhokama qilish, yetarli darajada muloqot qilish imkoniyatiga ega bo’lish;

individual ish bilan – rejalashtirish, tashkil etish, o’zini o’zi boshqarish, individuallik va mustaqillikni namoyish etish [11].

Talabalar turli xil pedagogik texnologiyalarda ishlaganlarida, ular o’zlarini turli xil ta’lim muhitlarida topadilar. J. Ravena, o’quv samaradorligi texnologiya ularning nafaqat umumiy kompetentsiyaga, balki o’quvchilarning motivlari va tajribalariga ham ta’siridan iborat [14]. Agar bola uchun u darsda olib boradigan faoliyat shaxsan ahamiyatli bo’lmasa, agar u zeriksa, befarq bo’lsa yoki hatto qarshilik ko’rsatsa, unda u o’z qobiliyatlarini namoyish eta olmaydi. Shuning uchun biz uchun darslardagi o’quvchilarning hissiy holatini va ularning o’quv ishlariga kognitiv qiziqishini tashxislash juda muhimdir.

Kognitiv faoliyatni tashkil etishning turli shakllaridan foydalanish va ularning kombinatsiyasi o’qituvchiga talabalar ishining individualistik xususiyatini yengishga, ularning ijtimoiy faolligini oshirishga, jamoaviy printsiplarning rolini oshirishga va har bir talabaning qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Hozirgi vaqtda ta’limni tashkil

etishning insonparvarlik tamoyillari, tenglik, dialogizm va o’quv jarayoni ishtirokchilarining rivojlanishi kattalar va bolalar o’rtasidagi o’zaro munosabatlar va munosabatlarning asosi sifatida tobora ko’proq tan olinmoqda. O’quv jarayonidagi o’zaro ta’sirning muhim ijtimoiy psixologik shakllari o’qituvchilar va talabalar tomonidan umumiy natijaga erishish uchun boshqariladigan birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish jarayonida hamkorlik va muloqotdir.

Bunday ko’p bosqichli o’zaro ta’sir rivojlanib borishi bilan, sa’y-harakatlari umumiy maqsadga erishishga qaratilgan jami sub’ekt paydo bo’lishi mumkin. O’qituvchi diqqat markazida va donolik manbai bo’lishni to’xtatadi, lekin o’sish va rivojlanish jarayonlarini boshqaradi, o’qituvchi birinchi navbatda menejer bo’lishi kerak.

Biz ilgari olib borgan tadqiqotlar shuni ko’rsatdiki, o’quv hamkorligini tashkil etishning o’ziga xos xususiyatlari yoki uning yo’qligi ta’lim faoliyati samaradorligiga ham, bolalarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanish xususiyatlariga ham ta’sir qiladi [15].

Maktab amaliyotida o’quv faoliyatining hissiy tarkibiy qismlarining individual xususiyatlarini (tashvish, kognitiv faoliyat, salbiy tajribalar) aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar bizning ishimiz uchun katta ahamiyatga ega. Ular sizga darsda o’spirinlarning hissiy holatining o’ziga xos xususiyatlarini ochib berishga va o’rganishga ijobiy munosabatni shakllantirish yo’llarini belgilashga imkon beradi [1].

Shu munosabat bilan, talabalarning tashvishlarini shaxsning barqaror sifati va muayyan vaziyatda yuzaga keladigan hissiy holat sifatida o’rganish qiziq. Asosiy tashvish mexanizmi tushunchalarida uning shakllanishini rag’batlantiruvchi yetakchi omil tahdid hisoblanadi. O’spirinlik davrida tashvish o’z shaxsiy o’ziga xosligini his qilish bilan bog’liq tahdid tufayli yuzaga kelishi mumkin [2; 8].

Kognitiv faoliyat deganda sub’ektning o’quv faoliyatini rag’batlantiradigan sinflarga qiziqish tushuniladi. Salbiy tajribalarga sinfdan paydo bo’ladigan va ta’lim tizimi sharoitlariga moslashishni qiyinlashtiradigan g’azab, keskinlik, tajovuzkorlik, tashvish kiradi. Xavotir, A. M. Parishionerlar nuqtai nazaridan, bu talabaning yetakchi yosh ehtiyojlaridan qoniqmasligining ifodasidir. Ta’kidlanishicha, agar kognitiv faoliyatning yuqori va o’rta darajalari o’quv faoliyatini boshlasa, unda tashvish va salbiy tajribalarning tegishli darajalari noto’g’ri va tartibsiz omillardir.

Bizning ishimiz ta’lim muhiti to’g’risida ijtimoiy psixologik monitoringni yaratish uchun farqlovchi mezonlarni aniqlashning tadqiqot vazifasiga mos keladi.

Bizni qiziqtirgan mezonlar, bir tomondan, o’qituvchi tomonidan berilgan darsning protsessual xususiyatlari, ikkinchi tomondan, darsdagi o’quvchilarning hissiy holati bilan bog’liq. Shunday qilib, monitoring parametrlari o’quv ishlari davomida o’qituvchi va talabalar o’rtasidagi o’zaro munosabatlar jarayonining shakli, mazmuni va hissiy tonalligining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ta’limning ijtimoiy psixologiyasida talabalarni faollikka undaydigan quyidagi asosiy omillar ajralib turadi: kognitiv qiziqish, o’quv kognitiv faoliyatining ijodiy tabiati, ma’lum bir raqobat, darslarning o’ynoqi tabiati va hissiyligi, o’quv ishlarining uyg’unligi.

Ijtimoiy psixologik monitoring jarayonida ushbu omillar atrofida maktablarning o‘quv ishlarida qanchalik mavjudligini aniqlash muhimdir.

“Intellectualist” tipdagi ta’lim texnologiyasiga ega maktab bir vaqtning o‘zida bolalarning aqliy rivojlanishiga (iloji boricha ko‘proq bilim berish, aql va xotirani rivojlantirish) va burch tuyg‘usini, kundalik ish odatlarini shakllantirishga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bolalar tezlashtirilgan sur‘atda o‘qitiladi, bilimlar ko‘paytiriladi. Uy vazifasiga katta ahamiyat beriladi, uni bajarish uchun deyarli barcha bo‘sh vaqt talab etiladi, bu esa bolalarning haddan tashqari charchashiga olib keladi. O‘qituvchilar kognitiv faollikni (ijodiy tanlovlar, rolli o‘yinlar, nostandart insholar) rag‘batlantirishga va raqobatbardosh motivatsiyani faollashtirishga harakat qilishadi. Talabalar qattiq ish rejimida ishlashga majbur bo‘lmoqdalar, bu esa ulardan ish qobiliyatini oshirishni va katta qat’iyatlilikni talab qiladi.

Rivojlanish tipidagi ta’lim texnologiyasiga ega maktabda (D. B. Elkonin –V. V. Davydov) maxsus o‘quv harakatlari yordamida talabalar ushbu bilim sohasiga yo‘naltirishning universal usullarini kashf etadilar. Bolalarda ta’lim faoliyati asoslarini shakllantirish va nazariy fikrlashni rivojlantirishga e’tibor maktab faoliyatini maxsus tashkil etish zarurligini keltirib chiqaradi. Bunday holda, o‘qituvchi nazoratchi va baholovchi sifatida emas, balki sherik, qo‘shma faoliyat ishtirokchisi sifatida ishlaydi. Bularning barchasi sinfda bolalarning mehribon muhitini va erkinligini yaratishga yordam beradi.

An’anaviy tipdagi ta’lim texnologiyasiga ega bo‘lgan maktabda asosiy harakatlar o‘quvchilarning ma’lum bilim, ko‘nikma va malakalarini o‘zlashtirishga qaratilgan. Bolalarni munozaraga jalb qilish, dars jarayoniga nostandart o‘quv elementlarini kiritish muhimligi e’lon qilinadi va haqiqiy amaliyotda o‘qituvchi asosan avtoritar tarzda ishlaydi. Qattiq tekshirish, jazolash, imperativlik – bu asosan sinfni boshqarish usullari hisoblanadi. Bunday sharoitda har bir talabaning o‘ziga xos qidiruv faoliyati sust rivojlanadi, birinchi navbatda reproduktiv, ijro faoliyati rag‘batlantiriladi.

Aralash tipdagi ta’lim texnologiyasiga ega bo‘lgan ta’lim tizimida, qoida tariqasida, an’anaviy o‘qitish o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi hamkorlik shakllarini tashkil etish elementlari bilan birlashtiriladi.

Yuqoridagi namunaviy texnologiyalarni taqqoslab, biz darslarda o‘quv ishlari jarayonida bolalarning kognitiv hissiy holatini belgilaydigan quyidagi asosiy omillarni bayon qildik:

1) tashkiliy psixologik (texnologik), shu jumladan dars tuzilishining funktsional maqsadli tarkibiy qismlari va ularning o‘qituvchi tomonidan real hayotda namoyon bo‘lishi;

2) dars jarayonida o‘qituvchining psixologik pedagogik xatti-harakatlarining xususiyatlari;

3) o‘quvchilarning darsdagi kognitiv xatti-harakatlari, ularning hissiy farovonligi, qulaylik darajasi va o‘quv ishlariga munosabati;

4) o‘qituvchi va bolalar o‘rtasidagi ta’limiy o‘zaro munosabatlarning umumiy psixologik muhiti.

Ushbu ishning maqsadi talabalarining ta’limga bo‘lgan hissiy munosabati bilan taqqoslashda bolalar va o‘qituvchining darsdagi o‘zaro ta’sirini psixologik tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi ushbu munosabatlarning o‘ziga xos psixologik xususiyatlarini o‘rganish va darsda qulay muhit yaratishga hissa qo‘shadigan “o‘qituvchi – talaba” tizimida ushbu turdagi o‘zaro ta’sirlarning shakllanish tendentsiyasini aniqlashdir.

Tadqiqot uchun talabalar va o‘qituvchining darsda ishlash jarayonida o‘zaro ta’sirini kuzatishning maxsus xaritasi (20 dan ortiq parametrlarni o‘z ichiga olgan), shuningdek, o‘quv faoliyatining turli nuqtalarida bolalarning hissiy holatini va ularning kognitiv faoliyatining og‘irligini baholashning anketa metodologiyasi ishlatilgan.

Psixologiyada jamoaviy harakat yetarlicha chuqur o‘rganilgan (individual bilan taqqoslaganda) va u sezilarli qo‘shimcha imkoniyatlarga ega ekanligi aniqlandi. Shu munosabat bilan biz bolalarning jamoaviy ishi bilan bog‘liq parametrlarni alohida ta’kidlab o‘tdik, ularning yetarli darajada namoyon bo‘lishini ta’lim muhitining rivojlanish tabiatining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida ko‘rib chiqdik.

ADABIYOTLAR TAXLILI: Tadqiqotchilar talabalarning hissiy kompetentsiyasi va psixologik barqarorligi parametrlari o‘rtasida bog‘liqlik borligini aniqladilar. Ularning his-tuyg‘ularini va boshqa odamlarning his-tuyg‘ularini tushunish va boshqarish qobiliyatini shakllantirish psixologik barqarorlik darajasini oshiradi.

Insonning o‘z hissiy tajribalari va boshqa odamlarning tajribalarini tushunishi, hissiy holatlarini tartibga solish, ularning tashqi ko‘rinishlarini boshqarish, hissiyotlarning intensivligiga ta’sir qilish va o‘zaro ta’sir qiluvchi sherikdagi ba’zi his-tuyg‘ularni aktuallashtirish qobiliyati shaxsning hissiy kompetentsiyasining asosidir. Hissiy kompetentsiya tushunchasini kiritgan D.Goulmen o‘z his – tuyg‘ularini anglash va ularga ta’sir qilish qobiliyati ijtimoiy farovonlik va hayotdagi muvaffaqiyatning xabarchisi ekanligini ta’kidlaydi.

O‘z his-tuyg‘ularini aks ettiradigan va ularni qanday boshqarishni biladigan hissiy jihatdan malakali odam vaziyatni turli pozitsiyalardan baholay oladi va unga reaksiyalar variantlarini ko‘radi, hozirgi paytda mumkin bo‘lgan his-tuyg‘ularning keng doirasi orasida samarali ishlashga va muloqot qilishga yordam beradigan yagona narsani tanlashi mumkin. “Talentsmart” kompaniyasi (AQSh) millionga yaqin odamning hissiy kompetentsiyasini o‘rganib chiqdi, uning natijalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, hissiy kompetentsiya shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatga katta ta’sir ko‘rsatadi: ularning fikriga ko‘ra, har qanday ishda ijobiy natija hissiy kompetentsiyaga bog‘liq 58%, yuqori muvaffaqiyatli odamlarning 90% dan ortig‘i yuqori hissiy kompetentsiyaga egadir. Biroq, biz his-tuyg‘ularni tushunish zarurligini tez-tez kam baholaydigan madaniyatlarda tarbiyalanamiz. Hissiy kompetentsiyani shakllantirish bizga moslashuvning turli jihatlari doirasida uning potentsialini (manbasini) tashkil etuvchi shaxs rivojlanishining eng

muhim jihati bo‘lib tuyuladi: shaxsning atrof-muhitdagi psixologik barqarorligi, shu jumladan psixotravmatik, ekstremal, tashqi va ichki ta’sirlarga qarshilik, faoliyat samaradorligidadir.

Tadqiqotning asosiy muammosi sifatida hissiy kompetentsiya parametrlarining shaxsning psixologik barqarorligi darajasiga ta’sir qilish darajasi aniqlandi. Psixologik barqarorlik psixikaning barqarorlik, buzg‘unchi omillar ta’siriga qarshilik, muvozanat (stimulga javobning etariligi va mutanosibli) kabi xususiyatlarini o‘z ichiga oladi va shaxsga hayotdagi qiyinchiliklarga, vaziyatning noqulay bosimiga qarshi turishga, turli sharoitlarda sog‘liq va samaradorlikni saqlashga imkon beradi.

Shaxsning psixologik barqarorligini qo‘llab-quvvatlovchi resurslari shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq omillarning juda katta ro‘yxati [1]. Shaxsiy omillar-bu shaxsning boshqa odamlarga va o‘ziga nisbatan ijobiy va mustaqil munosabati, o‘zini o‘zi etarli darajada hurmat qilish, dushmanlikning yo‘qligi, boshqalarga ishonish, ochiq muloqot, bag‘rikenglik, hayotiy vaziyatni tushunish va uni bashorat qilish qobiliyati, yuklar va ularning resurslari miqdorini etarli darajada baholash, xatti-harakatlar va faoliyatdagi faollik, muammoli vaziyatlarda samarali koping strategiyalaridan foydalanish, hissiy barqarorlik va boshqalar.

Biz barqarorlik haqidagi birinchi tavsiflardan birini G. Ayzenkda uchratamiz. U neyro va psixosomatik kasalliklarni stressogen tabiatning o‘ziga xos xususiyatlari va tashqi ta’sirining o‘zaro ta’siri natijasida ko‘rib chiqadi. Ruhiy reaksiyaning buzilishiga olib keladigan asosiy omil sifatida u neyrotizmni ta’kidlaydi – bu “neyrotizm – hissiy barqarorlik” parametrining qutbli ifodalaridan biri bo‘lib, u “ekstraversiya-introversiya” parametri bilan bir qatorda Ayzenk tomonidan mustaqil asosiy shaxsiy xususiyatlar sifatida belgilanadi.

Neyrotizmning asosi – hissiy beqarorlik, tashvish, o‘zini past baholash, avtonom disfunktsiya bilan tavsiflangan holat hisoblanadi. Ayzenkning so‘zlariga ko‘ra, beqarorlik – qo‘zg‘alish jarayonlarining nomutanosibli natijasidir [2].

Hissiy barqarorlik muammosi B.A.Smironovning ekstremal vaziyatlarda faoliyat psixologiyasi bo‘yicha ishlari ko‘rib chiqiladi. U ushbu hodisani tushunishda to‘rtta mumkin bo‘lgan yondashuvni aniqlaydi:

hissiy barqarorlik irodaning namoyon bo‘lishi sifatida;

hissiy barqarorlik psixikaning ajralmas xususiyati yoki shaxsiy xususiyat sifatida;

hissiy barqarorlik-bu neyropsixik hissiy energiya zaxiralaridan oqilona foydalanish orqali faoliyatning maqsadli vazifalarini ishonchli bajarishga imkon beradigan temperament xususiyati;

hissiy barqarorlik haqiqiy hissiy xususiyatlarning yig‘indisi (yoki ifodasi) sifatida [3].

Hissiy barqarorlik konstruktsiyasining funktsional parametrlarini tahlil qilish, hissiy barqarorlik kuchli hissiy ta’sirlarning salbiy ta’sirini kamaytiradi, haddan tashqari stressning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi va stressli vaziyatda harakatga tayyorlikni shakllantirishga yordam beradi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Amaliy

faoliyat kontekstida hissiy barqarorlikni shaxsning aql-zakovati va hal qilinayotgan muammoning aqliy qiyofasi funktsiyasi, ekstremal muhitda faoliyatning ishonchliligi va muvaffaqiyati omillaridan biri sifatida ko‘rib chiqish mumkin. P.B.Silberman hissiy barqarorlik va stress muammosini o‘rganib, psixologik barqarorlik tushunchasini ta’kidlaydi, u hissiy, irodaviy, intellektual va motivatsion jarayonlarning o‘zaro ta’siri bilan tavsiflangan shaxsning integral xususiyati sifatida belgilanadi [4].

Shuni ta’kidlash kerakki, psixologik barqarorlik har xil stimul va vaziyatlarga qarshilik ko‘rsatishning yuz foiz kafolati emas. Psixologik barqarorlik uning asab tizimining barqarorligidan ko‘ra doimiy o‘zgaruvchan sharoitlarda inson psixikasining moslashuvchanligi va harakatchanligi bilan belgilanadi. J.Meyer, D.Karuzo va P.Salovey, hissiy jihatdan intellektual (hissiy jihatdan malakali) shaxs hissiy beqarorlik holatlarini boshqarish qobiliyatiga ega [5]

Tadqiqotimiz maqsadiga muvofiq, biz hissiy intellekt vositasi bo‘lgan hissiy kompetentsiyani shakllantirish parametrlari bo‘yicha tanlangan talabalar guruhlarini qiyosiy tahlil qildik. Psixologik barqarorlik integral shaxsiy xususiyat sifatida belgilanganligi sababli (P. B. Silberman) va bir qator mualliflar (B. M. Teplov, V. D. Nebylitsin, V. S. Merlin) uni temperament xususiyatlariga yaqinlashtirganligi sababli, qiyosiy tahlil introversiya-ekstraversiya va hissiy barqarorlikning neyrotizm ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga olgan (G. Ayzenkning shaxsiy so‘rovnomasi).

Hissiy kompetentsiya parametrlarining shaxsning psixologik barqarorligi darajasiga ta’sirini o‘rganish uchun biz psixodiagnostik usullar majmuasidan foydalandik: G. Ayzenkning shaxsiy so‘rovnomasi, D.V.Lyusinning hissiy intellektini aniqlash usuli, E. Y. Brunnerning “prognoz” neyropsixik barqarorlik darajasini aniqlash usuli; statistik tahlil usullari.

MUHOKAMA: Shunday qilib, bizning tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra, talabalarning hissiy kompetentsiyasi va psixologik barqarorligi parametrlari o‘rtasida bog‘liqlik borligi aniqlandi: o‘z his-tuyg‘ularini va boshqa odamlarning his-tuyg‘ularini tushunish va boshqarish qobiliyatini shakllantirish psixologik barqarorlik darajasini oshiradi. Ushbu ma’lumotlar insonning turli xil qiyin vaziyatlarda asosiy aqliy funktsiyalarning (kognitiv, hissiy va boshqalar) namoyon bo‘lishining zarur darajasi va izchilligini saqlab qolish qobiliyati va shaxsning hissiy kompetentsiyasi vositasi bo‘lgan hissiy intellekt bilan belgilanadigan shaxsning psixologik barqarorligi konstruktsiyalarining nazariy tahlili bilan tasdiqlanadi.

Hissiyotlar bilan bog‘liq muammoga adekvat (yagona to‘g‘ri bo‘lishi mumkin) javobni tanlashga qaratilgan analitik qobiliyatlarga asoslangan hissiy intellekt konstruktsiyasi muvaffaqiyatni ta’minlash uchun his-tuyg‘ular va intellektual operatsiyalardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Insonning tashqi ko‘rinishlarida ham, ularni boshqalar tomonidan baholashda ham, ichki tajribalar nuqtai nazaridan ham. Shaxsning hissiy kompetentsiyasini zaruriy shart sifatida ko‘rish mumkin qaror qabul qilish havolasi kundalik darajada, hayotiy maqsadlarning global darajasida, hayotning odatiy sharoitlarida va tanqidiy vaziyatlarda ko‘rishimiz mumkin.

Shu bilan birga, keyingi rivojlanishni talab qiladigan bir qator muammolar aniqlandi: aksariyat talabalar, shu jumladan yuqori darajadagi asabiy ruhiy barqarorlikka ega bo‘lgan talabalar uchun o‘z his-tuyg‘ularini tushunish qobiliyatining shakllanmaganligi (hissiy kompetentsiya parametrlarining yoshga bog‘liq dinamikasini tahlil qilish kerak); o‘rtacha darajadagi neyropsixik qarshilikka ega bo‘lgan talabalarda shaxslararo hissiy intellekt, o‘rtacha introversiya belgilari va hissiy barqarorlikning yuqori ko‘rsatkichlari (nevrotik holatni baholashning qo‘shimcha shkalalarini tahlil qilish mumkin, bu shaxsning moslashish potentsialini haddan tashqari oshirib yuborish orqali yuqori darajadagi neyropsixik barqarorlikni saqlashni belgilaydi); asabiy ruhiy barqarorlik darajasi past bo‘lgan talabalarda ekstraversiya belgilarining ustunligi fonida o‘z his – tuyg‘ularining tashqi ko‘rinishini nazorat qilishning yuqori ko‘rsatkichlari (ehtimol, bu diagnostik ahamiyatga ega kombinatsiya psixologik pasayishning o‘zaro bog‘liqligidir shaxsning qat’iyligi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пищулин Н.П., Пищулин С.Н., Курне+ шова Л.Е. Маркетинговый мониторинг образования: Учеб. пособие. Ч. 1, 2. М., 1999
2. Ладнушкина Н. Мониторинг как аспект управленческой деятельности // Народное образование. 2001. № 6.
3. Кричевский В. Контроль в управлении школой: мифы и реальность // Народное образование. 2001. № 3.
4. Кулемин Н.А. Квалиметрический мониторинг в системе общего образования // Педагогика. 2001. № 3.
5. Материалы мониторинга участников городских мероприятий 1999–2000 гг.: Сб. статей. М., 2001.
6. Поливанова Н.И., Ермакова И.В. Образовательная среда урока в разных типах школ // Психологическая наука и образование. 2000. № 2.
7. Равен. Дж. Педагогическое тестирование: Проблемы, заблуждения, перспективы. М., 2001.
8. Ривина И.В., Ермакова И.В. Эмоциональное отношение школьников к учению в разных образовательных средах // Психология как профессия: Ежегодник Российского Психологического общества. М., 2002. Т. 9. Вып. 3.
9. Андреева А.Д. Диагностика эмоционального отношения к учению в среднем и старшем возрасте // Научнометодические основы использования в школьной психологической службе конкретных психологических методик. М., 1988.
10. Куликов Л.В. Психология настроения. Санкт-Петербург, 1997
11. Айзенк Г.Ю. Структура личности. Москва, 1999.
12. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Харьков, 2007
13. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость и стресс. Психический стресс в спорте: материалы Всесоюзного симпозиума. Пермь, 1973.

- 14.** Mayer J.D Handbook of Human Intelligence (2nd ed.), New York: Cambridge

**MILLIY MENTALITET – FARZAND MA’NAVIY TARBIYASI VOSITASI
SIFATIDA**

**Suyunov Sherzodbek Jamolovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Maktabgacha ta’lim” kafedrasi mudiri,
+99899-244-31-10. sh.suyunov@dtpi.uz**

doi.org/10.59470/202469

Annotatsiya. Maqolada globallashuv jarayonlarida oilada farzand tarbiyasi, yuqori sinf o‘quvchilarining milliy-ma’naviy salohiyati rivojida oilaviy tarbiya tizimini takomillashtirish, bunda milliy mentalitetning ahamiyati va imkoniyatlari yoritilgan.

Аннотация. В статье освещаются значение и возможности национального менталитета в условиях глобализации, совершенствования системы семейного воспитания в процессе воспитания детей в семье, развития национально-духовного потенциала старшеклассников.

Abstract. The article highlights the importance and possibilities of national mentality in the process of globalization, improving the system of family upbringing in the process of raising children in the family, developing the national-spiritual potential of high school students.

Kalit so‘zlar: oila, milliy mentalitet, ma’naviyat, salohiyat, o‘quvchilar, tarbiya.

Ключевые слова: семья, национальный менталитет, духовность, потенциал, ученики, воспитания.

Keywords: family, national mentality, spirituality, potential, pupils, upbringing.

Bugun shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamon, insonlar ongi uchun kurash tobora avj olib borayotgan makon, globallashuv jarayonlarini boshdan kechirayotgan jamiyatlar manfaatlarining to‘qnashuvi o‘z taraqqiyot yo‘lidan ildamlab borayotgan davlat, kelajagini yoshlar taqdirida ko‘rgan millat oldiga kechiktirib bo‘lmas bir qator vazifalarni qo‘ymoqda. Ertangi kun bugun unib-o‘sib kelayotgan avlod ta’limi va tarbiyasiga bog‘liq ekanini anglagan har bir davlat o‘z siyosatida yoshlar masalasiga alohida to‘xtalib o‘tayotgani isbot talab qilmas haqiqat.

O‘sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik va millatparvarlik ruhida tarbiyalash dolzarb vazifadir. Bu esa oilada va o‘quv muassasalarida ta’lim hamda tarbiyaga e’tiborni kuchaytirishni taqozo etadi. Bugun maktab partalarida o‘tirgan o‘smir ertaga katta hayotga qadam bosishi ma’lum. Lekin mazkur qadamning zalvori, kuchi nechog‘lik bo‘lishi, o‘z yo‘nalishida davom etishi bugun og‘riqli masalaga aylanib bormoqda. 2023-yilning yanvar-dekabr holati bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi

Statistika agentligi tomonidan e’lon qilingan yillik hisobotning 17-bobidagi ma’lumotlar kishini o’qlovini yanada orttiradi.

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlar soni 3 559 nafarni tashkil etib, ularning umumiy sonidan 4,0 % ini tashkil etdi. Tahlillar viloyatlar bo’yicha voyaga yetmaganlar o’rtasida sodir etilgan jinoyatlarning 8,7 % ini (314 nafar) qiz bolalar tomonidan sodir etilganini ko’rsatdi [Statistika agentligi 2023-yil hisoboti, 2024: 450].

Yuqoridagi muammoning asl sabablarini quyidagi omil va sabablarni quyidagilardan iborat deb talqin etmoqchimiz:

1. Bolalar va o’smirlar (yuqori sinf o’quvchilari)da o’qishga nisbatan salbiy munosabatning paydo bo’lganligi;
2. Oilaviy tarbiya tizimining to’g’ri yo’lga qo’yilmaganligi va oilaning o’z funksiyalarini bajarmayotganligi;
3. Tarbiyasi muammoli bo’lgan o’quvchilar (ayniqsa yuqori sinf o’quvchilari) harakatlarining yaqin qarindoshlar va oila a’zolari tomonidan qo’llab-quvvatlanish holatlari mavjudligi;
4. Jamiyatda sog’lom turmush tarzidan ko’ra nosog’lom muhitning kompleks ta’sir etish salohiyati yuqoriligi (sog’lom xulqli o’smirlar uchun yetarlicha himoyalangan muhit yaratilmaganligi) va salbiy ta’sirlarning bir joyga to’plangan holda (konsentratsiyalashgan) ta’sir etishi;
5. Tarbiyasi muammoli bolalar va o’smirlarning tez-tez nizoli vaziyatlarga tushib qolishi;
6. Jamiyat, mahalla va oilada nosog’lom muhitga nisbatan toqatsizlik, tarbiyaviy buzilish va og’ishga nisbatan murosasizlik kayfiyati yetishmasligi;
7. Ota-ona va farzandlar o’rtasidagi hissiy va verbal aloqalarning noto’g’ri yo’lga qo’yilishi, qo’pol yoki qadrsiz munosabat o’rnatilganligi;
8. Ba’zi ota-onalarning tarbiyaga qattiqqo’llik va g’azab asosidagi yondashuvi tufayli bolalar va o’smirlarda taqlidchanlik tufayli salbiy xarakter xislatlari, shuningdek, asorat sifatida o’z “men”iga nisbatan ishonchsizlik, qo’rqoqlik, tobelik, asabiylik, hissiyotlarga beriluvchanlik va mustaqil tafakkur va qaror chiqarish ko’nikmalarining yetishmasligi;
9. Pedagogik qarovsizlik yoki o’smir hayotiga haddan ziyod aralashish;
10. Oila a’zolarining farzand tarbiyasi jarayonidagi primitiv (eskirgan, noma’qul) usullardan foydalanishi;
11. Oilaviy tarbiya zo’ravonlik, uning turlaridan keng foydalanish va ba’zida o’smir shaxsiga ayovsiz munosabat saqlanib kelinayotganligi;
12. Ota-onalarda bolalar tarbiyasi, yosh xususiyatlari va fiziologik o’zgarishlar to’g’risida nazariy, shuningdek, amaliy bilim va ma’lumotlarning yetishmasligi;
13. Ota-onalarning tarbiyada keskin jazolash, rad etish, taqiqlash, ruxsat etmaslik asosidagi tarbiyalash usullarining qo’llanilishi;

14. Farzand tarbiyasiga yoshligidan e’tibor bermaslik va yillar davomida saqlangan bosimning muayyan bir muddatda bolaga qaratilishi;

15. Oilaviy tarbiyada milliy-ma’naviy merosimiz, diniy e’tiqod va milliy mentalitet imkoniyatlari, xalq og‘zaki ijodidan yetarlicha foydalanilmay kelinayotganligi.

Sanab o‘tilgan omillar ichida bu gal asosiy e’tiborni milliy mentalitetga qaratmoqchimiz. Zero, “o‘quvchining milliy roli” tushunchasi milliy tarbiyani tahlil qilish uchun sotsiologik kalit vazifasini o‘taydi. Chunki bu tushunchaning ko‘pqirraligi milliy-zamonaviy hayot jabhalarini, milliy tarbiya yo‘nalishlarini ilg‘ab olish imkonini beradi. O‘quvchining milliy rolini o‘zlashtirish o‘z ichiga milliy fazilatlarini, milliy axloq me’yorlarini singdirish, milliy-ijtimoiy hayotga tayyorgarlik jarayonlarini ham qamrab oladi [Fazilatli avlod., 2019: 113].

Milliy mentalitet (lotincha ***mens*** - aql, tafakkur, fikrlash tarzi) – milliy ong va faoliyat xarakterini ifodalovchi tushuncha. Milliy mentalitet millatning an’analari, madaniyati, ijtimoiy tuzilmasi va turmush tarzi asosida shakllanadi va o‘z navbatida milliy an’analar, madaniyat hamda turmush tarziga aks ta’sir ko‘rsatadi. Milliy mentalitetni tashkil etuvchi komponentlar ongsiz ravishda shakllanadi hamda ajdodlardan-avlodlarga o‘tib boradi. Uning ikki tomoni mavjud: milliy mentalitetning konservativ tomoni ajdodlardan-avlodlarga o‘zgarishsiz o‘tib boradi va milliy an’analarning mustahkamligini ta’minlaydi; milliy mentalitetning o‘zgaruvchan tomoni esa milliy taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Milliy mentalitet ijtimoiy institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy muhitga qaraganda nisbatan sekinroq o‘zgaradi. Shu bois ayrim hollarda ijtimoiy-siyosiy yangilanish jarayoniga to‘siq sifatida namoyon bo‘lishi ham mumkin [Ma’naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati, 2021: 408].

Zamonaviy oilada bugun azaldan o‘zbek xalqi kundalik turmush tarziga singib ketgan umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, adolat va tenglik, tinch- totuv yashash, qardoshlik, insonparvarlik, millatparvarlik, tarixiy an’analar va diniy bag‘rikenglik tuyg‘ulari bosh mezon bo‘lmog‘i kerak. Bu borada ilmiy amaliy tadqiqot olib borib, zamonaviy jamiyatda milliy an’anaviy oilani barpo etish va uni kelgusi avlodlarga yetkazish maqsadi qo‘yilmog‘i zarur.

Har bir oilaning o‘ziga xos yashash tarzi va amal qiladigan qonun-qoidalari mavjuddir. Bu ishlarni amalga oshirishning shartlari sifatida quyidagilarni olish mumkin:

- Ota-ona muayyan javob reaksiyasi hosil qiluvchi ta’sir tadbirlar tanlashi zarur.
- Ota-ona bolalarni bir xildagi xarakatlarni bajarishiga o‘rgatar ekan, bolani tarbiyalash ishi faqatgina o‘rgatish, rom, qoyil qolishga aylantirib qo‘ymaslik uchun mashqlarning formasi va mazmunini o‘zgartirib turishi kerak.
- Ota-ona bolaning xatti-harakatlarini, qiliqlarini, javoblarini ma’qullash yoki qoralashning shunday vositalarini tanlashi kerakki, ular bolaning o‘sishi uchun ahamiyatga ega bo‘lsin.
- Bolada biror malaka va odatni shakllantirish uchun bir xil ta’sir choralarini takrorlash zarur bo‘lib qolsa, bola shaxsini muvaffaqiyatli shakllantirish va rivojlantirish uchun bolaga qo‘yiladigan talabni muntazam oshirib borishi zarur.

- Ota-ona tomonidan bola rivojlanishiga rahbarlik qilishda uning individual xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Bolaning rivojlanishi ota-onaning o‘zida mavjud bo‘lgan fikrlar, bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni bolalarga shunchaki o‘tkazish emas, balki hamma narsani bolaning o‘zi o‘zlashtirib olishi va mustahkamlashidir. Bu vaqtda ota-ona rahnamolik, boshlovchilik vazifasini o‘taydi.

Shu zaylda oila insoniyatning uzluksizligini ta’minlaydi. Shundan kelib chiqib, oila ikkita ulkan ijtimoiy vazifani: farzandni dunyoga keltirish hamda ularga to‘g‘ri tarbiya berishni yo‘lga qo‘yadi.

Milliy-ma’naviy salohiyatning shakllanishi va izchil ravishda rivojlanishi uchun muayyan ijtimoiy, pedagogik-psixologik shart-sharoitlar mavjud bo‘lishi lozimligi yuqoridagi mulohazalarda asoslab berildi. Mazkur mavzu bo‘yicha mavjud adabiyotlar va manbalarni o‘rganish natijasida biz shaxs o‘zining ma’naviy salohiyatini namoyon qilishi uchun quyidagi shart-sharoitlar yaratilishi lozim deb hisoblaymiz:

- iqtisodiy taraqqiyotning bevosita shaxs ma’naviyatiga asoslanganligi;
- inson huquqlarining eng oliy qadriyat sifatida namoyon bo‘lishi va shaxs huquqlarining ma’naviy qadriyatlar fonida cheklanib qolmasligi;
- milliy xarakter va milliy o‘ziga xoslikning jamiyat hayotining barcha jabhalarida namoyon bo‘lishi;
- ta’lim jarayonlarida milliy xarakter va milliy qadriyatlarning ustuvorligi [A.Erkayev. Ma’naviyat va taraqqiyot. 2009: 197]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining 2023-yil uchun yillik hisoboti, 2024.
2. Fazilatli avlod. Uzluksiz ma’naviy tarbiya trilogiyasi. III qism. [Matn]: 7-18 yoshli bolalarni ma’naviy tarbiyalash bo‘yicha qo‘llanma. / Tuzuvchi-mualliflar: A.Qodirov, M.Quronov [va boshq.]. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2019. - 256 b.
3. Ma’naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati. [Matn]: lug‘at. // Q.Nazarov va b. – Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2021. 816 b.
4. Abdurahim Erkayev. Ma’naviyat va taraqqiyot. – T.: Ma’naviyat, 2009. 253 b.

MAKTABDA GEOGRAFIYA FANINI O‘QITISHNING MUAMMOLARI VA HOZIRGI HOLATI TAHLILI

Boltayeva Muxayyo Lutfillayevna
Namangan davlat universiteti,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Rejaboyev Ahrorbek Anvarjonovich
Namangan davlat universiteti
Pedagogika fakulteti stajor-tadqiqotchisi
elektron pochta ahrorbekrejaboyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-3399-136514>

doi.org/10.59470/2024610

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida geografiya fanini o‘qitishni hozirgi kundagi dolzarbligini oshirishda o‘quvchilarning hozirgi kundagi qiziqishlarini hisobga olgan holda dars mashg‘ulotlarni tashkil etish, innovatsion metodlar va interaktiv usullarda online dars video kontent tayyorlab geografiya fanini o‘qitishning muammolarini bartaraf etish, hozirgi holatini takomillashtirish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Geografiya, tabiiy, iqtisodiy, geografiya maydonchasi, fluger, borometor, xarita, globus.

Аннотация: В данной статье в целях повышения актуальности преподавания географии в общеобразовательных школах сегодня проводится организация уроков с учетом текущих интересов учащихся, изучающих географию путем подготовки видеоконтента онлайн-уроков с использованием инновационных методов и интерактивных методов. Речь идет об устранении проблем преподавания, улучшении сложившейся ситуации.

Ключевые слова: География, природная, экономическая, область географии, флюгер, барометр, карта, глобус.

Abstract. In this article, in order to increase the relevance of teaching geography in general secondary schools, organizing lessons taking into account the current interests of students, teaching geography by preparing online lesson video content using innovative methods and interactive methods. It is about solving problems, improving the current situation.

Keywords: Geography, natural, economic, geography field, fluger, barometer, map, globe.

Maktablardagi geografiya darslarni tashkil etish haqida so‘z borar ekan ayrim salbiy holatlarni aytib otish joyiz deb bildik. Maktab geografiya darslar tashkil

o‘qitilishida o‘qituvchi va o‘quvchilarni o‘zaro munosabat ya’ni dars jarayonini ko‘rgazmali va qiziqarli qilib o‘tishda internet ma’lumotlaridan to‘g‘ri va samarali foydalanish talab etilmoqda. Shunday ekan geografiya fanini jamiyatimizdagi o‘rini kuchaytirishda maktab geografiya fani o‘qituvchilarni samarali, innterfaol ,innovatsionmetodlar asosida tashkil etilgan ta’limning online shaklidagi platformalarni tashkil etish oqarli erishish Ma’lumki, umumta’lim maktablarda 5-sinf dan 10 sinfgacha “Geografiya” fani o‘qitiladi. Lekin hozirgi kunda o‘quvchilarni geografiya faniga qiziqtirish oson emas. Geografiya fani o‘quvchilarni har tomonlama keng fikrlashga, dunyoni teran anglashga, tabiiy va iqtisodiy shart-sharoitlarni to‘liq tushunib yetishga o‘rgatadigan fan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bundan tashqari ushbu fanni yaxshi bilgan, yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchi fikrlash doirasi ham har tomonlama boshqa o‘quvchilarga nisbatan ancha yuqori bo‘lishi amaliyotda isbotlangan.

Online ta’lim platfotformalarni tashkil etib o‘qituvchilarni geografiya darslarni 5-sinf boshlang‘ich geografiya kursini o‘qitilishida platformalarda slayd va geografik video darslarni joylab borilishi ham o‘qituvchilarni dars o‘tidagi ko‘rgazmali materilallariga bo‘lgan ehtiyojini qonbdiradi deb o‘ylaymiz. Afsuski, hozirgi kunda maktablarda moddiy texnik bazasida fizika, kimyo, biologiya fanlari kabi geografiya fanini o‘qitishda kerak bo‘ladigan asosiy o‘quv qurollari yetishmaydi. Bundan tashqari maktablarda geografiya maydonchasi degan tushuncha allaqachonlar unutilib bormoqda. Dars jarayonlarini olib borishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanish dars jarayonini qiziqarli, mazmunli o‘tishda katta samara berishi hech kimga sir emas. Ayni vositalar geografiya fani uchun ham juda muhim unsurlar hisoblanadi. Sababi tabiiy geografik obyektlarni tushuntirish jarayonida o‘quvchiga o‘rganilayotgan obyekt haqida faqat nazariy emas, balki axborot texnologiyalaridan foydalanib yangi inovatsion metodlar yordamida mavzu yoritilsa o‘uvchining ongida yangi fikr va dunyoqarashni shakllanishiga yordam beradi va shu bilan bir qatorda o‘rganilayotgan obyektlarni qanday hudud ekanligini ko‘rsatgan holda dars o‘tilsa o‘quvchiga yana ham tushunarli bo‘ladi.

Maktabda geografik ma’lumotlarni jozibadorligini ta’minlashda va ta’limni masofaviy yoki dars o‘tish jaroyida qo‘llanilishi geografiya darslarni qiziqarli tashkil etishda dasturi amal bo‘lishi mumkin

Maktabda o‘quvchilarga 6-sinf geografiya darsida ma’lumotlari Materiklar va okeanlar to‘g‘rida ekanlini bilasiz. Ho‘sh bu darslarni qanday qiziqarli qilib tayyorlash mumkin. Buning uchun o‘qituvchilar interfaol metodlardan foydalanishimiz zarur. Xo‘sh o‘zi “Interfaol” “metod” tushunchalari nima? Interfaol» tushunchasi inglizcha «interact» («inter» – birgalikda, «act» – harakat qilish) so‘zidan olingan Metod iborasi (yunoncha-methodas-tadqiqot yoki bilish yo‘li, nazariya, ta’limot ma’nosini anglatib) voqelikni bilish, o‘zlashtirish, o‘zgartirish usullari majmuasidir¹⁴⁶. Interfaol o‘qitish bilish

¹⁴⁶ Turdiev N.SH., Asadov YU.M., Akbarova S.N., Temirov D.SH. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari. //O‘quv-uslubiy qo‘llanma.(I-qism). Toshkent, 2015. - 160 b; B. 5-6 b.

faoliyatini tashkil etishning maxsus turidir. Unda rejalashtirilayotgan maqsadlar to‘liq va aniq bo‘ladi. Ushbu maqsadlardan biri – tinglovchining o‘z muvaffaqiyati hamda aqliy yetukligini anglab yetishi uchun qulay sharoit yaratishdir.

O‘qitish metodlari

- o‘quvchilarni faollashtirishga yo‘naltirilgan metodlar
- o‘zaro, hamkorlikda ishlashga yo‘naltirilgan metodlar
- Chizmalar yordamida amalga
- oshiriladigan metodlar
- Matn bilan ishlash orqali amalga oshiriladigan interfaol metodlar
- yakka, juft, guruh bilan ishlashga yo‘naltirilgan metodlar
- Videometod, multimedia va media metodlar

Passiv, aktiv, interaktiv

og‘zaki,

yozma,

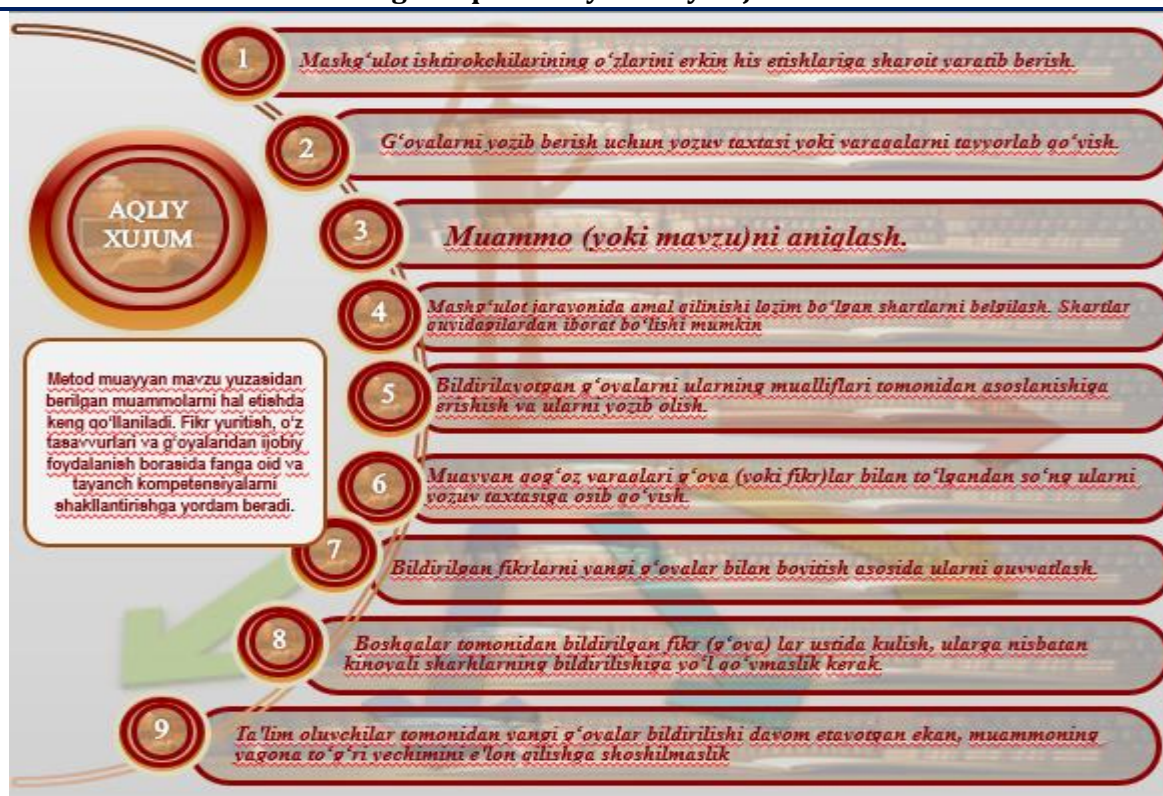
ko‘rgazmali,

amaliy

1-rasm Interfaol metodlar Fikr-sabab-misol- umumlashtirish

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

2-Interfaol metodlar Aqliy hujum

Umuman olganda, geografiya fanini maktablarda nufuzini oshirish borasida ishlar juda ham oqsamoqda va muammolar yetarlicha. Xo'sh, geografiya fanini maktablarda nufuzini oshirish uchun qanday amaliy ishlar qilish kerak? Birinchi navbatda xalq ta'limi vazirligi hududiy bo'linmalari joylarda ya'ni maktablardagi geografiya fanidan dars berayotgan geograf o'qituvchilarni qiynayotgan masalalarni o'rganishi talab etiladi. Maktablarda geografiya fani uchun moddiy texnik bazalari yitishmaydi, borlari ham hozirgi kun talabiga javob bermaydi. Misol tariqasida, 5-sinflarni o'qitishda turli xil ko'rgazmali vositalar: vulqonlarni maketi, shomol yo'nalishini aniqlaydigan fluger aparati, bosimni o'lchaydigan barometr kabi jihozlarning yitishmasligi darsning sifatiga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Hozirgi kunda maktablarda geografiya fanining o'qitilishidagi eng asosiy o'uv quroli bo'lgan geografik xaritalarning yitishmasligi hech kimga sir emas, borlari ham eski va maktab darsliklariga muvofiq kelmaydi. Mavjud xaritalardan foydalanib mavzuni yoritish judayam mushkul. Ba'zi maktablarda umuman yo'q. Shu sababli har bir maktabda direktor jamg'armasidan bo'ladimi yoki xalq ta'lim vazirligi xuzuridagi jamg'armalar hisobidan bo'ladimi maktablarda geografiya fani uchun kerak bo'lgan xaritalar sotib olinishi kerak. Har bir maktabda geografiya maydonchasini tashkil qilish ham fanni rivojlantirish yo'lidagi ijobiy siljish bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar geografiya maydonchasida sinf xonasida olgan nazariy bilimlarini amaliy jihatdan mustahkamlab borishadi.

Bundan tashqari darsliklar masalasida 10-sinf Tabiiy geografiyasi kursi shu yoshdagi sinf o'quvchilari uchun biroz murakkab yozilgan. Mavzular judayam murakkab o'quvchi ma'lumotlarni esda saqlab qololmaydi. Darslikda yoritilgan mavzularda turli xil

ko‘rgazmali rasmlar juda ham kam, uning o‘rniga esa esda saqlab qolish qiyin bo‘lgan jadvallar kiritilgan. Ushbu darslikni ham yangicha zamonaviy ko‘rgazmali vositalar yordamida boyitilgan malumotlar asosida qayta ko‘rib chiqish va kamchliklarini bartaraf etish zarur

Maktab geografiya darslarni online dars mashg‘ulotlarni ko‘proq va jdalik bilan yetkazib o‘quvchilar ongiga yetkazib bermas ekanmiz geografiya fanining ahamiyati psayaveradi. Shu o‘rnida aytganda, geografiya fanini maktablarda nufuzini oshirish, o‘quvchilarni ushbu fanga qiziqtirish uchun qilinishi kerak bo‘lgan ishlar hali anchagina. Fanni rivojlantirishda birinchi navbatda, kuchli geograf o‘qtuvchi pedagoglarning ahamiyati beqiyos hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Turdiev N.SH., Asadov YU.M., Akbarova S.N., Temirov D.SH. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari. //O‘quv-uslubiy qo‘llanma.(I-qism). Toshkent, 2015. - 160 b; B. 5-6 b
2. A.A.Abduqodirov, R.Ishmuxamedov, A.Pardaev. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar).-T.: Iste’dod, 2008.- 180 bet.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЁШЛАРГА ХАЛҚПАРВАР ВА ИНСОН ҚАДРИ УСТУВОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Сайипжон Тилабаев,
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети кафедра муdiri,
тарих фанлари номзоди

doi.org/10.59470/2024611

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасидаги таълим тизими жараёнида ёшларнинг интеллектуал салоҳияти ва дунёқарабини юксалтириш, ватанпарварлик, халққа муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол авлодни тарбиялаш бўйича амалга оширилаётган самарали чора-тадбирлар ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар. Академик лицей, профессионал таълим, техникум, олий таълим, ёшлар стратегияси, маданият, илм-фан.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные меры, предпринимаемые в процессе системы образования в Республике Узбекистан по повышению интеллектуального потенциала и мировоззрения молодежи, воспитанию гармоничного поколения, живущего в духе патриотизма, любви и преданности народу.

Ключевые слова. Академический лицей, профессиональное образование, техникум, высшее образование, молодежная стратегия, маданият, наука.

Annotation. This article examines the effective measures taken in the process of the education system in the Republic of Uzbekistan to increase the intellectual potential and worldview of young people, to educate a harmonious generation living in the spirit of patriotism, love and devotion to the people.

Keywords. Academic lyceum, vocational education, technical school, higher education, youth strategy, madaniyat, science.

Тарихдан маълумки, ҳар бир жамиятда қачонки инсон қадрига етарли даражада эътибор берилса, ўша жамият илғор ва кучли бўлади. XXI аср ҳар қандай жамият ҳар томонлама тараққий этиши ва ривожланиши учун шарт-шароит яратилишини, доимий янгилашни, изланиш, меҳнат ва ислохотлар амалга оширилишини талаб қилаётган даврни намоён қилмоқда. Шу нуқтаи назардан олсак, кечаги кун талаблари бугунги кунга эскирган бўлмоқда, бугунги кун вазифалари эса эртага янада кучайтиришни талаб қилмоқда.

Мамлакатимизда бугунги кунда Президент Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуслари билан таълим соҳасида жуда катта ўзгаришлар амалга оширилди.

Жумладан, олий таълим соҳасидаги энг катта муаммолардан бири бўлган коррупция иллоти йўқ қилинди. Ёшларнинг етарли билим олишлари учун имкониятлар янада кенгайиб, таълим тизими сифат жиҳатдан яхшиланиб бормоқда. Олий ўқув юртларида қабул квоталари бир неча баровар оширилди. Кўплаб нуфузли хорижий ўқув юртларнинг филиаллари ва қўшма таълим дастурлари, хусусий ва нодавлат олий ўқув муассасалари очилди.

Барчага аёнки бугунги кунда давлат раҳбаримиз томонидан ҳар қандай масала муҳокамасида таълим-тарбия, ёшларни иш билан таъминлаш, яратилаётган шарт-шароитлардан оқилона фойдаланиш масалалари кўтарилмоқда. Бу масаланинг бугунги ва эртаги кунда долзарб эканлиги шундаки, мамлакатимиз аҳолиси сони қарийиб 37 миллионга етиб, унинг ярмидан кўпини ёшлар ташкил этиши ва ҳар йили меҳнат бозорига 500 мингдан ортиқ ёшлар кириб келмоқда. Бундай вазиятда таълим тизимида аниқ, режали ва тизимли ишларни амалга ошириш зарурлигини ҳаётни ўзи кўрсатиб турибди.

Янги Ўзбекистонни юксак маданият ва маънавиятга эга бўлган, эркин ва бахтли инсонлар яшайдиган мамлакатга айлантириш учун энг аввало таълим-тарбия тизимини юқори даражага олиб чиқиш биринчи даражали вазифамиз эканлигини унутмаслигимиз зарур.

Бунинг учун энг аввало, маънавий-ахлоқий қадриятларимизни давр талабларига мос равишда бойитиш ва ривожлантириш, шу орқали жамиятнинг маданий-маърифий юксалишига эришишга қаратилган **“Янги Ўзбекистон – маърифатли жамият”** ғояси асосида ишлар олиб борилмоқда. Ёшларнинг интеллектуал салоҳияти ва дунёқарашини юксалтириш, ватанпарварлик, халққа муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол авлодни тарбиялаш бўйича чора-тадбирлар самарадорлигини кучайтириш бўйича ишлар давом эттирилмоқда.

Илм-фан, маданият ва санъат, адабиёт ва бадиий ижод соҳаларининг мамлакатимиз тараққиётидаги ўрни ва таъсирини янада оширишга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Кекса авлод вакилларига – ижодкор зиёлиларга доимий эътибор қаратиш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, меҳнат ва яшаш шароитларини яхшилашга қаратилган ишлар кўлами кенгайтирилмоқда.

Маданият ва спорт муассасалари, театр ва музейларнинг моддий-техник базасини янада яхшилаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Худудларимизнинг маданий юксалиши, халқ ҳунармандчилигини раванқ топтиришга қаратилган самарали ва манзилли ишлар тизимли асосда олиб борилмоқда.

2022 йил 28 январь куни Президентимиз бошчилигида мактаб таълимини ривожлантириш масалалари юзасидан ўтказилган видеоселектор йиғилишида давлатимиз раҳбари “Таълим-тарбия – бу бизнинг келажагимиз, ҳаёт-мамот масаласи. Шу боис, бу соҳадаги ислохотларни кечиктиришга ҳаққимиз йўқ.

Қанчалик мураккаб бўлмасин, мактаб таълимида пойдеворни бугундан мустаҳкам қўйишимиз керак. Чунки биз кўп вақт йўқотганмиз”, - дейди.

Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2022 йил 5 апрель куни халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар натижадорлигининг таҳлили юзасидан бўлиб ўтган видеоселектор йиғилишида эса инсон капиталини ривожлантириш – Ўзбекистон Тараққиёт стратегиясидаги етита устувор йўналишдан бири сифатида белгиланганлиги таъкидлаб ўтилди. Йиғилишда давлатимиз раҳбари “Агар раҳбарлар, муаллимлар янги Ўзбекистонга муносиб ҳаракат қилса, фарзандларимизни давр талабига мос ўқитишимиз мумкин. Халқимиз бизга энг катта бойлигини – зурриёдини ишониб бераяпти. Бу жуда катта масъулият. Шуни ҳис қилиб, ўзимизни қийнаб, мактабни ислоҳ қилсак, келажакка замин яратамиз,” – дейди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида мактаб таълимидаги ислохотларнинг бориши бўйича мутассади ташкилот вакиллари иштирокида йиғилишда педагогик таълимни трансформация қилиш, университетга қабулни такомиллаштириш, илмий салоҳиятни ошириш ва ўқишни амалиёт билан боғлаш бўйича кўрсатмалар берилди. Ва Президент *«Маънавият мактабдан бошланади. Мактабларда таълим сифатига қандай эътибор берсак, маънавиятга ҳам шундай эътибор беришимиз керак»*, — деб таъкидлади.

Аҳолини касб-ҳунарга тайёрлаш бўйича ўтказилган видеоселектор йиғилишида олийгоҳларда ўқитилаётган камида 60 та йўналишни техникумларга ўтказиш, техникумларга ўтказиладиган таълим йўналишлари бўйича ўқув дастурлари ва дарсликлар билан таъминлаш, техникумларда ўзининг кафедралари филиаллари ва ўқув лабораторияларини ташкил этиш топширилди. “Бугунги кунда олий таълим тизимидаги катта ислохотлар ўз натижасини беришни бошлади. Жорий йилда 36 та олийгоҳга академик ва молиявий мустақиллик берилди. Энди профессионал таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш – олий таълим вазири, унинг ўринбосарлари, ректорларнинг энг устувор вазифаси бўлиши керак. Бу жуда муҳим вазифа, тизимли иш ташкил этилмаса, одамлар рози бўлмайди”, - деди Президент.

Бунинг учун Профессional таълимни ривожлантириш жамғармаси ташкил этилиб, унга 50 млрд сўм йўналтирилиши, вилоят, туман ва шаҳарларда Касб-ҳунар таълими кенгашлари ташкил этилиши таъкидланиб, профессионал таълимни янги ёндашувлар асосида ташкил этиш шартлиги ва қандай ташкил этишни Ангрен шаҳри мисолида кўрсатиб берилди.

Ҳозирда республика бўйича 57 та профессионал таълим муассасасида Германия тажрибаси асосида иш жойида ўқитишнинг дуал таълим шакли йўлга қўйилган. Мактабгача таълим тизимида бу ўз натижасини бергани таъкидланди – педагогика коллежи ўқувчилари 2 кун назарий билимларни коллежда олади, қолган 4 кун эса боғчаларда амалиёт ўтайди ва ишлаб, ойлик олиши айтилди.

Олий таълим вазирлигига айрим таълим йўналишларини олийгоҳдан техникумга бериш лозимлиги кўрсатиб ўтилди. Мисол учун, Иқтисодиёт

университетида туризм менежменти, реклама иши, меҳнат муҳофазаси, Транспорт университети ва Андижон машинасозлик институтидаги автомобиль сервиси йўналишларини техникумларга ўтказиш бўйича етарли база мавжуд.

Шунингдек, коллеж ва техникумларда ўқиш учун давлат грантлари ва эҳтиёжманд оила аъзолари учун субсидиялар кўпайтирилиши қайд этилди.

Мутасаддиларга профессионал таълим педагог ва усталари учун муносиб шароит қилиб бериш, уларнинг касбий маҳоратини ошириб борадиган тизим яратиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди.

Эндиликда:

- профессионал таълимдаги педагог ва усталар ойлиги ўрта мактаб ўқитувчиларига тенглаштирилади;
- ўқитувчилар малака тоифаси учун тўланадиган устама ўртасидаги фарқ 2 баробарга оширилади;
- эришган натижасига қараб, фидойи ва ташаббускор педагог кадрларнинг ойлигига 50 фоизгача устама тўлаш жорий этилади.

Шу билан бирга, профессионал таълим муассасалари педагоглари малакасини оширишда янги тизим яратилади.

Университетлар ҳузуридаги малака ошириш факультетлари ўрнига ҳар бир вилоятда Профессional тайёргарлик марказлари ташкил этилади.

Бу ишларни амалга ошириш учун жойларда доимий ишлайдиган штаблар тузилиши, улар ижтимоий тармоқлар орқали ёшлар ва уларнинг ота-онаси билан тизимли мулоқотни йўлга қўйиши, келиб тушадиган ҳар бир мурожаат тезкор кўриб чиқилиши шартлиги белгиланди.

Куни кеча яъни 21 июнь куни эса Президент томонидан “Педагогик таълим сифатини ошириш ва педагог кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори имзоланди. Ўзбекистоннинг 10 та ҳудудида педагогика йўналиши бўйича 8 та институт ва 2 та университет ташкил этилиши яъни Урганч давлат педагогика институти; Наманган давлат педагогика институти; Гулистон давлат педагогика институти; Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти; Андижон давлат педагогика институти; Бухоро давлат педагогика институти; Термиз давлат педагогика институти; Шаҳрисабз давлат педагогика институти; Чирчиқ давлат педагогика университети; Жиззах давлат педагогика университети ташкил этилиши кўрсатилди. Қарорда бўйича 2022/2023 ўқув йилидан бошлаб педагог кадрлар тайёрловчи ОТМ кундузги таълим шаклида ўқиётган 2–4-босқич талабалари учун ҳафталик ўқув машғулотлари “4+2” тартибида (дарсларнинг 4 куни ОТМда, 2 куни мактабгача ва умумий ўрта таълим муассасаларида амалиёт ўташ тартибида) олиб бориладиган бўлди. Ҳар йили педагог кадрлар тайёрловчи ОТМ ихтисослик кафедраларининг камида 5 фоиз профессор-ўқитувчиларини хорижга танлов асосида малака ошириш ва стажировкага юбориш чоралари кўрилади. Айрим ОТМ тегишли йўналишларида сиртқи таълим шаклига қабул амалга оширилмайди. Қарорга кўра,

2023/2024 ўқув йили қабулидан педагогик кадрлар тайёрловчи ОТМнинг айрим таълим йўналишлари бўйича сиртки таълим шаклига қабул амалга оширилмайди.

Мазкур қарорда кўрсатилган вазифаларни амалга ошириш бўйича 2022-2026 йилларда педагогик кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари фаолиятини такомиллаштириш бўйича Йўл харитасида бу соҳада амалга ошириладиган вазифалар, уларнинг амалга ошириш механизми, бажариш муддати, молиялаштириш манбалари, ижро учун маъсуллар белгилаб берилди.

Умуман олганда, таълим-тарбия соҳасида изчил давом эттириладиган бундай ислохотлар Янги Ўзбекистоннинг ҳақиқий бунёдкорларини камолга етказишга хизмат қилади.

TURIZM MASHG‘ULOTLARINING JISMONIY TARBIYA HAMDA INSON SALOMATLIGIGA TA’SIRI

Shomurzayeva Nasiba Xoshimovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti

tel: +998974810889

doi.org/10.59470/2024612

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm asosida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining inson asab tizimini me’yorlashtirishi, yurak-qon tomir tizimini yaxshilashi, jiddiy kasalliklar xavfining oldini olishi va semizlikni bartaraf etishi kabi jarayonlar yoritib o‘tilgan.

Аннотация: В данной статье описаны процессы физического воспитания на основе туризма, такие как нормализация нервной системы человека, улучшение сердечно-сосудистой системы, предотвращение риска развития тяжелых заболеваний, устранение ожирения.

Annotation: In this article, the processes such as normalization of the human nervous system, improvement of the cardiovascular system, prevention of the risk of serious diseases and elimination of obesity of physical education training on the basis of tourism are highlighted.

Kalit so‘zlar: Turizm, jismoniy tarbiya, jismoniy mashqlar, jismoniy mashg‘ulotlar reaksiyasi, harakat turlari, gorizontol, mehnat qobiliyati, gavda holati, o‘yinlar, sport turizmi, yurish, nafas olish.

Ключевые слова: Туризм, физическая подготовка, физические упражнения, реакция на физическую тренировку, виды движения, горизонталь, работоспособность, поза, игры, спортивный туризм, ходьба, дыхание.

Key words: Tourism, physical education, physical exercises, reaction to physical training, types of movement, horizontal, working ability, posture, games, sports tourism, walking, breathing.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni qabul qilindi. Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishda ularni jismonan sog‘lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat’iy hayotiy nuqtai-nazariga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash hamda amalga oshirish, bolalar va yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy

tarbiya va sportga keng jalb etish belgilab qo'yilgan.[1] Turizm va jismoniy mashg'ulotlarning inson salomatligiga ta'siri deganda, biz avvalo jismoniy mashq tushunchasini anglamog'imiz zarur. kishi ning jismoniy taraqqiyot darajasini oshirish uchun maxsus tanlangan harakatlar. Jismoniy mashqlar jismoniy tarbiyaning asosini tashkil qiladi. Jismoniy tarbiya amaliyotida tarkib topgan jismoniy mashqlar (odamning mehnat, turmush, harbiy faoliyatidan olingan harakat va amallar asosida — yugurish, sakrash, iring'itish, tosh ko'tarish, suvda suzish va b.) gimnastika, yengil atletika, og'ir atletika, harakatli va sport o'yinlari, sport turizmi va h.k.ni keltirib chiqardi [2] Ilmiy asosda tanlangan jismoniy mashqlar barcha harakat organlarining faoliyatini yaxshilaydi, mehnat qobiliyatini oshiradi. Jismoniy mashqlar turlari to'g'ri va aniq tasnif qilinishni taqozo etadi. Shunda ulardan ko'zlangan samaraga erishish mumkin. Jismoniy mashqlar - jismoniy tarbiyaning asosiy vositasi bo'lib, u tarixan gimnastika, o'yinlar, sport va turizm tarzida guruhlariga ajratilib, tarbiya jarayonining vositasi sifatida foydalanib kelindi. Jismoniy mashq -deb, jismoniy tarbiya qonuniyatlari talablariga javob beruvchi, ongli ravishda bajariladigan ixtiyoriy harakat faoliyatlarining turli turkumi tushuniladi.[3] Ko'pchilik jismoniy mashqlarning foydaliligi ko'p hollarda faqat dastlabki holatga bog'liq bo'lmaydi, balki harakat jarayonidagi butun gavda holati yoki uning ayrim qismlari holatining muayyan, ancha foydaliroq vaziyatda bo'lishiga ham bog'liq. Masalan turizmning gorizontol holati, konkichi va velosipedchining bukchayib olishi tashqi muhit qarshiligini kamaytiradi va bu bilan gavdaning tezroq oldinga harakat qilishiga imkon beradi.[4] Jismoniy mashqlar inson organizmiga ta'siri: Qonning qon oqimiga hissa qo'shadigan venoz gemodinamika; Qonda xolesterol miqdori kamayadi. Jismoniy mashqlar bajarishda, keyinroq qoldirmang teri osti to'qimalari yoki tanasi va tana tomonidan sarflangan kemalar. Qon mushaklarini qon bilan ta'minlaydi, umumiy qon oqimi va qon bosimi normallashtiriladi; Tananing turmush darajasini yaxshilash, to'g'ridan-to'g'ri har qanday kasallikka yoki oldingi kasalliklarga chidamliligi darajasini belgilaydi; Asosiy rol. Bu jarayon o'ynash asab tizimi. [5] Bu birinchi navbatda jismoniy mashqlarning tonna ta'siri: markaziy asab tizimida qo'zg'alish va tormozlash jarayoni mutanosib, vegetativ funktsiyalar normallashtiriladi, miyadagi turli xil tormoz sharoitlari buzilmoqda. turli xil organlar Bu uning ko'rsatmalarini va muvofiqlashtiruvchi faoliyatini takomillash-tirishga qaratilgan. Shunga ko'ra, individual organlar va tizimlarning funktsiyasi normal holatga keladi [6] Masalan, asosiy sabab postlarning buzilishi bolalarda sodir bo'ladi. Bu to'qimalarning anatomik nuqsonlari va patologik qayta tug'ilishi emas va asab stereotipi yo'qligi to'g'ri holatni saqlash ko'nikmasidir.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat taraqqiyoti qonunlarida inson omili eng muhim vositalardan biridir. Bunda inson salomatligi, jismoniy holatlar, jismoniy rivojlanish va chiniqishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning salomatligi, mehnat (aqliy va jismoniy) qobiliyatini oshirish, umrni uzaytirish, o'quvchi yoshlarning jismoniy barkamolligini tarbiyalash va sportchilarning mahoratlarini oshirishda jismoniy tarbiyaning tabiiy-ilmiy asoslari eng ustuvor tadbirlardan hisoblanadi. O'zbekistonning iqlim sharoiti, xalq xo'jaligining turli tarmoqli-ligi, aholining ko'p millatligi o'quvchi-

yoshlarning jismoniy barkamolligini tarbiyalashdek o‘ta muhim, muammolarni hal etishda jismoniy tarbiya va sport, uning tabiiy-ilmiy asoslari muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni qabul qilindi [1]
2. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. T. 2001[2]
3. Jo‘rayev R.M. Jismoniy tarbiya va sport fiziologiyasi- Samarqand 2019 223 b. [3]
4. Муғаллим ҳам узликсиз билимлендири Илимий-методикалық журнал “Turizm va sport uyg‘unlik jarayonida jamiyatdagi roli”. № 6/5 - 2022 жыл. [4]
5. Ta’lim, fan va innovatsiya jurnali. “Talabalarni sport turizmga qiziqishini rivojlantirish”. 5-son, 2022-yil 33-35b. [5]
6. Kasb-hunar ta’limi jurnali. “Sport turizmini sayohatlar yordamida talabal o‘rtasida ommalashtirish”. №4, 2022 80-84b. [6]

HOSPITALITY TOURISM AS A SOCIO-HISTORICAL VIEW OF THE SPIRITUAL CULTURE OF TURKIC PEOPLES

Urganch State Pedagogical Institute
Faculty of Pedagogy "Pedagogy"
head of the department, associate professor D.Sh. Nafasov
e-mail: nafasovdoniyor@gmail.com.

doi.org/10.59470/2024613

Today, domestic and foreign tourism of Uzbekistan is developing further. In our republic, foreign tourists are mainly offered cultural and familiarization tours. During them, historical, architectural, religious monuments and shrines, lifestyle and culture of the local population will be introduced. During such tours, the ancient architectural objects in Samarkand, Bukhara and Khiva are visited.

In total, about 30 tours are offered in our republic, among which there are entertainment, recreation-treatment, mountain-skiing, and golf sports performed in Tashkent and Fergana Valley.

As for the meaning of the word tourism, tourism is a person who travels outside his usual environment for less than a specified period of time, and the main purpose of his travel is other than engaging in activities that are rewarded by the place (country) visited. is the activity of a person.

The word "tourist" is derived from the English term "tour" and in the famous Webster's dictionary "A tour is a journey that brings each person back to his starting point; usually a round trip for business, pleasure or education, visiting different places and each place is planned in the itinerary. That is, the tour is "a round trip in which each participant returns to the starting point" [1].

The places visited during the tour are not intended for long-term residence or permanent residence, and a plan (albeit approximate) of the places to be visited is drawn up, as in a pilgrimage.

In 1993, the United Nations Bureau of Statistics tried to approach tourism with a broad understanding and stated that "Tourism is a type of activity of individuals, which means that they travel to one or another place within a period of not more than one year from their place of residence."described as[2].

So, a tourist is a person engaged in tourism. And tourism is a temporary visit to a place that is not in one's daily life, during which no purposeful activity that is rewarded with money is carried out in that place: a tourist can be interpreted as a person who comes to a place to spend money, because a tourist goes to a place while coming and going (even if he brought fuel and food with him in his car and rested at the house of

acquaintances) he leaves something, something valuable, in this place. It can be a toll paid for crossing the highway, a gift brought to friends - greetings, money spent on buying souvenirs. Most tourists bring a lot of income to the local budget by paying for services such as accommodation, food, transport, communication, guide and interpreter. In exchange for this, tourists take away good impressions and souvenirs and pictures that remind them of these good impressions.

Uzbekistan is rightfully considered an attractive country for foreign tourists. There are more than 4,000 architectural monuments of different eras in the cities through which the Great Silk Road connecting China with European countries passed. Uzbekistan has other resources to attract many foreign tourists: deserts and kurikkhanas, mountain lakes and rivers, mineral water springs. But today's tourists, even extreme tourism enthusiasts, are used to convenience. If a tourist came to Uzbekistan to go kayaking along a mountain river, this does not mean that he agrees to lie on the shore of this river. Those who come to get acquainted with the historical and cultural monuments of Uzbekistan or to establish cooperation with local businessmen want more facilities. A representative of one of the successful German travel agencies said: "Western tourists like to see the life of foreigners, but they want to live their normal life." Many foreign visitors do not want to visit a country where their needs are not fully met for a short period of time. After all, why should they spend their vacations solving various household problems? The task of the hospitality industry is to ensure that foreign guests coming to Uzbekistan do not face domestic inconveniences [3].

Hospitality can be included in the fundamental concepts of humanity. Being a biological creature, living on the planet has always been difficult. In order to live, he has to leave his home where he has always lived. In some cases, he lives away from home for several days, weeks, months. He needs the support and help of "strangers". It is the same hospitality [4].

According to Webster's dictionary, the hospitality industry is a business sector consisting of service forms based on the principles of hospitality, characterized by a friendly attitude towards guests. So, the hospitality industry can be understood as a different form of entrepreneurship specializing in the market of services related to receiving and serving guests.

Hospitality is an activity that gives the guest (client) the idea that your company (hotel, travel agency, restaurant, cafe, etc.) is the best in the city.

It should always be remembered that your company provides services similar to those of its competitors. What sets you apart from your competitors? With attendants who provide hospitality, not customer service. When a customer is served, he is given only what he asked for and requested. When hospitality is shown to the customer, the guest is asked what he needs and his wish is fulfilled.

Remember that whether a customer is talking to you in person, visiting, or writing to you, he or she plays a key role in your organization. Hotels are classified according to how this rule of service is fulfilled [5].

There is no general criteria for classification of hotels. Each country has its own classification. In any case, the category (class) of hotels is determined based on the level of equipment in the rooms and the level of technical maintenance of the building. In order to bring some similarity to the standards of hotel services in different countries, the secretariat of the Jaxon tourism organization has developed "Recommendations for international adaptation of hotel classification criteria". It specifies the minimum requirements for the building, rooms, equipment, furniture, energy and water supply, heating, sanitation, security, communication, kitchen, hotel services and service personnel. The symbol (*) (asterisk) is used to mark the difference in the class of hotels. Hotels are categorized from one star (lowest) to five stars (highest). There are many minimum requirements for hotels of different categories.

Since 1998, private hotels in the form of small and family enterprises (B&B means "bed and breakfast" in English) have become widespread in Uzbekistan. Their services are used by tourists as well as representatives of a number of international organizations.

Literature

- [1].NafasovD.Sh. Edutainment as an effective technology in preparing specialists in tourism industry.//**European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.**– **Great Britain**, 2019. Volume 7. Number 6. – PP.17-21 (13.00.00; – № 3).
- [2].NafasovD.Sh. Theoretical and pedagogical aspects of forming sociocultural competence of students in tourism. // **European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences.** – **Great Britain**, 2020. Vol.8. No.12. – PP.70-73(13.00.00; – № 3).
- [3].Nafasov D.Sh. Theoretical and pedagogical aspects of developing students socio-cultural competence.Scientific collection “Interconf”.// **Science and practice: Implementation to modern society.** – Manchester, Great Britain, №3(39) December,2020. 516-521 pages.
- [4].NafasovD.Sh. Cultural tourism as a factor of development of social and cultural competences of students in tourist activity. //International scientific and practical conference cutting edge – science. – Shawnee, USA, 2020. 140 – 143 pages
- [5].Нафасов Д. Ш. Педагогические возможности студенческого туризма в системе образования // Педагогические исследования. 2024. Вып. 1. С. 22–33.

**KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA TALABALARNING AXBOROT
KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING HOZIRGI HOLATI**

Baxriddinov Nurali Bekmurodovich
Samarqand davlat chet tillar instituti gumanitar
fanlar va axborot texnologiyalari kafedrası assistent
o‘qituvchisi

doi.org/10.59470/2024614

Annotatsiya: O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning bir qator strategik vazifalaridan biri ta’lim mazmuni va texnologiyalarini takomillashtirish bo‘lib, uning yechimi turli yo‘nalishlarda dasturiy tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan yangi ta’lim texnologiyalari va o‘quv jarayonini tashkil etish tamoyillarini, shu jumladan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali ta’minlanadi. Oliy ta’lim tizimida kredit- modul tizimini joriy qilinishi. Pedagogik jarayonda kredit-modul tizimining qulayliklari va afzalliklari xususida hamda talabaga mustaqil bilim olishligining bugungi kunda zarurligi.

The current state of formation of information competence of students in the conditions of the credit-module system.

One of the strategic tasks of the modernization of the educational system of the Republic of Uzbekistan is the improvement of educational content and technologies, the solution of which is provided by the implementation of software activities in various directions, including the introduction of new educational technologies and the principles of organizing the educational process, including modern information and communication technologies. The introduction of a credit - module system in the higher education system. In the pedagogical process, the advantages and advantages of the credit-module system and the need for the student to obtain independent knowledge today.

Современное состояние формирования информационной компетентности учащихся в условиях кредитно-модульной системы.

Одной из стратегических задач модернизации системы образования Республики Узбекистан является совершенствование содержания и технологий образования, решение которых обеспечивается реализацией программных мероприятий по различным направлениям, включая внедрение новых образовательных технологий и принципов организации образовательного процесса, в том числе современных информационно-коммуникационных технологий. Внедрение кредитно - модульной системы в систему высшего образования. Особенности удобства и преимущества кредитно-модульной системы в

педагогическом процессе, а также необходимость самостоятельного получения студентом знаний сегодня.

Kalit soʻzlar: pedagogik, axborot, kompetentsiya, axborot kompetentsiyasi, oʻqituvchi, telekommunikatsiya, kompyuter, video va audio kutubxonalar, koʻnikma, malaka, optimal qarorlar, avtomatik qidirish va qayta ishlash.

Keywords: pedagogical, information, competence, information competence, teacher, telecommunications, computer, video and audio libraries, skills, qualifications, optimal decisions, automatic search and processing.

Ключевые слова: Педагогические, информационные, компетентностные, информационные, педагогические, телекоммуникационные, компьютерные, видео- и аудиобиблиотеки, навыки, компетенции, оптимальные решения, автоматический поиск и обработка

Oʻzbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlarida ta’limning jamiyat hayotida, barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni ta’minlashda ta’lim sohasining roʻli muhim ekanligi qayd etilgan. Ta’limning yuqori ahamiyatini anglash ushbu sohani ustuvor deb eʼlon qilishga olib keldi. Oʻzbekiston Respublikasining “Ta’lim toʻgʻrisida” gi qonuni shuni koʻrsatadiki, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotining omillaridan biri bu jamiyatning umumiy va kasbiy madaniyatining yetarli darajada global darajasini ta’minlashi kerak boʻlgan ta’lim mazmunini shakllantirish hisoblanadi. Oʻzbekiston Respublikasi ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning bir qator strategik vazifalaridan biri ta’lim mazmuni va texnologiyalarini takomillashtirish boʻlib, uning yechimi turli yoʻnalishlarda dasturiy tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan yangi ta’lim texnologiyalari va oʻquv jarayonini tashkil etish tamoyillarini, shu jumladan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali ta’minlanadi [1,1]. Shu bilan birga, zamonaviy mutaxassis nafaqat malakali, balki raqobatbardosh boʻlishi kerak.

Jamiyat hayotida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish sohasining kengayishi fan va ta’limning sezilarli darajada oʻzgarishiga olib keldi va ular uchun yangi istiqbollarni ochib berdi. Buning natijasida esa, axborot madaniyati bilan uygʻunlashgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan ta’limning roʻli ortib bormoqda. Jamiyatning innovatsion rivojlanishi sharoitida kasbiy faoliyatga qodir pedagogik kadrlarni tayyorlash hozirgi bosqichda davlat ta’lim siyosatini amalga oshirishning yetakchi shartlaridan biri hisoblanadi. Ta’limning yangi shakli va zamonaviy axborot texnologiyalarini ta’lim jarayonida qoʻllash uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashning maqsad va vazifalari oliy ta’lim Davlat ta’lim standartlarida va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda aks ettirilgan.

Ta’lim muassasalari tomonidan umumiy va kasb-hunar ta’limining barcha bosqichlarining asosiy ta’lim dasturlarini amalga oshirishda bajarilishi majburiy boʻlgan talablar toʻplami boʻlgan nisbati oʻquv jarayoni ishtirokchilari, shuningdek asosiy oʻquv dasturlarini oʻzlashtirish natijalariga qoʻyiladigan talablarini oʻz ichiga oladi.

Kredit-modul tizimida talabalar axborot kompetenligini shakllantirishda gumanitar ta’lim yo’nalishi talabalari uchun “Ta’limda axborot texnologiyalari”, “Kompyuter lingvistikasi” fanlarining o’rni katta. “Ta’limda axborot texnologiyalari” fani pedagogik oliy ta’lim muassasalarining bo’lajak talabalariga o’tiladi va quyidagi maqsadlarga erishishga qaratilgan: axborot texnologiyalari fanining asosiy bilimlar tizimi va axborot jarayonlarining jamiyatdagi, biologik va texnik tizimlardagi o’rnini o’zlashtirish; axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda real ob’yektlar va jarayonlarning axborot modellarini qo’llash, tahlil qilish, o’zgartirish ko’nikmalarini o’zlashtirish; individual o’quv va kognitiv, shu jumladan loyiha faoliyatida va boshqa jarayonlarda axborot texnologiyalaridan foydalanish tajribasini egallash.[3.672].

Fanni o’zlashtirish natijasida talabalar axborot jarayonlarining turlari va ma’lumot manbalari; kompyuterning dasturiy tamoyili; axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining maqsadi va funksiyalarini bilish; grafik interfeysdan foydalangan holda axborot ob’yektlarini ishlatish va yaratish imkoniyatiga ega bo’lish; matnni tuzish; shaxsiy kompyuter va uning periferik uskunalaridan foydalanish ko’nikmalariga ega bo’lishi kerak. Shunday qilib, talaba olingan bilim va ko’nikmalardan birinchi navbatda o’quv faoliyatida foydalanishni o’rganishi kerak.

Oliy ta’lim tizimida bakalavrlarni tayyorlash vazifalari ro’yxatida butun ta’lim tizimini axborotlashtirish jarayoni bilan bog’liq vazifalar paydo bo’lishi ajablanarli emas. Umuman olganda, ma’lumot to’plash, qayta ishlash va tahlil qilish uchun zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim xususiyatga ega bo’lib, o’quv jarayonini modernizatsiya qilish, kasbiy tayyorgarlik mazmunini yangilash va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etishga e’tibor qaratildi hamda bakalavr va magistr larni tayyorlashning vakolatli modellari asoslantirildi va taklif qilindi. Taqdim etilgan kompetensiya modellari psixologik-pedagogik ta’limning asoslilikini oshirishni ta’minlashi hamda talabalarning kasbiy faoliyatga kirish jarayonini optimallashtiradigan, kasbiy vazifalarni samarali hal etishini ta’minlaydigan amaliy kompetensiyalarini shakllantirishi lozim.

Kredit-modul ta’lim tizimida bilim olayotgan talabalar tomonidan egallashi kerak bo’lgan kompetensiyalar ikkita katta guruh tomonidan taqdim etiladi: umumiy-madaniy va kasbiy. Ushbu ish kontekstida talabalarning umumiy-madaniy kompetensiyalari quyidagilarni o’z ichiga oladi:

- axborotni olish, saqlash, qayta ishlashning asosiy usullari va vositalaridan foydalanishga hamda kompyuter bilan axborotni boshqarishga tayyorlik;
- global kompyuter tarmoqlarida ma’lumot bilan ishlash qobiliyati;
- zamonaviy axborot jamiyatini rivojlantirishda axborotning mohiyati va ahamiyatini tushunish, axborot xavfsizligining asosiy talablariga rioya qilish qobiliyati.

Talabalar uchun zarur bo’lgan kasbiy kompetensiyalar ro’yxatida quyidagilar mavjud:

- muayyan ta’lim muassasasining ma’lum bir ta’lim bosqichida o’quv jarayonining sifatini ta’minlash uchun zamonaviy texnika va texnologiyalarni, shu jumladan axborot texnologiyalarini qo’llashga tayyorlik;

- ta’lim jarayonining sifatini ta’minlash uchun ta’lim muhitining, shu jumladan axborotning imkoniyatlaridan foydalanish qobiliyati.[4.192].

Ushbu standartda keltirilgan umumiy-madaniy va kasbiy kompetensiyalar o’qituvchiga ta’lim tizimi tomonidan talab qilinadigan va axborot kompetensiyasini yanada puxta shakllantirishga qaratilgan talablarni aks ettiradi.

Kredit-modul tizimida o’qitishda axborot texnologiyalarining asosiy tushunchalari, axborot jarayonlarining qonuniyatlari, axborotni qayta ishlash vositalarini tashkil etish tamoyillaridir;

- axborot texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalari va ularning kasbiy sohasidagi muammolarni hal qilish uchun zamonaviy vositalardan foydalanish haqidagi g’oyalar;

- kompyuter va telekommunikatsiyaning ko’p darajali tuzilishi, internetdan professional sohada va o’quv jarayonida foydalanish ko’nikmalarni shakllantirish;

- shaxsiy kompyuter yordamida muammolarni mustaqil hal qilish.

Shunday qilib, kredit-modul tizimida o’qitishda axborot texnologiyalarini o’rganish talabalar tomonidan o’zlashtirilishi kerak bo’lgan bilim va ko’nikmalarni egallashligi lozimdir. Kredit-modul tizimida axborot olib, uni talaba albatta analiz sintez qilishligi lozimdir. Zero tafakkur jarayonida insonda yangi innovatsiyalarni paydo bo’lishiga sabab bo’ladi. Bugungi kun talabasidan biz juda ko’p innovatsiyalarni kutayapmiz. Ularda innovatsion g’oyalarni shakllantirishda axborot bilan ishlash ko’nikmalarini shakllantirish albatta juda zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -Toshkent: O’zbekiston, 2017.

2. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug’ xalqning ishi ham ulug’, hayoti yorug’ va kelajagi farovon bo’ladi. -Toshkent: O’zbekiston NMIU, 2019. -400 b.

3. Абрамова Г.С. Возрастная психология [Текст]: Учеб. пособие для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип. / Г.С. Абрамова. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 672 с.

4. Базаева А.П. Формирование информационно-профессиональной компетентности будущего учителя средствами информационных технологий библиотеки [Текст] : Дис. канд. пед. наук / А.П. Базаева. – Челябинск, 2005. – 192 с.

YOSHLAR ILMIY-IJODIY DUNYOQARASHINING RIVOJLANISHIDA INTERFAOL METODLARNING O’RNI

**Xasanova Gulnoza Ilhom qizi.
JDPU o’qituvchisi, (91-590-55-85)**

doi.org/10.59470/2024615

Annotatsiya: Bugungi kunda “O‘zbek tili” fanini o‘qitishda quyidagi innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalarini qo‘llab, mashg‘ulotdan ko‘zlangan natijaga erishish mumkin. Maqolada yoshlar ilmiy-ijodiy dunyoqarashining rivojlanishida interfaol metodlarning o‘rni haqida so‘z borgan.

Аннотация: Сегодня в преподавании предмета «Узбекский язык» можно использовать следующие инновации и образовательные технологии и достичь намеченного результата. В статье говорится о роли интерактивных методов в развитии научного и творческого кругозора молодежи.

Abstract: Today, the following innovations and educational technologies can be used in the teaching of the subject "Uzbek language" and the intended result can be achieved. The article talks about the role of interactive methods in the development of the scientific and creative outlook of young people.

Kalit so‘zlar: ta’lim tizimi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, yetuk kadr tayyorlash, jamiyat, aqlan yetuk, axloqan barkamol, jismonan sog‘lom, dunyoqarashi keng, komil inson, dars maqsadlari.

Ключевые слова: система образования, национальные и общечеловеческие ценности, подготовка зрелых кадров, общество, психически зрелый, морально здоровый, физически здоровый, широкий кругозор, совершенный человек, цели урока.

Key words: educational system, national and universal values, mature personnel training, society, mentally mature, morally sound, physically healthy, broad-minded, perfect person, lesson objectives.

Mamlakatimizda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar demokratik ta’lim tizimiga asoslangan bo‘lib, unda olg‘a surilayotgan g‘oyalar shaxsning ma’naviy, huquqiy madaniyatini insoniyat erishgan barcha yutuqlar asosida qurish, milliy ta’lim tizimini shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvor bo‘lishiga erishish, jamiyatga har tomonlama yetuk kadr tayyorlash ishiga qaratilgandir.

Ana shu vazifalarni ijobiy hal etish natijasida aqlan yetuk, axloqan barkamol, jismonan sog‘lom, dunyoqarashi keng va teran, komil inson shakllanadi. Bugungi kunda ta’limning samaradorligiga erishish maqsadida interfaol ta’lim texnologiyalaridan

foydalanishga qiziqish kundan kunga kuchayib bormoqda. Interfaol darslarda o’qituvchining o’rni qisman o’quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo’naltirishga olib keladi.

Idrok xaritasi. Bu texnologiya inglizcha “mind map” so’zidan olingan bo’lib, “idrok xaritasi” degan ma’noni anglatadi. O’qituvchilarning namoyishlarni o’tkazish, qaror qabul qilish, o’z vaqtini rejalashtirish va katta miqdordagi ma’lumotlarni esda saqlash kabi vazifalarni hal etishida intellekt-kartasi ajoyib vosita sanaladi. Ushbu idrok xaritasini darslarda qo’llashga oid dastlabki tajribalar toni byuzenning “superthinking” asarida qo’llangan. Ushbu asar orqali olim o’rtacha shaxsning miyasi qanday qonuniyatlarga asoslanib ishlashi, dunyoqarashi va uning fikrlash jarayoni hamda muntazam ravishda axborotlarni qabul qilishini asosiy maqsadi sifatida belgilaydi. Qolaversa, inson miyasining chap va o’ng yarim sharlari nima qilishi, qanday qilib ular o’z ishlarini nazorat qila olmasligi, shuningdek, ularni birgalikda ishlashga chorlash – fikrlash faoliyatining samaradorligiga olib kelishini ta’kidlaydi.

Intellekt karta vositasi yordamida oliy ta’limning bakalavriat bosqichi uchun mo’ljallangan “o’zbek tili” fanining “rasmiy uslub. Rasmiy diplomatik uslub” modulini o’qitish – ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dastlab, o’qituvchi mavzu yuzasidan talabalarga ma’lumotlar berishi maqsadga muvofiq. T.Byuzen “superthinking” asarida intellekt-kartaning 7 ta detali haqida fikr bildirgan. Bular quyidagilar:

- 1) belgi yoki so’z ko’rinishida);
- 2) rasmlar markaziy fikrni ifodalashi kerak;
- 3) har bir tarmoq
Turli rang bilan belgilanishi kerak;
- 4) kartani tayyorlashda faqat rangli qalam yoki markerlardan foydalaniladi;
- 5) asosiy tarmoqlar markazdagi asosiy tushuncha bilan bog’lanadi, kichik tarmoqlar esa asosiy tarmoqlarga bog’lanadi;
- 6) har bir tarmoqqa faqat birgina kalit so’z yoziladi;
- 7) intellekt-kartani hosil qilishda assotsiativ tushunchalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ushbu (GO) grafik organayzerdan tahsil oluvchilar tomonidan dars jarayonida o’zlashtirilgan bilim, ko’nikma va malakalarni mustahkamlash maqsadida foydalanish o’rinli deb hisoblaymiz. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, matn ko’rinishidagi tarqatma materialni hech kim o’qimaydi. Agar tarqatma material sxema ko’rinishida bo’lsa, hech bo’lmaganda unga nazar solishadi. Yigirma sahifa talab etiladigan joyga ba’zan yigirmata kalit so’zli bir sahifa yetarli bo’ladi. Va bu bir sahifa odatiy yigirma sahifali tarqatma materialdan ko’ra ko’proq ma’lumotni tezroq xotirlashga imkon yaratadi.

Vazifalarni hal etishida intellekt-kartasi ajoyib vosita sanaladi. Ushbu idrok xaritasini darslarda qo’llashga oid dastlabki tajribalar toni byuzenning “superthinking” asarida qo’llangan. Ushbu asar orqali olim o’rtacha shaxsning miyasi qanday qonuniyatlarga asoslanib ishlashi, dunyoqarashi va uning fikrlash jarayoni hamda muntazam ravishda axborotlarni qabul qilishini asosiy maqsadi sifatida belgilaydi.

Qolaversa, inson miyasining chap va o’ng yarim sharlari nima qilishi, qanday qilib ular o’z ishlarini nazorat qila olmasligi, shuningdek, ularni birgalikda ishlashga chorlash – fikrlash faoliyatining samaradorligiga olib kelishini ta’kidlaydi.

Intelлект karta vositasi yordamida oliy ta’limning bakalavriat bosqichi uchun mo’ljallangan “o’zbek tili” fanining “rasmiy uslub. Rasmiy diplomatik uslub” modulini o’qitish – ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dastlab, o’qituvchi mavzu yuzasidan talabalarga ma’lumotlar berishi maqsadga muvofiq.

Xulosa o’rnida shuni aytish lozimki, konseptual jadval o’rganilayotgan hodisa, tushuncha, fikrlarni ikki va undan ortiq jihatlari bo’yicha taqqoslashni ta’minlaydi. Tizimli fikrlash, ma’lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko’nikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Ahmedova M. O’zbek tili darslarida yangi texnologiyalardan foydalanish usullari. – Toshkent: Universitet, 2006. 36 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. T.: “Ma’naviyat”, 2008. – 176 b.
3. Sayidaxmedov N. S. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: “Moliya”, 2003.- 172b.
4. www.ziynet.uz.

ZAMONAVIY DUNYODA RUS TILINING ROLI VA AHAMIYATI

Самандаров Махмуд Ибадуллаевич
Отличник народного просвещения,
преподаватель русского языка и литературы,
кафедры «Узбекский и русский языка и литература,
факультета филологии и истории,
Ургенчского Государственного педагогического института.

Tel: +99893 743 51 57

Email: mahmud7@mail.ru

Po‘latboyeva Saodatbonu Xushnud qizi

Urganch davlat pedagogika instituti

Filologiya va tarix fakulteti

O‘zga tilli guruhlarda Rus tili yo‘nalishi 2-kurs talabasi

+99891-992-01-23

doi.org/10.59470/2024616

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus tilining jahon miqiyosida tutgan o‘rni hamda uning ko‘p mamlakatlar maktablari va universitetlarida o‘qitilishi haqida so‘z boradi. Maqolada, rus tili dunyodagi eng ko‘p ishlatiladigan tillardan biri sifatida tanitiladi. Maqolada rus tili, turli sohalarda ishlatilganligi, onlayn o‘qitish platformalari yordamida osonlashganligi va rus tili o‘rganishning ahamiyati haqida ma’lumotlar beriladi. Maqola zamonaviy dunyoda rus tili o‘rganishning ahamiyatini va mamlakatimizda rus tili o‘rganishning osonlashishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: til, rus tili, millat, Rossiya, ukrain, belarus, hind-yevropa tillari.

Abstract: This article discusses the role of the Russian language in the world and its teaching in schools and universities in many countries. In the article, the Russian language is recognized as one of the most widely used languages in the world. The article provides information about the Russian language, its use in various fields, facilitated by online learning platforms, and the importance of learning Russian. In the modern world, the Russian language is still one of the most important languages in the world.

Keywords: language, Russian, nation, Ukrainians, Belarusians, Indo-European languages.

Аннотация: В статье рассматриваются роль русского языка в мире и его преподавание в школах и университетах многих стран. В статье представлена информация о русском языке, его использовании в различных сферах, чему способствуют платформы онлайн-обучения, а также о важности изучения русского языка. В статье представлена информация о русском языке, его использовании в

различных сферах, чему способствуют платформы онлайн-обучения, а также о важности изучения русского языка. В статье показано значение изучения русского языка в современном мире и облегчение изучения русского языка в нашей стране.

Ключевые слова: язык, русский, украинцы, белорусы, индоевропейские языки.

Yer yuzidagi inson aqli va bilimi bilan yaratilgan jamiiki narsalarning o‘z vazifasi bor. Ammo yaratilgan narsalar ichida eng hayratlanarli narsa tildir. Til yashasa millat yashaydi. Chunki millatning, davlatning dunyoda borligini bildiradigan ham til va adabiyotdir. Sayyoramizda ikki mingdan ortiq tillar mavjud. Hammasining vazifasi bitta – o‘zaro muloqot qilish, ma’lumot almashish. Tilsiz inson, tilsiz xalq, tilsiz jamiyat bo‘lmaydi. Zero, G.R.Derjavin aytadi: ”Til hamma bilim va butun tabiatning kalitidir”. Yer yuzidagi tillar orasida eng keng tarqalgani rus tilidir. Rus tili – rus xalqining milliy tili, rus milly madaniyatining bir shakli hisoblanadi. Rus tili nafaqat Rossiya Federatsiyasining davlat tili, shu bilan birga turli turli davlatlar xalqlari o‘rtasida xalqaro muloqot vositasi bo‘lib xizmat qilib kelmoqda.

Hozirgi vaqtda rus tili tarqalish darajasi bo‘yicha dunyoda yuqori o‘rinda turadi. Birinchi o‘rinda Ingliz tili unda taxminan 500 million kishi ona tili yoki ikkinchi til sifatida foydalanadi. Ikkinchi o‘rinda xitoy tili va uchinchi o‘rinda ispan tili dunyo bo‘yicha keng qo‘llanadigan tildir. Har bir inson hayotida hech bo‘lmaganda bir marotaba bo‘lsa ham o‘z ona tili yoki boshqa tillar haqida qandaydir fikr yuritishi mumkin. O‘zbek maktablarida rus shoirlarning asarlari darslik sifatida o‘qitiladi. Nafaqat o‘zbek maktablarida, balki dunyoning ko‘plab davlatlarida rus tili chet tili sifatida o‘qitiladi. Rus tili BMT ning oltita rasmiy tillardan biri sifatida e’tirof etilgan. Shundan ham bilish mumkinki, rus tili dunyo tan olgan tillardan biridir.

Hozirgi paytda rus tili dunyodagi 100 dan mamlakatda o‘qitiladi. Bundan tashqari, rus tilini o‘rganish bugungi kunda internet, mobil ilovalar yordamida osonlashgan. Rus tili o‘rganishning ahamiyati va o‘ziga xos zavqlari bor. Shuningdek, rus tili o‘rganish, ruscha gapiruvchi mamlakatlarda ish topishga yordam beradi va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish imkonini beradi.

Jamiyatimizning katta qismi uchun rus tili, shuningdek, tajriba olish, o‘qish, yozish va tarjima qilishni osonlashtiradi. Shuningdek, rus tili, dunyodagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni tushunishga va ularga qatnashishga yordam beradi.

Jamiyatimizda rus tili bo‘yicha o‘rganishning oson va samarali bo‘lishi uchun, rus tili o‘qitish metodikasi va texnologiyalari ham o‘z vaqtida rivojlanib kelmoqda. Shunday qilib, rus tili, bugungi kunda, xalqaro muloqotlarda ishlatiladigan eng katta tillardan biri hisoblanadi. Bularni ko‘rib chiqib, rus tili o‘rganishning ahamiyatini va dunyodagi o‘rni haqida ma’lumotga ega bo‘lishingiz mumkin.

Zamonaviy dunyoda rus tili, globalizatsiya va kommunikatsiya yuqori darajasining o‘zgarishi bilan, dunyodagi eng ko‘p ishlatiladigan tillardan biri sifatida o‘z o‘rni egallaydi. Rus tili, Rusiya Federatsiyasi va undan tashqari ko‘plab mamlakatlarda

o‘qitiladi va ko‘p odamlar tomonidan o‘rganiladi. Rus tili, dunyoda ochiq kommunikatsiya imkoniyatining yuqori darajasi va xalqaro muloqotlarni osonlashtirish imkonini beradi. Rus tili, dunyodagi siyosiy, iqtisodiy, adabiyot, musiqa va kino san’atida ham ko‘p ishlatiladi. Rus tili o‘rganish, ish topish uchun ham yordam beradi va tarjima qilishni ham osonlashtiradi.

Rus tili o‘rganish, jahon tillari o‘rganishini osonlashtirish uchun ham muhimdir. Rus tili o‘rganish, turli sohalaridagi ishlar uchun ham keng qo‘llaniladi va mamlakatimizda rus tili o‘rganishning osonlashishi ham xususiy ko‘rinadi.

Hozirgi kunda rus tili ham tarqalish bo‘yicha dunyoda II o‘rinda turadi. Dunyo miqyosida rus tilining mavqeini mustahkamlash nafaqat muhim resurslarni ta’minlashni, balki rus tili va madaniyatini qullab quvvatlash, rivojlantirish uchun mo‘ljallangan barcha davlat va jomoat idoralari va tashkilotlarning o‘zaro aloqalarni yaxshilashni talab qiladi. Shu bilan birga rus tilida o‘qitiladigan ta’lim muassasalari talabalari va russhunos o‘qituvchilardan ham rus tilini mukammal o‘rgatish talab qilinadi.

Zamonaviy jamiyatda rus tilini o‘rni katta, Rus tili millatlararo muloqat tili va dunyo tillaridan biridir.

Dunyoda rus tilini mashhurligi juda yuqori. Rus tili eng boy fantastika tili bo‘lib uning dunyo ahamiyati nihoyatda katta. Rus tili zamonaviy dunyoga qiziqishini davom ettirmoqda. Rossiya matbuotidagi nashrlarda yozilishicha, so‘nggi paytlarda rus tili va adabiyotini o‘rganishni boshlagan. AQSH, Fransiya, Ispaniya, Shvetsiya, Finlandiya fuqorolari soni bir nechta bor oshgan. Rus tilini nafaqat Rossiyaning balki dunyo tillari soniga ya’ni turli davlatlarning xalqlari o‘rtasida xalqaro aloqa vositasi bulib xizmat qiladigan tillarga tegishli.

Rus tilining boyligi uning mamlakatimiz va dunyo hayotidagi ulkan roli bizni uni jiddiy va puxta o‘rganishga bu boradagi bilim ko‘nikma va mahoratimizni doimo oshirib borishga majbur qiladi.

Shunday qilib zamonaviy dunyodagi rus tilining ulkan roli uning madaniy qiymati qudrati va buyukligi, ushbu tilni yaratuvchisi va tashuvchisi bo‘lgan rus xalqi insoniyat tarixida bo‘lgan va ega bo‘lgan ulkan qadriyat bilan belgilanadi.

Shunday qilib, zamonaviy dunyoda rus tilining ulkan roli uning madaniy qiymati, qadriyati va buyukligi bilan belgilanadi.

Xulosa. Bu maqola zamonaviy dunyoda rus tili haqida tushuncha beradi. Maqolada rus tili, zamonaviy dunyodagi eng ko‘p ishlatiladigan tillardan biri sifatida tanitiladi. Maqolada rus tili o‘rganishning turli sohalaridagi foydalariga, onlayn o‘qitish yordamida osonlashganligiga va rus tili o‘rganishning shaxsiy, korporativ va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatlariga ta’kid qilinadi. Rus tili, dunyodagi siyosiy, iqtisodiy va san’at sohalarida ham ko‘p ishlatiladi va rus tili o‘rganish, ruscha gapiruvchi mamlakatlarda ish topishga yordam beradi. Maqola jamiyatimizda rus tili o‘rganishning oson va samarali bo‘lishi uchun rus tili o‘qitish metodikasi va texnologiyalari ham o‘z vaqtida rivojlanib kelmoqda deyiladi. Maqola natijasida, rus tili o‘rganishning ahamiyati va dunyodagi o‘rni haqida ma’lumotlar beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. В.Н.Аношкина С.А.Джанумов Н.М.Емильянова Учебное пособие М.1989
2. Авашани Ю.Ю., Эмиорова А.М. К семантический структуре фразеологических единиц. 1971
3. Abdulazizov A.,Sodiqov A.,Bashakov N. Umumiy tilshunoslik T.,1979.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/dunyo-bo-yicha-rus-tilida-so-zlashishning-ahamiyati>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/rus-tilining-rivojlanish-tarixi-va-uning-jahon-miqiyosidagi-ahamiyati>
6. www.wikipediya.org

DARS JARAYONIDA SAMARALI NATIJAGA ERISISH USUL VA METODLARI

Abdullayeva I.X.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika
universiteti tayanch doktoranti

doi.org/10.59470/2024617

Annotatsiya. Maqolada oliy ta’lim tizimida talabalarga dars mashg’ulotlarining sifat va samaradorligini oshirish uchun an’anaviy va interfaol dars mashg’ulotining farqi, afzalligi, kamchiliklari va dars jarayoni uchun kerakli interfaol metodlar orqali ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun bir qator taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Аннотация. В статье представлен ряд предложений и рекомендаций студентам системы высшего образования по повышению качества и эффективности уроков, различиям, преимуществам, недостаткам традиционных и интерактивных уроков и развитию их творческих способностей посредством интерактивных методов, необходимых для учебного процесса.

Abstract. The article presents a number of proposals and recommendations for students in the higher education system to improve the quality and effectiveness of lessons, the differences, advantages, disadvantages of traditional and interactive lessons and to develop their creative abilities through interactive methods necessary for the lesson process.

Kalit so‘zlar: Interfaol, an’anaviy, metod, metodika zamonaviy, ta’lim, modul, algaritm, ijodkorlik, hamkorlik.

Keywords: interactive, traditional, method, modern methodology, education, module, algorithm, creativity, cooperation.

Ключевые слова: интерактивный, традиционный, метод, современная методология, обучение, модуль, алгоритм, творчество, сотрудничество.

Ta’lim-bilim berish, malaka va ko‘nikmalar hosil qilish jarayoni bo‘lib, ta’lim oluvchi shaxsini hayotga va mehnatga tayyorlashning eng asosiy vositasi. Ushu jarayonda ma’lumot olinadi, ta’lim bilan hamohanglikda tarbiya ham amalga oshiriladi. Ta’lim tor ma’noda o‘qitish tushunchasini anglatadi. Lekin u turli xil turdagi o‘quv muassasalarida emas balki oila va boshqa sohalarda ham ma’lumot berish jarayonini ham bildiradi. “Hammamizga ayonki, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu — ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Aynan shu jihatga davlat siyosati darajasida qaralib, joriy yilning 1-fevralida O‘zbekiston Respublikasining yangi Qonuni qabul qilinib uning 7-moddasi, Pedagogning majburiyatlari deb nomlanib,

Pedagog o‘z kasbiy faoliyatini amalga oshirishda:

ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha’ni, qadr-qimmatini va ishchanlik obro‘sinini hurmat qilishi;

o‘quv mashg‘ulotlarini o‘quv dasturlari va davlat ta’lim standartlariga muvofiq sifatli o‘tkazishi;

o‘quv mashg‘ulotlari davomida ta’lim oluvchilarning bilim darajasini oshirish uchun zarur choralar ko‘rishi;

axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o‘qitish va tarbiyaning ilg‘or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi;

ta’lim oluvchilarning psixologik va o‘ziga xos xususiyatlarini, jismoniy va ruhiy salomatligini, fiziologik rivojlanishini hisobga olishi, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan shaxslarni o‘qitish uchun shart-sharoitlar yaratilishiga e’tibor qaratishi va ularni kamsitmasligi;¹⁴⁷, deb ta’kidlangan. Ushbu qonun doirasidagi ta’lim jarayonini tashkil etish va har bir pedagog ushbu majburiyatlarni to‘liq tushunib, bilib faoliyatga kirishishlari bugungi ta’lim tizimining talabi bo‘lib turibdi.

Bugungi kunda ta’lim jarayonining muvaffaqiyati har jihatdan uning shakligagina emas, balki unda qo‘llanilayotgan metodlar va vositalar samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi, bu esa ta’lim nazariyasida asosiy o‘rinlardan birini egallab turibdi. Musiqa o‘qitish metodikasi – bu pedagogikaning ajralmas bir qismi sifatida ifodalanib, pedagogika, metodologiya singari fanlar tariqasida tajribada sinalgan ishlarni nazariy qismlarini – usullar yig‘indisi hisoblanmish uslublar, vositalarini umumlashtirib, amaliyotda ta’lim berish jarayonida, ta’lim oluvchilarda samarali va natijador bo‘lgan o‘qitish metodlarini taqdim etadi. Ushbu samarali, natijador metodlar o‘quv-tarbiyaviy jarayonning tuzilishini umumlashtirib, uning doirasidagi alohida va bir butun vazifalarni hal etish bilan shug‘ullanadi. “Metod” yunon tilidan olingan bo‘lib, “yo‘l”, “usul” degan ma’nolarni anglatadi. «Metodika» so‘zi grekcha so‘z bo‘lib, «tadqiqot yo‘li», «bilish usuli» degan ma’noni anglatadi va ta’lim-tarbiyaning alohida qismlari bo‘lib hisoblanadi, ularning yig‘indisi musiqa o‘qitish metodlari deyiladi. Musiqaning o‘qitish metodlari deganda, ta’lim oluvchilarning bilim, mahorat va malakalarini egallashda, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda va dunyoqarashini tarkib toptirishda, yetuk shaxsdan komil ilonson kabi ijobiy jihatlarni tarkib toptirishda musiqa rahbarilarning qo‘llagan ish usullari tushuniladi.

Hozirgi kunda pedagogning dars jarayoniga oldindan qilingan puxta tayyorgarligi, dars jarayonida o‘z imkoniyatidan va ta’lim oluvchilar imkoniyatlaridan o‘rinli va unumli foydalana olishi, bu orqali esa o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga qay darajada erisha oldi? Aynan ana shu jihatlar ham alohida e’tiborga molikdir. Shu nuqtai nazardan ham har bir pedagog bir darsga kirar ekan uning oldida millatning ertangi kelajagi hisoblanmish yosh avlod, uning ta’lim-tarbiyasi turibdi. Bugun ta’lim oluvchi shaxsiga berilgan har bir bilim pishiq puxta bo‘lishi, vaqt kelib ta’lim pedagog tomonidan berilgan ushbu bilimlar

¹⁴⁷ O‘zbekiston Respublikasining Pedagogning maqomi to‘g‘risida Qonuni, 2024-yil 1-fevral // <https://lex.uz/docs/-6786401#-6786975>

o‘quvchi shaxsida ko‘nikmaga aylanib, malaka tarzida ta’lim oluvchining kelgusidagi faoliyatida dasturi amal bo‘lib hizmat qilishini ham olida e’tiborga olib, biz pedagoglar berayotgan bilimlarimizga, uning sifati, samaradorligi va kelajakdagi natijadorligi kabi xususiyatlarini oldindan ko‘ra olib ushbu dars jarayonini aql bilan pedagogik kompetensiyalarimizga tayanib, tashkil etishimiz zarur. Albatta dars jarayonida vaqt taqsimotini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, ta’lim oluvchilarning yosh xususiyatlari va pedagogik imkoniyatlarini birdek inobatga olib, yuqori natijadorlikka erishishimiz uchun bizga samarali interaktiv ta’lim metodlarni qo‘llash ayni muddao. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta’lim metodlari hozirda eng ko‘p tarqalgan va barcha turdagi ta’lim muassasalarida keng qo‘llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta’lim metodlarining turlari ko‘p bo‘lib, ta’lim-tarbiya jarayonining deyarli hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishli qo‘llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta’lim metodlarini ma’lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to‘g‘ri tanlash muammosini keltirib chiqargan. Ta’lim metodlari oldiga quyidagi asosiy talablar qo‘yiladi:

1. O‘quv materialini o‘rganish yo‘li fikr yuritishning didaktik-materialistik usullarini, milliy mafkuraga hamda milliy qadriyatlarga asoslangan axloq, xulqatvorning irodaviy sifatlarini shakllantirishga olib kelishi kerak.

2. Ta’lim metodi ilmiy dalillar bilan aniq va ravshan asoslangan bo‘lishi lozim.

3. Ta’lim metodlarining tizimlilikligi ularning samaradorlik darajasini belgilaydi.

4. Ta’lim metodlari oldiga muqarrar sur’atda qo‘yiladigan yana bir talab – ularning tushunarli bo‘lishi.

5. Bolani sezgi organlari orqali bilishga o‘rgatish va o‘quv jarayonida ko‘rsatmali qurollardan iloji boricha ko‘proq foydalanish.

6. Ta’lim metodlari oldiga qo‘yiladigan talablardan yana biri – bu bilimlarning asosli va puxta bo‘lishi.

Ta’lim metodlari yaxshi natija beradigan bo‘lishi lozim. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat o‘quvchi va o‘qituvchining birgalikdagi, ya’ni hamkorlikdagi faoliyati asosida amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari haqida S.A.Madyarova, E.U.Eshchanov quyidagi fikrlarni bayon qilganlar: o‘quvchini dars jarayoni davomida befarq bo‘lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etish; o‘quvchilarni o‘quv jarayonida bilimga bo‘lgan qiziqishlarining doimiy ravishda bo‘lishini ta’minlash; o‘quvchining bilimga bo‘lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirish; o‘quvchi va o‘qituvchining hamisha hamkorlikdagi faoliyatining tashkillanishi.

Interaktiv (“inter”- взаимоимный, “akt”- действие -“o‘zaro ta’sir” ma’nosini bildiradi) uslubiy yondashuvda o‘quvchilar bilish va o‘rganish jarayoniga butunlay sho‘ng‘ib ketadilar, ular o‘zlari bilgan va o‘ylayotganlari xususida baxslashishlari ham

mumkin. Interaktiv darslarda maqsadga erishish uchun yetarli zamin yaratadi. O‘qituvchi dars rejasini tuzadi (qoida bo‘yicha interaktiv mashq va topshiriqlar o‘quvchi o‘zlashtirayotgan material bilan o‘zaro bog‘liq bo‘ladi). O‘quvchilar bajaradigan interfaol darsdagi interaktiv mashq va topshiriqlar uning asosiy tarkibi hisoblanadi. Oddiy mashq va topshiriqlardan shunisi bilan farqlanadiki, ularni bajarish jarayonida o‘ragilgan material nafaqat mustaxkamlanadi, balki yana yangilari ham olinadi. Shuningdek, bu mashq va topshiriqlar interaktiv yondashuvga mo‘ljallangan bo‘lib, zamonaviy pedagogikada ham uning boy zahirasi to‘plangan, shulardan quyidagilarni ajratib olamiz:

1. Ijodiy topshiriq.
2. Kichik guruhlar bilan ishlash.
3. Ta’limiy o‘yinlar (rolli, maqsadli va bilim beruvchi o‘yinlar).
4. Jamiyatdagi zahiralaridan foydalanish (mutaxassis taklif etish, ekskursiyalar).
5. Ijtimoiy loyihalar va auditoriyadan tashqari beriladigan ta’lim metodlari (ijtimoiy loyihalar, radio va gazetalar, fil’malar, saxna asarlari, qo‘shiq va ertaklar).
6. Razminka.
7. Yangi materialni o‘rganish va mustaxkamlash (interfaol ma’ruza, ko‘rgazmali qurollar bilan ishlash, video va audio materiallar, “o‘quvchi-o‘qituvchi rovida”, “har bir kishi har bir kishiga o‘rgatadi”), mozayka (ajurali arra) savollardan foydalanish, buqrotli dialog).
8. Murakkab va muzokara talab savol va muammolarni echish (“fikir maktabi”, “pozitsiyani egalla”, “POPS” loyihalashtirilgan texnikalar, “bir o‘zing, ikki kishi birgalikda”, “pozitsiyani o‘zgartir”, “karrusel”, “televizion tok shou uslubida munozara”, debatlar, simpozium).
9. Muammo-yechim (“yechimli daraxt”, “aqliy xujum”, “kazuslar tahlili”, “kelishuvlar va mediatsiya”) va xokozo.

Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi rivojlanib borayotgan ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, dars jarayonlarini samarali tashkil etish uchun bir qancha tavsiyalar berib bormoqdalar. Avvallari umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘tiladigan dars jarayonlariga birmuncha noto‘g‘riflik bor edi. Ya’ni, agar o‘quvchilar jim o‘tirib, darsni tinglasa, demak hamma narsa joyida va dars mashg‘uloti yaxshi tashkillashtirilgan. Ammo dars samaradorligi sukunat bilan emas, balki ta’lim natijalarini o‘zlashtirish, mustaqil fikr va mulohazalar yuritish bilan belgilanadi. Agar dars oxiriga qadar hech kim hech narsani eslab qolmagan bo‘lsa, O‘quvchilarda mavzu yuzasidan hech qanday savol tug‘ilmasa, sinfda to‘liq sukunatdan qanday foyda bor? Intizom shunchaki jim o‘tirish emas. Biz buyruqlarga bo‘ysinuvchi insonni emas, Yangi O‘zbekistonni kelajagi bo‘lgan yosh avlodga, kelajak davomchilariga ta’lim-tarbiya, bilim berib, shaxs sifatida shakllanib, jamiyatda o‘z o‘rnini topishiga yo‘l ko‘rsatuvchimiz. Binobarin, pedagog so‘zining ma’nosi ham yetaklovchi, yo‘l ko‘rsatuvchi degan ma’noni anglatadi. Bugungi davr ta’labidagi dars jarayoni avvalo, mavzuga mos interfaol metodlar va boshqariladigan intizom tarzida bo‘lishi kerak. Umumta’lim maktablarida har bir dars uchun ajratilgan 45 daqiqa o‘quvchilarning interfaol metodlarni qo‘llash orqali faolligiga erishish orqali

tashkil etilsa va bu jarayon davomida sinfdagi shovqin-suron ham har doim yomon holat emas. Bundan tashqari, hatto sinf bo‘ylab yugurish, qarsak chalish ham foydali bo‘lishi mumkin. Tashkil qilingan dars jarayonida o‘quvchilarda faoliyati natijasini ko‘rmoqchi bo‘lgan pedagoglarga quyidagi metodli qoidalarni tavsiya etamiz:

1. Svetofor qoidasini o‘rnating

Bu qoida sinfdagi tartib-intizom uchun ajoyib g‘oya. Qizil chiroq faqat o‘qituvchi gapirayotgani yoki individual topshiriq bajarilayotganini anglatadi. Sariq rang muloqot va navbat bilan javob berishni bildiradi. (o‘qituvchi ham o‘quvchini to‘xtatishga haqli emas!), yashil chiroq – juftlik yoki ishchi guruh uchun haqiqiy muloqot erkinligidan xabar beradi. Agar bu qoidani o‘qituvchining o‘zi unutib qo‘ymasa, 5-6 darsdan so‘ng o‘quvchilar uning savollariga bir necha karra tezroq javob berishadi, bu esa natijaga erishish uchun oson yo‘l deb e’tirof etilishi mumkin.

2. Yozma rozilik oling

Bolalar bilan qanday ishlash yana-da qulayroq bo‘lishi haqida kelishib oling. Qoidalar ro‘yxatini tuzing, ularga imzo qo‘ydiring va sinfga kiraverishda osib qo‘ying. Yodingizda tuting, siz ham qoidalarni buzolmaysiz. Qichqirmaslik yoki haqorat qilmaslikka kelishdingizmi, demak marhamat qilib, bunga bo‘ysuning. Qoidalarda qoidabuzarlik uchun jazolarni ham yozib qo‘ying. Shu qoidaga amal qilgan bir o‘qituvchi yaxshi tayyorlanmagani uchun o‘sha kuni darsini o‘tmagan. O‘quvchilari darhol uni o‘rtaga olishgan, chunki hamma uy vazifalarini bajarishgan edida. Keyin esa 40 daqiqani zavq bilan o‘tkazishgan.

3. Turli formatlardan foydalaning

Uy vazifasi matnni yodlashga aylantirilmasligi kerak. Uyga vazifa berayotganda o‘quvchilar savollaringizga roliklar, Internet, matn va rasmlardan javob izlashlariga imkon bering. Dars shakllarini navbati bilan almashtirishga harakat qiling: bahs, davra suhbat, munozaralar, mo‘jizalar maydoni, konspekt, aralash ta’lim – Internetda bular haqda ko‘plab ma’lumotlarni topishingiz mumkin. Nazorat ishi o‘rniga vazifalar va javoblar yozilgan kartochkalarni tayyorlang. Bajarganlik uchun ball yoziladi. Javoblardan foydalanlik uchun ball olib tashlanadi. “Besh” uchun ma’lum miqdordagi ball to‘plash kerak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Pedagogning maqomi to‘g‘risida Qonuni.
- 2.

XORAZMSHOHLAR BOSHQARUVI DAVRIDA SULOLA AYOLLARINING OILA VA DAVLAT BOSHQARUVIDAGI O'RNI

Masharipova Nargiza Otaxonovna
UrDPI Xorijiy filologiya kafedrası
dotsenti, f.f.f.d. (PhD). +998999677006
nargizamasharipova0787@gmail.com
Rustamova Sabohat Sardorbek qizi
UrDPI Xorijiy til va adabiyoti ingliz tili
yo'nalishi 1-bosqich talabasi. +998904361929
rustamovasabohat709@gmail.com

doi.org/10.59470/2024618

Annotatsiya. Maqolada Xorazmshohlar boshqaruvi davrida sulola ayollarining oila, davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'rnini, Turkon xotun saltanat ishlarida yetakchi mavqeni egallaganligi, uning farmoyishlari va maslahatlari o'g'li tomonidan so'zsiz bajarilganligining davlat boshqaruvidagi ahamiyati tahlil qilingan.

Абстракт. В статье анализируется роль династических женщин в управлении семьей, государством и обществом в период правления хорезмшахов, значение Тюркон-хатун, занимавшей ведущее положение в делах царства, а также тот факт, что приказы и советы ее сына выполнялись беспрекословно. слово в государственном управлении.

Abstract. The article analyzes the role of dynasty women in family, state and society management during the reign of the Khorezmshahs, the importance of Turkon Khatun occupying a leading position in the affairs of the kingdom, and the fact that her son's orders and advices were followed without a word in the state administration.

Kalit so'zlar. Anushteginlar sulolasi, Turkon xotun, Alouddin Muhammad, Xonsulton, saroy ahli, Jaloladdin Manguberdi, Chingizxon

Key words. Anushtegin dynasty, Turkon Khotun, Alauddin Muhammad, Khansultan, courtiers, Jalaladdin Manguberdi, Genghis Khan

Ключевые слова. Династия Ануштегинов, Тюркон Хотун, Алауддин Мухаммад, Хансултан, придворные, Джалаладдин Мангуберди, Чингисхан.

Tarixdan ma'lumki, Jaloliddin Manguberdi Xorazmshohlar sulolasining zabardast vakili bo'lib, mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda katta qahramonliklar ko'rsatgan.

Xorazmshohlar davlatining so'nggi hukmdori mohir sarkarda. Anushteginiylardan. Xorazmshohlardan Muhammadshoxning katta o'g'li. Onasi — Oychechak turkman kanizaklardan bo'lgan. Davlatni amalda uning xotini Malika xotun boshqarardi.

Turkon xotun, asli Terkan "oliy nasabli", "zodagon oilaga xos", "xotun" — malika ma'nolarini beradi.

Anushtegin asos solgan xorazmshoxlar sulolasining so'nggi hukmdori Alouddin Muhammad xorazmshoh ning onasi. Juvayniyning ta'kidlashicha, Turkon xotun qang'li urug'idan bo'lgan xoni Aqranning qizi edi. [Alouddin Atomalik Juvayniy., 2015: 13]

Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, Sulton Muhammad hukmronligi davrida Turkon xotun saltanat ishlarida yetakchi mavqeni egallagan, uning farmoyishlari va maslahatlari o'g'li tomonidan so'zsiz bajarilgan. Turkon xotunning rahnamoligida saroy ahli, zodagonlar bir necha guruhga bo'linib, o'zaro adovat qilganlar. Qipchoqlardan tashkil etilgan oliy martabali sarkardalar Turkon xotun bilan yaqin bo'lib, aksariyat saroyda sultonga qarshi bo'lib turgan biron bir guruhga boshchilik qilganlar. Saltanat ishlari deyarli Turkon xotun tomonidan boshqarilgan. Ko'p hollarda Muhammad xorazmshox tarafidan e'lon qilingan hukm va farmoyishlar Turkon xotun tomonidan hech qanday asossiz, kengashsiz bekor qilinar edi. Juvayniyning yozishicha, Gurganch Turkon xotunning xos poytaxti hisoblangan, uning xos saroyi va iqtosi mavjud bo'lgan. Turkon xotun nafaqat sulton, balki moliyaviy ishlar, arkoni davlat va saroy amaldorlari ustidan ham hukmronlik qilgan. [Hamidulla Dadaboyev., 1994: 23]

Ibn al-Asirning qayd etishicha, Turkon xotun 1220-yil Ilol qal'asida mo'g'ullarga asir tushadi va xizmatkorlari bilan birgalikda Toliqonda turgan Chingizxon huzuriga yetkaziladi. Asirlar safida bo'lgan vazir Malik Nosiruddin Hazoraspiy qattiq qiynoqlarga solinadi va sultonning farzandlari qatori qatl etiladi. Mo'g'uliston tomon o'tlangan Chingizxon bir necha kun Samarqandda to'xtashga qaror qiladi hamda Turkon xotun va sultonning omon qolgan xotinlariga xorazmshoxlar saltanati uchun aza ochish, ya'ni mo'g'ul askarlari oldiga chiqib baland ovoz bilan yig'lashni buyuradi. [Ibn al-Asir., 2000: 29]

Ma'lumotlarga qaraganda, 1231-yilda Jaloliddin Manguberdi halokatidan keyin, uning Turkon ismli ikki yashar qizi Jurmogun ismli mo'g'ul no'yoni qo'liga asir tushadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu voqeadan o'n yil oldin mo'g'ullar 4 oylik qamaldan so'ng Kaspiy dengizi janubidagi Ilol qal'asini egallashgan, bu yerda yashiringan Xorazmshohlar davlati malikasi ulug' Turkon xotun va uning oilasini Chingizxon huzuriga jo'natishgan edi. Chingizxon Turkon xotun va oilaning bir-nechta ayollaridan tashqari barchani qatl ettiradi. Xuddi shu tartibda mo'g'ul no'yoni Jurmagon Jaloliddin Manguberdining kichkinagina qizchasi malika Turkonni ham buvisi Turkon xotun singari mo'g'ullar davlati poytaxti Qoraqurumga jo'natadi. Malika Turkonning Qoraqurumda qanday tarbiya ko'rgani haqida bizda ma'lumotlar mavjud emas. Balki, buvisi Turkon xotun bilan ham uchrashgandir.

Anushteginiylarning izlari sulola taalluqli davlat qulaganidan so'ng ham tarix sahifalarida porlab turdi. Buni qarangki, faqat sulola shahzodalari emas, malikalari ham tarixda nom qoldirishga astoydil harakat qilganlar. Shu paytgacha biz ko'p eslaydigan Alovuddin Muhammadning onasi Turkon xotun, Sayfiddin Qutuz bilan eslanadigan onasi

Xonsultonlar yoniga endi Anushteginiylardan bo‘lgan yana bir malika, Jaloliddin Manguberding Turkon ismli qizini ham qo‘shish mumkin.

Rashididdin, Juvayniy, Abul Faraj ma’lumotlariga ko‘ra, Yaqin va O‘rta Sharqni butunlay bosib olish uchun jo‘natilgan shahzoda Hulagu bilan birga Xorazmshohlar davlatining so‘nggi malikasi Turkon ham jo‘natiladi. Hulagu XIII asrning 50-yillarida o‘zining Yaqin Sharqdagi yurishlarini boshlaganligini hisobga olsak, bu paytda malika 23 yoshdan oshgan edi. Fikrimizcha, Turkon mo‘g‘ul saroyida hech qanday azob-uqubatlarsiz ulg‘ayadi. Zero, sulola vakillari malikadan mo‘g‘ullarning Yaqin Sharqdagi davlatlar bilan siyosiy-diplomatik aloqalarini o‘rnatish va ularni o‘z izmiga solish uchun foydalanishni ko‘zlagan. Chunki, Jaloliddin Manguberdi halok bo‘lsa ham shu davrgacha uning harbiy qismlari Yaqin Sharqdagi eng asosiy yetakchi kuch edi. Bunga qadar Jaloliddinning sarkardalari Kayirxon, Berkaxon, Saruxon kabilar boshchiligidagi xorazmliklar Ko‘niya saljuqiylariga munosib raqib bo‘lgan, Yaqin Sharq mintaqasidagi salibchilarni o‘nglab bo‘lmas darajada mag‘lubiyatga uchratgan, ularning bosh shahri Quddusni ham tortib olgan, bir-birining yerlariga ko‘z olaytirayotgan ayyubiy shahzodalarni ham jilovlab olgan edilar.

Bundan tashqari, xorazmliklar o‘zlarining davlatlari mo‘g‘ullar tomonidan bosib olingan bo‘lsa ham, haligacha ular bilan murosasiz kurashga tayyor edilar. Mintaqadagi arablarda esa mo‘g‘ullarga qarshi ozodlik kurashini olib borgan yetakchi kuchlar bo‘lmaganligiga tarix guvoh.

XIII asr o‘rtalariga kelib Yaqin Sharqda xorazmliklarning obro‘si nihoyatda oshib ketgan ediki, ayrim shu davr tarixchilari 1245-yilni xorazmliklar yili sifatida e’tirof etishgan. Hattoki, mintaqadagi hukmdorlar o‘z hokimiyatining legitimligini ko‘rsatish yoki ta’minlash uchun o‘zlarini xorazmshohlardan deb e’lon qilar yoki ular bilan quda-andachilik rishtalarini bog‘lardilar. Bizning fikrimizcha, aynan mana shu sabablarga ko‘ra, malika Turkon kelgusida Yaqin Sharq mamlakatlariga yurish qilishdagi diplomatik aloqalar yo‘lida foydalanish uchun saroyda saqlangan. Lekin 1247-yildan so‘ng xorazmliklar Misr hukmdori Malik Solih Najmiddin Ayyub boshchiligidagi katta qo‘shinga mag‘lub bo‘lganidan so‘ng mintaqaning turli hududlariga tarqab ketishadi. Xullas, Hulagu Eronda mo‘g‘ullarning yangi davlatiga asos solish yo‘lida bosqinchilik yurishlarini olib borib, 1258-yilda xalifalik poytaxti Bag‘dodni qamal qiladi. Qamalga xalaqit qilmaslik uchun atrofdagi hokimlar bilan muzokaraga kirishadi. Shu maqsadda Mosul hukmdori Badriddin Lulu bilan ham ittifoq tuzadi. Ittifoqchilikni mustahkamlash uchun esa Mosul shahzodasi Solih Ismoilga Jaloliddin Manguberding qizi Turkonni juda qimmatli zeb-u ziynatlar bilan shariat qoidalarini asosida nikohlab bergan edi. Mosulning bo‘lg‘usi hukmdori Solih Ismoil uchun Jaloliddin Manguberding qizini o‘z nikohiga olishi Chingiziylar kuyovi bo‘lishdan kam ahamiyat kasb etmasdi.

Voqealar rivoji haqidagi ma’lumotlar Abul Faraj va Rashididdin tomonidan keltiriladi. Unga ko‘ra, malika Turkon Mosulda katta mavqega erishib, shahardagi tinchlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Malika Turkon eri Malik Solih bilan Misrga ketmagan. Hulagu butun Eronni bo’ysundirganidan so’ng hududlarga o’zining ishonchli odamlarini hokim qilib jo’natadi. Rashididdinga ko’ra, Malika Turkonga Eronning janubi-sharqidagi katta hudud – Kermion tegadi. U Kermionga ketib o’zining hokimlik vazifasini bajaradi.

An-Nasaviy Turkon Xotun haqida quyidagicha tavsif qoldirgan: «Yuqorida aytib o’tilgan Turkon Xotun Bayavut toifasidan bo’lib, yemak urug’ining shoxobchasidandir. Qachonki, uning mavqei mustahkamlangandan so’ng «Xudovandi Jahon», ya’ni butun dunyo hukmdori laqabini olgan edi. U turkiy hukmdorlardan Jonkishining qizi bo’lib, El-Arslonning o’g’li Takish unga uylanadi. Takish o’lgandan so’ng davlat tepasiga kelgan o’g’li Alouddin Muhammad Xorazmshoh davrida onasi Turkon Xotunning obrusi ko’tarilib, davlat ishlarini ham boshqargan». [Shixabaddin Muhammad an — Nasavi., 1973]

Hatto Xorazmshoh Muhammad mastligida onasi Turkon Xotunning xiyonati tufayli shayx Najmiddin Kubroning shogirdi shayx Majididdin Bag’dodiyning qatl qilish haqida farmon ham beradi. Bag’dodiyning qatl qildirilishi din ulamolarini Muhammaddan ixlosini qaytargan edi. Turkon Xotunning bunday nodonligi Xorazmshohlar davlatiga sonsiz kulfatlar keltirdi.

Nasaviyning guvohlik berishicha, makkor Turkon Xotun o’g’liga shu daraja o’z ta’sirini o’tkazganki, natijada Xorazmshoh Muhammad mamlakat ichkarisidagina emas, balki xalqaro maydonda ham Xorazmning yagona hukmdori sifatidagi rolini boy berdi. Bundan tashqari, katta qudratga ega bo’lgan sarkardalarining ko’pchiligi qipchoqlardan bo’lgani bois, hukmdor onasiga yon berishga majbur edi.

An-Nasaviy bunday yozadi: «Agar malikadan va sultondan bir ish haqida ikkita ko’rsatma kelsa, u holda ularning sanasiga qarar edilar va barcha mamlakatlarda keyingi sanaga amal qilardilar...»

Turkon Xotun «Jahon hokimi» laqabiga ham ega edi, uning farmonlaridagi shaxsiy muhri — to’g’risida: «Ismat ud-dunyo vad-din Ulug’ Turkon malika niso al-olamiyn» - Dunyo va uning pokdomoni, Ulug’ Turkon, olam ayollarining malikasi deb bitilgan edi. U «I’tasamtu billahi» - «Faqat Allohdan himoya kutaman» deyilgan so’zlarni bosh shior qilib olgan. U o’z shiorini o’g’li shiorining yoniga qo’yar edi.

Xorazmshohlar davlatida mo’g’ullar bosqini arafasida bir mamlakatda ikkita paytaxt — Gurganj va Samarqand, ikkita hukmdor — Turkon Xotun va Xorazmshoh Alouddin Muhammad bor edi.

Gurganj shahrida Turkon Xotunning qarindoshlaridan sultonning turkiy qo’shiniga tegishli nufuzli a’yonlargina boshliq o’rnida edilar, jumladan, Xumor Ag’u — lashkarboshi, Buka Pahlavon, Ali Marg’ini va boshqalar.

1220 yili Xorazm mo’g’ullar tomonidan istilo qilingach, Sulton Alouddin Xazar dengizidagi Abiskin orollaridan biriga qochishga majbur bo’ldi. Shoh xotinlari va farzandlari xazinadagi boyliklar va boshqa qimmatbaho buyumlarini olib shaharni tark etadi. Berahm malika esa shaharda qolgan barcha sultonlar, hokimlar va ularning o’g’illarini, jami 26 kishini qatl qildirgan, ya’ni Amudaryoga cho’ktirgan. Bunday

sharmandalik Turkon Xotundan ko‘p tarafdorlarini yuz o‘girtirgan. U faqat o‘z xizmatkorlari, vazir Muhammad Solih hamda yo‘l ko‘rsatuvchi Umarxon hamrohligida qochib ketgan.

Noshukr malika Ilol shahri Mozandaronga etgach, yo‘lboshlovchini ham qatl qildiradi. Chingiz lashkarlari Turkon Xotun izidan borib, Ilol shahrini qamal qilib, ko‘p o‘tmay uni ham bosib oladi. Malika Xorazmshohning butun harami, bolalari bilan asirga tushadi. Mo‘g‘ullar shoh bolalarini o‘ldirib, haram ayollarini xotin qilib oladilar, Turkon Xotun esa Chingizxon qarorgohiga jo‘natiladi. Turkon Xotunning asirlikdagi ahvoli juda ayanchli edi, u Chingizxonning dasturxonida qolgan sarqiti bilan ovqatlanardi. Bir paytlar har qanday farmoyishi darhol bajarilgan malikai jahon Turkon Xotun 1233 yili xoru zorlikda vafot etadi.

O‘ylaymizki, bu mavzu ham yosh tadqiqotchilar uchun o‘lkamiz tarixida o‘ziga xos iz qoldirgan – To‘maris, Xonsulton, Saroymulxonim, Xonzodabegim, Nodirabegim singari malikalarimiz qatorida chuqurroq o‘rganiladi va yoshlarimizga tariximizning nozik hamda mavhum sahifalarini yoritishda xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi Jahongusho (Jahon fotixi tarixi), “Mumtoz so‘z” nashriyoti, 2015.
2. Hamidulla Dadaboyev. Mirzo Ulug‘bek, To‘rt ulus tarixi, T., 1994.
3. Ibn al-Asir. Al-kamil fit-tarix, Mo‘g‘ul-tatar bosqini qissasi, 11-qism, 2018.
4. Shaxobiddin Muhammad an Nasaviy , Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti, T., 1999;

RUS TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA ISHLASH

Самандаров Махмуд Ибадуллаевич-
Отличник народного просвещения,
преподаватель русского языка и литературы,
кафедры «Узбекский и русский языка и литература,
факультета филологии и истории,
Ургенчского Государственного педагогического института.

Tel:+99893 743 51 57

Email: mahmud7@mail.ru

Yaxshiyeva Gulchiroy Norboy qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Filologiya va tarix fakulteti
O‘zga tilli guruhlarda rus tili yo‘nalishi 2- bosqich talabasi
+998-88-456-06-04
gulchiroyyaxshiyeva68@gmail.com

doi.org/10.59470/2024619

Annotatsiya. ushbu maqolada o‘zbek va boshqa tilga asoslangan maktablarda rus tilini o‘qitish va o‘quvchilarning ushbu til bo‘yicha nutqini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Qanday metodlar yordamida so‘zlashuv salohiyatini oshirish qisqacha bayon qilingan.

Аннотация: В данной статье освещен вопрос преподавания русского языка в школах с узбекским и другими языками и развития речи учащихся на этом языке. Кратко описано, какие методы используются для повышения разговорного потенциала.

Abstract: This article covers the issues of teaching the Russian language and the development of students’ speech in Uzbek and other language schools, as well as gives brief information on how to use methods to increase speech potential.

Kalit so‘zlar: nutq rivojlanishi, samarali metodlar, o‘quv dasturi, rus tili fani, dialog, monolog, o‘qituvchi, o‘quvchi.

Ключевые слова: развитие речи, эффективные методы, учебная программа, русский язык, диалог, монолог, учитель, ученик.

Key words: speech development, effective methods, curriculum, Russian language, dialogue, monologue, teacher, student.

Shubhasiz, til o‘rganish va tilni o‘rgatish, o‘quvchilar bilan ishlashda ularning tilga bo‘lgan salohiyatini oshirish ,nutqini rivojlantirish hamisha dolzarb masaladir.

Boshqa bir tilga asoslangan maktablarda xoh u o‘zbek ,xoh u qozoq yoki boshqa bir til o‘qitiladigan maktab bo‘lsin,o‘quvchilar uchun tanish bo‘lmagan chet tilini o‘rganish qiyinchilik tug‘diradi. O‘z mutaxassisligimdan kelib chiqib yondashsam ,o‘zbek maktablarida ancha murakkab jarayondir. Pedagogik amaliyotim davrida ham, albatta,bunga amin bo‘lganman. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi bo‘ladimi yoki yuqori sinf o‘quvchisi,o‘z shaxsiy qiziqishidan kelib chiqib va balki rus tili o‘qituvchisining dars o‘tishidan, rus tili grammatikasini mukammal tushunishi mumkin. Ammo bu to‘laqonli natija emas. O‘qituvchi va pedagoglar dars jarayonida darslikdagi o‘quv dasturidan bevosita o‘quvchilarning nutqini o‘stirish bilan ham shug‘ullanishi lozim. Buning uchun o‘quvchi bilan aloqa o‘rnatish va ularni dars paytida ko‘proq muloqotga chaqirish kerak. Faqat bu bilan cheklanib qolmay,mashg‘ulot chog‘ida har xil metodlar va til o‘rgatish nutq bilan bog‘liq o‘qitish usullaridan foydalanish samaralidir.Ushbu turdagi metodlarga misol keltirsak:

– darsni savol-javob tarzida o‘tkazish nafaqat nutqni rivojlantiradi ,balki darsga bo‘lgan e‘tibotni ham kuchaytiradi;

– yozma bajarilishi kerak bo‘lgan mashqlarni ,og‘zaki bajarishga almashtirish;

– yodlash uchun ko‘proq lug‘atlar berish ;

– matnni har bir o‘quvchiga o‘qitish va birgalikda og‘zaki tarjima va tahlil qilish;

– rus badiiy asarlarini mutolaa qilish va birgalikda muhokama qilish (kichik kitobxonlik kechalarini tashkil qilish).

O‘quvchining tilga bo‘lgan e‘tiborini kuchaytirib rus tilida so‘zlashuvda nutqini rivojlantirish, boshlang‘ich sinfligidan boshlanishi lozim. Chunki shu davrda bolaning nutqi katta yoshdagi o‘quvchilarga nisbatan moslashuvchan bo‘ladi. Har bir rus tili darsida o‘quvchilar nutqini rivojlantirish samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan muloqot holatini yaratish uchun u yoki bu shaklda o‘yin uslublaridan foydalanish tavsiya qilinadi. Rus tilida monolog va dialogni o‘rganish o‘quv dasturining asosiy talablaridandir. O‘quvchi nutqini o‘stirish uchun unga ko‘proq so‘zlash mas’uliyatini yuklash kerak. Buning uchun esa mavzuga doir va mavzudan biroz yiroq bo‘lgan suhbatlardan keng foydalanish afzaldir.O‘qituvchi o‘quvchining nutqini rag‘batlantirib, yo‘l qo‘ygan xatolarini gaplar orasida talaffuz qilganda to‘g‘irlashi mumkin. O‘qituvchi til o‘rgatishda o‘quvchining dastlab psixologiyasini bilishi va o‘rganishi zarur. Chunki bu kabi vaziyatlarda o‘quvchilar tomonidan turli reaksiya bo‘lishi mumkin. Kimdir o‘qituvchi uning xatosini to‘g‘irlashini oddiy narsa deb qabul qiladi va xatosini to‘g‘irlab muloqotga tez kirishib ketadi.Boshqasi esa,aksincha to‘xtab qoladi go‘yoki o‘zini sinfidagilar orasida kamsitilgandek his qiladi.

Xulosa qilib aytganda, til o‘rganish o‘quvchilar uchun murakkab jarayon sanaladi.O‘quvchilar xorijiy tillarni o‘zlashtirishda doimo qiyinchiliklarga duch keladilar.Til o‘rganish kishilik jamiyatida nihoyatda muhim sohalardan biri hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa .Albatta ,bu fikr bejizga aytilmagan.Shunday insonlar borki,tilni atrof-

muhitdan, ya’ni yaqin rus millatiga mansub qo’ni-qo’shnilaridan ham eshitib o’rganishlari mumkin. Hatto ki, ish yuzasidan yoki sayohat uchun Rossiyaga borgan odam grammatika jihatdan bilimga ega bo’lmasa ham shu davlat aholisining so’zlashuvidan biroz bo’lsa ham rus tilida muloqot qilishni o’rgana oladi. O’quvchilarning til kompetensiyasini shakllantirishdagi eng muhim yutuq o’quvchilarni erkin fikrlashga, erkin so’zlashga, emotsionallikka, diqqat bilan o’qishga, erkin va emotsional yozishga o’rgatish imkoniyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva F. Kasbiy fanlarni o’qitishda ilg’or pedagogik texnologiyalardan foydalanish (uslubiy qo’llanma). Toshkent - 2013
2. Abramova S.V. Maktab o’quvchilarining rus tili bo’yicha dizayn va pedagogik ishlar. -2011.
3. Deikina A.D., Yanchenko V.D. Rus tilini o’qitish metodikasi tendentsiyalari-2011
4. Drozdetskaya G.V. Rus tili va nutq madaniyatini o’qitishda masofaviy ta’lim masalalari // Ta’lim falsafasi. -2011
5. Bepalko V.P. Pedagogika va ilg’or ta’lim texnologiyalari. - M., 1995 yil

**XALQ O‘YINLARI ASOSIDA O‘QUVCHILARNI MA’NAVIY
TARBIYALASH.**

Niyozmatov Anvar
Urganch davlat pedagogika instituti
ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida katta
o‘qituvchisi
+998 94-230-89-40

doi.org/10.59470/2024620

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq o‘yinlarning o‘quvchilarning ijtimoiy madaniy hayotidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratilib, aynan o‘zbek xalq o‘yinlari asosida o‘quvchilarni ma’naviy tarbiyalashning dolzarb masalalari yoritilgan. Shu bilan bir qatorda insonni hayotga tayyorlashning dastlabki jarayonlarida xalq o‘yinlarining o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan. Ayniqsa o‘sib kelayotgan yosh avlodda ma’naviy-axloqiy fazilatlarning shakllanishida, ularning kelgusi hayotda o‘zining munosib o‘rnini topishlarida xalq o‘yinlari muhim ahamiyat kasb etishi ko‘hna Xorazm hududida keng tarqalgan “Oltin qovoq”, “Kurash”, “Chavgon” kabi xalq o‘yinlari misolida ochib berilgan.

Annotation. This article’s central idea is directed to the role of folk games in the social and cultural life of students, and actual issues of moral education of students are highlighted on the basis of Uzbek folk games. Moreover, the role and importance of folk games in the initial processes of preparing a person for life have been shown. Folk games are especially important in the formation of spiritual and moral qualities in the young generation, and in the gaining of their proper position in the future life. This evidence is revealed on the example of folk games like "Golden pumpkin", "Kurash" and "Chavgan".

Аннотация. Центральная мысль данной статьи направлена на роль народных игр в общественной и культурной жизни студенческой молодежи, а на основе узбекских народных игр освещаются актуальные вопросы нравственного воспитания студенческой молодежи. Кроме того, показаны роль и значение народных игр в начальных процессах подготовки человека к жизни. Народные игры имеют особое значение в формировании духовно-нравственных качеств у подрастающего поколения, в завоевании им должного положения в будущей жизни. Это свидетельство раскрывается на примере таких народных игр, как «Золотая тыква», «Кураш» и «Чавган».

Kalit so‘zlar: Tarbiya, ma’naviy tarbiya, xalq pedagogikasi, o‘yin, xalq o‘yinlari, Xorazm o‘yinlari, “Oltin qovoq”, “Kurash”, “Chavgon”.

Key words: Education, spiritual education, folk pedagogy, games, folk games, Khorezm games, "Golden pumpkin", "Kurash", "Chavgon".

Ключевые слова: Воспитание, духовное воспитание, народная педагогика, игры, народные игры, Хорезмские игры, «Золотая тыква», «Кураш», «Чавгон».

O‘zbek xalq o‘yinlarining paydo bo‘lishi va taraqqiyotini o‘rganishda sharqning buyuk mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg‘ariy, Kaykovus, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zayniddin Mahmud Vosifiy va boshqa tabarruk zotlar qoldirgan moddiy va ma’naviy meroslar muhim ahamiyatga ega. Endilikda ularni o‘rganish, tadqiq qilish, amaliyotga tatbiq etish – o‘z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir.

O‘zbek xalq o‘yinlari tarixida birinchi marta milliy o‘yin namunalarining bayon etilishi, ularning ta’rif-tavsifi qomusiy allomalardan biri Mahmud Qoshg‘ariy qalamiga mansubdir. U bundan 1000 yil burun, 6 yil mobaynida Turkistondan Termizgacha, Xazar va Orol sohillaridan Tangritog‘ etaklarigacha bo‘lgan hududda yashagan turkman, o‘g‘iz, chigil, yag‘mo, qirg‘iz va boshqa turkiyzabon xalqlarning tarixi, o‘lkalar jug‘rofiyasi, urug‘, qabila, elatlarning til xususiyatlari, yozma va og‘zaki adabiyoti, ko‘chmanchi tuyakashlar, yilqichilar, cho‘ponlar, o‘troq dehqonlar, bog‘bon va kosiblarning tirikchilik usullari, so‘z talaffuzlari va turli so‘z atamalarini teran o‘rganib, “Devon-u lug‘ati turk”, ya’ni “Turkiy so‘zlar devoni”ni tuzib chiqdi. O‘z xalqi, Vatanini sevgan, uning tili va madaniy-ma’naviy boyliklarini qadrlagan Mahmud Qoshg‘ariy turli qabila-urug‘larning bayramlari, tantanalari, urf-odatlar, rasm-rusumlari, kundalik mashg‘ulotlari, qo‘shiq va o‘yinlari, diniy e’tiqodlari bilan astoydil qiziqib, bu benazir qadriyatlarning barchasini kelajak avlodlarga qimmatli meros sifatida yozib qoldirgan.

Devonda 150 ga yaqin xalq o‘yinlari tilga olinib, shulardan 20 taga yaqin o‘yin turiga batafsil ta’rif berilgan. Olim kattalar va bolalarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lgan o‘yin turlariga alohida to‘xtalib, ularning qanday o‘ynalishi tartiblari yoritilgan. U o‘yinlarni diqqat bilan o‘rganib, ham jismoniy, ham aqliy mashg‘ulotlarga ajratgan.

Masalan, merganlikda bahs qilmoq, o‘q-yoy otib, qush va hayvonlarni ovlamoq, shuningdek, arqon, taxtali sopqonlarda tosh otmoq, balandga ilib qo‘yilgan qovoqni mo‘ljalga olib otmoq (bu “Oltin qovoq” o‘yini deb atalgan) kabi bahs(o‘yin)larning har biriga alohida to‘xtalib o‘tadi. Asarda bunday bahslarning qoida va shartlari, usullari, g‘oliblarga beriladigan sovrinlar, zaruriy asbob-anjomlar, maxsus atamalarning mohiyati batafsil bayon etilgan.

Ko‘hna Xorazmda ham sayil va to‘ylar xalq o‘yinlarisiz o‘tmagan. Xalq o‘yinlari davralarga shod-u xurramlik, ko‘tarinki ruh va zavq-shavq olib kelgan. Shu sababli xalq o‘yinlari uzoq davrlardan beri shakllanib, rivojlanib bugungi kunimizgacha yetib kelgan.

Quyida ana shu o‘yinlarning ayrimlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

“Oltin qovoq” – ushbu o‘yin Xorazmda keng tarqalgan o‘yinlardan biri hisoblanadi. Oltin qovoq o‘yini odatda katta sayillarda, to‘ylar davrasida tashkil etilgan.

O‘yinda besh-olti metrlik uzun yog‘ochdan to‘rttasi bir-biriga ulab bog‘lanadi, so‘ng ko‘tarilib uchiga qo‘yning orqa oyog‘idan olingan oshiq yoki tanga pul ip bilan

bog‘lanadi. O‘sha nishonni oltin qovoq deyishgan. Unga qadimda o‘q-yoydan o‘q uzganlar, keyinchalik miltiq ixtiro qilingach, miltiqdan o‘q uzganlar. Oltin qovoqni urish uchun merganlar saf tortib turganlar va navbati bilan o‘q uzganlar. Tamoshabinlar ularning merganligini kuzatganlar. Oltin qovoqni urgan merganni to‘y tomoshabinlari ko‘tarib o‘yin tashkilotchilarining oldiga olib borganlar. Tomoshabinlar uni davra aylanib ko‘plab yuqoriga otib yana ushlab olganlar. Odamlar qiy-chuv qilib, o‘z shodliklarini bildirib g‘olib merganni tabriklaganlar.

Juda qadim zamonlarda “oltin qovoq” urganga oltin to‘la qovoq berganlar. Keyinchalik esa sovrinlar ot, ho‘kiz, tuyaga almashtirilgan. Oltin qovoq o‘yinida merganlar bir-ikki martalab, uch-to‘rt martalab otishma qilganlar. Oltin qovoqni urguncha otishma navbati aylanib turavergan. O‘yinning cho‘zilishi merganlarning chapdastligiga bog‘liq bo‘lgan. Oltin qovoqni ura olmagan vaqtlar ham bo‘lgan. Bu jihatdan ham o‘yin tomoshabin diqqatini o‘ziga ko‘proq jalb qilgan [1].

Ushbu o‘yin sahnasi mashhur “Alpomish” dostonida ham keltirib o‘tilgan bo‘lib, unda Barchin quyidagicha shart qo‘ygan:

Yoy tortishsa yoyi sinmay qolganga,
Men tegaman shul yoyandoz polvonga.
Ming qadamdan tanga pulni urganga,
Men tegaman shul qarchig‘ay merganga[2].

Shu jumladan A.Vamberi ham oltin qovoq o‘yini haqida to‘xtalib o‘tib, oltin qovoq o‘yinida oltin qovoqni urgan merganga qo‘y, ho‘kiz, ot va tuya berilganligi[3] to‘g‘risida yozib qoldirgan. Bizningcha, ushbu o‘yinning ilk tarixiy ildizlari o‘q-yoyni vujudga kelish davriga borib taqaladi.

M.O.Kosvenning ko‘rsatishicha esa, o‘q-yoy ibtidoiy jamoa davrida ixtiro qilingan[4].

Jamiyatimizda ma’naviy poklanish va sog‘lom axloqiy muhitni shakllantirish uchun tariximizni chuqur o‘rganish, unut bo‘layotgan bebaho an’analarimizni tiklash zarur. Bu borada ana shu tarixni yaratgan buyuk mutafakkirlarimizning ijodiy xazinasini biz uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ana shunday buyuk mutafakkirlarimizdan biri – Abu Ali ibn Sino bo‘lib, u o‘z davrining yetuk olimi sifatida mavjud fanlarning deyarli barchasi bilan to‘liq shug‘ullangan, ularga oid asarlar yaratgan qomusiy olimdir. Jahon ma’naviyati xazinasiga beqiyos ulash qo‘shgan, dunyo ma’rifati beshigini tebratgan Ibn Sino nafaqat mashhur shifokor, faylasuf, shoirgina bo‘lib qolmasdan, balki xalq o‘yinlariga doir rang-barang nodir meros qoldirgan. Alloma xalq o‘yinlari haqida fikr yuritarkan, u bu borada zamondoshlaridan farq qilib, har bir masalani keng, chuqur mushohada qiladi va muammolarni kuchli mantiq, hayotiy omillar asosida, zukko aqli yordamida yechib beradi. Aynan shuning uchun uning ma’naviy durdonalari oradan qancha yillar o‘tsa hamki, insoniyatga abadiy xizmat qilib kelmoqda.

Insonning ma’naviy yetuk, jismonan barkamol bo‘lishi yo‘lida butun umrini baxsh etgan olim o‘z asarlarida xalq o‘yinlarining, ayniqsa, badantarbiyaning kishi uchun

naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab berdi. Uning serqirra ijodiy faoliyatidagi ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalari, ko‘rsatmalari hamda maslahatlari ta’lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik yo‘nalishlarni aniqlashda, xalq o‘yinlariga oid fikrlarini umumlashtirishda va ularni amaliyotga joriy qilishda nihoyatda qo‘l keladi. Ibn Sino inson organizmini sog‘lomlashtirish va kasallikni davolash nuqtayi nazaridan qarab, xalq o‘yinlaridan biri bo‘lgan badantarbiyani beshta asosiy qismga ajratadi, jumladan:

1. Tez harakatlar.
2. Nozik va yengil harakatlar.
3. Kuchliroq harakatlar.
4. O‘ta kuchli harakatlar.
5. Gavda uchun maxsus harakatlar.

Uning bu ko‘rsatmalari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

O‘z o‘rnida Ibn Sino xalqimizning milliy sport turi bo‘lgan milliy kurashimiz (Buxorocha va Farg‘onacha, Xorazmcha) haqida ham yetarlicha ma’lumot qoldirgan. Ibn Sinoning qayd etishicha, kurashning turlari ham bir nechadir. Ulardan biri ikki kurashuvchining har biri o‘z raqibining belbog‘idan ushlab o‘ziga tortadi, shu bilan birga, kurashuvchi o‘z raqibidan qutulishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa uni qo‘yib yubormaslikka harakat qiladi.

Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qo‘li bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab o‘ziga tortadi va yerga ag‘daradi, bu vaqtda birinchi kurashuvchining o‘ng qo‘li ostidan o‘tkazishi kerak, kurashuvchilar goh gavdalarini tiklab, goh egiladilar. Kurash turlariga yana ko‘krak bilan zarbani qaytarish, ikkinchi bor kishining bo‘ynidan ushlab pastga egish, bir-birovining oyoqlarini o‘z oyoqlari bilan chalkashtirib, chalib yoki oyoqlari bilan ikkinchisining oyoqlarida turib qilinadigan va polvonlar ishlatadigan harakatlar ham kiradi[6].

“Kurash” ham to‘y va tomoshalarda muhim o‘rin tutadi. Uni tashkil qilishda to‘y katxudosi birinchilikka da’vogar polvonning nomini, uning qayerdan kelganini e’lon qiladi. So‘ng unga qarshi kurashuvchining nomini e’lon qiladi. Shu vaqtda har ikkala polvon kurashga shay holda tomoshabinlar davrasiga chiqadilar. Kurash tashkilotchisi “boshlang” deb buyruq bergach, ikkalasi bir-biriga yaqinlashib, kurashishga tushadi. Qaysi polvon raqibini yiqitib yelkasini yerga tekkizsa, shu polvon kurashda g‘alaba qozongan hisoblanadi[7].

To‘yda bir necha polvon juft-juft bo‘lib, kurash maydonida kuch sinashadi. Birinchilikni olgan polvon ko‘pincha hamma to‘ylarda birinchilikka chiqish istagini bildiravergan. Birinchi mukofotga qo‘y, ikkinchiga mol terisi, uchinchi, to‘rtinchi, beshinchisiga ozroq pul bilan ro‘mol berilgan.

Ma’naviy tarbiya jarayonida muhim ahamiyat kasb etuvchi qadimgi o‘zbek xalq o‘yinlari haqidagi bilim va tasavvurlarimizni yanada boyitishda Kaykovusning XI-asrda yaratilgan, xalq orasida nihoyatda mashhur bo‘lgan ajoyib axloqiy asari – “Qobusnoma”

asarininh alohida o’rni bor. “Qobusnoma” mo’jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlardan iboratdir.

“Qobusnoma”ning “Hunarning afzalligi va qadri baland, oliy tabiatli bo’lish haqida”, “Mazax qilmoq, shatranj va nard o’ynamoq odobi bayoni zikrida”, “Shikorga chiqmoq zikrida”, “Chavgon o’ynamoq zikrida”, “Chaxorpoy (ot) sotib olmoqning zikrida”, “Farzand parvarish qilmoq zikrida” degan boblarida xalq o’yinlariga tegishli bo’lgan talaygina ma’lumotlar berilgan. Kaykovus bilim o’rganmoq uchun mehnat qilish, badanni dangasalik, ishyoqmaslikdan qutqarish uchun harakat zarurligini uqtiradi. “Hunar o’rganmoqda mehnat qilmoq, badanni yalqovlik, ya’ni bekorchilikdin qutqarmoq foydalidir, nedinkim, bekorchilik badanning fasod va bemorligiga sabab bo’lur”.

“Agar badanga ranj berib, uni o’zingga qahr bilan mute qilmasang, martabali bo’la olmaysan. Nedinkim, badan kohinlikni va rohatni do’st tutgoni jihatidan ham o’z ixtiyori bila senga farmonbardor bo’lmas. Ul sabab bilakim, badanda asli harakat yo’qdur.

U harakatni farmon bilan qilur, o’z murodi bila qilmas va to sen buyurmaguncha badanning hech ishga rag’bati bo’lmas. Bas, ey farzand, badanni o’zingga mute qil va uni qahr bila itoatga buyurgil. Har kishi o’z badanin o’ziga mute qilsa, o’zgalarning badanini ham mute qila olur, chunki har kishi o’z badanin o’ziga farmonbardor qilsa, fozil va hunar o’rganmoq bila ikki jahonning salomat va sharofatin hosil qilur” [13].

Kaykovus yoshlarga xilma-xil kasbni egallashni, turli xil hunar o’rganishni tavsiya qiladi, ya’ni o’sha paytda jismoniy tarbiya harbiy-amaliy tavsifga ega bo’lgani uchun harbiy kishiga harbiy ilmlarni - suvda suzishni, ot minishni, chavgon urishni, buyruq berishni o’rganishni tavsiya qiladi. O’sha davr taqozosiga ko’ra, bunday harbiy ilmlarni o’rganish zamonning talabi bo’lgan.

Sharq xalqlari orasida juda qadimiy o’yinlardan biri Chavgon hisoblanib, o’z o’yin qoidalari hamda ko’rinishi jihatidan ko’pkari yoki xokkey o’yinlariga o’xshash bo’lgan. Chavgonida o’yinchilar maxsus suvoriylar bo’lib, ot ustida turib, milliy chavandozlik kiyimlarida maydonga tushib o’yin o’ynaganlar. Chavgonchilar o’rtasida chavgon to’pi “talash” bo’lgan. Har ikki tomondan 5-6 tadan o’yinchilar ishtirok etib, raqib darvozasiga kim qancha ko’p to’p kiritsa, o’yin oxirida o’sha tomon g’olib hisoblangan[14].

Chavgon qo’lda tutiladigan uchi egik uzun tayoqdan iborat bo’lib, hozirgi xokkey dastasini eslatadi. Shu asbobda o’rtadagi to’p raqib darvozasi tomon olib borib uloqtirilgan. Bu o’yin ikki tanaffusli bo’lib, bir soat davom etgan. Bu o’yinni otliq bir hakam maydon ichida, piyoda ikki yordamchi hakamlar maydonning ikki chekkasida kuzatib, tartibga solib borishgan.

O’yin davomida zarur topilsa, har ikki tomon ham to’rt marta bir daqiqadan tanaffus olish huquqiga ega bo’lgan. Kimki o’yin qoidasini qo’pol ravishda buzadigan bo’lsa, o’yindan chiqarib yuborilgan. O’yin qoidasi darvozaga yaqin joyda buzilsa, raqib tomon darvozasiga olti qadamdan jarima to’pi belgilangan.

Chavgon o’ynash butun Sharq mamlakatlarida bolgani kabi Markaziy Osiyo xalqlari o’rtasida ham juda ommalashgan bo’lib, xususan O’zbekistonimiz hududida IX-asrdan beri o’ynalib kelingan[15]. Chavgon so’zi “fors tilidan” kelib chiqqan bo’lib,

“uchi egri tayoq” ma’nosini anglatadi. Mazkur o‘yin xususida juda ko‘p manbalarda talaygina qimmatli ma’lumotlar berilgan. Jumladan:

- Firdavsiyning “Shohnoma” asarida Siyovush bilan Afrosiyob o‘rtalarida chavgon o‘yini o‘tkazilgani hikoya qilinadi.
- Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit-turk” asarida chavgon o‘yini tafsilotlarini beradi.
- Abu Rayxon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” nomli ulug‘ asarida chavgon o‘yinini Navro‘z bayramidagi eng qiziqarli o‘yinlardan biri sifatida ta’riflaydi.
- Qomusiy olim Abu Ali ibn Sino jismoniy tarbiya haqida gapirib, chavgon o‘yini to‘g‘risida alohida to‘xtaladi.
- Shoh va shoir Bobur mirzo “Boburnoma” asarida chavgon o‘yiniga shoirona ta’rif bergan.
- Taniqli adib Pirimqul Qodirovning Boburiylar tarixi haqidagi “Avlodlar dovoni” romanida Humoyunshoh va Hamidabonuning chavgon o‘yini sababli tanishuvi va muhabbati hikoya qilinadi.
- Ro‘dakiy, Umar Hayyom, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi daholarning asarlarida ham chavgon o‘yini tafsiloti berilgan.

Olimlar bu jarayonni ilmiy asosga keltirish orqali buni osonlashtirishga harakat qilishdi. Bu o‘yinining munozarali va tez o‘zgaruvchan uning mintaqaviy dunyosini va etnik xilma-xilligini hisobga olgan holda o‘rganishning to‘liqligi, inklyuzivligi, harakatchanligini talab qildi. Bu yondashuv asoschilari G.S.Vinogradov va uning zamondoshlari V.Vsevolodskiy-Gerngross, V. Marts, N. Zaklada, O. Kapitsa, A. Pasinkov va boshqalardir[8].

O‘yin, birinchi navbatda, an’anaviylik bilan qoplangan mas’uliyatli faoliyatdir. Majburiy emas, lekin majbur qiladi. O‘yin mehnat faoliyatini shakllantirishning zarur bosqichi bo‘lib, zavqlanish, “zavq” darajasida, lekin majburiy tabiatni yo‘qotish hisobiga amalga oshiriladi. O‘yin asosiy estetik va genetik funktsiya orqali uyg‘unlikka bo‘lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Bu jiddiy hayotga psixologik tayyorgarlikning bir turi. O‘yinining mazmuni shundaki, o‘yin shakl jihatdan sodda, ammo mazmunan ko‘p omilli. Mehnat majburiy xarakterga ega. Bizning fikrimizcha, psixologik lazzatlanishda o‘yin mehnatdan (zavq olish uchun ishlashdan) kattaroqdir. Bularning barchasini hisobga olsak, umumiy xulosa chiqarishimiz mumkin: o‘yin mehnatdan kattaroqdir.

Falsafada o‘yin nazariyasini o‘rganishning boshlanishi odatda F.Shiller, G.Spenser va boshqalar kabi g‘arb mutafakkirlarining nomlari bilan bog‘liq. Ular o‘zlarining falsafiy, psixologik va asosan estetik qarashlarini rivojlantirib, tasodifan, faqat bir nechta pozitsiyalarda, o‘yinining kelib chiqishini san’atning kelib chiqishi bilan bog‘lab, hayotning eng keng tarqalgan hodisalaridan biri sifatida o‘yinga to‘xtaldi.

F.Shiller uchun o‘yin - estetik faoliyatdir. Tashqi ehtiyojlardan xoli, kuchlarning haddan tashqari ko‘pligi, Shillerning fikriga ko‘ra, o‘yin estetik zavqni paydo qiladi. F.Shillerning zavqlanishni o‘yinining estetik harakati uchun umumiy bo‘lgan

konstitutsiyaviy xususiyat sifatida kiritishi o‘yin muammosining keyingi rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi[9].

L.S. Vygotskiy, A.N. Leontiev, S.L. Rubinshteyn, D.B. Elkoninlar mahalliy pedagogika va psixologiyada o‘yin nazariyasini jiddiy ishlab chiqdilar.

S.L.Rubinshteyn o‘z asarlarida: “O‘yinda bolaning olamga ta’sir qilish ehtiyoji shakllanadi va namoyon bo‘ladi”[10] deb yozgan. Demak, Rubinshteynning fikricha, o‘yinning mohiyati shundan iboratki, u o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi, bu amaliyot mahsuli bo‘lib, u orqali voqelikni o‘zgartiradi, dunyoni o‘zgartiradi. Faqat shu sababdan ham o‘yin mazmunli faoliyatdir. S.L.Rubinshteyn ta’kidlaganidek, o‘yin motivlari utilitar ta’sirda emas, balki utilitarlar ta’sirida yotadi, bola uchun ahamiyatli bo‘lgan, atrofdagi voqelik tufayli yuzaga kelgan turli kechinmalar. U bola u yoki bu rolni o‘ynab, shunchaki birovning shaxsiyatiga xayoliy ravishda o‘tmasligini, rolga kirishi bilan o‘z shaxsiyatini kengaytiradi, boyitadi, chuqurlashtiradi, deb ta’kidlaydi.

S.L.Rubinshteyndan keyin A.N.Leontyev o‘yinni bolalar faoliyatining yetakchi turi deb hisoblaydi. O‘yinni faqat uning faoliyatga bo‘lgan ehtiyojidan kelib chiqib tushuntirish mumkin, deb hisoblaydi: “O‘yin harakati keng dunyoga nisbatan harakat qilish zaruratidan tug‘iladi” [11]. S.A. Shmakov o‘z yozuvlarida shunday ta’kidlaydi: Rubinshteyn, Leontyev va ularning izdoshlari o‘yinni bolaning dunyoni tushunish va o‘zlashtirishning qulay usuli sifatida tushuntirdilar. Shuning uchun o‘yin faoliyatining o‘ziga xosligi amaliy faoliyat bilan birlikda namoyon bo‘ladi va shuning uchun faol, ta’sirchan xarakterga ega.

Xalq o‘yinlari an’anaviy madaniyat hodisasi bo‘lib, bolalar va o‘smirlarni xalq an’analari bilan tanishtirish vositalaridan biri bo‘lib xizmat qilishi mumkin, bu esa, o‘z navbatida, ma’naviyatni tarbiyalash va umuminsoniy qadriyatlar tizimini shakllantirishning eng muhim jihati hisoblanadi.

Biz yaxshisi bilamizki, bola o‘smir yoshida xalq o‘yinlarini o‘z xohishi bilan o‘ynaydi. Ta’lim jarayonidagi o‘yinlarning bolaga mos tarzda, tabiiy sharoitda yaratilib berilishi eng avvalo o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq.

Buyuk o‘qituvchi K.D.Ushinskiy umumiy ta’lim tizimida o‘yinlardan foydalanish, umumiy ta’lim tizimida bolani o‘yin orqali mehnatga tayyorlash g‘oyasini ilgari suradi. Ushinskiy o‘yinda bolaning faolligini baholab, birinchi navbatda ruh ehtiyojlarini ilgari suradi. “Biz bolaning tana harakatlarida faqat tana intilishlarini qondirishni ko‘rmasligimiz kerak: ruh bu intilishlarda ishtirok etadi va o‘z rivojlanishi uchun ulardan bir xil foyda oladi” [5].

S.A.Shmakov o‘zining “Talabalar o‘yinlari madaniyat hodisasi” asarida shunday deydi: “O‘yin umuminsoniy madaniyatning o‘ziga xos hodisasi, uning manbayi va cho‘qqisi. Albatta, madaniyatni o‘yinga aylantirib bo‘lmaydi va aksincha, chunki madaniyat ichida irratsional, o‘yin va o‘yin bo‘lmagan, ratsional faoliyat, birinchi navbatda o‘yin va mehnat o‘rtasida tub farqlar mavjud. Sivilizatsiyaning dastlabki boshlanishidanoq o‘yin shaxsiyatning barcha eng muhim xususiyatlarining namoyon bo‘lishining nazorat o‘lchoviga aylandi. Boshqa hech qanday faoliyatda odam o‘zini

unutish, o‘zining psixofiziologik, intellektual resurslarini o‘yindagi kabi namoyon qilmaydi, masalan, futbol, piyoda ko‘pkari, orqang kuydi, poda to‘p (cho‘pon), shaxmat va shu kabi o‘yin modellarida ham kattalar, ham bolalar eng ekstremal vaziyatlarda, qiyinchiliklarni yengib o‘tish chegarasida harakat qilishar edi. Uning cho‘qqisi faqat o‘yinda.

Milliy xalq o‘yinlarini xalqimizning bir necha yillik madaniy boyliklari haqidagi tasavvurlarini ma’lum darajada kengaytiradi, hozirgi hayotga singdirish yo‘llarini boyitishga yordam beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Қиличев Т. Хоразм халқ театри. Тошкент, 1988. – Б. 93, 94.; Дала ёзувлари. Хоразм вилояти Хива шаҳри. 2021 йил.
2. Алпомиш. Достон. Тошкент, 1979 йил, 115-б.
3. Вамбери А. Очерки Средней Азии. Москва, 1868. – С. 94
4. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. Москва, 1957. – С. 53, 54.
5. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Педагогическая антропология. - Избр. пед. соч., в 2-х т. / Под ред. А.И.Пискунова, М.Ф.Шабаевой. - М., 1974. - Т.1. - 584 с.
6. “Tib qonunlari” 93-bet
7. T.Qilichov. Xorazm xalq teatri.:1998-yil 95 b.
8. Григорьев В.М. Народная педагогика игры / Вопросы методологии и теории. В двух частях. - М.: О ДИ - International, 1996. - 156 с.
9. Шиллер Ф. Собр. Соч. 1957
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Учпедгиз, 1946. 589-б.
11. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - М., 1979// Серия «Педагогика и психология» 24-б.
12. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей. - Соч. в 7 т. - М., 1957. - Т.4. - С.374 - 375.
13. Kaykovus. “Qobusnoma”. Т., О‘qituvchi, 1973. 27-б.
14. Jahongirov G. Mahmud Koshg‘ariy va o‘zbek milliy o‘yinlar. Ilmiy-amaliy anjuman tezislari. Toshkent-Jizzax. 1991. 5-б.
15. М.Сатгор. Узбек удумлари. -Т.: Фан, 1993.42-6.

**MAKTAB TASVIRIY SAN’ATINI O‘QITISHDA NATYURMORTNI
TASVIRLASH USLUBIYOTINI O‘QITISH ORQALI O‘QITUVCHI
PEDAGOGIK FAOLIYATINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

Sherov Dilshod Reyimberganovich
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
katta o‘qituvchisi +99893-922-03-77
mr.sherdil@mail.ru

doi.org/10.59470/2024621

Annotatsiya. Mazkur maqolada tasviriy san’atda natyurmort janrida rasm chizishning o‘ziga xos xususiyatlari, tasviriy san’at mashg‘ulotlarida natyurmort tasvirlash metodikasini ishlab chiqishda darsni to‘g‘ri tashkil etish haqida bayon etilgan.

Аннотация. В данной статье описаны особенности живописи в жанре натюрморта в изобразительном искусстве, правильная организация урока при разработке методики изображения натюрморта на занятиях изобразительным искусством.

Abstract. This article describes the features of painting in the genre of still life in the fine arts, the correct organization of the lesson when developing a methodology for depicting a still life in fine arts classes.

Kalit so‘zlar: Tasviriy san’at, natyurmort, janr, natura, kompozitsiya, rangtasvir, qalamtasvir, grafika, perspektiva, metodika, pedagogik texnologiya, didaktika.

Ключевые слова: Изобразительное искусство, натюрморт, жанр, натура, композиция, живопись, рисунок, графика, перспектива, методика, педагогическая технология, дидактика.

Keywords: Fine arts, still life, genre, nature, composition, painting, drawing, graphics, perspective, methodology, educational technology, didactics.

Mamlakatimizda kadrlar tayyorlashni milliy dasturi ishlab chiqilishi va uni amalga oshirilishi ta’lim-tarbiya jarayonida g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, milliy kadrlar tayyorlash va uni sifat-saviya jihatidan yuksaltirish – bu yuqori malakali o‘qituvchi-pedagoglarni tayyorlash bilan birga yosh avlodga ta’lim-tarbiya berishni ham yuqori saviyaga ko‘tarilishini asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’lumki, ta’lim-tarbiya jarayonida tasviriy san’at ta’limi alohida o‘rinda bo‘lib, u bola shaxsini har tomonlama yetuk, go‘zal dunyoqarashli, estetik tuyg‘ular bilan tarbiyalaydi. Chunki, tasviriy san’at, xususan, natyurmort janrida yaratilgan har qanday

asar insonni bilishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi, ilm, tafakkur, tasavvur, malaka va ko‘nikmalarini tarkib topdiradi.

Tasviriy san’atda natyurmort janrida rasm chizishning o‘ziga xos bir qator xususiyatlari mavjud. U avvalo o‘quvchining asosan aqliy va ma’naviy saviyasini rivojlantirib boradi. Chunki, maktab davrida bola ham jismoniy, ham aqliy, ham ma’naviy jihatdan g‘oyat tez rivojlanadi.

O‘smir va o‘spirinlik davrlarida bolalar barcha bilimlar zaminini o‘zida mujassam qiladi va barcha fanlardan yetakchi ma’lumot oladi. Bolalar tasviriy san’at darslarida, xususan, natyurmort janrida asar yaratayotganda moddiy olamni ko‘rishni, kuzatishni, ulardan olgan taasurotlarni tekshirishni o‘rganadi. Bu malakalar o‘quvchilarda o‘quv fanlari darslari asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan ularda o‘qitiladigan o‘quv fanlari zimmasiga juda katta mas’uliyatlar yuklanadi. Yuqori sinflarda o‘rganiladigan tasviriy san’at o‘quv fani ham bugungi o‘quvchilarimizni ta’limiy va tarbiyaviy sohalarida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Maktab tasviriy san’ati bolalarga tabiat va jamiyat qonunlarini, ularni shakli, tuzilishi, rangi, o‘zaro bog‘liqligi haqida dastlabki tushunchalarni beradi. Bu ularni juda yoshligidan materialistik dunyoqarashlarini shakllantirib, uni rivojlanishiga zamin yaratadi.

I-VII sinflarning tasviriy san’at darslarini barchasida pedagogikaning barcha turdagi dars o‘tish metodlaridan foydalaniladi. Unda hatto bahs-munozara metodidan ham foydalaniladi.

I-VII sinflarda rasm chiziladigan natura va natyurmortlar rasmini chizish yoki tematik kompozitsiyalar yaratishning ish mazmuni ancha murakkablashib boradi. Bular o‘qituvchidan dars jarayonida qo‘llanilayotgan uslublarini o‘zgartirib goh bir, goh ikkinchi - boshqa uslublardan foydalanishni taqozo etadi. Ammo har bir darsda og‘zaki bayon etish va savol-javob metodidan keng foydalaniladi.

Turli yangi dasturlar bo‘yicha sinflarda tasviriy san’at o‘quv fani mashg‘ulotlari: suhbat, rangtasvir, grafika (qalamtasvir) asosida olib boriladi. Bu sinflarda o‘quvchilar tasviriy san’atning natyurmort janri asosida yaratilgan san’at asarlari tahlilini o‘rganadilar. Shuningdek, ular qalamtasvir, rangtasvir, grafika, janrlar, mavzu, kompozitsiya, hajm, fazo (perspektiva), chiziq, yorug‘ soyalar, rang, rang uyg‘unligi, dog‘, mazmun, shakl, g‘oya kabilar haqida ma’lumot oladilar.

Tasviriy san’at darsida natyurmortni tasvirlash metodikasini ishlab chiqishda asosan darsni to‘g‘ri tashkil etish uchun chuqur innovatsion yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan darsning texnologik loyihasiga hamda pedagogik texnologiyalardan foydalanilgan holdagi dars ishlanmasiga e’tibor qaratiladi. Ushbu mavzuni o‘quvchi oson, qiziqarli, ilmiy tarzda tushunishi maqsadida o‘qitish metodi hamda amaliy metodlardan foydalangan holda yangi mavzu haqida og‘zaki nutqiy bayon etish, savol-javob, amaliy ishlarni tashkil etish va ko‘rgazmalilik tarzida olib boradi. O‘qituvchi o‘qitish metodlariga asoslanib ish yuritganda u rangshunoslik, perspektiva, yorug‘soya, kompozitsiya qonunlari va ularning xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shuni hisobga olish lozimki, tasviriy san’atning u yoki bu turining nazariy asoslarini o‘rgatganda, tasviriy

san’atning u yoki bu faoliyat turini o’qitganda o’qituvchi bir xil metodlardan foydalanishi mumkin emas.

Maktabda tasviriy san’at kurslarida natyurmortni tasvirlash o’ziga xos xususiyatlarga ega bo’lib, dars jarayonida o’qituvchi natyurmortda tasvirlash uchun qo’yilgan buyumlar, narsa, ob’yekt voqea-hodisalar yoki o’rgatilayotgan asar haqida o’quvchilarga og’zaki ma’lumotlar beradi. Bu og’zaki bayon etish metodida talqin etilib, o’qituvchi darsning maqsadi va vazifasidan kelib chiqqan holda dars mazmunini og’zaki bayon etish uslubida amalga oshiradi.

O’qituvchi tasviriy san’at darsida natyurmortni tasvirlashda o’z xarakteriga ko’ra har bir dars materialini ko’rgazmalar vositasida, ko’rgazmali o’qitish uslubiyotida amalga oshiradi. O’qituvchining ko’rgazmalilik uslubida amalga oshirgan darsi o’quvchilarga puxta bilim berish imkonini beradi. Darsning asosiy qismida amaliy ishlar bajariladi. Shu boisdan natyurmortni tasvirlashda ham o’qituvchi rassomlar amaliy ishlar metodidan foydalanadi.

Shularga ko’ra mazkur metodika asosida o’qituvchi o’quvchilarga quyidagicha bilim va malakalar berishni amalga oshiradi:

1. Borliqni chiroyli, go’zal shaklini, tuzilishini va rang holatlarini ko’ra bilishni va ularni ifoda eta olish malakalarini berishi;

2. Natura va ob’yektlarni qalamtasvir va rangtasvirini yarata olish malakalarini yetkazish;

3. Unchalik murakkab bo’lmagan buyumlarini qog’ozda, kartonda ishlash ko’nikmalarini berish;

4. Natyurmortni tasvirlashda boshlang’ich taxlilini o’tkaza olish, tasviriy san’at bo’yicha boshlang’ich so’z va atamalarni o’rgatish kabi asosiy ta’limiy vazifalarni bajara oladi. Uzluksiz ta’lim amalga oshirish va kadrlar tayyorlashni milliy dasturini faoliyatga kiritilishi munosabati bilan boshqa o’quv fanlari qatori tasviriy san’at dasturlari ham ancha murakkablashib borayotganligi sababli ham, uni o’qitilishida bir qator talablar qo’yiladi. Ularda eng birinchi va asosiy talab maktabda tasviriy san’at xonasini tashkil etish va uni zaruriy o’quv didaktik materiallari bilan ta’minlash. Tasviriy san’at xonasida fanga bo’lgan o’quvchilar qiziqishini oshirish uchun zaruriy barcha didaktik shart-sharoitni yaratilishi lozim.

Shuningdek, maktab mutaxassis tasviriy san’at o’qituvchisi bilan ta’minlashi zarur.

Maktab tasviriy san’at o’qituvchisi tasviriy san’at o’quv faniga, har bir darsga bo’lgan o’quvchilar qiziqishini oshirib borish tadbirlarini ishlab chiqadi. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni muntazam holda amalga oshiradi.

I-IV sinflarda tasviriy san’at darslarini o’tkazish metodikasi va didaktikasining pedagogik asoslariga tayanadi. Shunga ko’ra o’qituvchi I-IV sinfni har bir sinfida o’quvchilarni bilim-malakasi, qiziqishi va yosh xususiyatiga ko’ra dars materialini tanlaydi.

Ma’lumki, I-III sinflarda hajmsiz predmetlar rasmi chiziladi. Bu mashg’ulotlarni samarali bo’lishi uchun o’qituvchi ko’proq amaliy ishlarga e’tibor berib, rasm chizishni ilmiy asoslari bilan o’quvchilarni tanishtirib boradi. Darsda tasvirlash mashqlari uzluksiz - didaktikaning «tizimlilik» tamoiili asosida amalga oshiriladi.

Natyurmortni tasvirlash uslubiyotini o’qitishning yangi pedagogik texnologiyalar orqali yoritilishi o’qituvchi pedagogik faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa, maktab tasviriy san’atini o’qitish texnologiyasi o’zini oldindan belgilangan maqsadiga erishish uchun bu fanni o’qitish didaktikasi va metodikasidan a’lo darajada foydalana olishi o’qituvchi zimmasidagi asosiy vazifa bo’lib qoladi.

Buning uchun maktab tasviriy san’at o’qituvchisi eng avval pedagogik texnologiya, uni maktab tasviriy san’atini o’qitishdagi roli, o’rni mazmun – mohiyatini, so’ngra maktab tasviriy san’atini o’qitish didaktikasi, uning prinsiplarini va o’qitish metodlarini yaxshi bilib olishi, yana ulardan qachon, qaysi o’rinda, qanday mazmunda foydalanishni o’zlashtirib olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. B.Z.Azimova “Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi” Toshkent – O’qituvchi - 2002.
2. N.Oydinov. Rassom o’qituvchilar tayyorlash muammolari. Toshkent.- “O’qituvchi” – “Ziyo Noshir”, 2000.
3. R.Hasanov. ”Maktabda tasviriy san’at o’qitish metodikasi” Toshkent.-“Fan”. 2004.
4. B.Z.Azimova, R.Rajabov, S.F.Abdirasulov, Tasviriy san’atga oid atamalarning izohli lug’ati. Toshkent - 2001.
5. B.Boymetov, N.Tolipov Maktabda tasviriy san’at to’garagi. Toshkent, 1995.

TURKIY XALQLAR MENTALITETIDA TA’LIM VA TARBIYA MASALALARI

Shamshadinova Zulfiya Azadovna
Urganch davlat pedagogika instituti rus tili
va adabiyoti fani o’qituvchisi

doi.org/10.59470/2024622

Annotatsiya. Turkiy xalqlar deganda ko‘z o‘ngimizga dunyo tamadduniga o‘zining ulkan hissasini qo‘shgan, uzoq tarixga ega bo‘lgan xalqlar keladi. Hech birimizga sir emaski, turkiy xalqlar mentalitetida ta’lim va tarbiya masalalari alohida va muhim o‘rin tutadi. Buni esa biz turkiy xalqlarga tegishli bo‘lgan xalq og‘zaki ijodi namunalari, shuningdek, turkiy xalq adiblarining asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Shunday ekan, mazkur maqolada turkiy xalqlar mentalitetiga xos bo‘lgan ta’lim va tarbiya masalalari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: turkiy xalqlar, mentalitet, ta’lim, tarbiya.

Аннотация. Когда мы говорим «тюркские народы», мы имеем в виду народы, внесшие большой вклад в мировую цивилизацию и имеющие долгую историю. Ни для кого из нас не секрет, что вопросы образования и воспитания занимают особое и важное место в менталитете турецкого народа. Этому мы можем научиться на примерах народного творчества тюркских народов, а также на произведениях турецких народных писателей. Поэтому в данной статье говорится о вопросах воспитания и обучения, характерных для менталитета тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские народы, менталитет, образование, воспитание.

Abstract. When we say Turkic peoples, we think of peoples who have made a great contribution to world civilization and have a long history. It is not a secret to any of us that the issues of education and upbringing occupy a special and important place in the mentality of the Turkish people. We can learn this from the examples of folk art belonging to the Turkic peoples, as well as from the works of Turkish folk writers. Therefore, this article talks about the issues of education and training that are characteristic of the mentality of the Turkic peoples.

Key words: Turkic peoples, mentality, education, upbringing.

Turkiylar dunyoning qadimiy va qudratli xalqlaridan biridir. XX asr turk adabiyotining mashhur namoyondasi Aziz Nesin aytganidek: *“Har bir millatning buyukligi aholisining ko‘pligi va maydonining kattaligiga qarab belgilanmaydi. Har bir xalqning buyukligi uning tarixi va madaniyatining qadimiyligi va boyligi bilan*

aniqlanadi”. Shu nuqtai nazardan turkiylar tarix va madaniyatining qadimiyligi, boyligi bilan dunyo xalqlari orasidagi buyukligi hamda yetakchiligini tamomila isbotlay olishgan. Turkiy xalqlarning bundan taxminan 4 ming yil avval OltoySayan tog‘lari bo‘ylab yashagani tarixiy fakt sifatida tasdiqlangan. Lekin turkiylar bundan ham qadimiyroq tarixga ega ekaniga shubha yo‘q¹.

Tarixda ma’lumki, dunyodagi har bir millatning, shu jumladan, turkiylarning ham aqliy-ruhiy qiyofasi, ya’ni mentaliteti o‘ziga xos tarixiy, etnik tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangan. Zero, milliy o‘ziga xosliklar uzoq; tarixiy davrdagi ijtimoiy – iqtisodiy, siyosiy jarayonlar, tabiiy geografik o‘rnashuv, o‘zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning ruhiy-psixologik qarashlari negizida qadimiy an’analar, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi.

Mentalitet yuqorida qayd etilgan xususiyatlardan tashqari millatlarning aqliy-intellektual imkoniyatlari va ruhiy-psixologik o‘ziga xosliklarini qamrab oladi. Xarakterdagi o‘ziga xosliklarning negizini esa shu xalqlarning tarixiy tajribalari, urf-odatlar, marosim va ma’rakalarining yaxlit tizimi tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, ular mentalitetning harakatlantiruvchi kuchlari vazifasini o‘taydi².

Turkiy xalqlar azaldan boy og‘zaki ijodga ega bo‘lgan xalqlardan biri bo‘lib, ular o‘z farzandlarini naql-maqollar, hikmatli so‘zlar, jumboqlar, tez aytishlar, mif va afsonalar, rivoyatlar, ertaklar, dostonlar orqali tarbiyalab milliy o‘zligiga sodiq insonlar sifatida tarbiyalashga qaratganlar. Doston va eposlar – xalq ma’naviyatining tugamas bulog‘i, asl marjonlari, og‘zaki adabiyotining gultoji bo‘lib, ularga shaxsni va xalqni tarbiyalashning haqiqiy namunalari sifatida qarab, undan yoshlar milliy mentalitetini shakllantirishda foydalanishni bugungi globallashuv davrining o‘zi kun tartibiga qo‘ymoqda. Insoniyat jamiyatdagi barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi kuchigina bo‘lib qolmasdan, balki madaniyat tarixining ham ajoyib faylasufi hisoblanadi. Xalq dostonlari ruhiyatimizning tub ildizi bo‘lishining sababi shundaki, ularda do‘stlik, vatanparvarlik, donolik, topqirlik, chechanlik, hakamlilik, katqudalik (oqsoqollik), mardlik, botirlik, qahramonlik, vafodorlik, sodiqlik, mehmondo‘stlik, adolatlilik, totuvlik, muhabbat va boshqa inson tarbiyasida muhim bo‘lgan fazilatlarining teran aks etganini, shuningdek, bu fazilatlariga zid bo‘lgan yot illatlarning: sotqinlik, qo‘rqoqlik, nodonlik, yovuzlik, odobsizlik, ochko‘zlikning qoralanishi bilan ajralib turadi. Eng dastlab dostonlarda vatanni sevish, kindik qoni to‘kilgan tuproqni dushmandan himoya qilish, vatanni yovlardan ozod qilish masalalari tasvirlanib, bular bugungi kundagi yosh avlodni mardlik, qahramonlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Dostonlar turkiy xalqning o‘zligi, milliy mentalitetidan saboq beradigan asosiy tarbiya quroli. Uni yoshlarimiz qancha yaxshi anglasa, shuncha muvaffaqiyatlarga erishadi, ular dunyoqarashida milliy

¹ Elman Quliyev. Turkiy xalqlar adabiyoti. T-2022

² Bekmurodov M. O‘zbek mentaliteti xususiyatlari // Ijtimoiy fikr 1998 № 1. 49-bet

mentalitet masalasi teran shakllanadi. Dostonlarda keltirilgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, inson tarbiyasi va komilligining talablariga har tomonlama mos keladi¹.

Madaniy-ma’rifiy merosi boy xalq tarixning ardog‘idagi xalqdir. Bunday xalqning kelajagi ham porloq bo‘ladi. Shukrki, turkiy xalqlar ana shunday ulkan tarixga ega bo‘lgan, tarixida minglab osori atiqalarni saqlashning uddasidan chiqib kelayotgan xalqdir. Xalqning bunday ulkan madaniy-ma’rifiy merosi farzandlarni butun kishilik jamiyatiga, ona-Vatanga muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalashda nihoyatda muhim, bebaho manba vazifasini o‘tab keldi va shunday bo‘lib qoladi ham. Shubhasiz, bunday asarlar adabiyotimizda, ayniqsa, mumtoz adabiyotimizda behad ko‘p. Ular orasida Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ham mavjud. Asar o‘zining yuksak badiiyati, oldinga surilgan umuminsoniy va milliy g‘oya hamda qadriyatlariga ko‘ra benazirdir. XI asrda yaratilgan bo‘lsa-da, uning ma’rifiy-adabiy qimmati mutlaqo pasaygan emas, aksincha, adibning shoirona talqinlari natijasida ko‘plab axloqiy-ma’naviy hodisalarning mutlaqo yangicha talqinlari bizgacha yetib kelgan. She’riyat paydo bo‘libdiki, u ezgulikka oshno, yovuzlikka raqib, adolatga tashna, zulmga qasoskor bo‘lib yashaydi. Shu ma’noda qadimgi turkiy adabiyotimizning tamal toshini qo‘ygan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonidagi sermazmun o‘gitlarda, purma’no misralarda barcha turkiy xalqlar ma’naviyatiga daxldor bo‘lgan ko‘plab fikrlar mavjud-ki, ularni yaxshilik va yomonlik deb atalgan ikki qutb ajratib turadi².

Sharqona odob ming yillar mabaynida islomiy tarbiya qoidalari asosida tarkib topib, takomillashib borganligi tarixdan ma’lum. Jumladan, Qur’oni karim oyatlari mazmuni, Payg‘ambar alayhissalom hadislar, sharq allomalari va faylasuflarining hikmatomuz kitoblari tarbiyamizning manbai bo‘lib xizmat qilgan. Islomiy tarbiya musulmonlar hayotining barcha qirralarini, hatto mayda jihatlarigacha qamrab olgan. U go‘daklarni emizishdan tortib, qanday kiyintirishgacha, ovqatlanish odobidan tortib, ko‘cha-ko‘yda, kattalar oldida o‘zini qanday tutish lozimligigacha barcha jihatlarini o‘z ichiga olgan. Eng asosiysi, islomiy odob farzandlarning halol, pok, mehnatkash, ilmga intiluvchi, kattalarni, ayniqsa, ota-onani hurmatlash ruhida tarbiyalashni shart qilib qo‘ygan.

Komil inson fazilatlarini o‘zida ifoda etgan asarlar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: Kaykovusning “Qobusnoma”, Sa’diyning “Guliston”, “Bo‘ston”, Amir Temurning “Temur tuzuklari”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Husayn Voiz Koshifiyning “Axloqi muxsiniy” va boshqalar. Bu asarlarning ko‘pchiligida odil shoh va adolat, halollik va soflik, poklik, to‘g‘rilik, insonparvarlik, ma’rifatli bo‘lish kabi insonning sharqona fazilatlarini berilgan. Alisher Navoiyning “Nasoyim-ul muhabbat” asarida komil insonga xos xususiyatlar, uning sharqona fazilatlarini sanab o‘tilgan. Bular qatoriga ulug‘ mutafakkir quyidagilarni

¹ Usenov Jiengaliy. Qoraqalpoq yoshlarining milliy mentalitetini shakllantirishda falsafiy tarbiyaning o‘rni va ahamiyati. Samarqand. 2023.

² Barno Abdurahmonova. Yusuf Xos Hojibning ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari. GLOBAL TA’LIM VA MILLIY METODIKA TARAQQIYOTI mavzusidagi an’anaviy VII respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari Toshkent – 2023

kiritadi: tavba, halol luqma bilan qanoatlanish, o‘z kasbidan topib kun o‘tkazish, shariatga rioya etish, barchadan o‘zini kam deb bilish, hatto farzandlari, xizmatkorlariga qo‘pollik qilmaslik, chuchuk tilli bo‘lish – yaxshi, muloyim tilli bo‘lish, rahmdil, sahiy, mard, halim, xushhulq, sabrli, sadoqatli, vafoli bo‘lish, rozi-rizolik bilan kun o‘tkazish, riyozat chekishdan qo‘rqmaslik va boshqalar. Shu tariqa o‘tmishda komil insonning o‘ziga xos axloq kodeksi ishlab chiqilgan bo‘lib, bu sifatlarga ega bo‘lish har bir odamning orzu-armoni deb qaralgan. Komil inson haqidagi g‘oyalar katta ijtimoiy-axloqiy, ma’naviy ahamiyatga ega.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, turkiy xalqlar ta’lim va tarbiya masalalariga nihoyatda katta e’tibor berishgan. Buni biz bugungi kungacha yetib kelgan turkiy adabiyot namunalaridan bilishimiz mumkin. Ushbu mavzuda gapiradigan bo‘lsak, turkiy xalqlarga tegishli bo‘lgan har bir badiiy asar katta ta’lim-tarbiya maktabi bo‘lishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Elman Quliyev. Turkiy xalqlar adabiyoti. T-2022
2. TARBIYA fanidan ma’ruzalar matni. NAMANGAN – 2023
3. Barno Abdurahmonova. Yusuf Xos Hojibning ta’lim-tarbiyaga oid qarashlari. GLOBAL TA’LIM VA MILLIY METODIKA TARAQQIYOTI mavzusidagi an’anaviy VII respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari Toshkent – 2023
4. Usenov Jiengaliy. Qoraqalpoq yoshlarining milliy mentalitetini shakllantirishda falsafiy tarbiyaning o‘rni va ahamiyati. Samarqand. 2023.

MUSIQIY TA’LIMDA MUSIQA FANINI O’QITISHDA YANGI AXBOROT VOSITALARDAN FOYDALANISH USLUBLARI

Nurmatova Mayya Abdullayevna
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
katta oqituvchi, +99890-649-77-63.
nurmatova_mayya@mail.ru

doi.org/10.59470/2024623

Annotatsiya: Ushbu maqolaning mazmuni musiqiy ta’limda musiqa fanini o’qitishda yangi axborot vositalardan foydalanish uslublariga bag’ishlangan.

Аннотация: Содержание данной статьи посвящено методам использования новых средств информации при преподавании музыкальных предметов в музыкальном образовании

Abstract: The content of this article is devoted to the methods of using new media in teaching musical subjects in music education

Kalit so’zlar: Musiqiy ta’lim, zamonaviy ta’lim texnologiyalari, yangi ommaviy axborot vositalari, ta’lim sifati, multimedia, PowerPoint dasturi, o’quv jarayoni, kasbiy etika, animatsiya.

Ключевые слова: Музыкальное образование, современные образовательные технологии, новые медиа, качество образования, мультимедиа, программное обеспечение Power Point, учебный процесс, профессиональная этика, анимация.

Keywords: Music education, modern educational technologies, new media, quality of education, multimedia, Power Point software, educational process, professional ethics, animation.

Musiqiy ta’limda musiqa fanini o’qitishning zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishni takomillashtirish va rivojlantirishning omillarini ishlab chiqishda yangi axborot vositalari turlaridan foydalanishni jadallashtirish musiqiy ta’limni zamonaviylashtirishning muhim jihatlaridan biri - sifati e’tirof etiladi. Musiqiy ta’limda yangi axborot vositalardan foydalanishni o’qituvchilarning kasbiy etika va malakalarini oshirishga qaratilgan omillar asosida rivojlantirib borish o’z navbatida fanning dars mashg’ulotlaridagi ta’lim sifatida erishishning muhim omillari qatorida e’tirof etiladi musiqiy ta’limda musiqa fanni o’qitishga doir yangi axborot vositalardan foydalanishni jadallashtirish quyidagi masalalarni o’z ichiga oladi:

1. Musiqiy ta’limda yangi axborot vositalardan foydalanishni tavsiya va yo’riqnomalari asosida shakllantirib borish va tegishli tavsiyalar va ko’rsatmalar asosida faniga doir axborot texnologiyalaridan foydalanishni optimallashtirish;

2. Musiqiy ta’limda fanga doir axborot texnologiyalarining musiqa o’quv adabiyotlari bazasini shakllantirib borish va musiqa o’qitishning ilmiy asoslarini oshirishda axborot texnologiyalariga oid darsliklar va ilmiy - tadqiqotchilik ishlarini jalb etish;

3. Musiqiy ta’limda fanga doir axborot texnologiyalaridan foydalanishni amalga oshirishning yangicha usullari va metodlarini qo’llash va o’qituvchilarning kasbiy malakalarini shakllantirib borish;

4. Musiqiy ta’limda fandan axborot texnologiyalaridan foydalanishning o’quv kurslarini joriy etish. Hozirda ayrim fanlar bo’yicha yangi axborot vositalardan foydalanish bo’yicha o’quv kurslari tashkil etilib, o’qituvchilarni musiqa darsi mashg’ulotlarida adabiyotlardan foydalanish darajalari oshirilmoqda;

5. Musiqiy ta’limda axborot texnologiyalardan foydalanishning ko’rsatkichlarini ishlab chiqish va musiqiy ta’lim jarayoniga tadbqiq etishning shart - sharoitlaridan kelib chiqib, musiqa darslarini tashkil etish va rivojlantirish;

6. Musiqiy ta’limda real ta’lim vositalarining funktsiyalari va vazifalarini o’rganish bo’yicha tegishli tavsiyalar tizimini ishlab chiqish lozim;

7. Musiqiy ta’limda musiqa o’qitishning yangi axborot vositalaridan foydalanish bo’yicha musiqa o’qituvchilarining malakalariga nisbatan talablarni shakllantirib borish;

8. Musiqiy ta’limda musiqa fanni o’qitishda yangi axborot vositalarning texnik imkoniyatlari va musiqa o’qitishdagi vazifalari bo’yicha o’quv mashg’ulotlarining mezonlarini ishlab chiqish va shakllantirish;

9. Musiqiy ta’limda yangi axborot vositalardan foydalanishni amalga oshirishning baholash mezonlarini kiritish va shakllantirib borish.

Musiqiy ta’limning fanga doir axborot texnologiyalaridan foydalanish darajalarini oshirishning muhim omillari qatorida darslarida elektron o’quv adabiyotlari variantlaridan foydalanish va o’quv adabiyotlarini elektron versiyalarini qo’llash jarayoni ommalashmoqda.

Musiqiy ta’limda fanni o’qitishda multimedyaning xilma - xil turlari: an’anaviy matn, jadvallar, bezaklar, grafiklar, diagramma va boshqalar. Original turlar nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animatsiya va boshqalarni bir dasturiy mahsulotda integratsiyalaydi va fan mashg’ulotlarini o’zlashtirish darajalarini mustahkamlaydi.

Bunday integratsiya axborotni ro’yxatdan o’tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari: mikrofon, audio - tizimlar, optik kompakt - diskalar, televizor, videomagnitofon, videokamera, elektron musiqiy asboblardan foydalanilgan holda kompyuter boshqaruvida bajariladi.

Multimedia vositalari asosida o’quvchi - talabalarga musiqiy ta’lim berish va kadrlarni qayta tayyorlashni yo’lga qo’yish hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. **Multimedia** - bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video,

mant, grafika va animatsiya (ob’yektlarining fazodagi harakati) effektlari asosida o’quv materiallarini o’quvchilarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi kurinishidir.

Multimedia vositalari asosida o’quvchilarni o’qitish quyidagi afzalliklarga ega:

a) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o’zlashtirish imkoniyati bor;

b) musiqiy ta’lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

v) musiqiy ta’lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

g) olingan bilimlar o’quvchi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo’lganda amaliyotda qo’llash imkoniyatiga erishiladi.

Musika fan bo’yicha Power point dasturi multimedia tayyorlashda juda katta imkoniyatlarga ega. Ulardan foydalanib, turli mavzularda mul’timedia tayyorlash va musika dars jarayonida qo’llash keng yoyilib bormoqda. Natijada keyingi paytda alohida videometod sifatida musika o’qituvchilari tomonidan ajratib ko’rsatilmoqda.

Mul’timediadan musika o’quv jarayonida foydalanishning rivojlanishi turli - tuman multimedia mahsulotlarini, oxir - oqibatda elektron darsliklar paydo bo’lishiga olib keladi. Ikkinchi tomondan, axborot texnologiyalarni rivojlanishi internet tarmoqlaridan keng foydalanishga yo’l ochadi. Shu bilan birga, multimedia vositalaridan keng foydalanishda ayrim ob’yektiv muammolar ham mavjud. Ulardan eng asosiysi, multimedia dasturiy ta’minoti materiallaridir. Bunda multimedia vositlaridan foydalanishni axborot materiallariga animatsiya va taqdimot materiali orqali qilingan dastur asosida shakllantirilib boriladi.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan talabalarga musiqiy ta’lim berish va qayta tayyorlash jarayonida keng foydalanish, kelajakda yetuk va yuqori malakali mutaxassislarni kamol toptiradi.

Umumta’lim maktablarida musika fanni o’qitishning multimedia vositalaridan foydalanishni takomillashtirish va musika o’qituvchilarni fan mashg’ulotlaridagi yangi axborot vositalardan foydalanish jarayoniga texnik malakali talablarni shakllantirib borish lozim. Umumta’lim maktablarida bu musika o’qituvchilarning ayrimlarini oddiy offis dasturiy ta’minotining nomini ham bilmasliklari musika fanni o’qitishning kamchiliklari va muammolarini yuzaga keltirmoqda.

Mamlakatimizda ta’lim sohasida ro’y berayotgan tub yangilanishlar har bir ta’lim muassasasida o’quv jarayoni metodik ta’minotini rivojlantirishni talab etadi. Zamonaviy axborot texnologiyalari va vositalari yaqin yillar ichida pedagogik innovatsiyalarning asosiy manbai bo’lib qoladi.

Musiqiy ta’lim oluvchilar uchun mustaqil bilim olish imkoniyatlarini oshirish, ta’limning elektron axborot resurslarini shakllantirish va rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratish ta’lim mazmunini takomillashtirishning zaruriy shartlaridan biri sanaladi.

Zamonaviy ta’lim tizimining asosini sifatli va yuqori texnologiyali muhit tashkil etadi. Uning yaratilishi va rivojlanishi texnik jihatdan murakkab, ammo bunday muhit ta’lim tizimini takomillashtirishga, ta’lim jarayoniga axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga xizmat qiladi.

Ta’limda ilg‘or axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etilishi:

- fan sohalarini axborotlashtirishni;
- musiqa o‘quv faoliyatni intellektuallashtirishni;
- integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishni;
- musiqiy ta’lim tizimi infratuzilmasi va uni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga olib keladi.

Zamonaviy axborot vositalarining musiqiy ta’lim jarayonlariga joriy etilishi:

- professor-o‘qituvchilarning malakasni oshirish hamda talabaga kasbiy bilimlarni egallashiga;
- axborot jamiyati a’zosi sifatida unda axborot madaniyatining shakllanishiga;
- o‘rganilayotgan jarayon va hodisalarni zamonaviy axborot vositasida taqdim etish, talabalarda fan asoslariga qiziqishni va faollikni oshirishga olib kelishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, zamonaviy axborot vositalari musiqa dars jarayonida o‘z o‘rnida va samarali foydalanilsa, musiqiy ta’lim jarayonida o‘quv materialini mazmunini o‘zlashtirishga kata yordam beradi. Ta’lim va zamonaviy axborot vositalari dars jarayonini ko‘rgazmali qilishga, musiqa o‘quv materialining o‘zlashtirilishini yengillashtirishga va musiqiy ta’lim oluvchilarning motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Atayeva N., Salayeva M., Hasanov S. Umumiy pedagogika. T., 2013 y.
2. Ziyomuhamedov B., Abdullayeva Sh. Pedagogika. Darslik T, 2000y.
3. Ismoilova Sh.K., Xujaniyozova Z.O. «Pedagogik texnologiyalar» Ur. 2008y.
4. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T., 2008y.
5. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T., 2009 y.
6. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot) T., Moliya nashriyoti. 2003y.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА И СОХРАНЕНИЯ МИРА

Самандаров Махмуд Ибадуллаевич-
Отличник народного просвещения,
преподаватель русского языка и литературы,
кафедры «Узбекский и русский языка и литература,
факультета филологии и истории,
Ургенчского Государственного педагогического института.

Tel: +99893 743 51 57

Email: mahmud7@mail.ru

doi.org/10.59470/2024624

Аннотация. В статье показано, что одним из необходимых условий предотвращения конфликтов, реально грозящих погубить человечество, служит формирование в ходе основополагающего диалога цивилизаций глобалистского, или общецивилизационного, менталитета и определяющим фактором в этом процессе служат интеграция национальных систем образования и практика мультилингвизма. Глобалистский менталитет должен включить в себя совокупность конструктивных ментальных сходств различных цивилизаций, он будет способен обеспечивать стабильность и преемственность развития человечества. Описаны элементы зарождающегося глобалистского менталитета и перспективы его развития.

Ключевые слова: цивилизация, глобализация, образование, менталитет, менталистика, ментализация, глобалистский менталитет, мультилингвизм.

Abstract. The article shows that one of the necessary conditions for preventing conflicts that really threaten to destroy humanity is the formation of a globalist, or all-civilization, mentality during the existential dialogue of civilizations, and the determining factor in this process is the integration of national education systems and the practice of multilingualism. The globalist mentality must include a set of constructive mental similarities of different civilizations; it will be able to ensure the stability and continuity of human development. The elements of the emerging globalist mentality and the prospects for its development are described.

Keywords: civilization, globalization, education, mentality, globalist mentality, multilingualism.

Аннотация. Maqolada ko‘rsatilgandek, insoniyatni chindan ham yo‘q qilish xavfi tug‘diruvchi to‘qnashuvlarning oldini olishning zaruriy shartlaridan biri tsivilizatsiyalarning fundamental muloqoti jarayonida globalistik yoki umumtsivilizatsiya

mentalitetini shakllantirish bo‘lib, bu jarayonning hal qiluvchi omili esa milliy integratsiyadir. ta’lim tizimlari va ko‘p tillilik amaliyoti. Globalistik mentalitet turli tsivilizatsiyalarning konstruktiv ruhiy o‘xshashliklari to‘plamini o‘z ichiga olishi kerak, u insoniyat taraqqiyotining barqarorligi va uzluksizligini ta’minlashga qodir. Rivojlanayotgan globalistik mentalitetning unsurlari va uning rivojlanish istiqbollari tavsiflanadi.

Выполняя функцию обучения и воспитания, система образования на сегодняшний день еще и поддерживает более очень важную функцию стабильности и жизни, способности всего человечества.

На сегодняшний день функция системы образования становится все более актуальной и, возможно, даже спасительной для человечества. Вспомним слова С. Хантингтон высказал мнение о том, что в XXI столетии источником мировых конфликтов будут уже не экономические противоречия, а культурные, воплощающиеся в религиозных, нравственных, эстетических представлениях и понятиях [Хантингтон 1994: 33–38], то есть в целом – в различии менталитетов представителей разных цивилизаций. После этого теория столкновения цивилизаций Хантингтона интенсивно обсуждалась во всем мире. Часть ученых отказала ей в научном статусе, другая часть увидела в ней основу для плодотворных исследований. Как справедливо отмечают В. А. Авксентьев, Б. В. Аксумов, А. Ю. Хоц, проанализировавшие мнения 41 эксперта по конфликтологии, «теория “столкновения цивилизаций” есть ...*фиксирование уже существующих в реальности тенденций, которые, если им не противодействовать, в будущем могут составить основное содержание мирового глобального развития*» [Авксентьев и др. 2009: 81]. Данные исследователи показывают, что это не конфликтообразующая концепция, а нужная диагностика важнейших проблем современного мира, позволяющая своевременно увидеть опасность и создать механизмы противодействия. Произошедшие в последние 20 лет беспрецедентные и рационально не мотивированные агрессивные действия показывают реальную возможность мрачного прогноза истории.

Одним из условий предотвращения конфликтов между цивилизационными странами, по нашему мнению, является формирование общецивилизационного менталитета. Существенную, даже незаменимую роль в этом может сыграть система образования. Под менталитетом мы будем понимать возникшую на основе генотипа под влиянием природной и социальной среды и в результате собственного духовного творчества субъекта систему качественных и количественных социально-психологических особенностей человека или социальной общности; эта система детерминирует специфический характер восприятия мира, эмоционального реагирования, речи, поведения, деятельности, самоидентификации субъекта, обеспечивает единство и преемственность существования социальной общности, а также стимулирует социальный прогресс

посредством продуцирования культурных новаций [Губанов Н. И., Губанов Н. Н. 2010: 90–104; 2013: 166–180]. Не использовавшаяся в отечественной философии доперестроечного периода категория менталитета играет все более существенную роль в объяснении социальных процессов. В связи с этим можно предположить, что возникает менталистика как историко-психологическое направление науки.

Глобализация является основной закономерностью развития человечества. Но усиление взаимодействия стран при наличии деструктивных отличий в их менталитетах чревато обострением конфликтов. Проявлением этого служит, в частности, распространение терроризма. Поэтому глобализация настоятельно требует от человечества устранения чрезмерных деструктивных ментальных различий социумов, и «ментальность, объективно не соответствующая критериально аргументированному и исторически понимаемому общественному прогрессу, не только может, но и должна быть исправлена» [Гершунский 1996: 46]. Все компоненты культуры (философия, мораль, искусство, наука, правовое и политическое сознание) существенно влияют на ментальность, но наиболее непосредственно и относительно эффективно эту задачу, как справедливо полагает Б. С. Гершунский, может решать система образования. Менталеобразующая функция системы образования наиболее результативно может выполняться в условиях создания международного и в перспективе – мирового культурно-образовательного пространства, обеспечивающих духовную интеграцию социумов.

Преимущество системы образования в изменении массового менталитета – осуществлении ментализации – состоит в том, что она располагает наиболее эффективными и этически приемлемыми способами воздействия на ментальность. Имеются три основные технологии целенаправленного изменения менталитета:

- 1) обучение и воспитание: учитель – ученик
- 2) применение санкций: мотиватор – мотивируемый
- 3) манипуляция: манипулятор – манипулируемый.

Главной технологией для системы образования, как ее составная часть служат обучение и воспитание. При обучении формируются знания, умения, навыки, способности путем объяснения, убеждения, интеллектуального тренинга. Воспитание состоит в формировании личностных качеств, а также нравственных, эстетических, правовых, политических, религиозных убеждений посредством внушения, примера, подражания. Обучение, полагал Аристотель, формирует интеллектуальные добродетели, а воспитание – этические (а также и другие, регулирующие поведение в социуме, – добавим мы).

Воздействие посредством санкций – это формирование у человека необходимой мотивации с помощью демонстрации возможной награды или наказания. Использование санкций особенно характерно для правовой, политической, экономической сфер общества. Обучение опирается преимущественно на внутреннюю мотивацию, а воздействие посредством кар и наград – на внешнюю мотивацию. Результатом обучения и воспитания является

формирование в менталитете обучаемого такой *внутренней мотивации* (его собственных потребностей, ценностей), которая в дальнейшем всегда и везде будет управлять его поведением. В другом случае поведение субъекта формируется под воздействием специально создаваемых для разных ситуаций мотивов (наказаний и наград), ориентируясь на которые субъект начинает вести себя определенным, нужным создателю мотивов образом (*внешняя мотивация*), а в отсутствие данных мотивов он мог бы вести себя совсем по-другому. Обучение и воспитание предполагают диалог между учителем и учеником, свободный совместный поиск истины, взаимное доверие. Все это отсутствует при использовании санкций, заставляющих человека подчиняться внешним требованиям. Мотиватор (индивидуальный или групповой) просто ставит мотивируемого перед фактом, какие последствия его ожидают. Отличие учителя от мотиватора можно продемонстрировать таким примером. Учитель говорит: «Не кури, это вредно и некрасиво», а мотиватор провозглашает: «Штраф за курение в этом месте 200 рублей». Сказанное показывает преимущество образования как единства обучения и воспитания над технологией использования санкций, хотя санкции в определенной мере используются и в системе образования, не имея там определяющего значения.

Манипуляция – формирование у человека путем скрытого обмана идеи и мотивации, выгодной манипулятору. Тот, над кем совершается манипуляция, не осознает истинную цель манипулятора, становится неспособен адекватно оценить степень своей реальной, а не декларируемой манипулятором выгоды. Со стороны манипулируемого имеют место невдумчивые выводы, подчинение иррациональным порывам, гневу, страсти, жадности, тщеславию, слепая вера манипулятору, бездумное подражание, малая степень рефлексирования относительно своих выводов, низкие самокритичность и критичность по отношению к манипулятору. Манипулятор создает информационную ситуацию, в которой его жертва добровольно принимает идею и мотив поведения, выгодный манипулятору.

Манипулятор часто пытается замаскироваться под учителя. Но для учителя ученик является равноправным собеседником, сотрудником в общем деле образования, учителю важна обратная связь как имманентное условие образовательного процесса, он сам готов изменяться ради ученика и во благо процесса обучения. Учитель сам постоянно учится чему-то у ученика и постоянно работает над собой. Для манипулятора же обратная связь важна только в одном аспекте – как подтверждение успешности проведенной манипуляции. Манипулятор в отличие от учителя не ставит цель сформировать у другого человека новые полезные ментальные особенности и самому стать более совершенным; рассматривает его как жертву, а не как союзника.

Обучение и воспитание основаны на диалоге, дискуссии, совместном поиске истины и оптимального решения. При мотивировании посредством санкций

никакой дискуссии и сомнений быть не может, мотиватор просто ставит мотивируемого перед фактом, какие последствия его ожидают. При манипуляции конструктивной дискуссии тоже быть не может в силу того, что манипулируемый не понимает истинного смысла (значения) происходящего, а имеет дело с некоей фальшивой реальностью, специальным образом созданной манипулятором. Если у манипулируемого возникнет подозрение в истинной цели и смысле деятельности манипулятора, то такая манипуляция грозит тут же развалиться. Она несовместима с сомнением. Таким образом, манипуляция является безнравственной, а часто и противоправной формой воздействия на массовый менталитет. Негативным последствиям манипуляции может противостоять хорошая система образования. Она должна сформировать сильное, устойчивое мотивационное ядро в менталитете ученика, выработать в нем иммунитет к неразумным и абсурдным потребностям, способность критически воспринимать манипуляционные воздействия и не подвергаться опасным ментальным деформациям.

С учетом больших возможностей системы образования влиять на массовый менталитет можно считать осуществимой следующую программу научных и педагогических мероприятий: 1) изучение содержания ментальных различий социумов; 2) выявление природно-географических, социально-экономических, политических, культурных причин становления именно данных ментальных особенностей; 3) прогноз влияния менталитетов различных социумов на ход исторических событий; 4) коррекцию менталитетов с целью достижения положительного результата по интеграции социумов на базе определенных конструктивных сходств – единых ценностей. Поскольку ядро менталитета составляют мотивационные особенности, то решающим фактором сближения менталитетов различных социумов служит принятие человечеством определенной единой системы ценностей.

Наиболее трудной задачей в рамках этой программы является, пожалуй, выделение тех ценностей и соответствующих им ментальных особенностей, которые адекватны требованиям социального прогресса. Но, несмотря на огромные трудности, эту задачу все же нельзя считать неразрешимой. А. А. Берелехис и С. Г. Ильинская показывают, что в ценностной сфере имеет место существенный феномен: с появлением в обществе новых жизненно важных проблем старые ценности частично пересматриваются и корректируются в соответствии с необходимостью решения этих проблем [Берелехис, Ильинская 2007: 127]. Наличие общих проблем способно порождать конструктивные сходства между субъектами. Это позволяет предположить, что ценностные системы разных социумов должны сближаться по мере расширения поля общих проблем. Сегодня такие общие цели обозначились в виде необходимости решения глобальных проблем. Можно предположить следующую схему разрешения конфликта ценностных ориентаций и в целом менталитетов различных социумов: различающиеся системы ценностей в разных обществах – осознание обществами

общих опасностей и порождаемых ими общих проблем – диалог социумов по вопросам ценностей – перестройка ценностных ориентаций в разных социумах посредством деятельности образовательных систем и других мер – ценностный консенсус.

Мы предполагаем, что в наше время можно вести речь о возникновении на планете не существовавшего ранее, нового типа менталитета. До настоящего времени самым большим числом носителей обладали этнические (народные), национальные (общегосударственные) и региональные менталитеты. Во второй половине XX в. начинает возникать *принципиально новый тип группового менталитета*. Бывшие ранее коллективные менталитеты содержали в себе те социально-психологические особенности, которыми обладали все члены данной общности и которыми они отличались от других общностей. В каждой группе эти менталитеты обуславливали особые способы мышления, восприятия действительности, деятельности, поведения. Их функция состояла в обеспечении самовоспроизводства групп и защите их интересов. Ментальные особенности групп могли противоречить друг другу, а это то и дело создавало конфликты. Менталитетом нового типа могут быть обеспечены *единые в необходимых границах способы восприятия и поведения членов различных обществ*. Этот менталитет способен включать в свое содержание ментальные особенности, которые необходимы для всех социальных общностей (этнических, национальных, региональных, конфессиональных, профессиональных) для благородной цели – организации деятельности по решению глобальных проблем и сохранению земной цивилизации. Он служит противоположностью этнических, национальных и региональных менталитетов и формируется на их основе. Ему, на наш взгляд, принадлежит огромная роль в сохранении человеческой цивилизации.

Новый менталитет обладает интернациональным характером: его носителями выступают самые передовые люди различных этносов и стран, в него войдут наиболее важные для прогресса компоненты этнических, национальных и региональных менталитетов. Так как этот новый тип менталитета возникает в результате интеграции духовных основ различных социумов. Этот новый тип менталитета работает не на отдельные нации, страны или регионы, а на все человечество. Национальные и региональные менталитеты решают проблемы стран и регионов, а глобалистский менталитет призван решать проблемы всего человечества и обеспечить его выживаемость. Миссия общечивилизационного менталитета – создание духовной основы для решения глобальных проблем современности. Этот новый тип менталитета направлен на установление гармонизации в отношениях, во-первых, между народами, странами и регионами, во-вторых – между обществом и природой. Когда носителем этого менталитета станет достаточная часть населения Земли, то это будет условием решения проблемы столкновения цивилизаций и других глобальных проблем. Содержанием глобалистского менталитета будет множество конструктивных интенсивных

сходств представителей разных стран и цивилизаций. *Становление общецивилизационного менталитета – это один из незаменимых элементов духовной части ответа человечества на современный вызов истории в лице глобальных проблем.*

Истоки идеи глобалистского менталитета и глобалистской культуры восходят, по-видимому, к В. И. Вернадскому. Он писал: «Человек впервые реально понял, что он житель Планеты. Он может и должен мыслить не только в аспекте отдельной личности, семьи или рода, государства или их союзов, но и в планетарном аспекте» [Вернадский 1977: 24]. Ядром общецивилизационного менталитета можно считать чувство глобальности, или всечеловеческой идентичности: представление *себя* неотъемлемой частицей *общего* человечества. Другими компонентами глобалистского менталитета становятся такие качества личности, как нетерпимость к насилию, любовь к справедливости в отношениях не только между людьми, но и странами, бережное отношение к природе, приверженность нормам разумного, или умеренного, потребления материальных благ. Вопрос о том, какие ценности должны войти в глобалистский менталитет, является мало разработанным. К числу общецивилизационных ценностей, как правило, относят ценности, необходимые для того, чтобы жить в едином мировом сообществе. Как показывают А. А. Берелехис и С. Г. Ильинская, это прежде всего витальные ценности: право на жизнь и продолжение рода, сохранение здоровья, неприкосновенность личности. Затем экологические ценности: чистые почва, вода, воздух, достаточность основных ресурсов.

Первичные гражданские права: защита от неправового насилия и принуждения, свобода перемещения, неприкосновенность жилища, возможность получения образования, свобода совести, собраний, ассоциаций. Политико-правовые ценности: независимость суда, свобода и независимость печати, различные формы участия граждан в политической жизни [Берелехис, Ильинская 2007: 127–128].

Существенным фактором становления глобалистского менталитета служит внедрение в систему современного образования мультилингвизма – использования в пределах определенной социальной общности, скажем, страны, нескольких языков. Мультилингвизм – это средство обогащения культур. Мультилингвизм – это не только способность говорить на нескольких языках, это еще и особый тип мышления, впитывающий в себя культурные ценности нескольких цивилизаций, иначе, мышление, открытое к диалогу» [Арынгазиева 2009: 73]. Д. Ганди, известный индийский педагог, президент крупнейшей в мире школы, включающей в себя 37 000 учащихся, полагает, что у ребенка должно быть умение говорить минимум на трех языках – местном, государственном и международном [Пырин, Бирюков 2009: 144].

Важная, можно сказать, незаменимая роль в современных трансформациях ментальности, как уже отмечалось, принадлежит системе образования. Наряду с

подготовкой специалистов она выполняет функции формирования социальной идентичности и менталитета людей. В условиях глобализации эти функции системы образования становятся более сложными, чем раньше, в доглобалистскую эпоху. Прежнее представление о единичной идентичности, формирующейся на базе национальной принадлежности, в настоящее время неприемлемо. Постоянные миграции, перемещения и смена места жительства, разнообразные контакты с представителями различных культур стимулируют человека вырабатывать различные формы самоидентификации. Поэтому для поддержания единства общества и его успешного развития необходима определенная общность менталитетов этих социальных групп. В целом же необходима мера ментального сходства и различия интеллектуальной элиты, политической элиты и народа. Эта мера, с одной стороны, должна обеспечить конструктивную напряженность и созидание культурных новаций в ходе диалога, а с другой – должна исключить конфронтацию и насилие. Несоблюдение этой меры, отклонение ее в ту или другую сторону может порождать отрицательные последствия в социуме: или его застой, или конфронтацию, переходящую в крайних случаях в гражданскую войну. Необходимость меры в отношении обеих элит и народа служит частным случаем закона меры ментального сходства и различия социальных групп как условия социальной солидарности и прогресса.

В условиях глобализации для обеспечения трудоустройства и адаптации выпускников вузов к глобальному рынку труда необходимо формирование в их менталитетах множественной идентичности, включающей три уровня, или компонента, идентичности: национального, регионального и глобального. «Национальный компонент означает чувство принадлежности к национальному государству, тогда как региональный – принадлежность к более значительному историко-культурному ареалу. Наконец, глобальный уровень предполагает осознание принадлежности к объединенному миру» [Рысакова 2010: 117]. Первый компонент позволяет ориентироваться и успешно трудоустроиваться в своей стране, второй – в регионе (например, Европе, АСЕАН), третий – адекватно интегрироваться в становящуюся сложной дифференцированную глобальную социальную реальность.

Перед образовательными системами стоит непростая задача выработки гибких стратегий дальнейших трансформаций. Эти стратегии должны, с одной стороны, признавать неизбежную тенденцию вовлечения своего государства в процесс глобализации, а с другой – быть направленными на обеспечение своей национальной конкурентоспособности и сохранение культурно-национальной специфики и национального менталитета. Как отмечает А. Кох, несмотря на декларируемые призывы к формированию региональной идентичности, многие учебные пособия, принятые в государственных школах, нацелены пока на сохранение именно национальной идентичности [Koh 2006: 34–48]. Эту инерцию национальных систем образования необходимо преодолевать.

Если допустить, что национальные образовательные системы способны решить эту проблему, то можно проявить воображение и представить себе следующую динамику ментальности в глобализующемся мире. Доминирующим на планете становится глобалистский менталитет, который формирует общепланетную идентичность людей. Он охватывает наибольшую часть населения планеты, обеспечивает мир, стабильность и преемственность развития человеческой цивилизации в целом. Кроме доминирующего менталитета существуют региональные менталитеты – европейский, американский, азиатский, латиноамериканский, австралийский, африканский и другие. В границах регионов существуют многообразные национальные, конфессиональные, профессиональные и другие групповые менталитеты, характеризующиеся конструктивными различиями. Глобалистский менталитет включит в себя наиболее важные для прогресса конструктивные элементы региональных, национальных и других групповых менталитетов. Эти элементы представят совокупность конструктивных сходств, которые будут обеспечивать единство человеческой цивилизации.

Таким образом, одновременно будет происходить сближение групповых менталитетов и формирование глобалистского менталитета. Национальные и региональные менталитеты, естественно, сохраняются, но в них существенными компонентами служат особенности глобалистского менталитета. Экзистенциальный диалог между носителями многообразных групповых и индивидуальных менталитетов и их диалог с представителями глобалистского менталитета создают в обществе систему конструктивной напряженности. Эта система продуцирует политические, экономические, технологические, научные, правовые, нравственные и другие новации, стимулирующие социальный прогресс. Доминирование на планете глобалистского менталитета может послужить разрешением конфликта цивилизаций. Наряду с глобалистскими каждый социум будет иметь и свои специфические ценности.

Литература:

- Авксентьев В. А., Аксюмов Б. В., Хоц А. Ю. Конфликт цивилизаций: Pro et Contra (Мнение экспертов) // Социологические исследования. 2009. № 4. С. 73–81.
- Арынгазиева Б. Б. Мультилингвизм как условие диалога культур // Вестник РФО. 2009. № 2. С. 72–75.
- Берелехис А. А., Ильинская С. Г. О конфликте различных систем ценностей // Философские науки. 2007. № 3. С. 127–128.
- Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн. 2. М. : Изд-во АН СССР, 1977.
- Гершунский Б. С. Менталитет и образование. М. : Ин-т практической психологии, 1996.
- Губанов Н. И., Губанов Н. Н. Особенности познавательной деятельности в социально-гуманитарных науках // Философия и общество. 2010. № 2. С. 90–104.

Губанов Н. И., Губанов Н. Н. Роль менталитета в преодолении антропогенных кризисов // Историческая психология и социология истории. 2013. № 1. С. 166–180.

Губанов Н. Н. Образование и менталитет в составе движущих сил развития общества // Социология образования. 2010. № 1. С. 22–29.

Губанов Н. Н. Вызов Аполлона как стимул развития образования // Alma mater (Вестник высшей школы). 2014. № 5. С. 19–23.

Пырин А. Г., Бирюков Н. И. Ответственность социального института // Вестник РФО. 2009. № 4. С. 142–146.

Рысакова П. И. Национальная система образования как агент формирования глобальной идентичности // Философские науки. 2010. № 10. С. 110–127.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Модель грядущего конфликта // Полис. 1994. № 1. С. 33–38.

Pigozzi Mary J. A UNESCO View of Global Citizenship Education // Educational Review. 2006. Vol. 58. № 1. Pp. 34–52.

Koh A. Working Against Globalisation: the Role of the Media and National Education in Singapore // Globalisation, Societies and Education. 2006. Vol. 4. No. 3. Pp. 34–48.

Самандаров М.И. История развития методики преподавания иностранных языков в регионах Узбекистана// Проблемы современной науки и образования 2022.20.11 77 №02317

YOSHLARNI MILLIY RUHDA TARBIYALASHDA PEDAGOGIK - PSIXOLOGIK BILIMLARDAN FOYDALANISH

Radjabov Rashid Farxadovich
UrDU “Texnologik ta’lim” kafedrası
dots.v.b., p.f.n. +99888-790-55-85
rashidurdu@mail.ru

doi.org/10.59470/2024625

Annotasiya. Maqolada yoshlarga milliy tarbiya berishda milliy mentalitetimiz xususiyatlaridan kelib chiqqan holda pedagogik va psixologik bilimlarlardan foydalanish yo‘nalishlar tahlil qilingan. Milliy o‘zlikni anglash, milliy g‘oya, mentalitet tushunchalarini va ma’naviy-ma’rifiy ishlarning o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Tarbiya, metalitet, milliy o‘zlikni anglashb, milliy g‘oya, ma’naviyat.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам воспитания молодёжи в духе национального самосознания с учётом их национального менталитета. Проанализированы вопросы использования педагогико-психологических знаний в проведении духовно-просветительской работы. Рассмотрена взаимосвязь духовно-просветительских работ с понятиями национальная самосознания, национальная идея, менталитет.

Ключевые слова: Воспитание, металитет, национальная самосознание, национальная идея, духовность.

Annotation. This article is devoted to the issues of educating young people in the spirit of national consciousness, taking into account their national mentality. The issues of using pedagogical and psychological knowledge in carrying out spiritual and educational work are analyzed. The relationship between spiritual and educational works and the concepts of national identity, national idea, and mentality is considered.

Keywords: Education, mentality, national identity, national idea, spirituality.

Bugungi kunda har bir davlatning kelajagi uning ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy jihatdan rivojlanish darajdasiga bog‘liq bo‘lib qoldi. Bu esa e’tiborni Respublikamizning kelajagi bo‘lgan ta’lim olayotgan yoshlarga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Mustakillikka va avobgarlikni o‘ziga olishga qodir o‘smir yoshlarning ongini shakllantirish dolzarb muammoligicha qolmoqda. YOshlarga bugungi kun talablaridan kelib chiqib ta’lim-tarbiya berish ta’lim muassasalarining ishlarining samaradorligini oshirishni talab qiladi. Bu esa o‘z navbatida yoshlarga milliy tarbiya berish va ularning o‘zligini anglagan holda etuk raqobatbardosh kadrlar bo‘lib etishtirishni ko‘zda tutadi. Bu

borada O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimov “Mustaqil dunyoqarashga va fikrlashga ega ajdodlarimizning bebaho merosiga va umuminsoniy qadriyatlarga tayanuvchi ruhan boy va ma’naviy barkamol , rivojlangan shaxsni shakllantirish milliy istiqlool mafkurasini amalga oshirishning ustivor yo‘nalishlaridan biridir “degan fikrni keltirgan. [2,80-b]. Milliy o‘zini anglashda ayniqsa yoshlarda milliy tarbiya jarayonida oilaviy qadriyatlarga nisbatan e’tiqodni shakllantirish katta ahamiyat kasb etadi. Oila insonning ilk bolaligidan ongida shakllanadigan barcha insoniy fazilatlar , ezgu niyatlar, qadriyatlar takomil topadigan va sog‘lom e’tiqodlar shakllanadigan muqaddas dargohdir. Bizning fikrimizcha birinchi navbatda milliy mentalitetimizni inobatga olgan holda yoshlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan e’tiqodini shakllantirish zarur deb hisoblaymiz. Keyinchalik ushbu e’tiqod asosida umumiy o‘rta maktablarda va oliy ta’lim muassasalarida milliy o‘zini anglash jarayoni davom etirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ushbu ishlarning ilmiy –nazariy asoslari borasida qator ishlar amalga oshirilishi ko‘zda tutiladi.

Yoshlar tarbiyasiga to‘xtalib Hurmatli prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoevning quyidagi fikrlarini keltirishni lozim topdik. “Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda Abdurauf Fitrat bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz , ayniqsa endi hayotga kirib kelayotgan o‘g‘il – qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana shu ulug‘ ajdodimiz nima deb yozganlar “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo‘lishi, baxtli bo‘lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi , baxtsizlik yukini tortishi , e’tibordan qolib, o‘zgalarga tobe va qul, asir bo‘lishi ularning o‘z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog‘liq.” Bugungi kunda yon-atrofimizda diniy ekstremiz, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya. “ommaviy madaniyat” degan turli balo – qazolarning xavfi tobora kuchayib borayotgani ni hisobga oladigan bo‘lsak , bu so‘zlarning chuqur ma’nosi va ahamiyati yanada yaqqol ayon bo‘ladi. Haqiqatdan ham , hozirgi vaqtda yoshlar tarbiyasi biz uchun o‘z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydigan masala bo‘lib qolmoqda. Bugungi tez o‘zgarayotgan dunyo insoniyat oldida yangi – yangi , buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga , ularni ilgari ko‘rilmagan turli yovuz xavf-hatarlarga ham duchor qilmoqda. G‘arazli kuchlar sodda, g‘o‘r bolalarni o‘z ota-onasiga, o‘z yurtiga qparshi qayrab, ularning hayotiga , umriga zomin bo‘lmoqda. Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-kuy bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo‘liga berib qo‘ymasdan , ularni o‘zimiz tarbiyalashimiz lozim.” [3]. Bu borada olib borilayotgan ishlar samaradorligini oshirish borasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 2020 yil 6-iyul №422 qarori chiqdi. Bu qaror asosida qabul qilingan “Tarbiya” fani konsepsiyada “O‘zbekiston Respublikasida «Tarbiya» fani konsepsiyasi mazkur fanni davlatning ta’lim-tarbiya sohasidagi siyosatini amalga oshirishda mavjud bo‘lgan dolzarb muammolarni hal

etishga yo‘naltiriladi. Konsepsiya yosh avlod tarbiyasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor vazifalar, asosiy maqsad va yo‘nalishlarni belgilab beradi.

Shuningdek, Konsepsiyada belgilangan yo‘nalishlar mamlakat yoshlarini ma‘nan va jismonan barkamol qilib tarbiyalash, iqtidori va salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ularni davlat va jamiyatning rivojiga keng jalb etish, tashabbuslarini etarli darajada qo‘llab-quvvatlash maqsadida huquqiy asoslar, iqtisodiy imkoniyatlar va tashkiliy mexanizmlarni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.” deyilgan. [7]

Yuqori ma‘naviy poklikka faqat yuqori hayotiy maqsadlarga inntiluvchi erkin odamlar jamiyatida erishish mumkin. Shuning uchun mamlakatimizda o‘tib kelayotgan avlodning tarbiyasiga, fuqorolarning ruhiyati va madaniyatining shakllanishiga , ma‘naviy –ma‘rifiy ishlarning sifat darajasini oshirishga katta ahamiyat berilmoqda . Bu narsalarning hammasini o‘smir yoshlarni tarbiyalash jarayonida pedagogik-psixologik bilimlarning ahamiyatini jiddiy tushunish zarurligini ko‘rsatadi. Ma‘naviyat , ma‘rifat tushunchalari falsafa pedagogika, sotsiologiya, psixologiya kabi har xil fanlarning ilmiy kategoriyalari hisoblanadi. Maxsus adabiyotlarning tahlili ma‘naviyat tushunchasining ikki tomonini ajratishga imkon beradi: obyektiv, shaxsiy bo‘lmagan, ma‘naviy asos (umuminsoniy bilimlar ma‘naviyat tamoillari va h.k.) , subyektiv, shaxsiy, ruhiy asos, shaxsiy “Men”. Birinchi tomon ko‘proq darjada insonning intellektal sohasini shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq. Ikkinchisida esa fikriy bo‘lmagan aspektlar ustunlik qiladi.

Bular o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini tashkil qiluvchi irojdaviy jarayonlar:

- emotsional hayotni tashkil qiluvchi hislar dunyosi
- yaratuvchanlik ijod manbalaridan biri bo‘lgan tasavvur etish, intuitsiya. [6,121-b]

Ma‘naviy – ma‘rifiy ishlar aniq ma‘no kasb etadi, ularni asosini shaxs faoliyatini o‘zi boshqarishi , emotsional etukligi va umumiy yaratuvchanligi tuzumini shakllantirish tashkil qiladi. O‘z-o‘zini boshqarishni shaxsiy faktorlarini o‘rganishga bag‘ishlangan pedagogik-psixologik adabiyotlarda o‘z-o‘zini baholash va refleksiv jarayonlarining birlamchi ahamiyati haqidagi qonun umume’tirof etilgan . Do‘stlari, odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarning xarakteri , faoliyatning unumdorligi , demak o‘z foaliyatining keyingi rivojlanishi inson o‘zining qanday qabul qilinishiga, o‘zining fazilatlari , qobiliyatlariga qanday baho berilishiga bog‘liq. SHunday qilib-o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonida refletsiv-shaxsiy tomonning ahamiyatini aniqlab, bir bu bilan shaxsning o‘zini boshqarish mexanizmi bo‘lgan o‘z-o‘zini anglashning ahamiyatini aniqlaymiz. Inson har doim ham uni mavjudligini bilmaydi, lekin ijtimoiy munosabatning u yoki bu vaziyatlari individ oldiga qo‘yadigan talablarning o‘zi va o‘zining imkoniyatlari bilan solishtirish o‘lchash aynan unga asoslangan. Milliy o‘z-o‘zini anglash falsafa, sotsiologiya, pedagogika va psixologiya fanlari tomonidan o‘rganiladi, uning asosiy obyekti inson va jamiyatdir. Lekin milliy o‘zlikni anglashning pedagogik - psixologik yo‘nalishlari tizimini o‘smir yoshlardagi alohida xususiyatlar, shaxsiy omillar, ularni shakllantirishdagi mexanizmlar tashkil etadi. O‘zini anglash falsafada inson tomonidan

o‘z bilimlarini baholash, qiziqishlari, ideallari, hulq-atvori, turmush tarzi, ya’ni umuman o‘zini baholash bilan belgilanadi. O‘zini anlash faqat shaxsga emas, balkim butun bir jamiyatga va uning guruhlariga ham tegishlidir. Ular o‘zining jamiyatdagi mavqeyini jamiyat qiziqishlari darajasiga etkazganlarida, o‘zini anglashga inson o‘zini o‘rab turgan muhitdan, olamdan ajratib olgan holda jamiyat va tabiat voqealarida o‘z o‘rnini topadi. O‘zini anglash refleksiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u erda u nazariy darajasiga etadi va shaxsning fikr yuritishi ma’lum bir rivojlanish darajasida yuzaga keladi. Insonni o‘ziga munosabatida boshlang‘ich me’yor bo‘lib, boshqa insonlar turadi: o‘zini anglash chuqur jamoaviy xarakterga egadir. O‘z-o‘zini anglashni shakllantirishda turli jamoa omillarining ta’siri bor. Iqtisodiy aloqalar, til, xudud birligi va milliy madaniyatning o‘ziga xosligi psixologiyada milliy birlikni anglashni tug‘diradi, bu esa milliy o‘zlikni anglash demakdir. “Milliy o‘z-o‘zini anglash milliy g‘oyaning tug‘ilishi yashashi va rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi va etnik jamiyatning anglanilishini ham o‘z ichiga oladi.” [5, 324- b.]

Insoniyat o‘zining rivojlanishida o‘zi yashayotgan etnik jamiyat rivojining bir necha bosqichlarini bosib o‘tdi. Bu bosqichlar avlod va qabiladan boshlab millat va xalq bilan tugaydi. Millat esa insoniyat rivojining eng yuqori bosqichidir. Tarixdan ko‘rinib turibdiki milliy o‘zini anglashni shakllanishi va rivojlanishi inson o‘z xududi birligini, ruxiy yaqinlik, til, tarix rivojlanishining umumiyligi, qiziqish va qimmatli yo‘nalishlarni bilishdan boshlanadi. Milliy o‘z-o‘zini anglash muammosi falsafa, etnografiya, sotsiologiya va umumiy ijtimoiy gumanitar ilmlarning predmeti hisoblanadi. Bunda har bir fan bu masalani o‘z mavqeidan kelib chiqqan holda o‘rganadi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, milliy o‘z-o‘zini anglash nisbiy musaqillikga ega bo‘lib, u millat hayotida katta rol o‘ynaydi, uning kelajagini aniqlaydi. U millatni bitta ijtimoiy jamoaga birlashtiradi, tarbiyaning milliy tomonlarini aniqlaydi. Millat insoniyat rivojining yuqori darajasi, ijtimoiy organizm, o‘zini aktuallashtirishda, o‘zini anglashda nomoyon bo‘ladi. Milliy o‘zligini anglashda asosiy omil ma’naviyat asoslari hisoblanadi. Ma’naviyat - mukrakkab ko‘p qirrali tushunchadir. U o‘z ichiga fikrlash, anglash, inson madaniy meroslari, urf-odatlar, an’analar va dinni qamrab oladi. O‘z o‘rnida bularning har biri ko‘plab aniq qiymatlardan tashkil topgan. Milliy g‘oyalar sezgi, an’analar, qadr-qimmat, urf-odatlar, tarix, siyosiy konsepsiyalar, shaxsga singdirilib, milliy o‘zlikni anglashni shakllantiradi. O‘zlikni anglashning yuqori darajasi o‘zini jamoa harakatini subekti deb hisoblash, o‘zini turli ijtimoiy qatlamdagi odamlar orasidan ajratib jamiyatning bir bo‘lagi deb hisoblash, insonning faol harakati ijtimoiy o‘zaro munosabatlarda mustahkamlanadi va asta-sekin milliy umumiylikka o‘tadi. Milliy o‘z-o‘zini anglash va millat taraqqiyoti ko‘p qirrali bo‘lib, murakkab jarayondir. Ko‘p olimlar milliy o‘zlikni anglashning taraqqiyotdagi rolini o‘rganmoqdalar. Tadqiqotchilar uchun umumiy jihat milliy o‘zlikni anglashni millatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi bilan tushuntirishdir. Insoniyatning biologik rivoji uning takomillashuviga uning o‘ziga o‘xshaganlar bilan yaqinlashishga olib keldi. Ibtidoiy jamoa madaniyati markazlashgan davlatlar davrida quladi, Avval sharqda keyin g‘arbda milliy ananalarni bir avlodan

ikkinchisiga o‘tish yo‘llari ishlab chiqildi. Milliy an‘ana va urf - odatlarning alohidaligi shundaki ular o‘ziga yarasha tabiiy xo‘jalik sharoitlarida yuzaga keladi, har bir xalq o‘zining tarixiga va dunyoqarashiga, diniga ega. SHu yo‘sinda adabiyot, san‘at ijod ham o‘z o‘rniga ega. Masalan adabiyotda o‘tgan, hozirgi va bo‘lg‘usi zamon voqealari o‘z aksini topadi. Ular odamlarni o‘z tarixi bilan tanishtiradi. Inson o‘zining alohida qiymatlari , normalari, ananalari, urf odatlari orqali milliy birlikni his qiladi va o‘zlashtiradi.

Inson jamiyat tomonidan yaratilgan ruhiy - ma’naviy boyliklarga tayangan holda yangi boyliklarni yaratadi. Masalan. Buxoro Samarkand, , Xivadagi tarixiy obidalar ularda insonning nimaga qodirligi qurilish ashyolaridan foydalanishdan tashqari ularning ichki kechinmalari ruhiyati va fikrlashlari o‘z aksini topgan.

G.P.Fedotov (1992) millat va milliy o‘z-o‘zini anglash muammolarini o‘rganishda, avvalo biror bir xalqning mavjud bo‘lish tarixini uning davlat qurishga bo‘lgan intilishlarini anglash lozim. U alohida shaxs tan ola oladigan qadriyatlar ierarxiyasiga ega. Milliy o‘zlikni anglash turg‘un tushuncha emas – u goh kengayadi goh tarixiy davrning qisqa bo‘laklari davomida torayib boradi. Milliy o‘zlikni anglashni rivojlanishida asosiy ma’naviy vazifalar intellegensiyaga yuklanadi yani bu tushuncha siyosiy xarakterga ega bo‘ladi. SHunday qilib o‘zlikni anglash ong osti darajasida hosil bo‘lib, tafakur darajasida nomoyon bo‘ladi; o‘zining milliy xususiyatlarini saqlab qolishga intilayotgan individlar qarashlarini aks etiradi.

O‘z-o‘zini anglash quyidagi vazifalarni bajaradi :

- 1). Ko‘niktirish
- 2). Ximoyalash
- 3). Bilish
- 4). O‘zini nazorat qilish. [4, 106-113 B.]

Ko‘niktirish funksiyasi - xayotiy faoliyat davomida individning milliy xususiyatlariga o‘rganishi. Bu jarayonda asosiy rolni o‘zida qadriyatlarning xususiyat tizimini saqlaydigan til o‘ynaydi. SHu bilan birga bu erda tarixiy voqealarga tayanish, qaxramonlar, milliy madaniyat namoyondalariga tayaniladi. Til o‘rganish orqali shaxs mlliy madaniyat olamiga kirib boradi. Milliy o‘zlikni anglashning yana ximoya funksiyasi ham mavjud. U madaniy qadriyatlarni saqlashda nomoyon bo‘lib, milliy – madaniy qiziqishlarni himoyalash va rivojlantirish, milliy qadriyatlarni ichki yoki tashqi ta’sirlardan asrash kerak bo‘lganda chegaralaydi. Milliy tafakkurning ximoya funksiyasi nomilliy ta’sir xavfini sezmaydi. U milliy rivojlanish talablariga qaratilgan himoya obyekti bo‘lib, ijtimoiy va diniy xayotdagi milliy qadriyatlar hisoblanadi. Ximoya funksiyasi kelayotgan qator milliy qadriyatlarga tegishli bo‘lgan xavflarda yuzaga keladi. Milliy o‘zlikni anglash an‘analarni avloddan avlodga uzatishda ishtirok etadi, bundan tashqari tarixiy, diniy va madaniy materiallarni saqlashda qatnashadi. Bilish funksiyasi nafaqat avlodlar xotirasini saqlashda , balki hayotning o‘zida butunligicha ham ishtirok etadi. O‘zini nazorat qilish va javobgarlik funksiyasi zarur bo‘lib, milliy o‘zlikni anglash baxslardan xoli emas, o‘zlikni anglash asoslarining buzilishlari ijtimoiy harakatga ta’sir

etadi. Javob reaksiyasi madaniy hulqning ichki darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib ta’lim-tarbiya olayotgan yoshlarning milliy o‘zligini anglashlarida pedagogik-psixologik fanlarining bu yo‘nalishdagi mavjud mexanizmlardan foydalanishni yo‘lga qo‘yish orqali samaradorlikka erishish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. -Б.115.
2. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси : асосий тушунчалар ва тамойиллар. - “Ўзбекистон”, 2001. – 80 б.
3. О‘zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti SHavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va halq farovonligi garovi. “Xalq so‘zi” gazetasi 2016 yil 8 dekabr №243
4. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопросы психологии. - 1998. - №2 .- С 106-113.
5. Философский энциклопедический словарь /Гл.ред. Л .Ф Илинов и др. –М.: Сов энциклопедия, 1983. – 840 с
6. Сафаев Н.С. Духовность и национальное самосознание личности. Монография АН Узбекистана .- Издательство . “ФАН” 2004 . – 121с.
7. <https://lex.uz/docs/4885018#4886186>

**OLIIY O‘QUV YURTLARIDA MAHALLIY NAQQOSHLIK MAKTABI
AN‘ANALARINI O‘RGATISHNING AHAMIYATI**

Taganov Ravshanbek Otaboevich
Urganch davlat pedagogika instituti
“San’atshunoslik” kafedrası katta o‘qituvchisi.
Tel.: (+99893)9221450.

E-mail.: taganovt68t@gmail.com
Latipov Rustambek Ataxonovich
Urganch davlat pedagogika instituti
“San’atshunoslik” kafedrası mudiri katta o‘qituvchisi.
Tel.: (+99894)3163877.
E-mail.: rustlatipo1980@gmail.com

doi.org/10.59470/2024626

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oliy o‘quv yurtlarida tayyorlanayotgan “Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi” mutaxassisligiga tanlov fani sifatida Xorazm amaliy san’ati fanini joriy qilish va shakllantirishning ahamiyati nazarda tutulgan.

Annotation. This article highlights the importance of introducing and forming the science of Khorezm applied arts as a choice for the specialty "Fine Arts and Engineering Graphics" prepared in higher education institutions.

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность внедрения и формирования науки о Хорезмском прикладном искусстве как выбора специальности «Изобразительное искусство и инженерная графика», готовящейся в высших учебных заведениях.

Kalit so‘zlar: naqqoshlik san’ati, naqqoshlik maktablari, Xiva naqqoshlik maktabi uslubi, Xorazm amaliy san’ati, mahalliy naqqoshlik san’ati an‘analari, naqsh uslublari, naqsh kompozitsiyalari, yog‘och va kulolchilik buyumlari, bino intererini naqshlash texnologiyasi.

Key words: art of carving, carving schools, Khiva carving school style, Khorezm applied art, traditions of local carving art, pattern styles, pattern compositions, wood and ceramic art, interior decorating techniques

Ключевые слова: искусство резьбы, школы резьбы, стиль Хивинской школы резьбы, Хорезмское прикладное искусство, традиции местного резьбового искусства, стили узоров, узорные композиции, искусство дерева и керамики, приемы декорирования интерьера

Naqqoshlik san’ati amaliy bezak berishda asosiy vazifani bajarib, naqqoshlik -ham hunar, ham san’atdir. Bu kabi san’at turlarini egallash yoshlarning badiiy tafakkurini, dunyoqarashi va estetik didini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu san’at turi ajdodlarimiz tomonidan ko‘z qorachiqiday asrab- avaylab kelindi va kelinmoqda. Yosh avlod naqqoshlik san’ati sir asrorlarini, qonun qoidalarini va ananalarini o‘rganar ekanlar, o‘z oldida turgan mas’uliyatni bir daqiqa ham unutmasligi lozim, chunki bu san’atda qo‘llaniladigan qadimiy anana va qadriyatlar kelgusi avlodlarga to‘lig‘icha yetib borishi lozim.

Hozirgi kunda Respublikamizda ta’lim-tarbiyaning jahon standartlari talab darajasida bo‘lishi uchun alohida e’tibor qaratilmoqda.

“Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san’atining yanada rivojlantirishni davlat yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlash chora tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bir necha muhim, dolzarb masalalarni o‘z ichiga olishi bilan birgalikda ta’lim – tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talabi darajasiga ko‘tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barpo qilish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalashdan iborat[2017 yil 7 fevraldagi PF 4947-sonli Farmoni].

Respublikamizdagi Oliy o‘quv yurtlarida tayyorlanayotgan Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi mutaxassisligining namunaviy o‘quv rejasidagi xalq amaliy bezak san’ati turlaridan naqqoshlik san’atini ham alohida o‘rin egallashini ta’minlash maqsadida mahalliy naqqoshlik maktabi an’analardan foydalanib talaba tanlovi asosida rejaga kiritilib o‘qitiladigan fanlarni kiritish muhim ahamitga ega. Chunki, Respublikamizning barcha Oliy o‘quv yurtlarida naqqoshlik san’ati hozirgi kungacha Toshkent, Samarqand, Buxoro naqqoshlik san’ati an’analari va naqsh uslublari keng targ‘ib qilinib o‘rgatilib kelinayotganligini e’tiborga olib mahalliy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda Xiva naqqoshlik maktabi uslublari o‘rgatishni yangidan shakllantirish va rivojlantirishdek ma’suliyatli vazifa yuzaga keldi deb o‘ylaymiz.

Toshkent naqqoshlik maktabi - naqshlari o‘zining nafisligi, ranglarning bir biriga asta-sekin o‘tishi, aniq bir koloritga qat’iy rioya qilishi, geometrik va o‘simliksimon naqshlarning ko‘p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Naqshlar ko‘pincha yashil gammada ishlanadi. O‘simliksimon naqshlardan oygul, paxta, bofta, uch barg, shukufta, bargli gul va boshqa elementlar aniq stillashtirilgan (1-rasm)[S.S.Bulatov, P.P. Shabaraton M.A. Rasulov 2021. 104 - 145b].

Toshkent naqqoshlik maktabiga mansub naqishlar 1-rasm.

Samarqand naqqoshlik maktabi - naqshlari Toshkent, Farg‘ona naqshlariga o‘xshab ketadi. Samarqand naqshlari o‘ta guldorligi, barg va gullarining badiiy harakatchanligi, jonliligi bilan farq qiladi. Undagi murakkab grixlar va o‘simliksimon naqshlarni aniq bir ritmik takrorlanishi kompozitsiyada ko‘zga o‘rnatilgan gulbutani namoyonda keng o‘rin berilganligi va ularga mayin ishlov berilishi bilan Buxoro naqshlariga o‘xshash (2-rasm).

Buxoro naqqoshlik maktabi –o‘ziga xos uslub va ananalarga ega bo‘lgan maktab sifatida qaratiladi. Buxoro naqqoshligi shu yerlik xalq hunarmandlarining ko‘plab avlodi to‘plagan tajribasini mahsulidir. Ma’lum ma’noda qayd qilish

Samarqand maktabi uslubidagi naqshlar 2-rasm.

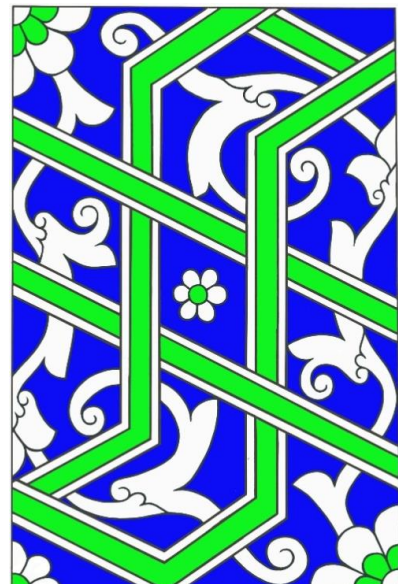
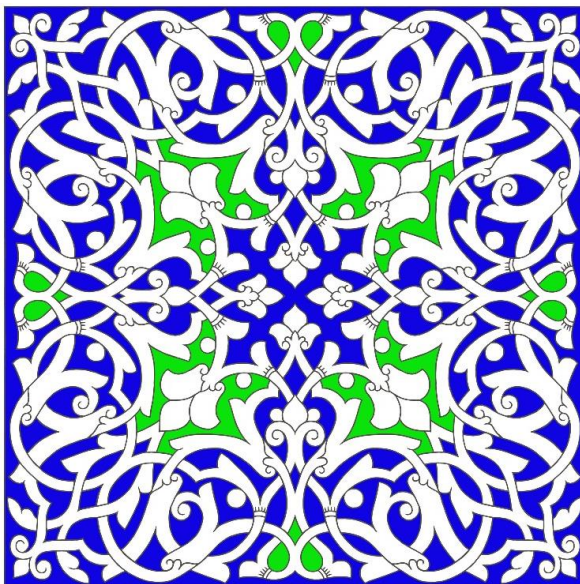
mumkin, Buxoro naqqoshligi O‘zbekistonning boshqa viloyatlari qatori, badiiy jihatdan mukammal va usul yaxlitligi bilan xarakterlanadi.[Muratov X.X., Jabbarov P.P. 2020 15-109 b]

Buxoro naqshi hamma naqshlardan naqsh kompozitsiyalarining murakkabligi, mukammalligi va jozibadorligi bilan ajralib turadi. Buxoro naqshlarida murakkab grixlar aniq, puxta o‘lchamda ishlatilishi o‘simliksimon naqshlarning o‘ziga xos san’at bilan ishlangani naqshlarning yaproq, meva, gul barglar ritmiga alohida e’tibor berilishi bilan farqlanadi (3-rasm).

Bhora naqqoshlik maktabiga mansub naqishlar “Sitorai Moxi-Xosa” yozgi saroyi 3-rasm.

1. *Xiva naqqoshlik maktabi* - naqshlari O‘zbekistonda shakllangan boshqa naqqoshlik maktablarida qo‘llaniladigan naqshlardan tubdan farq qiladi. Kompozitsiyada asosan novda spiralsimon aylanib, aylanib murakkab shakl hosil qiladi. Islimiy naqsh kompozitsiyada novda, marg‘ula, shkufta, barg, no‘xatgul, oddiy gullardan tashkil topadi. Naqshlarning umumiy rangi ko‘pincha havorang koloritda bajariladi. Ranglar garchi kam ishlatilsada, o‘ziga xos ko‘rkamlikka ega (4-rasm) [Bakiev Sh. Sh. 2021 yil 15-37b].

Xorazm naqshlari. Q. Ro‘zimetov ijodidan 4-rasm.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda bugungi kunda Urganch davlat pedagogika institutida tayyorlanayotgan Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi ta’lim yo‘nalishi talabalari Respublikamizning turli viloyatlariga xos bo‘lgan naqqoshlik maktablari uslubini o‘rganish barobarida o‘zi yashab turgan hududning mahalliy naqsh uslublarini ham chuqurroq o‘zlashtirishlari maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Biz Xorazm amaliy san’ati uslubini o’rgatishni tashkil qilishdan oldin mahalliy naqqoshlik maktabi uslubini haqida talabalarning qanchalik bilimiga va ma’lumotga ega ekanliklarini bilish maqsadida Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi ta’lim yo’nalishi talabalari o’rtasida so’rovnoma o’tkazildi.

So’rovnoma savollari quyidagi mazmunda tuzildi:

a) talabalarni mahalliy Xorazm amaliy san’ati uslubini o’rganish bo’yicha adabiyotlar, dasturlar va metodik tavsiyalarning kamligi, ayrim hollarda umuman yo’qligi;

b) mahalliy naqsh uslublari boshqa naqqoshlik maktabi uslublaridan farqli tomonlari;

v) naqsh elementlari va ulardan naqsh kompozitsiyalarini tuzish bosqichlari haqidagi ma’lumotlarni qanchalik bilishlari;

g) Xorazm amaliy san’ati uslubida qo’llaniladigan rangshunoslik haqida.

O’tkazilgan so’rovnomalar natijasida biz Urganch davlat pedagogika institutida tayyorlanayotgan Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi ta’lim yo’nalishida Xorazm amaliy san’atini tanlov fan sifatida shakllantirishning ahvoli bo’yicha quyidagilar aniqlandi:

Tasviriy san’at va muxandislik grafikasi ta’lim yo’nalishida talabalari uchun yagona tizim (o’quv-metodik majmua) yaratilmaganligi sababli, talabalar o’rtasida Xorazm amaliy san’atini o’rganishda muammolarga duch kelinayotganligi.

Xorazm amaliy san’ati uslubini o’rganish imkoniyati bo’lsada o’rganilmayotganligi, talabalarning ijodkorlik faoliyatlari cheklanib qolayotganligi.

Xorazm amaliy san’ati uslubini o’rganish orqali talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni kasb tanlashga yo’llash imkoniyatlari kattaligi, boshqa san’at turlari bilan bog’liq holda to’garak mashg’ulotlarida ham keng o’rganish zarurligi.

Xorazm viloyatining xususiyatlarini inobatga olib Xorazm amaliy san’atini o’rganish bo’yicha dastur, metodik tavsiyalar, topshiriqlar to’plash va tuzish zarurligi.

Ko’plab talabalar mahalliy Xorazm amaliy san’ati uslubini haqida chuqurroq hajmdagi bilimga ega bo’lishga intilishlari yaqqol sezilmoqda. Lekin bu sohada mahalliy Xorazm amaliy san’ati uslubining o’ziga xos tomonlarini qamrab oladigan yagona o’quv-metodik majmua yo’qligi muammo bo’lib turibdi. Biz o’zimizning tadqiqotimizda yuqorida keltirilgan kamchiliklarni imkoniyati boricha bartaraf qilishga va tasviriy san’at va muxandislik grafikasi ta’lim yo’nalishlarida Xorazm amaliy san’ati uslubini o’rgatish imkoniyatlarini yoritib berishga harakat qildik.

Avvalambor, Xorazm amaliy san’ati kursini o’rganishga kirishayotgan talabalarga eng avvalo, oddiy naqsh elementlarini aniq chiza olishi, naqsh kompozitsiyalarini tuzish, ranglash va pardoqlash qonuniyatlarini ham amaliy, ham nazariy bilim va ko’nikmalarni shoshilmasdan shakllantira olishimiz kerak. Qanchalik shoshilsak, talabadagi qiziqish va intilishni shunchalik so’ndirib boramiz. Bu esa kutilgan natijaga erishishimizga halaqit berishi turgan gap.

Yuqoridagi barcha fikr va mulohazalarga suyanan holda Xorazm amaliy san’atini oldindan isbotlangan ikki yo‘nalishda, birinchi nazariy qism, ikkinchi amaliy qismdan iborat bo‘lishini quyidagi metodika asosida ishlab chiqishga harakat qilindi.

Ma’ruza mashg‘ulotlari asosan Xorazm amaliy san’atining shakllanish va rivojlanish tarixi, unda qo‘llaniladigan naqsh turlari, naqsh kompozitsiyalarini tuzish va ranglash, yog‘och va kulolchilik buyumlarini, shuningdek, bino intererini naqshlash texnologiyasi asoslarini o‘rganishga qaratiladi. Mashg‘ulotlarda Xorazm amaliy san’ati fanining mahalliylik hususiyatlarini hisobga olgan holda dars jarayonida ko‘proq ko‘rgazmalardan foydalanish tavsiya qilinadi (plakatlar, illyustrativ materiallar, kompyuter versiyalar, ...). Har bir namoyish qilinadiagan materiallar talabalar bilan taxlil qilinib borilishi kerak.

Amaliy mashg‘ulotlar talabalarning auditoriyada Xorazm amaliy san’ati uslubida naqsh kompozitsiyalarini tuzish, ranglash va pardozlash kabi amaliy ishlarni bajarishlari shaklida tashkil qilinadi. Amaliy mashg‘ulotlarda bajariladigan amaliy ishlar ro‘yhati talabalarning qiziqishi hamda mahalliy sharoitlarni hisobga olib, o‘quv yili boshida mutaxassislik kafedraasi yig‘ilishi qarori bilan tasdiqlanadi. Bunga amaliy ishlar soni qisman qisqartirilishi ham mumkin. Shu fan o‘qituvchisi auditoriyada har bir talabaning amaliy ishlarini nazorat qilib borib, yetarlicha kompozitsion yechimlar topilgan naqsh namunalari rag‘batlantirilib boriladi.

Auditoriyada bajarilayotgan amaliy ishlar jarayonida har bir talabaning individual qiziqishi, Xorazm amaliy san’ati uslubidagi naqsh kompozitsiyalaridagi orginal yechimlarni topa olish qobiliyati, fazoviy fikrlashi kabilar namoyon bo‘ladi. Talaba ishini baholashda birinchi navbatda yuqoridagi hususiyatlarni e’tiborga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi, PF 4947-sonli Farmoni.
2. Bakiev Sh. Sh. Amaliy bezak san’ati. Buxoro-2021 yil 15-37b.
3. Muratov X.X., Jabbarov P.P. Amaliy va badiiy bezak san’ati. -T.: Ijod-print, 2020 15-109 b.
4. S.S.Bulatov, P.P. Shabaratov M.A. Rasulov Naqqoshlik - T: Iqtisod – molya, 2021. 104-145b

**TURKIY XALQLAR MENTALITETIGA XOS JAMIYATNI RIVOJLANTIRISH
HAMDA TAKOMILLASHTIRISHNING ENG MUHIM ASOSLARI –
MADANIYAT, TA’LIM VA TARBIYA**

Hakimova Nargiza Supxonovna
BuxDU, Maktabgacha ta’lim kafedrası dotsenti, p.f.f.d. (PhD)
+998 91 417 95

59 nargizahakimova19810517@gmail.com

To’rayeva Sitora Djumayevna
BuxDU, Maktabgacha ta’lim yo’nalishi talabasi
+998 91 410 85 48

doi.org/10.59470/2024627

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar mentalitetiga xos jamiyatni rivojlantirish hamda takomillashtirishning eng muhim asoslari – madaniyat, ta’lim va tarbiyaga oid fikr-mulohazalar mushoda yuritilgan.

Kalit so’zlar: turkiy xalqlar, ta’lim-tarbiya, o’zbekona qadriyat, sharq allomalari, adabiy – madaniy yodgorliklar, adabiyot, san’at, madaniyat, adabiy meros.

Аннотация: В данной статье рассматриваются важнейшие основы развития и совершенствования общества, присущие менталитету тюркских народов – культура, образование и воспитание.

Ключевые слова: тюркские народы, образование, узбекские ценности, учёные-востоковеды, памятники литературы и культуры, литература, искусство, культура, литературное наследие.

Аннотация: В данной статье рассматриваются важнейшие основы развития и совершенствования общества, присущие менталитету тюркских народов – культура, образование и воспитание.

Ключевые слова: тюркские народы, образование, узбекские ценности, учёные-востоковеды, памятники литературы и культуры, литература, искусство, культура, литературное наследие.

Abstract: This article discusses the most important foundations for the development and improvement of society inherent in the mentality of the Turkic peoples - culture, education and upbringing.

Key words: Turkic peoples, education, Uzbek values, orientalists, literary and cultural monuments, literature, art, culture, literary heritage.

Yangi O‘zbekistonning asosiy ustuni – bilim, ta’lim va tarbiya bo‘ladi!

Sh.M.Mirziyoyev

O‘zbekistonda yangi Uyg‘onish davri, ya’ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda, albatta, o‘zimizga xos mentalitetga xos urf-odatlar, olib boriladigan ta’lim-tarbiya, ajdodlardan qolgan qimmatli adabiy nodir meros, ilmu urfonni avlodlarga yetkazish, o‘rangish, innovatsion tadqiqotlar yaratish bugungi kunning dolzarb masalalaridn biridir.

Bizga ma’lumki, turkiy qavmlar deganda, biz o‘zbek, qazoq, qirg‘iz, turkman, qoraqalpoq, uyg‘ur, totor, boshqird, chuvash, ozarboyjon, qorachoy, turk, gagauz, qo‘miq, balqar kabi o‘ttizga yaqin millatlarni ko‘zda tutishimiz kerak. Bu millatlar esa Yevro-Osiyo materigining kattagina qismida joylashgan hududlarda hayot kechiradi. Ana shu qarindosh xalqlarning adabiyotini bir butun holda yaxlit o‘rganish, ularning ijtimoiy - ma’naviy hayotini yaqindan anglashga yordam beradi. Yuqorida ko‘rsatilgan xalqlarning eng qadimgi adabiy – madaniy yodgorligiga e’tibor bersangiz, ularda bir-biriga o‘xshash asarlarning variantlariga duch kelasiz. Masalan, “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarning usmonli turklarda, ozarbayjon, turkman va o‘zbeklarda bir qancha variantlari uchraydi. “Alpomish”, “Manas”, “Dada Qurqut” kabi dostonlar haqida ham shuni aytish mumkin. Bunday holatni biz faqat doston janridagi asarlar misolida emas, balki xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlarida ham ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan, Nasriddin afandi haqidagi latifalar turk, ozarboyjon, turkman, o‘zbek xalq ijodida ko‘plab uchraydi. Qadimda kuylangan turli marosim va mehnat qo‘shiqlari, maqollar va ertaklar haqida ham shunday holat ko‘zga tashlanadi.

Dunyodagi qariyb barcha xalqlar yaratgan afsona va rivoyatlar, naqllardan tortib barcha asarlarda umubashariy qadriyatlar, insoniylik fazilatlari, yaxshilik, mehr-muruvvat, sahovat kabi g‘oyalar ilgari surilgan. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” nomli asari ham turkiy tilda yozilgan birinchi badiiy doston bo‘lib, u didaktik, ya’ni pand - nasihat xarakteridagi asardir. Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarini 1069-1070 yillarda yozib tugatgan, uni qoraxoniylardan bo‘lgan Tabg‘ach Bug‘roxonga bag‘ishlagan bo‘lib, ijtimoiy hayotning ko‘p tomonlari qalamga olingan. Jumladan, ilm-hunar egallash, til o‘rganish va so‘zlashish odobi, hokimiyat va hukmdorlar to‘g‘risida, odob va axloq, ma’rifat to‘g‘risida bahs yuritiladi. Asarda Kuntug‘di, Oyto‘ldi, Ugdulmish, Uzg‘urmish kabi ramziy obrazlar vositasida muallif o‘z dunyoqarashlarini ifoda etadi. “Qutadg‘u bilig”da turkiy xalqlarning XI asrdagi tili yaqqol sezilib turadi. Unda arabcha va forsha so‘zlar nisbatan oz uchraydi. Bu kitob tez orada katta shuhrat qozondi. Uni “Turkiy Shohnoma” ham deb atay boshladi. Ahmad Yugnakiyning “Hibbatul haqoyiq” nomli didaktik asari ham umumturkiy xalqlarga tegishli deb qabul qilingan. Kitobning avtor va yaratilgan yili haqida ma’lumotlar nihoyatda kam berilgan. Asarning til xususiyatlaridan kelib chiqib, uni XII-XIII asrlar o‘rtasida yaratilgan deb xulosa chiqarish mumkin. Bu kitobda ham odob - axloq, ilm - ma’rifat masalalari ko‘tarilib chiqilgan. Shunisi xarakterliki, mazkur asarda din va shariat masalalariga tassavuf falsafasi nuqtai nazaridan yondoshilgan. Shu boisdan bo‘Isa kerak Alisher Navoiy “Nasoyimul muhabbat” nomli kitobida Ahmad Yugnakiyni mutasavvuf shoirlar qatoriga qo‘shadi. Umumturkiy adabiyotlardan yana biri sifatida “O‘g‘iznoma”

eposini ko’rsatish mumkin. Bu asarda turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi har bir urug’ning shajaralari ko’rsatilgan. Asarda ko’plab she’riy parchalar ham keltirilgan. O’g’izxonning tug’ilishi bilan bog’liq bo’lgan rivoyatlar, uning davlatni boshqarish, el-yurt obodonchiligi, turkiy xalqlarning mustaqilligi, baxti uchun olib borgan kurashlari tasvirlangan. Biz bu yerda qadimgi turk eposlaridan ayrimlari haqida qisqacha to’xtalib o’tdik, xolos. Shuning o’zi ham turk ellari qadimdan juda yuqori darajadagi madaniyatga ega bo’lganligidan darak beradi. Bularni jamlab, jahonga ko’rsatadigan vaqt keldi. Yana shuni ham ta’kidlash kerakki, ko’pgina turk olimlari va yozuvchilari o’z asarlarini arab va fors tillarida yaratgan. Bu soha ham chuqur tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Har bir turkiy xalqlar milliy mentalitetiga xos umumiy jihatlar mavjud. Masalan, jamiyat hayoti, insonlar turmush tarzini ko’proq an’ana urf-odatlar orqali boshqarilishi, ta’lim-tarbiya berishda an’analarning birdamligi, ug’unligi bilan qadriyatlar mujassam. O’zbek xalqi oila qurish an’analariga rioya qilishda, qiz uzatish yoki kuyov tanlashda ham quda bo’lmish tomon xususida ma’lumotga ega bo’lib, ularning ijtimoiy kelib chiqishini, jamoada tutgan o’rnini va obro’-e’tiborini hisobga oladi. Agar kuyov yoki kelin bo’lmish tomonning aqli, odobi, husni-malohati bir hissa bo’lsa, ularning qarindosh-urug’lari, avlodning jamoadagi mavkei va bu xususdagi jamoatchilik fikri ikkinchi, aksariyat hollarda, hal qiluvchi omil vazifasini o’taydi. Farzandlarni yaxshiga qo’shish, bu borada xato qilib qo’ymaslikda jamoa, jamiyat ra’yi, ko’pchilikning kengashli fikri muhim rol o’ynaydi. Shu boisdan ham, jamoatchilik fikrining shaxs turmush tarzi, taqdirini belgilashdagi ustuvorlik mavqeyi beqiyosdir. Shu o’rinda «G’arb qonunlari, sharq urfodatlari bilan boshqariladi» degan iborani eslamoq joiz. Darhaqiqat, Sharqda, shu jumladan o’zbeklarning turmush tarzida ham ko’plab urf-odatlar qonunlar darajasida yuqori turadi. Jumladan, oila davrasida, yoinki, keng jamoatchilik o’rtasida o’tkaziladigan barcha marosimlarimizda mahallaning bosh-qosh bo’lishi, qo’ni-qo’shnichilik an’analimiz, oila-turmush marosimlarimizdagi ko’plab urf-odatlar qonun darajasida bajariladi. G’arbda shaxs jamoaga o’zligini yuzaga chiqarish, iste’dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa insonning ichki, botiniy dunyosi, ruhiyati va shaxsiy hayotiga mutloq aralashmaydi. Sharqda esa butkul boshqacha manzarani kuzatamiz. Sharqda jamoaga asosiy e’tibor beriladi. Har bir urf-odat, marosim jamoa, mahalla ahli ishtirokida o’tkaziladi. Jamoa insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki uning umumiy ahloqiy me’yorlari doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ajralgan holda ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida baholanadi.

O’rta Osiyo tarixiga nazar soladigan bo’lsak, yurtimiz, Vatanimiz azaldan yuksak tadqiqotlar, sivilizatsiya va madaniyat o’chog’i bo’lgan. Ajdodlarimiz, Buyuk mutafakkir olimlarimiz Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg’oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamahshariy singari o’nlab buyuk allomalarimizning jahonshumul ilmiy-ijodiy kashfiyotlari, Sohibqiron Amir Temur bobomiz, Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug’bek, G’iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi singari benazir olimlar, Lutfiy, Sakkokiy,

Hofiz Xorazmiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi mumtoz shoir va mutafakkirlar, Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar, Mahmud Muzahhib, Kamoliddin Behzod singari musavvirlar, ko‘plab xattot va sozandalar, musiqashunos va me’morlarning bebaho me’moriy obidalari, nodir qo‘lyozma va asarlari tariximizning uch ming yillik teran ildizi mavjudligidan hamda bizning tomirimizda ana shunday buyuk ajdodlarimizning qoni oqayotganidan dalolat beradi.

Shundan kelib chiqib, mamlakat taraqqiyoti kafolati bo‘lmish azmu shijoatli yoshlar ta’lim-tarbiyasiga ahamiyat berish, raqobatdosh yetuk kadrlar bo‘lib yetishishi uchun amalga oshirilayotgan barcha yangilanishlar biz, soha xodimlariga qo‘shimcha kuch va g‘ayrat bag‘ishlaydi. Ayni chog‘da zimmamizga ulkan vazifalarni ham yuklaydi. Ana shu zalvorli vazifalar ijrosida kamarbasta bo‘lish, sidqidildan mehnat qilish faoliyatining asosiy mezoni ta’lim-tarbiya bo‘lgan har bir inson uchun ham qarz, ham farzdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Инчхонская декларация/Образование 2030: На пути к инклюзивному и справедливому качественному образованию и обучению на протяжении всей жизни для всех (Всемирный образовательный форум, 19-22 мая 2015 г., Инчхон, Республика Корея). - 18:00. 26.Р.
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 20 декабря 2022 г.
3. Mukhamadovna T. M., Sharipovna H. A., Supkhonovna H. N. The system of development of professional competence in future primary school teachers //System. – 2020. – Т. 7. – №. 13. – С. 2020.
4. To‘raqulovich J. U., Supxonovna H. N. Ways to shape a healthy lifestyle in the family of preschool children //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 11.
5. Supkhonovna H. N. Technology for the development of the qualities of pedagogical competence in future teachers //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 5. – С. 372-382.
6. Хакимова Н. С., Хабибова Г. Г. А. Авлони-просветитель, педагог и реформатор школы //Вопросы науки и образования. – 2021. – Т. 34.
7. Hakimova N. S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-huquqiy mehyorlarga hurmat hissini shakllantirish metodlari //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 466-475.
8. Mahmudovna, N. M., Shavkatovna, M. D., Supxonovna, H. N., & Choriyevna, R. L. (2022). FUNDAMENTALS OF USING STEAM TECHNOLOGY IN PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(3).
9. Hakimova N. ОБУЧЕНИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 22. – №. 22.

10. Supxonovna H. N. Social competencies of primary school students //American journal of science and learning for development. – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 110-112.

WRITING SKILLS

Masharipova Nargiza Otaxanovna
PhD, Associate Professor Dean of Philology and
History Faculty, UrSPI

E-mail: nargizamasharipova0787@gmail.com

Rustamova Nafosat Raximboyevna
Urgench state pedagogical institute, the student of
The Faculty of Foreign philology and Literature
E-mail: razabbojrustamov@gmail.com

doi.org/10.59470/2024628

Annotatsiya: Ushbu maqola talabalarning yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish strategiyalari va ularning turlari haqida ma’lumot beradi. Bu orqali talabalarning tushunish va erkin fikrlash bilan bog‘liq muammolariga yechim topishimiz maqolaning asosiy bosqichini egalaydi.

Abstract: This article provides information on strategies and types for developing students’ writing skills. Through this, we find a solution to students’ problems related to understanding and free thinking, which occupies the main stage of the article..

Абстракт: В этом статье представлена информация о стратегиях и типах развития навыков письма у учащихся. Благодаря этому мы находим решение проблем студентов связанных с пониманием и свободомыслием, что занимает основной этап статью

Kalit so‘zlar: She’riyat, badiiy adabiyot, texnik yozish, keng o‘qish, mashq qilish, muntazam ravishta fikr-mulohazalarni izlash, tahrirlash va qayta ko‘rib chiqish.

Keywords: technical writing, poetry, fiction, non-fiction, academic writing, read widely, practice regularly, seek feedback, edit and revise.

Ключевые слова: техническое письмо, художественная литература, научно-популярная, научная литература, широко читайте, практикуйтесь, регулярно ищите обратную связь, редактируйте и пересматривайте.

Introduction: Let’s start! First of all, what are the writing skills?

Developing strong writing skills is essential for effective communication in both personal and professional settings. Whether crafting a compelling essay, drafting a persuasive business proposal, or simply expressing thoughts and ideas clearly, honing one’s writing abilities is crucial. In this introduction, we will explore the importance of writing skills, their impact on various aspects of life, and strategies for improving and refining these skills. Let’s delve into the world of writing and discover how mastering this art can open doors to endless opportunities. Writing is skill that can be developed and

honed through practice and dedication. We will introduce to the writing skills. Whether you are an aspiring novelist, a student working on essay, or professional looking to improve your communication skills, there are strategies you can employ to enhance your writing abilities. what are we actually going to cover through this article? In the first place, we will say extensive reading and regular practice , and in the second step, the problems and shortcomings of the writing types and their emphasis, and at the end, summing it up. In this article, we will explore some effective strategies to help your writing skills and become a more proficient writer. We will explain the importance of writing abilities, key strategies for improving writing abilities, and tips for effective communication through writing.

Writing skills are essential in various aspects of life, including academic, professional, and personal communication. Strong writing skills can help you excel in school by effectively conveying your ideas in essays, reports, and research papers. In the workplace, good writing skills are highly valued as they can enhance your ability to communicate clearly and professionally through emails, reports and presentations. Additionally, strong writing skills can also help you express yourself creatively and connect with others through personal writing such as letters, blogs, or social media posts.

Read widely

Firstly, we write about the read widely. This is one of the best ways to improve your writing skills is to read widely and regularly. Reading exposes you to different writing styles, vocabulary, and ideas, which can inspire and inform your own writing. Make a habit of reading a variety of genres, authors, and enhance your writing abilities.

Practice Regularly

Like any skill, writing requires regular practice to improve. Set aside time each day to write, whether it's journaling, working on a short story, or drafting an article. The more you write, the more you will develop your voice, style, and technique. Do not be afraid to experiment with different genres and formats to challenge yourself and expand your writing skills.

Seek Feedback

Feedback is essential for growth as a writer. Share your work with trusted friends, family members, or writing groups to receive constructive criticism and suggestions for improvement. Consider joining a writing workshop or enrolling in a creative writing course to receive feedback from experienced writers and instructors. Use feedback as an opportunity to learn and grow as a writer.

Set Goals

Setting specific writing goals can help you stay motivated and focused on improving your skills. Whether your goal is to write a certain number of words per day, complete a short story by a deadline, or submit an article for publication, having clear objectives can guide your writing practice and measure your progress. Break down larger goals into smaller, manageable tasks to make them more achievable.

Edit and Revise

Effective writing is often the result of careful editing and revision. After completing a draft, take the time to review and revise your work for clarity, coherence, grammar, and style. Consider seeking feedback from others or using editing tools to identify areas for improvement. Do not be afraid to rewrite sections or make significant changes to strengthen your writing.

Study Craft

Take the time to study the craft of writing by reading books on writing techniques, attending writing workshops, or learning from experienced writers. Explore different aspects of storytelling, character development, plot structure, and other elements of writing to deepen your understanding and enhance your skills. Practice applying these techniques in your own writing to see improvement over time.

These are just a few examples of the many types of writing that exist. Each type has its own unique characteristics and requirements. There are many different types of writing, including:

Fiction

This is a literary genre that includes stories and narratives that are not based on real events or people. In fiction, authors create characters, settings, and plots that are imagined or invented rather than being factual. Fictional works can include novels, short stories, plays, and poems. The genre allows writers to explore themes, emotions, and ideas through the lens of their imagination, providing entertainment and often insight into the human experience..

Non-fiction

This refers to writing that is based on real events, facts, and information. It includes genres such as essays, articles, biographies, memoir, journalism, and other works that are based on facts and real events.

Poetry

Poetry is a form of literary expression that uses rhythmic and metaphorical language to evoke emotions and convey ideas. It often relies on imagery and symbolism to create meaning.

Technical writing

This type of writing is commonly used in fields such as science, engineering, and technology to explain processes, procedures, and concepts. As well, business to communicate complex information in a clear and concise manner.

Academic Writing

Academic writing is a style of writing used in scholarly research and publications. It follows specific guidelines and conventions to present arguments, theories, and findings in a structured and logical way. This includes research papers, dissertations, and other scholarly works that are written for an academic audience.

Creative Writing

This encompasses a wide range of writing styles, including fiction, poetry, and personal essays, that focus on self-expression and creativity.

Copywriting

This is the practice of writing text for advertising or promotional purposes. Copywriters create content that is designed to persuade, inform, or engage readers in order to promote a product, service, or brand. This can include writing advertisements, slogans, product descriptions, website content, and more. Copywriting often involves a strong understanding of marketing principles and target audience psychology.

Screenwriting

Screenwriting is the art of writing scripts for films, television shows, or other visual media. Screenwriters create the dialogue, action, and structure of a screenplay, which serves as the blueprint for a production. Screenwriting requires a deep understanding of storytelling techniques, character development, plot structure, and visual storytelling. Screenwriters often work closely with directors, producers, and other members of a production team to bring their scripts to life on screen.

To sum up, developing writing skills is a journey that requires dedication, practice, and continuous learning. By reading widely, practicing regularly, seeking feedback, setting goals, editing and revising, and studying craft, you can enhance your writing abilities and become a more proficient writer. Remember that writing is a process that takes time and effort, but with persistence and determination, you can achieve your goals and become the writer you aspire to be. Enhancing your writing skills is a valuable investment that can benefit you in various aspects of life. By practicing regularly, seeking feedback, and following key strategies for improvement, you can become a more effective communicator through writing. Remember to stay patient and persistent in your efforts to develop your writing skills, as mastery of this essential skill can open up new opportunities for personal and professional growth.

References:

1. SKILLS YOU NEED Helping you Develop Life Skills
<https://www.skillsyouneed.com>
2. What Are Writing Skills?(Plus, 6 Easy Ways to improve yours Forage)
<https://www.theforage.com>
3. 5 Basic Writing Skills and How to Improve and Highlight Them Indeed
<https://www.indeed.com>
4. Writing Effectively. CIVICUS Global Alliance <https://www.civicus.org>
5. EFFECTIVE WRITING SKILLS Momentum Training Solutions
<https://www.mmmmts.com>
6. TEACHING EFFECTIVE WRITING SKILLS TO THE ENGLISH ResearchGate
<https://www.researchgate.com>

TARBIYA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI

Otabayeva Dildora Shonazarovna
UrDPI Pedagogika nazriyasi va tarixi
mutaxassisligi magistranti +998888586607.
atoboevadildora@gmail.com

doi.org/10.59470/2024629

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarbiya va uning turlari, ularning barkamol avlodni shakllantirishdagi ahamiyati, jamiyat hayotidagi o’rni va tarixiy ildizlari hamda turli ilmiy-nazariy qarashlar haqida bayon qilingan.

Аннотация. В данной статье описаны образование и его виды, их значение в формировании всесторонне развитого поколения, их место в жизни общества и их исторические корни, а также различные научно-теоретические взгляды.

Abstract. This article describes education and its types, their importance in the formation of a well-rounded generation, their place in the life of society and their historical roots, as well as various scientific and theoretical views.

Kalit so’zlar: tarbiya, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, estetik tarbiya, ekologik tarbiya, iqtisodiy tarbiya.

Ключевые слова: образование, интеллектуальное воспитание, нравственное воспитание, эстетическое воспитание, экологическое воспитание, экономическое воспитание.

Key words: education, intellectual education, moral education, aesthetic education, ecological education, economic education.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-maydagi “Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3721-son, 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-son qarorlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-martdagi “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularni bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha “Besh muhim tashabbus” loyihasi yoshlarimizni yanada yetuk, jamiyatda o‘zining muayyan o‘rni va mavqeyiga ega barkamol shaxs sifatida shakllanishida dasturul amal bo‘lib qilmoqda.

Shaxs shakllanishida, shubhasiz, tarbiya singari insoniyatga ta’sirli narsa yo‘qdir. Yoshlar tarbiyasi, ularni ilmi va har tomonlama yetuk avlod sifatida kamol toptirish barcha zamonlarda ham muhim vazifa hisoblangan. Shu sababdan, azaldan mashhur donishmandlar tarbiya to‘g‘risida qimmatli fikrlarni bildirganlar. Bunday nodir asarlar

o’sib kelayotgan yosh avlodni salbiy illatlardan asrab, axloqan pok, haqiqiy inson bo’lib yetishishlariga undagan. Ajdodlarimizning “Pandnoma”, “Siyosatnoma”, “Qobusnoma”, “Axloqi muhsiniy”, “Axloqi jaloliy”, “Axloqi nosiriy”, “Qonuni hikmat”, “Nigoriiston”, “Bahr al-ulum”, “Kachko’li sultoniyy”, “Jovidoni xirad”, “Bistu se hikmat”, “Hikoyoti dilpisand”, “Odob as-solihin”, “Turkiy “Guliston” yoxud axloq” singari asarlari shular jumlasidandir. Ularda ilgari surilgan ilg’or g’oyalar bugungi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan.

Tarbiya jarayoni, deymiz. Jarayon o’zi nima? Har qanday jarayon – harakatdir, rivojlanishdir, moddiy dunyodagi narsalar, hodisalarning asta-sekin o’zgarishidir. Shu bilan bir qatorda tarbiya jarayoni ham yosh avlodda aqliy kuchlarni rivojlantirishga va ma’naviy – axloqiy sifatlar, e’tiqodlarni, ilmiy dunyoqarashlarni shakllantirishga qaratilgan harakatdir. Shaxs kamolotida tarbiya yetakchi rol o’ynaydi. Tarbiya rivojlanayotgan shaxsning ijtimoiy tajribani o’zlashtirish bo’yicha faoliyatni tashkil etishdan iborat, aniq maqsadga qaratilgan va boshqariladigan jarayondir. Ijtimoiy-tarixiy tajribaning avloddan avlodga o’tishi, uni yangi avlod tomonidan o’zlashtirilishi natijasida shaxs hayotga, mehnatga va muayyan kasbga yo’naltirish jarayoni tarbiya deb ataladi. Tarbiya ilmiy, boshqariluvchi, aniq maqsad sari yo’naltirilgan jarayondir. Arastu: “Tarbiyaning maqsadi, vazifasi insonga tabiat ato etmagan narsalarni o’rnini to’ldirish, shakllantirishdir”, deydi. Tabiat insonga tayyor qobiliyat, tayyor dunyoqarash, iymon-e’tiqod, ma’naviyat, axloqiy-ma’naviy qarashlar, madaniyat va boshqalarni ato etmaydi. Bu xususiyatlar tug’ma emas. Ular shaxsda tarbiya, ta’lim jarayonida shakllanadi. Tarbiya shaxs ongini muayyan jamiyatning maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda tarkib toptirish va rivojlantirish jarayoni, shaxsni ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda faol ishtirok ettirishga qaratilgan barcha ta’sirlar majmuidir (“Vatan tuyg’usi”). Xalq pedagogikasida “Odamzot farzandini boqib, voyaga yetkazish, ta’lim berib kata qilish uchun qilinadigan mehnat va g’amxo’rlik tarbiyadir”[M.J.Mutalipova. Xalq pedagogikasi, 2015. 124.] deb tushuntiriladi. Odamga ish-hunar o’rgatish va umuman shaxsning g’oyaviy-ma’naviy qiyofasini shakllantirishga qaratilgan ta’lim tizimi ham tarbiya sirasiga kiradi. Ilmiy adabiyotlarda, pedagogik manbalarda, pedagogik darslik va qo’llanmalarda tarbiyaga yuqorida keltirilgandek turlicha ta’rif beriladi va ularning barchasi o’z o’rnida to’g’ridir. Tarbiya ijtimoiy hodisa, u kishilik jamiyatiga xos hisobladi. Inson ham, uning tarbiyasi ham o’z mohiyati bilan ijtimoiy holat. Ya’ni inson faqat jamiyatda, insonlar muhitida, o’zaro munosabatlar jarayonida, katta avlodga xos ijtimoiy tajribani o’zlashtirib olish orqali shakllanadi. Tarbiya keng ma’noda yoshlarni, insonlarni obyektiv va subyektiv ta’sirlar asosida aqliy, axloqiy, amaliy, jismoniy va iqtisodiy shakllanish jarayonidir. Tarbiyaning bir qancha turlari mavjud: aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, jismoniy tarbiya, estetik tarbiya, ekologik tarbiya, mehnat tarbiyasi va iqtisodiy tarbiya. Endi ularga alohida to’xtalib o’tsak.

Aqliy tarbiya. Aqlni rivojlantirish maqsadida yoshlarga muntazam va maqsadga muvofiq pedagogik ta’sir ko’rsatish. U yosh avlodning insoniyat to’plagan bilimlar,

malaka va ko‘nikmalarda, qoidalarda o‘z ifodasini topgan ijtimoiy-tarixiy tajribani egallashning rejali jarayoni sifatida ro‘y beradi.

Axloqiy tarbiya. “Axloq”, “xulq” va “atvor” so‘zlari arabcha so‘z bo‘lib, ular o‘zbek tilida ham o‘z ma‘nosida qo‘llaniladi. Ayrim odamlar “Axloq —kishilarning har bir jamiyatga xos xulq me‘yorlari jamlanmasi” deyishsa, boshqalar esa “Axloq—ijtimoiy ong shakllaridan biri bo‘lib, hamma sohalarida kishilarning xatti-harakatlarini tartibga solish funksiyasini bajaradi”, deyishadi. Axloq me‘yorlari xulq-atvorning regulyatori sifatida odat me‘yorlariga zid xatti-harakat axloqsizlik harakati deb qaraladi

Mehnat tarbiyasi. Mehnat tarbiyasi oldida turgan asosiy vazifa o‘quvchilarga mehnat ta’limiga oid ilmiy bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishga o‘rgatib, hayotga, ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdir

Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya shaxsni har tomonlama rivojlantirish tizimidagi o‘z vazifasini bajarish bilan birga, u quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga qaratilgan: salomatlikni mustahkamlash, inson organizmini chiniqtirish va o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishiga yordam berish; harakat ko‘nikmalarini va malakalarini shakllantirish hamda takomillashtirish; o‘g‘il bolalarni armiya safariga tayyorlash; badantarbiya va sportning mohiyati hamda ijtimoiy roli haqidagi ma’lumotlardan xabardor qilish.

Estetik tarbiya. Hayotda tabiat go‘zalligining manbasidir. U estetik tuyg‘ularni, bolalarning kuzatuvchanligini va tasavvurini rivojlantirish uchun juda boy material beradi. Bundan tashqari, san’at ham estetik tarbiya vositasi hisoblanadi.

Ekologik tarbiya. Insonda tabiatga nisbatan to‘g‘ri, oqilona munosabatni shakllantirish masalasi ustida ish olib boradi va o‘z oldiga o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishdek maqsadni qo‘yadi. Ekologik tarbiyaning mazmuniga ekologik onglilik, ekologik his-tuyg‘ular (tabiatga, insonlarga, hayotga nisbatan munosabatlar) kiradi.

Huquqiy tarbiya. Shaxsga nisbatan huquqiy ongni, huquqiy munosabatlarni, qonunga itoatkor xulq-atvor ko‘nikmalari va odatlarni shakllantiruvchi uyushgan, aniq maqsadni ko‘zlagan ifodasidir.

Iqtisodiy tarbiya. O‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oilaviy byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Xalqimiz ta’lim beruvchini muallim, tarbiya beruvchini murabbiy deydi. Ta’lim va tarbiya umumiy jarayondir. Lekin ular aynan bir-biriga o‘xshash emas. Ta’lim va tarbiyaning birligi avvalo ular maqsadining umumiyligidan iborat. Tarbiyaning vazifalari keng va ko‘p qirralidir. Ta’limning asosiy vazifasi o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirish bo‘lsa, tarbiya esa yosh avlodni jamiyatimizda qabul qilingan odob-axloq qoidalariga mos keladigan e’tiqod, axloqiy malaka va ko‘nikmalarni, ehtiyoj va intilishlarni tarkib toptirishdan iborat. Tarbiya har qanday jamiyat va har qanday mamlakat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najod, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir”[A. Avloniy.

Turkiy Guliston yoxud axloq, 1993. 49] - deya bejiz aytmagan ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy. Yosh avlodning , umuman, jamiyat a’zolarining tarbiyasi bilan yetarlicha shug’ullanmagan mamlakat turg’unlik va inqirozga mahkumdur. Negaki, o’sishi va rivojlanishi uchun har qanday jamiyatda ham moddiy va ma’naviy boyliklar ishlab chiqarish to’xtovsiz ravishda yuksalib borishi lozim. Buning uchun yosh avlod moddiy va ma’naviy boyliklar yetishtirishni ajdodlari darajasida, ulardan ham yaxshiroq ishlab chiqara bilishlari kerak. Yosh avlodda ana shunday moddiy va ma’naviy qobiliyatlarni shakllantira bilish uchun esa jamiyat uzluksiz ravishda samarali faoliyat ko’rsatadigan tarbiyaviy intizomlar tizimiga ega bo’lishi lozim.

Xulosa o’rnida shuni aytish joiz, inson yaralibdiki boshqa maxluqotlardan ongi, tafakkuri va tarbiyasi bilan yaqqol ajralib turadi. Bu o’rinda uning jadallik bilan rivojlanib borayotgan global olamda taraqqiy etishi hamda jamiyatda mustahkam o’rniga ega bo’lishi uchun albatta muayyan ta’lim va tarbiyaga ega bo’lmog’i lozim. Bu esa o’z navbatida zamon bilan hamnafaslikda ta’lim-tarbiya berishni taqozo qiladi. Tarbiya berishning ilk kurtaklari oiladan boshlanadi. Avloddan avlodga o’tib kelayotgan qadriyatlarimiz asosida farzandlarimiz ongida milliy tarbiya shakllanadi. Bu esa hayotiy tajribalar zahirida rivojlanib boradi. Darhaqiqat, tarbiya va madaniyatni shakllantirish bugunning dolzarb vazifalaridan biridir. Chunki bu bevosita vatanimizning buguni va ertasi bilan chambarchas bog’liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-maydagi PQ-3721-sonli “Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o’rganish va targ’ib qilish maqsadida yoshlar o’rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to’g’risida”gi Qarori. <https://lex.uz>
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-son “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Qarori. <https://lex.uz>
3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularni bo’sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo’yicha “Besh muhim tashabbus” loyihasi. 2019-y 20-mart
4. A. Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. - T.: “O’qituvchi” nashriyoti, 1993.
5. M.J.Mutalipova. Xalq pedagogikasi. - T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2015.
6. S.O’.Sharifzoda Umumiy pedagogika. Darslik. Toshkent.
7. lex.uz – qonunchilik portali.

**BOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAYONIDA INSONPARVARLIK
TAMOYILINING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI**

**Yangiariq tuman 36-son maktabning
boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi
Bekchonova Nargiza Yuldoshevna,
+998 97 511 23 91
nargizayuldasheva838@gmail.com**

doi.org/10.59470/2024630

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim tizimidagi pedagogik tamoyillarning ahamiyati, xususan, insonparvarlik tamoyilining metodologik tadbiqu va mexanizmlarining asosiy omillari haqida fikr-mulohazalar aks etgan. Qomusiy olimlarimizning ta’lim-tarbiya borasidagi fikr-mulohazalarining bugungi kun uchun ahamiyatiga alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Аннотация: В данной статье отражены мнения о важности педагогических принципов для системы начального образования, в частности, об основных факторах методического применения и механизмах гуманитарного принципа. Подчеркнута важность мнений наших лексикографов об образовании на сегодняшний день.

Annotation: This article reflects opinions on the importance of pedagogical principles to the primary education system, in particular, the main factors of the methodological application and mechanisms of the humanitarian principle. The importance of the opinions of our lexicographers on education for today has been emphasized.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, ta’lim tamoyillari (prinsplari, aspektlari), insonparvarlik tamoyili.

Ключевые слова: педагогика начального образования, принципы воспитания (принципы, аспекты), принцип гуманизма.

Key words: pedagogy of primary education, principles of education (principles, aspects), principle of humanitarianism.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan dars jarayonidagi o‘qituvchi yoki o‘quvchi tomonidan yo‘l qo‘yilayotgan turli xil tanqidiy munosabatlarga uchrayotgan videolar tarqalmoqda. Pedagogik jarayonda ta’lim tamoyillariga ko‘pchilik o‘qituvchi munosib amal qilmayapti. Tamoyil bu pedagogik adabiyotlarda prinsp yoki aspekt deb ham tilga olinadi. Pedagogikaning insonparvarlik va ilmiylik tamoyillari bola

shaxsi mohiyatini tushunish, uni rivojlantirish vositalari maqsadga muvofiq izlash darajasi bilan ham belgilanadi.

O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim tizimining hozirgi rivojlanish bosqichida o‘qitishning turli usullaridan foydalanish dolzarb bo‘lib turibdi [1]. Shu ma’noda umumiy o‘rta ta’limning negizi bo‘lgan boshlang‘ich ta’limni amalga oshirishda sifat va samaradorlikka olib keluvchi usullardan foydalanish, bunday usullarning metodologiyasini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Chunki har bir usul zamonaviyligi, qulayligi va osonligi bilan ta’limni rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Bu borada boshlang‘ich ta’limda klaster usulidan foydalanish va uning mexanizmlarini ishlab chiqish taqozo etiladi. Xususan ta’lim to‘g‘risidagi qonunning 4-moddasida ta’limga oid prinsplar quyidagicha aks etadi:

Ta’lim sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

- ta’lim ustuvorligining tan olinishi;
- ta’lim olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta’lim sohasida kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi;
- ta’lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta’minlanishi;
- ta’lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;
- ta’lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;
- ta’limning uzluksizligi va izchilligi;
- o‘n bir yillik ta’limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o‘rta ta’limga tayyorlashning majburiyligi;
- davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablari doirasida ta’lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- o‘quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;
- insonning butun hayoti davomida ta’lim olishi;
- jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;
- ta’lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste’dodning rag‘batlantirilishi;
- ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg‘unligi;
- ta’lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik [2].

Qonuniy tomondan mustahkam e’tirof etilgan tamoyillarni ta’lim jarayoniga tadbiq etar ekanmiz, ular ta’lim mazmunini tanlash bilan bog‘liq bo‘lgan qonuniyatlarni aks ettiradi va quyidagi g‘oyalarni ifodalaydi: - fuqarolik; - ilmiyligi; - tarbiyalovchi ta’lim; - fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi (ta’limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi); - tabiat bilan uyg‘unligi; - madaniyat bilan uyg‘unligi; - insonparvarligi.

Ayni paytda boshlang‘ich ta’lim tizimi insonparvarlik tamoyiliga asoslangan demokratik ta’lim jarayonini tashkil etadi. Insonparvarlik tamyili nima uchun kerak?

Insonparvarlik – insonning qadri, erkinligi, baxt-saodati, teng huquqliligi to’g’risida, insoniylikning barcha tamoyillarini yuzaga chiqarish uchun shart sharoitlar yaratib berish haqida g’amxo’rlik qilishni ifodalovchi tushuncha. Unga ko’ra, dunyoda eng qimmatli narsa insondir, butun mavjudot, borliq insonga, uning baxt-u saodatiga xizmat qilishi lozim. Inson taqdiri, xalq manfaatlari, mamlakat kishilari haqida g’amxo’rlik qilish.

Tarbiyaning insonparvarlik g’oyasi muhim tushuncha bo’lib unda inson yoki shaxsning taqdiri yotadi. Insonparvarlik g’oyasi har bir xalqning azaliy qadriyati hisoblanadi, umimiy qadriyat hisoblanadi. Masalan ikkinchi jahon urishi yillar[da o’zbek xalqining turli millat xalqiga insonparvarligi, bolajonligi, xalqparvarligi hamda mehr oqibatligi misoldir. Tarbiyaning markazida shaxs turar ekan har bir inson komil inson bo’lishga intilishi kerak, shundagina biz kutgan natijaga erishimiz mumkin.

Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug’bek, Alisher Navoiy va boshqalar asarlarida insonparvarlik, inson erkinligi, uning qadr-qimmati g’oyalari olg’a surildi. Forobiy insonlarning inoq va do’st yashashi mamlakatda xalqlar uchun katta foyda keltirishini isbotlashga intilgan va tinchlikni qat’iy quvvatlab, butun faoliyatini inson xizmatiga qaratgan. Navoiy inson taqdiri, xalq manfaati, mamlakat haqida g’amxo’rlikni asosiy masala qilib qo’ygan. Dunyoda eng qimmatli narsa insondir, degan fikrni olg’a surgan. Uning fikricha, butun mavjudot, borliq insonga, uning baxt-saodatiga xizmat qilishi lozim. Jahon dinlari, jumladan, islom dinida ham insonparvarlik g’oyalari o’z ifodasini topgan. Unda faqir, kambag’al, musofir, muhtoj kishilarga yordam berishga, sahovatli va insofli bo’lishga da’vat qilinadi. Ma’lumki, qadimiy va saxovatli zaminimizda ko’p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab keladi. Bizning mehmondo’stlik, ezgulik, qalb saxovati va tom ma’nodagi bag’rikenglik xislatlari xalqimizga doimo xos bo’lgan va uning mentaliteti asosini tashkil etib kelmoqda. Yurtimizda qadim zamonlardan beri hukm surayotgan do’stlik va birdamlik muhiti - tinchlik va barqarorlik, amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini oshirish, mamlakatimizning xalqaro maydondagi obro’-e’tiborini, nufuzini yanada yuksaltirishning eng muhim omilidan biri bo’lib kelmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizning turli hududlarida 130 dan ortiq millat va elat vakillari yurtdoshlarimiz bilan bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashab kelishmoqda. Ular umumiy uyimiz – jonajon O’zbekistonimiz ravnaqi yo’lida birlashib, barcha soha va tarmoqlarda fidokorona mehnat qilmoqda, rivojlangan bozor iqtisodiyoti va kuchli fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurishga munosib hissa qo’shmoqda. Hozirgi kunda bag’rikenglik insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo fuqarolararo hamjihatlik va totuvlikni mustahkamlash, yosh avlodni shu ruhda va shu asosda, Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash davlatimiz siyosatining muhim ustuvor yo’nalishlaridan biriga aylanib kelmoqda. Yurtimizda hukm surayotgan milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg’unligini kelgusida yangi bosqichga ko’tarish uchun hurmatli prezidentimiz oldimizga quyidagi maqsadlarni qo’ymoqda:

– jamiyatda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini, ularning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’iy nazar, qonun oldidagi tengligini ta’minlashga qaratilgan tizimli va izchil faoliyatni samarali tashkil etish;

– millatlararo munosabatlar sohasida tizimli asosda ilmiy, jumladan, ijtimoiy tadqiqotlar olib borish, shuningdek, mazkur yo’nalishdagi jarayonlar rivojining muttasil monitoringini yo’lga qo’yishdir [3].

Insonparvarlik pedagogikasi esa yangicha tarbiyalash va “progressivizm” pedosentrizmi g’oyalariga yaqinroq. Pedagog mutaxassislardan u bolani qanday bo’lsa, shundayligicha qabul qilishni, uning sezgisi va ehtiyojlarini his etishni talab etadi. Rivojlangan davlatlardan biri bo’lgan AQSHda esa u boshlang’ich, o’rta va oily maktabda o’quv kurslarining mazmuniga va qurilishiga ta’sir ko’rsatadi bu esa o’qish sifatini yaxshi bo’lishi olib keldi. Insonparvarlik ta’limotining asoschilaridan biri pedagog Karl Rodjersdir. U o’zining pedagogik qarashlarini bola xulqidagi o’zgarishlar uning qobiliyatlari shaxsiy tajribalarga tayangan holda o’sadi, rivojlanadi va o’rgatiladi, deb ta’kidlangan “Freedom to learn for the 80’s” kitobida. Kimnidir o’zgartirish uchun unga tayyor tajribani uzatish emas balki uning o’zi tajriba to’plashiga yordam berish kerak. Faqat uning rivojlanishiga imkon beruvchi muhitni yaratishlozim. K.Rodjers bunday muhitni yaratib berishni “qulaylashtirish” (ingl. facilitate) deb ataydi. Bugungi kunda butun dunyoda qulay muhitni yaratuvchi o’qituvchilarni fasilitator deb atashadi. Bunday muhitni yaratish shart-sharoiti tarbiyachining bilimi va intellektiga bog’liq bo’lmaydi. Undan faqat tarbiyalanuvchini nimani yaxshi ko’rishi, nimaga qiziqishi, nima bilan shug’ullanishini aniq belgilay olish talab etiladi. Fasilitatorning muhim hissiyoti sifatida K.Rodjer sempatiya, tarbiyalanuvchi shaxsiga ijobiy baho berish, fasilitatorning tarbiyalanuvchiga muvofiqligini kiritadi. Faqat ana shunday sharoitda shaxs o’z xulq-atvorini o’zgartirish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

K.Rodjers an’anaviy pedagogikaning quyidagi qoidalarini tanqid ostiga oladi bu esa ayrim holatlarda biz etibor qaratishimiz kerak bo’lgan muhim masalalaridir.

1. O’qituvchi bilimlarni bayon etadi, o’quvchilar ularni o’zlashtirishga harakat qiladi

2. Dars va imtihonlar ta’limning asosiy tarkibiy qismlari. Dars bilimlarni shakllantirish shakli, imtihon esa egallangan bilimlarning darajasini aniqlaydi. 3.

O’qituvchi-boshqaruvchi. Ta’lim oluvchi esa unga bo’ysunuvchi sifatida aks etadi. Bunday fikrlar bilan birgalikda K. Rodjers ta’limning ikki turini ajratib ko’rsatib o’tadi:

– Oddiy bilimlar- faktlar bilan qurollantirilgan axborot va ta’lim oluvchilargaularning o’z-o’zini o’zgartirishi va o’z-o’zini rivojlantirishi uchun zarur ko’rsatmalar majmuidir [4].

Haqiqiy bilimlar beruvchi ahamiyatli ta’lim. Insonni shaxs sifatida shakllantiruvchi ta’lim shaxsga yo’naltirilgan yoki K.Rodjers fikricha, ahamiyatli ta’limdir. O’qituvchi faoliyatida o’quvchilarining o’zo’zini to’la namoyon eta olishiga tayanishi zarur. “Uning o’qitishi o’quvchilar katta qiziqish bilan hal etadigan, har doim ham o’zi mustaqil murakkab vaziyatlardan chiqish yo’lini topa olmaydigan,

o‘qituvchining yordamiga tayanadigan va ijod qilishga takrorlanmas istakni hosil qiladigan hayotiy muammolar bilan o‘zaro harakatga kirishishi asosiga qurilishi kerak. O‘qituvchining roli o‘quvchilar bilan shunday shaxsiy o‘zaro munosabatlarni va yuqorida tilga olingan tendensiyalarni namoyon bo‘lishiga imkon beruvchi psixologik muhit tashkil etishida o‘z aksini topadi”. K.Rodjersning fikricha, insonni konsentrlaydigan ta’limning natijalarini ta’lim muassasasidagi baholar bilan baholash mumkin bo‘lmaydi. Uning mezonlari egallangan bilimlarning miqdor va hatto sifat ko‘rsatkichlarida emas, aksincha bu o‘zgarishlar shaxsda, uning o‘sishi va rivojlanishida aks etadi. Ularga quyidagi turdagi o‘zgarishlar kiradi:

- inson o‘zini to‘la idrok eta boshlaydi;
- u ko‘proq o‘zini va o‘z tuyg‘ularini qabul qiladi;
- ko‘proq o‘ziga ishonch va avtonomen shakllanadi;
- o‘z oldiga real maqsadlar qo‘yadi, o‘zida komillikni ko‘radi;
- unda insoniy qiyofa shakllanadi;
- boshqa odamlarni qabul qilish va tushunish boshlanadi [5].

Har qanday pedagogika ma’lum aniq tarixiy sharoitlarda shakllanadi. Shu sababli u haqdagi mulohazalar, unga abstrakt (mavhum) insonparvarlik nuqtai nazardan yoki boshqa davr mezonlari nuqtai nazaridan qarash uni “insonparvar” yoki “insonparvar bo‘lmagan, inparvarlik tuyg‘ulari shakllanmagan” inson sifatidaham baxolashni yuzaga keltiradi. Hamma davrlarda ham pedagogika inson va jamiyatning ilg‘or rivojlanish talablariga mos kelishiga intilgan doimo rivojlanishda izlanishda bo‘lgan. Odamlar o‘rtasidagi munosabatlarga, bolalarga ta’sir etish ular bilan o‘zaro aloqalarda insonga qarshi vositalar, usullar va metodlar mavjudligini inobatga olgan xolda yondashuvlarni takomillashtirish va hozirgi zamon pedagoglari uchun dolzarb masalaga aylandi. Biz pedagog sifatida bu kabi jihatlarni doimo yodimizda saqlashimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pedagogik mahorat. Darslik / A. A. Xoliqov; O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2011, -420 b.
2. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi- : O‘zbekiston, 1999. - 29 b. 3.
3. Kamolova, A., Ergasheva, G. S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalarining o‘rganishning o‘rganishning ilmiy-nazariy asoslari. Science and Education, 3(12), 590-592.
4. Семенов И.Н. Психология рефлексии в организации творческого процесса мышления// Автореф. дисс. доктора психол. наук. - М., 1992.« 52 с
5. <https://lex.uz/docs/-5013007>

**KASBIY MOTIVATSIYA PROFESSIONALLIK VA SHAXSIYATNI
RIVOJLANTIRISHNING ICHKI HARAKATLANTIRUVCHI OMILI SIFATIDA**

Mirbabayeva Nodira Soliyevna
QDPI Maxsus pedagogika kafedrası o‘qituvchisi
+99891-688-42-88.
smirbabaev14@gmail.com

doi.org/10.59470/2024631

Annotatsiya: Maqolada pedagogik ta’lim tizimida talabalarning ta’lim faoliyati bilan bog‘liq holda, kasbiy motivatsiyasini shakllantirish jarayonining asosiy xususiyatlari ochib berilgan. Kasbiy motivatsiya professionallik va shaxsiyatni rivojlantirishning ichki harakatlantiruvchi omili bo‘lib xizmat qiladi.

Аннотация: В статье раскрываются основные особенности процесса формирования профессиональной мотивации студентов к учебной деятельности в системе педагогического образования. Профессиональная мотивация служит внутренним движущим фактором развития профессионализма и личности.

Abstract: The article reveals the main features of the process of forming professional motivation of students for educational activities in the system of teacher education. Professional motivation serves as an internal driving factor in the development of professionalism and personality.

Kalit so‘zlar: kasbiy motivatsiya, kasbiy ta’lim, kasbiy faoliyat, kasb tanlash, kasbiy rivojlanish, professional, motiv.

Ключевые слова: профессиональная мотивация, профессиональное образование, профессиональная деятельность, выбор карьеры, профессиональное развитие, профессионал, мотив.

Key words: professional motivation, professional education, professional detail, career choice, professional development, professional, motivation.

Kasbiy motivatsiya – bu kasb tanlashni va kasbiy faoliyat bilan bog‘liq vazifalarni doimiy ravishda bajarishni belgilaydigan, insonni mehnatga undaydigan va bu faoliyatga ma’lum maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan yo‘nalish beradigan aniq motivlarning harakatidir. Shu bilan birga, kasbiy motivatsiya deganda shaxsning hozirgi ehtiyojlari (oliy ma’lumot olish, o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini bilish, kasbiy rivojlanish va boshqalar) sub’ektlarini bilish tushuniladi, ular ta’limni amalga oshirish vazifalari va uni kelajakdagi kasbiy faoliyatini o‘rganishga undash orqali qondiriladi.

Motivatsiyaning boshqa turlari singari, kasbiy motivatsiya ham doimiy yoki vaqtinchalik bo‘lishi mumkin bo‘lgan tashqi va ichki omillarga ta’sir qiladi. Shu sababli,

kasbiy motivatsiya bir vaqtning o‘zida nisbatan barqaror va nisbatan o‘zgaruvchan, dinamik shakllanishdir. Shaxsning psixologik xususiyatlariga va uning hayotining tashqi sharoitlariga qarab, bir kishining kasbiy motivatsiyasi odatda bir necha o‘n yillar davomida saqlanib qolishi mumkin, boshqa shaxsning kasbiy motivatsiyasi esa ancha qisqa vaqt ichida butunlay o‘zgarishi mumkin.

Umumiy qonuniyat shundan iboratki, professional motivatsiya rivojlanishi kamida bir necha bosqichlardan o‘tadi, ularning har biri o‘ziga xos kasbiy motivatsiya tuzilishi bilan tavsiflanadi:

- Kasb yoki mutaxassislik tanlash bosqichi;
- Ish joyini tanlash bosqichi;
- Kasbiy faoliyatni bevosita amalga oshirish bosqichi

Shuningdek, kasbiy yo‘nalishni o‘zgartirish, qayta tayyorlash va ish joyini o‘zgartirish (bir ishdan ikkinchisiga o‘tish) mumkin bo‘lgan bosqichlari ham belgilanadi. Shaxsning mehnat faoliyatini amalga oshirish u yoki bu tarzda belgilanadi, aks holda, sanab o‘tilgan bosqichlarning har birida ta’sir qiluvchi barcha motivlar to‘plami bo‘yicha: "mehnat faoliyati motivlari kasb tanlash motivlarini shakllantirishga olib keladi, ikkinchisi esa ish joyini tanlash motivlariga olib keladi".

Kasbiy motivatsiya kasbiy faoliyat samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Kasbiy motivatsiya bilan bog‘liq kasbiy faoliyat samaradorligining eng muhim omili motivatsiya tarkibidagi haqiqiy motivlarning kuchidir. Haqiqiy motivlar kuchining kasbiy faoliyat samaradorligiga ta’sirining umumiy modeli shundan iboratki, faoliyat sifati "motivatsiyaning o‘rtacha darajasida eng yaxshisi va, qoida tariqasida, u juda past yoki juda yuqori bo‘lganda yomonlashadi".

Kasbiy motivatsiya nuqtai nazaridan faoliyat samaradorligining eng muhim va murakkab omili - bu odamning o‘z ishidan qoniqishidir: bajarilgan ishni his qilish va undan qoniqish mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi. Binobarin, ishdan qoniqish nafaqat ishlash samaradorligini oshiradi, balki ishlash samaradorligi ham ishdan qoniqish darajasini oshiradi. Shunday qilib, kasbiy motivatsiya kasbiy faoliyat samaradorligi va insonning o‘z ishidan qoniqishining eng muhim omillaridan biridir.[C.H.Бездетко.,2019.-S20]

Hozirgi vaqtda yuqori malakali defektologik xodimlarga bo‘lgan ehtiyoj universitet darajasida kasbiy motivatsiyani shakllantirish zarurligini taqozo etmoqda, chunki o‘qishni tugatgandan so‘ng, talabalarning kichik bir qismi o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ishlaydi, bitiruvchilar o‘z-o‘zini takomillashtirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishda yetarli darajada motivatsiyaga ega emaslar.

Har bir inson hayotida nogiron kishi bilan muloqot qilishi mumkin. Ko‘pgina hollarda, aloqada bo‘lganida, bu odamlarning nochorligi va aql-idrokining yetishmasligi tufayli odamda tashvish va qo‘rquv kabi salbiy his-tuyg‘ular paydo bo‘ladi. Bu taassurotlar xotirada uzoq vaqt saqlanib qoladi va kelajakda defektolog kasbiga bo‘lgan munosabatni aniqlab, uni yoqimsiz deb belgilashi mumkin.

Shuningdek, zamonaviy jamiyatda nogironlar haqida allaqachon o’rnatilgan g’oyalar mavjud: bular jamiyatda eng past darajani egallagan odamlardir, bunday odamlar jamiyatga foyda keltirmaydi va qadrli emas. Shu bilan birga, kasb tanlash har doim jamiyatda qadrli bo’lgan va qoniqish keltiradigan mutaxassislikka to’g’ri keladi. Ammo salbiy omillarga qaramay, defektolog ishiga hamroh bo’lgan holda, "Maxsus ta’lim" yo’nalishiga kiruvchi abituriyentlar soni ko’paydi.

“Maxsus (defektologik) ta’lim” yo’nalishi bo’yicha talabalar kontingenti ijtimoiy va axloqiy pozitsiyalar va munosabatlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadiganligi sababli ham yuqoridagilar alohida ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ta’lim maqsadlari har doim ham abituriyentlarning intellektual rivojlanish darajasiga mos kelmaydi. Shu sababli, zamonaviy ta’lim tizimi talabalarning kasbiy motivatsiyasini rivojlantirish, bag’rikenglik, o’zini o’zi tashkil etish, mas’uliyat kabi shaxsiy fazilatlarni shakllantirish va mustahkamlash sohasini takomillashtirishni talab qiladi. Bularning barchasiga oliy ta’lim tizimidagi sinfdan tashqari ishlar, tarbiyaviy ishlar va amaliyot orqali erishish mumkin.

Oliy ta’limdagi o’quv ishining asosi nafaqat kasb asosini shakllantirish, talabaning kasbiy profilini kengaytirish, balki ijodiy qobiliyatlarni, ijtimoiy harakatchanlik va raqobatbardoshlikni rivojlantirishdir. Shunga ko’ra, ta’lim tizimi kelajakdagi mutaxassis defektologning fazilatlarini rivojlantirish uchun zarur bo’lgan turli quyi tizimlardan shakllanadi.

Talabalarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirish uchun ularni turli xil faoliyat turlariga jalb qilish kerak: ta’lim va amaliyot. Bu talabalarning amaliy mashg’ulotlarida o’zini-o’zi takomillashtirish uchun qo’shimcha imkoniyat bo’lib xizmat qilishi mumkin.

Pedagogik ta’lim tizimida talabalar o’rtasida motivatsiyani oshirishning ba’zi usullarini ko’rib chiqamiz:[H.B.Мормыжева.,2013.-S20]

O’qituvchi tomonidan talabalarga motivatsiya berish jarayoni. Talabalar uchun, maktab o’quvchilaridan farqli o’laroq, o’qituvchilar ularga beradigan bilimlari zarurligini malakali tushuntirishi kerak. Bu erda "bu shunday bo’lishi kerak" yoki "hayotda foydali bo’ladi" ruhidagi so’zlar talabaning o’quv jarayoniga qiziqishini yo’qotishiga yordam beradi, chunki talaba oliy ta’lim muassasasiga rasmiy ravishda bilim olish uchun emas, birinchi navbatda o’zini kasbiy bilim sohasida shaxs sifatida anglash uchun keladi. Shuning uchun o’qituvchi kelajakda haqiqatan ham foydali bo’ladigan ma’lumotlarni to’g’ri taqdim etishi muhimdir.

Baholash uchun emas, balki natijalar uchun rag’batlantirish. Talabani nafaqat fanga qiziqtirish, balki unga bilimlardan amaliy foydalanish imkoniyatlarini ham ochish kerak. Bu holda o’qituvchi tomonidan o’tkaziladigan integratsiyalashgan darslar qiziqarli bo’ladi, ularda ta’lim va maxsus fanlar o’rtasidagi aloqani kuzatish mumkin. Talabalarning bilimini rivojlantirish uchun materialdan foydalanish ham yuqori samara beradi.

Talaba-o’qituvchi aloqasi. Bu erda shuni tushunish kerakki, talaba o’qituvchini nafaqat o’qituvchi, balki ustoz sifatida qabul qilganda, ustoz nafaqat ta’lim, balki

ta’limdan tashqari faoliyatda ham yordam berishga tayyor bo’lganda, ta’lim jarayonining samaradorligi ancha yuqori bo’ladi. O’qituvchi o’quvchilarining qobiliyatlariga ishonchni mustahkamlashi, o’quv jarayonida yanada yuqori sifatli hamkorlik qilish uchun ishonchli munosabatlarni rivojlantirishi kerak.

Talabalarga hurmat. Har qanday talaba hurmatli munosabatni talab qila oladigan shaxsdir. Hurmat qilingan talaba o’qituvchi istagan kasb egasiga aylanishi uchun ko’proq imkoniyatlarga ega bo’ladi.

Talabalarni qiziqtirish. Talabalar darslarga qatnashishlari uchun ular ushbu darslarga qiziqishlari kerak. Buning uchun ma’ruza va amaliy mashg’ulotlar davomida talabalarning o’quv faoliyatda faol ishtirokini talab qiladigan muayyan shart-sharoitlarni yaratish zarur: talabalar o’z fikrlarini himoya qilishlari, berilgan muammoni hal qilishning bir nechta variantlarini topishlari, muhokamalarda ishtirok etishlari, ularga ma’lum bo’lgan yechim usullarini har tomonlama qo’llash orqali ularni hal qilishlari mumkin.

Shaxsiy misol orqali motivatsiya berish. Talabalarda kasbiy motivatsiyani shakllantirish uchun nafaqat ular o’rganadigan fanlarga qiziqish uyg’otish kerak. O’qituvchi o’z ishini jiddiy va mas’uliyat bilan bajaradigan, talabalarning testlarini, mustaqil va amaliy ishlarini o’z vaqtida tekshiradigan, punktual va do’stona shaxs sifatida tavsiflanishi mumkin bo’lgan shaxsiy namunaga aylanishi kerak.

Talabalarga maksimal tanlash erkinligini ta’minlash. Talabalarning mustaqil faoliyatiga motivatsiya yaratish uchun zarur bo’lgan o’zini o’zi boshqarish kabi o’qitish shakli mavjud. Bu yerda bilim va ko’nikmalarni baholash mezonlari va shaklini, individual mustaqil ishni bajarish shaklini, ma’ruza mavzusini yoki topshiriqning versiyasini ishlab chiqishni taklif qilish mumkin. Ta’lim jarayoniga jalb qilish, shuningdek, unda bevosita ishtirok etish talabalarning motivatsiyasini oshiradi.

Talaba muvaffaqiyatini uning yutug’ni namoyish etish orqali rag’batlantirish. Ommaviy maqtov, ayniqsa fazilatlar va o’ziga xos xususiyatlarini tavsiflash, talabaning o’ziga bo’lgan ishonchini oshiradi, uning ichki motivatsiyasini va yana shunga o’xshash natijaga erishish istagini oshiradi.

Shunday ekan, o’qituvchilar oliy o’quv yurtida shunday ta’lim sharoitlarini yaratishlari kerakki, unda talaba nafaqat nazariy fanlarni tez o’zlashtirib olishi, balki ularni amaliyotda ijodiy qo’llagan holda amaliy ko’nikmalarni ham egallashi kerak. Shuningdek, oliy ta’lim muassasasining asosiy vazifasi diplom olishi uchun talabalarni rasmiy tayyorlash emas, balki o’z mutaxassisligi bo’yicha ishlashga qiziqqan va amaliyotda qo’llay oladigan mustahkam va barqaror bilimga ega bo’lgan professional talabalarni tayyorlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. С.Н.Бездетко.Формирование профессиональной мотивации у будущих дефектологов в процессе воспитательной работы. Специальное образование. 2019. № 2

2. Н.В.Мормужева.Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений.2013. — Текст : непосредственный // Педагогика: традиции и инновации

**O‘ZBEKISTONDA TA’LIM MUAMMOSI VA ULARNI HAL QILISH
YO‘LLARI**

Nurmatova Mayya Abdullayevna
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
katta oqituvchi, +99890-649-77-63.

nurmatova_mayya @ mail.ru
Kutlimuratova Barchinoy Ravshanbek qizi
Romonberdiyeva Sarvinov Komiljon qizi
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
231- guruh talabalari

doi.org/10.59470/2024632

Annotatsiya: ushbu maqolada O‘zbekiston ta’lim tizimi muammolari va ushbu muammolarni zamonaviy ta’lim texnologiyalari yordamida hal etish imkoniyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, o‘quv jarayonini loyihalashtirish bo‘yicha fikr-mulohazalar bayon qilinadi.

Аннотация: в данной статье рассматриваются проблемы системы образования Узбекистана и возможности решения этих проблем с помощью современных образовательных технологий. Также рассмотрена сущностная характеристика педагогического проектирования учебного процесса.

Abstract: this article discusses the problems of the educational system of Uzbekistan and the possibility of solving these problems with the help of modern educational technologies. Opinions on the design of the educational process are also presented.

Kalit so‘zlar: ta’lim, texnologiya, rivojlanish, islohot, pedagogik yondashuv, loyihalashtirish, ta’lim menejmenti.

Ключевые слова: образование, технологии, развитие, реформа, педагогический подход, проектирование, управление образованием.

Keywords: education, technology, development, reform, pedagogical approach, design, educational management.

Ta’lim sifat samaradorligi o‘quvchilarning kasbiy tayyorgarligi darajasi bilan, shu bilan birga o‘quv jarayoni qanday tashkil etilganligi va uning sifati mezonlarga javob beradiganga o‘xshaydi. Ushbu vazifa bir qator qonunchilik va me’yoriy hujjatlar, xususan, kadrlar tayyorlash milliy dasturi va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimining mazmuni.

Rivojlanish nuqtai nazaridan, jamiyat, fan, madaniyat, texnologiya ehtiyojlari va texnologiyalar sohasidagi zamonaviy yutuqlar asosida qurilish misolida aniq maqsadlar uchun tavsiyalar va tamoyillar uning tashqi ko‘rinishida aks etadi.

O‘quv jarayonini loyihalash-bu pedagogik faoliyatning bir shakli, bu ta’lim. Ta’lim jarayonining texnologik tuzilishi, shuningdek, o‘quv natijasini kafolatlaydigan usul bo‘lib, samaradorlik miqdori mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ta’lim pedagogik amaliyotning mohiyatini tahlil qilish natijasida jarayonlarni loyihalashning bir nechta qonunlari aniqlandi. Ular quyidagilar:

- o‘quv jarayonini loyihalash samaradorligi qismning tarkibiy xususiyatiga ega (*texnologik boshqaruv, axborot, ijtimoiy-psixologik muhit*) loyihadagi tegishli yoritish asosida ta’minlanadi;

- o‘quvchilar uchun individual ravishda o‘qitishning texnologik vositalari xususiyatlariga qarab tanlanadi;

- o‘qituvchining individual uslubi uchun strategiyalarni ishlab chiqish mos ravishda tanlanadi;

- dizayn sifati bo‘yicha fikr-mulohazalar (*o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida*) dizayn hajmi, mazmuni, shuningdek, barcha omillarning samaradorligi bog‘liq[3. 78-b].

Umumiy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini loyihalash ikki darajada amalga oshiriladi:

- o‘qituvchi faoliyati darajasida (*o‘quv jarayonining individual faoliyati*);
- ta’lim boshqaruvi faoliyati darajasida (*ta’lim jarayoni*) amalga oshiriladi [3. 75-b].

O‘quv jarayonini loyihalashda nafaqat har bir komponent hisobga olinadi, balki ular o‘rtasidagi munosabatlar ham modellashtiriladi va loyihalashtiriladi qonunlarni loyihalash printsiplarining nazariy bazasini ishlab chiqish pedagogik faoliyatni olib tashlash va amalda qo‘llash uchun zamin yaratadi.

Texnologik jarayonda o‘quvchilarni birlashtirish printsiipi faoliyat modeli dizaynining asosiy elementi sifatida ifodalanadi. Ta’lim jarayoni tarkibida ta’limning asosiy tizimlashtirilgan mazmuni va o‘quvchilar faoliyati texnologik jarayon sifatida qaraladi va uning mazmuni o‘quvchilarning ijtimoiy tajribasi asoslarini o‘zlashtirishga qaratilgan ta’lim faoliyati. Har bir o‘quv predmeti bo‘yicha ta’limning mazmuni umumta’lim maqsadlari va vazifalariga muvofiq belgilanadi.

Faol umumiy o‘rta ta’lim mazmunini tashkil etish yondashuv nuqtai nazaridan har bir element sub’ektning faoliyat turlaridan biriga tegishli mos kelishi kerak. O‘z navbatida, sub’ektning faoliyat turlari umumlasmishtirilgan faoliyat modellari orqali tushunarli modellar to‘plami ifodalanishi kerak.

O‘quvchilar faoliyati modeli tizimlashtiriladigan element bo‘lib, o‘quvchining umumiy faoliyati mazmunini aniqlashga xizmat qiladi. Markazlashtirish printsiipi quyidagi tartibda qurilgan. Ko‘paytirishni talab qiladi: maqsadlar uchun faoliyat modellarini yaratish, o‘quvchilar tomonidan ularni o‘zlashtirish usullari va vositalarini

tanlash (*texnologik operatsiyalar*), o‘quv faoliyatini boshqarish usullari (*o‘qituvchi faoliyati*) [5. 55-b].

Refleksivlik printsipli sub’ektning o‘ziga, uning shaxsiy faoliyatiga ishora qiladi va uning bilimlarini, u haqidagi boshqa odamlarning fikrlarini va ular o‘rtasidagi munosabatlarni baholaydi qo‘shma faoliyat bilan bog‘liq [5. 67-b]. Jarayon davomida loyihalash o‘qituvchi har doim ta’lim jarayonida, bu aniq va ideal sharoit, o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan ehtiyojlari, ularning imkoniyatlarini to‘ldirish, shaxsiy fazilatlari va qobiliyatlari, samarali pedagogik faoliyat tashkilot imkoniyatlarini hisobga olish tavsiya etiladi.

Refleksivlik printsipli yaratilgan o‘quv jarayonining o‘quv loyihasi jarayon ishtirokchisining ehtiyojlari va imkoniyatlarini tahlil qilish doimiy tuzatish va to‘ldirishni talab qiladi.

Samaradorlik printsipli pedagogik sharoitlarning soddaligi, kam vaqt va harakatlar evaziga samarali natijalarga erishishni tavsiflaydi. Samaradorlik-bu ijtimoiy tajriba faoliyati modellarining mazmuni, texnologik operatsiyalar, ularning rivojlanishi, boshqaruv usullarini tanlash, o‘qitish faoliyatning muvofiqligi, o‘qitish vositalari, texnologik jarayon sub’ektning qisqa vaqti va sa’y-harakatlari yordamida aniqlangan maqsadga erishishni anglatishi kerak.

Ko‘p faktorlilik printsipli. Har bir o‘quv jarayoni bir qator maqsadlarni ifodalaydi va sub’ektiv omillar ta’siri ostida amalga oshiriladi. Ular orasida o‘qituvchilar va o‘quvchilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, ta’lim muassasalari, atrof-muhit ijtimoiy-ishlab chiqarish va tabiiy-iqlim muhiti, ta’lim, muassasaning o‘quv-moddiy bazasi, o‘qituvchilarning kasbiy malakasi, ma’lum bir sinfdagi daraja, ta’lim muassasasi yoki ma’naviy-psixologik muhit, o‘quvchilarning ta’lim imkoniyatlari, sinfning intellektual salohiyati, jamoadagi shaxslararo munosabatlar. Ta’lim jarayoni o‘qituvchi loyihalashda ushbu omillarni hisobga olishi kerak [2. 45-b].

O‘quv jarayonini loyihalashda o‘qituvchi yaratuvchi va ijrochi hisoblanadi. Loyihani amalga oshirishning qulay usulini tanlaydi. O‘quvchilarni o‘quv faoliyatiga yo‘naltirish usullari, mustaqil ta’lim shakllari, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z-o‘zini hurmat qilish imkoniyatlarini aniqlash.

“*Pedagogik texnologiya*” tushunchasi uning mohiyatidan kelib chiqadi pedagogik faoliyatning ikkita muhim jihati, ya’ni ta’lim va o‘qitish jarayonning texnologik rivojlanishini ifodalashi kerak. Ideal shaxs ta’lim muammosini ijtimoiy zarurat deb tan olish agar biz ta’lim va tarbiya jarayonini nazarda tutsak tashkilotga yangi yondashuv to‘g‘risida qaror qabul qilish. Jarayon texnologiyasiga erishish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. «O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to‘g‘risida», № PQ-3416 OT 30.11.2017.

2. Silber K.H. Some implication all of the history of Educational Technology We're all in this together. In: J.W.Brown and S.N.Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Libreres Unlimited, 1981, r.21
3. B.Ziyomuhamedov. Komillikka eltuvchi kitob. - T.: TURON - IQBOL, 2006
4. N.Saidaxmedov. pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T. Fan. 2009.
5. Misty E Vermaat, Susan L Sebok, Steven M Freund. Discovering Computers (C)2016 (2016 edition). Textbook.USA, 2016
6. Adeyanju, R.J. (1999). Basic Concepts in Educational Technology. A handbook for Preservice and Inservice Teachers in West African Countries. Winneba-Ghana.

**SINFDA VA SINFDAN TASHQARI O‘QISH DARSLARIDA BOSHLANG‘ICH
SINF O‘QUVCHILARINING KITOBXONLIK MADANIYATINI
SHAKLLANTIRISH**

Xudayberganova Feruza Jonibek qizi
UrDPI Pedagogika fakulteti Ta’lim va tarbiya
nazariyasi(BT) yo‘nalishi magistranti.
+99890 437 15 12.
Feruzaxudayberganova1999@gmail.com

doi.org/10.59470/2024633

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinflarning sinfda va sinfdan tashqari o‘qish darslarida o‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini va malakalarini shakllantirishning ilmiy, pedagogik asoslari.

Аннотация. В статье представлены научно – педагогические основы формирования культуры чтения у учащихся на аудиторных и внеклассных занятиях по чтению младших классов.

Abstract. In the article, the scientific and pedagogical foundations of the formation of reading culture in students in classroom and extracurricular reading classes of elementary grades are presented.

Kalit so‘zlar: kitobxonlik madaniyati, savodxonlik malakalari, axloqiy-estetik tarbiya, badiiy asar, xalq og‘zaki ijodi, bolalar adabiyoti

Ключевые слова: культура чтения, грамотность, нравственно-эстетическое воспитание, художественное творчество, народное творчество, детская литература

Keywords: reading culture, literacy skills, moral-aesthetic education, artistic work, folk art, children’s literature

Kirish. O‘quvchilar tafakkurining o‘sishi, bilim doirasining kengayishi, narsa va voqealar haqidagi tasavvurlarining oshishi ularning tinmay mutolaa qilishiga ,o‘z ustida ishlashiga, izlanishiga bog‘liq.

Kitobning inson hayotida tutgan o‘rni benihoyadir.Yoshlikdan bolada kitobga mehr-muhabbat uyg‘otish uning ruhiy, ma’naviy oziqlanishiga yordam beradi. Maktabdagi tarbiya ishlari, avvalo ta’lim jarayonida amalga oshiriladi. O‘qituvchi o‘quvchilarga ta’lim berishda faqat ma’lum bilimlargagina berish bilan cheklanmay, ularda kuchli e’tiqod, iroda va xarakter sifatlarini ham tarkib toptirishi, qobiliyat va iste’dodlarini o‘stirish kerak.Xalqimiz orzu qilgan va voyaga yetkazayotgan ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalashda boshlang‘ich ta’lim juda muhim o‘rin tutadi. Boshlang‘ich ta’lim uzluksiz ta’lim ichida alohida ajralib turadi. Bu ta’lim yurtimiz kelajagini buyuk davlat darajasiga ko‘taradigan ijodkor shaxsni shakllantirishda

mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ta’lim-tarbiya berishdagi muhim vazifalarning asosiy qismi o‘qish darslarida amalga oshiriladi. o‘ldi. Maktabda ta’lim-tarbiya ishlarini yaxshilashda, o‘quvchilarning har tomonlama kamol topishida sinfdan tashqari o‘qish darslarini muntazam ravishda o‘tkazib turish yoshlarning hayotda o‘z o‘rinlarini egallashlarida muhim ahamiyatga egadir. Sinfdan tashqari o‘qishning asosiy maqsadi, o‘quvchilarni kitoblarga, badiiy asarlarga qiziqishlarini oshirish, bilimlari asosida kitob ustida ishlash yuzasidan ko‘nikma va malakalar hosil qilish, dunyoqarashi va nutqlarini o‘stirish hamda kutubxonada mustaqil ishlash tajribalarini paydo qilishdan iboratdir. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun yosh kitobxonlarda kitobni mustaqil o‘qishga havas uyg‘otish; yosh xususiyatlariga mos bo‘lgan adabiyotlar va ularning turlari bilan o‘quvchilarni tanishtirish, mustaqil o‘qish uchun kitob tanlash, tanlangan kitoblarni ongli ravishda o‘qib, o‘qilganlarning mazmunini idrok etish, fikrlash, mulohaza yuritishga o‘rgatish talab etiladi. Sinfdan tashqari o‘qish uchun kitobtanlashda uning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyatiga e’tibor beriladi. Boshlang‘ich ta’limda sinfdan tashqari o‘qish darslarini tashkil etish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Matbuotda bir qancha metodist va o‘qituvchilarning maqolalari e’lon qilingan. Jumladan, professor Q. Abdullayeva, K. Qosimova, O. Safarov, S. Matchonov, B. Ma’qulova, T. Adashboyev, E. Abduvalitov, D. Shodmonqulova, X. G‘ulomovalarning o‘quv qo‘llanmalari, metodik qo‘llanmalariva maqolalari nashr etilgan. Ularda kitob tanlash tamoyillari, sinfdan tashqari o‘qish darslari mavzulari, yozuvchi va shoirlar bilan tashkil etiladigan uchrashuvlar, sinfdan tashqari o‘qish darslarida yozuvchi va shoirlarning asarlarini o‘rganish, sinfdan tashqari o‘qish darslarida krossvordlar, ta’limiy o‘yinlardan foydalanish masalasi ko‘rib chiqilgan.

O‘qish darslarining asosiy vazifasi o‘quvchida badiiy kitoblarni o‘qishga havas uyg‘otish, o‘qigan kitoblari yuzasidan kundalik yurita olishga o‘rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirishdir. Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg‘otish, ularning bog‘lanishli nutqini o‘stirish, adabiy-tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o‘qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi. Sinfdan tashqari o‘qish sinfda o‘qish bilan uzviy bog‘liq ravishda uyushtiriladi.

Sinfda o‘qish sinfdan tashqari o‘qish uchun zarur bo‘lgan o‘qish malakalarini shakllantiradi, o‘qigan asarni tushunishga o‘rgatadi, lug‘atni boyitadi. Sinfdan tashqari o‘qish qiziqarli va o‘ziga jalb etadigan faoliyat bo‘lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o‘qish – hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o‘qish esa hayotning o‘zidir.

Bolalarning qiziqishini rivojlantirishi uchun ularning, faoliyatiga doimo rahbarlik qilish kerak. Darsda bolalar ko‘p eshitadilar, chizadilar, hikoya qiladilar. O‘quvchilarni yanada darsga qiziqtirish uchun ushbu ertakni o‘zingiz davom ettiring, o‘ylab topinglar, qahramonlarning nomini toping deb murojaat etish mumkin. Bunda o‘quvchilar o‘zlaricha o‘ylay boshlaydilar, ularning e’tibori mazkur muammoga qaratilgan bo‘ladi. Sehrli soat esa har bir daqiqani bekor o‘tkazmang deb shoshiradi. Albatta, bunday darsni

tashkil etishoson emas, darsga ertak qahramonlarini taklif qilib turish, ular tilidan o‘quvchilarni topshiriqlarni bajarishga undash darsning yanada qiziqarli bo‘lishiga olib keldi. Bolalar ular bergan topshiriqlarni o‘z xohishlari bilan bajaradilar. Biroq shu bilan birga bolalarda kutilmagan qiyinchiliklar ham yuzaga keldi. Chunki bolalar o‘qituvchining orqasidan yurishni, erkalatishini, shirin so‘zlar aytishini yaxshi ko‘rishadi. O‘qituvchi bunda ziyrak bo‘lib, hech bir o‘quvchini nazardan chetda qoldirmasligi kerak. Bolalarni e‘tiborlilikka odatlantirish uchun dars jarayonida ularni qiziqtirish lozim

Kitob mutolaasi birinchi navbatda o‘quvchilar tasavvurini shakllantiradi. Bizning har bir harakatimiz, o‘ylagan o‘yimiz ma’lum bir tasavvurga asoslanadi. Biror narsa, voqea, predmet voqealanishi uchun ham avvalo bizning tasavvurimiz g‘alviridano‘tishi kerak bo‘ladi. Ya’ni, bizning tasavvurimiz aralashmagan voqelik mavhumlikdir. Hayotning eng muhim jihati shundaki, o‘quvchi nimani tasavvur qilsa, o‘shangagina erishadi. Inson tasavvuri reallikni yaratadi. Tarixda yuksak kashfiyotlar qilgan daholar o‘z tasavvur doiralaridan ortig‘iga ega buyuk insonlar bo‘lishgan. Kitob mutolaasi jarayonida o‘quvchining tasavvuri ishlaydi. U uzoq o‘tmishni, kelajakni tasavvur qiladi. Zamondoshlari hayotini tasavvurida gavdalantiradi. Bu jarayon teleekrandagi jonsiz surat shaklida emas, o‘quvchining ongida, tasavvur olamida sodir bo‘ladi.

Xulosa. Ma’naviyat asosida tarbiya yotadi. Tarbiya ota-ona, maktab, mahalla kabi omillar asosida shakllanadi. Yuqorida sanab o‘tilganlardan eng muhimi maktabdir. Umumta’limmaktablarida o‘quvchi ma’naviyatini shakllantirish uchun xizmat qiladigan barcha zaruriy shart-sharoitlar ishlab chiqilgan. Bu yoshlar ta’lim tarbiyasi uchun davlat tomonidan yaratilayotgan yuksak g‘amxo‘rlikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ernazarov G‘. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. -Toshkent: "Ilm-ziyo", 2013
2. Matchonov S., G‘ulomova X. va boshqalar. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.-Toshkent: "Yangiyul poligraph service", 2008.
3. Maqulova B ,Nasriddinova D. Kitobim -oftobim (1-sinf uchun sinfdan tashqari o‘qish kitobi). -T.: “Yangiyo‘l poligraf servis”, 2018.
4. Maqulova B ,Nasriddinova D. Kitobim -oftobim (2-sinf uchun sinfdan tashqari o‘qish kitobi). -T.: “Yangiyo‘l poligraf servis”, 2018
5. Qosimova K., Matchonov S. , G‘ulomova X., Yo‘ldasheva Sh., SariyevSh. Ona tili o‘qitish metodikasi. -Toshkent, "Nosir", 2009

FARZAND TARBIYASIDA XALQ AN’ANALARINING AHAMIYATI.

Madaminova Yarkinoy Saparbayevna
Urganch davlat universiteti, “Texnologik
talim” kafedrası katta o‘qituvchisi,
Tel: +998886001568
E-mail: madaminova_67@mail.ru

doi.org/10.59470/2024634

Annotatsiya: Maqolada xalqimizning urf-odatları va qadimiy ananalarining yosh avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati, ular orqali tarbiyaviy tadbirlarni olib borish masalalari haqida fikr yuritiladi. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixidan ma’lumki, xalq amaliy bezak san’ati va hunarmandchilikka boy madaniy merosimizning ajoyib, ommaviy qismini tashkil etadi.

Аннотация: В статье рассматривается значение обычаев и древних традиций нашего народа в воспитании молодого поколения, а также вопросы проведения образовательных программ через них. Из многовековой истории узбекского народа известно, что народное декоративно-прикладное искусство и ремесла являются самой замечательной и популярной частью нашего богатого и красочного культурного наследия.

Abstract: The article discusses the importance of the customs and ancient traditions of our people in the education of the younger generation, as well as the issues of conducting educational programs through them. From the centuries-old history of the Uzbek people, it is known that folk arts and crafts are the most wonderful and popular part of our rich and colorful cultural heritage.

Kalit so‘zlar: An’analar, tarbiya, meros, amaliy-bezak san’ati, tarixiy asoslar.

Ключевые слова: Традиции, образование, наследие, практическое декоративное искусство, исторические основы.

Key words: Traditions, education, heritage, practical decorative art, historical foundations.

Xalq an’analari – tarixan shakllangan tarbiyaviy va ijtimoiy tajribalar, xulq-atvor normalari va avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan ijtimoiy an’analar majmuidir. Ma’naviy tarbiyaning mehnat an’analari bolalarni tizimli mehnat qilishga, dehqon dunyosida ma’lum bo‘lgan barcha ko‘nikma, bilim va ko‘nikmalarni o‘rgatish, mehnat qilish, mehnatsevarlik, mehnatga hurmat va hurmat, topshirilgan ishga mas’uliyat odatlarini shakllantirishga yordam berdi.

Hayotiy tajriba xalqning butun borliq tarixi davomida orttiriladi va xalq an’analarida o’z aksini topadi. xalq taraqqiyotining o’ziga xos tarixiy sharoitlaridan shakllangan xalq an’analarining boy merosidan keng foydalanish zarur. Xalqning madaniy merosida pedagogik qimmatli g’oyalar va ko’p asrlar davomida sinovdan o’tgan ta’lim-tarbiya tajribasi mavjud bo’lib, ular rivojlanib borar ekan, jahon pedagogik tafakkurini boyitadi.

Yosh avlod tarbiyasida xalq an’analarining o’rni katta. Shaxsning axloqiy rivojlanishidagi eng muhim davr - bu boshlang’ich maktab yoshidir. Bu yosh tashqi ta’sirlarga moyillik, o’rgatilgan va aytilgan har bir narsaning yaxshi xulq-atvoriga ishonish, axloqiy me’yorlarning zarurligiga ishonch, boshqalarga nisbatan murosasiz axloqiy talablar va xatti-harakatlarning o’z-o’zidan o’tishi bilan tavsiflanadi. Bu kichik maktab o’quvchilarini o’rganish va tarbiyalashning kalitidir.

Xalqning ma’naviy tajribasini o’zida mujassam etgan, badiiy-estetik g’oyalarini ifodalovchi xalq amaliy san’atiga murojaat qilish insonda milliy g’urur tuyg’usini qayta tiklashga xizmat qiladi. Binobarin, madaniy merosni, xalq amaliy san’atini asrab-avaylash, uni zamonaviy hayotda ko’paytirish faol va ijodiy mehnatni talab etadi.

Xalq amaliy san’ati tarixiy xotira posboni, o’ziga xos madaniyatning bevosita tashuvchisi bo’lib, o’tgan avlodlar san’ati xalqning pedagogik tajribasini o’zida aks ettiradi, barkamol shaxsni tarbiyalashning, uning axloqiy, mehnatsevarligini kamol toptirishning eng muhim vositasidir.

Xalq hunarmandchiligi an’analar bolalarning badiiy va texnologik madaniyatini shakllantirishning samarali vositasi bo’lib, ularda zamonaviy ustalar go’zallik, uyg’unlik va maqsadga muvofiqlikning bitmas-tuganmas manbasini topadi. Barcha dekorativ-amaliy san’atda bo’lgani kabi xalq hunarmandchiligida ham o’rnatilgan an’analarning o’zi go’zallik mezoni, badiiy madaniyatning asosidir.

Xalq hunarmandchiligining turli maktablarini tahlil qilish madaniy-tarixiy yondashuvni, xalq amaliy san’atini ona yurt tabiati bilan bog’lashni, xalq badiiy madaniyatining moddiy va ma’naviy qadriyatlarini sintez qilishni nazarda tutadi.

Bolaning ta’lim jarayonida xalq an’analar muhim o’rin tutadi. Zero, jamiyatda qabul qilingan ma’naviy asoslar, me’yorlar aynan ularda to’planadi.

Xalq an’analar va urf-odatlar tizimi tarbiyaning samarali vositalaridan biri bo’lib, u xulq-atvor normalarini, madaniy va ma’naviy qadriyatlarni avloddan avlodga o’tkazish mexanizmini ta’minlaydi.

Insoniyatning zamon va tarixiy tanlov tomonidan ishonchli sinovdan o’tgan bilim, ko’nikma va malakalarini o’zida mujassam etgan an’analar, urf-odatlar, marosimlar, bayramlar qo’shimcha ta’limga ijtimoiy talab va dolzarblik predmeti hisoblanadi.

Bu ijtimoiy hodisalarning tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, ular yaxshi namunalar, belgilangan me’yor va qoidalarga amal qilishga qizg’in ishtiyoq uyg’otadi. Kichik yoshdagi maktab o’quvchilarida xalq an’analar va urf-odatlariga nisbatan ma’lum munosabat, chuqur hurmat, ularning mohiyatini anglash, o’rganishga, ana shu

hodisalarni o‘zida mujassam etgan xalqdan o‘rnak olishga intilish tuyg‘ularini shakllantirish zarur.

Dekorativ-amaliy san’at zamonaviy hayotga uzviy kirib keldi va milliy an’analarini saqlab, rivojlanishda davom etmoqda. U madaniy merosni rivojlantirish uchun ulkan imkoniyatlarni o‘z ichiga oladi, chunki u bugungi kunga qadar dunyoning ma’naviy va badiiy idrokining tabiatini deyarli buzilmagan shaklda etkazdi.

Xalq amaliy san’atining asosiy xususiyatlaridan biri asarlarning qo‘lda yasalishidir. Har biri vaFarzandlar tarbiyasida urf-odatlar va an’anaviy, xalq amaliy san’ati xalq hunarmandchiligining o‘rni beqiyos. Ajdodlarimiz hayotidan, odob-axloqidan, urf-odatlaridan hikoya qiluvchi, xalqning o‘z tarixini unutishiga yo‘l qo‘ymaydigan navqiron avlodga tanishtirilayotgan an’anaviy hunarmandchilikdir. Vatanparvarlik tarbiyasining dolzarb vazifasi ko‘p jihatdan bolalarning an’anaviy san’atga bo‘lgan muhabbati orqali amalga oshiriladi. Yosh avlod tarbiyasida xalq an’analarining ahamiyati katta. Bu borada Xalq amaliy san’ati gavdalangan timsoldir

Xalq an’anolari – tarixan shakllangan tarbiyaviy va ijtimoiy tajribalar, xulq-atvor normalari va avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan ijtimoiy an’analar majmuidir. Ma’naviy tarbiyaning mehnat an’anolari bolalarni tizimli mehnat qilishga, dehqonchilikda ma’lum bo‘lgan barcha ko‘nikma, bilim va malakalarni o‘rgatish, mehnat qilish, mehnatsevarlik, mehnatga hurmat, topshirilgan ishga mas’uliyat odatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Hayotiy tajriba xalqning butun borliq tarixi davomida orttiriladi va xalq an’analarida o‘z aksini topadi. Xalqlar taraqqiyotining o‘ziga xos tarixiy sharoitlaridan shakllangan xalq an’analarining boy merosidan keng foydalanish zarur. Xalqning madaniy merosida pedagogik ahamiyatga ega g‘oyalar va ko‘p asrlar davomida sinovdan o‘tgan ta’lim-tarbiya tajribasi mavjud bo‘lib, ular rivojlanib borar ekan, jahon pedagogik talimotini boyitadi.

Yosh avlod tarbiyasida xalq an’analarining o‘rni katta. Shaxsning axloqiy rivojlanishidagi eng muhim davr - bu boshlang‘ich maktab yoshi. Bu yosh tashqi ta’sirlarga moyillik, o‘rgatilgan va aytilgan har bir narsaning yaxshi xulq-atvoriga ishonish, axloqiy me’yorlarning so‘zsizligi va zarurligiga ishonch, boshqalarga nisbatan murosasiz axloqiy talablar va xatti-harakatlarning o‘z-o‘zidan o‘tishi bilan tavsiflanadi. Bu kichik maktab o‘quvchilarining o‘rganish va ta’lim qobiliyatining kalitidir .

O‘z ildizini bilmagan, o‘z vatanini sevmagan, ajdodlari shon-shuhratidan, madaniyatidan g‘ururlanmagan, inson urf-odatlari, madaniyati, milliy qadriyatlarini hurmat qilmaydi. Xalqning ma’naviy tajribasini o‘zida mujassam etgan, badiiy-estetik g‘oyalarini ifodalovchi xalq amaliy san’atiga murojaat qilish insonda milliy g‘urur tuyg‘usini qayta tiklashga xizmat qiladi. Binobarin, madaniy merosni, xalq amaliy san’atini asrab-avaylash, uni zamonaviy hayotda ko‘paytirish faol va ijodiy mehnatni talab etadi.

Xalq amaliy san’ati tarixiy xotira posboni, o‘ziga xos madaniyatning bevosita tashuvchisi bo‘lib, avlodlar san’ati xalqning pedagogik tajribasini o‘zida aks ettiradi,

barkamol shaxsni tarbiyalashning, uning axloqiy, mehnatsevarligini kamol toptirishning eng muhim vositasidir.

Xalq hunarmandchiligi an’analari bolalarning badiiy va texnologik madaniyatini shakllantirishning samarali vositasi bo’lib, ularda zamonaviy ustalar go’zallik, uyg’unlik va maqsadga muvofiqlikning bitmas-tuganmas manbasini topadi. Barcha amaliy-bezak san’atda bo’lgani kabi xalq hunarmandchiligida ham o’rnatilgan an’analarning o’zi go’zallik mezon, badiiy madaniyatning asosidir.

Xalq hunarmandchiligining turli maktablarini tahlil qilish madaniy-tarixiy yondashuvni, xalq amaliy san’atini ona yurt tabiati bilan bog’lashni, xalq badiiy madaniyatining moddiy va ma’naviy qadriyatlarini tahlil qilishni nazarda tutadi.

Bolaning ta’lim jarayonida xalq an’analari muhim o’rin tutadi. Zero, jamiyatda qabul qilingan ma’naviy asoslar, me’yorlar aynan ularda to’planadi.

Xalq an’analari va urf-odatlar tizimi tarbiyaning samarali vositalaridan biri bo’lib, u xulq-atvor normalarini, madaniy va ma’naviy qadriyatlarni avloddan avlodga o’tkazishni ta’minlaydi.

Insoniyatning zamon va tarixiy tanlov tomonidan ishonchli sinovdan o’tgan bilim, ko’nikma va malakalarini o’zida mujassam etgan an’analari, urf-odatlar, marosimlar, bayramlar qo’shimcha ta’limga ijtimoiy talab va dolzarblik predmeti hisoblanadi.

Bu ijtimoiy hodisalarning tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, ular yaxshi namunalar, belgilangan me’yor va qoidalarga amal qilishga qizg’in ishtiyoq uyg’otadi. Kichik yoshdagi maktab o’quvchilarida xalq an’analari va urf-odatlariga nisbatan ma’lum munosabat, chuqur hurmat, ularning mohiyatini anglash, o’rganishga, ana shu hodisalarni o’zida mujassam etgan xalqdan o’rnak olishga intilish tuyg’ularini shakllantirish zarur.

Amaliy-bezak san’ati zamonaviy hayotga kirib keldi va milliy an’analarni saqlab, rivojlanishda davom etmoqda. U madaniy merosni rivojlantirish uchun ulkan imkoniyatlarni o’z ichiga oladi, chunki u bugungi kunga qadar dunyoning ma’naviy va badiiy idrokining tabiatini deyarli buzilmagan shaklda etkazdi.

Xalq og’zaki ijodi va uning an’analari jamoaviy aql va to’plangan hayotiy tajribaning aksidir. Har bir mamlakatda umumta’lim tizimida folklorga murojaat qilish tarixi va tajribasi o’z xalqining tarixi va madaniyati bilan bog’liq. Insoniyatning tabiat va yer bilan munosabati noto’g’ri shakllanayotganligi – insoniyat xotirasiga murojaat qilishga majbur qiladi. Demak, xalq tarixini, turmush tarzini, ijodini qayta tiklash zarurati paydo bo’ldi. O’z-o’zini saqlashning bu jarayonlari jamiyatning folklor va hunarmandchilik kabi an’anaviy badiiy ko’rinishlarga, ularning tarixiga bo’lgan ishtiyoqini oshiradi.

Ta’limda amaliy-bezak san’atni o’qitish hayotiy zarurat bilan bog’liq, chunki uning ta’sir doirasi doimiy ravishda kengayib bormoqda va zamonaviy inson hayotining eng xilma-xil tomonlarini qamrab oladi.

Xalq amaliy san’atining asosiy xususiyatlaridan biri asarlarning qo’lda yasalishidir. Xalq hunarmandining har bir mahsuloti o’ziga xos bo’lib, uning qalbining bir parchasi, qo’llarining iliqligi saqlanib qolgandek. Amaliy-bezak san’atning badiiy tamoyillari va ijodiy usullarini ustalarning o’zlari badiiy amaliyot jarayonida ishlab chiqadilar va ustadan ustaga, avloddan avlodga o’tadilar.

Ta’lim muassasalarida amaliy-bezak san’atni o’rgatish insonning dunyoqarashini kengaytirish, xayoliy fikrlashni faollashtirish, shuningdek, har bir bolaning individual qobiliyatini to’liq aniqlash imkonini beradi.

Bolalarning xalq amaliy san’ati asarlari bilan, hayotda zarur va foydali narsalarni yasash jarayoni bilan muloqot qilishning estetik ahamiyati, ularni yaratish qobiliyati bolalarning har tomonlama kamol topishi, ularda sog’lom axloqiy tamoyillarni shakllantirish, ularga hurmat-ehtirom ko’rsatishda muhim ahamiyatga ega.

Bolalar turli materiallar bilan ishlashni, dizaynni va amaliy maqsadlar uchun narsalarni qilishni yaxshi ko’radilar. San’at va hunarmandchilikni o’rgatish badiiy did va ijodiy tasavvurni rivojlantirish bilan uzviy bog’liqdir.

San’at bilan shug’ullanib, inson o’z didini rivojlantiradi, oddiy narsalardan go’zallikni topishga, ijodiy fikrlashga o’rganadi.

Zamonaviy ta’lim tizimi jamiyatimizning yangi avlodini, uning a’zolarini tarbiyalashga qaratilgan faol ijodkorlik va milliy madaniyat bizning mamlakatga, boshqa millat va madaniyatlarga do’stona munosabatda tarbiyalaydi. Bu qiziqish uyg’otish jarayoni orqali sodir bo’ladi mashhur ijodkorlik, orqali og’zaki hikoyalar va amaliy mashg’ulotlarda amalga oshiriladi. Ta’lim juda erta yoshdan boshlanadi – maktabgacha talim muassasalarida va maktablarda davom etadi.

Ko’proq katta yoshi o’quvchilarga trening o’tkazish, kasb-hunar muassasalarda xalq madaniyati va san’atida badiiy hunarmandchilik to’g’risida tadbirlar o’tkazish o’z samarasini beradi albatta.

Yosh avlodni o’ziga xoslik va madaniy qadriyatlar saqlanib qolgan badiiy hunarmandchilik bilan tanishtirish xalq amaliy san’ati an’analari avlodlar davomiyligi bilan bevosita bog’liq bo’lib, ularni saqlash va rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir.

Har qanday jamiyatning mavjudligi uning o’tmishi, an’analari va turmush tarziga asoslanadi.

Shunday qilib o’qivchi yoshlarning an’anaviy hunarmandchilikning turli xillarini o’rganishi etnik madaniyat uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Muayyan hunarni tushunish har doim bilimlarni ustadan shogirdga, ota-onadan o’tkazish orqali sodir bo’ladi.

Xalq amaliy san’atini idrok etish har bir shaxsning hissiy holati orqali yuzaga keladi.

Xulosa: Farzandlar tarbiyasida xalq amaliy san’ati, urf-odatlar va an’anaviy xalq hunarmandchiligining o’rni beqiyos. Ajdodlarimiz hayotidan, odob-axloqidan, urf-odatlaridan hikoya qiluvchi, xalqning o’z tarixini unutishiga yo’l qo’ymaydigan navqiron avlodga tanishtirilayotgan an’anaviy hunarmandchilikdir. Vatanparvarlik

tarbiyasining dolzarb vazifasi ko‘p jihatdan bolalarning an’anaviy san’atga bo‘lgan muhabbati orqali amalga oshiriladi. Yosh avlod tarbiyasida xalq an’analarining ahamiyati katta. Xalq amaliy san’ati – xalqning go‘zallik va ezgulik, o‘z ona zaminining boyligi haqidagi g‘oyasi. Dekorativ va amaliy xalq amaliy san’atining o‘ziga xos xususiyati - ranglarning yorqinligi, naqshlarning kontrasti, o‘simlik, hayvon yoki geometrik naqshlarga moyilligi.

Farzandlar tarbiyasida doimo doimiy ahamiyatga ega bo‘lgan va zamonaviy sharoitlarda juda dolzarb bo‘lgan eng muhim narsa - bu inson mehnati va tabiat tomonidan yaratilgan qadriyatlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishdir.

Xalq pedagogik amaliyotida biz ongli va ongsiz ravishda hayotning har bir qismi va sohasini ta’lim maqsadlarida ishlatish istagini kashf qilamiz. An’ana e’zozlansa va saqlansa barhayotdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.A.Maksumova, Q.M.Abdullayeva. Xalq xunarmandchiligi.- T.: TDPU, 2008.
2. Q.M.Abdullayeva, M.A.Maksumova, M.Raximjanova Gazlamaga badiy ishlov berish.- T.: “Cho‘lpon”, 2011.
3. Zohidova.D.A Hunarmandchilikka kirish, Metodik tavsiyanoma. Toshkent, 2001.
4. Mazur V.A. Davidova F.T. Milliy hunarmandchilikka o‘qitish jarayoni mazmuni va uni tashkil qilish Metodik tavsiyanoma,B.Rahimjonov tarjimasi. Toshkent, 1995.
5. S.S. Bulatov. O‘zbekiston xalq amaliy bezak san’ati. – Toshkent, 1991.

МУСИҚА ВА САНЪАТ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Рахимов Рустамбой
Урганч Давлат Педагогика институти
“Санъатшунослик” кафедраси доценти в.б. педагогика
фанлари бўйича фалсафа доктори.

doi.org/10.59470/2024635

**Муסיқа гўзал санъатлардан биридир, у инсонларда
гўзалликни севиш туйғуларини кўтариб боради.”**
Фитрат.

Маълумки, дунё миқёсида таълим тизимида ўқувчи шахсини муסיқий ва санъат асарлари воситасида шакллантириш, умуминсоний қадриятлар билан яқиндан таништириш, гўзаллик ва яхшиликни қадрлашорқали ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш самарадорлигини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Жамият маданиятсиз яшай олмайди. Шундай экан фарзандларимизни юксак даражада ахлоқий-эстетик тафаккурли инсонлар қилиб тарбиялаш барчамизнинг бурчимиздир”[1].

Касбий муסיқий таълимнинг асосий вазифаси, бўлғувчи ўқитувчини назарий ва маънавий билимлар билан қуроллантириш, ўзининг шахс сифатида мавқеини белгилаб олиши, ўзлигини англаш, ижтимоий муҳитга муносабатини шакллантиришда ёрдам берувчи восита эканлигига алоҳида эътибор қаратган бўлиб, бунинг учун бугунги ўқитувчи ўз олдидаги бурч ва вазифасини мукаммал эгаллаши лозимлиги қайд этилади:

- миллий ва жаҳон маданияти асослари ва уларнинг моҳиятидан хабардор бўлиш;
- миллий ғояларга асосланган ҳолда таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш;
- шахснинг ўз-ўзини ривожлантириш ҳамда мустақил таълим олишга бўлган лаёқатига таяниш ва такомиллаштириб бориш;
- бўлажак ўқитувчиларнинг касбий шаклланишида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорликда фаолият олиб бориши;
- таълим жараёнида ўқув режасини ўқувчилар қобилияти ва қизиқишларига кўра танлай билиш;
- ўқувчилар томонидан ўзгарувчан шароитларда шахс ривожини асосини таъминловчи билимларни ўзлаштиришга эришиш;

– доимий равишда ўзгариб турувчи эҳтиёжларга тўлақонли жавоб бера оладиган таълимни шакллантириш ва шу асосда касбига содиқ бўлувчи мутахассисларни ёшлигидан тарбиялаб бориш;

– таълимнинг узлуксизлигини таъминловчи касбий таълим дастурига ижодий ёндашиб, янгидан дастур ярата олиш.

Хар қандай касб ўз хусусиятларига эга бўлганидай, мусиқа ўқитувчиси касбининг ҳам ўз сирлари ва талаблари мажуд. Бўлғуси ўқитувчининг касбий компетенциясининг ўзига хослиги, уларнинг мусиқа соҳасида тахсил олувчиларнинг ички дунёсини, мусиқий санъат асарларида ифодаладиган маънавий қадриятлар ва мазмун билан бойитишга йўналтирилганлигида намоён бўлади. Касбий маънавий компетенциялар мусиқа педагогикаси амалиётининг ўзига хос томонларини ва маънавий моҳиятини акс эттиради. Уларнинг шаклланиши мусиқий таълимнинг замонавий тизимида хос долзарб масалалардан бири бўлиб, мусиқа ўқитувчиси-касбий фаолияти ва унинг болалар билан тарбиявий ишнинг самарадорлигини белгиловчи мажбурий шарт ҳисобланади.

Болалар мусиқа ва санъат мактабларида ўқувчиларга таълим–тарбия бериш жараёнларида, улар қалбида шундай жасорат уйғотиш керакки, омма ўртасида ўтказиладиган турли хил тадбирларда, ўз дастури билан чиқиш жараёнларида гўёки, ўзларини бамисоли мусиқа ва маданият тарғиботчиси деб ҳисоблашлари керак. Шунинг учун ҳам мусиқа ва санъат мактаблари ўқувчиларига, соҳанинг бўлғуси касб мутахассислари сифатида эътибор қаратиб, таълим-тарбия бериб бориш лозим. Шундагина биз ахлоқий–эстетик жиҳатдан пок, жасоратли, ўз касбининг етук мутахассис кадрларга замин яратган бўламиз.

“Мусиқа ва санъат мактабларида ўқув-тарбия ишларини шундай ташкил қилиш керакки, ўқувчилар барча фанларни аъло баҳоларга ўзлаштириб, чолғуларни кучли ижро қилиб, ашулаларни маҳорат билан куйласалар, келгусида жамиятнинг баркамол, юксак маънавий сифатларга бой, илғор фикрловчи, санъат соҳасига, ўз касбга иштиёқи баланд мутахассиси бўлиб етишадилар” [2].

Шу сабабли ўқувчиларнинг қарашлари, тушунчаси ва тасаввурлари биринчи даражали аҳамият касб этади. Мусиқа ўқитувчисидан ўз шахсини мунтазам такомиллаштириш, мусиқий қизиқиш ва ижодий қобилиятларини ривожлантириб боришни талаб этади. Болалар мусиқа мактаби жамоаси ўз фаолиятини шу йўналишга қаратиши керакки, жамият ривожланиши билан касбий қарашлар ўзгарад, у эса мафкура ва маданиятга боғлиқ.

Инсонпарварлик мақсади ва мусиқа санъати билан узвий алоқани таъминлаш - мусикашунос касбининг асосидир. Шу асосда мутахассис ўз ғояларини йўналтирувчи сифатида мусиқа, маданият ва ўз ўлкаси тараққиёти тарихини билиши, бу йўналишда тарғибот–ташвиқот ишларини олиб бориши, у бамисоли мунозара ташкилотчиси бўлиб, майдонга чиқиши ва тарихий, амалий далилларга таяниши лозим.

Бунинг учун ўқувчиларнинг туғма лаёқат ва қобилиятларини ривожлантириб бориш зарур. Чунки, қобилият–бу инсоннинг ташқи дунё билан ўзаро алоқалар жараёнида шаклланиб ва ривожланиб борадиган ички ҳис- туйғулардир. Ўқувчиларнинг қобилиятини ривожлантириш учун муסיқий тушунчаларини, уларнинг муסיқа тинглаш ва уни идрок этишларини бойитиб ва мустаҳкамлаб бориш лозим. Муסיқий қобилиятнинг аҳамияти шундаки, у инсонни ахлоқий-эстетик ва маънавий жиҳатдан тарбиялайди, психологик маданиятини ривожлантиради, баркамол, етук шахснинг шаклланиши учун маънавий пойдевор яратади.

Болалардаги муסיқий истеъдод, куйлаш, муסיқа чолғуларини чалиш, муסיқий ижодкорлик соҳаларида ўзини намоиш қилиш жараёнида ахлоқий–эстетик туйғулар бойиб боради. Шунинг учун ҳам қобилиятли ўқувчиларни назарий-амалий (чолғулар, муסיқа ва ашулалар)билимлар орқали ахлоқий-эстетик тарбиялаш давр талаби бўлиб қолмоқда.” Амалий билимлар билан шуғулланувчи одам оҳанг ва ноталарни улардан ҳосил бўлган нарсаларни билишлари зарур”[3, 42-b].

Шундай экан, болалар муסיқа ва санъат мактабларининг мутахассислик дарсларида ўқувчиларнинг ёшига эътибор берган ҳолда, муסיқа асбобларида ижрочилик ва миллий куй, кўшиқларимизни куйлаш маҳоратларини, ижодкорлигини ривожлантириш орқали, ҳаётга, санъатга бўлган муҳаббати кучайтириб борилади.

Чолғу асбобларидан фойдаланишнинг имкониятлари кенгайиб бормоқдаки, муסיқа эшитиш, куйлаш, муסיқий ритмик ҳаракатлар, муסיқа чолғуларини чалиш, муסיқий ижодкорлик соҳасида ўзини намоён қилиши, уларнинг руҳиятини кўтараётганлиги сабабли, чолғу асбоблари воситасида ўқувчиларнинг қизиқишларини, билим олишларини чуқурроқ шакллантириш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Мустақиллигимиз эвазига давлатимиз томонидан соҳаларни ислоҳ қилиш тўғрисида қарор ва фармонлар чиқарилаётганлиги жумладан, муסיқа ва санъат мактабларида ҳам таълим–тарбия жараёнини, миллий ахлоқий–эстетик нуқтаи назардан ислоҳ қилиш долзарб масалалардан бири бўлиб қолган эди. Шунинг эътиборга олиб, мустақиллик сиёсатини кўллаб–қувватлаб, муסיқа ва санъат мактабларининг янги миллий ўқув дастури (муаллиф томонидан) қайта ишлаб чиқилиб, Маданият Вазирлиги томонидан тасдиқланиб (№02-12-08-3689 сонли Маълумотнома 9-сентябрь 2022й), бутун Республика муסיқа ва санъат мактабларига шу асосда ўқитиш руҳсат этилганлиги натижасида, фарзандларимиз миллий санъатимизнинг ноёб дурдоналари мақом, бахши, дoston, катта ашула, лапар, халфа ва ҳоказолар мутахассислик дарс сифатида, яқка тартибда билим олиш, куйлаш бахтига ва “Ўзбек муסיқа адабиёти” фанини ўрганиш бахтига мушарраф бўлдилар.

Бугунги кунда Ўзбекистондаги барча мусиқа ва санъат мактабларида дарслар юқоридаги режа асосида йўлга қўйилган.

ЯНГИ ДАРСЛАРНИ ОЛИБ БОРИШДАН НАМУНАЛАР :

Маълумки, Хоразмда Халфа ижрочиларидан Анаш Халфа, Анабиби Собирова (Ожиза таҳаллуси) шоира ва ижрочи, Назира халфа, Шукур халфа ва бошқалар Ўзбекистонга машҳур бўлган. Халфа мутахассислиги ўқитувчиси соз (гармон)ни моҳирона ижро қилиши, халфа куй-қўшиқларини ижро этиш усулларини мукамал билиши, ўқувчиларга ўргатиладиган халфа ёки дoston қўшиқларининг мазмунини чуқур билиши ва барча техник воситалардан моҳирона фойдалана билиши ҳам лозим. Шунда дарс сифатли ва мазмунли бўлади.

ХАЛФА МУТАХАССИСЛИГИ ДАРСИ

Дарс мавзуси: Хоразм халфачилиги

Дарсинг мақсади: ўқувчиларга Хоразм халфачилиги ва унга хос туркумнинг шакллари, мазмуни ҳақида тушунча бериш, уларда Хоразм халфачилигига бўлган қизиқиш уйғотиш ва халқ ижодкорларига, миллий меросимизга ҳурмат-эҳтиромни тарбиялаш.

Дарсинг жихози: Хоразм халфаларининг суръатлари, альтерация ва динамик белгилар, магнитофон, проигривател ва бошқа замонавий техник воситалар, кўргазмали қуроллар.

Дарсинг режаси:

- 1) Кириш**
- 2) Асосий қисм**
- 3) Яқунловчи қисм**

Дарсинг бориши:

Саломлашиш, йўқлама қилиш, ўтган дарсни сўраш ва баҳолаш.

Ўқитувчи – Бугун сизларга Хоразм халфачилиги ҳақида тушунчалар бераман. Халфа сўзи арабчада “Ўқимишли”, “Устоз” маъносини билдириб, икки маънода ишлатилади. Биринчиси диний китоблар халқорасида маърифат таркатадиган отинбиби. Иккинчиси куй ва қўшиқлар тўқиб уларни ижро этиб, аёлларнинг маданий эҳтиёжини қондиришга хизмат қиладиган санъаткорлар кўзда тутилади” [4,1-6].

Хоразм фольклор қўшиқлари халқ оғзаки ижоди сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Фольклор қўшиқлари инсонларни оҳангларнинг ўйноқилиги, жўшқинлиги, ёқимлилиги билан ва унга мос бўлган соз (чолғу асбоб)ларнинг товушлари ўзига тортиши, қўшиқлар шаклининг тузилиши, миллий куй ривожланиши, матн ёрдамида халқнинг этник турмуш тарзи ва миллий қадриятларининг ёрқин тасвирланишида намоён бўлади. Халфачилик ҳам фольклор қўшиқлари таркибидан ўрин олган бўлиб, асрлар давомида ривожланиб халқимизга маънавий руҳ бахш этиб, ўзаро аҳилликка, дўстликка ва самарали меҳнатга ундаб, кўтаринкилик, жўшқинлик бахш этиб келган ва келмоқда. “Халфачилик санъати ривожланишида Шукуржон халфа (1851-1950), Гулхон

халфа (1874-1935), Бибижон халфа (1875-1920), Хайитжон халфа (1875-1955), Ойша кулол халфа (1880-1949), Дурхоним халфа (1881-1936), Анаш марам халфа (1882-1917), Сапо Муғанний (1882-1938), Онажон халфа (1885- 1952), Мадрахим Шерозий (1890-1973), Анабиби халфа (Ожиза-1899-1952), Шарифа Нуғай халфа (1892-1960), Шарифа халфа (1900-1972) Ёкут халфа Саидниёзова (1903-1972)лар ўзларининг ёрқин ижодий фаолиятлари билан машхурдирлар” [5, 14-6]

Халфалар икки йўналишда бўлган:

1. Диний китобларни ўқийдиган, халқ орасида маърифат тарқатувчининг оғи.
2. Ўзлари куй ва қўшиқлар тўқийдиган ижодкор бўлиб, аёлларнинг давра маросимларида хизмат этувчи.

Халфалар халқ хизматида юрганлар. Улар дostonлардан шеърлар олиб, ўзлари куйлар басталаб ижро этганлар. Юқорида номлари қайд этилган халфалардан энг машхури Анабиби халфа (Ожиза таҳаллуси) бўлиб, хотираси жуда кучли, моҳир ижрочилиги ва ижодкорлиги билан ном чиқарган. У 4 ёшида чечак касалига дучор бўлиб, умрбод кўзи кўрмайдиган бўлиб қолади. 13 ёшидан бошлаб Ғазал тўқиш, қўшиқ айтиш, соз чалишни ўрганади ва халқ дostonларини ёддан айта бошлайди. Ожиза дастурининг айримлари билан таништираман. “Арқа қизлар”, “Мубораклар бўлғай тўйингиз”, “Хуршиди жаҳон галди”, “Шодлик устани”, “Уяламан”, “Ошиқ Албан”, “Ошиқ Махмуд”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” дostonларини завқ ила куйлаган. Унинг қўшиқларида она - Ватанни мадҳ этиш, ота-онага ҳурмат, миллий қадриятларни улуғлаш, вафодорлик ғоялари тараннум этилганлиги, дарс давомида тушунтириб борилади.

Ўқитувчи “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” дostonидан “Овозинг сани” қўшиғини таҳлил қилишга киришади:

Бу дoston ўзига хос жозибадорлиги, гўзал куйланиши ва бутун халқни ўзига жалб этиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун, бу халқчил дoston бўлиб, ашулачилар, бахши, халфалар чиройли оҳангларда завқ билан куйлайдилар. Айниқса Ўзбекистон халқ артисти Комуна Исмоилова, Бола бахши Абдуллаев, Комилжон Отаниёзовлар зўр маҳорат билан куйлаганлар-деб қўшиқ мазмунини тушинтира бошлайди. Бу қўшиқда 7 йил саргардонликда юрган Ғариб, севгилиси Шохсанамнинг тўйини эшитиб уйига келади. Шунда Ғариб “Бир ёр савдосина душдимда галдим” қўшиғини куйлаганда, онаси унинг овозини эшитиб,— “Сен ўғлиммисан, ё ўғлимнинг дўстимисан”— деб, “Болама ўхшайди овозинг сани” қўшиғини яратган —дейди ва ўқитувчи қўлига созини олиб куйлай бошлайди:

Ҳақ ўзи етказган азиз меҳмоним,

Болама ўхшайди овозинг сени.

Тез хабарин бергил, чиқмасдан жоним,

Ўғлима ўхшайди овозинг сени

Болама ўхшайди нолишинг сени.

Ашулани такрор-такрор ижро қилиб беради ва кейин ўқувчиларнинг овозларини қиздириб, сошлаб, ашулани улар билан бирга қуйлаб, ўргатишга киришади. Ўқитувчи дарс давомида пауза ва динамик белгиларга эътибор қилиб, ижро қилиш лозимлигини эслатиб ва тушунтириб боради.

Ўқитувчи дарсда ашуланинг икки бўлимини тўлиқ ўргатади ва ёд олиб келишни уйга вазифа бериб, Ожиза халфа ижросидаги “Овозинг сани” ашуласини техник воситалар орқали тўлиқ эшиттириб дарсни якунлайди.

ЎЗБЕК МУСИҚА АДАБИЁТИ ДАРСИ :

Дарс мавзуси: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ўзбекистон Халқ артисти, мохир мақом ижрочиси Мадрахим Ёқубов Шерозий ҳаёти ва ижодий фаолияти.

Дарсинг мақсади:

миллий мусиқа санъатимизнинг буюк намоёндаларидан бири, мохир мақом ижрочиси ҳақида тушунча бериш.

Дарсинг жиҳози ва кўрсатмали қуроллар: соз (гормон), дутор, рубоб (тор) доира ва дарсга оид ҳар хил расмлар ҳамда техник воситалар.

Дарсинг режаси:

1. Кириш;
2. Асосий қисм;
3. Якунловчи қисм;

Дарсинг бориши:

Ўқувчиларни йўқлама қилиб дарс мавзусини тушунтириш.

Ўқитувчи – Мадрахим Ёқубов Шерозийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумот беришга киришади:

Мадрахим Ёқубов (Шерозий) соз (гормон), дутор, рубоб (тор) каби мусиқа асбобларининг ажойиб ижрочиси, созанда ва мохир мақом ижрочиси бўлган. У 1890-йил Хива шаҳрида туғилган. 7 ёшидан бошлаб, эскича мактабда ўқиб, саводини чиқаради ва классик шоирларнинг китобларини ўқийдиган бўлади. Ёшлигидан ашула айтишга иқтидори жуда кучли бўлади. Унинг туғма истеъдодини сезган устозлар: Полли Дўзчи, Курбонийез Талқинчи, Қуржи ота Авазматовлар ҳар томонлама ёрдам берганлар. У 15-20 ёшларида халқ орасида Шерозий номи билан танила бошлайди. Шу йилларда Мадрахим бошига кўй терисининг шерозий нусхасидан телпак-папоқ кийиб юргани учун, халқ уни севиб, Шерозий деб атаганлар. “Унинг овозаси Туркменистон ва Қорақалпоғистон ва Тошкентга қадар етиб борган ва машҳур бўлиб кетган” [6, 23-б]. У Хоразм мақомларининг иккинчи айтим йўлларида сувораларни, чапандозларни, савти сувораларнинг авжларига енгил чиқиб, тушиб, авжларда узоқ тура оладиган кучли ижрочи бўлган. Шерозий тингловчиларни ўзига тезлик билан жалб эта оладиган кучли, зарбли паузалар билан бошланадиган авжи баланд ашулаларни кўпроқ ижро этган. У овозини қиздириб олиш учун қуйнинг даромад қисмини икки уч бора такрорлаб, кейин ўрта авж ва юқори авжларга чиққан, унинг репертуаридаги ашулалар Катта суворалар,

Савти суворалар, Гул уфорлар, Санамо, Ферузлар ва мақомларнинг тарона (кичик ашула)ларидан иборат эди. Шерозий ўзи ижро этадиган куйларга классик шоирларнинг ғазал ва муҳаммасларини қўллаган. Шерозий кичик терма куйлари ва халқ кўшиқларининг моҳир ижрочиларидан бўлган забардаст ашулачилар Полли Дўзчи, Қаландар бола, Куржи оталар билан диралишма (айтишув)ларда қатнашиб, доимо ғолиб бўлиб юрган. Ўз ҳам касблари Мулла Юсуф ота (доирачи, ашулачи), Матёкуб Отажонов (доирачи, ашулачи), Жуманиёз сурнайчи, Отажон Матқулиевлар билан бирга тантаналарда халқ олдида хизматда бўлган ва халқни дўстликка, ахилликка ватанпарварликка, меҳнатга чорлаган маънавий завқ бахш этган. 1920-йил Хивада ташкил этилган татар ва ўзбек концерт бригадаси билан Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарларида концертлар берган.

1921-йилда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Хоразмга келиб, Шерозий билан театр ва концерт бригадаси ташкил қилади. Ҳамза, Шерозий, Матпона ота, Қадам Қутлиев, Матёкуб Девонов, Жуманиёз Қалантаров, Шарифа Оллояровалардан иборат бу бригада концертлардан тушган маблағни Хўжайлида қурила бошлаган етим болалар интернати қурилишига топширганлар. 1934-йилда Хоразмга борган мусиқа экспедицияси аъзолари Е.Е.Романовская ва И.Акбаровлар Матёкуб Ҳаррат, Сафо Муғанний ва Мадрахим Шерозийлардан мақомларнинг иккинчи айтим йўллари ва халқ куйларидан ёзиб оладилар. 1939-йилда Шерозий Катта Фарғона канали қурилишида ўзининг сози ва овози билан қатнашади. Шерозий улуг ватан уруши йилларида Тошкент (Янгийўл)да театрда ишлайди ва шу ерда “Асрлар орзикиб”, “Гул Ватан” кўшиқларини шу йиллари басталайди. Республика санъати ва маданиятини тарғибот қилиш ва ривожлантиришдаги хизматлари учун, унга 1949-йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвони, 1957-йил Меҳнат Қизил Байроқ ордени, 1970-йилда Ўзбекистон Халқ артисти фахрли унвонлари берилади. 1973-йилда Урганч шаҳрида 83 ёшида вафот этганлиги ва ўзи яшаб ижод этган кўчага унинг номи қўйилганлиги, уй музейи ташкил қилинганлиги тўғрисида маълумотлар берилиб, уй музейига экскурсия уюштирилиши тўғрисида таъкидлаб, мавзу яқунланади. Уйга вазифа берилиб, техник воситалар орқали Шерозий ижро қилган классик ашулаларидан Савти сувора (Фузулий) ғазали, “Доғман” (Ноқис) ашуласидан парча эшиттирилади ва дарс яқунланади.

Ашуланинг завқ билан юксак маҳорат ила айтилгани ва торни моҳирона чалганини эшитган ўқувчиларда мусиқа санъатига, ижро этишга бўлган иштиёқ, ҳавас янада кучайиб, катта маънавий таъсир кўрсатади. Уларни етук санъаткор бўлишга чорлайди.

Мана бугунгача буюк алломаларимиз яратиб кетган мусиқа ҳақидаги асарлар, халқимизга, фарзандларимизга доимо маънавий куч-қувват бериб, дўстликка, ҳалолликка, покликка, ахлоқий гўзалликка ва ҳаётдан завқланиб яшашга даъват этиб келмоқда. Шунинг учун ҳам давлатимиз ёшларимизга мусиқа ва санъат мактабларида мақомларни мукаммал ўргатишни қонун доирасида

белгилаб,(Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 17- ноябрдаги “Миллий мақом санъатини янада ривожлантириш”тўғрисида Қарори) уларга катта имкониятлар эшигин очиб берди [7] Натижада, ўқувчиларимиз “Мақом”ларимизни авж пардаларда куйлаш бахтига муяссар бўлдилар. Ўзбек классик адабиёти асарларида таъкидланганидек, Хоразм мусикаси айниқса, бой ва ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради.

Дарслар намуналаридан кўриниб турибдики, мусиқа ўқитувчиси ҳар бир дарсга миллий меросимизга асосланган ҳолда, жиддий тайёргарлик кўриб, ижодий ёндашиши лозим. Бу эса, ўқувчиларнинг миллий,ахлоқий–эстетик тафаккурининг кенгайишига ва ўқувчиларда касбий кўникмаларнинг шаклланишида катта ижобий таъсир кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 19-апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепсиясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-571ё2-сонли фармони.
2. Вазирлар Маҳкамасининг 5-май 2016-йилдаги”2016-2020-йилларда болалар мусиқа ва санъат мактаблариниянада ривожлантириш”тўғрисида Қарори.
3. Абу Наср Форобий “ Илмлар таснифи”42б. Т.Наврўз нашр.2016й.
4. Р.Юнусов “Олти халфа” 1-бет.Хоразм нашр.1994й.
5. Б.Мадримов “Ўқувчиларга маънавий – ахлоқий тарбия беришда Хоразм мусиқа фольклоридан фойдаланиш йўллари” 14-б Т.Фан ва технологиялар нашр.2009й
6. С.Аваз.”Мадрахим Шерозий”.23 б. Т.Ғ.Ғулом нашр.1991й.
7. 2017-йил 17-ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш” тўғрисида Қарори.

**ILMIY DUNYOQARASH VA UNI O‘QUVCHILARDA TARKIB
TOPTIRISHNING NAZARIY JIHATLARI**

Do‘sanova Shaxlo Baxromovna
UrDPI Pedagogika nazariyasi va tarixi
mutaxassisligi magistranti +998973633916.
dosanovashahlo31@gmail.com

doi.org/10.59470/2024636

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyoqarash va uning turlari, xususan ilmiy dunyoqarash haqida atroflicha so‘z yuritiladi. Bundan tashqari, ilmiy dunyoqarashni o‘quvchilarda to‘g‘ri tarkib toptirishning nazariy jihatlari yuzasidan fikr yuritiladi. Bu mavzu borasida allomalar va olimlarning qarashlari, ilmiy o‘rganilganilish holatlari bayon qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается мировоззрение и его виды, в частности, научное мировоззрение. Кроме того, обсуждаются теоретические аспекты поиска правильного содержания научного мировоззрения у студентов. Описаны мнения учёных и учёных по этому поводу, научные исследования.

Abstract. This article examines the worldview and its types, in particular, the scientific worldview. In addition, the theoretical aspects of searching for the correct content of the scientific worldview among students are discussed. The opinions of scientists and scientists on this matter, scientific research are described.

Kalit so‘zlar: Dunyoqarash va uning turlari, ilmiy dunyoqarash, ma’naviy-axloqiy qarashlar, nutq, notiqlik mahorati.

Ключевые слова: Мировоззрение и его виды, научное мировоззрение, духовно-нравственные взгляды, речь, ораторское мастерство.

Key words: Worldview and its types, scientific worldview, spiritual and moral views, speech, oratory.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-maydagi “Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3721-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son farmonlari vatanimiz kelajagi bo‘lgan yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash tendensiyasini asoslab beradi.[1,2]. Ta’lim va tarbiya bir nafasda, tengma-teng olib borilishi esa ijtimoiy maydonda dadil tura oladigan, o‘z mustaqil fikr va qarashlariga ega, kelajagi yaqqol ko‘ra oladigan yoshlarni voyaga yetkazishda katta yordam beradi.

Ilmiy dunyoqarash va tafakkurni shakllantirish uchun zaruriy bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega pedagog kadrlar ta’lim berishi maqsadga muvofiqdir. Dunyoqarash tabiat, ijtimoiy jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e’tiqodlar tizimidir. Mazkur tizim doirasida ijtimoiy-g‘oyaviy, falsafiy, iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, ma’naviy-axloqiy, estetik, huquqiy va ekologik bilimlar negizida shakllangan e’tiqodlar asosiy tarkibiy unsurlar sifatida namoyon bo‘ladi hamda shunday turlarni o‘z ichiga oladi. Shaxsning dunyoqarashi ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shaxsning mustahkam ilmiy dunyoqarashga ega bo‘lishi zamirida o‘zini va dunyoni zaruriy ravishda anglashi va baholashi shakllanib boradi. Shu bilan bir qatorda, shaxsning zimmasidagi ijtimoiy burchlarini bajarishga nisbatan mas’uliyat tuyg‘usini tarkib toptirishda zamin yaratadi.

“Shaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, hayotiy yondoshuvlari, uning uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlar hamda axloqiy tamoyillar mohiyati u ega bo‘lgan dunyoqarash mazmunini ifodalaydi. O‘z navbatida dunyoqarashning boyib borishi shaxsning shaxsiy sifat va fazilatlarining tobora barqarorlashuvini ta’minlaydi. O‘z mazmunida ezgu g‘oyalarni ifoda etgan dunyoqarash shaxs qiyofasida namoyon bo‘layotgan ijobiy fazilatlarning boyib borishiga yordam beradi”. [S.O‘.Sharifzoda Umumiy pedagogika Darslik T.:2022 111-b.]. Albatta, bunday dunyoqarashni tarkib toptirishda ta’lim berish tamoyillarining, tarbiyaviy hamjihatlikning hamda jamoaviy muhitning mutanosibligi muhim.

O‘qituvchi auditoriya bilan mustahkam aloqada bo‘lganida, uning nutqi tushunarli, ifolali bo‘lishi bilan bir qatorda, xalqning o‘ylari va maqsadlarini ifoda etgandagina muvaffaqiyatga erisha oladi. O‘quvchilarda muayyan qarashlar, tushunchalarni shakllantirishda, o‘qituvchining, notiqning nutqi subyektiv fazilatlari bilangina emas, balki nutq so‘zlanayotgan obyektiv shart-sharoitlari, xususiyatlari bilan ham belgilanadi. “Madaniy saviya, masalani chuqur bilish va yetarlicha nutq so‘zlash malakalari ham notiqning muvaffaqiyatga erishuvini ta’minlaydigan omillardir”. [Urinboyev B., Soliyev A. Notqlik mahorati. -T.: O‘qituvchi, 1984.]

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bilimning mohiyati, uning ijtimoiy hayotdagi, inson kamolotini ta’minlashdagi rolini ko‘rsatib beradi. Ilmiy salohiyatga ega bo‘lish esa salbiy xarakterlarni bartaraf etuvchi vosita ekanligi to‘g‘risidagi durdona sanaladi. “Allomaning fikricha, bilimli bo‘lish ezgu ishlar tantanasini ta’minlovchi garov bo‘lib, uning yordamida hatto osmon sari yo‘l ochiladi:

Hamma ezguliklar bilim nafi tufaylidur,

Bilim tufayli, go‘yo ko‘kka yo‘l topiladi.” [Rahimbabayeva Nigora Abdurasulovna Nizomiy nomidagi TDPU “Ijtimoiy fanlar” kafedراس dotsenti “Bilim va tarbiya taraqqiyot omili” Innovations in technology and sience educations 356-b.]

Ilm-u ma’rifat insonni nafaqat ko‘kka yektazadi, balki uning hissiy kamolotini ham yuksaklarga ko‘tarishga xizmat qiladi. Inson qanchalik ko‘p o‘qisa, o‘rgansa, shunchalik komillikka erishadi. Inson qanchalik teran fikr sohibi bo‘lishi vaziyatga to‘g‘ri baho bera olishiga yordam beradi. Bu esa jamiyatda farovonlikni ta’minlaydi.

Kishilar o’rtasidagi ahillik, o’zaro hamfikrlilik, bir-biriga ezgulikni ravo ko’rishlariga yordam beradi. Bahovuddin Naqshbandiy tariqatida bu borada so’z ketganida “Avliyolik kuch-quvvatini ezgulikka, ilm-ma’rifatni rivojlantirishga yo’naltirish yetakchi o’rin tutadi. Binobarin, ilm-ma’rifat zulm va bid’atdan forig’ bo’lish yo’lidir. Zero, bahs-munozaralarda, doimiy izlanishlarda hosil bo’lgan ilm puxta va mustahkam bo’ladi.” - deya e’tirof qilinadi. [Boboxonov Sh.Z., Abdulaziz Mansur. Naqshbandiya tariqatiga oid qo’lyozmalar jamlanmasi. T.: “Movarounnahr”, 1993].

Ilmiy dunyoqarashi yetuk, ma’naviy axloqi yuqori avlodni tarbiyalashda pedagoglarni o’rni beqiyos. Bunda o’qituvchining pedagogik mahorati bilan birga, uning notiqlik qobiliyati ham ishtirok etadi. Nutq ravon, ifodali, ritmga ega bo’lishi berilayotgan yangi ma’lumotlarning tushunarliklik darajasini oshiradi. “Notiqlik avvalo chiroyli gapirishdir. Ammo nutqning faqat chiroyli bo’lishi yetarli emas, har qanday bema’ni safsatalarni ham juda chiroyli qilib gapirish mumkin. Bu esa notiqlik emas, vaysaqilik sanaladi”. [Sodiqova M., Jo’raev J. So’zdan so’zning farqi bor. T.: “Fan” 1966, 7-8- betlar]. Ta’lim berish jarayonida to’g’ri, kerakli axborotni tanlay bilish, uni o’quvchilarga yetkaza olish sirlaridan ham voqif bo’lish o’qituvchilikning muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy dunyoqarashga ega bo’lgan yoshlar shaxsiy tanlovlarni amalga oshiradilar va o’z xatti-harakatlari uchun mas’uliyat hissiga ega bo’ladilar. Ular murakkab hayotiy vaziyatlarga duch kelganlarida ijobiy xatti-harakatlarning maqbul, barcha uchun foydali strategiyalarni qo’llaydilar. Natijada o’quvchi yoshlar orasida bir-birini qo’llab-quvvatlashga asoslangan do’stona munosabatlar vujudga keladi. Mutafakkir ajdodlarimiz har bir shaxsni jamoaviy faoliyat natijasida shakllantirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaganlar. Birgalikda faoliyat ko’rsatish natijasida har bir talaba o’z imkoniyatlarini aniq ko’ra olish va baholash imkoniyatiga ega bo’ladi. Bunday hamkorlik natijasida talabalarning fikrlash faoliyati jadal rivojlanadi. Natijada talabalarning jamoadoshlari va atrofdegilarga bo’lgan munosabatlari qat’iylashadi. Shu bilan birga, o’z bilimlarini ko’pchilikning manfaatlarini ko’zlagan holda sarflashga intiladilar. Bunda o’z-o’zlarini mustaqil rivojlantirishlari uchun o’zbek xalqining ko’p asrlik tarixiy-madaniy tajribasini o’zlashtirishlari talab etiladi. Intellectual jihatdan rivojlanish natijasida o’z-o’zini rivojlantirish kompetensiyasiga ega bo’ladilar. Dunyoviy bilimlarni xalq an’analari bilan hamohanglikda singdirish, milliy qadriyatlarimizdan kelib chiqib tarbiya berish oqibatli va mehribon kelajakni yaratish demakdir. Ajdodlarimizga munosib avlod, bugungi kun yoshlari uchun yaratib berilayotgan shart-sharoit va imkoniyatlardan unumli foyllanish orqali ma’nan va axloqan taraqqiy etgan jamiyatga o’z hissamizni qo’shgan bo’lamiz.

Xulosa o’rnida shu ta’kidlash joizki, bilim olish qanchalik zaruriy ehtiyoj sanalsa, bilim berish ham shunchalik dolzarb hodisadir. Inson kamoloti yo’lida xizmat ko’rsatuvchi omillar va shaxslarning mutanosibliigi kelajakning ishonchliligini ta’minlaydi. Shaxsning atrof-muhit bilan o’zaro mustaqil munosabatga kirisha olishi, ijtimoiy olamda o’zining muayyan o’rniga ega bo’lishi yo’lida ta’lim-tarbiya, ilmiy dunyoqarash, shaxsiy sifatning mukammalligi ahamiyatli. Haqiqatan ham, shaxs

mehnat faoliyati zaminida rivojlanadi, kamolga yetadi. Inson sharoitni, sharoit esa odamni yaratadi. Bu esa o‘z navbatida inson faolligini namoyon etadi. Zero, shaxs ma’lum ijtimoiy tuzum mahsulidir. Jamiyat shaxs kamolotining muayyan imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi yoki yo‘q qilishi mumkin. Shaxsga ijtimoiy muhitning ta’siri ham muhim. Bu tarbiya orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-maydagi PQ-3721-sonli “Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarori. <https://lex.uz>.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son Farmoni. <https://lex.uz>
3. Boboxonov Sh. Z., Abdulaziz Mansur. Naqshbandiyya tariqatiga oid qo‘lyozmalar jamlanmasi. Toshkent, “Movarounnahr”, 1993.
4. Rahimbabayeva Nigora Abdurasulovna Nizomiy nomidagi TDPU “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti “Bilim va tarbiya taraqqiyot omili” Innovations in technology and sience educations. 356-b.
5. Sodiqova M., Jo‘raev J. So‘zdan so‘zning farqi bor. Toshkent, “Fan” 1966, 7-8 betlar.
6. S.O‘.Sharifzoda Umumiy pedagogika. Darslik. Toshkent, 2022, 111-bet.
7. Urinboyev B., Soliyev A. Notiqlik mahorati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1984.

DIFFERENTSIATSIYA SHAROITIDA TA’LIMNI TASHKIL ETISH TALABLARINI QONDIRISH

Bo‘riboyev Aziz Abdumannonovich
JizPI Kimyo kafedrası assistenti, +998945700987
boriboyev2020@gmail.com

doi.org/10.59470/2024637

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz ta’limni differentsiallashtirish, zamonaviy ma’lumotlar va strategiyalarga asoslangan, hamda aniq o‘quv maqsadlarini saqlab qolgan holda tashkil etishning asosiy talablarini o‘rganamiz.

Аннотация: В этой статье мы рассмотрим основные требования к дифференциации образования на основе современных данных и стратегий, а также к организации обучения с сохранением четких целей обучения

Abstract: In this article we will consider the basic requirements for differentiation of education based on modern data and strategies, as well as for the organization of training while maintaining clear learning objectives

Kalit so‘zlar: Ta’lim, differentsiatsiya, individuallik, uslub, integratsiya, moslashuvchanlik, hamkorlik

Ключевые слова: Обучение, дифференциация, индивидуальность, стиль, интеграция, приспособление, сотрудничество.

Keywords: Learning, differentiation, individuality, style, integration, flexibility, cooperation

Ta’limning doimiy rivojlanib borayotgan sharoitida differentsiatsiya asosiy tushuncha sifatida paydo bo‘ldi. U o‘quvchilarning turli ehtiyojlari va qobiliyatlarini tan oladi, ta’lim natijalarini optimallashtirish uchun shaxsiylashtirilgan ko‘rsatmalarga urg‘u beradi. Differentsiatsiyani samarali amalga oshirish uchun o‘qituvchilar va muassasalar muayyan talablarga va ilg‘or tajribalarga rioya qilishlari kerak. Ushbu maqolada biz ta’limni differentsiallashtirish, zamonaviy ma’lumotlar va strategiyalarga asoslangan holda tashkil etishning asosiy talablarini o‘rganamiz[Abdumannonovich B. A.,2023:293].

Talabalarning differentsiatsiya sharoitida ehtiyojlari va tayyorgarligini baholash. Differentsiatsiyaning asosi har bir talabaning individual ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasini tushunishdan iborat. Baholash har tomonlama va uzluksiz bo‘lishi kerak. O‘qituvchilar o‘quvchilarning kuchli, zaif tomonlarini, o‘rganish uslublari va afzalliklarini aniqlash uchun shakllantirish va umumlashtiruvchi turli baholash vositalaridan foydalanishlari kerak. Ushbu ma’lumotlar differentsiatsiya jarayoni haqida

ma’lumot beradi, bu esa o’qituvchilarga ta’limni mos ravishda moslashtirishga imkon beradi[Bo’riboyev A. A.,2023:10].

Differentsiatsiya sharoitida sifatli kasbiy rivojlanish o’rniga to’xtaladigan bo’lsak samarali differentsiatsiya o’qituvchilardan puxta tayyorgarlik ko’rish va o’qitish usullarini moslashtirishda malakali bo’lishni talab qiladi. O’qituvchilarni kerakli bilim va vositalar bilan ta’minlash uchun yuqori sifatli malaka oshirish zarur. Seminarlar, kurslar va differentsiatsiya strategiyalari va texnologiya integratsiyasi bo’yicha doimiy treninglar o’qituvchilarning shaxsiy o’rganish tajribasini yaratishini ta’minlash uchun juda muhimdir.

Differentsiatsiya sharoitida turli xil o’qitish texnologiyalariga kirishda o’qitish texnologiyalarining integratsiyasi differentsiatsiyaga erishishning kuchli vositasidir. Maktablar bir qator texnologiyalardan, jumladan, moslashuvchan ta’lim platformalaridan, ta’limni boshqarish tizimlaridan, yordamchi texnologiyalardan va raqamli kontentdan foydalanishni ta’minlashi kerak. Ushbu vositalar o’qituvchilarga o’qituvchilarning individual ehtiyojlari, o’rganish uslublari va tezligiga mos ravishda o’qitishni sozlash imkonini beradi.

Differentsiatsiya sharoitida aniq o’quv maqsadlari va o’quv dasturlarini moslashtirishda differentsiatsiya shaxsiylashtirilgan ta’limni rag’batlantirsa-da, aniq o’quv maqsadlarini saqlab qolish va o’qitishni o’quv rejasiga moslashtirish juda muhimdir. O’quv dasturi differentsiatsiya amalga oshiriladigan asos bo’lib xizmat qilishi kerak. Ta’lim maqsadlari aniq belgilanishi kerak va o’qituvchilar tabaqalashtirilgan faoliyat va baholashlar ushbu maqsadlarga erishishga yordam berishini ta’minlashi kerak[Бўрибоев A. A.,2021:10].

Differentsiatsiya sharoitida ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishda ma’lumotlar differentsiatsiya jarayonida markaziy rol o’ynaydi. O’qituvchilar ma’lumotlarni to’plashlari, tahlil qilishlari va o’zlarining ta’lim tanlovlarini xabardor qilish uchun foydalanishlari kerak. Zamonaviy texnologiyalar ma’lumotlar tahlilini ta’minlaydi, bu esa o’qituvchilarga talabalarning muvaffaqiyatini baholashni osonlashtiradi va ta’limni mos ravishda moslashtiradi. Ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish majburiyati farqlashning samarali bo’lishini ta’minlaydi.

Differentsiatsiya sharoitida xususiylik va kirishda differentsiallik sharoitida tenglikni ta’minlash asosiy talabdir. Barcha talabalar zarur resurslardan, jumladan texnologiya, materiallar va yordamdan teng foydalanishlari kerak. Maktablar raqamli tafovutni bartaraf etish va inklyuzivlikni rivojlantirish uchun raqamli kirish, qurilmalar mavjudligi va internetga ulanish bilan bog’liq muammolarni hal qilishlari kerak.

Differentsiatsiya sharoitida doimiy aloqa va hamkorlikda samarali farqlash o’qituvchilar, talabalar va ota-onalar o’rtasida doimiy aloqa va hamkorlikni talab qiladi. O’qituvchilar o’qituvchilarning ehtiyojlari va maqsadlarini tushunishlari uchun ular bilan ochiq muloqot liniyasini saqlab turishlari kerak. O’qituvchilar va mutaxassislar o’rtasidagi hamkorlik differentsiatsiya strategiyalarining izchil amalga oshirilishini va kerak bo’lganda tuzatishni ta’minlaydi.

Differentsiatsiya sharoitida moslashuvchanlik va moslashuvchanlikda yo‘riqnomani moslashtirish va o‘zgartirish qobiliyati differentsiatsiyaning o‘ziga xos belgisidir. O‘qituvchilar moslashuvchanlikni qabul qilishlari, o‘qitish strategiyalari, mazmuni va baholashni o‘quvchilarning individual talablariga moslashtirishlari kerak. Bunday moslashuvchanlik o‘quvchilarning qiyinchilik darajasini va kerakli yordamni olishlarini ta‘minlaydi.

Differentsiatsiya sharoitida o‘qituvchilar uchun yordam va manbalarni maktablar tabaqalashtirishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o‘qituvchilarga tegishli yordam va resurslarni taqdim etishlari kerak. Bunga rejalashtirish, materiallar va texnologiyalardan foydalanish va o‘qituvchilar yoki murabbiylarning yordami uchun vaqt kiradi. Farqlanishni qadrlaydigan va qo‘llab-quvvatlaydigan muhit muhim ahamiyatga ega.

Ta’limdagi differentsiatsiyalash - bu talabalarning turli xil ehtiyojlari va qobiliyatlarini tan oladigan zamonaviy yondashuv. Ta’limni differentsiallashtirish sharoitida tashkil etish talablariga javob berish uchun maktablar va o‘qituvchilar o‘quvchilar ehtiyojlarini baholash, sifatli kasbiy rivojlanishni ta‘minlash, turli xil o‘qitish texnologiyalarini taklif qilish, aniq o‘quv maqsadlariga moslashish, ma’lumotlarga asoslangan qarorlarni qabul qilish, tenglikni ta‘minlash, uzluksiz muloqot va hamkorlikni rivojlantirish, moslashuvchanlik va moslashuvchanlikni tarbiyalash. Ushbu talablarga rioya qilgan holda, ta’lim muassasalari o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondiradigan dinamik va inklyuziv ta’lim muhitini yaratishi mumkin, natijada ta’lim natijalarini oshiradi va o‘rganishga bo‘lgan muhabbatni uyg‘otadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdumannonovich B. A. POSSIBILITIES OF DIFFERENTIAL TEACHING PRACTICE //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2023. – T. 10. – №. 10. – C. 293-296.
2. Bo‘riboyev A. A. et al. DIFFERENTIATED TEACHING METHODS AND THEIR USE IN PRACTICE //International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2023. – T. 10. – №. 10.
3. Бўрибоев А. А. Олий таълим тизимидаги ўқув фаолиятини ташкил этишда мустақил ишларнинг роли //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1051-1055.
4. Bo‘riboev A. A. Kredit-modul tizimida individual ta’limning o‘rni //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 892-895.
5. Бурибаева З., Бурибаев А. ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ КОРРОЗИОННЫХ ИСПЫТАНИЙ МЕТАЛЛОВ //Журнал естественных наук. – 2022. – Т. 1. – №. 2 (7). – С. 312-317

**BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHISINING KASBIY
FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MURABBIYLIK VA PEDAGOGIK
MASLAHATLARNING O‘RNI**

Otaxanova Nodira Jumanazarovna
UrDPI San’atshunoslik kafedrası o‘qituvchisi
+998977052095, nodiraotaxonva1@gmail.com

doi.org/10.59470/2024638

Annotatsiya: Ushbu maqolada, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirishda murabbiylik va pedagogik maslahatlar o‘rni o‘rganiladi. Ushbu mavzu, o‘qituvchilarning o‘quvchilarni kasbiy va ijodiy jihatdan rivojlantirishga qanday yordam berishi mumkinligini o‘rganishni talab qiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль наставничества и педагогических консультаций в развитии профессиональных качеств будущего учителя рисования. Эта тема требует изучения того, как учителя могут помочь учащимся развиваться профессионально и творчески.

Abstract: This article examines the role of mentoring and pedagogical advice in the development of professional qualities of a future art teacher. This topic calls for exploring how teachers can help students develop professionally and creatively.

Kalit so‘zlar: refleksiv qobiliyat, motivatsion, kasbiy fazilat, pedagog, metodik bilimlar.

Ключевые слова: рефлексивные способности, мотивационные, профессиональные качества, педагогические, методические знания.

Keywords: reflective ability, motivational, professional quality, pedagogic, methodical knowledge.

Mamlakatda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish sharoitida Respublikamiz Prezidenti Shavkar Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “... Bukilmas iroda va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o‘z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishi, bugungi tinch va osoyishta kunlar uchun jonini fido qilgan ajdodlarning muqaddas xotirasini yod etib, ezgu ishlarini davom ettirish, safimizda yurgan keksalarni e’zozlash — odamiylikning eng oliy mezonini va bizga tinchlik, omonlik kerak, deb yashaydigan bag‘rikeng va olijanob xalqimizga xos azaliy qadriyatdir”. Shu bilan birgalikda “Yangi O‘zbekistonning asosiy ustuni bilim, ta’lim va tarbiya bo‘ladi.” degan so‘zlar o‘laroq bugungi kunda yurtimizda ta’lim va tarbiyaga katta e’tibor qaratilmoqda. Davlat rahbarining ta’kidlashicha, maktab faqat Xalq ta’limi vazirligi zimmasidagi mas’uliyat emas: Agar kimda-kim maktab bu faqat Xalq ta’limi vazirligining ishi, deb o‘ylasa, mutlaqo yangilishadi. Maktab ta’limi

sohasidagi islohotlar vazirlik va idoralar, tarmoq rahbarlari, barcha darajadagi hokimlar, ilmiy tashkilotlar, ziyolilar, keng jamoatchilikning vazifasi bo‘lishi shart va zarur. Shundagina kutilgan natijaga erishish mumkin. Ta’lim sohasidagi rivojlanish va islohotlarni muhokama qilsak, albatta ta’lim va tarbiya mamlakatimizning qudratini oshirishda katta ahamiyatga ega ekanligini unutmash kerak. Ta’lim-tarbiya sohasidagi eng jonkuyar shaxslar esa o‘qituvchi hisoblanadi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda ilk bor o‘qituvchi maqomi alohida belgilanib, ta’lim tizimini rivojlantirish davlatning bosh vazifalari qatoriga kiritilgani bejiz emas. Chunki jamiyat hayotida o‘qituvchining o‘rni va ta’siri oshsa – maktabning obro’si oshadi, ilm-fan, ta’lim va tarbiya sohasining qadri ko‘tariladi. Muallimning obro‘-e’tibori esa bu millatning, butun xalqning obro‘-e’tiboridir.

Darhaqiqat, barcha kasb - korlar tizimida o‘qituvchilik kasbi muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o‘qituvchi yosh qalblar kamolotining me’moridir. Bugun u yoshlarni g‘oyaviy - siyosiy jihatdan chiniqtirib, tabiat, jamiyat, tafakkur taraqqiyoti, qonuniyatlarini o‘rgatar ekan, avvalo, u yosh avlodni kelajak mehnat faoliyatiga tayyorlashi, kasb - hunar egallashlariga ko‘maklashishi va jamiyat uchun muhim boigan ijtimoiy - iqtisodiy vazifani hal etishga chog‘lamog‘i darkor. Ana shu ma’suliyat o‘qituvchidan o‘z kasbining mohir ustasi bo‘lishni, o‘quvchi - yoshlarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste’dodi, e’tiqodi va amaliy ko‘nikmalarini har tomonlama rivojlantirishning optimal yo‘llarini izlab topadigan kasb egasi bo‘lishni talab etadi. Buning uchun pedagogik mahorat o‘qituvchidan doimo kasbiy mahorati ustida izlanishi uchun, unga turli shart - sharoitlar yaratishi, kerakli moddiy va ilmiy - metodik yordam ko‘rsatishi hamda o‘qituvchining ijodiy tashabbuskorligini oshirishiga ko‘maklashadi. Bu pedagogik mahoratning muhim vazifalaridan biridir.

Pedagogik mahorat - pedagogik jarayonda tarkib topadi. Pedagogik jarayon esa kasbiy va shaxsiy tayyorgarlikni yo‘lga qo‘yib, bo‘ljak mutaxassisni mehnatga, hayotga tayyorlash uchun davlat, jamiyat, millat va kelajak avlod oldida javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, pedagog shaxsiy va kasbiy fazilatlar egasi bo‘lishi lozim. Pedagogning shaxsiy fazilatlarini sirasiga iymon - e’tiqodi, dunyoqarashi, ijtimoiy ehtiyoj va faolligi, odob - axloqi, fuqarolik burchlarini his qilishi, ma’naviyati, dilkashligi, talabchanligi, qat’iyligi va maqsadga intilishi, insonparvarligi, huquqiy bilimdonligi va h.k.lar kiradi. ¹Bular o‘qituvchiga kasbiy xususiyatlarni o‘zida tarbiyalab borishga ko‘maklashadi. Bularning barchasi xususiy mohiyat-mazmun kasb etsada, ular yaxlit holda o‘qituvchi-tarbiyachi (pedagog)ning kasbiy malakalarining mazmunini ifodalaydi.

Zero, pedagogik texnika - o‘qitish, ta’sir ko‘rsatish, ta’lim tarbiya oluvchilarga o‘z his-tuyg‘ulari, bilimlari, axloqiy fazilatlarini uzatish texnologiyasini ifodalasa, pedagogik muomala - o‘qituvchi kasbiy faolligining bir ko‘rinishi bo‘lib, ta’lim - tarbiyada shu jarayon ishtirokchilarining o‘zaro ta’sir va hamkorligini aks ettiradi.

¹ M.M. Axmetjanov, Sh.Sh. Olimov, S.S. Avezov. Pedagogik mahorat. 2018 Toshkent

So‘nggi yillarda birgalikdagi sa’y-harakatlarimiz tufayli mamlakatimizda ko‘plab yangi bog‘chalar, maktab va oliygohlar barpo etilmoqda. Ta’lim-tarbiya va ilm-fan muassasalarining moddiy-texnik bazasi, kadrlar salohiyati mustahkamlanmoqda. Darslik va o‘quv qo‘llanmalarining yangi avlodi yaratilmoqda.

Ta’lim-tarbiya pedagogik mahoratning muhim tushunchalaridir. Ta’lim va tarbiya bir-birini to‘ldirib, qo‘llab-quvvatlab, rivojlanib, yoshlarni kamolot sari yetaklovchi zaruriy omil hisoblanadi.

O‘qituvchida pedagogik mahoratni shakllantirish uchun, avvalo, pedagogik ishni ilmiy asosda tashkil qilish lozim. Buning uchun o‘qituvchining istak va qiziqishlarini hisobga olish, uning intilishi va boshqa tashqi-omillarini bir - biriga uyg‘unlashtirib, kasbi va shaxsining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda faolligini oshirishni nazarda tutish kerak. Bu hol tinmay izlanishlar, kuzatishlar, tajribalarni o‘rganish, tahlil qilish va xulosalar chiqarish lozimligini talab qiladi. Ilmiy pedagogik ta’limot, o‘tmish ajdodlarimizning tajribasi va ta’lim muassasasining amaliy faoliyati shundan dalolat bermoqdaki, kasbiy mohirlik, muntazam ilm olish bilan shug‘ullanish, mashq qilish, takrorlash, xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosalar asosida ish olib borish orqali qo‘lga kiritiladi. Pedagogik mahorat avvalo falsafiy, pedagogik, psixologik, metodik bilimlar, o‘quv predmeti bo‘yicha keng va chuqur ma’lumotlarga ega bo‘lish va ularni takomillashtirib borish orqali shakllanadi.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u umumiy o‘qituvchilik mahoratini ham, tasviriy san’atga oid aniq bilim va ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Ushbu rivojlanishga yordam beradigan bir nechta asosiy jihatlar:

1. Fan bo‘yicha chuqur bilim: Tasviriy san’at fani o‘qituvchisi san’at tarixi va nazariyasi, chizmachilik texnikasi, rangtasvir, haykaltaroshlik va tasviriy san’atning boshqa turlari bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘lishi kerak. Ushbu sohadagi bilimlarni doimiy ravishda yangilash va kengaytirish o‘qituvchiga o‘quvchilar uchun lider bo‘lish va ma’lumotlarni samarali yetkazish imkonini beradi.

2. Ijodkorlik va badiiy tafakkurni rivojlantirish: O‘qituvchi o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga ko‘maklashishi, ularni turli texnika va materiallar bilan tajriba o‘tkazishga undashi, o‘z badiiy ifodasini topishga yordam berishi kerak.

3. Badiiy asarlarni baholash va tahlil qila bilish: O‘qituvchi nafaqat klassik, balki zamonaviy san’at asarlarini ham tanqidiy tahlil va baholay bilishi kerak. Bu o‘quvchilarda badiiy idrok va tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

4. Muloqot va motivatsion ko‘nikmalar: O‘qituvchi talabalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot qilish uchun mukammal muloqot qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Shuningdek, u o‘quvchilarni badiiy qobiliyatlarini rivojlantirishga va yaxshi natijalarga erishishga undashi kerak.

5. Pedagogik usullar va innovatsiyalar: O‘qituvchi ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va uni har bir o‘quvchining ehtiyojlariga moslashtirish uchun ta’lim sohasidagi zamonaviy pedagogik usullar va yangiliklardan xabardor bo‘lishi kerak.

6. Malaka oshirish: O‘qituvchi seminarlar, konferensiyalar, mahorat darslari va boshqa kasbiy tadbirlarda qatnashib, o‘z malaka va bilimni doimiy ravishda oshirib borishi kerak. Shuningdek, o‘qituvchilik amaliyotingiz haqida o‘z-o‘zini aks ettirish va doimiy o‘sishga intilish muhimdir.

Umuman olganda, bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirish ham nazariy tayyorgarlik, ham amaliy ko‘nikmalarni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni hamda doimiy ravishda o‘z-o‘zini takomillashtirishni, yangi g‘oya va uslublarga ochiq bo‘lishni talab qiladi.

Bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini shakllantirishda pedagogik maslahat muhim o‘rin tutadi. Pedagogik maslahatning ba’zi asosiy jihatlari:

-Metodik yordam ko‘rsatish. Maslahatchi pedagoglar bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchilariga o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, samarali o‘qitish usullarini tanlash va ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha qimmatli yo‘l-yo‘riq va manbalar berishi mumkin.

-Kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha yordam. Maslahatchi pedagog murabbiylar bo‘lajak o‘qituvchilar bilan bevosita ishlashlari mumkin, masalan, seminarlar o‘tkazish, samarali o‘qitish usullarini ko‘rsatish va ularning ishi bo‘yicha fikr-mulohazalarini bildirish orqali ularning o‘qitish ko‘nikmalarini rivojlantirish va oshirish.

-Kasbiy muammolarni hal qilishda yordam berish. Bo‘lajak o‘qituvchilar turli kasbiy muammolarni hal qilishda yordam so‘rab ta’lim bo‘yicha maslahatchilarga murojaat qilishlari mumkin, masalan, sinfni boshqarish, o‘quvchilarning turli xil ta’lim uslublariga moslashish, dasturni guruhning o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirish va hokazo.

-Mulohaza va o‘z-o‘zini mulohaza qilishni rag‘batlantirish. Maslahatchilar o‘qituvchilarga o‘zlarining o‘qitish amaliyoti haqida fikr yuritish, ishidagi kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va yaxshilash yo‘nalishlarini aniqlashga yordam berish orqali o‘qituvchilarning reflektiv qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

-Kasbiy o‘sish uchun shart-sharoitlar yaratish. Pedagogik maslahat va yo‘l-yo‘riq bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchilarining kasbiy tadbirlarda, masalan, seminarlar, konferensiyalar, mahorat saboqlari va hamkasblari bilan tajriba almashishda ishtirokini rag‘batlantirish orqali ularning kasbiy o‘sishi uchun rag‘batlantiruvchi muhit yaratishga yordam beradi.

Umuman olganda, tarbiyaviy maslahat bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini shakllantirishda, ularning o‘z pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur ko‘nikma, bilim va ishonchni egallashida asosiy o‘rin tutadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, pedagogik maslahat bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu jarayon tufayli bo‘lajak o‘qituvchilar nafaqat zarur bilim va ko‘nikmalarni, balki o‘zlarining pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qo‘llab-quvvatlash, motivatsiya va resurslarni ham oladilar.

Ta’lim bo’yicha maslahatchilar bo’lajak o’qituvchilarga nafaqat ularning o’qitish ko’nikmalari va o’qitish usullarini rivojlantirishga yordam beradi, balki ularni o’z-o’zini tahlil qilish va mulohaza yuritish jarayonida qo’llab-quvvatlab, kasbiy muammolarni hal qilishda yordam beradi. Ular kasbiy o’sish uchun rag’batlantiruvchi muhitni yaratadi va kasbiy faoliyatda faol ishtirok etishni rag’batlantiradi.

Shunday qilib, pedagogik maslahatlar nafaqat bo’lajak tasviriylar san’at o’qituvchilarining nazariy tayyorgarligini to’ldiradi, balki ularning malakasini oshirishda amaliy yordam va yordam beradi. Bu tasviriylar san’at yo’nalishida o’qituvchilarga samarali ta’lim bera oladigan va ularni ilhomlantira oladigan malakali va malakali o’qituvchilarni yetishtirishning ajralmas qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Otaxanova Nodira Jumanazarovna// Tasviriylar san’at darslarida zamonaviy kartina ishlash metodikasini takomillashtirish. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi// Vol.14 №4 (2024) 4- to’plam 118-123
2. Jumanazarovna, O. N. (2023). O’zbekiston tasviriylar san’atida tarixiy janrda yaratilgan asarlar orqali talabalarning badiiy tasavvurlarini o’stirish. PEDAGOGS jurnali, 33(2), 137-144.
3. Ibadullayeva, N. E., Ibadullayev, S. E., & Otaxanova, N. J. (2022). Tasviriylar va amaliylar san’at bo’yicha tashkil etiladigan togaraklarda o’qituvchilarni ijodkorlik faoliyatiga yo’naltirish va to’garaklar faoliyatini yo’lga qo’yishning uslubiy jihatlari. In Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования (pp. 65-69).
4. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). tasviriylar san’atning fanlararo aloqalar tizimidagi o’rni. PEDAGOGS Jurnali, 31(1), 142–148.
5. Abduvoitovich B. D. Tasviriylar san’atda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati //so’ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. – 2023. – T. 6. – №. 4. – C. 54-58.
6. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). Steam ta’limini tatbiq etish orqali tasviriylar san’at fanini o’qitish metodikasi mazmunini takomillashtirish usullari. O’zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(18), 187–193. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843850>
7. Berdiyev Doston Abduvoitovich 2023. Umumta’lim maktablarida tasviriylar san’atni o’qitish muammolari (tasviriylar san’atni o’qitish metodikasi tarixi). Scientific Impulse. 1, 9 (May 2023), 520–527.
8. Abduvoitovich, B. D. (2024). Tasviriylar san’at orqali bolalarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish. PEDAGOGS, 51(1), 112-114.

**TASVIRIY SAN’AT DARSLARIDA MILLIY KOMPONENTLARDAN
FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILASHTIRISH**

Baltayeva Xalima Torabayevna

UrDPI San’atshunoslik kafedrası o‘qituvchisi.

+998937448191

baltayevaxalima@gmail.com

Vaisjanov Rustam Madraximovich

UrDPI Muhandislik grafikasi va dizayn nazariyasi yo‘nalishi

2-kurs magistranti

+998937448101

rvaisjanov@gmail.com

doi.org/10.59470/2024639

Annotatsiya: maqola tasviriy san’at darslarida milliy komponentlardan foydalanish metodikasini takomillashtirishga bag‘ishlangan. Shuningdek, milliy madaniy merosni ta’lim-tarbiya jarayoniga integratsiyalashning samarali usullarini aniqlash, shuningdek, tegishli pedagogik usullarni ishlab chiqishga qaratilgan. Maqolada tasviriy san’at darslarida milliy komponentlardan foydalanishning turli jihatlarini, jumladan, materiallarni tanlash va moslashtirish, milliy an’ana va ramzlarni o‘quv jarayoniga singdirish, shuningdek, o‘quvchilarning milliy madaniyatni o‘rganishga qiziqishini rag‘batlantirish usullari ko‘rib chiqiladi.

Аннотация: статья посвящена совершенствованию методики использования национальных компонентов на занятиях изобразительным искусством. Он также направлен на выявление эффективных методов интеграции национального культурного наследия в образовательный процесс, а также разработку соответствующих педагогических методов. В статье рассматриваются различные аспекты использования национального компонента на занятиях изобразительным искусством, в том числе подбор и адаптация материалов, интеграция национальных традиций и символов в учебный процесс, а также способы стимулирования интереса учащихся к изучению национальной культуры.

Abstract: the article is devoted to improving the methodology of using national components in fine arts classes. It is also aimed at identifying effective methods of integrating national cultural heritage into the educational process, as well as developing appropriate pedagogical methods. The article considers various aspects of the use of national components in visual arts classes, including the selection and adaptation of materials, the integration of national traditions and symbols into the educational process, as well as ways to stimulate students' interest in learning national culture.

Kalit soʻzlar: milliy komponent, natyurmort, kompozitsiya, madaniyat, kolorit, rang, rangtasvir, anʼanaviy uslub, badiiy faoliyat, dizayn.

Ключевые слова: национальная составляющая, натюрморт, композиция, культура, цвет, колорит, живопись, традиционный стиль, художественная деятельность, дизайн.

Keywords: national component, still life, composition, culture, color, painting, traditional style, artistic activity, design.

“Bolalar xalqni sof shaklda ifodalaydi. Millat bolalarda oʻlsa, bu millat oʻlimining boshlanishini anglatadi. Milliy va xalqaro oʻrtasida uygʻunlik boʻlsa, ta’limda milliylik boʻlsa, millat shunchalik kuchli, madaniy va ma’naviy jihatdan boy boʻladi”.

G.N.Volkov.

Bugungi kunda respublika hukumatining qator hujjatlari Vatanimizning har tomonlama jahon andozalari talabalari asosida rivojlanishiga qaratilmoqda. Jumladan, yoshlarga ta’lim-tarbiya berishda madaniyat, urf-odatlar, anʼanalar, milliy qadriyatlar va ota-bobolarimiz tomonidan yaratilgan butun jahonga mashhur boʻlgan ajoyib sanʼat namunalaridan keng foydalanishga katta ahamiyat berilmoqda. “Bugun umumxalq harakatiga aylangan besh muhim tashabbusni amalga oshirishda yoshlarimiz faol ishtirok etayotgani bizni cheksiz quvontiradi.”¹. Darhaqiqat, birinchi tashabbus – yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va sanʼatning boshqa turlariga qiziqishlarni oshirishga, iste’dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Bu borada rassomlarimizning ijodi va ularning moʻyqalamiga mansub turli janr va yoʻnalishdagi asarlari yoshlarning ma’naviy barkamol boʻlib yetishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tasviriy sanʼat asarlari insonning ma’naviyatini boyitadi, dunyoqarashini, fikrlashini yanada rivojlantiradi. Bugungi kunga kelib bir qancha rassomlarimiz oʻz ijodiy asarlari bilan bu soha rivojiga oʻz hissasini qoʻshib kelmoqdalar.

Bolalar uchun umumta’lim maktablarining ham, qoʻshimcha ta’lim muassasalarining ham asosiy vazifalaridan biri tasviriy sanʼat ta’limi orqali oʻz xalqining madaniyatiga boʻlgan qiziqish va hurmatni singdirish, milliy oʻzlikni, moddiy va ma’naviy qadriyatlarni asrab-avaylash va ularga yetkazish vazifasidir. Oʻz xalqining xalq ildizlari, madaniyati bilan aloqasini yoʻqotgan odam ma’naviy qashshoq boʻlib qolishi inkor etib boʻlmaydigan haqiqatdir. Oʻz ona tilini, tarixini, madaniyatini bilmagan odam oʻz millatiga begona boʻladi.

Ustuvor yoʻnalishlardan biri milliy-mintaqaviy komponent hisoblanadi. Tasviriy sanʼat darslarida milliy mavzulardan foydalanish uchun juda katta maydon mavjud.

Oʻzbek madaniyatini vatanimizning keng hududlarida yashovchi boshqa xalqlarning xalq sanʼatisiz tasavvur qilib boʻlmaydi.

Ular har bir xalqning ma’naviy hayotining dastlabki manbalarini ochib beradi, uning axloqiy, estetik qadriyatlarini, badiiy didini yaqqol namoyon etadi va tarixining bir qismidir.

¹ Mirziyoyev SH.M. Yangi Oʻzbekistonda erkin va faravon yashaylik! –T.: TASVIR nashriyot uyi, 2021, -52 b.

Xalq amaliy san’ati o’ziga xos ma’naviy qadriyatlar olamidir. Zamonaviy inson o’z xalqining xalq ildizlari va madaniyati bilan aloqani qanchalik yo’qotsa, uning ma’naviy qashshoqligi shunchalik yaqqol namoyon bo’ladi. Bugungi kunda maktablar uchun asosiy narsa – san’atga qiziqish va boshqa, bir-biriga o’xshamaydigan xalqlarning madaniyatiga hurmat va ularning madaniyati va san’ati bilan tanishish quvonchini rivojlantirishdir. Lekin bularning barchasi, tabiiyki, o’z ona madaniyatiga, uni chuqur yashashga asoslangan bo’lishi kerak. Xalqimizning eng yaxshi an’analari, qadriyatlari, milliy madaniyatimizni asrab-avaylash va yuksaltirishga intilish. O’z ona tilini, tarixini, madaniyatini bilmagan odam o’z millatidan begona bo’ladi.

Ta’lim sohasida tasviriy san’at fani alohida o’rin tutadi. Chunki tasviriy san’at darslarida badiiy faoliyatning har qanday shakllari o’quvchining jamiyat hayotining barcha sohalarida ijodiy jarayonda ongli va faol ishtirokini ta’minlaydi. Tasviriy san’atni (rangtasvir, grafika, haykaltaroshlik, dizayn, me’morchilik, dekorativ-amaliy san’at) o’qitishning maqsadi esa badiiy tarbiya va estetik tarbiya, maktab o’quvchilarini ma’naviy va moddiy madaniyatning ajralmas qismi sifatida san’at olami bilan tanishtirishdan iborat, shuningdek, ularning shaxsini shakllantirish va rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Tasviriy san’atdagi milliy komponentlarni o’rganish va tushunish o’quvchilarning madaniy o’ziga xosligini shakllantirishda muhim o’rin tutadi. Tasviriy san’at darslarida ushbu komponentlardan foydalanishni takomillashtirish ushbu maqsadga erishishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon bir necha asosiy bosqichlarni o’z ichiga oladi:

1. Milliy madaniyatlarni o’rganish. Tasviriy san’at o’qituvchilari o’z mamlakatining milliy madaniyati, tarixi, an’analari va ramzlari haqida chuqur bilimga ega bo’lishi kerak. Bu ularga o’quv jarayoniga tegishli elementlarni kiritish imkonini beradi.

2. Milliy o’ziga xoslik bilan darslarni loyihalash. O’qituvchilar an’anaviy naqshlar, naqshlar, me’moriy elementlar yoki xalq hikoyalari kabi milliy komponentlarni faol o’zida mujassam etgan darslarni yaratishi va o’quvchilarni ularning madaniy merosini o’rganishga undashi kerak.

3. Multimedia resurslaridan foydalanish. San’atning milliy komponentlarini yanada aniqroq ifodalash uchun video, audioyozuvlar, interaktiv taqdimotlar va veb-resurslar kabi zamonaviy multimedia resurslaridan foydalanish mumkin.

4. Interfaol o’qitish usullari. Munozara, guruh loyihalari va amaliy mashg’ulotlar kabi interfaol usullardan foydalanish o’quvchilarni tasviriy san’at orqali milliy madaniyatni chuqurroq o’rganishga undaydi.

5. Mulohazalar va baholash. Tasviriy san’at darslarida milliy komponentlardan foydalanish samaradorligini baholash, ularni yanada takomillashtirish va rivojlantirish uchun o’quvchilarning fikr-mulohazalarini bildirish muhim ahamiyatga ega.

Tasviriy san’at darslarida milliy komponentlardan foydalanish uslublarini takomillashtirish nafaqat o’quv-tarbiya jarayonini boyitish, balki o’quvchilarning madaniy ongi va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Tasviriy san’atni milliy komponentlardan foydalangan holda o’qitish metodikasi milliy madaniy o’ziga xoslikni ta’lim jarayoniga integratsiyalashuviga xizmat qiluvchi qator yondashuv va strategiyalarni o’z ichiga oladi. Mana bir necha asosiy usullar:

- Milliy tarixiy kompozitsiyalar yaratish. O’zbek xalqi og’zaki ijodiyotidan Alpomish yoki Go’ro’g’li kabi qahramonlarini badiiy tasavvur va mavjud adabiyotlar asosida kompozitsiya tuzish mumkin. Bu asosida esa o’zbek millati madaniyatni o’rganish milliy madaniyati, an’analari, urf-odatlarini, tarixi va badiiy merosini o’rganish mumkin.

- Milliy mavzularni o’quv dasturiga integratsiyalash. Tasviriy san’at darslari xalq ertaklari, afsonalari, marosimlari va bayramlari kabi milliy mavzular atrofida maxsus ishlab chiqilishi mumkin. Bu o’quvchilarga badiiy vositalar orqali o’z xalqining madaniy merosiga singib ketish imkonini beradi.

- Milliy uslub va uslullardan foydalanish. O’qituvchilar milliy natyurmortlardan foydalanishi mumkin. O’zbek matolari (atlas, xonatlas) shuningdek o’zbek amaliy sanat namunalaridan kulolchilik buyumlari kashtachilik, gilamchilik va boshqa turlaridan, shuningdek mevalarimiz poliz ekinlariyu gullardan ham foydalanish mumkin. Ulardagi milliy bezak, milliy naqshlar o’zbek rangtasvirini namoyon etadimilliy kolorit esa asar orqali faxr tuyg’usini shakllantirishga zamin yaratadi.

- Milliy manzara. O’zbekiston tabiati, tog’lari, daryolari, buloqlari, yaylov-u dashtlari boshqa davlatlardan Keskin farq qiladi. Issiq va yoqimli ranglar koloriti orqali tomoshabin albatta bu manzaraga mahliyo bo’ladi. O’zbek manzara rangtasviri ham milliy komponentlardan biridir.

Tasviriy san’at o’qitishda milliy komponentlarning kiritilishi ta’lim jarayonini boyitishda kuchli vositadir. Bu nafaqat o’quvchilarga o’z madaniyati va tarixini yaxshiroq tushunish va qadrlashiga yordam beradi, balki ijodiy fikrlash va estetik jihatdan qadrlashga yordam beradi.

An’anaviy uslub va motivlar. milliy madaniyatning muhim elementlari bo’lib, o’quvchilarga tasviriy san’atning turli jabhalarini o’rgatishda foydalanish mumkin. Ular o’quvchilar uchun ilhom manbai bo’lib xizmat qilishi, ularning ko’nikma va iste’dodlarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Tarixiy va madaniy mavzularni o’rganish ham san’atni o’qitishning muhim qismi bo’lishi mumkin. Bu talabalarga milliy ramzlar va motivlarning mazmuni va mazmunini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, shuningdek, ularning madaniyati va tarixini chuqur tushunishga yordam beradi.

Ta’kidlash joizki, tasviriy san’atni milliy komponentlardan foydalangan holda o’qitish o’qituvchilardan ushbu komponentlarni chuqur anglashni va ularni ta’lim jarayoniga samarali singdira olish malakasini talab qiladi. Bu o’qituvchilar uchun qo’shimcha ta’lim yoki treningni talab qilishi mumkin.

Umuman olganda, tasviriy san’atni o’qitishda milliy komponentlarning kiritilishi o’quvchi yoki talabalar uchun yanada boyitilgan va madaniy ta’lim tajribasini yaratish

yo‘lidagi muhim qadamdir. Shuningdek, u rassomga madaniyat va tarixni chuqurroq va qimmatliroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baltayeva Xalima Torabayevna// Tasviriy san’at darslarida natyurmort janrini o‘rgatish metodikasini takomillashtirish // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi// Vol.14 №4 (2024) 4- to‘plam 85-90.
2. Sultanova G.O., Baltayeva X.T. Xorazm ganch o‘ymakorligi san’ati //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 756-761.
3. Балтаева Х. Т. талабаларни эстетик тарбиялаш ва касбий тайёрлашда декоратив-амалий санъатнинг ўрни //Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 11. – C. 62-65.
4. Балтаева Х. Т. Тасвирий санъат ўқитувчисининг ўқувчилар таълим-тарбиясидаги ўрни //Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 11. – C. 66-69.
5. Jumanazarovna, O. N. (2023). O‘zbekiston tasviriy san’atida tarixiy janrda yaratilgan asarlar orqali talabalarning badiiy tasavvurlarini o‘stirish. PEDAGOGS jurnali, 33(2), 137-144.
6. Ibadullayeva, N. E., Ibadullayev, S. E., & Otaxanova, N. J. (2022). Tasviriy va amaliy san’at bo‘yicha tashkil etiladigan togaraklarda o‘quvchilarni ijodkorlik faoliyatiga yo‘naltirish va to‘garaklar faoliyatini yo‘lga qo‘yishning uslubiy jihatlari. In Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования (pp. 65-69).
7. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). Tasviriy san’atning fanlararo aloqalar tizimidagi o‘rni. Pedagogics Jurnali, 31(1), 142–148.
8. Abduvoitovich B. D. Tasviriy san’atda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati //so‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. – 2023. – T. 6. – №. 4. – C. 54-58.
9. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2023). Steam ta’limini tatbiq etish orqali tasviriy san’at fanini o‘qitish metodikasi mazmunini takomillashtirish usullari. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(18), 187–193. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7843850>
10. Berdiyev Doston Abduvoitovich 2023. Umumta’lim maktablarida tasviriy san’atni o‘qitish muammolari (tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi tarixi). Scientific Impulse. 1, 9 (May 2023), 520–527.
11. Abduvoitovich, B. D. (2024). Tasviriy san’at orqali bolalarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish. PEDAGOGS, 51(1), 112-114

BOSHLANG‘ICH MAKTABDA TABIIY FANLARNI O‘RGANISH UCHUN KENGAYTIRILGAN HAQIQATGA EGA 3D ANIMATSIYA MODEL

Bekchanova Nilufar Boltaboyevna
Urganch davlat universiteti, tayanch doktoranti
bekchanova.nilufar88@gmail.com

doi.org/10.59470/2024640

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tabiatshunoslik fani bo‘yicha fikrlarini rivojlantirish, tabiiy jarayonlar haqidagi ba’zi nazariyalarni o‘rgatadigan materiallarni o‘quvchilar oson tushunishi haqida bayon etilgan. Unda 2D animatsion tasvirlar ko‘rinishidagi video yoki simulyatsiya materiallar masalalariga urg‘u berilgan. Tabiiy fanlarni o‘rganish uchun media kengaytirilgan haqiqat texnologiyasiga, 3 o‘lchovli animatsiya modellariga va bu esa fan darslarining ba’zi vizualizatsiyasini taklif qilishiga asoslangan.

Kalit so‘zlar: 2D animatsion tasvirlar, vizualizatsiya, kontseptsiya, kondensatsiya kognitiv qobiliyat, kreativ fikrlash, tasavvur, o‘quv-ijodiy faoliyat, refleksiya, tabiiy savodxonlik, innovatsion texnologiya, integratsiya.

Аннотация: В данной статье описывается развитие мыслей учащихся младших классов о науке, легкое понимание материалов, излагающих некоторые теории о природных процессах. Основное внимание уделяется видео или симуляционным материалам в виде 2D-анимационных изображений. Средства обучения естественным наукам основаны на технологии дополненной реальности, моделях 3D-анимации и предлагают некоторую визуализацию уроков естественных наук.

Ключевые слова: 2D анимационные изображения, визуализация, концепция, конденсация познавательных способностей, творческое мышление, воображение, учебно-творческая деятельность, рефлексия, естественная грамотность, инновационные технологии, интеграция.

Abstract: This article describes the development of elementary school students' thoughts on science, the easy understanding of materials that teach some theories about natural processes. It focuses on video or simulation materials in the form of 2D animated images. Science learning media is based on augmented reality technology, 3D animation models, and it offers some visualization of science lessons.

Key words: 2D animated images, visualization, concept, condensation cognitive ability, creative thinking, imagination, educational and creative activity, reflection, natural literacy, innovative technology, integration.

Kirish: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tabiatshunoslik fani bo‘yicha fikrlari ancha sustroq. Ko‘pgina mavzulari, ayniqsa, tabiiy jarayonlar haqidagi ba‘zi nazariyalarni o‘rgatadigan materiallarni o‘quvchilar oson tushunmaydi. Masalan yomg‘ir jarayoni, kondensatsiya va boshqa ko‘plab jarayonlar kabi. Talabalar uni tushunishda boshdan kechiradigan qiyinchiliklar shundaki, o‘quvchilar materialda o‘qitiladigan narsalarni tasavvur qila olmaydilar. Garchi ba‘zi nazariyalarni qo‘llash uchun, materiallar mavjud bo‘lsa-da, lekin aslida juda cheklangan. 2D animatsion tasvirlar ko‘rinishidagi video yoki simulyatsiya materiali ham mavjud. Tabiatshunoslik darslarida tushunchalarni tushunish ham talabalar tomonidan yomon tushuniladi. Tabiiy fanlarni o‘rganish uchun media kengaytirilgan haqiqat texnologiyasiga ega 3 o‘lchovli animatsiya modellaridan (3D) foydalanish, bu esa fan darslarining ba‘zi vizualizatsiyasini taklif qiladi. Hozirgi kunda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga yuklangan yuk birmuncha qiyin. Talabalarga ko‘p fanlar topshiriladi, lekin ularning aksariyati ular uchun juda zerikarli. Biz ko‘rgan darsliklar bo‘yicha qiziq bo‘lmagan taqdimotlar unchalik yordam bermaydi. An‘anaviy o‘qitish usullarini kamaytirish uchun ekspozitsion yondashuvga ega bo‘lish kerak. O‘qituvchilar talabalarni faol o‘rganishga undashga harakat qilmadilar. Bu ma‘ruza uslubi yomon, yoki talabalar o‘quv jarayonini tushunmagan degani emas. O‘quv jarayonidagi o‘zgarishlar ko‘proq o‘quvchilarni faol o‘rganishga undash kerak edi. Boshlang‘ich maktabda beriladigan darslardan biri tabiatshunoslikdir. Dars ba‘zi talabalar uchun qiziq emas, chunki materiallar faqat nazariya yoki tasvirlardan iborat bo‘lib, o‘quvchilarga materialdagi tushunchani tushunishga majbur qilmaydi.

Darhaqiqat, tabiatshunoslikni tushunish qiyin bo‘lib tuyuldi, shuning uchun bolalar faqat passiv tarzda o‘rganadilar va darsliklarda yozilganidek, xuddi shunday materialni oladilar. Bu esa o‘quvchilarni qanday qilib faol o‘rganishga majbur qilish kerakligi haqidagi savolni tug‘diradi. Boshlang‘ich maktabda fanni o‘rgatish va o‘rganish usullariga oid juda hal qiluvchi savol bo‘lib, fanni o‘rganish nafaqat o‘quv materialini o‘zlashtirish qat‘iyatidir, balki tabiiy fanlarning qaysidir jihatlari bilan bog‘liq.

Ilm-fanni o‘quvchilar kontsepsiyani yaxshi tushunadigan va mantiqiy tushunchani kundalik tajribasiga mos keladigan boshqa vaziyatlarda qo‘llay oladigan tarzda o‘rgatish kerak. Yuqoridagi muammolarga asoslanib, biz boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tushunchasini oshirishni mumkin bo‘lgan tabiatshunoslikni yanada qiziqarli qilish uchun display mediasini yaratish kerak.

Kontsepsiyadagi qiyinchiliklar ko‘pincha 1, 2 va 3-sinflarda uchraydi. Shuning uchun tadqiqot materiali faqat birinchi sinf bilan cheklangan. 3D animatsiya ko‘rinishida vizualizatsiyani ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan kengaytirilgan haqiqat texnologiyasidan foydalanadigan o‘quv mediasi. Biz kengaytirilgan haqiqatga asoslangan auditoriya boshlang‘ich maktab o‘quvchilariga Tabiiy fanlarni tushunishga yordam beradi deb o‘ylasak,

Boshlang‘ich maktablarda tabiiy fanlarni o‘rganish uchta asosiy vazifani o‘z ichiga oladi:

- ilmiy ko‘nikmalarni rivojlantirish,

- fan tushunchasini tushunish
- uni o’rganishda mavjud bo’lgan qadriyatlarga asoslangan munosabatni rivojlantirish.

O’rganish-o’quvchilar uchun narsalarni passiv qabul qilishdan ko’ra, o’z bilgan bilimlari asosida o’rganganlarini qurish orqali faol jarayondir. Keyingi ta’lim jarayonidagi o’zgarishlar talabalarni faol o’rganishga undaydi [1]. Amalga oshirish orqali samarali o’rganish. Biroq, ilmiy ta’limdagi faoliyatning mohiyati o’quv faoliyatidir. Boshlang’ich maktabning 1-sinfi va 3-sinfidagi Tabiatshunoslik darslari jarayonni o’rgatadi va o’quvchilar material maqsadini tushunishlari uchun qo’shimcha tushuntirishlarni talab qiladi. 1-moddaga misol qilib o’z-o’zini tanishtirish va tana qismlari.

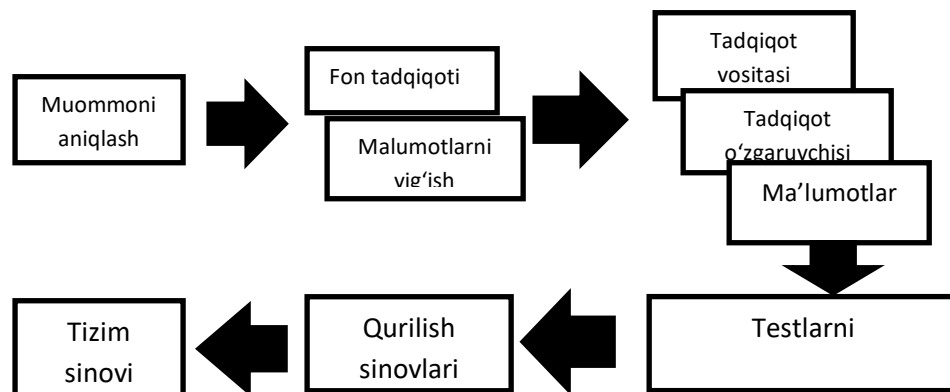
1) OAV. Media-bu vosita yoki aloqa vositasi. Ommaviy axborot vositalari o’quvchilarning o’rganishga bo’lgan motivatsiyasi, qiziqishi va e’tiboriga ta’sir ko’rsatadigan va tushunishni osonlashtirish uchun o’qitiladigan materialni vizualizatsiya qiladigan rolga ega. Ta’limni yanada qiziqarli qilishdan tashqari, materialni vizualizatsiya qilish orqali berilgan ma’lumotlar aniq bo’ladi va o’quvchilar erisha olmaydigan obyektlarni boshqarish va taqdim etish imkoniyatiga ega bo’ladi.

2) 3 o’lchovli obyektlar (3D) - uzun, keng va baland shaklga ega bo’lgan obyekt / makon. 3D kontseptsiyasi obyekt yoki makonning uchta geometrik o’lchamga ega ekanligini ko’rsatadi: chuqurlik, kenglik va balandlik. 3D atamasi kompyuter grafikasidagi (raqamli) tasvirlarni belgilash uchun ham ishlatiladi. 3D xususiyatlari, uchta fazoviy o’lchovga taalluqli, bu 3D dekart X, Y va Z [5] karteziyan koordinatalarini ko’rsatadi.

3) Kengaytirilgan haqiqat. Virtual haqiqat-foydalanuvchilarga kompyuter simulyatsiya qilingan muhit bilan o’zaro aloqa qilish imkonini beruvchi texnologiya. Virtual haqiqatda foydalanuvchining his-tuyg’ulariga ko’rsatiladigan virtual dunyo haqidagi ma’lumotlar ekran yoki boshga o’rnatilgan displey, eshitish vositasi, kontrollerlar yordamida audio va hatto maxsus qo’lqoplar yordamida teginish orqali ko’rsatilishi mumkin. Biroq, o’z rivojlanishida virtual haqiqat virtual haqiqatning o’zi bilan ham raqobatlashadigan yangi tarmoqqa ega. Texnologiya kengaytirilgan haqiqat (AR) deb nomlanadi.

Ilm-fanni o’quvchilar kontseptsiyani yaxshi tushunadigan va mantiqiy tushunchani kundalik tajribasiga mos keladigan boshqa vaziyatlarda qo’llay oladigan tarzda o’rgatish kerak. AR printsipli interaktiv, immersion, real vaqtda va virtual obyektlar odatda 3 o’lchovli shaklda bo’ladi. Haqiqiy obyektlarni (foydalanuvchilarni) virtual muhitga birlashtirgan virtual haqiqatdan farqli o’laroq, to’ldirilgan reallik real muhitdagi virtual obyektlarni birlashtiradi. To’ldirilgan reallikning virtual haqiqatga nisbatan asosiy afzalligi uning oson va arzonroq rivojlanishidir. AR turli ommaviy axborot vositalarida keng qo’llanilishi mumkin bo’lgan yana bir afzallik. Haqiqiy muhitda virtual obyektlarni qo’shishdan tashqari, AR haqiqiy muhitni foydalanuvchi ko’rinishidan yashiradi. AR barcha sezgilarga, shu jumladan eshitish, teginish va hidga nisbatan qo’llanilishi mumkin

Tadqiqot usulini 1-rasmda ko‘rish mumkin, bu muammoni aniqlashdan boshlab, uni tabiatshunoslik boshlang‘ich maktabining boshlang‘ich bosqichida o‘qitish va o‘quv faoliyatini amalga oshirishda duch keladigan shakllantirilishi mumkin. Keyinchalik duch kelgan muammolarga oid adabiyotlarni ko‘rib chiqish. Olingan ma’lumotlardan so‘ng, o‘zgaruvchilar va tadqiqot asboblari o‘rganish uchun mo‘ljallangan ishlatiladigan ilovalar. Dizayn bosqichi kengaytirilgan reallik texnologiyasi bilan namoyish etiladigan animatsiyani yaratuvchi 3 o‘lchovli modelni yaratish bilan boshlanadi. Nihoyat, tizimda tajriba o‘tkaziladi.

1-rasm

Adabiyotlar:

- [1] Muharam A 2008 Senang Belajar Ilmu Pengetahuan Alam 5 (Jakarta: Pusat Perbukuan) Pendidikan Nasional departamenti)
- [2] Asyhar R 2012 Kreatif mengembangkan media pembelajaran
- [3] Ardianto E, Hadikurniawati W va Winarno E 2012 Augmented Reality Objek 3 o‘lchovli va Perangkat Artoolkit va Blender Dinamik-Jurnal Texnologiyasi Ma’lumotlari 17 2 ijtimoiy o‘zgarishlar uchun madaniy jangchilar sifatida bizning rollarimiz (Nyu- York: Piter Lang)
- [4] Fleer M 2007 Sinf sharoitida fanni o‘rganish Yosh bolalar: ilmiy dunyo haqida fikr yuritish 20-23

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ

Бабаева Людмила Леонидовна

Кафедра «Узбекский язык и литература

(русский язык)»

старший преподаватель

Ташкентский государственный

технический университет

+998903202585

Ludmila.l.babaeva@gmail.com

doi.org/10.59470/2024641

Аннотация. Статья представляет собой глубокий анализ современных вызовов, связанных с духовными ценностями, и рассматривает их в контексте системы воспитания. Духовные ценности играют критическую роль в формировании личности и социокультурных норм, и статья исследует их влияние на процесс воспитания в современном обществе.

Annotation. Exploring the Significance of Spiritual Values in the Education of Students in Higher Education Institutions: A Review of Contemporary Challenges and Priorities for Successful Development and Adaptation to the Modern World.

Annotatsiya. Maqolada ma’naviy qadriyatlar bilan bog’liq zamonaviy muammolar chuqur tahlil qilingan va ular ta’lim tizimi kontekstida ko’rib chiqilgan. Ma’naviy qadriyatlar shaxs va ijtimoiy-madaniy me’yorlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o’ynaydi va maqolada ularning zamonaviy jamiyatdagi ta’lim jarayoniga ta’siri o’rganiladi.

Ключевые слова. Духовные ценности, высшие учебные заведения, студенты, образование, развитие, адаптация, современные вызовы, приоритеты, успех, современный мир

Keywords. Spiritual values, higher education institutions, students, education, development, adaptation, contemporary challenges, priorities, success, modern world

Kalit so’zlar. Ma’naviy qadriyatlar, oliy ta’lim muassasalari, talabalar, ta’lim, rivojlanish, moslashish, zamonaviy muammolar, ustuvorliklar, muvaffaqiyat, zamonaviy dunyo

Роль духовных ценностей в формировании личности и социокультурных норм долгое время была предметом исследования для многих социологов и психологов. Современные теории подчеркивают важность духовных аспектов в развитии человека и общества в целом.

В области педагогики духовные ценности играют ключевую роль в формировании образовательной среды, способствующей развитию целостной личности. Многие современные педагогические концепции, такие как гуманистическая и трансперсональная педагогика, акцентируют внимание на духовном развитии студентов.

Студенты, осознающие свои духовные ценности и стремящиеся к их реализации, обычно проявляют более высокий уровень мотивации, самодисциплины и эмоциональной стабильности. Это способствует их успешной учебе и адаптации к университетской среде.

Современные университеты становятся не только местом передачи знаний, но и центрами духовного развития студентов. Важно, чтобы образовательные программы и педагогические практики учитывали духовные потребности и ценности молодежи.

В менталитете народа содержится нечто традиционное, составляющее ядро народной жизни, а к нему со временем приживается новое, которое, в свое время и в свою очередь, превращается в традицию. Определение содержания этого ядра - ключ к пониманию многих социальных процессов, основа для прогнозов и ожиданий, для успешности социальной практики. Воссоздание этих ментальных черт народной жизни в жизнедеятельности образовательного учреждения определяет особый дух высшей школы, ее особый воспитательный уклад.

Высшая школа призвана воспитывать студентов в народном духе: приобщать к общенародным ценностям, народной культуре, обычаям и традициям народа. Сущностное содержание народной культуры выражает явление ментальности.

Ментальность как коллективно-личностное образование представляет собой устойчивые духовные ценности, глубинные аксиологические установки, навыки, долговременные стереотипы, рассматриваемые в определенных пространственно-временных границах, выступающие основой поведения и образа жизни. Свое индивидуально-личностное воплощение ментальность находит в чертах национального характера.

Университетская среда представляет собой уникальную платформу для развития духовных ценностей у студентов.

Важно, чтобы образовательные программы в университете не только предоставляли студентам знания и навыки в своей области, но и способствовали развитию их духовности. Для этого могут быть включены специальные курсы по этике, философии, духовной практике и медитации.

Университет должен быть не просто местом обучения, но и центром развития личности. Для этого важно создать образовательную среду, которая пропитана духовными ценностями, такими как взаимоуважение, толерантность, ответственность и справедливость. Это может быть достигнуто через проведение духовных мероприятий, общественных служений и дискуссионных клубов.

Духовные ценности могут быть также привиты через развитие межличностных отношений и поддержку со стороны преподавателей и администрации университета. Важно, чтобы студенты чувствовали себя членами сообщества, где их ценят и поддерживают в их духовном росте.

Университет может предоставить студентам возможности для саморазвития и самопознания, что способствует развитию их духовности.

Духовные ценности играют важную роль в формировании личности и мировоззрения молодежи. В университетской среде особенно важно учитывать и развивать эти аспекты, поскольку студенты находятся в периоде активного поиска смысла жизни, своего места в мире и целей.

Воспитание на основе духовных ценностей направлено на формирование у студентов чувства ответственности, справедливости, и эмпатии. Эти этические и моральные принципы помогают им принимать обоснованные решения, осознанно действовать и взаимодействовать с окружающим миром.

Развитие духовных ценностей также способствует укреплению ментального и эмоционального благополучия студентов. Они учатся находить внутренний покой и равновесие, управлять своими эмоциями и стремлениями, что помогает им успешно справляться со стрессом в учебной и личной жизни.

Воспитание на основе духовных ценностей также способствует формированию у студентов активной гражданской позиции и вовлеченности в общественные дела. Они понимают свою ответственность перед обществом и стремятся к справедливости, миротворчеству и социальной справедливости.

Университет должен способствовать развитию глобального мышления и толерантности у студентов. Они должны учиться ценить разнообразие культур, уважать чужие убеждения и стремиться к сотрудничеству и мирному сосуществованию в многонациональном и многокультурном мире.

Практическая реализация духовных ценностей в университетской среде играет ключевую роль в формировании личности и развитии студентов.

В процессе изучения и анализа роли духовных ценностей в воспитании молодежи в университетской среде, можно сделать следующие выводы:

-Духовные ценности играют ключевую роль в формировании личности, моральных устоев и этических принципов у студентов в университете. Они способствуют развитию внутреннего покоя, самопознания и эмоциональной стабильности.

-Успешная интеграция духовных ценностей в образовательный процесс университета способствует формированию целостной личности у студентов и их успешной адаптации к современному миру.

-Осуществление воспитания на основе духовных ценностей требует реализации различных практических мероприятий, поддержка студентов и развитие межличностных отношений.

Воспитание на основе духовных ценностей способствует формированию гармонично развитой личности у студентов и их успешной адаптации к современным реалиям.

Литература.

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999. - 624с.
2. Артюхова И.С. Ценности и воспитание // Педагогика. - 1999. - № 4. - С. 117 — 120.
3. Бондаревская Е.В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности. - Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1993.

TA’LIM MUASSASADAGI INNOVATSION JARAYONLAR VA ULARNI BOSHQARISH

Raximova Aziza Egambergan qizi
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
stajor oqituvchi, +998 93 922 10 95
azizaraximova562@gmail.com

doi.org/10.59470/2024642

Annotatsiya: Ushbu maqolaning mazmuni ta’lim muassasadagi innovatsion jarayonlar va ularni boshqarishga bag‘ishlangan

Аннотация: Содержание данной статьи посвящено инновационным процессам в образовательном учреждении и их управлению.

Abstract: The content of this article is devoted to innovative processes in an educational institution and their management.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion jarayon, ilmiy kashfiyot, konservatorlik va novatorlik, innovatsiya sub’ektlari, insonparvarlik tamoyili.

Ключевые слова: инновация, инновационный процесс, научное открытие, консерватизм и новаторство, субъекты инноваций, принцип гуманности.

Keywords: innovation, innovation process, scientific discovery, conservatism and innovation, subjects of innovation, the principle of humanity.

Musiqiy ta’limdagi innovatsion jarayonlar qoidaga muvofiq uch asosiy – ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik-pedagogik va tashkiliy-boshqaruvga doir jihat bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Mazkur jihatlarning mazmunidan innovatsion jarayonlar yuzaga keladigan umumiy shart-sharoitlar hosil bo‘ladi. Mavjud shart-sharoitlar innovatsion jarayonning amalga oshishiga to‘sqinlik qilishi ham mumkin. Innovatsion jarayonlar ham stixiyali, shuningdek, ongli boshqarilishi mumkin. Yangilik kiritish – bu eng avvalo, tabiiy va sun’iy o‘zgarishlar jarayonini boshqarish funksiyasi. Shuning uchun musiqiy ta’limdagi innovatsion jarayon – bu musiqiy ta’limdagi o‘zgarishlarni boshqarish jarayoni.

Innovatsion jarayon innovatsion faoliyatdan tashqari o‘z ichiga ko‘plab uni amalga oshirish shart-sharoitlarini, shu jumladan, faoliyat sub’ektlarini qamrab oladi.

Innovatsiyalarning yuzaga kelishi sabablariga munosabatiga ko‘ra innovatsion jarayonlar ikki turga bo‘linadi:

Birinchi turi – innovatsion jarayonni amalga oshirishning shart-sharoitlari, vosita va yo‘llarini innovatsiya ishtirokchilarini to‘liq anglab yetmagan holatida ma’lum darajada stixiyali tarzda yuzaga keladi. Bunday holatda innovatsiyalar yetarlicha ilmiy

asoslanmaydi va vaziyat bilan bog‘liq shart-sharoitlar yoki tasodifiy talablar ta’siri ostida empirik asosda yuzaga keladi.

Ikkinchi turi–musiqiy ta’lim tizimidagi pedagogik innovatsiyalar fanlararo xarakterga ega ilmiy asoslangan, maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat mahsuli sifatida aks etadi. Bunday pedagogik innovatsiyalarni yaratuvchilari qoidaga muvofiq, musiqiy ta’lim sohasida faoliyat yurituvchi turli mutaxassislar – olimlar, ekspertlar, musiqiy ta’lim muassasasi rahbarlari hisoblanadi.

Pedagogik innovatsiyalarni o‘zlashtirish ko‘lami nuqtai nazaridan ilmiy asoslangan pedagogik innovatsion jarayonlarning barcha xilma-xilligi quyidagi ikki shaklda yuzaga chiqadi:

1.Yangiliklar kiritishni oddiy qayta ishlab chiqish. Mazkur shaklda yangilik faqat tashkilotning o‘zida yaratiladi va mazkur jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga qamrab oladi:

-yangiliklar kiritish shart-sharoitlarini shakllantirish; ilmiy kashfiyot, uni dastlabki o‘zlashtirish bilan bog‘liq yangilik yaratish; yangilikni tashkilotda joriy etish; yangilikdan foydalanish.

Mazkur shaklda yangilik ko‘plab tashkilotlarga joriy etishga mo‘ljallab tayyorlanadi. Mazkur holatda yangiliklarni yaratish va uni foydalanuvchilarga taqsimlash orasiga yangiliklarni ishlab chiqish metodlari va undan foydalanish shakllarini joriy etish; unga bo‘lgan ko‘plab ehtiyojlarni ta‘minlovchi yangilikni ommaviy tarzda ishlab chiqish ham qo‘shiladi.

2.Innovatsion jarayonning o‘ziga xosligi uning siklik tavsifga egaligidadir. Yangilik kiritishning to‘liq mavjudlik sikli quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: paydo bo‘lishi, o‘sishi, rivojlanishi, o‘zlashtirish, joriy etish, to‘yinishi, rutinizatsiya, inqiroz, tugallanishi.

R.N.Yusufbekova innovatsion jarayon tuzilmasining uch blokini farqlaydi:

Birinchi blok – pedagogikadagi yangini yaratish bloki. Bunga pedagogikadagi yangi, pedagogik yangilikning tasnifi, yangini yaratish shart-sharoiti, yangilikning me‘yorlari, uni o‘zlashtirish va foydalanishga tayyorligi, an‘ana va novatorlik, pedagogikadagi yangini yaratish bosqichi kabilar kiradi.

Ikkinchi blok – yangini idrok qilish, o‘zlashtirish va baholash bloki: pedagogik hamjamiyatlar, yangini yaratish va uni baholash jarayonining rang-barangligi, pedagogikadagi konservatorlik va novatorlik, innovatsiya muhiti, pedagogik jamiyatning yangini idrok etish va baholashga tayyorligi.

Uchinchi blok – yangidan foydalanish va uni joriy etish bloki, ya’ni yangini tadbiq etish, foydalanish, keng joriy etish qonuniyatlari va turlaridir¹.

Innovatsion jarayonning o‘ziga xosligi uning siklik tavsifga egaligidadir. Yangilik kiritishning to‘liq mavjudlik sikli quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: paydo bo‘lishi, o‘sishi, rivojlanishi, o‘zlashtirish, joriy etish, to‘yinishi, rutinizatsiya, inqiroz,

¹ Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики: опыт разработки теории инновационных процессов в образовании. М., 1991. С.92.

tugallanishi. Ba’zan innovatsion jarayonning tuzilishi ixchamlashtirilgan ko‘rinishda tasvirlanadi. Masalan, V.S.Lazarev har biri bir necha tarkibiy qismlardan iborat innovatsion jarayon tuzilishining to‘rt tarkibiy qismini ajratib ko‘rsatadi.

1. Yangilikni yaratish:

- ta’limiy faoliyatni tahlil etish va o‘zgarishlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash;
- yangilikni loyihalash;
- yangilikni tajribada sinab ko‘rish;
- yangilikni ekspertiza qilish.

2. Yangilikni joriy etish:

- joriy etishga tayyorlash;
- yangiliklar haqida axborot berish;1
- yangiliklarni o‘zlashtirishni qo‘llab-quvvatlash;
- yangiliklarni o‘zlashtirilishi va joriy etilishini tahlil etish.

3. Yangiliklarni o‘zlashtirish-ta’limiy faoliyatni tahlil etish va o‘zgarishlarga ehtiyojni aniqlash:

- yangiliklarni baholash va tanlab olish;
- bo‘lajak ko‘zda tutilgan ta’limiy tizimni loyihalash;
- yangiliklarni qo‘llash;
- natijalarni tahlil etish va baholash.

4. Ta’limiy faoliyat innovatsion jarayonning mazkur tuzilishi ma’muriy yondashuvni tavsiflaydi va ko‘plab ilmiy va boshqaruv tashkilotlari, maktab, ta’lim markazlari ishtirok etadigan innovatsion jarayonlar bilan bog‘liq bosqichlarni o‘zida aks ettiradi. Shu bilan birga pedagogik innovatsiya turli darajada – alohida o‘qituvchi faoliyati yoki biror ta’lim muassasasidan uzluksiz ta’lim tizimiga qo‘llanilish predmetiga aylanishi mumkin.

Mazkur holatda innovatsion jarayonning tuzilishi boshqacha ko‘rinish hosil qiladi. Masalan, O.G.Xomeriki va boshqalar o‘zida quyidagi tarkibiy qismlarni aks ettiruvchi innovatsion jarayon tuzilishini aniqlashgan:

a) faoliyatli: motiv, maqsad, vazifalar, mazmun, shakl, metod, natija kabi aniq moddiy, moliyaviy, vaqtinchalik va boshqa shart-sharoitlarda amalga oshiriluvchi tarkibiy qismlar yig‘indisi

b) sub’ektivli: ta’lim muassasasi barcha sub’ektlari –direktor, uning o‘rinbosarlari, o‘qituvchilar, olimlar, o‘quvchilar, ota-onalar, homiylar, metodistlar, OTM o‘qituvchilari, konsultantlar, ekspertlar, ta’limni boshqarish organlari xodimlari, attestatsiya komissiyasining innovatsion faoliyati.

v) darajali: xalqaro, respublika, viloyat, tuman, shahar, ta’lim muassasasi darajasidagi innovatsion faoliyat sub’ektlarining o‘zaro aloqador innovatsiyaon faoliyati

g) mazmunli: ta’lim, tarbiyaviy ishlar, o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil etish, ta’lim muassasasini boshqarishga doir yangiliklarni ishlab chiqish va o‘zlashtirish

d) boshqaruvga doir: boshqaruvga doir faoliyatning to‘rt turdagi o‘zaro harakatini: rejalashtirish, tashkil etish, rahbarlik qilish, nazoratni o‘z ichiga oladi.

Mazkur sohada tadqiqot olib borgan O.Xomerikining fikricha, innovatsion jarayon ketma-ketligini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

Innovatsion jarayon ketma-ketligi davrlari

Rasmdan ko‘rinib turibdiki, innovatsion jarayonning umumiy tuzilishi ta’lim muassasasidagi alohida muammoni aniqlash va hal etish bo‘yicha harakat tuzilishidan, ta’lim muassasasidagi umumiy muammolarni hal etishga doir harakatlar tuzilishiga qarab boradi. Quyida innovatsion jarayon davrlarining har biriga alohida-alohida to‘xtalib o‘tamiz:

Innovatsion jarayonning birinchi davri – ta’lim muassasasidagi muammoni aniqlash. Shuni qayd etib o‘tish kerakki, avvalo muammo qisman yoki to‘liq aniqlanishi mumkin.

Ta’lim muassasasining alohida ob’ektiga tegishli muammo:

birinchidan, mazkur ob’ektning avvalgi va kutilayotgan holatining tarkibiy qismlarini hal etish uchun zarur omillar mavjud bo‘lsa;

ikkinchidan ta’lim muassasasidagi an’anaviy vositalar yordamida ularni muvofiqlashtirish imkoniyati mavjud bo‘lmasa;

uchinchidan, mazkur ob’ekt bilan bog‘liq kasbiy qiziqishlarga ega xodimlar belgilab olinganda, to‘liq aniqlanishi mumkin.

Innovatsion jarayonning ikkinchi davri – ta’lim muassasasidagi muammolarni hal etishning muqobil variantlarini izlab topish. Innovatsion jarayonning ikkinchi davri ob’ektning kutilayotgan holati bo‘yicha pedagogik jamoa faoliyati loyihasini tayyorlash va amalga oshirish bilan bog‘liq.

Alohida muammolarni hal etish variantlarini shakllantirish ta’lim muassasasidagi barcha ob’ektlarning mavjud holatini o‘zgartirishga doir rivojlanish konsepsiyasi va strategiyasini yaratish bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqilishi zarur¹. Rivojlanish konsepsiyasi

¹ Хомерики О.Г. Системное управление инновационным процессом в общеобразовательной школе: дисс. ... канд. пед. наук. М., 1996. Стр.32.

ta’lim muassasasida imkon boricha o’zlashtirishi mumkin bo’lgan yangi g’oya va texnologiyalarni taqdim etuvchi yangilanayotgan ob’ektning kutilayotgan holati modelini o’zida aks ettiradi.

Rivojlanish strategiyasi o’zgartirilayotgan ob’ektning yangi sifat holatiga o’tish bosqichlari, har bir bosqichdagi asosiy harakat yo’nalishlari, ularning o’zaro aloqadorligi va ular orasida resurslarning taqsimlanishini aniqlab beruvchi yangi sifat holatiga o’tishini ta’minlashning umumlashgan g’oyasidir.

Rivojlanish rejasi ta’lim muassasasini rivojlantirish bosqichlariga mos keluvchi vazifalarni hal etish uchun zarur xatti- harakatlar va ularni amalga ooshirish muddatlari, mazkur harakatlar orasidagi aloqadorlik, zarur manbalar ro’yxati, har bir kiritilayotgan yangilikning oraliq muddatdagi va yakuniy natijalarini o’zida aks ettiradi. Innovatsion jarayonning uchinchi davri ta’lim muassasasi ichki boshqaruvida quyidagi vazifalarni hal etishni talab etadigan muammoga doir qarorlar qabul qilishdir:

1. Muammoni hal qilish bo’yicha ekspertlar guruhini tashkil etish;
2. Rivojlanishning umumiy va xususiy dasturlarini tasdiqlash va ularni amalga oshirilishini tashkil etish.

Rivojlanish dasturini tasdiqlash – har bir aniqlangan ob’ektni o’zgartirish, ta’lim muassasasi rivojlanishiga mos g’oyalarni amalga oshirish usullari haqida qaror qabul qilishdir.

O.G.Xomerikining fikricha, agar innovatsion jarayonning dastlabki uch davri invariantli tuzilishga ega bo’lsa, to’rtinchi davr ta’lim muassasasini rivojlanish g’oyasini amalga oshirish tanlangan metod va usullarini aniqlab beradi¹.

2. Yangiliklar kiritishni loyihalash bosqichlari:

1. Pedagogik jamoani yangiliklar kiritishga tayyorlash: strategiya bilan tanishtirish, yangiliklar kiritishni rejalashtirish, maqsadni, kutilayotgan samaradorlik va asosiy talablar bilan tanishtirish.

2. Individual strategiyaning asosiy jihatlarini o’rganish va tahlil etish; turli yangiliklar kiritish strategiyasi integratsiyasi, innovatsion dasturlar bo’yicha turli o’qituvchi, ta’lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish strategiyasi.

3. Turli shart-sharoitlarda u yoki bu innovatsion strategiyaning samaradorligini tadqiq etish, ta’lim muassasalari o’rtasidagi musobaqa ruhini rag’batlash, musobaqa ishtirokchilarini, alohida strategiyalarni, ularning kombinatsiyalangan imkoniyatlarini aniqlash.

3. Innovatsion jarayonlarni boshqarish tamoyillari:

-shaxsga yo’naltirilgan, jamoa a’zolari ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan insonparvarlik tamoyili;

– ta’lim muassasasining strategik rivojlanishini aks ettiruvchi qadriyatga yo’naltirilganlik tamoyili;

¹ Хомерики О.Г. Системное управление инновационным процессом в общеобразовательной школе: дисс. ... канд.пед.наук. М., 1996. Стр.39.

- ta’lim muassasasining ichki va tashqi ehtiyojlarini o’zgarib borishini inobatga olishni taqozo etuvchi bashoratga yo’naltirilganlik tamoyili;
- innovatsiya sub’ektlari qiziqishini va uni amalga oshirish imkoniyatini hosil qiluvchi ta’lim muassasasi rivojlanishining maqsadga yo’naltirilganlik tamoyili;
- pedagogik jamoaning muhokama, ishlab chiqish va boshqaruv qarorlarini ta’lim muassasasi ichki boshqaruvining barcha bo’g’inlarida erkin ravishda amalga oshirishgayo’naltirilgan demokratlashtirish tamoyili;
- innovatsion jarayonlarning muvofiqlashtirilganligi, uning rivojlanishini ta’minlovchi ta’lim muassasasi faoliyatining barqarorlikka yo’naltirilganlik tamoyili;
- ta’lim muassasasidagi muammolarini aniqlash, ularning qamrovlik darajasini va chuqurligini o’lchash, o’z vaqtida qarorlar qabul qilish, pedagogik jamoaning kuchini muammoni yechishga safarbar qilishga qaratilgan muammo yechimi topishga yo’naltirilganlik tamoyili;
- ta’lim muassasasidagi muammolarni muhokama qilish imkoniyatlari va ularni hal qilish vakolatiga ega shaxslar va tashkilotlarning ishtirok etishini taqozo etuvchi tashqi muhit ta’sirining ochiqligi tamoyili;
- ta’lim muassasasi jamoasining innovatsion jarayon natijalari va yo’nalishi haqidagi ma’lumotlardan xabardor bo’lish huquqiga ega bo’lish tamoyili;
- innovatsiya sub’ektlari faoliyatini integratsiyalash va umumiy tarzda innovatsion dasturlarni amalga oshirishga qaratilgan tizimlilik tamoyili;
- ta’lim muassasasida yangidan o’zgartirishlar kiritishga talab etuvchi pedagogik jarayon tarkibiy qismlarining istiqbolli yo’nalishlarini ajratib ko’rsatish tamoyili;
- konseptual qarashlarga yo’nalganlik va aynan boshqaruv faoliyati tuzilishini aniqlash, boshqaruv tizimini tashkiliy tuzilishini tashkil etish, boshqaruv texnologiyasini tanlashga doir boshqaruv harakatining to’liqligi tamoyili;
- ta’lim muassasasi rivojlanishi doirasida boshqaruv ta’sirini innovatsion jarayonga moslik tamoyili.

4. Yangiliklar kiritish texnologiyasi turlari:

1. Amalga oshirish – yangiliklar kiritish jarayoni ishlab chiquvchi, masalan, novator-o’qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.
2. Injiniring – innovatsion siklning barcha bosqichlari –marketing, biznes-rejalashtirish, ishlab chiqishdan kompleks zaruriy asbob-uskunalar, kadrlar ta’minoti va servis xizmatlarni kengroq qamrab oluvchi yangiliklar kiritishning majmuaviy texnologiyasi.
3. Konsalting – innovatsion faoliyat strategiyasini rejalashtirish va tanlab olish bosqichini ta’minlovchi yangiliklar kiritish texnologiyasi.
4. O’rgatish– kadrlarni yangiliklarni yaratishga tayyorlashga o’rgatish bosqichini ta’minlovchi yangiliklar kiritish texnologiyasi.
5. Texnologiyani uzatish–biror fan sohasi yoki boshqa hududning o’ziga xosliklarini hisobga olib, innovatsion loyihani amalga oshirishni ta’minlovchi yangiliklar kiritish texnologiyasi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1 . Raximov O.D. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: loyihalar uslubi – ta’lim sifatini oshiruvchi texnologiya sifatida. Qarshi - 2013y.
2. Хомерики О.Г. Системное управление инновационным процессом в общеобразовательной школе: дисс. ... канд.пед.наук. – М., 1996г.
3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. T., 2004y.
4. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педогогической инноватики: опытразработки теории инновационных процессов в образовании. М., 1991г

**UMUMTA’LIM MAKTAB O’QUVCHILARINING TO’GARAK
MASHG’ULOTLARIDA MUSIQA MADANIYATINI TARBIYALASH**

Allayarova Nargiza Narimanovna
UrDPI San’atshunoslik kafedrası
katta o’qituvchisi. +99891-436-91-90.
allayarova_nargiza@gmail.com

doi.org/10.59470/2024643

Annotatsiya. Ushbu maqola mazmunida uzluksiz ta’lim tizimining turli bosqichlarida faoliyat yuritayotgan ta’lim muassasalari musiqiy to’garak mashg’ulotlarida amaliy bilimlarni berish borasidagi tajribalarni o’rganishga e’tibor qaratildi. To’garak mashg’ulotlarining dastur tarbiyaviy maqsadlari haqida mulohazalar bildirildi.

Аннотация. В содержании данной статьи уделено внимание изучению опыта предоставления практических знаний в музыкальных кружках образовательных учреждений, действующих на разных этапах системы непрерывного образования. Высказывались мнения о воспитательных целях программы кружковых занятий.

Abstract. The content of this article focuses on studying the experience of providing practical knowledge in music clubs of educational institutions operating at different stages of the lifelong education system. Opinions were expressed about the educational goals of the club activities program.

Kalit so’zlar: to’garak shakli, ommaviy shakl, sinfdan tashqari, musiqa haftaligi, teatr, konsert, qobiliyat, tartib-intizom.

Ключевые слова: кружковая форма, массовая форма, внеклассная, музыкальная неделя, театр, концерт, способности, дисциплина.

Key words: circle form, mass form, extracurricular, music week, theater, concert, ability, discipline.

Sinfdan tashqari musiqiy tarbiyaning asosiy maqsadi, o’quvchilarni, iloji boricha, ko’proq ommaviy va to’garak ishlariga jalb etib, ularni dunyoqarashini har tomonlama rivojlantirish, badiiy didini o’stirish, tabiatga, Ona vatanga bo’lgan mehr-muhabbatini oshirishdir. Bu maqsadni amalga oshirishda maktablarda musiqa darslaridan tashqari, ommaviy va to’garak ishlari olib boriladi. Sinfdan tashqari musiqa tarbiyasini ikkita shakli mavjud:

1. Musiqa tarbiyasining ommaviy shakli
2. Musiqa tarbiyasining to’garak shakli

Sinfdan tashqari musiqa tarbiyasining ommaviy shaklida bolalarni musiqiy o‘quvini tekshiruvdan o‘tkazmay, to‘g‘ridan - to‘g‘ri jalb etishni taqozo etadi. Bularga, qo‘shiq bayramlari, “Musiqa haftaligi”, “O‘zbekiston vatanim manim”, “Ilhom chashmalari” ko‘rik-tanlovlaridan; ijodiy uchrashuvlar, teatr va konsertlarga sayohat, “Alifbe” bayramlariga, shoir va bastakorlar bilan uchrashuvlar kiradi. Ammo, bularning har biriga bolalarni yoshi, qiziqishiga qarab, oldindan tayyorlab borilishi lozim. Bu tadbirlarni har birini yuksak badiiy did bilan tashkil etib, amalga oshirish, chinakam badiiy-musiqiy bayram ruhini kasb etish lozim. Musiqa o‘qituvchisining ommaviy ishlar rejasi, maktab ma‘muriyati tomonidan tasdiqlangan bo‘lishi lozim. Ommaviy, musiqiy ishlar rejasi, musiqa o‘qituvchisi va maktab tarbiyaviy va ma‘naviy ishlar mudiri, maktab yetakchisi bilan hamkorlikda, o‘quvchilarning yoshiga, qiziqishiga, bayramlar, uchrashuvlar, tadbirlarini hisobga olgan holda tuziladi. Bunda o‘quvchilarning musiqiy o‘quvi, qobiliyati hisobga olinadi. Ommaviy musiqa mashg‘ulotlarining har biri, aniq ishlab chiqilgan reja, asosida amalga oshirilmog‘i lozim [Fayzullayev E. M., 2008: 34].

To‘garak ishlarini esa, ish rejasini musiqa o‘qituvchisining o‘zi, o‘z xohishi va imkoniyatlariga qarab, mustaqil tarzda tuzadi. O‘qituvchi to‘garak ishlariga o‘quvchilarni musiqiy qobiliyati, xohishi-istagi, qiziqishi, ovoziga qarab tanlab oladi va turli xil to‘garaklar tuzadi. Haftasiga 2-3 bor to‘garakni guruhlariga bo‘lib ishlaydi. To‘garak ishlarining asosi musiqa darsidir. To‘garak ishlariga qobiliyatli, qiziquvchan, musiqa darslarida aktiv qatnashadigan o‘quvchilar tanlab olinadi. Darsda har bir bolaning layoqati, qiziqishi hisobga olinib, u yoki bu musiqa to‘garagiga jalb etiladi.

Maktabda musiqiy ta’lim yagona ta’lim jarayonining tarkibiy qismidir. Musiqa darsi jarayonida o‘quvchilarning tafakkuri faollashadi, maqsadli faolligi, diqqat barqarorligi shakllanadi. Bolalar musiqa tinglashni va uning mazmunini o‘rganishni o‘rganadilar. Ular qo‘shiqchilik mahoratini egallaydilar va musiqiy g‘oyalarning ma‘lum bir zaxirasini to‘playdilar. Shu asosda musiqaga muhabbat shakllanadi, uni tinglashdan estetik zavq olish tuyg‘usi shakllanadi, musiqa didi elementlari rivojlanadi.

To‘garak mashg‘ulotlarida o‘quvchilarda umumiy ish uchun mas’uliyat hissi, jamoaviy mehnatning o‘rnini tushunish, tartib-intizom, o‘rtoqlik ishonchi, o‘ziga ishonch tuyg‘ulari shakllanadi.

Bolani musiqa san’ati orqali tarbiyalash va bolalarning mavjud musiqiy qobiliyatlarini yanada to‘liq rivojlantirishga intilish, shuningdek, maktab o‘quvchilarining to‘garak mashg‘ulotlarida musiqa madaniyatini tarbiyalash bo‘yicha tayyor dasturlarning yo‘qligi ushbu dasturni ishlab chiqishni taqozo etdi.

Dasturning maqsadi ansambl va yakkaxon xonandalik mahoratini rivojlantirish, bolalarning ma‘naviy madaniyatini boyitish.

Dastur maqsadlari:

Tarbiyaviy:

- ansamblida kuylash va vokal ijrochiligida xonandalik mahoratini rivojlantirish;
- bolalarda qo‘shiq musiqasining yuksak badiiy namunalari bilan muloqot qilish zarurligini rivojlantirish;

- bolalarni sezgir tinglovchi va ijrochi bo‘lishga o‘rgatish.

Tarbiyaviy:

- musiqa darslariga qiziqish, muhabbat va ehtiyojni tarbiyalash;
- musiqiy rivojlangan maktab o‘quvchilarini tarbiyalash;
- musiqiy didni tarbiyalash;
- kollektivizm tuyg‘usini, boshlangan ishini oxiriga yetkazish qobiliyatini tarbiyalash.

Tarbiyaviy:

- vokal va xor mahoratini rivojlantirish;
- musiqiy tafakkur, xotira, nutq, eshitish idrokini rivojlantirish;
- hissiy sezgirlikni va ijodiy faollikni rivojlantirish.

Ish yo‘nalishi:

- yaxshi musiqiy qobiliyatli bolalardan tashkil topgan vokal ansambllari bilan ishlash;
- musiqiy iqtidorli bolalar bilan individual ishlash;
- zaruratga qarab tashkil etilgan xor guruhlari bilan ishlash.

Dastur badiiy-estetik yo‘nalishdagi maxsus musiqa darslari kursi shaklida taqdim etiladi. To‘garakda 5-9-sinf o‘quvchilari ixtiyoriy ravishda yakkaxon va ansambl kuylash bilan shug‘ullanadilar.

Musiqa to‘garagidagi asosiy ish shakli jadval bo‘yicha guruh va individual mashg‘ulotlardir.

Darsning umumiy tuzilishi quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Salomlashish bolalarni birlashtirishga, ishonch va o‘zaro tushunish muhitini yaratishga imkon beradi.

2. Qo‘shiq aytish sizni ijobiy faoliyatga undaydi, ovoz chiqarishning yagona uslubini shakllantirishga hissa qo‘shadi, artikulyatsiya, bolalarni faollashtirish va hissiy stressdan xalos bo‘lishga imkon beradi.

3. Asosiy qismga texnik topshiriqlar (qo‘shiq matnini yodlash, iboralar ustida ishlash, nafas olish, intonatsiya...) va ijodiy vazifalar (ijro mahorati ustida ishlash) kiradi.

4. Dars haqida mulohaza yuritish dars haqida fikr va his-tuyg‘ularni almashishni o‘z ichiga oladi (sizga nima yoqdi, nima yoqmadi, nima qiyin tuyuldi, nima tushunarsiz edi...)

Ushbu dastur bo‘yicha mashg‘ulotlar natijasida talabalar quyidagilarni bilishlari va qila olishlari kerak:

- alohida cholg‘u asboblari (baraban, tor, chalg‘i, klaviatura) tembrlarini farqlay olish;
- o‘rganilgan qo‘shiqlarni ifodali kuylash, ularning nomi va mualliflarini bilish. Dirijyorning imo-ishoralarni tushunish. Ovozda turli emotsional va semantik soylar bilan jim va baland ovozda kuylay olish, ovoz tembrini nazorat qilish;
- atamalarni bilish va tushunish: solist, orkestr, duet, xor, ansambl;

**“Ta’limda turkiy xalqlar milliy mentalitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

- turli murakkablikdagi bir ovozli asarlarni bajara olish, uzun iborada nafasni to‘g‘ri taqsimlash;
- tanlov va konsertlarda qatnashish, bajarilayotgan asarlarni his qila olish, sahna mahoratini oshirish;
- ansamblda to‘g‘ri ishlash uchun javobgarlikni tushunish.

Dastur samaradorligini baholash usullari:

Davomat;

Faoliyatlarni ish jurnalida qayd etish;

Natijalarni kuzatish (kuzatish, diagnostika);

Dasturning samaradorligini aniqlash usullari:

O‘rganilgan qo‘shiqlarni mustaqil ijro etish;

Yangi repertuar bilan ishlashda olingan vokal ko‘nikmalaridan foydalanish;

Bolaning ijobiy shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish;

O‘ziga ishonch, do‘stona munosabat, bag‘rikenglik, hamkorlik qilish qobiliyati, sahnaga chiqish qobiliyati.

Ushbu **dasturni amalga oshirish natijalarini** sarhisob qilish shakli jamoa ichidagi eng yaxshi ijrochilar uchun ko‘rik tanlovlardir;

Kalendar va matematik maktab bayramlarida, tuman tadbirlarida ishtirok etish;

Hisobot konserti.

Dasturni uslubiy qo‘llab – quvvatlash:

Dastur 1 yilga mo‘ljallangan. Dasturni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun har bir guruhdagi bolalar soni kamida 10-12 kishi bo‘lishi kerak. Dasturning yillik kursi 34 soatga mo‘ljallangan (haftasiga 1 soat).

Darslar davomida turli xil dars shakllari qo‘llaniladi:

Guruh, individual, qo‘shma, amaliy mashg‘ulotlar;

Suhbatlar, videolarni tomosha qilish va audio kassetalar va disklarni tinglash.

Ekskursiyalar;

Fotoko‘rgazmalar tashkil etish;

Konsert faoliyati.

Musiqiy ta’lim usullarining xilma-xilligi musiqa san’atining o‘ziga xos xususiyatlari va maktab o‘quvchilarining musiqiy faoliyati xususiyatlari bilan belgilanadi. Usullar alohida emas, balki turli xil kombinatsiyalarda qo‘llaniladi:

- og‘zaki (musiqa rahbari bolalarni suhbat bilan yangi qo‘shiq bilan tanishtirishni boshlaydi);

- vizual - eshitish (suhbat davomida, qo‘shiqning parchalarini bajaradi);

- rag‘batlantiruvchi usul (qo‘shiqning tarixi yoki tinglovchilarda qanday taassurot qoldirishi kerakligi haqida qiziqarli ma’lumotlarni beradi);

- hissiy ta’sir qilish usuli (qo‘shiqqa bo‘lgan munosabatni ovoz tembri, yuz ifodalari, imo-ishoralar bilan ifodalaydi);

- tushuntirish - illyustrativ (tushuntirish, badiiy ifodalash, xalq og‘zaki ijodidan foydalanish);

- reproduktiv (materialni o‘rganish, mustahkamlash);
- tadqiqot (mustaqil ishlash, baholash, o‘z-o‘zini baholash);
- qidiruv vaziyatlari usuli (bolalarni ijodiy va amaliy faoliyatga jalb qilish).

Turli usullardan keng foydalanish maktab o‘quvchilarining badiiy qiziqishlarini uyg‘otish, tasavvurlarini, musiqiy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Dasturni amalga oshirish uchun quyidagi texnik jihozlar talab qilinadi:

Musiqiy asboblari (piano, sintezator);

musiqa markazi, televizor;

Audio kassetalar, disklar;

Musiqa adabiyoti, qog‘oz varaqlari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh. M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. T. O‘. 2017.
2. Mamirov Q. Musiqa vositasida yoshlarni axloqiy-estetik ma’naviyat ruhida tarbiyalash //Musiqiy ta’lim va ma’naviyat. Resp. Ilmiy-nazariy konf.mat.to‘plami. – T.: Nizomiy nom. TDPU, 1998.
3. Fayzullayev E. M. “Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari badiiy didini shakllantirishda o‘zbek mumtoz musiqasi imkoniyatlaridan foydalanish” (metodik qo‘llanma). Toshkent – 2008.
4. Fayzullayev E. M. Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari badiiy didini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari (o‘zbek mumtoz musiqasi misolida). Ped.fan.nomz... dissertatsiyasi. TDPU. T.: 2010.
5. D. A. Karimova, D. Q. Qodirov, S. Karimov. Musiqa to‘garagini tashkil etish. Toshkent. “Ilm Ziya”, 2016.

**TA’LIM SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJ
TAJRIBALARIDAN FOYDALANISH**

Ro‘zmetova Saidaxon Ergash qizi
UrDPI Pedagogika nazariyasi va tarixi
mutaxassisligi magistranti +998932500012
saidarozmetova27@gmail.com

doi.org/10.59470/2024644

Annotatsiya: Maqolada Yaponiya, Singapur, AQSH kabi ilg‘or xorijiy ta’lim tizimi tuzilmasi, tajribasi va zamonaviy ta’lim dasturlari qisqacha tahlil qilingan. Shuningdek ta’lim tizimidagi yutuqlari, ta’lim standartlari monitoring qilingan. O‘zbekistonning ayni damdagi yutuqlari e’tirof etilgan.

Kalit so‘zlar: mamlakat, ta’lim, tajriba, xorijiy tajriba, ta’lim inspeksiyasi, tuzilma, xalqaro baholash.

Аннотация: В статье кратко анализируются структура, опыт и современные образовательные программы передовых зарубежных образовательных систем, таких как Япония, Сингапур и США. Также были проведены мониторинг достижений в системе образования, образовательных стандартов, отмечены текущие достижения Узбекистана.

Ключевые слова: страна, образование, опыт, зарубежный опыт, инспекция образования, структура, международная оценка.

Abstract: The article briefly analyses the structure, experience and modern educational Programs of the advanced foreign education system such as Japan, Singapore, USA. Also achievements in the education system, educational standards are monitored. The achievements of Uzbekistan at the same time are recognized.

Keywords: country, education, experience, foreign experience, education structure, international evaluation.

Rivojlangan davlatlar tajribasiga e’tibor qaratsak, taraqqiyotga erishish uchun islohotlar, avvalo, ta’lim sohasidan boshlanganiga guvoh bo‘lamiz. Chunki yosh avlod ta’lim-tarbiyasiga ustuvor vazifa sifatida qaragan har qanday mamlakat, shubhasiz, kelajak poydevori mustahkamligiga erishadi. Mamlakatimizda ham istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alohida e’tibor qaratilib, farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashi, jismonan va ma’nan etuk insonlar bo‘lib ulg‘ayishi, ularning qobiliyat va iste’dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish, yosh avlod qalbida

Vatanga sadoqat va fidoyilik tuyg‘ularini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Vatanimiz ta’limi keng qamrovli islohotlarni hamda qayta qurish ishlarini amalga oshirishdek murakkab jarayonni boshidan kechirdi va kechirmoqda. Ulardan ko‘zda tutilgan maqsad maktab faoliyatini demokratlashtirish uning, insonparvarlik tamoyillarini rivojlantirish, shu asosida o‘quv tarbiya ishlari mazmunini, uning shakl va uslubini kompleks yangilash va yanada takomillashtirishdan iboratdir. Yangilangan ta’lim to‘la ma’noda yangicha tafakkur, sog‘lom fikr demakdir. Hozirgi davrda ta’limning qadr -qimmat, obro va nufuziga teng darajada uning ijrochilarida tashabbuskorlik, fidoyilik va ishbilarmonlik ham bo‘lmog‘i zarur. Ta’limdagi muvvafoqiyat, aksariyat dadil harakat qiluvchilar tarafida bo‘ladi. Dadil harakat, shijoat tufaylidir. Shijoatni esa insonga, o‘zbek milliy pedagogikasining mumtoz namoyondasi Abdulla Avloniy takidlaganlaridek maktab ilm - ma’rifat baxsh eta oladi. [4. Xalq ta’limi ilmiy metodik jurnali. 2017. 3-son.]

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturida “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining yangi tahrirdagi qonunini qabul qilish beligalib berilgan edi. Shunga asosan O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni ishlab chiqildi va Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilindi. Ushbu qonunga ko‘ra ta’lim — ta’lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko‘nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta’lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko‘nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon sifatida baholandi.

Bugungi kunda ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini ta’minlashni va nazorat qilishni xorijiy tajribalar asosida oshirish, mazkur mavzu dolzarbligi va bugungi kunda zaruratini ko‘rsatadi. Kadrlar raqobatbardoshligini ta’minlash uchun o‘qitishni yangi zamonaviy ta’lim texnologiyalarga moslashtirish, zamonaviy metodlarni va tamoyillarni ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etishda xorijiy tajribalar bugungi kunda zarur bo‘ladi. Bugungi kunda ta’lim sifatini ta’minlash va modernizatsiyalashtirishda avvalombor, zamonaviy o‘quv-metodik ta’minotni shakllantirish masalasi paydo bo‘ldi. Shu sababli davlatimiz tomonidan ta’lim oldiga qo‘yayotgan masalalarni ijobiy hal etish uchun zamonaviy o‘quv-metodik ta’minotni yaratish dolzarb masala bo‘lib turibdi. Ta’lim sifati va ta’lim samaradorligi jamiyatda hayot sifatini ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Davlat va jamiyat umumiy va kasbiy ta’limga qanchalik ko‘p mablag‘ sarflasa va natijasi eng yuqori xalqaro standartlarga javob bersa, hayot sifati shunchalik yuqori bo‘ladi. [1]

Bu vazifalarni muvvafoqiyatli hal etishni muhim shartlaridan biri chet el maktabi va pedagogikasi tajribalari o‘rganishdir. Davlatimiz rahbari mamlakatda kadrlar muammosi mavjudligini barcha sohalarga islohotlar sur‘atiga mos zamonaviy mutaxassislar kerakligini aytgan edi. Shu maqsadda butun ta’lim tizimi

takomillashtirilmoqda. Prezident maktablari, buyuk allomalarimiz nomi bilan ataladigan ixtisoslashtirilgan maktablar, ijod maktablari, Temurbeklar maktablari kabi zamonaviy va innovatsion ta’lim maskanlari tashkil etildi. Ularda xalqaro tajribalar yo’lga qo’yilganligi kelajakda yetuk kadrlar yetishib chiqishidan dalolat beradi. 2019-yil 26-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Zamonaviy maktab”larni tashkil etish chora tadbirlari to’g’risida“gi qaror qabul qilindi. Qarorga muvofiq 2021-yilgacha maktablarni kamida 3 foizi, 2025-yilgacha 20 foizi 2030-yilga qadar esa 50 foizini, zamonaviy maktab” larga aylantirishning asosiy parametrlari belgilandi. Prezidentimiz shu yil yanvar oyida Oliy Majlisga yo’llagan Murojaatnomada maktab o’quv dasturlarini ilg’or xorijiy tajriba asosida takomillashtirish, o’quv yuklamalari va fanlarni qayta ko’rib chiqish, ularni xalqaro standartlarga moslashtirish, darslik va adabiyotlar sifatini oshirish zarurligini takidhladi.

Yurtimizda matematika, kimyo, fizika, va biologiya darslarining 10 foizigina amaliy mashg’ulotga ajratilgan. Rivojlantirilgan davlatlarda bu ko’rsatkich 30-50 foizni tashkil etadi. Bunga misol tarzida xorij tajribalarini tahlil qilib chiqamiz:

Yaponiya ta’limida “iqtidorli o’quvchi” tushunchasi yo’q. Chunki har bir o’quvchi alohida iqtidor sohibidir. Ilg’or mamlakatlar ichida Yaponiya ta’limi o’ziga xos yo’nalishi yetakchi o’rinni egallaydi. Jumladan, Yaponiya ta’lim tizimining tarkibi quyidagicha: maktabgacha ta’lim , boshlang’ich maktab , kichik o’rta maktab, yuqori o’rta maktab, oliy ta’lim tizimlariga kiruvchi oliy o’quv yurtlari. Boshlang’ich maktabda o’qituvchilar bolalarni tanqidga, ya’ni o’z xulqining yomon jihatlarini, maktabdagi kamchiliklarni tanqid qilishga o’rgatishadi. Bundan ko’rinib turibdiki, o’qituvchi faqat ta’lim berish bilan cheklanib qolmay, bolaning har tomonlama rivojlanishiga ta’sir etadi. Yaponiya rivojlangan davlatlar ichida o’qituvchining maoshi davlat rahbarlari orasida ham yuqori bo’lgan yagona davlat. Yaponiyada bolalar tarbiyasida onalarning roli va mas’uliyati ayniqsa kattadir. Ular farzandlarining aqlli, dono va mehnatsevar bo’lib o’sishlari uchun oila sulolasi va davlat oldida o’zlarini ma’sul deb hisoblaydi. Yaponiyada oilaviy tarbiya xususida ko’plab metodik qo’llanmalar va tavsiyanomalar nashr etiladi, radio va televideniya orqali ko’plab pedagogik maslahatlar berib boriladi. Yuqoridagilardan ko’rinib turibdiki yaponiyada ta’lim tizimi ham shaklan, ham mazmunan yuksak uyg’unlik kasb etgan. Ibrat olsa, o’rgansa arziydigan jihatlari ko’p. E’tiborli yana bir tomoni – Yaponiyada faqat milliy an’analar bilan cheklanib qolmay jahondagi AQSH, Fransiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan mamlakatlarning ilg’or pedagogik ish tajribalari ham ijodiyo’zlashtirilgan.

Amerika Qo’shma Shtatlari ta’lim tizimi: Amerikada o’rta ta’lim 12 yil bo’lib boshlang’ich o’rta va quyi maktablarga bo’linadi. Aksariyat qismi davlat maktablaridan iborat va ularda o’quvchilarning 88 foizi o’qiydi. Ta’lim muassasalarini davlat va shahar byudjetlari moliyalashtiradi, Qo’shma Shtatlarda yalpi ichki mahsulotning 7.5 foizi har yili ta’limga sarflanadi. 12 foiz o’quvchilar xususiy maktablarga boradi, ularning moddiy resurslari ota-onalar, turli mablag’lar va xayriya mablag’lari hisobidan shakllantiriladi. Amerika maktablaridagi o’ziga xos usullaridan biri har bir

o‘quvchining, “Hisobot kartasi” yuritilishidir. Unda o‘quvchi 10 xil xatti-harakati bo‘yicha baholanadi. Ota-onalar ushbu karta bilan tanishib borar ekan, farzandlariga oqsayotgan tomonlarini aniqlab, uni tuzatishga harakat qilishadi. Amerika pedagoglari haftasiga bir marta 1-3-sinf o‘quvchilari uchun “Sevimli o‘yinchoq” metodini qo‘llashadi. Bu metodda bolalar o‘yinchog‘ini tariflaydi. Mazkur metodni qo‘llashdan maqsad bolani uyatchanlikdan xalos bo‘lishga, sinfdoshlari orasida erkin gapirishga o‘rgatishdir. Amerikada ta’limni haddan ziyod demokratlashuvi talabalar bilimining puxtaligini tekshirish va nazorat qilishda qiyinchiliklar tug‘diradi. Shu sababli boy moddiy baza va tajribaga ega bo‘lgan davlatda butunlay savodsiz bo‘lgan bolalar ham topiladi.[5. Xorijda ta’lim (metodik qo‘llanma) - Toshkent: 1995.]

Singapurda umumiy ta’lim tizimi haqida to‘xtalganda qo‘yidagilarga e’tibor qaratish lozim. Ta’lim olish Singapurda - jamiyat siyosatida yetakchi o‘rinlarda turadi. Singapur Ta’lim Vazirligining asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchilarning iqtidorini aniqlashga, ular potentsiallarini amalga oshirishga, butun hayoti davomida bilimlarni olishga intilish va qiziqishni rivojlantirishga ko‘mak berishdan iborat. Singapur ta’lim tizimi – Ta’lim bu-hayotga tayyorlash emas, balki hayotning o‘zi tamoyili asosida qurilgan. Singapurda o‘rta maktab quyidagi yo‘nalishlarga bo‘linadi: maxsus, texnik, ekspress-yo‘nalish, akademik, integrallashgan. O‘quvchilar imtihon natijalari asosida o‘rta maktabning maxsus (4 yil), texnik (4 yil), ekspress (4 yil), akademik (5 yil) yoki integrallashgan (5-6 yil) kurslaridan biriga qabul qilinadi. Tabiiyki, har bir yo‘nalish o‘zaro farq qiladi. Maxsus va ekspress yo‘nalishlar 4 yillik ta’lim kurslarini o‘z ichiga olib, ularda asosan ona tili fani chuqurlashtirilgan holda o‘qitiladi. O‘quvchi unga qo‘shimcha tarzda biror chet (fransuz, nemis yoki yapon) tilini o‘rganishi mumkin. Maxsus va ekspress kurslarni tamomlagan o‘quvchilar 2 yillik kollejlarga o‘qishga kirishi mumkin. [3. Ma’rifat gazetasi, 11.01.2019]

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ta’lim sifatini nazorat qilish ta’lim inspeksiyasi tashkil qilinganiga endigina 2 yildan oshdi. O‘tgan davr mobaynida inspeksiyaga yuklatilgan vazifalar bajarish bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish va ularni yurtimiz ta’lim sifatini baholash ishlarini joriy etish bo‘yicha maqsadli ishlar olib borilmoqda. Biz ayni damda chet el pedagogikasidagi ilg‘or jihatlarini o‘zashtirish, yangi-yangi o‘quv predmetlarini ta’lim tarkibiga kiritish bilan jahondagi eng ilg‘or pedagogikalarinig biriga aylantirish.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, ta’lim sifatini ta’minlash borasida shu paytgacha mavjud bo‘lgan milliy va xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, tizimsiz tarzda o‘tkaziladigan islohotlar va innovatsiyalar samarasiz bo‘lib, bu ko‘pincha ta’lim sohasidagi umumiy samaradorlikka putur yetkazadi. Shuning uchun ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha shu paytgacha to‘plangan xorijiy tajribalarni milliy ta’lim tizimi yutuqlari bilan o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda majmuaviy, tizimli va bir butun tarzda amalga oshirish mamlakatimizda ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarishi shak-shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi - Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarida faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha choratadbirlar to‘g‘risidagi PQ-3775-sonli qarori.
2. A.B.Ikromov, S.Y.Maxmudov, G.M.Anorqulova Germaniya: Ta’lim, ilm fan (metodik qo‘llanma. Kasb mahorati jurnali -2004-yil. 2 son.
3. Anvar Xo‘jayev, Singapur ta’lim tizimi : jahon maorifida yetakchi brendga aylangan, Ma’rifat gazetasi ,11.01.2019
4. G.Anorqulkova, A.Karimov.Xorijiy mamlakatlar ta’lim tizimining o‘ziga xos yo‘nalishi uslub va tahlili. Xalq ta’limi ilmiy metodik jurnali. 2017. 3-son.
5. J.F.Yo‘ldoshev Xorijda ta’lim (metodik qo‘llanma) - Toshkent: 1995

ЁШЛАРДА МЕҲНАТСЕВАРЛИК ҲИСЛАТЛАРИНИ КУЧАЙТИРИШДА ХОРАЗМДАГИ ҚАДАМЖО ВА ЗИЁРАТГОҲЛАРДАГИ АВЛИЁЛАР КУЛЬТИНИНГ РОЛИ

Ражабова Нилуфар Эгамбергеновна
Урганч давлат педагогика институти ўқитувчиси

doi.org/10.59470/2024645

Annotation: The role of the cult of saints in shrines and shrines is important in strengthening the spirit of hard work among young people. In this article, it is stated that the great people’s achievement of the sainthood is due to the unceasing work, the attitude towards work among the population is based on the life of the saints, and their life is based on facts.

Key words: Work, saint, mysticism, morality, pilgrimage, education, pure, elder, heritage, teacher.

Аннотация: Важна роль культа святых в святилищах и святилищах в укреплении духа трудолюбия среди молодежи. В этой статье утверждается, что достижение великого народа святости обусловлено непрерывным трудом, отношение к труду среди населения основано на житии святых, а их жизнь основана на фактах.

Ключевые слова: Работа, святой, мистика, мораль, паломничество, образование, чистый, старейшина, наследие, учитель.

Annotatsiya: Ёшларда меҳнатсеварлик ҳислатларини кучайтиришда қадамжо ва зиёрагҳоҳлардаги авлиёлар култининг роли муҳим аҳамият касб этади. Ushbu maqolada ulugʻ zotlarнинг авлиёлик даражасига етишида тинимсиз меҳнат ётганлиги боис аҳоли ўртасида меҳнатга бўлган муносабат авлиёлар ҳаётига тақлидий равишда кечганлиги ва уларнинг ҳаёт faktlar bilan asoslanilgan.

Kalit soʻzlar: Меҳнат, авлиё, tasavvuf, ahloq, ziyoratgoh, тарбия, pok, пир, meros, ustoz.

Қабр аҳли барча моддий эҳтиёжлардан озод. Агарда ҳаётликларида амалга оширган ишлари вафотларидан кейин ҳам элига ва халқига нафли, намунали ҳисобланса, улар хотираларда яшаб, миллий тимсолга айланади. Мухлислари ихлосдан фойда, фахрдан муҳаббат ҳосил этадилар. Улар авлиёлик, азизлик мартабасига етадилар. Қабрлари улуғланиб зиёратгоҳларга айланади.

Бу рухий тин олиш манзилларида ётганларнинг илмидан, меросидан, тафаккурдан ҳосил бўлган самара кўнгилга қувват, ниятга мадад, умидга таянч бўлади. Шу боис ҳам оқил кишилар, доно ҳукмдорлар улуғлар қабрини зиёрат ва обод этишни энг савоб деб билганлар.

Ислом динимизда боқимондалик, дангасалик ва ўзгаларга нисбатан таъмагирлик кескин қораланади. Унинг муқобилида ҳалол меҳнат қилиш, касб-кор қилиш улуғланади ва унга ажр-савоблар ваъда қилинади. Қуръони каримнинг бир неча ўрнида ҳалол касб қилиш ибодат билан бирга зикр қилинган [4]. Хусусан, Ҳадиси Шарифда қуйидагилар таъкидланган:

- касбнинг энг яхшиси кишининг ўз қўли билан бажарилган иши ва ҳалол меҳнатидир; - илм ўрганиш ҳар бир мусулмон учун фарздир;
- бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхшидир;
- қайси бир олимнинг илмидан сўралганда қизғаниб гапириб бермаса, қиёматда оғзига ўтдан тизгин солиб қўйилади;
- аввало олим бўл! Илму уламоларни севувчи бўл!;
- садақанинг афзали мусулмон кишининг илм ўрганиб, сўнг бошқа мусулмон биродарларига ҳам ўргатишидир.

Ёшларда меҳнатсеварлик ҳислатларини кучайтиришда қадамжо ва зиёрагоҳлардаги авлиёлар культининг роли муҳим аҳамият касб этади. Улуғ зотларнинг авлиёлик даражасига етишида тинимсиз меҳнат ётганлиги боис аҳоли ўртасида меҳнатга бўлган муносабат авлиёлар ҳаётига тақлидий равишда кечган. Пайғамбар Довуд алайҳиссалом - темирчилик, Арастудан кейин иккинчи муаллим дея шуҳрат топган қомусий олим Фаробий - боғбончилик, шоир Саккокий - пичоқчилик, шоир Завқий эса маҳсидўзлик билан тирикчилик ўтказишган. Бу қарашлар Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил баёри, даст ба кор» шиорига ҳамоҳанг ҳолда олиб борилган [3]. У қалин ипакли мато-кимхоб тўқиш билан тирикчилик қилар, шогирдларига ҳам ҳунар ўргатар эди. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” да тасаввуф пирлари ва шайхлари ҳақида сўз юритар экан, Ҳожа Абдулла Ансорий - этикдўз, Шайх Абубакр Ҳаббоз - новвой, Шайх Омулий - қассоб, Шайх Ашарий - ғишт терувчи, Шайх Баннон - хаммол, Шайх Абуҳасан - дурадгор бўлганлигини айтади ва қатор мисоллар келтиради.

Ёшларни меҳнатсеварликка чорлашда Хоразмдаги қадамжо ва зиёратгоҳлардаги авлиёлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, Хивадаги Саййид Алоуддин ва унинг шогирди Паҳлавон Маҳмуд зиёратгоҳларини таъкидлаб ўтиш мумкин. Бу зиёратгоҳлар Хива шаҳрининг Ичан қалъасида жойлашган. Саййид Алоуддин “Барча илмларнинг калитдори” номини олган. Унга атаб шогирди, нақшбандия тариқатининг етук вакили Сўфи Амир Кулол томонидан мақбара барпо қилинган. Тарихчи Аҳмад Розий хоразмлик машҳур шайхлар рўйхатида Саййид Алоуддинни ҳам киритиб, унинг Шайх Нажмиддин Кубродан кейинги йирик шайх бўлганини ёзиб қолдирган. Бу сўзларни Жомий ва Навоий асарларида ҳам учратиш мумкин.

Саййид Алоуддин мактаб ва мадрасаларни битказиб, ўзи ҳам Хивада мактабдорлик қилган. Ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд ёшлик чоғларида у кишидан таълим олган. Шу боис Паҳлавон Маҳмуд пирлик даражасига эришгач: “Ҳар ким бизни зиёрат қилиш учун келсалар, азиз устозимиз Саййид Алоуддин пирни зиёрат қилсинлар, сўнгра бизни олдимизга келсунлар” деган экан [2]. Демак, Саййид Алоуддин машхур шайх бўлиши билан бирга, устозлик касбини ҳам бажарган.

Амсиддин Самийнинг “Қолиде-ул-аълом”, Лутф Алибек Озарийнинг “Ҳазрат Паҳлавон ҳикоятлари” асарларида, шунингдек, “Маноқиб Паҳлавон Маҳмуд”да ёзишларича, Паҳлавон Маҳмуд олим, шоир, кураги ерга тегмаган Паҳлавон, шу билан бирга отаси касбини давом қилдирган пўстиндўз ва телпакдўз уста бўлган.

Хивадаги Биби Ҳадича она зиёратгоҳи ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бу аёл қабри Хива тумани Пишканак қишлоғида жойлашган. У ёшлигида ўқимишли аёл бўлиб, ёшларга билим берган. Бундан ташқари у яна табиблик билан ҳам шуғулланган. Биби Ҳадича она беморларни иситмасини тушириш, турли оғриқларини тўхтатиш, турли гиёҳлардан малҳам тайёрлаш, оғир туққан аёлларни даволаш каби ишларни ҳам қилган [1].

Аранчи бобонинг қабри Хоразм вилоятининг Ҳазорасп туманидаги Ишҳарик қишлоғида бўлиб, у XV асрларда дарёда кемачидик қилган. Тажрибали дарғалардан бири бўлиб, инсонларни хожатини чиқарган ва катта савоб эгаси бўлган. У вафот қилганидан кейин у кишини дарё бўйига дафн қилишган. Ривоятларга қараганда ул киши кемачи - дарғаларнинг Пири ҳисобланган. Ул кишининг қабрлари ҳозирда ҳам мавжуд, бўлиб муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланади.

Зиёратгоҳлардаги азиз-авлиёлар ҳаётидан ибрат олиш одамларни ёмон йўллардан узоқроқ юришга инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга ундаб келган. Уларда тарбия – одоб-ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-хуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳаллоллик, адолат сингари инсоний қадриятларни улуғлашга ундаб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Дала ёзувлари. Хива тумани Пишканак қишлоғи. 2013 йил. – Б.3.
2. Қамариддин Эшон Муҳаммад Карим ўғли. Комилжон Дурди Қилич ўғли. Тазкиратул авлиё, ёхуд Хоразм диёрида мадфун бўлган авлиёлар зикри. – Урганч.: Хоразм нашриёти, 1997. –Б.45.
3. Ф.Б.Ҳайитова. Зиёрат ва зиёратгоҳларнинг ўзбек халқининг этномаданий ҳаётида тутган ўрни. Международный научный журнал № 5 (100), часть 1 «Новости образования: исследование в XXI веке» декабрь, 2022 г. С 486.
4. <https://zamaxshariy.uz/15418/>

THE IMPORTANCE OF COGNITIVE COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Khudoyberganov D.Y.

teacher of the Urgench State Pedagogical Institute

doi.org/10.59470/2024646

Annotation. The article examines the importance of the development of cognitive competencies of primary school students in the modern educational process. Based on the analysis of cognitive processes and their impact on the success of studies and adaptation to a changing world, the author identifies key aspects of cognitive competence, such as the development of thinking, knowledge acquisition, self-regulation skills and preparation for the future.

Keywords: cognitive competencies, primary school, development of thinking, assimilation of knowledge, self-regulation, preparation for the future, educational methods, educational approaches.

In the modern educational process, increasing attention is paid to the development of cognitive competencies of primary school students. Cognitive competence is a student's ability to comprehend, process and use information in a meaningful way, as well as to develop critical thinking, problem solving and decision-making.

The importance of cognitive competence for primary school students can be distinguished as follows:

1. **Development of thinking:** Cognitive competence promotes the development of various types of thinking in students, such as analytical, logical, critical and creative thinking. This helps them to better understand and analyze information, formulate their thoughts and ideas, and find non-standard solutions to problems.

2. **Knowledge acquisition:** Cognitive competence helps students to effectively assimilate new knowledge and information. They will learn how to organize their knowledge, establish connections between different subjects and concepts, and apply their knowledge in practice.

3. **Development of self-regulation skills:** Cognitive competence contributes to the development of students' self-regulation skills. They will learn how to plan their work, set goals, monitor their progress and evaluate their achievements. This will help them become more organized, responsible and independent students.

4. **Preparing for the future:** Cognitive competence is an important foundation for successful adaptation of students to a rapidly changing world. They will learn how to quickly adapt to new situations, analyze and evaluate information, make informed

decisions and solve problems. These skills will be useful to them not only in their studies, but also in their future professional activities.

The use of cognitive competence in primary school lessons can be carried out through various methods and approaches, such as:

- the use of interactive teaching methods that stimulate students' active participation in the lesson, encourage their critical thinking and contribute to the development of their cognitive skills;
- the use of a variety of educational materials and resources that help students perceive information in various formats and develop their cognitive abilities;
- the organization of teamwork and project activities that develop students' skills of cooperation, communication and problem solving.

In the modern educational process, increasing attention is paid to the development of cognitive competencies of primary school students. Cognitive competence includes a set of skills and abilities related to cognitive processes such as perception, attention, memory, thinking and problem solving. The development of these competencies plays an important role in the formation of students' critical thinking, self-regulation and successful adaptation to learning.

The importance of cognitive competence for primary school students can be distinguished as follows:

1. Improving learning outcomes: The development of cognitive competencies contributes to improving student academic performance. Students with advanced cognitive skills cope better with learning tasks, learn new material more effectively and successfully solve learning tasks.

2. Development of critical thinking: Cognitive competence contributes to the development of students' critical thinking. They learn to analyze information, highlight the main thing, compare and evaluate different points of view. This helps them make informed decisions and develop independent thinking [1].

3. Self-regulation and independence: The development of cognitive competencies contributes to the formation of students' skills of self-regulation and independence. They learn to plan their activities, control their actions, and evaluate their results. This helps them become more responsible and independent students.

4. Problem Solving: Cognitive competence develops students' problem solving skills. They learn to analyze difficult situations, identify causes and effects, look for alternative solutions and make informed decisions. This helps them cope with difficulties and effectively solve various tasks.

5. Adaptation to learning: The development of cognitive competencies helps students successfully adapt to learning. They learn to quickly master new material, use their knowledge and skills effectively, and adapt to various educational situations. This helps them to cope with the requirements of the curriculum more easily and achieve better results.

Students with advanced cognitive competence have a number of advantages that contribute to their success in learning and development. Here are some of them:

1. **Improved thinking and problem solving:** Students with advanced cognitive competence have more flexible and analytical thinking. They are able to analyze information, find connections and solve complex problems [2].
2. **Better self-regulation ability:** Students with advanced cognitive competence have a better ability to control their thoughts, emotions, and behavior. They can better plan their actions, make decisions, and manage their time. [3].
3. **More effective training:** Students with advanced cognitive competence learn new knowledge and skills better. They are able to process information more deeply, memorize it and apply it in various contexts [4].
4. **Improved communication:** Students with advanced cognitive competence have better communication skills. They can express their thoughts clearly and logically, argue their views, and interact effectively with other people.
5. **Development of creative thinking:** Students with advanced cognitive competence are capable of creative thinking. They can generate new ideas, find non-standard solutions and apply innovative approaches to solving problems.
6. **Academic and professional success:** Students with advanced cognitive competence are more likely to achieve success in their studies and in their future careers. Their ability to analyze, think critically, and solve problems makes them valuable members of the educational and professional community.

The development of cognitive competence of primary school students requires systematic work and an individual approach to each student. It is important to create a suitable educational environment that will promote the development of cognitive abilities and motivate students to engage in active learning activities.

Reference :

1. Nikulnikova, V. I. Principles of the implementation of the cognitive approach in the educational process of primary school / V. I. Nikulnikova, M. A. Reznichenko. — Text : direct // Young scientist. — 2018. — № 47 (233). — Pp. 373-375. — URL: <https://moluch.ru/archive/233/54051/> (date of reference: 03/25/2024).
2. Lipatnikova I.G., Parshina T.Y. Formation of cognitive competence in the process of teaching elementary mathematics to students of pedagogical universities // Modern problems of science and education. – 2012. – № 1.
3. Kubryakova E.S. About the attitudes of cognitive science and current problems of cognitive linguistics // Questions of cognitive linguistics. - 2004, №1.
4. Omarova V.K. Conceptual approaches to working with gifted children / V.K.Omarova // Odar. the child. - 2010. - No. 6.

**BOSHLANG‘ICH SINFLARDA RUS BOLALAR ADABIYOTI VA
ADIBLARINING ASARLARINI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK
TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH**

Raimova Nilufar Abdullayevna
Urganch davlat pedagogika instituti
“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrası dotsenti

doi.org/10.59470/2024646

Annotatsiya: Mazkur maqolada rus bolalar adabiyotining shakllanishi va taraqqiyot tamoyillari hamda buyuk rus adibi A.S.Pushkin asarlarining mohiyatini yoritishda FSMU texnologiyasi, “Besh barmoq”, “Domino” va “Venn diagrammasi” metodlarini tatbiq etish to‘g‘risida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: virshi, lubka, gravyura, rus bolalar adabiyoti, FSMU texnologiyasi, “Besh barmoq” metodi, “Domino” metodi, “Venn diagrammasi” metodi.

Аннотация: В данной статье представлена информация о применении технологии ФГМУ, методов «Пять пальцев», «Домино» и «Диаграмма Венна» для выяснения принципов становления и развития русской детской литературы и сущности произведений великого русского писателя. писатель А. С. Пушкин.

Ключевые слова: вирши, лубка, гравюра, русская детская литература, технология ФГМУ, метод «Пять пальцев», метод «Домино», метод «диаграмма Венна».

Abstract. This article provides information on the application of FSMU technology, "Five Fingers", "Domino" and "Venn Diagram" methods to clarify the principles of the formation and development of Russian children's literature and the essence of the works of the great Russian writer A.S. Pushkin.

Key words: virshi, lubka, engraving, Russian children's literature, FSMU technology, "Five fingers" method, "Domino" method, "Venn diagram" method.

Rus bolalar adabiyoti ko‘p asrlik boy tarixga ega bo‘lib, unig rivoji XVII asrning o‘zgarishlari arafasida shakllana boshlagan. Bu davr adabiy jarayoni o‘quv-targ‘ibot adabiyotidan, badiiy va ilmiy adabiyot sari rivojlana boshlaydi. Shu bilan birga bolani dialogik nutqqa chorlovchi, uning bolalarcha “men”ini shakllantiruvchi, “nima uchun?” so‘rog‘iga javob beruvchi, kichik yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan o‘qishga hamda yozishga o‘rgatuvchi adabiyot ham rivojlana boshlagan.

Ayni shu davrda birinchi qadimgi rus bolalar shoiri deb tan olingan Savvatiy ham yashab ijod qilgan. Savvatiy 1634-yilda chiqqan birinchi bosma alifboni tayyorlashda ishtirok etib, o‘zining she‘rlarini (virshilarini) bosmadan chiqaradi. Savvatiy virshilarning asosiy g‘oyasi o‘qishning foydasi, dangasa va yalqovlikning zarari haqidadir. Bu davrda

bolalar nasri ham rivojlana boshlaydi. Rus jangovar qissalari qisqartirilib, bolalar uchun qayta ishlangan. Masalan, "Mamay janglari haqida hikoyalar" (Kulikovo jangi haqida), "Don kazaklarining qal`ada o'tirishlari haqidagi hikoyalar"i shular jumlasidandir

Rus kitobxonlarining XVIII asr ikkinchi yarmida ertaklar bilan qiziqib ketishi natijasida M.D.Chulkovning “Masxaraboz yoki Slavyan ertaklari” (1766-1768), V.A.Levshinning “Slavyan pahlavonlari haqida so‘zlab beruvchi rus ertaklari” (1780-1783) kabi asarlari maydonga keladi. Yozuvchilar ham kitobxonlar ommasining ehtiyojlarini sezgan holda ularga bimalol pahlavonlar, xudolar haqidagi ertaklarni yoza boshlaydilar.

XVII asrda paydo bo‘lib, XVIII-XIX asrlar davomida rus xalqining ommaviy madaniyatiga aylangan lubkalar, ya`ni badiiy jihatdan bo‘sh, saviyasi past, o‘rtamiyona adabiyot bolalar va o‘smirlar orasida o‘zining muxlislarini topgan. Lubkalar bu taxtakachlarga gravyura rasmlar solib bosilgan matnlar. Gravyura o‘z nomi bilan tayyor rasm yoki matnni qog‘ozdan taxtakachlarga qo‘yib, o‘yib ko‘chirish degani. Rus lubkalarining mavzulari turli-tuman bo‘lib: injildan illyustratsiyalar qilingan, shonli jangchilar haqida, muhim voqealar, xalq udumlar va an`analari, ertaklar ham bosilgan. Lubkalar o‘zlarida gazeta yoki plakat, rasmlarni va kitoblarni mujassamlashtirgan holda oddiy xalq ichida ziyo tarqatishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

XIX asrning birinchi yarmi rus adabiyoti tarixida katta o‘zgarishlar bilan belgilanadi. Bu davr dvoryanlarning erkin fikrlash (“donishmandlikni sevisish”) g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan. Rus “Oltin asr”i adabiyotining namunasi sifatida masalnavis I.A.Krillovning (1769-1844) asarlarini keltirish mumkin. Uning masallari bir necha avlod bolalari tarbiya olib kelayotgan butun bir ma`naviy-axloqiy to‘plamni tashkil etadi. Krillovning masallari nafaqat donishmadlik, balki haqiqat bilan ham yorqinroqdir. Uning masallari juda qisqa, ammo ma’nosi ulkan. Masalan, “Bo‘ri va qo‘zichoq”, “Oqqush”, “Cho‘rtan baliq va qisqichbaqa”, “Chigirtka va chumoli”, “Mushuk va Oshpaz”, “Qarg‘a va Tovuq”, “Itlar ichidagi Bo‘ri” kabi.

Rus bolalar adabiyoti taraqqiyotida rus tanqidchilari Belinskiy, Dobrolyubov va Chernishevskiylarning roli beqiyos darajada katta bo‘lgan. Ular keskin ravishda bolalar yozuvchilarinimng asarlarida ilgari surilgan g‘oyalarga ko‘r-ko‘rona bo‘ysunish ruhiga qarshi chiqadilar. Belinskiy bolalar adabiyotining mazmunini, sifatini yahshilashga intilgan. U bolalar adabiyoti bolalarda inson kuchiga ishonishni, qiyinchiliklar oldida chekinmaslikni, insonparvarlik, kitobxonlarda yuksak axloqiy sifatlarni, o‘z xalqiga muhabbatni, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, mardlik va qahramonlik kabi xislatlarini tarbiyalashi lozimligini ta’kidlaydi.

V.G.Beliniskiy yosh kitobxonlarni ilg‘or rus adabiyoti bilan tanishtirishni ko‘zlab, A.S.Pushkin asarlarining tarbiyaviy ahamiyatini ochib beradi. “Rus nasrining otasi” N.V.Gogol asarlarini maktab dasturiga kiritishni tavsiya etdai, yoshlarni kurashga ilhomlantiruvchi M.Yu.Lermantov she’rlarini o‘qishga da’vat qiladi. Shu tariqa, o‘ziga

qadar bo‘lgan ilg‘or rus bolalar adabiyoti taraqqiyotining asosiy xususiyatlarini umumlashtirib, uning keyingi rivojlanish yo‘llarini ko‘rsatib berdi.

N.G.Cherneshevskiy bolalar adabiyotining o‘ta nasihatgo‘yligi, ezmaligini qattiq tanqid qilib, yosh avlodga chinakam “bilim bera oladigan, uning fikrlash tarzini rivojlantiradigan va barcha go‘zal hamda yaxshi narsaga muhabbat tuyg‘usini qo‘llab-quvvatlaydigan” asarlar yaratishni talab qiladi. Ulug‘ munaqqid bolalar adabiyotining yuksak badiiyligiga putur yetkazadigan so‘z ezmalikligiga keskin qarshi chiqadi. U bolalar uchun yozilgan asarlarda oz so‘z ishlatilib, ko‘p ma’no anglatishning tarafdori edi.

N.A.Dobrolyubov ham bolalar adiblarini o‘z asarlarida inqilobiy g‘oyalarni tashviq qilishga chaqiradi. Bu bilan mavjud ijtimoiy tuzumni o‘zgartirishga qodir avlodni tarbiyalash – bolalar adabiyotining asosiy vazifasi bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi. Tarbiyaning maqsadi har vaqt insonni “jaholat va yolg‘onga qarshi kurashga” tayyorlashdan iborat deb hisoblaydi. U o‘zining “Dunyoning barcha mamlakatlari bo‘ylab bolalar bilan sayohat” deb nomlangan maqolasida yosh avlod adabiyotining vazifalariga to‘xtalib shunday yozgan edi: “Bolalar kitobi bolaning fikrlash qobiliyatini ishga solmog‘i, bolada bilimga havas uyg‘otmog‘i, uni imkon boricha, haqiqiy dunyo bilan tevarak-atrofdagi narsalar bilan tanishtirmog‘i va nihoyat, kishi tabiatiga xos bo‘lgan oddiy axloq hissini sun‘iy axloq qoidalari bilan buzmasdan, bolada uni mustahkamlamog‘i kerak” deydi.

Ta’lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish davr talabi bo‘lib, boshqa sohadagi texnologik tajribalar bilan uzluksiz boyib boradi va an’anaviy o‘quv jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratib beradi. Keyingi davrlarda barcha sohalarida bo‘layotgan o‘zgarishlar ta’lim sohasiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Har bir fanni chuqurlashtirib o‘tish, shu fan doirasidagi ma’lumotlarni o‘rganuvchiga tez va oson yetkazib berishni talab qiladi. Buning uchun ta’limda ham boshqa sohalaridagi kabi yangi zamonaviy texnologiyalarni tatbiq qilish maqsadga muvofiqdir. Oliy ta’lim muassasalari va maktablarda adiblar ijodini o‘rganish va o‘rgatish yangi innovatsion yondashuvni talab qiladi. Hozirgi yangilanishlar jarayonida ta’limda pedagoglar tomonidan ko‘pgina pedagogik texnologiyalar ishlab chiqilmoqda.

Rus bolalar adabiyotining shakllanishi, rus adiblarining bolalar uchun yaratgan asarlarini o‘rganishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan “Domino”, “FSMU”, “Besh barmoq” kabi interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

“Domino” metodi o‘quvchilarda axborot tizimini qabul qilish va bilimlarini o‘zlashtirilishini yengillashtirish maqsadida qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod o‘quvchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o‘taydi. Ushbu metoddan foydalanishni quyidagi tartibda amalga oshirish mumkin:

a) O‘qituvchi yangi mavzu bayonidan keyin talabalar umumiy sonidan kelib chiqqan holda mavzuga oid oldindan tayyorlangan javob va savol yozilgan tarqatmalarni tarqatadi. O‘yin 1-raqamli tarqatmani olgan talaba savol berishi bilan boshlanadi.

Savolning javobi boshqa tarqatmada berilgan bo‘ladi. Tarqatmadagi javobni o‘qigan talaba izidan savol beradi. Shu tarzda kim javob bergan bo‘lsa, izidan yana savol berib o‘yinni davom qildiradi.

b) Bu metod auditoriyadagi barcha talabalar ishtirokida o‘tkazilib, ularning diqqatini jamlashga, mavzu yuzasidan ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

1-tarqatma

Savol: Qaysi rus adibni “Rus nasrining otasi” deya ulug‘lashgan?

Javob: N.G.Cherneshevskiy bolalar adabiyotining o‘ta nasihatgo‘yligi, ezmaligini qattiq tanqid qiladi

2-tarqatma

Javob: Savvatiy birinchi qadimgi rus bolalar shoiri deb tan olingan

Savol: Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida qaysi rus tanqidchilarining hissasi katta?

3-tarqatma

Javob: “Rus nasrining otasi” deya nom olgan adib N.V.Gogol

Savol: Gravyura nima?

4-tarqatma

Javob: Rus tanqidchilaridan Belinskiy, Dobrolyubov va Chernishevskiylarning rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida roli beqiyos

Savol: Bolalar adabiyotining qaysi jihatlarini N.G.Cherneshevskiy qattiq tanqid qiladi?

5-tarqatma

Javob: Lubkalar bu taxtakachlarga gravyura rasmlar solib bosilgan matnlar

Savol: Birinchi qadimgi rus bolalar shoiri deb tan olingan shaxs?

6-tarqatma

Javob: Rus lubkalarining mavzulari turli-tuman bo‘lib, injildan illyustratsiyalar qilingan, shonli jangchilar haqida, muhim voqealar, xalq udumlar va an`analari, ertaklar ham bosilgan.

Savol: Savvatiy she’rlari yana qanday nom bilan yuritilgan?

7-tarqatma

Javob: Gravyura tayyor rasm yoki matnni qog‘ozdan taxtakachlarga qo‘yib, o‘yib ko‘chirish degani.

Savol: Rus "Oltin asr"i adabiyotining namunasi sifatida kimning asarlarini misol qilishimiz mumkin?

8-tarqatma

Javob: I.A.Krillovning "Bo‘ri va qo‘zichoq", "Oqqush, Cho‘rtan baliq va qisqichbaqa", "Chigirtka va chumoli", "Mushuk va Oshpaz", "Qarg‘a va Tovuq", "Itlar ichidagi Bo‘ri" kabi masallari mashhur

Savol: Lubkalar nima?

9-tarqatma

Javob: Savvatiy she’rlari virshilar deb ham yuritilgan

Savol: Rus "Oltin asr"i adabiyoti deganda qaysi davr nazarda tutiladi?

10-tarqatma

Javob: I.A.Krillov 1769-1844-yillarda yashab ijod etgan

Savol: “Dunyoning barcha mamlakatlari bo‘ylab bolalar bilan sayohat” deb nomlangan maqola muallifi kim?

11-tarqatma

Javob: Rus "Oltin asr"i adabiyotining namunasi sifatida masalnavis I.A.Krillovning (1769-1844) asarlarini keltirish mumkin.

Savol: I.A.Krillovning qanday masallarini bilasiz?

12-tarqatma

Javob: N.A.Dobrolyubov o‘zining “Dunyoning barcha mamlakatlari bo‘ylab bolalar bilan sayohat” deb nomlangan maqolasini yozgan

Savol: I.A.Krillov nechanchi yillarda yashab ijod etgan?

13-tarqatma

Javob: XIX asrning birinchi yarmi rus "Oltin asr"i adabiyoti deb qaraladi

Savol: Rus lubkalari qanday mavzularda bo‘lgan?

14-tarqatma

Javob: Savvatiy 1634 yilda chiqqan birinchi bosma alifboni tayyorlashda ishtirok etib, o‘zining she’rlarini (virshilarini) bosmadan chiqaradi.

Savol: Bolalar uchun yozilgan asarlarda oz so‘z ishlatilib, ko‘p ma’no anglatishning tarafdori bo‘lgan rus munaqqidi kim?

15-tarqatma

Javob: N.G.Cherneshevskiy bolalar uchun yozilgan asarlarda oz so‘z ishlatilib, ko‘p ma’no anglatishning tarafdori bo‘lgan

Savol: Savvatiy qachon o‘z she’rlarini (virshilarini) bosmadan chiqaradi?

“Zanjirli savol-javob” metodi orqali mavzu atroflicha o‘rganilgandan so‘ng A.S.Pushkinning “O‘lik bekach va yetti bahodir haqida ertak” hamda “Shoh Saltan haqida ertak” asarlari Venn diagrammasi metodi orqali tahlil qilinadi.

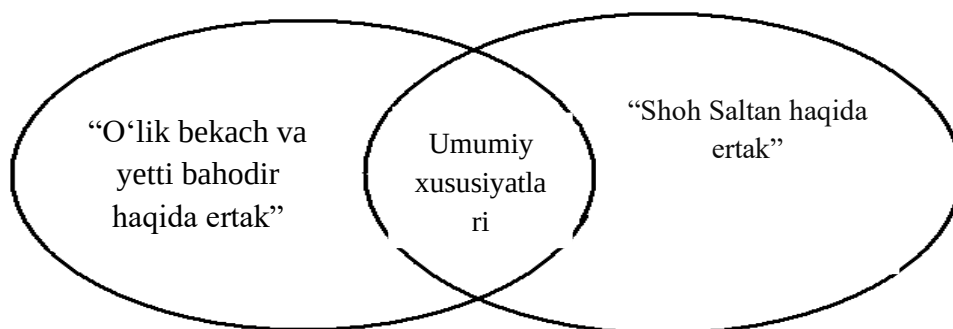
1-bosqich. O‘quvchilar ikki guruhga bo‘linadi va har bir guruhga bittadan asar beriladi.

2-bosqich. Doskaga ikkita kesishuvchi aylanalar chiziladi va guruhlariga bo‘lib beriladi.

3-bosqich. Guruhlar asar to‘g‘risidagi fikrlarini o‘z aylanalari ichiga navbatma-navbat yozishadi.

4-bosqich. Fikrlar yozib bo‘lingandan so‘ng, bu ikki asarning umumiy xususiyatlari bor yoki yo‘qligi aniqlanadi. Aylanalardagi umumiy xususiyatlar haqidagi yozuvlar o‘chiriladi va ular umumiy soha ichiga bitta qilib yoziladi.

5-bosqich. O‘quvchilar ikki asarni taqqoslash natijasida hosil bo‘lgan Venn diagrammasini tahlil qiladilar. Bu asarlarning umumiy va farqli tomonlariga yana bir bor e’tibor qaratiladi.

A.S.Pushkin asarlari yuzasidan FSMU jadvali talabalarga tarqatiladi va “F” qismiga Pushkin haqida o‘z fikrlarini bayon etadilar, “S” qismiga esa Pushkin asarlarida xalq og‘zaki ijodining o‘rni va sababini ko‘rsatadilar. “M” qismida yuqorida ko‘rsatilgan sababga adib asarlaridan aniq dalillar keltiradilar. “U” qismida asar haqida bildirilgan fikrlar umumlashtiriladi.

Keyin adibning “Baliqchi va baliq haqida ertak” asari “Besh barmoq” metodi orqali tahlil doirasiga tortiladi. Buning uchun talabalarga daftarlariga o‘ng qo‘llarining barmoqlarini chizish aytiladi va har bir barmoqlariga so‘roq so‘zlari joylashtirilib chiqiladi:

- a) Bosh barmoq – kim? Baliqchi, kampir
- b) Ko‘rsatkich barmoq – nima? Tog‘ora, urchuq, to‘r, oltin baliq, baqayaproq
- c) O‘rtancha barmoq – qayer? Yerto‘la, dengiz, eski uy, qasr, saroy
- d) Nomsiz barmoq – qachon? O‘tdi hafta ketidan hafta,
- e) Jimjiloq barmoq – nima uchun? Yuqoridagi 4 ta barmoqda keltirilgan so‘zlar asosida umumlashtirilib, xulosa chiqariladi

Mazkur metod o‘quvchilarga asar ichida berilgan mayda detallarni ham eslab qolish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov Q.M., Ismoilov O. A. Yangi pedagogic texnologiyalar va ularni joriy qilish muammolari. – T.; “Fan va texnologiya”, 2012.
2. Sh.K.Shayaqubov. Interfaol ta’lim usullari. “Tafakkur bo‘stoni” – T., 2012.
3. B.X.Raximov. O‘quv jarayonlarini zamonaviy tashkil etish. “Fan va texnologiya” – T., 2016.

MUNDARIJA

TABRIK SO‘ZLARI	
Salayev San’at Komilovich.	3
Qutlimuratova Nigora Masharipova.....	5
Madraximova Feruza Ruzimbayevna	6
Karimulla Mammadzoda Zabulla o‘g‘li.....	8
Yavuz Unal.	9
1-SHO‘BA: TURKIY XALQLAR ADABIYOTINING DOLZARB MASALALARI.	
Ibragimov Z., Yoqubov I. Kazak türkçesinin güney bölgesi ağzında oğuzca unsurlar.....	10
Yakubov I. Chingiz Aytmatov ijodining tadriji adabiy jarayon kontekstida.....	20
Sariyev S. Qissaxonlik an’anasining turkiy xalqlar hayotida tutgan o‘rni.....	25
Matyoqubova T.R. G‘afur G‘ulom she’riyatida peyzaj tasviri.....	29
Raximova Sh.A. Dostonlarda badiiy tasvir vositalarining ishlatilishi.....	34
Sadullayeva M. Luqmon Bo‘rixon hikoyalarida qahramon ruhiyati talqini.....	36
Самандарова С.Э. АвлониЙ асарлари туркий халқлар адабиётининг ноёб дурдонаси.....	40
Jumayev I.H. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida “tushun” so‘zining ma’nosi va talqinlari.....	43
Ruziyeva O‘.E. Luqmon Bo‘rixon asarlarida tashbeh qo‘llashning estetik samarasi.....	48
Abduvalitov N.B. Abay asarlarining o‘zbek adabiyotida o‘rganilishi.....	54
Muxammedova S.I. Ozodova O. “Boburnoma” asari va uning o‘rganilishi.....	58
Сатторов У.Ф. Айтишув–ўланларнинг тарихий-миллий илдизлари.....	63
Asqarova Z.Y. XX asr boshlari O‘zbek-Ozarbayjon aloqalariga bir nigoh.....	68
Отажонова М. М., Дурдиева С.О. Особенности поэтического стиля гафура гуляма, как поэта и писателя.....	73
Qalandarova S.S. Qurambayeva M.Sh. O‘zbek VA Qirg‘iz xalqlari adabiyotida Chingiz Aytmatov ijodining xarakter xususiyatlari.....	77
Sapayeva G. U. “Firdavs ul-iqbol” asaridagi she’riy shakllar haqida.....	81
Ismailov I.O., Sapayeva G.U. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida yulduzlar bilan bog‘liq timsollar.....	86
Sapayeva G.U., Bobojonova S.I. Muhammad Yusufning “Iqror” she’rida vatan mavzusi.....	90
Исмагилова М.Ф. Рузметова Б. Отражение личности и нрава Захириддина Мухаммада Бабура в его творчестве.....	94
Eshchanova G. Tarixiy Edigo va uning dostondagi obrazi xususida.....	97

Г.Н.Халматова.	Особенности	поэтического	стиля	Эркина	
Вохидова.....					103
Matquliyeva M.F.	Maqsud	Shayxzoda	she’riyatining	g’oyaviy-badiiy	
xususiyatlari.....					108
Norboyev O’S.	“Asil va Karam”	dostonining	O‘zbek	adabiyotiga	
to‘g‘risida.....					112
Norboyev O’S.	Xalq og‘zaki	ijodida	Amir Temur	siymosi.....	117
Норбоев Ў.С.	“Асил ва Карам”	достонининг	Турк ва Озарбайжон	версияларининг	
Ўзбек версияси билан	генетик ва	типологик	алоқалари.....		121
Ro‘zmatova D.Y.	Jadidchilik	namoyondasi	Fitrat	va eski Turk	
adabiyoti.....					125
Matquliyeva M.F., Bobojonova S.I.	Said Ahmadning	“Qorako‘z Manjun”	hikoyasidagi	timsollar talqini.....	128
Muxtorova U.T.	Chingiz	Aytmatov	va O‘zbek	yozuvchilari	
asarlarda ilohiy	motivlar.....				132
Asqarova Z.Y., Atanazarova Z.U.	Omina Shenlik	o‘g‘lining	“Imomning	Maneken qizi”	
asarida Fotima obrazi	tahlili.....				136
Sharipova M.B.	Turkiy xalqlar	adabiyotida	marosimning	o‘rni (“Alpomish”	
misolida).....					141
Ro‘zmatova D.Y., Avezova N.F.	Turkiy	adabiyotning	kelib chiqishi.....		145
2-SHO‘BA. TURKIY XALQLARDA ONA TILI O‘QITISHNING METODOLOGIK ASOSLARI					
Сүйінжанова Ж.К., Әбдісаттар Г.Ә.	Атаулық	Тіркестердің	қызметі.....		149
Ashirkhanova K., Albina S.	Prospects for the use of	artificial intelligence	in a foreign	language teaching	
practice.....					154
V. S. Tamboli. Bekmetova L., Kuranbayeva M.	Accessing english	textbooks through	translingual	support material	
in efl classrooms	in Uzbekistan.....				160
Qobilova M.M.	O‘zbek	tilining	izohli lug‘atlarida	sotsial semali	
so‘zlarining	morfologik	tasnifi.....			171
Каюмов В.М.	Роль	творческой	работы с	учениками	
во внеурочное	время.....				174
Умарова Н.З.	Техника	олий ўқув	юртларида	Ўзбек тили	
таълимини	самарали	ташқил	қилишда	ўқув	
топшириқлари	мазмунини	такомиллаштиришнинг	аҳамияти.....		177
Rajabova S.Sh., Jumaniyozova G.H.	Turkiy xalqlarda	ona tili	o‘qitishning	metodologik	
asoslari					182
Халматова Г.Н., Базарбаева Г.	Методика	проведения	диктантов	в школах с	
узбекским языком	обучения.....				186
Tuliyeva S.B.	Ona	tili	darlarida	matn	
ustida	ishlash	ko‘nikmasini			

shakllantirish.....	190
Yakubova N.E., Matqurbanova Y.Sh. Ona tili darslarida “Qo‘shma gaplar tasnifi” mavzusini o‘rgatishda turli interfaol metodlardan foydalanish usullari.....	195
Qodirova G.M., Ganjaye.A. Ona tili darslarida inreaktiv metodlardan foydalanish.....	199
Abdullaeva G.A. Turkiy xalqlarda ona tilini ilk o‘qitish davrida izohli o‘qishga o‘rgatish masalalari.....	203
Yakubova N.E., Saliyeva R.T. Ona tili darslarida “aniqlovchi va uning turlari” mavzusini o‘qitish metodikasi.....	207
Зариббаева З.Р. Синтаксические ошибки учеников при изучении простых и сложных предложений.....	211
Jumaniyozova M.X., Xo‘janiyozova G.I. Xalq og‘zaki ijodi orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirish (Ertak o‘qish darslari misolida).....	215
Matquliyeva M.F., Matkarimova N.G‘. Bolalar nutqini o‘stirishga oid nazariy ishlar.....	219
Ollaberganova S.X. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ifodali o‘qish malakalarini rivojlantirish.....	224
Yakubova N.E. Tangriyeva U.A. Adabiyot darslarida “Dilemma” usulidan foydalanish.....	227
Kamilova R.D. Worksheets are effective tools in esl classrooms.....	233
Зариббаева З.Р. Основные приемы языковой игры в текстах для детей.....	238
3-SHO‘BA: TILLARNING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI	
Masharipova N.O., Matkarimova Sh.H. Semantic Relationships.....	242
Atajanova A.T. Nomlardagi tarix.....	245
Masharipova N.O., Ismoilova O.I. The category of plesionymy in modern linguistics.....	250
Xo‘jayeva S.S. Dostonlar leksikasida gender ma’no ifodalovchi lisoniy birliklar.....	254
Masharipova N.O. Salayeva.G. Analysis of the word “Business”.....	258
Xo‘jayeva S.S., Allaberganova U.M., Analyzing the impact of literature in english education.....	261
Masharipova N.O. Matkarimova.M.O. Elektron lug‘at funksiyalari bilan o‘qish malakasini oshirish.....	266
Allanazarova N.B., Rustamova G.B. Teaching methods and the role of technology in learning english.....	270
Masharipova N.O., Matkarimova M.O. Ingliz tilini o‘qitishda elektron lug‘atlardan	

foydalanish orqali o‘qish ko‘nikmasini oshirish.....	274
Байджанова И.А., Алланазарова Н.Б., Полвонова М.О. Изучение юмора на Узбекском, Английском и Русском языках.....	278
Allanazarova N.B. Khudayberganova B. I. Stylistic devices and their analyses in “Harry Potter”.....	285
Masharibova L.R. Comparison of Russian and English proverbs and sayings in spoken language.....	289
Kamilova Y.K. Masharipova L.R. Cross-cultural communication in the workplace.....	292
Matkurbanova U.M., Masharibova L. R. Metaphor as a means of concept formation in Russian and English.....	295
Maksudova B.Z., Masharibova L.R. Study of metaphors of natural phenomena in ancient poetry.....	299
Rustamboeva M.R., Masharibova L.R. Comparison of English and Russian relative adjectives.....	302
Rajabova S., Yuldasheva H.Q. The importance of using information - communication technologies in English language lessons.....	305
Rajabova S., Khudaybeganova D. Digital literacy for teachers in teaching languages.....	308
Rajabova S., Rakhimova G. History of english language.....	312
Jumaboeva A.D. Innovative technologies in foreign language teaching.....	315
Jumaboyeva A.D., Kamolova M.U. Techniques for teaching and learning vocabulary effectively.....	321
Отажонова М.М. Отглагольная антонимия и ее классификация в Русском и Узбекском языках	327
Отажонова М.М., Реймбаева Ч.Р. Лингвокультурологические особенности названий этнокультурных ценностей в современном русскоми Узбекском языках».....	331
Rahmanov S.M., Atabekova S.A. Using linking words in Uzbek and English languages.....	335
Rahmanov S.M., Bektursinova Z.U. Ingliz va O‘zbek tillarida sifat va uning darajalari.....	339
Rahmanov S.M., Egamova M.S. Ingliz va o‘zbek tillarida gaplarning tuzilish tarkibi va ularning amalda qo‘llanishi.....	342
Xo‘jayeva S.S. Dostonlar leksikasida gender ma’no ifodalovchi lisoniy birliklar.....	346
Olimova M.R. Konseptual metaforalar tarjimasining xususiyatlari.....	350
Olimova M.R., Qazakboyeva B.R. The role of speaking in teaching foreign languages through interactive methods.....	354

Matkarimova Sh.H., Otaboyeva K.K. Grammar similarities between English and Uzbek language.....	357
Matkarimova Sh.H., Qurbanbayeva M.G’. Comparative methods to study languages.....	360
Исмагилова М.Ф., Бабажанова С. Вопросы особенности и уникальности Узбекского языка.....	363
Исмагилова М.Ф., Озодова О.К. Сходство и различие Узбекских, Русских и Татарских народных пословиц.....	366
Ismoilova O.I. Polysemy in creative writing.....	371
Курбанова Г.Т. Кросс-культурные аспекты коммуникация: влияние культурных различий на эффективность межкультурного общения.....	375
Курбанова Г.Т. Безэквивалентная фразеология Русского и Узбекского языков...	379
Abdisharipova M. Nemis tilida o‘tgan zamon shakllari präteritum, plusquamperfekt va perfekt shakllarining ma’nodoshligi.....	383
Masharipova A.O. Lexical stylistic devices: difference between metaphor and metonymy.....	386
Рахимова К.М. Семантическое освоение Тюркизмов в Русском языке.....	390
Qodirova G.M. Erkak va ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar.....	395
Ramatova M.G. Shimoliy Xorazm hududidagi onomastik birliklar doirasida “Polindromik gadonimlar” tadqiqi.....	398
Ro‘zmetova Sh.R. Cross-sectional analysis of metaphor in uzbek and english languages.....	401
Дехканов Б.И., Каюмов В.М. Ключевые подходы к идентификации процессов деривации и заимствования при изучении строительной терминологии.....	405
Каюмов В.М. Ражабова З.Р. Роль речевых упражнений при обучении русскому языку в национальной школе.....	409
Asqarova Z.Y., Sarvinov K.A. O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida qo‘llanilish doirasi chegaralangan leksikaga oid brliklar.....	412
Khudayberganova M.Q., Yangiboyeva Z.M. The impact of technology in language teaching and learning.....	416
Khudayberganova M.Q. Applying stem technology to teach students of philology.....	419
Khudayberganova M.Q., Bozorboyeva I.M. The role of social media in philology.....	422
Ибрагимова Ф.Р. Олимова М.К. Методика преподавания русского языка в тюркоязычной среде.....	425
Masharipova N.O., Matkarimova M.O. Elektron lug‘at funksiyalari bilan o‘qish malakasini oshirish.....	429

Pirmatova O.S. Sholichilik terminlarining affiksatsiya usuli bilan yasalishi.....	433
Рахимова Ф.Ш. Функциональность терминологической деятельности на занятиях по овладению языковых ресурсов.....	438
Акбарова Д.А. Семантические аспекты с точки зрения когнитивной лингвистики.....	442
Shukurova Z. O‘zbek va rus tillarida metaforalarning qiyosiy tahlili.....	446
Turaqulova O. Ingliz va o‘zbek tillaridagi tibbiyotga oid terminlarni tarjima qilishning o‘ziga xos tamoyillari va usullari.....	450
Rajabova S., Yuldasheva H. Ingliz tili darslarida axborot – kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati.....	454
Axmedova M. Ogahiyning “Riyozi-d-davla” asaridagi turkiy asos apellyativlioni mastik birliklar xususida.....	457
Ataeva G. The evolution of business idioms: a lexicographical journey.....	461
Azimova Z. O‘zbek tilida o‘zlik olmoshining tarixiy shakllanishi.....	466
Биксалиева Р. Продуктивные словообразовательные аффиксы в русском и узбекском языках как средство отражения социокультурных реалий.....	471
Baltabayev O. Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonı oykonimleriniń topoterminologiyalıq hám leksika-semantikalıq analizi.....	476
Eshkobilova F. Ingliz va o‘zbek xalq bolalar o‘yinlarida milliy o‘ziga xos belgilar ifodasi.....	480
Esonov R. Lingvokulturologiya fanining yuzaga kelishi.....	486
Maxmudova Z. Ingliz va o‘zbek tillarida fe’llar polisemantikasi.....	489
Ismailova M., Matkarimova S. Turkiy tillar taraqqiyotining shakllanishi hamda takomili.....	493
Muqimova S., Jurakulova H. Qaraqalpaq tilindegi antroponimlarni lingvokulturologiyaliq qásiyetleri.....	497
Qurbonov N. O‘zbek va ingliz tillaridagi obrazli toponimlar va ularning derivatsiyasida motivatsiya masalalari.....	501
Saidov J. Maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda o‘zbek tilini turkiy til bilan qiyosiy o‘rganilishi.....	507
Usmonova Sh., Mirqodirova Z. Comparative study of languages.....	510
Khidirova M. The fascinating world of onomatopoeic animal names.....	514
Yakubova D., Khudoyberganova M. The skills of writing an argumentative essay...	519
Kamilova R., Masharipova A. Classroom management in teaching languages.....	523
4-SHO‘BA: MUSTAQILLIK YILLARIDA TURKIY XALQLAR TARIXINING O‘RGANILISH	

Mustafa Said Kurşunoğlu. Medeniyet ve zihniyet: türk-islam medeniyetinde zihniyet değişimleri civilization and mentality: mentality changes in turkish-islamic civilization.....	527
Нуриддинов Э.З. Туркий халқлар бирдамлиги: Ўзбекистон – Озарбайжон мисолида.....	543
Ражабов К. Чиғатой тили бўлганми ёхуд уйдирма ва ҳақиқат.....	547
Davletov S.R., Tajiyeva U.R. Xiva xonligida tabiatdan foydalanish masalalarining o‘rganilishi.....	550
Xalikova R.E. Xiva xonligida harbiy-ma’muriy mansab va unvonlar.....	553
Xo‘jamuratov U.R. Haydar Aliyev-do‘stlik timsoli.....	559
Yusupov I.S. O‘zbekistonda aloqa sohasi bo‘yicha kadrlar tayyorlashda nodavlat oliy ta’lim muassasalarining tutgan o‘rni.....	563
Abduvoitov S.H. Markaziy Osiyoning tarixini Turkiya Respublikasida o‘rganilishi.....	566
Tojiev D.B. Study of the history and prospects of the organization of Turkic states in foreign research.....	570
Mirzajonov G‘T. Jadidlarning harbiy ish sohasidagi merosini o‘rganishning ahamiyati.....	577
Савриев Ж.Ф. Мустақиллик йилларига қадар, ўрта Зарафшон воҳаси ёдгорликлари ўрганилиши тарихидан.....	585
Yakubov A. Jadidlarning millat kelajagi yo‘lidagi xizmatlari.....	591
Шоймардонов И. Тарихчи олимлар ҳамкорлиги – миллий менталитетни мустаҳкамлаш асоси.....	596
Xamdamova Y.R. Sovet davrida qatag‘on qurboniga aylangan ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatini o‘rganilishi.....	599
Kudaybergenova D.A. Turkiy xalqlar tarixini o‘rganishda bezak san’atining o‘rni.....	603
Palvanova T.P., Qodirova X.B. O‘zbekiston Respublikasida madaniyat sohasi rivojlanishining tashkiliy-huquqiy asoslari.....	608
Маҳамматов А.Р Жиззах воҳаси ҳудудидан ўтган “Буюк ипак йўли”нинг бекатлари топонимик жойлашуви.....	613
Yusupov H., Egamova M.B. The emergense of the jadidism movement and their activities.....	621
Raximov A.B., Zarifova G.E. Turkiy xalqlar tarixi.....	626
Usmanova I.I., Djumaniyozova M., Xudayberganova D.V. XIX-XXI asrlar Xorazmning qadimgi va rivojlangan o‘rta asr mudofaa inshootlari tarixiy adabiyotlarda yoritilish tarixi.....	629
Djabborova A.K., Ro‘zmetov.Sh.Q. Xorazm vohasi (Ziyoratgohlari va qadam joylarida) belgi va ramzlari to‘g‘risida tasavvurlar.....	634

Xo‘jayeva S.S. ,Sa’dullayeva V.O. Historical places: the attention paid to the tourist area in Uzbekistan and the influence of english language.....	637
Аллаберганов Ш.Й. Иккинчи жаҳон уруши йиллари Хоразм замонавий тарихшунослик тадқиқотларида.....	642
Karimov X.U. Mustaqillik yillarida turkiy xalqlar tarixining o‘rganilishi.....	648
Тоштемиро .Д.Д. Меры, реализуемые по укреплению материально-технической базы медицинской сферы Туркестана.....	653
Amonova F.S. Turkiy xalqlar tarixida Turkistonning o‘rni.....	658
Yusupov H.S. Muhammad Yusuf Yasovulboshi madrasasi vaqfnomasi tarixi.....	661
Mirzayev G‘.R. Turksoy – turkiy xalqlar do‘stligi va hamkorligini mustahkamlovchi tashkilot.....	663
Шахноза.Р.Х Туркий халқлар қадимий диний эътиқодларининг ўрганилиши масаласига доир.....	667
Ne‘matov R.A. G‘arbiy Turk xoqonligi davrida Xorazm vohasi tarixining mustaqillik yillarida o‘rganilishi.....	672
Yunusxo‘jayev H.Z., To‘rayeva N.R. Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi tarokima” asarida qo‘shni mamlakatlarda kechgan xo‘jalik hayotining aks ettirilishi.....	678
Matyoqubov A. Xorazmda XX asrning 20-30-yillaridagi ma‘muriy-hududiy o‘zgarishlar tarixidan.....	681
Yunusxo‘jayev H.Z. Ijtimoiy davlatchilik an‘anasining kelib chiqishi tarixi.....	684
Nurimova H.U. Yangilanayotgan O‘zbekistonda xotin-qizlarga ta’lim sohasida yaratilayotgan imkoniyatlar.....	687
Narmetova D.F. Xorazm savdo-tijorat masalalari va savdo yo‘llari (qadimgi davrdan to ilk o‘rta asrlargacha qadar).....	691
Allanazarov S. XX asrning 20-50-yillarida Xorazmdagi madaniy jarayonlarning manbashunoslik va tarixshunoslik masalalari.....	694
5-SHO‘BA: YOSHLAR ILMIY-IJODIY DUNYOQARASHINING RIVOJLANISHIDA TURKIY XALQLAR FALSAFASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.	
Nazilə Abdullazadə Azərbaycan və Özbəkistan elmi-mədəni əlaqələri tarixi inkişaf kontekstində	699
Abdullayev.D.N. Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik – Yangi O‘zbekiston ijtimoiy taraqqiyotining muhim omili sifatida.....	705
Berdimuratova.A.K Berdimuratova.S.P. I.Yusupovtin estetikaliq bag‘darlamasinin insandi tarbiyalaw processindegi ahmiyeti	712
Мирзаев Г.Р. Turksoy – turkiy xalqlar do‘stligi va hamkorligini mustahkamlovchi tashkilot.....	717

Samanova Sh.B. Global ekologik inqiroz va uning sabablari.....	721
Saidov H.G‘., Ruzimov.I.O. Milliy o‘zlikni anglash tarixni bilishdan va ta’limdan boshlanadi.....	725
Murodova A.Y Bo‘lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda virtual ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning dasturiy – didaktik imkoniyatlari.....	729
Saidov H.G‘. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik va qahramon qilib tarbiyalash davr taqozosi.....	734
Бозоров М.Ж. Глобаллашув даврида ёшлар миллий менталитетининг шаклланиш жараёни.....	737
Samanova Sh.B., Otayeva D.U. Behbudiyning jadidchilik qarashlarida ta’lim-tarbiya masalalari.....	741
Turabova S.K. Islom dini manbalarida dalillash va bahs yuritish usuli zamonaviy argumentlash nazariyasi talqinida.....	745
Samanova Sh.B. Insonni tabiatdan begonalashuvi tushunchasi va uning oqibatlarini.....	750
Sapayev G‘.B. Yoshlar ma’naviyatida Munis Xorazmiy ijtimoiy-ma’rifiy qarashlarining o‘rni.....	756
Saidov I.M. Vatanparvarlik va yuksak ma’naviy tarbiya – Uchinchi Renessans poydevorining muhim ustuni.....	762
Kurbaniyazova R.K. Миллий о‘zlikni anglash –mentalitetning ma’naviy elementi sifatida.....	769
Saidov H.G‘. Harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishning psixologik masalalari.....	773
Allanazarov S.B., Djumaniyazova M.M. Uchinchi Renessans g‘oyasini shakllantirishda jadidchilik harakati namoyondalarining o‘rni.....	778
Qutlimuratov S.R. Naqshbandiya ta’limoti va uning o‘ziga xos jihatlari.....	782
Iskandarova Z., Ismailov U Markaziy Osiyoda mantiq ilmining rivojlanish tarixi.....	788
Baltayeva M.B Insonni shakllantirishda barkamol ommaviy axborot vositalarining.....	792
Allanazarov S., Baltayeva M. Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi sari.....	797
Raximov A. Kutubxona va kitobxonlik madaniyati yoshlar dunyoqarashini shakllantirish omili.....	800
6-SHO‘BA: TURKIY XALQLAR MENTALITETIGA XOS TA’LIM VA TARBIYA MASALALARI	

Ибраимов Х.И. Таълимда миллий тарбия тизимини модернизациялашнинг устувор йўналишлари.....	804
Kutlimuratova N. Turkiy xalqlarda bola tarbiyasida onaning o‘rni.....	808
Dilek Erduran Avcı. Yunusova ShM. Türkiye ve Özbekistan’da anadili derslerinin öğretim programlarındaki yeri.....	812
Garayeva Zuriya. Zangezur corridor as the unifying point of the Turkish people and its contribution to the education of the history of the turkish people.....	818
Кульшанова А.А. К проблеме применения инноваций в вузах искусства через призму науки (на примере Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова).....	824
Salayeva M.S. O‘zbek pedagogikasi tarixini davrlashirish asosida adabiy-madaniy, pedagogik merosni o‘rganish.....	827
Мелиев Х.А., Буранова Ш.А. Мактабгача ёшдаги болаларни этноспорт турлари воситасида жисмоний таълим ва тарбия беришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	832
Nabiyev E.B. Pedagog va talabalar o‘rtasida emotsional barqarorlikni ta’minlash, ta’lim jarayonida o‘zaro munosabat.....	838
Suyunov Sh.J. Milliy mentalitet – farzand ma’naviy tarbiyasi vositasi sifatida.....	848
Boltayeva M.L., Rejaboyev A.A. Maktabda geografiya fanini o‘qitishning muammolari va hozirgi holati tahlili.....	852
Тилабаев С. Таълим тизимида ёшларга халқпарвар ва инсон қадри устуворлигини таъминлаш.....	857
Shomurzayeva N.X. Turizm mashg‘ulotlarining jismoniy tarbiya hamda inson salomatligiga ta’siri.....	862
Nafasov D.Sh. Hospitality tourism as a socio-historical view of the spiritual culture of Turkic peoples.....	865
Baxriddinov N.B. Kredit-modul tizimi sharoitida talabalarning axborot kompetentligini shakllantirishning hozirgi holati.....	868
Xasanova G.I. Yoshlar ilmiy-ijodiy dunyoqarashining rivojlanishida interfaol metodlarning o‘rni.....	872
Самандаров М.И., По‘latboyeva S.X. Zamonaviy dunyoda rus tilining roli va ahamiyati.....	875
Abdullayeva I.X. Dars jarayonida samarali natijaga erishish usul va metodlari.....	879
Masharipova N.O. Rustamova S.S. Xorazmshohlar boshqaruvi davrida sulola ayollarining oila va davlat boshqaruvidagi o‘rni.....	884
Самандаров М.И., Yaxshiyeva G.N. Rus tili darslarida o‘quvchilar nutqini rivojlantirish bo‘yicha ishlash.....	889
Niyozmatov A. Xalq o‘yinlari asosida o‘quvchilarni ma’naviy	

tarbiyalash.....	892
Sherov D.R. Maktab tasviriy san’atini o’qitishda natyurmortni tasvirlash uslubiyotini o’qitish orqali o’qituvchi pedagogik faoliyatining samaradorligini oshirish.....	900
Shamshadinova Z.A. Turkiy xalqlar mentalitetida ta’lim va tarbiya masalalari.....	904
Nurmatova M.A. Musiqiy ta’limda musiqa fanini o’qitishda yangi axborot vositalardan foydalanish uslublari.....	908
Самандаров М.И. Роль образования и воспитания в развитии общества и сохранения мира.....	912
Radjabov R.F. Yoshlarni milliy ruhda tarbiyalashda pedagogik -psixologik bilimlardan foydalanish	922
Taganov R.O., Latipov R.A. Oliy o’quv yurtlarida mahalliy naqqoshlik maktabi an’analarini o’rgatishning ahamiyati.....	928
Hakimova N.S., To’rayeva S.D. Turkiy xalqlar mentalitetiga xos jamiyatni rivojlantirish hamda takomillashtirishning eng muhim asoslari – madaniyat, ta’lim va tarbiya.....	934
Masharipova N.O., Rustamova N.R. Writing skills.....	939
Otabayeva D.Sh. Tarbiya tushunchasi va uning turlari.....	943
Bekchonova N.Y. Boshlang’ich ta’lim jarayonida insonparvarlik tamoyilining pedagogik mexanizmlari.....	947
Mirbabayeva N.S. Kasbiy motivatsiya professionallik va shaxsiyatni rivojlantirishning ichki harakatlantiruvchi omili sifatida.....	952
Nurmatova M.A., Kutlimuratova B.R. O’zbekistonda ta’lim muammosi va ularni hal qilish yo’llari.....	957
Xudayberganova F.J. Sinfda va sinfdan tashqari o’qish darslarida boshlang’ich sinf o’quvchilarining kitobxonlik madaniyatini shakllantirish.....	961
Yarkinoy M.S. Farzand tarbiyasida xalq an’analarining ahamiyati.....	964
Рахимов Рустамбой. Мусиқа ва санъат мактаблари ўқувчиларининг касбий тайёргарлик кўникмаларини шакллантириш.....	970
Do’sanova Sh.B. Ilmiy dunyoqarash va uni o’quvchilarda tarkib toptirishning nazariy jihatlarini.....	978
Bo’riboyev A.A. Differentsiatsiya sharoitida ta’limni tashkil etish talablarini qondirish.....	982
Otaxanova N.J. Bo’lajak tasviriy san’at o’qituvchisining kasbiy fazilatlarini rivojlantirishda murabbiylik va pedagogik maslahatlarning o’rni.....	985
Baltayeva X.T., Vaisjanov R.M. Tasviriy san’at darslarida milliy komponentlardan foydalanish metodikasini takomillashtirish.....	990
Bekchanova N.B. Boshlang’ich maktabda tabiiy fanlarni o’rganish uchun kengaytirilgan	

haqiqatga ega 3d animatsiya modeli.....	995
Бабаева Л.Л. Духовные ценности и воспитание молодежи в университетской среде.....	999
Raximova A.E. Ta’lim muassasadagi innovatsion jarayonlar va ularni boshqarish.....	1003
Allayarova N.N. Umumta’lim maktab o’quvchilarining to’garak mashg’ulotlarida musiqa madaniyatini tarbiyalash.....	1010
Ro’zmetova S.E. Ta’lim sifat samaradorligini oshirishda xorij tajribalaridan foydalanish.....	1015
Rajabova N.E. Ёшларда меҳнатсеварлик ҳислатларини кучайтиришда хоразмдаги қадамжо ва зиёратгоҳлардаги авлиёлар культининг роли.....	1020
Khudoyberganov D.Y. The importance of cognitive competence in primary school students.....	1023
Raimova N. A. Boshlang’ich sinflarda rus bolalar adabiyoti va adiblarining asarlarini o’rganishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....	1026